STRUKTURÁLIS MAGYAR NYELVTAN

1. KÖTET

MONDATTAN

Tartalom

Impresszum 11
Előszó 12
Bevezető 13
A generatív nyelvelmélet fő célkitűzései 13
Miben különbözik Mondattanunk a hagyományos mondattanoktól? 13
A potenciális nyelvhasználat 14
Mi a probléma? 15
A magyarázattípusok 15
A generatív nyelvelmélet és a Mondattan 18
Mondattanunk célkitűzései 19
Bibliográfia 21
GRAMMATIKAELMÉLETI BEVEZETŐ 25
1. Az elmélet célja, alapkérdései 27
2. A nyelvtani modell fölépítése és fő fogalmai 30
3. A modell részletesebb kifejtése 33
3.1. Az összetevős szerkezet X-vonás elmélete 33
3.2. A szótár 41
3.3. A kiinduló szerkezet 46
3.4. Esetadás – vezérlés, kormányzás 51
3.5. Transzformációk; felszíni szerkezet 53
3.6. Fonológiai komponens, logikai komponens 64
3.6.1. Kötéselmélet 65
3.6.2. Kontrollelmélet 67
3.6.3. Hatókör-értelmezés 70
Irodalom 73
AZ EGYSZERŰ MONDAT SZERKEZETE 74
1. Bevezetés 75
2. A magyar mondat összetevős szerkezete 78
3. A mondatszerkezet levezetése 87
3.1. Újraíró szabályok 88
3.2. Transzformációs szabályok 89
3.3. Hangsúlyszabályok 89
3.4. Értelmező szabályok 90
3.4.1. Fókuszértelmezés 90
3.4.2. Topikértelmezés 94
4. A balra való kihelyezés 98

5. Az igemódosító mondatszerkezeti helye ... 104
5.1. Az igekötő ... 104
5.2. Az igemódosítók osztálya ... 116
5.3. Az igemódosítót tartalmazó mondatok egy alternatív elemzése ... 120
6. Az inherens operátorok mondatszerkezeti helye ... 126
6.1. Mondatszerkezet és operátor-hatókör ... 126
6.2. Kérdő mondatok ... 129
6.3. Tagadó mondatok ... 135
6.4. Kvantort tartalmazó mondatok ... 138
6.4.1. A kvantorpozíció ... 138
6.4.2. A kvantált kifejezések típusai ... 140
6.4.3. A kvantoremelés szabálya ... 144
6.4.4. Disztribúciós megkötések ... 145
6.4.5. Hatókör-értelmezés ... 147
6.4.6. Két kivétel ... 150
7. Összefoglalás ... 158
Irodalom ... 158
Bibliográfia ... 159
A FŐNÉVI CSOPORT SZERKEZETE ... 161
Bevezető ... 161
1. Birtokos és determináns a főnévi csoportban ... 165
1.1. Az adatok bemutatása ... 165
1.1.1. Egyeztetés a magyar birtokos szerkezetben ... 165
1.1.2. A kétféle birtokos viselkedésének egybevetése ... 167
1.1.3. A determinánsok elhelyezkedése ... 174
1.1.4. Határozott kontra határozatlan ... 179
1.2. Az adatok rendszerezése ... 181
1.2.1. A mondatszerkezeti párhuzam ... 181
1.2.2. Determinánsok a mondatszerű főnévi csoportban ... 200
2. Bővítmények a főnévi csoportban ... 213
2.1. Az adatok bemutatása ... 213
2.1.0. Bevezető ... 213
2.1.1. ‘Tény, cselekvés’ kontra ‘eredmény’ ... 216
2.1.2. Szerepkeret ... 222
2.1.3. A határozók elhelyezkedése ... 232
2.2. Az adatok rendszerezése ... 241
2.2.0. Bevezető ... 241

2.2.1. A főnevek bővítményei ... 242
2.2.2. A határozói bővítmények elhelyezkedése ... 257
3. Összegzés ... 265
Irodalom ... 270
RÉGENSEK ÉS VONZATOK ... 274
0. Bevezetés ... 275
1. A vonzat és a szabad határozó fogalma ... 277
1.1. Az alapprobléma ... 277
1.2. Hagyományos ismérvek ... 279
1.3. A fogalmak tisztázása ... 280
1.4. A vonzat definíciójáról ... 282
1.5. Vonzatok és szabad határozók megkülönböztetése az elemzés során ... 285
1.5.1. Kötelező vonzatok ... 285
1.5.2. Típusváltoztató fakultatív vonzatok ... 286
1.5.3. Típust nem változtató fakultatív vonzatok ... 288
2. A régensről ... 290
2.1. Néhány szó a szótár felépítéséről ... 290
2.2. A régensek szótári jellemzőiről ... 292
2.2.1. Szemantikai reprezentációjuk sajátosságai ... 292
2.2.2. Szintaktikai reprezentációjuk sajátosságai ... 295
3. A régensek jellemzésében figyelembe veendő tények ... 298
3.1. A vonzatok száma ... 298
3.2. A vonzatok szintaktikai funkciója ... 298
3.3. Szintaktikai kategória ... 301
3.4. Viszonyító elemek, elhagyhatóság ... 302
3.5. Szemantikai szelekció ... 302
3.6. Thematikus szerepek ... 304
3.7. A vonzatfunkciójú egység belső felépítettsége ... 305
3.8. Szintaktikai viselkedés ... 306
3.9. Formájukban korlátozatlan vonzatok ... 311
3.10. Vonzatstruktúrák ... 313
3.11. A régensek szófaja ... 314
4. A régensek reprezentálásának főbb elvei ... 317
4.1. A jelenségek közötti kapcsolatokról ... 317
4.2. Jelentéselemek ... 318
4.3. Vonzatstruktúrát változtató lexikai szabályok ... 320
4.4. A jelentés szerkesztettsége ... 322

4.5. Redundanciaszabályok 323
4.6. Thematikus szerepek 325
4.7. A bővítmények a mondatban 331
4.7.1. Szintaktikai funkciók 331
4.7.2. A bővítményeknek az argumentumhelyekhez való hozzárendelését megvalósító eszközök 335
4.8. Szemantikai szelekció 337
4.9. A szintek közötti kapcsolatokról 338
5. Aktív és passzív igetövek a magyarban 344
5.1. Az igetövek passziválása a magyarban 344
5.1.1. A funkcióváltoztató képzésekről 345
5.1.2. Az igeneves szerkezetek két alapsémája 346
5.1.3. A passzív tövek képzése 348
5.1.4. Az igenevek képzése 350
5.2. A melléknévi igeneves szerkezetek sajátosságai 351
5.2.1. Elhatárolási problémák 352
5.2.2. A kopulás mondatoknak nem felel meg igeneves szerkezet 354
5.2.3. Az *-ó* képzős igenév 355
5.2.4. A *-t* képzős igenevek 357
5.2.5. A *-ható* végződésű igenevek és a *-tlan* képzős melléknevek 360
5.2.6. Az *-andó* képzős igenevek 363
5.3. A „jelzett szó” szintaktikai státusa 364
5.3.1. Köznevek a DP-ben 366
5.3.2. A jelzői funkciójú melléknevek kezelése 368
5.3.3. Egy új szintaktikai funkció: a módosító 370
5.4. A mediális igék mint kvázipasszívumok 376
6. A vonzatstruktúra megváltozásával járó képzési folyamatok a magyarban 384
6.1. Vonzatszámnövekedés: „fakultatív” vonzatok felvétele 384
6.1.1. Az INS-vonzatról 385
6.1.2. Az eredményvonzatról 387
6.2. Vonzatszámcsökkenés 390
6.2.1. Szereplők száma — vonzatok száma 391
6.2.2. „Testetlen névmások” 392
6.2.3. Az argumentumhelyek lekötése 397
6.2.4. Egy kis kitérő: a kölcsönös igék és a „társas tevékenység igéi” 399
6.2.5. Ellipszis 403
6.3. A műveltető igék képzése 406

7. Predikatív és nem predikatív bővítmények 409
7.1. A predikatív bővítmény fogalma 409
7.1.1. Állítást fejez ki 409
7.1.2. Nincs saját alanya 412
7.1.3. A fogalom terjedelme 414
7.2. A predikatív bővítmények általános jellemzői 416
7.2.1. Állítmányi funkció 416
7.2.2. „Alanyuk” tulajdonságai 418
7.2.3. „Alanyuk” egy másik régens vonzata 421
7.2.4. Egyeztetési problémák 422
7.2.5. Szórendi sajátosságok 424
7.3. A predikatív szabad határozók tulajdonságai 425
7.3.1. A főigétől való szemantikai függetlenség 425
7.3.2. Vonatkoztatásuk nem egyértelmű 426
7.3.3. Sajátos alcsoportok és elhatárolási problémák a magyarban 428
7.4. A predikatív vonzatok tulajdonságai 431
7.4.1. Csak vonzatra vonatkozhatnak 431
7.4.2. Vonatkoztatásuk egyértelmű 432
7.4.3. A főige szemantikai szelekciója alatt állnak 433
7.5. A célhatározói szerepű infinitivusok és *-nak/-nek* ragos bővítmények csoportjai 436
7.6. A predikatív vonzatok kezelésének a kérdései 443
7.7. Magyar morfológiai sajátosságok 446
8. Komplex régensek 449
8.1. Idiómák 449
8.2. Igekötős igék 455
8.2.1. A szófajisággal kapcsolatos problémák 456
8.2.2. Az igekötők szórendi viselkedése 460
8.2.3. Az igekötőkéhez hasonló viselkedésű további egységek 461
8.2.4. Az adatok értelmezése 464
8.3. Az igekötőszerűen viselkedő vonzatokról 467
8.3.1. Módhatározói vonzatok 468
8.3.2. Predikatív vonzatok 468
8.3.3. Köznévi vonzatok 469
8.3.4. Állítmányi szerepű névszók 477
8.3.5. Idiómák és idiómaszerű egységek 479
9. Összefoglalás 482
AZ ALÁRENDELT MONDATOK SZERKEZETE 487

1. Bevezetés ... 488
2. A mellérendelés és az alárendelés ... 492
2.1. A tagmondatok felcserélése ... 492
2.2. A kötéselmélet és következményei ... 494
2.3. A független és a kategoriális alárendelés ... 499
2.4. Összefoglalás és a további elemzés iránya ... 503
2.4. Felhasznált irodalom ... 505
3. A vonatkozó mellékmondatok ... 506
3.1. Bevezetés ... 506
3.2. A szabad és az utalószavas vonatkozó mellékmondatok ... 509
3.2.1. Az utalószavas vonatkozó mellékmondatok ... 509
3.2.2. A szabad vonatkozó mellékmondatok ... 510
3.2.3. A kvantorral bevezetett vonatkozó mellékmondatok ... 521
3.3. A lexikális fejes vonatkozó mellékmondatok ... 522
3.3.1. Vonatkoztatás határozói és melléknévi fejes szintagmában ... 522
3.3.2. Vonatkoztatás főnévi fejes szintagmában ... 525
3.3.3. A névutós főnévi szintagmák problémája ... 532
3.4. A vonatkozó névmás elhelyezkedése ... 537
3.5. Összefoglalás ... 540
3.5. Felhasznált irodalom ... 542
4. A *hogy* kötőszós mellékmondatok ... 543
4.1. A *hogy* kötőszós és a vonatkozó mellékmondat ... 543
4.2. HKM-ek szabad szintagmában ... 545
4.3. A ragos vonzatban lévő HKM-ek ... 548
4.3.1. Szerkezeti tulajdonságaik ... 548
4.3.2. HKM-ek névutós szerkezetekben ... 550
4.4. A nominativusi és accusativusi utalószavas HKM-ek ... 551
4.4.1. Alapszerkezetük ... 551
4.4.2. Az accusativusi expletivumról ... 555
4.4.3. Az esetjelölt főnévi csoport nélküli HKM-ek ... 561
4.5. A HKM önálló jelentésű főnévi fej mellett ... 564
4.5.1. A HKM régense ‘eredmény’ jelentésű főnév ... 565
4.5.2. A HKM régense ‘tény, cselekvés’ jelentésű főnév ... 572
4.5.3. A HKM a birtokos szerkezet birtokosának a pozíciójában ... 575
4.6. Összefoglalás ... 579
4.6. Felhasznált irodalom ... 582
5. Az alárendelt mondatok helye a főmondatban ... 583

5.1. Az alárendelt mondat és feje/utalószava a főmondat bal oldalán 583
5.2. Alárendelt mondat a főmondat jobb szélén 586
5.2.1. Vonatkozó mellékmondatok 586
5.2.2. *Hogy* kötőszós mellékmondatok 588
5.3. A HKM kitett utalószó nélkül 591
5.3.1. Az utalószó nélküli HKM az igétől balra 591
5.3.2. Az utalószó nélküli HKM az igétől jobbra 595
5.4. Utalószó az igemódosítóban 597
5.4.1. Az utalószó általános alakja az igemódosítóban 597
5.4.2. Az utalószó sajátos alakja, az *úgy* az igemódosítóban 599
5.5. Az alárendelt mondatok fókuszba helyezésének a tilalma 601
5.6. A vonatkozó mellékmondat a főmondat bal oldalán 606
5.7. A HKM mozgatásának a korlátai 607
5.8. Összefoglalás 613
5.8. Felhasznált irodalom 615
6. Az alárendelt mondatok egyéb szerkezeti és jelentéstani problémái 616
6.1. A *hogy* kötőszó elhagyásának feltételei 616
6.1.1. A ‘kettőspontos’ stílus 616
6.1.2. A külső feltételek 616
6.1.3. A belső feltételek 620
6.1.4. A HKM modalitása 622
6.1.5. A HKM mondathatározóval 622
6.2. A korlátozó és a nem-korlátozó vonatkozó mellékmondatok 624
6.3. A vonatkozó névmások kiválasztása 627
6.4. A mondatra utaló vonatkoztatás 629
6.5. Az igeidők viszonya a tagmondatok között 631
6.6. Az alárendelt kérdések szerkezeti tulajdonságai 632
6.7. Összefoglalás 636
6.7. Felhasznált irodalom 637
7. Összefoglalás 639
7.1. A mellérendelés és az alárendelés 639
7.2. Vonatkozó mellékmondatok 641
7.3. A *hogy* kötőszavas mellékmondatok 643
7.4. Az alárendelt mondatok helye a főmondatban 646
7.5. Egyéb kérdések 648
Irodalom 649
A MELLÉRENDELÉS 654

1. Bevezetés 655
1.1. Definíció 655
2. A mellérendelő szószerkezetek 657
2.1. A szintaktikai kategóriák azonossága a mellérendelő szószerkezetben 657
2.1.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése 657
2.2. A mellérendelő szószerkezet: egyetlen összetevő 662
2.2.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése 662
2.3. A kötősző pozíciója a mellérendelő szószerkezetben 666
2.3.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése 666
2.4. Összefoglalás 669
3. A mondatok mellérendelése és az ellipszis 671
3.1. A mellérendelő kötőszó definíciója 671
3.2. A fókuszos tagmondatok szerkezete és az ellipszis 674
3.2.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése 674
3.3. A tagmondatok szomszédossága és az ellipszis 677
3.3.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése 677
3.4. Milyen összetevők határolhatják az ellipszist? 678
3.4.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése 678
3.5. Az ellipszis rekonstruálhatósága 681
3.5.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése 681
3.6. A fókusztalan mondatok mellérendelése 684
3.6.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése 684
3.7. A kötőszók használatának szintaktikai feltételei 693
3.7.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése 693
4. Következtetések 698
4.1. Az adatok összefoglaló rendszerezése. Tipológiai jegyek 698
4.2. Az ellipszis iránya és a fókusztalan mondatok szerkezete 705
4.3. A hierarchikus megszorítás 709
4.4. Az iránymegszorítás a fókuszos mondatbeli ellipszisekben 710
4.5. Az iránymegszorítás megsértésének következményei 712
4.6. Az iránymegszorítás megsértése és az anaforikus [pro-V'] és [pro-VP] a fókuszos mondatokban 716
4.7. Az ellipszis rekonstrukciója: behelyettesítés vagy visszautalás? A [pro-V'] jelentősége 721
5. Összefoglalás 725
AZ ASPEKTUS ÉS A MONDAT SZERKEZETE 729
0. Bevezető 730
1. A mondat külső időszerkezete 732

2. A mondatok belső időszerkezete ... 736
3. Az akcióminőség ... 745
4. A folyamatos–befejezett aspektuspár ... 752
4.1. A folyamatos és a befejezett aspektus néhány tulajdonsága ... 752
4.1.1. Egymásutániság — egyidejűség ... 752
4.1.2. Ismételhetőség ... 752
4.1.3. Mellérendelés kétféle implikációval ... 753
4.1.4. Az „egyre csak” és a „javában” használata ... 753
4.1.5. A „még” és a „még mindig” ... 754
4.1.6. A „már” és a „már nem” ... 754
4.1.7. Az időmódosítók ... 755
4.2. A folyamatosság és a befejezettség kifejezésének grammatikai eszközei ... 756
4.2.1. Az igekötők ... 756
4.2.2. A tárgy szerepe az aspektus meghatározásánál ... 762
4.2.3. A perfektiválás egyéb eszközei ... 771
5. A progresszív aspektus ... 776
5.1. A progresszív aspektus általános jellemzése ... 776
5.2. A progresszív aspektus megjelenési formái ... 780
5.3. A progresszív aspektus képzése az igekötő hátravetésével ... 782
5.4. A progresszív aspektusú mondat időviszonyítása ... 786
6. Az egzisztenciális olvasat ... 793
7. A mozzanatosság és a gyakorítás ... 796
7.1. Néhány megjegyzés a mozzanatos igékről ... 796
7.2. A gyakorítás ... 797
8. Az igenévi csoport aspektusa és időviszonyító képessége ... 800
8.1. Az *-ó/-ő* képzős igenév ... 800
8.2. A *-t/-tt* képzős melléknévi igenév ... 802
8.3. Az adatok értékelése ... 805
9. Összefoglalás ... 807
Irodalom ... 808
FÜGGELÉK ... 810
1. Szimbólumok, rövidítések ... 810
2. Glosszárium ... 813

Impresszum

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében
A jelen digitális kiadás alapjául az 1992-ben megjelent *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan* (Akadémiai Kiadó, Budapest) című mű szolgált
Szerkesztette Kiefer Ferenc

Írták
Bánréti Zoltán, Kenesei István, Kiefer Ferenc, É. Kiss Katalin, Komlósy András, Laczkó Tibor, Szabolcsi Anna

Lektorok
Nádasdy Ádám, Rácz Endre

ISBN 978 963 05 9678 7

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 21–35.
www.akademiaikiado.hu

Javított magyar nyelvű digitális kiadás: 2015

© MTA Nyelvtudományi Intézet, 2015
© Akadémiai Kiadó, 2015

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a digitális publikálás, a mű bővített, illetve rövidített változata kiadásának jogát is.

Előszó

A *Strukturális magyar nyelvtan* című mű mondattannal foglalkozó 1. kötete egy nagyszabású kutatás és – csaknem negyedszázad elteltével nem kevés büszkeséggel nyugtázva – sikeres vállalkozás első eredménye volt. Az 1992-ben megjelent és azóta könyvesbolti forgalomban hozzáférhetetlenné vált nyomtatott kiadás alapművé vált, a magyar mondatszerkezet kutatásában megkerülhetetlen hivatkozási forrás lett, csakúgy, mint a fejezeteknek a külföldi olvasók számára kissé átdolgozott angol változatát tartalmazó 1994-es kiadvány, a *The Syntactic Structure of Hungarian* (Academic Press, New York). A könyv újabb kiadása az elmúlt évtizedekben többször szóba került, de mindannyiszor visszatántorodtunk a feladattól, elsősorban azért, mert a mondattani kutatások gyors mozgása következtében túl sok munkával járt volna, ha az 1980-as évek végi állapotot rögzítő felfogásunkat meg kellett volna újítanunk: lényegében újra kellett volna írnunk a könyvnek nagyjából a kétharmadát.

Ugyanakkor nyomasztó volt azt is látnunk, hogy terjed a könyv lényegében illegális, de tulajdonképpen hasznos szkennelt formája, főleg mert nagyon elégedetlenek voltunk az eredeti változat technikai kivitelezésével.

Ezért is kaptunk az alkalmon, amikor a kiadó jelentkezett az ötletével, hogy az MTA támogatásával digitális formában tenné elérhetővé az eredeti kötetet, mert így megvalósulhatott a régi tervünk, hogy a tartalmában változatlan könyv a körülményekhez képest hibátlanul jelenjen meg. Az 1992-es *Mondattan* itt reprodukált jelen kiadása tehát igen sok ponton különbözik a nyomtatott változattól, de mostantól fogva ezt tekintjük mi is hitelesnek, és ezt kérjük az olvasóktól is. Amit annál könnyebben is megtehetünk, mert a kiadóval kötött megállapodásunknak köszönhetően a *Strukturális magyar nyelvtan* jelen és a tervek szerint évenként kiadandó további e-kötetei szabadon hozzáférhetők, azaz letölthetők lesznek az MTA Nyelvtudományi Intézet honlapjáról.

A szerzők nevében

a szerkesztő

Bevezető

A Mondattan az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó generatív szemléletű nyelvtani kutatások mondattani eredményeit tartalmazza. A Fonológia és az Alaktan külön kötetben lát majd napvilágot.

A generatív nyelvelmélet fő célkitűzései

A generatív nyelvelméletnek két alapvető célkitűzése van. Az egyik a nyelvelsajátítással függ össze. Ismert megfigyelés, hogy a gyermek minden nagyobb nehézség nélkül sikerrel képes elsajátítani anyanyelvét. A nyelvelsajátítás kreatív abban az értelemben, hogy benne az utánzás csak másodlagos szerepet tölt be. A nyelvelsajátítás folyamán a bennünk lévő nyelvi képességet (faculté de langage-t) fejlesztjük ki. Ez nem lenne lehetséges, ha a nyelvnek nem lenne valamilyen szabályrendszere, amelyet a nyelvi képesség kifejlesztésekor elsajátítunk. A generatív nyelvelmélet alapvető törekvése, hogy ezt a szabályrendszert explicitté tegye. Szabályt megállapítani viszont csak úgy lehet, ha nemcsak azt tudjuk, hogy mi lehetséges, hanem azt is, hogy mi nem. Ezt pedig csupán abból, hogy nincs rá adatunk, nem tudhatjuk. A szabályrendszer megalkotására való törekvésnek tehát közvetlen következményei vannak az adatok gyűjtésére és értékelésére vonatkozóan. Ugyanakkor ez azt is mutatja, hogy a generatív nyelvelmélet egyik alapvető problémáját a nyelv szabályrendszerének kimutathatósága, megállapítása és érvényességi körének tisztázása jelenti.

Ami a lényeget illeti, az emberi nyelvek a nyelvelsajátítás szempontjából egységesen viselkednek. Ugyanakkor azonban tapasztalati tény az emberi nyelvek nagymértékű változatossága. Ez a látszólagos ellentmondás csak úgy oldható fel, ha feltételezzük, hogy az egyes nyelvek lényegében ugyanazokat az eszközöket használják, de hihetetlenül sokféle kombinációban. Ebből következik a generatív grammatika másik célkitűzése: a nyelvtudomány feladata, hogy ebben a nagy változatosságban kimutassa azt, ami univerzális. Az univerzális grammatika az emberi nyelvre jellemző univerzális tulajdonságokat tartalmazza. Ebből most már természetszerűleg következik a generatív grammatika második alapproblémája: tisztáznia kell az egyes nyelvek grammatikája és az univerzális grammatika közötti viszonyt.

Miben különbözik Mondattanunk a hagyományos mondattanoktól?

A Mondattan a magyar nyelvtanírási hagyományból ismert mondattani kézikönyvektől több lényeges pontban különbözik. A legfontosabb különbséget abban látjuk, hogy Mondattanunk szabályrendszereket leíró mondattan és ezért a potenciális nyelvhasználatot vizsgálja; problémacentrikus; elméleti összefüggések megfogalmazására törekszik, azaz magyarázatot keres a felvetett problémákra; végül a nyelvi jelenségeket egy nyelvelméleti keretbe beágyazva vizsgálja. Az elméleti nyelvtanokkal szemben a leíró nyelvtan egyrészt a dokumentált beszélt vagy írott nyelvi adatokat tekinti vizsgálata tárgyának,

másrészt a nyelvi adatokat leírja és osztályozza. És bár a leíró nyelvtanok sem képzelhetők el elméleti háttér nélkül, feladatuk mégsem az elméleti összefüggések megállapítása, elméletileg megalapozott magyarázatok szolgáltatása. A generatív nyelvtannak természetesen a nyelvi adatok rendszerezése is fontos feladata, éppen ezért nemcsak hogy nem teszi fölöslegessé a leíró nyelvészeti munkát, hanem nagymértékben támaszkodik is rá.

A potenciális nyelvhasználat

A potenciális nyelvhasználat vizsgálata azt jelenti, hogy az elméleti nyelvtan számára alapvető kérdés annak eldöntése, hogy milyen grammatikus szerkezetek, mondatok lehetségesek a magyar nyelvben abban az értelemben, hogy a mondattan szabályai lehetővé teszik őket. Annak eldöntése, hogy ténylegesen milyen mondatokat használnak (írásban vagy szóban) a magyarul beszélők, nem tartozik nyelvtanunk feladatai közé. Ebből két dolog következik. Az egyik az, hogy egy nyelvi jelenség vizsgálatánál nem elégedhetünk meg a hagyományos értelemben vett adatgyűjtéssel. Ha például a *mindig* határozószó szórendi helyét kívánjuk vizsgálni, akkor a legegyszerűbb módszer, ha olyan mondatokat szerkesztünk, amelyekben a *mindig* különböző pozíciókat foglal el, majd eldöntjük, hogy az ily módon szerkesztett mondat helyes-e vagy sem. Például: helyes a *Mindig a felesége kísérte haza*, és *A felesége kísérte haza mindig*, rossz mondat ezzel szemben *A felesége mindig kísérte haza*. A rossz mondat éppoly fontos szerepet játszik a *mindig* lehetséges szórendi helyeinek meghatározásánál, mint a jó mondat. A legszorgosabb gyűjtőmunka sem segít annak megállapításában, hogy egy szerkezet helytelen-e, vagy véletlenül nem fordul elő a korpuszban. A gyűjtést tehát a kutató által szerkesztett mondatokkal kell kiegészíteni, nem egy esetben helyettesíteni. A szerkesztett mondatokról többnyire az anyanyelvét beszélő nyelvész maga is el tudja dönteni, hogy helyes mondat-e. Bonyolultabb esetekben azonban a szerkesztett mondat helyességét ellenőrizni kell. Természetesen az is előfordulhat, hogy egy mondat helyességének megítélésében ingadozást tapasztalunk. Az ingadozás ténye is fontos szerepet játszhat azonban egy nyelvi jelenség magyarázatánál.

A másik fontos dolog, ami a potenciális nyelvhasználat vizsgálatának elvéből következik, az, hogy a magyar nyelv sok olyan mondatát is vizsgálhatjuk, amelyet, bár elfogadhatónak ítélünk, különböző okokból, például, meghatározott stílusrétegben a köznyelvi normák alapján nem tartanánk tökéletesen megformáltaknak. Így például, bár kétségtelenül helyes annak a szabálynak a megállapítása, hogy a nyomatékos mondatösszetevő jelenléte miatt hátravetett igekötő az ige mögött bárhol elhelyezkedhet, mégsem szeretjük, ha nagyobb számú mondatösszetevő esetén nagyon eltávolodik az igétől. Nem szívesen írjuk vagy mondjuk a *Pista vitte tegnap este a szobából a pénztárcát el*. Azt azonban, hogy miért van ez így, a potenciális nyelvhasználatot vizsgáló mondattan a fenti szabály szempontjából nem tekinti problémának, mivel ez a mondat is kielégíti a leírt szabályt. Következésképp a kérdésre nem próbál választ adni. Vagy egy másik példát véve, a mondatátszövődés vizsgálatánál elkerülhetetlen, hogy olyan szerkesztett mondatokat is figyelembe vegyünk, amelyek ugyan az anyanyelvi beszélők

megítélése szerint lehetséges mondatok, de mégsem használnánk szívesen őket. Például *János Máriát hallotta, hogy Péter elveszi feleségül*.

Mi a probléma?

Mondattanunk második jellegzetessége a problémacentrikusság. Ebből következik, hogy nem kívánja az adatrendszerező hagyományos nyelvtanok tematikáját lefedni. Azokkal a kérdésekkel foglalkozik elsősorban, amelyeknél problémát lát, és ahol a felvetődött problémára megoldást is tud ajánlani. Mivel az osztályozás a leíró nyelvtanok módszere, Mondattanunkban osztályozásokat csak kivételes esetekben találunk. Nem foglalkozunk egyáltalán a mondatfajták kérdésével, mivel azok meghatározása nem tisztán grammatikai feladat. De nem foglalkozunk például az alárendelő összetett mondat különböző fajtáinak osztályozásával sem (alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói és azok alaptípusai), mivel e mondatfajták között nincsenek alapvető szintaktikai különbségek. Az elméleti problémák egy része olyan jellegű, hogy a leíró nyelvtan számára is problémát jelentenek. Ilyen pl. az igekötők különböző funkciójának egymástól való elhatárolása, a toldalékos és toldaléktalan birtokos különböző viselkedése, a vonzatoknak a szabad határozóktól való elkülönítése, a szabad szórend korlátainak meghatározása. Általában érvényes, hogy ami a leíró nyelvészet számára probléma, az az elméleti nyelvtudomány számára is az. Ennek fordítottja azonban általában nem áll.

Vannak azonban olyan esetek is, amikor az elmélet vet fel problémákat, amelyek a leíró nyelvészet számára is problémaként jelentkeznek. Így például, ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az aspektus mondatszintű jelenség, akkor az aspektus kifejezőeszközeinek vizsgálata nem szűkíthető le az igekötőknek az aspektus meghatározásánál betöltött szerepének tisztázására, hanem figyelembe kell vennünk az ige különböző bővítményeit is. Az aspektus szempontjából megválaszolandó kérdés tehát így hangzik: A mondat milyen összetevői járulnak hozzá az aspektus meghatározásához, és milyen módon teszik ezt? Ennek a kérdésnek a megválaszolása a leíró nyelvészetnek is problémája.

Végül az is előfordulhat, hogy valami csak a választott elméleti keret szempontjából probléma, abban az értelemben, hogy az adott elméleti keretben nem tudunk leírni, magyarázni valamilyen szabályszerűséget. A magyar szórend kezelésére például az angolhoz hasonló kötött szórendű nyelvekre kidolgozott elvek nem elegendők. Vagy a szótárban működő szabályok, úgy tűnik, másfajta megközelítést igényelnek, mint amilyent a szintaxisban megszoktunk. Az ilyen jellegű problémák fontos szerepet játszanak az elméleti kutatásban.

A magyarázattípusok

Mondattanunk magyarázatra törekszik, ez harmadik jellegzetessége. A magyarázat fogalma mindig elmélethez kötött: nincs elmélettől független magyarázat. Az az elméleti keret azonban, amelyet munkánkban használunk, többféle magyarázatot tesz lehetővé. A teljesség igénye nélkül, és anélkül,

hogy fölösleges részletekbe bocsátkoznánk, röviden bemutatunk néhány magyarázattípust mondattanunkból.

A magyarázat gyakran abból áll, hogy a magyarázandó jelenséget egy általános összefüggéssel hozzuk kapcsolatba, abból vezetjük le. Ezek az általános összefüggések feltételezésünk szerint az emberi nyelv általános törvényszerűségeihez tartoznak. Ilyen univerzálisnak feltételezett törvényszerűség az ún. théta-kritérium. Tudjuk, hogy az ige és vonzatkerete már lényegében megszabja a mondat szerkezetét. A vonzatok általában főnévi csoportok. Azt is mondhatjuk, hogy a vonzatok az ige argumentumai. Argumentuma nemcsak az igének lehet, hanem például melléknévnek vagy viszonyt jelölő főnévnek is. A nyelv argumentumokat megkövetelő elemeit nevezzük régensnek (más terminológiával: predikátumnak). Mármost a théta-kritérium azt mondja ki, hogy a mondatban minden főnévi csoport szükségszerűen vagy argumentuma valamely régensnek, tehát thematikus szerepet kell kapnia, vagy maga régens, és hogy egy mondatban minden egyes főnévi csoport csak egy argumentumszerepet tölthet be, tehát csak egy thematikus szerepet kaphat. Az univerzális grammatikához tartozó théta-kritérium segítségével magyarázhatjuk meg a *Jancsi fut egy utcát* mondat helytelen voltát. A *fut* ugyanis egyargumentumú régens, s ezt az egyetlen argumentumpozíciót *Jancsi* foglalja el. Az *egy utcát* főnévi csoport tehát már nem lehet a *fut* argumentuma, már nem kap thematikus szerepet, anélkül pedig nem fordulhat elő grammatikus mondatban.

Ugyancsak a théta-kritériumból következik, hogy a *János Jánosnak ajánlotta Máriát* mondat nem jelentheti azt, hogy 'János önmagának ajánlotta Máriát', a mondat ilyen értelmezéssel szintaktikailag rossz, mivel nem lehet, hogy ugyanaz a főnévi csoport az igének két argumentumhelyét is kitöltse. Az *ajánl* ige harmadik argumentuma kitöltetlen. A théta-kritérium tehát nemcsak egyes mondatok agrammatikusságát magyarázhatja meg, hanem mondatok értelmezési lehetőségeit is megszabhatja. A magyarázat, mint láttuk, egy általános törvényszerűségre való hivatkozásból áll.

A tipológiai magyarázat az implikációs univerzálékon alapul. Ezek szerint, ha egy nyelv bizonyos szerkezeti típusba tartozik, akkor számos mondattani, morfológiai stb. szabály szükségképpen, illetve lehetőségként megjelenik az adott nyelvben. Ezen szabályok magyarázatául pedig éppen a nyelv szerkezeti típusa szolgál. Például A mellérendelés c. fejezetben az ellipszisnek (az „azonos" összetevők kihagyásának) mondattani feltételeit a magyar szórend tipológiai jegyeivel magyarázzuk. Ugyanis a neutrális intonációjú, fókusztalan mondatokban egészen mások az ellipszis szintaktikai feltételei, mint a kontrasztív intonációjú, fókuszos mondatokban. Például a fókusztalan tagmondatok mellérendelésekor csakis a második tagmondatban lehet ellipszis, és ez csakis a tagmondaton belül lehet, a legvégén már nem. Ugyanakkor a fókuszos tagmondatok mellérendelésekor a fentiek ellenkezője is grammatikus, azaz: lehet ellipszis az első tagmondatban is, és lehet ellipszis a tagmondat legvégén is. Miért? A magyarázat abban van, hogy a fókusztalan (neutrális intonációjú) magyar mondatok az SVO (logikai alany, ige, tárgy/vonzat) alapszórend tipológiai jegyeit mutatják, míg a fókuszos mondatok (kontrasztív intonációjú) az SOV (TFV = topik, fókusz, ige) alapszórend tipológiai jegyeivel rendelkeznek. Azokban a nyelvekben, melyek SVO típusúak (ilyen pl. az angol), csakis a második, mellérendelt tagmondatban

lehet ellipszis, és csakis a tagmondat belsejében, a végén sem. A mellérendelő szószerkezetekben pedig a kötőszó megelőzi a mellérendelt összetevőket, és (több tag esetében) az utolsó előtt van. Azokban a nyelvekben viszont, amelyek SOV típusúak (ilyen pl. a japán), csakis az első tagmondatban lehet ellipszis, a mellérendelő szószerkezetben pedig a kötőszó a mellérendelt összetevők után helyezkedik el. A nyelvek történeti változása a szerkezeti típusok váltásában is megnyilvánulhat. Így érthető, hogy sok nyelv van, amely adott időszakban, egyszerre több szerkezeti típus jegyeit mutatja. Például a holland főmondatbeli ellipszisek asz SVO típus tulajdonságait, míg az alárendelt mellékmondatbeli ellipszisek az SOV típus tulajdonságait mutatják. Az alapszórendek tekintetében a magyar sem tiszta típus: a fókusztalan mondatok, mint láttuk, SVO, a fókuszosak pedig SOV jegyeket mutatnak. Ez a különbség magyarázza, hogy a fókusztalan magyar mondatok mellérendelésében más feltételek mellett grammatikus az ellipszis, mint a fókuszos mondatok mellérendelésekor. Ugyanis a szórendi típusjegyek közti különbségek a kétféle magyar mondat szerkezete közti különbségekkel járnak együtt, és az eltérő mondattani szerkezetekben mások az ellipszis lehetőségei.

A szerkezeti párhuzamon alapuló magyarázatot példázza az alábbi gondolatmenet. A magyar főnévi csoport szórendje szigorúan kötött, a birtokos toldalékolatlan és a birtokszó számban, személyben egyezik vele (*Péter kalapja*). A főnévi csoportról szóló fejezet rámutat, hogy ennek alapján szerkezeti párhuzamot lehet vonni a főnévi csoport és az ún. kötött szórendű mondatok szerkezete között, a birtokost az alanyhoz, a birtokot az állítmányhoz hasonlítva. Az efféle párhuzam természetesen akkor válik érdekessé, ha további adatok magyarázatául is szolgál. Tudjuk mármost, hogy a toldalékolatlan – nominativusi — birtokos sohasem mozdulhat el a helyéről (*Péter eltűnt a kalapja*); viszont *-nak* ragos birtokos is szerepelhet a birtokkal egy összetevőben, s ez már elmozdítható (*Péternek a kalapja — Péternek elveszett a kalapja*). Vajon mi az oka ennek a különbségnek? A fejezet rámutat, hogy a fentiekhez hasonló jelenségeket figyeltek meg a kötött szórendű nyelvek mondatában. Az alany általában nem mozdítható ki a tagmondatából. A tagmondat élén azonban található egy olyan pozíció, amely a kérdő névmásoknak van fenntartva, s amikor az alany kimozdulhat tagmondatából, föltehetően ezen a „vészkijáraton" halad keresztül. A kétféle birtokos adatainak az összevetéséből arra lehet következtetni, hogy a *-nak* ragos birtokos pozíciója a tagmondatbéli kérdőszó-pozíció megfelelője. Ez megerősíti az előbb javasolt szerkezeti párhuzamot, s egyszersmind lehetővé teszi, hogy a birtokos viselkedését ugyanazokra az okokra vezessük vissza, amelyek az alany viselkedését magyarázzák. Ezeknek az okoknak a mibenlétéről a fejezet előadja a maga elméletét. Ennél fontosabb azonban az a módszertani föltevés, hogy a nyelvtannak nincsenek minden szerkezettípusra külön elvei: a nyelvtan egységes, s ez éppen a legkülönfélébb szerkezetek közti párhuzamok segítségével igazolható egyfelől, és használható ki a nyelvleírásban másfelől.

Mondattanunkban fontos szerepet játszik az ún. strukturális magyarázat is, mely abból áll, hogy egy adott jelenségcsoportot avval magyarázunk, hogy egy bizonyos szerkezettel hozzuk összefüggésbe. Például az alárendelés különböző típusainak viselkedése megmagyarázható, ha olyan mondatszerkezeteket tulajdonítunk nekik, amelyekből az alárendelés tulajdonságai levezethetők,

amelyekből ezek következnek. Tudjuk például, hogy a szabad vonatkozó mellékmondatokat az különbözteti meg az utalószavasoktól, hogy a velük alkotott szintagmában az alárendelt mondat alkotórészein kívül semmi mást nem találunk, tehát a szerkezetnek, úgy tűnik, nincsen feje. Például *Amit Emese olvasott, érdekes volt; Richárd cigarettázott, amíg Juli uzsonnázott*. A mondatoknak olyan szerkezetet kell tulajdonítani, amely egyrészt nincs ellentmondásban az elmélet feltevéseivel, és amelyből másrészt a szabad vonatkozó mellékmondatok tulajdonságai (például az a tulajdonság, hogy látszólag nincs fejük) levezethetők. Ez többek között úgy oldható meg, hogy fejként a szerkezetben egy üres kategóriát tételezünk fel.

Végül az empirikus általánosításokat is bizonyos mértékig magyarázatnak tekinthetjük. Nézzünk erre az esetre is egy példát! Az *-ó* képzős igenévről elmondható, hogy értelmezése lehet egyidejű, elő- vagy utóidejű, a *-t* képzős melléknévi igenév pedig kifejezhet az előidejűségen kívül egyidejűséget is. Mármost az is megfigyelhető, hogy az egyidejűség tipikusan a perfektív igenevek sajátja. Az empirikus általánosítás tehát az, hogy tipikusan igeneveink időviszonyítása az aspektustól függ.

Az empirikus általánosításokat „szabály”-alakban lehet kimondani. Ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy az igekötő hátravetésével mikor képezhető progresszív aspektusú igés szerkezet, akkor először is azt kell megállapítanunk, hogy a progresszív aspektusú szerkezet képzése két esetben biztosan kizárt: akkor, amikor az igekötőnek csak perfektíváló funkciója van (nem mondható tehát sem az, hogy *Pista éppen takarítja ki a szobáját*, sem pedig az, hogy *Esteledik be*) és akkor, amikor a perfektiváló funkción kívül akcióminőségbeli változást is okoz (ezért helytelenek a következő mondatok: *A főnököm éppen betegeskedett el, Az eladó éppen mérte el a cukrot*. Az igekötő harmadik funkciója a szóképzés. Szóképzős igekötő esetén már lehetséges a progresszív aspektusú igés szerkezet képzése: *Éppen jött le a lépcsőn, Már szedte össze a holmiját*. Az empirikus általánosítás tehát így fest: Igekötő hátravetésével progresszív aspektusú igés szerkezetet csak szóképző igekötő esetén képezhetünk. Mint az aspektusról szóló fejezetben látni fogjuk, ez a „szabály” még pontosításra szorul, itt azonban elegendő annak bemutatására, hogy az empirikus általánosítások is magyaráznak.

A generatív nyelvelmélet és a Mondattan

Mondattanunk elméleti kerete a generatív nyelvelmélet, annak is az utóbbi évtizedben kidolgozott változata, az ún. univerzális grammatika. Az univerzális grammatika az emberi nyelv legáltalánosabb szabályszerűségeit kísérli meg megfogalmazni. Munkánk alapvetően generatív volta egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a megállapított szabályrendszereinket egy lehetséges univerzális grammatikához igyekeztünk viszonyítani, másrészt abban, hogy a generatív nyelvelmélet számos tételét, módszerét közvetlenül is alkalmaztuk.

A generatív grammatikai keret ellenére Mondattanunk nem a magyar nyelv generatív grammatikája. Ilyen grammatika megalkotására nem vállalkozhattunk, mégpedig több okból sem. Először is azért, mert a generatív nyelvelmélet nem öleli fel a nyelv minden aspektusát. Így a legutóbbi időkig elhanyagolt

területe volt a szótár, éppen ezért a szótár kezelésében a Chomsky-féle generatív nyelvelmélettől különböző elméleti elgondolásokra kellett támaszkodnunk.

Vagy egy másik példát említve, az aspektus a szintaxis és a szemantika határterületén helyezkedik el, szintaktikai és szemantikai probléma egyaránt. Következésképpen a kizárólag szintaktikai meggondolásokra építő, a szintaxis autonómiáját hirdető generatív nyelvelmélet módszerei az aspektus vizsgálatánál csak igen korlátozott mértékben voltak alkalmazhatók.

Végül a problémacentrikusság elvéből adódóan Mondattanunk fejezeteiben olyan problémákról van szó, amelyeket a fejezetek szerzői különösen fontosnak találtak. Minden kérdéskörnél előfordulhat azonban, hogy egyes problémák, talán még fontosak is, észrevétlenek maradtak. Kötetünk tehát ilyen szempontból is a kutatás jelenlegi állását tükrözi.

A generatív grammatika módszereit és kötetünk szempontjából legfontosabb tételeit a Grammatikaelméleti bevezető foglalja össze. Fontos azonban rámutatnunk arra, hogy a Grammatikaelméleti bevezető nem vállalkozhatott arra, hogy minden részletre kiterjedő alapos elméleti előkészítést nyújtson. Az elmélet jobb megismerésére vágyó olvasónak a magyar nyelven is hozzáférhető Henk van Riemsdijk és Edwin Williams: Bevezetés a generatív grammatika elméletébe c. munkáját (Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI. Szerk. Antal László. Tankönyvkiadó, 1986) ajánljuk. A generatív nyelvelmélet ismerete nélkül Mondattanunk egyes részei talán nehezen követhetők. Ez azonban nem meglepő. Más tudományokban már régóta megszokott dolog, hogy egy-egy részdiszciplína megértése külön stúdiumot kíván. A nyelvtudományban azt a körülményt, hogy a szintaxis, a fonológia vagy a szemantika megértése és alkotó művelése speciális tanulmányokat tételez fel, a nyelvtudomány tudománnyá válásának újabb jeleként kell elkönyvelnünk. Egy, a függvénytanban járatos matematikus egyáltalán nem csodálkozik azon, ha a halmazelmélet vagy az absztrakt algebra modern elméleteit nem érti. Ugyanígy nem kell meglepődnünk azon, ha a nyelvészet hagyományosabb területeinek művelőjeként nem értjük meg külön stúdium nélkül a nyelvtudomány újabb eredményeit.

Az elméleti igényesség mellett Mondattanunk fejezetei természetesen azt sem tévesztik szem elől, hogy a jó nyelvészeti munka nem merülhet ki elméletalkotásban. Meggyőződésünk, és talán az olvasót is sikerül róla meggyőznünk, hogy a fejezetek bőven tartalmaznak empirikus szempontból is újnak mondható eredményeket. Ezek az elméleti háttér ismerete nélkül is érthetők és értékelhetők.

Mindent összevetve, Mondattanunk egyes fejezetei úgy is felfoghatók, hogy bevezetnek a korszerű nyelvészeti gondolkodás rejtelmeibe, és mivel úgy hisszük, a magyar nyelvre vonatkozóan számottevő új eredményt is tartalmaznak, az olvasót az elméleti megközelítés hasznosságáról is meggyőzhetik, hiszen a kötet eredményei nem születhettek volna meg elméleti munka nélkül.

Mondattanunk célkitűzései

Mondattanunk egyszerre többféle feladat megoldására vállalkozott. Be kívánja vezetni az olvasót a generatív nyelvtudomány műhelyébe, s bár mindent megtettünk annak érdekében, hogy az elméleti

mondanivaló a be nem avatottak számára is érthető legyen, nem titkolhatjuk el véleményünket, hogy a megértés szellemi erőfeszítés nélkül nem sikerülhet. Nem tartjuk tehát föltétlenül hibának, ha az olvasó a Mondattan egyes részeit nem érti azonnal, ha azokat csak kemény munkával tudja feldolgozni. Ez más szaktudományokban régóta megszokott dolog.

Ha Mondattanunk csak az előbb említett célkitűzést követné, akkor lényegében tudománynépszerűsítő munka lenne. A magyar nyelv sajátosságaiból következő problémák megfogalmazásán és legalábbis részleges megoldásán keresztül a generatív nyelvelmélet fejlődéséhez is hozzá kíván járulni. Itt az a fonák helyzet állt elő, hogy elméleti eredményeink a nemzetközi nyelvtudomány számára nem ismeretlenek, hiszen kötetünk szerzői rangos nemzetközi folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben tették azokat közzé. A nemzetközi tudományos élet számon tart bennünket. Ugyanakkor idehaza, úgy érezzük, elméleti munkásságunk nem kapta még meg az őt megillető megbecsülést.

Végül arra is rá szeretnénk mutatni, hogy Mondattanunk is leíró munka abban az értelemben, hogy mondattani szabályok, szabályrendszerek megállapítására törekszik. Kérdésfeltevései igen gyakran empirikusan is új meglátásokhoz vezetnek. És ezzel eljutottunk harmadik célkitűzésünkhöz. Munkánkat akkor tekinthetjük sikeresnek, ha a megfigyelés szintjén is új eredményekre vezetett. Úgy véljük, hogy az elmélet segítségével eddig feltáratlan összefüggésekre derült fény, az ezeket dokumentáló nyelvi adatok eddig észrevétlenek maradtak. Mivel tehát munkánkban nem kevés leíró jellegű újdonság található, kötetünket az elméletben kevéssé érdekelt leíró nyelvész is haszonnal forgathatja.

Az egyes fejezetek felépítésénél is gondoltunk a fent említett célkitűzésekre. Bár az adatbemutatás, rendszerezés és magyarázat szigorú elkülönítése általában nem volt lehetséges, a nyelvtan egésze eléggé elválasztja az adatokat az elemzéstől ahhoz, hogy a pusztán az adatok iránt érdeklődő olvasó is elgondolkozhat rajtuk, s levonhatja belőlük maga számára a következtetéseit.

Az előbbiekből már nyilvánvaló, hogy Mondattanunk különféleképpen olvasható. Az elmélet iránt nem érdeklődő olvasó átugorhatja az elméleti bevezetőt, s az egyes fejezetekben is az adatokra, empirikus általánosításokra összpontosíthatja figyelmét. Ebben az esetben a fejezetek között is szabadon válogathat.

Az elméleti kérdések iránt is érzékeny olvasó is válogathat aszerint, hogy a magyar nyelvtan mely kérdései érdeklik, de aszerint is, hogy az elméleti fejtegetésekben mennyire kíván elmélyedni.

Az olvasóra bízzuk annak megítélését, hogy Mondattanunknak mennyire sikerült célkitűzéseit megvalósítania.

A nyelvtani munkálatok 1979-ben indultak meg az MTA Nyelvtudományi Intézetének Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Osztályán *Radics Katalin* tudományos munkatárs vezetésével, 1984-től *Kiefer Ferenc* irányításával folytatódtak. A munkálatok különböző fázisaiban külső munkatársak is kaptak megbízást tanulmány írására: Dalmi Gréte (1982, 1983), Kornai András (1982, 1983), Prószéky Gábor (1982, 1983, 1984, 1986), Wacha Balázs (1984), Fabó Kinga (1984), Kálmán László (1984, 1987), Hunyadi László (1985), Bocz András (1985), Kerkovits Andrea (1986), Bródy Miháy (1989). A tanulmányok eredményei részben beépültek az egyes fejezetekbe, részben pedig külön

tanulmánykötetben vagy folyóiratokban láttak napvilágot. Erről a Bevezető végén található részletes bibliográfia tájékoztat. 1987-től a munkálatokat OTKA támogatás is segítette.

A nyelvtan támaszkodik a releváns hazai és külföldi szakirodalomra is, erről részletesebben az egyes fejezetek végén található annotált bibliográfia tájékoztatja az olvasót. Ugyanakkor felhasználtuk egymás még publikálatlan eredményeit, a lektorok és egymás megjegyzéseit. A szövegbeli hivatkozások mellőzése miatt a kapott segítséget igazából nem tudjuk kellően honorálni. E helyen szeretnénk azonban köszönetet mondani *Rácz Endre* egyetemi tanárnak és *Nádasdy Ádám* egyetemi adjunktusnak, kötetünk lektorainak, gondos és részletekbe menő lektori munkájukért.

A szerkesztő

Bibliográfia

Bánréti Zoltán: Gapping. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged 1985, 187–203.

Bánréti Zoltán: A magyar mellérendelő szerkezetek szintaxisáról. In: Telegdi Zs.–Kiefer F. (szerk.): *ÁNyT* XVII. Akadémiai, Budapest 1989, 6–29.

Bánréti Zoltán: *A mellérendelés a mai magyarban*. Egyetemi tankönyv, JPTE Pécs 1991, 184.

Bánréti Zoltán: A mellérendelés néhány szintaktikai problémája a magyarban. *Szemiotikai szövegtan* 6 (1992) 2–28.

Bánréti Zoltán: A visszakereshetőségi elv a grammatikában. *Szövegtani monográfiák*. Szeged 1992, 24–42.

Bródy Mihály: Remarks on the Order of Elements on the Hungarian Focus Field. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 3*. JATE, Szeged 1991, 95–121.

É. Kiss Katalin: Parasitic chains. *The Linguistic Review 5*. (1985/86), 41–74.

É. Kiss Katalin: The order and scope of operators in the Hungarian sentence. In: W. Abraham–S. de Mey (szerk.): *Topic, Focus, and Configurationality*, Benjamins, Amsterdam 1986, 181–214.

É. Kiss Katalin: Is the VP universal? In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 2*. JATE, Szeged 1987, 13–85.

É. Kiss Katalin: *Configurationality in Hungarian*. Akadémiai, Budapest 1987.

É. Kiss Katalin: Egy főnévi igeneves szerkezetről. In: Telegdi Zs.–Kiefer F. (szerk.): *ÁNyT XVII*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989, 153–169.

É. Kiss Katalin: Why noun-complement clauses are barriers. In: J. Mascaro– M. Nespor (szerk.): *A Festschrift for Henk van Riemsdijk*. Foris, Dordrecht 1989, 265–277.

É. Kiss Katalin: Against treating Hungarian as a V-Second Language. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 3*. JATE, Szeged 1990, 29–63.

É. Kiss Katalin: On the primacy condition of anaphora and pronominal variable binding. In: J. Koster–E. Reuland (szerk.): *Long Distance Anaphora*. Cambridge University Press, Cambridge 1991, 245–262.

É. Kiss Katalin: Logical structure in syntactic structure: The case of Hungarian. In: J. Huang–R. May (szerk.): *Logical Structure and Syntactic Structure. Studies in Linguistics and Philosophy*. Kluwer, Dordrecht 1991.

É. Kiss Katalin: An argument for movement. In: H. Haider–K. Netter (szerk.): *Representation versus Derivation*. Kluwer, Dordrecht 1991, 199–218.

Hunyadi László: Operators, Scope, and Linear Order. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged 1985, 39–52.

Hunyadi László: The expression of logical scope in Hungarian. In: W. Abraham–S. de Mey (szerk.): *Topic, Focus, and Configurationality*. Benjamins, Amsterdam 1986, 89–102.

Kálmán László: Word order in neutral sentences. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged 1985, 13–23.

Kálmán László: Word order of non-neutral sentences. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged 1985, 25–37.

Kálmán László: (társszerzők: Prószéky Gábor, Nádasdy Ádám és Kálmán C. György): Hocus, focus, and verb types in Hungarian infinitive constructions. In. W. Abraham–S. de Mey (szerk.): *Topic, Focus, and Configurationality*. Benjamins, Amsterdam 1986, 129–142.

Kálmán László: Issues in Hungarian sentence structure. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 2*, JATE, Szeged 1987, 261–271.

Kálmán László: (társszerzők: Kálmán C. György–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor): A magyar segédigék rendszere. In: Telegdi Zs.–Kiefer F. (szerk.): *ÁNyT XVII*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989, 49–103.

Kenesei István: Subordinate clauses: types and structure. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged 1985, 141–165.

Kenesei István: On the logic of word order in Hungarian. In: W. Abraham–Sj. de Mey (szerk.): *Topic, Focus, and Configurationality*. Benjamins, Amsterdam 1986, 143–159.

Kenesei István: On the role of grammatical levels in pronominal binding. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 2*. JATE, Szeged 1987, 113–131.

Kenesei István: Logikus-e a magyar szórend? In: Telegdi Zs.–Kiefer F. (szerk.): *ÁNyT XVII*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989, 105–152.

Kenesei István: On pronominal binding in Hungarian. In: L. K. Marácz–P. Muyskens (szerk.): *Configurationality: The Typology of Asymmetries*. Foris, Dordrecht 1989, 223–236.

Kenesei István: (társszerző: Irene Vogel): Syntax and semantics in phonology. In: D. Zec–Sh. Inkelas (szerk.): *The Phonology-Syntax Connection*. University of Chicago Press, Chicago 1990, 339–363.

Kerkovits Andrea: Ellipsis. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged 1985, 167–185.

Kiefer Ferenc: The aspectual system of Hungarian. In: F. Kiefer (szerk.): *Hungarian and General Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam 1982, 293–329.

Kiefer Ferenc: A magyar aspektusrendszer vázlata. In: Telegdi Zs.–Szépe Gy. (szerk.): *ÁNyT XV*. Akadémiai, Budapest 1984, 127–149.

Kiefer Ferenc: The progressive aspect in Hungarian. In: L. Jakab et al. (szerk.): *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 3A. Sessiones Sectionum*. Debrecen 1990, 305–310.

Kiefer Ferenc: A progresszív aspektus a magyarban. *Magyar nyelv LXXXVII* (1991), 257–277.

Kiefer Ferenc: Diakrónia a szinkróniában. In: Hajdú M.–Kiss J. (szerk.): *Emlékkönyv Benkö Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE Budapest 1991, 342–347.

Kiefer Ferenc: Aspect and conceptual structure: the progressive and the perfective in Hungarian. In: I. Zimmermann–A. Strigin (szerk.): *Fügungspotenzen*. Akademie-Verlag, Berlin 1992, 89–110.

Kiefer Ferenc: Some pecularities of the aspectual system of Hungarian. In: C. Bache–H. Basboll–C. E. Lindberg (szerk.): *Tense-Aspect-Aspectuality*. de Gruyter, Berlin 1992, 187–202.

Kiefer Ferenc: (társszerző: Komlósy András): Argument structure and adverbials. In: J. van der Auwera (szerk.): *Adverbalia*. Eurotyp Working Papers, Series V. (Adverbial Relations, Operators and Connectives) No. 1. 1991. 21–32.

Kiefer Ferenc: Où s'arrête la syntaxe? In: A. Zribi-Hertz–L. Tasmowsky-de Rijk (szerk.): *De la musique à la linguistique. Hommages à Nicolas Ruwet*. Communication et Cognition, Gent 1992, 313–326.

Komlósy András: (társszerzők: Farrell Ackermann és Pléh Csaba): On the psycholinguistics of preverbal modifiers in Hungarian: adult instuitions and children's treatment of modifiers. *Folia Linguistica* 23 (1989), 181–214.

Komlósy András: Fókuszban az igék. In: Telegdi Zs.–Kiefer F. (szerk.): *ÁNyT XVII*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989. 171–182.

Komlósy András: Focusing on focus in Hungarian. In: W. Abraham–S. de Mey (szerk.): *Topic, Focus and Configurationality*. Benjamins, Amsterdam 1986, 215–226.

Komlósy András: Predicate Complementation in Hungarian. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. Data and Descriptions. JATE, Szeged 1985, 53–78.

Komlósy András: *Régensek és vonzatok*. Egyetemi tankönyv. JPTE Pécs 1991, XX+233 old.

Komlósy András: (társszerző: Kiefer Ferenc): Argument structure and adverbials. J. van der Auwera, (szerk.): *Adverbalia*. (Eurotyp Working Papers. Series V. (Adverbial Relations, Operators and Connectives) No.1. 1991. 21–32.

Kornai András: A főnévi csoport egyeztetése. In: Telegdi Zs.–Kiefer F. (szerk.): *ÁNyT XVII*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989, 183–211.

Laczkó Tibor: Deverbal nouns and their complements in noun phrases. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged 1985, 93–118.

Laczkó Tibor: On ‘adjectivalized’ oblique arguments and adjuncts of derived nominals: A lexical-functional approach. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 3*. JATE, Szeged 1990, 123–145.

Prószéky Gábor: The Ψ-structure of the participle group. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged 1985, 119–139.

Prószéky Gábor: (társszerzők: Kálmán c. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám): Hocus, focus, and verb types in Hungarian infinitive constructions. In. W. Abraham–S. de Mey (szerk.): *Topic, Focus, and Configurationality*. Benjamins, Amsterdam 1986, 129–142.

Prószéky Gábor: Határozók, szabad határozók. In: Telegdi Zs.–Kiefer F. (szerk.): *ÁNyT XVII*. Akadémiai, Budapest 1989, 213–240.

Prószéky Gábor: (társszerzők: Káhnán László, Nádasdy Ádám és Kálmán C. György): A magyar segédigék rendszere. In: Telegdi Zs.–Kiefer F. (szerk.): *ÁNyT XVII*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989, 49–103.

Szabolcsi Anna: From the definiteness effect to lexical integrity. In. W. Abraham–S. de Mey (szerk.): *Topic, Focus, and Cofigurationality*. Benjamins, Amsterdam 1986, 321–348.

Szabolcsi Anna: Indefinites in Complex Predicates. *Theoretical Linguistic Research 2*, 1986, 47–84.

Szabolcsi Anna: Subject suppression or lexical PRO? The case of derived nominals in Hungarian. *Lingua* 86 (1992), 149–176.

Szabolcsi Anna: Functional Categories in the Noun Phrase. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 3*. JATE, Szeged 1987, 167–191.

Szabolcsi Anna: Parallelism between noun phrases and clauses. In: *Proceedings of the XIVth International Congress of Linguists*. Berlin 1987.

Szabolcsi Anna: Functional categories in the noun phrase. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 2*. JATE, Szeged 1987, 167–189.

Szabolcsi Anna: Suppressed or PRO subjects: The argument structure of event nominals in Hungarian. In: I. Kenesei (szerk.): *Approaches to Hungarian 3*. JATE, Szeged 1990, 147–181.

Wacha Balázs: A folyamatos–nem-folyamatos szembenállásról. In: Telegdi Zs.–Kiefer F. (szerk.): *ÁNyT XVII*. Akadémiai, Budapest 1989, 279–328.

GRAMMATIKAELMÉLETI BEVEZETŐ

É. KISS KATALIN; SZABOLCSI ANNA

Kötetünk tanulmányainak többsége a generatív grammatika egyik változatát, az ún. kormányzás–kötés elméletet használja háttérként. Ez a rész erről az elméletről kíván ismereteket nyújtani. Már most jelezzük, hogy e bevezető szükségképpen sokkal töményebb — technikaibb — lesz, mint a kötet bármely tanulmányának bármely részlete. Ennek oka az, hogy míg a kötet tanulmányai elméleti megalapozottságú leíró kutatások eredményeit fogják előadni az elsődleges szakirodalomban megszokott részletességgel, ez a bevezető sűrítve mutat be kifejezetten elméleti megfontolásokat.

Ennek a bevezetőnek a céljai a következők:

a. Bemutatja a kötet tanulmányainak többségében használt grammatikaelmélet alapelveit, fölépítését és legfőbb eszközeit. A szükséges pontossággal meghatározza a használandó fogalmakat, és kapcsolatba hozza őket egymással.
b. Kitér a háttérelmélet néhány olyan pontjára is, amelyet e kötetben nem, vagy csak igen ritkán fogunk használni, de amelyeknek valamelyes ismerete szükséges ahhoz, hogy az olvasóban a nyelvtanról összefüggő kép alakuljon ki.
c. Ezáltal képessé kívánja tenni a figyelmes olvasót arra, hogy a kötet elméleti föltevéseit és érvelését megértse, kritikailag szemlélje és bizonyos fokig továbbgondolja.

Fontos meghatározni, hogy mi *nem feladata* ennek a bevezetőnek:

d. Nem kívánja az elméletet az olvasó szeme előtt fölépíteni — minden részletet tudománytörténeti, empirikus és elméleti érvekkel megindokolni. Ez külön kötetet igényelne. Ehelyett sokszor az egyszerű tényközlésre szorítkozunk.
e. Nem kísérli meg a használt elméletet tankönyvszerűen didaktikus módon előadni, „megzenésíteni”, gyakorlatokkal ellátni.
f. Nem helyettesíti a kötet tanulmányait. Ennek a kimondása fölöslegesnek látszhat, hiszen a szakirodalmi áttekintés sohasem azonos azokkal az új eredményekkel, amelyeknek a közlése céljából könyvet szokás írni. Itt azért kell említeni, mert a kötet tanulmányai nem szolgai módon alkalmazzák a háttérelméletet, hanem részben általános, részben pedig a magyarra vonatkozó speciális eredményekkel tovább is fejlesztik. Ez gyakorlatilag például azt is jelenti, hogy hivatkozási alapként megadjuk ugyan, hogy mi a magyar mondat alapszerkezete — de ezt nem tekintjük itt részletezendő háttérismeretnek, hiszen egy egész fejezet eredeti kutatásai fogják majd megindokolni. Ugyanez áll a többi fejezet sajátos problematikájára is.

Azt javasoljuk, hogy az olvasó a kötet tanulmányozása előtt mindenképpen fussa át ezt a részt, az egyes fejezetek olvasása során pedig időről időre térjen vissza hozzá, és a már megfogható közelségbe került kérdések kapcsán ismerkedjen meg alaposan a pontosabb részletekkel.

A bevezető fölépítése a következő. Először ismertetjük a kormányzás—kötés elmélet fő céljait és alapelveit (l. 1.). Ezután fölrajzoljuk a nyelvtani modell szerkezetét, és címszószerűen végigfutunk a legfőbb fogalmakon (l. 2.). Ez a rész mintegy távlati térképéül szolgál a 3-as pontnak, amely ugyanezeket a részleteket sokszoros „nagyításban” hozza majd közelebb.

1. Az elmélet célja, alapkérdései

A generatív nyelvelmélet célja az ember anyanyelvtudásának leírása, modellálása. Az ember anyanyelvén végtelen számú mondatnak, elvileg az adott nyelv valamennyi lehetséges mondatának létrehozására és megértésére képes, s bármilyen morfémasor hallatán el tudja dönteni, hogy az az adott nyelv mondatát képviseli-e, vagy sem. Elvileg az adott nyelv generatív nyelvtanának is képesnek kell lennie mindezekre: a nyelvtani elveknek, megkötéseknek, szabályoknak olyan pontos, formalizált vagy formalizálható rendszerét kell tartalmaznia, mellyel az adott nyelv szó- (pontosabban morféma-) kincséből a nyelv valamennyi lehetséges mondata előállítható, „levezethető" — helytelen mondata viszont egy sem; mellyel az adott nyelv bármely mondata elemezhető; s melynek alapján bármilyen morfémasorról egyértelműen megállapítható, hogy mondata-e az adott nyelvnek, vagy sem.

A generatív elmélet felfogásában az anyanyelvtudás egy nagyon általános elvekből és paraméterekből álló velünkszületett tudati rendszerre: az úgynevezett egyetemes nyelvtanra épül. Az egyetemes nyelvtan elvei az emberi nyelvek közös sajátságait fogalmazzák meg. Hogy példát is említsünk, kikötik többek között, hogy a nem predikatív vonzatértékű főnévi csoportoknak, azaz az argumentumoknak az általuk bővített kategóriától: igétől, pre- vagy posztpozíciótól, főnévtől vagy melléknévtől thematikus szerepet (tehát ágens-, patiens-, instrumentumféle funkciót) és esetet (tehát nominativust, accusativust, instrumentalist stb.) kell kapniuk, és egy vonzat egy régenstől csak egy thematikus szerepet és egy esetet kaphat. Vagy meghatározzák azt is, hogy milyen szerkezeti konfigurációban állhat egy esetadó és esetkapó, azaz egy régens és vonzata, s mekkora lehet közöttük a távolság.

Az egyetemes nyelvtan elvei gyakran többértékűek, azaz a különféle nyelvekben más-más értéket vehetnek fel. Így például nem szükségszerűen azonos minden nyelvben az esetadó kategóriák halmaza. Míg például az angolban a főnév és a melléknév nem képes esetet adni vonzatának (ezért csak prepozíciós csoportot vonzhat, melyben a főnévi csoport esetadója a prepozíció), a németben vagy a magyarban a főnév és a melléknév is esetadó, így főnévi csoporttal bővíthető kategória. Az efféle különbségeket nevezi a generatív elmélet parametrikus különbségeknek. Az anyanyelv-elsajátítás során a hallott nyelvi tényekből következtetjük ki, hogy az egyetemes nyelvtanban adott lehetőségek közül anyanyelvünk melyekkel él. E felfogás szerint tehát az emberi nyelvek lényegi azonossága az anyanyelvtudás alapjául szolgáló alapelvek azonosságából, felszíni sokfélesége pedig jelentős részben ezen alapelvek többértékűségéből, a parametrikus választási lehetőségekből fakad.

Minthogy egy-egy alapelv a nyelvi jelenségek széles körét befolyásolja, az, ha valamely elv két nyelvben két különböző parametrikus értéket vesz fel, a nyelvi jelenségek egész sorában meghatározott különbségeket eredményezhet. Így például abból, hogy az angol az eseteket szerkezeti, a magyar pedig morfológiai eszközökkel fejezi ki, a két nyelv mondattani különbségeinek jelentős köre levezethető. Az angol mondatszerkezetben az alany magasabban helyezkedik el, mint a tárgy (lévén, hogy az alany közvetlenül a mondat csomópontnak van alárendelve, a tárgy pedig a mondat csomópont alá rendelt VP csomópontnak); a magyarban viszont az alany és a tárgy szerkezetileg egyenértékű (mindkettő a VP

eleme). Következésképp az angolban, a magyartól eltérően, a mondatrészekre vonatkoztatható elvek és műveletek másként érintik az alanyt és a tárgyat. Többek között a következő alany—tárgy különbségeket tapasztaljuk: (a) Az alany és a tárgy más-más meghatározott mondatbeli helyzetet foglal el. (b) Az ige+tárgy, minthogy egy összetevőt alkot, alávethető együtt mondattani műveleteknek, például mozgatásnak, törlésnek, az alany+ige viszont nem. (c) A tárgy (például egy tárgyi kérdőszó) meglehetősen szabadon kiemelhető tagmondatából, az alany viszont nem — amint ez pl. az alábbi példapárból kitűnik:

(1) a. What did you say that John saw?
mit te mondtál hogy János látott
'Mit mondtál, hogy János látott?'

b. *Who did you say that saw John?
ki te mondtad hogy látta Jánost
'Kit mondtál, hogy látta Jánost?'

(d) Ha valamely transzformáció az alanyra és a tárgyra egyaránt vonatkoztatható, a szerkezetileg prominensebb alanyon kell elvégeznünk. Például alanyi és tárgyi kérdőszót is tartalmazó kettős kérdésben az alanyi kérdőszót kell kérdőszó-kiemeléssel a mondat élére vinnünk, ahogyan ez a helyes (2a) mondatban történik:

(2) a. Who saw what?
ki látott mit
'Ki mit látott?'

b. *What did who see?
mit ki látott

(e) Az alanynak és a tárgynak mások az értelmezési lehetőségei; például egy alanyi személyes névmás és a tárgy birtokos jelzője vonatkoztatható azonos személyre — l. (3a), egy tárgyi személyes névmás és az alany birtokos jelzője viszont nem — l. (3b)

(3) a. John's mother loves him.
János anyja szereti őt
'János anyja szereti őt.'

b. He loves John's mother.
Ő szereti János anyját
'Ő szereti János anyját.'

Minthogy a magyarban az alany és a tárgy párhuzamos szerkezeti pozíciót foglalnak el (testvércsomópontjai egymásnak), az (a)–(e) alatti mondattani jelenségekben szerepet játszó szabályok, elvek és megkötések egyformán érintik őket, következésképp nem tapasztalunk különbséget az alany és a tárgy viselkedésében.

Mint a fentiekből is kikövetkeztethető, a generatív elmélet nyelvtanfelfogására a modularitás jellemző. Egy generatív nyelvtan a különféle nyelvi jelenségeket nem egy-egy sajátos, csak az adott jelenségre és az adott nyelvre jellemző összetett szabállyal írja le, hanem nagyon egyszerű, számos nyelvi jelenségben és minden nyelvben szerepet játszó grammatikamodulok (elvek, megkötések és műveleti lépések) sokféle kölcsönhatásából vezeti le. E moduláris megközelítés teszi lehetővé, hogy a nyelvtani eszközök viszonylag kis halmazával a nyelvi jelenségek igen széles körét létrehozhassuk.

Egy-egy nyelvnek azonban nem vezethető le minden jelensége az egyetemes nyelvtan elveiből, még akkor sem, ha az elveknek parametrikus változatokat tulajdonítunk.

Az elmélet feltételezése szerint egy nyelv nyelvtana magból és perifériából áll. A mag az egyetemes nyelvtan megnyilvánulása, sajátos változata, mely a paraméterek értékének meghatározott rögzítésével jön létre. A periféria tartalmazza az adott nyelv nyelvtanának esetleges, csak az adott nyelvre jellemző elemeit. Míg a nyelvtan magja alapjában velünkszületett, genetikusan kódolt (a nyelvelsajátítás során csak a parametrikus választási lehetőségek között kell a hallott nyelvi tények alapján döntenünk), a nyelvtan periferiális részeit természetesen teljes egészében tanulás útján kell elsajátítanunk. A generatív elmélet elsősorban egy-egy grammatika magjának, nem pedig a perifériájának rekonstruálására törekszik — ellentétben például az iskolai, az idegennyelv-oktatást szolgáló nyelvtanokkal, melyek nem azt keresik, hogy az adott idegen nyelv és a tanuló anyanyelve miben egyezik, hanem azt, hogy miben tér el.

2. A nyelvtani modell fölépítése és fő fogalmai

Az alábbi ábrában NAGYBETŰKKEL jelöltük a grammatikai ábrázolás, levezetés szintjeit és *kurziválással* a műveleteket. A mondatok jólformáltságát a szabályok működésére vagy eredményére vonatkozó elvek együttese biztosítja. Ezeket részelméletek (a modulok) tartalmazzák; az elméletek néha fő elvükről vannak elnevezve. Az elvek közül azokat, amelyek kifejezetten valamelyik szinthez tartoznak, vékony nyíllal kötöttük oda. Azokat az elveket, amelyek a grammatika valamennyi szintjén érvényesülnek, nagy kapcsos zárójellel vonatkoztattuk az ábra egészére.

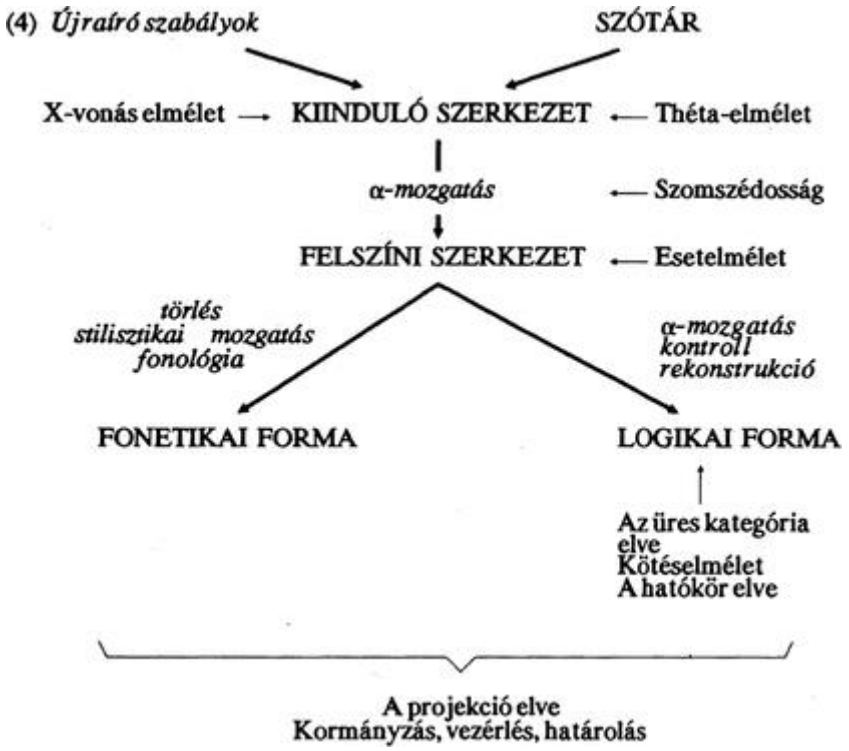

A mondat mélyszerkezetét — vagy a manapság használatos semlegesebb terminussal, kiinduló szerkezetét — az újraíró szabályok által létrehozott és a szótár elemeivel kitöltött összetevős szerkezet adja.

Az összetevős szerkezetre vonatkozó X-vonás elmélet a szintagmákat és a mondatot fejkategóriák bővítéseiként jellemzi. Az elmélet azon a föltevésen alapul, hogy a bővítés módja független a fej kategóriájától (szófajától), azaz alapjában véve minden szófajra azonos. E modul nyelvspecifikus paramétere az, hogy a bővítők megelőzik vagy követik-e a fejet.

Az így létrehozható szerkezeteknek csak egy töredéke jelenik meg kiinduló szerkezetként: azok, amelyek a szótárból való kitöltés során a fejként szereplő szavak konkrét jellemzésének megfelelnek. Minden szótári elem fonológiai formájával és jelentésével, szófajával, vonzatkeretével és egyéb tulajdonságaival van jellemezve. A vonzatkerettel kapcsolatos legfontosabb modul a thematikus (röviden: théta-) szerepek elmélete. Ezek (ágens, patiens stb.) a vonzók (régensek) és vonzataik

szemantikai viszonyát jellemzik. E modulnak az elve a théta-kritérium, amely a régensek és vonzatok megfelelését írja elő.

A kiinduló szerkezeten végrehajtható bármiféle változtatásoknak (amelyekre mindjárt rátérünk) az szab elvi határt, hogy eredményük nem kerülhet ellentétbe a szótári jellemzésekkel. Az ezt biztosító elvnek lényegében ugyanaz a szerepe és jelentősége, mint az anyagmegmaradás törvényéé a fizikában. Ez a projekció (a szótárból való kivetítés) elve. Ennek a következménye egyfelől az, hogy az átalakítások során a vonzók nem veszthetik el eredeti vonzataikat és nem is szerezhetnek újabbakat; másfelől nagy mértékben korlátozza az egyszer bevezetett elemek törlési lehetőségeit.

Miért van szükség egyáltalán a kiinduló szerkezeten eszközölt változtatásokra? Azért, mert bizonyos elemek a további jólformáltsági követelményeknek az eredeti helyükön egyszerűen nem tudnak eleget tenni. (Változtatások azonban ilyen kényszer nélkül is tetszőlegesen elvégezhetők mindaddig, amíg a grammatika elveivel nem kerülnek ütközésbe.) E további követelmények közül a két legfontosabb az eset és a hatókör követelménye.

Az eset követelménye előírja, hogy minden hangalakot öltő főnévi csoportnak absztrakt (azaz morfológiailag esetleg üres) esettel kell rendelkeznie. Minden nyelvben a felszíni szerkezetben érvényesül, és magyarázza például a passzív transzformáció létezését. A passzív ige nem tud tárgyesetet „adni” a tárgyának, ezért az az alanyi helyzetbe lépve alanyesetet szerez magának.

Általános szabály, hogy ha a mondat értelmezésében egy elem „prominensebb” egy másiknál, akkor a szerkezetben is „prominensebbnek” kell lennie nála. Ennek az egyik speciális esete a hatókör követelménye, mely előírja, hogy minden operátornak (kérdőszónak, kvantornak stb.) a hatóköre egészéhez kell csatolódnia. Ez a követelmény nyelvenként változóan a felszíni szerkezetben vagy a logikai formában érvényesül. Ha például egy nyelvben a kérdőszók kötelezően a mondat élén állnak, az annak tulajdonítható, hogy abban a nyelvben e követelmény a felszíni szerkezetben érvényesül.

A projekciós elvből következően az eredeti helyét elhagyó főnévi csoport csak olyan helyzetbe kerülhet, ahol újabb régensnek már nem válik vonzatává, de eredeti régensével „fönn tudja tartani” a kapcsolatot. Ezt a két célt szolgálja, hogy az elmozdított elemek eredeti helyükön nyomot hagynak — az elmozdított elem és nyoma(i) pedig láncot alkotnak.

A korábbi generatív grammatikában megszokott, bonyolult feltételek mellett bonyolult változásokat létrehozó transzformációk helyett most egyetlen általános transzformáció működik, az α-mozgatás: vidd a tetszőleges α-elemet bárhonnan bárhová. Ez a liberális megfogalmazás azért lehetséges, mert a rossz eredményeket a jólformáltsági elvek együttműködve kiszűrik. Magára a mozgatásra csak egyetlen elv vonatkozik, a szomszédosság elve.

A már említetteken kívül a mozgatással kapcsolatos legfontosabb elv az üres kategória elve. Ez megköveteli, hogy a nyomot vagy a régense, vagy a mozgatás következő állomása „azonosítsa”.

A már említett és alább említendő elvek megfogalmazásában két segédfogalom játszik fontos szerepet: a vezérlés és a kormányzás. Ezek az összetevős szerkezeten („ágrajzon”) definiált fogalmak. Az ágrajz

egy csomópontja a többi csomópont közül azokat vezérli, amelyekkel legalább egyenrangú. A kormányzás a régens—rectum viszony szerkezeti terminusokban való általánosítása.

A nyelvtannak fontos modulja a kötéselmélet is. A visszaható és kölcsönös névmások, a személyes névmások és a további főnévi csoportok eltérnek egymástól abban, hogy kell-e és szabad-e azonos valóságbeli tárgyra vonatkozniuk — koreferensnek lenniük — a mondat valamely más főnévi csoportjával. E viszonyban a meghatározó tag az antecedens, amely vezérli és „köti" a másik tagot. Ennek feltételeit rögzíti a kötéselmélet.

Az α-mozgatással létrehozott felszíni szerkezet még hierarchikusan tagolt, és tartalmazza az elmozdított elemek nyomait is. Ez a bemenete a tényleges fonetikai formát kialakító szabályoknak: bizonyos jelentéktelen törléseknek, átrendezéseknek és a teljes fonológiának.

Azok, akik a generatív grammatika korábbi (főleg az 1965-ös) változatával ismerősek, bizonyára fölfigyeltek arra, hogy az ábra szerint a logikai forma bemenetéül itt nem a kiinduló (mély-) szerkezet, hanem a felszíni szerkezet szolgál. Ennek az az oka, hogy a szórend — a korábban föltételezettekkel szemben — befolyásolja a mondat jelentését. A logikai formát kialakító szabályokra többek közt azért van szükség, mert a felszínen még nem minden operátor foglalja el a hatókörének megfelelő helyet. A logikai forma valójában nem „szemantika", hanem a mondattannak a folytatása. Az olyan hatóköri stb. viszonyok leírása tartozik ugyanis a logikai formába, amelyek a felszíni szórendben nem tükröződnek ugyan, de lényegében ugyanolyan szabályszerűségeket követve „kalkulálhatók ki", mint a felszíniek. Ezért van az, hogy — akárcsak a felszíni szerkezetet — a logikai formát is az α-mozgatás művelete alakítja ki.

A logikai formában működő kontrollmechanizmus bizonyos „elhallgatott" vonzatok értelmezését biztosítja.

Az üres kategória elvét és a kötéselméletet azért utaltuk az ábrában a logikai formához, mert még itt is létrejönnek olyan viszonyok, amelyre ezek érvényesek; azaz, legkésőbb e szinten kell teljesülniük.

3. A modell részletesebb kifejtése

3.1. Az összetevős szerkezet X-vonás elmélete

A generatív grammatika megegyezik szinte minden más grammatikaelmélettel abban, hogy fölteszi: a szótári elemek valamiféle szerkezetet alkotva kapcsolódnak össze mondattá. Ezt a föltevést konkrétan oly módon kivitelezi, hogy először egy csupasz összetevős szerkezetet — fát, ágrajzot — épít, s ennek végpontjaira illeszti a szótári elemeket.

Az összetevős szerkezet fölállításának alapelvei az amerikai leíró (strukturalista, disztribúciós) nyelvészetre mennek vissza. Ennek módszereit itt nincs módunk részletesen ismertetni; az olvasót Antal László *A formális nyelvi elemzés* (Gondolat, Stúdium Könyvek, 1964) című könyvéhez utaljuk. Említsünk meg azonban annyit, hogy azokat a szósorokat, amelyek egymást kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthetik a mondatokban, szintaktikailag egyenértékűeknek nevezzük. Valamely kifejezés közvetlen összetevői azok a legnagyobb darabjai, amelyeknek önmaguknál rövidebb — lehetőleg egymorfémás — egyenértékesük van, vagy maguk egymorfémásak. Alább az *A fáradt fiú gyorsan Mari mellé telepedett* mondat összetevős szerkezetét állapítottuk meg. Minden többmorfémás összetevő alá beírtunk példaképp egy-egy olyan egységet, amellyel egyenértékű:

(5)

a.	A	fáradt fiú	/	gyorsan	Mari mellé		teleped		ett
		Péter			jön				
b.	a	/ fáradt fiú		gyorsan	Mari mellé		teleped	/	ett
		fiú			nevet				
c.				gyorsan	/ Mari mellé		teleped		
				így		ébredez			
d.					Mari mellé	/	teleped		
					le				

Ha a fenti mondat helyett a *Mari mellé a fáradt fiú telepedett gyorsan* szórendűt elemeztük volna, nem járhattunk volna el ilyen egyszerűen. Ugyanis sem a *Mari mellé a fáradt fiú,* sem az *a fiú telepedett gyorsan* nem egyenértékű semmilyen elemi egységgel, azaz, a középen elhelyezkedő *a fáradt fiú* egyik szomszédjával sem vonható egy összetevőbe. Ezt a mondatot vagy kettőnél többfelé kellene osztanunk, vagy pedig valamilyen módszerrel vissza kellene vezetnünk az (5)-ben elemzett példára. Ezzel itt nem foglalkozunk.

Érdemes egy szempontból összehasonlítani a helyettesíthetőségen alapuló közvetlen összetevős elemzést a valencia-elven alapuló hagyományosabb elemzéssel — nem a vita kedvéért, hanem csupán azért, hogy a félreértések lehetőségét elkerüljük. A hagyományos nyelvtan a mondatrészekre való elemzés során rendel szerkezetet a mondatokhoz, és a fenti példát így ábrázolná:

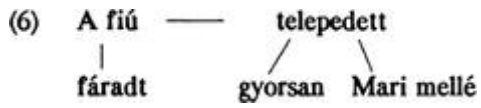

Számunkra most nem a mondatrészek a lényegesek, hanem maga a szerkezet. A hagyományos szemlélet szerint az alany az *(a) fiú* — a *fáradt* az alanyhoz járul, de nem része az alanynak. Hasonlóképpen, az állítmány a *telepedett* — a *gyorsan* és a *Mari mellé* az állítmányhoz járul, de nem része az állítmánynak. Az (5)-beli elemzés szerint viszont részekről van szó. Könyvünk félreértésektől mentes használata érdekében jelezzük, hogy a közvetlen összetevős elemzésnek ezt a szemléletét a generatív nyelvtan is teljes mértékben megőrzi. Így pl. ha könyvünkben „az alany névelőjéről, jelzőjéről" beszélünk, az mindig úgy értendő, hogy „az alany részét képező névelő, jelző". Ugyanez az oka annak, hogy ilyen esetben nem beszélhetünk „az alany előtt álló névelőről, jelzőről" — ez csak nem az alanyhoz tartozó, azt csupán valami egyéb okból megelőző névelőre, jelzőre vonatkozhat.

Az a tény, hogy egyes morfémasorok kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthetik egymást, azaz szintaktikailag egyenértékűek, módot ad arra is, hogy osztályozzuk őket. Például a *Mari mellé teleped* és az *ébredez* a fenti értelemben egyenértékűek. Ennek alapján egy osztályba — kategóriába — sorolhatjuk őket, és elnevezhetjük kategóriájukat, mondjuk, igei csoportnak. Hasonlóképp, az *a fáradt fiú* és a *Péter* közös kategóriája: főnévi csoport. A „csoport" terminus kb. a szintagmának felel meg.

Itt vethető föl az a kérdés, hogy a hagyományos nyelvtan legtöbb — szinte kizárólagos — figyelmet kapó kategóriái, a szófajok, vajon szintén egymást kölcsönösen és rendszeresen helyettesítő elemeket sorolnak-e együvé. Azt kell mondanunk, hogy nem. Például, a **Péter telepedett* és **Péter Mari mellé ébredezett*. Egyazon kategóriába — ige — leginkább morfológiai érvek alapján sorolhatjuk őket. Olyan toldalékokat vesznek föl, amilyeneket pl. a *Péter* soha. Mindazonáltal nem mondhatjuk, hogy a szófajok csupán morfológiai jelentőségűek volnának. Mint alább látni fogjuk, a szintaxis is nagyban támaszkodik rájuk. A „szófaj" terminus helyett mi általában a „szótári kategóriát" fogjuk használni. A név arra utal, hogy az ige, főnév stb. szótári elemeknek a kategóriái.

A generatív nyelvtan nem készen kapott mondatokat elemez, hanem mondatszerkesztési lehetőségeket határoz meg (definiál). Az elemző eljárás tanulságait úgy hasznosítja, hogy mintegy megfordítja őket. Pl. az *a fiú* és a *Péter* közös kategóriáját főnévi csoportnak neveztük — most rögzítjük, hogy egy főnévi csoport állhat egy névelő és egy főnév együtteséből vagy egyetlen főnévből. Efféle logikán alapulnak a mondat kiinduló szerkezetét meghatározó, ún. újraíró szabályok.

Valószínűleg az olvasók többsége számára ismerősek az alábbi, N. Chomsky 1965-ös Aspects of the Theory of Syntax című könyvének (MIT Press, Cambridge, MA) modorában készült (7a)-beli újraíró szabályok, amelyekkel létrehozhatjuk egyebek közt a (7b)-beli mondatszerkezetet:

(7) a. S → NP PredP
PredP → VP Aux
NP → (Det) Nom
Nom → (A) N
VP → (PP) V (NP) (Adv)
PP → NP P
Aux → *-ett*
Det → a(z)
N → *fiú, Mari*
V → *teleped-*
P → *mellé*

(7) b.

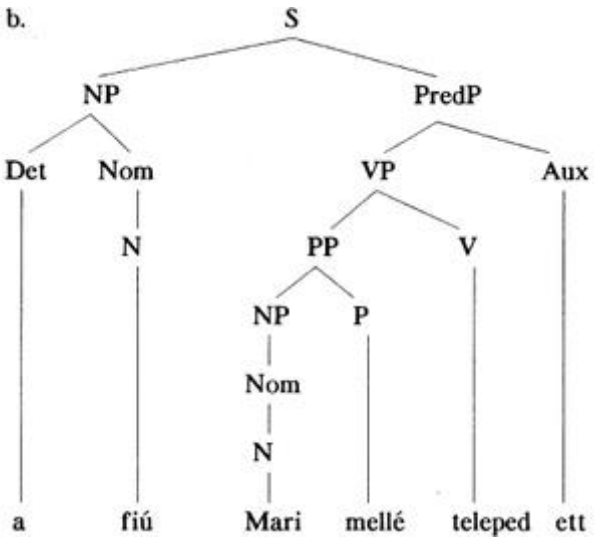

Az ágrajz csomópontjainak címkéi rendre: S(entence) ‘mondat’, N(oun) P(hrase) ‘főnévi csoport’, Pred(icate) P(hrase) ‘állítmányi csoport’, Aux(iliary) ‘segédige’, V(erb) P(hrase) ‘igei csoport’, Det(erminer) ‘determináns, pl. névelő’, Nom(inal) ‘nominális egység’, N(oun) ‘főnév’, P(ostpositional) P(hrase) ‘elöljárós csoport’, V(erb) ‘ige’, P(ostposition) ‘elöljárószó’, A(djective) ‘melléknév’, Adv(erbial) ‘határozószó’. A zárójelbe tett kategória bevezetése nem kötelező.

Terminológia: az ágrajz csomópontjainak egymáshoz viszonyított helyzetét rokonságnevekkel szokás leírni. Például (7b)-ben a PP címkéjű csomópont leánya (gyermeke) VP-nek, anyja (szülője) P-nek és NP-nek, valamint testvére V-nek.

Az, hogy az újraíró szabályokkal — vagy a nyelvtan más szabályaival — mondatokat lehet „létrehozni” (generálni), a szó szigorú értelmében nem föltétlenül jelent „mondatgyártást”. Inkább azt jelenti, hogy egy tetszőleges morfémasorról úgy dönthetjük el, megfelel-e az adott nyelv nyelvtanának, hogy megvizsgáljuk: létre lehetne-e hozni a nyelvtan szabályainak alkalmazásával.

Mielőtt ennek a pontnak a tényleges tárgyára, az összetevős szerkezetet megadó újraíró szabályok X-vonás elméletére rátérnénk, meg kell jegyeznünk a következőt. A (7)-ben megadott szerkezet nem azonos azzal, amit mi e könyvben a magyar mondatnak fogunk tulajdonítani. Az, hogy (7) „Chomsky (1965) modorában” készült, azt jelenti ugyanis, hogy sem a grammatikaelméletnek az azóta eltelt majd’

harminc évi fejleményeit, sem a magyar nyelvre vonatkozó kutatások eredményeit nem tükrözi. Közlése csupán illusztrációul szolgált e rövid, de fontos tudománytörténeti visszapillantásban.

A manapság használatos grammatikaelmélet a kiinduló szerkezet konkrét részleteit a fentivel nem teljesen azonosan, de természetesen ahhoz igen hasonlóan látja. Az igazán lényeges különbség abban áll, hogy hogyan adja meg a szerkezetet meghatározó szabályokat.

A húsz-harminc év előtti grammatikaelmélet igen „szigorú" volt annyiban, hogy az angol, magyar stb. nyelv nyelvtanától elvárta, hogy az teljes konkrétsággal és részletességgel elősorolja mindazon újraíró szabályokat, amelyek az adott nyelv helyes mondatainak összetevős szerkezetét jellemzik. Ugyanakkor igen „liberálisnak" is nevezhető, mert csupán néhány formális (matematikai jellegű) megkötést tett azzal kapcsolatban, hogy milyen felépítésű újraíró szabályokat alkalmazhatunk egyáltalán. A mai elmélet éppen ellenkezőleg jár el. Szigorúbb, mert — néhány, az emberi nyelvekre általában érvényesnek tűnő empirikus megállapításra támaszkodva — leszögez elveket arra vonatkozóan, hogy egyáltalán milyen összetevős szerkezettel rendelkezhetnek a természetes nyelvek mondatai. De lazább, mert ennél többet nem mond. Az 1. pontban vázolt stratégiának megfelelően helyesnek fogad el minden olyan mondatszerkezetet, amely ezeknek az elveknek — és a nyelvtan többi, még nem tárgyalt elvének — megfelel. A nyelvtan többi elvére való hivatkozás itt azért fontos, mert egy csomó, „képtelen" összetevős szerkezetet valójában nem kell az újraíró szabályoknak kizárniuk — kihullanak a rostán egyébként is.

Miféle megfontolások indokolják, hogy az újraíró szabályokat egyáltalán „megregulázzuk"?

Az egyik okot általános formában így fogalmazhatjuk meg: ha azt tapasztaljuk, hogy egy bizonyos dolog a grammatika valamennyi részét, illetve valamennyi ismeretes emberi nyelvet jellemzi, akkor ezt nem az az egyes szabályoknak, illetve az egyes nyelvek nyelvtanainak kell rögzíteniük, hanem az ezek fölött álló grammatikaelméletnek. Ellenkező esetben ugyanis az a körülmény, hogy az illető dolog mindig önnáll, véletlen egybeesések sorozatának fog tűnni, és azt „jósoljuk", hogy bármikor találkozhatunk olyan — eddig le nem írt — jelenséggel, ami ellentmond neki.

Idézzük föl először a (7a)-beli újraíró szabályok közül a következőket: S → NP PredP, VP → (PP) V (NP) és NP → (Det) Nom, Nom → (A) N. Az első kettő NP-t vezet be, a második kettő pedig egyebek közt azt mondja, hogy az NP N-t és — választhatóan — Det-et és A-t tartalmaz. Ebből a kis szabályegyüttesből többek közt az következik, hogy a névelő és a melléknév jelenléte vagy hiánya független attól, hogy S vagy VP alatti egységről van-e szó; ti. ott mindig NP szerepel, és ez megadja az összes választási lehetőséget. Ez tökéletesen rendben is van, vö. pl. az alanyi helyzetben:

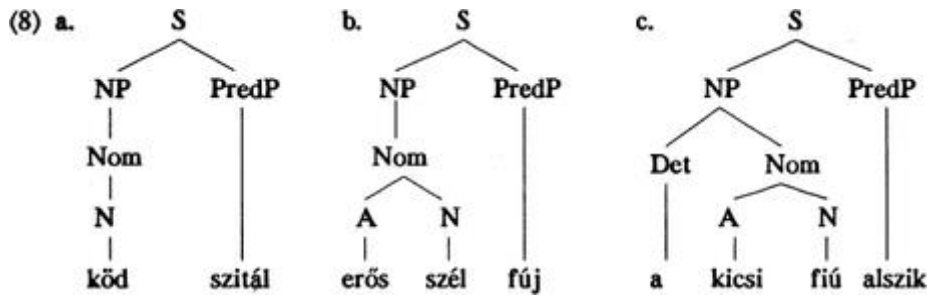

(Az ágrajzok címkézése híven kifejezi, hogy pl. a *köd* szó az első mondatban nem egyszerűen N-értékben szerepel, hanem Nom és NP értékben is.) A konkrét szabályrendszer, amit megadtunk, jó tehát. A kérdés mármost az, hogy csupán a magyar nyelvben és csupán ebben a két esetben igaz-e az, hogy a különféle bővítmények jelenléte vagy hiánya szempontjából közömbös, hogy az egység milyen mondatbeli pozícióban van. Ha nem, akkor olyan játékszabályokat kell fölállítani, amelyek nem is engedik meg ennek ellentmondó szabályrendszerek fölírását; például, nem keltik azt a várakozást, hogy valamely emberi nyelvben, mondjuk, csak az alanynak és a részeshatározónak lesz névelője, csak a tárgynak jelzője és így tovább.

Nos, bár bizonyos megszorítások léteznek (ilyenekről a Vonzatok és szabad határozók, valamint Az egyszerű mondat szerkezete c. fejezetekben lesz szó), az imént vázolt furcsa helyzettel tényleg soha nem találkozunk. A kívánt általánosítást most a következőképpen építhetjük bele elméletünkbe. Először is megkülönböztetünk a kategóriák között „maximális" és „nem maximális" kategóriákat. Pl. egy rövidesen tisztázódó értelemben maximális kategória az NP, nem maximális a Nom és az N. Másodszor, kikötjük, hogy a bővítmények szerepében csakis maximális kategóriák szerepelhetnek. Azaz, nem írhatunk föl egy ilyen szabályt: S → N PredP, ti. ez azt mondaná, hogy az alany nemcsak valamely konkrét mondatban áll puszta főnévből, hanem nem is lehetne névelője stb. A választhatóságot jelölő zárójel természetesen változatlanul kifejezi, hogy a bővítmények jelenléte nem kötelező.

Új játékszabályunk fényében mindjárt föl kell tennünk azt a kérdést, hogy az A és Adv kategóriák maximálisak-e. Ha nem, akkor őket sem vezethetjük be így közvetlenül.

Az újraíró szabályokra vonatkozó elmélet kialakításának a második indoka azzal kapcsolatos, hogy vajon a választható egységek mellett milyen kategóriáknak kötelező megjelenniük az újraíró szabályok jobb oldalán. Ismét visszatekintve, a (7) szabálysorban kétféle szabályt látunk. Az egyik típusba tartozik az NP → … Nom → … N és a VP → V. NP-t és VP-t az jellemzi, hogy ők azok a maximális kategóriák, amelyeknek a jellegét az N, illetve a V szótári kategória határozza meg. Ezt úgy fogjuk mondani, hogy ők az N, illetve V fejkategóriának a maximális bővítései (a „…"-tal jelöltek pedig a bővítmények; az előbb mondottak fényében a bővítmények mind maximális bővítések.) A másik típusba az S → NP PredP és a PredP → VP Aux szabályok tartoznak. Itt első pillantásra nehéz megmondani, hogy S és PredP bővítése-e egyáltalán valami szótári kategóriának, illetve, hogy van-e bármiféle összefüggés az anya-csomópont címkéje és gyermekei címkéje között.

Az első típusú szabályra biztosan szükségünk van. Van-e valamilyen kellemetlen következménye annak, ha megengedjük a második típust is? Az első kellemetlen következmény az, hogy elvileg lehetővé tesszük vele az olyasféle fantom-szerkezetek létrehozását, mint (9):

(9) NP → KP
KP → LP
LP → MP
MP → (A) Nom

A vizsgált szabálytípusnak egyik másik fajta alkalmazása a következő lehet. Tegyük föl, azt az elemzési fölfogást akarjuk újraíró szabályokkal kifejezni, hogy a *Péter úszni akar* mondatban az *úszni* a tárgy. Mivel az *úszni* maga VP kategóriájú lehet, a tárgy pedig NP szokott lenni, úgy járhatnánk el, hogy NP egyik újraírási lehetőségeként megengedjük VP-t:

(10) a. NP → VP
VP → (...) V

b.

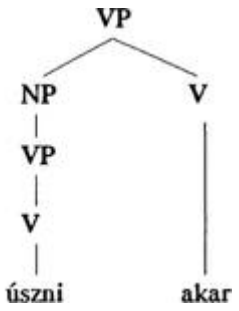

Ez jó alkalmazásnak tűnhet; valójában nem az. Szükségtelenül összekeveri a kategóriát és a funkciót. Semmi akadálya annak, hogy — egyenesen és tisztán — fölvegyünk egy VP → VP V szabályt.

A két példából úgy látszik, hogy helyesebb volna minden nem szótári kategóriától megkövetelni, hogy valamely szótári kategória bővítése legyen. Ekkor az S és a PredP esetében kétféle lehetőség adódik. Megnézzük, van-e alap arra, hogy valamely szótári kategória bővítéseinek tekintsük őket. Ha pl. egy nyelvben vannak az igei személyragokkal kiegészítő megoszlásban segédigék, akkor ezeknek a kategóriáját, Auxot nyugodtan tekinthetjük PredP és S fejének. Az angolban épp ez a helyzet. Ha viszont efféle szótári elem és kategória nem kínálkozik, akkor a személyragot pl. az ige részének tekinthetjük, és az igét mind a VP, mind pedig a mondat fejének. Más nyelvek közt a magyarban is valószínűleg ez a helyes megoldás.

Van egy harmadik megfontolás is, amely az újraíró szabályok elmélete mellett szól. A különféle maximális bővítések fölépítésében vannak lényeges különbségek és lényeges hasonlóságok is. A különbségek elsősorban abból adódnak, hogy melyik fejkategóriával hány és miféle bővítménykategória társul. A hasonlóság elsősorban a fej és a bővítmények egymáshoz viszonyított sorrendjét érinti. A tipológusok fedezték föl, hogy pl. az olyan nyelvekben, ahol az ige kötelezően a mondat végén áll, azaz követi bővítményeit, ott általában nem elöljárók, hanem névutók vannak, és a főnév is követi birtokosát. Azaz, a fejek minden kategóriában egyformán helyezkednek el bővítményeikhez képest. Az efféle igen érdekes empirikus általánosítást a szabályrendszer akkor tudja kifejezni, ha azt mondhatjuk, hogy a

bővítés módja a fejkategória mibenlététől független, egységes. Ez megvalósítható akkor, ha a különbségekről a nyelvtan egyéb eszközei, szabályai számot tudnak adni, azaz nem kell az újraíró szabályoknak rögzíteni őket. Alább a mellett fogunk érvelni, hogy ez így is van.

Mindeme megfontolások eredményét a következőképpen tömöríti az összetevős szerkezet ún. X-vonás elmélete. (Fölhívjuk a figyelmet arra, hogy ha újraírásban gondolkodunk, akkor „lefelé" haladunk az ágrajzban, ha pedig bővítésben, akkor „fölfelé" — de valójában nincs szó „irányokról", ezért nincs ellentmondás.)

(11) a. Minden nem szótári kategória valamely szótári kategória bővítése. A bővítés lépcsőzetesen halad. (Terminológia: az a kategória, amit bővítünk, a bővítés feje; azok a kategóriák, amikkel bővítjük, a bővítmények.)
b. A bővítés módja a fej kategóriájától független, egységes. (Terminológia: ezért a fejkategóriát X-ként általánosítjuk.)
c. A bővítmények száma tetszőleges, lehet nulla is.
d. A bővítmények mind maximális bővítések. (Terminológia: X-nek a maximális bővítését XP-vel jelölik.)
e. Valószínűnek látszik, hogy minden kategóriában a bővítés második szintje a maximális.
f. A sorrendi paraméter értéke határozza meg, hogy az adott nyelvben a fej megelőzi vagy követi bővítményeit.

A bővítés szintjeit megfelelő számú vonással jelzik — innen a név: X-vonás elmélet.

Ha (11e) szerint XP = X", akkor minden címke X, X' vagy XP formájú lesz.

A (11a–e)-nek megfelelő általános szerkezeti séma a következő.

(11) $X^n \rightarrow (YP^*)\ X^{n-1}\ (ZP^*)$

Itt X, Y és Z tetszőleges (esetleg azonos) szótári kategória:

(12)

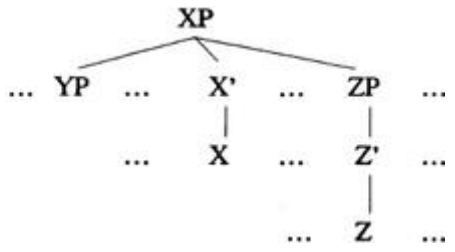

(11a)-nak megfelelően minden kategória úgy épül föl, hogy az X fej fölött X', afölött XP található, (11c)-nek megfelelően a bővítő egységek mindig maximális bővítések, YP-k, ZP-k. (Fölhívjuk a figyelmet, hogy sokan a „kiterjesztés" terminust használják abban az értelemben, mint mi a „bővítés"-t.)

Ezek után lássuk, mit kell tudnunk egy adott nyelvben ahhoz, hogy megállapíthassuk, valamely összetevős szerkezet lehetséges-e. Először is ismerni kell a szótári kategóriákat; ezeket a szótár az egyes tételeken belül rögzíti. Meglehetősen kézenfekvőek az alábbiak:

(13) a. N 'főnév'
b. V 'ige'
c. A 'melléknév'
d. P 'elöljárószó vagy névutó'
e. Adv 'határozószó'
f. D(et) 'determináns'
g. Num 'számnév'
h. Q 'kvantor'

További, inkább magyarázatra szoruló fejkategóriák:

(13) i. I 'inflexió': az idő/mód és a szám-személy jegyek együttese, akár segédige, akár toldalék hordozza
j. C 'mondatbevezető': alárendelő kötőszó
k. Mód 'módosítószó': pl. *nem, csak, is*

Mindezeknek megfelelően az angol mondat szerkezetét pl. így ábrázolják. (SPEC nem igazi kategóriacímke, csupán egy mozgatás célpontjául szolgáló üres hely neve; szerepéről többek között a Bevezetés 3.5. pontjában lesz szó.)

(14)

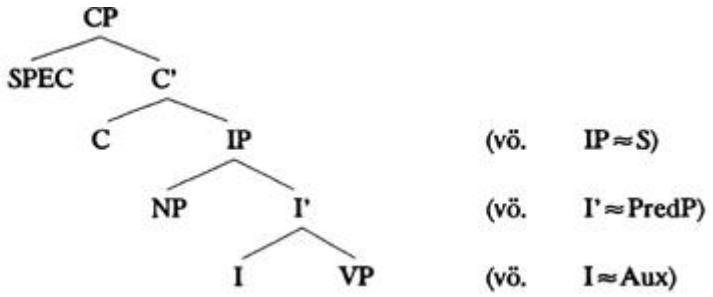

Ugyanitt érdemes fölhívni a figyelmet néhány dologra a magyar nyelvtannal kapcsolatban. Ez a rész grammatikánk elméleti hátterét mutatja be, nem pedig azokat a magyar nyelvre vonatkozó állításokat kívánja előadni és védelmezni, amelyeket majd részletesen kifejtünk. Mindazonáltal a könyv egészének használatát megkönnyítendő, célszerű itt minden indoklás nélkül megemlíteni, hogy majd a következő szerkezetet fogjuk tulajdonítani a magyar mondatnak és a magyar főnévi csoportnak:

(15)

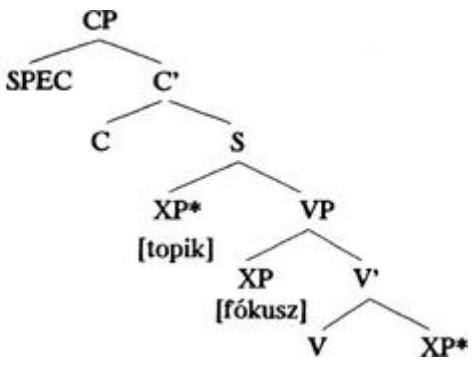

(Az éber olvasó helyesen látja, hogy S itt nem illik bele az X-vonás elméletbe. Erről a szórendi fejezetben lesz szó.)

(16)

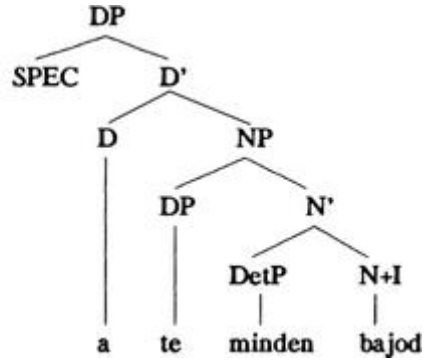

Az olvasó tehát a „mondat” kategóriájaként CP-t, a „főnévi csoport” kategóriájaként DP-t fog találni a fejezetekben.

Ezek után térjünk vissza eredeti gondolatmenetünkhöz! Mi az tehát, amit az X-vonás elmélet nem határoz meg, de nem is kell meghatároznia? Először is nem határozza meg, hogy melyik fej bővítői milyen kategóriájúak legyenek; pl. elképzelhető-e (17a). Másodszor, nem határozza meg, hogy a fejet sehány, egy, nyolc avagy negyvennyolc YP bővítse, s milyen sorrendben; azaz, elképzelhető-e (17b)

(17) a.

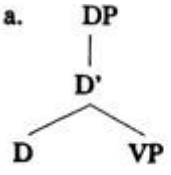

b.

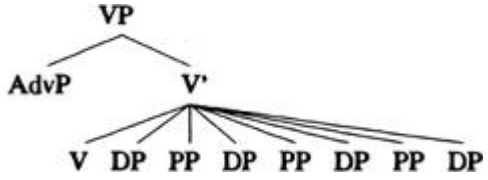

Könnyen belátható, hogy az efféle szerkezetek „életképessége” nem egyébtől függ, mint hogy vannak-e olyan szótári elemek, amelyek jól beléjük illeszkednek. Durván: van-e olyan determináns, amely VP-t kíván maga mellé, illetve, van-e olyan ige, amelynek hét vonzata és szabad határozója lehet egyszerre. A legfontosabb idevágó információ tehát a szótárban van rögzítve.

A következő pontban áttekintjük, hogy épül föl a grammatika részét képező szótár, és miféle alapvető információkat rögzít. Ennek során sok segédfogalmat is bevezetünk. Ezután visszatérünk a szintaxishoz, és megadjuk, hogy mikor tekinthető egy szótári elem az adott szerkezetbe jól „beleilleszkedőnek”.

3.2. A szótár

A mondattani szabályokat a szótár „táplálja”. Ez a szótár megegyezik a szokásos egynyelvű (értelmező stb.) szótárakkal annyiban, hogy minden tétel a hangalakjaival, jelentésével és legfontosabb nyelvtani sajátságaival van jellemezve. Két tekintetben tér el a szokásos szótáraktól. Egyfelől abban, hogy az információt kifejezetten olyan terminusokban, részletességgel és elrendezésben adja meg, amilyet az adott grammatika megkövetel. Másfelől pedig abban, hogy a szótárban magában is működnek bizonyos

szabályok. Mindezekkel a kérdésekkel részletesen foglalkozik a Vonzatok és szabad határozók c. fejezet; az alábbiakban csak azt emeljük ki, ami a grammatika egész apparátusának a fölvázolásához szükséges.

Mintaképpen vegyük szemügyre az *ad* és *tart* ige hozzávetőleges szótári tételét. Részletesebben ld. a Vonzatok és szabad határozók c. fejezet 4. és 7. 6. pontját. Alább mindkét igének egyetlen jelentésére korlátozzuk figyelmünket:

(18) *ad*:
- (a) hangalak: AD
- (b) szintaktikai jellemzők: V, …
- (c) szemantikai jellemzés: [x] átengedi [y] birtoklásának jogát [z]-nek
- (d) vonzatok:

	[x]	[y]	[z]
(d1) théta-szerep:	ágens	patiens	experiens
(d2) kategória:	DP	DP	DP
(d3) rang:	alany	tárgy	EXP-vonzat
(d4) viszonyító:	—	acc	dat

- (e) hangsúlytípus: …
- (f) …

(19) *tart*:
- (a) hangalak: TART
- (b) szintaktikai jellemzők: V, …
- (c) szemantikai jellemzés: [x] úgy véli, hogy [y]
- (d) vonzatok:

	[x]	[y]	[z]
(d1) théta-szerep:	experiens	állítás	—
(d2) kategória:	DP	AP/NP	DP
(d3) rang:	alany	predikatív vonzat	tárgy
(d4) viszonyító:	—	dat	acc
(d5) kikötés:	predikatív vonzat alanya = régens tárgya		

- (e) …

Most a fenti betűjelzést követve röviden végigfutunk a szótári tétel leírásában használt fogalmakon. Egyes fogalmakra később még visszatérünk. A hangalakkal (a) itt nem foglalkozunk.

(b) Szintaktikai kategória: A szótárból kivett elemeket majd az X-vonás elméletnek megfelelő összetevős szerkezetbe (fába) illesztjük bele. A kategóriára (szófajra) először azért van szükség, mert az összetevős szerkezet legalsó csomópontjai szótári kategóriákkal vannak megcímkézve. Az *ad* V (ige) minősítése tehát azt jelenti, hogy őt ilyen címkéjű csomópont alá lehet beilleszteni. A szófaji minősítés másfelől azért szükséges, mert a nyelvtani általánosítások egy része szófaji terminusokban fogalmazható meg; a szótári tétel tehát a szófaj megadásával jelzi, hogy ezen általánosítások közül melyek érvényesek az adott szóra.

(c) Szemantikai jellemzés: Mivel ez a munka a mondattannal foglalkozik, a jelentést csupán jelzésszerűen adjuk meg. Ez különösebb kommentárt nem igényel. Arra érdemes fölhívni a figyelmet, hogy a parafrázis kifejezetten azt a célt szolgálja, hogy megmondja: az ige milyen jelentésviszonyba állítja egymással bővítményeit. Ezért van az, hogy megkülönböztetett jelölést alkalmaztunk az „adóra”, az „átadottra” és a „kapóra” (szemben például a birtoklás jogával), hiszen ezeket a mondatban önálló

formák, az *ad* vonzatai nevezik meg. A szemantikai jellemzésben használt betűk a továbbiakban a vonzatkeret (más szóval: vonzatstruktúra) elemeinek azonosítására szolgálnak.

(d) Vonzatok: Az igék (illetve, általában a régensek) vonzatkeretére vonatkozó információval az adott tétel a mondattan egészének igényeit elégíti ki. Azzal, hogy azt mondjuk: az igéknek stb. vonzataik vannak, azt a megfigyelést fejezzük ki, hogy az őket tartalmazó mondatok a nyelvtani helytelenségig „hiányosak" akkor, ha bizonyosfajta egyéb egységek is nem jelennek meg bennük. Hogy ilyen hiányosság ne állhasson elő, arról a nyelvtan lényegében két lépésben gondoskodik. Egyfelől, a régens a szócikkében a szükséges mértékben részletezi, hogy mik ezek az igények. Másfelől, az ún. théta-kritérium (és más elvek), l. alább, meg fogja követelni, hogy megfelelő egységek szerepeljenek is az ige környezetében. Ez azt jelenti, hogy a szigorú értelemben minden (ezen elvek hatáskörébe eső) vonzat jelenléte kötelező. A szokásosan „választhatónak" mondott vonzatokról a Régensek és vonzatok c. fejezet 6. pontjában lesz szó.

(d1) Théta-szerep: A régensek vonzatai közül egyesek szerepelnek (és „ki vannak emelve") a régens szemantikai jellemzésében, mások nem. Például, a (18) *ad*-nak mindhárom vonzata szerepel, a (19) *tart* vonzatai közül csak kettő. Az ilyen — mondhatni „szemantikus" — vonzatok rubrikájában meg van adva az a szerep, amit a régens az adott vonzat számára tartogat. Ez a théta-szerep (vagy: szemantikai szerep, vagy: thematikus szerep). A legfontosabb szerepek a következők (bővebben l. a Régensek és vonzatok fejezet 4.6. pontjában):

(20) **Ágens (cselekvő; AG), Experiens (átélő; EXP), Természeti erő (TE), Instrumentum (eszköz; INS), Jellemzett (J), Patiens (elszenvedő; PAT), Centrum (a Jellemzett és a Patiens közös neve; CTR), Lokális (hely; LOC), Direkcionális (irány; DIR), Eredmény (RES), Propozíció (állítás; PROP).**

E szerepekkel azt a megfigyelést építjük bele a nyelvtanba, hogy a vonzatok nem viselkednek annyiféleképpen, ahány régens és ahány vonzat van, hanem különféle tipikus mondattani jellemzőik vannak. Azaz: vannak olyan mondattani általánosítások, amelyek vonzattípusokra vonatkoznak. E típusok neve az ágens, patiens stb. A mondattan egésze számára azonban a konkrét típusnál fontosabb az, hogy valaminek egyáltalában van vagy nincs théta-szerepe, azaz: szemantikai viszonyban van-e valamilyen régenssel. Erre lesz kíváncsi pl. a théta-kritérium.

A „szemantikus" vonzatokon kívül a régenseknek lehetnek „formális" vonzataik is, amelyek nem szerepelnek a régens szemantikai jellemzésében. Formális vonzata pl. a *tűnik* igének a pleonasztikus (más terminológiával: expletív) *úgy*, amely a mondat jelentéséhez semmivel sem járul hozzá, csupán a formai helyességhez szükséges (vö. **Tűnik, Mari beteg*). De nem csak pleonasztikus elem lehet formális vonzat. Vegyük szemügyre kissé részletesebben a (19)-beli *tart*-ot.

Természetesnek látszik, hogy az efféle mondatokban: *Mari ostobának tartja Pétert*, az *ostobá*(*nak*)-ot és a *Péter*(*t*)-et a *tart* vonzatának nevezzük. Csakhogy az ige ezekkel nem áll közvetlen szemantikai viszonyban. Ugyanúgy, mint a *Mari úgy tartja, hogy Péter ostobá*-ban, egy állítással van közvetlen

szemantikai viszonyban, amely állításnak a *Péter*(*t*) a szubjektuma és az *ostobá*(*nak*) a predikátuma. Hogy a mondattani jellemzést se hamisítsuk meg, de a szemantikai viszonyokat is kifejezzük, szótárunk a következőképpen jár el. A régenstől megkövetelt állítás alanyát és állítmányát — a tényeknek megfelelően — a *tart* különálló vonzataiként tünteti föl (*z*, illetve *y*). Az előbbi a *tart* tárgya, az utóbbi pedig sajátos szintaktikai ranggal rendelkezik: a „predikatív vonzat" nevű funkciót viseli (vö. Régensek és vonzatok, 7. pont). Ezt a funkciót csak olyan egységek tölthetik be, amelyek maguk is alanyt kívánnak, s arról állítást tesznek. A *tart* által megkívánt ÁLL thematikus szerep kifejezését ennek a vonzatnak tulajdonítjuk (ezért rendeljük hozzá az *y* argumentumhelyhez) — azzal a kikötéssel, hogy alanyaként a *tart*-tól tárgyi funckiót kapó egységet (azaz, *z*-t) veszi föl. Ez a *tart*-tól nem kap szerepet, annak csupán formális vonzata.

Terminológia: azt, hogy egy régens szócikkében egy vonzat rubrikájában théta-szerep van föltüntetve, röviden úgy mondjuk, hogy ez a régens théta-szerepet „ad" ennek a vonzatnak.

(d2) Azt, hogy az egyes vonzatoknak milyen szintaktikai kategóriájúaknak kell lenniük, bizonyos mértékig meghatározza a régens jelentése, azaz, hogy mi a thematikus szerepük. Pl. az ágens aligha lehet mondat (**Az, hogy Péter beteg, megharapta Pált*) — de lehet akár főnévi csoport, akár névutós csoport (*A kutya megharapta Pált / a kutya által megharapott Pál*). Más esetekben a főnévi csoport/mondat alternáció is lehetséges: *Beleegyezett a válásba / abba, hogy elváljanak*. A vonzat kategóriáját a régens szótári tétele a szükséges mértékben rögzíti.

(d3) A vonzatok között különféle szintaktikai általánosítások alapján „rangsor" állítható föl. Ez a rangsor szembetűnően megfelel az „alany" „tárgy" „részeshatározó" stb. sorrendnek — azaz, egy olyan sorrendnek, amely a hagyományos mondatrészek terminusaiban írható le könnyen. Például, a visszaható névmás alkalmazásának legalapvetőbb szabálya úgy fogalmazható meg, hogy annak, amire visszautal, nála „magasabb rangúnak" kell lennie. (Mivel az alany a legmagasabb rangú, ebből önként következik, hogy a visszaható névmás nem lehet alany.) Mármost számos érv szól amellett, hogy a régens vonzatkeretében szereplő vonzatok rangsorát a szótárban meg kell adni (azaz, hogy a rangsor nem vezethető le egyértelműen egyéb, már megadott tényezőkből.) Mivel e rangok a mondatrészek terminusaiban jól megadhatók, a generatív grammatika egyes változatai (pl. a lexikális-funkcionális grammatika) a mondatrészneveket használják azonosításukra. Ezt a gyakorlatot követjük mi is. Eszerint a (d3)-ban föltüntetett „alany" címke pl. azt jelenti, hogy a vonzat a legmagasabb rangú az adott ige vonzatkeretében. Vannak azután olyan nyelvek, ahol e rangok egyértelműen megfeleltethetők a mondat „ágrajzszerkezetében" egyes pontoknak; pl. az angolban az alany az az egyetlen főnévi csoport, amely közvetlenül a mondat csomópontja alatt helyezkedik el. Más nyelvekben ilyen egyenes megfeleltetést nem lehet létesíteni. Például mi a magyart olyan nyelvnek fogjuk tekinteni, amelyben a vonzatok rangsora nem képeződik le az ágrajz szerkezetére.

Terminológia: egyes rangokat a megfelelő thematikus szerepről nevezünk el, vö. „részeshatározó" — EXP-vonzat.

(d4) Fontos jellemzőjük még a vonzatoknak az, hogy milyen viszonyító elemmel (eset, elöljáró, névutó stb.) járnak. A magyarra való tekintettel itt az egyszerűség kedvéért csupán az esetről fogunk beszélni. Először is azt kell megjegyeznünk, hogy „eseten" a mi grammatikánk absztrakt esetet ért, azaz olyat, amely morfológiailag nem föltétlenül realizálódik. (Sok nyelvben ilyen a nominativus, de másokban pl. az accusativus is.) Hogy az esetet és a rangot elválasszuk, a latinos terminusokat fogjuk használni.

Az esetek két fő csoportra oszlanak: szerkezeti és inheres esetek. Az inherens eset az adott régens szótári tételében mintegy elválaszthatatlanul kapcsolódik valamelyik szemantikus vonzathoz; a szerkezeti nem. Definíciójuk:

(21) **Inherens esetnek minősül valamely E eset, ha a nyelv minden olyan R régensére, amelynek szótári jellemzése lehetővé teszi, hogy valamely XP az E esetet viselje, igaz az, hogy**
(a) XP biztosan szemantikus vonzata is R-nek, és
(b) R csak egy bizonyos théta-szerepű vonzatával társíthatja az E esetet — de azzal mindig társítja is.

(22) **Szerkezeti eset az, ami nem minősül (21) szerint inherensnek.**

Vizsgáljuk meg, inherens eset-e például az accusativus. Igaz, hogy pl. az *ad*-nak szemantikus vonzata az a DP, amelyet accusativusszal lát el, hiszen thematikus szerepet ad DP-nek. Csakhogy (21a) szerint az accusativus akkor lehetne inherens eset, ha minden olyan régens, amely accusativust ad egy DP-nek, szerepet is adna neki. Ezt pedig már a *tart* alapján megcáfolhatjuk: ez olyan vonzatának adja az accusativust, amelynek ő maga nem ad szerepet. Az accusativus tehát szerkezeti eset. Érdemes rámutatni arra is, hogy az *ad* passzív változata, az *adatik* — ha még „ugyanannak" a régensnek tekintjük — már nem biztosít accusativust a patiensnek; tehát az accusativus abban a tekintetben sem felel meg (21)-nek, hogy az adott szereppel, ha egy ige társítja, mindig társulna a mellett az ige mellett, vö. (21b).

Szintén szerkezeti esetnek kell tekinteni a nominativust, hiszen azt csak ragozott ige alanya kapja meg. Ebből arra következtethetünk, hogy a nominativus az inflexió szótári tételében van föltüntetve — nem pedig azéban az igéében, amely az alany thematikus szerepét adja.

Az obliquusok — határozói esetek — tipikusan inherens esetek, pl. *mulat DPN, távolodik DP-TŐL* stb. Érdemes rámutatni arra, hogy a -N és -TÓL inherens eset voltának nem mond ellent az, hogy más igék mellett más thematikus szerepet kapna DP, mint a *mulat*, illetve *távolodik* mellett. (21b) ugyanis a szerep állandóságát csak egyetlen R régens hatáskörében követeli. A Vonzatok és szabad határozók c. fejezetben „címkeszerepűnek" nevezett esetek definíciónk szerint inherensek. Vannak olyan esetek, amelyeket érdemes „megtöbbszöröznünk". Ilyen pl. a dativus, amelynek célszerű elválasztani az inherens változatát (amely a Végpont szerephez társul) és a szerkezeti változatát (pl. *boldogNAK boldog, kiNEK az élete* stb.).

Terminológia: azt, hogy egy régens szócikkében valamely vonzat rubrikájában eset van föltüntetve, röviden úgy mondjuk, hogy a régens esetet „ad" ennek a vonzatnak.

A szerkezeti eseteket a régens szótári tétele hozzákötheti egy formális vonzathoz, például a *tart* az accusativust [z]-hez. Lehetséges az is, hogy a régens jellemzése egyszerűen annyit mond: „Az E szerkezeti esetet tudom „adni" valamilyen környezetemben lévő főnévi csoportnak." Az esetadással alább foglalkozunk.

(d5) Kikötés: A *tart*-tal kapcsolatban megemlítettük (d1)-nél azt a kikötést, hogy hogy a predikatív vonzat alanya azonos a régens tárgyával. Elképzelhető, hogy a régens még másféle dolgokat is „kiköt" vonzataival kapcsolatban.

A szótári tételben a fentieken kívül még sokféle egyéb olyan információ helyet kaphat, amire a mondattan szabályainak hivatkozniuk kell.

Ennek a gondolatmenetnek a lezárásaképpen röviden meg kell emlékeznünk néhány különlegesebb régensről. Ilyen egyrészt az előző pontban már bevezetett I (inflexió), D (determináns), C (mondatbevezető) és társaik. Ezeknek szintén vonzataik lehetnek azok az egységek, amelyek bővítik őket, sőt, az is biztos, hogy vonzataikkal szemantikailag jelentős viszonyban vannak. Pl. a VP idő/mód jelölése egyáltalán nem csupán formai mozzanat. De ez a viszony nem théta-szerepekkel jellemezhető. Ezeket a régenseket szokás funkcionális kategóriáknak is nevezni.

Másrészt fölhívjuk a figyelmet, hogy a névutók és az obliquus ragok egy része mindenképpen régensnek, s azon belül thétaszerep-adónak tekinthető. Például a *Péter bízik Máriában* mondatban a -BAN egyszerű viszonyítóelem, vö. (d4). Ezzel szemben ésszerű föltenni, hogy a *Péter matat a konyhában* típusban az *a konyhában* egésze az igétől Localis szerepet kap, ezen belül pedig az *a konyha* a -BAN-tól valami Viszonyítási pont-szerű szerepet.

Végül, említettük, hogy az általunk feltételezett szótárban szabályok is működnek. Ha a grammatikában minden összefüggés vagy teljesen produktív, vagy teljesen esetleges, egyedi volna, akkor beérhetnénk egy pusztán listaszerű szótárral. Ennek tételeiben bármiféle általánosítás lehetőségének elvesztése nélkül rögzíthetnénk minden egyedi információt a nyelvtan többi, produktív része számára. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Vannak olyan összefüggések, amelyek nem teljesen produktívak, de azért figyelemreméltó körben szabályosak. Ezért bevezetjük a szótári szabályok intézményét. Ezek szótári tételeket változtatnak meg vagy hoznak összefüggésbe egymással. A mondattan azonban már nem „tud" létezésükről: a produktív szabályok számára teljesen mindegynek kell lennie, hogy valamely tétel teljesen egyedül áll a szótárban, vagy pedig szabályok kapcsolják más tételekhez. A szintaxis csak a tételnek arról a végső formájáról tud, amellyel az belép a szintaxisba.

A szótári szabályoknak három fő alkalmazási fajtája lesz érdekes a számunkra: (a) a választható vonzatokról számot adó szabályok, (b) az egyes vonzatok rangját és esetét megváltoztató szabályok és (c) a vonzatigényeket már a szótárban kielégítő szabályok. Az első kettőről A régensek és vonzatok című fejezetben, a harmadikról A főnévi csoport szerkezete című fejezet 2.2.1.4. pontjában szólunk részletesen.

3.3. A kiinduló szerkezet

Említettük, hogy az X-vonás elmélet a kiinduló szerkezettel szemben csak két igen általános követelményt támaszt: azt, hogy feleljen meg a (11)-ben mondottaknak, és azt, hogy ezen belül a fej úgy helyezkedjék el, ahogy a sorrendi paraméter értéke az adott nyelvben megkívánja. A kiinduló szerkezet életképességének másik fő feltétele az, hogy ki lehessen tölteni szótári elemekkel. A helyes kitöltés lényege az, hogy (a) a régensek a szótári kategóriájuknak megfelelő címkéjű csomópont alá kerüljenek, és (b) mondatkörnyezetük feleljen meg vonzatkeretük követelményeinek. Mielőtt a helyes kitöltés feltételeit közelebbről megvizsgálnánk, érdemes még technikai részletek nélkül bemutatni, hogy miért teszi fölöslegessé a szótári információ azt, hogy az újraíró szabályok csak olyan szerkezeteket hozzanak létre, amelyekben a bővítők száma és kategóriája pontosan megfelel az adott nyelv „jó" szerkezeteinek. Képzeljünk el egy olyan töredéknyelvet, amelyben ténylegesen csak a következő két szerkezettípus létezik:

(23) a.
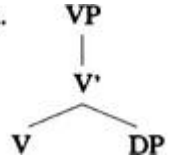

b.
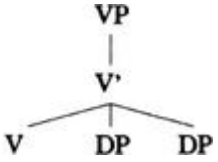

Vannak továbbá ebben a töredéknyelvben egyvonzatos igék, mint *fut* [*DP*], és kétvonzatos igék, mint *megver* [*DP*] [*DP*]. Tegyük föl azt is, hogy a nyelv újraíró szabályait úgy adtuk meg, hogy kizárólag a fönti két szerkezetet hozzák létre (VP → V' és V' → V DP (DP)). Mi történik mármost, amikor a szótárból ki akarjuk tölteni e szerkezeteket? Világos, hogy a *fut*-típusú igékkel csak az (a) szerkezetben lehet jó mondatot alkotni, a *megver*-típusúakkal csak a (b)-ben. Ki kell dolgoznunk tehát egy olyan eljárást, amely összehasonlítja a fej szótári jellemzését a mondatkörnyezettel, és megmondja, hogy összeillenek-e. De ha ez az eljárás meg tudja akadályozni, hogy nyelvtanunk elfogadja a (24a) szerkezetet, akkor ugyanez az eljárás a (24b, c) szerkezetek elfogadását is meg tudná akadályozni!

(24) a. *
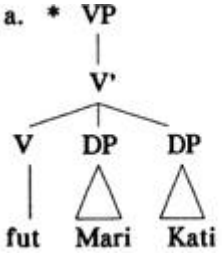

b. *
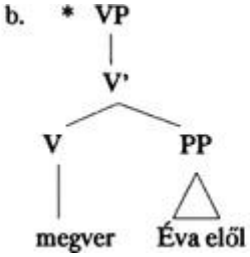

c. *
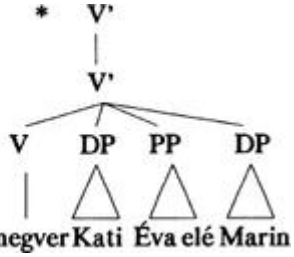

Azaz: nyugodtan megengedhetjük, hogy a (24b, c) szerkezeti váz is létrejöjjön, úgysem lesz a nyelvben olyan elem, amely beleilleszkednék.

Megjegyzés: A „régi" újraíró szabályok megadták még az egy csomópont alatti bővítők sorrendjét is; ezt természetesen még nem tettük fölöslegessé. A kérdésre röviden visszatérünk.

Annak a kritériuma, hogy egy fej és környezete mikor illik össze, lényegében jelentéstani: azt várjuk el, hogy a mondat összefüggően értelmezhető legyen. Nyelvtanunk ezt a jelentéstani kritériumot

mondattani követelményekre fordítja le. Fej és bővítői jelentéstani viszonyát a mondattan három típusba sorolja: (a) thematikus viszony, (b) predikatív viszony, és (c) „funkcionális" viszony. Vegyük őket sorra.

A thematikus (thétaszerep-adási) viszonyoknak az előző pontbeli tárgyalása már sugallja, hogy az idevágó követelmény nagyjából a következő lehet:

(25) Théta-kritérium (előzetes):
(a) A régens szótári jellemzésében szereplő minden théta-szerepet ki kell osztani arra alkalmas YP-nek, és
(b) minden szerepet igénylő YP-nek szerephez kell jutnia.

Pl. a fenti (24b)-ben a *megver* sem az ágens, sem a patiens szerepet nem tudja — a PP alkalmatlansága miatt — kiosztani, (24a)-ban pedig vagy a *Mari*, vagy a *Kati* szerep nélkül marad.

A théta-kritérium végleges változatának kialakításához a következő kérdéseket kell föltennünk (25)-tel kapcsolatban.

(26) a. A *Futok* -típusú mondatok hogyan elégítik ki (25)a.-t?
b. Mi minősül szerepkapásra alkalmas YP-nek (25)a.-ban?
c. Mi minősül szerepet igénylő YP-nek (25)b.-ben?
d. Hány szerepe lehet egyetlen YP-nek (25)b. szerint?

A *Futok* természetesen azért problematikus, mert bár nem látunk benne alanyi főnévi csoportot, nem érezzük nyelvtanilag hiányosnak. Ilyenkor föltesszük: a mondatban ott van egy fonetikailag üres névmás, és az kapja meg az ágens szerepét. Ennek a fonetikailag üres névmásnak a jele *pro*, és még külön lesz szó róla.

A szerepkapásra való alkalmasságnak vannak olyan természetes tényezői, mint a kategóriabeli stb. megfelelés; ezt most nem részletezzük. Ezen túl a második és harmadik kérdést a nyelvtan összeköti: az ún. referenciális YP-k azok, amelyek szerepet kaphatnak, és amelyeknek kell is kapniuk. Referenciálisnak azokat az YP-ket nevezik, amelyekkel egyedekre és tényállásokra lehet utalni — referálni. Ezek a tartalmas főnévi csoportok és az (alárendelt) mondatok, ill. egyéb mondatnyi egységek. A főnévi csoportok szinte mind „tartalmasnak" számítanak: kivétel a pleonasztikus névmás (német *es*, angol *it, there*, francia *il* stb. — a magyar *az*-t és *úgy*-ot az Alárendelő mondat szerkezete c. fejezet tárgyalja), az idiómadarab (pl. *beadta A KULCSOT*) és a predikatív szerepű főnévi csoport (*Péter volt A MEGMENTŐM*). A mondatok mellett „egyéb mondatnyi egységnek" nevezzük az olyanokat, mint a *tart* propozíció-szerepű vonzata (19)-ben. Amit eddig elmondtunk, az már nagy mértékben biztosítja a mondat teljességét és koherenciáját akkor, ha csupán szerepadó fej(ek) és szerepre váró YP-k vannak benne: a fej(ek)nek minden igénye ki van elégítve, és minden YP bekapcsolódik az állításba azáltal, hogy jelenlétét egy szerep igazolja. Hátra van azonban még a kritikus (26d) kérdés: Hány szerepe lehet egy YP-nek?

Első pillantásra természetesnek tűnhet, hogy csakis egy. Ez a föltevés könnyűszerrel kizárná az alábbi két abszurd példát (fontos: e hangsorok a megadott jelentésben abszurdak):

(27) * Megver Péter.
'Péter megveri Pétert.'

(28) * Pétert nem hagyta, hogy bántsuk.
'Péter nem hagyta, hogy bántsuk Pétert.'

Mindkét példa — hangsor és jelentés együttese — jó volna, ha egy-egy *pro*-t tételeznénk föl bennük, vö. 'Péter megver engem/téged' és 'Ő nem hagyta, hogy bántsuk Pétert'. (27) jelzett olvasatában azonban a *megver* a *Péter*-re aggatta mind az ágens, mind a patiens szerepét. (28) jelzett olvasatában pedig *Péter* először megkapja az alárendelt mondatban a *bánt* patiensének a szerepét, majd a főmondatba kerülve a *hagy* ágensének a szerepét is. A mondatok ilyen olvasatban rosszak — a nyelvtan játékszabályait tehát úgy kell fölállítanunk, hogy efféle levezetéseket ne engedjünk meg.

Ha azonban megtiltjuk, hogy YP-nek egynél több théta-szerepe legyen, akkor kizárjuk a következő, minden tekintetben jó mondatokat:

(29) Péter részegen jött haza.
'Péter részeg volt, amikor (Péter) hazajött'

(30) Péter győzni szeretne.
'Péter szeretné, ha (Péter) győzne'

Ezek különböznek (27)-től abban, hogy a *Péter* a két szerepet más-más régenstől kapja; ebben (28)-ra hasonlítanak. A (28)-tól való különbözőségük abban áll, hogy a jó példákban a *Péter* mintegy a két régens szerepadó tartományának az „átfedő részében" helyezkedik el — egyidejűleg juthat két szerephez —, a rossz (28)-ban viszont nem: az egyik régens szerepadó tartományából a másikéba vándorolva lett két szerepe. Ennek alapján a théta-kritérium végleges formája a következő lesz:

(31) **Théta-kritérium (végleges):**
(a) A régens szótári jellemzésében szereplő minden théta-szerepet ki kell osztani arra kategoriálisan stb. alkalmas referenciális YP-nek, és
(b) minden referenciális YP-nek théta-szerepet kell kapnia, és
(c) YP-nek csak akkor lehet egynél több théta-szerepe, ha különböző régensektől, de egyidejűleg kapja őket.

A thétaszerep-adás szerkezeti feltétele:

(32) **Az X régens théta-szerepet adhat valamely YP-nek, ha YP az ő maximális bővítésén, XP-n belül helyezkedik el, vagy ha YP testvére a régens maximális bővítésének, XP-nek.**

Például, (33a)-ban mindkét DP a V maximális bővítésén, VP-n belül van, (33b)-ben pedig DP a V maximális bővítésén, VP-n belül és egyszersmind A maximális bővítésének, AP-nak a testvéreként helyezkedik el:

(33) a.

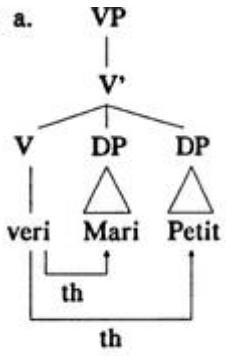

b.

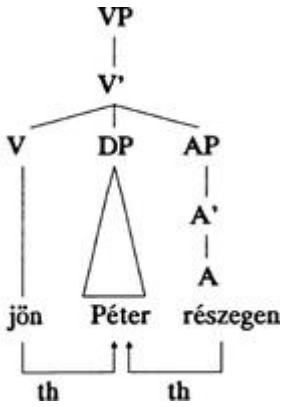

Megjegyezzük, hogy a definíció szerint V théta-szerepet tudna adni egy közvetlenül VP alatt elhelyezkedő főnévi csoportnak is.

Említsük meg most röviden a predikatív és a funkcionális viszonyt. (33b) a predikatív viszony egyik fajtáját is példázza: a *részegen* mint AP predikatív viszonyban van a *Péter* DP-vel. Ebben az esetben DP az AP fejével, A-val is viszonyban, méghozzá thematikus viszonyban van. A predikatív és a thematikus viszony együttjárása azonban nem szükségszerű:

(34) Péter tegnap óta tisztábban énekel.

A *tegnap óta* AdvP és a *tisztábban* AdvP predikatív viszonyban van az állítás egészével, illetve az igével, de az Adv-fejek nem adnak az állításnak, illetve az igének semmiféle thematikus szerepet. A predikatív viszonyokat a Régensek és vonzatok c. fejezet bőségesen tárgyalja majd.

Sem nem thematikus, sem nem predikatív az a viszony, amely a mondatbevezető (C) és a mondat propozícionális része (IP vagy S) között, az inflexió (I) és VP között, vagy a determináns (D) és a főnévi csoport NP-része között fönnáll; vö. (14)–(16). Mivel C-t, I-t és D-t funkcionális kategóriáknak nevezik, ezt a viszonyt funkcionális viszonynak mondhatjuk.

Ahhoz, hogy a mondat összefüggően értelmezhető legyen, természetesen nem csak az szükséges, hogy a théta-kritérium teljesüljön, hanem az is, hogy a szabad határozók predikatív viszonyra, a funkcionális kategóriák funkcionális viszonyra léphessenek nekik megfelelő egységekkel, vö.:

(35) a. *tegnap óta három fiú
b. *hogy három fiú
c. *a csöng a telefon
d. *hogy mivel csöng a telefon

(36) A teljesség és koherencia föltétele:
Egy mondat kiinduló szerkezete teljes és koherens, ha
(a) teljesül benne a théta-kritérium, és
(b) minden predikatív és funkcionális kategória hozzákapcsolódik egy neki megfelelő egységhez.

Mint a 2.-ben jeleztük, a mondat kiinduló szerkezetén különféle változtatásokat lehet (vagy egyenesen kell) végrehajtani. A változtatásoknak az szab elvi határt, hogy tiszteletben kell tartaniuk — változatlanul kell hagyniuk — a régensek szótári jellemzéséből adódó viszonyokat. Az ezt biztosító elvet a projekció — a szótárból való kivetítés — elvének nevezik. Mivel a koherencia feltétele valójában nem egyebet mond, mint hogy a régensek bizonyos szótárilag meghatározott követelményeinek már a kiinduló szerkezetben teljesülniük kell, a projekció elve például így fogalmazható meg:

(37) **A projekció elve:**
Azoknak a viszonyoknak, amelyek a mondat kiinduló szerkezetének teljességét és koherenciáját biztosították, a felszíni szerkezetben és a logikai formában is változatlanul kell maradniuk.

A nyelvtanban különösen fontos szerepet játszanak a thematikus viszonyok, s így sokszor lesz szó a projekciós elvnek arról a részéről, miszerint a théta-kritériumnak az ábrázolás minden szintjén teljesülnie kell. Az alábbi definíciók olyan terminusokat vezetnek be, amelyek meg fogják könnyíteni ennek tárgyalását.

(38) **Argumentum: olyan XP kategóriájú szósor, amely valamely régenstől théta-szerepet kapott.**

(39) **Argumentumpozíció: a mondat szerkezetének azon helyei, ahová az adott mondatban valamely régens thétaszerepet ad. Nem argumentumpozíció: az összes többi XP-pozíció.**

3.4. Esetadás – vezérlés, kormányzás

Ha az X szótári elem (vagy kitüntetett jegyhalmaz) jellemzésében szerepel, hogy az E esetet tudja „adni" valamely YP-nek, az pontosabban azt jelenti, hogy ha X és YP a szerkezetben megfelelően helyezkednek el, akkor X „legitimálja", hogy YP az E esetet viselje. Vegyük sorra ezeket a fogalmakat!

Mint a 3.2. pontban említettük, az esetadás képessége kétféle módon lehet föltüntetve egy régens szótári jellemzésében. Egyfelől, a régens rögzítheti, hogy a vonzatkeretének elemeit milyen viszonyítóval látja el. Az itt megadott esetek akár inherensek, akár szerkezetiek lehetnek, vö. (21)–(22). Másfelől, a régens szintaktikai jellemzésében szerepelhet olyan kitétel, hogy az E esetet tudja adni egy környezetében megjelenő YP-nek. Az így megadott eset természetesen csak szerkezeti lehet, hiszen nem kötődik kifejezetten valamely szemantikus vonzathoz.

Akármelyik lehetőségről legyen is szó, az esetadásnak szerkezeti feltételei vannak. Azt a szerkezeti viszonyt, amelyben az esetadónak és az esetkapónak állnia kell, kormányzásnak nevezik. A terminus maga a *rectio, regens, rectum* szavakban szereplő igéből származik; a kormányzás ugyanis a rectio szerkezeti terminusokban való általánosítása. A megszokott magyar *vonzás* helyett azért használjuk itt a latin eredetihez is hívebb terminust, hogy ezt a különbséget — rectio és annak szerkezeti általánosítása — könnyebben megtehessük. A kormányzás néven definiált szerkezeti viszonyra ugyanis a grammatika

még számos más jelenség leírásában is támaszkodni fog. (Ezért is szerepel az elmélet nevében, vö. kormányzás–kötés).

(40) **Kormányzás**
Az X fejkategória akkor kormányozza a B csomópontot, ha B az X maximális bővítésén, XP-n belül helyezkedik el, és X és B között nincsen határoló kategória.

A határoló kategória pontos definícióját ld. alább (60)-ban. Itt elegendő annyit megjegyeznünk, hogy a határoló kategóriák közelítőleg a thematikus szerepet nem kapó maximális bővítések. Azaz, a fej kormányozza a saját bővítőit, és esetleg egyes bővítőiben egyes bővítőket. A saját maximális bővítése „fölé" nem kormányoz. Vö.:

(41)

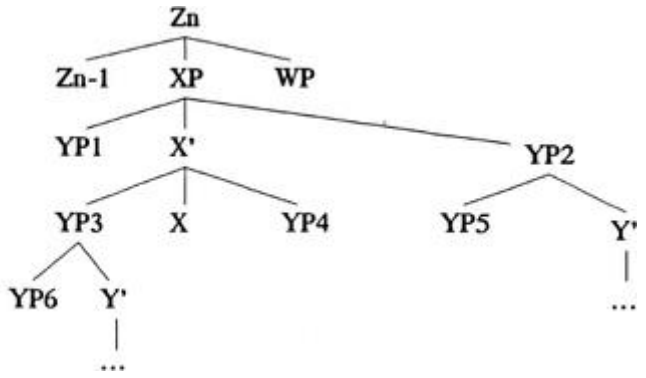

Itt X biztosan kormányozza YPl,2,3,4-et, valamint, ha YP2 és YP3 nem határol, akkor YP5-öt és YP6-ot is. WP-t biztosan nem.

Maga az „esetadás" kétféleképpen képzelhető el. Az egyik lehetőség az, hogy a szótárból töveket illesztünk be a kiinduló szerkezetbe, ezeket a szintaxisban valamilyen elvont esetjelölővel látjuk el, majd pedig a morfonológia kialakítja a megfelelő fonetikai formát:

(42) a.

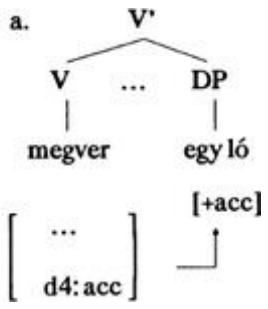

A másik lehetőség az, hogy a szótárból már a kész szóalakokat vesszük ki, és a régens esetadó képessége valójában azt jelenti, hogy ellenőrzi az általa kormányzott XP esetét:

(42) b.

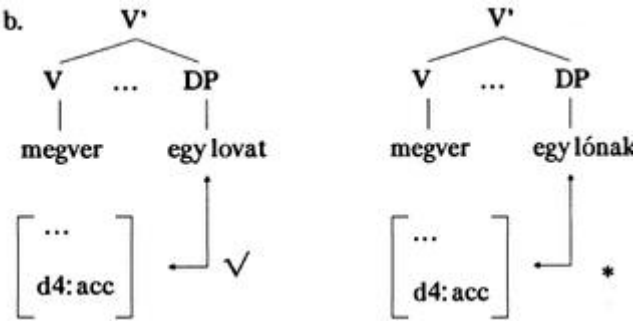

Mi a két elvi lehetőség között nem fogunk választani, és azt a semleges megfogalmazást választjuk, hogy az esetadó „legitimálja" az adott esetet. A legitim esetet viselő XP-n a szintaxisban jegy formájában fogjuk megadni az esetet, és nem foglalkozunk azzal, hogy annak morfológiai megjelenítése miképp történik. Az esetragot csak a szemléltetés kedvéért írjuk ki:

(42) c.

Érdemes itt emlékeztetni arra, hogy a nominativus-adás képességét az inflexiónak tulajdonítjuk (erről részletesen is szólunk a főnévi csoportról szóló fejezet 1.2.1. pontjában). Föltesszük, hogy a magyarban I(nflexió) nem szótári kategória, csupán kitüntetett jegyhalmaz, vö. (13i), amely pl. V-hez társul. A V+I stb. egységet „komplex fejnek" tekintjük, amely egy egységként kormányoz.

Az esetadás a felszíni szerkezetben történik. Erről részletesebben a következő pontban lesz szó az NP-mozgatás címszava alatt.

Mielőtt továbblépnénk, célszerű bevezetnünk egy másik fontos segédfogalmat, a vezérlést is.

(43) **Vezérlés:**
Egy csomópont azokat a csomópontokat vezérli, amelyeknek nincsen fölötte, de amelyekre „rálát", azaz *A* akkor és csak akkor vezérli *B* -t, ha *A* nincs *B* fölött, de az *A* fölötti első elágazó csomópont *B* -nek is fölötte van. Pl.:

(44)

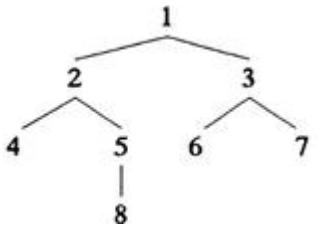

2 vezérli 3-at, 6-ot, 7-et

4 vezérli 5-öt és 8-at

8 vezérli 4-et

stb.

3.5. Transzformációk; felszíni szerkezet

A báziskomponensben az X'-elmélet elvei szerint létrehozott kiinduló szerkezetek nem mindig tesznek eleget a grammatika minden jólformáltsági követelményének. Gyakran azonban mód van rá, hogy a grammatika elveit sértő kiinduló szerkezeteket az összetevők átrendezésével, ún. transzformációkkal

„helyrehozzuk”. Az átrendezés lehetőségei azonban korlátozottak; nem sérthetjük meg a grammatika egy fontos alapelvét, a szerkezetőrzés elvét. Ez megtiltja, hogy az X’ elmélet követelményei szerint létrehozott kiinduló szerkezetet a transzformációkkal szétromboljuk. Ezért csak kétféle típusú átrendezésre kerülhet sor: helyettesítésre (szubsztitúcióra) és hozzácsatolásra (adjunkcióra). (Tilos tehát a szintaxisban a csomópontok helycseréje, törlése, betoldása stb.) A helyettesítés során a kiinduló szerkezet valamely üresen generált pozícióját töltjük ki egy összetevőnek valamely más pozícióból való odavivésével. A hozzácsatolás műveletét a VP egy XP elemének a VP-hez való hozácsatolásával illusztráljuk: a VP-hez hozzácsatolt kategória a VP testvércsomópontja lesz, és kettejük szülőcsomópontjaként a VP-t ismételjük meg. Azaz:

(45) a.

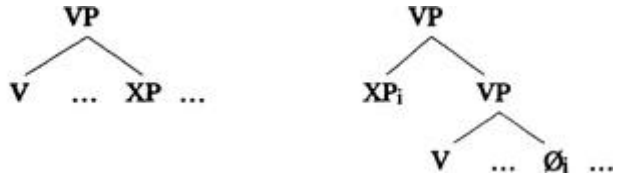

A keletkező szerkezetben tehát nem jön létre újfajta bővítés (például V”’ vagy VP’), hanem a VP válik mintegy kétrétegűvé. A helyettesítéssel vagy hozzácsatolással elmozdított összetevő üres helye megmarad a szerkezetben; ezt nyomnak nevezzük, és Ø szimbólummal jelöljük. Az elmozdított összetevőnek és nyomának összetartozását azonos index mutatja. Az elmozdított összetevő és nyoma ún. láncot alkot. Helyettesítéssel, illetve hozzácsatolással az alábbi típusú műveleteket végezhetjük:

I. DP-mozgatás

Előfordul, hogy egy-egy kiinduló szerkezetben egy argumentum eset nélkül marad, s ezzel megsérti a láthatóság elvét.

(46) **A láthatóság elve**
Csak az esettel bíró összetevőknek tulajdonítható thematikus szerep
[csak esettel bíró összetevők funkcionálhatnak argumentumként].

Az, hogy egy argumentumot eset nélküli pozícióban generálunk, csak olyan, konfigurációsnak nevezett nyelvekben fordul elő, melyekben a meghatározott thematikus szerepet viselő argumentumok, pl. ágens, patiens, téma, meghatározott kiinduló-szerkezeti pozíciókhoz vannak kötve. A magyar nem tartozik ezek közé. Az ilyen nyelvekben például a patiens vagy téma szerepű vonzatnak az ige mellett, annak testvércsomópontjaként kell helyet foglalnia, akár aktív az igei fej, akár passzív. Minthogy a passzivizált ige elveszti tárgyesetadó képességét, patiens vagy téma argumentuma, azaz kiinduló-szerkezeti tárgya eset nélkül marad. A passzivizáció az ágens argumentum, azaz a kiinduló-szerkezeti alany elvesztésével is együttjár (bár az ágens egy *által*-szerű pre- vagy posztpozíció segítségével határozóként újra bevihető a mondatba), ezért a szenvedő igék alanyi pozíciója üres. Az időjeles mondatok alanyi pozíciója esetjelölt pozíció: a személyragtól kap alanyesetet. Így a szenvedő mondatok kiinduló szerkezetében van egy thematikus szereppel bíró, de eset nélküli patiens vagy téma argumentum, valamint egy

thematikus szerep nélküli, de esetjelölt alanyi pozíció — ezért az eset nélküli argumentumot transzformációval, ún. DP-mozgatással az alanyi pozícióba kell vinnünk.

(47) Passzív mondat kiinduló szerkezete:

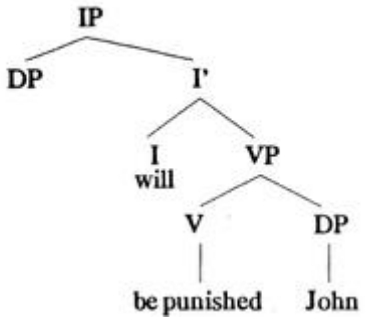

(48) Passzív mondat felszíni szerkezete:

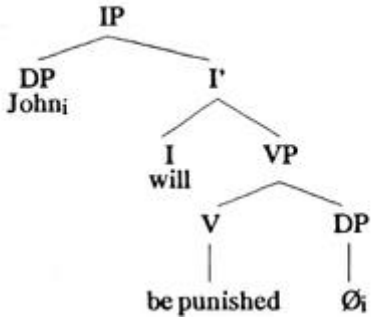

A transzformáció kötelező érvényét nem kell kikötnünk; ha nem végezzük el, a mondatunk a láthatóság elvének megsértése miatt úgy is kirekesztődik a lehetséges mondatok köréből. (A Vonzatok és szabad határozók c. fejezet a passzivizáció egy alternatív felfogását, a szótárban való passzivizációt mutatja be.)

A DP-mozgatásnak tehát az alábbi sajátságai vannak: argumentumpozícióból visz összetevőt argumentumpozícióba. Az elmozdított főnévi csoport és nyoma olyan láncot alkot, melyben a lánc kiindulópontja, azaz a nyom thematikus szerepet kap, de esetet nem, a lánc feje, azaz az elmozdított összetevő viszont thematikus szerepet nem kap, de esetet igen. Az elmozdított összetevő és nyoma tehát együtt tesznek ki egy thematikus szereppel és esettel is bíró argumentumot. A DP-mozgatásnak más mozgatástípusokkal közös, az elmozdított összetevő és nyomának szerkezeti viszonyára és távolságára vonatkozó sajátságait a többi mozgatásfajta bemutatása után tárgyaljuk.

II. Operátormozgatás

A logikában operátoroknak azokat a logikai jeleket nevezzük, melyek egy mondatban változót kötnek le. A logikai változó olyan mondatösszetevő, mely a mondat értelmezése során szabadon behelyettesíthető (szerepe tehát hasonló a matematikai változóéhoz). A szabad változót tartalmazó mondat nyitott mondat; ha egy nyitott mondat változóit operátorral lekötjük, a mondat zárttá válik. Tekintsük például a (49a) alatti mondatnak a (49b) alatt természetes nyelven körülírt logikai szerkezetét:

(49) a. Mindenki szereti Jánost.
b. 'Minden x-re, x személy, igaz, hogy x szereti Jánost.'

A *minden* szóval körülírt operátor neve univerzális kvantor (logikai jele: ∀); azt fejezi ki, hogy az őt követő nyitott mondat az *x* változó minden értékelése mellett igaz. Az operátort követő nyitott mondat az operátor hatóköre. Az 'operátor' és a 'változó' terminusok a mondattanban is használatosak; a logikai operátor és logikai változó szerepű nyelvi jelekre vonatkoznak; azonban a mondattanban kizárólag grammatikai sajátságaik alapján határozzuk meg őket. A mondattani értelemben vett operátor olyan összetevő, mely nem argumentumpozícióban (másként nem-A pozícióban) foglal helyet, s koindexálva van egy általa vezérelt, argumentumpozícióban álló nyommal. (Emlékezzünk, hogy az X'-elmélet értelmében egy fejkategória (X, azaz V, N, A vagy P) argumentumait a fej testvéreként, az X' csomópont alatt generáljuk; helyüket argumentumpozícióknak nevezzük. Az X" csomópont alatt generált módosítói (specifikáló) pozíciók, valamint a hozzácsatolással létrehozott szerkezeti helyek nem-argumentumpozíciók.) Az operátornak argumentumpozícióban álló, ott esetet és thematikus szerepet kapó, vele azonos indexet viselő nyomát mondattani értelemben vett változónak hívjuk. Az operátor mondattani értelemben is leköti, másként köti a változót, ugyanis a mondattanban egy A elem akkor köt (le) egy B elemet, ha A vezérli B-t, és A és B azonos indexet viselnek. Tekintsük például a (49a) alatti mondat felszíni szintaktikai szerkezetét! A mondat argumentumhelyei a V' csomópont alatt, az ige után találhatók. A nem-argumentumpozícióban álló, az alanyi argumentumhellyel azonos indexet viselő *mindenki* szintaktikai operátor, mely köti nyomát, a $Ø_i$ szintaktikai változót:

(50)

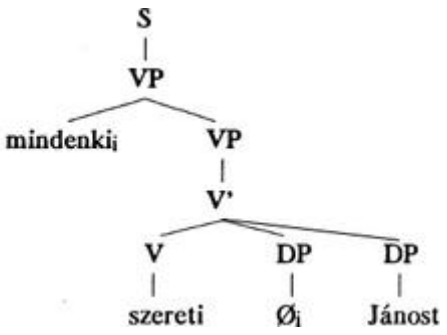

A természetes nyelvben fontos szerepet játszó további operátorfajták például az egzisztenciális kvantor, a kérdő operátor, valamint a fókusz- vagy azonosító operátor. Ezeket egy-egy mondattal és a mondatok logikai szerkezetét feltáró körülírással fogjuk bemutatni.
Egzisztenciális kvantor:

(51) a. Valaki szereti Jánost.
b. 'Van olyan x, x személy, hogy igaz rá, hogy x szereti Jánost.'

Kérdő operátor:

(52) a. Ki szereti Jánost?
b. 'Mely x-re, x személy, igaz az, hogy x szereti Jánost?'

Fókusz/azonosító operátor:

(53) a. János Juliskát szereti.
b. 'x-re, x=Juliska, igaz az, hogy János szereti x-et.'

A grammatikában általában a gyakoriságot, fokot/mértéket, időt, helyet, módot stb. kifejező határozókat is operátorokként, pontosabban kvantorokként elemzik; sőt, az 'operátor' terminust gyakran a *nem, csak*-féle, változót nem kötő, de hatókörrel bíró módosítószókra is kiterjesztik. Az operátorok értelmezéséhez nélkülözhetetlen annak megállapítása, hogy az operátor hatóköre mely szintaktikai tartományra terjed ki. Az (54a) mondatban például a tagadás hatóköre a fókuszban álló főnévi csoport, az (54b) mondatban pedig a mondat V' komponense.

(54) a. János nem az általam kért könyvet vette meg a születésnapomra.
b. János nem vette meg az általam kért könyvet a születésnapomra.

Az operátorok hatókörének azonosíthatóságát, tehát az operátort tartalmazó mondatok értelmezhetőségét a grammatika alábbi alapelve biztosítja:

(55) A hatókör-értelmezés elve
Az operátorok vezérlik (c-command) hatókörüket.

A hatókör-értelmezés elvének a szemantikai értelmezést megelőzően teljesülnie kell. A nem argumentum szerepű operátoroknak, például a tagadószónak, valamint a határozók nagy részének már eleve, a kiinduló szerkezetben is olyan helyzetet tulajdonítunk, ahonnan vezérlik hatókörüket. Tekintsük például a mondatrésztagadó (56a) és a „mondat-", pontosabban V'-tagadó (56b) kiinduló szerkezetét:

(56) a. Mondatrésztagadó mondat kiinduló szerkezete:

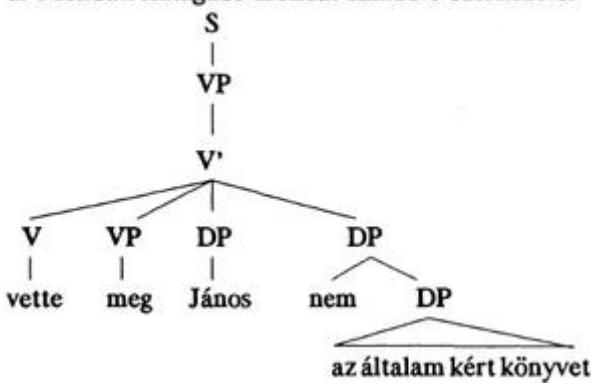

(56) b. Tagadó mondat kiinduló szerkezete:

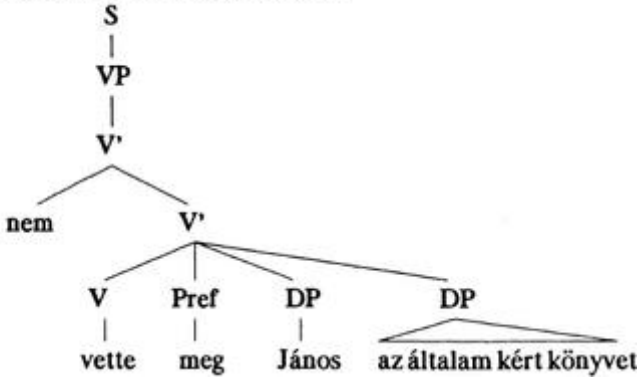

Az olyan, mondathatározónak is nevezett határozók, melyek érvénye a mondat egészére kiterjed, így például a *szerencsére* típusú, a beszélő személyes vélekedését kifejező határozók már a kiinduló szerkezetben a mondatcsomópontról függnek, azaz a mondatcsomópont gyermekei. A gyakoriságot vagy módot kifejező predikátumhatározók, melyek hatóköre az igei csoport, viszont a VP gyermekei. Hasonlítsuk össze a *szerencsére* és a *gyakran* szerkezeti pozícióját:

(57)

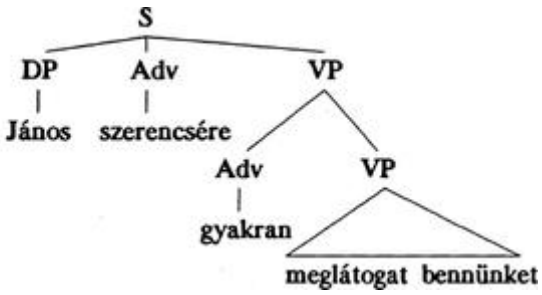

Ha valamely operátor a kiinduló szerkezetben nem vezérli hatókörét, mozgató transzformációval kell olyan pozícióba vinni, hogy a vezérlés követelménye teljesüljön. Ez a helyzet például az angol vagy a német kérdőszavával. A kérdőszó mondathatókörű operátor — ahogy ez például az (52a) alatti kérdés (52b) alatt bemutatott logikai szerkezetéből kitűnik. A kiinduló szerkezetben viszont a kérdőszót thematikus szerepének megfelelő helyzetben generáljuk — például egy patiens, azaz tárgyi szerepű kérdőszót a VP-ben; ezért transzformációval kell a propozíció (IP) elé, IP-t vezérlő pozícióba vinnünk. Az ismert indoeurópai nyelvekben például a kérdőszó helye [SPEC, CP], a mondategész (CP) módosító pozíciója. Azaz:

(58)

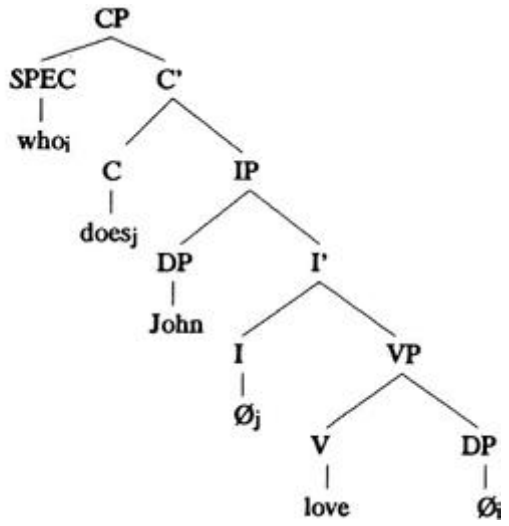

Ha egy operátor a felszíni szerkezetben nem tesz eleget a hatókör-értelmezés (55) alatti feltételének, akkor a levezetésnek egy, a szemantikai értelmezést közvetlenül megelőző, elvont, „láthatatlan" szintjén, az ún. logikai komponensben kell hatókörét vezérlő helyzetbe vinnünk.

Az egyszerű mondat szerkezetével foglalkozó fejezetben azt fogjuk állítani, hogy a magyarban a mondatlevezetés során valamennyi operátor már a transzformációs komponensben a hatókörét vezérlő pozícióba kerül, tehát a hatókör-értelmezés feltétele már a mondat látható, felszíni szerkezetében teljes mértékben teljesül. A magyar grammatikában a hatókör-értelmezés (55)-ös elve lényegében minden transzformációs mozgatás kiváltója. A fejezet megelőlegezéseképpen tekintsük az alábbi példát:

(59) a.

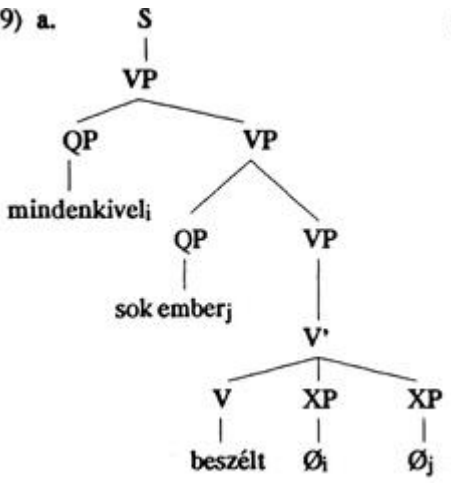

b.

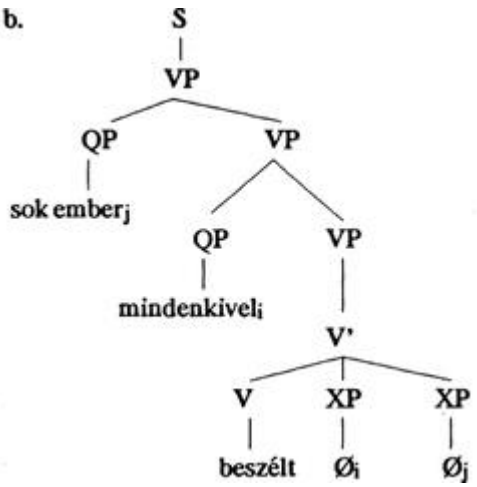

A kvantort tartalmazó kifejezések, melyeket a V' csomópont alatt generáltunk, transzformációval kerültek a VP-hez csatolt kvantorpozícióba. Mindegyik kvantor VP hatókörű (mint a (15) alatti ábrán bemutattuk, a magyar mondatszerkezetben nem különböztetünk meg külön IP és VP bővítéseket); de minthogy aszimmetrikusan vezérlik egymást, egymáshoz viszonyított hatókörük nem egyforma. (59a)-ban a *mindenkivel* vezérli a *sok ember* kvantort, következésképp a *mindenkivel* a nagyobb hatókörű; (59b)-ben viszont a *sok ember* kvantor vezérli a *mindenkivel* kvantort, ezért a *sok ember* a nagyobb

hatókörű. Az eltérő hatóköri viszonyok eltérő értelmezésekhez vezetnek. (59a) jelentése: ‘Mindenkire egyenként igaz, hogy sok ember beszélt vele.’ (59b) jelentése: ‘Sok emberre külön-külön igaz, hogy mindenki beszélt vele.’ Az angolban kisebb a látható operátormozgatással, a felszíni szerkezetben előrevitt operátorok köre: lényegében csak a kérdő- és vonatkozó névmást tartalmazó kifejezések tartoznak ide. Az őket mozgató kérdőtranszformáció is tagmondatonként legfeljebb egyetlen kérdő vagy vonatkozó névmási kifejezésnek a mondat élére való helyezését engedi meg. A kvantált kifejezések, a többszörös kérdések második és további kérdőszavai, valamint a fókusz az angolban a felszíni szerkezetben nem kerülnek operátorpozícióba. (Ez a tény az angolnak bizonyára azzal a tulajdonságával függ össze, hogy a thematikus szerepeket is szerkezeti konfigurációkkal fejezi ki. A mondatszerkezet transzformációkkal való módosítása egy ponton túl a mondat értelmezhetőségét veszélyeztetné.) A kiinduló-szerkezeti helyűkön hagyott operátor szerepű összetevőket az angolban a logikai komponensben visszük — láthatatlanul — hatókörüket vezérlő pozícióba. A hatókör-értelmezés (55) alatti elve még így is a szemantikai értelmezést megelőzően teljesül.

Bizonyos nyelvekben, például a kínaiban egyáltalán nincs látható operátormozgatás; mindenféle operátor csupán a logikai komponensben kerül hatókörét vezérlő helyzetbe.

Az operátormozgatás műveletének a DP-mozgatással ellentétben az alábbi tulajdonságai vannak: a mozgatás esetet és thematikus szerepet kapó argumentumpozícióból (A-pozícióból) eset és thematikus szerep nélküli nem argumentumpozícióba (nem-A pozícióba) történik (tehát a létrejövő nem-A láncban a lánc kiindulópontja kapja mind az esetet, mind a thematikus szerepet; a lánc feje ezeket csupán „örökli” a lánc kiindulópontjától).

Ezek a tulajdonságok néhány olyan, a grammatika fejezeteiben részletesebben tárgyalandó transzformációra is jellemzőek, melyek esetében az érintett összetevő operátorjellege kevésbé nyilvánvaló (pl. topikalizáció), vagy teljesen hiányzik (pl. extrapozíció). Azért tekintjük őket operátormozgatásnak, mert rendelkeznek az operátormozgatás formai jegyeivel: például A-pozícióból nem-A pozícióba visznek összetevőt.

III. Fejmozgatás

Nemcsak maximális bővítéseket, tehát XP-ket mozgathatunk, hanem puszta fejkategóriákat, azaz X-eket (N-eket, V-ket, P-ket, A-kat) is. A szerkezetőrzés elve természetesen megköveteli, hogy fejkategóriát csak fejpozícióba vigyünk. Fejmozgatást többek között a grammatika alábbi elvének teljesülése érdekében kell végeznünk:

(60) Egy kötött morfémának a felszíni szerkezetben lexikális fejhez kell csatolódnia.

Ezen elv transzformációkiváltó hatását legegyértelműbben egy angol szerkezeten tudjuk bemutatni. Az angolban és több más nyelvben is számos érv szól amellett, hogy az igei személyragot a kiinduló szerkezetben önálló szintaktikai összetevőként, az I csomópont alatt vegyük fel. (A magyarban ennek szükségessége nem bizonyított.) A (60)-as elv értelmében a felszíni szerkezetben az I csomópont alá

egy lexikális fejnek is kell kerülnie; következésképp az igét az I pozícióba, a személyrag elé emeljük. Azaz:

(61) Kiinduló szerkezet:

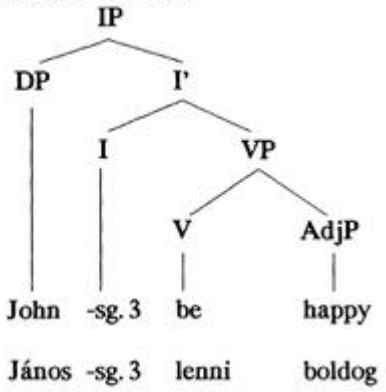

Felszíni szerkezet:

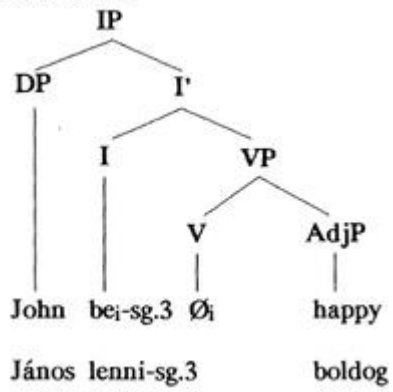

A három mozgatótranszformáció-típust: a DP-mozgatást, az operátormozgatást és a fejmozgatást az alábbi általános mozgatási szabály aleseteinek tekintik:

(62) **Mozgasd alfát!**

Az α tetszés szerinti szintaktikai kategóriát jelent. A transzformációnak (lényegében a grammatika egyetlen transzformációjának) leírásában nem kell megadnunk sem az elmozdított kifejezés szintaktikai kategóriáját, sem eredeti helyét, sem a mozgatás célpontját, sem a transzformáció végrehajtásának feltételeit, sem kötelező vagy választható voltát — ezek a részletek ugyanis a grammatika elveinek összjátékából automatikusan következnek. Egyedül a transzformációk kiváltó okai különböznek (ennek alapján különítettük el a három transzformációtípust).

A ‘mozgasd alfát’ transzformáció és a grammatika elvei kölcsönhatásának néhány konkrét esetét is bemutatjuk.

Helyettesítő transzformáció esetén az elmozdított mondatrész kategóriáját azért nem kell megadnunk, mert azt — a szerkezetőrzés elvéből kifolyólag — a kitöltendő pozíció kategóriája határozza meg. A közvetlenül az X” csomópont alatti, ún. módosító (specifikáló) pozíciók (pl. a közvetlenül a CP alatti [SPEC, CP], vagy a közvetlenül a VP alatti [SPEC, VP]) maximális bővítések helyei — így oda csak maximális bővítést, tehát XP-t vihetünk. Fejpozícióba (például a C, I, vagy V helyére) csak fejkategória mozgatható.

A mozgatás célpontjának meghatározásában az X’ elmélet, valamint a szomszédosság elve egyaránt szerepet játszik, a következőképpen:

Az X’ elmélet kiköti, hogy az X’ csomópont alatt, X testvéreként azoknak az összetevőknek kell állniuk, melyek X-től kapják thematikus szerepüket. Minthogy így az X’ csomópont alatti tartomány az X fej thematikus kormányzása alatt áll, ide más mint X vonzata nem kerülhet. Következésképp transzformációval csak az X” alatti specifikáló pozíciókba (tehát például az angolban a [SPEC, IP]-be,

azaz az alanyi pozícióba, vagy a [SPEC, CP]-be, azaz a kérdőoperátor pozíciójába, a magyarban pedig a [SPEC, VP]-be, azaz a fókuszpozícióba) vihető összetevő. A transzformációval elmozdított elemek és nyomuk megengedett távolságát a szomszédosság elve korlátozza. A szomszédosság (Subjacency) elve lényegében azt mondja ki, hogy egy elmozdított elem és nyoma azonos szintaktikai tartományon belül vagy két egymással szomszédos szintaktikai tartományban kell, hogy helyet foglaljanak; azaz legfeljebb egy tartományhatár választhatja el őket. Annak pontos meghatározása, hogy mi alkot szintaktikai tartományt, azaz, mi számít határoló kategóriának, korántsem könnyű. Az elmélet korábbi stádiumaiban a mondatot és a főnévi csoportot gondolták szintaktikai tartományoknak.

Bebizonyosult azonban, hogy ez a felfogás túlzottan le van egyszerűsítve; például nem veszi figyelembe, hogy egy mondat vagy egy főnévi csoport argumentum-e vagy szabad határozó. Egy argumentumszerepű kategória önmagában nem alkot tartományhatárt — amint ezt a (63a,b) alatti mondatpár illusztrálja:

(63) a. Kivel$_i$ mondta János, hogy találkozott 0_i?
b. *Kivel$_i$ késett el János, mivel hogy találkozott 0_i?

Argumentumszerepű mondatból tehát lehetséges kiemelés, szabad határozó szerepű mondatból viszont nem — ezért a határoló kategória (barrier) újabb definíciója arra is tekintettel van, hogy egy összetevő argumentum-e, vagy sem. (Az olvasót ne ked-vetlenítse el, hogy az elvek értelmezése, a definíciók változnak. Nincsenek végleges megoldások; a grammatika minden részletében egyre finomabb, pontosabb lesz; tehát a korábbi definíciókat általában nem elvetjük, hanem az újabb változatokban megszüntetve megőrizzük.) A határoló kategória (barrier) fogalmát a következőképpen határozzuk meg:

(64) Egy α csomópont akkor határoló kategória egy β csomópont számára, ha α
(a) maximális bővítés,
(b) nem argumentuma valamely lexikális fejnek, és
(c) uralja (dominates) β-t.

(65) Egy α csomópont akkor szomszédos egy β csomóponttal, ha minden olyan γ csomópont esetében, mely határoló kagetória β számára, a gammát közvetlenül uraló maximális bővítés α-t és β-t is uralja.

(65) értelmében tehát két szomszédos csomópont közé nem ékelődhet két határoló kategória, sőt egy határoló kategória és egy őt uraló (nem határoló kategória értékű) maximális bővítés sem. A szomszédosság elve ellenére is van azonban mód „hosszú", több tagmondatot is átívelő operátormozgatásra akkor, ha a mozgatást lépésekre bontjuk, és minden lépés legfeljebb egy határoló kategóriát keresztez.

A határoló kategória fogalma egyébként a kormányzás (a rectio) fogalmában, pontosabban a kormányzó és kormányzottjai távolságának meghatározásában is szerepet játszik: egy kormányzó kategória és kormányzottja között egyáltalán nem állhat határoló kategória.

A transzformációs komponens kimenetét felszíni szerkezetek (S-szerkezetek) alkotják. Ezek természetesen nem azonosak a mondat megjelenési (hangzó vagy írott) formájával — több tekintetben sem.

Egyrészt a felszíni szerkezet nem csupán egy szósort, hanem egy ehhez rendelt struktúrát is tartalmaz. Másrészt, maga a struktúra sem csupán a mondatban megjelenő szavak hierarchiája, hanem nem hangzó, „üres" összetevői is vannak. Ezek egy típusáról: a nyomokról már szó volt. Az üres kategóriák két további fő típusa a ragozatlan igés (infinitivusi) tagmondatok hiányzó alanya, az ún. PRO, valamint a magyarhoz hasonló nyelvekben az elhagyott, de az igei személyragból kikövetkeztethető személyes névmás, az ún. *pro*.

De honnan tudjuk, hogy a felszíni szerkezetben üres elemek vannak — hiszen nem látszanak? Az üres elemeknek a felszíni szerkezetben való jelenlétét lényegében a projekciós elv követeli meg. E szerint a lexikális fejek szótárban feltüntetett és a szótárból a kiinduló szerkezetre kivetített vonzatainak a levezetés minden szintjén, tehát a felszíni szerkezet szintjén is jelen kell lenniük az adott szintaktikai tartományban. Tekintsük az alábbi mondatokat:

(66) **Kit akarsz, hogy [$_S$ János megverjen]?**

(67) **a. János készül [$_S$ megverni Pétert]**
b. Kockázatos dolog [$_S$ megverni valakit]

(68) **János azt mondta Péternek, hogy [$_S$ megveri]**

A *megver* ige kétargumentumú, ágenst és patienst, azaz alanyt és tárgyat egyaránt kíván — a (66)–(68) alatti példák beágyazott mondataiban viszont látszólag nincs alany, sőt a (68)-as példában tárgy sem.

E mondatok kiinduló szerkezetében a *megver* igének még mindkét argumentuma ott kellett, hogy legyen a *megvert*-et uraló V' csomópont alatt — hiszen különben a kiinduló szerkezetet mint rosszul formáltat kiszűrtük volna. Ha viszont az alany, ill. a (68)-as példában az alany és a tárgy a kiinduló szerkezetben a beágyazott mondatban volt, a levezetés során a projekciós elv értelmében nem tűnhetett el onnan; következésképp még mindig ott van, csak fonológiailag láthatatlanul, „üresen". A (66)–(68) alatti mondatoknak az alábbi felszíni szerkezeteket tulajdonítjuk:

(69) **Kit$_i$ akarsz, hogy [$_S$ János megverjen Ø$_i$]?**

(70) **a. János$_i$ készül [$_S$ PRO$_i$ megverni Pétert]**
b. Kockázatos dolog volna [$_S$ PRO megverni Pétert]

(71) **János azt mondta Péternek, hogy [$_S$ megver-i$_{i,\,j}$ pro$_i$ pro$_j$]**

Ha a projekciós elv indokolja is a (66)–(68) típusú mondatokban üres kategóriák felvételét, mi bizonyítékunk van rá, hogy ezek többfélék; hogy nem ugyanolyan űr található mindegyik tagmondatban? Az, hogy ezek az üres kategóriák nem egyformán viselkednek; eltérő sajátságokkal bírnak. A (66)-ban illusztrált ún. operátornyom argumentumpozícióban foglal helyet, ahol esetet is kap; esetét operátorpozícióban álló antecedense „örökli". A (67) alatt bemutatott PRO viszont eset nélküli, kormányo-zatlan üres kategória. Az igei argumentumok közül egyedül az alany maradhat eset nélkül — ha hiányzik az alanynak nominativusi esetet adó igei inflexió; következésképp a PRO csak ragozatlan igés (főnévi igeneves)) tagmondatok alanyaként fordul elő. A PRO-nak nincs szükségszerűen antecedense; ha van, argumentumpozícióban található (l. 67)a.; ha nincs, a PRO-t általános alanyként fogjuk fel ((l. 67)b). A *pro* nem más, mint hangalak nélküli, de számmal és személlyel, valamint esettel bíró személyes névmás. Azonosítója, tehát bizonyos értelemben antecedense az igei személyrag. A magyarban az alanyi és (legalábbis egyes számban) a tárgyi személyes névmás is rekonstruálható az igei személyragból; következésképp mindkettőt képviselheti *pro*.

3.6. Fonológiai komponens, logikai komponens

A szótárból újraíró szabályokkal kiinduló szerkezeteket előállító báziskomponens, valamint a kiinduló szerkezetekből transzformációkkal felszíni szerkezeteket levezető transzformációs komponens alkotja a generatív grammatika mondattanát. A mondattanban előállított felszíni szerkezeteket természetesen fonológiailag és szemantikailag is értelmeznünk kell. A fonológiai értelmezést a grammatika fonológiai formának nevezett komponensében végezzük. Ez a komponens a strukturált, láthatatlan elemeket is tartalmazó elvont felszíni szerkezetekből a mondatok ténylegesen észlelhető, hangzó alakját vezeti le. A fonológiai komponens elsősorban — az e könyvben nem tárgyalt — fonológiai szabályokat tartalmazza; de a fonológiai szabályokat megelőzően bizonyos mondattani műveletek is végbemehetnek benne. Azokat a mondattani szabályokat sorolják ide, melyeknek semmiféle jelentésváltoztató szerepük nincs — hiszen a fonológiai forma nem szolgál bemenetül a jelentésértelmező komponensekhez; az itt végzett műveletek a mondatnak csak a hangzó alakját változtatják, a mondat értelmezése szempontjából elvesznek. Ilyenek például a mondat értelmezését nem befolyásoló, bizonyos szabadon választható szórendi változatokat előállító, stilisztikainak nevezett szórendi szabályok. Feltételezhetjük például, hogy a (72b) alatti mondat a mondattan szabályaival levezethető (72a) alatti mondatnak a fonológiai komponensben stilisztikai szabállyal előállított változata.

(72) a. **János szerencsére minden kérdésre válaszolni tudott.**
b. **János minden kérdésre válaszolni tudott szerencsére.**

A felszíni szerkezetek jelentéstani értelmezését két lépésben végezzük. Ezek közül csak az első: a pusztán mondatgrammatikai eszközökkel elvégezhető értelmezés tartozik a szorosan vett grammatikába. Ennek helye a grammatika logikai komponense. A logikai komponens a mondatok felszíni szerkezetét logikai szerkezetre képezi le.

A tényleges jelentéstani reprezentációkat előállító, a szótárban és a felszíni szerkezetekben adott információn kívül a világról való tudást is felhasználó jelentéstani komponens nem része a nyelvtannak. Azt tehát, hogy a (73)-as mondat miért rossz, a nyelvtannak, pontosabban a logikai komponens megfelelő szabályainak kell megmagyarázniuk; az viszont, hogy a (74)-es mondat miért furcsa, nem tartozik a nyelvtan illetékességének körébe.

(73) *Egymás szereti Juliskát és Jancsit.

(74) *Jancsi frissen vánszorgott a villamosmegálló felé.

A mondatgrammatikai eszközökkel megállapítható jelentésösszetevők közé tartozik például a kvantorok hatóköre, a főnévi csoportok egymáshoz viszonyított referenciája vagy a ragozatlan igés kifejezésekben található PRO alany referenciája. E kérdésekkel a logikai komponensen belül a kvantorelmélet, a kötéselmélet és a kontrollelmélet foglalkozik.

3.6.1. Kötéselmélet

Annak megállapítása, hogy egy-egy főnévi csoport a valóság mely elemére vonatkozik, nem a grammatika feladata; az viszont igen, hogy két főnévi csoport a valóság ugyanazon elemét jelöli-e vagy sem. A nyelvtannak kell tehát a főnévi csoportok ko-referenciaviszonyait értelmeznie. Erről gondoskodik a kötéselmélet. A kötéselmélet a főnévi csoportokat három típusba sorolja. Az elsőbe az önálló referenciával nem bíró főnévi csoportok: lényegében a visszaható és a kölcsönös névmások tartoznak; ezeket anaforáknak nevezik. (Az ‘anafora’ műszónak a generatív nyelvelméletben való használata tehát különbözik a magyar nyelvészeti hagyományban való használatától!) A második típust az olyan főnévi csoportok alkotják, melyek önálló referenciával is rendelkezhetnek, de másik főnévi csoporttól is kaphatják referenciájukat. Ilyenek a személyes névmások. A harmadik típusba az olyan főnévi csoportokat sorolják, melyek mindig önálló referenciával bírnak; azaz referenciájuk nem függhet egy másik főnévi csoporttól. Ilyenek a lexikális főnévi csoportok túlnyomó többségét kitevő referáló kifejezések.

A kötéselmélet egyrészt meghatározza a referenciális függés, azaz a kötés általános mondattani feltételeit; másrészt mindhárom főnévicsoport-típusnak külön-külön megállapítja a referenciális követelményeit. A kötéselmélet lényegét az alábbi három kötéselv foglalja össze:

(75) Kötéselvek
A. Az anaforáknak kötve kell lenniük kormányzó kategóriájukban.
B. A személyes névmásoknak szabadoknak kell lenniük kormányzó kategóriájukban.
C. A referáló kifejezéseknek szabadoknak kell lenniük.

Azt, hogy két főnévi csoport között milyen szerkezeti viszony esetén lehetséges koreferencia, pontosabban kötés, a kötés definíciója adja meg.

(76) **Kötés**
α akkor köti β-t, ha α és β azonos indexet visel, és α vezérli β-t.

A kötés általános definíciója az angolra és más konfigurációs nyelvekre helyesen jósolja meg, hogy például az alany köthet tárgyi visszaható vagy kölcsönös névmást, a tárgy viszont nem köthet alanyi visszaható vagy kölcsönös névmást. A magyarhoz hasonló nem konfigurációs nyelvekben viszont, melyekben az alany és a tárgy kölcsönösen vezérlik egymást, a (76) alatti definíció megengedi, hogy akár az alany, akár a tárgy kösse a másikat. A valóságban ez utóbbi eset nem lehetséges — l. (77b):

(77) a. **János agyonlőtte sajátmagát.**
b. ***Sajátmaga agyonlőtte Jánost.**

(77b) kiszűréséhez a (76) alatti definíciót az alábbi kiegészítéssel is el kell látnunk:

(78) **Ha α és β kölcsönösen vezérlik egymást, α akkor köti β-t, ha α és β azonos fej argumentumai, és az argumentumok szótárban rögzített rangsorában α magasabb rangú, mint β.**

Feltételezzük tehát, hogy a szótárban egy szótári fej argumentumai rendezve vannak; annál magasabb rangú egy argumentum, minél aktívabb szerepet játszik az adott fej által kifejezett cselekvésben/történésben. Az ugyanazon fejhez tartozó argumentumok szótári hierarchiája a következőképpen általánosítható:

(79) **DPnom > DPacc/dat > DPinstr > DPlocalis**

Minthogy a (79) alatti hierarchia szerint egy accusativusi főnévi csoport alacsonyabb rangú mint egy nominativusi főnévi csoport, egy tárgy nem köthet alanyi anaforát — ezért helytelen (77b) A kötő és a lekötött közti lehetséges távolságot a kormányzó kategória fogalmának segítségével adják meg.

(80) **Kormányzó kategória**
α kormányzó kategóriája az a legkisebb mondat vagy főnévi csoport, mely mind α-t, mind α kormányzóját tartalmazza.

Mindezek fényében az A kötéselv az anaforákról azt mondja ki, hogy kötve kell lenniük, mégpedig egy ige argumentumának szerepét betöltő anaforának a tagmondatán belül, egy főnév argumentumának szerepét betöltő anaforának pedig az adott főnévi csoporton belül. Ez (81a)-ban és (82a)-ban teljesül, a helytelen (81b)-ben és (82b)-ben viszont nem.

(81) a. János$_i$ sokat beszélt önmagáról$_i$.
b. *János$_i$ azt mondja, hogy a lányok sokat beszéltek önmagáról$_i$.

(82) a. A lányokat meglepte [$_{DP}$ János$_i$ véleménye önmagáról$_i$]/[$_{DP}$ János$_i$ önmagáról$_i$ való véleménye]
b. *A lányokat$_i$ meglepte [$_{DP}$ János véleménye önmagukról$_i$]/[$_{DP}$ János önmagukról$_i$ való véleménye]

A személyes névmások kötött értelmezése sohasem kötelező — tehát az alábbi mondat személyes névmását nem szükségszerűen köti a főmondat alanya; független is lehet.

(83) A lányok$_i$ azt hitték, hogy János nem hívja meg őket$_{i/j}$.

Gyakran kötelező viszont egy személyes névmásnak és egy lexikális főnévi csoportnak eltérő referenciát tulajdonítanunk. A B kötéselv azt mondja meg, hogy mikor kötelező az eltérő referencia feltételezése: akkor, ha a névmást vezérlő főnévi csoport a névmás kormányzó kategóriáján belül foglal helyet. A személyes névmás tehát azon a tartományon belül nem lehet kötve, amelyen belül az anaforáknak kötve kell lenniük. Ha tehát a (81)–(82) alatti mondatokban az anaforát személyes névmásra cseréljük, a mondatok grammatikalitása épp ellenkezőjére fordul:

(84) a. *János$_i$ sokat beszélt róla$_i$.
b. János$_i$ azt mondja, hogy a lányok sokat beszéltek róla$_i$.

(85) a. *A lányokat meglepte [$_{DP}$ János$_i$ véleménye róla$_i$]/[$_{DP}$ János$_i$ róla$_i$ való véleménye]
b. A lányokat$_i$ meglepte [$_{DP}$ János véleménye róluk$_i$]/[$_{DP}$ János róluk$_i$ való véleménye]

A C kötéselv azt mondja ki, hogy egy referáló kifejezés nem lehet kötve, azaz nem lehet koreferens egy őt vezérlő főnévi csoporttal — akármilyen messze álljanak is egymástól. Vö.:

(86) *János$_i$ azt hitte, hogy a lányok Jánost$_i$ fogják meghívni.

A C kötéselv csak azt köti ki, hogy egy referáló kifejezés nem kaphatja referenciáját egy őt vezérlő másik főnévi csoporttól; azonban nem zárja ki két lexikális főnévi csoport koreferenciáját akkor, ha egyik főnévi csoport sem vezérli a másikat. Pl.:

(87) János$_i$ szülei nem szeretik János$_i$ feleségét.

3.6.2. Kontrollelmélet

A PRO-nak nevezett üres kategória referenciális azonosításával a kontrollelmélet foglalkozik. A PRO-nak meghatározó tulajdonsága, hogy nem kaphat esetet, és nem lehet kormányozva; következésképp a

PRO előfordulása igen korlátozott. A valamely fejtől kormányzott és tőle esetet kapó argumentumpozíciókból, valamint az idő, mód, személy és szám jegyeket hordozó igei inflexió által kormányzott és tőle esetet kapó alany helyéről természetesen ki van zárva. A ragozatlan főnévi igenevet tartalmazó mondatok alanyaként fordul elő akkor, ha e pozíciót nem kormányozza külső kormányzó, például egy fölérendelt ige (accusativus cum infinitivo-s szerkezetben), s nem ad neki esetet. Minthogy a magyarban az igei fej az alanyát is argumentumként kormányozza — ha esetet nem is ad neki (az alanyesetet a magyarban is az igei inflexió adja), a magyar főnévi igeneves mondatok PRO alanya minden bizonnyal a kormányzatlan topikpozícióban áll. Pl.:

(88) **János szeretne $[_{CP}\ [_{S}\ PRO_i\ [_{VP}$ hazamenni $t_i]]]$**

Az, hogy az efféle mondatok főnévi igeneves kifejezése mondat, tehát CP, melynek saját alanya van, nem csupán a projekciós elvből következik; az is bizonyítja, hogy mondathatókörű műveleteket, így operátormozgatást is végezhetünk benne. (89a) főnévi igeneves kifejezésében például kérdőszókiemelést, (89b) főnévi igeneves kifejezésében pedig három mondatszintű műveletet: topikalizációt, kvantoremelést és tagadást is végeztünk:

(89) a.

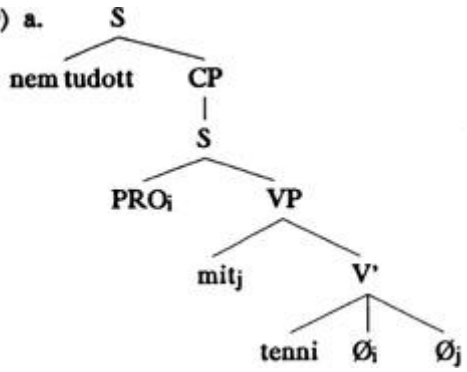

(89) b.

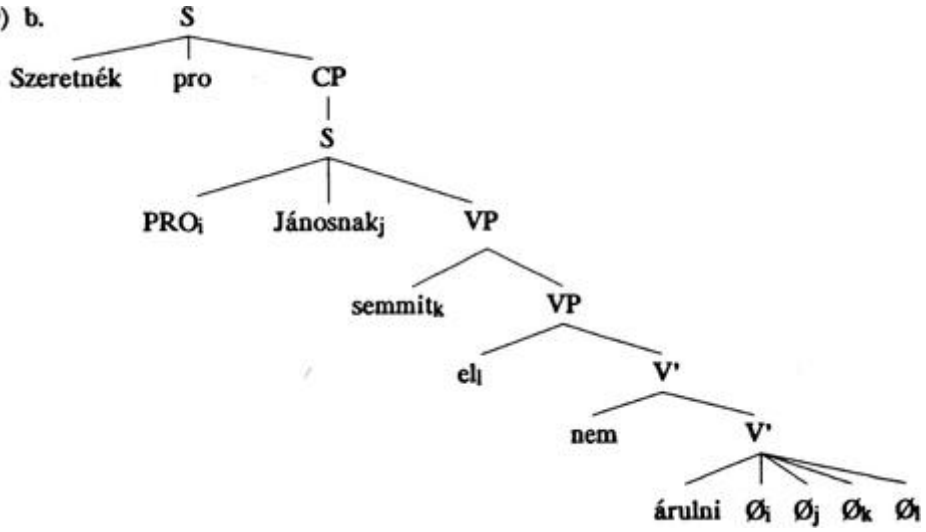

A magyarban ugyanakkor nem minden főnéviigenév-típust elemzünk mondatként; a puszta főnévi igenév bizonyos igékbe — a névelőtlen főnevekhez hasonlóan — inkorporálódik, és összetett állítmányt alkot velük. Az ilyen főnévi igeneveknek természetesen nem tulajdonítunk PRO alanyt; a lexikális alany a főnévi igenévből és ragozott igéből álló komplex predikátum közös alanyául szolgál. Pl.:

(90) **János úszni akar.**

Bár az vitatott, hogy az angol gerundium főnévi csoport vagy mondat kateriájú összetevő-e, az kétségtelen, hogy szintén lehet a főige alanyával koreferens vagy általános értelmű PRO alanya:

(91) **John$_i$ is afraid of [PRO$_i$ going home]**
János fél a hazamenéstől

A gerundiumhoz hasonló szerkezetű és szerepű a magyar ragozható főnévi igenév; ez szintén megenged PRO alanyt (akkor, ha nem visel személyragot, mert ellenkező esetben a személyragtól kormányzott és esetet kapó üres alanya fonológiailag üres határozott személyes névmás, azaz *pro*).

(92) **a. Fontos [PRO idejében elindulni az iskolába]**
de:
b. Fontos [pro$_i$ idejében elindulnod$_i$ az iskolába]

Mint a főnévi csoporttal foglalkozó fejezet meg fogja mutatni, a magyarban a birtokos szerkezet birtokosi pozíciója is személyragtól kormányzott pozíció. Következésképp a birtokos személyragot nem tartalmazó főnévi csoportoknak is van egy kormá-nyozatlan, tehát elvileg PRO-t tartalmazható pozíciójuk. Bizonyos tények arra mutatnak, hogy olykor valóban szükséges a főnévi csoportban PRO alanyt feltételeznünk. A (93) alatti mondatban például az A kötéselv értelmében az *önmagával*-t a főnévi csoporton belül kell kötni; antecedense nem lehet más, mint egy PRO.

(93) **Jánost$_i$ megviselte [$_{DP}$ az PRO$_i$ önmagával$_i$ való tusakodás]**

A főnévi igeneves kifejezést vonzó igéknek, mellékneveknek a szótárban feltüntetett, egyedi tulajdonságuk, hogy melyik egyéb vonzatuk lesz a főnévi igenév alanyának „kontrollálója", azaz antecedense. Leggyakrabban az alany az; ritkábban a tárgy; kivételes esetben a részeshatározó. Vö.

(94) **a. János$_i$ megpróbált [PRO$_i$ hazamenni]**
b. János látta/hagyta Marit$_i$ [PRO$_i$ hazamenni]
c. János engedte Marinak$_i$ [PRO$_i$ levágni a haját]

A PRO-nak nem kell okvetlenül kontrollálót találnia. Ha a mondatban nincs lehetséges kontrollálója, akkor általános alanyként, úgynevezett PROarb-ként értelmezzük. Pl.:

(95) Érdemes volt [PRO odafigyelni]

3.6.3. Hatókör-értelmezés

A hatókör-értelmezés szükségességéről az operátormozgatással kapcsolatban már szóltunk. A mondat igazságfeltételeit alapvetően befolyásolja, hogy a benne található operátorok hatóköre mekkora szintaktikai tartományra terjed ki (l. az (59a, b) példáit). A generatív elméletnek fentebb (55) alatt már bemutatott fontos alapelve, hogy az operátorok hatókörét a mondatszerkezetben való helyük határozza meg: egy operátor hatóköre az általa vezérelt mondatszakasz. Mint utaltunk rá, a magyarban a mondatoknak már a felszíni szerkezete eleget tesz a hatókör-értelmezés elvének; más nyelvekben viszont a hatókör-értelmezés elve csak bizonyos operátorokra teljesül a felszíni szerkezetben (ilyen az angol) vagy egyáltalán nem teljesül (ilyen a kínai). E nyelvekben (részben vagy egészben) a grammatika logikai komponensnek nevezett komponensében történik az operátoroknak hatókörűket vezérlő pozícióba való emelése. A logikai komponensben is ugyanaz az operátormozgató transzformáció (a 'mozgasd alfát' szabály megnyilvánulása) megy végbe, mint amit a magyar grammatika transzformációs komponensében megfigyeltünk — csak a logikai komponensben a mondat hangzó vagy írott alakját már nem befolyásolja.

De milyen bizonyítékunk van rá, hogy az angolban vagy a kínaiban valóban láthatatlan operátormozgatás történik? Az, hogy e láthatatlan műveletet is ugyanúgy korlátozzák a grammatika általános elvei, mint a látható operátormozgatást; tehát az angolban vagy a kínaiban is hiányoznak azok a hatókör-értelmezések, melyeket a 'mozgasd alfát' működését korlátozó megszorítások a transzformációs komponensben való operátormozgatás esetében kizárnak.

A szomszédosság elve például a magyarban a tárgyi mellékmondatból való kérdőszóemelést megengedi (l. (96a)), a vonatkozói mellékmondatból való kérdőszóemelést viszont megtiltja (l. (96b)):

(96) a. Ki mit$_i$ akart [$_{CP}$ hogy vásároljunk $Ø_i$]?
b. *Ki mivel$_i$ olvasta [$_{DP}$ a könyvet [$_{CP}$ ami foglalkozik $Ø_i$]]?

Minthogy sem az *akar* ige, sem a *könyv* főnév nem vonz kérdő bővítményt, a beágyazott mondat kérdőszavának az *akar*-t, illetve a *könyv*-et magába foglaló főmondati hatókört kell szereznie. A magyarban ennek módja a beágyazott kérdés kérdőszavának főmondatba való emelése. Az angol mondat felszíni szerkezetében csak egyetlen operátorpozíció található, s (96a, b) angol megfelelőinek főmondatában ez már foglalt; következésképp a beágyazott mondat kérdőszavát nem vethetjük alá látható operátormozgatásnak, hanem kiinduló-szerkezeti helyén kell hagynunk. Azaz:

(97) a. Who wishes that we buy what?
ki akarja hogy mi vegyünk mit
'Ki mit akar, hogy vegyünk?'
b. *Who read the book that deals with what?
ki olvasta a könyvet ami foglalkozik mivel

A (97a) alatti mondatban a *what*-nak főmondati hatóköre van, ugyanúgy, mint magyar megfelelőjében; (97b) viszont nem értelmezhető. Erre magyarázatot kapunk, ha feltételezzük, hogy a ‘mozgasd alfát’ szabály a beágyazott mondatok kérdőszaván is végbemegy — a felszíni szerkezetben meg nem jelenő módon, a logikai komponensben. (97a)-ban a szomszédosság elve megengedi a beágyazott kérdő operátor főmondatba való kiemelését, (97b)-ben viszont meggátolja, hogy a kérdőszó a főmondatba kerüljön.

Az angolban kikötik, hogy a logikai komponensben kiemelt kérdőszó üres [SPEC, CP] pozícióba nem vihető; csak egy, már a mondattanban, látható módon [SPEC, CP] pozícióba vitt kérdőszóhoz csatolható hozzá. (Ezzel többek között azt is elérik, hogy egyszeres kérdésekben kötelező a felszíni szerkezetben való kérdőszókiemelés; azaz, a *John said what?* ‘János mondott mit?’ szerkezetű mondatok nem értelmezhetők kérdésként). A (97a) mondatnak tehát az alábbi logikai szerkezetet tulajdonítják:

(98)

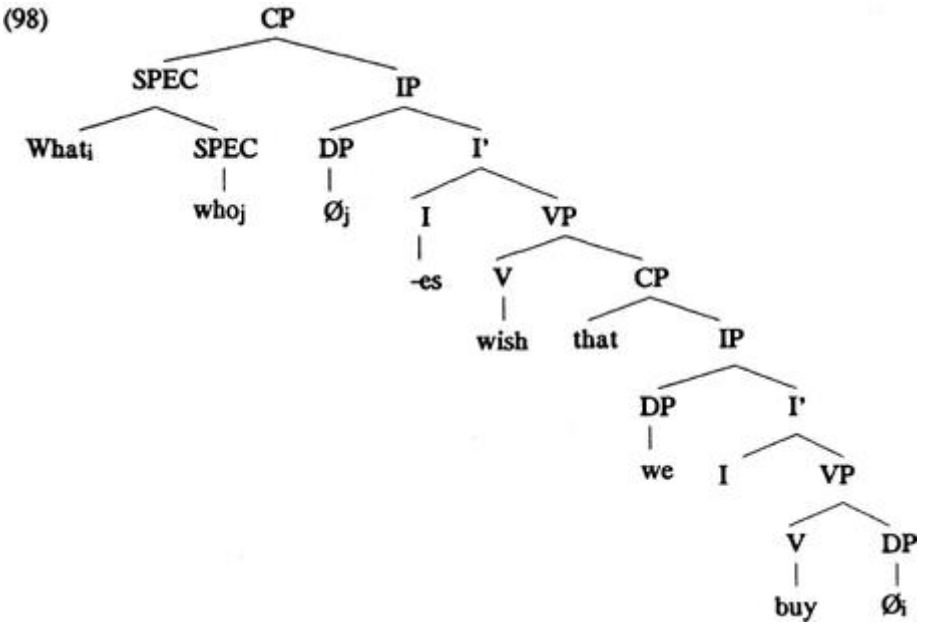

Az ismertebb indoeurópai nyelvek, például az angol, német grammatikájának logikai komponensében végbemenő operátormozgatás két további típusát is bemutatjuk. (Magyar példákkal nem szolgálhatunk, hiszen, mint fentebb hangsúlyoztuk, a magyar nyelvtannak épp az a sajátossága, hogy e műveletek mind már a mondattanban, annak transzformációs komponensében végbemennek.) A kvantoremelésnek nevezett művelettel egy kvantort tartalmazó kifejezést, másként kvantált kifejezést csatolunk hozzá valamely őt uraló maximális bővítéshez. Ez az — immár testvércsomópontját képező — maximális bővítés lesz a kvantált kifejezés hatóköre. Minthogy a kvantált kifejezés a hozzácsatolással nem argumentumpozícióba került, s eredeti helyén nyomot, azaz szintaktikai változót köt, szintaktikai síkon is operátor-változó viszonyt hoztunk létre. Pl.:

(99) John met everybody ⟶ $[_{CP}\ [_{IP}\ \text{everybody}_i\ [_{IP}\ \text{John met Ø}_i]]]$
János találkozott mindenkivel

A (99) alatti logikai szerkezet a (100) alatt körülírt logikai tartalom kifejezője:

(100) minden x-re, x személy, igaz, hogy John találkozott x-szel

Hatóköri kétértelműség akkor jön létre, ha egy felszíni szerkezet kétféle logikai szerkezetre is leképezhető. Pl. a (101) alatti példában a két kvantált kifejezés tetszés szerinti sorrendben alávethető kvantoremelésnek, s az egymáshoz viszonyított hatókörük attól fog függni, hogy melyik lesz a külső, nagyobb tartományt vezérlő pozícióban. Vö.:

(101) Someone loves everyone.
valaki szeret mindenkit
a. $[_{CP}\ [_{IP}\ \text{someone}_i\ [_{IP}\ \text{everyone}_j\ [_{IP}\ \emptyset_i\ \text{loves}\ \emptyset_j]]]]$
'van olyan x, x személy, hogy minden y-ra, y személy, igaz, hogy x szereti y-t'
b. $[_{CP}\ [_{IP}\ \text{everyone}_j\ [_{IP}\ \text{someone}_i\ [_{IP}\ \emptyset_i\ \text{loves}\ \emptyset_j]]]]$
'minden x-re, x személy, igaz, hogy van olyan y, y személy, hogy x szereti y-t'

A (101a) alatti logikai szerkezet tehát azt jelenti, hogy van egy olyan személy, aki mindenkit szeret, míg a (101b) alatti logikai szerkezet azt, hogy minden személyre van olyan valaki, aki szereti őt. Két operátor jelenléte egy mondatban természetesen nem mindig vezet hatóköri kétértelműséghez; az is előfordul, hogy a levezethető logikai szerkezetek egyike vagy másika megsérti a grammatika valamely elvét; ilyen esetben a neki megfelelő olvasat hiányzik.

A fókuszként funkcionáló összetevőt is kvantorszerű operátorként értelmezzük, s a kvantoremeléshez hasonló hozzácsatolásnak vetjük alá a logikai komponensben, pl.:

(102) John met SUSAN → $[_{CP}\ [_{IP}\ \text{Susan}_i\ [_{IP}\ \text{John met}\ \emptyset_i]]]$
János találkozott Zsuzsával
'János Zsuzsával találkozott.'

A fókuszoperátor azonosító szerepű; a (103) alatti logikai szerkezet tehát az alábbi logikai tartalom kifejezője:

(103) x-re, x Susan, igaz az, hogy John találkozott x-szel.

Végezetül hadd utaljunk a logikai komponens egy további lehetséges feladatára: az elliptikus, azaz hiányos mondatok kiegészítésére. Hiányos mondat, pl. a (104) alatti szerkezet előállítása kétféleképpen képzelhető el.

(104) Jancsi Juliskát szereti, Péter pedig Mariskát $[_V\ \emptyset]$

Az egyik lehetséges felfogás szerint a kiinduló szerkezetben a második mondat igéjét is kitöltjük, tehát az alábbi kiinduló szerkezetet generáljuk:

(105) Jancsi Juliskát szereti, Péter pedig Mariskát szereti.

A törlést a fonológiai formában végezzük, akkor, ha a törléshez szükséges szintaktikai feltételek (például két párhuzamos szerkezetű mellérendelt mondat stb.) fennállnak. E felfogás szerint a mondat felszíni szerkezetében, illetve a logikai szerkezetében nincs „hiány”, tehát a szemantikai értelmezés nem ütközik semmiféle nehézségbe. Egy másik lehetséges megközelítésben a (104) alatti mondat második tagmondatát eleve hiányosan generáljuk, s a hiányzó igét — amennyiben bizonyos szintaktikai feltételek (például a tagmondatok közti szerkezeti párhuzamosság) fennállnak, a logikai komponensben pótoljuk a párhuzamos mondat megfelelő részének a hiány helyére való másolásával.

Irodalom

A generatív nyelvelmélet különféle irányzatairól F. Newmeyer: *Linguistic Theory in America* című könyve (1980, Academic Press, New York) nyújt ismertetést. A grammatika nagyobb részének (az egyszerű mondat szerkezetével, a főnévi csoporttal, a *hogy* kötőszós mellékmondatokkal és a mellérendeléssel foglalkozó fejezeteknek) elméleti keretéül szolgáló chomskyánus irányzat, az úgynevezett kormányzás-kötés elmélet legteljesebb bemutatása N. Chomsky: *Lectures on Government and Binding* című munkája (1981, Foris, Dordrecht). Az elmélet legújabb eredményeit N. Chomsky: *Barriers* című könyve foglalja össze (1986, MIT Press, Cambridge, Mass.). A generatív elmélet elsajátításához legjobb bevezetőül talán A. Radford: *Transformational Syntax* című tankönyve szolgál (1988, Cambridge University Press, Cambridge). Egyetemi jegyzet formájában magyarul is hozzáférhető H. van Riemsdijknak és E. Williamsnek a kormányzás-kötés elméletet tárgyaló tankönyve: *Bevezetés a grammatika elméletébe*. (Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI. szerk. Antal László. 1986, Tankönyvkiadó, Budapest).

AZ EGYSZERŰ MONDAT SZERKEZETE

É. KISS KATALIN

1. Bevezetés

E fejezet elsősorban azt vizsgálja, hogy a magyar mondatban mennyiben szabad s mennyiben kötött a fő összetevők sorrendje; milyen megkötések korlátozzák a szórendet; e megkötések milyen magyarázó elvekre vezethetők vissza; s a szórend hogyan befolyásolja a mondat jelentését, valamint hangsúlyozását és intonációját. Azt a célt igyekszik minél jobban megközelíteni, hogy olyan szabályrendszert fogalmazzon meg, mellyel egy egyszerű mondat fő összetevőinek minden lehetséges szórendi változata előállítható, helytelen változata viszont nem, s mellyel az egyes szórendi változatok közötti jelentésbeli és hangsúlyozásbeli különbségek is megjósolhatók. Nem foglalkozik viszont a fő összetevők belső szórendjével (közülük a főnévi csoport belső szerkezetét külön fejezet fogja tárgyalni).

Korábbi grammatikáink jó része nem nyújt szabályrendszert vagy algoritmust a mondat fő összetevői lehetséges sorrendjeinek leírására, abból a hallgatólagos vagy kimondott megfontolásból, hogy e sorrend nem szabályozott, tehát szabad. Legfeljebb egyes elszigetelt szórendi jelenségekkel: például az igekötő és az ige egymáshoz viszonyított helyzetével foglalkoznak.

Valóban sok mondat esetében azt tapasztaljuk, hogy a mondat fő összetevőinek valamennyi szórendi változata helyes. Pl.:

(1) a. Imre ismeri Erzsit.
b. Erzsit ismeri Imre.
c. Imre Erzsit ismeri.
d. Erzsit Imre ismeri.
e. Ismeri Imre Erzsit.
f. Ismeri Erzsit Imre.

(E szórendi változatok nem mind egyformán semlegesek, azaz nem hangzanak egyformán természetesnek kontextus nélkül. Azonban minden olyan szórendi változatot helyesnek, tehát leírandónak tekintünk, mely valamilyen szövegösszefüggésben elfogadhatónak minősül.)

Az igekötős igét tartalmazó mondatok szórendje már csak bizonyos mértékig szabad; nem egy szórendi változat mindenféle szövegösszefüggésben helytelen. Vö. pl.:

(2) a. Imre vette el Erzsit.
b. Imre vette Erzsit el.
c. *Vette el Imre Erzsit.

Az igekötős igét tartalmazó mondatokéhoz hasonló, részben kötött szórendi viselkedést mutatnak a névelőtlen (tárgyi, határozói, predikatív vagy alanyi szerepű) főnevet, illetve predikativ melléknevet tartalmazó mondatok is — pl.:

(3) a. Imre beteg lett.
b. Imre lett beteg.
c. *Lett beteg Imre.

Nem szabad a szórend az olyan mondatokban sem, melyek például tagadószót, kérdő névmást, *is*-től, *csak*-tól módosított mondatrészt, határozatlan vagy általános névmást vagy más számosságot, mennyiséget, fokot/mértéket, gyakoriságot, módot kifejező összetevőt is magukban foglalnak, melyek tehát valamilyen logikai műveletet (tagadást, kérdést, kvantifikációt) tartalmaznak. Pl.:

(4) a. Imre nem ismeri Erzsit.
b. Imre nem Erzsit ismeri.
c. *Nem Erzsit Imre ismeri.
d. *Imre ismeri nem Erzsit.

(5) a. Ki ismeri Erzsit?
b. Erzsit ki ismeri?
c. *Ki Erzsit ismeri?
d. *Erzsit ismeri ki?

(6) a. Erzsinek Imre mindennap levelet ír.
b. Erzsinek mindennap levelet ír Imre.
c. *Mindennap Erzsinek levelet ír Imre.

Ha a magyar mondatban valóban szabadon rendezhetnénk a fő összetevőket, akkor azt várnánk, hogy a különféle sorrendek mindig azonos jelentésűek, és azonos hangsúlyozással és intonációval párosulnak. Valójában ennek az ellenkezőjét tapasztaljuk. Pl.:

(7) a. Erzsit Imre meghívta.
b. Erzsit Imre hívta meg.

(7a) esetében nem kizárólag Imrére igaz (a szóban forgó egyének közül), hogy meghívta Erzsit, (7b) esetében viszont igen. (7a)-ban az igekötő kötelezően hangsúlyos, (7b)-ben viszont mind az ige, mind az igekötő kötelezően hangsúlytalan.

Igekötős, illetve puszta főnevet vonzó igék esetében a szórend a mondat aspektuális jelentését is befolyásolja. Tekintsük például az alábbi példákat:

(8) a. Felment a toronyba.
b. Ment fel (épp) a toronyba.
c. Ment fel a toronyba (engedély nélkül).

(8a) a cselekvés befejezettségét sugallja. (8b), amennyiben az ige és minden ige utáni fő összetevő hangsúlyt kap benne, a cselekvés 'folyamatban levését' fejezi ki. (8c), amennyiben csak az ige hangsúlyos benne, azt jelenti: 'Előfordult már legalább egyszer, hogy felment a toronyba.'

Operátort, például kvantort tartalmazó mondatok esetében a szórendnek hatókör-meghatározó szerepe van. Hasonlítsuk össze például az alábbi két mondat jelentését:

(9) a. Minden kollégámat többször is meghívtam.
b. Többször is minden kollégámat meghívtam.

Míg (9a) azt fejezi ki, hogy minden kollégámra külön—külön igaz az, hogy többször is meghívtam, (9b) azt jelenti, hogy több olyan alkalom volt, amikor minden kollégám egyszerre meg volt híva hozzám.

Mint ahogy (8b–c) esetében már megfigyelhettük, gyakran egy és ugyanaz a szósor is többféle hangsúlyozással, illetve intonációval ejthető, és a különféle hangsúlyozási, illetve intonációs minták járnak együtt más-más jelentéssel. Pl.:

(10) Imre ismeri Erzsit.

(11) Mindenki két filmet látott.

(10)-ben az ige lehet hangsúlytalan, de viselhet hangsúlyt is. Az előbbi esetben a hangsúly *Imré*-re esik. Ekkor a mondat jelentése: 'Imre az, aki Erzsit ismeri.' Az utóbbi változat hozzávetőleges körülírása: 'Van egy Imre nevű személy, aki ismeri Erzsit.'

(11)-ben a *mindenki* ejthető a mondatot alkotó fonológiai kifejezés részeként, a mondat legerősebb hangsúlyával és ereszkedő intonációval; ekkor a mondat jelentése: 'mindenkire (külön-külön) igaz az, hogy két filmet látott.' De ejthető a mondat többi részétől árnyalatnyi szünettel elválasztott, emelkedő intonációjú önálló fonológiai kifejezésként is; ekkor a mondat azt jelenti: 'volt két film, amit mindeki látott'.

A (10)–(11) alatti példák feltehetőleg azért járhatnak együtt többfajta hangsúlyozási és/vagy intonációs mintával és jelentéssel, mert több különböző szerkezet tulajdonítható nekik. Arra figyelmeztetnek tehát, hogy nem elegendő szórendi szabályokat megfogalmaznunk, azaz a fő összetevők lehetséges sorrendjeit megadnunk, hanem a magyar mondat szerkezetét kell feltárnunk — hiszen nem összetevősorokat, hanem mondatszerkezeteket értelmezünk szemantikailag és fonológiailag.

A magyar mondatszerkezet vizsgálatát a következő lépésekben végezzük: 1. először az igemódosítót, valamint inherens operátort nem tartalmazó mondatokat elemezzük (2–4. alfejezet); majd általánosításainkat az igemódosítót tartalmazó mondatok sajátságait is figyelembe véve pontosítjuk (5. alfejezet); végül elemzésünket az inherens operátort tartalmazó mondatokra is kiterjesztjük (6. alfejezet).

2. A magyar mondat összetevős szerkezete

A magyar mondatszerkezet megállapításához kiindulásképpen az (1)-es példa helyes szórendi változatait vesszük ismét számba. Minthogy nemcsak a megengedett összetevősorokról kívánunk számot adni, hanem ezekhez hangsúlyozási és értelmezési mintát is kívánunk rendelni, azt az esetet, amikor egy-egy összetevősor több különböző hangsúlyozási és értelmezési változattal is rendelkezik, szórendi homonímiának tekintjük, és a homoním összetevősorok mindegyikét külön-külön felsoroljuk. Minthogy a mondatok hangsúlyozási és intonációs mintája szempontjából az játszik kulcsszerepet, hogy mely összetevőre esik kötelezően hangsúly, csak a kötelező hangsúly helyét jelöljük a kötelező hangsúlyt viselő összetevő leghangsúlyosabb szótagja elé tett ´ jellel. A (12) alatti példákban a kötelezően hangsúlytalan fő összetevőket is megjelöljük egy eléjük tett - szimbólummal. (A (12a–j) mondatokban tehát a ´, illetve - jel hiánya azt jelenti, hogy az adott összetevő — attól függően, hogy új vagy ismert információt közöl-e — akár hangsúlyos, akár hangsúlytalan lehet.)

(12) a. Imre 'ismeri Erzsit.
b. 'Imre -ismeri Erzsit.
c. Erzsit 'ismeri Imre.
d. 'Erzsit -ismeri Imre.
e. Imre Erzsit 'ismeri.
f. Imre 'Erzsit -ismeri.
g. Erzsit Imre 'ismeri.
h. Erzsit 'Imre -ismeri.
i. 'Ismeri Imre Erzsit.
j. 'Ismeri Erzsit Imre.

A (12a–j) mondatok alapján a következő általánosításokat tehetjük:

a. A mondatban vagy az igére vagy az ige előtti összetevőre esik kötelezően hangsúly.
b. Amennyiben az ige előtti összetevő viseli a kötelező hangsúlyt, az ige kötelezően hangsúlytalan.
c. Akötelezően hangsúlyt viselő összetevő elé tetszés szerinti számú (nulla, egy vagy több) választhatóan hangsúlyos összetevő kerülhet.
d. Az ige után tetszés szerinti számú (nulla, egy vagy több) választhatóan hangsúlyos összetevő állhat.

Ha a (12a–j) alatti mondatok összetevőit mondattani kategóriájuk, hangsúlyozásuk és relatív szórendi helyzetük alapján pozíciókba akarnánk sorolni, az alábbi mondatpozíciókat különíthetnénk el:

(13)	I	II	III	IV
a.	Imre		'ismeri	Erzsit
b.		'Imre	ismeri	Erzsit
c.	Erzsit		'ismeri	Imre
d.		'Erzsit	ismeri	Imre
e.	Imre Erzsit		'ismeri	
f.	Imre	'Erzsit	ismeri	
g.	Erzsit Imre		'ismeri	
h.	Erzsit	'Imre	ismeri	
i.			'Ismeri	Imre Erzsit
j.			'Ismeri	Erzsit Imre

A mondatkezdő pozíció tetszés szerinti számú, nem kötelezően hangsúlyos kifejezés (XP) számára van fenntartva. A közvetlenül ige előtti pozícióba egyetlen hangsúlyos kifejezés kerülhet. E pozíció kitöltése azzal jár együtt, hogy az ige elveszti hangsúlyát. Az ige utáni pozíció ismét tetszés szerinti számú, nem kötelezően hangsúlyos kifejezés helye.

A (13)-ban azonosított mondatpozíciók mellett jelentéstani érvek is szólnak: az I-es és II-es mondatpozíciók meghatározott jelentéstöbbletet adnak a bennük található kifejezéseknek.

Az I-es pozícióban található kifejezés(ek) a mondat logikai alanyának, az általunk is követni kívánt terminológia szerint a mondat topikjának szerepét töltik be: előtérbe állítják a valóság valamely elemét; azt, amelyről a mondat hátralevő része állítást fog tenni. Így a (13) alatti a. és f. mondatok Imréről szólnak: az a. mondat azt állítja róla, hogy ismeri Erzsit, az f. mondat pedig azt, hogy Erzsi az, akit ismer. A b. és h. mondatok Erzsiről állítanak valamit: a b. mondat azt mondja róla, hogy ismeri őt Imre, a h. mondat pedig azt, hogy Imre az, aki ismeri őt. Az e. és g. alatti mondatok Imréről és Erzsiről tesznek állítást: azt, hogy az előbbi ismeri az utóbbit.

A II-es pozícióban található kifejezés a mondat fókuszaként funkcionál. Szemantikai szerepe a (kizárással való) azonosítás; (13b) például azt jelenti: 'Imre az (és nem más), aki ismeri Erzsit'.

A IV-es pozícióban található kifejezések nem rendelkeznek szemantikai vagy kommunikatív jelentéstöbblettel.

Feltételezésünk szerint a (13) alatt azonosított mondatpozíciók a magyar mondat szerkezeti pozíciói. A mondatot — a többi szintagmától eltérően — nem valamely fejkategória bővítéseként, hanem egy predikatív viszony megvalósulásaként elemezzük. Feltételesen az alábbi, később módosítandó hierarchikus elrendezést tulajdonítjuk neki:

(14) **A magyar mondat alapszerkezete:**

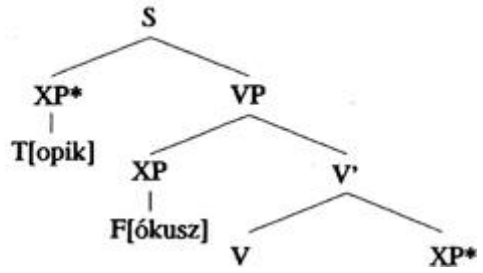

(Egy kifejezést követő * szimbólum azt jelenti, hogy az előtte álló kifejezés tetszőleges számban fordul elő az adott pozícióban.)

A (14)-es szerkezet a következőképpen értelmezendő: a magyar mondat elsődlegesen logikai alanyra, másként topikra és logikai állítmányra tagolódik. A logikai állítmány szerepét az igei csoport (VP) tölti be; logikai alanyként, azaz topikként tetszőleges számú tetszőleges kategóriájú kifejezés (így főnévi csoport (DP) vagy posztpozíciós csoport (PP)) szerepelhet. Mint a későbbiekben megmutatjuk, bizonyos kifejezéstípusokat, például igei vagy melléknévi csoportot (VP-t és AP-t) soha nem találunk topikpozícióban. Ennek szemantikai oka van: az ilyen kifejezések nem alkalmasak rá, hogy a valóság valamilyen azonosítható entitására utaljunk velük, tehát nem alkalmasak a topik szemantikai-kommunikatív szerepének ellátására.

Az igei csoport (VP) feltételezésünk szerint fókuszra és egy szűkebb, az igét és az ige utáni bővítményeket magában foglaló igei csoportra tagolódik. A fókusz tetszőleges mondattani kategóriájú kifejezés (XP) lehet; a szűkebb igei csoport mondattani kategóriáját generatív nyelvészeti terminussal V' (ejtsd: vé-vonás)-nak nevezzük.

A javasolt szerkezeti tagolás azt jósolja, hogy a feltételezett VP és V' mondategységek nyelvtani szabályok célpontjául szolgálhatnak — hiszen a szabályok, pontosabban mondattani műveletek mindig összetevőket érintenek. Valóban, a VP és V' mondategységek törlő szabályok célpontjai lehetnek: mellérendelő szerkezetekben törölhetők.

VP-törlés:
(15) **Imre [$_{VP}$gyakran találkozik Erzsivel], Lajos viszont nem [$_{VP}$0].**

V'-törlés:
(16) **Imre [$_{VP}$Erzsivel [$_{V'}$találkozik gyakran]], Lajos pedig [$_{VP}$Marival [$_{V'}$0]]**

Többszörös topik esetén a VP látszólag az őt közvetlenül megelőző egy vagy több topikként kiemelt (másként 'topikalizált') összetevővel együtt is törölhető. Például (17) második tagmondatában az X-szel jelölt, két topikalizált DP-ből és a VP-ből álló mondatszakasz látszik hiányozni.

(17) **Erzsi [$_{X}$Imrétől a születésnapjára [$_{VP}$nyakláncot kapott]], és Mari szintén/de Mari nem.**

Ha (17) második tagmondatában valóban az X címkével ellátott mondatszakaszt töröltük volna, akkor a magyar mondatnak a (14) alatti szerkezet helyett a (18) alatti szerkezetet kellene tulajdonítanunk, melyben az X mondatszakasz is összetevőt alkot — hiszen csak összetevők törölhetők:

(18)

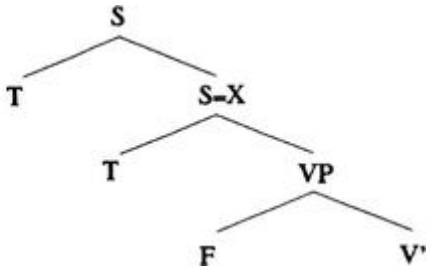

Azonban, ha rekonstruáljuk a (17) második tagmondatában hiányzó mondatszakaszt, azt tapasztaljuk, hogy nem párhuzamos mellérendelő szerkezetről van szó: az első tagmondat azon topikalizált főnévi csoportjai, melyek a második tagmondatból hiányoznak, a második tagmondatban csak a VP-be helyettesíthetők be. (A törölt mondatszakaszt megelőző *szintén*, illetve *nem* módosítószóknak nyilvánvalóan közvetlenül meg kell előzniük a VP-t.) Azaz:

(19) a. Erzsi Imrétől a születésnapjára [$_{VP}$nyakláncot kapott],

{ és Mari szintén / de Mari nem } [$_{VP}$nyakláncot kapott Imrétől a születésnapjára]

A (b) verzió helytelen, amint ezt az eléje tett * jelöli.

b. *Erzsi [$_{X}$Imrétől a születésnapjára [$_{VP}$nyakláncot kapott]],

{ és Mari szintén / de Mari nem } [$_{X}$Imrétől a születésnapjára [$_{VP}$nyakláncot kapott]]

A (17)-es példa tehát nem szolgál érvül a (14) alatti szerkezet ellen és a (18) alatti szerkezet mellett.

A (18) alatti szerkezetben az X-nek nevezett mondatszakasz látszólag mellérendelésnek is alávethető. Pl.:

(20) [$_{S}$Imrétől [$_{X}$ [$_{X}$Erzsi [$_{VP}$egy könyvet kapott a születésnapjára]]
[$_{X}$Mari pedig [$_{VP}$egy lemezt kapott a névnapjára]]]]

Minthogy mindenféle mondattani művelet, így a mellérendelés is csak összetevőkön végezhető, logikusnak tetszik az a következtetés, hogy a (20)-as mondat X szakaszai összetevőket alkotnak, az alábbi módon:

(20')

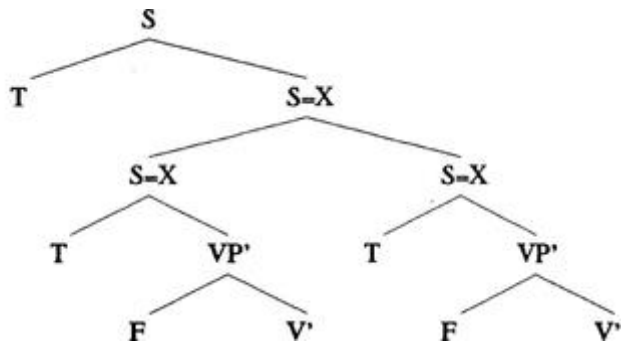

Azonban számos nyelvből ismert jelenség, hogy ha egy mondaton belül több tagmondatnak is azonos a topikja, a második és további tagmondatban az ismétlődő topikot töröljük. A (20)-as mondatot is elemezhetjük két olyan teljes tagmondat mellérendeléseként, melyek közül a második tagmondatban a második, ismétlődő topikalizált főnévi csoport törlődött. Azaz:

(21) [$_S$ [$_S$Imrétől Erzsi [$_{VP}$egy könyvet kapott a születésnapjára]]
[$_S$ 0 Mari pedig [$_{VP}$ egy lemezt kapott a névnapjára]]]

A megfigyelt elliptikus és mellérendelő mondattípusok tehát, bár a (18) alatti szerkezetváltozatból is levezethetők lennének, nem bizonyítják a (14)-es szerkezet helytelenségét, ezért a magyar mondatnak feltételesen továbbra is a (14)-es szerkezetet tulajdonítjuk.

A (14) alatt javasolt szerkezetnek nemcsak a tagolása, hanem a „címkézése" mellett is grammatikai érvek szólnak. Annak, hogy a topik kívül esik az igei csoporton, a fókusz viszont része az igei csoportnak, mondattani és fonológiai bizonyítéka is van. A mondattani bizonyíték: az eddig szintaktikai szempontból elemzett nyelvek adatai azt mutatják, hogy a mondathatározók, tehát az olyan, például helyet, időt, a cselekvésnek vagy történésnek a beszélő vagy az alany szempontjából való értékelését kifejező határozók, melyek hatóköre az egész állításra, azaz a logikai alanyra és állítmányra is kiterjed, tipikusan a mondat (S) csomópontról függnek; a predikátumhatározók viszont, melyek a cselekvésnek például a módjára, gyakoriságára, tehát csupán a logikai állítmányra vonatkoznak, a predikátum (VP) részei. A magyarban a mondathatározók tetszés szerint a topik előtt vagy után, vagy többszörös topik esetén a topikok között foglalnak helyet, a következőképpen:

(22) A mondathatározók lehetséges szerkezeti pozíciói:

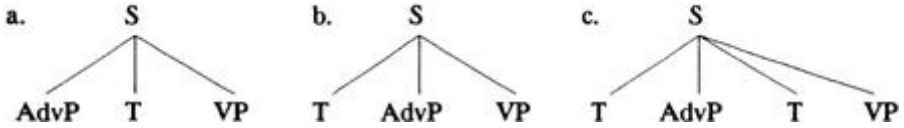

A (23a–c) alatti példák a (22a–c) alatti szerkezeteket illusztrálják:

(23) a. *Szerencsére* János [$_{VP}$idejében szólt Marinak]
b. János *szerencsére* [$_{VP}$idejében szólt Marinak]
c. Marinak *szerencsére* János [$_{VP}$idejében szólt]

Ha feltételezzük, hogy a mondathatározó, mint más nyelvekben is, az S csomópont „gyermeke", akkor — legalább is (23b)-ben és (23c)-ben — az őt megelőző topikot is az S csomópont gyermekének kell tekintenünk. Minthogy a mondathatározó és a topik (23a)-ban is ugyanazt a szerepet töltik be, mint (23b)-ben és (23c)-ben, (23a)-ban is azonos (közvetlenül S-től uralt) szerkezeti pozíciót indokolt nekik tulajdonítanunk.

A predikátumhatározók helye viszont az igei csoporton belül van. Mint az operátorokkal foglalkozó fejezetben látni fogjuk, a negatív értelmű predikátumhatározók a fókuszba kerülnek (l. (24a) és (25a)), a pozitív értelmű predikátumhatározók pedig vagy a fókuszba, vagy a fókusz elé, egy, az operátorokkal kapcsolatban bevezetendő, a VP-hez csatolt kvantorpozicióba (l. (24b) és (25b)).

(24) A predikátumhatározók lehetséges szórendi pozíciói:

a.

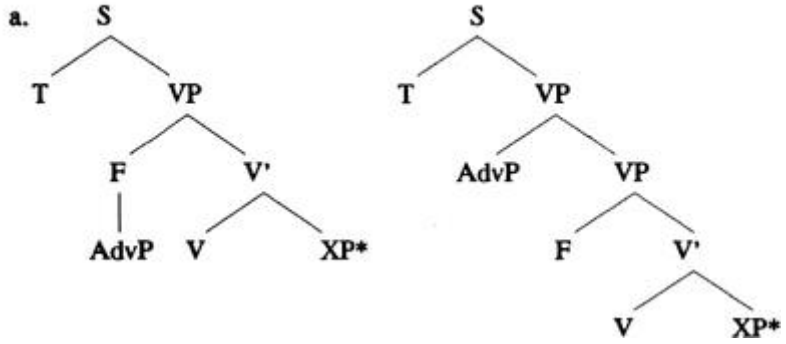

Például:

(25) a. A kérdést Imre [$_{VP}$rosszul [$_{V'}$válaszolta meg]]
b. A kérdést Imre [$_{VP}$jól [$_{VP}$meg [$_{V'}$válaszolta]]]

Annak, hogy a predikátumhatározó a mondathatározóktól eltérően a VP csomópont alatt foglal helyet, több bizonyítéka van. Egyrészt a predikátumhatározó a mondathatározóktól eltérően nem kerülhet a topik elé vagy két topik közé — vö.

(26) a. *Jól a kérdést Imre [$_{VP}$ megválaszolta]
b. *A kérdést rosszul Imre [$_{VP}$ megválaszolta]

A mondathatározóként és predikátumhatározóként egyaránt értelmezhető határozók jelentése pozíciójuktól függ. Ha a topik előtt állnak, természetesen csak a mondathatározóként való értelmezés jöhet szóba. Ha a topik mögé kerültek, elvileg mindkét értelmezés lehetséges; ilyenkor a hangsúlyozás egyértelműsíti, hogy a (27a) vagy a (27b) alatti szerkezetről van-e szó.

(27) a.

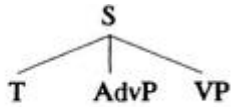

b.

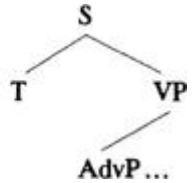

A szerkezeti kétértelműség eldöntéséhez az alábbi általánosítást hívjuk segítségül:

(28) **A magyar mondatban a VP első fő összetevője kötelezően hangsúlyos.**

Azaz, ha a VP élén fókusz áll, arra, fókusztalan mondatokban pedig az igére esik kötelező hangsúly.

(28) alapján azt jósoljuk, hogy ha a topik és az ige közötti határozó hangsúlytalan, akkor a VP-n kívül esik, és mondathatározóként funkcionál; ha viszont ő viseli a mondat egyetlen hangsúlyát, akkor a VP élén áll, és predikátumhatározói szerepet játszik. Valóban ezt tapasztaljuk (példánkban a kötelező hangsúly helyét is jelöljük):

(29) a. Imre okosan [$_{VP}$ 'válaszolt a kérdésre]
b. Imre [$_{VP}$ 'okosan válaszolt a kérdésre]

(29a) jelentése: 'Okos dolog volt, hogy Imre válaszolt a kérdésre'. (29b) esetében csupán a válaszolás módja volt okos, nem maga az a tény, hogy Imre válaszolt a kérdésre.

(A (29)-es mondatot akkor is egyértelműsíti a hangsúlyozás, ha az *okosan* határozó hangsúlyos, és a mondatnak több hangsúlyos összetevője is van. Ha az *okosan* predikátumhatározó, azaz része a VP-nek, akkor — a lentebb bemutatandó csoporthangsúly-szabály alapján — ő viseli a mondat legerősebb hangsúlyát.)

A hangsúlyoknak a magyar mondatban való megoszlása is amellett szól, hogy a topik nem része az igei csoportnak, a fókusz viszont igen. Eddigi megfigyeléseink során azt állapítottuk meg, hogy a magyar mondatban csupán a VP első eleme, azaz a fókusz, vagy üres fókusz esetén az ige visel kötelező hangsúlyt. Azonban hangsúlyosak lehetnek a topikban és az ige után álló fő összetevők is. A fonológiai szempontból alaposan elemzett nyelvekben megfigyelték, hogy egy-egy többtagú kifejezésen belül a hangsúlyok nem egyformán erősek; a kifejezés valamely elemére a minden hangsúlyozott szónak kijáró szóhangsúlyon túl úgynevezett csoporthangsúly is esik. A magyarban a csoporthangsúly a kifejezések hangsúlyos összetevői közül a balszélsőre kerül. Tekintsük az alábbi példákat! Tételezzük fel, hogy ezekben minden lexikális elem hangsúlyt kap (ez természetesen nem kötelező; az ismert információt hordozó összetevők általában hangsúlytalanok maradnak). A példákban a szóhangsúlyt és a csoporthangsúlyt is külön-külön a hangsúlyos szótag alá tett x jellel jelöljük.

(30) a.

	[Esterházy	Péter]
szóhangsúly:	[x]	[x]
csoporthangsúly:	[x	]

b.

	[a legújabb	könyv]
szóhangsúly:	[x]	[x]
csoporthangsúly:	[x	]

c.

	[Esterházy könyve]	
szóhangsúly:	[x	][x]
csoporthangsúly:	[x	]

Az egy-egy szótagra eső szó- és csoporthangsúlyok összeadódnak, tehát a (30a–c) alatti kifejezésekben a legelső hangsúlyos összetevő hangsúlya a legerősebb. (A meghatározott számú x szimbólummal jelölt relatív hangsúlyerősség azonban nem jelent konkrét hangsúlyértéket is; tehát (30a–c)-ben a hangsúlyosabb összetevő hangsúlya nem szükségszerűen kétszer olyan erős, mint a kevésbé hangsúlyos összetevőé.)

Összetett kifejezések esetében a csoporthangsúlyok kiosztását a legkisebb, legmélyebben beágyazott kifejezésekben kezdjük, majd a föléjük rendelt kifejezések szintjén újra elvégezzük. Az áttekinthetőség kedvéért példánknak az ágrajzát is megadjuk, s ebben a különböző szinteket, valamint a szinteknek megfelelő szó-, illetve csoporthangsúlyt számokkal jelöljük. (A DP/NP szimbólum azt jelenti, hogy az adott főnévi csoport nem tartalmaz determinánst; azaz a főnévi csoport DP és NP bővítései egybeesnek.)

(31)

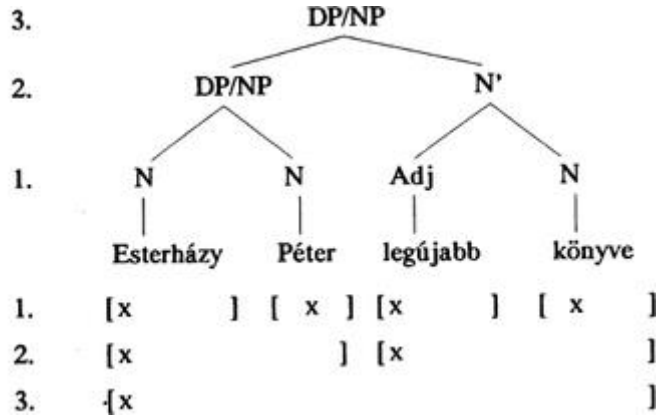

Figyeljük meg a topik, valamint a fókusz hangsúlyozását az alábbi mondatban! A mondat fő összetevői a fókusz után kötelezően hangsúlytalan igét, valamint az igekötőt kivéve mind hangsúlyosak.

(32)

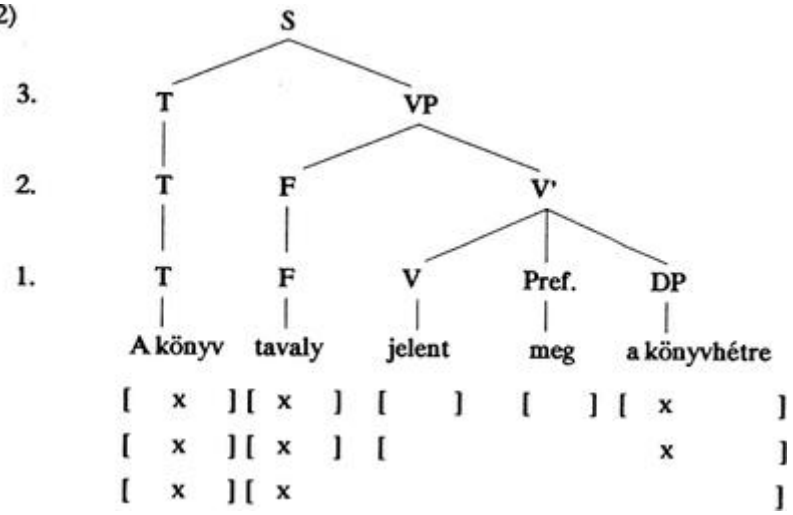

Ha a topik is a VP kifejezés része volna, például a mondat szerkezete a következő lenne:

(33)

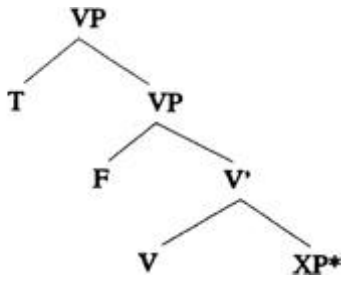

akkor a feltételezett csoporthangsúly-szabály szerint a VP, azaz a mondat legerősebb hangsúlya a topikra esne; ez azonban nem lehetséges, a topikot legfeljebb olyan erős hangsúllyal ejtjük, mint a fókuszt.

Ha olyan szerkezetet feltételeznénk, melyben a fókuszt is és a topikot is azonos kategória uralja, mint a (34a)-ban vagy a (34b)-ben, akkor szintén nem tudnánk megjósolni, hogy (inherens operátort nem tartalmazó mondatban) a fókuszénál erősebb hangúlya egyetlen összetevőnek sem lehet, viszont a topik és a fókusz viselhet egyformán erős hangsúlyt. A (14) alatti szerkezetből viszont mindez levezethető.

(34) a.

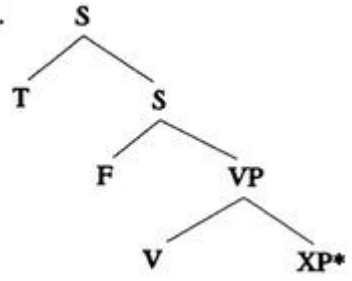

b.

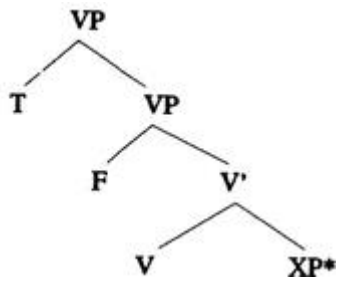

3. A mondatszerkezet levezetése

Habár a (12) alatti mondat a–j. változatai szemantikai és kommunikatív szempontból nem mind egyenértékűek, mégis ugyanazon mondat változatainak érezzük őket. Ezt az intuíciónkat úgy foglalhatnánk bele készülő szabályrendszerünkbe, ha a mondatváltozatokat ugyanazon kiinduló szerkezetből eredeztetnénk.

Tételezzük fel, hogy a mondat fő összetevőit, legalábbis az igét és vonzatait mind a V' csomópont alatt generáljuk. A V' mondatszakasz élén az ige (illetve törölt létige esetén a névszói állítmány) áll; a további összetevők sorrendje szabad. A fókusz- és topikpozíciókat fókuszképzésnek, illetve topikalizációnak nevezett transzformációkkal töltjük ki. A fókusz- és topikpozíciók kitöltése nem kötelező.

A (12a–j) alatti mondatváltozatok tehát a következőképpen jöttek létre: (12i, j) esetében sem fókuszképzést, sem topikalizációt nem végeztünk; az ige utáni összetevők sorrendje azért különbözik bennük, mert, kanonikus sorrendjük nem lévén, más-más sorendben generáltuk őket. Azaz:

(12) i'.

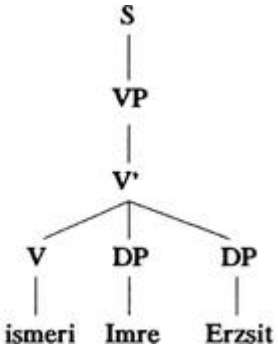

j'.

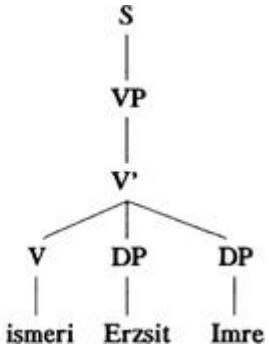

(12b)-ben és (12d)-ben a választható fókuszképzést is elvégeztük; (12b)-ben a nominativusi DP-t, (12d)-ben pedig az accusativusi DP-t vittük fókuszpozícióba. (A V'-ból kiemelt összetevők üres helyét 0 szimbólummal jelöljük; e szimbólumot, valamint a helyéről elmozdított összetevőt azonos indexszel látjuk el. Minthogy az ige mögött a fő összetevőket tetszés szerinti sorrendben generáljuk, V'-on belül a kezdő pozíciót kivéve bárhol feltételezhetjük a kiemelt mondatrész üres helyét.)

(12) b'.

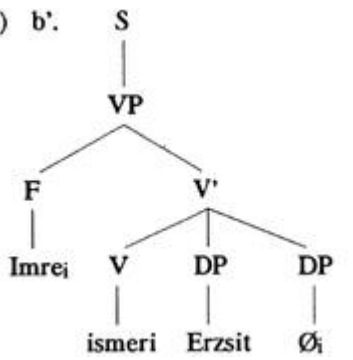

d'.

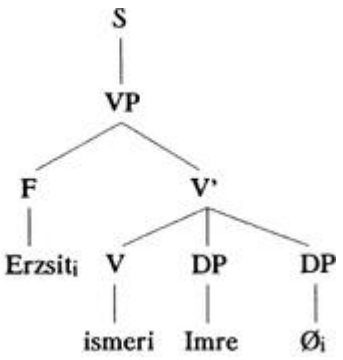

(12a)-ban, (12c)-ben, (12e)-ben és (12g)-ben topikalizációt végeztünk. (12a)-ban és (12c)-ben egyetlen összetevőt topikalizáltunk:

(12) a'.

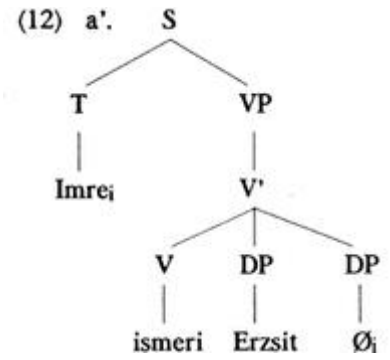

c'.

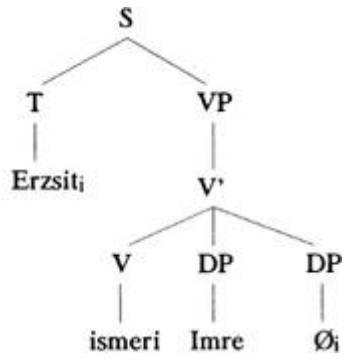

Minthogy a topikalizáció a fókuszképzéstől eltérően egy mondatban több összetevőn is végrehajtható, az ige mindkét bővítményét is topikalizálhatjuk, ahogy ez (12e)-ben és (12g)-ben történt:

(12) e'.

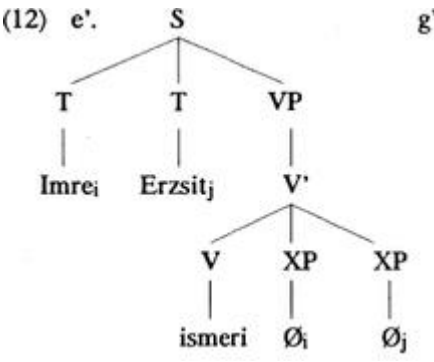

g'.

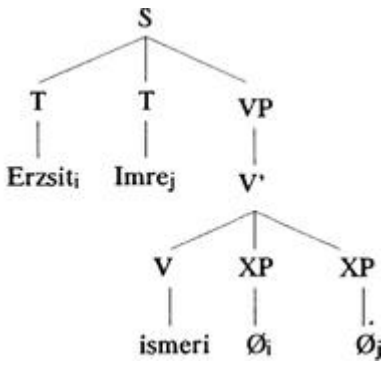

A (12f) és (12h) példákban mind fókuszképzést, mind topikalizációt végeztünk:

(12) f'.

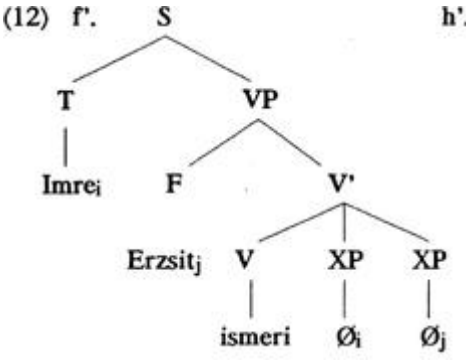

h'.

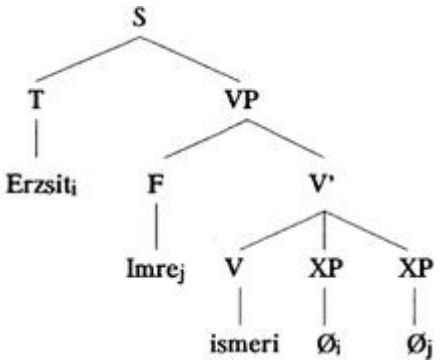

Fogalmazzuk meg pontosabban is azokat a szabályokat, melyekkel a (12a–j) alatti mondatok s általában a magyar mondatszerkezet létrehozhatók! Eddigi megfigyeléseink alapján természetesen csak közelítő szabályrendszer felállítására vállalkozhatunk. Szabályrendszerünket a későbbiekben, az elemzésnek más mondattípusokra való kiterjesztése során módosítani és bővíteni fogjuk.

3.1. Újraíró szabályok

Az egyszerű mondatban megfigyelt közvetlen összetevős szerkezet az alábbi újraíró szabályokkal hozható létre:

(35) a. S → XP* VP
b. VP → XP V'
c. V' → V XP*

A szabályok az alábbi általánosításokat rögzítik:

(35) a.: A mondat tetszés szerinti számú kifejezés (pl. DP, PP) és egy igei csoport egymásutánjából áll.

(35) b.: Az igei csoportot egy kifejezés és egy szűkebb igei csoport (V') alkotja.

(35) c.: A szűkebb igei csoport igét és az igét követően tetszés szerinti számú kifejezést tartalmaz.

Beágyazott mondatban az S csomóponttól uralt tagmondatot C szimbólummal jelölt mondatbevezető (kötőszó) előzi meg. A generatív irodalomban a beágyazott mondat fejének a mondatbevezetőt tekintik, azaz a beágyazott mondatot a C bővítéseként, CP-ként elemzik. Az összetett mondatok leírásához tehát a következő újraíró szabályra is szükség van:

(36) CP → C S

Feltételezzük, hogy a mondat kiinduló szerkezetében a fő összetevők a V' csomópont alatt foglalnak helyet. A VP alatti, valamint az S alatti XP pozíciókat üresen generáljuk, s a V' alatti összetevőkből töltjük ki transzformációk alkalmazásával.

3.2. Transzformációs szabályok

Az üresen generált, közvetlenül VP alatti XP pozíciót (röviden: az [XP, VP] pozíciót) kitöltő műveletet fókuszképzésnek nevezzük, s a következőképpen fogalmazzuk meg:

(37) **Fókuszképzés**
Vigyél egy XP-t az [XP, V'] pozícióból az [XP, VP] pozícióba!

Az [XP, S] pozíciót a következő, topikalizációnak nevezett szabállyal tölthetjük ki:

(38) **Topikalizáció**
Vigyél egy XP-t az [XP, V'] pozícióból az [XP, S] pozícióba!

A szabályok alkalmazása nem kötelező.

3.3. Hangsúlyszabályok

A mondat szerkezeti értelmezésében az alábbi hangsúlyszabályok játszanak szerepet:

(39) **A kötelező hangsúly szabálya**
A VP alatti első kitöltött fő összetevő kötelezően hangsúlyt kap.

(40) **Hangsúlyirtás**
A közvetlenül VP-től uralt XP és az őt követő ige egy fonológiai szót alkot.

A (40)-es szabály másként azt mondja ki, hogy fókuszképzéssel előrevitt összetevő után az ige kötelezően elveszti hangsúlyát.

3.4. Értelmező szabályok

3.4.1. Fókuszértelmezés

A mondatnak közvetlenül VP-től, valamint közvetlenül S-től uralt, transzformációval kiemelt összetevőire sajátos szemantikai–kommunikatív értelmező szabályok vonatkoznak.

A fókuszképzéssel az [XP, VP] pozícióba vitt argumentum a mondat fókuszának szerepét tölti be. Feltételezzük, hogy ez annak a következménye, hogy az ige az e pozícióba vitt összetevőnek [+fókusz] (rövidítve [+F]) jegyet ad — ugyanis abban a nyelvtípusban, amelybe a magyar is tartozik, az ige képes egy általa kormányzott, vele szomszédos elemet [+fókusz] jeggyel ellátni. A [+fókusz] jeggyel bíró összetevő azonosító operátorként funkcionál; tehát például (41a) jelentése a (41b) alatt megadott módon írható körül:

(41) a. $[_S[_{VP}$Esterházy új könyvét $[_{V'}$vettem meg a születésnapodra]]]
b. 'Esterházy új könyve az, amit megvettem a születésnapodra.'

A fókuszértelmezés alapjául tehát az alábbi fókuszjegyadó szabály szolgál:

(42) **Fókuszjegyadás**

$$[_{VP}XP\ [_{V'}V\ldots]] \rightarrow [_{VP}XP\ [_{V'}V\ldots]]$$
$$[+F] \qquad [+F]$$
$$1 \quad 2 \qquad 1 \quad 2$$

A szabályból az is következik, hogy ha az igével szomszédos fókuszpozíció üres, a fókuszjegy az igén marad.

Magát a fókuszértelmező szabályt a következőképpen fogalmazzuk meg:

(43) **Fókuszértelmezés**
A [+F] jegyű összetevő fókusz, azaz azonosító operátor szerepű.

Az azonosító operátor hatókörét nem kell külön kikötnünk, ugyanis, mint az 6. alfejezetben részletesen is megmutatjuk, a generatív grammatikákban minden operátor hatóköre a testvércsomópontjaként szereplő, generatív terminológiával az általa vezérelt V' mondatszakaszra terjed ki.

A vezérlés, mint a Bevezetőben kifejtettük, a generatív mondattan szinte minden részterületén fontos szerepet játszó szerkezeti viszony. Definíciója:

(44) Vezérlés
Egy *A* csomópont akkor vezérel egy *B* csomópontot, ha egyik sem uralja a másikat, és az *A*-t uraló első elágazó csomópont *B*-t is uralja.

Az alábbi szerkezetben:

(45)

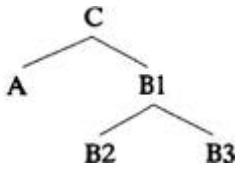

A mindhárom *B* csomópontot vezérli; *A*-t viszont csak *B1* vezérli. *B2* és *B3* kölcsönösen vezérlik egymást.

A fókusz operátor által végzett azonosító művelet kizárást (a fókuszként kiemelt elemet magában foglaló releváns halmaz többi tagjának kizárását) is implikálja. Ezt az implikációt a szövegkörnyezet többé-kevésbé explicitté is teheti. A (41a) alatti példa például a (46a) alatti szövegkörnyezetben csak sugallja a fókuszként kiemelt DP-nek az őt magában foglaló releváns halmaz többi elemével való szembeállítását, tehát csak sugallja a zárójelben megadott értelmezést:

(46) a. „Mit csináltál a városban?"
„Esterházy új könyvét vettem meg a születésnapodra."
[Esterházy új könyve az, és nem valamely más szóba jöhető megvásárolnivaló, amit megvettem a születésnapodra.]

Ha a szövegkörnyezet ki is jelöli — például egy kérdő kifejezéssel — azt a releváns halmazt, melynek bizonyos elemét (elemeit) a fókusz azonosítja, mint (46b)-ben is, a kizárás mozzanata nyilvánvalóvá lesz:

(46) b. „Mit/milyen könyvet vásároltál?"
„Esterházy új könyvét vettem meg a születésnapodra."

A kontextuson kívül egyéb tényezők is befolyásolhatják, hogy az azonosítás műveletében implicite bennerejlő kizárás mozzanata mennyire kerül előtérbe. E tényezők rendszeres elemzésére, kölcsönhatásuk leírására nem vállalkozhatunk, csak néhány tendenciát illusztrálunk.

Befolyásolhatja a fókusz értelmezését a fókuszba állított DP thematikus szerepe: egy ágens szerepű fókusz (l. (47a)) könnyebben implikál kizárást (másként kimerítő felsorolást), mint egy centrum szerepű fókusz (l. (47b)) vagy különösen, mint egy végpont szerepű fókusz (l. (47c)).

(47) a. A könyvet [$_F$Imre] tette a polcra.
b. Imre [$_F$egy könyvet] tett a polcra.
c. Imre [$_F$a polcra] tett egy könyvet.

Közrejátszhat a fókusz értelmezésében az is, hogy határozott vagy határozatlan DP képviseli-e. Ugyanazon kontextusban egy határozott DP (l. (48a)) erősebben implikálja a kizárást, mint egy határozatlan DP (l. (48b)).

(48) a. Imre [$_F$a könyvet] tette a polcra.
b. Imre [$_F$egy könyvet] tett a polcra.

Akkor is hajlamosabb a hallgató a fókuszt kontrasztívan értelmezni, amikor egyedül a fókusz visel hangsúlyt a VP-ben, azaz, amikor a VP többi, hangsúlytalan összetevőjét a kontextusból már ismertnek kell tételeznie, mint pl. a (49) alatti mondat esetében:

(49) a. Imre [$_F$ egy 'könyvet] tett a táskájába.

Vö.

(49) b. Imre [$_F$ egy 'könyvet] tett a 'táskájába.

Azonban az *egy könyvet* összetevő kizáró, kontrasztív értelmezése a (49a) mondat esetében sem kötelező; az alábbi szövegkörnyezetben például nincs szó szembeállításról:

(49) c. Imre csomagolt az utazáshoz. Elrakta a ruháit, majd [$_F$ egy könyvet] tett a táskájába.

A kizárás mozzanata akkor is háttérbe szorul, ha a fókuszpozíciót nem argumentummal (vagy argumentumként is értelmezhető, az adott cselekvés/történés valamely passzív résztvevőjét kifejező szabad határozóval, például hely-, idő- vagy eszközhatározóval), hanem predikátumjellegű összetevővel, például mód- vagy állapothatározóval töltjük ki. A predikátumjellegű összetevők esetében valószínűleg az a kizáró művelet akadálya, hogy többnyire nem képezhető belőlük olyan releváns halmaz, mely egy elemének azonosítása a halmaz többi elemének a kizárását implikálná. Tekintsük például az alábbi mondatot:

(50) [$_S$Imre [$_{VP}$gondterhelten [$_V$ült le az asztalhoz]]]

Imrének az asztalhoz való leülése közben lehetséges lelkiállapotai aligha alkotnak olyan zárt halmazt, mely halmazból a gondterhelt lelkiállapot megvalósulása a többi lehetséges lelkiállapot megvalósulását kizárná. Az efféle határozószók legfeljebb csak a velük ellentétes jelentésű határozószóval állíthatók szembe — azaz az (50)-es mondatban a *gondterhelten* határozószó legfeljebb a *gondtalanul* határozószó

kizárását implikálja. Természetesen, ha a releváns halmazt a halmaz másik elemének a megnevezésével explicite is kijelöljük, mint például az alábbi mondatban, a kizárás művelete is előtérbe kerül:

(51) **[$_S$Imre nem [$_{VP}$jól [$_V$válaszolt a kérdésre]]], hanem rosszul.**

Hasonló okból nem értelmezzük kizárást implikáló azonosító operátorként a [+F] jegyű igéket sem; többnyire az igékből sem képezhető olyan releváns halmaz, mely egyik elemének igazsága a többi elemének kizárásával járna együtt. Nem világos például, hogy az (52)-es mondatban az *ismer* ige, mely [+F] jegyét magának tartotta meg (nem lévén [XP, VP] pozícióba kiemelt bővítménye vagy szabad határozója), milyen más igék által kifejezett cselekvés vagy történés megvalósulását zárhatná ki János és Mari viszonyában.

(52) **[$_S$János [$_{VP}$'ismeri Marit]]**

Természetesen az igék esetében is alkothatunk például két ige szembeállításával explicit kételemű halmazt, s ez esetben már értelmezhető rajtuk a kizárással való azonosítás:

(53) **[$_S$János nem [$_{VP}$ette a levest], hanem [$_{VP}$itta/csak nézte]]**

Kizárást az argumentumok közül is csak fókuszpozícióba emelt összetevő implikálhat; topik vagy ige utáni összetevő nem. Ezt az (54) alatti példákkal bizonyítjuk:

(54) a. **Nem igaz, hogy [$_F$Esterházy új könyvét] vettem meg a születésnapodra. Esterházy új könyvét és a Ki kicsodát vettem meg.**
b. ***Nem igaz, hogy [$_T$Esterházy új könyvét] megvettem a születésnapodra. Esterházy új könyvét és a Ki kicsodát vettem meg.**
c. ***Nem igaz, hogy [$_V$megvettem Esterházy új könyvét a születésnapodra]. Esterházy új könyvét és a Ki kicsodát vettem meg.**

Az (54a–c) alatti mondatpár akkor nem tartalmaz ellentmondást, ha nem magát az *Esterházy új könyve* DP-t, hanem a kizárás mozzanatát tagadjuk, azaz, ha a mondatpár a következőképpen értelmezhető: 'nem kizárólag Esterházy új könyvét vettem meg a születésnapodra, hanem Esterházy új könyvét és a Ki kicsodát'. A (54) alatti mondatpár-változatok közül csak (54a) nem ellentmondásos, tehát az a változat, melyben az *Esterházy új könyve* DP fókuszban áll.

Az azonosításnak a fókuszképzéssel együtt járó művelete sajátos hatással van a számnevet tartalmazó DP-k értelmezésére. Míg egy V'-ban álló *i* számnevet tartalmazó DP azt is jelentheti: 'legalább *i* DP' (l. (55b), a fókuszban álló *i* számnevet tartalmazó főnévi csoport jelentése: 'pontosan *i* DP' (l. (55a)).

(55) a. **Erzsi [$_F$hatszáz forintot] költ el egy nap.**
b. **Erzsi elköltött hatszáz forintot egy nap.**

Az azonosítás mozzanata csupán minőségekre is vonatkozhat; azaz a fókuszként kiemelt összetevő ellentmondásmentesen szembeállítható egy vele azonos referenciájú de más minőségként jellemzett összetevővel — pl.:

(56) a. [$_{F}$Az öregembernek] adtam át a helyem, és nem [$_{F}$a professzornak]

Ha a szembeállított összetevők nem fókusz, hanem topik vagy ige utáni pozíciót foglalnak el, szembeállításuk nem értelmezhető kvalitatív kontrasztként; eltérő referenciát kell nekik tulajdonítanunk. Vö.

(56) b. [$_{T}$Az öregembernek] átadtam át a helyem; [$_{T}$a professzornak] nem.
c. [$_{VP}$Átadtam a helyem az öregembernek],
de [$_{VP}$nem adtam át a professzornak]

3.4.2. Topikértelmezés

A topikalizációval a VP elé vitt (egy vagy több) argumentum a mondat logikai alanyának szerepét tölti be; előtérbe állítja azt a dolgot (vagy a dolgok azon csoportját), amelyről a VP állítást tesz. Hasonlítsuk össze az alábbi mondatokat:

(57) a. [$_{T}$Imre] [$_{VP}$a polcra tette a könyvet]
b. [$_{T}$A könyvet] [$_{VP}$Imre tette a polcra]
c. [$_{T}$A polcra] [$_{VP}$Imre tette a könyvet]
d. [$_{T}$Imre a könyvet] [$_{VP}$a polcra tette]
e. [$_{T}$A polcra Imre] [$_{VP}$a könyvet tette]
stb.

(57a)-ban Imréről, (57b)-ben a könyvről, (57c)-ben pedig a polcról állítunk valamit. (57d)-ben Imréről és a könyvről, mintegy a kettejük viszonyáról, (57e)-ben pedig a polcról és Imréről teszünk állítást.

Annak megfelelően, hogy a topik szerepe a valóság valamely azonosítható elemének vagy elemeinek mint a soron következő predikátum logikai alanyának megnevezése és előtérbe állítása, a topik vagy csak egy meghatározott dolgot jelölő (azaz referáló), vagy a dolgok egy meghatározott osztályát jelölő (másként generikus) kifejezés lehet. Így például az *egy könyvet* sem (58a)-ban, sem (58b)-ben nem értelmezhető ‘valamely tetszés szerint könyv’-ként; (58a)-ban egy meghatározott könyvet jelent, (58b)-ben pedig a könyvek osztályára vonatkozik. (58c) számnévi jelzős topika-lizált DP-je is csak referáló kifejezésként, azaz két meghatározott könyvre vonatkoztatva értelmezhető. (Minthogy az alábbi szósorok szerkezetileg kétértelműek: a tagadott ige előtti főnévi csoport akár fókuszként, akár topikként elemezhető bennük, ügyeljünk rá, hogy a mondatokat a hangsúlyozással egyértelműsítsük; a *könyvet* főnevet hangsúlytalanul vagy legalábbis a tagadószóénál nem nagyobb hangsúllyal kell ejtenünk.)

(58) a. [$_{T}$Egy könyvet] nem találok a lakásban.
b. [$_{T}$Egy könyvet] nem illik eladni az antikváriumban.
c. [$_{T}$Két könyvet] nem találok a lakásban.

Az ige mögött hagyott határozatlan névelős vagy számnévi jelzős DP-k értelmezésében nincs ilyen megkötés:

(59) a. Nem találok egy könyvet a lakásban.
b. Nem találok két könyvet a lakásban.

(59a) azt is jelentheti: ‘egyetlen tetszőleges könyvet sem találok a lakásban’. Hasonlóképpen, (59b) is értelmezhető úgy, hogy ‘nincs összesen két tetszőleges könyv a lakásban’.

Ha egy szólásnak nem a nem-idiomatikusan értelmezendő, szabadon behelyettesíthető, referáló változóját topikalizáljuk, hanem valamely nem referáló, idiomatikus összetevőjét, a topikpozícióban az is referáló értelmet nyer — vö. pl.:

(60) a. [$_T$A vizes lepedőt] [$_{VP}$ráhúzták Erzsire]
b. [$_T$Erzsire] [$_{VP}$ráhúzták a vizes lepedőt]

A *vizes lepedőt* tehát csak a VP-n belül, (60b)-ben értelmezhető idiomatikusan; a topikpozícióban, (60a)-ban referenciát kell neki tulajdonítanunk.

Mint fentebb már utaltunk rá, az [XP,S] pozícióban nem referáló, nem argumentum szerepű határozók is állhatnak, amennyiben értelmezhetők az egész mondatra kiterjedő hatókörű mondathatározóként. Ilyenek például a beszélő vélekedését kifejező határozók (l. (61a)), vagy ilyenek lehetnek a gyakoriságot kifejező határozók (l. (61b)):

(61) a. [$_S$Imre *nagyon bölcsen* [$_{VP}$nem mondta meg az igazat]]
b. [$_S$*Sokszor* Imre [$_{VP}$nem mondja meg az igazat]]

A referenciával bíró szabad határozók, például a világ valamely térbeli vagy időbeli pontját azonosító hely- és időhatározók a mondat logikai alanyaként vagy mondathatározóként egyaránt értelmezhetők. Valószínűbb a logikai alanyként, azaz topikként való értelmezésük, ha a mondatnak az adott hely- vagy időhatározón kívül nincs más topikja. Hasonlítsuk össze az alábbi mondatokat:

(62) a. Tavaly nyáron alig esett eső.
b. Tavaly nyáron Imréék a Balatonon nyaraltak.

A (62a) alatti mondatot — más topikja nem lévén — a tavalyi nyárról való állításként értelmezzük. A (62b) mondat a szövegkörnyezettől függően interpretálható akár Imréékről, akár a tavalyi nyárról és Imréékről tett állításként.

Az [XP, S] pozícióra tehát két értelmező szabály is vonatkozik. Ezek a következők:

(63) Topikértelmezés
Az [XP, S] pozíciót elfoglaló argumentum a mondat logikai alanyaként funkcionál.

(64) **Mondathatározó-értelmezés**
Az [XP, S] pozíciót elfoglaló szabad határozó mondathatározóként funkcionál.

E szabályokkal a hely- és időhatározók kettős viselkedéséről is számot adhatunk, ha feltételezzük, hogy az efféle referáló határozók az ige választható argumentumainak vagy szabad határozóknak egyaránt tekinthetők.

Bár az ige bármely argumentuma szabadon topikalizálható, a topik kiválasztása nem minden esetben tűnik egyformán jelöletlennek. A topik kiválasztását az alábbi tényezők látszanak befolyásolni: I. az összetevők [+/− humán], [+/−élő] volta; II. az összetevők specifikussága; III. az összetevők thematikus szerepe; IV. a szövegkörnyezet.

Minthogy e tényezők szerepe inkább stilisztikai és pragmatikai, mintsem mondattani, rendszeres elemzésüket, kölcsönhatásuk vizsgálatát nem végezzük el; csupán illusztráljuk őket.

Egy [+humán] és egy [−humán] összetevő vagy egy [+élő] és egy [−élő] összetevő közül az előbbi topikalizálása a semlegesebb. (Példáinkban a jelöltebbnek érzett változatot ? szimbólummal jelöljük.)

(65) **a. [$_T$Erzsit] megharapta a kutya.**
b. ?[$_T$A kutya] megharapta Erzsit.

(66) **a. [$_T$Erzsit] érdekli a festészet.**
b. ?[$_T$A festészet] érdekli Erzsit.

Ha egy mondat összetevői a [+/−humán], [+/−élő] jegy tekintetében nem különböznek, akkor nagy valószínűséggel a legspecifikusabban meghatározott összetevőt választjuk közülük topiknak. Így egy határozott és egy határozatlan DP közül az előbbit topikalizáljuk:

(67) **a. [$_T$A fiú] megállított egy lányt.**
b. ?[$_T$Egy lányt] megállított a fiú.

(68) **a. [$_T$A fiút] megállította egy lány.**
b. ?[$_T$Egy lány] megállította a fiút.

Egy meghatározott személyt jelölő tulajdonnév topikalizálása semlegesebb, mint a személyek egy osztályára vonatkozó foglalkozásnév topikalizálása:

(69) **a. [$_T$Erzsinek] levelet hozott a postás.**
b. ?[$_T$A postás] levelet hozott Erzsinek.

(70) **a. [$_T$Erzsit] megbüntette egy rendőr.**
b. ?[$_T$Egy rendőr] megbüntette Erzsit.

Ha egy mondat két DP összetevője közül DP_i független referenciával bír, DP_j referenciája viszont DP_i referensétől függ, a független referenciával bíró DP_i topikalizálása a semlegesebb. Pl.:

(71) a. [$_T$Az igazgatót] figyelmeztette a titkárnője.
b. ?[$_T$A titkárnője] figyelmeztette az igazgatót.

(72) a. [$_T$Az igazgató] figyelmeztette a titkárnőjét.
b. ?[$_T$A titkárnőjét] figyelmeztette az igazgató.

Befolyásolhatja a topik kiválasztását az összetevők thematikus szerepe — különösen, ha egy mondat összetevői sem a [+/−élő] vagy [+/−humán] jegy tekintetében, sem specifikusság tekintetében nem különböznek. Ágenst tartalmazó mondatokban például az ágens topikalizálása a legtermészetesebb:

(73) a. [$_T$Imre] megsimogatta Erzsit.
b. ?[$_T$Erzsit] megsimogatta Imre.

Egy experiens és egy centrum szerepű argumentum együttes előfordulása esetén bármelyik szabadon topikalizálható:

(74) a. [$_T$Imrének] tetszik Erzsi.
b. [$_T$Erzsi] tetszik Imrének.

(75) a. [$_T$Imrét] zavarja a zaj.
b. [$_T$A zaj] zavarja Imrét.

Döntően befolyásolja a topik kiválasztását a szövegkörnyezet. Egy a szövegben már felmerült összetevő és egy új információt közlő összetevő közül az előbbit topikalizáljuk — bármüyen legyen is az élő–élettelen, specifikus–nem-specifikus stb. jegyek és a thematikus szerepek megoszlása közöttük. Pl.:

(76) a. Erzsit követte egy autó. [$_T$Az autót] egy egyenruhás sofőr vezette.
b. *Erzsit követte egy autó. [$_T$Egy egyenruhás sofőr] vezette az autót.

4. A balra való kihelyezés

A mondat élén olykor egy sajátos, emelkedő, esetleg lebegő intonációval ejtett, a mondat többi részétől árnyalatnyi szünettel is elválasztott, szembeállítást implikáló főnévi csoportot találunk. (Példáinkban az intonáció emelkedő kontúrját a megfelelő szótagok alá írt A(lacsony) és M(agas) jelekkel fogjuk érzékeltetni.) Ha e mondatkezdő DP referáló, mint (77a)-ban, egy vele koreferens, hangsúlytalan névmás is követheti.

(77) a. Imrével, (azzal/vele) nem találkoztam.
AM
b. Jól Imre oldotta meg a feladatot.
AM
c. Mindenkit csak Imre ismer itt.
A M

Intonációja és sajátos, szembeállítást implikáló jelentéstartalma folytán az alábbi szerkezet is a (77a–c) mondatokra emlékeztet:

(78) Ismerni ismeri Erzsi Imrét.
AM

A (77a–c) és (78) alatti mondatok mondatkezdő összetevője helyzeténél fogva a topikra emlékeztet; valójában azonban minden lényeges tulajdonságában különbözik tőle. Legfeltűnőbb sajátságait már említettük:

I. Nem a topikra jellemző lapos vagy ereszkedő intonációs kontúrral ejtődik, hanem emelkedő intonációt kíván.
II. Sajátos, ellentétezést implikáló jelentéstartalma van.

További, a topikétól eltérő tulajdonságai:

III. feltehetőleg kívül esik az S kategórián.
IV. Nem transzformációval kerül a mondat élére, hanem ott generáljuk.
V. Kisebb hatókörű, mint az őt követő operátorok.
VI. Nem szükségszerűen referáló kifejezés.
VII. Nem funkcionál a mondat logikai alanyaként.

Tekintsük e sajátságokat részletesebben is!

Arra, hogy a (77) és (78) alatti mondatokban a kezdő összetevő kívül esik S-en, azaz a mondathatáron, két tényből következtethetünk. Egyrészt, míg egy S kategóriájú egyszerű mondat alkothat egyetlen intonációs kifejezést (a topikja, ha nem kap hangsúlyt, a mondat alkotta intonációs kifejezés előállamául szolgál), a (77)–(78) típusú mondatok emelkedő dallamú, szembeállítást implikáló

mondatkezdő összetevője szükségszerűen önálló intonációs kifejezést képez, tehát a (77)–(78) alatti szerkezetek legalább két intonációs kifejezésből állnak. Másrészt, ha a (77)–(78)-as mondatok S kategóriájúak volnának, minden S-et tartalmazó szerkezetben előfordulhatnának. Valójában azonban e mondattípusok csak főmondatként, illetve egyszerű mondatként fordulnak elő korlátozatlanul; az alárendelt mondatok közül csupán a *hogy* kötőszós mellékmondatokban állhatnak. Vö.

(79) a. **Azt állítja, hogy Imrét, azt ismeri.**
b. ?? **Találkoztam egy olyan lánnyal, aki Imrét, azt ismeri.**

Következésképp a (77)–(78)-as mondatok mondattani kategóriája az S-től különböző kell, hogy legyen.

A (77a–c)-hez hasonló felépítésű, intonációjú, a kezdő összetevőjük szembeállítását implikáló mondatoknak az alábbi szerkezetet tulajdonítják a generatív szakirodalomban:

(80) **Balra kihelyezett összetevőt tartalmazó mondat szerkezete**

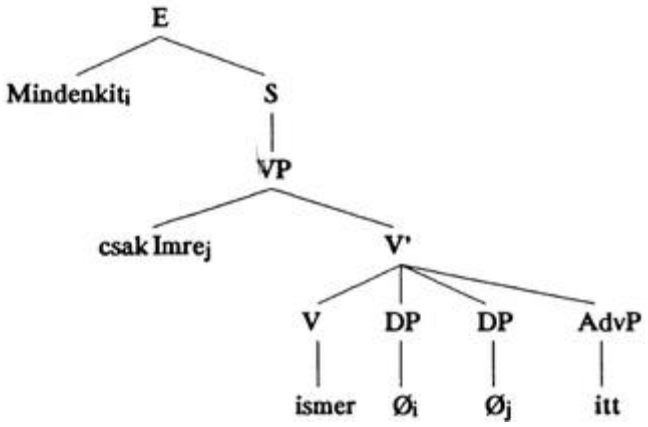

A szerkezet egy balra való kihelyezésnek nevezett művelettel jött létre. Egy S-ből és az S-t megelőző, tetszés szerinti kategóriájú maximális kiterjesztésből (az úgynevezett balra kihelyezett kifejezésből) áll. A balra kihelyezett kifejezés megfeleltethető S egy üres összetevőjének (vagy ha a balra kihelyezett kifejezés főnévi igenév, S igéjének.) A szerkezetet uraló E csomópont az expressio 'kifejezés' terminus rövidítése. Az E kategóriájú mondat csak fő- (illetve egyszerű) mondatként vagy *hogy* kötőszós mellékmondatban fordul elő.

Kérdés, hogy a (77a) típusú, a balra kihelyezett kifejezéssel koreferens névmást is tartalmazó mondatokban hol a névmás helye: az S kategórián belül, annak T pozíciójában, vagy az S-en kívül, a balra kihelyezett kifejezéshez csatlakozva, azzal mintegy értelmezős szerkezetet alkotva. A balra kihelyezett összetevőt tartalmazó szerkezet levezetésének tárgyalása során az előbbi lehetőséget kizáró, tehát közvetve az utóbbi lehetőséget alátámasztó érvvel fogunk találkozni.

A balra kihelyezett kifejezést általános feltételezések szerint nem transzformációval visszük a helyére, hanem már a kiinduló szerkezetben S-en kívül, közvetlenül az E csomópont alatt generáljuk. A balra kihelyezett kifejezést akkor tudjuk értelmezni, ha azonosítható S egy üres vonzatával (mint (77a–c)-ben), vagy az igéjével (mint (78)-ban). Azonosításukat koindexálással jelöljük.

Az, hogy a balra kihelyezett összetevőt nem mozgató transzformációval vittük mondatkezdő helyzetbe, hanem ott generáltuk, a (78)-as mondattípusban a legnyilvánvalóbb, amelynek S komponensében nincs a balra kihelyezett összetevőnek megfelelő üres hely, azaz nyom. De a mozgatás hiánya az egyéb balra kihelyezett összetevőt tartalmazó mondattípusokban is bizonyítható. A generatív elméletben a mozgató transzformációk engedelmeskednek a szomszédosság elvének, azaz mozgató transzformáció legfeljebb csak egy határkategóriát keresztezhet egy lépésben. (Másként megfogalmazva, mozgatás csak egy szintaktikai tartományon belül, vagy két szomszédos szintaktikai tartomány között lehetséges). Ezen elv megnyilvánulása, hogy például rámutatószóval együtt előforduló *hogy* kötőszós mellékmondatból nem emelhetünk ki összetevőt a főmondatba. A mellékmondatot ugyanis a rámutatószónak nevezett névmási fej bővítményeként elemezzük, s mind a mellékmondatot uraló CP csomópont, mind a mellékmondattal bővített névmást uraló DP csomópont határkategóriának számít. A szomszédosság elvének működését például a fókuszképzésnek ebben az egyszerű mondattal foglalkozó fejezetben nem tárgyalt, tagmondatokon átívelő változatán figyelhetjük meg:

(81) a. Kit$_i$ nem szeretnél [$_{CP}$hogy János becsapjon 0_i]?
b. *Kit$_i$ nem szeretnéd [$_{DP}$*azt* [$_{CP}$hogy János becsapjon 0_i]]?
c. *Kit$_i$ bízol [$_{DP}$*benne* [$_{CP}$hogy János nem tud becsapni 0_i]]?

A balra kihelyezett összetevőt tartalmazó szerkezetet nem rontja el az, ha a balra kihelyezett összetevő és a neki megfelelő üres argumentumhely közé két határkategória ékelődik – pl.:

(82) Mindenkit$_i$ bízom [$_{DP}$*benne* [$_{CP}$hogy János nem tud becsapni 0_i]]
A M

Egyébként az ilyen „hosszú balra való kihelyezés”-sel létrehozott mondatokból következtethetünk arra is, hogy a balra kihelyezett DP-t követő névmás nem topik helyzetű, hanem szintén balra van kihelyezve, s a DP-vel feltehetőleg értelmezős szerkezetet alkot. Ugyanis, ha a (82)-eshez hasonló szerkezetű mondatokban a balra kihelyezett DP referáló kifejezés, s így kitehető a vele koreferens névmás, az nem a beágyazott mondat topikpozíciójában jelenik meg, hanem a főmondat előtt, közvetlenül a balra kihelyezett DP után. Pl.:

(83) a. *Marit, azt* bízom benne, hogy nem tudják becsapni.
b. ??*Marit*, bízom benne, hogy *azt* nem tudják becsapni.

Egy további érv is szól a balra való kihelyezés mozgatásként való felfogása ellen. Az érv lényege: míg a mozgató transzformációk hatókört rendelnek az általuk elmozdított mondatrészhez, a balra való kihelyezés nem befolyásolja az általa érintett operátor hatókörét.

Egy mozgató transzformációval előrevitt operátor hatóköre mindig az a mondatszakasz, melyet az operátor testvércsomópontként megelőz, azaz vezérel. A mozgatásnak tehát az a célja, hogy mintegy hatókört rendeljen az operátorokhoz. Tekintsük az alábbi mondatokat! (Ügyeljünk rá, hogy (84a)-ban a

mindenki hangsúlytalanul ejtendő. Egy ige utáni hangsúlyos kvantornak más volna a szerkezeti helye — l. a 6.4.6.2. alfejezetet. (84b)-ben a kvantor — a balra kihelyezett összetevőktől eltérően — szükségszerűen hangsúlyos és ereszkedő intonációjú.)

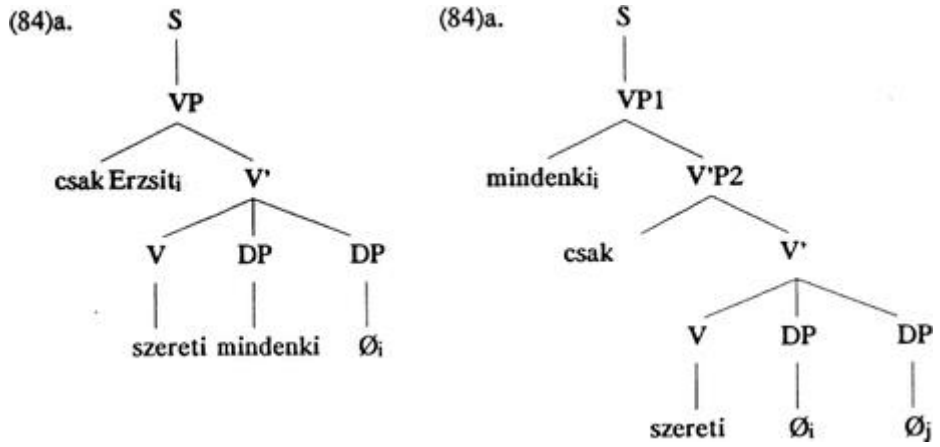

(84a)-ban a fókuszképzéssel előrevitt *csak Erzsit* hatóköre a V' mondatszakaszra terjed ki, tehát magában foglalja a *mindenki* univerzális kvantort is. Következésképp a mondat jelentése: 'csak Erzsire igaz az, hogy mindenki szereti'. (84b)-ben nemcsak a *csak Erzsit* kifejezést vetettük alá mozgató transzformációnak, hanem a *mindenki*-t is. A *mindenki* vezérli a *csak Erzsit* fókuszt is magában foglaló VP2 mondatszakaszt, következésképp nagyobb hatókörű nála. Így a mondat jelentése: 'mindenkire igaz az, hogy egyedül Erzsit szereti'.

Az, hogy a mozgatás hatókört rendel a mozgatott elemhez, áttételesen még a topikalizációra is igaz: a VP-t vezérlő topikalizált összetevők nemcsak a VP élén álló operátorok által vezérelt mondatszakaszon esnek kívül, hanem ezen operátorok hatókörén is, ugyanis logikai értelemben névként funkcionálnak, tehát maximális hatókörű egzisztenciális kvantorral egyenértékűek. Pl.:

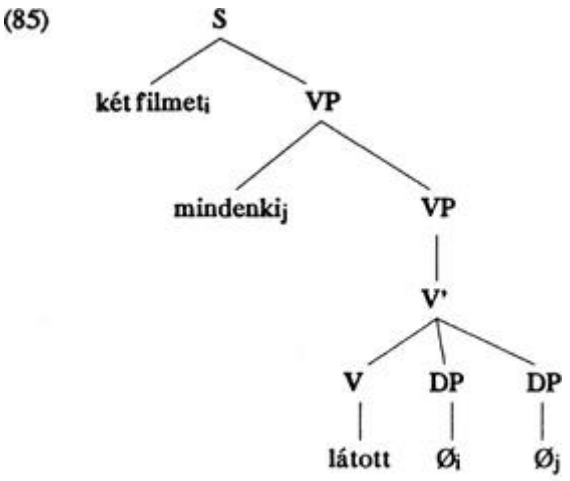

'Két olyan film volt, amit mindenki látott.'

Ha a *két filmet* a *mindenki*-től vezérelt mondatszakaszban marad, kisebb hatókörű a *mindenki*-nél:

(86)

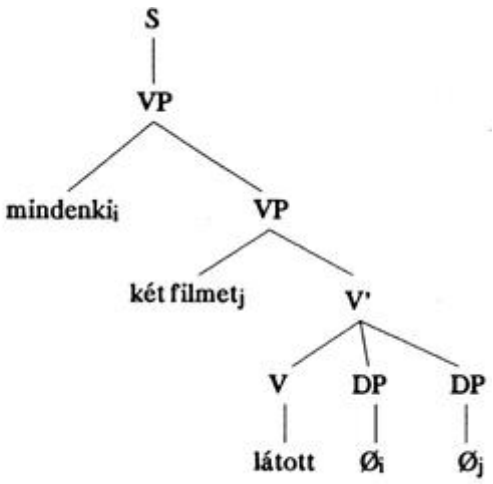

'Mindenkire igaz az, hogy két filmet látott.'

A kvantált kifejezéseket is alávethetjük balra való kihelyezésnek. Ha a balra való kihelyezés mozgató transzformáció volna, akkor az ilyen kvantált kifejezések minden más összetevőnél nagyobb hatókörűek lennének. Valójában ennek épp az ellenkezőjét tapasztaljuk: a balra kihelyezett kvantorok minden más operátornál kisebb hatókörűek:

(87) a. Mindenki [$_S$két filmet látott]
A M
'Két olyan film volt, amit mindenki látott.'
b. Mindenki [$_S$csak Erzsit szereti]
A M
'Csak Erzsire igaz, hogy mindenki szereti.'

Következésképp, minthogy a balra való kihelyezés nem rendel hatókört az általa érintett mondatrészhez, nem lehet mozgató transzformáció.

Amint a topikalizált és a balra kihelyezett összetevők közötti hatóköri különbségek is megmutatták, a topikalizált és a balra kihelyezett összetevők nemcsak fonológiai és mondattani síkon, hanem jelentéstanilag is különböznek. További különbség közöttük, hogy míg a topik a mondat logikai alanyaként funkcionál, következésképp szükségszerűen referáló, esetleg általános értelmű, a balra kihelyezett összetevő nem funkcionál logikai alanyként, és ezért nem is kell, hogy referáló vagy általános értelmű kifejezés legyen — például akár igekötő, vagy gyakoriságot vagy módot kifejező határozó is lehet. Vö.

(88) a. Fel senki se ment a toronyba.
AM
b. Háromszor egy filmet se nézek meg.
A M

Átvitt jelentésű szólásrészlet ugyanakkor nem helyezhető ki balra — így például a (89) alatti mondatnak nincs idiomatikus jelentése; *a vizes lepedő* szó szerint értendő benne.

(89) **A vizes lepedőt ráhúzták Jánosra.**
AM

Ha a balra kihelyezett összetevő nem is funkcionál a mondat logikai alanyaként, van sajátos jelentéstöbblete: szembeállítást implikál. Tekintsük ismét a (77a) példát:

(90) **Imrével, azzal nem találkoztam.**

A mondat annak az állításán túl, hogy Imrével nem találkoztam, azt is sugallja, hogy Imrével szemben viszont vannak más, az adott összefüggésben szintén releváns személyek, akikkel találkoztam.

Szólásrészletek bizonyára azért nem helyezhetők ki balra, mert, önálló jelentéstartalmuk nem lévén, rajtuk nem értelmezhető a balra való kihelyezés által sugallt szembeállítás.

Összefoglalásképpen tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar mondat lehetséges változai között a balra kihelyezett összetevőt tartalmazó szerkezetet is számba kell vennünk, s ennek létrehozására a 3. alfejezetben felsorolt szabályokat további műveletekkel is ki kell egészítenünk. Szükségünk van egy újraíró szabályra (91), egy fonológiai értelmező szabályra (92) és egy szemantikai értelmező szabályra (93).

(91) **E → XP S**

(92) **A balra kihelyezett összetevő intonációja**
Az [XP, E] összetevő emelkedő dallamban végződő önálló intonációs kifejezést alkot.

(93) **A balra kihelyezett összetevő értelmezése.**
Az [XP, E] összetevő, amennyiben azonosítható [S, E] egy üres összetevőjével vagy [S, E] igéjével, azt implikálja, hogy XP tagja egy olyan halmaznak, melynek van olyan eleme is, melyről az S által kifejezett állítás nem igaz.

5. Az igemódosító mondatszerkezeti helye

5.1. Az igekötő

Az igekötős igék esetében már mondattani kategóriájuk meghatározása is gondot okoz; nem egyértelmű, hogy egyetlen mondattanilag egyszerű, de morfológiailag komplex kategóriáról (azaz V-ről), vagy két önálló, független mondattani kategóriáról (egy V-ről és egy puszta adverbium alkotta AdvP-ről), vagy esetleg egy mondattanilag összetett, V-ből és AdvP-ből álló V' kifejezésről van-e szó. A zavart az igekötő alábbi, látszólag ellentmondásos tulajdonságai okozzák:

(94) a. Az igekötő szótári egységet alkot az igével. (Ennek egyik jele, hogy az igekötős ige szóképzés alapjául szolgálhat — pl.: *feltesz — feltétel*.)
b. Az igekötő szemantikai egységet alkot az igével. Az igekötős ige jelentéstanilag gyakran nem is bontható elemekre — pl. *berúg*.
c. Ha az igekötő megelőzi az igét, egy fonológiai szót képez vele.
d. Ugyanakkor az igekötő mondattanilag önálló, hiszen önállóan mozoghat; tagmondatán belül tetszés szerinti távolságra kerülhet az igétől, sőt, bizonyos feltételek teljesülése esetén akár egy fölérendelt tagmondatba is vihető — pl.:

(95) Fel kell, hogy hívjam.

Az igekötős igék (94a,b) tulajdonságai azt látszanak sugallni, hogy az igekötős igék csupán morfológiai síkon összetettek; mondattanilag egyszerű igékként, puszta V-k-ként célszerű őket kategorizálni. E felfogás szerint például a *felhív* igét ugyanúgy a mondatszerkezet V csomópontja alá helyettesítenénk be, mint például a *hív* igét, azaz:

(96)

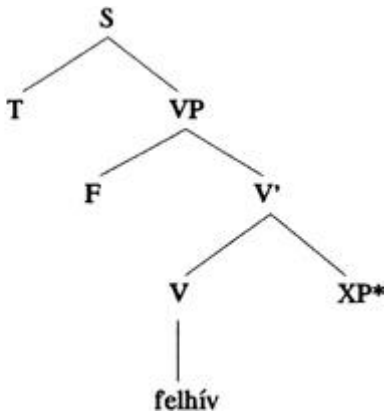

Ez esetben azonban nem tudnánk megmagyarázni az igekötős igék (94d) tulajdonságát: azt, hogy az igekötő a mondatban az igétől függetlenül mozgatható. Egy egyszerű mondattani kategória (egy V, N, Adj vagy P) morfológiai összetevői a mondattanban nem önállósulhatnak, tehát például egy összetett vagy képzett szó elemei nem válhatnak el egymástól. Egyébként is, ha semmi különbség sem volna

például a *kivesz* és a *kivételez* igék szerkezete között, hogyan magyaráznánk meg eltérő mondattani viselkedésüket? (Vö. *Ki vett ki valamit?/Ki kivételezett valakivel?*)

Az igekötős igék V'-ként való kezelése sem oldana meg minden problémát. E felfogás keretében az igekötős igét tartalmazó mondatoknak az alábbi típusú kiinduló szerkezetet kellene tulajdonítanunk:

(97)

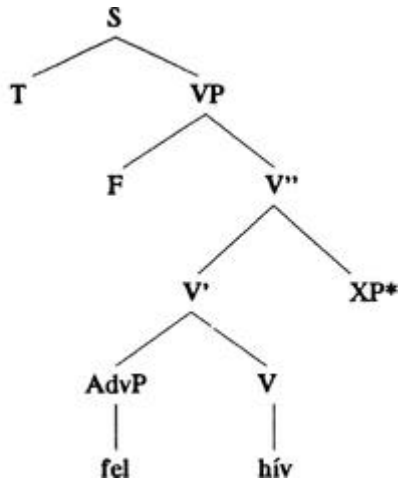

E mondatszerkezet többek között azért problematikus, mert nem hangolható össze a generatív nyelvelmélet azon alaptételeivel, miszerint egy kifejezés feje csak mondattanilag egyszerű kategória lehet, s egy kifejezésen belül a fej és bővítményei testvércsomópontokat képeznek. Ha (91)-ban a VP feje az ige (V), akkor a fej nem testvércsomópontja bővítményeinek; ha pedig a VP feje a V', akkor a fej mondattanilag nem egyszerű kategória. Természetesen arra az álláspontra is helyezkedhetnénk, hogy a generatív elmélet e két tétele közül valamelyik hibás, tehát elvetendő — azonban, ha például feltételeznénk, hogy egy V' kategória is fejként viselkedhet és argumentumokat vonzhat, akkor nem tudnánk megmagyarázni, hogy a P', N', A' kategóriákra miért nem áll ugyanez.

Az igekötős igék V'-ként való felfogása látszólag azért vonzó, mert egyszerre tükrözi az igekötő és az ige viszonylagos függetlenségét és relatív egységét. E látszat azonban csal, ugyanis e felfogás keretében az igekötő és az ige csupán a mondattanban képeznek egységet, ahol valójában független összetevőkként viselkednek. Az nem következik e felfogásból, hogy az igekötős ige szótári és szemantikai egységet is alkot. A szótárban nem képezhetünk mondattanilag összetett kategóriákat, így V', N', P' kifejezéseket.

A harmadik elvileg lehetséges felfogásban az igekötő és az ige között nem tételezünk fel speciális morfológiai vagy mondattani kapcsolatot; az igekötőt úgy tekintjük, mint egyet az ige vonzatai közül. Azaz:

(98) Igekötős igét tartalmazó mondat kiinduló szerkezete

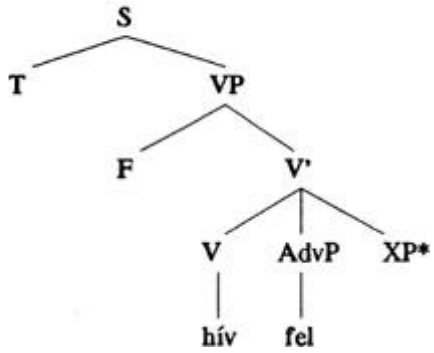

E felfogás megmagyarázza az ige és az igekötő mondattani függetlenségét (l. (94d)); de vajon megmagyarázza-e az igekötő és az ige szótári és jelentéstani, valamint gyakori fonológiai egységét? Nem — de ezeket a mondattani szerkezetnek valójában nem is kell megmagyaráznia, hiszen két vagy több összetevő szótárbeli és jelentéstani vagy fonológiai egysége nem szükségszerűen az adott összetevők mondattani egységének velejárója! Gondoljunk a *megüti a bokáját, bekötötték a fejét* típusú idiómákra; bár ezek szótári és jelentésbeli egységet alkotnak, elemeik mondattani önállósága kétségtelen. Ami a fonológiai egységet illeti, a fókusz és az őt követő ige is egyetlen fonológiai szót képez, mégis indokoltnak tűnik szintaktikailag független kategóriákként kezelni őket.

A (98) alatti szerkezet tehát nem mond ellent az igekötős igék (94a–d) tulajdonságainak, és elméleti problémákat sem vet fel, ezért feltételesen e megoldást választjuk.

A (98) alatti kiinduló szerkezet azt jósolja, hogy a feltételezett mondattani, hangsúlyozási és szemantikai értelmező szabályok pontosan úgy érintik az igekötőt, mint az ige többi vonzatát. E jóslat sok tekintetben teljesül; bizonyos szempontokból azonban nem, és ezek az esetek természetesen magyarázatot kívánnak.

Ha például az *Imre megismerkedett Erzsivel* mondatnak a (98) alattihoz hasonló kiinduló szerkezetet tulajdonítunk, a mondat alábbi változatait tudjuk az igekötőkre vonatkozó minden külön megkötés nélkül levezetni:

(99) **a. Imre ismerkedett meg Erzsivel.**
b. Imre ismerkedett Erzsivel meg.
c. Erzsivel ismerkedett meg Imre.
d. Erzsivel ismerkedett Imre meg.
e. Megismerkedett Imre Erzsivel.
f. Megismerkedett Erzsivel Imre.
g. Imre Erzsivel ismerkedett meg.

h. Erzsivel Imre ismerkedett meg.
i. Imre megismerkedett Erzsivel.
j. Erzsivel megismerkedett Imre.
k. Imre Erzsivel megismerkedett.
l. Erzsivel Imre megismerkedett.

A feltételezett szabályrendszer ki tudja zárni az alábbi, helytelen mondatváltozatokat is:

(100) a. ***Meg Imre ismerkedett Erzsivel.**
b. ***Meg Erzsivel ismerkedett Imre.**

Azt is meg tudjuk jósolni, hogy a (100) alatti mondatokban az igekötő balra kihelyezett összetevőként sem értelmezhető; más igekötőválasztás esetén viszont a (100)-ashoz hasonló összetevősor a balra való kihelyezésre jellemző intonációval helyes lehet:

(101) **Be János ment a szobába.**
AM

Tekintsük e mondatok levezetését! A mondatok az alábbi kiinduló szerkezetből erednek:

(102) a.

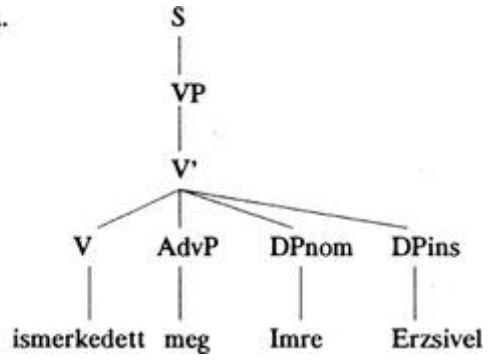

Pontosabban, minthogy a kiinduló szerkezetben az ige utáni összetevőket tetszés szerinti sorrendben generálhatjuk, a kiinduló szerkezetnek az alábbi változatai is lehetségesek:

(102) b.

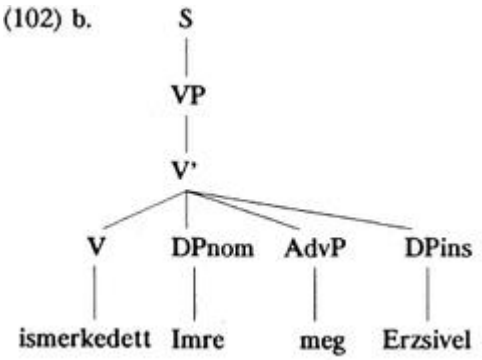

c.

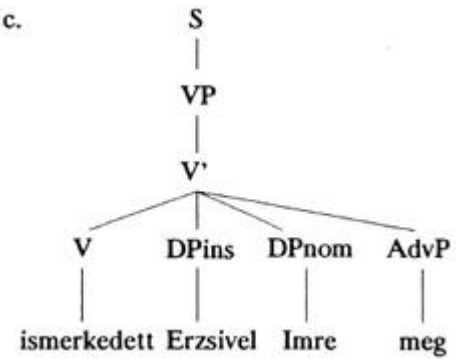

(102) d.

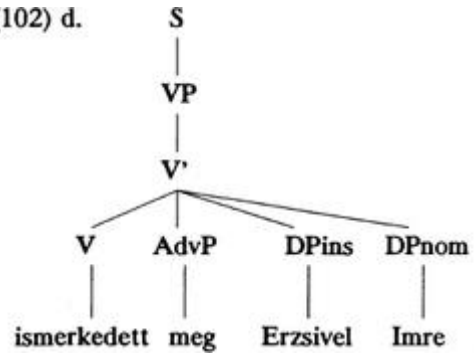

e.

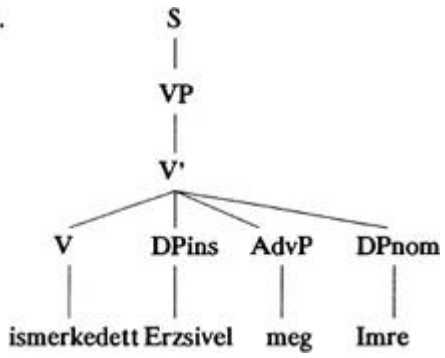

(102) f.

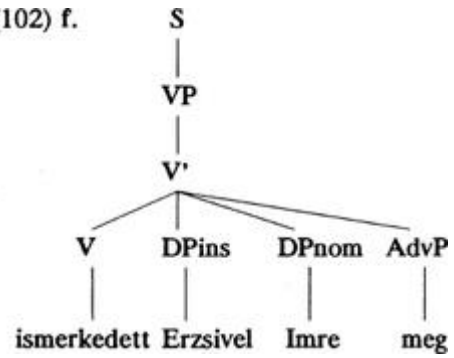

A (99a–f) mondatokat a fókuszképzésnek nevezett transzformációval hoztuk létre. E transzformáció bármely ige utáni fő összetevőn végbemehet; így (99a–b)-ben az alanyesetben álló DP-t, (99c–d)-ben az eszközhatározós esetű DP-t, (99e–f)-ben pedig az igekötőt vitte [XP, VP] pozícióba. Az a. és b., a c. és d., illetve e. és f. mondatok közötti szórendi különbség abból ered, hogy a (102) alatti kiinduló szerkezet más-más változataiból hoztuk őket létre: például (99a)-t a kiinduló szerkezet a. szórendi változatából, (99b)-t pedig a kiinduló szerkezet c. szórendi változatából.

A (99g–l) mondatokban a fókuszképzés után topikalizációt is végeztünk, a (99k–l) mondatokban kétszer is. Az igekötő nem vethető alá topikalizációnak, ugyanis, mint a topikalizáció tárgyalása során megállapítottuk, csak egy meghatározott dologra vagy a dolgok egy meghatározott osztályára vonatkozó összetevő topikalizálható — ezért helytelenek a (100) alatti mondatok. E mondatokban a *meg* igekötőt balra kihelyezett összetevőként sem elemezhetjük — feltehetőleg azért, mert a *meg*-nek(az egyéb, csupán befejezettséget jelölő igekötőkhöz hasonlóan) nincs ahhoz elég önálló jelentéstartalma, hogy a balra való kihelyezés kifejezte szembeállítást értelmezhessük rajta. A (101)-es példa *be* igekötője viszont a többi irány- és helyjelölő igekötőhöz hasonlóan önálló annyira szemantikailag, hogy alávethessük balra való kihelyezésnek.

A 3. alfejezetben azonosított szabályok segítségével nemcsak az igekötő lehetséges szórendi, illetve szerkezeti pozíciója jósolható meg, hanem az igekötő hangsúlyozása és bizonyos mértékig az értelmezése is.

Az igekötő fókuszpozícióba való kiemelése esetén — más fő összetevőkhöz hasonlóan — kötelező hangsúlyt kap, s az őt követő ige kötelezően elveszti hangsúlyát. A V’ mondatszakaszban hagyott igekötő tipikusan hangsúlytalan marad; ezt azonban nem kell külön kikötnünk, ugyanis a V’-ben álló

összetevők hangsúlya attól függ (néhány jelölt, lentebb tárgyalandó esetet kivéve), hogy új információt közölnek-e. Minthogy az igekötő szemantikailag nem önálló, hanem az igével egy jelentéstani egységet alkot, új információt közlő képessége korlátozott.

A V' mondatszakaszban hagyott igekötő hangsúlytalansága a V' mondatszakaszban hagyott igekötő optimális szórendi helyére nézve is következményekkel jár. Bár, mint fentebb jeleztük, a lehetséges szórendi változatok jelöltségét vagy jelöletlenségét nem mondattani, hanem stilisztikai és pragmatikai problémának tartjuk, és ezért részletesen nem vizsgáljuk, az különösebb elemzés nélkül is feltűnik, hogy ha a V' mondatszakasz hangsúlytalan és hangsúlyos összetevőket is tartalmaz, az előbbieknek meg kell előzniük az utóbbiakat. A (99a,b) és (99c),d mondatpárok tagjai közül a b. és d. mondatok azért jelöltebbek, mert bennük a tipikusan hangsúlytalan igekötő egy szabadon hangsúlyozható DP-t követ. Ha az igekötőt megelőző DP-t egy szintén tipikusan hangsúlytalan személyes névmásra cseréljük, a szerkezet jelöltsége megszűnik:

(103) Imre ismerkedett vele meg.

Valószínűleg hasonló okból jelölt a (99e),f mondatpár f. tagja is — legalábbis írásban, a hangsúlyviszonyok ismerete hiányában. E mondat V' szakaszában az ige *-val/vel* ragos vonzata megelőzi az alanyt — jóllehet a [+élő] jegyénél, specifikusságánál, valamint ágens szerepénél fogva a tipikusan hangsúlytalan topik szerepre predesztinált alany kevésbé valószínű hangsúlyváományos mint az őt megelőző összetevő. Ha a mondatot olyan kontextusba helyezzük, amelyben a *-val/vel* ragos vonzat régi információt képvisel, az alany pedig újat, tehát a *-val/vel* ragos vonzat hangsúlytalan, az alany pedig hangsúlyos, a mondat nem hat jelöltnek — vö.

(104) Tudod, mit újságolt Erzsi mamája?
Tegnap 'megismerkedett Erzsivel 'Imre.

Az [XP, VP] pozícióba kiemelt igekötő, más vonzatoktól eltérően, nem értelmezhető kizárást sugalló azonosító operátorként — ez azonban levezethető az igekötő szemantikai tulajdonságaiból. Minthogy az igekötő jelentéstanilag nem önálló, a [+F] jegyet nem rajta, hanem az igekötő+ige egységen értelmezzük. Következésképp a kizárást implikáló azonosítás műveletét is az igekötő+ige szemantikai egységen végezzük el. Az igék (és általában a predikátumok) esetében viszont — mint a fókuszértelmező szabállyal kapcsolatban megállapítottuk — a kizárást implikáló azonosításnak gátat szab, hogy az igékből többnyire nem képezhető olyan halmaz, mely egy elemének igazsága a halmaz többi elemének kizárásával járna együtt — hacsak nem alkotunk két vagy több ige explicit szembeállításával releváns halmazt, mint az alábbi esetekben is:

(105) a. [$_S$János [$_{VP}$nem [$_{VP}$el[$_{V'}$ olvasta a verset]]]] hanem megtanulta.
b. [$_S$Imre [$_{VP}$nem [$_{VP}$ fel [$_{V'}$ ment a lépcsőn]]]] hanem lement.

Minthogy az irányjelölő igekötőknek tulajdonítható bizonyos mértékig önálló jelentéstartalom, esetükben — pl. a (105b) mondatban — a szembeállítás, illetve a kizárással való azonosítás az igekötő+ige egység helyett magán az igekötőn is értelmezhető.

Egy ige tagadott alakjával is szembeállítható — pl.:

(106) a. **János nem olvasta el a verset.**
b. **De igen. [$_S$János [$_{VP}$el [$_V$-olvasta a verset]]]**

A (106b)-hez hasonló szerepű, a tagadott megfelelőjük tagadását kifejező vagy sugalló mondatokat a továbbiakban nyomatékos mondatoknak nevezzük.

Ha az igekötős ige nincs egy másik igével ténylegesen (vagy esetleg a szövegkörnyezettől vagy a szituációtól implikált módon) ellentétbe állítva, akkor az őt tartalmazó mondat az igekötő [XP, VP] pozícióba való kiemelése esetén kommunikatív szempontból egy fókusztalan mondattal egyenértékű.

Az igekötőnek az ige önálló, mondattanilag teljes jogú vonzataként való felfogásából tehát a 3. alfejezetben felállított szabályok segítségével az igekötő alábbi szórendi, hangsúlyozási és jelentéstani sajátságai vezethetők le:

(107) a. Az igekötő a mondat szerkezeti pozíciói közül állhat a V' mondatszakaszban — tetszőleges helyen, de jelöletlen esetben közvetlenül az ige mögött; az [XP, VP] pozícióban; valamint, ha van önálló jelentéstartalma, az [XP, E] pozícióban; azonban nem vihető az [XP, S] pozícióba.

b. A V' mondatszakaszban az igekötő tipikusan hangsúlytalan; az [XP, VP] pozícióban viszont kötelező hangsúlyt kap, s kiirtja az őt követő ige hangsúlyát. Az [XP, E] pozícióban az igekötő emelkedő dallamban végződő önálló intonációs kifejezést alkot (következésképp szintén hangsúlyos).

c. Az igekötő az [XP, VP] pozícióban csak akkor értelmezhető fókuszként, ha egy másik igekötővel van szembeállítva.

Az igekötőnek a 3. alfejezetben felállított szabályok segítségével meg nem jósolható, rendhagyó sajátságait a következőkben foglalhatnánk össze:

(108) a. Az igekötőnek az [XP, VP] pozícióba való kiemelése befolyásolja a mondat aspektuális értelmezését — vö. *János (már) átkelt az úttesten, amikor a baleset történt / János (már) kelt át az úttesten, amikor a baleset történt*.

b. Ha igekötőt tartalmazó mondatban üresen marad a [XP, VP] pozíció, a mondatnak sajátos (elsősorban progresszív vagy egzisztenciális) aspektuális jelentést kell tulajdonítanunk — vö. *úsztam (már) át a Tiszán / (Épp) úsztam át a Tiszán*.

c. Ha az [XP, VP] pozíciót önálló szótári egységet képező összetevő foglalja el, a mondat szabadon tagadható; a *nem* tagadószó akár az [XP, VP] összetevő elé, akár az ige elé kerülhet: *Imre nem Erzsivel ismerkedett meg / Imre Erzsivel nem ismerkedett meg*. Ha az [XP, VP] pozícióban igekötő áll, az előbbi szerkezet (önmagában) helytelen, az utóbbi pedig jelölt: **Imre nem megismerkedett Erzsivel* / *?Imre meg nem ismerkedett Erzsivel*. Másként megfogalmazva a problémát: Az [XP, VP] pozíciójában

igekötőt tartalmazó mondat tagadó változatában az igekötőnek az ige mögött kell maradnia — vö. *Imre megismerkedett Erzsivel — Imre nem ismerkedett meg Erzsivel*.

Az igekötő (108a) tulajdonsága összefügg a (107c) alatt megfogalmazott tulajdonságával: habár az igekötő azonosítást nem fejez ki az [XP, VP] pozícióban, operátorként viselkedik benne: a VP aspektusát határozza meg, pontosabban a VP befejezettségét jelöli. Az [XP, VP] pozícióban álló igekötő befejezettséget jelölő funkciója azoknak az igekötőknek az esetében a legnyilvánvalóbb, melyek — például a *meg*-től eltérően — nem fejeznek ki már eleve, szótári jelentésüknél fogva befejezettséget. Ilyenek az irányjelölő igekötők. Vö.:

(109) János 5 perc alatt [$_{VP}$ fel [$_{V'}$ment a lépcsőn]]

A befejezettséget, tehát azt, hogy a mondat a cselekvést mint teljes, befejezett egészet reprezentálja-e, azzal szokás ellenőrizni, hogy megenged-e a mondat bizonyos, csak befejezett aspektussal együtt járó időhatározókat. Ezek közé tartozik pl. az *5 perc alatt* is. (109) azt mutatja, hogy az [XP, VP] pozícióban igekötőt tartalmazó mondat értelmezhető befejezettként. De vajon nem arról van-e szó, hogy a mondat aspektusa meghatározatlan, s csak az időhatározó teszi a mondat jelentését befejezetté? Hogy e kérdést megválaszolhassuk, egy folyamatos aspektust kívánó időhatározónak a mondatba való beillesztését is megkíséreljük:

(110) *János [$_{VP}$fel [$_{V'}$ment a lépcsőn öt percen át]]

A mondat helytelen, azaz (109) nem enged meg folyamatos értelmezést — következésképp egy [XP, VP] pozíciójában igekötőt tartalmazó mondat valóban befejezett és nem meghatározatlan aspektusú.

Vizsgáljuk meg azt is, hogy milyen aspektusú a mondat, ha az igekötő kiinduló pozíciójában, az ige mögött maradt, s az [XP, VP] pozíciót azonosító operátor, azaz fókusz tölti ki!

(111) a. [$_{S}$ [$_{VP}$János [$_{V'}$ment fel a lépcsőn öt perc alatt]]]
b. [$_{S}$ [$_{VP}$János [$_{V'}$ment fel a lépcsőn, amikor a tolvaj kisurrant a liftből]]]

Mint a (111a,b) példák mutatják, egy azonosító operátort tartalmazó igekötős mondat mind befejezett aspektussal, mind folyamatos aspektussal együtt járó időhatározót megenged (legalábbis akkor, ha az igekötő vagy az igekötős ige szótári jelentése önmagában nem határozza meg az aspektust). Következésképp az azonosító operátort tartalmazó igekötős mondatok aspektusa mondattanilag meghatározatlan. Meghatározatlan aspektusú a mondat akkor is, ha maga az igekötő szerepel azonosítást kifejező fókusz operátorként benne — vö.

(112) a. János nem [$_{VP}$fel [$_{V'}$ment a lépcsőn öt perc alatt]], hanem lement.
b. János nem [$_{VP}$fel [$_{V'}$ment a lépcsőn abban a pillanatban,
amikor a tolvaj kisurrant a liftből]], hanem lement.

Az igekötő szemantikai szerepével kapcsolatos fenti megfigyeléseinket a következőképpen összegezhetjük:

(113) Az [XP, VP] pozícióban álló, azonosító operátorként nem értelmezhető igekötő befejezett aspektust jelölő operátorként funkcionál.

Ahhoz tehát, hogy grammatikánk az igekötő (108a) tulajdonságáról is számot adjon, a 2.4. alfejezetben megfogalmazott értelmező szabályokat a (113) alatti szabállyal is ki kell egészítenünk.

Vizsgáljuk meg részletesebben az igekötők (108b) tulajdonságát is! Ha egy igekötőt tartalmazó mondat [XP, VP] pozícióját üresen hagyjuk, a mondat sajátos aspektuális értelmezést kíván (l. (114a,b)), vagy, ha sajátos aspektuális értelmezésének az ige jelentése útját állja, helytelen lesz (l. (115a,b)).

(114) a. [$_S$ [$_{VP}$ [$_V$ 'Ismerkedett meg Imre lányokkal az utcán]]]
b. [$_S$Imre [$_{VP}$ [$_{V'}$'ment 'fel a 'lépcsőn, amikor észrevettem]]]

(115) a. *[$_S$ [$_{VP}$ [$_{V'}$'Ismerkedett meg Imre Erzsivel]]]
b.?*[$_S$Imre [$_{VP}$ [$_{V'}$'ismerkedett 'meg 'Erzsivel, amikor észrevettem]]]

A (114a) mondat azt jelenti, hogy Volt rá már meghatározatlan számú, de legalább egy példa, hogy Imre lányokkal ismerkedett meg az utcán'. A 'volt rá már meghatározatlan számú, de legalább egy példa' kifejezéssel körülírt jelentéstöbbletet egzisztenciális aspektusnak fogjuk nevezni. A (115a) mondat azért helytelen, mert egy meghatározott személlyel való megismerkedés egyszeri, megismételhetetlen aktus, tehát nem minősíthető a 'volt már rá meghatározatlan számú, de legalább egy példa' kifejezéssel.

A (114b) mondat azt fejezi ki, hogy Imrének a lépcsőn való felmenetele az időhatározói mellékmondattal jelölt időpillanatban éppen folyamatban volt. A mondat aspektusát hagyományosan folyamatosnak vagy progresszívnak nevezik. (115b) minden bizonnyal azért helytelen, mert a *megismerkedik* ige pillanatnyi cselekvést fejez ki, melyről csak erőltetetten állítható, hogy épp folyamatban volt egy másik pillanatnyi cselekvésnek (Imre általam való észrevételének) megtörténtekor, tehát Imre általam való észrevétele előtt és után is zajlott.

Az aspektusértelmezés egységes kezelése érdekében tételezzük fel, hogy a (114a) és (114b) alatti mondatok fókuszpozícióját egy-egy láthatatlan aspektuális operátor tölti ki: a (114a) mondatét egy egzisztenciális, a (114b) mondatét pedig egy folyamatos (progresszív) operátor. Azaz:

(114) a.' [$_S$ [$_{VP}$EXIST [$_{V'}$'Ismerkedett meg Imre lányokkal az utcán]]]
b.' [$_S$Imre [$_{VP}$PROGR [$_{V'}$'ment 'fel a 'lépcsőn]]]

A láthatatlan egzisztenciális és progresszív operátorok (azon túl, hogy a fókuszpozícióból minden más operátort kirekesztenek) sajátos hangsúlyozási mintában nyilvánulnak meg. Az egzisztentiális operátor a hatókörébe eső (azaz az őt követő) V'-ban az ige hangsúlyán kívül minden más hangsúlyt töröl. A progresszív operátor viszont a hatókörébe eső V' minden fő összetevőjére egyformán erős hangsúlyt

kíván. A szóhangsúlyhoz hozzáadódó csoporthangsúly(ok) következtében egy kifejezés hangsúlyos összetevői nem egyformán hangsúlyosak — kivéve, ha minden fő összetevő önálló fonológiai kifejezést alkot bennük. A progresszív mondatokban feltehetően ez utóbbi történik.

Az egzisztenciális operátor jelentése (az ige múlt, illetve jelen idejétől függően): 'volt/lesz meghatározatlan számú, de legalább egy eset, amikor…'. Az egzisztenciális operátor múlt időben gyakran a *már*, jelen időben, pontosabban a jövőre vonatkoztatva pedig a *még* módosítószóval jár együtt. Pl.:

(116) a. [$_S$Imrét [$_{VP}$EXIST [$_{V'}$'büntette már meg a rendőr gyorshajtásért]]]
b. [$_S$Imrét [$_{VP}$EXIST [$_{V'}$'bünteti még meg a rendőr gyorshajtásért]]]

Az egzisztenciális operátor használata természetesen nem korlátozódik az igekötőt tartalmazó mondatokra — vö. pl.:

(117) [$_S$Imre [$_{VP}$EXIST [$_{V'}$'találkozott Máriával a nyáron]]]

Igekötőt nem tartalmazó mondatokban az egzisztenciális aspektus kifejezése nem különbözik a nyomatékos állítás (mintegy a tagadás tagadása) kifejezésétől — hacsak ki nem tesszük a csak az egzisztenciális mondatokra jellemző *már*, illetve *még* szócskát. Vö.

(118) a. [$_S$Imre [$_{VP}$EXIST [$_{V'}$'találkozott (már) Máriával]]]
b. [$_S$Imre [$_{VP}$ [$_{V'}$'találkozott Máriával]]] (nem pedig nem találkozott)

Igekötős igét tartalmazó mondatokban nem áll fenn efféle homofónia; nyomatékos állítás esetén az igekötő kerül az [XP, VP] pozícióba — l. (119b):

(119) a. [$_S$Imre [$_{VP}$EXIST [$_{V'}$'hívta (már) meg Máriát]]]
b. [$_S$Imre [$_{VP}$'meg [$_{V'}$hívta Máriát]]] (nem pedig nem hívta meg).

A progresszív operátor azt fejezi ki, hogy a cselekvés/történés egy adott, általában egy időhatározói mellékmondattal vagy más időhatározóval kijelölt pillanatban épp folyamatban van. Pl.:

(120) [$_S$Amikor megérkeztem/Ötkor Imre épp [$_{VP}$PROGR [$_{V'}$'ment 'le a 'lépcsőn]]]

Tartós cselekvés kifejezésére a progresszív aspektus nem alkalmas, ismétlődő cselekvés kifejezésére viszont igen; így időtartamot kijelölő időhatározókkal csak akkor fordulhat elő, ha az ige jelentése megengedi az ismétlődést. Vö.

(121) a. *Imre egész délután [$_{VP}$PROGR [$_{V'}$'ment 'fel a 'hegyre]]
b. Imre egész délután [$_{VP}$PROGR [$_{V'}$'hordta 'fel a 'könyveket]]

A progresszív aspektus az egyidejűség kifejezésére is alkalmas:

(122) Imre [$_{VP}$PROGR [$_{V'}$'ment 'le a 'lépcsőn]] és közben
[$_{VP}$PROGR [$_{V'}$'diktálta 'le a 'tennivalókat]]

Természetesen a progresszív operátor használata sem korlátozódik az igekötőt tartalmazó mondatokra:

(123) [$_{S}$Imre [$_{VP}$PROGR [$_{V'}$'várt 'valakit a 'sarkon]]] (amikor észrevettem).

.

Az aspektus leírására tett fenti javaslat azonban még mindig nem magyarázza meg teljes mértékben az igekötők (108c) tulajdonságát. A megválaszolatlanul hagyott kérdés a következő: Míg egy igekötőt tartalmazó mondatban az [XP, VP] pozíció üresen hagyása szükségszerűen sajátos (többnyire egzisztenciális vagy progresszív) aspektuális értelmezést vált ki, igekötőt nem tartalmazó mondatban nincs erről szó. Vö.

(124) a. [$_{S}$János [$_{VP}$ [$_{V'}$aludt]]]
b. [$_{S}$János [$_{VP}$ [$_{V'}$intett a kezével]]]

A (124a,b) szerkezetű mondatok aspektusa mondattanilag meghatározatlan; értelmezésük az igék jelentésétől, akcióminőségétől, valamint az esetleges időhatározóktól függ. Vö.

(125) a. János aludt, amikor meglátogattam.
b. János aludt, majd sétálni ment.

Általánosabban újra fogalmazva a problémát: míg egy igekötőt nem tartalmazó mondatban az [XP, VP] pozíció maradhat üresen, igekötőt tartalmazó mondatban nem: vagy az igekötőnek, vagy egy azonosító vagy kérdő operátornak, vagy egy láthatatlan aspektusoperátornak kell [XP, VP]-t kitöltenie.

E jelenségre csak feltételes magyarázatot tudunk adni. Mint az operátorokkal foglalkozó 6. alfejezetben be fogjuk mutatni, a magyar mondatban az operátorokra jellemző az, hogy olyan pozícióba kényszerülnek, melyből megelőzik és vezérlik a hatókörükül szolgáló mondatszakaszt. E kényszer alól csak az ad nekik felmentést, tehát csak akkor maradhatnak V'-beli kiindulószerkezeti helyükön, ha egy náluk nagyobb hatókörű operátor foglalja el a nekik szánt operátorpozíciót. Indokoltnak látszik azt feltételezni, hogy az igekötő is azért kényszerül a V'-t megelőző és vezérlő [XP, VP] pozícióba, mert V' hatókörű operátor, s akkor maradhat a V' mondatszakaszban, ha az [XP, VP] pozíciót egy nála nagyobb hatókörű operátor foglalja el. Ha azonban az igekötő szórendi helyzetét aspektusoperátori funkciójából próbáljuk meg levezetni, nem világos, miért neutralizálódik az igekötő befejezettség-jelölő mondattani szerepe a V' pozícióban — hiszen, mint a 6. alfejezetben látni fogjuk, az egyéb típusú kis hatókörű operátorok a V' mondatszakaszban is megtartják operátorszerepüket. Javaslatunk a következő: az igekötőnek nem befejezettség-jelölő funkciója, hanem általános V'-módosító szerepe következtében

kell megelőznie és vezérelnie a hatóköréül szolgáló V' mondatszakaszt — kivéve, ha egy nála nagyobb hatókörű operátor megakadályozza ebben. (Az igekötőt V'-módosító szerepe okán igemódosítónak is fogjuk nevezni — némileg pontatlanul, hiszen az igekötő nem csupán az igét, hanem az igének az argumentumaihoz való viszonyát is módosíthatja. Hogy egy egyszerű példát említsünk: az alábbi mondatokban nem csupán az ige, hanem a bővítmény érintettségének a mértéke is különbözik: *Vágta a fát/Kivágta a fát/Felvágta a fát/Rávágott a fára*.) Az igekötő igemódosító szerepe minden mondatpozícióban érvényesül. Az igemódosító szerep mellett az igekötő az [XP, VP] pozícióban aspektusjelölő szerepet is felvesz, de csakis ott — ebben tehát az azonosító operátorra hasonlít.

Végezetül kíséreljünk meg magyarázatot adni az igekötőknek a tagadással összefüggő (108c) tulajdonságaira is! Az első kérdés az, hogy miért nem tagadható az igekötő önmagában. Tekintsük ismét az ezt illusztráló (108c) alatti példát!

(126) *Imre [$_{VP}$nem meg [$_{V'}$ismerkedett Erzsivel]]

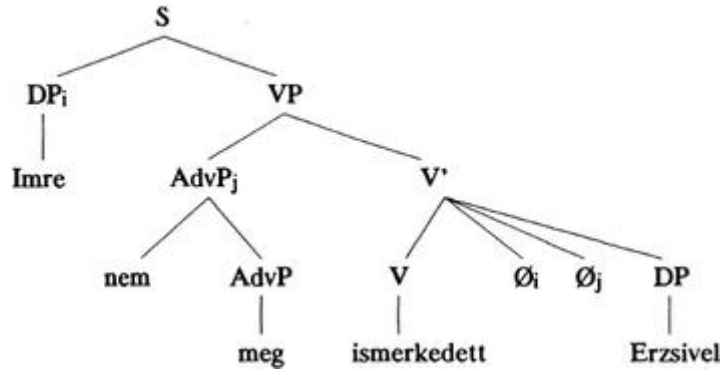

Mint a tagadással foglalkozó alfejezetben látni fogjuk, a (126)-os mondat mondatrésztagadó szerkezet. Ágrajzán megfigyelhető, hogy a *nem* tagadószó mindössze a *meg* igekötőt vezérli, azaz hatóköre csupán a *meg*-re terjed ki. A mondat helytelensége azt mutatja, hogy az igekötő nem tagadható az igéje nélkül, ami logikus következménye annak a ténynek, hogy az igekötő szemantikailag önállótlan; csak az igével együtt értelmezhető. Helyes viszont a (126) alatti szósor akkor, ha egy *hanem*-mel összekapcsolt mellérendelő szerkezet előtagja — pl.:

(127) Imre [$_{VP}$nem [$_{VP}$megismerkedett Erzsivel]] hanem csak felfigyelt Erzsire.

(127) azonban nem mondatrésztagadást, hanem VP-tagadást tartalmaz, azaz a *nem* tagadószó a VP csomóponthoz csatolódik benne. Ennek egyik jele, hogy a *nem* és az igekötő között nem mehet végbe fonológiai összeolvadás, azaz a *nem* és az igekötő nem alkothat egyetlen fonológiai szót, s ezért a *nem* nem veheti át az igekötő hangsúlyát. Tekintsük a (127)-es mondat első tagmondatának tulajdonított szerkezetet:

(127')

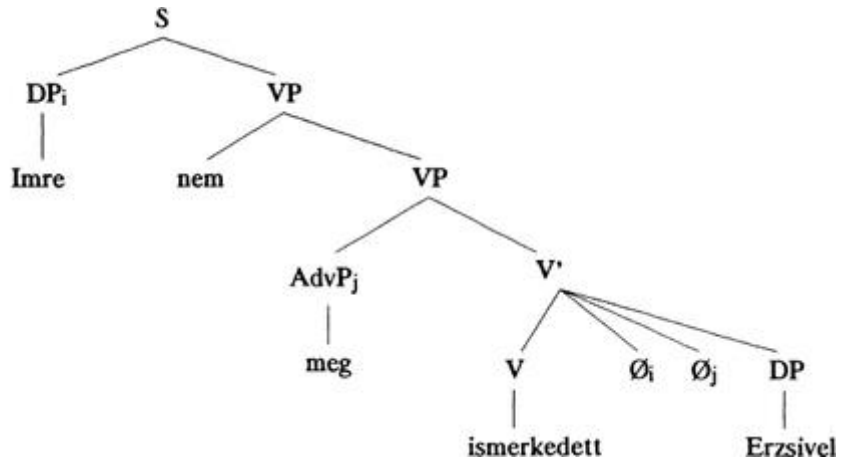

E szerkezetben nem mondatrészt tagadunk, hanem a VP egészét, szembeállítva egy másik VP-vel; következésképp a tagadószó a VP egészét vezérli, tehát az igekötős ige teljes egészében a tagadószó hatókörén belül esik.

A következő megválaszolandó kérdés: miért kell az igekötőnek mondattagadás esetén a V' mondatszakaszban maradnia? Vö.

(128) a. Imre [$_{VP}$ [$_{V'}$nem ismerkedett meg Erzsivel]]
b. ?? Imre [$_{VP}$meg [$_{V'}$nem ismerkedett Erzsivel]]
vö. c. Imre [$_{VP}$meg [$_{V'}$ismerkedett Erzsivel]]

(128b) elfogadható lehet mint indulatos felkiáltás — különösen feltételes módban, azonban e szerkezet mindenképpen sajátos értékű; nem a szokásos mondattagadás megnyilvánulása. Mint a tagadással foglalkozó 6.3. alfejezetben látni fogjuk, a mondattagadó *nem* helye rögzítve van: a V' csomóponthoz kell csatolódnia. Annak, hogy mondattagadáskor az igekötő a V' mondategységen belül marad, hatóköri oka van: mivel a mondattagadó *nem* hatókörének az igekötőre is ki kell terjednie, az igekötőnek belül kell esnie azon a mondatszakaszon, melyet a *nem* megelőz és vezérel.

5.2. Az igemódosítók osztálya

Az igekötők rendhagyó mondattani és szemantikai sajátságainak legnagyobb részét a vonzatok egy további jelentős osztálya is osztja: a puszta névszói vonzatok osztálya. Puszta névszó a mondatban tárgyként, határozóként és predikatív névszóként funkcionálhat, valamint olyan igék alanyaként, melyek nem ágens, hanem téma/patiens szerepű alanyt vonzanak. Pl.:

(129) a. Imre könyvet olvas.
b. Imre moziba ment.
c. Vendég jött.
d. Imre orvos lesz.
e. Imre gazdag lesz.
f. Imrét orvosnak vélték.
g. Imre pirosra festette a kerítést.
h. Imre úszni akar.

A többes számú határozatlan főneveket (l. (130a)), valamint a fókuszként értelmezendő, kimondottan vagy hallgatólagosan ellentétbe állított névelőtlen főneveket (l. (130b)) nem soroljuk az igemódosítói vonzatok közé, hiszen ezek bármely ige bármely vonzataként előfordulhatnak. Pl.:

(130) a. **Jánost rendőrök keresik.**
b. **A diákokat professzor vizsgáztatta, nem tanársegéd.**

Nem tekintjük igemódosítónak az azonosító mondatok predikatív főnévi csoportját sem, ugyanis nem puszta főnév, hanem teljes DP, és neutrális mondatban nem az [XP, VP] pozícióban, hanem a V'-ban vagy a topikpozícióban áll. Hasonlítsuk össze egy predikatív DP-t tartalmazó azonosító mondat jelöletlen szórendi változatait (l. (131a,b)) egy igemódosító értékű predikatív főnevet tartalmazó mondat neutrális változatával (l. 132).

(131) a. $[_S\ [_{VP}$Imre $[_{V'}$lett az Európa-bajnok$]]]$
b. $[_S$Az Európa-bajnok $[_{VP}$Imre $[_{V'}$lett$]]]$

(132) $[_S$ Imre $[_{VP}$Európa-bajnok $[_{V'}$lett$]]]$

Ami a (129a–h) mondatok puszta névszói vonzatában, valamint az igekötőben első látásra közös, az a következő:

(133) a. **A puszta névszó, akárcsak az igekötő, egyetlen szemantikai egységet alkot az igével; nem rendelkezik önálló referenciával, hanem az ige jelentését gazdagítja vagy módosítja.**
b. **A puszta névszó, akárcsak az igekötő, olyan kifejezés (XP), melyet kizárólag a fej (X) képvisel.**

Lehetséges, hogy a (133b) általánosítás alól a predikatív melléknév kivétel, hiszen úgy tűnik, egy fok/mértékhatározónak (például a *nagyon*-nak) a predikatív melléknévhez való hozzáadása nem változtatja meg a melléknév sajátos, az igekötőkéhez hasonló viselkedését. Az is lehet azonban, hogy ilyen esetekben a fok/mértékhatározó nem a melléknevet, hanem az egész V'-t módosítja, tehát nem a (134a), hanem a (134b) alatti a helyes mondatszerkezet:

(134) a. $[_S$Imre$_i$ $[_{VP}$ $[_{AP}$szörnyen gazdag$]_j$ $[_{V'}$volt 0_i $0_j]]]$
b. $[_S$ Imre$_i$ $[_{VP}$szörnyen$_j$ $[_{VP}$gazdag$_k$ $[_{V'}$volt 0_i 0_j $0_k]]]]$

Az igekötőktől eltérően viszont a puszta névszói vonzat nem alkot szükségszerűen szótári egységet az igével. Pontosabban, egy-egy ige és a vele együtt puszta névszói vonzatként előfordulható főnevek, melléknevek vagy főnévi igenevek többnyire nem képeznek zárt osztályt, ezért a megengedett névszó–ige kombinációk nem sorolhatók fel a szótárban.

A puszta névszói vonzatok mondattani viselkedése, valamint az igekötők mondattani viselkedése az alábbi közös jegyeket mutatja:

I. A puszta névszó is állhat a V’ mondatszakaszban vagy az [XP, VP] pozícióban, valamint alávethető balra való kihelyezésnek, de nem topikalizálható. Így az alábbi mondatok mondatkezdő puszta névszója nem értelmezhető a mondat logikai alanyaként, és nem is a topikra jellemző ereszkedő vagy lapos intonációval, hanem a balra való kihelyezésre jellemző emelkedő hanglejtéssel ejtjük.

(135) a. *Könyvet* csak Imre olvas a családban.
b. *Pirosra* a kerítést festettem.

A puszta névszó azért nem topikalizálható, mert — az igekötőhöz hasonlóan — nem referáló kifejezés; például (135a) *könyvet* összetevője nem egy meghatározott könyvre vonatkozik. (Eredménytárgy szerepű igemódosítóra ugyan látszólag utalhatunk vissza úgy (törölt vagy kitett) névmással, mintha az egy meghatározott dolgot jelölne — pl. *János levelet írt, majd bedobta pro/?azt* —, de valójában a névmás nem az igemódosítóra vonatkozik, hanem saját, független referenciával bír. Ehhez az a pragmatikai következtetés adja meg az alapot, hogy ha levélírás történt, akkor levél is van; a névmás referense tehát a levélírás eredményképpen létrejött dolog. Iránytárgy esetén efféle következtetés nem lehetséges, ezért a *János könyvet olvasott, majd elvesztette*-féle mondatok helytelenek.)

II. A puszta névszó az [XP, VP] pozícióban nem funkcionál kizárást sugalló azonosító operátorként — hacsak nincs ellentétbe állítva. Ennek oka, hogy — az igekötőhöz hasonlóan — szemantikailag önállótlan, ezért a kizárást sugalló azonosító funkciót jelöletlen esetben a puszta névszó+ige jelentésegységen értelmezzük; az igék esetében viszont általában nem lehetséges kizárással való azonosítás. Mint a 3.4.1. alfejezetben, valamint az igekötők értelmezésével kapcsolatban is tisztáztuk, az igékből többnyire nem képezhető olyan releváns halmaz, mely egyik elemének egy adott szövegösszefüggésben való igazsága a többi elemének hamisságát vonná maga után. A *Juliskát Jancsi vitte táncba* mondatban a *Jancsi* főnévi csoport fókuszba állítása kizárja annak lehetőségét, hogy a releváns személyek halmazából — pl. a jelenlevő férfiak közül — valaki másra is igaz volna az adott szituációban, hogy táncba vitte Juliskát. Ha viszont a *táncba* igemódosító fókuszba helyezésekor a *táncba visz* jelentésegységen értelmezzük az azonosító funkciót, nem tudjuk a cselekvéseknek olyan releváns halmazát felállítani, melyből a táncba vivés megvalósulása az összes többi lehetőségét kizárná — hacsak nem alkotunk explicit kételemű halmazt a *táncba visz* és egy másik ige, vagy a *táncba visz* és tagadott párjának szembeállításával — l. (136). Ez utóbbi esetekben a *táncba visz* is kifejezhet kizárással való azonosítást.

(136) a. [$_S$János [$_{VP}$táncba [$_V$vitte Juliskát]]], nemcsak beszélgetett vele.
b. János nem vitte táncba Juliskát.
De igen. [$_S$ [$_{VP}$táncba [$_V$vitte]]]

Úgy tűnik, a puszta névszó operátorfunkciója az igekötő igemódosító szerepéhez hasonló: a V’-ban kifejezett cselekvés, történés, létezés lefolyásának pontosítása, szűkítése, módosítása. Ezért az igekötők mellett a puszta névszói vonzatokat is az igemódosítók osztályába soroljuk. Az elnevezés természetesen

a puszta névszói bővítmények esetében is pontatlan, hiszen azok sem csupán az igét, hanem az egész V'-t módosítják. Így például az *Erzsi verte Jánost* és az *Erzsi fejbe verte Jánost* mondatok nem csupán igéjükben, hanem a bennük megfogalmazott egész ige–tárgy viszony tekintetében különböznek.

III. Ha puszta névszót tartalmazó mondatban az [XP, VP] pozíció üresen marad, a mondat sajátos, egzisztenciális aspektusú (vagy esetleg nyomatékos) értelmezést kíván. Más megfogalmazásban: puszta névszót tartalmazó mondatban az [XP, VP] pozíció nem maradhat üresen; ha látszólag üres is, egy láthatatlan aspektusoperátort (vagy modális operátort) kell feltételeznünk benne. Pl.:

(138) [$_S$Erzsi [$_{VP}$EXIST [$_V$főzött ebédet Imrének]]]

E jelenséget is úgy magyarázzuk, mint az igekötők hasonló viselkedését. Az igemódosítóknak, más operátorokhoz hasonlóan, meg kell előzniük és vezérelniük kell a hatókörükül szolgáló szintaktikai tartományt. Csak az akadályozhatja meg őket ebben, ha operátorpozíciójukat, az [XP, VP] pozíciót egy náluk is nagyobb hatókörű operátor: fókusz, kérdőszó vagy aspektuális operátor foglalja el. Ha látható operátort nem találunk az [XP, VP] pozícióban, egy láthatatlan operátor, például az EXIST jelenlétét feltételezzük.

Az olyan puszta névszói igemódosítót tartalmazó mondatok értelmezése, melyek [XP, VP] pozíciója látszólag üres, két tekintetben is különbözhet a hasonló szerkezetű igekötőt tartalmazó mondatok értelmezésétől. Egyrészt, a (129g)-ben illusztrált mondattípus kivételével [XP, VP] pozíciójukban nem engednek meg progresszív operátort. Vö. például:

(139) a. *Imre [$_{VP}$PROGR [$_V$volt beteg]] amikor meglátogattam.
b. *Erzsi [$_{VP}$PROGR [$_V$olvasott könyvet]] amikor meglátogattam.

(Progresszív olvasatuk más szerkezetben: az igemódosító fókuszba való kiemelése esetén azért lehet — vö. *Imre épp beteg volt, amikor meglátogattam*.)

Másrészt az igekötős igét tartalmazó mondatok esetében, mint megfigyeltük, az egzisztenciális és a nyomatékos olvasat eltérő szórendű lehet. Pl.:

(140) a. Imrét EXIST *büntette meg* a rendőr gyorshajtásért.
b. (Imrét nem *büntette meg* a rendőr gyorshajtásért.)
De igen. *Megbüntette.*

A (140a,b)-ben található szórendeket tapasztaljuk a legtöbb egyéb igemódosító-típus esetében is. Vö. pl.:

(141) a. Imrét EXIST *tartották okosnak.*
b. (Imrét nem tartották okosnak.)
De igen. *Okosnak tartották.*

A névelőtlen tárgy viszont nyomatékos állítás esetén általában a V' mondatszakaszban marad:

(142) (Imre nem *olvas könyvet.*)
De igen. *Olvas könyvet.*

Határozóragos puszta névszó, valamint főnévi igenévi igemódosító esetén mindkét szórendi változat kifejezhet nyomatékos állítást:

(143) (János nem ment moziba.)
De igen. *Moziba ment.*/De igen. *Ment moziba.*

A nyomatékos mondatok e szórendi változatosságának okát nem ismerjük.

IV. Olyan mondat tagadása esetén, melynek [XP, VP] pozícióját igemódosítóként, nem pedig fókuszként funkcionáló puszta névszó foglalja el, a puszta névszó hátra kerül a V' mondatszakaszba. Vö.

(144) a. Imre könyvet olvas — Imre nem olvas könyvet.
b. Imre orvos lesz — Imre nem lesz orvos.
c. Imre pirosra festette a kerítést — Imre nem festette pirosra a kerítést.
stb.

E jelenséget is úgy magyarázzuk, mint a hasonló igekötős szerkezetet: a mondattagadó *nem,* mely kötelezően a V' csomóponthoz csatolódik, nagyobb hatókörű operátor mint az igemódosító, ezért az igemódosítónak belül kell lennie az általa megelőzött és vezérelt mondatszakaszon.

A puszta névszói igemódosítókra ugyanakkor az igekötőktől eltérően nem áll, hogy önmagukban nem tagadhatók, s az őket vonzó ige sem tagadható nélkülük; az alábbi szerkezetek tehát helyesek:

(145) a. Imre [$_{VP}$nem könyvet [$_{V'}$olvas]]
b. Imre [$_{VP}$könyyet [$_{V'}$nem olvas]]

(145a,b) a hasonló igekötős szerkezetektől eltérően nyilvánvalóan azért helyes, mert a puszta névszó a névszó+ige szemantikai egységen belül viszonylagos önállósággal bír: értelmezhető önállóan.

5.3. Az igemódosítót tartalmazó mondatok egy alternatív elemzése

Az igemódosítót tartalmazó mondatoknak tulajdonított (102) alatti kiinduló szerkezetből az igemódosítós mondatoknak egy alternatív felszíni szerkezeti leírása is levezethető. A világ legkülönfélébb nyelvcsaládjaiba tartozó nyelvekben ismert az inkorporáció jelensége, azaz egy DP vagy PP fejének vagy egy alárendelt mondat igéjének a DP-t, PP-t, illetve alárendelt mondatot kormányzó igéhez való hozzácsatolása, s ezáltal egy komplex ige létrehozása. Az inkorporáció tehát mozgató transzformáció: X-(azaz fej-) mozgatás. Az inkorporáció lokális művelet: az inkorporált fej és kiinduló szerkezeti helye, nyoma közé nem ékelődhet határkategória. (Határkategóriát az olyan maximális

bővítések (XP-k) alkotnak, melyek nem vonzat értékűek.) Csak bizonyos thematikus szerepet betöltő vonzatok inkorporálhatók, például a jellemzett és a patiens igen, számos nyelvben az instrumentum és a locatio is, de például az ágens vagy a három argumentumú igék dativus/végpont argumentuma nem. Az ige és az inkorporálódott mondatrész nyelvenként különbözően többé vagy kevésbé szoros szintaktikai egységet alkot (például egy inkorporált N megtarthatja vagy elveszítheti esetragját).

Tételezzük fel, hogy a magyar mondatban is az igét közvetlenül megelőző igemódosítók esetében az inkorporáció jelenségével állunk szemben. Az *Imre bement a szobába* vagy az *Imre könyvet olvas* mondatoknak tehát a következő a levezetésük:

(146) Igemódosítót tartalmazó mondat levezetése inkorporációval:

a. kiinduló szerkezet

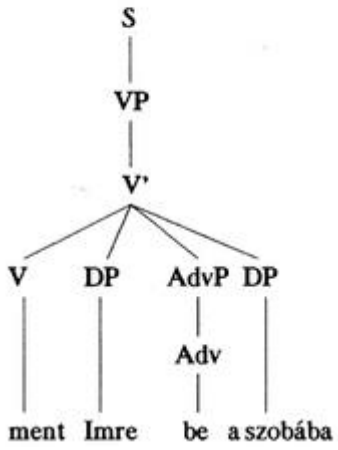

b. felszíni szerkezet

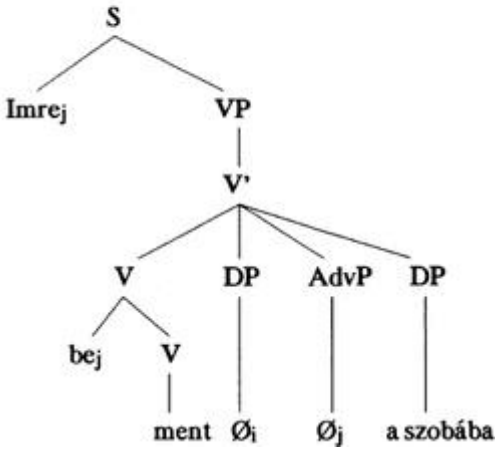

(147) a. kiinduló szerkezet

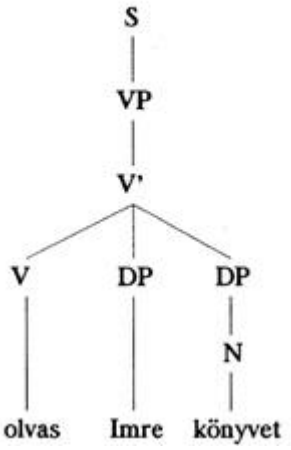

b. felszíni szerkezet

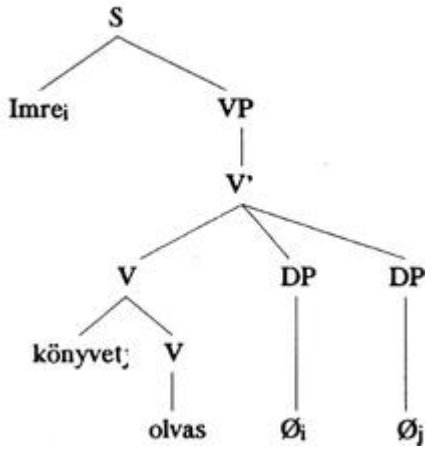

Arra, hogy a (146b) és a (147b) képviselte, igemódosítót tartalmazó mondattípusok esetében indokolt az inkorporáció feltételezése, abból következtethetünk, hogy az igemódosítós mondatok osztják az inkorporáció alábbi sajátságait:

I. Az igemódosító X kategóriájú — bár a magyarban az igemódosítóként szereplő fejkategóriák köre nem teljesen azonos a szakirodalomban leírt nyelvekben inkorporálódó fejkategóriákkal. A magyarban nemcsak főnév (pl. **Autót** *vett*) és névutó (pl. **Utána** *futott Jánosnak;* **Keresztül** *ment a hídon*), hanem határozószó (pl. **Be** *ment*) és melléknév (pl. **Beteg** *volt*) is funkcionálhat igemódosítóként.

II. A magyarban is jellemzett, patiens, instrumentum és locatio thematikus szerepű fejkategóriák szerepelhetnek igemódosítókként, ágens és dativus-végpont szerepű fejkategóriák viszont nem. Vö.

(148) a. Vendég jött. (téma)
b. Kenyeret vágott. (patiens)
c. Késsel vágta a kenyeret. (instrumentum)
d. Kórházban fekszik. (locatio)
e. *Vendég táncol. (ágens)
f. *Vendégnek adta az ajándékot. (dativus/cél)
g. Ajándékot adott a vendégnek. (téma)

(148e,f) mint igemódosítót tartalmazó mondatok helytelenek; ha kezdő összetevőjüket fókuszként értelmezzük, elfogadhatóak.

III. Kevésbé egyértelmű, hogy a magyarban is ugyanaz a lokális viszony áll-e fenn az igéhez csatolt igemódosító és annak eredeti, kiinduló-szerkezeti helye között, mint ami az inkorporáló nyelvekben egy inkorporált összetevőnek és nyomának távolságát jellemzi. Az igemódosító és az őt kormányzó ige jelöletlen esetben a magyarban is tagmondattársak, azonban az igemódosító a tagmondatát kormányzó igéhez is hozzácsatolható, ha az szemantikailag módbeli vagy időbeli segédige értékű. Vö.

(149) a. Be_i kell, hogy menjek 0_i.
b. Be_i szabad, hogy menjek 0_i?
c. Orvos_i szeretném, ha lennél 0_i.
d. Pirosra_i akarom, hogy fesd a kerítést 0_i.

A (149a–d) mondatoknak feltehetően az alábbi a szerkezetük:

(150)

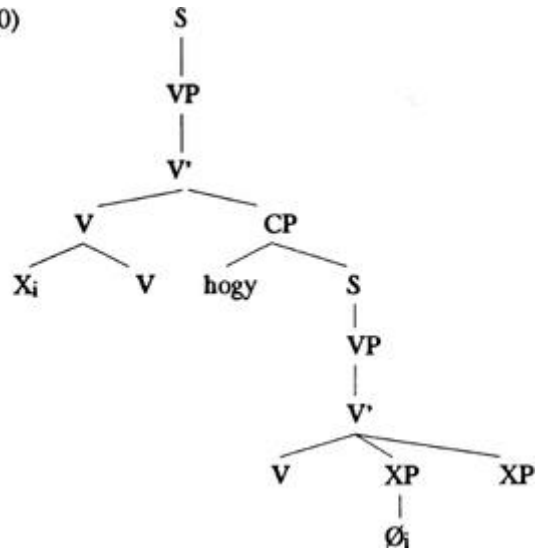

További megszorítás, hogy az ige és a fölérendelt tagmondatba kiemelt igemódosítója közé lényegében csak mondatbevezető ékelődhet. Egy topik közbeékelődése is sokat ront a mondaton (l. (151a–d)), egy operátor (pl. tagadószó, fókusz stb.) közbeékelődése pedig teljességgel elrontja (l. (152)).

(151) a. ?Be$_i$ kell, hogy Jánoshoz [$_{VP}$menjek 0_i].
b. ?Be$_i$ szabad, hogy Jánoshoz [$_{VP}$menjek 0_i]?
c. ?*Orvos$_i$ szeretném, ha János [$_{VP}$lenne 0_i].
d. ??Pirosra$_i$ akarom, hogy János [$_{VP}$fesse a kerítést 0_i].

(152) a. *Be$_i$ kell, hogy [$_{VP}$csak János [$_{V'}$menjen 0_i]].
b. *Be$_i$ szabad, hogy [$_{VP}$[$_{V'}$ne [$_{V'}$fizesse János a pénzt 0_i]]]?
c. *Pirosra$_i$ akarom, hogy [$_{VP}$mindenki [$_{VP}$[$_{V'}$fesse a kerítését 0_i]]].

Nem világos, hogy e tényeket szerkezetileg hogyan kell értelmezni. Intuitíve arról van szó, hogy a jelentéstanilag segédige jellegű *kell, szabad, szeretne, akar* és az alárendelt mondat igéje egységként is tekinthető, s a (149) típusú mondatokban az alárendelt mondat X összetevője ebbe az egységbe inkorporálódik. Az 5.1–2. alfejezetekben kifejtett keretben gondolkozva, a (149) alatt illusztrált mondattípusban a segédige jellegű főigéből és az alárendelt igéből álló komplexum egységes VP fejeként funkcionál, s az alárendelt ige igemódosító szerepű vonzata az egységes V'-t módosítja. A segédige jellegű főmondati ige és a neki alárendelt ige egységként való kezelése esetén az alárendelt igét azért nem előzhetik meg operátorok és lényegében topik sem, mert az alárendelt ige megszűnt önálló VP feje lenni. Ami nem világos, az az, hogy formailag milyen eljárással egyesíthetnénk a segédige és a neki alárendelt ige szintaktikai tartományait — hiszen a beágyazott igét mondatbevezető is megelőzi. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az alárendelt ige a (149a–d) mondatok egyikében sem visel időjelet, csak módjelet, tehát legalábbis igeidő szempontjából a két VP egységes tartományt alkot. (A felszólító módú és a kötőmódú igék esetében nyilvánvaló, hogy nem tehetők különféle igeidőkbe, s a feltételes mód esetében is elterjedt álláspont, hogy a jelen és múlt idejűnek nevezett változatai valójában két különböző módot képviselnek.)

A lokalitásproblémák ellenére legalábbis egy igemódosító típus kétségtelenül inkorporációként írható le a legadekvátabban. Névutó-inkorporáció — a főnévinkorporációval ellentétben — akkor is lehetséges, ha a névutónak van DP-bővítménye. A névutó ez esetben is egyedül, P-ként inkorporálódik az igébe; a bővítménye a PP-ben marad. Azaz:

(153) a. Utána$_i$ futottam [$_{PP}$Imrének [$_P 0_i$]]
b. Utánuk$_i$ futottam [$_{PP}$a fiúknak [$_P 0_i$]]

Ha az *utána/utánuk* összetevőt nem az *Imre után*, illetve *a fiúk után* PP-ből eredeztetjük, akkor nem tudjuk megmagyarázni, hogy honnan az *Imre*, illetve a *fiúk* DP dativusragja, s hogy miért egyezik a DP számban és személyben az igemódosítóval. A névutó-inkorporáció feltételezése minderre magyarázatot ad. Az *után* típusú P-t tartalmazó PP-k látens birtokos szerkezetek, melyekben a fej (a névutó) birtokos

személyragja csak akkor jelenik meg, ha a birtokost (a névutó DP bővítményét) elszakítjuk a fejtől (például azáltal, hogy kiemeljük a PP-ből), vagy ha a birtokost kitett vagy törölt névmás képviseli. Az előbbi esetben a birtokos szabályszerűen *-nak/nek* ragot is kap. Azaz:

(154) a. Erzsi futott [$_{PP}$Imre után].
b. Erzsi ki*nek*$_i$ futott [$_{PP}$0$_i$ után*a*]?
c. Erzsi futott [$_{PP}$ pro után*a*].

A névutók határozói esetet vonzó típusa is inkorporálódhat, bővítményét eredeti helyén hagyván:

(155) Keresztül$_i$ úszott [$_{PP}$0$_i$ a folyón].

Lássuk, hogyan magyarázhatók az igemódosítót tartalmazó mondatok sajátos tulajdonságai az inkorporációs keretben!

Annak, hogy a fókuszoperátor és az inkorporált összetevő kiegészítő megoszlást mutat, talán fonológiai oka van: fonológiai szempontból lényegében nemcsak az igemódosító, hanem a fókusz is inkorporálódik az igébe, azaz kiirtja annak hangsúlyát. Talán az igébe való fonológiai inkorporáció korlátozódik egy összetevőre a magyarban. Az a magyarázat is felmerülhet, hogy a fókusz és az ige közé azért nem ékelődhet inkorporált összetevő, mert megakadályozná az igének és a fókusznak a fókuszjegy-adáshoz megkívánt szomszédosságát. E magyarázat azonban nem tartható — hiszen inkorporáció feltételezése esetén az igemódosító+ige összetevő is ige kategóriájú. Miért ne adhatná az inkorporáció eredményképpen létrejövő, a fókusszal szomszédos komplex ige a fókusz [+F] jegyét?

Azt a feltételezést, hogy az igébe való fonológiai inkorporáció a magyarban egyetlen összetevőre van korlátozva, a mondattagadó *nem* és az igemódosító együttes viselkedése is alátámasztja. Mind a mondattagadó *nem*-nek, mind az igemódosítónak fonológiailag is bele kell olvadnia az igébe. Mint az igébe való kettős fonológiai inkorporáció tilalma alapján várható, mondattagadó *nem* és ige előtti igemódosító együtt nem fordulhatnak elő; mondattagadás esetén az igemódosítót nem vetjük alá inkorporációnak, hanem az ige mögött hagyjuk.

Azt a kérdést, hogy az igemódosítót, illetve inkorporálható összetevőt tartalmazó mondatokban az inkorporáció elmulasztása miért vált ki jelölt aspektuális vagy modális olvasatot (vö. *Imre PROGR 'úszott 'keresztül a 'folyón*; vagy: *Imre EXIST 'úszott keresztül a folyón*), inkorporációs keretben még nehezebb megválaszolni mint az igemódosítót operátorként kezelő keretben. Azt a magyarázatot, amelyet az igemódosítót operátorként kezelő keretben javasoltunk, aligha adaptálhatjuk. E magyarázat azon alapszik, hogy az egzisztenciális és progresszív mondatokban az igemódosítót az [XP, VP] pozíciót elfoglaló láthatatlan EXIST, illetve PROGR operátor tartja távol a közvetlenül ige előtti helytől. Fentebb az inkorporált összetevő és a fókusz kiegészítő megoszlását fonológiai okkal indokoltuk: azzal, hogy az igébe fonológiailag legfeljebb egy összetevő inkorporálódhat. Láthatatlan összetevők esetében azonban

e fonológiai magyarázat abszurdnak tűnik. E megoldás további gyengéje, hogy ad hoc módon azt is ki kellene kötnünk, hogy az inkorporáció elvégzése, ha a feltételei megvannak, kötelező.

Összegezve az igemódosítókról elmondottakat, nem tudunk olyan leírást rendelni hozzájuk, mely minden részletében megnyugtató lenne. Operátorként való kezelésük talán kevesebb problémát vet fel mint az inkorporációs leírás; inkorporációs keretben nehezen magyarázható például a fölérendelt mondatba való X-emelés vagy az igemódosító mondatbeli helyének és a mondat aspektusának összefüggése. Ugyanakkor a névutók esetében az inkorporációs elemzés tűnik egyedül kézenfekvőnek. A későbbi kutatások feladata lesz további bizonyítékokat, tényeket gyűjteni, hogy ezek alapján az alternatív leírások között megalapozottabban választhassunk, vagy mindkét elemzést alkalmazhassuk az igemódosítók más-más alcsoportjára, vagy esetleg egy egészen új elemzéssel állhassunk elő.

6. Az inherens operátorok mondatszerkezeti helye

6.1. Mondatszerkezet és operátor-hatókör

E fejezetben az olyan operátorok szórendi helyét, hatókörét és hangsúlyozását vizsgáljuk, melyek — például a fókusztól, másként azonosító operátortól eltérően — nem csupán valamely mondatpozícióban nyernek operátor szerepet, hanem eleve, szótári alakjuknál fogva operátorok. Közülük a kérdő kifejezésekről, a tagadószóról, valamint a kvantált kifejezésekről lesz szó.

A generatív grammatikákban az operátort tartalmazó mondatok hatóköri egyértelműségét, tehát hatókör szempontjából való értelmezhetőségét az alábbi, általános érvényűnek tekintett elv biztosítja:

(156) **A hatókör-értelmezés univerzális feltétele**
Az operátorok vezérlik hatókörüket.

Az (156)-os elvnek a mondat szemantikai értelmezését megelőzően kell teljesülnie. Teljesülhet már a kiinduló szerkezetben: például a hatókörrel bíró, de változót nem kötő mondatrészek, így a tagadószó vagy a különféle típusú határozók a világ számos nyelvében a szerint kapcsolódnak a VP vagy az S csomóponthoz, hogy hatókörük a VP-re vagy a mondategészre terjed-e ki. (Ez a helyzet a magyar határozókkal is — l. az 1. alfejezet (29)-es példáit.) Teljesülhet a (156)-os elv a felszíni szerkezet szintjén, valamely transzformáció eredményeképpen is. Például a számos nyelvből ismert, a kérdőszót a mondat elé helyező kérdő transzformáció azt célozza, hogy a kérdőszó olyan pozícióba kerüljön, melyből vezérli a hatóköréül szolgáló mondatot. Ha a mondat a felszíni szerkezet szintjén sem tesz eleget a hatókör-értelmezés univerzális feltételének, akkor szerkezetét a levezetés egy további, a mondat hangzó, illetve írott alakját már nem befolyásoló fázisában, az úgynevezett logikai komponensben kell transzformációkkal olyan alakra hoznunk, melyben az operátorok vezérelik hatókörüket. Az így létrejövő elvont logikai szerkezeten megy majd végbe a szemantikai értelmezés. Például az angolban és a németben a kvantált kifejezések vagy a kínaiban a kérdő operátorok a levezetés transzformációs komponensében nem mozognak, s így nem kerülnek hatókörüket vezérlő pozícióba. Ezért az őket tartalmazó mondatok felszíni szerkezetét a logikai komponensben végzett transzformációkkal alakítjuk olyan logikai szerkezetté, mely engedelmeskedik az (156)-os elvnek, s következésképpen értelmezhető szemantikailag. Ha egy mondat több operátort is tartalmaz, többféle logikai szerkezetre is leképezhető, melyekben az operátorok egymáshoz viszonyított hatóköre attól fog függni, hogy melyiket vittük a legnagyobb tartományt vezérlő pozícióba. Azonban több operátor jelenléte esetén sem mindig jön létre többértelműség, ugyanis a logikai komponensben transzformációkkal levezethető logikai szerkezetek közül nem mindegyik jól formált.)

A hatóköri viszonyok szempontjából eddig leírt nyelvek közül a magyar különös érdekességgel bír: a magyar az egyetlen olyan nyelv, melyben az (156)-os elv már a felszíni szerkezet szintjén teljes mértékben teljesül. A magyar mondat esetében tehát, mint meg fogjuk mutatni, már a felszíni

szintaktikai szerkezet egyértelműsíti a hatóköri viszonyokat. Míg például a (157) alatti angol és német mondatok kétértelműek, a (158) alatti magyar megfelelőik nem azok; a mondatszerkezet egyértelműen eldönti, hogy mely jelentésről van szó. Vö.

(157) a. I invited everybody several times.
b. Ich habe einen jeden mehrmals eingeladen.

(158) a. Mindenkit többször is meghívtam.
b. Többször is mindenkit meghívtam.

Míg (157a) és (157b) jelentheti mind azt, hogy ‘mindenkit külön-külön többször is meghívtam’, mind azt, hogy ‘több olyan alkalom is volt, amikor mindenkit egyszerre meghívtam’, a magyar (158a) csak az előbbi, a (158b) pedig csak az utóbbi módon értelmezhető. Az angol, illetve a német mondat szemantikai értelmezésének alapjául ugyanis a mondatok logikai szerkezete szolgál, s (157a)-hoz és (157b)-hez két-két logikai szerkezet rendelhető, a magyarban viszont már a felszíni szerkezet megmutatja a hatóköri viszonyokat. Hasonlítsuk össze (158a) és (158b) felszíni szerkezetét! (A szerkezet levezetéséről a 6.4.3. alfejezetben szólunk.)

(159) Kvantort tartalmazó mondatok felszíni szerkezete:

a.

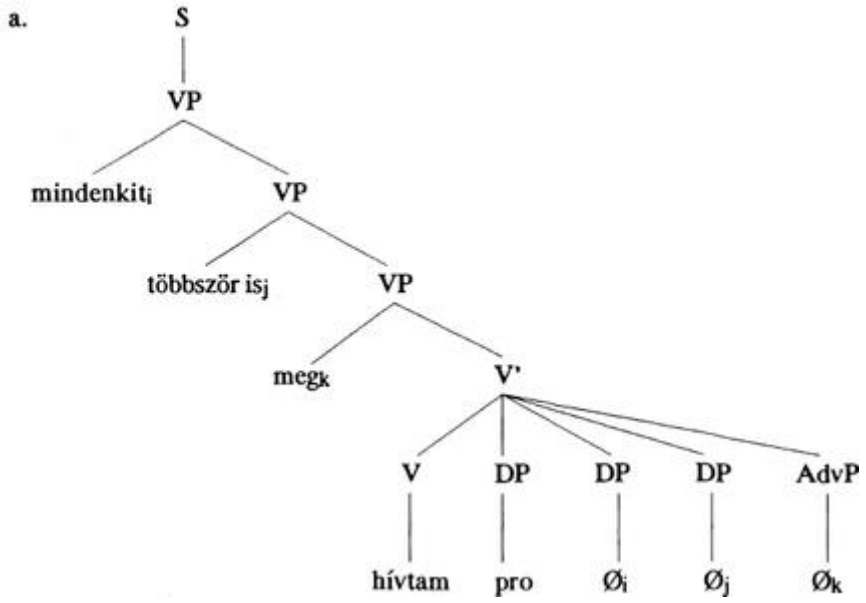

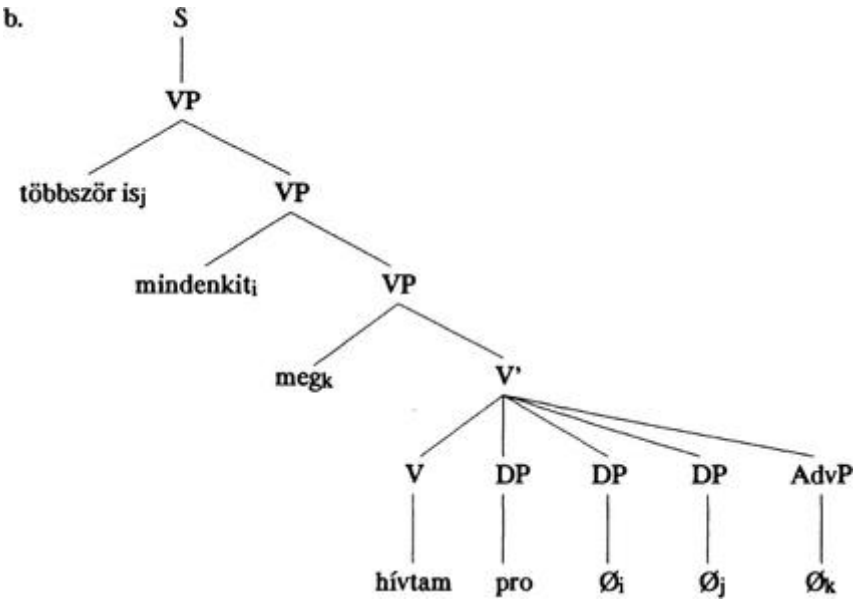

Míg a (159a) alatti szerkezetben a *mindenkit* kvantált kifejezés vezérli a *többször is* kifejezést, tehát a *mindenkit* a nagyobb hatókörű, a (159b) alatti szerkezetben a *többször is* kvantált kifejezés vezérli a *mindenkit*, tehát a *többször is* a nagyobb hatókörű.

Az, hogy például az angolban és más ismert indoeurópai nyelvekben a felszíni szerkezet sokkal korlátozottabb mértékben vesz részt az operátorok hatókörének, tehát mintegy a mondat logikai szerkezetének kifejezésében, mint a magyarban, nem lehet véletlen. Az angol esetében a felszíni szerkezet elsődleges funkciója az összetevők mondattani szerepének (tehát alany, tárgy stb. voltának) kifejezése. A magyarban e feladatot az esetvégződések látják el, a felszíni szerkezet mentesül alóla — bizonyára ezért foglalható le a logikai viszonyok kifejezésére. E fejezetben azt fogjuk megmutatni, hogy a magyar mondat felszíni szerkezete azonos a mondat logikai szerkezetével; a levezetés transzformációs komponensében alkalmazott transzformációk a mondat logikai viszonyainak kifejezését szolgálják. A magyar tehát egy sajátos nyelvtípus létezését bizonyítja. Arra hívja fel a figyelmet, hogy míg a mondat kiinduló szerkezete univerzálisan a szemantikai relációk (azaz a fej és bővítményei vagy a módosító és a módosítottja összetartozásának) kifejezője, a felszíni szerkezetnek legalább kétféle funkciója lehet. Tükrözheti az összetevők mondattani szerepét (azaz alany-, tárgy stb. funkcióját), de kifejezheti a mondat logikai szerkezetét is. E két funkció egy-egy nyelv grammatikájában kombinálódhat is (például az angolban a felszíni szerkezet az összetevők mondattani szerepét és némely operátornak, például a kérdőszónak a hatókörét is kifejezi). A magyar mondat felszíni szerkezete az utóbbi lehetőség tiszta megvalósulása.

Tulajdonképpen már az eddig elemzett magyar transzformációk, a fókuszképzés és a topikalizáció is a hatókör-értelmezés univerzális feltételének megvalósulását szolgálják. A fókuszképzés során a fókuszként funkcionáló elem a V’ mondatszakaszt vezérlő [XP, VP] pozícióba kerül — azzal összhangban, hogy hatóköre az igét és argumentumait magában foglaló V’ mondatszakasz. A fókusz tulajdonképpen a V’ mögül is vezérelhetné hatókörét, az alábbi módon:

(160)

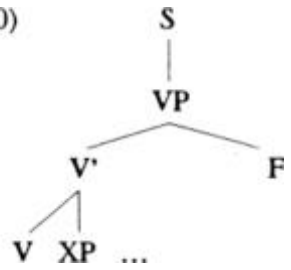

Azt a tényt, hogy a fókusz a magyarban nemcsak vezérli, hanem meg is előzi hatókörét, az alábbi elv érvényesülésének tulajdonítjuk:

(161) A hatókör-értelmezés sorrendi feltétele
Az operátorok megelőzik hatókörüket.

A (161)-es elv a hatókör-értelmezés (156)-os elvétől eltérően nem univerzális érvényű, de számos nyelvben megfigyelhető tendencia (valószínűleg megkönnyíti a mondatnak a hallgató által való megértését.)

A fókuszképzés mellett a topikalizáció művelete is összhangban van a hatókör-értelmezés (156)-os elvével. A topikalizáció szerepe, hogy a VP-hez logikai alanyt rendeljen. A logikai alany referáló kifejezés, tehát logikai értelemben névként funkcionál. A nevek kívül esnek az operátorok hatókörén; maximális hatókörű egzisztenciális kvantort tartalmazó kifejezéssel egyenértékűek. Az, hogy a topikalizáció során a topikalizált összetevőket kivisszük a VP-ből, s a VP élén álló operátorok által vezérelt tartomány elé helyezzük őket, a (156)-os elvnek megfelelően tükrözi ezt a tényt.

6.2. Kérdő mondatok

Ebben az alfejezetben elsősorban a látható kérdő operátort tartalmazó kiegészítendő kérdéseket vizsgáljuk.

A kérdő operátor, konkrétabban a kérdő névmás vagy a kérdő névmást tartalmazó kifejezés helye az [XP, VP] pozíció (l. (162a)); sem a V' mondatszakaszban nem állhat (l. (162b)), sem az S csomópont nem uralhatja közvetlenül (l. (162c)).

(162) a. $[_S$A fiúk$_i[_{VP}$kit$_j$ $[_{V'}$hívtak meg 0_i $0_j]]]$
b. *$[_S$A fiúk$_i[_{VP}$meg$_j$ $[_{V'}$hívtak kit 0_i $0_j]]]$
c. *$[_S$Kit$_i$ a fiúk$_j$ $[_{VP}$meg$_k$ $[_{V'}$hívtak 0_i 0_j $0_k]]]$

A (162) alatti kérdések a következő jelentést fejezik ki, illetve szándékoznak kifejezni: 'Ami a fiúkat illeti, mely x-re, ahol x személy, igaz az, hogy meghívták x-et?' Mint e körülírásból kitűnik, a topik kívül esik a kérdő operátor hatókörén; a kérdő operátor hatóköre az igére és az ige utáni összetevőkre terjed ki. (162b) helytelenségének az a magyarázata, hogy a mondat megsérti a hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es feltételeit: a kérdő operátor nem vezérli és nem előzi meg hatókörét, a *meghívtak*

(illetve *hívtak meg*) mondatszakaszt. (162c)-ben a (156)-os és (161)-es elvek teljesülnek. A közvetlenül S-től uralt pozícióban a kérdőszó ugyan nem elemezhető topikként, hiszen nem referáló kifejezés — de, mint a (23)-as mondatokkal kapcsolatban megfigyeltük, e pozíció mondathatározók, azaz mondathatókörű operátorok számára is nyitva áll. (162c) helytelenségére az a számos nyelv adatain alapuló általánosítás ad magyarázatot, miszerint egy kérdő névmás csak akkor funkcionálhat kérdő operátorként, ha olyan mondatpozícióban áll, melynek fókuszinterpretáció (is) tulajdonítható. A kérdő névmás tehát csak akkor lesz kérdő operátor, ha egyszersmind azonosító szerepe is van. Azaz:

(163) A kérdezés feltétele
Egy kérdőszó csak akkor funkcionálhat kérdő operátorként, ha fókuszjeggyel rendelkezik.

A magyarban csak az [XP, VP] pozícióban álló összetevő értelmezhető fókuszként, következésképp a kérdő operátor szerepű kérdőszónak (például a vonatkozó mellékmondatot bevezető kérdő névmással ellentétben) az [XP, VP] pozícióban a helye.

A *miért* kérdő operátor kivételt képez: az [XP, VP] pozíció helyett a VP-hez csatolva, a kvantorok tipikus pozíciójában is megjelenhet (l. (165)). Hatóköre ekkor a fókusz+V' mondatszakaszra terjed ki. (Arra, hogy a *miért* (165)-ben nem közvetlenül az S, hanem egy VP csomópont alatt helyezkedik el, két bizonyítékunk van: egyrészt a *miért*, mint minden VP-től uralt első fő összetevő, kötelező hangsúlyt visel; másrészt nem cserélhet helyet az S-től uralt többi összetevővel.) Azonban a *miért* csak akkor állhat a VP-hez csatolt pozícióban, amennyiben 'why, warum', és nem 'for what, wofür' jelentésű. Vö.

(164) **[$_S$ Erzsi [$_{VP}$miért [$_{V'}$küldte haza Imrét]]]**
a. Erzsi a kalapjáért küldte haza Imrét.
b. Erzsi azért küldte haza Imrét, mert Imre ráért.

(165) **[$_S$Erzsi [$_{VP}$miért [$_{VP}$Imrét [$_{V'}$küldte haza]]]]**
a. *Erzsi a kalapjáért küldte haza Imrét/*Erzsi a kalapjáért Imrét küldte haza.
b. Erzsi azért Imrét küldte haza, mert Imre ért rá.

Mint a (165)-ös példa tanúsítja, a VP-hez csatolt *miért*-tel csak okhatározói mellékmondatra kérdezhetünk rá. Az okhatározói mellékmondat olyan határozó értékű összetevő, melynek hatóköre a VP (azaz a fókusz+V' mondatszakasz); a *miért*-nek a (165)-ös kérdésben elfoglalt pozíciója tehát a rá válaszoló összetevőnek (az *azért* rámutatószóval kijelölt) hatókörét előlegezi. Annak, hogy a nem argumentum értékű, okhatározói mellékmondatra kérdező *miért*-nek nem kell okvetlenül fókuszpozícióba kerülnie, bizonyára az az oka, hogy az ilyen *miért*-nek, nem argumentum jellegű összetevő lévén, jelöletlen esetben nem tulajdonítható kizárást implikáló azonosító funkció (l. a 3.4. alfejezetben mondottakat).

Ha feltételezzük, hogy a kérdezés (163)-as feltétele valóban univerzális érvényű, tehát minden nyelv grammatikájának része, akkor nyelvtanunkban nincs szükség külön kérdő transzformációra; a kérdő

mondatok helyes szórendje automatikusan megvalósul, hiszen ha a kérdőszót nem vetjük alá fókuszképzésnek, a mondatot a (163)-as elv helytelennek minősíti és kiszűri. Csak a *miért* kérdőszó mellett kell a szótárban külön is feltűntetnünk, hogy a VP-hez csatolt úgynevezett kvantorpozícióban is betöltheti kérdő operátor szerepét.

A kérdezés (163)-as feltételét a *miért* mellett látszólag a többszörösen kérdő mondatok is megsértik. Tekintsük az alábbi példákat:

(166) a. Ki [$_{VP}$melyiket [$_{V'}$választotta]]?
b. Melyiket [$_{VP}$ki [$_{V'}$választotta]]?

A (166a,b) mondatok kezdő kérdőszava nem fókuszpozícióban áll — hiszen a fókuszpozícióban csak egyetlen kérdő kifejezés számára van hely. Nem lehet a kezdő kérdőszó az S csomópont gyermeke sem, hiszen akkor a topik(ok)hoz képest tetszőleges sorrendben állhatna — de ehelyett közvetlenül meg kell előznie a fókuszban álló kérdőszót. Vö.

(167) a. *[$_{S}$Ki az ajándékok közül [$_{VP}$melyiket választotta]]?
b. [$_{S}$Az ajándékok közül ki [$_{VP}$melyiket választotta]]?

Ha például a (166a) alatti mondat *ki* kérdőszava az S csomópont gyermeke volna, akkor nem kapna szükségszerűen hangsúlyt — ezzel szemben a többszörös kérdések valamennyi kérdőszava kötelezően hangsúlyos. A kötelező hangsúlyt kiosztó (39)-es szabály értelmében a magyar mondatban a VP-től uralt első fő összetevőre esik kötelező hangsúly, amiből arra következtethetünk, hogy a többszörös kérdések valamennyi kérdő kifejezését egy-egy VP csomópont uralja, a következőképpen:

(168) Többszörös kérdés szerkezete:

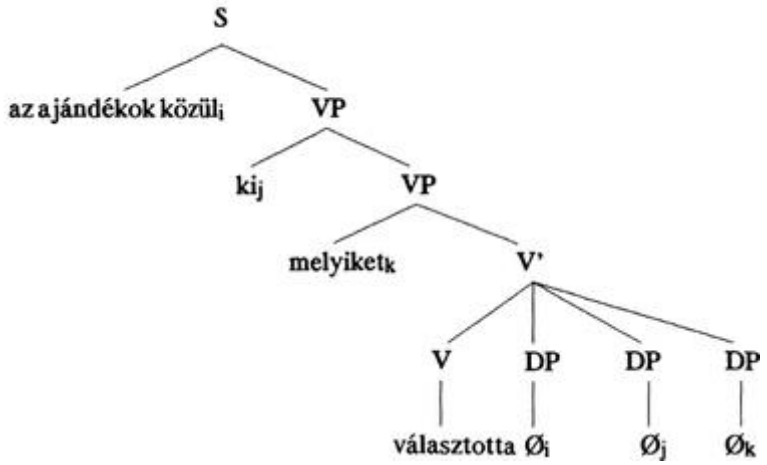

Az igétől távolabb eső kérdőszó tehát a kvantorokhoz hasonlóan a VP-hez csatolódik.

A fókuszjegyadás (42)-es szabályából az következik, hogy a kérdőszók közül csak az igével szomszédos [XP, VP] pozícióban, azaz a fókuszban álló kérdőszó értelmezhető kizárást implikáló azonosító operátorként. Valóban ezt tapasztaljuk: egy többszörös kérdés kérdőszavai közül csak a

közvetlenül ige előtti kíván szükségszerűen a kizárással való azonosítással egyenértékű, kimerítő választ.

Tételezzük fel, hogy Erzsi, Mari és János közül Erzsi a bölcsészkarra és a zeneakadémiára, Mari csak a bölcsészkarra, János pedig a zeneakadémiára felvételizett. Íme a szituációra vonatkozó néhány lehetséges kérdés és néhány lehetséges és nem lehetséges válasz:

(169) Ki hová felvételizett közülük?
a. Erzsi a bölcsészkarra és a zeneakadémiára felvételizett.
b. *Erzsi és Mari a bölcsészkarra felvételizett (János pedig a zeneakadémiára).

(170) Hová ki felvételizett közülük?
a. A bölcsészkarra Erzsi és Mari felvételizett.
b. *A bölcsészkarra Erzsi felvételizett.

A (169a) mondat a (169)-es kérdés *kit* kérdőszavára csak részleges feleletet ad, hiszen csak egyetlen személyt nevez meg, azonban a megnevezett személlyel, Erzsivel kapcsolatban kimerítően megválaszolja a *hová* kérdőszót, következésképp elfogadható válasznak számít. (169b) viszont elfogadhatatlan, még ha a *ki* kérdőszóra kimerítő választ ad is, mert a fókuszban álló *hová* kérdőszóra vonatkozó válasza csupán részleges. A (170)-es példa esetében fordított a helyzet: minthogy a *ki* kérdőszó áll fókuszban, a *ki*-re kell kimerítő felsorolással válaszolni. (170a) azért elfogadható, mert, bár a *hová* kérdőszóra csupán egyetlen hely megnevezésével válaszol, a *ki* kérdőszóra a megnevezett hellyel kapcsolatban kimerítő választ ad: a bölcsészkarra felvételiző mindkét személyt felsorolja. A *ki*-re részleges feleletet adó (170b) elfogadhatatlan.

A többszörös kérdések VP-hez csatolt kérdőszava nem ok nélkül kerül a kvantorokra jellemző felszíni pozícióba: értelmezése lényegében egy univerzális kvantor értelmezésének felel meg. (Következésképp a többszörös kérdések nem cáfolják a kérdezés (163)-as feltételét, miszerint csak a fókuszban álló kérdőszó értelmezhető kérdő operátorként.) Figyeljük meg a (169) és (170) alatti kérdések körülírásait:

(169)' 'Mondd meg minden személyről, hogy hová felvételizett!'

(170)' 'Mondd meg minden (képzési) helyről, hogy ki felvételizett oda!'

Mint ahogy e körülírásokból is kitűnik, a többszörös kérdések kérdőszavai hatóköri relációba lépnek egymással. A hatókör-értelmezés (156)-os elvének megfelelően a VP-hez csatolt kérdőszó nagyobb hatókörű a fókuszban álló kérdőszónál, hiszen vezérli a fókuszt magában foglaló VP mondatszakaszt. A hatókör-értelmezés (161)-es sorrendi feltétele is teljesül: mindkét kérdőszó hatóköre a tőle jobbra eső mondatszakaszra terjed ki, azaz minél előrébb áll egy kérdőszó a mondatban, annál nagyobb hatókörű.

A hatókör összefügg a specifikussággal: a nagyobb hatókörű kérdő kifejezést szükségszerűen [+specifikus]-nak kell értelmeznünk. Ha a kifejezés nem enged meg [+specifikus] értelmezést, mint például a *hogyan* vagy a *milyen*, a mondat helytelen lesz. Vö.

(171) a. Ki *milyen ajándékot* kapott?
b. **Milyen ajándékot* ki kapott?

(172) a. Mit *hogyan* magyaráztatok meg?
b. **Hogyan* mit magyaráztatok meg?

Ha a *milyen*-t, illetve a *hogyan*-t [+specifikus] megfelelőjével cseréljük fel, a mondatok „megjavulnak". Vö.

(173) a. *Melyik ajándékot* ki kapta?
b. *Melyik módszerrel* mit magyaráztatok meg?

Amint a (169)-es és (170)-es kérdések jelentésének körülírásával bizonyítottuk, a tárgyalt többszörös kérdések logikai értelemben nem többszörös kérdések, hanem egy kérdő műveletet és egy kvantifikációt tartalmazó mondatok. Azonban a szó szoros értelmében vett többszörös kérdezés is lehetséges — ha a kérdőszók azonos halmazra vonatkoznak. Például:

(174)A regényben ki vesz el kit?

(174) jelentése: 'A regényben mely x-re és mely y-ra (x és y személyek) igaz, hogy x elveszi y-t?' — azaz, az az előfeltevés, hogy a regényben csak egy olyan személy van, aki elvesz valakit, és egy olyan személy van, akit elvesznek. Ha a mondatot a (168) alatti szerkezet mintájára fogalmazzuk át, nem lesz ilyen értelme; nem egy házasulandó párra, hanem a párok csoportjára fog vonatkozni. Vö.:

(175) A regényben ki kit vesz el?

(175) jelentése: 'Mondd meg mindegyik x-ről (x személy), hogy mely y-ra (y személy) igaz, hogy x elveszi y-t a regényben!' — vagyis az az előfeltevés, hogy a regényben többen is elvesznek egy-egy személyt.

Ha a két kérdőszó különböző halmazokra vonatkozik (pl. az egyik bizonyos dolgoknak, a másik bizonyos személyeknek a halmazára), a (174)-es típusú szerkezet helytelen:

(176) *Ki javasolt mit?

A tényleges többszörös kérdések, például (174) szerkezete nem világos. A hátravetett kérdőszó is rendelkezni látszik a fókusz jelentésbeli, mondattani és fonológiai tulajdonságaival. Ennek alapján elképzelhető lenne, hogy szintén egy [XP, VP] pozícióban helyezzük el, a V' mondatszakasz jobb oldali testvéreként; e pozícióban azonban nem volna szomszédos az igével, s nem kapna tőle fókusz jegyet. Vö.

(177) Azonos halmazra vonatkozó kérdőszókat tartalmazó többszörös kérdés szerkezete:

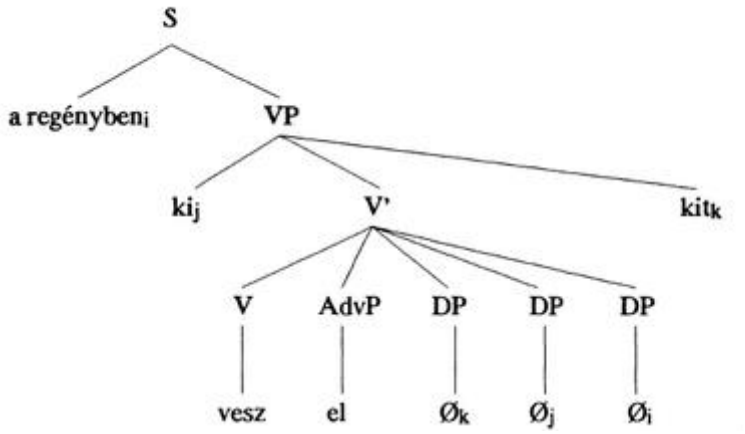

A (177)-es szerkezetben a hátravetett kérdőszó eleget tesz a hatókör-értelmezés univerzális feltételének: a *kit* vezérli a V' mondatszakaszt s a *ki* kérdőszót. (Pontosabban a két kérdőszó kölcsönösen vezérli egymást, következésképp nincs köztük hatóköri különbség.) Ugyanakkor a *kit* kérdőszó a hatókör-értelmezés (161)-es sorrendi feltételét megsértve nem előzi meg a hatóköréül szolgáló mondatszakaszt. Mint fentebb hangsúlyoztuk azonban, a (161)-es feltétel csupán tendencia a világ nyelveiben; a magyarban is fogunk még olyan eseteket találni, amikor valamilyen szórendi megkötés megakadályozza az érvényesülését. A (177)-es szerkezet talán éppen azért érződik jelöltnek, mert megsérti a (161)-es elvet.

Az alábbi többszöröskérdés-típusban látszólag egy argumentum szerepű és egy szabad határozó szerepű kérdőszót rendeltünk egymás mellé:

(178) Ki és mikor érkezik?

Valószínűbb azonban, hogy (178) két mellérendelt mondatot tartalmaz, s közülük az elsőben törlést végeztünk. Azaz:

(179) Ki érkezik, és mikor érkezik?

Az ige a második tagmondatban is törölhető:

(180) Ki érkezik, és mikor?

Összefoglalva az elmondottakat: a kiegészítendő kérdések kérdő operátorának szórendi helyéről a hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es feltételei, valamint a kérdezés (163)-as elve gondoskodnak; a többszörös kérdések második és további kérdőszavainak helyéről pedig az univerzális kvantorok felszíni pozícióját meghatározó, lentebb ismertetendő kvantorkiemelő szabály. A kérdőszók hangsúlyát a (39)-es hangsúly-kiosztó szabály, hatóköri értelmezését pedig az (156)-os elv biztosítja.

A generatív elméletben feltételezik, hogy az eldöntendő kérdések is tartalmaznak egy — számos nyelvben testetlen — kérdő operátort. A magyarban ez az elvont operátor vagy a VP utolsó három szótagjára eső sajátos, középső-magas-mély dallammal (l. 181), vagy a V-hez illesztett *-e* szócskával (l. 182) jár együtt.

(181) a. Találkoztál Imrével?
K M A

Két, illetve egy szótagos VP esetén a dallam utolsó kettő, illetve mindhárom egysége egy szótagra vonódik össze — vö.

(181) b. Eljössz?
K MA
c. Jössz?
KMA

(182) Találkoztál-e Imrével?

Az eldöntendő kérdések kérdő operátorának fókusz is eshet a hatókörébe:

(183) [$_{VP}$Imrével [$_{V'}$találkoztál]]?

Minthogy e kérdő operátor hatóköre a VP, indokolt a VP-hez csatolt pozícióban feltételezni. Az *-e* szócska elhelyezésében terjedő változás — l. (184) — nyilvánvalóan annak a törekvésnek a megnyilvánulása, hogy az elvont kérdő operátor fonológiai képviselője az elvont operátor helyén, a VP előtt jelenjék meg.

(184) Nem tudom, [$_{S}$ [$_{VP}$nem [$_{VP}$-e [$_{VP}$ Imrével találkozott]]]]

6.3. Tagadó mondatok

Mondattagadás esetén a tagadószó helye a V' mondatszakasz előtt van, feltehetőleg a V' csomóponthoz csatolt pozícióban. Azaz:

(185) [$_{S}$Imre [$_{VP}$ [$_{V'}$nem [$_{V'}$szereti Erzsit]]]]

A V'-hoz csatolt tagadószó hatóköre a hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es) elveinek megfelelően a V' mondatszakaszra terjed ki, tehát magában foglalja az esetlegesen V'-ban található operátorokat is. A (186)-os mondatban például a tagadás nagyobb hatókörű, mint a V'-ben található univerzális kvantor, tehát a mondat azt jelenti: 'ami Imrét illeti, nem igaz az, hogy minden ismerősét meghívta' (és nem azt, hogy 'minden ismerősére igaz, hogy nem hívta meg').

(186) [$_S$Imre [$_{VP}$ [$_{V'}$nem [$_{V'}$hívta meg minden ismerősét]]]]

A V' csomópontot megelőző és vezérlő operátorok, így a fókusz, a kérdő operátor vagy a VP-hez csatolt kvantorok természetesen kívül esnek a mondattagadó *nem* hatókörén (l. (187a–c)). Ugyanez áll a topikalizált összetevőkre is (l. (186) és (187)).

(187) a. [$_S$Imre [$_{VP}$Erzsinek [$_{V'}$nem [$_{V'}$adta át az üzenetet]]]]
b. [$_S$Imre [$_{VP}$kinek [$_{V'}$nem [$_{V'}$adta át az üzenetet]]]]
c. [$_S$Imre [$_{VP}$többeknek [$_{VP}$ [$_{V'}$nem [$_{V'}$adta át az üzenetet]]]]]

A mondattagadó *nem* egy fonológiai szót alkot az igével, tehát ha fókusz hiányában az ige a (39)-es szabály értelmében mint a VP csomóponttól uralt első fő összetevő hangsúlyt kap, hangsúlya a *nem*-re esik (l. (186) és (187c)). A fókuszt követő hangsúlytalan igét megelőző *nem* természetesen maga is hangsúlytalan marad (l. (187a,b)).

A tagadószó kerülhet a fókusz elé is, ahol mondatrésztagadó operátorként értelmezzük (a *hanem*-mel páros mellérendelő kötőszót alkotó *nem*-et kivéve; erről lentebb szólunk). A mondatrésztagadó *nem* fonológiailag összeolvad a fókusszal, azaz a tagadószó átveszi a fókusz hangsúlyát. Pl.:

(188) Imre nem Erzsit szereti.

A mondattagadó és a mondatrésztagadó *nem* egy tagmondaton belül egyszerre is megjelenhet, pl.:

(189) Imre nem Erzsit nem szereti.

Kérdéses, hogy a mondatrésztagadó *nem*-et a fókuszhoz vagy a VP-hez csatoljuk-e. Ha az első megoldást választjuk (l. (190a)), a *nem* hatóköre az (156)-os elv értelmében mindössze a fókuszban álló XP; tehát a mondatnak mintegy negatív fókusza van, s a negatív fókusz hatóköre terjed ki a V' mondatszakaszra. Ha a *nem*-et a VP-hez csatoljuk (l. (190b)), akkor hatóköre a VP mondatszakasz. Vö.

(190) Mondatrésztagadást tartalmazó mondat szerkezete:

a.

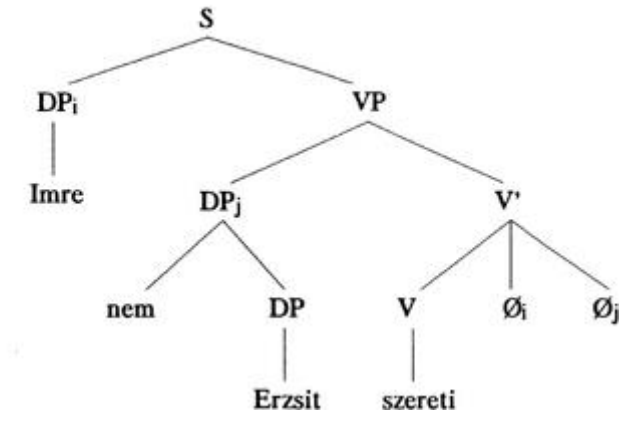

b.

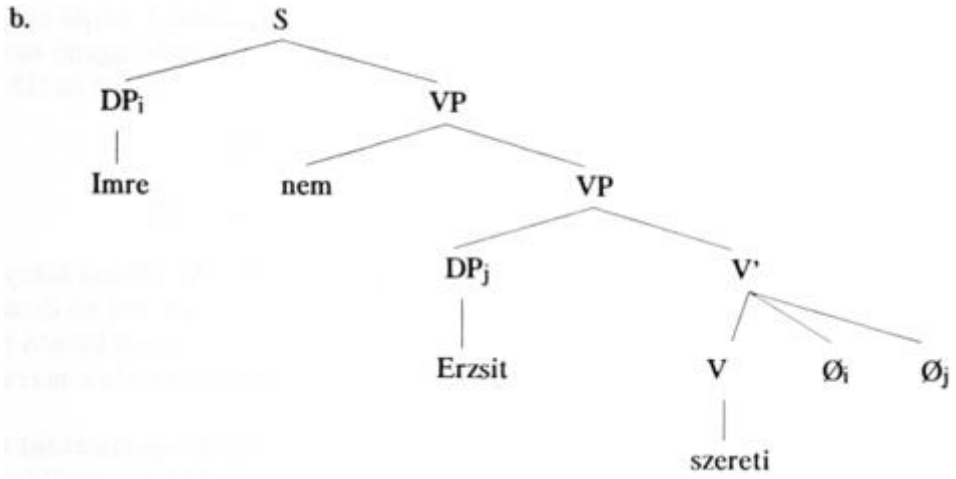

A mondat jelentésére vonatkozó intuíciónkat talán a (190a) alatti szerkezet tükrözi hívebben. A (190a) alatti szerkezet feltételezése esetén mindenesetre gondoskodnunk kell róla, hogy a tagadott mondatrész kötelezően fókuszpozícióba kerüljön. Ezt az alábbi elv feltételezésével érhetjük el:

(191) **A mondatrésztagadás feltétele**
A tagadott mondatrésznek fókuszjeggyel kell rendelkeznie.

A tagadó mondatok hangsúlyozásának leírásához az alábbi fonológiai szabállyal kell kiegészítenünk nyelvtanunkat:

(192) ***nem*-összeolvadás**
A *nem* tagadószó fonológiailag összeolvad az őt követő fő összetevővel.

A *hanem*-mel páros mellérendelő kötőszót alkotó *nem*-et megkülönböztetjük a *nem* tagadószótól; azon nem megy végbe a (192)-es szabály. A *nem…hanem* operátorpár két VP mellérendelésére, pontosabban szembeállítására szolgál, s ennek megfelelően mindkét operátor VP-hez csatolt pozícióban jelenik meg. Azaz:

(193) ***nem...hanem*-mel összekapcsolt VP-mellérendelés szerkezete**

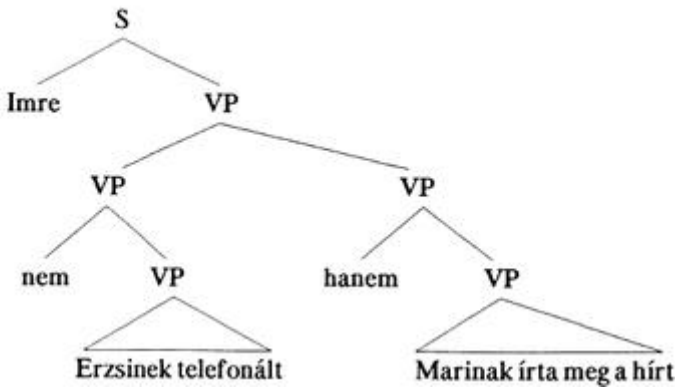

Ha a második VP V’ szakasza azonos az első VP V’ szakaszával, természetesen törlődik, azaz:

(194) [$_S$Imre [$_{VP}$nem [$_{VP}$Erzsinek [$_{V'}$telefonált]]]
[$_{VP}$hanem [$_{VP}$Marinak [$_{V'}$0]]]]

A *hanem* szolgálhat két teljes tagmondat: egy tagadó és egy állító összekapcsolására is, pl.:

(195) [$_S$A gyerekeket nem küldtem ki játszani], hanem [$_S$a nagyokkal megírattam a leckét, a kicsiknek pedig meséltem].

Ez esetben nem páros kötőszóról van szó; az első tagmondat *nem* tagadószava a mondattagadó *nem*-re jellemző mondattani és fonológiai sajátságokat mutatja; így például végbemegy rajta a (192)-es szabály.

Ha nem a *hanem*-mel párban álló *nem* tagadószó esetében marad el a (192)-es szabályban megfogalmazott fonológiai összeolvadás, a mondatot olyan hiányos mondatként értelmezzük, melyből hiányzik a VP-vel szembeállított, *hanem*-mel bevezetett szakasz. Vö.

(196) a. „Imre nem 'telefonált."
„Hanem mit csinált?"
b. „Imre nem 'Erzsinek telefonált."
„Hanem kinek?"

Ha a tagadószó nem értelmezhető a *hanem*-mel párba állítható VP-operátorként (például az igekötő ige mögötti pozíciója mutatja, hogy a *nem* a V' csomóponthoz van csatolva), a tagadószó nem maradhat hangsúlytalanul, azaz a (192)-es szabály elvégzése kötelező. Vö.

(197) *[$_S$A gyerekeket [$_{VP}$ [$_{V'}$nem [$_{V'}$'küldtem ki játszani]]]]

6.4. Kvantort tartalmazó mondatok

6.4.1. A kvantorpozíció

A kvantált kifejezések több típusa, így például az univerzális kvantort tartalmazó kifejezések, nem illeszthetők bele a magyar mondat kiinduló szerkezetében feltételezett pozíciókba. Vö. pl.:

(198) [$_T$Az előadó] minden kérdést [$_{VP}$meg[$_{V'}$válaszolt]]

A *minden kérdést* kifejezés nem állhat a fókuszpozícióban, hiszen azt az igekötő foglalja el. Nem lehet az S csomópont gyermeke, azaz topik vagy mondathatározó sem, mert egyrészt a közvetlenül S-től uralt összetevőktől eltérően kötelezően hangsúlyos, másrészt pedig, jóllehet az S-től uralt összetevők felcserélhetők egymással, nem előzheti meg a nem kvantált topikalizált kifejezéseket. Vö.

(199) *[$_S$Minden kérdést az előadó [$_{VP}$meg[$_{V'}$válaszolt]]]

A *minden kérdést* kötelező hangsúlya arra enged következtetni, hogy a kifejezést VP csomópont uralja (l. a (39)-es hangsúlyszabályt). Minthogy a kifejezés fókuszban nem állhat, VP-hez csatolt pozíciót kell, hogy elfoglaljon. Azaz:

(200) Kvantort tartalmazó mondat felszíni szerkezete

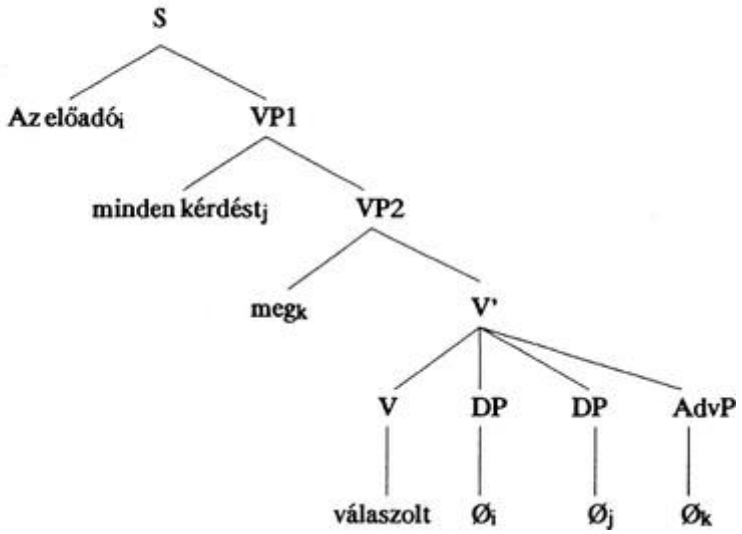

Több univerzálisan kvantált kifejezés jelenléte esetén mindegyik kifejezés kötelezően hangsúlyos, tehát feltételezhetően mindegyiküket külön-külön VP csomópont uralja, a következőképpen:

(201) Kvantorokat tartalmazó mondat felszíni szerkezete

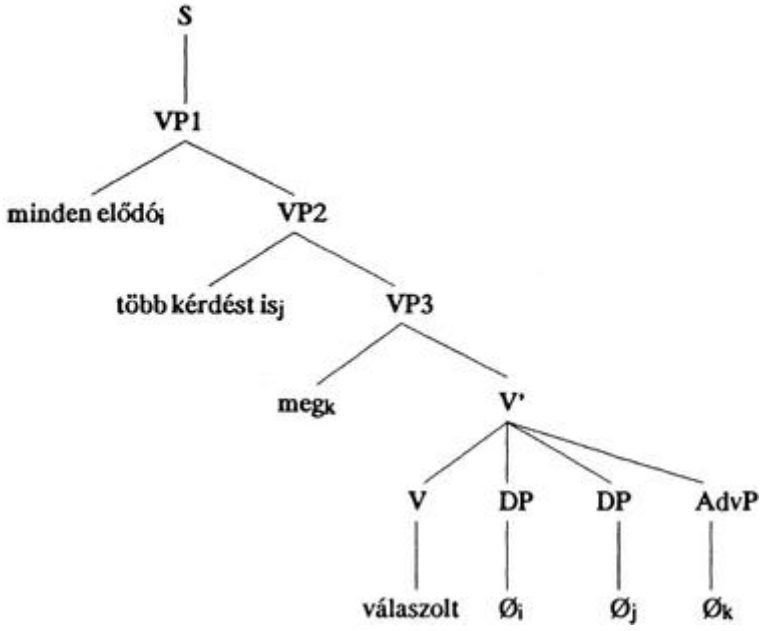

Az univerzális kvantort tartalmazó kifejezések szerkezeti pozíciójára vonatkozó hipotézisünk helyességét az is alátámasztja, hogy a feltételezett kvantorpozíció összhangban van a hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es elveivel. Ezek az elvek azt jósolják, hogy egy VP-hez csatolt operátor hatóköre az

általa vezérelt VP csomópontra terjed ki — de nem foglalja magában az őt megelőző és vezérlő kvantált kifejezéseket, valamint a topikalizált összetevőket. A (201)-es mondatban például a *több kérdést is* hatóköre a VP3 mondatszakasz; a *minden előadó* hatóköre pedig a *több kérdést is* kifejezést is magában foglaló VP2. A mondatnak a hatóköri viszonyokat explicitebbé tevő átfogalmazása arról tanúskodik, hogy az (156)-os és (161)-es elvek segítségével megjósolt értelmezés helyes:

(202) 'Minden előadóra külön-külön igaz, hogy több kérdést is megválaszolt.'

Ha a két kvantált kifejezést felcseréljük, relatív hatókörük is az ellenkezőjére fordul, azaz az elöl álló és a mondat többi részét vezérlő *több kérdést* is kifejezés lesz a nagyobb hatókörű. Vö.

(203) $[_S\ [_{VP}$Több kérdést is $[_{VP}$minden előadó $[_{VP}$meg $[_{V'}$válaszolt]]]]]
'Több kérdésre is igaz, hogy minden előadó megválaszolta.'

6.4.2. A kvantált kifejezések típusai

A kvantált kifejezések különféle típusainak szórendi viselkedése nem teljesen azonos. A *minden, mindegyik, összes* univerzális kvantort tartalmazó kifejezések a mondat operátorpozíciói közül egyedül a VP-hez csatolt, kvantorpozíciónak is nevezhető pozícióban állhatnak. A (199)-es példán már bemutattuk, hogy nem kerülhetnek a VP-n kívül, a közvetlenül S-től uralt pozícióba. Mint a lenti példa illusztrálni fogja, nem kerülhetnek fókuszpozícióba sem.

(204) *$[_S$ Az előadó $[_{VP}$minden kérdést $[_{V'}$válaszolt meg]]]

Az *is*-től, *még…is*-től módosított kifejezésekre ugyanazok a szórendi megszorítások érvényesek, mint a *minden* univerzális kvantort tartalmazó kifejezésekre, ezért azokat is univerzálisan kvantált kifejezéseknek tekintjük. Vö.

(205) a. $[_S$Az előadó $[_{VP}$*az én kérdésemet is* $[_{VP}$meg$[_{V'}$válaszolta]]]]
b. *$[_S$*Az én kérdésemet is* az előadó $[_{VP}$meg$[_{V'}$válaszolta]]]
c. *$[_S$Az előadó $[_{VP}$*az én kérdésemet is* $[_{V'}$válaszolta meg]]]

Mint az összefoglaló–kirekesztő szórenddel kapcsolatos, több mint egy évszázados magyar grammatikai vita feltárta, a fokot, mértéket, gyakoriságot, módot kifejező határozók is a kvantált kifejezésekhez hasonlóan viselkednek szórendileg. (Ezek a határozótípusok is hatókörrel rendelkeznek, de az operátor szerepű argumentumoktól eltérően nem kötnek változót). Közülük a maximális fokot/mértéket/gyakoriságot kifejező határozókra ugyanaz az általánosítás érvényes mint az univerzális kvantort tartalmazó kifejezésekre: az operátorpozíciók közül csak a VP-hez csatolt kvantorpozícióban állhatnak — következésképpen az ilyen határozókat is az univerzálisan kvantált kifejezések osztályába soroljuk. Vö.

(206) a. [$_S$Imre [$_{VP}$*teljesen* [$_{VP}$meg [$_V$gyógyult]]]]
b. *[$_S$*Teljesen* Imre [$_{VP}$meg[$_V$gyógyult]]]
c. *[$_S$Imre [$_{VP}$*teljesen* [$_V$gyógyult meg]]]

(207) a. [$_S$Imre [$_{VP}$*állandóan* [$_{VP}$meg[$_V$sérti a barátait]]]]
b. *[$_S$*Állandóan* Imre [$_{VP}$meg[$_V$sérti a barátait]]]
c. *[$_S$Imre [$_{VP}$*állandóan* [$_V$sérti meg a barátait]]]

Vajon milyen szórendi megkötések vonatkoznak a nem univerzális, csupán pozitív értelmű kvantált kifejezésekre, köztük a pozitív fokot, mértéket, gyakoriságot, pozitív módot kifejező határozókra? Tekintsük az alábbi példákat:

(208) a. [$_S$Az előadó [$_{VP}$*sok kérdést* [$_{VP}$el [$_V$hárított]]]]
b. [$_S$*Sok kérdést* az előadó [$_{VP}$el [$_V$hárított]]]
c. [$_S$Az előadó [$_{VP}$*sok kérdést* [$_V$hárított el]]]

(209) a. [$_S$Imre [$_{VP}$*félig* [$_{VP}$meg[$_V$gyógyult]]]]
b. *[$_S$*Félig* Imre [$_{VP}$meg[$_V$gyógyult]]]
c. [$_S$Imre [$_{VP}$*félig* [$_V$gyógyult meg]]]

(210) a. [$_S$Imre [$_{VP}$*jól* [$_{VP}$meg[$_V$válaszolta a kérdést]]]]
b. *[$_S$*Jól* Imre [$_{VP}$meg[$_V$válaszolta a kérdést]]]
c. [$_S$Imre [$_{VP}$*jól* [$_V$válaszolta meg a kérdést]]]

A (208)–(210) alatti a. mondatok azt mutatják, hogy a pozitív kvantort tartalmazó kifejezések, az univerzális kvantort tartalmazókhoz hasonlóan, állhatnak a VP-hez csatolt kvantorpozícióban. A c. mondatok tanúsága szerint fókuszképzésnek is alávethetők. A pozitív kvantort tartalmazó kifejezés topikalizációja csak a (208)-as mondat esetében ad elfogadható eredményt. Azonban a kvantált kifejezés (208b)-ben sem operátorként, hanem névként viselkedik: csak [+specifikus]-ként értelmezhető. A (208b) mondat tehát csakis a következőképpen értelmezhető: ‘sok olyan meghatározott kérdés volt, amit az előadó elhárított’; a ‘sok volt azoknak a kérdéseknek a száma, amiket az előadó elhárított’ értelem nem tulajdonítható neki. Az (209b) és (210b) mondatok azért helytelenek, mert bennük a VP elé vitt határozó sem névként, azaz topikként, sem pedig az egész S-re kiterjedő hatókörű mondathatározóként nem értelmezhető.

Vizsgáljuk meg a negatív értelmű kvantorok lehetséges felszíni pozícióit is! Először a negatív univerzális kvantort tartalmazó kifejezéseket vesszük szemügyre.

(211) a. Imrét *senki* nem vette észre.
b. Imrét *egy ember sem* vette észre.

A (211) alatti mondatok kvantált kifejezései (**senki, egy ember sem**) látszólag a fókuszpozícióban állnak — hiszen az igekötő jelenlétükben az ige mögött marad. Emlékezzünk rá azonban, hogy tagadó

mondatokban a tagadószó az, ami az igekötőt az ige mögött tartja. Az ‘igekötő, tagadószó, ige’ sorrend is lehetséges ugyan, de erősen jelölt, nyomatékos értelmű — vö.

(212) a. Imrét [$_{VP}$ [$_{V'}$nem [$_{V'}$ vettem észre]]]
b. Imrét [$_{VP}$észre [$_{V'}$nem [$_{V'}$vettem]]]

Az igekötő az (211a) mondat nyomatékos változatában is beférkőzhet a negatívan kvantált kifejezés és a tagadószó közé:

(213) Imrét senki [$_{VP}$észre [$_{V'}$nem [$_{V'}$vette]]]

A (213)-as mondatban az igekötő nyilvánvalóan a fókuszpozíciót foglalja el, amiből arra következtetünk, hogy a mondat (211a) változatában a fókuszpozíció üres, azaz a negatív univerzális kvantort tartalmazó kifejezés — a pozitív univerzális kvantort tartalmazó kifejezésekhez hasonlóan — a VP-hez csatolt kvantorpozícióban áll. (211a) szerkezete tehát a következő:

(214) [$_{S}$Imrét [$_{VP}$senki [$_{VP}$ [$_{V'}$nem [$_{V'}$vette észre]]]]]

Minthogy a *sem*-től módosított kifejezések az *is*-től módosított kifejezések negatív megfelelői, azt várnánk, hogy az *is*-től módosított kifejezésekhez hasonlóan univerzális kvantorok módjára viselkednek, azaz a VP-hez csatolt kvantorpozícióban állnak. Ha a (211b) mondat egy ember sem kifejezése valóban a VP-hez csatolt kvantorpozícióban foglalna helyet, a mondat fókuszpozíciója nyitva állna az igekötő számára — azonban nem ez a helyzet; (211b)-nek nincs az (213)-ashoz hasonló variánsa. Vö.

(215) *[$_{S}$Imrét [$_{VP}$egy ember sem [$_{VP}$észre [$_{V'}$nem vette]]]]

(A mondatban azért tettük ki a *nem* tagadószót, mert feltételezésünk szerint a mondat kiinduló szerkezetében mind a *sem*, mind a mondattagadó *nem* megtalálható. Ha a *sem* és a *nem* közé nem ékelődik más összetevő, a *nem* törlődik; ha azonban a *sem* és a *nem* nem szomszédosak egymással, mindkettőt ki kell tennünk — pl.:

(216) Imrét *nem* vette észre egy ember *sem*.

A (215)-ös mondat helytelenségéből arra következtethetünk, hogy a *sem*-től módosított kifejezések az *is*-től módosított kifejezésektől eltérően mégsem (vagy nem mindig) számítanak univerzálisan kvantált kifejezéseknek. Erre utal a *sem*-től módosított összetevőt tartalmazó mondatok, pl. (211b) hangsúlyozása is: az ilyen mondat igéje hangsúlytalan, ami a (39)-es hangsúlyszabály értelmében csak

akkor lehetséges, ha az ige előtti fókuszpozíció ki van töltve, azaz, ha a *sem*-től módosított összetevő fókuszpozícióban áll.

A nem-univerzális negatív kvantort tartalmazó, valamint a negatív fokot, mértéket, gyakoriságot, módot kifejező összetevők kötelezően a fókuszpozícióba kerülnek. Vö.

(217) a. [$_S$Imre [$_{VP}$*alig* [$_{V'}$figyel ide]]]
b. *[$_S$Imre [$_{VP}$*alig* [$_{VP}$ide[$_{V'}$figyel]]]]
c. *[$_S$Alig *Imre* [$_{VP}$ide[$_{V'}$figyel]]]

(218) a. [$_S$Imrét [$_{VP}$*ritkán* [$_{V'}$látogatom meg]]]
b. *[$_S$Imrét [$_{VP}$*ritkán* [$_{VP}$meg[$_{V'}$látogatom]]]]
c. *[$_S$*Ritkán* Imrét [$_{VP}$meg[$_{V'}$látogatom]]]

(219) a. [$_S$Imre [$_{VP}$*rosszul* [$_{V'}$válaszolta meg a kérdést]]]
b. *[$_S$Imre [$_{VP}$*rosszul* [$_{VP}$meg[$_{V'}$válaszolta a kérdést]]]]
c. *[$_S$*Rosszul* Imre [$_{VP}$meg[$_{V'}$válaszolta a kérdést]]]

Mint a (217)–(219) alatti mondatok mutatják, negatív (nem-univerzális) kvantort tartalmazó kifejezések az operátorpozíciók közül csak a fókuszpozícióban jelenhetnek meg. Szórendi viselkedésük hasonlít a tagadott mondatrészek viselkedéséhez, de nem azonos vele. Míg az explicit tagadást tartalmazó mondatrészek a mondatrésztagadás (191)-es feltétele értelmében csak a fókuszpozícióban állhatnak, a negatívan kvantált kifejezések a V' mondatszakaszban is maradhatnak, ha egy náluk nagyobb hatókörű fókusz hatókörébe esnek. Vö.

(220) a. [$_S$Imre [$_{VP}$nem jól [$_{V'}$válaszolta meg a kérdést]]]
b. *[$_S$ [$_{VP}$Imre [$_{V'}$válaszolta meg a kérdést nem jól]]]

(221) a. [$_S$Imre [$_{VP}$rosszul [$_{V'}$válaszolta meg a kérdést]]]
b. [$_S$ [$_{VP}$Imre [$_{V'}$válaszolta meg a kérdést rosszul]]]

Összefoglalva az elmondottakat: a kvantált kifejezéseknek három típusát különböztettük meg: az univerzálisan, a pozitívan és a negatívan kvantált kifejezéseket. Az explicit kvantort tartalmazó kifejezések mellett a fokot, mértéket, gyakoriságot, módot tartalmazó kifejezéseket is besoroltuk e három osztály valamelyikébe. Az *is*-t (pontosabban az *is* tárgyalt típusát) univerzális kvantornak tekintettük. Az univerzálisan kvantált kifejezések az operátorpozíciók közül csak a VP-hez csatolt kvantorpozícióban, a negatívan kvantált kifejezések pedig csak a fókuszpozícióban állhatnak. A pozitívan kvantált kifejezések a VP bármely operátorpozíciójában megjelenhetnek (sőt, ha névként is interpretálhatók, akár topikalizációnak is alávethetjük őket.)

Felmerülhet a kérdés, miért nem szóltunk a logikában az egzisztenciális kvantor megnyilvánulásainak tekintett *vala-* morfémát tartalmazó kifejezésekről. A *vala-* előtagú kifejezések, akárcsak a *né-* morfémát tartalmazók (azaz a *némi, néhány, némely* előtagú kifejezések) nem az operátorok, hanem a határozatlan főnévi csoportok mintájára viselkednek: logikai értelemben névként, valamint kötött változóként is

értelmezhetők. A topikpozíció és a V' mondatszakasz áll nyitva előttük, valamint balra való kihelyezésnek is alávethetők. Topikpozícióban, azaz a mondat elején, eső intonációval ejtve csak névként szerepelhetnek, tehát kívül esnek a VP operátorainak hatókörén. Pl.:

(222) **Valaki mindenkit értesített.**
'Volt egy személy, aki mindenkit értesített.'

A V' mondatszakaszban, valamint balra való kihelyezés esetén akár névként, akár kötött változóként értelmezhetők. Pl.:

(223) **a. Mindenkit értesített valaki.**
b. Valaki mindenkit értesített.
A M

Mind (223a), mind (223b) az alábbi két jelentéssel bír:

(224) **a. 'Mindenkit értesített egy-egy személy.'**
b. 'Volt egy személy, aki mindenkit értesített.'

6.4.3. A kvantoremelés szabálya

A 6.4.1. alfejezetben azonosított úgynevezett kvantorpozíció, az univerzálisan és pozitivan kvantált kifejezések felszíni pozíciója úgy jön létre, hogy a kvantált kifejezést a V'-ban található kiindulószerkezeti pozíciójából kiemeljük, és a VP-hez csatoljuk. Érdekes módon a kvantált kifejezések azokban a nyelvekben is hozzácsatolással kerülnek hatókörüket vezérlő pozícióba, melyekben ez a művelet nem a levezetés transzformációs komponensében, hanem láthatatlanul, a logikai komponensben megy végbe. Emlékeztetőül: egy A kifejezésnek egy B kifejezéshez való hozzácsatolása esetén kettejük szülőcsomópontjaként a B kifejezést ismételjük meg, azaz a következő szerkezet jön létre:

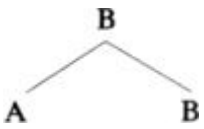

A kvantoremelő transzformációt a következőképpen fogalmazhatnánk meg:

(225) **Kvantoremelés**
Csatold a kvantált XP-t a VP csomóponthoz!

A szabály, mint a transzformációk általában, elvileg nem kötelező; elvégzését a hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es elvei kényszerítik ki, megkívánván, hogy a kvantált kifejezések vezéreljék és megelőzzék hatókörüket.

A szabály egy tagmondaton belül tetszés szerinti számban elvégezhető. Minden megismétlése újabb VP-csomópontot hoz létre. A kvantált kifejezések tetszés szerinti sorrendben vethetők alá kvantoremelésnek; azonban a kvantoremelések sorrendje határozza meg a kvantoroknak mind a felszíni sorrendjét, mind a hatóköri viszonyait (mint ahogy ezt például a (201)-es és (203)-as példák illusztrálják).

6.4.4. Disztribúciós megkötések

A kvantoremelés (225) alatti szabálya nem tesz különbséget a kvantált kifejezések három típusa között; tehát, ha működését nem korlátozzuk, akkor például a negatívan kvantált kifejezéseket is a VP-hez csatolja. A fókuszképzésnek és a topikalizációnak a 3.2. alfejezetben megfogalmazott szabályai sem különböztetik meg a kvantált kifejezések típusait, sőt még a kvantált és nem kvantált kifejezések között sem tesznek különbséget, tehát nem zárják ki a kvantált kifejezések fókusz- vagy topikpozícióba való kiemelését. Mint azonban a 6.4.2. alfejezetben megállapítottuk, a kvantált összetevők három típusát más-más szórendi lehetőségek jellemzik. Az alábbi megszorításokat figyeltük meg:

I. Univerzálisan kvantált kifejezés nem topikalizálható.
II. Univerzálisan kvantált kifejezés nem vihető fókuszba.
III. Csak az olyan pozitívan kvantált kifejezés topikalizálható, mely névként vagy mondathatározóként is értelmezhető.
IV. Negatívan kvantált kifejezés nem topikalizálható.
V. Negatívan kvantált (nem univerzális) kifejezés nem vethető alá kvantoremelésnek.

Az alábbi megszorításokra eddig még nem figyeltünk fel:

VI. Univerzális kvantor hatókörében nem végezhető kérdőszó-kiemelés — pl.:

(226) Mindenki melyik filmet látta?

E mondatban a *mindenki*nek nem tulajdonítható a VP-re kiterjedő hatókor, azaz a mondat nem értelmezhető az alábbi módon:

(227) 'Mondd meg mindenkiről külön-külön, hogy melyik filmet látta.'

E példa akkor lehet helyes, ha a *mindenki* balra kihelyezett összetevőként értelmezhető benne, tehát emelkedő intonációval ejtjük, s kis hatókörű operátorként értelmezzük (l. (228a)). (226)-nak van egy másik értelmezési lehetősége is: a kérdőszót érthetjük egyetlen, meghatározott objektum azonosítására szolgáló deskriptorként, mely független az univerzális kvantortól. Ekkor a kérdés azzal az előfeltevéssel jár együtt, hogy mindenki ugyanazt az egy filmet látta (l. (228b)).

(228) a. [$_{E}$Mindenki [$_{S}$ [$_{VP}$melyik filmet látta]]]
A M
'Melyik filmre igaz, hogy mindenki látta?'
b. [$_{S}$Mindenki [$_{VP}$melyik filmet látta]]
'Mindenki egy bizonyos filmet látott. Melyik volt az?'

VII. Tagadást tartalmazó VP csomóponthoz nem csatolható univerzálisan kvantált kifejezés — pl.:

(229) a. *[$_{S}$Ezt a filmet [$_{VP}$mindenki [$_{VP}$ [$_{V'}$nem [$_{V'}$nézte meg]]]]]
b. *[$_{S}$Ezt a filmet [$_{VP}$mindenki [$_{XP}$nem [$_{XP}$kétszer]] [$_{V'}$nézte meg]]]

(E mondatokat is „megmenti", ha az *ezt a filmet* és a *mindenki* kifejezéseket a balra kihelyezett összetevőkre jellemző emelkedő intonációval ejtjük, s a *mindenki*-nek a balra kihelyezett operátorokhoz hasonlóan kis hatókört tulajdonítunk. Ez a lehetőség azonban a VII-es megkötés szempontjából irreleváns; a VII-es megkötés nem a balra kihelyezett univerzális kvantort, hanem a VP-hez csatolt univerzális kvantort tartalmazó tagadott mondatokra vonatkozik.)

Minthogy célunk egy olyan magyar nyelvtan felállítása, mely nemcsak minden lehetséges magyar mondat előállítására és minden rossz magyar mondat kiszűrésére képes, hanem a lehető legegyszerűbb is, kívánatos volna, ha az I.-VII. alatti megkötések közül minél többet a nyelvtanban egyébként is meglévő, működő elvekből lehetne levezetni, s minél kevesebbet kellene külön ad hoc korlátozásként kikötni.

A kvantált kifejezések topikalizációjára vonatkozó I., III. és IV. alatti megszorítások nyilvánvalóan az [XP, S] pozícióban álló összetevők funkciójának, értelmezési lehetőségeinek következményei. Nyelvtanunk az [XP, S] pozícióban álló összetevőknek kétféle értelmezését engedi meg (l. a (63)-as és (64)-es szabályokat). A referáló, argumentum szerepű összetevők topikként, azaz a mondat logikai alanyaként funkcionálnak. Az [XP, S] pozíciójú határozókat az XP VP predikációs viszony egészére kiterjedő hatókörű mondathatározókként értelmezzük. Minthogy a kvantorok nem referáló kifejezések, topikként való értelmezésük általában lehetetlen. Csupán a pozitívan kvantált kifejezések egy része, például a határozott vagy határozatlan számnevet tartalmazó kifejezések képeznek kivételt; ezek ugyanis többnyire kétértelműek, azaz kvantált kifejezésként, valamint névként, [+specifikus]-an is értelmezhetők. (Ha kvantált kifejezésnek szánjuk őket, operátor funkciójukat többnyire az (univerzális kvantort képző) *is* szócskával is világossá tesszük.) Pl.:

(230) a. [$_{S}$ [$_{VP}$Minden hallgató [$_{VP}$*három könyvet* (is)
[$_{VP}$elolvasott]]]]
b. [$_{S}$*Három könyvet* [$_{VP}$minden hallgató [$_{VP}$elolvasott]]]

A (230a) mondatban a három könyvet kifejezés operátor értékű, ugyanis a VP-hez csatolt, főhangsúlyos kvantorpozícióban áll, nem referáló kifejezés, s az őt vezérlő univerzális kvantorhoz képest kis hatókörű. (230a) jelentése: 'Minden hallgatóra igaz, hogy három (esetleg más-más) könyvet elolvasott.' A (230b) mondatban viszont a **három könyvet** névként funkcionál; ha a topikra jellemző ereszkedő hanglejtéssel

ejtjük, csak az univerzális kvantor hatókörén kívül álló referáló kifejezésként értelmezhető. (230b) jelentése: ‘Volt három meghatározott könyv, amit minden hallgató elolvasott.’

Némely határozók esetében is hasonló kétértelműség áll fenn; mind predikátum-, mind mondathatározóként értelmezhetők, s ezért mind kvantoremelésnek alávethetők, mind [XP, S] pozícióba előrevihetők. Például:

(231) a. [$_S$A hallgató [$_{VP}$minden kérdésre [$_{VP}$*biztosan* [$_{VP}$felelt]]]]
b. [$_S$A hallgató *biztosan* [$_{VP}$minden kérdésre [$_{VP}$felelt]]]

(231a)-ban a *biztosan* kvantorpozícióban lévő, hangsúlyos predikátumhatározó: a kérdések megválaszolásának módjára vonatkozik. (231b)-ben viszont hangsúlytalanul az [XP, S] pozícióban áll, s ennek megfelelően mondathatározó értékű; a *bizonyára* szinonimája; azt fejezi ki, hogy maga az a tény volt valószínű, hogy a hallgató minden kérdésre válaszolt.

A II. megszorítás, mely nem engedi meg az univerzálisan kvantált kifejezések fókuszként való kiemelését, szintén motivált; szemantikai oka van. Emlékezzünk rá, hogy a fókuszoperátor funkciója az azonosítás, mely a kizárás mozzanatát is magában foglalja. Nyilvánvalóan szemantikai konfliktus van az univerzális kvantifikáció és a kizárás mozzanata között, hiszen az univerzális kvantifikáció lényegében a kizárás tagadása.

Intuitíve az V. megszorítás is szemantikai természetű; úgy tűnik, a negatívan kvantált kifejezések azért kerülnek fókuszpozícióba, mert implicite tagadást tartalmaznak, s a tagadott mondatrészek helye a mondatrésztagadás (191)-es feltételének értelmében a fókuszpozíció. E magyarázat azért nem teljesen megnyugtató, mert ha a negatívan kvantált kifejezésekre is kiterjesztjük a (191)-as elv érvényességét, akkor helytelennek jósoljuk az alábbi, a V’-ban kis hatókörű negatívan kvantált kifejezést tartalmazó mondattípust:

(232) [$_S$ [$_{VP}$Az egyetemi oktatók [$_{V'}$keresnek keveset]]]

Ezért intuitíve bármennyire is motiváltnak tűnjék az V. megszorítás, nyelvtanunk meglévő elveiből nem tudjuk levezetni, következésképp megszorításként kell a nyelvtanba beépítenünk.

A VI. korlátozás egy logikai megszorítás nyelvi kifejeződése. Kérdés azért nem állhat egy kvantor hatókörében, mert a kérdések logikai értelemben nem igazságértékkel bíró propozíciók, ezért kvantifikáció és egyéb logikai műveletek nem végezhetők rajtuk.

A VII. megszorítás szintén logikai természetű. Egyes logikusok a mellett érvelnek, hogy az univerzális kvantor nem lehet nagyobb hatókörű, mint a tagadás; bizonyára ezért nem vihető univerzálisan kvantált kifejezés a tagadószót vezérlő pozícióba.

6.4.5. Hatókör-értelmezés

Mint a 6. alfejezet elején előrebocsátottuk, az operátorok, köztük a kvantorok hatókörét a mondatszerkezet határozza meg. A hatókör-értelmezés univerzális feltételének értelmében (l.(156)) az operátorok hatóköre az általuk vezérelt mondatszakaszra terjed ki. Ezt a feltételt a kevésbé univerzális érvényű de a magyarban fontos szerepet játszó (161)-es feltétellel is kiegészítettük, miszerint az operátorok, köztük a kvantorok meg is előzik a hatókörükül szolgáló mondatszakaszt. Ebben az alfejezetben olyan eseteket vizsgálunk meg, amikor a hatókör-értelmezés feltételeit, pontosabban a (161)-es feltételt a grammatika más elvei keresztezik.

Tekintsük az alábbi mondatokat!

(233) a. [$_S$ [$_{VP}$Kevesen [$_{V'}$néznek meg minden új magyar filmet]]]
b. [$_S$ [$_{VP}$Ki [$_{V'}$néz meg minden új magyar filmet]]]

(234) [$_S$ [$_{VP}$ [$_{V'}$Nem [$_{V'}$nézek meg minden új magyar filmet]]]]

A (233)-as mondatok két operátort: egy fókuszt vagy kérdő operátort, valamint egy univerzálisan kvantált kifejezést tartalmaznak. A fókuszban álló azonosító, illetve kérdő operátor a nagyobb hatókörű. Mindkét operátor a V' csomóponttól uralt összetevőket vezérli, tehát mindkét operátor hatóköre lényegében a V' mondatszakaszra terjed ki, azonban, míg a fókuszban álló operátor hatóköre magában foglalja a V'-ban álló univerzálisan kvantált kifejezést is, az univerzálisan kvantált kifejezés hatóköre nem foglalja magában a fókuszban álló operátort. (233b) jelentését például az alábbi logikai körülírással fejezhetjük ki:

(235) 'mely x-re, ahol x személy, és minden y-ra, ahol y magyar film,
igaz, hogy x megnézi y-t'

Az (156)-os és (161)-es elvek értelmében a kis hatókörű kvantált kifejezésnek a fókuszban álló operátortól vezérelt és megelőzött s a V' mondatszakaszt vezérlő és megelőző pozícióban kellene állnia, a következőképpen:

(236)

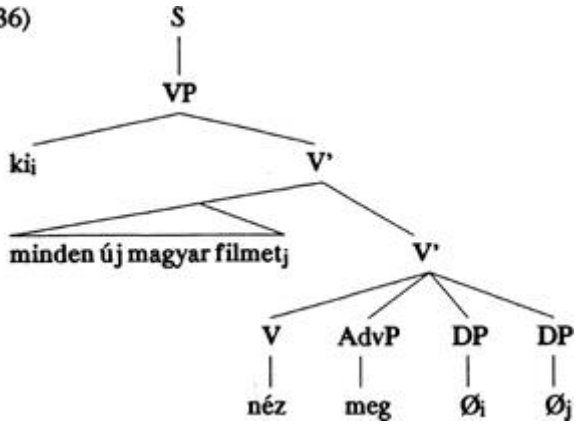

A (236)-os szerkezet azonban, jóllehet eleget tenne a hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es elveinek, megsértené a kérdezés (163)-as feltételét, miszerint a kérdő-operátor szerepű kérdőszónak fókusz jeggyel kell rendelkeznie. Fókuszjegyet az ige adhat egy vele szomszédos XP-nek. Minthogy a (236)-os mondatban a kérdőszó nem szomszédos az igével, nem értelmezhető fókuszként.

Most vegyük szemügyre a (235) alatti jelentést hordozó tényleges mondatszerkezetet!

(237) Kis hatókörű kvantort tartalmazó mondat szerkezete:

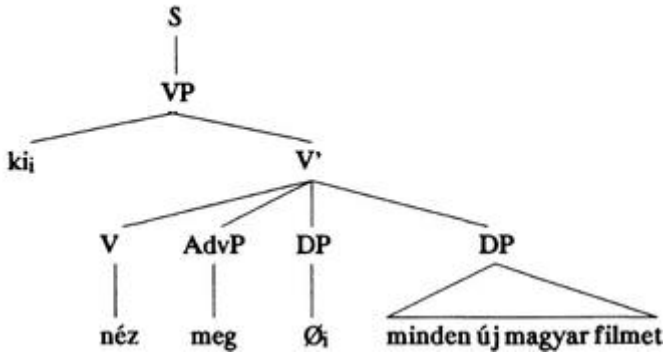

A (237)-es szerkezetben a kérdőszó az igével szomszédos pozícióban áll, tehát megkapja a kérdőoperátorként való értelmezéséhez szükséges fókusz jegyet. A kvantált kifejezés a (156)-os elv kívánalmainak megfelelően vezérli hatókörét — hiszen mindazon összetevőket vezérli, melyeket az őt uraló első elágazó csomópont: a V' ural. Nem engedelmeskedik viszont a kvantált kifejezés a (161)-es elvnek: nem előzi meg hatókörét. Azt a konklúziót kell tehát levonnunk, hogy ha a hatókör-értelmezés (161)-es elve kibékíthetetlen konfliktusba kerül a nyelvtan valamely más elvével, megsérthető.

Ugyanezt tapasztaljuk a (234)-es mondatban is. Az univerzálisan kvantált kifejezés kisebb hatókörű mint a mondattagadó *nem*; hatóköre a V' mondatszakasz. A *nem* partikulát csak akkor értelmezhetjük mondattagadó operátorként, ha szomszédos az igével, sőt, egyetlen fonológiai szót is alkot vele. Az univerzálisan kvantált kifejezés viszont csak akkor előzhetné meg hatókörét, ha a *nem* és az ige közé férkőzne. Minthogy ez mondattagadás esetén nem lehetséges, a hatókör-értelmezés (161)-es elve nem teljesül — de természetesen teljesül az univerzális érvényű (156)-os elv, azaz, a kvantált kifejezés vezérli hatókörét.

Az ige mögött maradó kis hatókörű kvantált kifejezések nem kaphatnak hangsúlyt.

Az a megfigyelésünk, hogy a kvantált kifejezések hatóköri értelmezése során a vezérlés feltétele mindig érvényesül, a megelőzés feltételének érvényesülését viszont a nyelvtan valamely más elve megakadályozhatja, úgy is átfogalmazható, hogy a hatókör-értelmezés (156)-os elvének a mondat egészében (tehát S-ben) teljesülnie kell; a hatókör-értelmezés (161)-es feltétele viszont csak az ige előtti operátorpozíciókra igaz. Hasonlítsuk össze az alábbi példapárokat!

(238) a. [$_S$Imre [$_{VP}$minden kollégáját [$_{VP}$háromszor is [$_{VP}$meghívta]]]]
b. [$_S$Imre [$_{VP}$háromszor is [$_{VP}$minden kollégáját [$_{VP}$meghívta]]]]

(239) a. [$_S$ [$_{VP}$Imre [$_V$hívta meg minden kollégáját háromszor is]]]
b. [$_S$ [$_{VP}$Imre [$_V$hívta meg háromszor is minden kollégáját]]]

(240) a. [$_S$Imre [$_{VP}$ [$_V$nem [$_V$hívta meg minden kollégáját háromszor is]]]]
b. [$_S$Imre [$_{VP}$ [$_V$nem [$_V$hívta meg háromszor is minden kollégáját]]]]

(238a) és (238b) egyértelmű a hatóköri viszonyok szempontjából. Mind az (156)-os, mind a (161)-es elv azt jósolja, hogy bennük az operátorok hatókörük szempontjából is felszíni sorendjüknek megfelelően vannak rendezve, azaz (238a)-ban a *minden kollégáját*, (238b)-ben pedig a *háromszor is* a nagyobb hatókörű. Mint a mondatok jelentésének körülírásából kitűnik, valóban ez a helyzet:

(241) a. 'Ami Imrét illeti, minden kollégájára igaz, hogy háromszor is meghívta.'
b. 'Ami Imrét illeti, három olyan alkalom is volt, amikor minden kollégáját meghívta.'

A (239) és (240) alatti mondatpárok esetében a (161)-es elv érvényesülése akadályba ütközik (a kvantált kifejezések nem ékelődhetnek a fókusz és az ige, illetve a mondattagadó *nem* és az ige közé); a (156)-os elv pedig nem tud különbséget tenni a két kvantált kifejezés között, hiszen kölcsönösen vezérlik egymást. Ennek megfelelően mindkét mondatpár minden tagja kétértelmű, azaz mind (239a), mind (239b) értelmezhető akár (242a)-ként, akár (242b)-ként:

(242) a. 'Imre az, aki minden kollégáját (külön-külön) háromszor is meghívta'.
b. 'Imre az, aki három alkalommal is minden kollégáját (egyszerre) meghívta.'

Hasonlóképpen mind (240a), mind (240b) az alábbi két jelentéssel bír:

(243) a. 'Ami Imrét illeti, nem igaz az, hogy minden kollégáját (külön-külön) háromszor is meghívta.'
b. 'Ami Imrét illeti, nem igaz az, hogy három alkalommal is minden kollégáját (egyszerre) meghívta.'

6.4.6. Két kivétel

A 6. alfejezet bevezetőjében hangsúlyoztuk, hogy a magyar nyelvben — az eddig e szempontból vizsgált nyelvek között egyedülálló módon — már a mondat felszíni szerkezetében teljes mértékben érvényesül a hatókör-értelmezés (156)-os elve, azaz az operátorok vezérlik hatókörüket. Két mondattípus: a balra kihelyezett kvantált kifejezést tartalmazó, valamint az ige utáni hangsúlyos kvantált kifejezést tartalmazó mondatok látszólag cáfolják ezt az általánosítást. Mint ebben az alfejezetben megmutatjuk, van mód rá, hogy általánosításunkat e két mondattípusra is kiterjesszük.

6.4.6.1. Balra kihelyezett kvantált kifejezések

Tekintsük az alábbi, balra kihelyezett kvantált kifejezést tartalmazó mondatokat!

(244) [$_{E}$Mindenki [$_{S}$nem hitt nekem]]
A M

(245) [$_{E}$Minden fogásból [$_{S}$csak Imre evett]]
A M

(246) [$_{E}$Gyakran [$_{S}$Erzsi két férfival vacsorázik együtt]]
A M

(247) [$_{E}$Csak könyvekből [$_{S}$nem lehet egy nyelvet megtanulni]]
A M

A (244)–(247)-es mondatokban a balra kihelyezett, emelkedő intonációval ejtett kvantált kifejezés kisebb hatókörű, mint az őt követő operátor, azaz (244)-ben a *mindenki* kisebb hatókörű, mint a mondattagadó *nem,* (245)-ben a *minden fogásból* kisebb hatókörű, mint a fókuszban álló, negatívan kvantált *csak Imre,* (246)-ban a *gyakran* kisebb hatókörű, mint a fókuszban álló *két férfival*, s végül (247)-ben a *csak könyvekből* kisebb hatókörű, mint a mondattagadó *nem*. A (244)–(247) alatti mondatok hatókör szempontjából az alábbi szórendi változatokkal egyenértékűek:

(248) Nem hitt nekem mindenki.

(249) Csak Imre evett minden fogásból.

(250) Erzsi két férfival vacsorázik együtt gyakran.

(251) Nem lehet egy nyelvet csak könyvekből megtanulni.

Csak olyan operátor helyezhető ki balra, mely alá van rendelve egy nála nagyobb hatókörű operátornak. Ha a balra kihelyezett operátor a mondat egyetlen operátora, akkor a mondat helytelen lesz. Pl.:

(252) *[$_{E}$Mindenki [$_{S}$hitt nekem]]
A M

A (244)–(247) alatti mondatokban — a hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es elveit látszólag megsértve — a mondatkezdő, balra kihelyezett operátor hatóköre nem az általa vezérelt és megelőzött mondatszakasz. Mint a (252)-es példa mutatja, a balra kihelyezett operátor hatóköre nem is lehet azonos a tőle vezérelt és megelőzött mondatszakasszal, még akkor sem, ha a mondat hatóköri értelmezésére nincs más lehetőség.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a (244)–(247)-es, valamint (252)-es mondatok kivételes hatóköri értelmezése a balra való kihelyezést jelző emelkedő intonáció függvénye. Ha e mondatok mondatkezdő operátorát a VP-től uralt operátorokra jellemző enyhén ereszkedő dallammal ejtjük, a hatóköri viszonyok a hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es elveinek megfelelő módon az ellenkezőjükre

fordulnak, illetve a jól formált (244) helytelen lesz (tekintve, hogy az univerzális kvantor nem lehet nagyobb hatókörű a mondattagadásnál), a helytelen (252) pedig jól formált lesz. Vö.

(253) *[$_S$ [$_{VP}$Mindenki nem hitt nekem]]

(254) a. [$_S$ [$_{VP}$Minden fogásból csak János evett]]
b. 'Minden fogásra igaz, hogy csak János evett belőle.'

(255) a. [$_S$Erzsi [$_{VP}$gyakran két férfival vacsorázik együtt]]
b. 'Ami Erzsit illeti, sok olyan alkalom van, amikor két férfival vacsorázik együtt.'

(256) a. [$_S$ [$_{VP}$Csak könyvekből nem lehet egy nyelvet megtanulni]]
b. 'Csak a könyvek olyanok, hogy nem lehet belőlük egy nyelvet megtanulni.'

(257) [$_S$ [$_{VP}$Mindenki hitt nekem]]

Idézzük fel a (244)-es mondat szerkezetét!

(258)

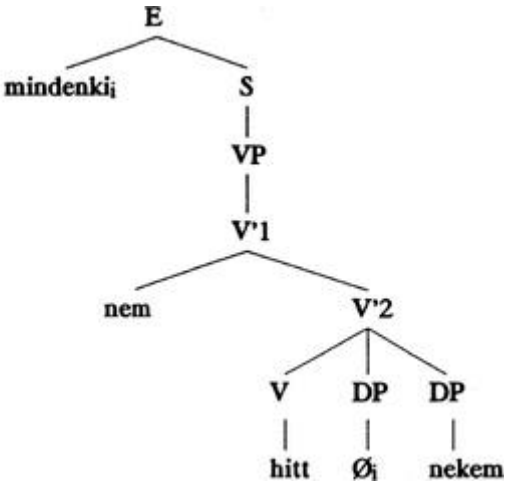

A *mindenki* kvantált kifejezés hatóköre a V'2 mondatszakasz, tehát az a tartomány, melyet a *mindenki*-vel azonos indexet viselő üres argumentum vezérel.

E megfigyelés alapján azt feltételezzük, hogy a balra kihelyezett operátorok esetében a balra kihelyezett operátorral azonos indexet viselő üres argumentum vesz részt a hatókör-értelmezésben. A helytelen (252)-es példa szerkezete alátámasztja ezt az általánosítást:

(259) Balra kihelyezett kvantort tartalmazó mondat szerkezete

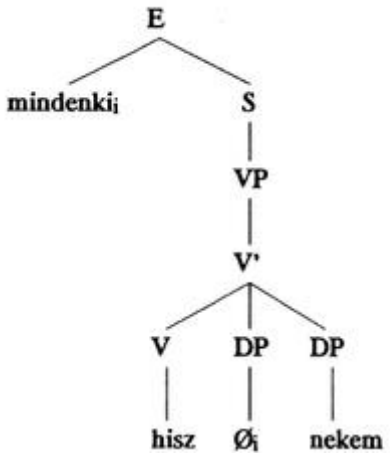

Ha feltételezzük, hogy a hatókör-értelmezésben a *mindenki*-vel azonos indexet viselő üres argumentum vesz részt, akkor világossá válik a mondat helytelenségének oka: a 0_i összetevő csupán vezérli a hatóköréül szolgáló mondatszakaszt, de a (161)-es elvet megsértve nem előzi meg — jóllehet a (161)-es elv érvényesülését semmilyen más elv vagy szabály nem akadályozza. Feltételezésünk egyébként nem teljesen ad hoc jellegű; minthogy a mondatnak a jelöletlen, rekurzív, minden mondatot tartalmazó szerkezetben szabadon előforduló realizációja az S kategória, jogosnak tűnik azt feltételeznünk, hogy az S a mondatszintű műveletek, köztük a hatókör-értelmezés tartománya. E műveletekben az S-en kívül eső, balra kihelyezett összetevőket a velük koindexált S-en belüli elemek képviselik. Ha e feltételezés fenntartható, akkor a balra kihelyezett operátorok értelmezése is megvalósítható az (156)-os és (161)-es elvek segítségével.

6.4.6.2. Egy stilisztikai szabály

A hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es elveinek látszólag ellentmondóan a mondat V' pozíciójában is állhat VP-hatókörű kvantált kifejezés — ha hangsúlyt visel. Pl.:

(260) [$_S$Imrét [$_{VP}$ismeri 'mindenki]]

(261) [$_S$ [$_{VP}$Kevesen láttak 'minden filmet]]

(262) [$_S$Imre [$_{VP}$minden kollégáját [$_{VP}$meghívta 'többször is]]]

(263) a. [$_S$Imre [$_{VP}$meghívta 'minden kollégáját 'többször is]]
b. [$_S$Imre [$_{VP}$meghívta 'többször is 'minden kollégáját]]

A (260)-as példában a *mindenki* hatóköre a VP; csak a topikalizált *Imrét* esik kívül rajta. A (261)-beli *minden filmet* is VP-hatókörű operátor; a fókuszpozíciót elfoglaló *kevesen* is a hatókörébe esik, azaz a mondat jelentése: 'Minden filmre igaz, hogy kevesen látták.' A (262)-beli *többször is* operátor is VP-hatókörű, minthogy azonban a mondatban két VP csomópont van (egyikük a *meg* igekötőt és a V'

csomópontot uralja közvetlenül, másikuk a *minden kollégáját* kvantált kifejezést is magában foglalja), a *többször is* kifejezésnek kétféle hatókör is tulajdonítható. Valóban, a mondatnak két jelentése van:

(264) a. **'Ami Imrét illeti, minden kollégájára igaz, hogy többször is meghívta.'**
b. **'Ami Imrét illeti, több olyan alkalom is volt, amikor minden kollégáját meghívta.'**

A (263) alatti példák is kétértelműek; mindkettő értelmezhető akár a (264a), akár a (264b) módon. Mindazonáltal a hatókör szempontjából kétértelmű mondatoknak is van kitüntetett olvasatuk: az, amelyikben az operátorok relatív hatóköre megfelel az operátorok felszíni sorrendjének, azaz, amelyben az előbb álló operátornak van nagyobb hatóköre. A (262) és (263a) példáknak tehát a (264a) a valószínűbb olvasatuk, a (263b) alatti mondatnak pedig a (264b)

A (260) és a (261) alatti mondatok tehát hatókör-értelmezés szempontjából az alábbi mondatokkal egyenértékűek:

(265)

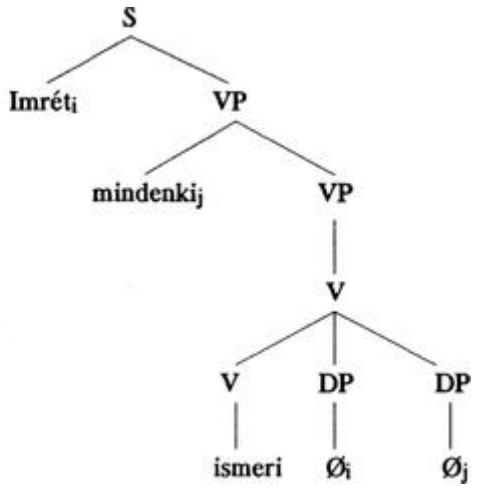

(266)

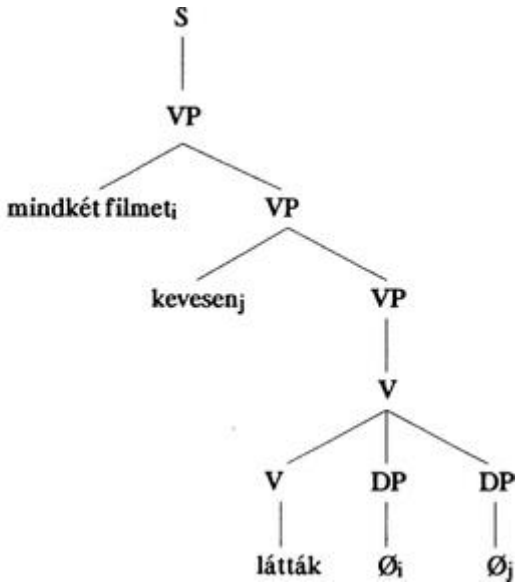

A kétértelmű (262), (263a) és (263b) mindegyikének az egyik olvasata a (267) alatti szerkezettel, másik olvasata pedig a (268) alatti szerkezettel egyenértékű.

(267) [$_S$Imre [$_{VP}$minden kollégáját [$_{VP}$többször is [$_{VP}$meghívta]]]]

(268) [$_S$Imre [$_{VP}$többször is [$_{VP}$minden kollégáját [$_{VP}$meghívta]]]]

(A (267)–(268) alatti mondatok ágrajza a (201) alatt ábrázolt szerkezettel azonos.)

A (260)–(263) képviselte mondattípus azért okoz nehézséget a leírásban, mert benne az ige utáni operátor se nem vezérli, se meg nem előzi hatókörét, tehát látszólag megsérti a hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es elveit. Hangsúlyoznunk kell, hogy az ilyen rendhagyó hatóköri értelmezésnek az a feltétele, hogy az ige mögötti operátor kötelezően hangsúlyt viseljen. Ha az ige mögötti operátor hangsúlya elmarad, az operátor kis hatókörű lesz, azaz alárendelődik a VP élén álló operátornak. (A (260) és (263a,b) alatti mondatok esetében az univerzális kvantor a nyomatékosító operátornak rendelődik alá (l. (269), (272a,b)).) Vö.

(269) Imrét 'ismeri mindenki.

(270) 'Kevesen láttak minden filmet.

(271) Imre 'minden kollégáját meghívta többször is.

(272) a. Imre 'meghívta minden kollégáját többször is.
b. Imre 'meghívta többször is minden kollégáját.

A (260)–(263) alatti mondatok ige mögötti operátora tehát nemcsak hatókör-értelmezés, hanem hangsúlyozás szempontjából is a (265)–(268) alatti mondatváltozatok kvantorpozíciót elfoglaló, kötelezően hangsúlyt viselő operátorának megfelelője. Tételezzük fel, hogy a (260)–(263), valamint a (265)–(268) alatti mondatok hatókör-értelmezés és hangsúlyozás szempontjából való egyenértékűsége abból fakad, hogy a (260)–(263) alatti mondatok a (265)–(268) alatti szerkezetekből levezetett stilisztikai változatok. A generatív elméletben a szórendet jelentéstani következmények nélkül megváltoztató stilisztikai szabályok a nyelvtannak nem a mondattani, hanem a fonológiai komponensében találhatók; az elvont felszíni szerkezetnek a hallható/olvasható ún. fonológiai szerkezetre való leképezésében vesznek részt. Ennek értelmében tehát a (265)–(268) alatti szerkezetek képviselik a (260)–(263) alatti mondatok felszíni szerkezetét is. Minthogy a szemantikai értelmezés alapjául a felszíni szerkezet szolgál, a (260)–(268)-as mondatok ige mögötti kvantorja VP hatókörű lesz — hiszen a felszíni szerkezetben a VP-t vezérlő pozíciót foglal el. A hangsúlykiosztás a stilisztikai szabályokhoz hasonlóan a felszíni szerkezetnek a fonológiai szerkezetre való leképezése során történik.

Ahhoz, hogy az ige mögötti operátorok megkapják a VP-től uralt első fő összetevőnek járó kötelező hangsúlyt, ki kell kötnünk, hogy a hangsúlykiosztás megelőzi a feltételezett stilisztikai szabályt.

A feltételezett stilisztikai szabálynak elsősorban arról kell tehát gondoskodnia, hogy egy VP-hez csatolt kvantált kifejezés hátravihető legyen az ige mögé, a V' mondatszakaszba. Azonban ez az operátor-hátravivésnek nevezhető művelet egy rokon szórendi jelenségre is kiterjeszthető. Mint az 1. alfejezetben megállapítottuk, a mondathatározók (köztük a hely- és időhatározók, valamint a beszélő vélekedését vagy az alany magatartását kifejező határozók) legtermészetesebb helye az [XP. S] pozícióban van. Pl.:

(273) a. [$_S$*Tegnap* Imre [$_{VP}$levelet kapott Erzsitől]]
b. [$_S$Imre *szerencsére* [$_{VP}$átment a vizsgán]]
c. [$_S$Imre *nagyon okosan* [$_{VP}$nem ment el a kirándulásra]]

Azonban e határozók szintén kerülhetnek az ige mögé is — pl.:

(274) a. [$_S$Imre [$_{VP}$levelet kapott *tegnap* Erzsitől]]
b. [$_S$Imre [$_{VP}$átment *szerencsére* a vizsgán]]
c. [$_S$Imre [$_{VP}$nem ment el, *nagyon okosan*, a kirándulásra]]

Operátor-hátravivő szabályunkat úgy fogalmazzuk meg, hogy a (273) alatti mondatokból a (274) alatti szerkezeteket is létre tudja hozni.

(275) Operátor-hátravivés
Minden VP-t uraló operátor hátravihető a V' mondatszakaszba, az ige mögé.

(A 'VP-t uraló operátor' megfogalmazás a VP-hez csatolt kvantált kifejezéseket és az S csomóponttól uralt mondathatározókat foglalja magába — de nem vonatkozik a V' csomópontot uraló fókuszra.)

A javasolt megoldás a következőképpen magyarázza a (260)–(263) alatti mondatok hatóköri viszonyait: a (260)-as és (261)-es mondatokban az ige mögötti kvantált kifejezés azért nagyobb hatókörű, mint a fókusz, mert a mondatnak a (275)-ös stilisztikai szabály elvégzése előtti felszíni szerkezetében, mely a szemantikai értelmezés alapjául szolgál, még vezérli és megelőzi a fókuszt uraló VP csomópontot. A (262), valamint a (263a) és (263b) alatti mondatok azért kétértelműek, mert két felszíni szerkezetből: a (276a)-ból és a (276b)-ből is levezethetők operátor-hátravivéssel.

(276) Az operátor-hátravivés bemenetéül szolgáló felszíni szerkezetek:

a.

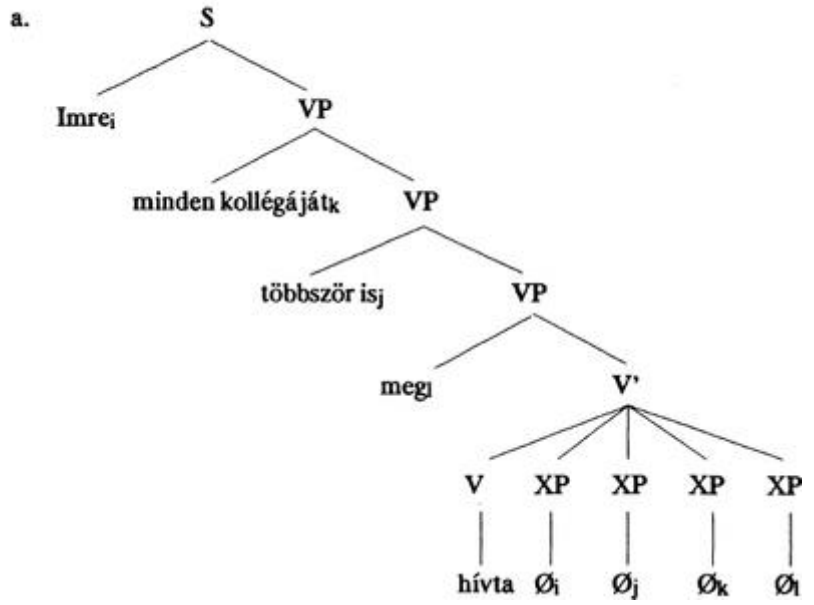

b.

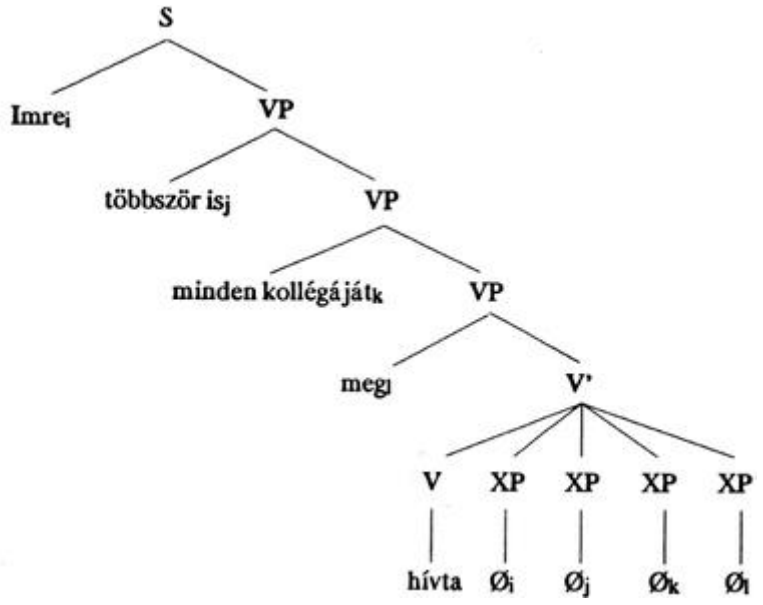

Az operátor-hátravivésnek nevezett, (275) alatti stilisztikai szabály feltételezésével tehát megszűnik a (260)–(263)-as mondatok kivételes jellege; hatóköri viszonyaik a hatókör-értelmezés (156)-os és (161)-es elveiből, kötelező hangsúlyuk pedig a (39)-es hangsúlyszabályból vezethetők le.

7. Összefoglalás

A fejezet főbb megállapításai a következőkben foglalhatók össze:

A magyar mondat elsődlegesen egy logikai alany szerepű összetevőre (illetve összetevősorra) és egy logikai állítmány szerepű igei csoportra tagolódik. A logikai alany (másként topik) hiányozhat is. A logikai alany nem szükségszerűen esik egybe a nyelvtani alannyal.

Az operátor szerepű összetevők: többek között a fókusz, a kérdőszót tartalmazó összetevő, a tagadószó, valamint a kvantorok helye az igei csoport élén, az igével kezdődő mondatszakasz előtt van. E mondatszakaszt közvetlenül a kérdőszónak, tagadott mondatrésznek is helyt adó fókuszpozíció előzi meg. A kvantorokat a fókuszpozíció elé helyezzük; a mondattagadó *nem*-et közvetlenül az ige elé csatoljuk. Az operátorok vezérlik és megelőzik a hatókörükül szolgáló mondatszakaszt; ez a mondatszerkezet szervező elve.

Az állítmányt és argumentumait a mondat igével kezdődő szakaszában generáljuk, s transzformációval visszük az operátorpozíciókba, illetve a topikpozícióba. Közöttük a nyelvtani alanynak nincs kitüntetett helye; a kiinduló szerkezetben valamennyi argumentum egymás testvércsomópontja, s a sorrendjük tetszőleges.

A magyar mondatszerkezeti hierarchiában tehát az összetevők mondattani funkciójának nincs szerepe; a mondatszerkezet a logikai szerkezet tükre.

Irodalom

A hagyományos magyar leíró nyelvészeti szakirodalomban Brassai Sámuel ad átfogó szabályrendszert az egyszerű mondatok szórendjének előállítására. Szabályrendszerének legteljesebb kifejtése *A magyar mondat* című tanulmánya. Brassai szabályrendszerét Simonyi Zsigmondnak *A magyar nyelv* című grammatikája, valamint Klemm Antal *Történeti mondattana* is átveszi. E munkáktól eltekintve a hagyományos magyar nyelvészeti irodalom a szórendi kérdések közül főként az igekötő szórendi helyére, az ún. kirekesztő és összefoglaló szórend problémájára fordított figyelmet — lásd például Arany Jánosnak *A szórend*, valamint *Még egyszer a szórend*, Joannovics Györgynek *Szórendi tanulmányok,* Kicska Emilnek *Hangsúly és szórend*, Simonyi Zsigmondnak *A magyar szórend*, Deme Lászlónak *Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet*, Hetzron Róbertnek *Les syntagmes á totalisateur du hongrois* című tanulmányát. A problémát korai generatív keretben kimerítően tárgyalja Kiefer Ferenc *On Emphasis and Word Order in Hungarian* című könyve. A semleges mondatok szórendjét vizsgálja Kovács Ferencné *A nyomatéktalan mondatok optimális szórendje* című bölcsészdoktori értekezése.

Az e fejezetben érintett szórendi, mondatszerkezeti kérdések részletesebb, bizonyos összetett mondattípusokra is kiterjedő generatív keretű elemzését nyújtja É. Kiss Katalin *Configurationality in Hungarian* című könyve. A magyar mondatszerkezetnek szintén a generatív nyelvelmélet keretében való, de eltérő felfogású, a magyar mondatot az angolhoz, franciához hasonló, alany-állítmány tagolódású szerkezetként értelmező leírása Horváth Júlia *FOCUS in the Theory of Grammar and the*

Syntax of Hungarian című munkája. Az e fejezetben vázolt felfogással kisebb vagy nagyobb kérdésekben vitatkozó generatív keretben készült tanulmányok találhatók a Kenesei István szerkesztette *Approaches to Hungarian* I,II,III. című gyűjteményben, az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII. kötetében, a Werner Abraham és Sjaak de Meij szerkesztette *Topic, Focus, and Configurationality* című kötetben, valamint a Marácz László és Pieter Muysken szerkesztette *Configurationality: the Typology of Asymmetries* című kötetben. A fejezetnek a kvantorokra vonatkozó megállapításai Hunyadi László empirikus eredményeire támaszkodnak.

Bibliográfia

Abraham, Werner és Sjaak de Mey (szerk.): *Topic, Focus, and Configurationality*, 1986, Benjamins, Amsterdam.

Ackerman, Farrell: „Verbal Modifiers as Argument Taking Predicates: Complex Verbs as Predicate Complexes in Hungarian", *Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik* 25 (1984), 23–71.

Arany János: „A szórend", *Magyar Nyelvőr* 2 (1873), 7–11.

Arany János: „Még egyszer a szórend", in *Arany János hátrahagyott iratai II*, 1889, Ráth Mór, Budapest.

Brassai Sámuel: „A magyar mondat", *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye* 1 (1863), 279–399; 3 (1865), 3–128, 173–409.

Deme László: „Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet", in Tompa József (szerk), *A mai magyar nyelv rendszere II*, 1962, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Farkas Donka: „Focus in Hungarian", *Natural Language and Linguistic Theory* 4 (1986), 77–97.

Hetzron Róbert: „Les syntagmes á totalisateur du hongrois", *Word* 20 (1964), 55–71.

Horváth Júlia: *FOCUS in the Theory of Grammar and the Syntax of Hungarian*, 1985, Foris, Dordrecht.

Hunyadi László: *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban, kandidátusi disszertáció*, 1981, Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Hunyadi László: „Remarks on the Syntax and Semantics of Topic and Focus in Hungarian", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1981), 107–136.

Joannovics György: „Szórendi tanulmányok", *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből* 13, 14 (1887–88).

Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian I, II, III*, 1985, 1987, 1990, József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Kicska Emil: „Hangsúly és szórend", *Magyar Nyelvőr* 19 (1890), 6–18, 153–158, 203–209, 390–395; 20 (1891), 292–298, 337–345, 385–394, 433–445, 481–491; 21 (1892), 385–395, 434–448, 486–497; 22 (1893), 6–13, 52–63.

Kiefer Ferenc: *On Emphasis and Word Order in Hungarian*, 1967, Mouton, The Hague.

É. Kiss Katalin: *Configurationality in Hungarian*, 1987, Reidel, Dordrecht és Akadémiai Kiadó, Budapest.

É. Kiss Katalin: „Még egyszer a magyar mondat intonációjáról és hangsúlyozásáról”, *Nyelvtudományi Közlemények* 89 (1987–88), 1–53.

Klemm Antal: *Történeti mondattan I, II, III*, 1928, 1940, 1942, Magyar Tudományos Akadémia.

Kovács Ferencné: *A nyomatéktalan mondatok optimális szórendje, bölcsészdoktori értekezés*, 1981, Eötvös Loránd Tudományegyetem.

Marácz László Károly: *Asymmetries in Hungarian, bölcsészdoktori értekezés*, 1989, Groningeni Egyetem.

Marácz László Károly és Pieter Muysken (szerk.): *Configurationality: The Typology of Asymmetries*, 1989, Foris, Dordrecht.

Simonyi Zsigmond: *A magyar nyelv*, 1889, Révai, Budapest.

Simonyi Zsigmond: „A magyar szórend”, *Nyelvészeti Füzetek* 1 (1903), Magyar Tudományos Akadémia.

Szabolcsi Anna: „Az aktuális mondattagolás szemantikájához”, *Nyelvtudományi Közlemények* 82 (1980), 59–83.

Telegdi Zsigmond és Kiefer Ferenc (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII* (1989).

Varga László: „A topicról és a fókusz utáni elemek sorrendjéről”, *Magyar Nyelv* 77 (1981), 198–200.

Varga László: „Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról – avagy Brassai és a többiek”, *Nyelvtudományi Közlemények* 88 (1986), 181–188.

Varga László: „Hozzászólás egy hangsúlytanulmányhoz”, *Nyelvtudományi Közlemények* 89 (1987–88), 53–66.

A FŐNÉVI CSOPORT SZERKEZETE

SZABOLCSI ANNA; LACZKÓ TIBOR

Bevezető

A fejezet az alárendelt mondatot nem tartalmazó főnévi csoportokkal foglalkozik, és két nagy részből áll:

1. Birtokos és determináns a főnévi csoportban
2. Bővítmények a főnévi csoportban

A tárgyalandó jelenségeket úgy választottuk ki és tárgyalásuk sorrendjét, a fejezet fölépítését úgy határoztuk meg, hogy — a konkrét adatok föltérképezésén és magyarázatán keresztül — választ kaphassunk egy nagyobb nyelvtanelméleti kérdésre. Nevezetesen arra, hogy a főnévi egység viselkedését vajon sajátosan őrá vonatkozó szabályok irányítják-e, vagy pedig lényegében ugyanazok, amelyeket a grammatika más részeiben is fölfedezhetünk. Az alábbiakban ezt fejtjük ki röviden, és végigfutunk a fejezet gondolatmenetén.

A grammatikai stúdiumok történetén meglehetős következetességgel vonul végig a szintagmán belüli és a mondatszintű jelenségek elkülönítése és — ennek megfelelően — olyan kategóriák és szabályok fölállítása, amelyeknek az érvényességi köre csupán egy-egy szerkezettípusra terjed ki. A közelmúlt évtizedek szintaxis- és szemantikaelméleti kutatásai ezzel szemben annak a föltevésnek a megfogalmazásához vezettek, hogy a szintagmák és a mondatok lényegileg azonos elven épülnek föl; összetevőik viselkedéséből — a szófaji különbségek mellett — egységes, szerkezeti terminusokban megragadható szabályszerűségek vonhatók el. Az így kialakult elmélet a korábbiaknál biztosabb fogódzót és egyszersmind a korábbiaknál nagyobb kihívást jelent a konkrét leíró munkát végző kutató számára. Biztosabb a fogódzó, mert vizsgálatainkat olyan kérdések és összefüggések birtokában kezdhetjük meg, amelyek már a nyelvi rendszer legkülönfélébb területein relevánsnak mutatkoztak. De nagyobb is a kihívás, mert az éppen vizsgált adatok sajátosságait úgy kell föltárnunk, hogy ezáltal rajtuk túlmutató általánosításokat is igazoljunk vagy cáfoljunk. Végső soron minden esetben a grammatika egységességének a hipotézise a tét.

A főnévi csoport vizsgálatának eredményei két szinten is alátámasztják e hipotézist. Egyrészt a jelenségek szintjén: bemutatjuk, hogy a főnévi csoport és a mondat szerkezete között rendszeres párhuzam vonható. Másfelől a teória szintjén: bemutatjuk, hogy a főnévi csoport viselkedése megfelel azoknak a — könyvünk bevezetőjében áttekintett — alapvető elveknek, amelyeket a grammatika egészére vonatkozóan állítottak föl. De tanulságos a két szint összefüggése is. Mert igaz ugyan, hogy a főnévi csoport és a mondat szerkezeti párhuzama szinte elmélettől függetlenül, az aprólékos adatok segítségével is szemléletessé tehető — de ennek a párhuzamnak a fölfedezésére, az idevágó adatok fölkutatására éppen az egységes elméleti keret vezetett rá bennünket.

A fejezet 1. része a főnévi csoport alapvető szerkezetének meghatározására törekszik a következő főbb kérdések fölvetése útján:

(1) Mi a jelentősége annak, hogy a magyarban a birtokos toldalékolatlan és a birtokszó számban-személyben egyezik a birtokossal?

Pl. az én kalapom

Rámutatunk, hogy ezeknek a jegyeknek az alapján párhuzam vonható a főnévi csoport és a mondat között, a birtokost az alanyhoz, a birtokot az állítmányhoz hasonlítva. Az efféle párhuzam természetesen akkor válik érdekessé, ha további adatok magyarázatául is szolgál. Toldalékolatlan birtokos helyett a főnévi csoport *-nak/-nek* ragosat is tartalmazhat — az első adatcsoport, amelyen a mondatszerkezeti párhuzamot kipróbáljuk, a kétféle birtokos viselkedésének egyezéseit és eltéréseit érinti, egyebek közt ezt:

(2) Mi az oka annak, hogy a toldalékolatlan birtokos nem szakítható el birtokszava mellől? Milyen helyet foglal el a szerkezetben a *-nak/-nek* ragos birtokos, s mi teszi ezt elszakíthatóvá?

Pl. Péter húga szőke – *Péter szőke a húga
Péternek a húga szőke – Péternek szőke a húga

Kifejtjük, hogy a fentiekkel összemérhető jelenségek figyelhetők meg a „kötött szórendű" nyelvek mondatában. Az alany általában nem mozdítható ki tagmondatából — a tagmondat élén azonban található egy operátorpozíció, amely föltehetőleg vészkijáratul szolgál az alany kimozdításához. A kétféle birtokos adatainak elemzéséből arra fogunk következtetni, hogy a *-nak/-nek* ragos birtokos pozíciója és szerepe megfelel a tagmondatbéli operátorénak. A javasolt szerkezeti párhuzam értelmében így lehetővé válik, hogy a birtokos viselkedését ugyanazokra az okokra vezessük vissza, mint a kötött szórendű nyelvek alanyáét.

Most meg kell vizsgálnunk, hogy a főnévi csoport olyan részei, mint a determinánsok, beleillenek-e ebbe a képbe. Például:

(3) A birtokszóra vonatkozó névelő miért jelenhet meg a toldaléktalan birtokos előtt — de nem mögötte —, és miért a névelő az egyetlen így viselkedő determináns?

Pl. a te bajod – *te a bajod
***minden te bajod – a te minden bajod**

Jelentéstani és mondattani (egyebek közt a vocativusszal kapcsolatos) adatokra támaszkodva amellett fogunk érvelni, hogy a determinánsok két, minőségileg különböző csoportra oszlanak, s közülük a névelő fő funkciója az alárendelt kötőszóéhoz hasonló. A determinánsi adatok tehát nemhogy gyengítenék, megerősítik a mondatszerkezeti párhuzamot. (A most mondottak indokolják, hogy a determinánsi adatokat miért a birtokos tárgyalása után vettük elő: az egyszerű *a baj, minden baj*-szerű

szerkezetek ugyanis összeegyeztethetők a fönti elemzéssel, de a kritikus eltérések kimutatására nem alkalmasak.)

Érdekes leágazása, alkalmazása a föntieknek a következő kérdés:

(4) Csupán a determinánsok jelenléte dönti-e el, hogy a főnévi csoport határozott vagy határozatlan olvasatú?

Pl. Nem olvastam Péter versét.
Péternek nem olvastam versét.

Megmutatjuk, hogy a birtokos szerkezet csak akkor lehet határozatlan olvasatú, ha a birtokost eltávolítjuk belőle. Ez — további adatok bevonásával — lehetővé teszi, hogy a birtoklásmondatoknak (*Péternek van/akad/érkezett barátja* stb.) új és egyszerű elemzését adjuk.

Az így kialakult képbe illeszkedik a 2. rész anyaga. Az 1. részben a főnévi csoportnak csak olyan tulajdonságait vizsgáltuk, amelyek gyakorlatilag függetlenek attól, hogy milyen főnév szerepel benne. A szintaxis számára a főnév természete elsősorban akkor vet föl további kérdéseket, ha a főnévnek bővítményszerkezete van. A 2. részben először a következő kérdésekkel foglalkozunk:

(5) Van-e a főneveknek az igékéhez minőségileg hasonló vonzatkeretük?

(6) Ha van, azonos-e ez a képzés alapjául szolgáló ige vonzatkeretével?

Először megállapítjuk, hogy ezekre a kérdésekre nem lehet a főnév jelentéstípusától függetlenül válaszolni. Azok között a főnevek között, amelyeknek a fogalmi szerkezete elvileg esélyt ad a vonzatosságra, elkülönítjük a ‘tény, cselekvés’ és az ‘eredmény’ jelentésűeket. Ezt a megkülönböztetést, amelyet az értelmező szótár is jól ismer, különféle formai jegyekkel is alátámasztjuk (pl. *a májusban való utazás — a májusi utazás*). Ezután amellett érvelünk, hogy az ‘eredmény’ jelentésűeknek nincsenek szigorú értelemben vett vonzataik, a ‘tény, cselekvés’ jelentésűeknek viszont ugyanolyan vonzatkeretük van, mint az igéknek. A látszólagos eltérésekről — amelyek főként az „alany” és a „tárgy” kifejezését érintik — pontosan számot lehet adni a grammatikaelméletnek az esetadásra és az „elhallgatott” vonzatok értelmezésére vonatkozó elveivel.

A másik nagyobb kérdéskör már nemcsak a vonzatokkal, hanem az összes bővítménnyel kapcsolatos:

(7) Hogyan helyezkednek el a bővítmények a főnévi csoportban?

(8) Mi az oka annak, hogy egyes bővítmények „jelzősülve”, mások határozói formában társulhatnak a főnévvel?

A határozói bővítményt tartalmazó szerkezetek közül különösen a balraágazókat tesszük vizsgálat tárgyává. Ezeknek két fő típusát különítjük el: a „jelzősítetlen” típust (*a Pestre érkezés*) és a „jelzősítettet” (*a Pestre való megérkezés, az ebéd utáni alvás* stb.). Az első típusban összefüggésbe

hozzuk a határozói forma megőrzését azzal, hogy ez a szerkezet csak akkor lehetséges, ha a határozó és az alapige komplex predikátumot alkot (vö. **a Pestre megérkezés, *az ebéd után alvás*). Amellett érvelünk, hogy ilyenkor nem csupán az igető, hanem a határozó plusz igető alkotta komplex predikátum egésze van a deverbális képző hatókörében. A „jelzősítő" *való*-ról és társairól megállapítjuk, hogy a módosító-módosított szerkezet megfordítására szolgálnak.

Könyvünknek még több fejezete foglalkozik a főnévi csoporttal kapcsolatos kérdésekkel. Az alárendelt mondatot (is tartalmazó főnévi csoportokat) külön fejezet tárgyalja. Ugyanaz a fejezet talál módot arra is, hogy a mutató névmás és a névutós főnévi csoportok számos kérdésével foglalkozzék. A melléknévi jelzőkre és a melléknévi igeneves szerkezetekre vonatkozó mondandónkat a régensről, illetve az aspektusról szóló fejezet építi magába; itt nem foglalkozunk velük.

A fejezet összefoglalással zárul. Ez néhány ágrajz segítségével fölidézi legfőbb állításainkat is, valamint megadja a fölhasznált legfontosabb irodalmat.

1. Birtokos és determináns a főnévi csoportban

1.1. Az adatok bemutatása

1.1.1. Egyeztetés a magyar birtokos szerkezetben

A birtokos szerkezetre vonatkozó magyar szakirodalom egységes annak az alapvető ténynek a megállapításában, hogy a birtokos számát és személyét megjelöljük a birtokszón. Az elemzések ezen túl már lényegesen különböznek egymástól. A mi számunkra legfontosabb különbség azzal kapcsolatos, hogy az egyeztető morfémán és esetleg a többesjelen kívül az elemző számol-e még egy további jelentéses egységnek az előfordulásával. Ha nem, akkor az alábbi paradigmán végigfutó -JA elemet vagy kötőhangzónak, vagy valamelyik fenti morféma részének tekinti:

(1) a. az én kalapjaim
b. a te kalapjaid
c. az ő kalapjai
d. a mi kalapjaink
e. a ti kalapjaitok
f. az ő kalapjaik

Ha igen, akkor a -JA-t a birtoklás jelölőjének tekintve a morfémasor így alakul:

(2) tő + birtoklás + (többes +) egyeztető morféma

Bár a kétféle elemzés szigorú morfológiai értelemben gyökeresen különböző, intuitíve nem látszanak összebékíthetetlennek. Tekintsük azt az elemzést, amely szerint a többes számú birtok paradigmájában megjelenő -JA a birtoktöbbesítő morféma része. Ez a morféma nem „valamit, ami egyébként birtok, többesít", hanem „valamit birtokká léptet elő és mint ilyet többesíti". Például a *hajói-* morfémasor csak birtokszóként szerepelhet. Annak az eldöntése tehát, hogy erről a specializálódott többesről a szegmentálás szintjén is leválasztandó-e a birtoklás mozzanata, nem látszik befolyásolni a birtoklásnak mint jelentésmozzanatnak az elismerését. Mivel fejezetünk nem morfológiai tárgyú, meg fogunk elégedni azzal a következtetéssel, hogy a toldalékolt birtokszó a birtoklás és a szám-személy jegyeit hordozza magán.

Tulajdonképpen már ennek a kérdésnek az eldöntésétől függetlenül, pusztán a szám-személy egyeztetés tényének a tudomásulvételével fölmerül az a kérdés, hogy mi a szintaktikai szerepe annak az összetevőnek, amellyel a birtokszó megegyezik. A szakirodalom, ismét egységesen, jelzőnek minősíti a birtokost. A terminológia persze nem elsőrendű kérdés; az a benyomásunk azonban, hogy ennek a műszónak a mai (a száz-félszáz év előttihez képest erősen leszűkített) használata legalábbis eltereli a figyelmet arról a morfoszintaktikai különbségről, amely a magyar és egyes neki megfelelő indoeurópai szerkezetek között van. Az utóbbiakban a névmási birtokos valóban a többi jelzővel azonosan viselkedik, például, ha az adott nyelv morfológiájában szokásos, más jelzőkhöz hasonlóan nemben, számban és esetben egyezik a birtokszóval, mint az oroszban:

(3) **moju interesnuju knigu**
'az én érdekes könyvemet'

A magyar minta azonban — akár névmási, akár nem névmási birtokosról legyen szó — egy egészen másféle egyeztetési viszonyra emlékeztet, nevezetesen, az alany és az állítmány viszonyára. Ez a két, sommásan egyaránt egyeztetésnek nevezett viszony valójában mind irányában, mint tartalmában különböző. Az elsőben a főnévi fej saját jegyei a meghatározóak, s e jegyek: nem, szám és eset. A másodikban a főnévi vagy igei fejet bővítő főnévi csoport saját jegyei a meghatározóak, s e jegyek: szám és személy. A magyarban a birtokos+birtok — alany+állítmány viszony morfológiai párhuzamosságához nem csupán az egyeztető paradigmák közeles azonossága járul hozzá, hanem a -JA is, ha külön birtoklásmorfémának tekintjük: ez a toldalékok sorában éppen az idő/mód morfémájának a helyén áll:

(4) **a. [a] mi kalap-ja-[i]nk**
b. mi ír-t-unk, ír-ná-nk, ír-j-unk

Kérdés, hogy mekkora jelentőséget kell tulajdonítanunk ennek a morfológiai jelenségnek, azaz, hogy a birtokost szintaktikailag „jelzőszerűnek" vagy „alanyszerűnek" kell-e tartanunk. Lássuk, mi a tét. A hagyományos nyelvtani leírásban annak, hogy a birtokost jelzőnek minősítik, elsősorban jelentéstani következményei vannak. A jelző leszűkíti a jelzett szó terjedelmébe eső dolgok körét — a *Péter kalapja* szerkezetben az (egyes szám harmadik személytől birtokolt) kalapok körét szűkítjük Péter megnevezésével. Ez kétségkívül igaz; a birtokos szerkezetnek ezt az értelmezését minden elemzésnek ki kell adnia. Nem biztos azonban, hogy ez csak a birtokos jelzői minősítése révén érhető el. Másfelől viszont a fejezet során a birtokos szerkezetnek számos olyan formai és jelentésbeli sajátosságát fogjuk tárgyalni, amelyek rendszerezhetőeknek és megmagyarázhatóaknak látszanak akkor, ha a birtokost szerkezetileg az alannyal, a birtokot az állítmánnyal állítjuk párhuzamba, de amelyekről a jelzői minősítést alapul véve semmi érdemlegeset nem mondhatunk. És megfordítva: nem találunk olyan jelenségeket a főnévi csoportban, amelyeknek a megértését csak a jelzői fölfogás tenné lehetővé (egyebek között a birtokos szerkezet föntebb elfogadott értelmezése is létrehozható az általunk előterjesztendő elemzésben). Ezért a továbbiakban arra fogunk szorítkozni, hogy előadjuk az „alanyszerű" elemzés indokait és következményeit: nem fogunk időről időre visszatérni annak bemutatására, hogy a „jelzőszerű" elemzés nem adna magyarázatot az éppen tárgyalt jelenségekre és összefüggéseikre.

Az 1.2. pontban át fogunk tekinteni egy sor olyan jelenséget, amelyek a birtokos „alanyszerű" elemzésének kifejtésében és továbbvitelében kulcsfontosságúak. 1.3.-ban a determinánsoknak az egymáshoz és a birtokoshoz viszonyított elhelyezkedését mérjük föl. 1.4.-ben a határozatlan főnévi csoportok viselkedésére térünk rá — ismét különös tekintettel a birtokos szerkezetekre.

1.1.2. A kétféle birtokos viselkedésének egybevetése

A magyarban a birtokos kétféle formában is megjelenhet: toldalék nélkül vagy -NAK raggal. Hogy ez a rag genitivusnak vagy dativusnak tekintendő-e, régi vita tárgya. A mi álláspontunk inkább a genitivus-pártiakéval rokon, habár az idevezető kérdéseket némileg másképpen fogjuk föltenni.

Sokféle viselkedésbeli eltérésük mellett a jelöletlen és a -NAK ragos birtokosnak három alapvető közös vonása van.

(A) Azonos feltételek esetén jelenhetnek meg: csak olyan mondatban, amely egyéb birtokossal kapcsolatban nem álló, nekik megfelelő számban és személyben *egyeztetett birtokszót* tartalmaz, például:

(5) a. (A) Péter kalapja elveszett.
b. *(A) Péter kalap elveszett.
c. *(A) Péter ő kalapja / én kalapom elveszett.

(6) a. Péternek a kalapja elveszett.
b. *Péternek a kalap elveszett.
c. *Péternek az ő kalapja / én kalapom elveszett.

(A *Péternek az ő kalapja* igen régies, ill. tréfás-archaikus forma, nem foglalkozunk vele.)

(B) Mind a kétféle birtokos *egyetlen összetevőt* alkothat a birtokszóval. A jelöletlen birtokos esetében ez aligha szorul bizonyításra. A -NAK ragos birtokos esetében annak a bizonyítása perdöntő, hogy például a *Péternek* és az *a kalapja* nemcsak véletlenül kerülhetnek egymás mellé. Itt — a más szórendi helyzetekben érzékelhető árnyalatnyi intonációs különbségek tanúsága mellett — az ige előtti nyomatékos fókusz helyzetében való előfordulás lehetősége bizonyító erejű. Fókuszba csak egyetlen (nem kérdőszó) összetevő kerülhet; a (7)-es mondatok, ahol a nominativusi és a dativusi főnévi csoport a *megtetszik* ige két külön vonzata, agrammatikusak:

(7) a. *(Nem) [$_F$Péternek a lány] tetszett meg.
b. *[$_F$Kinek a lány] tetszett meg?

Ezzel szemben tökéletesek az alábbi birtokos szerkezetek:

(8) a. (Nem) [$_F$Péternek a kalapja] veszett el.
b. [$_F$Kinek a kalapja] veszett el?

Megjegyezzük, hogy ennek az általánosításnak az érvényét némelyest csökkentik a személyes névmási birtokosok, vö.:

(9) a. *(Nem [$_F$neki a kalapja] veszett el (hanem az enyém).
b. ?(Nem) [$_F$ őneki a kalapja] veszett el (hanem az enyém).

Ezt a kivételt nem fogjuk tudni megmagyarázni.

(C) A birtokszóval alkotott összetevőben mind a kétféle birtokosnak *rögzített helye* van, azaz például nem állhatnak a birtokszó mögött:

(10) a. *[($_P$A kalapja Péter] veszett el.
b. *[($_P$A kalapja Péternek] veszett el.

A közös vonások azt sugallják, hogy a kétféle birtokos „ugyanaz, de másképpen". Kérdés azonban, hogy egyszerű morfológiai változatai-e egymásnak — ebben a tekintetben válnak fontossá viselkedésbeli eltéréseik.

(D) Az első *különbség* mindjárt a birtokszóval alkotott összetevőben elfoglalt helyzetet illeti. 1.3.-ban olyan adatokat fogunk fölsorakoztatni, amelyek azt sugallják, hogy a birtokos szerkezetben szereplő névelő a birtokhoz, s ezen keresztül a szerkezet egészéhez tartozhat — nem pedig a birtokoshoz. Ezt megelőlegezve most csak utalunk arra, hogy a névmásokat a maguk jogán nem lehet névelőzni, de birtokosként névelővel járnak; valamint, hogy a személynévi birtokost olyan nyelvjárásokban is szabályszerűen megelőzi a *a*/*az*, amelyekben a személynevek sohasem járnak névelővel, vö.:

(11) a. *az én — az én kalapom
b. *a Péter — a Péter kalapja

Mármost a -NAK ragos birtokos mindig *megelőzi*, a jelöletlen mindig *követi* ezt a *névelőt*:

(12) a. a Péter kalapja
b. Péternek a kalapja

(E) A jelöletlen birtokos *csakis* birtokával *egy összetevőben* szerepelhet, a -NAK ragos viszont a mondat *bármely* helyén, *elkülönült összetevőben* is:

(13) *Megváltozott Péter (tegnap) a szándéka.

(14) a. Megváltozott Péternek (tegnap) a szándéka.
b. Megváltozott a szándéka (tegnap) Péternek.
c. A szándéka változott meg (tegnap) Péternek.
d. Péternek változott meg (tegnap) a szándéka.
e. A szándéka — (csak) Péternek változott meg (tegnap).
f. Péternek — (csak) a szándéka változott meg (tegnap).

Honnan tudjuk, hogy mindeme szórendi szabadság ellenére itt birtokszavától külön összetevőben szereplő birtokossal, nem pedig tőle független önálló bővítménnyel van dolgunk? Az önálló -NAK ragos főnévi csoport vagy szabad határozó lehetne, vagy pedig az ige vonzata. A mondatnak mindkét esetben jónak kellene lennie egyeztetetlen *szándék*-kal is — de nem az:

(15) ***Megváltozott Péternek (tegnap) a szándék.**

Miért rossz (15)? Szabad határozóként a -NAK ragos elem ‘számára/kárára/hasznára’-szerű jelentést hordozna, s ez a most vizsgált mondat jelentésével történetesen összeegyeztethetetlen. -NAK ragos vonzata pedig a *megváltozik*-nak egyszerűen nincsen. Hasonlóképpen:

(16) a. **Péternek Szegeden lakik a menyasszonya.**
b. ***Péternek Szegeden lakik a menyasszony.**

(17) a. **Péternek központi fűtéses a lakása.**
b. ***Péternek központi fűtéses a lakás.**

(18) a. **Péternek ma ment nyugdíjba a szomszédja.**
b. ***Péternek ma ment nyugdíjba a szomszéd.**

Természetesen, ha a mondat jelentésével összefér az ilyen szabad határozó, vagy ha az ige vonzatkeretében részeshatározó is szerepel, előállhatnak többértelmű mondatok. Az első lehetőséget (19), a másodikat (20) példázza:

(19) a. **Péternek kicsi a fizetése.**
‘Péter fizetése kicsi’ vagy
‘Péter számára az ő fizetése (= *a fizetés*) kicsi’
b. **Péternek mindig odaég az étele.**
‘Péter étele mindig odaég’ vagy
‘Péter keze alatt mindig odaég az ő étele (= *az étel*)’

(20) **Péternek tegnap hiányzott a kalapja.**
‘Péter kalapja tegnap nem volt meg,’ vö. Hiányzott tegnap a kalap, vagy
‘Péter tegnap hiányolta az ő kalapját,’ vö. Péternek tegnap hiányzott a kalap

Abban, hogy a (19)–(20)-as mondatok kétértelműek lehetnek, a fentieken kívül természetesen még egy tényezőnek szerepe van: annak, hogy a hangsúlytalan névmási birtokos — akárcsak a hangsúlytalan névmási alany — elhagyható, ill. rendesen el is hagyandó.

Bár az a következtetés, hogy a (14)-féle mondatokban a *Péternek* nem részeshatározó, hanem birtokos[jelző], már a hagyomány „genitivuspárti” vonulatából jól ismert, érdemes itt szót kerítenünk a vita egyik fő corpus delictijére, a többes szám harmadik személyű birtokossal való egyeztetésre. Tudjuk, hogy 3pl személyes névmási birtokos melletti egyeztetés minden nyelvváltozatban azonos — vö. (21); nem névmási 3pl birtokos mellett (22) viszont két változat él egymás mellett: egy régibb és egy — bár szintén több száz éves — újabb:

(21) a. Elveszett az ő kalapjuk.
b. Elveszett őnekik a kalapjuk.
c. Elveszett a kalapjuk őnekik.
d. Csak őnekik a kalapjuk veszett el.
e. Őnekik — (csak) a kalapjuk veszett el.

(22) a. Elveszett a fiúk kalapja.
b. Elveszett a fiúknak a kalapja/kalapjuk. — 'régi'
Elveszett a fiúknak a kalapja. — 'új'
c. Elveszett a kalapjuk a fiúknak. — 'régi'
Elveszett a kalapja a fiúknak. — 'új'
d. Csak a fiúknak a kalapja veszett el.
e. A fiúknak — (csak) a kalapjuk veszett el. — 'régi'
A fiúknak — (csak) a kalapja veszett el. — 'új'

Ezeknek az adatoknak az értékelésekor tanulságos lehet figyelembe venni a következő török paradigmát is:

(23)

1sg	ben-im	viski-m	
2sg	sen-in	viski-n	
3sg	on-un	viski-si	
1pl	biz-im	viski-miz	
2pl	siz-in	viski-niz	
3pl	on*lar* -in	viski-si	vö. *az ők viszkije
	Ø	viski-*ler* i	vö. a viszkijük

A törökben szintén a többes szám harmadik személyű birtokos esetében van kétféle egyeztetési lehetőség: a birtokos többes volta vagy csak magán a birtokoson, vagy csak a birtokon van jelölve. Fogalmazzunk úgy, hogy a birtokon akkor és csak akkor nem jelöljük a birtokos többes voltát, ha azt a birtokos maga „megbízhatóan" mutatja. Ez a minta a törökben igen egyszerűen valósul meg: ha a birtokos egyáltalán hangalakot ölt, akkor mindig egy összetevőt kell alkotnia a birtokkal, és mindig mutatja is többességét — azaz, mindig „megbízható". A magyarban a helyzet mind a két tekintetben bonyolultabb kissé. Egyrészt, a hangalakot öltő birtokosnak nem kell mindig egy összetevőben állnia a birtokkal; másfelől, csak a nem névmási 3pl birtokos viseli a szabályos többesjelet. Ám ha mindezeket figyelembe véve határozzuk meg, hogy mi számít „megbízható" jelölésnek, akkor könnyen belátható, hogy a magyar ugyanannak a szabálynak engedelmeskedik, mint a török. Láthatólag „megbízható" a birtokával egy összetevőben hangalakot öltő nem névmási birtokos; ilyenkor csak *kalapja* lehet, *kalapjuk* nem. Láthatólag „nem megbízható" a névmási birtokos és az, amelyik a mondatban egyáltalán nem is ölt hangalakot; ilyenkor csak *kalapjuk* lehetséges. Marad az az eset, amikor a birtokos nem névmás, de nem birtokával egy összetevőben, hanem tőle elkülönülten ölt a mondatban hangalakot. Ezt a régibb nyelvváltozat nem tekinti megbízható jelölésnek — ilyenkor csak *kalapjuk*-ot használ. Az újabb változatban ez a jelölés megbízhatónak számít — tehát megengedett (vagy egyesek beszédében kötelező) a *kalapja*.

A (21)-es példák most már kommentárt nem igényelnek; tekintsük át a (22) példasort! Biztosan egy összetevőt alkot birtokos az (a) és a (d) példában — l. a fenti (B) pontot. Itt mindkét változatban *kalapja* van. Biztosan nem alkotnak egy összetevőt (c)-ben és (e)-ben — (c)-hez l. (C)-t; (e)-ben *a fiúknak* balra kihelyezett elem, az *a kalapjuk* pedig fókusz, l. a szórendi fejezetet. Ilyenkor a régi változatban *kalapjuk,* az újban *kalapja* van. A (b) példa kétféle szerkezetnek is megfelelhet. A *fiúknak*-ot követő csekély szünet meglététől vagy hiányától függően lehet a birtokos és a birtok két elkülönült (ekkor a *tegnap* közéjük ékelhető) vagy egyetlen összetevő. A régi változat ettől függően választ a *kalapja* és a *kalapjuk* között; az új mindkét esetben *kalapjá*-t használ.

A nyelvtani hagyomány „dativuspárti" vonulata a (17b,c),e-beli *kalapjuk* alakot egyértelműen azzal hozta összefüggésbe, hogy az *a fiúknak* ilyenkor nem birtokos[jelző], hanem részeshatározó. (Az összefüggés iránya szerzőként némelyest váltakozott: a régi alak *kalapjuk*, tehát a -NAK-os elem után fölül dativus, vagy: a -NAK-os elem után fölül dativus, tehát a helyes alak *kalapjuk*.) Mi a fenti teljesebb adathalmazt és a török nyelv példáját azért tartottuk érdekesnek, mert arra mutatnak, hogy a kritikus egyeztetési jelenség független a magyarnak attól a sajátságától, hogy a birtokos többféle módon is megjeleníthető, s egyszerűen leírható anélkül, hogy a -NAK ragos elemet minden egyéb ok nélkül egyszer így, másszor úgy minősítenénk.

E téma lezárásaképp megjegyezzük, hogy egyes beszélők szerint vannak olyan esetek, amikor a „régibb", „szabályosabb" nyelvváltozat is lehetővé teszi a kétféle egyeztetés közti választást, s ezzel pl. a közös birtok — külön birtokok közti jelentésbeli megkülönböztetést teszi lehetővé. Ezzel itt részletesebben nem foglalkozunk.

Térjünk vissza a jelöletlen és a -NAK ragos birtokos viselkedésének különbségeire!

(F) A mai magyar nyelvben a *kérdő* és *vonatkozó* névmás birtokos csak -NAK raggal állhat; ha a kérdő vagy vonatkozó névmás csak része a birtokosnak, a jelöletlen változat is elfogadható:

(24) a. *ki / aki kalapja
b. kinek / akinek a kalapja

(25) a. melyik fiú / amelyik fiú kalapja
b. melyik fiúnak / amelyik fiúnak a kalapja

Legalább tendenciaszerűen hasonló a helyzet az általános névmások esetében is:

(26) a. ?mindenki kalapja
b. mindenkinek a kalapja

(27) a. minden fiú kalapja
b. minden fiúnak a kalapja

Hasonlóképpen a mutató névmás(os) birtokos:

(28) a. *ez kalapja – *de*: ezek kalapja
b. *ez a fiú kalapja
c. ennek a kalapja, ezeknek a kalapja
d. ennek a fiúnak a kalapja

Egyetlen eset van, amikor éppen a -NAK-os forma van kizárva: a meg nem nevezett birtok esetén az *-é* birtokjel nem járulhat hozzá:

(29) *a Péteré, kinek a kisfiáé, kié, akié,*
mindenkié, azé, azé a fiúé

(G) Figyeljük meg a *többszörös* birtokos szerkezetekben a kétféle birtokos megoszlását:

(30) a. ?a kisfiú barátja kalapja
b. ?a kisfiúnak a barátjának a kalapja
c. *a kisfiúnak a barátja kalapja
d. a kisfiú barátjának a kalapja

Az első két változat igen suta, de nem tekinthető agrammatikusnak. Ezt nem csupán megérzésünk igazolja. Az (a) minta, amelyben a jelöletlen birtokos maga is olyan birtokos szerkezet, amelynek birtokosa jelöletlen, jól hangzik már, ha az utóbbi birtokos első vagy második személyű:

(31) a. az én barátom / a mi barátunk kalapja
b. a te barátod / a ti barátotok kalapja

De grammatikusnak kell tartanunk a (30a,b)-féle sorokat azért is, mert háromszoros birtokos szerkezet részeként rendszeresen előfordulnak (ha a kapott szerkezet egésze kissé suta is):

(32) a. ?a kisfiú barátja kalapja ára
b. a kisfiú barátja kalapjának az ára
c. ?a kisfiú barátjának a kalapjának az ára

A (30b) mintája, amelyben mind a „nagy”, mind a „kicsi” birtokos -NAK raggal áll, a (32c) kényszermegoldáson kívül tökéletes is lehet, sőt az egyetlen lehetőség akkor, ha a „kicsi” birtokos például kérdő vagy vonatkozó névmás:

(33) a. *ki barátja kalapja
b. *kinek a barátja kalapja
c. kinek a barátjának a kalapja

Ezt a két mintát valószínűleg csak rendkívüli egyhangúságuk teheti kérdésessé, a grammatikának nem kell elvileg kizárnia őket. A harmadik, (30c) minta — „nagy” birtokos jelöletlenül, „kicsi” -NAK-kal — már valóban nem létezik. Kivételt képez egyrészt az a már (F)-ben is különlegesnek bizonyult eset,

amikor a „nagy” birtokoshoz *-é* birtokjel járul (34a), és az, amikor a szerkezetben összetételszerűség felé tartó rész található (34b):

(34) a. a kisfiúnak a barátjáé
b. Péternek a feje búbja, Péternek a háza tája

A (30d) minta — „nagy” birtokos -NAK-kal, „kicsi” jelöletlenül — grammatikailag is, stilisztikailag is kifogástalan.

Összefoglalólag, a következő fő megállapításokat tettük:

A toldalékolatlan és a -NAK ragos birtokos megegyezik abban, hogy

A. Mindkettő csak olyan mondatban jelenhet meg, amely egyéb birtokossal kapcsolatban nem álló, nekik megfelelő számban és személyben egyeztetett birtokszót tartalmaz.
B. Mindkettő egyetlen összetevőt alkothat a birtokkal.
C. A birtokkal alkotott összetevőben mindkettőnek rögzített helye van. Különböznek azonban egymástól abban, hogy
D. A birtokkal alkotott összetevőben más-más helyet foglalnak el: a jelöletlen birtokos követi, a -NAK ragos megelőzi azt a névelőt, amely a birtokra vonatkozik.
E. A birtokkal alkotott összetevőn kívülre csak a -NAK ragos birtokos mozdítható, a jelöletlen nem.
F. A kérdő-, vonatkozó és általános névmás birtokos jelöletlen nem (nagyon) lehet, -NAK ragot kíván.
G. A többszörös birtokos szerkezetben nem lehetséges az, hogy a „nagy” birtokos jelöletlen, a „kicsi” -NAK ragos legyen.

A rendszerező részben ezekkel az adatokkal a következő sorrendben foglalkozunk. Először — 2.1.1.-ben — a mondatszerkezeti párhuzamot alapozzuk meg magának a személyegyeztetésnek a szintaktikai jelentőségét elemezve. 2.1.2.-ben az (A)-(B)-(Q-beli hasonlóságok alapján azt a kérdést tesszük föl, hogy a kétféle birtokos egyszerű morfológiai változata-e egymásnak, és a (D)-(E)-(F)-(G)-beli különbözőségekből arra következtetünk, hogy valószínűleg nem. 2.1.3.-ban a (C) tulajdonság alapján a kötött szórendű nyelvek mondatához hasonlítjuk a magyar birtokos szerkezetet. Ez lehetőséget ad arra, hogy — a (D) sorrendi megfigyelést is fölhasználva — magyarázatot adjunk (E)-re, amely a kétféle birtokos legszembetűnőbb eltérő tulajdonsága. 2.1.4.-ben ezt a magyarázatot grammatikaelméletileg pontosítjuk. 2.1.5.-ben és 2.1.6.-ban a -NAK ragos pozíció jellegét vizsgáljuk meg az (F) és (G)-beli megfigyelések alapján. 2.1.7.-ben nyitott kérdéseket említünk meg.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, át kell tekintenünk még egy adatcsoportot. A determinánsok elhelyezkedését ugyanis szintén figyelembe kell vennünk a főnévi csoport alapszerkezetének megállapításakor.

1.1.3. A determinánsok elhelyezkedése

A magyar megegyezik sok bőségesen tanulmányozott indoeurópai nyelvvel abban, hogy a főnevet kifelé haladó sorrendben melléknév, számnév és determináns előzheti meg. A „determináns" cimkéje a következő elemeket takarja:

(35) a(z), egy, *0*, ez/az a(z), eme/ama, ezen/azon, mely(ik), miféle, bármely(ik), valamely(ik), semely(ik), minden, mindegyik, mindkét stb.

Az egyes determinánsok jellemzésére ebben a grammatikában rendre a névelő, mutató névmás, kérdőszó és kvantor elnevezések szolgálnak.

Az alábbiakban a determinánsok jelentését nem fogjuk elemezni; szintaxisukra — elsősorban elhelyezkedésükre — összpontosítunk. A tárgyalás majdani áttekinthetősége érdekében az adatokat az 1.2.-ben megkezdett betűjelezést folytatva csoportosítjuk.

(H) Mivel a *determinánsok* és a *számnevek* más-más kategória tagjai, elvben bármely determináns–számnév párosításnak jónak kellene lennie. Találunk azonban kivételeket is, pl.:

(36) a. a három fiú — a sok fiú
b. *egy három fiú — *egy sok fiú
c. eme három fiú — eme sok fiú
d. melyik három fiú — *melyik sok fiú
e. minden három fiú — *minden sok fiú
'minden három/sok fiúból álló csoport'
f. ?mindkét három fiú — *mindkét sok fiú

(I) A jelöletlen birtokost *követő* birtokszóhoz a legtöbb determináns hozzájárulhat:

(37) Péter { ezen/azon, eme/ama, egy, melyik, miféle, bármelyik, valamelyik, semelyik, minden, mindegyik, mindkét, stb. } könyve

Nem jelenhetnek meg viszont itt az alábbiak:

(38) Péter { *a, *ez/az a, ??mind a két } A könyve

Látható, hogy a szétválás aszerint történik, hogy a determináns tartalmazza-e a határozott névelőt. Ez önmagában sem jelenhet meg itt, és szembehelyezi az *az a*-t az *azon*-nal, a *mind a két*-et a *mindkét*-tel.(A névelős determinánsok közül tüzetesen csak magával a névelővel fogunk foglalkozni. Az *ez/az a*-

ra vonatkozó fő adatokat l. (N)-ben, továbbiakat és részletesebb tárgyalást pedig az alárendelt mondatokról szóló fejezet 3.3. pontjában.)

(J) Vizsgáljuk most a jelöletlen birtokost *megelőző* pozíciót! A fenti determinánsokat változatlanul a birtokszóhoz tartozónak értelmezve itt éppen a fordított megoszlást találjuk. A (32)-beliek közül legalábbis *a*(z) biztosan megelőzheti a *személyes névmás* birtokost, a (37)-beliek azonban nem:

(39) **a te barátod (*vö.* a barát)**

(40) *** { ezen / melyik / minden / ... } te barátod (*vö.* ezen barát stb.)**

Azt, hogy a grammatikus (39)-ban a determináns nem a birtokoshoz, hanem a birtokhoz (s ezen keresztül a szerkezet egészéhez) tartozik, rendkívül valószínűvé teszi, hogy a személyes névmás általában nem névelőzhető:

(41) *A te írsz.

A *személyneveket* a magyar beszélők egy jelentős része névelőzi a maga jogán is, birtokosként is (42); más részük egyik esetben sem (43):

(42) A Péter ír. — A Péter fia ír.

(43) Péter ír. — Péter fia ír.

De, mint 1.2. (D)-ben rámutattunk, van olyan nyelvjárás (mára: regionális köznyelv), amelyben a személynevekre vonatkozó adatok a személyes névmásiakkal teljesen párhuzamosak:

(44) „... sok vidéken, pl. a felső Tisza vidékén nem mondják: *a János*, de névelővel mondják a birtokviszonyt: *a János* háza és *a Jánosé*" (Simonyi 1914, 154)

A Simonyi idézte szerkezet továbbélését dokumentálják például Szabó Magda regényeinek azon részletei, amelyekben az író a nyelvjárásias kifejezés mellett döntött. Az alábbiak a Freskóból (1958) való tipikus példák:

(45) „Nem emlékezett rá, hogy ilyen csepp volt az Anzsu telke... — Kezétcsókolom! — mondta Annuska, és elkapta az Anzsu száraz, eres kezét és megcsókolta." (11) „Ketten adták össze a pénzt az Anzsu bekecsére... Vajon mit hord most Anzsu a fején?" (17) „Veronika sokkal az Edit születése előtt halott volt már." (26) „Meghallotta a Szuszu hangját: — Mit gondolsz, ezt is Árpád bácsi lopta el?" (38)

Hozzáteendő, hogy ebben a nyelvváltozatban csak a jelöletlen birtokos elé jár névelő; (46a) és (46b) egyaránt agrammatikus:

(46) a. *az Anzsu
b. *az Anzsunak a telke

Ezek a példák, akárcsak a személyes névmás birtokos esetében, igen valószínűvé teszik, hogy a determináns nem a birtokoshoz, hanem a birtokhoz (s ezen keresztül a szerkezet egészéhez) járul.

Megjegyzendő, hogy a *földrajzi nevek* a személynevektől eltérően viselkednek, és két csoportra oszlanak:

(47) a. Jártam a Rábcánál. — *Jártam Rábcánál.
b. Jártam a Rábca partján. — *Jártam Rábca partján.

(48) a. *Jártam a Pécsen. — Jártam Pécsen.
b. *Jártam a Pécs utcáin. — Jártam Pécs utcáin.

(K) Legalábbis névmási birtokosokat vizsgálva az is bizonyítható, hogy a feltehetően nem a birtokoshoz tartozó *névelő akkor is* megjelenhet, *ha a birtokszónak már* (37)-beli *determinánsa van*. A (49)-es szerkezetek kétségkívül grammatikusak, noha egyes, magukat stilisztikailag érzékenyebbnek ítélő beszélők furcsállják őket a hangsúlytalan névmás kitevése miatt:

(49) a. *a minden/ezen/valamelyik/... állítás(od)
b. a te minden/ezen/valamelyik/... állításod

A (44)-ben jellemzett nyelvváltozatban Szabó Magda szíves személyes közlése szerint szintén lehetséges (50):

(50) a Janka minden étele

Azt, hogy bizonyos esetekben névelő és kvantor egyszerre vonatkozhat ugyanarra a főnévre, megerősítik az alábbiak:

(51) a. a [tőled kapott] minden levél
b. *a minden levél
c. minden [tőled kapott] levél

Ez a megfigyelés mindenképpen fölveti azt a kérdést, hogy mit keres a jelöletlen birtokos előtt a határozatlan névelő. Ha pedig a jelenlétének valamilyen okát tudjuk adni, meg kell magyaráznunk azt is, hogy ugyanez a névelő számos más esetben miért nem jelenhet meg.

(L) Először: a személyes névmási birtokos és személynév(i birtokos) elől minden nyelvváltozatban *elmarad* a névelő, ha a főnévi csoport *megszólításként* szerepel:

(52) a. Én testvérem (hallgass rám)!
b. *Az én testvérem (hallgass rám)!

(53) a. Péter (hallgass rám)!
b. *A Péter (hallgass rám)!

(54) a. Péter fia (hallgass rám)!
b. *A Péter fia (hallgass rám)!

(M) Másodszor, figyeljük meg a névelő jelenlétét vagy hiányát *azonos* jelentésű szerkezetekben:

(55) a. *		a	minden fiú	könyve
b.			minden fiú	könyve
c.	minden fiúnak	a		könyve

(56) a.		a Péter	minden könyve
b.	*Péternek	a	minden könyve
c.	Péternek		minden könyve

(57) a. *			a	a	Mária könyve	fedele
b.				a	Mária könyve	fedele
c.	a Mária könyvének	a				fedele

És hasonlóképpen:

(58) a. *		az	egy fiú	könyve
b.			egy fiú	könyve
c.	egy fiúnak	a		könyve

(59) a. *		az	egy fiú	egy könyve
b.			egy fiú	egy könyve
c.	*egy fiúnak	az		egy könyve

(N) Utoljára hagytuk az *ez/az a*(*z*)-ra vonatkozó adatokat, amelyeket, mint említettük, ennek a fejezetnek a rendszerező része nem fog részletesen tárgyalni. A legszembetűnőbb a toldalékismétlés jelensége:

(60) a.	*ez a könyvek	— ezek a könyvek
b.	*ez a könyvben	— ebben a könyvben
c.	*ez a könyv mellett	— e mellett a könyv mellett
d.	*ez a könyvön kívül	— ezen (kívül) a könyvön kívül
e.	*ez a könyvé	— ezé a könyvé

Azért nevezzük a jelenséget toldalékismétlésnek, mert legalábbis (60e) kétségessé teszi, hogy egyszerű egyeztetésről volna szó. Az *-é* nem egyszerű jel a birtokoson: a kifejezetlen birtokot helyettesíti, vö. **e fedele a könyv fedele*.

Azt már láttuk, hogy a jelöletlen birtokos és a birtokszó közé *ez/az a*(*z*) nem ékelődhet, vö. (38) **Péter ez a könyve*. A jelöletlen birtokost megelőző pozícióban megjelenhet, csakhogy speciális jelentésben:

(61) **ez a te színésznőcskéd, ezek a te ötleteid, ez a Péter barátja**

A szerkezet vagy lekicsinylő árnyalatot hordoz, vagy legalábbis „redundáns", amennyiben nem a rámutatás szolgál a színésznőcskék stb. közötti választásra, hanem egy egyébként is azonosítható színésznőcskére stb. mutatunk rá mintegy további gesztussal. Ennek a (nem korlátozó mellékmondatokéhoz hasonló) jelentésnek megfelelően a mutató névmás ilyenkor nem lehet a szerkezet egyedül hangsúlyos tagja:

(62) a. **Én csak *'ezt a te 'színésznőcskédet* csodálom (mást nem).**
b. ***Én csak *'ezt a te színésznőcskédet* csodálom (azt nem).**

A (61)–(62a) típusú nem korlátozó rámutatás további jellemzője, hogy összefér vele egy összetevőben levő -NAK-os birtokossal is:

(63) a. **Én nem [$_F$*Péternek ezt a (második) javaslatát*] akarom támadni, csupán arra törekszem, hogy...**
b. ***Én nem [$_F$*Péternek ezt a javaslatát*] akarom támadni, hanem a másikat.**

A (61)–(63)-beli adatok azt sugallják, hogy a kétféle — korlátozó és nem korlátozó — értelmezést egészen különböző szerkezetek hordozzák. A (61)–(62a)–(63a)-ban szereplő *nem korlátozó* mutató névmás valószínűleg komplex determinánst alkot a határozott névelővel:

(64) a.

b.

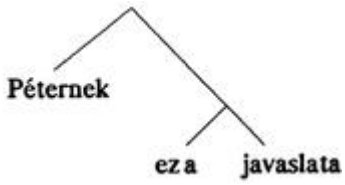

A *korlátozó* mutató névmás viszont egymaga kapcsolódik a főnévi csoport rákövetkező részéhez:

(65)

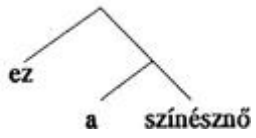

Részletesebben l. Az alárendelt mondatok c. fejezet 3.3. pontjában (A lexikális fejes vonatkoztatás).

Az olvasó éberségét fönntartandó, ismét röviden összefoglaljuk az áttekintett adatokat, és azt, hogy a rendszerező részben hol kerül sor tárgyalásukra.

(H) Vizsgáltuk a determinánsok és számnevek együttes előfordulását.

A rendszerező részben először — 2.2.1.-ben — e két kategória viszonyával foglalkozunk, különös tekintettel az *egy* szócska határozatlan névelő avagy számnév mivoltának kérdésére. Ezután rátérünk azokra az adatokra, amelyek a determináns és a birtokszó együttállására is vonatkoznak.

(I)-(J) Megállapítottuk, hogy a birtokszóra vonatkozó determináns általában a jelöletlen birtokost követi, a birtokszó névelője azonban a jelöletlen birtokos elé kerül.

(J) A „névelőzhetetlen" birtokosok (személyes névmások, ill. a felső-tiszai személynevek) fontos szerepet játszanak annak igazolásában, hogy a birtokos szerkezet élén álló névelő nem föltétlenül a jelöletlen birtokos része.

Kérdés, hogy csupán „sorrendezési" különbség van-e a névelő és a többi determináns közt. 2.2.2.-ben úgy foglalunk állást, hogy nem: két kategóriába, Det_1-be és Det_2-be osztjuk a determinánsokat és más-más szerkezeti helyet rendelünk hozzájuk.

Ennek helyességét alátámasztja, hogy

(K) A birtokszóra egyidejűleg két determináns is vonatkozhat: névelő (a jelöletlen birtokos előtt állva) és pl. *minden* (közvetlenül a birtok előtt). Ebből viszont az is következik, hogy Det_1 és Det_2 funkciója nem lehet azonos. 2.2.3.-ban amellett érvelünk, hogy a névelő az alárendelő kötőszónak megfelelő szerepet játssza a főnévi csoportban. Itt fölhasználjuk azt a megfigyelést, hogy

(L) A megszólításban (vocativusban) mindig elmarad a határozott névelő.

A determinánsok adatai tehát nem csupán összeegyeztethetők a mondatszerkezeti párhuzammal, de tovább is viszik azt. Végül, 2.2.4.-ben foglalkozunk az olyan szerkezetekkel, amelyekben a birtokos szerkezet élén álló névelő nyilvánvalóan a birtokoshoz tartozik, annak része, pl. *a fiú kalapja*. Amellett érvelünk, hogy a kiinduló szerkezetben ezt is megelőzte még egy — a birtokra vonatkozó, azaz kötőszószerű — névelő, amely azonban törlődik. Ugyanis, mint különféle példákon bemutattuk,

(M) A felszínen nem jelenhet meg *a*(*z*) Det szekvencia.

Az összetett rámutatással e fejezetben csak néhány adat erejéig foglalkoztunk; részletesen az Alárendelés című fejezet tárgyalja.

(N) Az *ez/az a*(*z*) kétféle módon is bekapcsolódhat a főnévi csoportba, s egyik esetben korlátozó, másik esetben nem korlátozó olvasatot kap.

1.1.4. Határozott kontra határozatlan

Mindeddig csak olyan eseteket vizsgáltunk, amelyekben a birtokos szerkezet határozott volt. Kérdés, hogy ez szükségszerű-e, vagy léteznek határozatlan birtokos szerkezetek is. Hasonlítsuk össze az alábbi példák (a) és (b) mondatait:

(66) a. Nem olvastál verset.
b. Péternek nem olvastad versét.

(67) a. Mindenki ismer két verset.
b. Péternek mindenki ismeri két versét.

A birtokos szerkezet (b) és a nem birtokos szerkezet (a) példái teljesen párhuzamosak. Ahogy (66a)-ban a tagadás kétségbe vonhatja, hogy egyáltalán léteznek versek, ugyanúgy (66b)-ben is lehetséges, hogy

Péternek nincsen is verse. (67a)-nak van olyan olvasata, amely szerint mindenki más-más verseket ismer, s ugyanez áll (67b)-re is. Látható, hogy a *Péternek*... (*két*) *verse* semmivel sem határozottabb, mint a *két vers*. Ennek a megállapításnak még morfológiai bizonyítékát is adhatjuk. A magyar beszélőknek csak egy része használ egységes tárgyas ragozást minden birtok-tárgy mellett. Egy másik részük itt is megteszi az alanyi-tárgyas megkülönböztetést — természetesen, a birtok-tárgy határozottsága szerint. A (b) példák ebben a nyelvváltozatban így hangzanak:

(66) b.' Péternek nem olvastál versét.

(67) b.' Péternek mindenki ismer két versét.

Magukról a (66b)-(67b) mondatformákról persze nem mondhatjuk, hogy a magyar nyelvben csak határozatlan olvasatúak lehetnének. Régies (vagy mai, de emelkedett stílusú) szövegekben rendszeresen elmarad a határozott birtokszó névelője is. Az alábbi példába a szemléletesség kedvéért Ø-kat toldottunk bele:

(68) „... kinek Ø sírboltját Ø halála évnapján rendesen meglátogatja Ø neje kíséretében, s együtt imádkozik vele annak Ø lépcsőin"
(Jókai: Kárpáthy Zoltán)

Ebben a nyelvváltozatban (66b) és (67b) kétértelmű. Hogy valóban kétértelműségről van szó, bizonyítható az alanyi-tárgyas ragozás megkülönböztetésével, amely természetesen ennek a változatnak a beszélői között is használatos:

(69) a. Péternek nem olvastad versét.
'nem olvastad a verset, amelyet Péter írt'
b. Péternek nem olvastál versét.
'nem olvastál olyan verset, amelyet Péter írt volna'

Hogy a példák tárgyalásakor ne kelljen állandóan erre a régies változatra vonatkozó megszorítással élnünk, a (68)–(69a)-szerű adatokat figyelmen kívül fogjuk hagyni.

Térjünk most vissza a (66)–(67)-beli példákhoz. Ezek kétségkívül azt mutatták, hogy birtokos szerkezet is lehet határozatlan. De vajon van-e jelentősége annak, hogy ezekben a *Péter*(*nek*) birtokszavától külön felszíni összetevőben szerepel? Tekintsük e mondatoknak azokat a változatait, amelyekben a birtokost nem távolítjuk el:

(70) a. Nem olvastad (*olvastál) Péter versét.
b. Mindenki olvasta (*olvasott) Péter versét.

(70a) csak azt jelentheti, hogy Péternek van egy jól meghatározott verse, amelyet nem olvastál — és (70b) csak azt, hogy mindenki ugyanazt a Pétertől származó verset olvasta. Ezzel párhuzamosan

lehetetlenné válik az alanyi ragozás használata is. Megkísérelhetjük -NAK-kal is ellátni a birtokost, a szerkezet egészének fókuszba helyezésével biztosítva, hogy a birtokos ne értelmeződhessen külön felszíni összetevőnek:

(71) a. *Csak [Péternek versét] nem olvastad (olvastál).
'Csak Pétertől származó verset nem olvastál'
b. *Mindenki csak [Péternek versét] olvasta (olvasott).
'Mindenki csak Pétertől származó verset olvasott'

Ezek a mondatformák a magyar nyelvnek semelyik változatában nem vehetik föl a megadott határozatlan olvasatot.

Megfigyeléseinket így összegezhetjük:

(72) **A birtokos szerekezet csak akkor lehet határozatlan olvasatú, ha — azon kívül, hogy nem tartalmaz explicite határozottá tevő determinánst — a birtokost eltávolítjuk belőle.**

A tüzetes részben ezt a — tetszőleges ige környezetében érvényes — általánosítást fel fogjuk használni a birtoklásmondat elemzéséhez.

1.2. Az adatok rendszerezése

1.2.1. A mondatszerkezeti párhuzam

1.2.1.1. A birtokos nominativusa és thematikus szerepe

Az ige vonzatai közül az alany kiválik azzal a tulajdonságával, hogy általában csak végesalakú ige mellett ölthet hangalakot — főnévi igenév mellett rendszerint legföljebb csak odaérthető:

(73) a. Péter megkeni a kenyeret lekvárral.
b. *Péter megkenni a kenyeret lekvárral.
c. Most kellene [...] megkenni a kenyeret lekvárral.

A kivételek egyik reprezentatív példáját adja az alábbi angol szerkezet:

(74) a. For a letter to be ten pages long is unusual.
prep egy levél-*acc* lenni tíz oldal hosszú szokatlan
'Szokatlan, hogy egy levél tízoldalas legyen'
b. *A letter to be ten pages long is unusual.
egy levél lenni tízoldalas szokatlan

(74a)-ban olyan *for* prepozíció jelenik meg az infinitivus alanya előtt, amely szótárilag semmihez sem köthető, és a mondat jelentéséhez sem járul hozzá. Akkor vajon mi haszna van itt? A (73)–(74)-féle példákat a következőképpen elemzik. A végesalakú ige alanya kétségkívül nominativusban van; a *for*

elöljárószó accusativusszal jár. Kérdés: milyen esetben van az (54)-beli *Péter* és a (74b)-beli *the letter*? Abból, hogy ezt a kérdést nemigen tudjuk megválaszolni, arra következtethetünk, hogy talán semmilyenben — és éppen ez lehet az oka annak, hogy e mondatok agrammatikusak.

Általánosabban: (a) a főnévi csoportok mondatbeli megjelenésének nemcsak az a feltétele, hogy szerepeljenek az ige vonzatkeretében, hanem az is, hogy ún. absztrakt — morfológiailag esetleg üres — esettel is rendelkezzenek, (b) az az elem, amely vonzatkeretében szemantikai (=théta-) szerepet tartogat egy főnévi csoport számára, nem föltétlenül tud esetet is adni neki, és (c) a főnévi csoportnak az is elég, ha valamilyen, régensétől különböző elemtől kap esetet. (Emlékeztetőül: az ilyen nem szemantikus viszonyon alapuló esetek az ún. szerkezeti esetek.)

Így például az alanyi főnévi csoport ugyan az igétől kapja théta-szerepét, de a nominativusi esetet már nem maga az ige biztosítja számára, hanem a rajta (vagy a vele összetartozó segédigén) elhelyezett szám-személy jegy. Azt, hogy a végesalakú igék két együttjáró jegye, az idő/mód jegy és a szám-személy jegy közül csak az utóbbi releváns a nominativus számára, az alábbi portugál példa bizonyítja:

(75) **Era importante eles sair-em.**
volt fontos ők-nom elmenni-3pl
'Fontos volt (nekik) elmenniük'

Ez a típus ismét különleges annyiban, hogy a főnévi igenév alanya nominativusban áll — csakhogy itt maga az infinitivus szám-személy jegyeket hordoz. Szám-személy jegyek hiányában az alany kifejezéséhez valamilyen kivételes esetadóra van szükség. Ilyen például a (74)-beli *for*.

1.1.-ben megállapítottuk, hogy a magyar birtokszó toldaléka a birtoklás és a szám-személy jegyeit hordozza magán. Ez párhuzamba állítható az igén megjelenő idő/mód és szám-személy jegyekkel. E jegyek együttesét — akármilyen morfológiai formában jelenítse is meg őket az adott nyelv — hagyományos elnevezés hiányában a generatív terminust átvéve inflexiónak fogjuk nevezni.

(76) **a. Igei inflexió (I):** $\left[\begin{array}{l}\pm \text{idő/mód} \\ \alpha \text{ szám } ß \text{ személy}\end{array}\right]$ **b. Főnévi inflexió (I):** $\left[\begin{array}{l}\pm \text{birtoklás} \\ \alpha \text{ szám } ß \text{ személy}\end{array}\right]$

A magyar birtokos, csakúgy, mint az ige alanya, csak akkor ölthet hangalakot, ha a birtokon megjelöljük számát és személyét, vö. 1.2. (A). A fenti gondolatmenet fényében természetes ezt azzal magyarázni, hogy az eddig csak jelöletlennek mondott birtokos valójában nominativusban van, s ezt az esetet a főnévi inflexió szám-személy jegye biztosítja a számára. Felszíni jelöletlensége tehát nem a magyar jelzők, hanem a magyar alany toldalékolatlanságához hasonló. Ennek megfelelően a [+birt, számszemély] jegyű főnevet a [+idő/mód, szám-személy] jegyű végesalakú igével, a [-birt] jegyű, szám-személy jegyet nem hordozó főnevet pedig a [-idő/mód] jegyű, szám-személy jegyet nem hordozó főnévi igenévvel állítjuk párhuzamba.

1.1.-ben azt állítottuk, hogy a birtokos „alanyszerű” elemzése különféle mondattani jelenségek magyarázatául fog szolgálni. Az egyeztetés és a nominativusban való kifejezhetőség összefüggése az első ezeknek a sorában.

Mivel kutatásaink szerint a magyarban nincs bizonyítékunk arra, hogy akár az igei, akár a főnévi inflexió önálló fej volna az X-vonás elmélet értelmében, mind a kettőt (mondattanilag is releváns) toldaléknak tekintjük, és a V+I, N+I jelöléssel tüntetjük föl az ágrajzban. Tehát (a többi csomópont címkéje még nem végleges):

(77) a.

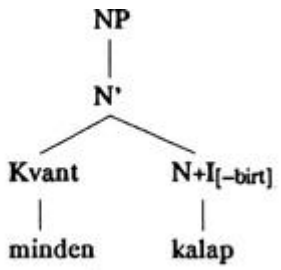

b.

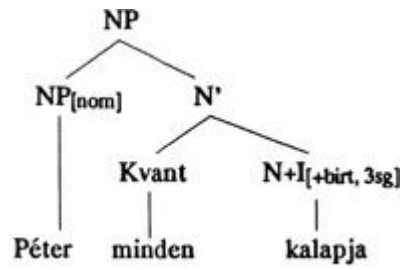

A birtokosnak mint tartalmas főnévi csoportnak azonban nemcsak esetre van szüksége, hanem szemantikai (thematikus, théta-) szerepre is. Ezt mondja ki a théta-kritérium (l. a bevezetőben (31)-et):

(78) **A régens szótári jellemzésében szereplő valamennyi szerepet ki kell osztani valamely referenciális XP-nek, és minden referenciális XP-nek thematikus szerepet kell kapnia.**

(Itt megjegyezhetjük még, hogy a láthatóság elve szerint esetre is azért van szüksége a hangalakot öltő referenciális XP-nek, hogy théta-szerepet kaphasson.) Hogyan jut a birtokos ehhez a szerephez? Ugyanúgy-e, mint a mondat alanya?

A mondat alanyának thematikus szerepét az ige szótári jellemzése egyértelműen meghatározza. A szóba jöhető szerepek: ágens, patiens, téma, experiens stb. A tipikusan deverbális főnevek egy része hasonló egyértelműséggel határozza meg birtokosának szerepét. Például, az *a kérdés megválaszolása/megválaszolója* típusban a birtokos kizárólag ugyanúgy értelmezhető, mint a *megválaszol* ige tárgya. Erről igen részletesen szólunk a fejezet 2. részében. Ettől eltekintve azonban a birtokos és a birtokszó között igen sokféle viszony állhat fönn. A klasszikus lista:

(79) a. Egész és egész (birtoklássszerű vagy rokoni) viszonya:
Péter háza, Péter nővére
b. Egész és rész viszonya:
a dinnye magja, az osztály negyede
c. Eredet/ok mint birtokos:
a vad nyoma, Rodin szobra
d. Tulajdonság, állapot:
a ruha színe, Péter bánata
e. A cselekvés birtokviszonyai:
Péter éneklése, a sors üldözöttei
f. Azonosság mint birtokviszony:
Szolnok városa, a távozás gondolata

Ehhez még hozzátehetjük, hogy a birtokost olyan tetszőleges viszony is fűzheti a birtokszóhoz, amelyet csak a beszélő felek ismernek. Például a *Péter minisztere* megjelöléssel illethetjük nemcsak azt a minisztert, akivel Péter hivatali viszonyban van, hanem azt is, akit arról ismerünk, hogy Péter állandóan őrá hivatkozik, egyszer együtt nyaralt vele stb.

Vajon ezek a birtokosok a birtokszótól kapják-e thematikus szerepüket? Azt kell mondanunk, hogy nem. A thematikus szerep régens és vonzat viszonyát jellemzi szemantikailag. Vonzata pedig olyan (függvényszerű) szótári elemnek van, amely szükségképpen hiányos: „el sem gondolható" a vonzattal megnevezett dolog nélkül. Azt pedig furcsa volna mondani, hogy minden főnév szótári fogalma ugyanolyan módon tételezi föl egy akár tetszőleges viszonyban álló személy vagy dolog létezését, mint pl. a *megválaszol*(*ás*)-é egy tárgyét. Ha azt mondanánk, hogy ezek a főnevek thematikus szerepet tudnak adni a birtokosnak, akkor a bevezetőben jellemzett théta-kriterium szerint a megfelelő szerepet minden előfordulásukban ki kellene osztaniuk valaminek. Azt jósolnánk tehát, hogy a *minden ház, minden mag, minden gondolat* stb. agrammatikus, ha nincs mellette — legalább odaértve, azaz, elméleti megfogalmazással, üres kategóriaként — valamiféle birtokos. Ez abszurdum volna.

A birtokosnak viszont a théta-kritérium fényében thematikus szerepre van szüksége. A magyar birtokos szerkezet morfológiája egyszerű választ sugall arra a kérdésre, hogy honnan kapja a szerepet. Az olyan egyszerű főnév, mint a *kalap*, csupán egyargumentumú predikátum. „Alanyi" helyét nem főnévi csoport tölti ki, hanem kvantorként köti, pl. a *minden*: *minden kalap* 'minden olyan x, hogy x kalap.' Semmiféle további dolog vagy személy nincs föltételezve. A *kalapja* ellenben kétargumentumú predikátum: olyan dolgokra alkalmazható, amelyek egyrészt kalapok, másrészt valamilyen R relációban állnak „egyes szám harmadik személlyel". Tekintve, hogy az egyargumentumú *kalap* a [+birt] jegyet (is) viselő inflexió megjelenésével vált kétargumentumúvá, ésszerűnek látszik a birtokos thematikus szerepének a forrását magában az inflexióban keresni.

Ez a gondolatmenet világossá teszi azt is, hogy amikor a birtokost az alanyhoz hasonlítjuk — a főnévi csoport alanyának nevezzük —, tisztán szerkezeti, nem pedig szemantikai párhuzamot állítunk föl. Elemzésünk természetesen nem mondja, hogy a *Péter kalapja* kifejezésben Péter logikai szubjektuma volna a *kalap* predikátumnak (azaz, hogy Péter kalap volna). Így értelmezzük a kifejezést: 'olyan x, hogy x kalap és Péter R relációban áll x-szel.' A *Péter* főnévi csoport csak ennek a relációnak a logikai

szubjektuma. Ez az értelmezés egyszersmind megragadja azt az egyetlen fontos dolgot is, amit a birtokos „jelzőszerű” fölfogása kifejez, nevezetesen, hogy a birtokos megnevezésével leszűkítjük a birtokszó által jelölt dolgok körét.

A [+birt] inflexiónak az itteni szerepét egyébként az *-ít* képzőéhez hasonlíthatjuk. *A piros* predikátumnak az az x a szubjektuma, amely piros. A *pirosít*-nak ez az x tárgya lesz, az alany helyére pedig új elem lép, a pirosító.

Megkezdett gondolatmenetünkre visszatérve: azt fogjuk mondani, hogy a mondat alanyával szemben a főnévi csoport alanya az inflexiótól kapja thematikus szerepét — pontosabban, az I [+birt] jegyétől.

Ez a feltevés megfelelő kifejtésben egyben két olyan dolgot is megmagyaráz, amiben a mondat és a birtokos szerkezet különbözik. Léteznek olyan, inflektált igét tartalmazó mondatok (*Esteledik, Havazik* stb.), amelyekben nincs és nem is érthető oda tartalmas alany — de nem léteznek olyan, inflektált főnevet tartalmazó főnévi csoportok, amelyekben nincs és nem is érthető oda tartalmas birtokos. Ennek okát most abban láthatjuk, hogy az egyes igéknek nem kötelező alanynak való thematikus szerepet fenntartaniuk és az igei inflexió maga sem ad ilyen szerepet — az inflektált birtokszavak invariáns [+birt] jegye azonban mindig thematikus szerepadó. A másik jelenség az, hogy a birtokos tetszőleges viszonyban lehet a birtokszóval. Az igéknek specifikus jelentéstartalmuk van; ez nemcsak azt szabja meg, hogy melyik ige hány thematikus szerepet adhat, hanem azt is, hogy mifélék ezek a szerepek. A [+birt] jegy azonban *invariáns* szerepadó: csak egy igen általános, *specifikálatlan* thematikus szerepet adhat; olyat, amit legfeljebb a kontextus vagy birtokszó jellege tehet pontosabbá. Ez utóbbival kapcsolatban tehát arról kell gondoskodnunk, hogy ha a birtokszó például deverbális nomen, akkor részt is vehessen ebben a pontosításban: felülbírálhassa a [+birt] jegy adta thematikus szerep specifikálatlanságát. Ezt könnyen megteheti, hiszen — mint (77) mutatja —, N és I együtt alkotja NP fejét.

A birtokosnak a birtokszótól függő értelmezését a 2. pontban, a bővítménykerettel rendelkező főnevek vonatkozásában fogjuk tárgyalni; addig a *kalap*-szerű egyszerű esetekre szorítkozunk.

1.2.1.2. Nominativus – -NAK rag

Az az 1.2. (B)-ben kimutatott tulajdonság, hogy a -NAK-os birtokos szintén előfordulhat a birtokszóval egy felszíni összetevőben, felveti a kérdést, hogy vajon egyszerű morfológiai változatokkal van-e dolgunk. Ez a feltevés a legegyszerűbb esetben azt jelentené, hogy a kétféle birtokos a főnévi csoportnak ugyanazon a szerkezeti helyén áll, s viselkedésbeli eltéréseik legfeljebb a megértést segítő vagy megnehezítő percepciós tényezőknek tulajdoníthatók. Példának okáért egyszerű morfológiai változatoknak tekinthetjük a *Ne verd meg az öcsém*(*et*)-szerű mondatokban a jelölt és a jelöletlen tárgyat. Viselkedésük legfeljebb abban tér el, hogy *Veri az öcsém a húgom*-féle mondatokat nem használunk; az egyértelműség kedvéért a tárgyrag ilyenkor kiteendő.

Az a tény, hogy a kétféle birtokosnak az *a/az*-hoz viszonyított sorrendje különböző — vö. (D) —, már önmagában is jelzi, hogy az (*a*) *Péter kalapja* és a *Péternek a kalapja* közti különbség több, mint

esetragkitevés-beli. Enyhítsük most valamelyest a szabad változatok feltevését, de ragaszkodjunk ahhoz, hogy a kétféle birtokos lényegileg egyenrangú és az eltérés lényegileg morfológiai. Az irodalom általában úgy fogalmaz, hogy ha a névelő a birtokos és a birtok közé ékelődik, akkor a dativusi rag kötelezővé válik. Ez a megállapítás kétségkívül igaz, de adatok tömegét hagyja megmagyarázatlanul. Az első kérdés mindjárt az, hogy az egyébként rendkívül kötött szórendű főnévi csoportban miért éppen a határozott névelőnek van meg az a szabadsága, hogy ide vagy oda „ékelődjön". A második az, hogy a birtokos és a birtok közé „ékelődő" számos elem közül — például *a/az, azon, minden* stb. — miért csak az *a/az* megjelenése teszi kötelezővé az esetváltást. Harmadszorra, ha a kétféle birtokos lényegileg egyenrangú, akkor mi magyarázza viselkedésük eltéréseit? Az a tény, hogy a -NAK-os birtokos eltávolítható birtokszava mellől, a nominativusi viszont nem — vö. (E) — esetleg még kapcsolatba hozható a közbeékelődés végzetes hatásával; bár a (21) példa kapcsán elmondtuk, hogy az intonáció és a többesjelölés tanúsága szerint a -NAK-os birtokos külön felszíni összetevőben lehet birtokszavától akkor is, ha éppen nincsen közöttük semmi. De végleg nem érthető, hogy miért kell egyes birokosoknak mindig -NAK ragot viselniük — vö. (F) —, ha a kétféle birtokos a főnévi csoporton belül egyenértékű helyet foglal. Mindennek alapján célszerűnek látszik azzal a feltevéssel élni, hogy a kétféle esetrag két különböző szintaktikai pozícióhoz tartozik, például:

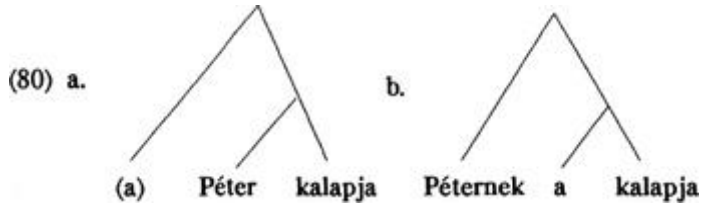

Ez önmagában persze még nem sokat mond — meg kell majd magyaráznunk, miben különbözik egymástól a két birtokosi pozíció.

1.2.1.3. A konfigurációs szerkezet alanyának mozgatása

Még nem foglalkoztunk a birtokos szerkezetnek azzal a tulajdonságával, hogy összetevőinek — köztük mind a nominativusi, mind a -NAK ragos birtokosnak — egyértelműen meghatározott helyet kell elfoglalniuk, vö. 1.2. (C). Ha a birtokost az alannyal, a birtokos szerkezetet a mondattal akarjuk párhuzamba állítani, ez a tény kétségkívül rámutat arra, hogy a magyar főnévi csoport és a magyar mondat egy lényeges vonatkozásban eltér egymástól. Közhely, hogy a magyar mondat összetevőinek a sorrendje „szabad". Pontosabban — mint az egyszerű mondattal foglalkozó fejezet kifejti —, a magyar mondatban az operátorok hatóköri viszonyainak kifejezése szerkezeti-sorrendi eszközökkel történik, a mondatrészek azonosítása azonban nem. Ez utóbbi állításból a mi számunkra különösképpen az érdekes, hogy a magyar mondatban az alanynak nincsen kitüntetett szerkezeti-sorrendi pozíciója.

Jól ismerünk azonban „kötött szórendű" nyelveket is, amelyekben az egyes mondatrészek vagy thematikus szerepek meghatározott szerkezeti-sorrendi helyhez vannak kötve. Az ilyen nyelveket

konfigurációsnak nevezik, a mondattani „alakzatok” döntő fontosságára utalva. A (C)-beli megfigyelés értelmében a magyar birtokos szerkezet is konfigurációs. Ha mármost a mondattal való szerkezeti párhuzamra építünk, érdemes a konfigurációs nyelvek mondatszerkezetét alapul venni.

A kérdés tehát az, hogy van-e valami olyan tulajdonsága a konfigurációs nyelvek mondatszerkezetének, s ezen belül az alanynak, amely a magyar nyelv kétféle birtokosának viselkedését automatikusan megmagyarázza.

A konfigurációs nyelvek mondattani irodalma bőségesen sorol föl példákat arra vonatkozóan, hogy az alany nemcsak szórend tekintetében viselkedik másként, mint például a tárgy. Vö.:

A határozatlan tárgyra vonatkozik az igetagadás, az alanyra nem (francia):

(81) a. Jean n'a pas trouvé de livres.
'János nem talált könyvet'
b. *De gâteaux ne me plaisent pas.
'Nem ízlik nekem sütemény'

A tárgyra segédigével kell rákérdezni, az alanyra nem (angol):

(82) a. Who(m) does he see?
'Kit lát ő?'
b. *Who does come? helyesen: Who comes?
'Ki jön?'

A tárgyban nem lehet kifejezetten főnév, az alanyban igen (olasz):

(83) a. *Mario ha preso alcune.
'Mario fölvett néhányat.'
b. Alcune sono cadute in mare.
'Néhány beleesett a tengerbe'

A mellékmondat tárgyára, sőt annak egy részére is rá lehet kérdezni a főmondat éléről — a mellékmondat alanyára vagy annak egy részére nem (francia):

(84) a. *Combien de filles* crois-tu que Paul aime?
hány lányt hiszed hogy Pál szeret
b. *Combien* crois-tu que Paul aime de filles?
hány[at] hiszed hogy Pál szeret lányt
c. **Combien de filles* crois-tu que sont parties?
hány lány hiszed hogy elment
d. **Combien crois-tu que de filles sont parties?*
hány hiszed hogy lány elment

Ezeket a szembenállásokat mind az alábbi mondatszerkezetnek arra a jellemzőjére vezetik vissza, hogy benne a tárgy közvetlenül az ige mellett helyezkedik el, az alany viszont távolabb, magasabban:

(85)

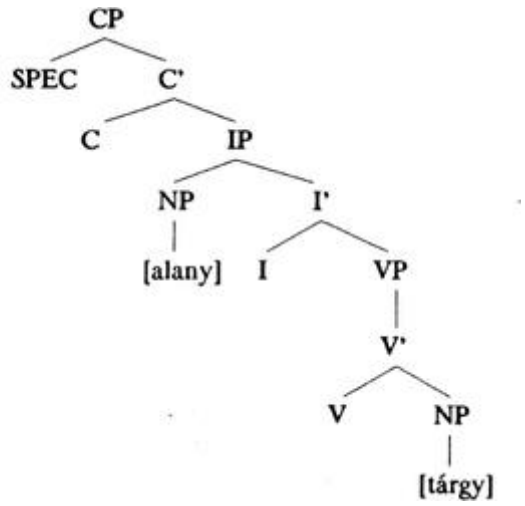

A példák közül számunkra közvetlenül csak az utolsó érdekes, ezért csak ezzel foglalkozunk részletesen. A föltevés szerint a kérdőszót, ill. azt tartalmazó egységet (*combien* (*de filles*)) az alanyi vagy tárgyi mivoltának megfelelő eredeti helyéről transzformáció viszi a mondatélre. A transzformáció működésének „nyomon követhetőnek" kell lennie. A tárgy mozgatása azért minősül nyomon követhetőnek, mert eredetileg a mellett a szótári elem mellett helyezkedik el, amelytől thematikus szerepét kapja. Az alany mozgása azért nem ilyen egyszerűen nyomon követhető, mert eredetileg nem testvére a thematikus szerepét adó igének.

Akár elfogadjuk a fenti röviden és szinte metaforikusan bemutatott érvelést, akár nem, tény, hogy a konfigurációs nyelvek alanya másképpen viselkedik, mint például a tárgy. Erről a tapasztalati általánosításról minden grammatikaelméletnek számot kell adnia valahogyan. Mármost a korábban sugallt szerkezeti analógia értelmében a magyar nominativusi birtokos státusza a főnévi csoporton belül ugyanaz, mint az alany státusza a mondaton belül. Láttuk, hogy az alanynak a tagmondatból való kimozdítása nem lehetséges, és tudjuk, hogy a nominativusi birtokost szintén nem lehet a főnévi csoportból kimozdítani. Ezzel a feltételezett szerkezeti analógia további empirikus megerősítést nyer, és egyszersmind arra következtethetünk, hogy a szóban forgó birtokos mozdíthatatlanságának az oka azonos az alany mozdíthatatlanságának okával.

Lépjünk azonban tovább! (84c,d)-ben ugyan az alany nem mozgott, de ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán ne mozdulhatna el a helyéről. Amellett, hogy a kötött szórendű nyelvekben a mondatrészeknek megvan a saját jellemző szerkezeti helyük, a tagmondatok élén található egy olyan pozíció is, amely tipikusan a kérdőszavaknak és vonatkozó névmásoknak van fenntartva. Ez az a SPEC pozíció, amelyet (85)-ben jeleztünk. Tekintve, hogy egy összetevő ezt a pozíciót nem adott mondatrészszerepe, hanem pusztán kérdő/vonatkozó mivolta folytán foglalja el, a neki megfelelő mondatrész helyzetében űr keletkezik:

(86) ***Quel*** **livre** **Marie** **a lu** **—?**
milyen könyvet **Mária** **olvasott**

A feltevés mármost az, hogy a saját tagmondatában szereplő alanyi kérdőszó is valójában ezt a mondatéli SPEC pozíciót foglalja el, nem pedig az alanyit:

(87)	Qui	—	a lu	ce	livre?
	ki		olvasta	ezt a	könyvet

Hogyan lehetséges ez? A (84)-es példákkal ellentétben az alanyt itt nem tagmondatán kívülre vittük, csak azon belül máshová — méghozzá egy, az eredeti helyéhez igen közeli pozícióba. A (84c),d-beli „hosszúval" szemben ez a „rövid" mozgatás még nyomon követhető.

A dologban mármost az az érdekes, hogy egyes példák tanúsága szerint az alany néha látszólag még „hosszú" mozgásra is képes. (84c)-nek körülírás nélküli, grammatikus megfelelője ugyan a franciában csak egyes nyelvi rétegekben van, de mivel más nyelvekben a megfelelő lehetőség korlátozás nélkül létezik, a francián belüli megszorítás itt inkább a szociolingvisztika hatáskörébe tartozik. A grammatikus (88) abban különbözik (84c)-től, hogy a *que* kötőszó helyett a *qui* szerepel benne:

(88) Combien de filles crois-tu qui sont parties?

(89)

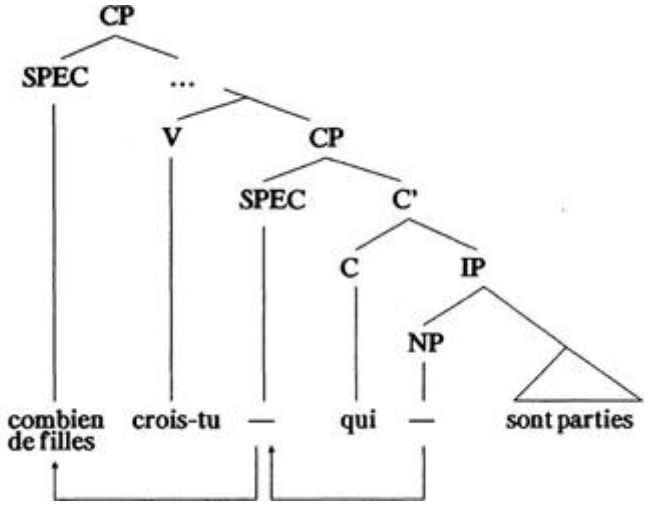

Ezt a látszólagos „hosszú" mozgatást — más nyelvek tanulságait is figyelembe véve — a következőképpen magyarázzák. Az alanyi kérdőszó először saját tagmondatának kérdőszó-pozíciójába, SPEC-jébe megy. Ez, mint láttuk, még nyomon követhető lépés. Viszont SPEC már a főmondat igéjének a kormányzása alatt áll, így innen ismét nyomon követhető módon lehet továbbmenni. Más szóval, az alany nem egyetlen hosszú mozgást végez, hanem két rövidet, amelyek egyenként nyomon követhetők. A saját tagmondatának SPEC-jén való áthaladást jelzi a franciában a *que — qui* váltás. (A tárgyi kérdőszónak, eredetileg is igeközeli helyzete miatt a kétlépéses mozgásra nincs szüksége.)

Most ismét elválaszthatjuk a tapasztalati általánosítást a nyomonkövethetőségre vonatkozó elméleti okfejtéstől. (a) Kétségtelen, hogy az alany nem mozdítható ki minden további nélkül a tagmondatából. (b) Kétségtelen, hogy minden tagmondat élén található egy kérdő- és vonatkozó névmások számára

fenntartott pozíció. (c) Kétségtelen, hogy valamilyen trükkel az alany is kimozdítható tagmondatából. Legalábbis nem látszik elképzelhetetlennek, hogy saját tagmondatának kérdőszó-pozícióján keresztül mozdul ki belőle. Tekintsük most a birtokos szerkezet adatait! (a) A nominativusi birtokos nem jelenhet meg a főnévi csoporton kívül. Ám (b) a főnévi csoport élén 1.2. szerint található egy másik -NAK-os pozíció, amelyet szintén a birtokszóval egyeztetett birtokos foglal el — akkor, ha az alanyi helyen űr van. (c) a -NAK ragos birtokos már megjelenhet a főnévi csoporton kívül.

Az adatoknak ez az egybecsengése azt sugallja, hogy a -NAK ragos birtokos pozíciója nem más, mint a mondat kérdőszó-pozíciójának a megfelelője. Azaz, az alanyhoz hasonlóan a birtokos is két lépésben mozdul el eredeti helyéről a főnévi csoporton kívülre. A fenti nyomonkövethetőségi érvelés ehhez annyit ad hozzá, hogy a dolgok megfigyelt állása a szükségszerűség fényében tűnik fel: a nominativusi birtokosnak eleve mozdíthatatlannak kell lennie, szükségképpen csak két lépésben távozhat el eredeti helyéről. Ha ebben az elméletfüggő érvelésben valaki kételkedik is, még mindig kétségtelen marad, hogy a mondatszerkezeti analógia révén a kétféle birtokos viselkedését egy számos nyelvben megfigyelhető jelenségcsoportba sorolhatjuk. Úgy véljük tehát, hogy az empirikus általánosítás eléggé alapos ahhoz, hogy bármiféle grammatikaelméletnek számot kelljen tudnia adni róla.

1.2.1.4. A projekciós elvnek és az üres kategória elvének az érvényesülése

A fentieknek megfelelően olyan szerkezetet fogunk rendelni a magyar főnévi csoporthoz, amelyben a nominativusi birtokos a konfigurációs mondat alanyával, a -NAK ragos a konfigurációs mondat kérdőszavával analóg helyet foglal el. Mivel a szerkezet további részleteit még csak ezután fogjuk tárgyalni, ebben a pillanatban csak egy részlegesen címkézett ágrajzot volna szabad fölírnunk. Ennek az (1.) alfejezetnek a vége, a teljes kép kialakulása előtt azonban többször is szükségünk lesz arra, hogy gondolatmenetünket ágrajzzal szemléltessük — címkézetlen ágrajzzal pedig nehéz szemléletesen dolgozni. Ezért már most, az érvelést megelőlegezve fölcímkézzük a javasolt szerkezetet. A még indokolatlan címkéket az olvasó egyelőre tekintse a csomópontok önkényes neveinek:

(90)

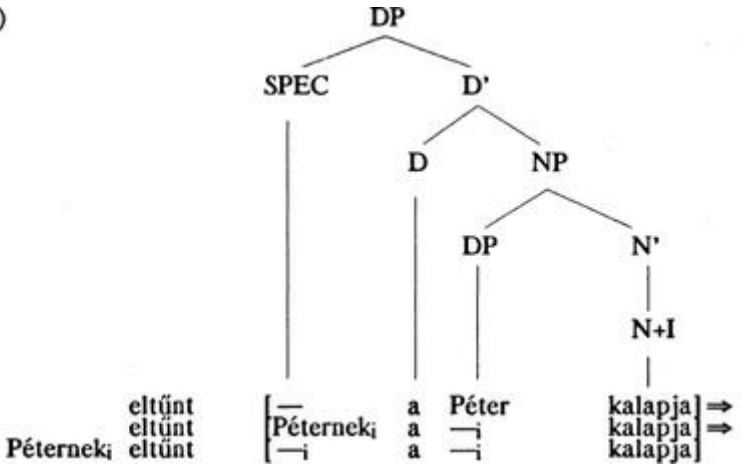

A bevezetőben említett jelölésnek megfelelően közös indexszel láttuk el az elmozdított elemet és nyomát. (A legfölső sorban SPEC-ben olyan „lyuk” van, ami még semmivel sincs kapcsolatban — nem nyom —, ezért ott nincsen index.)

Ezen a ponton érdemes kitérnünk a javasolt elemzés két grammatikaelméleti vonatkozására: arra, hogy miként érvényesül itt a projekciós elv és az üres kategória elve. A kettő közül az elsőre vonatkozókat minden olvasónak a figyelmébe ajánljuk; a másodikra vonatkozókat csak azoknak, akik meg kívánnak ismerkedni a transzformáció „nyomon követhetőségének” precíz meghatározásával.

Az 1.2. (E) pontban a következőképpen érveltünk amellett, hogy egyes mondatokban a -NAK ragos főnévi csoport csak elmozdított birtokos lehet, azaz, hogy a birtokos szerkezet „kettészakítása” létező művelet. A -NAK ragos főnévi csoport, ha nem birtokos és nem is szabad határozó (ami jellegzetes jelentésárnyalata miatt viszonylag könnyen elkülöníthető), csak az ige vonzata lehetne. De mivel a (92) típusú változat rossz,

(91) a. Eltűnt a Péter kalapja.
b. Péternek eltűnt a kalapja.

(92) *Péternek eltűnt a kalap.

megállapíthatjuk, hogy a kérdéses igének nincs -NAK ragos vonzata. Tehát a jó (91b) mondatban a különálló -NAK ragos főnévi csoport csakis elszakított birtokos lehet.

Ez a gondolatmenet, mint utaltunk rá, egyáltalán nem a mi érdemünk — valójában a XIX. század utolsó harmadától ismeretes volt (ha kétségkívül nem is egyeduralkodó). Most azért idézzük föl, hogy rámutassunk: van ennek a gondolatmenetnek egy rendkívül fontos premisszája, amelyet érdemes explicitté tenni. Nevezetesen az, hogy az igék vonzatkerete „állandó”: ha (91a)-ban és (92)-ben az *eltűnt*-nek nincs részeshatározó vonzata, és (91b)-ben ugyanez az ige szerepel, csak a mondat szórendje más, akkor az *eltűnt*-nek részeshatározója ettől a változástól nem keletkezhet!

Ezt a premisszát az általunk használt grammatikaelmélet a théta-kritérium, illetve az ezt felhasználó projekciós elv képében középponti elvének teszi meg. Emlékeztetőül a bevezetőből:

(93) Projekciós elv (amely szerint a mondattani ábrázolás a szótári tulajdonságok kivetülése): A kiinduló szerkezetben a thematikus szerepeket a régensek szótári jellemzésének megfelelően ki kell osztani, és az így kialakult viszonyok a levezetés további szintjein nem változhatnak.

Tekintsük a (91)-es példát! Az (a)-ban megadott kiinduló szerkezetben az *eltűnt* ige mellett egyetlen főnévi csoport, a *Péter kalapja* szerepel. Ha az *eltűnt* olyan ige, amelynek szótári jellemzése egyetlen vonzatot, azaz egyetlen thematikus szerepet említ, és ezt a szerepet a *Péter kalapja* meg is kapja, akkor a kiinduló szerkezet jó. Ha az *eltűnt*-nek nem volna kiosztani való thematikus szerepe, vagy ha egynél több volna, akkor a kiinduló szerkezet eleve rossz lenne. Mindebből már az is következik, hogy a *Péter kalapjá*-n belüli főnévi csoportnak, a *Péter*-nek valami mástól kell szerepet kapnia; megállapodtunk

abban, hogy ez a valami a *kalapja* [+birtoklás] jegye. Ebből a kiinduló szerkezetből két lépésben áll elő a (b) felszíni szerkezet. Az elsőben a *Péter* az őt tartalmazó főnévi csoport élére, a SPEC-nek nevezett pozícióba megy, a másodikban onnan ki az ige „mellé". Ahhoz, hogy a *kalapjá*-val való thematikus viszony fennmaradjon, a mozgatásnak a birtokos eredeti helyén nyomot kell hagynia. Most az az érdekes kérdés, hogy mi történik, ha a *Péternek* valamelyik új helyzetében szerepet kap az igétől (is). Először: ha a *Péternek*-nek most már két szerepe van, akkor a maga részéről szabályt sért, mert a levezetés során viszonyt változtatott. Másodszor: az *eltűnt* ige csak akkor adhat a *Péternek*-nek szerepet, ha vagy azt a szerepet adja neki, amit előbb az alanyának adott (amikor is az alany egészéhez való viszonyát változtatja meg, az alanyt szerep nélkül hagyva), vagy pedig olyan szerepet kell adnia a *Páternek*-nek, amit a kiinduló szerkezetben nem osztott ki (ami viszont a bekezdés elején mondottak szerint már ott rossznak minősítette volna a szerkezetet). Summa summárum, ha (91a) és (91b) ugyanannak a levezetésnek két állomása (azaz, ugyanaz az ige szerepel bennük), akkor a (b)-beli *Péternek* semmiképpen se minősíthető az *eltűnt* részeshatározójának; csak a *kalap* birtokosa lehet.

A grammatikaelmélet középponti elve, a projekciós elv tehát teljességgel egybevág a vizsgált szerkezet „genitivuspárti" elemzésével, és kizárja azt a „dativuspárti" elemzést, amely szerint a szórend vagy csak a hangsúly megváltoztatásával részeshatározóvá (is) válik a birtokos.

Térjünk most rá a „nyomon követhetőséget" kifejező elvre, az üres kategória elvére:

(94) **Az üres kategória elve:**
A nem névmási üres kategóriáknak szorosan kormányozva kell lenniük.

(95) **Szoros kormányzás:**
α akkor és csak akkor kormányozza szorosan ß-t, ha vagy thematikusan, vagy antecedensként kormányozza ß-t.

(96) **Thematikus kormányzás:**
α akkor kormányozza thematikusan ß-t, ha olyan fejkategória, mely ß-nak thematikus szerepet ad, és α és ß testvércsomópontok.

Mivel a birtokos és a birtokszó nem testvércsomópontok (közéjük áll N', amely alatt a birtokszó kvantora lehetne, pl. *Péter minden kalapja*), a nominativusi birtokos pozíciója nincsen thematikusan kormányozva. Ha tehát ezt a birtokost elmozdítjuk, az eredeti helyén hagyott nyomnak, nem névmási üres kategória lévén, antecedens által kell kormányozva lennie.

(97) **Antecedensként való kormányozás:**
α akkor kormányozza antecedensként ß-t, ha α és ß koindexálva vannak, α vezérli ß-t, és nincs közöttük határoló kategória.

(98) **Az *A* csomópont akkor és csak akkor vezérli a *B*-t, ha az *A* fölötti első elágazó csomópont *B*-nek is fölötte van.**

A SPEC-beli *Péternek* koindexálva van az alanyi helyen lévő nyommal és az ágrajzra pillantva látható, hogy vezérli is azt. Az ige mellé vitt *Péternek*-ről ugyanez mondható el. A *Péternek*-ek tehát antecedensként, azaz szorosan kormányozzák a nyomukat, ha nem választja el őket határoló kategória. E helyütt részletesebb elemzés nélkül kimondható, hogy NP, illetve az ige vonzataként szereplő DP biztosan nem határoló kategória; a kívánt föltételek tehát teljesülnek.

Más szavakkal: a mozgatás „nyomon követhető", ha az elmozdított elem nyoma szorosan kormányozva van. A tárgy általában testvére a thematikus szerepét adó fejnek, az igének. Így az ige mindjárt szorosan kormányozza — tehát a tárgy „hosszút ugorhat". A konfigurációs szerkezetek alanya nem testvére thematikus szerepe forrásának, ezért a mozgatását sok „rövid" lépésre kell fölbontani, ahol minden lépésben teljesülnek az antecedens által való kormányzás föltételei.

1.2.1.5. A főnévi csoport operátorpozíciója

A bemutatott adatokra visszatérve most fölmerül az a kérdés, miként lehetséges, hogy a magyar főnévi csoport -NAK ragot viselő SPEC-jében nem csak kérdőszavak vagy vonatkozó névmások fordulhatnak csak elő, mint az angol vagy a francia mondat SPEC-jében. Ebben a tekintetben, úgy látszik, némileg el kell szakadnunk a fenti analógiától, és a magyar mondathoz kell visszatérnünk.

A kérdő és vonatkozó névmás helyéül szolgáló SPEC-et operátorpozíciónak szokás nevezni. Az egyes nyelvek grammatikái eltérnek abban, hogy a mondatban szereplő, logikai funkcióval és hatókörrel bíró elemeket már a felszíni szerkezetet produkáló szintaxisban tartományuk fölébe kell-e csatolni, vagy elegendő, ha ez az ún. Logikai Forma komponensben megtörténik. Az egyszerű mondatról szóló fejezet megállapítása szerint a magyar szintaxis már a felszíni szerkezetben egyértelművé teszi az operátorok hatókörét. Valójában tehát a magyarban is van mondatéli operátorpozíció, csak nem egy, hanem több, vö.:

(99) a. [$_{CP}$ aki [$_{VP}$ mindenkivel [$_{VP}$ Péterről [$_{V'}$ beszél — — —]]]]
b. [$_{CP}$ [$_{VP}$ [$_{VP}$ ki [$_{V'}$ szaladt el —]]]]

A V' fölötti operátorpozíciókban jelennek meg kötelezően a kérdő és vonatkozó névmások, (bizonyos elméleti előfeltevésekkel élve) a nagy hatókörű kvantorok és a szótárilag nem „operátorszerű" topikalizált vagy fókuszolt egyéb összetevők is. Azt mondhatjuk tehát, hogy bár a magyar főnévi csoport szerkezetileg a nyilvánvalóan konfigurációs nyelvek mondatával analóg, megegyezik a magyar mondattal abban, hogy operátorpozíciójában — a SPEC-ben — minden olyan elem megjelenik, ami a magyar mondatban operátorpozícióba kerül.

Ebben a tekintetben különösen érdekes az az 1.3. (F)-ben említett tény, hogy a mai magyarban a kérdő- és vonatkozó névmási birtokosoknak mindig, az általános névmási birtokosoknak legalább tendenciaszerűen -NAK ragot kell viselniük még a főnévi csoporton belül is. Ezek azok az elemek, amelyeknek az operátori mivolta a magyarban is, más nyelvekben is szintaktikailag a legkitüntetettebb. Viselkedésük tehát egyértelműen alátámasztja a mondatszerkezeti analógiát és a -NAK-os pozíciónak

az operátorpozícióként való értelmezését. Ugyanakkor kétségessé tesz minden olyan elméletet, amely a nominativusi és a -NAK-os birtokos között legfeljebb morfológiai különbséget tesz — az ilyen elméletekben semmiféle kézenfekvő okot nem találhatnánk annak a megmagyarázására, hogy az operátorszerű birtokosok a kétféle morfológia közül miért csak az egyiket választhatják.

Bár a *ki, aki, mindenki, senki*-szerű birtokosok viselkedése a fentiek szerint jól érthetővé válik, kétségtelen tény marad, hogy ha az operátor csak része a birtokosnak, a nominativusi forma is elfogadható, vö. (24)–(27), annak ellenére, hogy a magyar mondat szintjén a *ki* és a *melyik fiú* stb. egyformán viselkedik. Rámutathatunk azonban arra, hogy az efféle különbségtétel más nyelvekben legalábbis nem ismeretlen. Például a portugálban a *que* 'mit' kérdőszó és a mondat igéje között nem „hagyhatjuk ott" az alanyt, a *que vinho* 'milyen/melyik bor' és az ige között azonban az alany ottmaradhat:

(100) a. *Que o João bebe habitualmente?
mit János iszik rendszerint
b. Que bebe o João habitualmente?
mit iszik János rendszerint
c. Que vinho o João bebe habitualmente?
milyen bort János iszik rendszerint
d. Que vinho bebe o João habitualmente?
milyen bort iszik János rendszerint

Föltehető, hogy a magyar és a portugál adatoknak majd közös magyarázatát adja a kutatás.

Ha a -NAK ragos birtokos a (90)-ben jelzett módon elhagyja a főnévi csoportot, a mondatszintű hatóköri viszonyoknak megfelelően, az ige bővítményeinek a pontos mintájára helyezkedik el a hierarchiában, pl.:

(101) Láttam azt a fiút, *akinek* tegnap tűnt el *a kalapja*.

(102) *Kinek* tűnt el tegnap a *kalapja* ?

(103) Csak *Marinak* tűnt el tegnap *a kalapja*.

(104) *Mindenkinek* tegnap tűnt el *a kalapja*.

Az is lehetséges, hogy a mondat szórendjében és operátor-hierarchiájában a birtokszó megelőzze a belőle kimozdított birtokost, pl.:

(105) Csak *a kalapja* tűnt el *mindenkinek*.

(106) *A kalapja* — nem tűnt el *mindenkinek*.

Egyetlen szembetűnő kivétellel találkozunk: ha mind a birtokos, mind a birtokszó operátorhelyzetbe kerül, de a birtokszó lesz kettőjük közül a nagyobb hatókörű operátor, a mondat elromlik ((107) természetesen jó, ha a *mindenki kalapjá*-t a bal oldali kihelyezés intonációjával ejtjük, de ekkor a kvantora nem nagyobb hatókörű a fókusznál!):

(107) *[$_{VP}$ *Minden kalapja* [$_{VP}$ *Péternek* tűnt el — –]].

A fenti példamondatok egyébként azt is illusztrálják, hogy akár alanyi szerepű birtokos szerkezetből is eltávolítható a birtokos. Mi több, úgy tűnik, nemcsak akkor távolítható el belőle, ha a szerkezet egésze ige mögötti helyzetű, pl.:

(108) Láttam azt a fiút, *akinek* tegnap *a kalapja* eltűnt.

Ez megerősíti azt a feltevést, hogy a magyar mondat szintjén az alanynak nincs a tárgytól különbözően kitüntetett helye.

1.2.1.6. A többszörös szerkezet

A bemutató rész (G) pontjában a többszörös birtokos szerkezet jelölését tekintettük át Mielőtt ennek a részleteire rátérnénk, érdemes rámutatni arra, hogy a keretként használt X-vonás elmélet már önmagában is megjósolja a többszörös birtokos szerkezetek létezését. A (90)-es ágrajzban az „alany" helyén is DP címkéjű csomópontot tüntettünk föl. Az előzőek alapján indokoltnak látszott az a feltevés, hogy a főnévi csoport valójában nem NP, hanem egy ezen kívüli SPEC pozíciót is tartalmazó csomópont alatt helyezkedik el, amelyet DP-nek neveztünk. Az X-vonás elmélet szerint minden bővítmény maximális kiterjesztés, tehát a (90)-beli címkézés ennek az alaphipotézisnek engedelmeskedik. Ha viszont maga a birtokos is DP, akkor ebben is elhelyezhetünk olyan birtokos szerkezetet, amelynek birtokosa a SPEC-be megy. Ez, mint láttuk, így is van.

Idézzük fel most a (G) pontban tárgyalt példákat ((109)–(30)):

(109) a. ?a kisfiú barátja kalapja
b. ?a kisfiúnak a barátjának a kalapja
c. *a kisfiúnak a barátja kalapja
d. a kisfiú barátjának a kalapja

Fölmerülhet, hogy ez a megoszlás egy általános, talán valóban a percepciót megkönnyítő stratégiának a következménye — ugyanazé, amely a többszörös mellérendelés jelölését szabályozza:

(110) a. ?Láttam Évát, Jóskát, Marit.
b. ?Láttam Évát és Jóskát és Marit.
c. *Láttam Évát és Jóskát, Marit.
d. Láttam Évát, Jóskát és Marit.

Tudniillik mind a két sorozatban azt találjuk, hogy ki van zárva az a változat, amelyben explicit jelölést (*nak, és*) lineárisan nem-explicit követ (*-0 0*) — és ideális az a változat, amelyben a nem-explicit jelölések sorát explicit zárja. Bár ez a magyarázat éppenséggel nem elképzelhetetlen, úgy tűnik, hogy a (30)-beli mintának lehet másfajta, szigorúan grammatikai oka is.

Az alábbiakban a (111)–(114) példa rendkívül leegyszerűsített szerkezetét ábrázoljuk, bejelölve a birtokos mozgatását:

(111) ? a fiú barátja kalapja

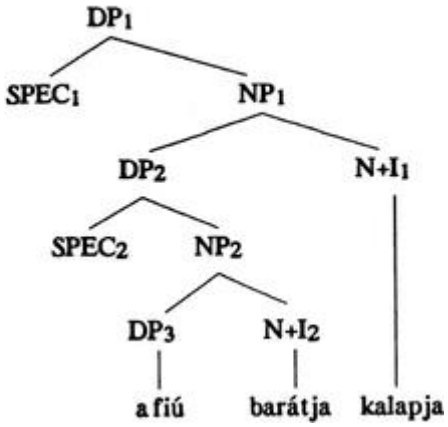

(112) ? a fiúnak a barátjának a kalapja

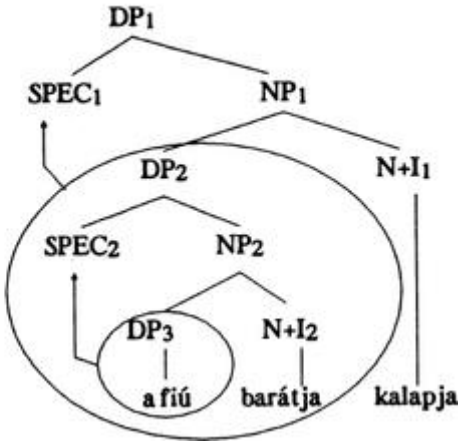

(113) *a fiúnak a barátja kalapja

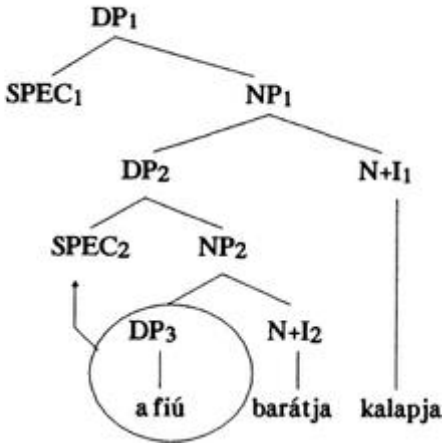

(114) a fiú barátjának a kalapja

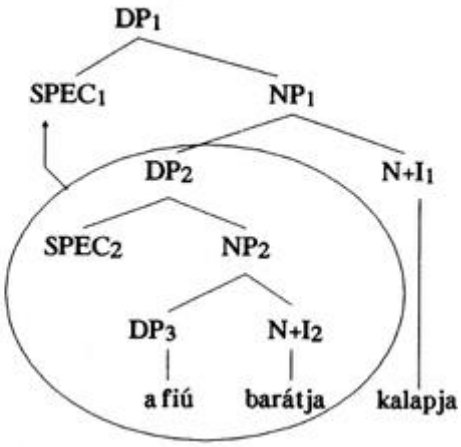

Fentebb láttuk, hogy a SPEC nem kizárólag az „alany" (a birtokos) mozgatását szolgáló vészkijárat, hanem az operátorok pozíciója is. Mármost a kérdő és vonatkozó névmás mindenképpen operátor, tehát kötelezően SPEC-be megy — a fenti birtokosok azonban eleve nem operátorok, így a SPEC-be vitelük nem kötelező. Természetesnek látszik azonban azt feltételezni, hogy ha már egyszer oda vittük őket, operátorrá válnak — mint ahogy a mondat szintjén is operátorrá válik a fókuszba vitt egység. Ezek után csak arra a további föltevésre van szükségünk, hogy ha valamely DP SPEC-jét operátor tölti ki, akkor DP maga is operátornak minősül, mintegy örökölve SPEC-től ezt a tulajdonságot. Következésképp, ha DP_2 SPEC-je ki van töltve, DP_2 maga is operátor lesz, tehát SPEC-be kell mennie. A (30c) példa épp ennek a várakozásnak nem felel meg: DP_3 $SPEC_2$-be vitelét nem követi DP_2-nek a $SPEC_1$-be vitele.

Ez a magyarázat élesen elkülöníti (30c)-t a (30a,b)-től. Mivel 1.2.-ben láttuk, hogy az utóbbi két minta kevésbé monotonul vagy kérdőszó jelenlétében tökéletes lehet, indokoltnak tűnik, hogy csak (30c)-t tekintsük ténylegesen agrammatikusnak.

1.2.1.7. Záró megjegyzések

A közvetlenebbül a birtokos szerkezettel foglalkozó 2.1. rész befejezéseképp három többé-kevésbé nyitva maradó kérdést érintünk.

Az eddigiek során tudomást vettünk arról, hogy a birtokos az alanyi pozícióból az operátorpozícióba való elmozdításkor morfológiai esetet vált: -NAK ragot vesz föl. Gondolatmenetünk azonban nem adott választ arra, hogy ez miért van így. A magyar nyelvtani irodalom a -NAK jelenlétét azzal a történeti föltevéssel magyarázza, hogy részeshatározó elemződött át az ómagyar korban birtokosjelzővé. A szinkrón nyelvész dolgát rendkívül megkönnyíti, ha valamely különös jelenséget egyszerűen történeti zárványnak minősíthet — a dolog azonban ezzel nem lehet teljesen elintézve. Akármi legyen is a történeti előzmény, a már sok százada birtokosként funkcionáló elemről feltehetően eltűnt volna a NAK, ha jelenléte ebben a konstellációban nem volna összeegyeztethető az emberi nyelvre általában és a magyar nyelvre különösen jellemző szabályokkal. Ha tehát szinkrón elemzésünkből nem következik is az, hogy a -NAK-nak ott *kell* lennie, annyinak legalábbis következnie kell belőle, hogy ott *lehet*.

Az operátorpozícióban szereplő elemek tipikusan azt az esetragot viselik, amit a nekik megfelelő nem operátor eredeti helyzetében viselne. Ez azonban csak a tipikus eset — ismerünk kivételeket is. Tekintsük a következő japán példákat:

(115) a. New York ni koosoo-kentiku ga ooi.
New York *-ban* felhőkarcoló *nom* sok
'New Yorkban sok felhőkarcoló van'
b. New York ga koosoo-kentiku ga ooi.
New York *fókusz* felhőkarcoló *nom* sok.
'New Yorkban van sok felhőkarcoló'

Az (a) példákban *New York* a helyhatározó *ni* morfémáját, a *koosoo-kentiku* az alany *ga* morfémáját viseli. A (b) példa csupán abban különbözik (a)-tól, hogy a *New York*-ot fókuszoljuk. Ez azonban elég ahhoz, hogy eltűnjön róla a *ni* és *ga* lépjen a helyébe. De mivel az alany változatlanul jelen van és változatlanul *ga*-val áll, ezt az új *ga*-t nem tekinthetjük nominativusi ragnak — egyszerűen a fókusz jelölőjének kell tekintenünk. Látjuk tehát, hogy operátorpozícióiknak lehet olyan — egyébként esetraggal homonim — külön jelölőjük, amely „fölülbírálja" az oda vitt egység eredeti ragját.

Az ilyen és hasonló jelenségek ismeretében a magyar főnévi csoport SPEC-jében megjelenő/fennmaradó -NAK-ot az univerzális grammatikába elvileg beilleszkedő jelenségnek nevezhetjük. Rámutatva, hogy ez a toldalék a magyarban egyébként is megjelenik számos, tipikusan nem esetjelölő funkcióban — vö. *boldognak boldog, boldognak tart, boldognak lenni* —, ebben a helyzetben nem esetragnak, hanem az operátorpozíció külön jelölőjének fogjuk mondani.

Szintén -NAK-kal kapcsolatos az az (F)-ben és (G)-ben bemutatott furcsaság, hogy ki nem fejezett birtok esetén a NAK-kal való jelölés tilos, de az egyébként -NAK-ot követelő birtokosok jelenléte grammatikus, vö.:

(116) a. kinek a kalapja – kié – *kineké
b. kinek a barátjának a kalapja – kinek a barátjáé

(116b)-nek a fentiek alapján a következő szerkezetet tulajdoníthatjuk:

(117)

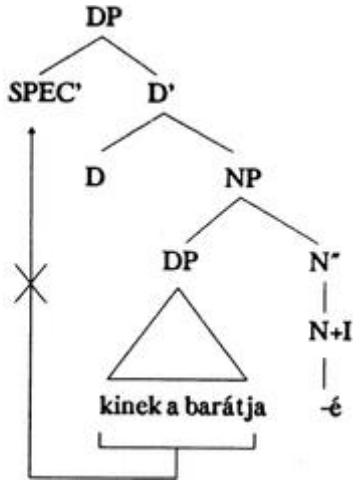

Azt, hogy az alany itt nem vihető SPEC-be, az *é* morféma rátoldalékolódásával magyarázhatjuk. Mindazonáltal nem világos, hogy e tilalom következtében a szerkezet miért nem válik a **kinek a barátja kalapjá*-ban hasonlóan agrammatikussá.

Végül föl kell hívnunk a figyelmet arra, hogy minél speciálisabb viszonyban van a birtokos és a birtokszó (vö. 2.1.1.), a szerkezet annál kevésbé szakítható ketté:

(118) a. *Péter (nek a) kalapja* szövetből van.
Péternek szövetből van *a kalapja.*
b. *Az almá(nak a) fele* rohadt volt.
Az almának rohadt volt *a fele.*
c. *Nézeteid(nek a) helyességében* nem kételkedem.
?*Nézeteidnek* nem kételkedem *a helyességében.*
d. *Péter (nek a) megverését* nem helyeslem.
?*Péternek* nem helyeslem *a megverését.*
e. *Szolnok (nak) városa* az Alföldön fekszik.
**Szolnoknak* az Alföldön fekszik *városa.*
f *A veszély(nek a) gondolatát* elhárítottuk.
**A veszélynek* elhárítottuk *a gondolatát.*
g. *A logiká(nak) embere* ezt nem fogadja el.
**A logikának* ezt nem fogadja el *embere.*
h. *Péter (nek a) minisztere* megbukott.

'az a miniszter, akit emlegetni szokott'
**Péternek* megbukott *a minisztere.*
'az a miniszter, akit emlegetni szokott'

Ennek a jelenségnek nem tudjuk jelenleg szigorú szintaktikai magyarázatát adni.

Úgy látjuk azonban, hogy e további kutatást igénylő problémák nem vonják kétségbe alapgondolatunkat, miszerint a birtokos szerkezet 1.1–2.-ben áttekintett tulajdonságairól a nyilvánvalóan konfigurációs szerkezetű nyelvek mondatával való strukturális analógia alapján adhatunk számot. Ezen belül:

(119) a. A jelöletlen birtokos alanyszerű helyzetben van. Nominativusát a birtokszó inflexiójának szám-személy jegyétől, thematikus szerepét a [+birt] jegytől kapja (ezt még a birtokszó pontosíthatja).
b. A nominativusi birtokos nem testvére a thematikus szerepét adó fejnek, ezért a főnévi csoportból egy lépésben nem vihető ki.
c. A -NAK-os birtokos operátorszerű helyzetet foglal el a főnévi csoport élén.
d. Az alanyszerű birtokost első lépésben ebbe az operátorszerű helyzetbe vihetjük, második lépésben pedig a főnévi csoporton kívülre.

1.2.2. Determinánsok a mondatszerű főnévi csoportban

1.2.2.1. A determinánsok osztálya

Ha csupán a birtokost nem tartalmazó főnévi csoportokra lennénk figyelemmel, a szokásnak megfelelően a következő egyszerű szerkezetben helyezhetnénk el a módosító elemeket (vö. 1.3.):

(120)

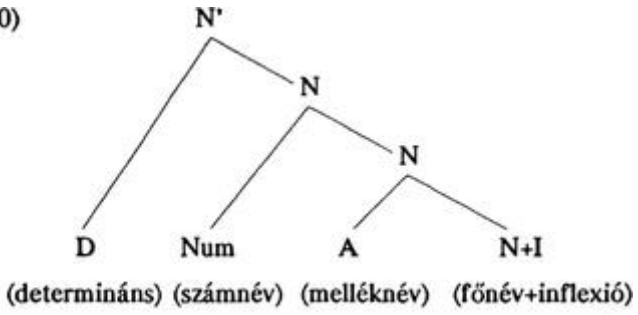

egy / *0*	egy	piros	kalap
a(z)	három		
ez/az a(z)	sok		
ezen/azon	...		
minden			
valamely(ik)			
bármely(ik)			
semely(ik)			
mely(ik)			
...			

A főnév maga olyan predikátumként értelmezhető, amelynek terjedelme pl. a kalapok halmaza. A minőség- és mennyiségjelző a predikátum terjedelmét szűkíti úgy, hogy ennek a halmaznak valamilyen (számosságú) részhalmazát jelöli ki. A teljes halmazról annak valamely részhalmazára való áttérés nem okoz minőségi — „fajtabeli" – különbséget, s a jelzők jelenléte nem is kötelező. Ezt fejezzük ki azzal, hogy a jelzőket az N csomópont egyszerű megismétlésével csatoljuk a főnévhez, s ha nincsenek jelen, nem tételezünk föl „üres" jelzőt. A determináns megjelenése már minőségi — fajtabeli — változást hoz: lehetővé teszi, hogy a predikátum terjedelmébe tartozó halmaz elemeire utalhassunk, azaz, hogy majd a mondat szintjén egyedekre vonatkozó állításokat tehessünk. Ennek a minőségi váltásnak megfelelően a determinált főnevet már új, N'-vel jelölt csomópont alá helyezzük, s azt is feltételezzük, hogy az ige teljes jogú bővítményeként szereplő főnévi csoportban mindig van determináns, legföljebb zérus alakú.

A birtokos szerkezetek bevonását is előkészítendő két megjegyzést kell fűznünk a fentiekhez.

Egyrészt rámutathatunk arra, hogy a határozott és a határozatlan névelő nem hordoz valamiféle csak őrá jellemző információt: a többi determináns jelentése kb. úgy írható le, hogy 'a határozott vagy határozatlan névelő jelentése + még valami.' Például: *ezen három piros kalap* ⊃ *a három piros kalap* — azokban a mondatokban, amelyek e főnévi csoportokat tartalmazzák, három piros kalap létezése és ismertsége egyaránt előföltevés; *miféle három piros kalap* ⊃ *0 három piros kalap* — azokban a mondatokban, amelyek e főnévi csoportokat tartalmazzák, három (eleddig ismeretlen) piros kalap létezése csak állítva lehet, előföltételezve nem. (Az előföltevés abban különbözik az állítástól, hogy ha nem teljesül, akkor nem hamis, hanem értékelhetetlen, amit mondunk.)

Másrészt, a grammatikai hagyománynak megfelelően (120)-ban az *egy* szót kétszer tüntettük föl: a determinánsok közt is és a számnevek közt is. Kérdés azonban, hogy ez a megkettőzés teljességgel jogosult-e. A két esetet úgy szokás megkülönböztetni, hogy a névelő *egy* hangsúlytalan, a számnév *egy* pedig hangsúlyos. Csakhogy az *egy* hangsúlyozásának a lehetősége nem független a mondatbeli helyzettől. Ha az *egy alma* olyan helyzetben — fókuszban vagy bal oldali kihelyezésben — van, amely mondatszintű hangsúlyt visel, az *egy* lehet hangsúlyos; az ige mögött, semleges, hangsúlytalan helyzetben azonban az *egy* csak hangsúlytalan lehet:

(121) a. Egy 'alma gurult le a tálról (nem más).
b. 'Egy alma gurult le a tálról (nem több).

(122) a. A tálról legurult egy 'alma.
b. *A tálról legurult 'egy alma.

Azután a határozatlan névelő *egy* kizárólag megszámlálható, s ezen belül (szemantikailag) egyes számú egységet determinálhat, a számnév *egy*-gyel ellátott főnév viszont kaphat határozott névelőt:

(123) *egy víz, egy almák, egy három alma

(124) az egy isten, ez az egy alma

Vö. még *az egyik alma, az egyetlen alma, minden egyes alma*. A bemutató rész (H) pontjában jeleztük, hogy az egyes determinánsok és számnevek nem párosíthatók korlátlanul. Az össze nem illések jó részét a kategorizáláson túlmenő szemantikai okokkal szokás magyarázni. Az *egy* esetében azonban, úgy tetszik, többről van szó. A fenti különös megszorításokat úgy látjuk a legegyszerűbben magyarázhatónak, ha a névelő és a számnév *egy*-et egybeejtjük. Kétféle besorolása közül (eredetének megfelelően is) a *számnévit* fogjuk megtartani: ekkor csupán az a különlegessége marad, hogy — a többi számnévvel ellentétben — ha ő maga nincsen kontrasztban, hajlamos a kliticizálódásra. Ekkor a (122b) mondat nem azért minősül rossznak, mert — mint a hagyományos besorolásból következne — számnév *egy* nem lehet az ige mögött, hanem egyszerűen azért, mert az ige mögötti semleges helyzetben nem

lehet kontrasztot fölállítani, tehát a (számnév) *egy*-nek kliticizálódnia kell. (Emellett fölmerül még az a lehetőség is, hogy az *egy* a *minden* stb.-hez hasonló kvantor. Ezzel részletesen nem foglalkozunk.)

Ennek értelmében a magyarban *csupán zérus alakú határozatlan névelő* van, és ez bármely N alatti (megszámlálható vagy megszámlálhatatlan, egyes vagy többes számú) kifejezéshez hozzájárulhat. Tehát: *0 három alma, 0 egy alma, 0 almák*.

1.2.2.2. Determinánsok a birtokos szerkezetben is

Vonjuk be most az elemzésbe azokat az adatokat is, amelyeket 1.3.-ban a determinánsok birtokos szerkezetbeli előfordulásával kapcsolatban bemutattunk. (I)-ben láttuk, hogy a birtokra vonatkozó determinánsok túlnyomó többsége követheti a nominativusi birtokost, a névelő(sök) azonban nem:

(125) a. Péter minden kalapja
b. *Péter a kalapja

(J)-ben azt állapítottuk meg, hogy ugyanezek a birtokra vonatkozó determinánsok a nominativusi birtokos előtt épp ellenkezőleg oszlanak meg:

(126) a. *minden te kalapod, minden Péter kalapja
b. a te kalapod, a Péter kalapja

Részletesen érveltünk amellett, hogy a *te*-t megelőző névelő (a magyar nyelv valamennyi változatában) és a *Péter*-t megelőző névelő (azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a személyneveket a maguk jogán sohasem névelőzik) a birtokhoz, illetve azon keresztül a szerkezet egészéhez járul. (Azokról az esetekről, amikor a névelő a birtokosé, 1.2.2.4-ben lesz szó.)

Mielőtt továbblépnénk, érdemes rámutatni, hogy az az iménti döntésünk, miszerint az *egy* nem névelő, összhangban van ezekkel az általánosításokkal. Ha az *egy* (egyik változata) névelő volna, ugyanazokban a helyzetekben kellene megjelennie, mint *a*(*z*). De:

(127) a. Péter egy kalapja (vö. *Péter a kalapja)
b. *egy Péter kalapja (vö. a Péter kalapja)

(Mivel 1.1.4.-ben láttuk, hogy a birtokos szerkezet lehet határozatlan, az *egy*-nek az *a*(*z*) helyén való előfordulását egyszerű jelentéstani okra nem vezethetjük vissza.)

A determinánsok két csoportját Det_1-ként és Det_2-ként megkülönböztetve most így helyezhetjük el őket a 2.1.4.-ben kialakított szerkezetben (a Det_1 és Det_2 címke nem végleges):

(128)

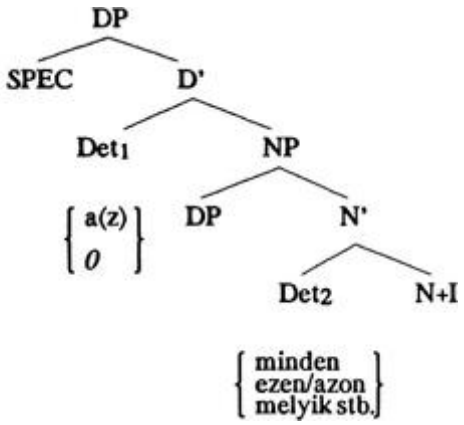

A kettéválás furcsa, de ha Det_1-nek és a Det_2-nek ugyanazt a fajta funkciót tulajdonítjuk, akkor a birtokos elé vagy mögé megkerülésüket puszta sorrendezési kérdésnek tekinthetjük. Csakhogy a (K) pontban jeleztük azt is, hogy Det_1 és Det_2 a birtokos szerkezetben nem zárja ki egymást: bizonyos esetekben egyszerre is megjelenhetnek, pl. *a te minden/ezen/valamelyik állításod, a Janka minden étele*! (Valamint, birtokos szerkezet nélkül: *a tőled kapott minden/ezen/valamennyi levél*.) Ez pedig már több, mint meglepő. A *minden, ezen, valamelyik* stb. ugyanis minden igényt kielégítően determinálja a főnevet — hogy lehet ezt az egységet újfent determinálni? (Azért mondjuk, hogy „bizonyos esetekben", mert pl. *az ország minden városá*-ban az *az* a birtokoshoz tartozik, nem Det_1 alatt van, s ebben az értelemben nem jelenik meg „egyszerre" a *minden*-nel. A névelő hovatartozásáról l. alább.)

Ebben az összefüggésben érdemes emlékeztetni arra, hogy az imént rámutattunk: a névelők jelentése része a Det_2-k jelentésének. Ennek alapján legalább azokban az esetekben, amikor Det_1 és Det_2 láthatólag együtt szerepel, nyugodtan kimondhatjuk, hogy a névelő Det_1 „nem determinál": a határozottság eldöntése tekintetében redundáns, mintegy „egyeztető morfémaként" jeleníti meg Det_2 [+hat] vagy [-hat] jegyét. Megjegyzendő, hogy a [+hat] jegy szemantikai; csak az esetek többségében esik egybe az alanyi vagy tárgyas ragozást szabályozó tulajdonsággal. A kivételek szembetűnő képviselője az egyedekre (nem fajtákra) utaló *minden*. Bár a *minden*-nel determinált főnévi csoport tárgyi helyzetben alanyi ragozással jár, a határozott determinánsokkal azonos módon előföltételezi, hogy a főnév nem-üres halmazt jelöl. (Legalábbis a természetes nyelvben: a logikában használatos univerzális kvantor nem ilyen.) Nem meglepő hát, hogy a birtokos szerkezetben a *minden* is határozott névelővel társul: *a te minden állításod*.

Ha Det_2 jelenlétében a névelő redundáns a főnévi csoport határozottságának eldöntése szempontjából, föltehetjük a kérdést, hogy mi a helyzet, ha a szerkezet nem tartalmaz Det_2-beli szótári elemet. Vajon ilyenkor egyedül a névelőn múlik a főnévi csoport határozottsága? Ha *három kalap — a három kalap* típusú egységeket állítunk szembe, azt mondhatnánk, hogy igen (bár a határozatlan főnévi csoportok között a specifikus és a nem specifikus olvasatúak megkülönböztetésével a helyzetről árnyaltabb kép is festhető). Csakhogy a testes determinánst nem tartalmazó birtokszó éppen olyan határozott lehet, mint az *a*(*z*)-os:

(129) elfoglalta (a) helyét, előadta (a) kívánságait, üdvözölte (a) tanárait, bekeríti (a) házát stb.

Ugyanakkor viszont (130) biztosan határozott, noha a *kalapja*-hoz semmiféle látható névelő nem tartozik, és nem is tartozhat:

(130) (lekefélte) minden vendég kalapját

Eszerint nem állítható, hogy a főnévi csoport akkor és csak akkor határozott, ha a főnévi fejre látható determináns (*a*(*z*), *ezen, valamelyik* stb.) vonatkozik. A határozottság forrását egy olyan szemantikai jegyben kell megjelölnünk, amely csak az esetek egy részében fejeződik ki külön szóban. Kérdés, hogy a szerkezetben hova utaljuk ezt a jegyet.

Mivel a Det-beli elemek jelenléte sohasem fölösleges, a névelő Det_1-ről pedig láttuk, hogy jelenléte redundáns lehet, az egységesség kedvéért célszerűnek látszik a [± határozott] szemantikai jegyet a Det_2 csomópont alá helyezni. Azzal a föltevéssel fogunk élni, hogy a főnévi csoportban mindig van Det_2. Ha ez csak a [± hat] jegyet tartalmazza, akkor nem felel meg neki szótári elem — ha viszont egyéb jelentéstartalma is van, akkor igen:

(131) a. Det_2: [± határozott, (egyéb jegyek)]
b. Det_2 csak akkor ölt szótári alakot, ha a [± hat] jegyen kívül még valamilyen jegye van: kvantor (*minden* stb.), mutatónévmás (*ezen* stb.) vagy kérdőszó (*melyik* stb.).

Eszerint a főnévi csoport határozott vagy határozatlan volta mindig a Det_2-t tartalmazó N' csomóponton belül dől el. A határozott vagy határozatlan névelő megválasztása csupán igazodik ehhez. A kérdés mármost az, hogy mitől függ, megjelenik-e a főnévi csoportban a látható *a*(*z*).

Az *a*(*z*) természetszerűleg hiányzik akkor, ha a főnévi csoport határozatlan — ilyenkor a föntebb mondottak értelmében a névelő eleve zérus alakú. De hiányzik számos olyan esetben is. amikor a főnévi csoport határozott. A következő két alpontban ezeket az eseteket fogjuk vizsgálni. Amellett fogunk érvelni, hogy a határozott főnévi csoportokból két minőségileg különböző okból hiányozhat az *a*(*z*):vagy azért, mert sohasem is volt ott, vagy azért, mert törlődik.

1.2.2.3. A névelő mint a főnévi csoport bevezetője

Az 1.3. (L) pontjában bemutattuk, hogy az egyik szembetűnő eset, amikor a határozott névelő nem jelenhet meg, az, amikor a főnévi csoport megszólításként szerepel — „vocativusban" van. Például:

(132) a. Az én testvérem hallgat rám.
b. *Én testvérem hallgat rám.
c. *Az én testvérem (hallgass rám)!
d. Én testvérem (hallgass rám)!

(133) a. **A Péter hallgat rám.**
b. **Péter hallgat rám.**
c. ***A Péter (hallgass rám)!**
d. **Péter (hallgass rám)!**

A névelő vocativusbeli tilalma egyáltalán nem magyar nyelvi különlegesség: az olasz *il mio amico*-ból megszólításban eltűnik az *il*, a német *der Peter*-ből a *der*. Ugyanakkor viszont nyilvánvaló, hogy ettől pl. a *Peter* nem válik határozatlanabbá. Van-e valami olyan tulajdonságuk a vocativusoknak, amely a névelő hiányával kapcsolatba hozható?

A vocativusok abban különböznek a „rendes" főnévi csoportoktól, hogy nem mondatrészként szerepelnek, hanem önmagukban állnak. (Azt a kísértést, hogy a vocativust felszólító módú ige alanyának tekintsük, könnyen elháríthatjuk. Ilyen ige jelenléte egyáltalán nem kötelező — s ha ott is van, számban-személyben nem egyezik a vocativusszal.)

Tekintve, hogy az előzőekben a főnévi csoportot szerkezeti párhuzamba állítottuk a mondattal, most megkérdezhetjük, hogy van-e hasonló szembenállás a mondatok között is. Nyilvánvalóan van: a főmondat önmagában áll, az alárendelt mondat mondatrészeként szerepel. S az alárendelt mondatok élén is van valami, ami a főmondatból rendszeresen hiányzik — nevezetesen, az alárendelő kötőszó.

Ennek alapján a mondatszerkezeti párhuzamot egy lépéssel tovább vihetjük. A vocativust a főmondattal, a mondatrészként szereplő főnévi csoportot az alárendelt mondattal állíthatjuk párhuzamba. A névelő Det_1-ről pedig azt mondhatjuk, hogy a határozottság egyeztetésszerű jelölésén kívül van valódi funkciója is. Ez a funkció az alárendelő kötőszóéval párhuzamos: lehetővé teszi, hogy az egység egy fölérendelt ige argumentumaként szerepeljen. Az alárendelt mondatokról szóló fejezet terminológiájával szólva: a névelő a főnévi csoport bevezetője.

Ennek értelmében a vocativusokból „igazán" hiányzik a névelő: nem zérus alakú, nem is törlődik — sohasem volt ott. Az argumentumként szereplő főnévi csoport kiinduló szerkezetében viszont mindig szerepelnie kell valamilyen névelőnek. Ha határozatlan, akkor a zérusnak, ha határozott, *a*(*z*)-nak: az utóbbi legföljebb törlődhet.

A névelőt az alárendelő kötőszóhoz hasonlítva lényegesen továbbvittük a főnévi csoport és a mondat közti szerkezeti párhuzamot. A szórendi és funkcionális hasonlóságra hivatkozva most elmondhatjuk, hogy ha az X-vonás elméletbe illeszkedő mondatnak a feje az alárendelő kötőszó (C), a főnévi csoportnak a feje a névelő. Az eddig Det_1-ként számontartott *a*(*z*)-t és *0*-t *végleges* jelöléssel D-vel fogjuk jelölni; a főnévi csoport ennek megfelelően DP.

Fordítsuk most figyelmünket röviden a Det_2-nek nevezett determinánsokra! Az X-vonás elmélet szerint ott, ahol ők állnak, maximális bővítésnek kell lennie. Vajon a Det_2-k valóban ilyen értékűek? Természetesen igen, vö.: *majdnem minden* (*fiú*), *kivétel nélkül minden* (*fiú*), *az öt közül bármelyik/semelyik* (*fiú*) stb. A *minden*-t és társait ezentúl szótári elemként Det kategóriába fogjuk sorolni, a főnévi csoportba pedig maximális bővítésük, a DetP épül be.

Az alább megjelenő (55)-ös ágrajzban most már teljes joggal használjuk ezeket a végleges címkéket.

1.2.2.4. A fölös határozott névelő törlése

A most mondottak értelmében az argumentumként szereplő határozott főnévi csoport kiinduló szerkezetében mindig szerepel Det_1 alatt az *a*(z). Azt, hogy — mint (M)-ben láttuk — a felszínen nem mindig jelenhet meg, egy kötelező törlőszabály működésének kell tulajdonítanunk. Tekintsük először a következőket:

(134) a. a te minden/ezen/valamelyik/... állítás(od)
b. *a minden/ezen/valamelyik/... állítás(od)
c. minden/ezen/valamelyik/... állítás(od)

Ezekről a példákról igen egyszerűen számot lehet adni a következő feltevéssel: itt Det a korábbi Det_1 és Det_2 közös fedőneve:

(135) Az *a*(z) *Det* szótári elemek szekvenciája rossz. Ha a felszíni szerkezetben ez áll elő, *a*(z) törlendő. (A törlés az ún. Fonetikai Komponensben megy végbe, az értelmezést nem befolyásolja.)

Vegyük észre, hogy ez az egyszerű szabály közömbös aziránt, hogy *a*(z) és Det ugyanahhoz a főnévi fejhez tartozik-e: csupán a felszíni sorrendet figyeli. Az (M) pontban bemutatottak igazolják, hogy ennek valóban így is kell lennie. Például:

(55)

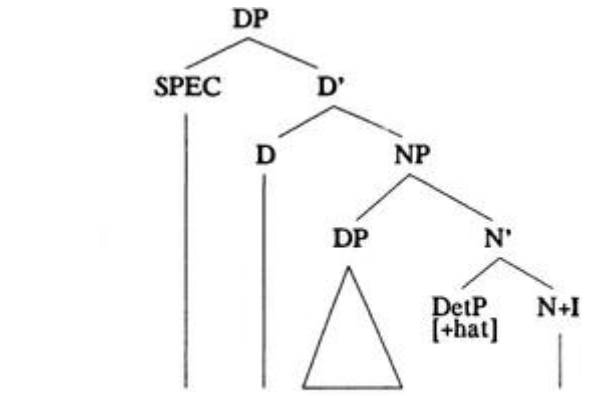

a. * a [minden fiú] könyve
b. [minden fiú] könyve
c. [minden fiúnak] a — könyve

Az (a) példában *a*(z)-t a *könyv*-höz tartozónak képzelhetjük (vö. *az ő könyve*) — a *minden* pedig nyilvánvalóan nem a *könyv*-höz tartozik. Az *a minden* szekvencia mégis rossz. Ez a kiinduló szerkezet kétféleképpen válhat grammatikus felszíni szerkezetté: ha az *a*(z)-t töröljük, vagy ha *minden*-nel kezdődő birtokost elvisszük *a*(z) mögül SPEC-be.

Megjegyezzük, hogy jelen gondolatmenetünk fényében valójában magának a birtokosnak is kell *a*(z)-t tartalmaznia, tehát (55a) pontosabban így fest:

(136) a [a minden fiú] könyve

Ez azonban nem probléma, csupán azt mutatja, hogy *a*(*z*)törlése belülről kifelé haladva annyiszor működik, ahányszor megvannak a feltételei: először az *a minden fiú* névelője törlődik, majd a nagyobb szerkezeté, mint fent. Mint (M)-ben jeleztük, ugyanez az eljárás ad számot az *egy fiú* (*egy*) *könyve* típusról is, ha az *egy*-et ez a szabály Det_2-nek tekintheti.

Térjünk most át a tulajdonnevek (J)-ben bemutatott viselkedésére. Tudjuk, hogy a magyar nyelvváltozatok némelyikében a személynevek rendszeresen névelővel járnak (*a Péter*), másokban nem (*Péter*). A földrajzi nevek közül egyeseket mindig névelőzni kell (*a Rábca, a Börzsöny, a Szovjetunió*), másokat tilos névelőzni (*Pécs, Dánia, Lengyelország*). Mármost sem az *a Péter — Péter*, sem az *a Szovjetunió — Lengyelország* párok tagjai között nem fedezhető föl mélyebb, jelentéstípusbeli különbség. Első közelítésben azt mondhatnánk, hogy a (megfelelő nyelvváltozat vagy az egész magyar nyelv grammatikájához tartozó) szótárban az egyik névelővel, a másik névelő nélkül van fölvéve. De például jelző megjelenése esetén az utóbbi csoportba tartozók is névelőt kapnak (*a magas Péter, a kies Lengyelország*). Kockáztassuk meg azt az állítást, hogy a tulajdonneveknek voltaképp mindig van névelőjük — de az, hogy ez a névelő a felszínen mikor jelenhet meg, tulajdonnévtípustól függően van szabályozva, vö. az alábbi példákban az 1. lépést. A 2. lépés az általánosan érvényes (135) eredménye. (137)–(138) azt mutatja, hogy az általános törlőszabály még „látja” a tulajdonnév névelőjét (hiszen az, bár üres, de szótári elem):

(137) a [a Szovjetunió] fővárosa
↓ ↓
2.Ø 1.a

(138) a [a Lengyelország] fővárosa
↓ ↓
2.Ø 1.Ø

(139) a személynévi birtokos kezelésének három változatát adja meg. (a)-ban *a Péter* a szokásos felszíni forma — vö. *a Szovjetunió*, (b)-ben *Péter* — vö. *Lengyelország*, (c) írja le a hagyományos felső-tiszai nyelvjárást. Ez föltevésünk szerint abban különbözik a többitől, hogy a személynév névelője az 1. lépésben „teljesen” kitörlődik — ennélfogva (135) meghagyja a birtokos szerkezet egészére vonatkozó *a*(*z*)-t.

(139) a. a [a Péter] könyve
↓ ↓
2.Ø 1.a

b. a [a Péter] könyve
↓ ↓
2.Ø 1.Ø

c. a [a Péter] könyve
↓ ↓
2.a 1.—

A személyes névmásoknak abban kell különbözniük a tulajdonnevektől, hogy eleve mindenféle névelő nélkül, önmagukban töltik ki DP-t, s így (135) meghagyja előttük *a*(*z*)-t:

(140) a [te] könyved

Csupán a birtokos szerkezet fenti adatait figyelembe véve éppenséggel (139c) is leírható volna úgy, hogy a *Péter* ab ovo névelőtlen, de ekkor el sem volna képzelhető, miből ered az alábbi különbség:

(141) a. a magas Péter
***a magas te**

Mindennek alapján úgy tűnik, az 1.3. pontban fölsorolt, igen változatos adatok egységes rendszerbe illeszthetők. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy a (135)-ös névelőtörlő szabály végső megfogalmazásban valamelyest gyengítendő: ha az *a*(*z*)-t követő determináns a szerkezetben sokkal „mélyebben" helyezkedik el, melléknévi igenév argumentumához tartozik, akkor nem zavarja a külső névelőt:

(142) a { [minden várost] / [Pécset] } ismerő fiú

Azt, hogy a (142) típusú szerkezetben egyébként is némelyest másképp érvényesülnek a névelőzés szabályai, mint az eddig tárgyaltakban, mutatja, hogy (143a)-nak meglepő módon használatos a (143b, c)-beli változata is:

(143) a. Péternek [a Szovjetunióban tanuló] barátai
b. ?Péter [a Szovjetunióban tanuló] barátai
c. ?Péter [Szovjetunióban tanuló] barátai

sőt,

(143) d. egy [az igazgató jogkörét érintő] kérdés

1.2.2.5. A határozatlan főnévi csoport és a birtoklásmondat

A bemutató rész 1.4. pontjában részletesen vizsgáltuk a (144)-típusú példákat:

(144) a. Nem olvastad (*olvastál) *Péter versét.*
'Péternek van egy bizonyos verse, amelyet nem olvastál.'
b. *Péternek* nem olvastad (olvastál) *versét.*
'Nincs Péternek olyan verse, amelyet olvastál volna'

A szórend és az értelmezés rendszeres összefüggésére vonatkozó megfigyeléseinket így összegeztük:

(72) A birtokos szerkezet csak akkor lehet határozatlan olvasatú, ha — azon kívül, hogy nem tartalmaz explicite határozottá tevő determinánst — a birtokost eltávolítjuk belőle.

Ez a megfigyelés egyszersmind elindíthat egy, a főnévi csoport belső szerkezetén túlmutató gondolatmenetet is.

1.2.-ben utaltunk a magyar nyelvtudomány régi genitivus-dativus vitájára, s megállapítottuk, hogy elemzésünk azt a többek közt Tompa József által képviselt álláspontot erősíti meg, amely szerint a *Péternek elveszett a kalapja*-féle mondatokban a *Péternek* birtokos, nem pedig részeshatározó. De a vitának nemcsak ez a mondattípus volt a tárgya, hanem az alábbi is:

(145) Péternek van kalapja.

(145)-re vonatkozóan ma is az az általános nézet, hogy a speciálisan birtoklást jelentő *van* igét tartalmazza, amelynek két vonzata van: alany és részeshatározó. Érdemes most megvizsgálni ezt az elemzést.

A birtoklásmondat ezen elemzésének a legkérdésesebb pontja az alanyon levő (birtoklás és) szám-személy egyeztető morféma. Az ige vonzatai a magyarban is, más nyelvekben is legföljebb predikatív szerkezetekben szoktak egyezni egymással, s akkor sem számban és *személy*-ben. (*Péter kicsiknek tart minket*, és nem **Péter kicsi*nknek tart minket.) Az alany és részeshatározó szám-személy egyezése tehát (145)-ben egészen kivételes jelenségnek tűnik.

A birtoklásmondat egyeztetése természetesen nem tűnne kivételesnek, ha kettészakított birtokos szerkezetet gyanítanánk benne, hiszen a *van* alanya hajszálra ugyanúgy egyezik az állítólagos részeshatározóval, mint a birtokszó az elszakított birtokossal. Ebben a fölfogásban a -NAK jelenléte is érthető volna, mivel a főnévi csoportból való kimozdítás során a birtokos is épp ezt a toldalékot veszi föl.

A birtoklásmondat efféle elemzése ellen az az érv szól a legerősebben, hogy míg a birtokos általában birtokszavával egy összetevőben is megjelenhet, itt ez ki van zárva:

(146) a. *Van Péter kalapja.
b. *Csak [Péternek kalapja] van.

Jelen terminusainkban ez azt jelenti, hogy a birtoklásmondatban a birtokost kötelező eltávolítani az őt eredetileg tartalmazó alanyi főnévi csoportból. Ez pedig ugyanolyan kivételes követelmény lenne, mint az, hogy az alany egyezzék a részeshatározóval.

A határozatlan olvasatú birtokos szerkezetekre vonatkozó fenti (72)-es általánosítás azonban ezt a helyzetet más fénybe helyezi: láttuk, hogy a határozatlan birtokos szerkezeteket mindig ketté kell szakítani. Mivel az igék általában egyaránt jól társulnak határozott és határozatlan bővítménnyel is, a főnévi csoport [+hat] vagy [−hat] jegye a mondatnak csak a jelentését szokta befolyásolni —

grammatikalitását nem. De vajon egyáltalán nincsenek-e olyan igék, amelyek megkövetelik, hogy (valamelyik) vonzatuk határozatlan legyen?

Sok nyelv tanúsága szerint ilyen a létezését állító üres ige — a magyarban a *van*. (Ez megkülönböztetendő a kopulától, vö. *Péter beteg* (**van*) és a lokatív igétől is, vö. *Hol (van) a vacsora?*) Tekintsük át a következő példákat:

(147) a. Van kalap.
b. Van három kalap.
c. Hány kalap van?

(148) a. *Van (ez) a kalap.
b. *Van minden (egyes) kalap.
c. *Melyik kalap van?

Megjegyzés: (148a) természetesen jó mondat akkor, ha nem létezést állít, hanem emlékeztető, figyelemfelkeltő funkciójú. De ezt a különleges használatot könnyűszerrel kizárhatjuk, ha a mondatot tagadjuk vagy kérdővé alakítjuk — az alábbiak már minden kétséget kizáróan agrammatikusak:

(149) a. *Nincs a kalap.
b. *Van a kalap?

Mit várhatunk mármost akkor, ha a létezést állító *van* alanya történetesen birtokos szerkezet? Egyfelől azt, hogy az alanyhoz ne járuljon [+hat] jegyű determináns. Másfelől — (72) értelmében — azt, hogy a birtokost is el kell távolítani belőle. A következő példák mindeme várakozásainkat igazolják:

(150) a. *Van (ez) a kalapom.
b. *Van minden (egyes) kalapom.
c. *Melyik kalapom van?

(151) a. *Van Péter kalapja.
b. *Csak [Péternek kalapja] van.

(152) a. Péternek van (három) kalapja.
b. Péternek hány kalapja van?

(153) a. *Péternek van a kalapja.
b. *Péternek van minden (egyes)

c. *Péternek melyik kalapja van?

Az egyedül lehetségesként megmaradó (152)-es típus azonos az előállítani kívánt birtoklásmondattal. Azaz, az alanyként szereplő birtokos szerkezet kettészakítandósága nem külön posztulálandó tulajdonsága a birtoklásmondatnak: következik abból, hogy létezést állító *van* mindig határozatlan olvasatú alanyt kíván.

A *van* egyébként nem áll egyedül ezzel a tulajdonságával. Ugyanezt a határozatlansági követelményt támasztják alanyukkal, ill. tárgyukkal szemben az összes létezést, létrejövést, létrehozást jelentő igék: az *akad*, valamint (fókuszmentes mondatokban) a *születik, történik, támad, kerül, épül, kap, talál, nyer, szerez, kerít, épít, főz, szervez* stb. Pl.:

(154) a. *Akadt (ez) a jó ember(em).
b. *Akadt minden (egyes) jó ember(em).
c. *Melyik jó ember(em) akadt?

(155) a. *Akadt [Péter jó embere].
b. *Csak [Péternek jó embere] akadt.

(156) a. Akadt három jó ember. Péternek akadt (három) jó embere.
b. Hány jó ember akadt? Péternek hány jó embere akadt?

(157) a. *Péternek akadt (ez) a jó embere.
b. *Péternek akadt minden (egyes) jó embere.
c. *Péternek melyik jó embere akadt?

Mindezek az adatok egyenesen következnek két egymástól függetlenül igazolható megállapításból: abból, hogy a birtokos szerkezet határozatlan olvasata minden ige környezetében a birtokos eltávolítását követeli, és abból, hogy az ún. egzisztenciális igék mindig határozatlan alannyal ill. tárggyal járnak. Mondani sem kell, hogy a szokásos részeshatározós elemzést csak ad hoc kikötések tömegével lehetne ezen a teljes adathalmazon következetesen végigvinni.

Utoljára érdemes föltenni azt a kérdést, hogy ha a birtoklásmondatnak nevezett alakulatban valójában az egyvonzatos *van* ige szerepel, akkor a mondatrészre való kérdezés klasszikus eljárása ezt miért nem mutatja ki. A *Péternek van kalapja* esetében miért nem jó ez a kérdés: *Kinek a kalapja?*, hanem csupán ez: *Kinek van* (*kalapja*)?.Látni fogjuk, hogy a válasz a fentiekből következik. Két körülményt kell figyelembe vennünk.

Először: mivel a kritikus bővítménynek határozatlannak kell lennie, a *Kinek a kalapja?* kérdés szükségképp nem alkalmazható. A rákérdezést olyan szintagmával kell — kellene — végezni, amelyben a *kalapja* szintén határozatlan. Itt lép be a második körülmény. A klasszikus rákérdezéses módszer nyelvi alakulatot nyelvi alakulattal elemez, s így alkalmazásának van egy természetes előföltétele és, következésképpen, korlátja. Csak akkor alkalmazható, ha az adott mondatrészre egyetlen felszíni összetevőt alkotó (azaz, fókuszba helyezhető) szintagmával lehet rákérdezni. Ez a feltétel azonban itt nem teljesül, és nem is teljesülhet: a határozatlan birtok nem alkothat a birtokossal egy felszíni összetevőt. Ha tehát *Kinek a kalapja* helyett *Kinek kalapjá*-val kísérleteznénk, ez sem válna be: ez a kérdő szintagma csak abban a nyelvi változatban grammatikus, amelyben a *határozott* birtok névelőjét el lehet hagyni, vö. 1.4.

Érdemes lehet azonban rámutatni arra is, hogy nemcsak a határozatlan birtok mellől kellhet a kérdésben elszakítani a birtokost, s így a rákérdezéses módszer nemcsak a fenti esetben alkalmazhatatlan. Vegyük ezt a mondatot: *Elolvastam Petőfi minden versét*. Itt a *Petőfi* kétségtelenül birtokos, nem pedig részeshatározó. De igazolható-e ez a rákérdezéses módszerrel? Ha a *minden* szót nem hagyjuk figyelmen kívül — azaz, ha valóban az elemzendő mondatban szereplő egységet használjuk a kérdésben —, akkor nem. Sem a *Milyen minden verset (olvastam el)?*, sem a *Kinek minden versét (olvastam el)?* kérdés nem grammatikus. Az utóbbi valószínűleg azért, mert a *kinek* miatt az egységet fókuszolni kellene, a *minden* viszont ezt megtiltja, tehát az ellentmondó kívánalmakat csak kettészakítással elégíthetjük ki. Csak a *Kinek olvastad el minden versét?* mondat volna alkalmazható. De ez feltehetően senkit sem vezetne arra a következtetésre, hogy a jelöletlen *Petőfi* részeshatározó.

2. Bővítmények a főnévi csoportban

2.1. Az adatok bemutatása

2.1.0. Bevezető

Fejezetünk első felében a főnévi csoportnak olyan mondattani jellemzőit vizsgáltuk, amelyek gyakorlatilag függetlenek a benne szereplő főnév természetétől. Ezért a lehető legegyszerűbb főneveket választottuk példának, mint pl. *kalap*. Bővítményes főnevek jelenlétében természetesen további, speciális lehetőségek is adódnak. Ezeknek a vizsgálata a jelen 2. rész tárgya.

Fölhívjuk a figyelmet arra, hogy a „bővítmény" terminust a vonzatok és a szabad határozók egybefoglalására használjuk.

Anyagunkat elsősorban az *-ás/-és* képzős deverbális nomenek köréből fogjuk meríteni, és két fő kérdésre összpontosítunk:

(1) **Milyen bővítményei vannak a főnévnek — különösen: hogyan viszonylik a főnév vonzatkerete az igééhez?**

(2) **Hogyan helyezkednek el a bővítmények a főnévi csoportban?**

A második kérdés aligha szorul különleges magyarázatra. Az elsőhöz azonban néhány előzetes megjegyzést kell fűzni.

Vegyük például a *kitüremkedik* igét, amelynek van egy kötelező alanyi és egy többé-kevésbé választható határozói vonzata, s vizsgáljuk meg, mit mondhatunk a *kitüremkedés* főnévről!

(3) **A bélésanyag kitüremkedett a kabát gallérja alól.**
a. A varrónő észrevette a kitüremkedést, de...
b. A varrónő észrevette a bélés kitüremkedését, de...
c. A varrónő észrevette a bélésnek a gallér alól való kitüremkedését, de...

Ezeknek a példáknak az alapján azt mondhatnánk, hogy a képzett főnév megőrizheti az ige vonzatait, de éppúgy mellőzheti is őket. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Hogyan fejezhetjük be a fönti mondatokat? Mivel minimálpárként használható példákat adunk, némelyikük körülményesnek hathat — ez a stilisztikai szempont azonban nem homályosítja el a grammatikalitásbeli különbségeket:

(4) a. A varrónő észrevette a kitüremkedést, de...
nem simította vissza.
*már nem tudta megakadályozni.
b. A varrónő észrevette a bélés kitüremkedését, de...
nem simította vissza.
már nem tudta megakadályozni.
c. A varrónő észrevette a bélésnek a gallér alól való kitüremkedését, de...
*nem simította vissza.
már nem tudta megakadályozni.

Ezek a szembenállások rávilágítanak arra. hogy a képzett főnév bővítményeinek kimondása vagy elhagyása *nem tetszőleges*: egyes kontextusokban lehetséges, másokban nem. A folytatásokat igyekeztünk úgy megválasztani, hogy mindjárt ki is derüljön, miben áll a különbség: visszasimítani ugyanis csak anyagot lehet, megakadályozni viszont tipikusan valaminek a megtörténtét. A (3) példabeli szabadság tehát csupán látszat. Onnan ered, hogy a *kitüremkedés*, mint annyi más főnév, többértelmű: 1. 'az, hogy valami kitüremkedik' és 2. 'anyag(nak az a darabja), amely kitüremkedett,' s egyszer az egyik, másszor a másik jelentésében használtuk.

Az első tanulság tehát az, hogy a főnevek bővítménykeretéről általánosságban nem nyilatkozhatunk, mert az egyes *jelentéstípusok* között gyökeres *különbségek* vannak. A kérdés mármost az, hogy miféle típusokat kell elkülönítenünk.

Az, hogy az 'anyag…' jelentésű *kitüremkedés*-nek nincsen a *kitüremkedik* igééhez mérhető alanyi és határozói vonzata, említésre méltó, de nem túl meglepő. A vonzatok a szó „fogalmi szerkezetének" a „szereplőit" grammatizálják, ennek a szónak pedig nincs „többszereplős fogalmi szerkezete": éppolyan *szimplának* tetszik, mint a *kalap*. Az ilyen főnevektől vonzatokat nem is igen várhatunk, így eleve kirekeszthetjük őket a bővítménykeretre irányuló vizsgálat anyagából. Mivel az elkülönítésük sem különösebben nehéz, a továbbiakban nem is foglalkozunk velük, legföljebb a kontraszt kedvéért említjük őket.

A figyelmünket tehát először is azokra a főnevekre kell korlátoznunk, amelyeknek — fogalmi szerkezetük miatt — megvan az esélyük a vonzatosságra. Meglehetősen biztosak lehetünk abban, hogy az 1. jelentésben vett *kitüremkedés* — s általában minden főnév, amelynek a jelentését az értelmező szótár a '*tény, cselekvés*' szavakkal szokta körülírni — megfelel ennek a kívánalomnak. Ez csaknem minden igéből képezhető; ha a főnévnek más jelentése nincs, az értelmező szótár általában nem is szentel neki külön szócikket, csupán az igénél jelzi a képzés lehetőségét (pl. *meggyilkolás*).

Szintén meglehetősen produktív, de általában már külön tételt kap az *'eredmény'* fedőnévvel összefoglalható jelentések képzése. A *kitüremkedés* 2. jelentése is ide sorolható, de itt azért már érdemes kereskednünk, mert ebbe az osztályba nagyszámú olyan elem is beletartozik, amelyet intuitíve vonzatosságra esélyesnek érezhetünk. Ilyen például a *felszólalás* (1. 'az a tény, cselekvés, hogy valaki felszólal') 2. 'az így elhangzó beszéd, nyilatkozat.' Azt, hogy ilyenkor a 2. 'eredmény' változat fogalmi szerkezete mennyire hasonló a 'tény, cselekvés' változatáéhoz, jól mutatja, hogy számos kontextusban

szinte érdektelen, hogy melyikük szerepel, és hogy bővítményeik kifejezési formájában számos átfedés van. Például:

(5) **Péter tegnap délutáni / Mária elleni felszólalása felháborított.**

Mind a cselekvés, mind a nyilatkozat fogalmi szerkezete feltételez egy felszólalót; mind a kettő kötődhet időponthoz és irányulhat valaki ellen. Azután a felszólalás tényét és tartalmát gyakran együtt minősítjük — noha bizonyos, hogy a különbség megtehető, vö. az alábbi két folytatást:

(6) **a. …Egyetértettem azzal, amit mondott,**
de felháborított, hogy (akkor) kinyilvánította a véleményét.
[*felszólalás* (5)-ben 'tény, cselekvés']
b. …Egyetértettem azzal, hogy felszólalt (tegnap délután / Mária ellen),
de felháborított a gondolatmenete.
[*felszólalás* (5)-ben 'eredmény']

Mindezek fényében most ugyanúgy meg kell kérdeznünk, mint az előbb: vajon ezek a — már fogalmi szerkezet tekintetében is igen hasonló — főnevek egyformán viselkednek-e? Eltekinthetünk-e a vonzatkeret vizsgálatakor attól, hogy a 'tény, cselekvés' vagy az 'eredmény' változattal van-e dolgunk?

A más nyelvekre vonatkozó újabb szakirodalom — az adatok és értelmezések sokfélesége mellett — egységesnek tűnik annak a megállapításában, hogy *ez a két változat nem viselkedik egyformán*. Ezért célszerűnek látszik a magyar adatokat is e szempont szerint elkülönítve vizsgálni.

Mielőtt a konkrétumokra rátérnénk, két módszertani megjegyzést kell tennünk. Az első az, hogy a 'tény, cselekvés' és az 'eredmény' terminusoknak nem tulajdonítunk filozófiai tartalmat; nem is fogjuk őket mélyebb vizsgálatnak alávetni. Terminusértékben használjuk őket, de nem filozófiai-szemantikai terminusokként, hanem egyszerűen azért, hogy a bővítménykeret szigorúan szintaktikai elemzése során jelezhessük az értelmező szótárakból ismerős csoportokkal való terjedelmi hasonlóságot vagy egybeesést. (Vö. a klasszikus *nomen actionis* és *nomen acti* megkülönböztetést is.) A másik megjegyzés az, hogy az értelmező szótárak természetesen nem használják e szavakat a jelentések meghatározásának és elkülönítésének szigorúan kötelező elemeként, ezért, bár a mi minősítéseink az esetek nagy részében közvetlenül megfelelnek a szótár betűjének, teljes azonosság nem várható.

Ahhoz, hogy a 'tény, cselekvés' és 'eredmény' vonzatkeretét tanulmányozhassuk, először is arra van szükség, hogy a két változatot jól el tudjuk különíteni egymástól. Természetesen most is vannak olyan mondatkörnyezetek, amelyek értelemszerűen eldöntik, hogy a főnév melyik jelentésében szerepel:

(7) **a. Nem tudtuk megakadályozni Péter felszólalását.**
'azt, hogy felszólaljon = tény, cselekvés'
b. Péter felszólalása túl hosszú volt.
'nyilatkozata = eredmény'

Ezek azonban nem nyújtanak elég fogódzót a széles körű vizsgálathoz. Először is olyan formai jegyeket kell keresnünk, amelyek bármely környezetben viszonylag biztonságosan *megkülönböztetik* a két változatot. Ezután térhetünk rá első fő feladatunkra, a bővítménykeret jellegének a vizsgálatára.

Ismét a *minimálpárok* keresésének módszeréhez folyamodunk. Olyan kontextusokat keresünk, amelyekben a főnév kétféle értelmezését épp egy bizonyos formai jegy különíti el. Az e célra alkalmas példák időnként nehézkesek lehetnek, hiszen a bővített 'tény, cselekvés' jelentésű szerkezeteket stilisztikailag igényes szövegben tipikusan nem ilyenkor használjuk, hanem akkor, ha el kell kerülnünk a mellékmondatos vagy infinitivusos fogalmazást. A stilisztikai és a grammatikai szempont azonban így is világosan elkülönül: mi csak az utóbbira leszünk figyelemmel.

2.1.1. 'Tény, cselekvés' kontra 'eredmény'

2.1.1.1. Való

(8) a. Péternek az ebéd utáni felszólalása értelmetlen volt.
'Értelmetlen volt Péternek ebéd után felszólalnia.'
'Értelmetlen volt, amit mondott.'
b. Péternek az ebéd után való felszólalása értelmetlen volt.
'Értelmetlen volt Péternek ebéd után felszólalnia.'
*'Értelmetlen volt, amit mondott.'
c. Lejegyeztük Péternek az ebéd utáni felszólalását.
d. *Lejegyeztük Péternek az ebéd után való felszólalását.

(9) a. Mindenki hallott Péter májusi utazásáról.
'arról, hogy májusban (el)utazik'
'arról az útról, amelyet májusban tett'
b. Mindenki hallott Péter májusban való utazásáról.
'arról, hogy májusban utazik (el)'
*'arról az útról, amelyet májusban tett'
c. Péter májusi utazása nagyon rövid volt.
d. *Péter májusban való utazása nagyon rövid volt.'

(10) a. A tények újszerű értelmezése sérti a közvéleményt.
'az, hogy valaki újszerűen értelmezi a tényeket'
'az az újszerű értelmezés, amit valaki kifejt'
b. A tények újszerűen való értelmezése sérti a közvéleményt.
'az, hogy valaki újszerűen értelmezi a tényeket'
*'az az újszerű értelmezés, amit valaki kifejt'
c. Az újság kinyomtatta a tények újszerű értelmezését.
d. *Az újság kinyomtatta a tények újszerűen való értelmezését.

(11) a. Mikor fejezzük be a pénzről folytatott tárgyalást?
?'Mikor szűnünk meg a pénzről tárgyalni?'
'Mikor ér véget a rendezvény?'
b. Mikor fejezzük be a pénzről való tárgyalást?
'Mikor szűnünk meg a pénzről tárgyalni?'
*'Mikor ér véget a rendezvény?'
c. A pénzről folytatott tárgyalás elnöke / jegyzőkönyve...
d. *A pénzről való tárgyalás elnöke / jegyzőkönyve...

(12) a. Péternek nem szokása a szomszédokkal való társalgás.
'Péternek nem szokása a szomszédokkal társalogni.'
b. *Péternek nem szokása a szomszédokkal folytatott társalgás.
c. *Áthallatszott a szomszédokkal való társalgás.
d. Áthallatszott a szomszédokkal folytatott társalgás.

(13) a. Ki felelős Péternek a rossz víztől való megbetegedéséért?
'azért, hogy megbetegedett a rossz víztől'
b. *Péternek a rossz víztől való megbetegedése gyógyíthatatlan.
c. Péternek a rossz víz okozta megbetegedése gyógyíthatatlan.

Amikor a *való*-s forma *-i*-ssel vagy képzetlen melléknévvel váltakozik (*ebéd után való — ebéd utáni, májusban való — májusi, újszerűen való — újszerű*), a választást egyszerűen stilisztikai kérdésnek szokás tekinteni, az egyszerűbb, *való*-tlan változatot részesítve előnyben. A (8)–(9)–(10) példa azonban azt mutatja, hogy *nem* egyszerű *stilisztikai* kérdésről van szó: a *való*-s változat csak 'tény, cselekvés' jelentésű főnév mellett lehetséges — (8b), (9b), (10b) egyértelmű, (8d), (9d), (10d) kétségkívül agrammatikus. Ez az utóbbi eredmény egyébként egyáltalán nem meglepő, hiszen a hasonló jelentésű, nem *-ás/-és* képzésű főnevek sem társulnak *való*-val:

(14) a. az ebéd utáni nyilatkozat, zaj, hecc, út
b. *az ebéd után való nyilatkozat, zaj, hecc, út

(15) a. a hangos lárma, az újszerű gondolat
b. *a hangosan való lárma, az újszerűen való gondolat

A (11)–(12)–(13) példákban a *való* ragos főnévhez járul (és más változattal nem alternál): itt alkalmazása stilisztikailag nem kifogásolható. De — mint pl. (11d) **a pénzről való tárgyalás elnöke* is mutatja — ilyenkor is a 'tény, cselekvés' értelmezést hívja elő. A garantáltan 'eredmény' jelentésű főnév mellett körülíráshoz kell folyamodnunk. Ismét találunk párhuzamot:

(16) a. a szomszédokkal folytatott per
b. *a szomszédokkal való per
c. az Angliáról szóló könyv, levél
d. *az Angliáról való könyv, levél

Vannak természetesen olyan nem *-ás/-és* képzős főnevek is, amelyek kétértelműek. A *való* ilyenkor is egyértelműsít:

(17) a. Most már fölösleges a történtekről való beszéd.
'Fölösleges a történtekről beszélni.'
b. *Meghallgattam a történtekről való beszédet.
'szónoklatot'
c. Meghallgattam a történtekről szóló beszédet.
'szónoklatot'

Mindezek a példák azt mutatják, hogy a ‘tény, cselekvés’ és az ‘eredmény’ jelentés-különbsége szintaktikai következményekkel jár.

Az idevágó adatok körülhatárolása céljából ehhez a következő megjegyzéseket érdemes még fűzni. Először: úgy tűnhet, hogy a *való* előnyben részesíti a vonzatokat:

(18) Péternek az ebéd után való rohangálása
‘ebédszerzése: *ebéd után* – vonzat’
*‘mozgása: *ebéd után* – szabad határozó’

Az a benyomásunk azonban, hogy másról van szó: egyes beszélők érzékenyek arra, hogy adott aspektualitású igéből képzett főnév mellé milyen időhatározó kerül:

(19) a. Péternek az ebéd utáni viháncolása, rohangálása
?Péternek az ebéd után való viháncolása, rohangálása
Péternek az előadás alatt való viháncolása, rohangálása
b. Péternek az ebéd utáni felszólalása, kidobása
Péternek az ebéd után való felszólalása, kidobása
Péternek az előadás alatti felkiáltása, kidobása
?Péternek az előadás alatt való felkiáltása, kidobása

Másodszor: számos olyan nem ‘tény, cselekvés’ jelentésű főnevünk van, amely tipikusan ragos főnév + *való*-val módosul:

(20) lopásra való hajlam, szövetből való ruha, Péterben/hez való bizalom, Isten ellen való vétek, a vizsgától való félelem

Ezek egy részénél azonban fölmerülhet, hogy a *van* particípiumával van dolgunk, vö. *hajlama van a lopásra, a ruha szövetből van* stb.

Harmadszor: érdemes megemlíteni, hogy a *való* korlátozó értelművé teszi a határozót, az *-i*-s viszont nem korlátozó is lehet:

(21) a. a pályázat májusban való kiírása
‘az, hogy májusban írták ki a pályázatot’
b. a pályázat májusi kiírása
‘az, hogy májusban kiírták a pályázatot’
‘az, hogy májusban írták ki a pályázatot’

Érdekes megfigyelni, hogy ugyanilyen szembenállás figyelhető meg a hollandban: (a)-ban határozó, (b)-ben melléknév szerepel, és (a)-ban a ‘szörnyű’ mindenképpen korlátozó értelmű:

(22) a. *Afschuwelijk* dieren pesten moet ophouden.
‘A szörnyű állatkínzásnak kell megszűnnie.’
b. Dat *afschuwelijke* dieren pesten moet ophouden.
‘A szörnyű állatkínzásnak meg kell szűnnie/kell megszűnnie.’

Egészében véve a következőket mondhatjuk. Ha olyan *való*-s szerkezettel állunk szemben, amely *-i*-ssel vagy melléknévvel váltakozik, akkor a *való* jelenléte meglehetősen élesen a ‘tény, cselekvés’ olvasatot hívja elő. Ha a *való*-s szerkezet egyéb esetragos főnevet tartalmaz (amikor is az egyetlen alternatíva a körülírás), a *való* jelenléte szintén valószínűsíti a ‘tény, cselekvés’ olvasatot, de az ‘eredmény’ olvasat sincs kizárva.

2.1.1.2. Többesítés

Tekintsük át a fentieket is figyelembe véve ezt a példasort — a csillag „rossz”-at vagy „sokkal rosszabb”-at jelöl:

(23) a. Péter ebéd utáni felszólalásai
b. *Péter ebéd után való felszólalásai

(24) a. a program májusi megfogalmazásai
b. *a program májusban való megfogalmazásai

(25) a. a tények újszerű értelmezései
b. *a tények újszerűen való értelmezései

(26) a. a májusi utazások
b. *a májusban való utazások

(27) a. a rossz víz okozta megbetegedések
b. *a rossz víztől való megbetegedések

(28) a. a tervről szóló beszédek
b. *a tervről való beszédek

(Vigyázat: a b. példák elfogadhatóak akkor, ha a többes szám alkalmazása rosszalló, lekicsinylő árnyalatot ad nekik, pl. *Péter ebéd után való állandó felszólalásai rémületben tartják az elnököt, Le kell szoktatni Pétert a májusban való utazásokról, Ezek a múltról való beszédek semmit se lendítenek előre*. Úgy érezzük azonban, hogy itt specializálódott használatról, más jelenségről van szó, ezért ezt a példák megítélése közben lehetőleg figyelmen kívül kell hagyni.)

Egyfelől azt találjuk, hogy a ‘tény, cselekvés’ jelentésűnek szánt b. példák agrammatikussá vagy legalább kétségessé válnak a többes számtól. Másfelől, az eredetileg kétértelmű a. példák is hasonló mértékben egyértelműsödnek, pl.:

(23) a. Péter ebéd utáni felszólalásai
***‘az, hogy ebéd után többször felszólalt’**
‘azok a nyilatkozatok, amelyeket ebéd után tett’

(24) a. a program májusi megfogalmazásai
***‘az, hogy a programot májusban többször megfogalmazták’**
‘azok a programszövegek, amelyek májusban készültek’

Úgy látszik tehát, hogy a többes szám nem a ‘több tény, cselekvés’ jelentést idézi elő, hanem lényegében *megszünteti* magát a ‘tény, cselekvés’ értelmezési lehetőséget. A szerkezet akkor marad grammatikus, ha ezen kívül más — viszonylag produktíve létrehozható vagy egyedileg lexikalizálódott — jelentés is tulajdonítható neki.

2.1.1.3. Fogalmi szerkezet — grammatikai (théta-) szerepkeret

Ennek a fegyvertárnak a birtokában fordítsuk most figyelmünket a birtokos szerepére! Mint fentebb említettük, a ‘tény, cselekvés’ és az ‘eredmény’ jelentésű főnevek fogalmi szerkezete meglehetősen hasonló. Ezért az alábbi példapárok mindkét tagjában lehet ugyanúgy értelmezni a birtokost. (A (*i) azt jelzi, hogy a többesítés rossz.)

(29) a. Péter ebéd után való felszólalása(*i)
‘tény/csel.’; *Péter* = felszólaló
b. Péter ebéd utáni felszólalása(i)
‘eredmény’; *Péter* = felszólaló

(30) a. a program májusban való megfogalmazása(*i)
‘tény/csel.’; *a program* = amit megfogalmaztak
b. a program májusi megfogalmazása(i)
‘eredmény’; *a program* = amit megfogalmaztak

Kérdés, hogy a lehetőségek ebben kimerülnek-e.

(31) a. *a vita ebéd után való felszólalása(*i)
‘tény/csel.’; *a vita* ≠ felszólaló
b. a vita ebéd utáni felszólalása(i)
‘eredmény’; *a vita* ≠ felszólaló, vö. a vita során

(32) a. *az elmúlt hetek hangosan való felszólalása(*i)
‘tény/csel.’; *az elmúlt hetek* ≠ felszólaló
b. az elmúlt hetek hangos felszólalása(i)
‘eredmény’; *az elmúlt hetek* ≠ felszólaló, vö. az elmúlt hetekben

(33) a. *Péter ebéd után való megfogalmazása(*i)
‘tény/csel.’; *Péter* ≠ amit megfogalmaztak
b. Péter ebéd utáni megfogalmazása(i)
‘eredmény’; *Péter* ≠ amit megfogalmaztak, vö. Pétertől származó

(34) a. *az elmúlt hetek kritikusan való megfogalmazása(*i)
‘tény/csel.’; *az elmúlt hetek* ≠ amit megfogalmaztak
b. az elmúlt hetek kritikus megfogalmazása(i)
‘eredmény’; *az elmúlt hetek* ≠ amit megfogalmaztak, vö. az elmúlt hetekben

A példasor azt mutatja, hogy a ‘tény, cselekvés’ jelentésű főnév birtokosi pozíciójában levő elem csak egy meghatározott módon értelmezhető (felszólaló, ill. megfogalmazott). Ha ez valami okból ki van

zárva, a szerkezet agrammatikus (31)–(34a) Ezzel szemben az ‘eredmény’ birtokosa többféle módon is értelmezhető (31)–(34b) Ezek között különösen föltűnő az időhatározószerű lehetőség. Ez egyébként többnyire csak többes szám mellett lehetséges, vö. **az elmúlt hetek felszólalása*, de: *az elmúlt hetek kínlódása*).

Ez a megállapítás új fénybe helyezi a (29)–(30)-ban adott értelmezéseket is. Úgy látszik, a „fogalmi szerkezet valamely pontjához való kapcsolódás” és a „grammatikai (thematikus) szerep” két különböző dolog. Az első megnevezésére meg fogjuk tartani a *felszólaló, megfogalmazott* szavakat, a „grammatikai (thematikus) szerep” megnevezésére pedig az ágens, centrum stb. terminusokat.

A ‘tény, cselekvés’ jelentésű *felszólalás* birtokosa ugyanoly kötelező erővel viseli a felszólaló szerepét, mint a *felszólal* ige alanya; a ‘tény, cselekvés’ jelentésű *megfogalmazás* birtokosa ugyanúgy csak megfogalmazott lehet, mint a *megfogalmaz* tárgya. Azt mondhatjuk, hogy ezek egyszersmind a szigorú *grammatikai* értelemben vett ágensek, illetve témák. Ezzel szemben az ‘eredmény’ jelentésű *felszólalás* mellett a birtokos felszólalói értelmezése csupán az egyik lehetőség; hasonlóképp az ‘eredmény’ jelentésű *megfogalmazás* birtokosának megfogalmazotti értelmezése. Ráadásul itt olyan értelmezések is megjelenhetnek, amilyenek a megfelelő ige alanyi/tárgyi pozíciójában nem. Ezért helyesnek látszik azt mondani, hogy ilyenkor a birtokos *sohasem* ágens vagy centrum. „*Egyszerű birtokos*” csupán, amelynek értelmezését a birtokszó fogalmi szerkezete korlátozza, illetve bizonyos módokon valószínűsíti.

A főneveket tehát a következőképpen jellemezhetjük:

(35)

	szereplőket tartalmazó fogalmi szerkezet	thematikus szerepkeret	
meggyilkolás	+	+	‘tény, cselekvés’
felszólalás$_1$ ‘az a tény, hogy...’	+	+	
kitüremkedés$_1$ ‘az a tény, hogy...’	+	+	
felszólalás$_2$ ‘nyilatkozat’	+	–	‘eredmény’ vagy közönséges főnév
kitüremkedés$_2$ ‘anyag, mely...’	–	–	
kalap	–	–	

Azt látjuk, hogy az eddigi vizsgálati szempontok a főneveknek két fő osztályát különítik el. Az egyik osztály tagjait az jellemzi, hogy (a) jelentésük állításszerű — *hogy*-os mellékmondatos vagy infinitivusos — formában parafrazálható, (b) határozói bővítményeik még *-i*-s vagy mellékneves alternatíva megléte esetén is jól tűrik a *való*-s kifejezést, (c) a ‘rosszalló’-nak nevezett használatot kivéve potenciális megszámlálhatóságuktól függetlenül nemigen többesíthetők, és (d) szigorúan grammatikai szerepet adnak birtokosuknak. A másik osztályra ennek a tulajdonságegyüttesnek a hiánya jellemző. A

táblázatban tehát a második jegy értéke vonja meg a szintaktikai demarkációs vonalat: a [+ −] jellemzésű *felszólalás*$_2$ jelen szempontunkból a *kalap*-pal tartozik együvé.

Az alábbiakban a ‘tény, cselekvés’ minősítés kritériumának az (a)–(d) tulajdonságegyüttest fogjuk tekinteni; az összes többi főnevet részletes elemzés nélkül „közönséges főnévnek” vagy ‘eredmény’-nek fogjuk nevezni. A vonzatkeret sajátságainak vizsgálatakor a ‘tény, cselekvés’-ekre kell összpontosítanunk. A bővítmények elhelyezkedésének címszava alatt nemcsak vonzatokat vizsgálunk, így akkor majd a többieknek is szentelünk bizonyos figyelmet.

2.1.2. Szerepkeret

Azt láttuk, hogy a ‘tény, cselekvés’ jelentésű főnév szigorúan thematikus szerepet (ágens, centrum stb.) adhat birtokosának, az ‘eredmény’ jelentésű pedig nem ad ilyen szerepet. Kérdés, hogy amikor a főnév képes thematikus szerepet adni, ezt mindig kötelező-e megtennie, és hogy miféle szerepeket adhat — általában, hogyan viszonylik a képzett főnév vonzatkerete/szerepkerete az alapul szolgáló igééhez.

Mielőtt a példák áttekintését megkezdenénk, néhány módszertani szempontra föl kell hívnunk a figyelmet.

Először: olyan főneveket fogunk vizsgálni, amelyeknek csak ‘tény, cselekvés’ jelentésük van; „közönséges főneveket”, azaz ‘eredmény’-eket csak akkor vonunk bele a vizsgálatba, ha éppen a ‘tény, cselekvés’ olvasat hiányára akarunk rámutatni. Mivel az ‘eredmény’ vagy más értelemben lexikalizálódott főnevek nagy része igekötőtlen igéből képződik, mintánkban az egyértelműség kedvéért főként igekötős ige alapú főneveket fogunk szerepeltetni.

Másodszor: elő fog fordulni, hogy „*vö.*” jelöléssel a deverbális nomen mellett a megfelelő igét tartalmazó mondatot is megadunk. Ez kizárólag azt a célt szolgálja, hogy jelezzük, mely értelemben kívánjuk használni a főnevet, illetve, hogy összehasonlíthassuk az ige és a főnév bővítményeit. Tehát valóban csupán összevetésről van szó: *nem* kívánjuk a főnévi csoportokat mondatból levezetni.

Harmadszor: meglehetősen nagy anyagról lévén szó, a példákat valamilyen rendszer szerint haladva kell számba vennünk. Mi erre az olyan közismert — és a régensekről szóló fejezetben is alkalmazott — szempontokat választottuk, mint hogy az alapige alanyos/tárgyas/határozós-e, illetve, hogy milyen thematikus szerepűek egyes vonzatai. Ezzel *nem* kívánjuk azt sugallni, hogy a vizsgálat lefolytatása után pontosan ezeknek a szempontoknak a mentén szétváló csoportokat fogunk kapni.

Negyedszer: helykímélés céljából nem deverbális nomeneket tartalmazó teljes mondatokat, hanem csupán főnévi csoportokat fogunk jónak vagy rossznak minősítve megadni. Hogy az olvasó ellenőrizhesse ítéletünket, megadjuk, hogy ezzel a eljárással a következőket helyettesítjük. *Jónak* minősítjük a deverbális noment, ha beilleszthető az alábbi sematikus mondatkörnyezetek *valamelyikébe,* a — helyébe:

(36) { Péter / A róka / A kavics / A probléma / … } { vállalta / abbahagyta / jól tűri / … } { a délután való / az ok nélkül való / … } __ -t.

(37) { A délután való / Az ok nélkül való / … } — { semmit sem bizonyítana. / megdöbbentő volna. / … }

Rossznak minősítünk egy deverbális noment, ha egyik fenti környezetbe — illetve, ezeknek semmilyen ésszerűen módosított változatába — sem illeszthető bele. Azt, hogy pontosan milyen a példák eloszlása, a rendszerező részben fogjuk vizsgálni.

2.1.2.1. Alanyos/tárgyas igéből képzett főnevek

Elsőként olyan főneveket fogunk megvizsgálni, amelyekben az alapigének *csak* alanyi és/vagy tárgyi vonzata van, határozói nincs.

Ágens alanyú tárgyatlan igéből:

(38) a. a lapulás(*ok)
a róka lapulása(*i)
b. a futkosás(*ok)
a gyerekek futkosása(*i)
c. a tanítóskodás(*ok)
Péter tanítóskodása(*i)

Centrum alanyú tárgyatlan igéből:

(39) a. *a fölmerülés(ek)
a kérdés fölmerülése(*i)
b. *a megcsillanás(ok)
a remény megcsillanása(*i)
c. *a fölcsendülés(ek)
a zene fölcsendülése(*i)

Ágens alanyú kötelezően tárgyas igéből:

(40) a. *a legyőzés(*ek)
a fiú legyőzése(*i)
b. *az átugrás(*ok)
a fal átugrása(*i)
c. *a kinevetés(*ek)
a dadogó kinevetése(*i)

Először is megállapíthatjuk, hogy ezek a ‘tény, cselekvés’ jelentésű főnevek, potenciális megszámlálhatóságuktól függetlenül, nem többesíthetők. (NB: ez az információ az ÉrtSz-ból külön

szócikk hiányában nem olvasható ki.) Az előző pontban mondottak fényében ez abból következik, hogy csak az ‘eredmény’ többesíthető.

A különbségek leírásában már tekintettel kell lennünk az alapul szolgáló igére is — mégpedig, mint a példák mutatják, nemcsak vonzatainak mondatrészszerepére, hanem arra is, hogy azok milyen thematikus szerepet hordoznak.

A (38)-beli tárgyatlan igék egyetlen vonzata (alanya) ágens. A képzett főnév szerepelhet birokossal (amely szintén ágens szerepű), de megáll anélkül is. A (39)-beli tárgyatlan igék egyetlen vonzata (alanya) centrum. A képzett főnév birtokos nélkül nem áll meg. (Megjegyzés: ezek az igék mind ‘létrejövés’ jelentésűek. Az egyéb centrum alanyú igéknek ugyanis van *-tól/-től*-ös vonzatuk is, ezért a következő pontban kerülnek sorra.) A példasor eddig azt mutatja, hogy a képzett főnév mellett az *ágens* kifejezése *választható*, a *centrumé kötelező*. Ezt megerősíti (40). A kötelezően tárgyas igéből képzett főnév nem áll meg birtokos nélkül; a birtokos csakis centrum szerepű lehet; az ágens elhagyható, esetleg *által*-os formában fejezhető ki. Vö. még (41):

(41) a. a fiú legyőzése
‘az, hogy a fiút legyőzik’
***‘az, hogy a fiú legyőz valakit’**
b. a fiúnak az ellenfél általi / által való legyőzése

A tárgyatlan igékből képzett főnév ágense vagy centruma nem vehet föl *által*-t:

(42) a. *a róka általi lapulás
b. *a kérdés általi fölmerülés

Vizsgáljunk meg további olyan főneveket, amelyekben a képzés alapjául szolgáló ige vonzatkerete a fentiekéhez hasonló, de a thematikus szerepek némileg mások:

Experiens alanyú dinamikus tárgyas igéből

(43) a. *vö.* Péter átvészelte a háborút.
***az átvészelés**
a háború átvészelése
***Péter átvészelése**
?*a háború Péter általi átvészelése
b. *vö.* Péter elmulasztotta a jó alkalmat.
***az elmulasztás**
a jó alkalom elmulasztása
***Péter elmulasztása**
?*a jó alkalom Péter általi elmulasztása
c. *vö.* Péter megismerte a szenvedést.
***a megismerés (nem ‘gnosis’)**
a szenvedés megismerése
***Péter megismerése**
?*a szenvedés Péter általi megismerése

Experiens alanyú statikus tárgyas igéből:

(44) a. *vö.* Péter sajnálja Marit.
*a sajnálás — a sajnálat
?Mari sajnálása — Mari sajnálata
*Péter sajnálása — Péter sajnálata
*Mari Péter általi sajnálása / sajnálata
b. *vö.* Péter ismeri a térképet.
*az ismerés — az ismeret
?a térkép ismerése — ismerete
*a térkép Péter általi ismerése / ismerete

Az experiens alanyú kötelezően tárgyas dinamikus igékből képzett főnév lényegében ugyanúgy viselkedik, mint az ágens alanyú, azzal a különbséggel, hogy az *experiens* nemigen jeleníthető meg *által*-os formában sem, vö. (40)–(41) és (43). Ez figyelemre méltó, mert például participium mellett az experiens felveheti az *által*-t:

(45) a. a Péter által átvészelt háború
b. a Péter által elmulasztott lehetőség
c. a Péter által megismert szenvedések

A (44)-beli *statikus* igékből azonban csak *marginálisan* képezhető 'tény, cselekvés'-szerű főnév (ilyenkor feltehetően valamelyes dinamikus mozzanatot viszünk beléjük.) Az ezekkel szembenálló, tudati tartalmat kifejező főnevek szabályos 'eredmény'-ek. Ezt jelzi az is, hogy a birtokos lehet a sajnáló, ismerő is, valamint hogy a sajnált stb. nem föltétlenül birtokosként jelenik meg, vö.:

(46) a. Mari sajnálása — *a Mari iránt érzett sajnálás
b. Mari sajnálata — a Mari iránt érzett sajnálat
c. Mari sajnálata — a Mari által érzett sajnálat

Természeti erő vagy eszköz alanyú kötelezően tárgyas igéből:

(47) a. *vö.* A szél letépte a vitorlát.
*a letépés
*a vitorla letépése
*a szél letépése
*a vitorlának a szél általi / a széltől való letépése
b. *vö.* A zaj fölzavarta a beteget.
*a (föl)zavarás
*a beteg (föl)zavarása
*a zaj (föl)zavarása
*a betegnek a zaj általi / a zajtól való (föl)zavarása
c. *vö.* Az aszály tönkretette a termést.
*a tönkretevés / tönkretétel
*a termés tönkretevése /tönkretétele
*az aszály tönkretevése
*a termésnek az aszály általi / aszálytól való tönktretevése

Ezek az igék a megcélzott értelemben egyáltalán *nem nominalizálhatók*! Természetesen nem tévesztendők össze az azonos alakú és vonzatkeretű, de ágens alanyú igékkel. Pl. maga *a vitorla letépése* forma tökéletes — de *csak* azt jelentheti, hogy valamely ágens tépte le a vitorlát.

Mielőtt áttérnénk azokra az igékre, amelyeknek valamilyen határozói vonzatuk van, vizsgáljuk meg a tárgyasan és tárgyatlanul is használhatókat. Azt várhatnánk, hogy a tárgyatlan változatból képzett főnév egyszerűen a rendes tárgyatlanokból képzettek módjára viselkedik. De:

Tárgyasan és tárgyatlanul is használható igék tárgyatlan változatából:

(48) *vö.* Péter (Bioponnal) mos.
a. a mosás
'az, hogy valaki mos'
Péter abbahagyta a Bioponnal való mosást.
b. Péter (Bioponnal való) mosása
*'az, hogy Péter (Bioponnal) mos'
['az, hogy Pétert (Bioponnal) mossák']

(49) *vö.* Péter (bicskával) farag.
a. a faragás
'az, hogy valaki farag'
Péter az apjától tanulta a bicskával való faragást.
b. Péter (bicskával való) faragása
*'az, hogy Péter (bicskával) farag'
['az, hogy Pétert (bicskával) faragják']

(50) *vö.* A tűz egész (délután) melegít.
a. *a melegítés
'az, hogy valami melegít'
b. *a tűz (egész délután való) melegítése
'az, hogy a tűz (egész délután) melegít'

(51) *vö.* A szer (mellékhatás nélkül) gyógyít.
a. *A gyógyítás
'az, hogy valami gyógyít'
b. *a szer (mellékhatás nélkül való) gyógyítása
'az, hogy a szer (mellékhatás nélkül) gyógyít'

A (48)–(49)-es példában tárgyatlanul használt ágens alanyú, az (50)–(51)-es példában tárgyatlanul használt termeszen erő alanyú igéből képzett főnév szerepel. Az első esetben a birtokost nem tartalmazó szerkezet várakozásainknak megfelelően elhallgatott ágenst implikál: *a (Bioponnal való) mosás — az (egérrel való) játszadozás*. A birtokos megjelenésével azonban a szerkezet meglepő változáson megy keresztül: *a birtokos nem értelmezhető ágensként*: *Péter (Bioponnal való) mosása* nem párhuzamos azzal, hogy *a macskának az (egérrel való) játszadozása*! A birtokost centrumként kell értelmeznünk, azaz, az ige tárgyas változata tolakszik elő. Ezt az értelmezést azért tettük szögletes zárójelbe, mert mi most a *tárgyatlan* változatot vizsgáljuk. A tárgyatlan változat ágense egyszerűen nem fejezhető ki. Pontosabban: a tárgyatlan (b) szerkezetek legfeljebb 'mód' vagy főleg '*szokás*' értelemben használhatók, pl.:

(52) **Péter állandó mosása rettenetesen idegesít.**
'Péternek az a szokása, hogy (állandóan) mos'

Azt, hogy a (b) példák tárgyatlan változatának nincs 'tény, cselekvés' olvasata, legfeljebb 'mód' vagy 'szokás' olvasata, csak hozzávetőlegesen fogjuk tudni megmagyarázni; egy bizonyos empirikus összefüggést azonban megállapíthatunk. A választhatóan tárgyas igéknek tárgyatlan használatban speciális jelentésük van. Bár a tárgyas *mos* szinte bármire alkalmazható, a tárgyatlan *mos* csak ruhamosásra (illetve, szakmák nyelvében ott meghatározott dolog mosására). Vö.:

(53) **a. Péter padlót/aranyat/ruhát mos.**
b. Péter mos.
'ruhát mos'

(54) **a. Péter földet/papírt/ételt eszik.**
b. Péter eszik.
'ételt eszik'

Erről a jelenségről úgy szokás számot adni, hogy fölteszik: a *detranzitivizáció* valójában egy „prototipikus *tárgy*" szótári *bekebelezése*. Ha ez így van, akkor azt várhatjuk, hogy a *mosás* és társai módjára viselkednek azok a deverbális nomenek is, amelyek láthatóan bekebeleztek egy tárgyat, pl. *aranymosás, favágás, újságolvasás*. És valóban:

(55) **a. Kifárasztott az aranyásás / favágás / újságolvasás.**
'Kifárasztott az, hogy aranyat ástam stb.'
b. Péter aranyásása / favágása / újságolvasása idegesít.
***?Idegesít az, hogy Péter (most éppen) aranyat ás stb.'**
'Idegesít Péternek az a szokása, hogy aranyat ás.'

Az tehát, hogy birtokos jelenlétében a 'tény, cselekvés' olvasat hiányzik, valami módon a tárgy bekebelezésével függhet össze.

Az (50)–(51)-es példában, ahol az alany természeti erő volna, semmilyen jó változatot nem találunk (a kívánt értelemben). Megjegyezhetjük, hogy a b. példák agrammatikalitásának az lehet az oka, hogy természeti erőknek nincsenek „szokásaik." Ha ez így van, akkor az a.-k rosszaságát majd ettől független okra kell visszavezetnünk.

Eddigi megfigyeléseink egy jelentős része jól összegezhető a következő példán, amelyet a genitivus obiectivus — genitivus subiectivus kétértelműség klasszikus példájaként szokás emlegetni:

(56) a. Az oroszlán simogatása veszélyes.
'oroszlán = simogatott'
'oroszlán = simogató'
b. Az oroszlán délután való simogatása veszélyes.
'Veszélyes délután simogatni az oroszlánt.'
*'Veszélyes, ha az oroszlán délután simogat.'
c. Az oroszlán simogatásai veszélyesek.
*'Veszélyes az oroszlánt ismételten simogatni.'
'Veszélyesek az oroszlán simogató mozdulatai.'

Az a. mondat kétértelmű — b. és c. azonban egyértelmű, de más-más módon. b.-ben a *délután való* beillesztésével garantáljuk a 'tény, cselekvés' olvasatot. A tárgyas *simogat*-ból képezhető olyan főnév, amelynek a birtokos a centruma — a tárgyatlanból azonban nem képezhető olyan, amelynek a birokos volna az ágense. c.-ben a többes szám beillesztésével kizárjuk a 'tény, cselekvés' olvasatot. Mivel a *simogatás*-nak van 'eredmény' jelentése is, a szerkezet grammatikus marad. A birtokos azonban nem kap grammatikai szerepet — centrum nem lehet, csupán a fogalmi szerkezet „simogató" összetevőjét kitöltő birtokos. A b. és c. példa tanúsága alapján azt is kimondhatjuk, hogy a kétértelmű a. példában egyfelől a centrum birtokosú tárgyas 'tény, cselekvés,' másfelől az egyszerű birtokosú 'eredmény' főnév esik egybe.

Egyszersmind arra is rámutathatunk, hogy a genitivus obiectivus/subiectivus jellegű minősítés félrevezető. Úgy hangzik, mintha szigorúan mondattani fogalmakra utalna, noha látjuk, hogy egyes esetekben csupán a még grammatikai formát nem öltött mögöttes fogalmi szerkezet összetevőire utalhat, vö. az utolsó példát.

2.1.2.2. Határozói vonzatok

Térjünk át most olyan főnevekre, amelyeknek alapjául többé vagy kevésbé kötelező, de nem tárgyi vonzatos ige szolgál. Az előzőek alapján a 'tény, cselekvés' jelentésű főnévtől most ezt várhatjuk:

(57) A ragos vonzat hasonló mértékben kötelező a főnév mellett, mint az ige mellett.

(58) A ragos vonzat melletti ágens és experiens birtokosként szabadon kitehető vagy elhagyható, a centrum kötelező, a természeti erő tilos. (Tárgyatlan igékről lévén szó, *által*-t nem várunk.)

Nem az előzőekből következik, de nyilvánvaló, hogy a határozórag megőrződik — a vizsgált vonzat nem kerül birtokosi pozícióba. Ezt csupán a példasorok első tagjában fogjuk szemléltetni: (59e) és társai.

Tekintsük át, hogy az adatok mennyiben felelnek meg ennek.

(A) a *ragos* vonzat az ige és a főnév mellett *egyaránt* kötelező:

(59) *vö.* Péter belebotlik a székbe.
a. *a belebotlás
b. a székbe való belebotlás
c. *Péter belebotlása
d. Péternek a székbe való belebotlása
e. *a szék belebotlása
f. *a székbe való belebotlás Péter által

(60) *vö.* Péter megválik a pénzétől.
a. *a megválás
b. a pénztől való megválás
c. *Péter megválása
d. Péternek a pénztől való megválása

(61) *vö.* Péter ragaszkodik a keddi időponthoz.
a. *a ragaszkodás
b. a keddi időponthoz való ragaszkodás
c. *Péter ragaszkodása
d. Péternek a keddi időponthoz való ragaszkodása

(62) *vö.* Péter a nehézségekre hivatkozik.
a. *a hivatkozás
b. a nehézségekre való hivatkozás
c. *Péter hivatkozása
d. Péternek a nehézségekre való hivatkozása

(63) *vö.* Péter [ebéd után] összeveszett Évával.
(= Péter és Éva összeveszett)
a. *az [ebéd után való] összeveszés
b. az Évával való összeveszés
c. *Péter [ebéd után való] összeveszése
d. Péter Évával való összeveszése

Ezeknek a főneveknek a viselkedése a (32) *felpofozás,* illetve a (35) *átvészelés* típusához hasonlítható: a ragos vonzat az ottani témához hasonlóan kötelező. A különbség elsősorban abban áll, hogy a főnév mellett tárgyeset nem jelenhet meg, vö:

(64) *a fiút való felpofozás

A határozórag viszont megőrződik. A **Péter felpofozása* ‘Péter felpofoz valakit’ és a **Péter belebotlása* ‘Péter belebotlik valamibe’ párhuzama azt is megerősíti, hogy az első nem azért agrammatikus, mert maga a birtokos specializálódott a centrum szerepére, hanem azért, mert hiányzik belőle, akárcsak a *Péter belebotlásá*-ból, egy kötelező argumentum; ebben a tekintetben szinte mellékes körülmény az, hogy a centrum szintén a birtokos pozíciójára pályázna.

Várakozásainkkal ellentétesnek kell azonban minősítenünk (59b) grammatikalitását: a belebotló feltehetően téma szerepű, mégis elhallgatható. Erre a kérdésre később visszatérünk, pontosabbá téve az elhallgatott argumentumot tartalmazó szerkezetek előfordulási feltételeit.

(B) A ragos vonzat az *ige* mellett *kötelező,* a *főnév* mellett *választható* (kétséges kategória, l. a példák után a megjegyzéseket):

(65) *vö.* Péter [ok nélkül] idegenkedik a macskáktól.
- a. az [? ok nélkül való] idegenekedés
- b. a macskáktól való idegenkedés
- c. Péter [? ok nélkül való] idegenkedése
- d. Péternek a macskáktól való idegenkedése
- e. *a macskák idegenkedése
- f. *a macskáktól való idegenkedés Péter által

(66) *vö.* Péter [ok nélkül] megütközött a törzs szokásain.
- a. az [? ok nélkül való] megütközés
- b. a törzs szokásain való megütközés
- c. Péter [? ok nélkül való] megütközése
- d. Péternek a törzs szokásain való megütközése

(67) *vö.* Péter [ok nélkül] változtatott a szövegen.
- a. az [? ok nélkül való] változtatás
- b. a szövegen való változtatás
- c. Péter [*ok nélkül való] változtatása
- d. ?Péternek a szövegen való változtatása

Ezeknek a példáknak az értékelése nem könnyű. Valószínű, hogy a ragos vonzat azért hagyható el, mert a főnév ‘tény, cselekvés’ helyett ‘eredmény’-t jelöl. (65)–(66)-ban az idegenkedés, megütközés ténye és az ennek megfelelő lelkiállapot alig választható el egymástól. A ragos vonzat + *való* lehetősége nem perdöntő, hiszen fentebb láttuk, hogy tipikus ragos vonzatát számos ‘eredmény’ jelentésű főnév így veszi föl. A szabad határozó + *való* lehetősége bizonyítaná, hogy van ‘tény, cselekvés’ olvasat — ezek a példák azonban kétségesek. (67)-ben a vonzat nélkül álló *változtatás* szintén lehetne ‘eredmény’ (ezt megerősítheti, hogy d. kérdéses, *Péternek a szövegen végzett változtatása* viszont biztosan jó). Itt azonban egy másik, (45)–(46)-ból ismerős, a tárgyatlanul használt tárgyas igék esetéhez hasonló jelenség is megfigyelhető. Nevezetesen az, hogy míg a. *Tartózkodjunk az ok nélkül való változtatástól* elég jó, c. *Péter ok nélkül való változtatása tegnap történt* rossz — s valóban, a *változtat* ige marginálisan használható tárgyatlanul is. Egészében véve azonban úgy tűnik, hogy a (B) csoport nem cáfolja azt, hogy ‘tény, cselekvés’ jelentésben a főnév örökli az ige kötelező vonzatát.

(C) A ragos vonzat az *ige* és a *főnév* mellett is *választható:*

(68) *vö.* Péter megérkezett (Szegedre).
- a. az [este hatkor való] megérkezés
- b. a Szegedre való megérkezés
- c. Péter [este hatkor való] megérkezése
- d. Péter Szegedre való megérkezése
- e. *Szeged megérkezése
- f. *a Szegedre való megérkezés Péter által

(69) *vö.* **A föld [a nyár folyamán] kiszáradt (a naptól).**
- **a. a [nyár folyamán való] kiszáradás**
- **b. a naptól való kiszáradás**
- **c. a földnek a [nyár folyamán való] kiszáradása**
- **d. a földnek a naptól való kiszáradása**

(70) *vö.* **Péter [ebéd után] megbékélt (a múlttal).**
- **a. a [?ebéd után való] megbékélés**
- **b. a múlttal való megbékélés**
- **c. Péternek az [?ebéd után való] megbékélése**
- **d. Péternek a múlttal való megbékélése**

(71) *vö.* **A parlament [ebéd után] szavaz (az adóról).**
- **a. az [ebéd után való] szavazás**
- **b. az adóról való szavazás**
- **c. *a parlament [ebéd után való] szavazása**
- **d. *a parlamentnek az adóról való szavazása**

A (68)–(69)-es példában szereplő választható vonzat, úgy tetszik, minőségileg különbözik a „választható" tárgytól; az ige és a főnév mellett egyaránt szabadon tehető ki vagy hagyható el. (70) lényegében ugyanazokat a problémákat veti föl, mint (65)–(66), (71) pedig, mint (67). (69)-re még visszatérünk.

(D) Az *ige kőtelező* vonzata a *főnév* mellett *nem* jelenhet meg:

(72) *vö.* **Péter tart Máriától.**
- **a. *a tartás**
- **b. *a Máriától való tartás**
- **c. *Péter tartása**
- **d. *Péter Máriától való tartása**

(73) *vö.* **Budapest a Duna partján terül el.**
- **a. *az elterülés**
- **b. *a Duna partján való elterülés**
- **c. *Budapest elterülése**
- **d. *Budapestnek a Duna partján való elterülése**

(74) *vö.* **A tünetek tüdőgyulladásra utalnak.**
- **a. *az utalás**
- **b. *a tüdőgyulladásra való utalás**
- **c. *a tünetek utalása**
- **d. *a tünetek tüdőgyulladásra való utalása**

Nem világos számunkra, hogy ezek a példák miért rosszak; de az föltűnő, hogy csupa hangsúlykérő, ill. -kerülő ige szerepel itt. (Ezeket a régens-fejezet tárgyalja.)

Összegzésül: az áttekintett anyag valóban igazolja az (57)-ben megfogalmazott várakozást: a ragos vonzat hasonló mértékben kötelező az ige és a főnév mellett. Valószínűnek látszik, hogy az eltéréseknek az az okuk, hogy egyes igékből egyáltalán nem képezhető 'tény, cselekvés' jelentésű nomen; de a határok egyelőre nem rajzolódtak ki előttünk elég élesen. Ami az (58)-ban megfogalmazott várakozást

illeti, legalább egy ponton cáfoltuk. Nevezetesen, a centrum szerepű alany kifejezése nem mindig kötelező.

2.1.3. A határozók elhelyezkedése

2.1.3.1. *Való* és társai

Az előzőekben számtalan példát láttunk arra, hogy *'tény, cselekvés'* jelentésű főnév ragos/ névutós vonzatát vagy szabad határozóját *való*-val vagy *-i*-vel kiegészítve veheti maga elé. Ezt a határozói forma *„jelzősítésének"* fogjuk nevezni. Bizonyos környezetekben a fentiek helyén *történő,* ill. *történt* is szerepelhet: dinamikus igéből képzett főnév mellett, ideális esetben akkor, ha annak a birtokosként megjelenő vonzata centrum szerepű:

(75) a. Péter májusban történt elbocsátása
b. a ruha Bioponnal történő mosása
c. a könyvnek az asztalról történő / történt felemelése
d. Péternek a székbe történő / történt belebotlása

(76) a. *Péternek a csoporthoz történő / történt tartozása
b. *Péternek a csoportban történő / történt megmaradása
c. ?Péternek a csoporthoz történő / történt csatlakozása
d. ?Péternek az udvaron történő / történt ugrándozása

Az *'eredmény'* jelentésű főnevek mellett a *történő/történt* nem fordul elő. Helyette, mint láttuk, a *folyó, folytatott, tartott, végzett, érzett* stb. igeneveket találjuk:

(77) a. a szobában folyó társalgás, értekezlet
b. a Péterrel folytatott beszélgetés, per
c. az ebéd után tartott felszólalás, szónoklat, ünnepély
d. a szövegen végzett módosítás, korrekció
e. a Mária iránt érzett vágyakozás, vágy

Ez utóbbi esetekben nyilvánvalóan egy olyan frazeológiai egységen alapuló particípiummal van dolgunk, amelynek igéje többé-kevésbé üres és csak a megadott főnévvel együtt hordozza a kívánt jelentést, vö.:

(78) társalgás folyik, beszélgetést folytat, felszólalást tart, módosítást végez, vágyakozást érez

A *történő/történt* esetében nem mondhatjuk, hogy akár frazeologikus egység igenévi változatáról volna szó. Bár alkalmanként van megfelelő *történik*-es mondat, ez nem szükségszerű:

(79) a. Péter elbocsátása májusban történt.
b. A ruha mosása Bioponnal történt.
c. *A könyv felemelése az asztalról történt.
d. *Péter belebotlása a székbe történt.

Úgy tűnik, a *történő/történt* (a maga előfordulási körén belül) a *való*-nak valódi egyenértékesévé vált.

Harmadik típusként kell számon tartanunk az *a nyuszikról szóló mese, a Péterre vonatkozó pletyka* típusát — ezek a legszabályosabb *igeneves* szerkezetek, bár sematikus igéjük révén mondanivalónk kifejezésében a fenti jelzősítő megoldásokkal egyenértékű szerepet töltenek be. (Megkülönböztetjük tehát az „üres" és a „sematikus" igét.)

Ha a szerkezetben a fenti „jelzősített" határozókon kívül ab ovo jelzői formájú módosító is szerepel, az tipikusan a „jelzősített" elem és a főnév közé ékelődik:

(80) **a. Péter májusban való gyors elbocsátása**
b. Péternek a székbe való váratlan belebotlása
c. a Marival folytatott három beszélgetés
d. az inkákról szóló hosszú előadás

A szabályos jelzőknek a „jelzősített" elem elé helyezése csak úgy lehetséges, ha szünetet tartunk köztük (az alábbi példákban ezt vesszővel jelöljük). Ezt a szórendi változatot nyelvművelő irodalmunk kerülendőnek tartja. Itt azért érdemes idéznünk, hogy rámutathassunk: általában csak 'eredmény'-ek mellett lehetséges (81c,d) — 'tény, cselekvés' mellett nem „csúnya", hanem agrammatikus (81a,b):

(81) **a. *Péter gyors, májusban való elbocsátása**
b. *Péter váratlan, Máriába való belebotlása
c. ?a három, Máriával folytatott beszélgetés
d. ?a hosszú, inkákról szóló előadás

2.1.3.2. A hátravetett határozó

Mind a 'tény, cselekvés'-hez, mind az 'eredmény'-hez (vagy konkrét főnévhez) járuló határozó megtarthatja eredeti formáját, ha hátravetjük. Ennek a szerkezetnek mind a kialakulása, mind az elfogadható használati köre rendkívül vitatott. Két fő típusát különböztethetjük meg.

A mai igényes nyelvhasználatban is *tökéletesnek* tartják a hátravetést a mértékadó stiliszták akkor, ha a határozó bizonyos *szókapcsolatok* 'eredmény' jelentésű főnévi tagjának fogalmi keretéből származik. A releváns egységeknek közös jellemzőjük, hogy főnévi tagjuk valamilyen beszéd- vagy írásművet, illetve érzelmet jelöl — a határozó ennek a tartalmát vagy eredetét adja meg —, igei tagjuk pedig ennek „*rendeltetésszerű használatát*" fejezi ki. Egyrészt ide tartoznak a (68)-ban fölsoroltak, vö. *társalgást folytat (Péterről)/(Péterrel),* (82a) és (83a) Másrészt a csoport kiegészül olyan egyéb szókapcsolatokkal, amelyeknek igéje nem föltétlenül üres, de szintén „rendeltetésszerű". Ezek a b.–f.-ben megadottak. Összehasonlításképpen g.-ben megadunk egy olyan példát, amelyben ugyanaz a főnév „nem rendeltetésszerű" igével szerepel.

(82) a. Nem folytatok társalgást Péterről / Péterrel.
b. Van/nincs könyvem Angliáról / Krúdytól.
c. Van/nincs számlám a tévéről / a szerelőtől.
d. Láttam egy képet Máriáról / Cholnokytól.
e. Nem érzek gyűlöletet Péter iránt.
f. Nem táplálok haragot Péter ellen.
g. Összetéptem egy számlát ?a tévéről / *a szerelőtől.

Ilyenkor a határozó még el is távolítható a főnév mellől. Ebből arra következtethetünk, hogy bár a határozó a főnév fogalmi keretéből származik, szintaktikailag nem a főnév, hanem az ige–főnév kapcsolat vonzataként szerepel:

(83) a. Péterről / Péterrel nem folytatok társalgást.
b. Angliáról / Krúdytól nincsen könyvem.
c. A tévéről / a szerelőtől nincsen számlám.
d. Mariról / Cholnokytól nincsen képem.
e. Péter iránt nem érzek gyűlöletet.
f. Péter ellen nem táplálok haragot.
g. *A tévéről / a szerelőtől nem téptem össze számlát.

A g.-vel szemléltetett esetekben — és általában *minden más* esetben — a beszélők egy része legfeljebb címekben vagy túl sok összetevőt tartalmazó szerkezet könnyedebbé tétele érdekében tartja elfogadhatónak a hátravetett határozót; mások szinte szabadon használják. Nyilvánvalóan *változásban* lévő jelenségről lévén szó, az alábbiakban csupán tendenciákat rögzítünk, és a rendszerezéskor erre a típusra nem térünk vissza.

Címekben a hátravetett határozó lehet a főnév vonzata is, szabad határozója is:

(84) a. Harc a Nagyúrral
b. Halál Velencében

Ha nem címben szerepel, akkor a határozó inkább vonzat lehet, mint szabad határozó:

(85) a. János megérkezése Pestre ma is beszédtéma.
b. ?János megérkezése Máriával ma is beszédtéma.
c. János találkozása Máriával ma is beszédtéma.
d. ?A fiúk találkozása Pesten ma is beszédtéma.

Vonzatként akkor a leggyakoribb, ha az a főnévi csoport, amelyben előfordul, alany vagy tárgy, és a mondat legelején vagy legvégén áll:

(86) a. Péter befutása a célba a verseny végét jelentette.
b. Ezrek figyelték Péter befutását a célba.
c. ?Nem tudunk Péter befutásáról a célba.
d. ?Ezrek figyelték Péter befutását a célba a lelátókról.

Ha az illető főnévi csoport mégsem alany vagy tárgy, hanem határozó, akkor a négy elvi lehetőség közül az a legelfogadhatóbb, ha a főtag raggal, a vonzat névutóval van ellátva:

(87) a. Sokat gondolkodtam a biztonsági emberek összeesküvéséről a király ellen.
b. ?Sokat gondolkodtam Mária találkozásáról Péterrel.
c. ??Sokan érdeklődtek Mária találkozása felől Péterrel.
d. *Sokan érdeklődtek a biztonsági emberek összeesküvése felől a király ellen.

Érdemes fölhívni a figyelmet arra, hogy a határozó mind a (82)-es, mind a (86)-os típusban önálló hangsúlyt kap, az utóbbi esetben azonban nem távolítható el a főnév mellől:

(88) a. 'könyv 'Angliáról
b. 'befutás a 'célba
c. *A célba ezrek figyelték Péter befutását.

2.1.3.3. „Jelzősítetlen" balra ágazó szerkezetek

Határozóragos bővítmények azonban nemcsak akkor kerülhetik el a jelzősítést, ha hátravetjük őket:

(89) János Pestre érkezése

A *való*-s jelzősítés mellett nyilván ez a lehetőség is finnugor sajátság. Már kódexeinkben is szerepel ez a változat, és a rokon nyelvekben szintén előfordul a *való*-nak megfelelő particípium kiesése a határozó és a nomen közül.

A régiségben (egészen a XIX. századig) gyakorlatilag bármely típusú határozós kifejezés megelőzhette nomenét particípium közvetítése nélkül. A (89)-es típus mai használati lehetősége jóval korlátozottabb, és úgy tűnik, viszonylag homogén csoportot alkotnak grammatikus előfordulásai.

Első lépésként tekintsük a következő példákat:

(90) a. János Pestre érkezése
b. János Pesten maradása
c. *János Pestről indulása

(91) a. Jánosnak a csoporthoz tartozása
b. Jánosnak az életben maradása
c. *Jánosnak a csoporttól idegenkedése / Pestről származása

(92) a. *János Pestre megérkezése
b. János Pestre való megérkezése

(93) a. *Jánosnak a sikerhez járulása
b. Jánosnak a sikerhez való hozzájárulása

Az irányhármasság tagjai közül csak a 'hova' és 'hol' jelentésű határozó állhat *való* nélkül, a 'honnan' jelentésű nem — akár konkrét, akár átvitt értelemben szerepel, vö. (90)–(91). A deverbális nomennek nem szabad igekötőt tartalmaznia (92). Következésképp csak olyan igekötők hiányozhatnak, amelyeknek az elsődleges szerepe az adott kifejezésben csupán perfektiválás volna: a jelentésváltoztató igekötőt tartalmazó nominalizációk ezt a kifejezéstípust nem választhatják (93).

A grammatika más részeiből már ismerős az a körülmény, hogy bizonyos igekötőtlen igék különleges viszonyban állnak ‘hova’ és ‘hol’ — de nem ‘honnan’ — jelentésű vonzataikkal. Az egyszerű mondat szórendjéről és a régensekről szóló fejezetek fölállították az ún. *igemódosítók* osztályát, amelyet a következő tulajdonságok jellemeznek:

(94) a. Az igemódosító egyetlen szemantikai egységet alkot az igével; nem rendelkezik önálló referenciával, hanem az ige jelentését gazdagítja.
b. Az igemódosítók többsége szótári kategória, X, csupán egyik csoportjuk szokott kifejtett XP lenni.
c. Az igemódosító semleges szórendben az ige elé tapad.
d. A nem kontrasztív tagadás az igemódosítót hátraveti.

Az igemódosító+ige kapcsolatát *komplex igének* fogjuk nevezni.

Ha feltételezzük, hogy a *való*-tlan szerkezetek komplex igéknek felelnek meg, azonnal érthetővé válik, hogy az alapul szolgáló ige miért nem lehet igekötős: az igekötős ige már önmagában is par excellence komplex ige.

Ennek fényében érdemes megvizsgálni, hogy az említett fejezetekben felállított komplexige-típusok *mennyiben vágnak egybe* a most vizsgált *való*-tlan kifejezés lehetőségével. Ezen belül célszerű azt is megvizsgálni, hogy a komplex ige csupán lehetővé, vagy egyenesen kötelezővé teszi a *való* nélküli szerkesztést. Meg kell jegyezni, hogy a beszélők ítéletei nem egységesek: vannak, akik a kétséges esetekben kifejezetten előnyben részesítik a *való*-s szerkesztést.

I. A komplex ige igemódosítója igekötő:

(95) *vö.* Péter *megverte* Jánost.
a. János megverése
b. *János meg való verése

(96) *vö.* Péter *szétkergette* a tyúkokat.
a. a tyúkok szétkergetése
b. *a tyúkok szét való kergetése

II. Az igemódosító határozóragos, a komplex ige idiomatikus:

(97) *vö.* Péter *számba vette* az esélyeket.
a. az esélyek számba vevése/vétele
b. *az esélyek számba való vevése/vétele

(98) *vö.* A betörő *hidegre tette* az őrt.
a. az őr hidegretevése/tétele
b. *az őr hidegre való tevése/tétele

III. Melléknév/főnév plusz kopula:

(99) vö. Péter *beteg (volt).*
a. Péter beteg volta / betegsége
b. *Péter beteg való volta

(100) vö. Péter *katona (volt).*
a. Péter katona volta / katonasága
b. *Péter katona való volta

IV. Különféle *van* igéket tartalmazó szerkezetek:

(101) vö. *Hideg van.*
a. [a hideg]
b. *a hideg való volt/lét

(102) vö. Péternek *láza van.*
a. [Péter láza]
b. *Péter(nek) láza való volta/léte

(103) vö. Péter *távol van.*
a. [Péter távolléte]
b. *Péter távol való volta/léte

(104) vö. Péter *rosszul van.*
a. [Péter rosszulléte]
b. *Péter rosszul való volta/léte

(105) vö. A ruha *szövetből van.*
a. *?a ruha szövetből volta/léte
b. *?a ruha szövetből való volta

V. „Tartalmas kopulákkal" alkotott statikus predikatív szerkezetek (egyes beszélők szerint a b. változatok jók, ezt jelöljük %-kal):

(106) vö. Péter *okosnak tartja* Jánost.
a. János okosnak tartása
b. %János okosnak való tartása

(107) vö. Péter *gazembernek nevezte* Jánost.
a. János gazembernek nevezése
b. %János gazembernek való nevezése

(108) vö. Péter *alkalmatlannak minősül.*
a. Péter alkalmatlannak minősülése
b. %Péter alkalmatlannak való minősülése

(109) vö. Péter *lázasnak tűnik.*
a. ?Péter lázasnak tűnése
b. %Péter lázasnak való tűnése

VI. Rezultatív predikátumos szerkezetek (egyes beszélők szerint a b. változatok jók, ezt jelöljük %-kal):

(110) *vö.* Péter *laposra verte* Jánost.
a. János laposra verése
b. %János laposra való verése

(111) *vö.* Péter *pirosra festette* a rácsot.
a. a rács pirosra festése
b. %a rács pirosra való festése

VII. Az igemódosító főnévi igenév (amelynek magának is lehet igemódosítója):

(112) *vö.* Péter *úszni tanul.*
a. Péter úszni tanulása
b. *Péter úszni való tanulása

(113) *vö.* Péter *úszni akar tanulni.*
a. Péter úszni tanulni akarása
b. *Péter úszni (való) tanulni való akarása

VIII. 'Hova' határozós szerkezet:

(114) *vö.* Péter *Pestre érkezett.*
a. Péter Pestre érkezése
b. Péter Pestre való érkezése

(115) *vö.* Péter *az asztalra helyezte* a tányért.
a. a tányér asztalra helyezése
b. a tányérnak az asztalra való helyezése

(116) *vö.* Péter *felszólító módba tette* az igét.
a. az ige felszólító módba tevése/tétele
b. az ige felszólító módba való tevése/tétele

IX. 'Hol' határozós szerkezetek:

(117) *vö.* Péter *Pesten tartózkodik.*
a. Péter Pesten tartózkodása
b. Péter Pesten való tartózkodása

(118) *vö.* Péter *a kamrában tartja* a húst.
a. a hús kamrában tartása
b. a hús kamrában való tartása

X. Kötelező módhatározós szerkezetek:

(119) vö. Péter *jól bánik* a feleségével.
a. *Péter jó(l) bánása a feleségével
b. *Péter jól való bánása a feleségével

(120) vö. Péter *szerényen viselkedik.*
a. *Péter szerényen viselkedése
b. ?Péter szerényen való viselkedése

XI. Az igemódosító alany:

(121) vö. *Vendégek érkeztek.*
a. *vendég(ek) való érkezés

(122) vö. Péternek *víz ment* a szemébe.
a. *vízmenés Péter szemébe
b. *víz való menés Péter szemébe

XII. Az igemódosító tárgy:

(123) vö. Péter *újságot olvas.*
a. [az újságolvasás]
b. *az újságot való olvasás

(124) vö. Az ejtőernyős *földet ér.*
a. az ejtőernyős földet érése
b. *az ejtőernyős földet való érése

(XII-n belül a jelöletlen összetétel képzése a produktív folyamat. A tárgyragos (124) típus elég ritka.)

Az áttekintés egészében véve azt mutatja, hogy a nominalizálható komplex predikátumok *lehetővé,* sokszor egyenesen *kötelezővé* teszik „jelzősítetlen", azaz *való*-tlan kifejezést. A kontraszt kedvéért érdemes még egyszer fölidézni, hogy a „jelzősítetlen" változat a mai nyelvben egyébkor igekötőtlen főnév mellett sem lehetséges:

(125) a. *Péter Máriával tárgyalása
b. *Péter Máriában csalódása
c. *Péter János által verése
d. *Péter délután alvása

Az esetek egy részében a „jelzősítetlen" forma „jelzősítettel" váltakozik. Itt egyfelől azt érdemes megjegyezni, hogy a *való*-s kifejezést is tűrő csoportok igéi általában tartalmasabbak, mint a *való*-t nem tűrőkéi. A tartalmasság jelentősége még egyetlen típuson belül is érzékelhető:

(126) a. a könyv Máriának (?való) adása
b. a könyv Máriának (való) ajándékozása

Másfelől, a kétféle kifejezést szabadon váltakoztató VIII-IX. ‘hova’ és ‘hol’ határozós csoportban a határozó az igemódosítóknak abba a fajtájába tartozik, amely a mondat szintjén tipikusan nem módosítatlan X, hanem XP (vö. *Péter a poros pályaudvarra érkezett, Péter a szélső asztalra tette a könyvet*). Itt arra kell rámutatni, hogy a *való*-tlan nominalizációban ezeknek a határozóknak lehetőleg módosítatlannak kell lenniük. Ha a ‘hova,’ ‘hol’ XP — azaz, van valamiféle módosítója —, akkor a *való*-t ki kell tenni:

(127) a. Péter Pestre/pályaudvarra érkezése
b. ?Péter(nek a) poros Pestre/pályaudvarra érkezése
c. Péternek a poros Pestre/pályaudvarra való érkezése

(128) a. a könyv asztalra helyezése
b. ?a könyv(nek a) szélső asztalra helyezése
c. a könyvnek a szélső asztalra való helyezése

(129) a. János börtönben tartása
b. ?János fegyverekkel őrzött börtönben tartása
c. Jánosnak a fegyverekkel őrzött börtönben való tartása

A fentieken kívül három fontos jellemzője is van ennek a típusnak, amelyek megkülönböztetik a szabályosan *való*-val járótól, vö. 2.1.3.1. Az egyik: a szerkezet csak *balraágazó* lehet: a hátravetés — azaz a 2.1.3.2. típusú alternatíva — ki van zárva:

(130) a. *Péter verése meg
b. *Péter tartása okosnak
c. *Péter verése laposra
d. *Péter tanulása úszni
e. *a tányér helyezése (az) asztalra
f. *Péter tartása (a) börtönben

A második: jelző *nem ékelődhet* az igemódosító és a főnév közé:

A harmadik: míg a 2.1.3.1. típusban a „jelzősített” elem és a képzett főnév egyaránt kap hangsúlyt (kb. annyira, mint a jelző és a jelzett szó), itt *egyetlen fonológiai* szót alkotnak (mint maguk a komplex igék, illetve az összetett szavak):

(133) a. Péter Pestre való megérkezése
b. Péter Pestre érkezése

(Egyes esetekben szabályos szóösszetételekkel állunk szemben, vö. *rosszullét, távollét, újságolvasás*.)

Végül, mi történik, ha ugyanannak a főnévnek *több határozói* bővítménye (vonzata és/vagy szabad határozója) van? Itt csupán néhány jellegzetes adatra szorítkozunk:

(134) a. *az este hatkor való Máriával való találkozás
b. *a Máriával való este hatkor való találkozás
c. *a Máriával este hatkor való találkozás
d. ?az este hatkor Máriával való találkozás
e. ?a Máriával való találkozás este hatkor
f. az este hatkor való találkozás Máriával

(135) a. a bottal való megverés
b. az ok nélkül való megverés
c. *a megverés bottal / ok nélkül
d. *az ecsettel való pirosra festés
e. ?az ok nélkül való pirosra festés
f. *a pirosra festés ecsettel / ok nélkül
g. *a kézzel való asztalra helyezés
h. ?a szó nélkül való asztalra helyezés
j. *az asztalra helyezés kézzel / szó nélkül

2.2. Az adatok rendszerezése

2.2.0. Bevezető

Fejezetünk 1. részében a magyar főnévi csoportot szerkezeti párhuzamba állítottuk a konfigurációs („kötött szórendű") nyelvek mondatával. Idézzük föl állításaink néhány részletét:

(136) A birtokos alanyszerű, a birtok állítmányszerű helyzetben van a főnévi csoportban. A birtokosnak, mint minden tartalmas főnévi csoportnak, esetre és thematikus szerepre van szüksége. Ezeket csak olyan főnévi fej biztosíthatja számára, amelyhez [+birt] és szám-személy jegyeket viselő I(nflexió) csatlakozik. A birtokos nominativusát a szám-személy jegytől kapja, thematikus szerepét pedig a [+birt] jegytől. Mivel a [+birt] jegy nem szótári elem, csupán valamilyen semleges R relációba állítja a birtokost a birtokkal — ezt a kontextus vagy a megfelelő birtokszó pontosíthatja.

Az 1. részben a főnévi csoport szintaxisának azokat a legáltalánosabb kérdéseit vizsgáltuk, amelyek lényegében függetlenek a főnévi fej konkrét természetétől. Következésképp röviden említettük csupán, hogy birtokos és birtok között alapvetően kétfajta viszony állhat fönn: (a) olyan thematikus viszony, mint az ige és vonzatai között, és (b) másfajta. Az elsőre példa az *a kérdés megválaszolása*: a birtokos itt kizárólag ugyanolyan elszenvedői viszonyba állítható a *megválaszolás* főnévvel, mint a tárgy a *megválaszol* igével. Minden egyéb viszony — birtoklás, rokoni, rész-egész, cselekvés, tulajdonság, azonosság, ad hoc viszony — a „másfajta" kategóriába tartozik.

Abból a nagy kérdéskörből, hogy a főnévi fej és bővítményei — köztük a birtokos — milyen viszonyban vannak egymással, ebben a 2. alfejezetben két kérdést emeltünk ki és vizsgáltunk meg elsősorban -ÁS képzős főnevek anyagán:

1. Milyen bővítményei vannak a főnévnek — különösen, hogyan viszonylik a főnév vonzatkerete az igééhez?
2. Hogyan helyezkednek el a bővítmények a főnévi csoportban?

Akárcsak az adatok bemutatásakor, most is először az (1) kérdéssel foglalkozunk.

2.2.1. A főnevek bővítményei

2.2.1.1. A 'tény, cselekvés'-nek van vonzatkerete

Az első kérdés, amelyet föl kell tennünk, a következő:

(137) Vannak-e egyáltalán vonzataik a főneveknek?

Vonzaton (pontosabban szemantikus, azaz nem pusztán formális vonzaton) a fejnek olyan bővítményét értettük, amelynek „helye van" a fejszó fogalmi szerkezetében, és amelynek kifejezése egyszersmind szükséges is ahhoz, hogy a fejjel alkotott kifejezés grammatikus legyen. Azaz, a vonzat a fejszó fogalmi szerkezetének nyelvtanilag kitüntetett összetevője.

Azokat a szavakat, amelyeknek vonzataik vannak, régenseknek neveztük; azt a sajátos szemantikai szerepet pedig, amelyet régens a vonzatának ad, thematikus szerepnek. A vonzat kötelezőségét a théta-kritérium biztosítja: ennek egyik fele azt követeli meg, hogy ha egy régens thematikus szerepet tud adni, akkor azt ossza is ki arra alkalmas XP-nek.

A fogalmi szerkezetnek lehetnek olyan összetevői, amelyek elvileg grammatizálhatók volnának, de történetesen nem grammatizálódnak — azaz, kifejezésük éppenséggel lehetne kötelező, de nem az. Ezek a mi felfogásunk szerint nem vonzatok. A fejnek azok a bővítői, amelyek a fogalmi szerkezetnek ilyen összetevőit fejezik ki, szabad határozók vagy módosítók (a kettőt egybefoglaló latinos terminussal: adjunktumok). Vannak olyan szavak, amelyeknek a fogalmi szerkezetéből egyes összetevők vonzatként grammatizálódnak, mások nem; és vannak olyanok is, amelyeknek a fogalmi szerkezete, bár ugyanolyan „tagolt" lehet, mint a régenseké, csak grammatizálatlan összetevőket tartalmaz. Ezek természetesen nem régensek.

A főnevek vizsgálata során először azt állapítottuk meg, hogy általánosságban nem nyilatkozhatunk arról, hogy a főneveknek vannak-e vonzataik. Az egyes jelentéstípusok között ugyanis gyökeres különbségek vannak.

A vizsgálat köréből elsőként kizárhattuk azokat a főneveket, amelyeknek a fogalmi szerkezetében nincsenek olyan összetevők, amelyek vonzatként grammatikalizálódhatnának, a *kalap*-tól a *kitüremkedés* $_2$-ig, ‘anyag, amely(nek darabja) kitüremkedett.’

Másodjára két fő csoportra osztottuk azokat a főneveket, amelyeknek vonzatosságra elvben esélyt adó fogalmi szerkezetük van: ‘tény, cselekvés’ és ‘eredmény’ jelentésűek. A két csoport jellemzőit 2.1.1-ben részletesen tárgyaltuk, és így összegeztük:

(138) Az értelmező szótárból kölcsönzött ‘tény, cselekvés’ elnevezéssel illetett főnevek tulajdonságai:

a. a jelentésük állításszerű — *hogy*-os mellékmondatos vagy infinitivusos — formában parafrazálható,

b. határozói bővítményeik még *-i*-s vagy képzetlen mellékneves alternatíva megléte esetén is jól tűrik a *való* -s kifejezést,

c. a ‘rosszalló’-nak nevezett használatot kivéve potenciális megszámlálhatóságuktól függetlenül nemigen többesíthetők,

d. *thematikus* szerepet adnak birtokosuknak.

(139) Az ‘eredmény’-nek nevezett főneveket e tulajdonságegyüttes *hiánya* jellemzi.

A továbblépés számára ebből az a megállapítás a fontos, hogy csak a ‘tény, cselekvés’-nek vonzata a birtokos, az ‘eredmény’-nek nem. A bemutató részben nem demonstráltuk, de kimondhatjuk, hogy az ‘eredmény’-nek nincsenek kötelező határozói vonzatai sem. Az ‘eredmény’ fogalmi szerkezetének összetevői kifejezhetők bővítményi formában, de jelenlétük egyfelől sohasem kötelező, másfelől pedig nem kötődnek egyértelműen valamely szerkezeti helyhez: e bővítmények adjunktumok csupán. A vonzatkeret szabályszerűségeinek kutatásakor tehát a ‘tény, cselekvés’-re célszerű korlátozni a figyelmünket.

Mielőtt erre a vizsgálatra rátérnénk, hangsúlyoznunk kell, hogy a ‘tény, cselekvés’-ek csupán az -ÁS képzős — vagy ilyennel egyenértékű — főnevek között állnak egyedül azzal, hogy vonzatosak. Szintén van vonzatkeretük például az *-ó* képzős főneveknek (ha nem lexikalizálódtak, mint (142)):

(140) a. *a megválaszoló
b. a kérdés megválaszolója

(141) a. *a belebotlók [ha *bele* nem névmási, vö. *beléje*]
b. a székekbe belebotlók

(142) (katonai) megfigyelő, (anyaági) felmenők

2.2.1.2. A birtokos théta-szerepének kiosztása (első rész)

Érdemes ezen a ponton föleleveníteni a birtokos théta-szereppel való ellátásáról mondottakat. Az imént a théta-kritériumnak a régensre vonatkozó felét idéztük föl: ha a régens szótári jellemzésében meg van adva théta-szerep, azt ki is kell osztania. A théta-kritérium másik fele a tartalmas főnévi csoportokra stb. vonatkozik, és azt mondja ki, hogy ezeknek szerepet kell kapniuk. Mint a bevezetőben elmondtuk, a szintaxis számára elsősorban nem az az érdekes, hogy az illető főnévi csoportnak *mi* a szerepe (ágens, patiens stb.), hanem az, hogy *van-e* egyáltalán valamiféle szerepe, azaz, szemantikai viszonyban áll-e valamilyen régenssel. A szerepkapás követelménye ebben az értelemben tehát „formális" követelmény.

1.1.1-ben rámutattunk, hogy mivel igen sok birtokszó nem tartogat thematikus szerepet a birtokos számára, ilyenkor csak az inflexió [+birt] jegye mentheti meg a helyzetet. Pontosabban ezt így képzelhetjük el. Elválasztjuk a szerepadás formális képességét a szerep konkrét tartalmának meghatározásáétól. A [+birt] jegy, mivel nem szótári elem, rendelkezik a formális képességgel, de többel nem. N+I az NP-nek komplex feje; ha N szótári tételében nincs is szerep a birtokos számára, a [+birt] jegy jelenlétében N+I régense a birtokosnak:

(143) Ha N szótári tételében nincs théta-szerep DP számára:

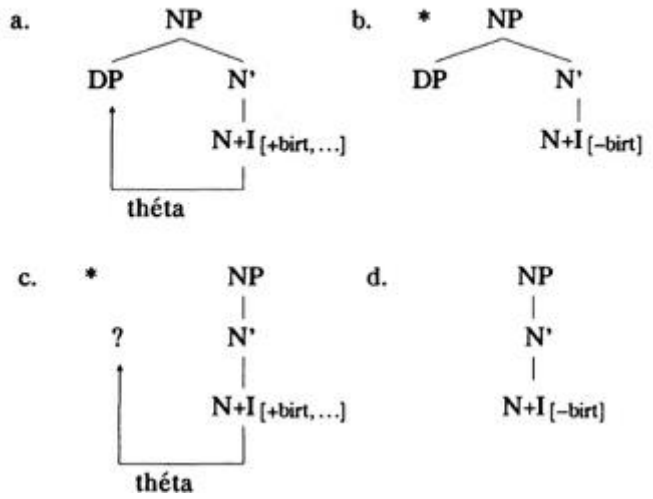

(143b) azért rossz, mert a DP nem kap szerepet, c. pedig azért, mert a szerepnek nincs fogadója. (143a)-ban DP is, szerep is van, d.-ben pedig se DP, se szerep — ezek grammatikusak. A birtokos és a birtok között fönnálló viszonynak a konkrét tartalmát N jelentése, illetve a kontextus pontosítja, a pragmatikai valószínűség alapján. Ez a pontosítás azonban nem változtat azon, hogy a birtokosnak grammatikailag csupán egy „semleges" szerepe van.

Mi a helyzet mármost akkor, ha N például 'tény, cselekvés' jelentésű főnév? Erről azt mondtuk, hogy van vonzatkerete, azaz tartogat théta-szerepet a birtokos számára (is). Elvileg a következő lehetőségek vannak:

(144) Ha N-nek van szerepkerete, akkor
a. N a [+birt] jegy jelenléte *nélkül* is szerepet (ágens stb.) tud adni a birtokosnak, vagy
b. [+birt] változatlanul *szükséges* ahhoz, hogy az N szótári jellemzésében megadott szerep (ágens stb.) eljusson a birtokoshoz.

Arra a kérdésre, hogy e két elvi lehetőség közül a valóságban melyik teljesül, a vonzatkeret vizsgálata után válaszolunk.

2.2.1.3. A 'tény, cselekvés' vonzatkerete

Abból, hogy a 'tény, cselekvés' birtokosa szigorú értelemben vett thematikus szerepet kap, arra következtethetünk, hogy ezeknek a főneveknek az igékhez hasonló szótári jellemzésük van. Egészen más és további kérdés az, hogy ez a vonzatkeret csupán minőségileg hasonló az igékéhez, vagy pedig az egyes deverbális nomenek vonzatkerete egyenesen *azonos* is a képzésük alapjául szolgáló igéével. Tehát:

(145) Megváltoztatja-e a 'tény, cselekvés'-t képző -ÁS annak az igének a szerepkeretét, amelyhez hozzájárul, vagy pedig a képzett főnév érintetlenül örökli azt?

Az ige és a képzett főnév szerepkeretének az azonossága akkor volna nyilvánvaló, ha egyfelől minden (dinamikus) igéből lehetne 'tény, cselekvés' jelentésű főnevet képezni, másfelől pedig a képzett főnév mellett minden olyan vonzatnak kötelező volna megjelennie, amely az ige mellett kötelező. A bemutató részben láttuk, hogy az ige *tárgyi* és *határozói* vonzata valóban *megőrződik,* de vannak *eltérések* is. A lényegesek ezek:

(146) a. Az ágens és az experiens alany kifejezése sohasem kötelező, vö. (38) és (43); a centrum szerepű alany kifejezése csak akkor biztosan kötelező, ha ő az ige egyetlen vonzata, vö. (39).
b. A természeti erő vagy eszköz alanyú ige nem nominalizálható, vö. (47), (50) és (51).
c. A választhatóan tárgyas igék tárgyatlan változatának nominalizációjakor az alanyt tilos kifejezni, vö. (48)–(51).

Az alábbiakban amellett fogunk érvelni, hogy a 'tény, cselekvés' valójában *megőrzi* a képzés alapjául szolgáló ige vonzatkeretét, s a zavarba ejtő eltérések további szempontok bevonásával magyarázhatók. Ezek a további szempontok részint elméletiek, részint adatszerűek lesznek.

A théta-kritérium azon követelményét, hogy minden thematikus szerepet ki kell osztani, kétféle argumentum elégítheti ki mint szerepkapó: *hangalakot öltő* és fonetikailag *üres*. Másfelől, minden tartalmas főnévi csoportnak thematikus szerepet kell kapnia — a hangalakot öltőnek azonban esettel is kell rendelkeznie. A fenti eltérésekről tehát elvben úgy adhatunk számot, ha ki tudjuk mutatni: a grammatikus nominalizált szerkezetekben az ige valamennyi thematikus szerepe kiosztható valamilyen hangalakos vagy üres argumentumnak — az agrammatikus szerkezetekben viszont valamely thematikus

szerep kioszthatatlan marad, mert nem áll rendelkezésünkre neki megfelelő argumentum — sem hangalakos, sem üres.

2.2.1.3.1. Hangalakot öltő argumentumok

Vizsgáljuk meg először azt, hogy miféle argumentumok ölthetnek hangalakot, azaz, miféle argumentumok rendelkezhetnek esettel a főnévi csoportban.

A bevezetőben megkülönböztettük az esetek két fajtáját, az inherens és a szerkezeti eseteket. Tipikusan inherens esetek az obliquusok (határozói esetek); tipikusan szerkezeti eset a nominativus és az accusativus (a dativus mind a két csoportba tartozhat). Az alábbiakban fő tulajdonságaikat is fölidézzük.

Az inherens eset a szótári jellemzésben társul az adott thematikus szerephez — a szerepet megkapó argumentumnak ezt az esetet mindenképpen viselnie kell, és csupán a régens „közelsége" szükséges ahhoz, hogy viselhesse. Föltesszük, hogy inherens esetet csak hangalakot öltő főnévi csoport viselhet. Ha tehát az ige és a belőle képzett főnév szótári jellemzése ugyanazokat az inherens esettel társuló szerepeket adja meg, akkor a megfelelő argumentumnak mindig hangalakot kell öltenie — másfelől, ha van erre a szerepre argumentumunk, az mindig képes is hangalakot ölteni. Ezzel számot adtunk arról a bemutató részben megfigyelt tényről, hogy a határozói vonzatok a főnév mellett ugyanúgy viselkednek, mint az ige mellett; vö. (59)–(63) és (68)–(71), például:

(59) *vö.* Péter belebotlik *(a székbe).
b. a *(székbe való) belebotlás

(68) *vö.* Péter megérkezett (Szegedre).
b. a (Szegedre való) megérkezés

A szerkezeti esetekkel más a helyzet; ezeket nem (mindig) thematikus szereppel együtt kapja a főnévi csoport. A mondat szintjén nominativust adhat a szám-személy jeggyel rendelkező inflexió, accusativust pedig a megfelelő (tárgyas, nem passzív) ige. Mivel a főnévi csoportban is lehet szám-személy jegyes inflexió, a nominativus lehetősége itt is megvan. Tehát, ha csupán egyetlen szerkezeti esetet kívánó vonzatunk (alanyunk) van, akkor az a birtokos pozíciójában nominativusban kifejezhető. A (kötelezően) tárgyatlan igék nominalizációjával nem is volt semmi problémánk akkor, ha az alany ki volt fejezve (és ha egyéb argumentum sem hiányzott); vö. (38)–(39) és (59)–(71), például:

(38) a. a róka lapulása

(39) a. a kérdés fölmerülése

(59) d. Péternek a székbe való belebotlása

(68) d. Péter (Szegedre való) megérkezése

Az accusativusszal már más a helyzet. Ismereteink szerint accusativust minden nyelvben csak igék, prepozíciók és nagyritkán melléknevek tudnak adni vonzataiknak: főnevek soha. Ebben tehát a képzett főnév minden speciális föltevés nélkül különbözni fog az alapul szolgáló igétől. Ennek a tárgyas igéből képzett főnevekre nézve vannak súlyos következményei. A kötelezően tárgyas igének ugyanis két szerkezeti esetre váró vonzata is van, de a birtokos pozíciójában csak az egyik juthat esethez. Ha a másik talál valamilyen „áthidaló megoldást", vagy rendelkezésre áll neki megfelelő üres argumentum, akkor a szerkezet ennek ellenére grammatikus lesz — ha nem, akkor egy argumentum mindenképpen hiányozni fog, azaz, nem létezik nominalizáció.

A releváns példákat három csoportban tárgyaltuk: ágens, experiens és természeti erő alanyúak. Azt tapasztaltuk, hogy ha a centrum (az ige tárgya) elfoglalja a birtokos pozícióját, az első két csoportban képezhető grammatikus nominalizáció, a harmadikban nem; ha pedig nem a centrum szerepel birtokosként, mindhárom csoportban rossz a szerkezet. Vö. (40), (41a), (43) és (47). A fenti gondolatmenet szerint ezek a hiányok akkor válnak teljességgel érthetővé, ha kimutatjuk, hogy az ágens és az experiens szerepét viselheti üres argumentum is, a centrumét és a természeti erőét nem.

Mielőtt erre a tágabb kérdéskörre rátérnénk, meg kell említenünk az „áthidaló megoldás" lehetőségét. Ilyennek nevezhetjük azt, hogy tárgyas igéből képzett főnév mellett az ágens *által*-t vehet föl, s így birtokosként szereplő téma jelenlétében is kifejeződhet — az experiens és a természeti erő számára azonban efféle lehetőség nincs, vö. (41b), (43) és (47), például:

(41) b. a fiúnak a tanár általi / által való felpofozása

(43) c.?*a szenvedés Péter általi megismerése

(47) a. *a vitorlának a szél általi letépése

Mivel az *által* ágensi kötöttsége az igei(bb) természetű szerkezetekben ismeretlen, ezt a főnévi szerkezet különlegességeként kell regisztrálnunk. (Ez a különlegesség nemcsak a magyarra jellemző.) Az *által*-os lehetőség egyéb következményeire alább még visszatérünk.

Meg kell jegyezni, hogy más nyelvekben az *által*-nak megfelelő elem bevezetésén kívül egyéb „áthidaló megoldások" is lehetségesek. Ilyen például az angol:

(147) a. *John's destruction the house
János.*gen* lerombolás a ház
b. John's destruction of the house
János.*gen* lerombolás *prep* a ház.*acc*
'az, hogy János lerombolta a házat'

Az angol közvetlenül azt a problémát oldja meg, hogy a tárgynak a főnév nem tud esetet adni: beilleszti az *of* prepozíciót. (Már 1.2.1-ben láttuk, hogy az angol nyelv hajlamos az efféle megoldásokra, hiszen az infinitivus alanyát is kifejezhetővé teszi a *for* prepozíció bevonásával.)

2.2.1.3.2. Fonetikailag üres argumentumok: PRO

Vizsgáljuk meg tehát most azt az általánosabb kérdést, hogy a főnév valamely argumentuma mikor „hagyható el”, azaz, jelenlegi terminológiánk szerint, mikor lehet üres.

A bemutató rész anyagából már kiolvasható az, hogy „elhallgatott” argumentumot tartalmazó szerkezetek lényegében kétféle kontextusban fordulhatnak elő, vö. (36)–(37). Az egyik olyan mondatkörnyezet, amelyben az elhallgatott argumentumot egyértelműen azonosítani tudjuk a mondat predikátumának valamely kitett vagy odaértett argumentumával, pl.:

(148) Péter elkezdte a könyvből való tanulást.
'Péter elkezdett könyvből tanulni.'
[tanuló – elkezdő]

(149) Péter legyőzése nem volt könnyű.
'Pétert legyőzni nem volt könnyű.'
[legyőző – akinek nem könnyű]

A másik fajta mondatkörnyezet nem azonosítja a főnév „elhallgatott” argumentumát; az ‘valaki/mindenki/bárki/senki’ értelmezést kap:

(150) Nem tudtam Péter megveréséről.
'Nem tudtam arról, hogy valaki megverte Pétert.'

(151) A fegyver megtalálása még semmit sem bizonyítana.
'Még semmit sem bizonyítana, ha valaki (bárki is) megtalálná a fegyvert.'

Az a jelenség, hogy egy fonetikailag üres argumentum vagy a fölérendelt predikátum valamely argumentumával azonosítódik, vagy pedig „általános” referenciájú, jól ismert a grammatika egyéb részeiből. Az a PRO-nak elnevezett üres elem, amely tipikusan infinitivusok mellett fordul elő ott, ahol hangalakot öltő főnévi csoport nem állhat, pontosan ezen a kétféle módon értelmezhető. Az első lehetőséget „kontrollált PRO”-nak nevezik; PRO-t és azonosítóját közös indexszel látják el:

(152) Kontrollált PRO:
Péter$_i$ elkezdett [PRO$_i$ sírni].

A második lehetőséget „általános PRO”-nak nevezik és PROarb-bal jelölik:

(153) Általános PRO:
Még nem kell [PROarb lemosni az ablakot].
'Még nem szükséges, hogy bárki is lemossa az ablakot.'

Itt megjegyezhetjük, hogy ezt az „általános” értelmezést a többes szám harmadik személyű üres névmás is fölveheti. (Ezt *Pro* arb-nak nevezik.) Azt, hogy az értelmezés ‘valaki,’ ‘mindenki,’ ‘bárki’ vagy

‘senki’-szerű, az dönti el, hogy a mondat konkrét eseményről szól-e vagy generikus, illetve, hogy állító vagy tagadó, vö.:

(154) a. Kopogtak. [nem: Ők kopogtak.]
'Valaki kopogott.'
b. Szólj, ha kopognak.
'Szólj, ha valaki (bárki is) kopog.'
c. Errefelé biciklin járnak.
'Errefelé mindenki biciklin jár.'
d. Errefelé nem járnak biciklin.
'Errefelé senki sem jár biciklin.'

Azt a föltevést, hogy (152)–(153)-ban a fonetikailag üres, de egyébként tartalmas főnévi csoport értékű PRO szerepel, elsősorban a théta-kritérium teszi szükségessé: ellenkező esetben az infinitivus egyik théta-szerepe kioszthatatlan volna. Ezen kívül PRO létezése mellett szól az a kézzelfoghatóbb érv is, hogy PRO-nak sajátos értelmezése van; l. föntebb és majd (158)–(160)-ban.

Most azt mondhatjuk, hogy a főnév argumentumainak „elhallgathatósága” érthetővé válik akkor, ha beláthatjuk: lényegében ugyanolyan feltételek mellett lehet „elhallgatni” a főnévnek egy vonzatát, mint amilyen föltételek mellett PRO egyéb nyelvi kontextusokban szerepelhet. Ekkor ugyanis természetes föltenni, hogy a főnév vonzathelyét is maga PRO tölti ki.

PRO előfordulásainak és értelmezésének az általános feltételei a következők.

PRO rendesen csak a legprominensebb argumentum, *alany* lehet, vö:

(155) a. Én_i nem akartam [PRO_i megverni Pétert].
[PRO_i a *megver* alanya]
b. *Én_i nem tanítottam Pétert_j [PRO_j megverni PRO_i].
[PRO_i a *megver* tárgya]

(156) a. Nem elég [PROarb megverni Pétert].
'Nem elég, ha *valaki* megveri Pétert'
b. *Nem elég [PROarb megverni PROarb].
'Nem elég, ha *valaki* megver *valakit*'

Csak az igéknek egy bizonyos, lényegében csak *lista*-szerűen megadható köre engedi/követeli meg, hogy egyik bővítményük PRO alanyát egy másik bővítményük *kontrollálja* (azonosítsa), vö.:

(157) a. elkezd, akar, készül, tanul stb. úszni
b. *abbahagy, megun, elhatároz, megbetegszik stb. úszni

Az *általános* referenciájú PRO, szemben a kontrollált PRO-val, mindig [+*személy*] jegyű; ha ez az értelmezés pragmatikailag kizárt, a mondat rossz, vö.:

(158) a. Péternek$_i$ elég [PRO$_i$ holnap délre fölásni a kertet].
'Elég, ha Péter holnap délre fölássa a kertet.'
b. Elég [PROarb holnap délre fölásni a kertet].
'Elég, ha valaki holnap délre fölássa a kertet.'

(159) a. A lakknak$_i$ elég [PRO$_i$ holnap délre megszáradni].
'Elég, ha a lakk holnap délre megszárad.'
b. *Elég [PROarb holnap délre megszáradni].
'Elég, ha valami (nem: valaki) holnap délre megszárad.'

(160) a. A kutyának$_i$ elég [PRO$_i$ éjszaka ugatni].
'Elég, ha a kutya éjszaka ugat.'
b. *Elég [PROarb éjszaka ugatni].
'Elég, ha valami (nem: valaki) éjszaka ugat.'

Mellesleg, itt ismét megjegyezhetjük, hogy *pro*arb is csak személy lehet, vö.:

(161) Itt gyakran leesnek.
'Itt gyakran leesik valaki.'
*'Itt gyakran leesik valami (tárgy vagy állat).'

Tegyük föl, hogy nominalizált szerkezetekben ugyanilyen PRO szerepel, és nézzük meg, mit jósol ez a föltevés.

Elsősorban is azt jósoljuk, hogy csak a legprominensebb argumentumnak, a képzés alapjául szolgáló ige alanyának van esélye arra, hogy üres legyen, a tárgynak nincs. Ez megfelel annak a tapasztalatunknak, hogy a tranzitív igéből képzett főnév centruma mindig kötelező, vö. (40), (41a), (45) és (47), például:

(40) *a legyőzés — *vö.* Péter legyőzte a fiút.

(47) *a letépés — *vö.* A szél letépte a vitorlát.

Egyszersmind megértjük azt is, hogy a centrumok miért nem viselkednek egyformán, nevezetesen, hogy pl. az alábbiak miért lehetnek grammatikusak, noha a hiányzó argumentum centrum:

(59) b. a székbe való belebotlás

(69) b. a naptól való kiszáradás

Azért, mert ezek a centrumok alanyok, tehát legalábbis megvan az esély arra, hogy PRO-k legyenek.

A másik két feltétel értelmében az alanyság még nem elég. PRO-nak vagy kontrollálva (azonosítva), vagy általános értelmezésűnek (PROarb-nak) kell lennie.

Annak a megjóslása egyszerű, hogy milyen alanyi helyen lehet PROarb. Itt ugyanis a [+személy] jegy lehetősége az egyetlen feltétel. Az *ágensek* gyakran (de nem mindig) személyek, s ebben az értelmezésben biztosan elhallgathatók:

(162) a. Felháborított Péternek a Mária általi megalázása.
b. Felháborított Péternek a megalázása.
'az, hogy valaki megalázta Pétert'

(163) a. Szerencsétlen eset volt Péternek a kutyák általi megugatása.
b. *Szerencsétlen eset volt Péternek a megugatása.
'hogy valami (kutya) megugatta Pétert'

Az experiensek és a centrumok gyakran [–személy]-ek, s ismét azt tapasztaljuk, hogy az elhallgatott alanyú szerkezet csak az egyik értelmezést veheti föl:

(164) a. Ez az ember/épület át fogja vészelni a háborút.
b. Min múlik a háború átvészelése?
'az, hogy valaki átvészeli-e a háborút'
*'az, hogy valami átvészeli-e a háborút'

(165) a. Ez az ember/kődarab belezuhant a kútba.
b. Ki látta a kútba való belezuhanást?
'azt, hogy valaki belezuhant a kútba'
*'azt, hogy valami belezuhant a kútba'

A természeti erők nyilvánvalóan nem lehetnek [+személy]-ek:

(166) a. A terület elárasztása veszélybe sodorta a falut.
'az, hogy valaki (nem a víz!) elárasztotta a területet'
b. A reakció felgyorsítása még semmit sem bizonyítana.
'az, hogy valaki (nem a katalizátor!) felgyorsította a reakciót'

(Úgy látjuk, hogy a tárgyakról, természeti jelenségekről szóló szakszövegek nagyszámú alanytalan deverbális nomene, pl. *hőleadás* az általunk 'eredmény'-nek nevezett kategóriába tartozik, s így nem cáfolja megállapításunkat, hiszen az 'eredmény'-nek nincsenek a jelen értelemben vett vonzatai.)

Vegyük észre, hogy a PROarb-lehetőségeknek ez a fölmérése nemcsak arra jó, hogy elemzésünket igazolja, hanem arra is, hogy tapasztalati általánosításunkat pontosabbá tegye. Azt mutatja ugyanis, hogy a thematikus szerepek terminusaiban megfogalmazott általánosítás, bár elég jó közelítést ad ahhoz, hogy munkahipotézisnek használhattuk légyen, valójában nem pontos. Közelítő helyességét csupán annak köszönheti, hogy az egyes thematikus szerepek és a [+személy] jegy között van bizonyos összefüggés.

A másik lehetőség az, hogy a PRO alanyú főnév olyan mondatban szerepel, amelynek predikátuma képes arra, hogy PRO-t saját argumentumainak valamelyikével azonosítsa. Annak az okát, hogy egyes alanyok ezen a módon könnyen elhallgathatók, mások nem, most a főnévi csoporton kívüli tényezőben

kell keresnünk: abban, hogy miféle kontrollpredikátumok állnak egyáltalán rendelkezésre. ((157)-ben említettük, hogy a kontrollpredikátumok köre általában csak fölsorolásszerűen határozható meg.) A nominalizációval járó kontrollpredikátumok saját jelentéstartalma ugyanis megszabja azt is, hogy e nominalizált szerkezetben milyen szerepű PRO lehet. Érdemes rámutatni például arra, hogy a *kezd* + *-NI* semleges, de a *kezd* + *-ÁS* akaratlagos cselekvést jelent, s így PRO-nak ágensnek kell lennie:

(167) a. Péter elkezdett tanulni — elkezdte a tanulást.
b. Péter elkezdett öregedni — *elkezdte az öregedést.
c. A lakk elkezdett keményedni — *elkezdte a keményedést.
d. A szél elkezdett fújni — *elkezdte a fújást.

Anélkül, hogy részletes tipológiát adnánk, annyit megjegyezhetünk, hogy a legtöbb olyan predikátum, amely valamely argumentumát azonosít(hat)ja a nominalizált szerkezet PRO-jával, ágens PRO-t kíván. Ennél jóval kevesebb az experiens vagy centrum PRO-t tűrő vagy kívánó:

(168) a. Péter elkezdte/abbahagyta a tanulást.
b. Péter belefáradt a tanulásba.
c. Péter rászokott az ivásra.
d. Péter berekedt az énekléstől.
e. Péter felkészült a háború átvészelésére.
f. Péter el akarta kerülni a székbe való belebotlást.
g. A növényeknek árt a kiszáradás.

A témák közt is jellegzetesen hiányzik a ‘létrejön’ jelentésű mediális főnévvel járó azonosító ige; pl. értelmetlen a következő mondat:

(169) *A kérdésnek árt a felmerülés.

Végül, úgy tűnik, nincs olyan azonosító ige, amely természeti erő PRO-t tűrne, pl.:

(170) *A szél elkezdte/abbahagyta a fújást.

(A megszemélyesítés esetei ezt természetesen nem cáfolják.) Itt tehát ismét azt találjuk, hogy a thematikus szerepek segítségével megfogalmazott általánosítás csak hozzávetőleg helyes: PRO théta-szerepe csak közvetve, a rendelkezésre álló kontrollpredikátumok jelentésével való összeillésen keresztül befolyásolja, hogy az illető vonzat elhallgatható-e.

Ezek a megfontolások most már lefedik a bemutató részben tárgyalt eseteket. Emeljünk ki egyetlen szemléletes példát:

(171) a. A szél feldöntötte a vázát / Pétert.
b. *a vázának / Péternek a szél által való feldöntése
[mert *által* csak ágenshez járulhat]
c. *a szélnek a vázát / Pétert való feldöntése
[mert az accusativus nem inherens eset]
d. *a szél feldöntése
[mert a hiányzó argumentum nem alany, tehát nem lehet PRO]
e. *a szék / Péter feldöntése
[mert a szél nem [+személy], tehát nem lehet PROarb,
és olyan azonosító ige sincs, amely természeti erő
PRO-n működne]

2.2.1.4. A birtokos théta-szerepének kiosztása (második rész)

Tekintve, hogy az -ÁS képzős főnév mellett az alapige alanyát el lehet hallgatni, illetve esetenként *által*-os formában lehet kifejezni, fölmerülhet az az elvi lehetőség, hogy ilyenkor egy olyan szótári szabály működik, amely megváltoztatja az argumentumszerkezetet. Nevezetesen, ez a szabály a passzivizáláshoz hasonlóan eltörölné az alanyt. Ha az ige ráadásul tranzitív, akkor az eredeti alanyt választható *által*-vonzattá alakítaná át, az eredeti tárgy pedig szükségképpen alannyá lépne elő a rangsorban. Lásd erről a régens-fejezet 5.1. pontját.

Az előző alpontban tárgyalt adatok világossá teszik, hogy — legalábbis általános érvénnyel — nem efféle szabálynak köszönhető az alany „elhallgathatósága". Egy ilyen szabály bevezetésével nem tudnánk megmagyarázni azt, hogy az „elhallgatott" alanyt miért éppen az imént tárgyalt két mód valamelyikén — azonosított vagy általános alanyként — kell értelmezni. Különösképpen az általános alanyra vonatkozó [+személy] megszorítás mutatja szemléletesen, hogy nem lehet szó arról, hogy az alany itt a passzív szerkezetbelivel azonos módon válik „választhatóvá". Hasonlítsuk össze az alábbi passzív szerkezetekben az a. és a b. változat értelmezését:

(172) a. a [kutyák által megugatott] Péter
b. a [megugatott] Péter

(173) a. a [folyó által elárasztott] vidék
b. az [elárasztott] vidék

(172b) csak annyit követel meg, hogy létezzék olyan ágens, aki/ami megugatta Pétert — alkalmazható tehát akkor is, ha kutya volt az. Hasonlóképpen, (173b) sem követeli, hogy ember legyen az elárasztó — ugyanúgy lehet a víz, mint a.-ban. Nem érvényesül tehát semmiféle olyan [+személy] megszorítás, mint az azonosítatlan elhallgatott alanyú -ÁS képzősök esetében. Erről a különbségről pedig pontosan akkor tudunk számot adni, ha föltesszük: a passzivizáláskor az alany egyszerűen „átsorolódik" — 'a tény, cselekvés'-ek mellett viszont egy jól meghatározott üres elem tölti ki az alany helyét. Ha ugyanis PRO, bár fonetikailag üres, de szótári elem, akkor érthető, hogy miért van meg neki a maga sajátos értelmezése.

Van azonban olyan eset, amikor talán az -ÁS képzősöknél is szükség van egy ilyen „passzivizáló” szabályra. A PRO-ra vonatkozó fejtegetésünkből az következik, hogy a tárgyas igéből képzett főnév tárgyi argumentuma nem hiányozhat — nem lehet PRO. Ez a predikció lényegében helyes, ám a rendszer nem tükrözi azt a tényt, hogy a legkizártabb az az eset, amikor az alany ráadásul birtokosként ki van téve. Vö.:

(174) a. ?János fél a legyőzéstől.
'János fél a legyőzetéstől.'
b. ?János fél a Péter által való legyőzéstől.
'János fél a Péter által való legyőzetéstől.'
c. *János fél az ellenfél legyőzésétől.
'János fél attól, hogy az ellenfél legyőzi.'

(175) a. ?A többiek előtt való megszégyenítés kegyetlen módszer.
'Kegyetlen módszer valakit a többiek előtt megszégyeníteni.'
b. *Jánosnak a többiek előtt való megszégyenítése fölháborított.
'Fölháborított az, hogy János a többiek előtt megszégyenített valakit.'

Valószínűleg azt kell hozzátennünk korábbi föltevéseinkhez, hogy ha az alany ágens, és nem birtokosként jelenik meg, akkor — az *által* lehetősége miatt — marginálisan fölfogható választható obliquusi argumentumnak is, s így az eredeti tárgy válik a legprominensebbé. E jelenséget marginális ergativizálódásnak vagy passzivizálódásnak nevezhetjük. Ez volna az egyetlen pont, ahol gyökeresen el kell térni attól, hogy az ige és a főnév vonzatkerete azonos.

A fenti példákban kötelezően tárgyas igék szerepeltek; hasonló jelenség észlelhető azonban akkor is, ha tárgyas/tárgyatlan igével van dolgunk, azzal a különbséggel, hogy ilyenkor a tárgyi argumentum könnyedén lehet azonosított PRO:

(176) a. Péter belebetegedett a pofozásba.
'abba, hogy pofozták'
b. Az inget tönkretette a lúggal való mosás.
'az, hogy lúggal mosták'

Nem lehetünk biztosak azonban abban, hogy ilyenkor a tárgyas változat szerepel a mondatban. Úgy tűnik, a szerkezet tökéletességét az magyarázza, hogy ilyenkor nem föltétlenül szigorú tárgyazonosítással van dolgunk; lehetséges, hogy olyan, a tárgyatlan változat által leírt cselekvésről van szó, amelynek közvetett vagy közvetlen hatása van a főige argumentumával megjelölt dologra:

(177) a. A fürdőszobát tönkretette a lúggal való mosás.
'az, hogy lúggal mostak benne'
b. A lefolyócsövet tönkretette a lúggal való mosás.
'az, hogy átfolyt rajta a lúgos mosóvíz'

Most érkeztünk el oda, hogy választhatunk a között a két elvi lehetőség között, amelyeket 2.1.2-ben fölvetettünk:

(144) **Ha N-nek van szerepkerete, akkor**
a. N a [+birt] jegy jelenléte nélkül is szerepet tud adni a birtokosnak, vagy
b. [+birt] változatlanul szükséges ahhoz, hogy az N szótári jellemzésében megadott szerep eljusson a birtokoshoz.

A két lehetőség között a PRO-s példák alapján kell döntenünk. Miért? Azért, mert ha a birtokos pozíciójában hangalakos főnévi csoport áll, és annak akarjuk odaadni az illető théta-szerepet, akkor annak mindenképpen esetre is van szüksége — esetet pedig csak a [+birt] Inflexió másik összetevőjétől, a szám-személy jegytől kaphat. Azaz: ha a birtokos ki van fejezve, akkor nem lehet eldönteni, hogy az esetadáson kívül a szerepadáshoz is kellett-e a [+birt] inflexió.

Tegyük föl mármost, hogy (144a) helyes. Ekkor könnyedén el tudunk számolni az alábbi szerkezettel:

(178) a. a futkosás

b.

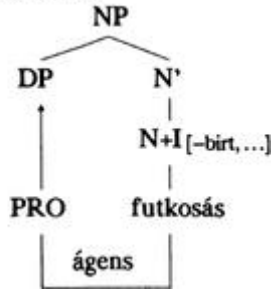

Problémába ütközünk azonban a következőnél:

(179) a. a fiú megverése

b.

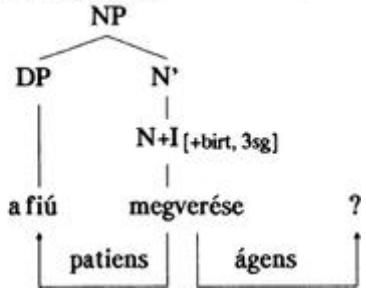

A szerkezetben egyszerűen nincs helye PRO-nak! A legprominensebb helyet, a birtokosét az *a fiú* már elfoglalta. N' alá PRO-t nemigen tehetjük: itt egyrészt a magára a 'tény, cselekvés'-re vonatkozó [+határozott] jegynek kell lennie, másrészt pedig PRO nem is lehet a patiensnél kevésbé prominens helyen, vö. (155)–(156).

Ezt a problémát úgy lehet megoldani, ha stratégiát változtatunk és föltesszük: nem (144a), hanem (144b) igaz. (144b) szerint N csak [+birt]-tal együtt tudja eljuttatni a szótári jellemzésében megadott szerepet a birtokos pozíciójába. Hangalakos birtokos esetén semmi sem változik. De mivel PRO nem jár együtt vele egyeztetett [+birt] inflexióval, ez azt jelenti, hogy a szintaktikai szerkezetben nem is állhat PRO. Ez a következtetés pedig csak úgy egyeztethető össze mindazzal, amit ez idáig mondtunk, ha föltesszük:

(180) PRO már a 'tény, cselekvés' *szótári* szerkezetében kitölt egy argumentumhelyet és fölveszi a megfelelő théta-szerepet.

Ez egybevág azzal is, hogy az *a fiú megverését*-ben PRO ágens van. A szótári szerkezetben természetesen az alany a legprominensebb — a tárgy csak a szintaktikai fában kerül a legmagasabb helyre.

Komoly esztétikai előnye még ennek a megoldásnak az, hogy egyformán kezeli a vonzatos és vonzattalan főneveket. Mind a kettő csak [+birt] jelenlétében tud a szerkezeti alanynak szerepet adni.

Hogyan képzelhetjük el egy argumentumhelynek a szótári szerkezetben való kitöltését? A bevezetőben és a régensekről szóló fejezetben említettük, hogy a régens szótári jellemzésében az egyes vonzatokra ún. kikötések is vonatkozhatnak. (Ilyen kikötés biztosítja pl. azt, hogy a *tart (vkit) (vmilyennek)* esetében a melléknévvel kifejezett predikátum alanya az ige tárgya legyen.) Hasonlóképpen a kikötések között adhatjuk meg azt, ha az egyik vonzat szerepét egy bizonyos elem — itt: PRO — játssza. Pl.: a *futkosás* egyik szótári tétele így fog festeni:

(181) *futkosás*$_1$

a. hangalak: FUTKOSÁS
b. szemantikai jellemzés: 'az a tény, cselekvés, hogy [x] futkos'
c. szintaktikai jellemzők: N,...
d. vonzatok: [x]
   théta-szerep: ágens
   rang: alany
   kikötés: [x]=PRO

Az a föltevés, hogy a PRO-k a szótári szerkezetben helyezkednek el, esetleg módot adhat a tárgyatlanul használt tárgyas igék (48)–(55)-ben megfigyelt különös viselkedésének a megmagyarázására is. Az alábbi példákba már a bemutató részben előadott kommentárokat is belefogalmaztuk:

(182) a mosás
a. 'az, hogy valaki (ruhát) mos'
b. 'a (ruha)mosás szokása'

(183) Péter mosása
a. *'az, hogy Péter (ruhát) mos'
b. 'Péternek az a szokása, hogy (ruhát) mos'

(184) az aranyásás
a. 'az, hogy valaki aranyat ás'
b. 'az aranyásás szokása'

(185) Péter aranyásása
a. *'az, hogy Péter aranyat ás'
b. 'Péternek az a szokása, hogy aranyat ás'

Eddigi föltevéseink szerint a (182) és (184) példákban mind a tárgyi, mind az alanyi argumentum a szótárban van kitöltve: a (183) és (185) példákban pedig a tárgyi a szótárban, az alanyi a szintaxisban. Az utóbbi esetben a szerkezetnek nincs szabályos 'tény, cselekvés' olvasata. Amint majd látni fogjuk,

hogy a régens-fejezet fölfogása szerint az alany, tárgy, határozó címkék valójában egy szótárilag meghatározott rangsort fejeznek ki. Az imént felidézett adatokat ennek megfelelően így összegezhetjük: a ‘tény, cselekvés’ argumentumhelyeinek a kitöltését „alulról fölfelé” haladva végezzük, és ha a szótárban kezdtük meg, akkor ott is kell befejezni. (186) a *mosás*-nak négy elvileg lehetséges szótári tételét foglalja össze; ezek közül három grammatikus, egy nem — l. a kikötést:

(186) *mosás*: … ‘az a tény, cselekvés, hogy [x] mossa [y]-t’

vonzatok:	[x]	[y]	
théta-szerep:	ágens	téma	
rang:	alany	tárgy	
…			
kikötés:	PRO	„ruha”	vö. (182)a.
	PRO	—	vö. *a padló mosása*
	*—	„ruha”	vö. (183)a.
	—	—	vö. *a padló Péter által való mosása*

(Ezt az általánosítást, megfelelő további elméleti előfeltevések bevonásával, valószínűleg levezethetjük abból, hogy az argumentumhelyek kitöltésének a szótárban való megkezdése igazából a ‘tény. cselekvés’ olvasat lehetőségét szünteti meg; ezzel azonban itt tovább nem foglalkozunk.)

Összefoglalólag elmondhatjuk tehát, hogy a régens szótári szerkezetében egy argumentumhelyet ki lehet tölteni fonetikailag üres és hangalakkal bíró egységgel is. Az első lehetőséget valósítja meg PRO és a „prototipikus tárgy”. A második lehetőséget valósítja meg az összetétel előtagjaként szereplő *arany* stb. Mindhárom esetben olyan, sajátos jelentéssel bíró elemről van szó. amely képes fölvenni egy théta-szerepet. Mindezeken kívül lehetséges az is. hogy a szótári szerkezetben egy argumentumhelyet töröljünk. Az ilyenhez kapcsolódó théta-szerepet egyszerűen ‘van olyan x, hogy…’-gyal értelmezzük: ehhez sajátos jelentés nem tartozik.

2.2.2. A határozói bővítmények elhelyezkedése

A főnév határozói bővítményei közül a 2.1.3.1-ben és a 2.1.3.3-ban áttekintetteket vizsgáljuk. Fölhívjuk a figyelmet arra. hogy ezentúl az ‘eredmény’ jelentésű főneveket is bevonjuk a vizsgálatba.

A finnugor nyelvek, köztük a magyar, történetileg abba a szórendi típusba tartoznak, amelyben a bővítmények egységesen megelőzik a szerkezet fejét. Az efféle szerkesztést balraágazónak is szokás nevezni. A balraágazó szerkesztést a magyar ma is őrzi minden olyan esetben, amikor a szórend kötött (pl. főnévi és igenévi csoportok), valamint a mondat logikai funkcióval rendelkező operátoros része). Ennek fényében természetesnek kell tartanunk, hogy a főnév is maga elé. ne maga mögé vegye bővítményeit.

Intuitíve azt is természetesnek tarthatjuk, hogy a főnév „jelzősítve” veszi maga elé bővítményeit — éppen mivel főnév, nem pedig ige(név). A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Egyfelől, nem a jelzősülés az egyetlen lehetőség:

(187) a. a keddi időponthoz való ragaszkodás
b. a Pestre érkezés
c. *a Pestről indulás [korábbi nyelvállapotokban jó]

Másfelől, az sem egészen nyilvánvaló, hogy a főnév és a jelzőbe rejtett vonzat hogyan „talál egymásra". Könnyen el tudnánk képzelni például egy olyan nyelvet, amelyben csak szabad határozók állhatnak jelzősülve a deverbális főnév mellett, mert a főnév vonzatigényét ilyen közvetett módon nem lehet kielégíteni. A tapasztalt jelenségek tehát nem maguktól értetődőek.

2.2.2.1. A „jelzősítetlen" szerkezet

Vizsgáljuk meg először, hogyan értelmezhető a (187)-ben felidézett szembenállás. Ha föltesszük, hogy határozói forma csak igei, jelzői forma csak főnévi természetű elemmel járhat, akkor lényegében azt kell mondanunk, hogy a.-ban a *ragaszkodik,* b.-ben a *Pestre érkezik* van nominalizálva. Más szavakkal: ha a *Pestre* még nominalizáció előtt kapcsolódik az *érkezik*-hez, akkor érthető, miért tartja meg határozói formáját; és ha az a *keddi időponthoz* már a nominalizált *ragaszkodás*-hoz kapcsolódik, akkor érthető, miért kell jelzősülnie.

Első pillantásra bűvészkedésnek tűnhet ez a megkülönböztetés, hiszen az *-ás/-és* morfológiailag mindkétszer magához az igetőhöz járul. Nem ez volna azonban az egyetlen eset, amikor szóalkotási folyamat révén olyan toldalék tapad a tőhöz, amelynek „hatóköre" valójában egy egész frázisra (csoportra) terjed ki. Először mindjárt itt vannak az esetragok. Morfológiailag magához a főnévhez tartoznak, de azon a jogon tartoznak hozzá, hogy a főnévi csoport egésze lát el olyan funkciót, amely az adott esettel jár: [*a három fiú*]+*t*. Azután a képzők között is találunk szemléletes példákat:

(188) a. a kopott kabátos apa — a kabátos apa
b. a kopott kabátú apa — *a kabátú apa

A képző mindkétszer a főnévhez járul, de hatókörében a jelzős főnév áll (sőt, az *ú/ű*-ről értelemszerűen azt kell mondanunk, hogy csak jelzős főnévből képez melléknevet): *[kopott kabát]+os/-ú*. Ezek a párhuzamok arra bátorítanak, hogy feltegyük, az *-ás/-és* képzőnek elvben nagyobb funkcionális hatóköre lehet, mint az az egy szó, amelyhez morfológiailag tartozik.

Ezek a megfontolások egyelőre nem döntik el, hogy a képző hatóköre mikor lehet az igetőnél nagyobb, azaz, hogy a főnév társulhat-e bármely bővítményével jelzősített és jelzősítetlen formában is. A bemutató részben láttuk azonban, hogy a mai nyelvben egyáltalán nem váltakozik szabadon a két forma:

(189) a. Ha *X IGE* „komplex ige", és a képző hatókörén belül sem X-hez, sem az igéhez nem tartozik módosító, akkor általában lehetséges, gyakran kötelező a [X *IGE*]+*ÁS* szerkezet.
b. Ellenkező esetben csak az *X való* [*IGE* +*ÁS*] szerkezet lehetséges.

Hogyan határozható meg, hogy mi is az a komplexige-egység, amelyhez a képző járul?

A „komplex igék” lehetnek szótári tételek, vö. *megver* és *hidegre tesz* ‘megöl,’ de nem föltétlenül azok, vö. *beteg+* kopula, *gazembernek nevez, laposra ver, úszni (akar) tanul, Pestre érkez-, börtönben tart, földet ér, Máriának ad*. Így nem mondhatjuk egyszerűen azt, hogy az *X IGE* egységhez járuló képző „komplex szótári tételből” állít elő újabb szótári tételt. Ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy a képzési folyamat bemenetéül felszíni szintaktikai összetevő szolgál. Egyrészt, a szórendi fejezet szerint az X redukált bővítmény és az ige nem generálódik eleve egy csomópont alatt. Arról, hogy az esetek egy részében *X IGE* sorrendű fonológiai szót alkossanak, egy aspektuális motivációjú szabály gondoskodik, s még ekkor sem egyértelmű, hogy egy összetevőbe is kerülnek. De ezeken az érveken kívül találhatunk még egy világos adattípust is, amely azt mutatja, hogy az *-ás/-és* bemenete és a mondatszinten megjelenő fonológiai szó nem egészen azonos:

(190) a. **Péter úszni akar tanulni.**
b. **Péter úszni tanulni akarása, vö.:**

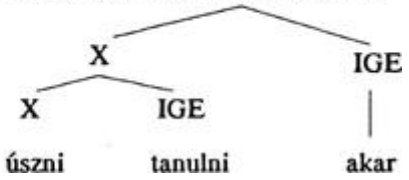

A mondat szintjén semleges szórendben csak a „legkisebb X” kerül az ige elé — a nominalizációban azonban a „legnagyobb X”.

Amit a komplex igékről biztosan tudunk, az az, hogy jelentésük vagy nem egyszerűen „a részek összege”, vagy a bennük szereplő igető szemantikailag többé-kevésbé „üres”. A tisztességes bővítmények egy, az igető fogalmi szerkezetében világosan meghatározott ponthoz kapcsolódnak — a redukált bővítmény jelenléte azonban már ahhoz is szükséges, hogy egyetlen világos fogalmi szerkezet álljon elő. Ennek alapján a következő feltevéssel élhetünk:

(191) a. **Az *-ás/-és* képző hatókörében „kellően meghatározott” fogalmi szerkezetnek kell állnia. A „komplex igék” olyan egységek, amelyekben az igető egyedül nem határozza meg kellően a (megcélzott) fogalmi szerkezetet.**
b. **Az *-ás/-és* képző hatókörében ma a lehető legkisebb kellően meghatározott fogalmi szerkezetnek kell állnia; minél gazdagabb az igető jelentése, bővítményének annál inkább kívül kell maradnia a nominalizáció hatókörén.**

Azt, hogy az igetőnél nagyobb egység hogyan kerül a képző hatókörébe, kétféleképpen képzelhetjük el. Az egyik lehetőség az, hogy először ténylegesen előállítjuk a kellően meghatározott *X IGE* egységet, a képző ehhez járul hozzá, majd pedig egy morfológiai szabály „leszállítja” az igetőre. A másik lehetőség az, hogy a képző a puszta igetőhöz járul, de „fölfüggeszti az érvényességét” mindaddig, amíg kellően meghatározott predikátumra nem talál. Az első esetben (191) a képzés bemenetét írja körül, a másodikban olyan értelmezési szabályt ad meg, amely a képzőt tartalmazó szerkezet jólformáltságát ellenőrzi.

2.2.2.2. A képző hatókörének kialakítása

Mivel láttuk, hogy a toldalékoknak az adott szónál nagyobb hatóköre gyakori jelenség — mondhatni, ez az általános —, a kétféle megoldást is általános grammatikaelméleti megfontolások alapján kell értékelni: olyan megfontolások alapján, amelyek a morfonológia, a szintaxis és a szemantika igényeit egyaránt figyelembe veszik. Itt ezt a föladatot nem fogjuk elvégezni. Jelzünk azonban néhány olyan szempontot, amely a most tárgyalt jelenséggel kapcsolatban valószínűsíti az egyik megoldást.

Azt mondtuk, hogy a *Pestre érkezés*-ben az *érkez-* még igei természetű, ezért társulhat vele a határozó a maga eredeti, jelzősítetlen formájában. Igen ám, de ha az igetövet az efféle szerkezetekben teljesen igei természetűnek minősítjük, akkor fölmerül a kérdés: vajon miért csak kivételképpen szerepelhet itt tárgyragos elem? Vö. (123)–(124):

(192) a. *az újságot olvasás
b. az újságolvasás

(193) a. a földet érés
b. *a földérés

A komplex igékről mondottak szellemében fölmerülhet, hogy az a. típus azért nem produktív, mert a tranzitív igék „túl tartalmasak” — a képző hatókörében már az *olvas* szintjén kellően meghatározott fogalmi szerkezet van. Ez a magyarázat az adott példával kapcsolatban elfogadható lehet, de általánosságban nem: például az *előadást tart* stb. tranzitív igéje ugyanolyan üres, mint az *okosnak tart-* é, mégis **előadást tartás*. Úgy látszik hát, hogy a jelenségnek formaibb magyarázatát kell adnunk.

Viszonylag elméletmentesen fogalmazva a magyarázat az lehet, hogy az -ÁS képzős főnév eléggé igei ahhoz, hogy határozóval társuljon, de nem eléggé igei ahhoz, hogy accusativusszal láthassa el vonzatát.

Az egyik mód, ahogyan ezt a magyarázatot le lehet fordítani elméletünk nyelvére, a következő. A bevezetőben elmondtuk, hogy az accusativus olyan, ún. szerkezeti eset, amelyet a felszíni szerkezetben ad vonzatának az ige. A határozók ezzel szemben ún. inherens esetet viselnek, amelyet jellegzetesen az igéhez fűződő szemantikai viszony határoz meg. Ezek után azt, hogy valami „elég igei-e”, annak feleltethetjük meg, hogy „a megfelelő pillanatban igei-e”. Azzal a természetes föltevéssel fogunk élni, hogy az accusativusadáshoz a felszíni szerkezetben kell igeinek lenni; a határozókkal való társuláshoz viszont az értelmezést közvetlenül meghatározó logikai formában. Tekintsük a következő vázlatos szerkezeteket:

(194) felszíni szerkezet → logikai forma

a. Pestre érkezés — Pestre érkez -és
b. *újságot olvasás
c. újság- olvasás — újság olvas -ás

Föltesszük, hogy a képző a puszta igetőhöz járul, és a felszíni szerkezettel bezárólag *érkezés, olvasás* egységünk van. Ez, főnév lévén, természetesen nem tud accusativust adni a vonzatának. Azt, hogy a képző fölfüggeszti érvényességét mindaddig, amíg kellően meg nem határozott fogalmi szerkezetre nem talál, úgy értelmezzük, hogy a logikai formában „fölemelkedik" addig a csomópontig, amely a megfelelő fogalmi szerkezetet tartalmazza. Ezen a csomóponton belül azonban az igető ismét igének minősül. (194a) grammatikus, mert a határozóval való társulás föltételei a logikai formában teljesülnek, s egyébre nincs szükség. (194b)-ben a tárgyrag valójában jogosulatlan, ezért a rossz felszíni szerkezet el sem jut már a logikai formáig. (194c)-ben az *újságolvasás* nyilvánvalóan összetétel — itt az *újság*-nak nincs szüksége accusativusra. (A *földet érés, nagyot hallás* most a szótárban rögzített kivételnek minősül.)

Hangsúlyozni kell, hogy ennek a megoldásnak a szóalkotás — szóképzés és szóösszetétel — szintaxisára vonatkozó részleteit függőben hagytuk. A fontos állítás az, hogy ha valamely szinten, de *nem* a felszíni szerkezetben [*X IGE*]+*ÁS* tagolásunk van, akkor meg tudjuk magyarázni, miért épp produktív tárgyragos szerkezetünk nincsen. Ez a megoldás tudomásunk szerint a morfonológia szempontjaival is összeegyeztethető.

Az a (118)–(120)-ban illusztrált tény, hogy az [*X IGE*]+*ÁS* szerkezetben X-nek módosítatlannak kell lennie, a „komplex igék" saját jellemzőin kívül most azzal is magyarázható, hogy a képzésnek minimális egységeken kell működnie. Az, hogy X és az ige közé nem ékelődhet jelző — **Pestre gyors érkezés,* vö. (122)–(123) —, következhetne abból, hogy a szófaj megfelelést ellenőrző szinten, a logikai formában *érkez-* igénk van, nem pedig *érkezés* főnevünk. Fölmerül azonban az a kérdés, hogy ha a *Pestre gyors érkezés* nem is jó, miért nincs *Pestre gyorsan érkezés* sem — ez kielégítené a logikai forma követelményeit, hiszen határozó társul az igével. Ennek az utóbbi példának a lehetetlenségét magyarázhatják egyfelől a szóalkotási folyamatok általános szabályszerűségei — az, hogy még a *Pestre érkezés* is tág értelemben vett összetétel, vö. (118)–(120). De magyarázatul szolgálhat a „legkisebb kellően meghatározott fogalmi szerkezet" kikötése is (ti. hogy a fogalmi szerkezet meghatározásához nem szükséges elem — módhatározó — a képző hatókörén belül sehol sem jelenhet meg).

2.2.2.3. „Jelzősítés"

Tekintsük most már további elemzésre nem szoruló egységnek a képző hatókörén belüli részt, legyen az akár egyetlen igekötő, akár komplex ige. Fordítsuk figyelmünket a határozói bővítmény kifejezésének másik módjára, a jelzősítésre.

1.3.1.-ben a jelzősítésnek három típusát tekintettük át. Az első típusba a ‘tény/cselekvés’ tartozik, a másodikba és a harmadikba az ‘eredmény’ vagy egyszerű főnév:

(195) a. a székbe { való / történt / történő } belebotlás

b. az ebéd után { -i / való } felszólalás

(196) a. a Péterrel folytatott vita

b. a Péter iránt { -i / érzett } gyűlölet

az iránta { való / érzett } gyűlölet

c. a Péteren végzett műtét
d. a Péterhez intézett prédikáció

(197) a. a nyuszikról szóló mese
b. a Péterre vonatkozó pletyka

Mint az idézett helyen kifejtettük, a (195)-ös típus jelzősítő elemei tisztán funkcionálisak: a határozó egyértelműen a főnév bővítménye. Az, hogy a *való,* illetve a *történt, történő* nem eredeti igenévi mivoltában van jelen, hanem az *-i*-éhez hasonló képzőszerű funkcióban, kiderült például abból, hogy **a belebotlás a székbe volt/történt* agrammatikus.

A (197)-es típus ennek éppen az ellenkezője. Itt sematikus, de nyelvtanilag teljes értékű igenév módosítja a főnevet, s a határozó az igenév bővítménykeretébe tartozik. Vö. *A mese a nyuszikról szól, A pletyka Péterre vonatkozik* grammatikus, és jelentésében megfelel (197)-nek. E típus tehát mondattanilag nem különbözik az *a Péterrel beszélgető kislány* típusától.

A (196)-os típus átmenet a fenti két véglet között. Itt a határozó jelenlétét a főnév fogalmi szerkezete indokolja (Péter a vitában partner, a gyűlöletnek és a műtétnek tárgya, a prédikációnak címzettje), a főnév fogalmi szerkezete pedig megegyezik a neki megfelelő igéével. Honnan származik azonban a bővítmény formájára vonatkozó kikötés? Háromféle eset is előfordul: (a) A főnév és a neki megfelelő ige ugyanolyan formájú bővítménnyel jár, s ez szerepel a jelzősített szerkezetben is, vö. *vita*. (b) A főnévnek az igéétől eltérő formájú bővítménye van, s ez szerepel a jelzősített szerkezetben is, vö. *gyűlölet*. (c) A jelzősített szerkezetben olyan formájú bővítmény szerepel, amilyen formájú bővítménye egyébként sem a főnévnek, sem az igének nincsen, vö. *prédikáció*, *műtét*.

(198) a. vitázik valakivel – vita valakivel
b. gyűlöl valakit – *gyűlöl valaki iránt – gyűlölet valaki iránt
c. (meg)műt valakit – *műt valakin – *műtét valakin
d. prédikál valakinek – *prédikál valakihez – *prédikáció valakihez

Tekintve, hogy c.–d. a kritikus példa, figyelmünket most erre összpontosítva a következő föltevéssel élhetnénk: a határozó az igenév bővítménye, s így formáját is az igenév szabja meg; az igeneves szerkezet egyszerűen módosítja a főnevet, mint *a nyuszikról szóló mese* típusban; a.–b.-ben az igenév és a főnév által megkívánt bővítményforma véletlenül egybeesik. Ezzel a föltevéssel azonban ismét bajba kerülünk. Hasonlítsuk össze a következőket:

(199) a. tudat x-et y-nal – folytat x-et y-nal
b. érez x-et y-on – végez x-et y-on
c. küld x-et y-hoz – intéz x-et y-hoz

A bal oldali oszlopbeli igék egyformán szabadon válogatják meg az *x* és *y* vonzatot. A számunkra érdekes jobb oldali oszlopban ellenben a *folytat, végez, intéz* nem szabadon társul az *x* vonzattal, hanem frazeológiai egységet alkot vele: *x* helyébe lényegében csak egy listából válogathatunk. E frazeológiai egységeket az jellemzi, hogy jelentésük fő részét az *x*-szel jelölt elem — vö. *vita, műtét, prédikáció* — adja, az ige pedig jóformán a denominális verbumképző szerepét játssza. Az *y*-nal jelölt határozó formailag is, jelentéstanilag is ennek a frazeológiai egységnek a vonzata, nem pedig sajátosan az igéé.

A (196)-os típus átmeneti, kétarcú jellege ezek szerint a következőképpen magyarázható. Egyfelől, az ‘eredmény’ jelentésű főnévnek nem vonzata, csupán a fogalmi szerkezet megfelelő pontjához kapcsolódó szabad határozója a vizsgált határozó. Ebben az *a Péterrel folytatott vita* az *a Péterre vonatkozó pletyká*-hoz hasonlít. Másfelől, a *vitát folytat*-nak mint frazeológiai egységnek vonzata a vizsgált határozó, és ebben az egységben a főnév játssza a szemantikailag meghatározó szerepet. E tekintetben a szerkezet az *a székbe való belebotlás*-hoz hasonlít.

Térjünk rá most magára a „jelzősítésre”. Erre a műveletre nyilván azért van szükség, mert az *az Évával való találkozás* esetében a deverbális nomenképző hatóköre mind a felszíni szerkezetben, mind a logikai formában csak az igére terjed ki — a határozó kívül marad rajta. A balraágazó szerkezet pedig, úgy látszik, szigorúan megköveteli a szófaji összhangot: főnévvel (deverbális nomennel) határozó nem társulhat, csak jelző. Ez eddig egyszerű és érthető is volna — bár megjegyzendő, hogy a hátravetéses szerkezet (*a találkozás Évával*) ugyanezt a szigorú összhangot nem követeli meg, tehát maga a követelmény is magyarázatra szorul. Mint a bemutató részben jeleztük, a legérdekesebb kérdés talán az, hogy egy jelzővé alakított, „jelzőbe rejtett” határozó hogyan képes kielégíteni a főnév vonzatigényét.

Erre a kérdésre a kormányzás—kötés szintaktikai elméletének keretében e pillanatban nem tudunk világos választ adni; a logikai szemantika eszközei azonban szerű megoldást kínálnak. Túlságosan technikai részletekbe bele nem menve most ezt fogjuk fölvázolni.

A Régensek és vonzatok c. fejezet rámutat arra, hogy a függvény—argumentum viszony két tagja között egyirányú függőség áll fönn: a függvénynek „szüksége van” az argumentumra, az argumentumnak azonban „nincsen szüksége” a függvényre. Ami a szintaxist illeti, ez az egyirányú függés a következő két alapformában szokott megjelenni:

(200)

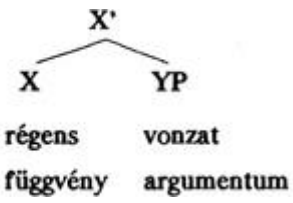

pl. *belebotlik a székbe*

(200)

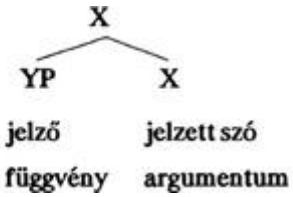

pl. *érdekes mese*

A régens—vonzat párosban az X-vonás elmélet értelmében vett fej (X) a függvény, bővítménye (YP) pedig az argumentum. A jelző–jelzett szó párosában a bővítmény (YP) a függvény, a fej (X) az argumentum.

Az *a székbe való belebotlás* szerkezetben láthatólag az történt, hogy *megfordítottuk a függvény—argumentum viszonyt*. A szótári tekintetben elsődleges függvényből, a régensből a szintaxisban jelzett szó, argumentum lett; az eredeti vonzatból, argumentumból pedig jelző, azaz függvény. A logikából tudjuk, hogy a függvény—argumentum viszony efféle megfordítása értelmes, koherens; *típusemelésnek* nevezik azt a műveletet, amely az argumentumot megfelelően átalakítja. Legyen *b* az eredeti argumentum, *f* pedig függvényváltozó — olyan függvények képviselője, amelyek *b*-re alkalmazhatók. Legyen továbbá $f \rightarrow f(b)$ olyan függvény, amelynek értelmezési tartományában ilyen *f* függvények vannak, értéke pedig *f(b)*: az az érték, amit az adott *f*-et *b*-re alkalmazva kapunk. Az $f \rightarrow f(b)$ a *b* „megemelt" változata. Ha mármost $f \rightarrow f(b)$-t értelmezési tartományának valamely f_1 elemére alkalmazzuk, $f_1(b)$-t kapjuk értékül — s ez ugyanaz, mintha f_1-et alkalmaztuk volna közvetlenül *b*-re.

Az így kialakult helyzetet a róka fogta csukáéhoz hasonlíthatjuk: a szerkezet két tagja között kétirányú függés jött létre.

Helyettesítsük be most a fentiekbe a vizsgált nyelvi példákat. Legyen *b* az *a székbe* határozó; ekkor f_1, f_2… olyan főnevek, amelyek *a székbe*-szerű vonzatot kívánnak maguk mellé. Jelölje az *a székbe való* az $f \rightarrow f(a\ székbe)$ függvényt. Ez most mint jelző alkalmazható pl. a *belebotlás* főnévre, s függvényértékül az *a székbe való belebotlás*-t kapjuk, amelynek jelentése ugyanaz, mint $f_1(b)$, *azaz*: 'belebotlás a székbe'.

Összegezve, azt mondhatjuk, hogy a *való* és az egyéb jelzősítő elemek típusemelők.

Érdemes végül megjegyezni, hogy csak határozót lehet jelzősíteni, tárgyat nem: **a könyvet való olvasás*. Míg a határozóragoknak, inherens esetek jelölői lévén, csak szemantikailag kell összhangban lenniük a régenssel, az accusativust mint szerkezeti esetet valamely régensnek kellene a főnévi csoporthoz rendelnie. A főnévi régensek azonban, mint már említettük, sem a magyarban, sem más nyelvekben nem képesek accusativusi esetet adni.

3. Összegzés

Fejezetünkben kettős célt tűztünk ki magunk elé. Leíró célunk az volt, hogy föltárjuk a főnévi csoport alapvető szerkezetét és néhány eddig kevéssé kutatott jelenségének működését. Elméleti célunk az volt, hogy a generatív nyelvtannak a grammatika egységességére vonatkozó hipotézisét ellenőrizzük oly módon, hogy megvizsgáljuk: az az elméleti keret, amelyet sajátságosan nem a főnévi csoportok belügyeire vonatkozó kutatások alapján dolgoztak ki, alkalmazható-e ebben az új empirikus tartományban.

A fejezet 1. részének legfőbb eredménye annak a megállapítása, hogy a magyar főnévi csoport és a (kötött szórendű nyelvek) mondat(a) között sokoldalúan — adatszerűen és elméletileg — igazolható szerkezeti párhuzam van. A főnévi csoporthoz az (1) alapszerkezetet rendeltük:

(1)

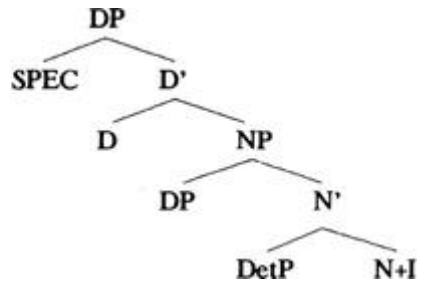

A grammatika általános elveivel együtt ez a következő főbb adatcsoportok összefüggő leírását és magyarázatát tette lehetővé.

A magyar főnévi csoport szórendje lényegében kötött. A benne szereplő főnév a mondat igéjével, a birtokos az alannyal áll párhuzamban a következők alapján. A főnév lehet végesalakú: [+birt, szám-személy] jegyű, vagy nem végesalakú [–birt] jegyű. Az első lehetővé teszi megfelelő számú és személyű, nominativusban álló birtokos megjelenését, a második nem:

(2) a.

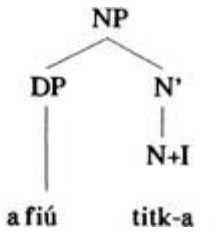

b.

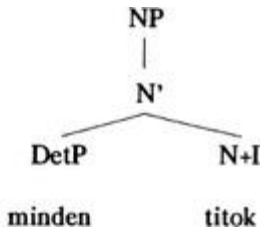

A determinánsok két nagy csoportra bomlanak (az *egy*-et a számnevek közé soroljuk, azért nem szerepel a listán):

(3) a. D: a(z), *0*, ez a(z) [nem-korlátozó],...
b. Det: minden, ezen, valamennyi, melyik,...

A Det kategóriájúak közvetlenül a főnévhez járulnak, a D kategóriájúak a főnévi csoport egészéhez tartoznak. A kétféle determináns egyidejűleg is megjelenhet, ha valami közébük ékelődik. Ha egymás mellé kerülnének, D-t törölni kell:

(4). a.

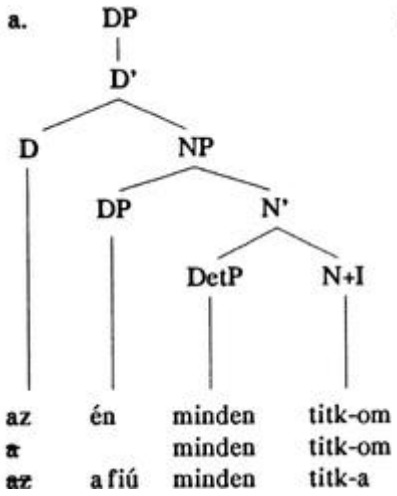

b.

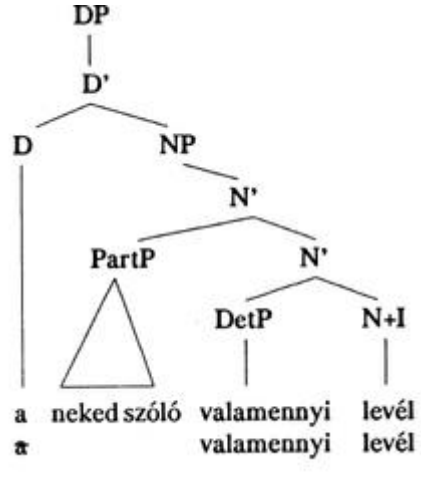

Mivel D és DetP egyszerre van jelen, nem lehet azonos a funkciójuk. DetP kvantifikál. D azonban a mondat alárendelő kötőszavának felel meg. Ezért is hiányzik a vocativusból, amely a főmondattal analóg:

(5)

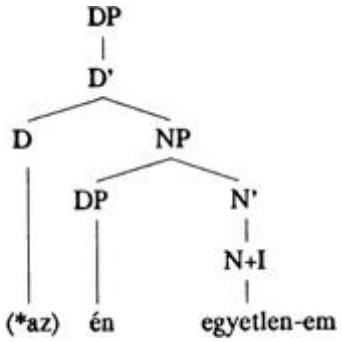

Egy további fontos adatcsoport, amelyet a mondatszerkezeti párhuzamra hivatkozva magyaráztunk, a birtokos mozgásával kapcsolatos. A kötött szórendű mondat alanya egy lépésben nem mozdítható ki tagmondatából; ha azonban először a tagmondatbéli SPEC pozíción halad keresztül (amelynek jelenlétét az alárendelő kötőszó teszi lehetővé), akkor igen. Hasonlóképpen, a nominativusi birtokos egy lépésben nem mozdítható ki a főnévi csoportból; de kimozdítható akkor, ha előbb áthalad a D-t megelőző -NAK ragos pozíción:

(6)

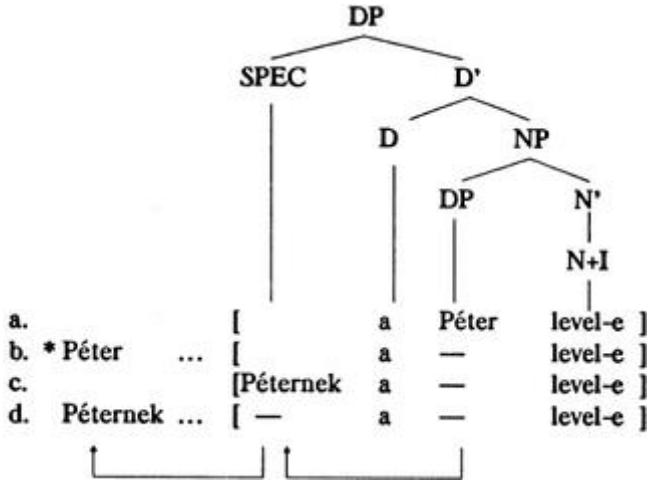

Végül, megállapítottuk, hogy a birtokos szerkezet csak akkor lehet határozatlan olvasatú, ha — azon kívül, hogy D-je *0* — a birtokost kimozdítjuk belőle. Figyelembe véve, hogy számos ige — köztük a *van* — megköveteli, hogy vonzata határozatlan legyen, ez a megállapítás lehetővé teszi az ún. birtoklásmondat formájának újszerű elemzését. Eszerint a létezést állító *van* ige szerepel benne kettészakított birtokos szerkezet alannyal:

(7)

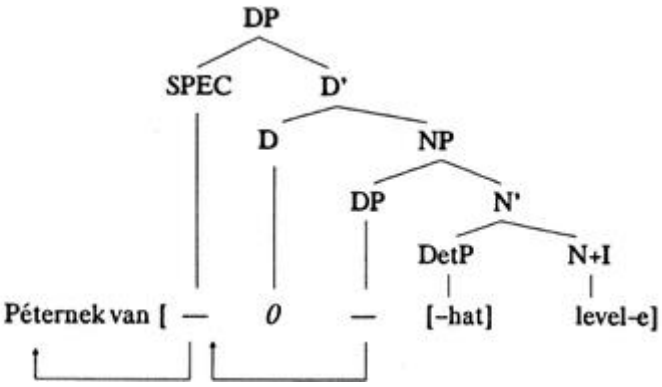

A fenti 1. részben a főnévi csoportnak olyan kérdéseit vizsgáltuk, amelyek lényegében függetlenek a benne szereplő főnév természetétől. A 2. rész a főnév vonzatait és szabad határozóit teszi vizsgálat tárgyává, főként -ÁS képzős deverbális nomenek adatanyagán.

A 2. rész fő kérdései: vannak-e a főneveknek vonzataik; ha vannak, azonos-e a főnév argumentumszerkezete a képzés alapjául szolgáló igéével; hol helyezkednek el, hogyan jelölődnek a főnév bővítményei. A következő fő megállapításokat tettük.

A főnevek közül csak a ‘tény, cselekvés’ jelentésűeknek van az igékéhez minőségileg hasonló vonzatkeretük: csak ezeknek vannak olyan kötelező vonzataik, amelyekhez meghatározott thematikus szerepet rendelnek: vö. (8). Az ‘eredmény’ jelentésűeknek szintén van „dramatikus” fogalmi szerkezetük, de a dráma szereplőit nem grammatizálják: nincsenek kötelező vonzataik, és bővítményeik szerepe csupán pragmatikus, nem szigorúan thematikus; vö. (9). A két csoportot nemcsak jelentésük

alapján, de szintaktikai tesztekkel is el lehet különíteni: ilyen a többesítés és a *való* tesztje. Végül, a tárgyi jelentésben lexikalizálódott főneveknek még „dramatikus” fogalmi szerkezetük sincs; vö. (10).

(8) a. a kérdés fölmerülése, a fiú megharapása
b. *a fölmerülés, *a megharapás

(9) a. Péter (hosszú) felszólalása, a cikk (dőlt betűs) megfogalmazásai
b. a (hosszú) felszólalás, a (dőlt betűs) megfogalmazás

(10) a bélés visszasimított kitüremkedése, a könyv töredezett kötése

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a ‘tény, cselekvés’ argumentumszerkezete nem azonos a képzés alapjául szolgáló igéével. Különösen szembetűnő, hogy az ige alanyi vonzata a ‘tény, cselekvés’ mellől sok esetben hiányozhat, és hogy az eszköz vagy természeti erő alanyú tárgyas igék nem nominalizálhatók:

(11) a. Valaki megverte a fiút.
b. a fiú megverése

(12) a. A víz elárasztotta a falut.
b. *a falu elárasztása [a fenti értelemben]

Kimutattuk, hogy az ige és a főnév valójában ugyanazokat a vonzatokat követeli meg; a látszólagos eltérések onnan származnak, hogy egyes argumentumoknak nem kell vagy nem lehet hangalakot ölteniük; ezt a nyelvtan általánosan érvényes elvei szabályozzák. Nem kell hangalakot öltenie egy argumentumnak akkor, ha a helyén PRO elem lehet. PRO akkor grammatikus, ha (a) alany és ha (b) vagy a fölöttes ige valamelyik argumentumával azonos referenciájú (kontrollálva van), vö. (13a), vagy pedig [+személy] jegyű és általános referenciájú (PROarb), vö. (13b) PRO a megfelelő argumentumhelyet a főnév szótári szerkezetében tölti ki. (Ez a szótári tétel megtöbbszörözésével jár.)

(13) a. *Péter* abbahagyta

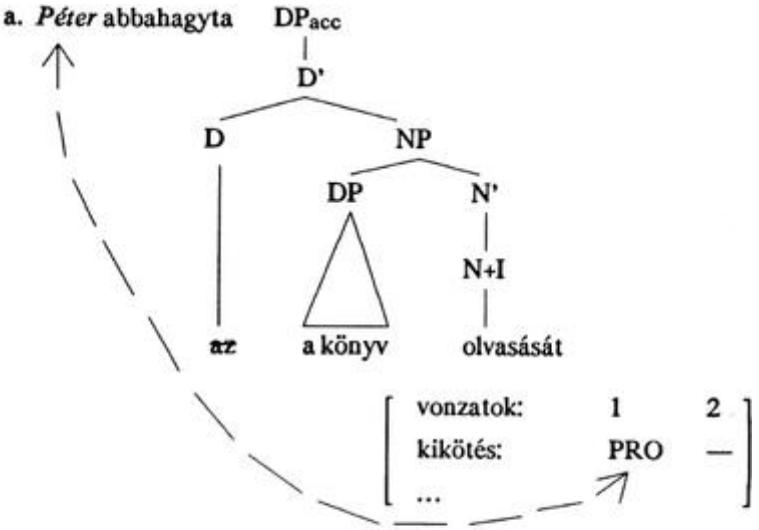

b. Helytelenítem az ebéd után való alvást.

vonzatok: 1
kikötés: PRO
...

'Helytelenítem, ha valaki (bárki is) ebéd után alszik.'

Másfelől, nem lehet hangalakot öltenie az eset nélküli argumentumnak. Mivel a főnév nem tud neki accusativust adni, a „tárgyi vonzatnak" a birtokos helyzetébe kerülve nominativust kell szereznie, megfosztva az „alanyi vonzatot" ettől a lehetőségtől. Minden olyan példa agrammatikus, amelyben egy argumentumnak nem tudunk (vagy nem akarunk) hangalakot adni, de az illető helyén nem lehet PRO.

A főnév határozói bővítményei (vonzatai és szabad határozói) számban és ragban azonosak az igéével. Háromféle helyet foglalhatnak el: (a) balraágazó „jelzősített" szerkezetben, (b) balraágazó „jelzősítetlen" szerkezetben, és (c) hátravetve jelenhetnek meg:

(14) a. a Péter ellen { -i / való / folytatott } támadás

b. a tyúkok *szét*kergetése, a fiú Pestre érkezése, a bor hidegen tartása, Péter gazembernek nevezése

c. a támadás Péter ellen

A „jelzősítetlen" b. változat akkor lehetséges, ha a határozói bővítmény igemódosító, s így az igetővel komplex igét alkotnak, vö.:

(15) a. 'Péter 'Pestre érkezik 'holnap 'délután.
'Péter 'nem érkezik Pestre 'holnap 'délután.

b. Péter Pestre érkezése

Ilyenkor nem csupán az igető van a deverbális nomenképző hatókörében, hanem a bővítmény és igető együttese. A bővítmény azért tartja meg határozói formáját, mert ezen az egységen belül ige az, amihez

hozzájárul. A képzőnek ez a hatóköre azonban nem a felszíni szerkezetben, hanem a logikai forma komponensében áll elő. Ez magyarázza, hogy ha az igemódosító tárgy, akkor szóösszetételt találunk: *újságolvasás,* nem *újságot olvasás*; az accusativus adásához a felszíni szerkezetben volna szükség igére.

A „jelzősítésre" akkor van szükség, ha a deverbális képző hatóköre nem terjed túl az igén. Az így kapott főnév — a balraágazó szerkesztésben — csak jelzővel módosítható. A „jelzősítő" elemet a logikai szemantikából kölcsönzött terminussal típusemelőnek neveztük. Szerepe az, hogy a függvény—argumentum viszonyt megfordítva olyan különleges jelzőt csináljon a határozóból, amely csakis olyan főnevet módosíthat, amely éppen a megfelelő határozóval kívánna társulni.

Könyvünknek még két másik fejezete foglalkozik a főnévi csoport szempontjából alapvető jelenségekkel: a Régensek és vonzatok, valamint Az alárendelés c. fejezet.

Irodalom

A fejezet közvetlen előzményei

Az 1. rész Szabolcsi Anna munkája; alapjául az *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondatok* (1987) kandidátusi értekezés két fejezete szolgál. A 2. rész a két társszerző közös munkája; ezen belül a főnév bővítménykeretére vonatkozó kutatásokat Szabolcsi Anna végezte, a határozók elhelyezkedésére vonatkozó részek pedig Laczkó Tibor *Deverbális főneveket tartalmazó főnévi csoportok a magyarban és az angolban* (1985) bölcsészdoktori értekezésén alapulnak. Laczkó Tibor *Melléknévi igeneves szerkezetek a magyarban* (1986) kéziratának az anyaga a régensekről és az aspektusról szóló fejezetekbe épült bele.

Az 1. rész háttérirodalma

A magyar főnévi csoportra vonatkozó összefoglaló mű Simonyi (1914) és Dezső (1969, 1971); a birtokos szerkezetre vonatkozóan Gaál (1978). A morfológiai elemzéseket Melcsuk (1965), Rácz (1973) és Papp (1975) foglalta össze és fejlesztette tovább; legújabban Kornai (1986). A birtokos szerkezet értelmezési lehetőségeiről l. Hadrovics (1969). A birtokos szerkezet kettészakíthatósága körül zajlott a múlt század végén nyelvtudományunk egyik klasszikus polémiája, a Nyelvőrbeli genitivus—dativus vita. A mai álláspontunk Lehrével (1902), majd a közelmúltból Tompáéval (1982) rokon.

A főnév csoportra vonatkozó újabb generatív grammatikai kutatások alapja Jackendoff (1977). Ő tette először részletes vizsgálat tárgyává a különféle szintaktikai egységek — köztük a főnévi csoport és a mondat — fölépítésének párhuzamosságait; ezenkívül a számnév- és determinánsrendszer számos kérdésével is foglalkozott. A birtokos szemantikai szerepéről l. Anderson (1983)-at. Ezt a gondolatmenetet vitte tovább újabb adatok bevonásával — az inflexiónak, a birtokos mozgásának és a determinánsoknak a tüzetes vizsgálatával — Szabolcsi (1981, 1983, 1987), és szinte egyidejűleg rendkívül hasonló elemzést dolgozott ki az angolra vonatkozóan Abney (1987). Szabolcsival vitázik Kenesei (1985) és Kornai (1989). Újlatin és egyéb nyelvek főnévi csoportjairól ld. Giorgi—Longobardi (1991) és Plank (2008).

A főnévi csoport kvantorainak logikai szemantikai kérdéseivel fejezetünk nem foglalkozott; ezekről magyarul l. Ruzsa (1990)-et. Szabolcsi (1992) részletesen tárgyalja a határozott és határozatlan főnévi csoportok viselkedésének számos további kérdését; ezekről más megközelítésben ír Kálmán (1990).

A 2. rész háttérirodalma

A deverbális nomenekre vonatkozó magyar szakirodalom elsősorban morfológiai természetű. A legtöbb munka a képzők eredetét és jelentéstanát vizsgálja; például Kőrösi (1882), Szilasi (1887), Csűry (1927), Szabó (1963) és Tompa (1961, 1962).

A főnév határozóinak megjelenítéséről, elhelyezkedéséről l. Kertész (1914), Hámori (1954) és Antal (1985). Ezek megállapításait pontosítja és fejleszti tovább Laczkó (1985) és (főleg) Laczkó (1987). A főnevek határozói formájú bővítményeinek újszerű (külön mondatrészként való) értelmezésével (l. Antal (1985)) vitatkozik Laczkó (1987) egy funkcionális alapú szempontrendszer bevezetésével.

A főnév vonzatainak történeti kérdéseiről újabban l. Hámori (é.n.) és Haader (1986).

A főnevek vonzatkeretének kérdései a közelmúltban, a szótári szabályoknak a figyelem középpontjába való kerülésével váltak népszerű kutatási témává a generatív irodalomban. Abban a legalapvetőbb megállapításban, hogy csak az ‘esemény’-t, illetve ‘cselekvő’-t kifejező főneveknek van a szigorú értelemben vett vonzatkeretük, megegyezik Abney (1987), Zubizarreta (1987), Rappaport—Levin (1992) és Grimshaw (1990); fölfogásuk abban tér el, hogy az igék és a főnevek vonzatkeretének bizonyos eltéréseit hogyan magyarázzák. A fejezet az ő munkájukra támaszkodva dolgozta ki a ‘tény, cselekvés’ és az ‘eredmény’ elkülönítésének magyar nyelvi kritériumait, és az elhallgatott argumentumok értelmezésére vonatkozóan hoz elméleti újdonságokat.

Bibliográfia

Abney, Steven (1987), *The English Noun Phrase in Its Sentential Aspect*. PhD disszertáció, MIT, Cambridge.

Anderson, Mona (1983), Prenominal genitive NPs. *The Linguistic Review* 3: 1–25.

Antal László (1985), *A hatodik mondatrész*. Gyorsuló idő. Budapest: Magvető.

Csűry Bálint (1927), A képzők életéből. *Magyar Nyelv* 23: 162–171.

Dezső László (1969), A főnévi csoport. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 25–158.

Dezső László (1971), *A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések* 76. Budapest: Akadémiai.

Gaál Edit (1978), *A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések* 97. Budapest: Akadémiai.

Giorgi, Alessandra — Giuseppe Longobardi (1991), *The Structure of Noun Phrases: Configuration, Parameters and Empty Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.

Grimshaw, Jane (1990), *Argument Structure*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Haader Lea (1986), A főnév határozói mellékmondatainak vonzatossága az ómagyar korban. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* II: 3–13.

Hadrovics László (1969), *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai.

Hámori Antónia (1954), A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 50: 419–431.

Hámori Antónia (é.n.), A birtokos jelzős szerkezetek a kései ómagyar korban. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézete (a történeti mondattan része).

Jackendoff, Ray (1977), *X'-Syntax: A Study of Phrase Structure*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Kenesei István (1985), Az alárendelő mondatok a magyarban: szerkezetek, problémák, érvek és ellenérvek. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 311–335.

Kertész Manó (1914), Finnugor jelzős szerkezetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 43: 1–101.

Kornai András (1986), *On Hungarian Morphology*. Kandidátusi értekezés.

Kornai András (1989), A főnévi csoport egyeztetése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 183–211.

Kálmán László (1990), *Monotonicity and Representation in the Theory of Grammar*. Kandidátusi értekezés.

Kőrösi Sándor (1882), Élő meg elavult képzők. *Magyar Nyelvőr* 11: 13–17.

Laczkó Tibor (1985), Nouns and their complements in noun phrases. In: Kenesei, szerk., *Approaches to Hungarian I*. Szeged: JATE.

Laczkó Tibor (1986), Melléknévi igeneves szerkezetek a magyarban. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézete.

Laczkó Tibor (1987), *Deverbális főnevet tartalmazó főnévi csoportok a magyarban és az angolban*. Bölcsészdoktori értekezés. Debrecen: KLTE.

Lehr Albert (1902), Magam-ról. *Akadémiai Értesítő* 13: 557–578, 605–624.

Melcsuk, Igor (1965), A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai fölépítéséről. *Magyar Nyelv* 61: 624–675.

Papp Ferenc (1975), *A magyar főnév paradigmatikus rendszere*. Budapest: Akadémiai.

Plank, Frans, szerk. (2008), Noun Phrase Structure in the languages of Europe.*Empirical Approaches to Language Typology*, 20–7.Berlin: De Gruyter Mouton.

Pesetsky, David (1985), Morphology and Logical Form. *Linguistic Inquiry* 16: 193–246.

Rappaport, Malka — Beth Levin (1992), *-er* nominals: Implications for the theory of argument structure. In E. Wehrli és T. Stowell, szerk., *Syntax and the Lexicon*. Syntax and Semantics 24, New York: Academic Press.

Ruzsa Imre (1990), *Logikai szintaxis és szemantika, II.* kötet. Budapest: Akadémiai.

Rácz Endre (1973), A birtokos személyragozásnak a birtok többességét kifejező alakrendszere. In Rácz és Szathmári szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó, 135–151.

Simonyi Zsigmond (1914), *A jelzők mondattana* Budapest.

Szabó Dénes (1963), *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Szabolcsi Anna (1981), The possessive construction in Hungarian: a configurational category in a non-configurational language. *Acta Linguistica* 31: 261–289.

Szabolcsi Anna (1983), The possessor that ran away from home. *The Linguistic Review* 3: 89–102.

Szabolcsi Anna (1987), Functional categories in the noun phrase. In Kenesei, szerk., *Approaches to Hungarian II*. Szeged: JATE 167–189.

Szabolcsi Anna (1992), *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Budapest: Akadémiai.

Szilasi Móricz (1887), Jelentéstani tanulmányok. 1. Az *-ás* képző. 2. Az *-at* képző. *Magyar Nyelvőr* 16: 145–155, 193–203.

Tompa József, szerk. (1961, 1962), *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest: Akadémiai.

Tompa József (1982), A mai magyar dativus és genitivus alak- és mondattanához. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 14: 127–158.

Zubizarreta, Maria-Luisa (1987), *Levels of Representation in the Lexicon and in the Syntax*. Dordrecht: Foris.

RÉGENSEK ÉS VONZATOK

KOMLÓSY ANDRÁS

0. Bevezetés

Ez a fejezet a mondatok szerkezetének azokkal a sajátosságaival foglalkozik, amelyek alapvetően az adott mondatokban megtalálható egyes szavak tulajdonságaitól függenek. Fő kérdései — amelyeknek a megválaszolása során természetesen továbbiak is felmerülnek majd — a következők:

1. Mi az oka annak, hogy bár az egyes mondatok különböző számú bővítményt tartalmazhatnak (la,b), mégsem lehet tetszőleges bővítmények elhagyásával vagy hozzátételével a hosszabb mondatokból rövidebbeket, a rövidebbekből hosszabbakat előállítani (lc,d)?

(1) a. Mari fázott.
b. Péter elolvasott egy verset.
c. *Mari fázott egy verset.
d. *Péter elolvasott.

2. Mi az oka annak, hogy mondatokat értelmetlenné (2), sőt agrammatikussá ((1b,c)) illetőleg (1a,d)) tehetünk pusztán azáltal, hogy valamelyik szavukat egy ugyanolyan szófajú másik szóval cseréljük fel?

(2) a. Jutka ronggyá szaggatta a ruháját.
b. *Jutka fejkendővé szaggatta a ruháját.

3. Mi a magyarázata annak, hogy rendszeresen találhatunk részleges szerkezeti egyezéseket mind azon mondatok között, amelyek azonos alapszóból képzett különböző alakokat tartalmaznak (3), mind pedig azok között, amelyekben különböző alapszavakból azonos módon képzett alakok találhatók (4)?

(3) a. Az ebéd szénné égett.
b. Kati szénné égette az ebédet.
c. Mari kidobta a szénné ég(et)ett ebédet.
d. Az ebédet rendszeresen szénné égető szakácsnőt elbocsátották.

(4) a. János megiratta a levelet Marival.
b. János elolvastatta a levelet Marival.
c. János elégettette a levelet Marival.

4. Milyen mechanizmusok döntik el azt, hogy az ábrázolt szituáció résztvevőit megnevező nyelvi fonnák közül melyik milyen mondatrészként fog megjelenni a mondatban, azaz pl. az (5a)-ban kifejezett szituációt miért nem írhatjuk le az (5b–d) szerkezetekkel is?

(5) a. Péter elvitt egy levelet Szegedre.
b. *Egy levél elvitte Pétert Szegedre.
c. *Szeged elvitte Pétert egy levélre.
d. *Egy levél elvitte Szegedet Péterre.

5. Mi az oka annak, hogy bizonyos mondatrészek (elsősorban a hagyományosan állapothatározóknak és eredményhatározóknak minősülők) belső szerkezete és mondatbeli viselkedése jellegzetes eltéréseket mutat a többi mondatrészétől? Alábbi mondataink ezek közül a sajátosságok közül kettőt illusztrálnak: (6) azt, hogy az említett bővítmények tipikus képviselőiben nem szerepelhet névelő, (7) pedig azt, hogy az ilyen bővítmények nagy része semleges mondatokban nem szerepelhet topikként.

(6) a. János könyvelőként dolgozik.
b. *János a könyvelőként dolgozik.

(7) a. Erzsi tegnap vidáman takarította ki a konyhát.
b. *Erzsi vidáman tegnap kitakarította a konyhát.

6. Mi az oka annak, hogy a magyar nyelvben számtalan különböző formájú és funkciójú elem ugyanolyan módon viselkedik, mint az igekötők: semleges mondatokban például közvetlenül az ige előtt állnak (8), s innen ugyanazokban az esetekben kerülnek az ige mögé, mint az igekötők (9)?

(8) a. Béla el-ment.
b. Béla iskolába ment.
c. Piri fel-vágta a szalámit.
d. Piri apróra vágta a szalámit.

(9) a. Béla nem ment el.
b. Béla nem ment iskolába.
c. Piri nem vágta fel a szalámit.
d. Piri nem vágta apróra a szalámit.

(10) a. Csak Béla ment el.
b. Csak Béla ment iskolába.
c. Csak Piri vágta fel a szalámit.
d. Csak Piri vágta apróra a szalámit.

A kérdések természetéből adódóan a jelenségek gyökereit jobbára a szorosan vett mondattanon kívül, a szóanyag belsődleges tulajdonságaiban fogjuk fellelni, így a grammatika szótári komponensének a felépítésébe is bizonyos betekintést nyerünk majd.

1. A vonzat és a szabad határozó fogalma

1.1. Az alapprobléma

A mondattani szabályrendszer alapvető feladata annak meghatározása, hogy a nyelv elemeiből (itt elsősorban szó nagyságú egységekre kell gondolnunk) elvileg összeállítható sorozatok közül melyek funkcionálnak mondatokként, és melyek nem. A szemléletesség kedvéért a dolgot tovább egyszerűsíthetjük. A mondattannak meg kell tudni mondania, hogy ha a szótárból találomra kiemelünk egy marékra való szót, akkor azokból összeállítható-e mondat, ha igen, hány darab, és azoknak milyen lesz a szerkezetük. Ehhez a mondattannak nyilvánvalóan több ismeretre van szüksége a kiválasztott elemekről azok puszta hangalakjánál. Nem szorul különösebben bizonyításra a szófaji információ szükségessége. Ha azonban szófajokon a hagyományos morfológiai alapú kategóriákat értjük, könnyen beláthatjuk, hogy ennyi információ nem elég a fenti kérdés eldöntéséhez, hiszen a szófaji kategóriák tekintetében azonos felépítésűeknek minősülő elemsorok közül az egyik mondat, a másik pedig nem:

(1)	Séma	Elemsor	Minősítés
	(a) igeváltoztatás:		
	Főnév+Ige	α. Péter sántít.	jó
		ß. Péter helyez.	rossz
	Fn+Fn+acc+Ige+Fn+*RA*	α. Péter lámpát helyezett a polcra.	jó
		ß. Péter lámpát sántított a polcra.	rossz
	Fn+Ige+Ne+Fn+*ON*	α. Péter énekelt az előadáson.	egyértelmű
		ß. Péter gondolkodott az előadáson.	kétértelmű
	(b) főnévváltoztatás:		
	Fn+Ige+Fn+acc .	α. A hír meglepte Jánost. János elhitte a hírt.	jók
		ß. János meglepte a hírt. A hír elhitte Jánost.	rosszak

A példák összehasonlításából nem nehéz leszűrni a következő megállapítást: az elemek egy része (a szófajukra jellemző általános hatáson túl is) megszabja, hogy milyen lehet a környezete. Ezeket az elemeket a továbbiakban **régenseknek** fogjuk nevezni. Azok az egységek, amelyeknek az előfordulását a régensek megkövetelik vagy lehetővé teszik: **vonzatok**. Rajtuk kívül a mondatokban viszonylag szabadon előfordulhatnak további mondatrészek is, amelyeket **szabad határozóknak** nevezhetünk.

A három fogalom megkülönböztetésére szemléletes hasonlattal él az egyik ismert nyelvtani irányzat (az ún. **függőségi nyelvtan**). A mondatok a valóság egy-egy darabját ábrázolják, amely afféle minidrámához hasonlítható: van cselekménye, vannak szereplői, akikkel vagy amikkel történik valami, s mindez bizonyos körülmények („kulisszák") között megy végbe. A cselekményt az ige adja, a mondat egyes részletei az egyes szereplőket, mások a külső körülményeket jelenítik meg, pl.:

(2) **Péter tegnap a banketten felpofozta Palit.**

szereplők:	*Péter, Pali*
esemény:	*felpofozta*
körülmények:	*tegnap, a banketten*

A dráma dráma marad, ha a körülményeket elhagyjuk (díszlet nélküli modern színház), de maga a dráma szűnik meg, ha nincsenek szereplők vagy azok csak bábukként a színpadra vannak téve, és nem történik velük semmi. A különböző események természetesen különböző számú szereplőt feltételeznek: a (2)-ben említett esemény megtörténtéhez például nem elég egy szereplő, ahhoz feltétlenül két szereplőre van szükség.

Hasonló a helyzet a mondaton belül is: ha kétszereplős eseményt választunk, akkor azt nem tudjuk egyetlen szereplővel „színre vinni". Ebben a drámahasonlatban az igei régens a történést, a vonzatok a szereplőket, a szabad határozók a körülményeket („díszleteket") képviselik.

Vonzat és szabad határozó megkülönböztetésének fontossága kellő alátámasztást nyer majd a fejezet további részeiben. A következő egyszerű gondolatmenetből azonban már ennyi ismeretre támaszkodva is érzékelhetjük, hogy a mondatok felépítésére vonatkozó elképzelésben milyen súlyos hátrányt jelent e fogalmak elhanyagolása.

A mondat szerkezeti bonyolultságát a nyelvtani hagyomány igen gyakran az **egyszerű–összetett**, valamint a **tő–bővített** kategóriapárok használatával jellemzi. Ez a felosztás könnyen keltheti azt az illúziót, hogy minden mondat alany–állítmány szerkezetű tőmondatokra vagy azok kapcsolataira vezethető vissza olyan értelemben, hogy a legbonyolultabb mondatok is létrehozhatók tőmondatok fokozatos bővítésével, illetve így kapott mondatok összetevésével. Nyilvánvaló azonban, hogy az alábbi mondatsorok a. jelű tagjai nem lehetnek a b.,c.,d. jelűek bővítései, hiszen az utóbbiak nem mondatok (vagy a legjobb esetben is csak elliptikus közlésekként fogadhatók el, de ekkor éppen hogy őket kell az a. jelűekből származóknak tekintenünk, és nem fordítva).

(3) a. Péter az asztalra helyezett egy könyvet.
b. *Péter helyezett.
c. *Péter az asztalra helyezett.
d. *Péter helyezett egy könyvet.

(4) a. Péter hasonlít Palira.
b. *Péter hasonlít.

Hasonló a helyzet az összetétellel is: Az (5) alapjában hiába keresnénk két egyszerű mondatot, amelyeket itt „összetettünk": a *hogy* előtti részt sehogyan sem tudjuk önálló mondatnak tekinteni, de még csak ilyenre visszavezetni sem.

(5) a. Marinak úgy tűnik, hogy Péter hasonlít Palira.
b. *Marinak (úgy) tűnik.

A régens és a vonzat fogalmát használva ezek a szerkezetek egyszerű magyarázatot nyernek: „többszereplős” igék fordulnak elő bennük, amelyekkel jó mondatot csak akkor kaphatunk, ha minden szereplő jelen van a mondatban (utolsó példánknak az a sajátossága, hogy egyik „szereplője” kizárólag mondattal fejezhető ki). Ennek értelmében a (3a), (4a), (5a) mondatok egyike sem tekinthető bővítettnek: a maga nemében mindegyikük minimális szerkesztettségű.

A **tő–bővített** és az **egyszerű–összetett** terminusok által sugallt kép csak akkor lehetne igaz, ha minden „nyelvi dráma” egyszereplős lenne, és mondatok nem lehetnének vonzatok.

1.2. Hagyományos ismérvek

A vonzatok és szabad határozók megkülönböztetésének szükségessége, a közöttük fennálló legalapvetőbb különbségek természete könnyen belátható az alábbi példák kiemelt részeinek összehasonlítása alapján.

(6) a. János *a gimnáziumban* sakkozik.
b. János sakkozik.
c. János *a gimnáziumban* bízik.
d. ?János bízik.

(7) a. János *Marival* sétál.
b. János sétál.
c. János nem él *a jogaival.*
d. !János nem él.

(8) a. *János mellett* két kislány is felállt.
b. Két kislány is felállt.
c. *János mellett* két kislány is kiállt.
d. !Két kislány is kiállt.

Az a. és b. jelű mondatokat összehasonlítva az a. jelűek kiemelt bővítményéről, könnyen megállapíthatjuk a következőket:

(9) A nyelvtani hagyomány megállapításai a szabad határozókról:

1. Az őket tartalmazó mondatokban „szó szerinti” jelentésűkben szerepelnek, azaz a mondat jelentéséhez annyival járulnak hozzá, amennyit alkotórészeik elsődleges jelentésének az összege kitesz (pl. ‘a gimnáziumban’ = ‘a gimnázium’ + ‘ban’ = ‘a gimnázium belsejében’).
2. Amihez járulnak, az önmagában is teljes értékű mondat mind a formáját, mind a jelentését tekintve (l. a b. jelű mondatokat), és ennek a mondatnak a jelentése nem változik, csak mennyiségileg kiegészül az általuk hordozott jelentéssel (pl. ‘János a gimnáziumban sakkozik’ = ‘János sakkozik’ + ‘a gimnázium belsejében’). A hagyományos jellemzések ezt általában a másik oldalról (az elemzés felől) közelítik meg, s azt mondják ki, hogy az őket tartalmazó mondatokból szabadon elhagyhatók.

3. Használatuk nem kötődik szorosan a befogadó mondat valamely részének tulajdonságaihoz: amennyiben még nem tartalmazott velük azonos típusú bővítményt, szinte bármely mondat szabadon kiegészíthető velük.

Ezekre a tulajdonságokra (amelyek érvényességét később néhány ponton meg fogjuk kérdőjelezni) utal az ilyen bővítmények elnevezéseként használt **szabad határozó** terminus.

A c. jelű mondatok aláhúzott bővítményeiről mindez nem mondható el.

(10) A nyelvtani hagyomány megállapításai a vonzatokról:

1. A mondatokban nem szó szerinti jelentésükben szerepelnek (‘a gimnáziumban’ ≠ ‘a gimnázium belsejében’).
2. Nem mennyiségileg növelik meg egy egyébként is kifogástalan mondat információtartalmát, hanem
   a. mondattá tesznek valamit, ami önmagában nem lenne teljes értékű mondat,
   b. gyökeresen más jelentésű mondatot eredményeznek, mint a nélkülük megalkotott elemsorok (vö. a c. és a d. jelű mondatok jelentését).

   A hagyományos jellemzésekben ez úgy fogalmazódik meg, hogy általában nem hagyhatók el a mondatból.

3. Nem a mondat egészéhez járulnak, hanem mindig egy-egy szóval vagy szókapcsolattal (többnyire az állítmánnyal) alkotnak többé vagy kevésbé szoros egységet. Ez a szó vagy szókapcsolat kívánja meg vagy legalábbis teszi lehetővé, hogy megjelenjenek a mondatban, szabja meg a formájukat (esetragjukat, névutójukat), és azt, hogy az adott mondatban hogyan értelmezzük őket.

Ilyen tulajdonságokkal szokás jellemezni a bővítmények másik nagy csoportját, amelyet — szintén a felsorolt (és később szintén felülvizsgálatra kerülő) tulajdonságokra utalva — **vonzatoknak** nevezünk. A vonzat megjelenésének feltételeit megszabó szó (szókapcsolat) jelölésére nyelvtani hagyományunkban nincs általánosan elfogadott terminus. Mint már említettük, mi a régens kifejezést fogjuk használni.

Ezek a jellemzések — bár hagyományosan a felsorolt tulajdonságokkal szokás definiálni a szóban forgó fogalmakat — nem tekinthetők a vonzat és a szabad határozó meghatározásának.

1.3. A fogalmak tisztázása

Példáink és az imént adott jellemzések világosan mutatják, hogy mind a szabad határozó, mind a vonzat viszonyfogalom: különbségük nem kategóriakülönbség, hanem külső viszonyaikban, az őket tartalmazó mondat egyéb részeihez való viszonyukban megragadható különbség. Ezért lehetséges az, hogy ugyanaz

az egység az egyik mondatban szabad határozónak, a másikban pedig vonzatnak minősüljön (l. a (6) és (8) jelű mondatokat). Az elemzés során ezért a szóban forgó terminusok valójában csak a viszony másik tagjára is utaló jelzős szerkezetekben használhatók szabatosan, mint például: „a (6a) mondat szabad határozója"; „a (6c) mondat *bízik* elemének vonzata".

Ez a felismerés azt jelenti, hogy a definíciókat a fenti jellemzések 3. pontja köré kell felépíteni, s a másik két tulajdonságot nem kell többnek tartanunk tipikus járulékos jellemzőknél. Egy ilyen meghatározás számára nem jelentenek problémát az alábbiakhoz hasonló (a hagyományos meghatározásoknak ellentmondó) esetek, amelyekben a három-három tulajdonság nem jár együtt.

(11) és (12) azt illusztrálja, hogy a szó szerinti értelmezés lehetősége nem jár feltétlenül együtt a bővítmény elhagyhatóságával:

(11) a. Péter Debrecenben lakik.
b. *Péter lakik.

(12) a. János ügyesen bánik a vésővel.
b. *János ügyesen bánik.

E két tulajdonság fordított irányban sem feltételezi egymást: abból, hogy egy bővítményt szabadon tehetünk be vagy hagyhatunk el egy mondatban, még nem következik, hogy „szó szerinti" jelentésében fog benne szerepelni:

(13) a. János sokáig gondolkodott a megoldáson.
b. János sokáig gondolkodott.

(14) a. Péter nagyon fél az apjától.
b. Péter nagyon fél.

Nyilvánvaló, hogy ezeknek a mondatoknak a jelentése nem parafrazálható ily módon: 'János sokáig gondolkodott a megoldás felületén elhelyezkedve'; 'Péter nagyon fél az apja közeléből távolodva'.

A (11)–(14) mondatokban szereplő bővítményeket nyelvérzékünk mégis meglehetős egyértelműséggel sorolja a vonzatok csoportjába, ami megerősíti azt, hogy a szószerintiség és az elhagyhatóság nem lehet definíciós kritérium.

Ezzel természetesen nem vonjuk kétségbe azt a tényt, hogy a szabad határozóktól eltérően a vonzatok jelentős része valóban nem hagyható el a mondatból, s többnyire valóban nem részeik jelentésének összegeként értelmezendők. Látnunk kell azonban, hogy e két (mint (11)–(14) példáink tanúsítják, korántsem kötelező) tulajdonság nem egyéb, mint a hagyományos vonzatjellemzés 3. pontjában már benne rejlő sajátos lehetőségek egyikének vagy másikának a megvalósulása. A 3. pont értelmében ugyanis a vonzatot kívánó egység előírhatja a vonzat kötelező jelenlétét és megszabhatja értelmezésének a módját is.

A jellemzések 3. pontjával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a szabad határozót tulajdonképpen a vonzatoknál megkövetelt sajátos viszonynak a hiánya jellemzi: az, hogy megjelenéséhez nem valamely szónak vagy szókapcsolatnak a mondatban való előfordulása teremti meg a feltételt. Ebből következően a továbbiakban elegendő a vonzat fogalmát tisztáznunk: a vonzatnak nem minősülő bővítményeket automatikusan szabad határozóknak kell tekintenünk.

Az induláshoz vizsgáljuk meg azt, hogy a régensként azonosítható mondatrészlet tulajdonságai közül melyek határozzák meg a vonzatok tulajdonságait. Mint példáinkból is kitűnik, az utóbbiak a régensnek sem a kategóriájával, sem szintaktikai szerepével, sem a hangalakjával, sem a jelentésével nem hozhatók **közvetlen** kapcsolatba. Azt például, hogy a (12b) alatti rossz mondat csak akkor válik elfogadhatóvá, ha egy *-val/-vel* ragos főnévi csoporttal egészítjük ki, nem indokolhatjuk elégséges módon sem azzal, hogy az őt megkövetelő elem (a *bánik*) ige, sem azzal, hogy állítmány, de még azzal sem, hogy olyan a jelentése, amely egy eszközként funkcionáló tárgy megnevezését kívánja meg. Mindezt jól illusztrálják a következő mondatok, amelyek minden említett szempontból (a jelentés megközelítőleges azonosságát is beleértve) azonosak a (12a) mondattal, mégsem *-val/-vel* ragos, hanem tárgyesetben álló bővítményt tartalmaznak:

(15) János ügyesen használja a vésőt.

(16) János ügyesen kezeli a vésőt.

A hangalaktól való függetlenség belátásához elegendő azokra a homonim szópárokra utalnunk, amelyeknek egyik tagja régens, a másik pedig nem az (pl. *fél vmitől — fél* ‘egyketted’), vagy amelyekben a két szó különböző vonzatokkal jár (pl. *tart vki vmit vhol — tart vki vmitől*).

Mindez azt mutatja, hogy a vonzatrelációk alapvetően lexikai (azaz szótári) meghatározottságúak, s hogy az egyes szavakat mint egyedi szótári tételeket jellemzi az a más tulajdonságaikból közvetlenül nem levezethető információ, hogy ilyen vagy olyan vonzattal járnak. A régensek szótári jellemzésében ezért a vonzatokra vonatkozó információk rögzítésére egy (vagy több) önálló reprezentációs szintet kell feltételeznünk. (Az elmondottak ugyanakkor nem jelentik azt, hogy ezek az információk teljesen függetlenek a szótári tétel minden más tulajdonságától: csak annyit állítottunk, hogy azokból nem vezethetők le egyértelműen. Később — l. 4.9. — szó lesz arról, hogy az esetek nagy részében a szótári tételek jelentésstruktúrájából következtetni lehet a vonzatok bizonyos tulajdonságaira.)

1.4. A vonzat definíciójáról

A vonzatrelációk lexikai meghatározottsága önmagában véve egyáltalán nem új felismerés abban az értelemben, hogy az egyes konkrét vonzatrelációk megadása és jellemzése mindig is a szótárak feladata volt. (Egyetlen valamirevaló szótárból sem hiányozhat például a *gondolkodik* ige szócikkéből az az információ, hogy a gondolkodás tárgyát megnevező főnevet *-on/-en/-ön* raggal kell ellátnunk.) A

nyelvészek ugyanakkor napjainkig számtalan hiábavaló kísérletet tettek arra, hogy a vonzat fogalmát a bővítmények szintaktikai és/vagy szemantikai tulajdonságaival határozzák meg. Az elmondottak alapján kudarcaik okát abban kell látnunk, hogy nem vették elég komolyan a fogalom viszonyfogalom-jellegét és azt, hogy a vonzatrelációt mindig egy-egy lexikai egység állítja fel.

Ezek a tények azonban nemcsak a szintaktikai és szemantikai alapú meghatározásokat ítélik kudarcra, hanem általában minden olyan kísérletet is, amely a vonzatként előforduló egységek bármiféle közös tulajdonságainak a kiemelésével kívánna definíciót adni. Az ilyen vállalkozás ugyanolyan képtelenség, mint arra törekedni, hogy a *testvér* szónak olyan meghatározást adjunk, amely a testvérrel rendelkező emberek közös tulajdonságait sorolja fel. A relációs jelleg miatt ilyen esetekben a fogalom tartalma csak olyan meghatározással ragadható meg, amely a reláció másik tagjára is utal. A vonzat általános fogalmát ezek figyelembevételével első közelítésben valahogy így definiálhatjuk:

(17) Egy mondat bővítményei közül azokat kell vonzatoknak tekintenünk, amelyeket ugyanazon mondat valamelyik elemének a szótári reprezentációja a saját vonzataként azonosít.

Bár ez a megfogalmazás még igen lényeges pontosításokra szorulna, itt inkább arra hívnánk fel a figyelmet, hogy ez a definíció (az elvégezhető pontosítások után is!) csak a lényeg megragadására alkalmas: arra nem, hogy segítségével további ismeretek bevonása nélkül mondatokat elemezzünk. Elvileg a meghatározásra támaszkodva is csak abban az esetben leszünk képesek konkrét mondatok konkrét bővítményeit valamely szó vonzatának vagy szabad határozónak minősíteni, ha a mondat minden egyes szavának ismerjük a szótári reprezentációját (azaz szótárbeli jellemzését), s ezen túlmenően felismerjük a mondat adott jelentéséhez tartozó szerkezetét is. (Az elvileg szóra azért volt szükség, mert bizonyos esetekben a formai jegyek önmagukban is elegendő támpontot adhatnak — de ezek is a fenti „definíción" kívül eső információk!) Állításunk egyszerűen illusztrálható az alábbi homonim példával:

(18) János sokat gondolkozott *a kiránduláson*.

A dőlt betűs bővítmény besorolását csak a két jelentés közötti választást követően, s csakis annak ismeretében tudjuk elvégezni, hogy a *gondolkodik* ige megenged, de nem követel meg szigorúan egy *-on/-en/-ön* ragos bővítményt, a mondat többi elemének pedig egyáltalán nem lehet ilyen vonzata.

Egy tetszőleges mondat tetszőleges bővítményének megítélésére alkalmas operatív definíciónak mindezeket az információkat önmagában kell tartalmaznia, ami azt jelenti, hogy a vonzat és a szabad határozó operatív definíciója minden nyelvben gyakorlatilag azonos a nyelvtan egészével. Ennek az első pillantásra talán meglepőnek tűnő állításnak az érvényessége ugyanakkor könnyen belátható: egy nyelv bármely mondatának bármely bővítményéről csak az tudhatja eldönteni, hogy az vonzat-e, vagy sem, aki az adott nyelv egészét birtokolja. (A (17) alatti definícióra támaszkodva természetesen kialakíthatók bizonyos elemzési fogások — ezek egy részét az 1.5. pontban tárgyaljuk.)

A vonzat és a szabad határozó mibenlétére vonatkozó fenti elmefuttatást az tette szükségessé, hogy a hazai nyelvtani hagyományban ezek a terminusok nem közhasználatúak, s ahol előfordulnak, ott sem világosan körülhatárolt a tartalmuk. Alább következő konkrét vizsgálataink számára mindebből az a legfontosabb tanulság, hogy a vonzatok nem **„vannak”**, hanem **„lesznek”**: a szavaknak, szintagmáknak nem saját, állandó tulajdonságuk a vonzatok vagy a szabad határozók körébe való tartozás, hanem olyan szerep, amit adott esetben megfelelő régens mellett egyes mondatokban el kell játszaniuk. Éppen ezért, ugyanúgy, ahogy Bánk bán figurájának megismeréséhez sem az őt játszó színész, hanem a dráma tanulmányozásán át vezet csak út, a mondatbeli vonzatrelációk feltárása sem a vonzatszerepet betöltő egységeknek, hanem a szerepet meghatározó régensnek a megismerését igényli. Az éppen felvett szerep természetesen többé-kevésbé körülhatárolja az egység viselkedését, ezért a vonzatszerepet betöltő és a szabad határozói szerepben megjelenő egységek szintaktikai tulajdonságai (nyelvenként különböző mértékben) eltérhetnek egymástól. Ez azonban csupán egy mélyebben gyökerező lényegi különbség esetleges megnyilvánulása, s ezért nem alkalmas a szerepkülönbség definiálására.

Az eddig elmondottak kapcsán még valamire fel kell hívnunk a figyelmet. Mind a problémák ismertetése során, mind az ahhoz kapcsolódó gondolatmenetekben és definíciós javaslatokban adottnak tekintettük a bővítmény fogalmát. Valójában tehát azt a kérdést jártuk körül, hogy amennyiben a mondatok bővítményeit már azonosítani tudtuk, hogyan dönthetjük el róluk, hogy szabad határozók-e vagy vonzatok. Ennek ellenére a továbbiakhoz nincs szükség arra, hogy fogalmainkat más alapokról indulva újradefiniáljuk. Nem kívánjuk pontosan definiálni a fölöttes fogalomként használt bővítmény terminust sem, amelyet az eddigiekben nagyjából az alanyi, tárgyi és határozói funkciót betöltő egységek gyűjtőneveként használtunk. Egyetlen pontosításnak érezzük szükségét, mégpedig annak, hogy mind a három terminust (bővítmény, vonzat, szabad határozó) mindig a szóba jöhető legnagyobb egységekre vonatkoztatjuk. Ez azt jelenti, hogy ha az alany, a tárgy vagy a határozó — a hagyományos nyelvtan terminusaival élve — „szerkezetes”, akkor kizárólag a szerkezet egészét (és sohasem csak a főtagját) tekintjük bővítménynek (vonzatnak vagy szabad határozónak). Bővítményi szerepű alárendelő mondat esetében sem az önmagában vett utalószót, hanem az utalószóból és mellékmondatból álló egész szerkezetet minősítjük a főmondat bővítményének. Generatív nyelvészeti terminológiával élve ugyanezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a vonzatok és a szabad határozók szerepét betöltő egységek mindig maximális főkategóriák, azaz DP-k, AP-k, PP-k, és S-ek (l. Az egyszerű mondat szerkezete, valamint az Alárendelő mondatok c. fejezeteket). Hogy erre jó okunk van, az az alábbiakhoz hasonló példákból könnyen belátható:

(19)

Tegnap találkoztam { **a magyar Edisonnal** / **egy leendő gyárigazgatóval** / **a klub tiszteletbeli elnökével** / **a fogadott fiammal** / **ötven katonával** / **Péter összes barátjával** }

A mondatok nyilvánvalóan nem állítják sem azt, hogy Edisonnal, sem azt, hogy gyárigazgatóval, sem azt hogy elnökkel vagy a fiammal találkoztam volna. Katonával és baráttal való találkozásról ugyan szólnak, de nem úgy értve, hogy ‘katonával, aki ötven volt’; ‘baráttal, aki egyrészt Péteré, másrészt az összes volt’. A szereplőket tehát nem a főtagok, hanem a teljes szerkezetek nevezik meg. Fejezetünknek nem feladata a bővítményi funkciójú egységek belső szerkezetének vizsgálata (erről l. A főnévi csoport szerkezete és Az alárendelő mondatok c. fejezeteket), ezért mondandónkat továbbra is többnyire egyszerű felépítésű példákkal fogjuk illusztrálni. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy állításaink a bővítmények összességére, így a (20) alattiakhoz hasonló, bonyolultabb szerkezetű bővítményekre is vonatkoznak (az ige mellett mindkét mondatban egyetlen vonzat áll!):

(20) a. Tudom, *hogy bár fáradtak, akár János, akár Mari azonnal megtenné azt, amire téged hiába kértelek.*
b. Találkoztam *egy fiúval, aki miután elvégezte az egyetemet, taxizni ment, hogy annyit keressen, amennyiből megveheti azt a szintetizátort, amire már évek óta fájt a foga.*

1.5. Vonzatok és szabad határozók megkülönböztetése az elemzés során

Fejezetünk további részeiben nagyszámú nyelvi példát fogunk megvizsgálni. Egy-egy bővítmény vonzat voltát eközben többnyire csak azzal fogjuk igazolni, hogy az elhagyása értelmetlen vagy elliptikus mondatot eredményez, illetőleg, ha az eredmény tökéletes mondat, akkor jelentése idegen („nem mennyiségileg különbözik”) az eredeti mondatétól (vö. (7c,d); (8c,d)). Mivel fentebb elutasítottuk az elhagyhatóság és a szó szerintiség definíciós kritériumként való felvételét, ez az eljárás indoklásra szorul.

1.3. alatti gondolatmenetünkben a hagyományos kritériumokat nem külön-külön, hanem „együttműködésükben” vizsgáltuk, s az első kettőt (a szó szerintiséget és az elhagyhatóságot) sem külön-külön, hanem együtt vetettük el, mégpedig két ok miatt: (1) mert nem járnak pontosan együtt; (2) mert az esetek nagy részében való teljesülésüket a 3. kritériumból kiinduló definíció következményének tekinthetjük. A definiálásra nem alkalmas, sőt még csak nem is szükségszerűen megjelenő járulékos tulajdonságok is alkalmasak lehetnek azonban arra, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén — ha korlátozott körben is, de — elhatároló kritériumokként használjuk fel őket az elemzésben.

1.5.1. Kötelező vonzatok

Az ajánlott vonzatdefinícióból (l. (17)) az elhagyhatóságra vonatkozóan az következik, hogy minden szabad határozó elhagyható (mert a mondat egyetlen része sem követeli meg a jelenlétét), míg a vonzatoknak csak egy része kötelező, mások elhagyhatók (mivel a régens esetenként nem megköveteli, hanem csak lehetővé teszi, hogy a mondatban megjelenjen a tőle függő egység). Mint láttuk, ezek a következtetések meg is felelnek a tényeknek. Elmondhatjuk tehát a következőket:

(21) **I. vonzatpróba:**
Ha a mondatszerkezet valamely szintjén bővítménynek minősülő egység a mondatból nem hagyható el (ebbe beleértjük azt is, hogy elhagyása elliptikus vagy jelentésében idegen eredményt ad), akkor az vonzat.

Ez a megfogalmazás nem állítja azt, hogy minden elhagyhatatlan egység vonzat, hiszen többnyire a régensek is elhagyhatatlanok. Vonzatoknak csak az elhagyhatatlan *bővítményeket* tekinthetjük. A mondatszerkezet szintjeire való utalás azért szükséges, mert régensekkel és bővítményeikkel a mondatnál kisebb szerkezetekben is találkozhatunk.

Az egyszerű elhagyhatatlansági próbával azonosítható vonzatok nem feltétlenül kötelező vonzatai régensüknek (l. a következő alpontot), de ha a mondat kizárólag elhagyhatatlan bővítményeket tartalmaz, akkor mindegyikük kötelező vonzat (ennek magyarázatát is a következő alpontban találhatjuk meg).

1.5.2. Típusváltoztató fakultatív vonzatok

A fakultatív vonzatok és a szabad határozók elkülönítésére ez az egyszerű eljárás nyilvánvalóan nem alkalmas. Nem működik az a kritérium sem, hogy míg a fakultatív vonzatok csak bizonyos igék mellett állhatnak, addig a szabad határozók mindegyike bármely ige mellett kitehető — az utóbbi állítás ugyanis nem állja meg a helyét A szabad határozók szabadsága nem abban áll, hogy bármikor bármilyen mondatban szabadon előfordulhatnak, hanem abban, hogy nem kötődnek egy-egy szótári egységhez.

A szabad határozók általában (bár nem mindig — l. a másodlagos predikátumokról szóló 7. pontot) az igével és vonzataival ábrázolt tényállás egészének tulajdonságait, „külső koordinátáit" adják meg: az ábrázoltak helyét, időpontját, időtartamát, okát stb. Maguk a tényállások azonban különböző típusúak lehetnek, s ezért külső jellemezhetőségük is eltér egymástól. Tértől független állításokra például értelmetlen helymeghatározást adni (22), időtartammal nem rendelkező események jellemzésében nincs helye az esemény folyamatos fennálltára utaló határozónak (23), folyó cselekvéssel kapcsolatban pedig a lezajlás időtartamát jelölő határozónak (24) stb.:

(22) **??Az elefánt Afrikában négylábú állat.**

(23) **??A ház három órán keresztül robbant fel.**

(24) ***A kórus tíz perc alatt énekelt.**

Mint példáinkból láthatjuk, a szabad határozók nagy része éppen úgy nem fordulhat elő bármely mondatban, mint az egyes igék fakultatív vonzatai. A szabad határozók imént említett tulajdonságára (arra, hogy megjelenésük a mondatban ábrázolt szituáció típusától függ) támaszkodva azonban bizonyos esetekben meg tudjuk különböztetni egymástól a fakultatív vonzatokat és a szabad határozókat. Erre

olyankor nyílik mód, amikor a fakultatív vonzattal kiegészített régens más típusú tényállásra vonatkozik, mint a vonzat nélküli:

(25) **a. Mari hízott.**
b. Mari öt kilót hízott.

Az, hogy a két tényállás nem ugyanolyan típusú, abból látható, hogy a mondatokat különböző szabad határozókkal egészíthetjük ki:

(26) **a. Mari** { **egy héten át** / **egy héten keresztül** } **hízott.**

b. *Mari { **egy hét alatt** / **egy héten belül** } **hízott.**

(27) **a. *Mari** { **egy héten át** / **egy héten keresztül** } **öt kilót hízott.**

b. Mari { **egy hét alatt** / **egy héten belül** } **öt kilót hízott.**

(27b)-ben az *egy hét alatt* megjelenését a fakultatív vonzat (*öt kilót*) kitételével előidézett (aspektuális jellegű) típusváltás teszi lehetővé, ezért a fakultatív vonzat ebből a mondatból már nem hagyható el (elhagyása ugyanis visszavinne abba a típusba, amellyel a szabad határozó nem fért össze). Ennek az összefüggésnek a felismerése nem a (27b) típusú mondatok elemzésében hoz újat, hiszen ezekben az elhagyhatatlansági próba az összefüggés ismerete nélkül is a megfelelő bővítményt (*őt kilót*) azonosítja vonzatként. Felismerésünk akkor kap nagyobb szerepet, amikor (25b)-hez hasonló mondattal állunk szemben, vagy egy-egy régensről (pl. *hízik*) szeretnénk eldönteni azt, hogy a mellette egyenként szabadon kitehető bővítmények vonzatok-e vagy szabad határozók.

(28) **II. vonzatpróba:**
Ha a kérdéses bővítmény (pl. *öt kilót*) kitétele lehetővé teszi egy újabb szabadon elhagyható bővítmény (*egy hét alatt*) megjelenését (és ez azzal jár, hogy az így kapott mondatból az előbbi bővítmény már nem hagyható el), akkor a kérdéses bővítmény (*öt kilót*) a régens fakultatív vonzatának tekintendő.

A (27b)-ről fentebb elmondottak jól illusztrálják azt az előző alpont végén tett állítást, hogy az egyszerű elhagyhatatlansági próbával kimutatható vonzatok nem feltétlenül kötelező vonzatai régensüknek. A következő gondolatmenettel most már igazolni tudjuk az ott tett másik állítást is — azt, hogy a kizárólag elhagyhatatlan bővítményeket tartalmazó mondatokban minden egyes bővítmény kötelező vonzatot képvisel: A fentiek fényében nyilvánvaló, hogy fakultatív vonzat csak attól válhat elhagyhatatlanná, hogy olyan szabad határozó kerül mellé, amely a vonzat nélküli mondatban nem szerepelhet. Mivel a szabad határozók mindig szabadon elhagyhatók, a fakultatív vonzatot pedig csakis egy szabad határozó

jelenléte teheti elhagyhatatlanná, a csupa elhagyhatatlan bővítményt tartalmazó mondatban sem szabad határozó, sem fakultatív vonzat nem állhat.

Ennek a próbának a kapcsán azonban a fakultativitás kérdésében felmerülhet egy sokkal inkább lényegbe vágó kérdés is. A próba működési logikájának alaposabb végiggondolása közvetlenül elvezethet annak a kérdésnek a megfogalmazásához, hogy a vonzatok fakultativitása (esetleg általában véve is, de a (28) alá esőké mindenképpen) nem csak látszat-e. Hiszen ha azt feltételezzük, hogy (25a) és (25b) ugyanazt a régenst tartalmazza, s a két mondat között csak annyi eltérés van, hogy a régens fakultatív vonzatát az egyikben kitettük, a másikban pedig nem, akkor igen nehéz magyarázatot találni arra a minőségi különbségre, amelyről a különböző szabad határozókkal való bővíthetőség tanúskodik. Egyszerűen megmagyarázhatóvá válnak azonban ugyanezek a jelenségek akkor, ha azt feltételezzük, hogy (25a)-ban nem ugyanaz a *hízik* elem szerepel, mint (25b)-ben. Mivel ebben az esetben két különböző elemről van szó, ezek jelentése, megkívánt vonzataik száma, az általuk jelölt szituáció típusa, s ennek megfelelően a hozzájuk kapcsolható szabad határozók állománya is érthető módon különbözhet egymástól. Ebben az esetben azonban az *öt kilót* a (25b)-ben szereplő régensnek csak kötelező vonzata lehet, míg a (25a)-ban szereplő, azonos hangalakú régens ilyen vonzatot nem is vehet fel. (A kérdésre a 4.3. pontban a reprezentáció szempontjából még visszatérünk.)

1.5.3. Típust nem változtató fakultatív vonzatok

A típusváltozást nem okozó fakultatív vonzat (amilyen pl. (29b)-ben az *az eredményen*) felismeréséhez nem elégséges egy-egy bővítmény hozzátételének és elhagyásának a következményeit szemügyre venni. A (29) példában egy ilyen vonzatot (*az eredményen*), (30)-ban pedig egy szabad határozót (*órákon át*) találunk ugyanazon ige mellett.

(29) **a. Mindannyian csodálkoztunk.**
b. Mindannyian csodálkoztunk az eredményen.

(30) **a. Mindannyian csodálkoztunk.**
b. Mindannyian órákon át csodálkoztunk.

Mivel a régens (*csodálkozik*) ebben az esetben ugyanolyan típusú tényállást jelöl vonzatával együtt is. mint a nélkül, (29b)-beli vonzata minden mondatban elhagyható mellőle, s minden környezetben kitehető mellé — pontosan úgy, mint a (30b)-beli szabad határozó. Ennek következtében a régenst tartalmazó összes lehetséges mondat összehasonlítása sem ad módot annak eldöntésére, hogy ezek a bővítmények vonzatok vagy szabad határozók-e mellette. A választ keresve abból indulhatunk ki, hogy amennyiben valamelyikük vonzat, úgy — mint minden régens-vonzat kapcsolatnál — szótárilag rögzített viszonnyal állunk szemben. A régenssel azonos szófajú szavak között ezért minden valószínűség szerint találhatók olyanok is, amelyek vele azonos típusú tényállásokat vonzat nélkül jelölnek (pl. *viháncol, unatkozik, malmozik* stb.). Ezek a szavak bármely mondatban felválthatják a

régens+vonzat egységet (így kaphatjuk (29b)-ből (31a)-t), a vonzat nélküliekben pedig a régenst (így kapjuk (29a)-ból szintén (31a)-t) — nem válthatják azonban fel a puszta régenst a vonzatát is tartalmazó mondatokban (ezért rossz a (29b)-ből így nyert (31b)).

(31) a. Mindannyian { vihánccoltunk / unatkoztunk / malmoztunk } .

b. * Mindannyian { vihánccoltunk / unatkoztunk / malmoztunk } az eredményen.

Ha a kérdéses bővítmény szabad határozó, akkor az ilyen helyettesítések nem ronthatják el a mondatot:

(32) a. (30)a.-ból és (30)b.-ből, az előbbiben az igét, az utóbbiban az ige+bővítményt helyettesítve:

Mindannyian { vihánccoltunk / unatkoztunk / malmoztunk } .

b. (30)b.-ből csak az ige helyettesítésével:

Mindannyian órákon át { vihánccoltunk / unatkoztunk / malmoztunk } .

Az elmondottakat a következőképpen foglalhatjuk össze:

(33) **III. vonzatpróba:**
Amennyiben egy *X* szó és egy bővítmény viszonyát vizsgálva találunk olyan *Y* szót, amely
(a) rendszeresen helyettesítheti az *X*+bővítmény egységet;
(b) a bővítményt nem tartalmazó mondatokban rendszeresen helyettesítheti *X*-et, de
(c) a bővítményt is tartalmazó mondatokban nem válthatja fel *X*-et, úgy a kérdéses bővítményt *X* szó (típust nem változtató fakultatív) vonzatának kell minősítenünk.

A továbbiakban ezért a típust nem váltó fakultatív vonzatok vonzat voltát azzal érzékeltetjük, hogy régensének vonzattalan szóval való felcserélése elrontja a mondatot (l. pl. 3.: (8c,d)).

Az itt ismertetett eljárások csak a legegyszerűbb esetekben jelentenek eligazítást, és közel sem elégségesek ahhoz, hogy minden mondat bármely bővítményét egyértelműen besorolhassuk a vonzatok vagy a szabad határozók csoportjába. Mint már említettük, egy ilyen igényű elemző algoritmusnak gyakorlatilag a nyelvtan egészét magában kellene foglalnia.

2. A régensről

A régensnek — szemben a vonzattal — állandó tulajdonsága az, hogy vonzatokból álló udvartartása van, amely követi őt a legkülönbözőbb mondatokba is. Azt azonban, hogy az egyes régensek milyen vonzatokkal járnak együtt, csak nagyszámú mondat vizsgálatával állapíthatjuk meg. E vizsgálat megkezdése előtt érdemes néhány szót ejtenünk a régensek vonzatfelvevő képességének mélyebb okairól.

Mint a drámahasonlat jól érzékelteti, a régensek általában olyan szavak (vagy szókapcsolatok, vö. 8.), amelyek a mondatokban megjelenítendő tényállás szereplőinek tulajdonságait, a közöttük fennálló viszonyokat, a részvételükkel történő eseményeket jelölik. Ahhoz, hogy az azonos típusú viszonyokat különböző szereplők esetében is ugyanazzal a régenssel tudjuk megnevezni, a régens jelentésének „üres helyeket" kell tartalmaznia a szituációról szituációra változó szereplők megadása számára. A mondatok jelentése úgy áll elő, hogy ezeket az üres helyeket szereplőkre utaló jelentések töltik ki. A régens hangalakja tehát ebben a felfogásban nem más, mint egy függvény neve (a logikában használatos terminussal élve: funktor), jelentése pedig azonos magával ezzel a függvénnyel. Mondatainkban ezt a függvényt a vonzatok szerepét betöltő kifejezések jelentésére alkalmazzuk (ezek lesznek tehát a függvény argumentumai), s függvényértékként megkapjuk a megfelelő (a régenst és vonzatait tartalmazó) mondatrészlet jelentését. (Ez a „mondatrészlet" természetesen a mondat egészével azonos abban az esetben, ha a régens a mondat állítmánya, s a mondat nem tartalmaz szabad határozókat.) A továbbiakban ezekre a mondatrészletekre (azaz az esetleges szabad határozóitól „megtisztított" mondatra) gyakran fogunk **a mondat propozíciós része**, jelentésükre a **propozíció** kifejezésekkel utalni.

Az előző bekezdésben elmondottak alól kivételt képeznek azok a régensek, amelyeknek vonzatai nem (vagy nem mind) jelölnek szereplőt. Ezekről a 7.6. és 8.1. pontban ejtünk szót.

2.1. Néhány szó a szótár felépítéséről

Az előző pontban megállapítottuk, hogy a régenseknek egyedi, szótári jellemzőjük az, hogy milyen vonzatokkal állnak. A szótárban tehát a régensek mindegyikét egy-egy önálló tétel képviseli. Ennek az állításnak a kapcsán nem kerülhetjük el, hogy néhány szót ne ejtsünk a szótár és a szótári tételek felépítésének legfontosabb jellemzőiről.

Az interpretatív típusú nyelvtanok egyik legfontosabb alapfeltevése az, hogy a mondatok szerkezettel rendelkező elemsorok, amelyeknek hangalakját és jelentését az elemek hangalakjából, illetve jelentéséből a szerkezet ismeretében „kiszámíthatjuk" (megkonstruálhatjuk). Az elemkészletet tartalmazó szótárból ezért olyan egységeknek kell kikerülniük, amelyek kiszolgálják a mondattan, a hangtan, a jelentéstan igényeit. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

1. A szótári tételeknek mindhárom komponens számára megfelelő információt kell szolgáltatniuk az adott egységről. Egy-egy szótári tétel ezért minimálisan a következő három részből tevődik össze:

(1) A szótári tétel részei:
a. fonológiai reprezentáció: az egység hangalakjának, esetleges hangalakváltozatainak kialakításához szükséges információkat rögzítő formula;
b. szintaktikai tulajdonságok: az egység mondatbeli „illesztési lehetőségeit" meghatározó tulajdonságok (pl. szófaj, megkövetelt vonzatok stb.);
c. szemantikai reprezentáció (jelentésleírás): az egység jelentését leíró formula.

Ezek megfelelőit — ha nem is egy formális nyelvtan igényeit kielégítő fokon és formában, de — a hagyományos egynyelvű szótárakban is megtaláljuk, pl.:

(2)	hangalak	szintaktikai kategória	jelentés
	fészek [ë]	fn	A madár lakóhelye...

A formális nyelvtanokban természetesen a fonológiai reprezentáció nem lehet azonos egy annotált betűképpel, a szemantikai reprezentáció pedig egy ugyanazon a nyelven megfogalmazott parafrázissal, s a szintaktikai jellemzés is kidolgozottabb.

2. A szótárból vett egységeknek a mondattani szabályok számára „láthatóknak", azaz önállóan kombinálhatóknak kell lenniük, tehát legalább egy mondattani szabálynak vonatkoznia kell rájuk (nem ilyenek például a következő egységek nagybetűs elemei: *GYUfa, faBATKA, ICIpici, CÓKMÓK*).
3. A mondat szintjén működő jelentésszabályok az egységek „magukkal hozott" jelentését csak a szerkezet által meghatározott módon képesek összekombinálni. A nem kompozicionális jelentésű egységeket (amelyeknek jelentése nem számítható ki a bennük szereplő egységek jelentéséből) ezért a mondattannak egészben kell megkapnia a szótártól (ilyenek pl.: *olajra lép* 'eltávozik'; *ájtatos manó* 'sáskafajta'; *megfogta az isten lábát* 'szerencsésen választott', sőt — pl. közmondások esetében — akár egész mondatok is: *A lónak négy lába van, mégis botlik* 'mindenki hibázik néha').
4. A konkrét nyelvtani modellek további igényeket is támaszthatnak a szótárral szemben. Azok a nyelvtani modellek, amelyekre kötetünkben támaszkodunk, a szótárat nem az elemi jelek (morfémák), s még csak nem is a szótövek tárának tekintik, hanem azt várják el tőle, hogy kész szóalakokat nyújtson a mondattan számára. Szótárunkat ezért úgy kell elképzelnünk mint nyelvtant a nyelvtanban: van egy saját elemtára, amely a morfémákat, a nem produktív képzésű szavakat és a nem-kompozicionális jelentésű egységeket tartalmazza, „szintaktikai" szabályai, amelyek ezekből felépítik a produktív képzésű többmorfémás szavakat, fonológiai és szemantikai szabályai, amelyek a szavak (pontosabban: a szótári tételek) fonológiai képét és jelentését meghatározzák.

A szótár felépítésének aprólékos részletezése nem feladatunk. Az itt adott általános képet a továbbiakban is csak a tárgyalandó kérdések szempontjából elengedhetetlenül szükséges vonásokkal fogjuk kiegészíteni. Az elmondottakból egyelőre három fontos következményre kell felhívnunk a figyelmet:

1. Szótári egységek (azaz nem szintaktikai képződmények) lévén a régensek — szemben a bővítményekkel — nem a maximális főkategóriák (DP, AP, PP, S) hanem a lexikai kategóriák (V, N, A, P, Num, Det stb.) szintjén álló egységek. Általánosan elfogadott az a tétel, hogy a lexikai kategóriák közül csak egy kitüntetett csoport, az úgynevezett főbb lexikai kategóriák (V, N, A, P) képviselői között találhatók régensek.
2. Mivel szótári tétel nemcsak egyszavas egység lehet, hanem (idiomatikus) szókapcsolat is, a régens sem feltétlenül egyetlen szó (l. 8. pont).
3. Alapvetően a komponensek közötti „munkamegosztástól" függ az, hogy egy-egy szókapcsolatot szótári tételként érdemes-e kezelni, vagy több szótári tételből a szintaxis hozza-e létre.

2.2. A régensek szótári jellemzőiről

(3) **Régens:**
Régenseknek nevezzük mindazokat a szótári tételeket, amelyek meghatározott számú nyelvi egység jelenlétét követelik meg az őket befogadó mondatokban, s ezek mindegyikétől megkövetelik egy-egy grammatikai tulajdonságegyüttes kielégítését is.

(4) **Vonzat:**
Egy-egy mondat keretén belül az abban előforduló valamely régens követelményeit kielégítő nyelvi egységet az adott régens vonzatának nevezzük.

A régensek tételei — mint már utaltunk rá — két alapvető tulajdonságban különböznek a többi szótári tételtől.

2.2.1. Szemantikai reprezentációjuk sajátosságai

A régensek szemantikai reprezentációja — kevés kivételtől eltekintve — üres helyeket tartalmaz, amelyeket később a vonzatukként megjelenő egységek szemantikai reprezentációja fog kitölteni. Az *ad* (vki vmit vkinek) ige szemantikai reprezentációja például egy efféle kifejezés jelentésének formális felírása lehet (a tételek szemantikai reprezentációit, pontosabban az azokat helyettesítő — általában elnagyolt — parafrázisokat a továbbiakban is mindig felső vesszők között fogjuk feltüntetni):

(5) **'( ) átengedi ( ) birtoklásának jogát ( )-nak'.**

Az üres helyek és a „szereplők" viszonyának tisztázására itt egy kitérőt kell tennünk, amelyben újabb fogalmakat is bevezetünk.

Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy az üres helyek nem valóságbeli szituációk tényleges szereplőit (azaz nem a megfogható tárgyakat és személyeket), és nem is szereplőket megnevező hangsorokat (azaz nem a mondatban megjelenő vonzatokat) fogadnak be. Ezeket a helyeket a vonzatokként funkcionáló nyelvi egységek jelentését kódoló **formulákkal**, tehát a szereplők azonosítását lehetővé tevő **jelentésleírásokkal** (más szóval: szemantikai reprezentációkkal) kell kitöltenünk ahhoz, hogy eredményként egy újabb — üres helyeket már nem tartalmazó — jelentésleírást kapjunk: a mondat (pontosabban a propozíciós rész) egészének jelentésleírását. Az elmondottakat a következő példával illusztrálhatjuk (a jelentést leíró formulák helyett az egyszerűség kedvéért parafrázisokat adunk meg):

(6) a propozíció hangalakja: *A fiú fut.*
a régens hangalakja: *fut*
a régens jelentésleírása: '( ) váltott lábakon szökellve gyorsan halad'
a vonzat hangalakja: *a fiú*
a vonzat jelentésleírása: 'a kontextusból azonosítható fiatal hímnemű emberi lény'
a propozíció jelentésleírása: 'A kontextusból azonosítható fiatal hímnemű emberi lény váltott lábakon szökellve gyorsan halad.'

A megfogalmazás egyszerűsítése érdekében ennek ellenére az alábbi meghatározásokban (és időnként a továbbiakban is) használni fogjuk a 'régens által megkövetelt szereplő', az 'argumentumhelyet betöltő szereplő' stb. kifejezéseket is. Tartalmilag ilyenkor mindig a szóba jöhető szereplők körét kijelölő jelentésleírásra kívánunk utalni.

(7) **Szemantikai argumentum:**
Az ábrázolt szituációnak azokat a szereplőit, amelyeknek jelenlétét a régens jelentése megkívánja (pontosabban: a megkívánt szereplőkre vonatkoztatható jelentésreprezentációkat), **szemantikai argumentumoknak** nevezzük.

Mondatbeli kifejezésük gyökeresen eltérő lehetőségei miatt feltétlenül meg kell különböztetnünk egymástól a szemantikai argumentumok két fő típusát: a külső és a belső szemantikai argumentumokat.

(8) **Külső szemantikai argumentum:**
A régensek jelentésleírása az egyes szemantikai argumentumok számára általában egy-egy üres helyet tart fenn (l. pl. (5)). Ezeket az üres helyeket a különböző szituációkban más-más szereplők (pontosabban: jelentésreprezentációk) töltik ki, így a helyet kitöltő mindenkori szemantikai argumentumot csakis a régens jelentésleírásában nem szereplő, azon kívülről származó információk azonosíthatják. Az ilyen módon, a régens jelentésleírásán kívül megadott argumentumokat **külső szemantikai argumentumoknak** nevezzük. A külső szemantikai argumentumok mondatbeli megadásának legtipikusabb módja az, hogy az egyes argumentumokat a régens által megkövetelt vonzatok nevezik meg.

A szemantikai argumentumok és a vonzattal megnevezendő argumentumok között nem minden esetben áll fenn kölcsönösen egyértelmű leképezhetőség. Ennek okai közül itt csak egyet említünk meg (később találkozni fogunk további okokkal is): Bizonyos régensek jelentésreprezentációja az ábrázolt szituáció egyes szereplőinek megnevezését nem bízza rá a beszélőre, hanem maga jelöli meg őket:

(9) a. Paliék egész este { pálinkát / kadarkát } iszogattak.

b. *Paliék egész este { pálinkát / kadarkát } borozgattak.

(10) Jancsiék munka előtt mindig olajoznak.

(11) Petike ötkor szopott utoljára.

Az *iszogat* és a *borozgat* nem abban különbözik egymástól, hogy az előbbi kétszereplős, az utóbbi egyszereplős szituációkra utal (hiszen mindkét esetben vannak ivók és van ital is), hanem abban, hogy az utóbbiban az egyik szereplőt (szemantikai argumentumot) a régens azonosítja:

(12) a. *iszogat* ( ) kis adagokban, hosszabb ideig ( )-t iszik
b. *borozgat* ( ) kis adagokban, hosszabb ideig (bort) iszik

(10) és (11) azt mutatja, hogy a szereplő azonosítása nem igényli a rá utaló hangsor felhasználását, azaz az azonosítást a régensnek nem a hangalakja, hanem a szemantikai reprezentációja teszi lehetővé (l. (13)–(14)). (14) egyben arra is példa, hogy a régens szemantikai reprezentációja egyszerre több szereplőt is azonosíthat.

(13) *olajoz* '( ) (szeszes italt) iszik'

(14) *szopik* '( ) (tejet) szív (nőnemű emlős) (emlőjéből)'

Kitérőnk lényegét a következőképpen foglalhatjuk össze: a régens jelentésétől feltételezett szemantikai argumentumok közül csak azok (az ún. külső szemantikai argumentumok) fejezhetők ki vonzatok formájában, amelyeket a régens szemantikai reprezentációja más módon nem azonosít.

(15) **Belső szemantikai argumentum:**
A továbbiakban a régens jelentésében „egyszer s mindenkorra" rögzített, s ezért szintaktikailag ki nem fejezhető argumentumokat (amilyen pl. a (12)b.-beli 'bor' jelentéselem) belső szemantikai argumentumoknak, rövidebben belső argumentumoknak fogjuk nevezni.

A bevezetett terminusok közötti összefüggések tisztázása érdekében érdemes megtennünk néhány további megjegyzést. A régensek és a vonzatok meghatározása (l. (3) és (4)) kizárólag formai ismérvekre támaszkodik, a jelentésre vonatkozóan semmiféle utalást nem tartalmaz. A régens definíciója tehát nem az argumentumhely fogalmára támaszkodik, hanem arra, hogy a tétel meghatározott tulajdonságokkal rendelkező nyelvi formát (vonzatot) kíván maga mellé. Létezhetnek tehát (és léteznek is, l. 7.6. és 8.1.) olyan vonzatok, amelyek nem jelölnek szemantikai argumentumot. Üres helyet tartalmazó reprezentációja sem csak régensnek lehet. (Például a kötőszavak jelentésleírása is üres helyeket tartalmaz az összekapcsolandó egységek számára, de mivel azok tulajdonságait nem írja elő, a kötőszó nem minősül régensnek.) Amennyiben viszont a vonzat argumentumot jelöl, csakis üres argumentumhelyet kitöltő (azaz külső) argumentumot nevezhet meg. Azok a szavak tehát, amelyeknek szemantikai reprezentációja kizárólag belső argumentumokat tartalmaz, általában nem régensek. (Ilyen elemek például a magyarban az „időjárás-igék", amelyekkel a 3.2. pontban fogunk találkozni.)

A szemantikai argumentumok fajtáinak (a külső és a belső szemantikai argumentumoknak) egymástól való megkülönböztetése, valamint ezeknek a vonzat fogalmával (mint a külső argumentumokat megnevező nyelvi formákkal) való szembeállítása kötetünkön belül csak jelen fejezetben játszik lényeges szerepet. Az olvasó figyelmét ezért fel kell hívnunk arra, hogy a többi fejezetben — amelyek elsősorban a mondatokban ténylegesen megjelenő nyelvi egységek (azaz formák) viselkedését vizsgálják — az **argumentum** szó jobbára 'argumentumot jelölő forma' értelemben, azaz a **vonzat** szó szinonimájaként fog szerepelni.

2.2.2. Szintaktikai reprezentációjuk sajátosságai

A régensek lexikai tételeinek másik sajátossága az, hogy szintaktikai leírásuknak tartalmaznia kell egy (vagy több) olyan, a többi tételnél nem szereplő reprezentációs szintet, amely azt rögzíti, hogy vonzataiknak milyen grammatikai tulajdonságaik legyenek. Ennek elengedhetetlen része egy olyan lista, amely felsorolja a régens által megkívánt vonzatokat — pontosabban vonzathelyeket, hiszen maguk a vonzatokként funkcionáló nyelvi egységek (formák) mondatról mondatra változnak (a vonzathelylistát a továbbiakban is mindig csúcsos zárójelek között fogjuk feltűntetni):

(16) '( ) átengedi ( ) birtoklásának jogát ( )-nak' < ( ), ( ), ( ) >

szemantikai reprezentáció — vonzathelylista

Mivel a régensek minden vonzatukkal szemben más és más követelményt támasztanak, s hogy melyikkel szemben milyet, az attól függ, hogy a vonzat a szemantikai reprezentáció melyik üres helyével áll kapcsolatban, a lista üres helyeit valamilyen módon párosítanunk kell a szemantikai reprezentáció üres argumentumhelyeivel. Ez első közelítésben megvalósítható az ún. fogalmi szerepek segítségével.

(17) **Fogalmi szerepek:**
Fogalmi szerepeknek azokat a konkrét szerepeket nevezzük, amelyeket a régenssel ábrázolt összefüggésben az egyes szemantikai argumentumok betöltenek.

Az *ad* ige (5) és (16) alatt megadott jelentéséhez három fogalmi szerep tartozik, amelyekre a legegyszerűbben az **adó**, az **átadott** és a **kapó** címkékkel hivatkozhatunk. A megfelelő esetragoknak a megfelelő üres helyekhez való hozzárendelése ebben az esetben így valósulhatna meg:

(18) Szemantikai reprezentáció:
'(adó) átengedi (átadott) birtoklásának jogát (kapó)-nak'
A vonzathelyekhez tartozó esetragok kijelölése:
<adó: NOM, átadott: ACC, kapó: DAT>

A címkék láthatóan ugyanazt a célt szolgálják, mint a matematikai függvények x, y, z változójelölései. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a fogalmi szerepek neve helyett általában arab számokkal vagy az *x, y, z* stb. betűkkel utalunk majd a régens üres helyeire, s ezekkel azonosítjuk a nekik megfelelő vonzathelyeket is, azaz a következő eljárásokat használjuk:

(19) '(1) veri (2)-t' < 1, 2 >
'(x) veri (y)-t' < x, y >
'ver (1, 2)' < 1, 2 >
'ver (x, y)' < x, y >

E betűk, illetve számok — mint már említettük — nem valóságbeli egyedeket, hanem jelentésleírásokat helyettesítenek, azaz jelentésleírásokon értelmezett változóknak tekintendők.

Ez a mechanizmus azonban minden párosítást esetlegesnek tűntet fel, így a véletlen játékának láttatja, hogy az *ad* ige esetében éppen a fenti kikötések érvényesülnek, és nem például a következők valamelyike:

(20) a. *< adó: DAT, átadott: NOM, kapó: ACC >
b. *< adó: -HOZ, átadott: -TÓL, kapó: -VÁ >

Természetesen a nyelvekben ezek a párosítások nem ilyen véletlenszerűek. Régóta ismertek az olyan általánosítások, mint „cselekvést jelentő tárgyas igék esetében a cselekvő rendszerint a mondat alanyaként, a cselekvés elszenvedője a mondat tárgyaként realizálódik". Példánkban ezek szerint az adó azért lesz alany, mert az adásnak ő a cselekvője, az átadott azért lesz tárgy, mert ő az elszenvedő. Az ilyen általánosítások azt feltételezik, hogy a különböző igékhez tartozó fogalmi szerepek közös tulajdonságokkal rendelkezhetnek, amelyeknek alapján nagyobb osztályokba sorolhatjuk őket, s hogy az argumentumok kifejezési lehetőségei (más szóval: az argumentumokat megnevező vonzatok szintaktikai tulajdonságai) bizonyos fokig attól függenek, hogy az általuk betöltött fogalmi szerep melyik osztályba tartozik. A fogalmi szerepeknek ezeket a feltételezett osztályait (vagy másképpen

fogalmazva: típusait) **thematikus szerepeknek** nevezik, s általában ilyen elnevezésekkel hivatkoznak rájuk: Ágens (cselekvő), Patiens (elszenvedő), Experiens (átélő) stb. Annak belátásához, hogy a szerepek osztályai maguk is nevezhetők szerepeknek, az a legkézenfekvőbb, ha ismét a drámahasonlatra gondolunk. Aki Jágó, Lucifer vagy Biberach szerepét játssza, az egyben az adott dráma intrikusának a szerepét is játssza.

A thematikus szerepek részletesebb ismertetésére, valamint a nyelvleírásban betöltött szerepükre az adatismertetésre koncentráló 3. pont után a 4.6. pontban még visszatérünk. Ugyancsak későbbre halasztjuk a régensek szótári reprezentációjával kapcsolatos további kérdések tisztázását is. E részletek ismerete nélkül is érzékelhetjük azonban azt a meghatározó szerepet, amelyet a régens szótári reprezentációja tölt be a mondat jelentésének és formájának a kialakításában. Ezt a szerepet az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A mondat propozicionális részének a jelentésleírása úgy áll elő, hogy a régens jelentésleírásában (szemantikai reprezentációjában) szereplő üres argumentumhelyek mindegyikét kitöltjük a mondatban található megfelelő formájú nyelvi egységnek (azaz a mondattal jelölhető szituációk megfelelő szereplőjét megnevező vonzatnak) a jelentésleírásával.

A mondat formailag csak abban az esetben lehet hibátlan, ha (egyéb követelmények teljesülése mellett) megfelelő grammatikai tulajdonságokkal felruházva szerepelnek benne a régens jellemzésétől megkívánt formájú nyelvi egységek (vonzatok).

3. A régensek jellemzésében figyelembe veendő tények

Az alábbiakban példákkal illusztrálva fellajstromozzuk a legfontosabb jelenségeket, amelyekben a vonzatoknak a régenstől való függése megnyilvánulni látszik.

3.1. A vonzatok száma

Eddigi példáinkban többnyire egy régens és egyetlen vonzat viszonyát vizsgáltuk. A mondatok jelentős részében azonban egyetlen régenshez több vonzat is tartozik:

(1) a. Péter Andrásra emlékeztette Marit.
b. Kati egy könyvet ajándékozott Marinak.
c. Jenő a kutyáját elcserélte Péterrel egy zsebórára.

Alábbi példáink azt illusztrálják, hogy a vonzatok számát a régens határozza meg:

(2) a. Péter { alszik / *hasonlít / *ráad. } .

b. Péter { *alszik / hasonlít / *ráad } Marira.

c. Péter { *alszik / *hasonlít / ráad } egy kabátot Marira.

A régensek egyszerre mindig csak korlátozott számú (zömmel 1, 2 vagy 3) vonzatot vehetnek maguk mellé. A háromnál több vonzattal álló régensek a természetes nyelvek többségében — így a magyarban is — már ritkaságszámba mennek, s a szakirodalomban meglehetősen elterjedt az a vélemény, hogy négynél több elsődleges (azaz nem szabályalkalmazással hozzáadott — vö. 4.3., 6.1.) vonzatot kívánó régenssel a természetes nyelvek körében nem is találkozhatunk. A magyarban az adásvételi tranzakciókat jelölő igéket (*elad, megvesz, megrendel, elcserél* stb.) sorolhatjuk a négyvonzatosak közé, az adót, a kapót, az átadottat és az ellenértéket kifejező vonzatokkal (vö. (1c)).

3.2. A vonzatok szintaktikai funkciója

Amint az (1) és (2) alatti mondatok megítéléséből kitűnik, a tárgyat az ige vonzatának tekintjük. Nem is tekinthetjük másnak, hiszen megjelenésének mindig egy megfelelő elem (tárgyas ige vagy abból képzett nem-igei alak) jelenléte a feltétele. Joggal vetődik fel ezután az a kérdés, hogy mi a helyzet az alannyal. Bár a magyarban rendszerint elhagyhatjuk a mondatból, szabad határozónak nem tekinthetjük, mivel az elhagyott alany jelentésének (tehát a ki nem fejezett argumentumnak) a régens formájából ((3a,b)) vagy a szövegkörnyezetből ((3c,d)) egyértelműen rekonstruálhatónak kell lennie. Másképpen ezt úgy

fogalmazhatjuk meg, hogy az alanyt megnevező összetevőt formailag ugyan elhagyhatjuk, de a mondat jelentését ezzel nem tudjuk „alanytalanná” tenni:

(3) a. *Megjöttem.* alanyi arg.: 'én'
b. *Merre jártatok?* alanyi arg.: 'ti'
c. *Pétert elütötte.* alanyi arg.: kontextuálisan adott 'ez', 'az' vagy 'ő'
d. *Bement.* alanyi arg.: kontextuálisan adott 'ez', 'az' vagy 'ő'

Ahhoz azonban, hogy az alanyt vonzatnak tartsuk, ki kell mutatnunk róla, hogy a mondat valamely eleme kívánja meg a jelenlétét. Egy ilyen állítással szemben egy harmadik, jól védhető álláspont is felmerülhet abban az esetben, ha minden mondatnak kötelezően van alanya (még ha az bizonyos esetekben a környezetből rekonstruálandó is). Ekkor ugyanis jogos az a feltételezés, hogy az alany nem bizonyos elemek „udvartartásának”, hanem a mondatnak mint szerkezetnek kötelező eleme. Ez a „formakényszer” érvényesül például az angolban, ahol minden mondat szerkezete tartalmaz egy kötelezően kitöltendő helyet az alany számára, amit „valódi” alany híján is ki kell tölteni egy jelentés nélküli elemmel (*it, there*). Az angol grammatikai hagyomány éppen ezért az alanyt nem is az ige bővítményeként kezeli. (A (3) alatt illusztrált jelenségek ebben a felfogásban azt a magyarázatot kaphatják, hogy a mondatszerkezetben kötelezően meglévő alanyi pozíciót fakultatív módon vagy bizonyos feltételek teljesülése esetén „testetlen” (Ø hangalakú) névmások is kitölthetik.)

A magyarban azonban más a helyzet. A magyar nyelvben ugyanis vannak valódi alanytalan mondatok is — olyanok, amelyeknek a jelentése nem utal egy alanyi vonzat formájában is megnevezhető szereplőre, s amelyek mellett semmiféle „testes” alany nem jelenhet meg. Ez pedig azt mutatja, hogy a magyar mondatszerkezetnek nem kötelező része az alanyi pozíció:

(4) a. **Esteledik.**
b. **Villámlott.**
c. **Már virrad.**
d. **Tegnap fagyott.**

Ennek ellenére a nyelvtani hagyomány a magyarban sem az ige bővítményének tekinti az alanyt: a mondatszerkezetet alanyi és állítmányi részre szokás osztani, s bővítményekről csak az állítmányi részen belül szokás beszélni. Ugyanez a gondolkodásmód tükröződik a már említett tőmondat-bővített mondat felosztásban. Az alanytalan igék és a velük alkotott mondatok ebbe a keretbe valójában még egy kivétellista képviselőiként (ahogy általában kezelik őket) sem férnek bele, s erről az alapról csak valami más világhoz tartozó képződményeknek lenne jogos tekinteni őket.

Tudománytörténetileg tekintve ez a fogalomrendszer mind az angol, mind a magyar nyelvtani hagyományban a logikai szubjektum-predikátum fogalompárnak a nyelvleírásba való mechanikus átvételén alapul, s innen nézve akár az angol nyelvészek szerencséjének is tekinthetjük, hogy az ő nyelvük nem veti le magáról ezt a zubbonyt (csak a szükséges átszabást kellett elvégezniük, hiszen a

nyelvtani alany és állítmány egyetlen nyelvben sem azonosítható a logikai szubjektum és predikátum nyelvi kifejeződéseivel).

Akármilyen kevés is az alanytalan igénk, létük azt mutatja, hogy a magyarban az alany jelenlétét az állítmányi szerepű szavak egyenként kívánják meg vagy utasítják el, tehát azok vonzatainak kell tekintenünk őket.

Ha így tekintünk rájuk, az alanytalan igék csoportja megszűnik a nyelvi rendszerből kilógó kivételt képezni, s pontosan úgy áll szemben az „alanyos" igék csoportjával, mint a tárgyatlanok a tárgyasokéval. Az alanytalan igék többsége ugyanakkor más vonzatot sem képes felvenni, tehát nem is régens. Ez a sajátosságuk sem mond azonban ellent sem az igék, sem a régensek általános tulajdonságainak, hiszen ezek definíciói egymástól függetlenek, s nem írják elő, hogy minden igének egyben régensnek is kell lennie.

Az alanytalanságból azonban ismét csak nem szükségszerűen következik a vonzattalanság: ha szó szerint egy kézen megszámolhatjuk is őket, alanytalan igéink között vannak régensek is:

(5) **a. Ránk esteledett.**
b. Péternek már befellegzett.

A vonzattalan igékkel jól illusztrálhatjuk azt a 2.2.1. pontban már megemlített lehetőséget, hogy szemantikai argumentuma nemcsak régensnek lehet:

(6) **a.** ***esteledik:*** **'(este) keletkezik'**
b. ***fagy:*** **'(a hőmérséklet) alacsonyabb, mint (Ø Celsius fok)'**
vagy: 'olyan hideg van, hogy a (víz) megfagy'

(A parafrázisok formájában megadott jelentésleírásokkal itt sem a jelentések pontos definiálása, hanem bizonyos jelenségek illusztrálása a célunk. A b. alatti két változattal azt kívántuk érzékeltetni, hogy a *fagy* esetében akármilyen parafrázisból indulunk is ki, annak mindenképpen tartalmaznia kell egy viszonyítási pont megadását, ez pedig nem adható meg egy belső argumentum feltételezése nélkül.)

Az alany vonzatnak minősítése egy újabb kérdésre is ráirányítja a figyelmet: ha az alany az állítmányi szerepű egységnek a vonzata, akkor a névszói állítmányú mondatok alapján felmerül az a lehetőség, hogy névszóknak is lehet alanyi vonzatuk:

(7) **a. Péter katona.**
b. Pista beteg.

Régens természetesen nem csak ige lehet, hiszen például az igéből képzett névszókról köztudott, hogy megőrizhetik az ige vonzatait (l. A főnévi csoport szerkezete c. fejezetben). Ezeken kívül is találunk névszói régenseket:

(8) a. János büszke a fiára.
b. *János magas a fiára.
c. Mari egy vízzel teli vödröt cipelt.
d. *Mari egy vízzel nehéz vödröt cipelt.

Nincs tehát elvi akadálya annak, hogy a névszók mellett alanyi vonzatot is feltételezzünk. Az is e mellett szól, hogy a névszók sem egységesek ebből a szempontból, azaz egyedileg szabják meg, hogy lehet-e alanyuk:

(9) a. Ez a boltos gazdag.
b. *Ez a boltos sarki.
c. Mari férje magas.
d. *Mari férje { néhai / volt / leendő } .
e. Kár ezért a gyerekért.
f. *Ez kár ezért a gyerekért.

A mondatokból az látható, hogy míg a *gazdag* és a *magas* mondatot alkothat egy alannyal, a *sarki, néhai, volt, leendő* melléknevek és a *kár* főnév erre nem képes. (Az utóbbiak között azonban egy lényeges különbség is megfigyelhető: míg a *sarki,* a *néhai,* a *volt* és a *leendő* egyáltalán nem tölthet be állítmányi szerepet, a *kár* — ebben a jelentésben — csak állítmány lehet. Sajátossága, hogy — az „időjárás-igékhez" hasonlóan — mindig alanytalan mondatot alkot. A *Kár sietni* típusú mondatokban a *kár* nem ugyanezt a lexikai tételt képviseli — vö. 3.11.)

A névszói állítmányú mondatokkal kapcsolatban természetesen az a megoldás is felmerülhet, hogy az alany itt valamilyen módon a hiányzó kopulának, vagy az azt is tartalmazó „összetett" állítmánynak a vonzata. Erre a kérdésre később (a 8.3.4. pontban) visszatérünk.

Szintaktikai funkciójukat tekintve tehát a vonzatok nem egységesek: vannak közöttük alanyok, tárgyak, határozók, s ezeket a funkciókat is a régens rendeli hozzájuk.

3.3. Szintaktikai kategória

Alábbi példáink azt mutatják, hogy nyelvtani kategóriáját tekintve a vonzat nemcsak ragos és névutós főnévi csoport lehet, hanem mondat (10), infinitivusos szerkezet (11), ragos melléknévi csoport (12), határozói csoport (13), vagy akár főnévként ragozott tetszőleges hangsor (14) is:

(10) a. Péter megkérdezte Jánostól,*(hogy) hol van a kijárat.*
b. &Péter megkérdezte Jánostól.

(11) a. Kati szeretne *nagyokat úszni.*
b. &Kati szeretne.

(12) a. Zoli *egészen vörösre* tapsolta a tenyerét.
b. *Zoli tapsolta a tenyerét.

(13) a. Piri *nagyon ügyesen* bánik az ollóval.
b. *Piri bánik az ollóval.

(14) a. János *Szatyinak* nevezi a bátyját.
b. *János nevezi a bátyját.

3.4. Viszonyító elemek, elhagyhatóság

Eddigi példáink elegendő adattal illusztrálják azt, hogy mindezeken túl a régens egyrészt megszabja a vonzatok kötelező vagy fakultatív jellegét (a *gondolkozik* vonzata hiányozhat a mondatból, az *elüt* tárgya nem), másrészt egyedileg előírhatja a vonzataihoz csatolandó viszonyító elemeket (ragokat, névutókat): *félni* lehet *valamitől,* de nem lehet *valamihez*. 3.9.-ben azonban látni fogjuk, hogy a vonzathoz aktuálisan kapcsolódó viszonyító elem nem mindig tekinthető a régenstől konkrétan megkívánt formának.

3.5. Szemantikai szelekció

Az egyes régensekkel jelölt tulajdonságokat és viszonyokat általában a valóságbeli „tárgyaknak" csak meghatározott tulajdonságú csoportjai hordozhatják. A mondat jelentése ezért csakis akkor ábrázolhat a valóságban is lehetséges szituációt (azaz a mondat csak akkor lehet szemantikailag jól formált), ha a vonzatok jelentése a megfelelő tulajdonságokkal rendelkező „tárgyakra" is vonatkoztatható. Amennyiben a vonzatok másfajta „tárgyakat" neveznek meg, úgy a mondat szemantikailag rosszul formált lesz: olyan „abszurd" szituációt fog ábrázolni, amelynek bekövetkezése a valóságban lehetetlen. (Természetesen itt el kell tekintenünk az alkalmi metaforikus értelmezés lehetőségétől, amely éppen azon alapul, hogy a szavakat nem a valódi jelentésükben értelmezzük):

(15) a. Feri megette az uzsonnáját.
b. *Feri megette a jókedvét.

(16) a. Megérett a meggy.
b. *Megérett a ceruza.

(17) a. János belefáradt a munkába.
b. *János belefáradt a függönybe.

Mint a példapárok is mutatják, a régens a fent említett értelemben behatárolja vonzatainak alkategóriáját (bizonyos szemantikai jegyeit), más szóval szemantikai szelekciót gyakorol a vonzataira.

(18) **Szemantikai szelekció:**
A régensek jelentése minden egyes argumentumhelyhez jelentésbeli korlátokat társít: ahhoz, hogy szemantikailag jól formált propozíciót kaphassunk, minden argumentumhelyre olyan argumentumnak kell kerülnie, amely kielégíti az adott hellyel szemben támasztott szemantikai elvárásokat. A régens ilyen értelemben jelentésük alapján „megválogatja" a vonzatait, azaz szemantikai szelekciót gyakorol rájuk.

Mivel a régens a szabad határozókra nem gyakorolhat ilyen hatást (lévén, hogy a szabad határozó semmilyen értelemben nem függhet egyes szavak lexikai anyagától), a szemantikai szelekció megléte vagy hiánya nem egy vitás esetben segít eldönteni, hogy vonzattal vagy szabad határozóval állunk-e szemben. A (16) alatti példapár ilyen értelemben egy újabb vonatkozásban is megerősíti az alany vonzat voltát: az ige szemantikai szelekciót gyakorol az alanyra is.

A szelekciós tulajdonságok ahhoz a feltételezéshez is újabb érvet szolgáltatnak, hogy a névszói és összetett állítmányú mondatban az alany régensének a névszói részt kell tekintenünk. A következő példákkal illusztrált szelekciós megkötésekért ugyanis a kopulát csak úgy tehetnénk felelőssé, ha minden mondatban más-más kopulát feltételeznénk, amelyek abban különböznének egymástól, hogy minden más szempontból azonos vonzataikra különböző szemantikai szelekciókat érvényesítenek:

(19) a. { Péter / *A füzetem / *A következtetés } katona (*volt*).

b. { *Péter / A füzetem / *A következtetés } vászonfedelű (*lesz*).

c. { *Péter / *A füzetem / A következtetés } tautologikus (*lehetett*).

Szemantikai szelekció érvényesül az ilyen mondatokban is:

(20) a. A résztvevők a téren { csoportosulnak / gyülekeznek }.

b. János a téren { *csoportosul / ?gyülekezik }.

(21) a. János kiirtotta a csótányokat.
b. *János kiirtotta a feleségét.

Az alany, illetve a tárgy többes száma ugyanis itt nem formai kívánalom, amit az mutat, hogy ezek a régensek előfordulhatnak grammatikailag egyes számú alanyokkal is, ha azok sokaságot jelölnek:

(22) { A nép / A tömeg } a téren { csoportosul / gyülekezik }.

(23) János kiirtotta a családját.

Hasonlóképpen formai megkötésnek tűnik, de szemantikai szelekcióval magyarázandó a csak 3. személyben használatos igék viselkedése. Ezek ugyanis olyan igék, amelyek alanyi vonzata — és ez áll a 3. személyű alanyokra is, l. a c. jelű példákat — nem jelölhet személyt. (Alanyuknak többnyire elvont

főnévnek, mondattal kifejezendő állításnak kell lennie ((24)), bár vannak közöttük különböző konkrétumokat — de nem személyt — kívánók is ((25)).):

(24) a. { Bebizonyosodott, / Kiderült, } hogy…

b. *Bebizonyosodtam/Kiderültetek.

c. *A fiam { kiderült / bebizonyosodott }.

(25) a. A víz { halkan csobogott / hangosan zubogott }.

b. *Halkan csobogtam/Hangosan zubogtam.

c. *János halkan { csobogott / hangosan zubogott }.

Végül a szemantikai szelekció ahhoz is érvet szolgáltat, hogy „szerkezetes” bővítmények esetében nem a szerkezet főtagja (feje), hanem a szerkezet egésze funkcionál vonzatként:

(26) a. *A téren { Ø / a / egy / két } fiú csoportosult.

b. A téren százhúsz fiú csoportosult.

(27) a. *Az embriók ma megrohamozták a városházát.
b. A húsz évvel ezelőtti embriók ma megrohamozták a városházát.

A fenti példák állítmányi szerepű igéi a b. jelű mondatok tanúsága szerint „összeférnek” olyan alanyi szerkezetekkel, amelyekben a *fiú*, illetve az *embrió* szó szerepel fejként. Maguk az alanyi és állítmányi funkciójú egységek az a. jelű mondatokban is minden szempontból kifogástalan szerkezetek, s ugyancsak kifogástalanok az alanyi és állítmányi részek közötti formai kapcsolatok (pl. egyeztetésük) is. Az eltérő megítélés abból adódik, hogy a teljes alanyi szerkezettel jelölhető szereplők, illetve szereplőcsoportok alkalmasak-e az igétől megkívánt szerep betöltésére. (Érdemes felfigyelni arra, hogy a (26a)-ban megadott két utolsó változatban még magának az alanynak a belső szerkezete is tökéletesen megegyezik a (26b)-beli alanyéval, s a mondatok jelentését pusztán az rontja el, hogy a bennük szereplő számnevek túlságosan kis mennyiségeket jelölnek.)

3.6. Thematikus szerepek

(28) a. Az öcsém összetörte a vázát.
b. A váza összetört.

(29) a. Péter nekilökte az ajtót Marinak.
b. Péter odaadta az almát Marinak.

(30) a. János szereti Katit.
b. János tetszik Katinak.

A (28)–(30) példákból az tűnik ki, hogy a különböző régensek az általuk ábrázolt „dráma” szerepeit különbözőképpen osztják szét a vonzataik között, azaz megszabják azok **thematikus szerepét**. Az alany a (28a)-ban és (29a-b)-ben a cselekvőt, (28b)-ben az esemény elszenvedőjét, (30a)-ban egy érzelmi állapot hordozóját, míg (30b)-ben annak objektumát fejezi ki. Ugyanezt a szerepet (30a)-ban a tárgy tölti be, ami a többi mondatban az esemény elszenvedőjét jelöli. A *-nak* ragos vonzatok hol egy tárgy mozgásának végpontját ((29a)), hol egy esemény kedvezményezettjét ((29b)), hol pedig egy érzelem hordozóját ((30b)) képviselik a mondatban.

3.7. A vonzatfunkciójú egység belső felépítettsége

Bizonyos régensek vonzatuk grammatikai tulajdonságait az eddig említetteken túl is meghatározhatják. Mondatvonzatok esetében például (egyéb tényezők mellett) a régenstől is függ a kötőszónak és a mellékmondat modalitásának a megválasztása:

(31) a. Péter szeretné, { ha / *hogy } { megírnád / *megírod / *megírod-e / *megírd / *írd meg } a levelet.

b. János kéri, { *ha / hogy } { *megírnád / *megírod / *megírod-e / *megírd / írd meg } a levelet.

c. Fontos, { *ha / hogy } { *megírnád / *megírod / *megírod-e / megírd / *írd meg } a levelet.

d. Tudom, { *ha / hogy } { megírnád / megírod / megírod-e / *megírd / *írd meg } a levelet.

e. János azt kérdezi, { *ha / hogy } { *megírnád / *megírod / megírod-e / *megírd / *írd meg } a levelet.

Alábbi példáink azt illusztrálják, hogy a régens behatárolhatja a névszói vonzat determinálási lehetőségeit:

(32) a. Erzsi csokit { kér / rág / hoz / olvaszt / vásárol }.

b. *Erzsi csokit { szeret / utál / imád / kedvel / kevesell }.

(33) a. János a katonának adta a pénzét.
b. *János a katonának nézte Palit.
c. János katonának nézte Palit.

3.8. Szintaktikai viselkedés

A magyar nyelvben a mondatot alkotó egységeknek a mondat szerkezetében elfoglalt helyét csak a lineáris elrendezésnek és a mondat hangsúlyhelyeinek egyidejű figyelembevételével lehet megállapítani. Amennyiben azonos szórendű elemsorok hangsúlyozási lehetőségei nem azonosak, úgy a mögöttük álló mondatszerkezetek is minden valószínűség szerint különbözőek.

Mint Az egyszerű mondat szerkezete c. fejezet kifejti, a bővítmények a magyarban általában szabadon mozoghatnak az igét megelőző T és F, valamint az ige mögötti N pozíciók között, s az esetleges korlátozások oka tipikusan a bővítmény belső tulajdonságaiban rejlik (kvantorjelleg, névelőtlenség stb.). A hangsúlytalan igét közvetlenül megelőző hangsúlyos bővítményt általában csakis a mondat fókuszaként értelmezhetjük abban az esetben, ha névelőt tartalmaz vagy olyan szó (névmás, tulajdonnév) képviseli, amely önmagában is DP-értékű (vö. (34a)). Amennyiben viszont névelőtlen köznév fejezi ki, úgy nem válik kötelezően fókusszá (bár ez is megengedett, l. (34b)), s a mondat értelmezése (további hangsúlyozási sajátosságaitól is függően — l. alább) rendszeresen lehet semleges is ((34)c). Az ige is viselhet hangsúlyt; ilyenkor egyetlen bővítmény sem értelmeződik fókuszként, s amennyiben a hangsúly nem az ige nyomatékosítását (mint (34d)-ben) szolgálja, akkor a mondat semleges értelmezésű ((34e)).

(34) a. Az újságot ''János olvasta a konyhában. – *János*: fókusz
b. János ''újságot olvasott a konyhában. – *újságot*: fókusz
c. 'János 'újságot olvasott a 'konyhában. – semleges mondat
d. János ''olvasta az újságot. – igenyomaték
e. 'János 'olvasta az 'újságot. – semleges mondat

A fenti megállapítások az igék jelentős részére, de — mint látni fogjuk — mégis csak egyetlen igecsoportra sajátosan érvényes szabályoknak tekintendők. Mielőtt azonban a többi igecsoport

sajátosságaira rátérnénk — már pusztán a (34)-ben alkalmazott hangsúlyjelölések magyarázataként is —, meg kell említenünk azt az általánosan érvényes összefüggést, amely az ige mögött álló bővítmények hangsúlyozási módja és a mondat értelmezése között fennáll — függetlenül attól, hogy az ige melyik csoportba tartozik. Ez az összefüggés a következő:

A semleges értelmezésű mondatokban minden egyes bővítmény (így az ige mögött állók is) hangsúlyt visel, s ezek a hangsúlyok gyakorlatilag azonos mértékűek; egyik bővítményt sem emeli ki a többiétől eltérő, azokénál erősebb hangsúly. Erre utalva az ilyen mondatokat **lapos prozódiájú** mondatoknak nevezzük. Lapos prozódiájú példamondataink hangsúlyhelyeit a hangsúlyt viselő elemek elé tett ´ jellel fogjuk jelölni. Ha a mondat nem semleges, tehát valamelyik mondatrészét a kontextus valamely elemével szembeállítjuk, nyomatékosítjuk, vagy más okból kiemeljük (ezt csak az igével vagy a közvetlenül előtte álló bővítménnyel tehetjük meg!), akkor a kiemelt mondatrész mögött álló további mondatrészek nem kaphatnak hangsúlyt (kivéve bizonyos sajátos eseteket, amelyekre itt nem térünk ki). Az értelmileg kiemelt mondatrésznek a hangsúlya tehát mintegy „kiirtja" a mögötte álló mondatrészeknek egyébként kijáró hangsúlyokat. A kiemelt mondatrész hangsúlyát ezért **irtó hangsúlynak**, a mondatot pedig **irtó prozódiájú mondatnak** nevezzük. Irtó prozódiájú példáinkban kizárólag az irtó hangsúly helyét jelöljük meg, mégpedig a hangsúlyos elem elé kitett ˝ jellel.

Az igék jelentős részével alkotott mondatokban ugyan a (34) alatt illusztrált szabályok érvényesülnek, de van két olyan igecsoport, amelyeknek a tagjain ezek a szabályok nem működnek: mind az igék, mind a vonzatok hangsúlyozási lehetőségei eltérnek a fentebb leírtaktól, mégpedig két különböző módon:

(35) a. 'Péter 'Jánosnál felejtette az 'újságját. – semleges
a'. *'Péter 'Jánosnál olvasta az 'újságját.
b. *'Péter 'Jánosnál 'felejtette az 'újságját.
b'. 'Péter 'Jánosnál 'olvasta az 'újságját. – semleges
c. *Péter Jánosnál ''felejtette az újságját.
c'. Péter Jánosnál ''olvasta az újságját. – igenyomatékos

(36) a. Péter ''táncolni utál. – fókuszos
a'. Péter 'táncolni kíván. – semleges

b. 'Péter 'utál 'táncolni. – semleges
b'. *'Péter 'kíván 'táncolni.

(35a), (35b) és (35)c a **hangsúlykerülő**, (36a) és (36b) a **hangsúlykérő** igéknek és vonzataiknak sajátos hangsúlylehetőségeit illusztrálja. (A két csoport bővebb jellemzését l. (40) alatt.) A ' jelű példák a „normális" igék viselkedését mutatják be hasonló szerkezetekben. (A hangsúlykérő igék tárgyi vonzatára az is jellemző, hogy nem lehet névelőtlen — l. (32b))

Ezek a sajátosságok — mint a ' jelű példákkal való egybevetés tanúsítja — nem magyarázhatók a bővítmények belső tulajdonságaival, csak azzal, hogy más-más régenshez kapcsolódnak.

Az igék egy harmadik csoportjában (itt feltételesen határozatlan vonzatú igéknek fogjuk nevezni őket) sajátosan kombinálódnak a vonzat szerkezetére és a mondat prozódiai tulajdonságaira vonatkozó

megkötések: tárgyatlan ige esetében az alany, tárgyas ige esetében a tárgy csak akkor lehet határozott, ha a mondat irtó prozódiájú (sőt némelyiküknél akkor sem):

(37) a. A vendégek ''Péterhez érkeztek hajóval.
b. *A 'vendégek 'Péterhez 'érkeztek 'hajóval.
c. *'Péterhez a 'vendégek 'érkeztek 'hajóval.
d. *A 'vendégek 'Péterhez érkeztek 'hajóval.

(38) a. Laci ''Marinak vette a hajót.
b. *'Laci 'Marinak 'vette a 'hajót.
c. *'Laci a 'hajót 'vette 'Marinak.
d. *'Laci 'Marinak vette a 'hajót.

A mondat prozódiai tulajdonságainak és a vonzatok formai megkötöttségeinek efféle együttjárása arra figyelmeztet, hogy az elhagyhatatlansági teszt alkalmazásában (l. 1.5.1., 1.5.2.) is körültekintően kell eljárnunk: ha a vizsgált bővítmény elhagyásával együtt a mondat prozódiáját is megváltoztatjuk, akkor az eredményből esetleg téves következtetésekhez juthatunk:

(39) a. A vendégek Péterhez ''tegnap érkeztek.
b. *A 'vendégek 'Péterhez 'érkeztek.
c. A vendégek ''Péterhez érkeztek.

Ha (39a)-ból a *tegnap* szót a ráeső irtó hangsúllyal együtt emeljük ki a mondatból, akkor a lapos prozódiájú (39b)-t kapjuk meg, s mivel ez agrammatikus, könnyen abba a hibába eshetünk, hogy a *tegnap*-ot — tévesen — kötelező vonzatnak minősítjük. Az ige előtti elemre eső irtó hangsúly azonban nem a vonzatnak, hanem a mondat formájának a része, amit a bővítmény elhagyásával nem boríthatunk fel. A prozódia megőrzésével (39a)-ból a grammatikus (39c)-t kapjuk, s ez meg is felel annak a ténynek, hogy a *tegnap* az előbbiben szabad határozó.

Alpontunk lezárásaként rövid jellemzéssel és egy-egy mutatványlistával bemutatjuk a fentebb említett három régenscsoportot:

(40) a. Hangsúlykerülők:

tulajdonságaik:

1. Az igehangsúly mindegyiküknél eredményezhet agrammatikus mondatot:

   * 'Budapest 'fekszik a 'Duna mellett.
   * Budapest ''fekszik a Duna mellett.

2. Határozott bővítménnyel is csak bővítmény+hangsúlytalan ige sorrend lehet semleges:

   'Péter 'Jánosnál felejtette a 'füzetét.

3. Ha létezik grammatikus igehangsúlyos sorrend, akkor ebben tárgyatlan igénél az alany, tárgyasnál a tárgy nem lehet határozott, pl.:

   A folyó partján ''fekszik { egy / néhány } város.

   * A 'folyó partján 'fekszik a 'főváros.
   * A folyó partján ''fekszik a főváros.

4. Az idetartozó igekötős igék minden szórendben csak ige+igekötő sorrendet vehetnek fel:

   * A megoldás két részből összetevődik.
     A 'megoldás 'két részből tevődik (')össze.

5. Elsősorban a 'valahol levés' jelentéselemét tartalmazó, valamint olyan igék és melléknevek tartoznak ide, amelyek a valamihez való viszonyulást egy minősítő szerepű bővítmény kíséretében fejezik ki (*valának tart/vél* stb).

példák:
vmi/vki vhol *van, marad, található, húzódik, áll, fekszik, tartózkodik, elterül* ; vki vmit vhol *hagy, felejt, tart, talál* ; vmi vhova *visz, vezet, kerül*; vmi vmibe/vmennyibe *kerül, telik, fér, illik*; vki vmire *akad, bukkan, talál, lel, jut*; vmi vkire *hárul, marad, jut*; vmi vmit *jelent, alkot, képez, képvisel, mutat, ér*; vmi vmiről *szól*; vmi vmiből *van, áll, készül, összetevődik* ; vmi vmin/vkin *áll, múlik, alapul* ; vmi vmire *tanút, mutat*; vmi vhogy *van, viszonyul vmihez, bánik vkivel, áll vkinek, kinéz*; vki vmi mellett/ellen *van, áll, szavaz, dönt*; vmi vminek *látszik, tűnik*; vki vmit/vkit vminek *lát, hisz, vél, gondol, tud, tart, ítél*; vmi vmiül *szolgál* ; valamint a kopula

b. hangsúlykérők

tulajdonságaik:

1. Semleges szórendjeik igehangsúlyosak (kivéve, ha előttük módhatározó áll — ekkor általában ez a hangsúlyos elem). A hangsúlytalan ige előtti bármely más hangsúlyos elem fókuszként értelmezendő:

'Péter '(nagyon) szeret 'úszni. – semleges
Péter ''úszni szeret. – fókuszos

2. Kötelező vonzatuk sohasem lehet névelőtlen egyes számú köznév:

* Péter csokit utál.

3. Elsősorban érzelmi viszonyulást és lehetőséget/képességet jelentő igék tartoznak ide.

példák:
vki vmit/inf *szeret, kedvel, utál, gyűlöl, sajnál, tud, szégyell, restell, imád*; vki vmit *kedvel, un, ismer, tisztel, becsül, gátol, akadályoz, sokall, élvez, értékel, helyesel, rosszall, kevesell, kicsinyell, furcsáll, nehezell, drágáll, mellőz, kétell, „csíp"*; vki vkire *neheztel*; vmi/vki vkit *dühít, bosszant, zavar, aggaszt, érdekel*; vkinek vmi *tetszik, árt, használ, hiányzik, derogál, illik*; vkinek vmi/inf *tilos, szabad, lehet*; vki vmilyen nyelven általában véve *beszél, ír, olvas, tud*; vki vmitől *fél, tart, irtózik, szenved, tartózkodik*; vki vmiben *hisz*; vki vmire *emlékszik*; vki vmihez *vonzódik*; vki vmiben *dönt*

c. határozatlan vonzatúak

tulajdonságaik:

1. l. fent

2. A határozott tárgyat (tárgyatlan ige esetén: határozott alanyt) tartalmazó állító mondatokból (ezeknek mindig fókuszt kell tartalmazniuk!) az igetagadás agrammatikus mondatot állít elő:

Mari ''tegnap kapta a könyvet.
* Mari ''tegnap nem kapta a könyvet.

3. A határozatlan vonzathoz kapcsolódó univerzális kvantor (*minden*) nem értelmezhető szűk hatókörrel:

''Minden könyvet tegnap kaptam.
'Minden könyvre az áll, hogy tegnap kaptam.'

''Minden könyvet – ''tegnap kaptam.
*'Tegnap volt az, hogy minden könyvet kaptam.'

4. Az ide tartozó igék valaminek a létezését, létrejöttét, létrehozását, valamilyen módon hozzáférhetővé válását/tevését jelentik (ugyanezeknek az igéknek a többsége más értelemben is használható, s akkor nem így viselkednek, ezért az alábbi példák is az említett értelmezéssel értendők).

példák:
van (pl.: *bor(om)*); vmi *akad* ('található') vhol; vmi/vki *kerül, érkezik, történik, születik, épül*; vki vmit *kap, talál, szerez, kerít, vesz, szervez, lop, nyer, épít, rajzol, főz, varr* stb.

3.9. Formájukban korlátozatlan vonzatok

Az alább következő mondatokból az állapítható meg, hogy a régens nem jelöl ki mindig egyetlen viszonyító elemet a vonzata számára:

(41) a. { Ezen / Ez alatt } jó magaviseletet értek.

b. *Jó magaviseletet értek.

c. { Ezen / Ez alatt } azt értem, hogy viselkedj tisztességesen.

d. *Azt értem, hogy viselkedj tisztességesen.

(42) a. János most ért { az erdőbe / a rétre / a fához / a fa alá / a fa mellé / a fák közé }.

b. *János most ért.

(43) a. Péter { az erdőben / a réten / a fán / a fa alatt / a fa mellett / a fák között } lakik.

b. *Péter lakik.

Példáink nem azonos típusúak. (41)-ben a megengedett formák (*-on/-en/-ön,* illetve *alatt*) közötti választás nem jár semmiféle jelentéskülönbséggel, tehát mindössze arról van szó, hogy a régens két különböző „címke" vagylagos használatát írja elő ugyanannak a vonzatának minden szempontból egyenértékű megjelölésére. (Itt nyelvi rendszeren belüli szempontokra gondolunk; a nyelvművelés értékítéletei ilyen tekintetben külsődlegesek.) Amennyiben e két viszonyító elemet az adott szerkezetben „tartalmasnak" s nem csupán jelentésétől megfosztott vonzatazonosító „címkének" tekintjük, úgy nemcsak az marad megmagyarázatlanul, hogy felcserélésük nem idéz elő jelentésváltozást, hanem az is, hogy — bár alapjelentésében mindkettő *hol?* kérdésre válaszoló egységeket képez — nem helyettesíthetjük őket további *hol?* kérdésre válaszoló viszonyító elemekkel:

(44) a. *{ Ebben / Ennél / Emellett / Ezek között } jó magaviseletet értek.

b. *{ Ebben / Ennél / Emellett / Ezek között } azt értem, hogy viselkedj tisztességesen.

(41)-től eltérően (42) és (43) esetében a viszonyító elem változását jelentésváltozás is kíséri. Önmagában ennek a ténynek az oka az is lehetne, hogy ezekben az esetekben homonim régensekkel van dolgunk, amelyek különböző formájú vonzatokat kívánnak maguk mellé. Nyelvérzékünk azonban joggal tiltakozna egy ilyen magyarázat ellen: nem az igét érezzük különböző jelentésűnek, s kizárólag a viszonyító elemek saját jelentései között látunk különbséget. Ezek az elemek ugyanakkor szemmel láthatóan ugyanazoknak a „jelentéscsaládoknak" a tagjai: mindegyikükben fellelhető egy közös jelentéselem is ((42)-ben a valahová való irányulás, (43)-ban a valahol levés).

Mindez annak a jele, hogy a régens itt nem közvetlenül a (pusztán viszonyazonosító címke funkcióját betöltő) formát, hanem az említett **jelentéselemek** kifejezését írja elő a vonzata számára. Ezt a feltevést támasztja alá az is, hogy (42)-ben és (43)-ban kategoriálisan sincs megkötve a vonzat: funkcióját a megfelelő jelentéselemeket hordozó adverbiumok is betölthetik ((45), (46)), ami kizárt akkor, ha a régens a vonzat formáját (is) előírja ((47)). (Adverbium tehát vonzatként kizárólag olyan vonzathelyen fordulhat elő, amelyre nem vonatkoznak formai korlátozások):

(45) János most ért { ide / oda / le / fel / előre }.

(46) Péter { itt / ott / lent / fent / elöl } lakik.

(47) * { Itt / Ott / Lent / Fent / Elöl } azt értem, hogy...

Szemantikai alapú vonzatválasztást csak ott jogos feltételezni, ahol egyidejűleg fennáll a következő két tény: 1. Bizonyos közös jelentéselemek mindegyik megengedett viszonyító elem jelentésében megtalálhatók. 2. Az ilyen jelentéselemeket tartalmazó egységek formájuktól függetlenül betölthetik a vonzat szerepét. (Azt, hogy az 1. feltétel önmagában véve nem elegendő ahhoz, hogy a viszonyító elemek meghatározottságát szemantikai alapúnak tekintsük, jói illusztrálja a (41) példa. Az *-on* és az *alatt* feltételezhető jelentéseinek metszete gyakorlatilag azonos a (43)-ban előforduló elemek jelentéseinek a metszetével (amely mindkét esetben a valahol levés). Ha (41)-ben a régens ennek a jelentésnek a kifejezését várná el a vonzatától, akkor a (43)-ban lehetséges viszonyító elemek — és a (46)-ban található adverbiumok — megjelenését is meg kellene engednie.)

Meg kell említenünk, hogy a fenti két kritérium csak olyan esetekben nyújt biztos fogódzót, amikor valamely szemantikai argumentum kifejezésére egynél több forma között választhatunk. Ez egyben azt is jelenti, hogy amennyiben csak egyetlen viszonyító elem használható (pl. *fél vmitől, haragszik valakire, visz valamit* stb.), úgy — bár az ilyen elem praktikusan mindig kezelhető puszta „címkeként"

— elvben további szempontokat is figyelembe kell venni annak eldöntésére, hogy a régens nem ennek az elemnek az egyedi jelentését kívánja-e meg, ahelyett, hogy pusztán azonosító címkeként igényelné a hangalakját.

3.10. Vonzatstruktúrák

Az eddigiekben a régenstől való függés jeleit keresve egy-egy vonzatot mindig csak önmagában vizsgáltunk. A régensek jelentős részének azonban több vonzata is van. Nem ritka az a jelenség sem, hogy ugyanazzal a szóval a különböző mondatokban más és más vonzatok társaságában találkozhatunk. Előzetes adatfeltárásunk lezárásaként ezeknek a vonzatoknak az egymáshoz való viszonyát vesszük szemügyre.

(48) **a. János Palinak adta a biciklijét.**
b. A húgom Jenőhöz adta a lányát.
c. Kati nem ad a külsőségekre.

Mindhárom mondat csak az *ad* igét tartalmazza a hozzá kapcsolódó különböző vonzatokkal. Hibát követnénk el azonban, ha ennek alapján a következő kijelentést tennénk: az *ad* ige vonzatai: vki vkinek vmit vkihez vmire. Ezzel azt a látszatot keltenénk, mintha a három mondat ugyanolyan típusú szituációkra vonatkozna, s mindössze abban különbözne egymástól, hogy a fakultatív vonzatokkal kifejezhető szereplők közül az egyik mondatban az egyiket, a másik mondatban a másikat nem neveztük meg. A helyzet azonban itt nyilvánvalóan nem ez, amit az is mutat, hogy a felsorolt vonzatok nem kombinálhatók össze egymással egy mondaton belül:

(49) * { János / A húgom } **Palinak Jenőhöz adta** { a biciklijét / a lányát } **a külsőségekre.**

A (48) alatti mondatok közötti különbség nem merül ki a vonzatok különbségében: az *ad* ige jelentése sem ugyanaz a három mondatban. Ezekhez a jelentésekhez különböző jelentésreprezentációk tartoznak, amelyek különböző vonzatokat kívánnak maguknak.

Egy-egy szó régensként való jellemzésére tehát nem elégséges további elemzés nélkül a szó által felvehető vonzatok halmazának elemeit tetszőleges sorrendben felsorolni. A vonzatok egy-egy halmaza a régensként funkcionáló szó mellett zárt struktúrát alkot, amely nem vegyíthető egy másik ilyen struktúra elemeivel. A szótárban éppen ezért a különböző vonzatstruktúrákkal párosított régenseket külön-külön lexikai tételeknek kell tekintenünk:

(50) **ad_1 vki vkinek vmit**
ad_2 vki vkihez vkit
ad_3 vki vmire

Példánkkal kapcsolatban megemlítettük, hogy a három vonzatstruktúra három különböző jelentéshez kapcsolódik. A jelentéskülönbség fennálltának igazolását ennek ellenére nem tekintettük szükséges feltételnek ahhoz, hogy különböző vonzatstruktúrák esetében megsokszorozzuk a tételek számát. Erre két okunk is van. Az egyik az, hogy a vonzatstruktúrák elegyíthetetlensége mindenképpen megköveteli az ilyen tételek megkülönböztetését, azaz önmagában is elégséges ok a szétválasztásra. A másik ok sokkal földhözragadtabb: a vonzatstruktúrák közötti különbség könnyen ellenőrizhető kritériumával szemben a jelentéskülönbség fennállta — mint alábbi példánk illusztrálja — néha igen nehezen bizonyítható:

(51) **a. János zsírt ken a kenyérre.**
b. János zsírral keni a kenyeret.

A két mondat között azonban a vonzatok itt sem elegyíthetők össze egymással (l. (52)), s ezért itt is két lexikai tételt kell feltételeznünk (l. (53)).

(52) **a. *János zsírral ken a kenyérre.**
b. *János zsírt ken(i) a kenyeret.

(53) **ken_1 vki vmivel vmit**
ken_2 vki vmire vmit

Joggal merül fel már itt az a kérdés, hogy a vonzatstruktúrák közötti különbségek efféle kezelése mellett milyen módon ragadhatok meg az (50) és — még inkább — az (53) alatt megadott lexikai tételek közötti szoros jelentésbeli kapcsolatok. Ennek a kérdésnek a tárgyalása azonban nem tartozik a 3. pontban magunk elé tűzött feladat — az adatismertetés — körébe, s majd később (a 4.5. pontban) térünk ki rá.

3.11. A régensek szófaja

Bár nem tartozik az előző alpontokban tárgyalt jelenségek (a régenstől függő vonzattulajdonságok) sorába, mint minden egyes szótári tétel jellemzésének, a régens jellemzésének is elengedhetetlen része az az információ, hogy ő maga milyen szintaktikai kategóriát képvisel — közismertebb megfogalmazásban: mi a szófaja. Régensnek lenni ugyanis — mint már utaltunk rá — nem szófajhoz kötött tulajdonság. Kétségtelen, hogy ugyanazon elem különböző vonzatstruktúrákkal való összekapcsolódásával, az ily módon történő jelentésmegkülönböztetéssel, s a vonzatstruktúrák közötti rendszerszerű összefüggésekkel leginkább az igék körében találkozhatunk, de vonzatokat más szófajú szavak is felvesznek. Említettünk olyan jelenségeket, amelyek arra utalnak, hogy a melléknevek és a köznevek szinte egytől egyig tekinthetők olyan régenseknek, amelyek állítmányi funkciójukban alanyi vonzatot követelnek maguk mellé. Egyértelmű döntést ebben a kérdésben ugyan nem hoztunk — nyitva hagytuk például a kopula szerepét, és nem firtattuk, hogy mi a helyzet, amikor ugyanezek az elemek nem állítmányi funkciót töltenek be —, s egy ilyen döntésre még most sem vállalkozhatunk (ezekre a

8.3.4., illetve az 5.3. pontban fogunk visszatérni), de olyan példákra is utalni tudtunk (l. (8)), ahol a nem deverbális névszó egyértelműen régense egy nem alanyi vonzatnak is. Ha ez nem is általános a nem igéből képzett melléknevek és főnevek körében, mindkét szófajból szép számú további példát említhetünk (az igéből képzett alakok közül csak olyanokat tüntettünk fel, amelyeknek nem alanyi vonzata eltér az alapigéjükétől):

(54) a. Vonzatos melléknevek:

-be:	*szerelmes;*
-ben:	*ártatlan, biztos, gazdag, szegény;*
-ért:	*felelős;*
-hez:	*hű, hűtlen, gonosz, kegyetlen, kedves;*
-re:	*dühös, mérges, büszke, hiú, irigy, féltékeny; szomjas, méltó, méltatlan; merőleges;*
-re/inf:	*alkalmas, alkalmatlan, jó, képes, képtelen;*
-ről:	*emlékezetes, ismert, híres;*
-től:	*idegen; ideges;*
-vel:	*elégedett, elégedetlen, szemtelen, goromba; párhuzamos, ellentétes; tele;*
-vel szemben:	*félénk, közönyös, óvatos;*

valamint az összes középfokú mellénév *vminél/mint vmi* vonzattal

b. Vonzatos főnevek:

birt.:	vki(nek a) *bátyja, öccse, nénje, húga, veje, menye, fia, nővére, fivére, férje, felesége, őse, utódja, testvére, apja, anyja, unokája, sógora, (név)rokona, szomszédja, borja* stb; *széle, oldala, pereme, alja, teteje, lényege, eleje, közepe, vége, fele, tartalma, mérete, kerülete, átfogója, befogója* stb; *héja, sárgája, fehér(jé)je, bele; párja, tükörképe, hasonmása, másolata; jelenléte, megléte; születésnapja, névnapja, évfordulója, centenáriuma, milleneuma;*
között:	*háború, ellentét, viszály;*
-re:	*alkalom, mód, lehetőség;*
-ről:	*nyugta, számla, elismervény; kritika;*
-vel szemben:	*szerelem, gyűlölet, harag, düh, érzés;*
inf:	*kár, vétek, bűn, öröm, gyönyörűség*

A hagyományos nyelvtan szófajai közül mindenképpen meg kell még említenünk a névutókat, amelyek még az említett szófajok tagjainál is egyöntetűbben és egyértelműbben sorolhatók a régensek közé. Az igék között találtunk vonzattalanokat, a névszók esetében bizonytalanok voltunk az alany megítélésében. A névutók azonban kivétel nélkül megkövetelnek egy-egy nem alanyi vonzatot, s így — az alanyproblémától függetlenül is — egytől egyig régenseknek tekintendők. Névutó ugyanis csak főnévi csoport (illetőleg arra utaló névmási funkciójú toldalék, pl. *fölött*em, *fölött*ed stb.) kíséretében jelenhet meg a mondatban, s ennek formáját is mindig ő határozza meg. (Ennek nem mond ellent az, hogy ez a forma gyakran a ragtalanság.):

(55) a. **Laci egy órán át gondolkodott a feladaton.**
b. ***Laci át gondolkodott a feladaton.**
c. **Laci gondolkodott a feladaton.**

(56) a. **Mari is a nagymamája mellett játszik.**
b. ***Mari is mellett játszik.**
c. **Mari is játszik.**

Példáinkban az elhagyhatatlanság önmagában véve csak azt mutatja, hogy az elhagyott bővítmények (*egy órán, a nagymamája*) az a. jelű mondatokban vonzatokként szerepelnek, azt nem, hogy melyik elem a régensük. A döntésben arra támaszkodhatunk, hogy szabad határozókon belül helyezkednek el, tehát nem függhetnek azon kívüli régenstől. Ezt mutatja az is, hogy a c. jelű mondatok tanúsága szerint a teljes névutós szerkezet elhagyása egyik mondatot sem teszi hiányossá. Az elhagyott bővítmények régense tehát csak az *át* és a *mellett* névutó lehet, amely a formájukat is megszabja.

4. A régensek reprezentálásának főbb elvei

4.1. A jelenségek közötti kapcsolatokról

A felsorolt vonzattulajdonságok mindegyikéről kimutattuk a régenstől való függést. Ha ezek a tulajdonságok egymástól és a régensek egyéb tulajdonságaitól teljesen függetlenek lennének, és kialakításukban kizárólag az egyes régensek egyedi előírásai játszanának szerepet, akkor ez azt jelentené, hogy a beszélőknek minden új régens elsajátításakor egyenként kellene megtanulniuk annak említett tulajdonságait, a régensek tudását pedig úgy kellene elképzelnünk, mintha fejünkben minden régensnek egy olyan űrlap felelne meg, amelyen a felsorolt tulajdonságok rubrikái egytől egyig ki vannak töltve, valahogy így:

(1) *ad*:

hangalak: AD
szintaktikai jellemzők: ige, …
szemantikai reprezentáció: '(adó) átengedi (átadott) birtoklásának jogát (kapó)-nak'

vonzatok:	**adó**	**átadott**	**kapó**
szintaktikai kategória:	**DP**	**DP**	**DP**
elhagyhatóság:	**kötelező**	**kötelező**	**kötelező**
thematikus szerep:	**cselekvő**	**elszenvedő**	**…**
szintaktikai funkció:	**alany**	**tárgy**	**…**
viszonyító elem:	**Ø**	**…**	**…**
névelő:	**bármely**	**…**	**…**
hangsúlytípus:	**…**	**…**	**…**
…			
…			

Az adatok számbavétele során azonban már felfigyelhettünk olyan jelekre, amelyek azt mutatják, hogy a különböző vonzattulajdonságok nem teljesen függetlenek egymástól és a régens jelentésétől. Utaltunk például arra, hogy kétszereplős cselekvést jelölő régensek (pl. *tör*) mellett általában a szereplők egyike a cselekvő, másika az elszenvedő thematikus szerepével jellemezhető, s hogy a cselekvő rendszerint (élőlényt jelölő főnévi csoporttal kifejezendő) alanya, az elszenvedő pedig (ugyancsak főnévi csoporttal kifejezendő) tárgya lesz a mondatnak. Hozzáfűzhetjük azt is, hogy a magyarban az alany morfológiailag nominativusba, a tárgy accusativusba kerül. E nagyszámú igecsoport tagjainál tehát általában beérhetjük „egyrubrikás űrlapokkal" is: elegendő az egység jelentését (valamint az említett összefüggéseket!) ismernünk, a vonzatok tulajdonságai ebből kikövetkeztethetők.

Természetesen az összefüggések általában nem ennyire egyszerűek, de hogy ilyen összefüggéseknek léteznünk kell, az jól érzékeltethető az új régensek elsajátításának példájával. Illusztrációként megemlíthetjük azokat a különböző stílusrétegekben (többnyire átmeneti divatjelenségként) megjelenő igéket, amelyek jelentése nagyjából a 'kedvel (vki vkit/vmit), tetszik (vkinek vki/vmi), elismeréssel van (vki vki iránt)' jelentésekkel határolt körben mozog. Ilyenek például a *bír, csíp, komál/kamál/kamel* stb. Elsajátításuk nem kíván többet, mint azt, hogy néhány kontextusból, párszavas magyarázatokból

megállapítsuk a jelentésüket és vonzatstruktúrájukat (vki vkit/vmit). Ezt követően azonban minden további nélkül képesek leszünk megítélni, hogy az alábbi mondatok egyetlen stílusrétegben sem megengedettek:

(2) *Mari { fiút / krapekot } { bír / csíp / komál }.

Mivel elsajátításuk során általában senki sem közli velünk, hogy a szóban forgó igék tárgyát nem használhatjuk névelőtlenül, ennek a döntésnek a megtételére csak úgy válhatunk képessé, hogy nyelvtudásunk részeként ismerünk egy olyan összefüggést, amely kizárja a tárgy névelőtlenségét a hasonló jelentésű és vonzatstruktúrájú igék (a már említett hangsúlykérő igék) esetében.

Fejezetünk célja nem az egyes régensek mellett vonzatokként funkcionáló egyes bővítmények egyedi tulajdonságainak a felleltározása, hanem az ehhez hasonló, régensek és vonzatok egész osztályaira érvényes összefüggések feltárása, s az összefüggések leírására alkalmas fogalomkészlet és szabályrendszer kialakítása. Mielőtt további jelenségeket vennénk szemügyre, érdemes felvázolnunk egy olyan reprezentációs apparátust, amelyben az eddig említett jelenségek közötti összefüggések egy jelentős része megragadható.

4.2. Jelentéselemek

Az egyes régensek által egyedileg megkívánt vonzatok mellett szép számmal találhatunk a mondatokban olyan bővítményeket is, amelyek esetében — bár egyértelműen egy-egy régenshez tartoznak — a régenssel való kapcsolat távolról sem tekinthető egyedi jellegűnek. Ilyenek például a mozgásmódokat jelölő igék melletti irányjelölő határozók:

(3) a. A kisfiú (az eresz alá) tipegett.
b. A néni (az asztalhoz) { csoszogott / támolygott }.
c. Mari (a testvére mellé) { sántikált / táncolt. }.

Mint a fenti mondatokból látjuk, az ilyen igék megengedik (de nem követelik meg — ezt jelölik a zárójelek), hogy mellettük a mondatban megjelenjen egy irányt jelölő határozó. Ezek nem szabad határozók, mert más, igen nagyszámú igeosztályok tagjai mellett nem megengedettek:

(4) a. *Péter az ágy mellé aludt.
b. *A bomba a házhoz robbant.

továbbá kitételük olyan bővítmények megjelenésére is lehetőséget ad, amelyek a nélkülük alkotott mondatokban nem megengedettek ((5), (6)), illetőleg kizárja olyanok megjelenését, amelyek a nélkülük alkotott mondatban megengedettek (7) — vö. 1.5.2.:

(5) a. A kisfiú egy perc alatt a fa alá tipegett.
b. *A kisfiú egy perc alatt tipegett.

(6) a. A néni { azzal / nyomban } az asztalhoz { csoszogott / támolygott }.

b. *A néni { azzal / nyomban } { csoszogott / támolygott }.

(7) a. *Mari órákon keresztül a testvére mellé { sántikált / táncolt. }.

b. Mari órákon keresztül { sántikált / táncolt. }.

Az irányhatározó nélküli mondatokban ezeknek az igéknek a jelentése nem fejez ki térbeli haladást: azt közli velünk, hogy az alany helyváltoztató mozgása milyen sajátos jegyekkel rendelkezik. Az irányhatározós mondatokban viszont ugyanezek az igék már egyértelműen a megfelelő mozgás révén történő haladó mozgást jelölik.

Az összefüggés kézenfekvő: az eredetileg mozgásmódokat jelölő igék mellett a magyarban megjelenhet egy-egy irányt jelölő határozó is, s ilyenkor az ige már haladó mozgást jelöl. Ennek az általánosításnak a kimondása azonban egyet jelent azzal, hogy ilyen igék esetében nem a lexikai egységnek mint olyannak van vonzata, hanem az egység jelentésének egy (vagy több) összetevője viselkedik régensként: az irányhatározó minden olyan ige mellett megjelenhet, amelynek jelentése tartalmazza ezt a közös jelentéselemet. Ebből a felismerésből két fontos dolog következik:

1. A lexikai tételek jelentése kisebb jelentésösszetevőkből épül fel, amelyek külön-külön is befolyásolják az egységek formai viselkedését. A jelentések tehát nemcsak felbonthatók, és — ahhoz, hogy releváns általánosításokat tehessünk — praktikus okokból felbontandók, hanem valóban kisebb egységekből épülnek fel.
2. A jelentésfelbontás módot ad arra, hogy az irányhatározói vonzatra való utalást ne kelljen az igeosztály minden egyes tagjának lexikai jellemzésébe külön-külön felvenni — amennyiben szótárunk rendszerében szerepel egy olyan szabály, amely az említett jelentéselem és az irányhatározó megjelenésének lehetősége közötti összefüggést rögzíti. Ismét hangsúlyozni szeretnénk: nem pusztán arról van szó, hogy a nyelv leírását egyszerűbbé tehetjük egy ilyen szabály felvételével; a szabálynak léteznie kell a fejünkben működő szótárban is.

4.3. Vonzatstruktúrát változtató lexikai szabályok

Mint megállapítottuk, a (3)-ban szereplő irányhatározók vonzatok, tehát a régenseknek utalniuk kell rájuk. Ugyanakkor elhagyhatók, s a nélkülük alkotott mondatokban az igék nem (egy bővítménnyel nem konkretizált irányú) haladó mozgást jelölnek, hanem azt, hogy milyen sajátos mozgásfajta, cselekvésfajta van jelen az ábrázolt szituációban.

Amennyiben a régensek jelentéseit függvénynevekként kezeljük, a (3)-ban előforduló igék sajátosságait nem tudjuk egyetlen lexikai tétel keretei között leírni. Olyan függvények ugyanis nem léteznek, amelyek hol egy, hol két argumentummal értelmezendők. A szóban forgó igéket ezért elvben két-két lexikai tételnek kell képviselnie a szótárban. Az állandó elemlistán való tényleges megkettőzést a már felismert összefüggés alapján elkerülhetjük az alábbi példával illusztrált szabály felállításával:

(8) *táncol*$_1$: 'táncol (x)' [mozgásmód] → *táncol*$_2$: 'táncol (x, y<helyig>)' [haladás]

A formalizmus természetesen elnagyolt. A helyig csúcsos zárójelbe tevése arra utal, hogy ezt a jelentéselemet az y-t kifejező vonzatnak tartalmaznia kell. Szabályunk azt fejezi ki, hogy ha valamely lexikai tétel jelentése kielégíti a bal oldali leírást, akkor előállíthatunk belőle egy (ugyanolyan hangalakú) másik tételt a jobb oldali jelentéssel.

A vonzat elhagyhatósága nem mindig magyarázható a mozgásmódokat jelölő igéknél feltételezett szabály mintájára. Az alábbi példák a fakultativitás egy másik gyakori okát mutatják be:

(9) a. Péter eszik.
b. Péter egy almát eszik.
c. János olvas.
d. János újságot olvas.

Az előző alpontban tárgyalt példáinkkal szemben ezek az igék akkor is kétszereplős tényállásokról számolnak be, amikor a mondatban csak az egyik szereplőt nevezzük meg: Péter az a. mondattal leírt szituációban is valamit eszik, János c-ben is valamit olvas (míg aki csoszog, az nem feltétlenül valahova csoszog). Az *eszik* és az *olvas* tehát a.-ban és c.-ben is ugyanúgy két szemantikai argumentumos régenst képvisel, mint b.-ben, illetve d.-ben. Ezeknek az igéknek az a sajátosságuk, hogy amikor valamelyik argumentumuk megnevezése a közlés szempontjából érdektelen, akkor — a (10) alatti igékkel szemben — nem követelik meg azt, hogy megfelelő formájú határozatlan névmással „kerekítsük ki" a mondat formáját.

(10) a. Péter piszkál valamit.
b. *Péter piszkál. (Nem 1. vagy 2. személyre vonatkoztatva!)
c. János tologat valamit.
d. *János tologat.

(9a) és (9c) ennek értelmében úgy értelmezendő, mint testetlen határozatlan névmást tartalmazó mondatok. A tárgyatlanul használt *eszik, olvas* stb. jellemzésének természetesen jeleznie kell azt, hogy jelentése magában foglalja egy megfelelő szerepű argumentum létezését is. Függvényekben gondolkozva ez úgy érhető el, hogy a megfelelő argumentumhelyen szereplő változót lekötjük egy egzisztenciális kvantorral:

(11) a. $f(x,y) \rightarrow \exists y[f(x,y)]$ – azaz:
b. $\text{eszik}(\text{evő}, \text{evett}) \rightarrow \exists(\text{evett})[\text{eszik}(\text{evő}, \text{evett})]$

A (11) alattiakat a következőképpen olvashatjuk ki. A nyíl — mint minden további sémánkban is — azt jelöli, hogy a séma egésze egy műveletet ír le, mégpedig azt a műveletet, amely a bal oldalán látható formulából előállítja a jobb oldalon látható formulát. A művelet konkrét tartalma mindig a két oldal összehasonlításából állapítható meg. Jelen esetben a bal oldali formulákban csak szabad változókat találunk, a jobb oldalon pedig ugyanaz a formula szerepel annyi eltéréssel, hogy egyik változóját az ∃ jellel jelölt egzisztenciális kvantor köti. A séma tehát a szabad változó egzisztenciális kvantorral való lekötésének a műveletét ábrázolja. A művelet a két szereplő megnevezését megkívánó *eszik* igéből a 'valamit-eszik' jelentésű *eszik* igét állítja elő, amely már csak az evő megnevezését kívánja meg.

Ez a művelet az eredeti lexikai tételből egy eggyel kevesebb szabad (azaz: külső) argumentumhelyet tartalmazó lexikai tételt állít elő. (Az új tétel az egzisztenciálisan kötött argumentumot tulajdonképpen belső szemantikai argumentumként tartalmazza.) Az átalakítás pontosabb megfogalmazását és a javasolt megoldással kapcsolatos problémák ismertetését itt is mellőzzük. További hasonló folyamatokat a 6.2. pontban fogunk említeni.

Csak utalásszerűen említjük meg itt azt az esetet, amikor a vonzat formailag ugyan elhagyható, de az eredményül kapott mondat elliptikus, azaz csak olyan nyelvi kontextusban vagy olyan szituációban használható, amely lehetővé teszi a meg nem nevezett szereplő azonosítását:

(12) a. A gyerekek már mennek (az állomásra).
b. A kávét én viszem (a kirándulásra).

(13) a. Péter holnap jön. (=ide)
b. A vonat közeledett. (=a kontextusban adott helyhez)

Mivel a közlendő megértéséhez itt a kontextus valamelyik elemével még azonosítanunk kell az egyik szereplőt, az annak fenntartott argumentumhely nyilvánvalóan nem lehet lekötött (azaz nem a lexikai tételen belül azonosított belső argumentummal állunk szemben). A jelentést megadó függvény tehát a vonzat elliptikus elhagyásakor változatlan marad — ez meg is felel annak a ténynek, hogy a régens jelentésében nem következik be változás. A külső argumentumot megnevező vonzat elhagyhatóságát nem a jelentést megadó függvényben, hanem a tétel más szintjein kell rögzítenünk (bővebben l. a 6.2.5. pontban).

A fakultativitás három típusának iménti vizsgálatára alapozva fogalmi apparátusunkat tovább bővíthetjük:

1. A szótári tételek egy része nem szerepel az állandó szójegyzéken, hanem lexikai szabályok működésének az eredményeként más tételekből áll elő. (8), (11) és (13) alapján azt is leszögezhetjük, hogy a lexikai szabályok nem feltétlenül változtatják meg a régens alakját (nem feltételenül járnak együtt morfológiai változással, azaz hagyományos értelemben vett szóképzéssel), gyakran csak a szó vonzatstruktúráját változtatják meg.

4.4. A jelentés szerkesztettsége

Hasonlítsuk össze az alábbi mondatpárok tagjait:

(14) **a. A labda a ház mögé gurult.**
b. Pali a ház mögé gurította a labdát.

(15) **a. A táska az ágy alá csúszott.**
b. Mari az ágy alá csúsztatta a táskát.

Az a. mondatok állítmányai itt „valódi" mozgásigék, azaz alanyuknak nem pusztán a mozgásmódjáról számolnak be, hanem annak haladó mozgására utalnak. Ennek alapján alkalmazhatónak tűnik rájuk a (8) szabály jobb oldalán látható felírás:

(16) **'gurul (1, 2<helyig>)'**
[haladás]

Ugyanennek a jelentéselemnek a megléte indokolni látszik azt, hogy a b. alatti igéket így írjuk fel:

(17) **'gurít (1, 2, 3<helyig>)'**
[haladás]

Ez a felírás azonban nem tükröz egy nagyon lényeges tényt, mégpedig azt, hogy a tárgyas ige mellett a tárgy (nem pedig — mint a tárgyatlanoknál — az alany) nevezi meg a mozgást végző szereplőt, az irányhatározó ennek a szereplőnek a mozgására vonatkozik. Ennek az összefüggésnek a kezelésére a (17) alatti felírás nem elégséges, mivel nem ad módot annak eldöntésére, hogy az ige jelentése a két szereplő közül melyikre vonatkoztatja a haladó mozgást. Ilyen döntések megtételére csak az adhat módot, ha a szóban forgó jelentéselem nem az ige jelentésének „egészéhez", hanem annak csak bizonyos összetevőihez kapcsolódik közvetlenül. (14)–(15) igéinek jelentését ezért nem a (16)–(17), hanem a (18) alatti sémák mintájára kell elképzelnünk:

(18) **a. '(1) forogva HALAD (2)<helyig>'**
b. '(1) OKOZZA [(2) forogva HALAD (3)<helyig>]'

(17)-tel szemben (18b) azt az információt is tartalmazza, hogy a haladó mozgás jelentéseleme (amire itt a HALAD betűsor utal) a (2) szereplőre vonatkozik, s hogy (1) ennek az előidézője. A jelentéselemek így hierarchikus struktúrát alkotnak: az OKOZ elemnek két argumentuma van: az (1) szereplő és az általa előidézett, szögletes zárójelek között leírt szituáció. (2) haladása ennek az alárendelt szituációnak a leírásához tartozik.

A szereplőkre ily módon már fogalmi szerepeik egyes tulajdonságain keresztül is hivatkozni tudunk, ami a minimális feltétele annak, hogy velük kapcsolatban egynél több igére érvényes állításokat is megfogalmazhassunk. (18a) mintájára így a mozgásmódokat jelölő igékre vonatkozó (8) szabályt is átfogalmazhatjuk és általánosíthatjuk:

(19) '(1) y módon MOZOG' ⇒ '(1) y módon mozogva HALAD (2)<helyig>'

Leszögezhetjük tehát:

1. A szótári egységek jelentése nem egyenrangú jelentéselemek rendezetlen együttese (vagy ami ugyanaz: egyszerű összege), hanem jelentéselemekből felépülő **struktúra**, amelyben magukon a jelentéselemeken kívül a közöttük fennálló viszonyrendszer is jelentésmeghatározó tényező.

4.5. Redundanciaszabályok

A *gurul* és a *gurít* jelentésének egymáshoz való viszonya (‘gurít’ = ‘okozza, hogy guruljon’) távolról sem mondható egyedi jellegűnek. Az azonos tőből képzett tárgyatlan-tárgyas igepárok tagjainak többségében, valamint bármely alapige és a belőle képzett műveltető ige jelentése között (az okozás módjának esetleges további specializálásával kiegészítve) ugyanezt a viszonyt találjuk:

(20) 'mozdít' – 'okozza, hogy mozduljon'
'feszít' – 'okozza, hogy feszüljön'
'ugráltat' – 'okozza, hogy ugráljon'
'vágat' – 'okozza, hogy vágjon'
stb.

Az ilyen igepárok tárgyas, illetve műveltető tagjainak jelentése tehát a következő módon fejezhető ki párjuk jelentésének felhasználásával. (Egy szigorúbb felírás természetesen megkívánná a V_{caus} és a kauzálást megengedő V_x igeosztályok pontos körülhatárolását.):

(21) '$V_{caus}(1,\ldots)$' – '(1) OKOZZA [$V_x(\ldots)$]'

Az azonos tőből vagy egymásból képzett egységeket a szótárban egymástól független lexikai tételek képviselik. A közöttük fennálló szisztematikus kapcsolatok ismerete azonban nyelvtudásunknak részét képezi, így a szótárnak ezeket a kapcsolatokat is tükröznie kell. Eddig kialakított fogalomrendszerünk az ilyen kapcsolatokról csak ott képes számot adni, ahol az egyik egységet produktív lexikai szabállyal

hoztuk létre a másikból. A (21) alatt vázolt jelentésviszonnyal jellemezhető V_{caus}—$V_x$igepárok tagjait csak azokban az esetekben kötik össze ilyen produktív szabályok, amelyekben $V_{caus}V_x$-ből képzett „valódi" (*-at/-et, -tat/-tet* képzős) műveltető ige. (A konkrét lexikai szabályokat itt még korai lenne megfogalmaznunk (l. 6.3.), de az nyilvánvaló, hogy a műveltető igék döntő többségét indokolatlan lenne rögzített tételként szerepeltetni a szótárban, ehelyett produktív — morfológiai változást is előidéző — lexikai szabállyal kell előállítanunk őket.) A *tanul—tanít, feszül—feszít, tapad—tapaszt, horpad—horpaszt* stb. pároknak azonban mindkét tagját rögzített tételként kell felvennünk, ami azt jelenti, hogy a közöttük fennálló jelentésbeli kapcsolat rögzítését más eszközökkel kell megoldanunk. Ezt a célt szolgálják az úgynevezett lexikai redundanciaszabályok.

1. A redundanciaszabályok nem generáló szabályok, nem hoznak létre újabb egységeket, mindössze az egységek bizonyos osztályai között meglévő kétirányú kapcsolatokat rögzítik. Felírásukban ezért az egymással kapcsolatban álló osztályok általános jellemzőit rögzítő formulák között kétirányú nyilat használunk.

Az imént vizsgált jelentésviszonyban álló *-ul* és *-ít* képzős igék közötti kapcsolatot az alábbi részleges (eddig nem említett információkat nem tartalmazó) redundanciaszabályban rögzíthetjük:

(22) $[[x][ul]_{Aff}]_{Vi}$: '(1)…' ⇔ $[[x][ít]_{Aff}]_{Vtr}$: '(2) OKOZZA [(1)…]'

A szabályt a következőképpen olvashatjuk ki: az *-ul* képzőt tartalmazó tárgyatlan igék (bal oldal), illetőleg az *-ít* képzős, OKOZ jelentéselemet tartalmazó tárgyas igék (jobb oldal) esetében van esély arra, hogy szótárunkban megtalálható egy olyan tétel is, amely ugyanazon tövet (*x*) tartalmazza, de a másik jellemzésnek felel meg.

Világosan kell látnunk, hogy a redundanciaszabály nem kétirányú produktív képzési lehetőségre utal. Nem azt állítja tehát, hogy a szabály egyik oldalát kielégítő tételhez mindig található (vagy létrehozható) a másik oldalt kielégítő tétel. Mindössze annyit mond, hogy a rögzített szótári tételek között *esetleg* van olyan, amely kielégíti a másik oldalt, s egyben megmutatja, hogy hol keressük ezt a (nem feltétlenül létező) tételt. A szabály formája arra is módot ad, hogy kifejezési nehézségeink áthidalására vagy sajátos hatások elérésére — a nyelv szabályait tudatosan megsértve — alkalmilag „felélesszük" a benne „betokosodva" rejlő, egykoron produktív képzési lehetőségeket. (Pl. *Ki kell takarítanom a konyhát, mert magától nem takarodik ki*.)

Amennyiben valamely **a** lexikai tételből egy produktív szabály olyan **b** tételt állítana elő, amelynek jelentése megegyezik egy, az **a**-hoz redundanciaszabállyal kapcsolódó, szótárilag rögzített **c** tételével, úgy a szóban forgó jelentés kifejezésére mindig a **c** formát használjuk. Egyszerűbben kifejezve: egy redundanciaszabállyal elérhető tétel létezése meggátolja („leblokkolja") a vele azonos jelentésű egységet létrehozni képes produktív szabály működését. Az „okoz" jelentésmozzanat hozzáadására például a műveltető igeképzés a produktív eljárás. Az a tény azonban, hogy a *gurul* igéhez a (13)

redundanciaszabály ebben a jelentésben a *gurít* tételt társítja, leblokkolja a *gurultat* ige létrehozását. A blokkoló hatás csak valódi jelentésazonosság esetében érvényesül. Amennyiben a redundanciaszabállyal elérhető tétel (mint az a rögzített tételeknél nem ritkaság) jelentésmódosulás vagy kétirányú jelentésfejlődés következtében kizárólag a szabály alapján megjósolhatótól eltérő jelentést hordoz, úgy a kívánt jelentés kifejezésére a produktív képzési szabályt kell működtetnünk.

(23) a. Péter megkerülte a házat.
b. János megkerültette Péterrel a házat.
c. *János megkerítette Péterrel a házat.
megkerül : 'körbejár'
megkerít : 'megkeres, visszaszerez'

Redundanciaszabályok tartják a kapcsolatot a 3.10.:(52)-ben említett ken_1–ken_2 típusú váltakozást mutató igepárok tagjai között is.

Végezetül meg kell említenünk, hogy a képzési szabályokkal létrehozható formák egy része is lexikalizálódik, azaz bizonyos jelentéstöbbleteket felvéve vagy erősen módosult jelentésben felkerül a stabil szólistára. A képzési szabály ilyenkor a stabil szólista két elemét kapcsolja egymáshoz, azaz ezeknek az elempároknak a. vonatkozásában redundanciaszabályként funkcionál (24). A rögzült tétel léte azonban ebben az esetben — mivel nem a produktív szabállyal előállítható jelentést „fedi le" — nem akadályozza meg azt, hogy az alapszóra a szabályt képzési szabályként is alkalmazzuk (25).

(24) János hátratolatott a sarokig.
tolat : 'járművel hátrafelé halad'

(25) *János hátratolatta Péterrel a szekrényt.*
tolat : 'okozza, hogy toljon'

A képzési szabályok felől haladva tehát a képzési és a redundanciaszabályok közötti határ nem abszolút: minden képzési szabály egyben redundanciaszabályként is funkcionál (de — a „tudatos felélesztés" fent említett eseteitől eltekintve — nem megfordítva).

4.6. Thematikus szerepek

A jelentésszerkezet elemeire támaszkodva lényeges szabályokat fogalmazhatunk meg az egymással derivációs kapcsolatban álló tételek közötti viszonyokra, az egyes tételek mellett előforduló vonzatok megjelenési feltételeire, a vonzatok szintaktikai viselkedésére és morfológiai kifejezésére vonatkozóan.

A régensekre és vonzataikra vonzatkozó legfontosabb összefüggéseket azonban általában meg lehet fogalmazni a konkrét jelentéselemeknél általánosabb fogalmak használatával is. A 2.2.2. pontban már említést tettünk a fogalmi szerepek feltételezett osztályairól, az úgynevezett thematikus szerepekről, valamint arról, hogy ezekre hivatkozva fontos általánosítások fogalmazhatók meg a vonzatokkal kapcsolatban. Ha körvonalazatlan formában is, de ennek a gondolatnak az elemei fedezhetők fel a

mondatrészek hagyományos definícióiban szereplő efféle megállapítások mögött: (A tárgy) „Általában azt az élőlényt, dolgot, jelenséget, tulajdonságot vagy mennyiséget jelöli meg, amelyre a cselekvés *irányul,* amelyen a cselekvés *végbemegy,* illetőleg azt nevezi meg, ami a cselekvés eredményeként *létrejön*. ” (A mai magyar nyelv rendszere II. 147.) Az idézetthez hasonló megállapításoknak a mondatok megszerkesztésekor természetesen csak abban az esetben vehetjük hasznát, ha minden egyes régensről rendelkezésünkre áll az az információ, hogy melyik vonzata milyen szerepű argumentumot jelöl — a cselekvés kivitelezőjét, elszenvedőjét, a szituációban létrejövő dolgot nevezi-e meg, vagy valami mást. Ezt úgy biztosíthatjuk, hogy a lexikai tételekben a jelentésreprezentáció egyes argumentumhelyeihez társítva megadjuk mindegyik argumentum thematikus szerepét is. A (26a) alatti, egyszerűbbnek látszó felírási mód helyett ennek a hozzárendelésnek a rögzítésére a (26b) formát fogjuk használni, mivel a későbbiekben a tételek jellemzése tovább fog bővülni. A thematikus szerepek listáját a továbbiakban is szögletes zárójelek között fogjuk megadni, de a (26b)-hez hasonló formájú egyszerűbb tételeken belül ezeket a zárójeleket és a szerepek közötti vesszőket rendszerint elhagyjuk majd.

(26) a. **‘(1) ver (2)’** **<1: cselekvő, 2: elszenvedő>**

b.

	[cselekvő, elszenvedő]	
	|	|
‘(1) ver (2)’	**< 1,**	**2 >**

A vonzathelyek ilyen szempontú jellemzése nem öncél; a vonzatok formai és viselkedésbeli jellemzőinek a kialakítását, a régensek közötti viszonyok leírását kell szolgálnia, azaz csak akkor és csak olyan részletességig indokolt, amíg ezt a célt szolgálja. A thematikus szerepek tehát nem szemantikai, hanem szintaktikai feladatot látnak el: nem a jelentésleírást szolgálják (hiszen ahhoz nem adnak semmiféle, a jelentésreprezentációban meg nem lévő információt), hanem az említett, formai jellegű sajátosságok megragadását. Ennek megfelelően nem az argumentumhelyek, hanem a vonzathelyek jellemzéséhez tartoznak hozzá.

(27) Thematikus szerepek:
A vonzatok grammatikai tulajdonságait nagymértékben megszabja a jelöltjük által betöltött fogalmi szerep. A vonzatok viselkedését azonos módon behatároló fogalmi szerepeket ugyanazon általánosabb szereptípus képviselőinek tekintjük, s ezeket a szereptípusokat thematikus szerepeknek nevezzük.

A thematikus szerepek általánosan elfogadott, formálisan kezelhető rendszerét mind a mai napig nem sikerült kialakítani, sőt sokan ennek elvi lehetőségét is kétsége vonják. A szótári jelentés reprezentálásával kapcsolatos újabb elképzelések egyre erősebben megkérdőjelezik még azt a feltevést is, hogy a grammatika formalizmusában egyáltalán szükség van egy ilyen önálló reprezentációs szintre. Mindennek ellenére a thematikus szerepek nem szorulnak ki a nyelvészet fogalomtárából, s használatuk továbbra is általánosan elterjedt a problémafeltáró munkákban, mivel viszonylagos körvonalazatlanságuk ellenére is igen hasznos heurisztikus eszköznek bizonyultak számtalan, korábban

nem kezelhető jelenség feltárásában és leírásában. A továbbiakban egyes összefüggések vizsgálata során mi is hivatkozni fogunk bizonyos thematikus szerepekre. Ilyenkor a (28) alatti listán felsorolt szerepeket fogjuk adottaknak tekinteni, de ha erre nyomós okot találunk, akkor az egyes jellemzéseket, sőt a megkülönböztetendő szerepek listáját is korrigálni fogjuk:

(28)

Ágens (cselekvő; rövidítése: AG): aktív résztvevő, azaz olyan szereplő, amely szerepét saját energiáinak mozgósításával vagy féken tartásával tölti be (**Péter** *veri Pált*; **Péter** *ugrál*; **Péter** *hagyta, hogy lefektessék*).

Experiens (átélő; EXP): nem akaratlagos pszichikai folyamat átélője, pszichikai állapot hordozója (**Péter** *elfelejtett bevásárolni*; **János** *szereti a gesztenyét*).

Természeti erő (TE): „önműködő" résztvevő: olyan szereplő, amely a rá jellemző, saját maga által nem befolyásolható aktivitással vesz részt a szituációban (**A szél** *fúj*; **A vihar** *kidöntötte a fát*; *Pétert* elütötte **a vonat**).

Instrumentum (eszköz; INS): eszköz szerepű résztvevő: olyan szereplő, amely egy másik szereplőtől kapott impulzusok tehetetlen közvetítése révén hatást gyakorol egy harmadik szereplőre (*Péter* **bottal** *veri Pált*; *Mari* **ollóval** *vágja a kenyeret*; **A kulcsom** *nyitja a kaput*).

Jellemzett (J): nem változó tehetetlen résztvevő: olyan szereplő, amely nem fejt ki semmiféle hatást a többi szereplőre, nem fejt ki semmiféle aktivitást, nem érik külső hatások, sem benne, sem vele nem megy végbe változás (**Péter** *beteg/katona*; *Péter látja/nézi* **Pált**; *Péter kikerülte* **Pált**).

Patiens (elszenvedő; PAT): „alakuló" résztvevő: olyan szereplő, amelynek tulajdonságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át (*Péter betörte* **az ajtót**; *János széttépte* **a papírt**; **Mari** *meghízott*).

Centrum (középpont; CTR): „az esemény középpontjában álló" résztvevő: a Jellemzett és a Patiens közös fölöttes szereptípusa. Felvételét az indokolja, hogy a Jellemzetteket és a Patienseket megnevező vonzatok grammatikai viselkedése igen lényeges — és csak erre a két szerepre jellemző — egyezéseket is mutat (l. elsősorban A főnévi csoport szerkezete c. fejezetben).

Lokális (hely; LOC): a régenssel jelölt szituációnak részét képező tér- vagy idővonatkozás megjelölése. (*Az öcsém* **egy palotában** *lakik*; **A terem** *500 főt fogad be*; *Az előadás* **öt órakor** *kezdődik*).

Kezdőpont (KP): a régenssel jelölt mozgás vagy változás kiinduló pontja, ill. kiindulási állapota (*A férfi kijött* **a szobából**; *János* **néhány szál deszkából** *asztalt barkácsolt*).

Direkcionális (Irány; DIR): a régenssel jelölt mozgás befejező pontja, (*A férfi bement* **a szobába**; *Péter veri* **az asztalt**).

Eredmény (RES): a régenssel jelölt változás záró állapota, eredménye (*János néhány szál deszkából* **asztalt** *barkácsolt*; *Mari* **vörösre** *festette a haját*; *Kati* **szénné** *égette a húst*).

Végpont (VégP): a Direkcionális és az Eredmény közös fölöttes szereptípusa.

Propozicionális (PROP): a régenssel jelölt szituáción belül hivatkozott tényállás, azaz olyan szituáció, amelyet a régens valamilyen tágabb összefüggésben szerepeltet (*Jó,* **hogy van pénzem**; *Nem tudom,* **hogy van-e pénzem**; *Megígérem,* **hogy ott leszek**).

Az egyes szerepek neve mellett *nem* definíciókat adtunk meg, hanem annak leírását, hogy az adott thematikus szerepet betöltő vonzatok jelöltjeit a tipikus esetekben milyen valóságbeli viszonyokban láttatja a régens jelentése. Ez a leírás a felsorolt kategóriáknak ugyanúgy csak a szemantikai alapjait körvonalazza, mintha a német nyelvtani nemekről annyit mondanánk, hogy egyikük a biológiailag nőnemű lények, másikuk a biológiailag hímnemű lények, harmadikuk az élettelen dolgok megnevezéseit tartalmazza. Bár a kezdő nyelvtanulónak egy ilyen jellemzés kapaszkodót jelenthet a nyelvtani nem fogalmának megértésében, s egyes szavak nemének „kitalálásában", jói tudjuk, hogy a jellemzés nem igaz: a különböző nyelvtani nemű szavak osztályait csak nyelven belüli formális viselkedésük eltéréseivel definiálhatjuk. Hasonló a helyzet a thematikus szerepek esetében is. Feltételezésüknek nem az az oka, hogy a valóságban meg tudunk különböztetni ilyen viszonyokat, hiszen akkor önkényesen kinevezhetnénk thematikus szerepnek bármely nekünk tetsző valóságbeli viszonyt vagy viszonyegyüttest, s felvehetnénk efféle szerepeket is: Forgó (a *forog, forgat, fordul, pörög, pörget, pördül, gurul, gurít* stb. igéknél); Beteg (a *tüsszög, hány, szédül, gyógyul, gyógyít* stb. mellett), s így tovább a végtelenségig — ugyanúgy, ahogy nyelvtani nemként vehetnénk fel a növényneveket vagy a ruházati cikkek neveit. Az egyes thematikus szerepek feltételezését az argumentumokat jelölő vonzatok formai és viselkedésbeli tulajdonságaiban tapasztalható szisztematikus különbségek indokolják, s valódi definícióik nem mások, mint ezeknek a tulajdonságoknak az együttesei. (Gondoljunk ismét a nyelvtani nemre!) Ha ezeket a tulajdonságegyütteseket nem is lehet olyan könnyen megadni, mint a nyelvtani nemek jellemzőit, illusztrációként tekintsünk át egy példasort. (A (29) alatti példaanyag és a gondolatmenet Ch. J. Fillmore (1968) munkáján alapul):

(29) a. Az öcsém betörte az ablakot.
b. A szél betörte az ablakot.
c. A kalapács betörte az ablakot.
d. Az öcsém betörte az ablakot { egy kalapáccsal / *a széllel }.
e. *A kalapács betörte az ablakot { az öcsémmel / a széllel }.
f. *A szél betörte az ablakot { egy kalapáccsal / az öcsémmel. }.
g. Az öcsém meg egy kislány betörte az ablakot.
h. *Az öcsém meg { a szél / egy kalapács } betörte az ablakot.
i. *A szél meg egy kalapács betörte az ablakot.
j. Az ablak betört a széltől.
k. *Az ablak betört az öcsémtől.
l. ?Az ablak betört a kalapácstól.
m. az öcsém múltkori ablakbetörése
n. *{ a szél / a kalapács } múltkori ablakbetörése

A mondatsor azt illusztrálja, hogy az a.–c. mondatok elemzése igen szegényes akkor, ha azonos felépítésűeknek tekintjük őket, s mindössze abban látunk közöttük különbséget, hogy alanyuk különböző főnevekkel van kifejezve. Ezek az alanyok ugyanis nem egyenértékűek egymással: különböző thematikus szerepű argumentumokat képviselnek. Erre utalnak a tovább-bővítés (d.–f.), a mellérendelhetőség (g.–i.), az azonos tővel alkotható másik vonzatstruktúrában (j.–l.) és a nominalizációkban (m.–n.) tapasztalható viselkedés terén megnyilvánuló eltérések. A példasor az Ágens (*az öcsém*), a Természeti erő (*a szél*) és az Instrumentum (*a kalapács*) tipikus, más igék mellett is jellemző viselkedésbeli eltéréseinek egy részét illusztrálja, de általánosabb tanulságok levonására is módot ad. A leglényegesebb megfigyeléseket a következőkben összegezhetjük:

1. Vonzat funkciójú mellérendelő szerkezet csak azonos thematikus szerepű résztvevőkből hozható létre. Ez azt támasztja alá, hogy az argumentum által betöltött thematikus szerep valóban a *régens* jellemzésének — és nem a szerepet betöltő egységek jellemzésének — képezi a részét, s a mellérendelő szerkezet tagjainak jelöltjei együttesen töltenek ki egyetlen üres argumentumhelyet. A mellérendelés tehát nem igeellipszis révén jön létre, mert az megengedi különböző thematikus szerepű vonzatok megmaradását is:

   (30) **Tegnap én törtem be az ablakot, ma pedig { a szél / a te kalapácsod }.**

   Igeellipszis esetén ugyanis két „igepéldánnyal” van dolgunk (még ha az egyik törlődött is), amelyek külön-külön határozzák meg argumentumaik thematikus szerepét.

2. A mondatainkban konkrétan előforduló thematikus szerepekről a következőket állapíthatjuk meg:
   a. Ha kétargumentumú ige egyik argumentuma Patiens, a másik pedig Ágens vagy Instrumentum, akkor (cselekvő igealak mellett) az előbbi argumentum tárgyként, az utóbbi alanyként fejeződik ki (vö. (29a,c),g.,k.,l.).
   b. Ha a második argumentum Természeti erő, akkor emellett (vö. (29b)) van egy további lehetőség is: a Patiens alanyként, a Természeti erő *-tól/-től* ragos bővítményként is realizálódhat (vö. (29j)).
   c. Az Ágens és az Instrumentum egy Patiens mellett ugyanazon (három argumentumú) ige vonzataként is előfordulhat, de ilyenkor a Patiens csak tárgyként, az Ágens csak alanyként, az Instrumentum csak eszközhatározóként fejeződhet ki (vö. (29d,e),f.).

Számunkra jelen pillanatban ezek az összefüggések nem önmagukban, hanem az általuk illusztrált általánosabb tétel szempontjából jelentősek: Amennyiben az argumentumok thematikus szerepének megadása részét képezi a régens szótári reprezentációjának, úgy az említettekhez hasonló összefüggések

alapján a régensek jelentős része mellett megjósolhatóvá — azaz kiszámíthatóvá — válik a bővítmények szintaktikai funkciója.

4.7. A bővítmények a mondatban

4.7.1. Szintaktikai funkciók

A mondatok bonyolult struktúrák, amelyeken belül az egyes bővítmények nem egyenrangúak egymással, s a különböző rangú bővítmények szintaktikai tulajdonságai jelentős mértékben különböznek egymástól. A bővítmények szintaktikai rangjait hagyományos terminussal mondatrészfunkcióknak, generatív grammatikai terminussal szintaktikai funkcióknak nevezzük. A legfontosabb funkciók elnevezése jól ismert a hagyományos nyelvtanokból is: az alany, a tárgy és a különböző határozók évezredes fogalmak. Mint azonban az ilyen „öröklött" fogalmak esetében gyakran előfordul, ezek hagyományos értelmezése nem elégíti ki egy formális rendszer igényeit, így az általunk megkülönböztetendő funkciók és a hagyományos mondatrészek közötti viszonyról szólnunk kell néhány szót.

A hagyományos nyelvtan mondatrész-definícióiban a szintaktikai kritériumok helyét gyakran szemantikai és morfológiai szempontok veszik át — a határozók továbbosztásában szinte már csak ilyenekkel találkozunk —, ami nyilvánvaló következetlenség, s nagymértékben megnehezíti a valós szerkezeti összefüggések feltárását. Egy következetesen szintaktikai alapú felosztásban bármely két vonzat vagy bármely két szabad határozó sokkal inkább rokona egymásnak, mint egy helyhatározói viszonyító elemmel jelölt vonzat egy helyhatározói funkciójú szabad határozónak — a hagyományos nyelvtan mégis az utóbbiakat tekinti ugyanazon szűkebb kategórián (a helyhatározókén) belül egymás rokonainak (pl.: *a szomszéd házban sakkozik,* illetve *a szomszéd házban lakik*). A továbbiakban mi természetesen következetesebben igyekszünk eljárni, s kiindulásként a következő főbb szintaktikai funkciókat fogjuk megkülönböztetni: alany, tárgy, egyéb vonzat, szabad határozó. Az egyéb vonzatokat alapvetően az általuk kifejezett thematikus szerepek szerint fogjuk tovább osztani.

A figyelmes olvasó már gyaníthatja, hogy a szintaktikai funkciókat a hagyományos nyelvtanok mondatrészviszonyainál kevésbé „tartalmas" fogalmaknak tekintjük, azaz megkülönböztetésükben nem kívánjuk felhasználni a hagyományos mondatrészmeghatározások olyan elemeit, amelyek nem a nyelvi egység mondatszerkezetbeli, szintaktikai tulajdonságait, hanem a jelölt dolognak vagy személynek a valóságbeli szituációban játszott szerepét jellemzik. Példaképpen megemlíthetjük a tárgy hagyományos meghatározásaiban előforduló efféle megállapításokat: „a mondatnak az a bővítménye, amelynek jelöltjére a szituáció egy másik szereplőjének, az alany jelöltjének a cselekvése irányul". Az általunk vázolt rendszer magából a valóságból semmit sem vezet le. Az argumentumok szerepével kapcsolatos információkat (amelyek nem valóságbeli, hanem nyelvi kategóriákat jellemeznek) jól elkülönülő síkokon, a szemantikai reprezentáció, s közvetve a thematikus szerepek szintjén kezeljük. Mint már

példákkal is illusztráltuk (vö. 3.6.), ezek az információk nem határozzák meg közvetlenül a szereplőt megnevező nyelvi egység szintaktikai tulajdonságait.

Az általunk vázolt keretben a szintaktikai funkciók ilyen értelemben „tartalmatlan", jelentés nélküli fogalmak. Képszerűén fogalmazva leginkább mondatbeli „rangoknak" kell tekintenünk őket, amelyekre mindenekelőtt az összetevők közötti aszimmetrikus szintaktikai viszonyok leírásához van szükségünk. Ilyen aszimmetriákat találunk például a bővítmények mozgathatóságában, koreferenciviszonyaikban, más egység által való feltételezettségükben (vonzatok ↔ szabad határozók), az egyeztetési jelenségekben stb. Azt, hogy egy-egy bővítmény milyen tulajdonságokat mutat az említett szempontokból, alapvetően mondatbeli „rangja", azaz szintaktikai funkciója határozza meg. Ezek a „rangok" közvetlenül nem határozhatók meg az egységeknek sem kategoriális, sem thematikus, sem morfológiai tulajdonságaival, s a nyelvek összességét tekintve az egységnek a közvetlen összetevős szerkezetben elfoglalt helyével sem (bár bizonyos nyelvekben igen szoros megfelelések állnak fenn az ágrajzbeli pozíció és a szintaktikai funkció között). Mind ez ideig olyan komplex kritériumrendszert vagy eljárást sem sikerült megalkotni, amellyel ezekre vagy más fogalmakra támaszkodva kielégítően definiálhatnánk őket. Tudásunk jelenlegi szintjén ezért a szintaktikai funkciókat célszerűbb definiálatlan primitív fogalmakként kezelni, mintsem látszatdefiníciók gyártásával kísérleteznünk.

Az elmondottakból következően tehát a névszói szintagmák a mondat szerkezetébe belépve mind jelöltjük sajátosságaitól, mind saját állandó jellemzőiktől (lexikai anyaguktól, belső szerkezetüktől) független, csak a szintaktikai funkciójukból (tehát mondatszerkezetben rangjukból) következő tulajdonságokat is felvesznek. A magyarban a legszembetűnőbb ilyen „felvett" tulajdonság a szintaktikai funkcióra utaló esetrag, amely a lényeget tekintve nem egyéb puszta „rangjelzésnél". (Később látni fogjuk, hogy az esetrag nem csak szintaktikai funkciót jelölhet.) E tulajdonságok számbavételével ugyan eldönthetjük, hogy valamely egység milyen szintaktikai funkciót tölt be egy adott mondatban, de magukat a szintaktikai funkciókat általában véve ezeken a tulajdonságokon keresztül sem definiálhatjuk. Ennek két fő oka van. Az egyik az, hogy e tulajdonságok jelentős része nyelvről nyelvre változhat. (Ez nem kérdőjelezi meg egy univerzális ranglétra létezését, mert a meglévő tulajdonságok aszimmetriái alapvetően azonos szerkezetűek.) Lényegesebb azonban a másik ok: mivel a megfigyelhető tulajdonságokat a funkció következményeinek, velejáróinak tekintjük, ezek a definíciók körkörösek lennének.

Az alábbiakban felsoroljuk, majd röviden jellemezzük azokat a szintaktikai funkciókat, amelyekre fejezetünkben hivatkozni fogunk.

(31)

A szerkezeti fej fogalmát kötetünk bevezetője részletesen ismerteti. A fogalom lényege egyszerűen megragadható: a mellérendelések kivételével a mondatokban megtalálható minden szerkezet egy X^0 kategóriájú (lexikai) egység bővítésének tekinthető, s ezt az egységet nevezzük a szerkezet fejének. Itt ehhez csak annyit tennénk hozzá, hogy a régensek legtipikusabb mondatbeli szerepe az, hogy szerkezeti fejekként funkcionáljanak.

A predikatív bővítményeket (azaz a predikatív vonzatokat és a predikatív szabad határozókat) és a módosítókat külön alpontokban tárgyaljuk majd (vö. 7., illetve 5.3.3. és 8.3.), így jellemzésüktől itt eltekintünk. Komplementum funkciót a vonzatszerepű, utalószó nélküli tagmondatok hordoznak, amelyekkel fejezetünkben nem foglalkozunk.

A bővítmények két fő csoportja (a vonzatok és a szabad határozók) közötti alapvető különbség a régenshez való tartozás, ill. annak hiánya. Egy tagmondaton belül minden vonzatfajta csak egyszer lehet képviselve, míg szabad határozó akárhány lehet tagmondatonként.

A thematikusan szabad és a thematikusan kötött funkciók megkülönböztetésének alapjában az áll, hogy míg az utóbbiak csak egy-egy konkrét thematikus szerep kifejezésére alkalmasak, addig az előbbiekkel különböző thematikus szerepű argumentumokat is kifejezhetünk (l. 3.6.). A thematikusan szabad vonzatok régensüktől ún. szerkezeti esetet kapnak, míg a thematikusan kötött vonzatok ún. inherens esetet viselnek. A komplementumok és a predikatív vonzatok státusa ebből a szempontból nem tisztázott: bár van olyan nézet, hogy minden esetben ugyanazt a (PROP, azaz Propozicionális) thematikus szerepet fejezik ki, valószínűbb azonban, hogy nem tekinthetők mindig azonos thematikus szerepek kifejezőinek. A különböző szerepjelölt funkciók az általuk kifejezett thematikus szerepek szerint különülnek el egymástól. Címkézetteknek azokat a vonzatokat nevezzük, amelyeknek esetragját — annak ellenére, hogy nem a thematikusan szabad szintaktikai funkciók valamelyikét hordozzák — nem jelöltjük thematikus szerepe határozza meg, hanem régensük azt egyedileg írja elő a számukra (pl.: *gyönyörködik a festmény***ben**).

A felsorolt funkciók között fennálló szintaktikai aszimmetriák közül néhányat a következő táblázatban mutatunk be. (A hátralevő részekben (l. 5.3.), valamint A főnévi csoport szerkezete c. fejezetben további aszimmetriákkal is találkozunk majd.)

(32)

	szabad határozó (nem predikatív)	vonzat		
		thematikusan kötött	thematikusan szabad	
			tárgy	alany
kimozdíthatók-e belőle egyes összetevők	–	+	+	+
kontrollálhat-e visszaható és kölcsönös névmást	–	(+)	+	+
lehet-e visszaható, ill. kölcsönös névmás	+	+	+	–
egyezhet-e vele az ige	–	–	+	+

A fenti tulajdonságokat az alábbi példákkal illusztrálhatjuk:

(33) a. **Kinek* is kérdezted, hogy kártyáztam-e *a házában?*
b. %*Kinek* is kérdezted, hogy laktam-e *a házában?*

(34) a. *Tegnap *a gyerekek miatt* szidtam meg *egymást/sajátmagukat.*
b. Tegnap *egymás/sajátmaguk* miatt szidtam meg a *gyerekeket.*

(35) a. *Jánosék* nem látták *egymást/magukat.*
b. **Egymás/maguk* nem látták *Jánosékat.*

(36) a. **Mellettünk* János olvas*tunk.*
b. Tegnap *titeket* nem láttá*lak.*

A *kinek a házában* (33a)-ban szabad határozó, (33b)-ben vonzat — a *kinek* összetevőt ezért csak az utóbbiban mozdíthattuk el belőle; a kölcsönös és a visszaható névmás csak (34b)-ben értelmezhető a *gyerekek*-re, mivel (34a)-ban az *a gyerekek miatt* szabad határozó; (35b) azért rossz, mert ugyanezek a névmások alanyként szerepelnek benne; (36a) azt illusztrálja, hogy az ige nem egyezhet a szabad határozóval, míg (36b) tanúsága szerint a tárggyal egyeztethető.

Mint már korábban láttuk, a vonzatok szintaktikai funkcióját a régensük határozza meg, s ezért a régensek jellemzésének a vonzatstruktúra minden egyes vonzathelyére vonatkozóan tartalmaznia kell az ahhoz tartozó szintaktikai funkció megjelölését is (a régens szemantikai reprezentációját a példában és a továbbiakban minden olyan esetben, amikor maga a szemantikai reprezentáció nem képezi vizsgálat tárgyát, a régens nagybetűs alakjával helyettesítjük):

(37)

	[AG,	PAT,	INS]
'(1) BETÖRI (2)-T (3)-MAL'	<1,	2,	3>
	(Alany,	Tárgy,	INS-vonzat)

A vonzathelyekhez tartozó szintaktikai funkciók listáját szükség esetén a továbbiakban kerek zárójelek között fogjuk megadni, de az egyszerűbb lexikai tételek felírásában — a thematikus szereplistához hasonlóan — sem a zárójeleket, sem a funkciónevek közötti vesszőket nem fogjuk kitenni (l. pl. (38)).

A (37)-ben ábrázolt információk a *régensek* szótári jellemzésében szerepelnek, és az egyes vonzat *helyeket* jellemzik. Maguk a vonzatok, tehát az argumentumokat megnevező nyelvi egységek (amelyek — mint tudjuk — többnyire nem is lexikai elemek, hanem szintaktikai szerkezetek, mint pl. *János legjobb barátja*) ezekből a szempontokból nem lehetnek jellemezve a szótárban, hiszen sem thematikus szerepük, sem szintaktikai funkciójuk nem állandó, sőt az is változó, hogy éppen argumentumot vagy külső körülményt nevezünk-e meg velük.

4.7.2. A bővítményeknek az argumentumhelyekhez való hozzárendelését megvalósító eszközök

A régenssel ábrázolt szituáció szereplőit és körülményeit megnevező egységek ugyanazon mondat keretei közé kerülnek, s ez felveti a következő problémát: amennyiben e nyelvi egységek saját hangalakja sem szintaktikai funkcióra, sem thematikus szerepre nem utal, honnan tudhatjuk, hogy melyikük melyik argumentumot vagy körülményt nevezi meg? A válasz eléggé nyilvánvaló: a szereplők és körülmények puszta megnevezésén túl a mondatnak olyan fogódzókat is tartalmaznia kell, amelyeknek az alapján ezeket az egységeket hozzá tudjuk rendelni a megfelelő argumentumhelyekhez, illetőleg a körülmények különböző típusaihoz. Ennek minimális feltételeként az ugyanazon mondatba került egységeknek valamilyen módon megkülönböztethetőknek kell lenniük egymástól (saját állandó hangalakjuk különbségein túlmenően is, hiszen az csak jelöltjük azonosítását szolgálja, annak mondatbeli szerepét általában nem képes megadni). A megkülönböztetésre és megfeleltetésre igénybe vehető eszközök terén a vonzatok és a szabad határozók lehetőségei nem azonosak. A vonzatok mindig kevés elemet tartalmazó zárt struktúrák (a vonzatstruktúra) tagjai, amelyen belül funkciójukat a struktúra egy másik eleme (a régens) határozza meg, így megkülönböztetésükre elvben jelentésüktől és funkciójuktól teljesen független formális eljárások (pl. 1, 2, 3 típusú címkézések) is alkalmasak. A szabad határozók ezzel szemben nem egy struktúrán belül kapják értéküket, egymástól és a mondat többi részétől ilyen értelemben függetlenek, ezért többnyire meg kell állniuk a saját lábukon: az általuk betöltött funkciót nekik maguknak vagy hozzájuk kapcsolódó tartalmas elemeknek kell megadniuk. Szabad határozói szerepet ezért a leggyakrabban vagy csak egyetlen konkrét funkció betöltésére alkalmas szótári egységek (pl. *holnap, itt, gyakran* stb.) töltenek be, vagy olyan egységek, amelyekhez a funkció azonosítására alkalmas, szemantikailag tartalmas viszonyító elemek (*mellett, óta, -ban* stb.) kapcsolódnak.

A viszonyító elemek szemantikailag tartalmas használata természetesen a vonzatok körében sem kizárt. Vannak nyelvek, amelyekben a vonzatok jelölésében erőteljesen érvényesül az az elv, hogy az egyes thematikus szerepeknek egy-egy viszonyító elem felel meg, s a vonzatokhoz mindig az általuk megnevezett argumentum thematikus szerepére utaló viszonyító elem járul. 3.9.-ben láthattuk, hogy a

magyarban is vannak igék, amelyek mellett az argumentum thematikus szerepének megfelelő viszonyító elemek saját jelentésüket megtartva járulnak az argumentumot megnevező nyelvi egységhez (pl. *a város***ban** *lakik*). Ugyanezek a viszonyító elemek más vonzatok esetében azonban jelentés nélküli címkékként is kapcsolódhatnak az argumentum megnevezéséhez (*gyönyörködik a festmény***ben**, *belefáradt a munká***ba**, *ráun a várakozás***ra** stb).

A thematikus szerepet jelölő vagy címkeszerepű viszonyító elemek révén való megkülönböztetés mindazonáltal a természetes nyelvekben általában alá van rendelve egy olyan rendszernek, amelyben a vonzatok egy részéről formai ismérvek (pl. a viszonyító elem) alapján csak szintaktikai funkciójuk (azaz *mondatbeli* rangjuk) állapítható meg. A formai sajátosságok (szórendi hely, az egyeztetési jelenségek vagy a bővítmény toldalékolása) tehát nem közvetlenül a thematikus szerepet azonosítják, hanem csak azt árulják el, hogy a kérdéses bővítmény alany-e vagy tárgy. (A magyarban ilyen, kizárólag a bővítmény szintaktikai funkciójára utaló elem a tárgy *-t* ragja, valamint az alanyi funkcióra utaló *-Ø* rag.) Ez az információ azonban a régens (azaz a (37) alatti összefüggések) ismeretében elégséges ahhoz, hogy a bővítményt a megfelelő argumentumhellyel társítani tudjuk. (A nyelv tehát ilyenkor az egység által hordozott szintaktikai funkciót használja fel 1, 2, 3 típusú címkeként.) Ez a lehetőség a fentebb elmondottak miatt csak a vonzatok előtt áll nyitva: azok a bővítmények, amelyek a mondatban csak szintaktikai funkció szempontjából vannak jelölve (mint alany, tárgy, vagy — bizonyos nyelvekben — második tárgy) nem tölthetnek be szabad határozói szerepet. A vonzatoknak a megfelelő argumentumhelyekhez való hozzárendelését lehetővé tevő három említett módszer (thematikus szerepnek megfelelő viszonyító elem; „címkeszerepű", a régens által előírt viszonyító elem; mondatbeli rangot jelölő viszonyító elem vagy pozíció) ugyanazon nyelvben, sőt ugyanazon vonzatra vonatkozóan is kombinálódhat egymással. Számunkra most nem a további elméleti részletek, hanem a gyakorlatiasabb tanulságok a fontosak. Mindenekelőtt az, hogy a szintaktikai funkcióhoz hasonlóan a viszonyító elemek nagy részének kijelölése is a régens feladata, tehát (37)-et ki kell egészítenünk ezekkel az információkkal:

(38)

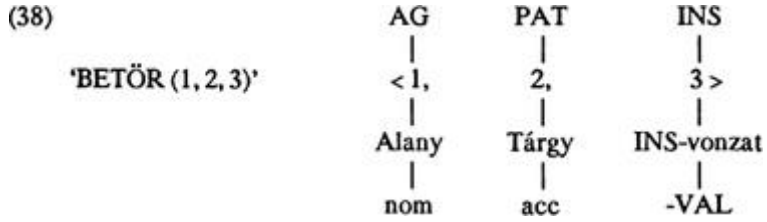

Mindezeket az információkat a szabályalkalmazással létrehozott régensekről is tudnunk kell ahhoz, hogy megfelelően használhassuk őket a mondatokban. Az ilyen régensek vonzatstruktúráját, argumentumaik thematikus szerepét, szintaktikai funkcióját, morfológiai formáját stb. nyilvánvalóan az őket létrehozó képzési folyamatoknak kell egyértelműen meghatározniuk. Elvben tehát a képzés következtében előálló jellemzőket az új régenseket létrehozó szabályoknak minden reprezentációs szintre kiterjedően meg kell adniuk. Ez a követelmény (amennyiben nem számolunk a 4.9. alpontban

ismertetendő összefüggésekkel) azt jelenti, hogy például a mozgásminőséget jelölő igék direkcionális vonzattal való kiegészülését rögzítő szabály csak az alábbi formában mondható teljesnek:

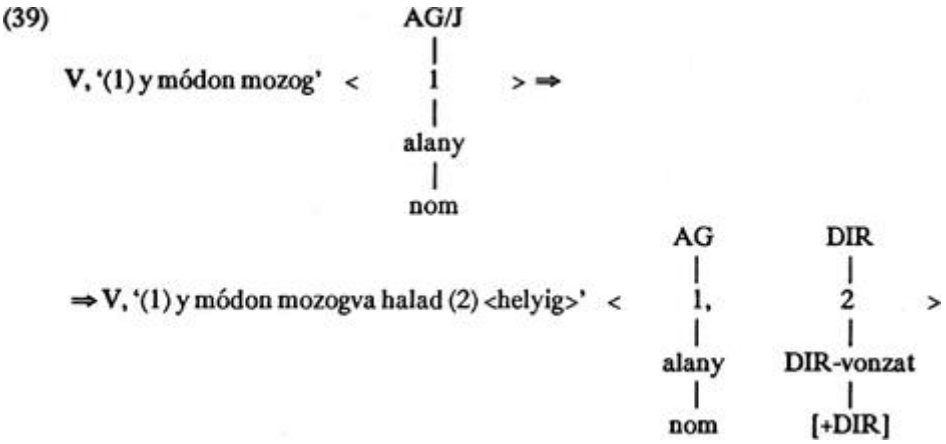

(Annak eldöntése, hogy a bal oldalon Ágens vagy Jellemzett szerepet feltételezzünk-e, további vizsgálatokat igényelne. Az itt tárgyaltak szempontjából ennek a kérdésnek nincs jelentősége. A [+DIR] felírással azt jelöltük, hogy a szóban forgó — formájában „korlátozatlan", vö. 3.9.— vonzattól a régens azt követeli meg, hogy tartalmazza a direkcionalitás szemantikai jegyét.)

4.8. Szemantikai szelekció

Fejezetünkben az egységek szintaktikai viselkedését meghatározó tényezők vizsgálatára összpontosítunk, így az egyes régensek vagy régenscsoportok szemantikai szelekciós követelményeinek részletekbe menő tárgyalása nem feladatunk. Szintaktikai vizsgálódásainkban mindazonáltal többször is fontos szerepet fog kapni, nemegyszer döntő kritériumként fog szerepelni az a tény, hogy valamely szó szelekciós hatást gyakorol a mondat egy adott bővítményére. Ilyen hatást ugyanis csak régensek és csak szemantikai argumentumaikra gyakorolhatnak, azaz a szemantikai szelekció fennállta kétségtelen jele annak, hogy a kérdéses bővítmény az adott szónak argumentumot jelölő, azaz thematikus szereppel rendelkező (röviden: thematikus) vonzata.

Különböző vonzataival szemben a régens különböző szelekciós követelményeket állít fel, így e követelményeknek a régens lexikai tételében való tükrözésére első kísérletként alkalmasnak tűnhet az, hogy az egyes vonzathelyek jellemzését egészítsük ki a hozzájuk tartozó szelekciós követelmény megadásával, valahogy így:

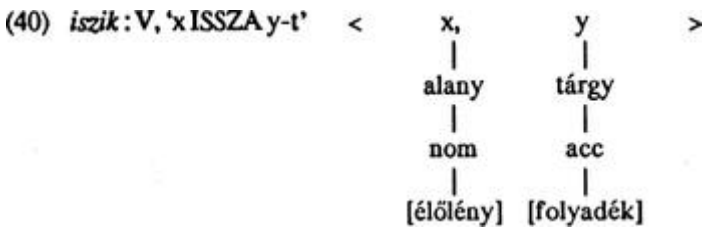

Szemléltetési célokra esetleg megfelelhet ez az eljárás, de tartalmilag félrevezető, s a szótárban nem alkalmazható. (40) ugyanis a kikötést szintaktikainak tünteti fel azáltal, hogy a vonzatstruktúra jellemzésében adja meg. A felírás tartalmilag így azt mondja, hogy az adott helyekre kizárólag élőlényeket, illetve folyadékféléket jelölő egységek helyettesíthetők, s ellenkező esetben a mondat szintaktikailag rossz (azaz agrammatikus) lesz. Nyilvánvaló azonban, hogy egy ilyen behelyettesítés nem szintaktikai, hanem szemantikai anomáliát idézne elő, s ennek okai is szemantikaiak. A komponensek feladatainak következetes elkülönítése szintén olyan megoldást kíván, amelyben a szelekciós kikötés megsértése csak a szemantikai komponensben derül ki. A szintaxisnak tehát nem feladata a szelekciós kikötést megsértő mondatok kiszűrése; azokat is létre kell hoznia, s csak a szemantikai komponensnek kell majd megállapítania a bennük rejlő szemantikai rendellenességet. Ebből következően a szelekciós kikötést a szemantikai reprezentáció részeként kell megadnunk:

(41) *iszik*: V, 'x fogyasztja y-t ∧ x élőlény ∧ y folyadék' <x, y>

Az elmondottakon kívül még egy fontos érv szól az utóbbi megoldás mellett. Nyelvtanunk felépítése így elvileg is kizárja azt a lehetőséget, hogy szelekciós megkötést fogalmazzunk meg olyan vonzatokra, amelyek nem fejeznek ki szemantikai argumentumot. (Ilyen vonzatokkal a 7.6.és a 8.3.4.pontokban fogunk találkozni.)

A 3. pontban említett többi vonzattulajdonság reprezentálásának kérdéseivel egyelőre nem foglalkozunk.

4.9. A szintek közötti kapcsolatokról

Az előző alpontokból látható, mit kell értenünk azon az állításon, hogy a régensek szótári tételeiben a vonzatok tulajdonságainak kialakítása több reprezentációs szint felhasználását igényli. Az eddig említett szintek tartalma ugyanakkor nem teljesen független egymástól; az egyik szinten adott jellemzés egész régenscsoportoknál többé-kevésbé (s nemritkán teljes mértékben) meghatározza egy vagy több másik szint tartalmát:

(42)

jelentésreprezentáció:	'(1)...(2)...(3)'
↓	
thematikus szerepek:	[AG, J, DIR]
↓	
szintaktikai funkciók:	(Alany, Tárgy, DIR-vonzat)
↓	
morfológiai és egyéb tulajdonságok:	{nom, acc, [+DIR]} stb.

A nyilak azt jelölik, hogy az egyes szinteken tapasztalható tulajdonságok a szabályos esetekben milyen irányban határozzák meg egymást: a régens jelentésreprezentációja szabja meg a szemantikai argumentumok számát és azok thematikus szerepét, ezekből következtetni lehet a vonzatok szintaktikai

funkciójára, az utóbbiból pedig a vonzat morfológiai és egyéb tulajdonságaira. A szintek közötti hatásokat irányító szabályok feltárása a szótári kutatások egyik központi kérdésköre, amelyben még igen sok a nyitott kérdés. Összefüggő szabályrendszert ezért itt nem tudunk ismertetni, egyes szabályosságok bemutatására pedig érdemesebb lesz a konkrét problémák kapcsán kitérni.

Fontos azonban tisztáznunk, hogy hogyan képzeljük el az együttműködést a rögzített szótári tételekben megadott információk (pl. (38)), a rögzített tételekből új tételeket létrehozó „vízszintesen működő" képzési szabályok (pl. (39)), valamint az egyes szintek közötti összefüggéseket „függőlegesen" közvetítő szabályok (vö. (42)) között.

Ennek az együttműködésnek az áttekintéséhez vegyük még egyszer szemügyre a mozgásmódokat jelölő igék direkcionális vonzattal való kiegészülését — immár a teljes eszközkészlet lehetőségeivel számolva. Célunk eközben kettős. A szabályt egyrészt addig kell finomítanunk, míg el nem érjük azt, hogy mechanikus alkalmazásával az eredményül kapott egység minden reprezentációs szinten hiánytalan jellemzést kapjon, másrészt viszont arra kell törekednünk, hogy szabályunk a lehető legegyszerűbb legyen. Ezt azzal érhetjük el, ha kiemelünk belőle minden olyan állítást, amely a különböző szintek között vagy azokon belül működő általánosabb összefüggésekből közvetlenül is következik. Első célunkat a (39) alatti formával — amely a szemantikai reprezentáció változására vonatkozó, (19)-ben megadott összefüggés mellett a thematikus szerepek, szintaktikai funkciók és esetragok hozzárendelését is biztosítja — megvalósítottnak tekinthetjük.

Vizsgáljuk most meg, hogy milyen részállításokat tartalmaz ez az összevont forma az egyes szintekre vonatkozóan:

(43) **a. a régens morfológiai változása (képzés):**
—
b. szemantikai változás:
'(1) y módon mozog' = '(1) y módon mozogva halad (2)<helyig>'
c. argumentumszám-változás:
< 1 > ⇒ < 1, 2 >
d. thematikus szerepváltozás:
— ⇒ DIR vagy: [AG/J] ⇒ [AG, DIR]
e. szintaktikai funkció-változás:
— ⇒ Dir-vonzat vagy: (Alany) ⇒ (Alany, DIR-vonzat)
f. viszonyítóelem-változás:
— ⇒ [+DIR] vagy: {Ø} ⇒ {Ø, [+DIR]}

Ez a felbontott forma szembetűnővé teszi azt. hogy a két tétel között egy-egy szinten „vízszintesen" tapasztalható különbségek (pl. egy DIR-vonzat hiánya, ill. jelenléte) aligha foghatók fel egyidejűleg, de egymástól függetlenül végbemenő változásoknak. Ha ezt feltételeznénk, akkor például nemigen lehetne megakadályozni azt, hogy a fenti d-vel bevezetett DIR-hez egy e-típusú szabály mondjuk LOC(lokális)-vonzat funkciót, s ugyanakkor egy f-típusú a *-ból/-ből* ragot rendelje. Ezek a komolynak látszó bajok nyomban álproblémává válnak, amint felismerjük, hogy a nyilak jobb oldalán feltüntetett adatok valójában nem a tőlük balra, hanem a fölöttük álló adatokból következnek, mégpedig az előző pontban

említett, a szintek között „függőlegesen lefelé” működő általánosabb szabályosságoknak megfelelően. Második célunkat (a szükségtelen állítások kiemelését) tehát a vizsgált szabály esetében akkor valósítjuk meg, ha a jelenséget nem (39) vagy (43) formában adjuk meg, hanem visszatérünk (19)-hez, és kizárólag a szemantikai reprezentáció változását rögzítjük. Az eredményül kapott egység vonzatstruktúrájának tulajdonságai ugyanis ebben az esetben valószínűleg hiánytalanul levezethetők „függőlegesen ható” általánosabb összefüggések működtetésével. Mindez természetesen azt igényli, hogy a szintek közötti általános összefüggéseket rögzítő szabályrendszer biztosítsa a következők megvalósulását:

(44) **a. A szemantikai reprezentáció minden üres (azaz belső argumentummal nem kitöltött és nem lekötött) argumentumhelyének feleltessen meg egy-egy üres helyet a vonzatstruktúrában is. (b. → c.)**

b. A szemantikai reprezentációban <helyig> jelölést hordozó argumentumhelyhez tartozó vonzatnak tulajdonítson DIR thematikus szerepet (b. → d.).

c. Az [AG, DIR] argumentumstruktúrához a következőképpen rendeljen szintaktikai funkciókat: (Alany, DIR-vonzat) (d. → e.).

d. A DIR-vonzatot megjelenítő bővítmény számára írja elő, hogy [+DIR] jeggyel kell rendelkeznie (e. → f.).

(44) kapcsán három fontos dolgot kell leszögeznünk.

1. Az, hogy a „függőleges” szabályrendszernek biztosítania kell a.–d. megvalósulását, nem azt jelenti, hogy az egyes kívánalmakat egy-egy szabálynak kell rögzítenie, hanem azt, hogy a szintek közötti kapcsolatok kezelésére megalkotandó általános mechanizmustól elvárjuk, hogy az adott esetben a fenti eredményeket produkálja. A szintaktikai funkcióknak a thematikus struktúrák tagjaihoz való hozzárendelését például nem az egyes esetek felsorolásával, hanem egy általánosabb mechanizmus működtetésével kívánatos megvalósítani. Bár ebben az irányban intenzív kutatások folynak, itt nem bocsátkozhatunk ennek a kérdésnek a részletezésébe.
2. Ha a szintek között működő szabályok alkalmasak arra, hogy egy képzési szabállyal létrehozott hiányos (esetünkben például csak szemantikai reprezentációt tartalmazó) tételjellemzést kitöltsenek, akkor erre a szótár állandó listáján szereplő tételek esetében is képesek, hiszen a tételek e két fajtája teljesen azonos felépítésű. Módunk van tehát arra, hogy az állandó lista tételeiben se tüntessünk fel minden részletinformációt, és elhagyjuk belőlük mindazt, amit a feltüntetett információkból a szintek közötti összefüggések ki tudnak számítani. Az általunk vizsgált esetben tehát a bal oldali leírásnak megfelelő tételek (*csoszog, támolyog* stb.) jellemzésében is elégséges a szemantikai reprezentáció feltüntetése: a „függőleges” szabályok ugyanis nyilvánvalóan egyetlen vonzatot rendelnek az egyváltozós szemantikai reprezentációhoz, egyértelműen meghatározott thematikus szerepet a MOZOG jeggyel kapcsolatban álló egyetlen argumentumhoz, alanyi funkciót bármely egyelemű vonzatstruktúra egyetlen vonzatához, és Ø ragot minden alanyhoz.

3. A „függőleges” szabályrendszert — mivel csak a legáltalánosabban érvényesülő megfeleléseket képes kezelni — csakis valamiféle kitöltő mechanizmusként képzelhetjük el. Ez azt jelenti, hogy ezek az általános szabályok csak akkor működhetnek, ha a tételek egyedi jellemzése a szabályalkalmazás eredményének rögzítésére alkalmas rubrikában kitöltetlen. Ilyen kitöltetlen helyet természetesen csak azoknak a tételeknek a jellemzésében hagyhatunk, amelyek az adott szempontból szabályosak, tehát az általános szabályok működéséből adódó érték megfelel a tulajdonságaiknak. Ellenkező esetben ezt a helyet mindenképpen ki kellett töltenünk a tételre jellemző sajátos információval, és ezt az általános szabályok nem változtathatják meg. Más szóval az egyedibb, kivételesebb információnak elsőbbsége van, s az valósul meg, amit az ír elő. (A *(vkinek) befellegzik* ige tételében például — bár mindössze egyetlen vonzata van — nem bízhatjuk az általános szabályokra a szintaktikai funkció meghatározását: a tétel jellemzésében explicite fel kell tüntetnünk, hogy egyetlen argumentuma NAK-vonzat funkciójú, s ezt az általános szabály nem bírálhatja felül.)

Természetesen nem minden lexikai változás ragadható meg ennyire mélyen, már a szemantikai reprezentáció szintjén. Ennek illusztrálására a legegyszerűbb egy angol nyelvi jelenséghez fordulnunk. (Meg kell említenünk, hogy a kurrens nyelvtani modellek megoszlanak abból a szempontéi, hogy a tárgyalt jelenséget — az angol passzívumot — szótári vagy mondattani jelenségként kezelik-e. Az itt bemutatandó szótári megoldásnak később magyar jelenségek kapcsán is hasznát fogjuk venni.) Az angolban néhány kivételtől eltekintve minden tárgyas igéből képezhető passzív igealak, függetlenül attól, hogy az alany és a tárgy milyen thematikus szerepű argumentumot képvisel. A passzív igealak mellett az eredeti tárgy alanyként, az eredeti alany *by* prepozíciós vonzatként jelenik meg (vagy elmarad, de ezzel a lehetőséggel itt most nem foglalkozunk). Mivel a passziválás egyetlen feltétele az ige tárgyassága (bizonyítható ugyanis, hogy a látszólagos ellenpéldák is tárgyas igéknek tekintendők), a képzés kiindulását és eredményét rögzítő „teljes” (azaz (39) alatti felírásunkkal párhuzamos) szabályforma a következő lehetne:

(45)

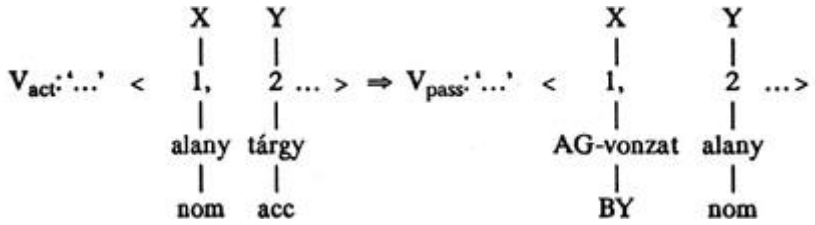

A változás sem a szemantikai reprezentációt, sem az argumentumok számát, sem azok thematikus szerepét nem érinti, mindössze (a régens alakváltozásától eltekintve, ami számunkra itt nem fontos) a szintaktikai funkciókra és a vonzatok morfológiai jelölésére terjed ki. A szabályt itt nyilvánvalóan nem egyszerűsíthetjük le a szemantikai reprezentáció szintjére, hiszen mivel ott semmi sem változik, az általános szabályok a passzív igealakhoz is pontosan ugyanazt a vonzatstruktúrát építenék fel, amit az

aktívhoz. Ugyanezért nem felel meg a thematikus szerepek szintje sem. A „legmélyebb” szint, amelyen a változás megragadható, a szintaktikai funkciók szintje. Az itt végbemenő változást az alábbi módokon adhatjuk meg:

(46) a. (Alany, Tárgy) ⇒ (AG-vonzat, Alany)
b. Alany ⇒ AG-vonzat
Tárgy ⇒ Alany

Amennyiben bevezetjük azt a konvenciót, hogy a szabályainkban említett legmélyebb szint alatt mindig változatlanságot feltételezünk, úgy a passzívum képzési szabályába semmi mást nem kell felvennünk. Konvenciónk ugyanis — amely tulajdonképpen egy „vízszintesen működő kitöltő szabály” — a jobb oldalra változatlanul átmásolja az eredeti szemantikai reprezentációt és argumentumstruktúrát. A tétel jellemzése ugyan ezzel még nincs befejezve, de a megfelelő morfológiai jellemzésről már gondoskodnak a függőleges kitöltő szabályok.

Mindezek után érdemes külön-külön sorra venni a bevezetett eszközöket:

1. A SZÓTÁRI TÉTELEKBEN SZEREPLŐ INFORMÁCIÓK az adott tételre vonatkozó egyedi tényeket rögzítő állítások, deklarációk. Tartalmuk ilyesféle: „nekem három argumentumom van”; „az én első argumentumom thematikus szerepe: ágens”; „a második argumentumom szintaktikai funkciója: tárgy” stb. Ha csak ilyen információkkal dolgoznánk, a lexikon nem lenne több egymástól idegen elemek rögzített listájánál. További eszközeink lehetővé teszik, hogy a tételek tárolása ne legyen redundáns: jellemzésükben csak azokat az információkat kelljen feltüntetnünk, amelyek nem számíthatók ki többi tulajdonságukból az általános összefüggések segítségével.
2. A vízszintesen működő KÉPZÉSI SZABÁLYOK feltételhez kötött, de a feltétel teljesülése esetén szabadon alkalmazható változtatások, amelyek új tételeket hoznak létre. Tartalmukat így adhatjuk vissza: minden egyes olyan tétel, *amely rendelkezik a szabály bal oldalán feltüntetett jellemzőkkel* (ez a feltétele a szabály alkalmazásának), megengedi, hogy létrehozzunk egy olyan tételt, amelyben a bal oldali jellemzők helyén a jobb oldali tulajdonságok állnak. (A legmélyebb említett szint alatt nincs változás; az említetteknél felszínibb szinteket pedig a függőleges szabályok töltik majd ki.) Az eredmény egy új lexikai tétel, amelyen belül minden információ az 1.-ben leírt feladatot látja el. Ezek a szabályok már közös tulajdonságokkal megadható elemosztályokat feltételeznek a lexikonban, s megszüntetik a lexikon zárt elemlista-jellegét.
3. A VÍZSZINTES KITÖLTŐ SZABÁLYOK a képzési szabályok működésével egyidejűleg változatlanul átmásolják a képzési szabályban említetteknél mélyebb szintek tartalmát.
4. A szintek között FÜGGŐLEGESEN MÖDŐ KITÖLTŐ SZABÁLYOK nem azonosítanak és nem hoznak létre lexikai tételeket: a szótár elvben nélkülük is felépíthető lenne — csak éppen összehasonlíthatatlanul terjedelmesebb. Azokat az összefüggéseket fogalmazzák meg, amelyek „általában”, „normális körülmények között” állnak fenn, tehát minden olyan esetben

érvényesülnek, amikor ezt nem akadályozzák meg egy-egy tétel egyedi sajátosságai. Tartalmilag efféle állításokat takarnak: „Ha a tétel jellemzése mást nem állít, akkor a vonzatstruktúra elemeinek száma azonos a szemantikai reprezentáció (nem belső) szemantikai argumentumainak számával”; „Ha a tétel jellemzése mást nem állít, akkor a szemantikai reprezentáció OKOZ jelentéselemét megelőző argumentum thematikus szerepe: Ágens”; „Ha az állandó listán szereplő tétel jellemzése mást nem állít, akkor ágensi szerepű vonzatának szintaktikai funkciója: alany” stb. Ezek a szabályok csak akkor lépnek működésbe, amikor az adott („hiányosan jellemzett”) tételt a mondatba való beillesztés céljából „kiemeljük” a szótárból. A tételek így „zsugorított formában” tárolhatók, de a mondatba már teljes jellemzéssel kerülnek be.

5. A kétirányú REDUNDANCIASZABÁLYOK kapcsolatot teremtenek a rögzített elemlista azon tagjai között, amelyek közös képzési alapot tartalmaznak ugyan, de abból nem hozhatók létre produktív képzési szabályokkal.

5. Aktív és passzív igetövek a magyarban

A fentiekben felvázoltunk egy olyan általános fogalmi keretet, amelyben a lexikai tételeket jellemző információk és a tételek közötti kapcsolatok kielégítő módon kezelhetőknek tűnnek. Maguknak az egyes tételekben szereplő információknak a feltárása, a tételek közötti viszonyok részletező feldolgozása — azaz a szótár egészének elkészítése — nem feladatunk. A szótár felépítésének ismerete azonban segít megérteni azokat a tényezőket, amelyek egész régensosztályok tagjainak és a hozzájuk kapcsolódó vonzatoknak a szintaktikai tulajdonságait meghatározzák. Az előző pontban olyan folyamatot is láthattunk (az angol passzívum képzését), amelynek egyetlen „céljaként" csak az egység szintaktikai tulajdonságainak a megváltoztatását jelölhetjük meg. Az ehhez hasonló jelenségek megítélésében joggal merül fel egy másfajta nézőpont is, amely nem úgy tekint a folyamatra, mint szintaktikai tulajdonságokat változtató szóképzésre, hanem alapvetően szintaktikai folyamatot lát benne, s az érintett egységek alakváltozását mindössze e folyamat külsődleges kísérőjelenségeként fogja fel. Mint már utaltunk rá, napjaink egymással rivalizáló nyelvészeti modelljeinek egy része több vagy kevesebb ilyen összefüggés kezelését ezért nem is a szótár, hanem a mondattan feladatának tekinti. A szóképzési folyamatokról tehát azt is elmondhatjuk, hogy nem kis részük a nyelvtannak egy olyan sávjában található, amelynek a szótárhoz vagy a mondattanhoz való tartozása is vitatott. Mindez elegendő indokot szolgáltat arra, hogy fejezetünkben — ha csak igen felületesen is — áttekintsünk néhány tipikus régenscsoportot és néhány vonzatstruktúra-változtató szabályt. Az 5. pontot ezen belül annak a kérdésnek fogjuk szentelni, hogy működik-e a magyar nyelvben is olyan produktív képzési szabály, amelynek egyetlen feladata a vonzatok szintaktikai funkciójának a megváltoztatása.

Ezt megelőzően nem kerülhetjük el, hogy egy kis terminológiai kitérőt ne tegyünk. A közös tővel rendelkező régensek vonzatstruktúrái közötti összefüggéseket szótárunkban egyrészt redundanciaszabályok (vö. 4.5.:(22)), másrészt képzési szabályok (vö. 4.3., 4.4., 4.7.2.:(39)) rögzítik. Mindkét esetben olyan viszonyról van szó, amit a nyelvtani hagyomány szóképzésnek nevez: az előbbiek az improduktív, az utóbbiak a produktív képzések körébe tartozó jelenségek. Ahol az egyértelműség megkívánja, ott az alábbiakban mi is használni fogjuk ezeket a terminusokat, de magát a „képzés" szót jelző nélkül is „produktív képzés" értelemben fogjuk használni. Ezt elsősorban a konkrét folyamatokra utaló elnevezésekkel kapcsolatban fontos hangsúlyoznunk: a „műveltető igeképzés" elnevezéssel például kizárólag arra a produktív szabályra utalunk majd, amely a szótárilag nem rögzített műveltető igéket hozza létre, s amelynek illetékességi körén kívül esik minden olyan, műveltető képzőt tartalmazó ige, amelynek — egyedi sajátosságai miatt — a rögzített szólistán kell szerepelnie.

A vonzatstruktúrát változtató folyamatot olyan esetben is képzésnek fogjuk nevezni, amikor a folyamatot nem kíséri morfológiai változás (mint pl. az *eszik vki vmit → eszik vki* esetében).

5.1. Az igetövek passziválása a magyarban

5.1.1. A funkcióváltoztató képzésekről

Az angol passziválás 4.9.: (45)–(46)-ban bemutatott változatával egyúttal egy képzési típust is illusztráltunk: azt a típust, amelyben mind a szemantikai reprezentáció, mind a thematikus struktúra érintetlen marad, s mindössze az argumentumok szintaktikai funkciói (valamint ennek természetes következményeképpen morfológiai jelölésük) változnak. A továbbiakban a képzésnek ezt a típusát funkcióváltoztató képzésnek fogjuk nevezni.

A régenseket érintő képzési folyamatokkal kapcsolatban a magyar nyelvről ezek után a következő megállapítást tehetjük:

(1) **A magyar mondatokban nincsenek olyan igepárok, amelyeknek tagjait produktív funkcióváltoztató képzés kapcsolná egymáshoz.**

Az (1)-ben megfogalmazott megfigyelés minden valószínűség szerint szoros kapcsolatban áll azzal, hogy a magyar nyelv mondattani szabályrendszere gyökeresen eltér az angolétól. A szigorú szórendű (a szintaktikai funkciókat mondatbeli pozíciókkal kifejező) angol nyelvben a kommunikatív szempontok miatt mondatélre kívánkozó argumentum csak akkor kerülhet az ige elé, ha egyúttal az alanyi funkciót is magára veszi. Ezt a lehetőséget az aktív igék mellett tárgyként megjelenő argumentumok számára csak egy funkcióváltoztató folyamat (a passziválás) biztosíthatja. Hasonló okokat feltételezhetünk az angol nyelv egyéb funkcióváltoztató szabályai — Dative shift stb. — mögött is. A szabad bővítményrendű magyar nyelvben ilyen konfliktus nem áll elő. Mivel az argumentumokat jelölő nyelvi egységek szintaktikai funkciójukra való tekintet nélkül előre helyezhetők, a magyarban „nincs szükség" funkcióváltoztató szabályokra. (Az „áthelyezés" során a szintaktikai funkció megőrzésére az ad módot, hogy a magyarban a bővítmény szintaktikai funkcióját nem a pozíciója, hanem a hozzá kapcsolódó viszonyító elem jelöli.)

Ezzel a jelenségek felszínén mozgó egybevetéssel természetesen nem kívántuk a passzívum jelenségkörének általános magyarázatát nyújtani. Egy ilyen magyarázatnak igen sok további jelenségről kell számot adnia (Pl. arról, hogy a passzivált igék mellett az eredeti alanynak megfelelő argumentum megnevezése sohasem kötelező, hogy passzív mondatszerkesztéssel találkozhatunk szabad szórendű nyelvekben is, bizonyos nyelvekben pedig tárgyatlan igék mellett is stb). Itt mindössze annyit érdemes megemlítenünk, hogy a passziválás általánosan érvényes közvetlen kiváltó okaként a cselekvő ige mellett alanyként realizálandó argumentum kommunikatív jelentőségének csökkenését jelölhetjük meg: a passzívum akkor használatos, ha ezt az argumentumot egyáltalán nem nevezzük meg, vagy helyette más argumentumot kell a mondat topikjává tennünk. Fenti gondolatmenetünk jól összefér ezzel a magyarázattal.

(1) alatti állításunk a produktív funkcióváltoztató folyamatok létezését csak az igeképzésben tagadja. Mi a helyzet a nem-igei régensekkel? Az egy argumentumú régensek.a kérdéses szempontból érdektelenek, mivel ha egy argumentumstruktúra csak egyetlen (külső) argumentumhelyet tartalmaz,

akkor az ahhoz csatlakozó szintaktikai funkció a magyarban mindig rögzített (általában alanyi). Többargumentumú régenseket viszont az igék és igei származékok körén kívül csak kivételképpen találunk, s ezeken a kivételeken nyilvánvalóan nem működhetnek produktív szabályok. Produktív funkcióváltoztató képzést így az igék körén kívül legfeljebb az igei származékok — igenevek és igéből képzett egyéb névszók — körében érdemes keresnünk. Ilyen egységekkel elsősorban bővítmények (tehát PP, DP, AP kategóriájú szerkezetek) belsejében találkozhatunk, s mivel a bővítmények belső felépítése a magyarban is erősen kötött (l. A főnévi csoport szerkezete c. fejezetben), a fenti gondolatmenettel is jól összefér az a lehetőség, hogy az igei származékok körében produktív funkcióváltoztató képzések működjenek.

5.1.2. Az igeneves szerkezetek két alapsémája

Tekintsük át a tárgyas igék produktívan képezhető származékainak tipikus szerkezeteit (a *-t* képző esetében mind a „passziváló", mind a „perfektiváló" szerkezetet feltüntetjük — vö. 5.2.4.):

(2)	a.	a [festéket (a falra) kenő] fiú	[a]
	b.	a [(fiú által a) falra kent] festék	[b]
	c.	% a [festéket a falra kent] fiú	[a]
	d.	a [(fiú által a) falra kenendő] festék	[b]
	e.	A fiú [a festéket a falra kenvén] hazament.	[a]
	f.	A fiú [a festéket (a falra) kenve] hazament.	[a]
	g.	A festék [(*a fiú által) a falra kenve] hamar megszáradt.	[b]
	h.	a [(*fiú által) (?falra) kenetlen] festék	[b]
	i.	a [(*fiú által) (falra) kenhető] festék	[b]
	j.	a [(*fiú által) (falra-) kenhetetlen] festék	[b]

Mindegyik példában ugyanannak az igének a származékait szerepeltettük. Az ige személyragos alakjai a következő lexikai tételből erednek:

(3) *ken*: V, 'KEN' < AG, J, VégP · >
alany tárgy VégP-vonzat

(2) grammatikus példáiban mindenhol ugyanezt a jelentést és (sorrendben a *fiú, festék, fal* viszonyában) ugyanezeket a thematikus szerepeket találjuk. Tekintsünk el attól, hogy a grammatikus szerkezetek különböznek egymástól abban, hogy mindhárom argumentum kitevését megengedik-e, s a kitehetők közül melyek hagyhatók el bennük. Kérdésünk megválaszolása szempontjából elsősorban annak van jelentősége, hogy a megjelenő argumentumoknak milyen szintaktikai funkciókat tulajdoníthatunk.

Mindegyik példánkban szögletes zárójelek közé tettük azt a szerkezeti egységet, amelynek a vizsgált igeszármazék (igenév vagy produktívan képezhető melléknév) a feje. Az egyszerűség kedvéért ezeket az egységeket az alábbiakban **igenévi csoportoknak,** a fejükkként funkcionáló igeszármazékokat pedig egyöntetűen **igeneveknek** fogjuk nevezni. A számunkra most másodlagos jelentőségű kérdések egész sorát félretéve példáinkról a következő megállapításokat tehetjük:

1. A grammatikus szerkezetek két alapséma többé-kevésbé teljes kitöltéseinek tűnnek (fenti példáinknál feltüntettük, hogy melyik sémát követik):

(4) [a] [festéket falra IGENÉV] fiú
[b] [fiú által falra IGENÉV] festék

2. Az alapige melletti viszonyoktól az [a] típusú példák mindössze abban térnek el, hogy az alanyi argumentum megnevezését (igaz, (2a), c-ben determináns nélkül, de ettől egyelőre szintén tekintsünk el) a régens által „uralt" szerkezeti egységen, az igenévi csoporton kívül találjuk meg bennük. Ugyanez a helyzet a tárgyatlan alapigéjű szerkezeteknél is (ha az igenév tárgyatlan alapigéből is képezhető):

(5)
a.	a [feladaton gondolkozó] fiú	[a]
b.	a [melegtől beszáradó] festék	[a]
c.	a [melegtől beszáradt] festék	[a]
d.	[a feladaton elgondolkozván] a fiú…	[a]
e.	[a feladaton gondolkozva] a fiú…	[a]
f.	[a melegtől beszáradva] a festék…	[a]

3. A [b] típusú példákról két lényeges megállapítást tehetünk:
   a. Az előző szerkezetek alanyának helyén itt az alapige tárgyát megnevező egységet találjuk — tárgyrag nélkül.
   b. Az alapige alanyának megfelelő argumentum — ha kitehető — *által* névutóval vagy *-tól* raggal ellátva jelenik meg. (Az *által* és a *-tól* kizárólag ezekben a szerkezetekben cserélhetik fel egymást jelentésváltozás nélkül.) Az *által* névutó (a *révén*-nel szinonim előfordulásaitól eltekintve) a mai magyar nyelvben rendszeresen már csak a felsorolt szerkezettípusokban fordul elő, s mindig azt az argumentumot jelöli, amely a tárgyas alapige mellett alanyként fejeződik ki. Az *által* funkciója tehát (az adott szerkezetekre korlátozva ugyan, de) gyakorlatilag ugyanaz, mint az angol *by* prepozícióé. Tudjuk azt is, hogy a magyar nyelv történetének korábbi időszakaiban ugyanez a névutó a felsorolt szerkezeteken kívül az azóta kihalt szenvedő szerkezetekben is ugyanebben a funkcióban volt használatos.

A felsorolt szerkezetek és a közöttük levő különbségek részletes elemzésével itt nem kívánunk foglalkozni. (Erre az 5.2. pontban kerítünk sort) Nyilvánvaló, hogy a „kívülre került" argumentumok szintaktikai státusa a különböző igenevek mellett távolról sem azonos; nincs jogunk tehát minden további bizonyítás nélkül azt állítani, hogy ezek az egységek az igenévhez való viszonyukban alanyi funkciót töltenek be. (E viszony vizsgálatával az 5.3. pontban foglalkozunk majd.) Arra azonban alapos okunk van, hogy mindegyiküket az igenévvel alanyi viszonyban álló egységből *eredeztessük*. Az említett „külső" pozíciókban ugyanis csak olyan argumentum megnevezése szerepelhet, amely

1. tárgyatlan alapige mellett alanyként (vö. (5))

2. cselekvő tárgyas alapige mellett alanyként (vö. (4): [a] séma)
3. cselekvő tárgyas alapige mellett tárgyként — azaz (a magyarban nemlétező) szenvedő ige mellett szintén alanyként; l. [b] séma — jelenne meg.

Az első két esetben semmi okunk sincs arra, hogy a kérdéses egységeket ne az eredeti alanyi viszonyból származtassuk. A harmadik esetben két lehetőség áll előttünk: vagy közvetlenül a tárgyi viszonyból származtatjuk őket, vagy azt feltételezzük, hogy az alapige töve előbb egy passziválási folyamaton megy keresztül, s a kérdéses egységek a passzív igető alanyából származnak. Minden eddigi megállapításunk a második megoldás mellett szól:

1. Amennyiben a „külső" egység az alapige tárgyának felel meg — azaz a [b] sémában —, úgy az eredeti alany vagy nem jelenhet meg, vagy csak szerepjelölő (az argumentum ágensi szerepére utaló) raggal, illetőleg névutóval ellátott szerkezet formáját veheti fel. Ez teljes párhuzamosságot mutat a passziválás legkülönbözőbb nyelvekben megfigyelt két altípusával (l. (6)).
2. A [b] sémában az eredeti tárgy az [a] séma eredeti alanyáéval azonos státust nyer — ez szintén általános jellemzőjük a passziválással kapott szerkezeteknek.
3. Amennyiben minden „külső" egységet alanyból származtatunk, úgy ennek tulajdonságait minden szerkezetnél egyetlen egységes folyamattal írhatjuk le. A tárgyból való közvetlen levezetés egy másik folyamat kidolgozását is szükségessé tenné.
4. A tárgyból való közvetlen (tehát közbeeső passziválást nem tartalmazó) levezetés esetében az eredeti alany megjelenésének tilalmát, ill. névutós alakban való megjelenését csak minden összefüggést nélkülöző egyedi folyamatként írhatnánk le.

5.1.3. A passzív tövek képzése

Mindez azt mutatja, hogy a [b] típusú szerkezetek kialakításában egy passziválási folyamatnak is szerepet kell játszania. Elsőként az a megoldás tűnhet kézenfekvőnek, hogy a passziválás a morfológiai képzés velejárója: egyes képzők hozzáadása az igék passziválását idézi elő. Ez a megoldás azonban gazdaságtalan lenne, mert a passziválási szabályt nyelvtanunknak így több példányban, több különböző folyamat kísérőjelenségeként kellene tartalmaznia.

A gazdaságtalanság akkor kerülhető el, ha a passziválás a képzéseket megelőzően, azoktól függetlenül történik. Ebben az esetben a passziválás egyetlen egységes folyamat lehet. Az alábbiakban fő vonalaiban (néhány, eddig nem említett összefüggésre is kitérve) felvázoljuk ezt az általunk javasolt megoldást.

A tárgyas igék szótári tételein produktív módon működnek a passziválás univerzális szabályai:

(6) **Passziválás:**
1. lépés: az alábbi a. vagy b. elvégzése
a. (ágenses passzíválás esetében):
Alany ⇒ AG-vonzat (szerepjelölt)
b. (ágens nélküli passzíválás esetében):
Alany ⇒ Ø
2. lépés: Tárgy ⇒ Alany

Mint általában minden nyelvben, a magyarban is két változata van az alany átalakulásának: szerepjelölt vonzattá válik (a magyarban ekkor *által* névutót kap) vagy elmarad. Az előbbi változatot (bár az eredeti alany nem mindig Ágens) „ágenses", az utóbbit „ágens nélküli" passzívumnak szokás nevezni. (6) alatti felírásunk e két lehetőséget azonos típusú folyamatoknak láttatja, s ezzel a tényeket némileg leegyszerűsíti. Valójában csak az a. esetben állunk szemben tiszta funkcióváltoztató képzéssel. A b. esetben ugyanis megváltozik a régens jelentése, azaz szemantikai reprezentációja is. Az ágens nélküli passzív ige szemantikailag ugyan megőrzi mindkét eredeti argumentumhelyét, de az „ágensi" argumentumot egzisztenciális kvantorral lekötött belső szemantikai argumentumként tartalmazza — ugyanolyan módon, mint a tárgy nélkül használt *eszik* a Patiensét (vö. 4.3.). Ezt a már nem használt személyragozott igék esetében is jól érzékeljük:

(7) **A vonat megállíttatott.**
'A vonatot { **valaki megállította.'** / **valakik megállították.'** }

Az a. és a b. változat egymáshoz való viszonyát és e viszonynak a két *eszik* ige közötti kapcsolattal való párhuzamosságát nyilvánvalóbbá teszi egy olyan levezetés, amely az ágens nélküli tételt nem közvetlenül az aktív igéből, hanem az ágenses passzívból vezeti le:

(8) **Passziválás (2. megfogalmazás):**
a. Ágenses passziválás:
1. lépés Alany ⇒ AG-vonzat (szerepjelölt)
2. lépés Tárgy ⇒ Alany
b. Az ágens fakultatív lekötése:

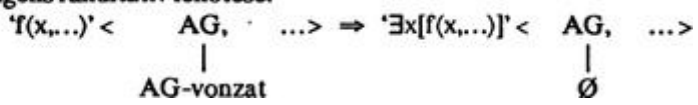

Az egzisztenciálisan lekötött argumentumhelynek megfelelő vonzathely nem kap valódi szintaktikai funkciót, így ezzel az argumentumhellyel kapcsolatban álló vonzat a mondatban nem jelenhet meg. Ezt a szintaktikai funkció helyén álló 0-val jelöljük (így tettünk már (6)-ban is), s a funkció helyén álló 0-val a későbbiekben is kizárólag arra fogunk utalni, hogy a megfelelő argumentumhelyet valamilyen művelet leköti a szemantikai reprezentációban.

A kétféle passzívumnak egymástól, illetve az aktív igétől való eltéréseit maguknak a lexikai tételeknek az összehasonlításából láthatjuk a legvilágosabban: az a. alatti aktív tételtől a b. jelű ágenses passzív

kizárólag az argumentumok szintaktikai funkciójában, míg a c. alatti ágens nélküli passzív mindkettőjüktől jelentésében is különbözik:

(9) a. Aktív: *megállít* :

'(x) MEGAKADÁLYOZZA (y)-T MOZGÁSA FOLYTATÁSÁBAN'	<	AG, | Alany	PAT | Tárgy	>

b. Ágenses passzív: $megállíttatik_1$:

'(x) MEGAKADÁLYOZZA (y)-T MOZGÁSA FOLYTATÁSÁBAN'	<	AG, | AG-vonzat	PAT | Alany	>

c. Ágens nélküli passzív: $megállíttatik_2$:

'∃x[(x) MEGAKADÁLYOZZA (y)-T MOZGÁSA FOLYTATÁSÁBAN]'	<	AG, | Ø	PAT | Alany	>

Passziválással a mai magyar nyelvben nem képzünk (passzív morfológiájú) igéket, de feltevésünk szerint a szabály mindkét változata működik az igetöveken, s azokból — formai változtatás nélkül — passzív igetöveket hoz létre. A (6) alatti szabályok működését kísérő „morfológiai változások" tehát kizárólag a tő minősítését változtatják meg. (Szabályunkban vízszintes vonal utal a bemeneti egységre. A jobb oldali alsó index a szögletes zárójelek között szereplő egység kategóriáját adja meg: tr='tárgyas aktív'; pass='passzív'):

(10) Morfológiai változás:

a. $[_]_{V/tő/tr} \Rightarrow [_]_{V/tő/pass/1}$

b. $[_]_{V/tő/tr} \Rightarrow [_]_{V/tő/pass/2}$

A szótári folyamatokban így például a *vág* ige esetében a következő három tétellel számolhatunk:

(11)

	$vág_1$: $[_]_{V/tő/tr}$	'VÁG' <	AG, | alany	PAT | tárgy	>
passziválás/1 →	$vág_2$: $[_]_{V/tő/pass/1}$	'VÁG' <	AG, | AG-vonz.	PAT | alany	>
passziválás/2 →	$vág_3$: $[_]_{V/tő/pass/2}$	'VÁG' <	AG, | Ø	PAT | alany	>

5.1.4. Az igenevek képzése

A passziválás a töveket érinti, tehát megelőzi az igenévképzést, az idő/módjelek felvételét és a személyragozást. Az egyes toldalékok (képzők, jelek, személyragok) jellemzésének részét képezi az, hogy milyen típusú, s milyen vonzatstruktúrájú tövekhez kapcsolódhatnak. Az idő/módjelek és az igei személyragok a mai magyar nyelvben csak aktív igetövekhez járulhatnak, így szótári tételeikben ezt rögzítenünk kell. (Ellenkező esetben nyelvtanunk passzív mondatokat is generálna — mégpedig az aktívval megegyező igealakokkal.) Ennek módját itt nem részletezzük, mivel az inflexió kérdésköre

távol esik kötetünk témájától. A tárgyalt igenévképzők alábbi jellemzése alapján azonban az olvasó erről is alkothat magának némi fogalmat. (A jellemzések nem adnak magyarázatot a képzővel alkotható összes szerkezettípusra. A hiányokat az 5.2. pontban pótoljuk. A *-t* képző megkettőzéséről l. 5.2.4.)

(12)

-ó:	$[V_{tő/act}__]_{Part}$
-t$_1$*:*	$[V_{tő/pass}__]_{Part}$
-t$_2$*:*	$[V_{tő/act}__]_{Part}$
-andó:	$[V_{tő/pass}__]_{Part}$
-ván:	$[V_{tő/act}__]_{Adv}$
-va:	$[V_{tő}__]_{Adv}$
-ható:	$[V_{tő/pass/2}__]_{Part}$
-tlan:	$[V_{tő/pass/2}__]_{Adj}$
-hatatlan:	$[V_{tő/pass/2}__]_{Adj}$

A képzők szótári tételei alapvetően a tövekéhez hasonló felépítésűek. A legszembetűnőbb eltérést a kategoriális jellemzés formájában találjuk, amely a képzők esetében összetettebb az eddig megszokottnál, ugyanis a „honnan hova?” elv alapján épül fel. A szögletes zárójelen belül annak a kategóriának a leírását találjuk, amelyhez a képző járulhat, valamint egy vízszintes vonalat a képző helyének a jelölésére. Maguk a szögletes zárójelek a képzőt is tartalmazó lexikai egység határait jelzik, s ennek kategóriáját a jobb oldali alsó index adja meg (act=‘nem passzív’ (tárgyasságtól függetlenül); Part=‘participium’ Adv=‘határozószó’; Adj=‘melléknév’). A tételek természetesen szemantikai reprezentációt is tartalmaznak, amelyeket (12)-ben nem tüntettünk föl.

A felsorolt képzések a bemenetül szolgáló ige argumentumstruktúráját nem változtatják meg. A passzív tövek létezése és a képzők „bemenetének” korlátozása azonban azt eredményezi, hogy az igenév vonzatstruktúrájában mindig az az argumentum lesz alanyi funkciójú, amelynek megnevezése a (4) alatti sémákban az igenévi csoporton kívül áll. Azzal a kérdéssel, hogy ennek az egységnek a participiumok és melléknevek mellett miért kell mindig névelőtlennek lennie, az 5.3. pontban fogunk foglalkozni.

5.2. A melléknévi igeneves szerkezetek sajátosságai

Az 5.1. alpontban az igenevekkel alkotható szerkezeteket igen „szemellenzősen”, kizárólag a passziválást alátámasztó jelenségekre koncentrálva vizsgáltuk, s eközben — mint említettük is — sok más sajátosságuktól eltekintettünk. Az alábbiakban az egyes képzőket sorra véve áttekintjük a melléknévi igeneves szerkezetek imént elhanyagolt tulajdonságait.

A következő terminológiát fogjuk használni:

(13)

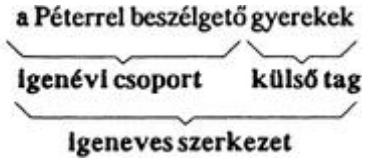

Az aspektussal kötetünkben külön fejezet foglalkozik, így itt az igeneves szerkezetek aspektusának kérdéskörét nem fogjuk részletesen tárgyalni.

5.2.1. Elhatárolási problémák

Kötetünk szintaktikai irányultságából, s fejezetünk témájából következően az igenevek esetében is csak a hozzájuk mint régensekhez kapcsolódó vonzatstruktúrák s az ahhoz járuló szabad határozók szintaxisát érintő kérdéseket fogjuk vizsgálni. Nem tartjuk tehát feladatunknak az igenévképzőt tartalmazó nagyszámú lexikalizálódott egység vizsgálatát; ezek köréből csak egy-két fontosabb típusról teszünk majd utalásszerűen említést. A szinkrón rendszer szempontjából ezek nem tekintendők igeneveknek, valódi főneveknek és mellékneveknek kell tartanunk őket. A főnevekként lexikalizálódott igenevek (pl. *író, daráló, törülköző, dugó, halott, felvágott* stb.) főnév voltának felismerése általában nem jelent nehézséget, ezért a valódi igenevektől való elhatárolásuk kérdésével nem kell külön foglalkoznunk. Ugyanez áll az összetételekben elő- vagy utótagokként felfedezhető igenévi formákra is (*csavar***húzó**, *fal***rengető**, **toló***ajtó* stb). Több körültekintést igényel az igenevek elkülönítése a lexikalizálódott szószerkezetek jelzői előtagjaitól (**vágott** *virág,* **bontott** *tégla,* **ünneplő** *ruha*), illetve a szabadon kombinálható melléknevektől, amelyek között találhatunk mind lexikalizálódottakat (pl. *forró, hervadt, fáradt, repedt* stb.), mind pedig produktívan képezhetőeket (*megdöbbentő, megrázó, zománcozott, aranyozott, nyitott, festett, elvághatatlan, befesthetetlen, gyalulatlan, széthordatlan*). Pontos kritériumrendszert ezekre az esetekre sem tudunk megadni, mindössze néhány jellemző különbséget említhetünk meg eligazításként:

(14) Az igenevek és a melléknevek közötti különbségek:

(a) Állítmányi szerepben csak a melléknév fordulhat elő:

a. in: *Ez a férfi (szalonnát) falatozó.
b. in: *Ez a csomag (Jánosnak) feladott.
c. in: *Ez a hír Pétert megdöbbentő.
d. mn: Ez a hír megdöbbentő.
e. mn: Ez a pohár már tegnap törött volt / Ez a ruha már kopott.

(b) Az alapige vonzatait a melléknevek nem tarthatják meg. (Szabad határozók — ezt nem-igei alapú melléknevek mellett is tapasztalhatjuk, pl. *a mindig vidám fiú* — a melléknevek mellett is előfordulhatnak.):

a. in: A (szalonnát) falatozó férfi rámnézett.
b. in: A Pétert megdöbbentő hír egy semmiség volt.
c. in: A (Jánosnak) feladott csomag öt kilót nyomott.
d. mn: *Ez a hír Pétert megdöbbentő.
e. mn: *Ez a pohár már tegnap darabokra törött volt.

(c) Továbbképzéssel (pl. *-an/-en, -ul/-ül* képzővel) csak a melléknévből képezhető határozó:

a. in: *A férfi (szalonnát) falatozón nézett rám.
b. in: *A táj Pétert megdöbbentően szép volt.
c. in: *A csomag (Jánosnak) feladottan veszett el.
d. mn: A táj megdöbbentően szép volt.
e. mn: A pohár törötten érkezett / Ez az ing kopottan is szép.

(d) Az alapige mellett megengedett, az esemény lefolyására vonatkozó módhatározók (*jól, rosszul, gyorsan, lassan, alaposan*) stb. csak igenevekkel fordulnak elő:

a. in: A lassan falatozó férfi rámnézett.
b. in: A Pétert alaposan megdöbbentő kérdés számomra komikusnak tűnt.
c. in: A rosszul feladott csomag elveszhet.
d. mn: *Tegnap egy alaposan megdöbbentő kérdést kaptam.
e. mn: *A lassan kopott kabátot kidobtuk.

(e) Közép- vagy felsőfokban csak melléknév állhat:

a. in: *Az öcsém falatozóbb a bátyámnál, de a húgom a legfalatozóbb.
b. in: *A Pétert (leg)megdöbbentőbb hír az volt, hogy...
c. in: *A (leg)feladottabb csomag már megérkezett.
d. mn: A (leg)megdöbbentőbb hírünk az, hogy...
e. mn: A (leg)kopottabb holmikat kidobtuk.

(f) Csak az igenévnek válhat el az igekötője:

a. in: A még be nem csomagolt könyvek a padlón hevernek.
b. in: A gyermekeiket nemcsak megszülő, hanem fel is nevelő anyák...
c. mn: *Egy nemcsak érdekes, hanem meg is döbbentő filmet láttunk.

Ezek a különbségek arra utalnak, hogy a morfológiai azonosság ellenére az igenevek és a melléknevek két különböző kategória (Adj és Part) képviselői.

A besorolás elsősorban akkor okoz gondot, amikor a kérdéses egység jelzői szerepű és nem áll mellette sem módhatározó, sem (nem alanyi) vonzat. Ilyenkor gyakran mindkét besorolás lehetséges, azaz valójában homonim szerkezettel állunk szemben:

(15) a. A meglepetéstől elejtettem a reszelt sajtot.
in: 'azt a sajtdarabot, amit éppen reszeltem'
mn: 'a (már korábban lereszelt) sajtreszeléket'

b. Az olajozott alkatrészektől meg sem tudtunk mozdulni.
in: 'azoktól, amelyeket valakik éppen olajoztak'
mn: 'azoktól, amelyek be voltak olajozva'

Az igenévből való produktív melléknévképzés sohasem jár morfológiai változással (csak a vonzatosság szűnik meg), így a képzést kísérő morfológiai szabály minden esetben a következő:

(16) $[__]_{Part} \rightarrow [[__]_{Part}]_{Adj}$

A lexikalizált szerkezetek jelzői előtagjainak viselkedése természetesen eltér a (14) alatt megadott melléknévi jellemzőktől. A lexikalizált jelzős szerkezetek felismerésében a következők jelenthetnek segítséget:

(17) A lexikalizált szerkezetek sajátosságai:
(a) A szerkezet jelentése sajátos:
a. 'bontott tégla' ≠
≠ 'tégla, amelyet (le-/szét- stb) bontanak/bontottak'
b. 'vágott virág' ≠
'≠ virág, amelyet (szét-/be-/darabokra stb) vágtak/vágnak'

(b) A jelzett szó elveszti élhangsúlyát:
a. * 'bontott 'tégla
b. 'bontott tégla

(c) **További jelzők csak a szerkezet egészére vonatkozhatnak, ezért egyrészt nem szakíthatják meg a szerkezetet, másrészt nem értelmezhetők kizárólag a jelzett szóra vonatkoztatva:**
a. * bontott piszkos tégla
b. * piszkos, bontott tégla
c. piszkos bontott tégla

(d) **A jelzős szerkezetnek megfelelő névszói állítmányú mondat agrammatikus:**
a. * A kamrában levő tégla bontott.
b. * A Katitól kapott virág vágott.

5.2.2. A kopulás mondatoknak nem felel meg igeneves szerkezet

Mivel a *van* és a *lesz* ige egyik használatában sem tárgyas, természetes, hogy a csak tárgyas igékhez járuló képzőket vagy egyáltalán nem veszik fel (**vanható*, **volható*, **vanhatatlan*, **volhatatlan*, **vanandó*, **volandó*), vagy az ilyen alakok lexikalizáltak, s nem funkcionálnak valódi igenevekként (*lehető, lehetetlen, leendő, volt*). Nincs *-va/-ve* képzős határozói igenevük sem (**vanva*, **volva*, **léve*).

A tárgyatlan igékhez is megkötés nélkül járuló *-ó* képzővel mind a *van*, mind a *lesz* tövéből képezhetünk igenevet: *való, lévő/levő*. Ezek a formák (egyéb használataik mellett) valódi igenevekként

is funkcionálnak — de csak olyan szerkezetekben, amelyek „tartalmas” (lokális vagy egyéb vonzattal rendelkező) létigével alkotott mondatoknak felelnek meg:

(18) a. A kés az asztalon van. → az asztalon levő kés
b. A ruha szövetből van. → a szövetből való ruha

Olyan igeneves szerkezetek viszont, amelyeknek alapjában kopulás ((19a)), vagy a létezést ((19b)), birtoklást ((19c)) jelentő *van*-nal szerkesztett mondatot kellene feltételeznünk, nem léteznek:

(19) a. A fiú beteg (volt/lesz). → *a beteg való / levő fiú
b. Kenyér (az) van/volt/lesz. → *a való / levő kenyér
c. Palinak van/volt/lesz húga. → { *a Palinak való/levő húg(a) / *a húga való/levő Pali }

Az (a) alatti jelenség azt látszik alátámasztani, hogy a kopulás mondatokban valójában a névszói rész az állítmány, s mellette a kopulára csupán formai okokból van szükség: azért, hogy valami magára vehesse a kizárólag igei kategóriájú elemekhez kapcsolható morfémákat (idő- és módjelet, személyragot). Az *-ó* igenévképző is olyan morféma, amely kizárólag igei tövekhez járulhat. Alapvető feladata az, hogy a mondat állítmányi részét az alany jelzőjévé alakítsa át. Mivel azonban az a. mondat valódi állítmánya (a *beteg*) önmagában is képes jelzőként funkcionálni, az állítmányi rész jelzővé alakítása itt nem igényli az *-ó* morféma jelenlétét. Amennyiben viszont nincs szükség olyan morfémára, amely csak igei tőhöz járulhat, úgy nincs szükség magára a kopulára sem. Az a.-nak megfelelő jelzős szerkezet ezért a következő:

(20) a beteg fiú

5.2.3. Az *-ó* képzős igenév

Ebben az alpontban nem tekintjük *-ó* képzőseknek a *-ható* végződést tartalmazó igeneveket. Az ezekben található *-ó* megítéléséről l. az 5.2.5. pontot.

A (12) alatt megadott jellemzésének megfelelően az *-ó* képző — az alább említendő kivételektől eltekintve — szabadon járulhat bármely nem passzív, nem ható igetőhöz. Az igenév megőrzi az alapige vonzatkeretét és felveheti az alapige mellett előforduló szabad határozókat is. A külső tag mindig a cselekvő alapige alanyának felel meg:

(21) a. az évek óta minden feladatát pontosan teljesítő fiú
b. a szokatlan munkától hamar elfáradó fiú
c. a vidéket elárasztó víz

-ó-val nemcsak a morfológiai változás nélkül passzivált tövekből, hanem a passzív morfológiájú igéből sem képezhető igenév:

(22) a. **A képességek megméretnek.**
b. ***a megmérető képességek**

(23) a. **Az ítélet közhírré tétetik.**
b. ***a közhírré tétető ítélet**

Kivétel a *született,* amelynek passzív volta napjainkra már elhomályosult.

Mivel a külső tagnak az alapige alanyának kell megfelelnie, az alanytalan igék elvben egyáltalán nem vehetik fel az *-ó* képzőt:

(24) a. ***a havazó ég / felhő / táj**
b. ***a pitymalló vidék**

Ténylegesen azonban többé-kevésbé metaforikus használatban elfogadhatónak látszanak az alábbiak:

(25) **az alkonyodó / hajnalodó táj**
'az alkonyi / hajnali táj'

Azzal, hogy a külső tag az alapige valamelyik nem alanyi argumentumának feleljen meg, még az önálló melléknevekként lexikalizálódott *-ó* képzős alakok között is csak abszolut kivételként (pl. *eladó* könyv stb.) találkozhatunk. Tárgyas ige tárgyának még összetett szavakban és idiomatikus egységekben is viszonylag ritkán felel meg a külső tag (pl.: *betevő (falat), ivó(víz), metélő(hagyma), szántó(föld), tolószék*). Ez azért figyelemre méltó, mert az igei előtagú összetett szótári egységek képzésében az *-ó/-ő* képző egyrészt igen produktív, másrészt szinte „jolly-joker" szerepet tölt be: az ilyen egység az ige által jelölt eseménynek szinte bármely szereplőjét vagy körülményét megnevezheti. Az összetett lexikai egység megalkotását alig korlátozza az, hogy az igével alkotott mondatban a főnév milyen bővítmény szerepében lépne fel: *oldószer, lovaglópálca, másolópapír, olvasólámpa, olvasóterem, ünneplő ruha, hálóing, hálószoba, mosógép, mosókonyha, mosópor, fürdősó, váróterem, fogadóóra, járógipsz* stb. (Bizonyos körülményektől függően az előtag alkalmilag vagy „véglegesen" átveheti az egész egység funkcióját, s ezáltal főnévvé válhat: *A* **háló** *a második emeleten van*; *Hol van az* **ünneplőd** *?*) Az ilyen összetett egységeken belül található *-ó* képző tehát grammatikailag igen kevéssé körülhatárolható viszonyt állít fel az ige és a főnév között — ilyen szempontból a [+birt] jegyére emlékeztető meghatározatlanság jellemzi (vö. A főnévi csoport szerkezete). Mindezek fényében a lexikalizációs folyamatokban részt vevő *-ó/-ő* morfémát a szinkrón rendszer szempontjából nem tekinthetjük azonosnak az igenévképzővel.

Az *-ó* képzővel kapcsolatban érdemes megemlítenünk egy további jelenséget, amelynek megfelelői más nyelvekben is megfigyelhetők. Mellékneveket produktív módon ezzel a képzővel csak olyan igei tételekből képezhetünk, amelyeknek a vonzatstruktúrájában szerepel egy nem alanyi (általában tárgyi) funkciójú Experiens, s az alanyi funkciójú argumentum nem Ágens, hanem Kezdőpont szerepű. Ilyenek például a következő melléknevek: *dühítő, elkeserítő, elképesztő, fárasztó, felkavaró, idegesítő, izgató,*

kiábrándító, kielégítő, kijózanító, kimerítő, lebilincselő, lehangoló, lenyűgöző, lesujtó, meggyőző, megindító, meglepő, megnyugtató, megrázó, sürgető, szórakoztató, üdítő. Amennyiben a képzés alapjául szolgáló igének olyan lexikai tétele is van, amely nem pszichikai, hanem fizikai ráhatást jelöl és/vagy ágensi alanyt tartalmaz, úgy ezekből a tételekből nem képezhető melléknév:

(26) a. Tegnap egy nagyon felkavaró / lebilincselő filmet láttunk.
b. *János egy nagyon felkavaró kanalat vett turmixkészítéshez.
c. *A rablót egy nagyon lebilincselő rendőr fogta el.

5.2.4. A *-t* képzős igenevek

Mint már az 5.1. pontban jeleztük, a *-t* képző homonim. A képzők egyike passzív tövekhez járul, s a vele alkotott igenév ezért az ige eredeti tárgyát módosítja:

(27) János (ki)hegyezte a ceruzát → a (ki)hegyezett ceruza.

Nevezzük ezt „passziváló” *-t*-nek. Azokat a tulajdonságait, amelyek a nem-passziváló *-t*-vel szembeállítják, az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. A külső tag nem az alapige alanyának, hanem a tárgyának felel meg.
2. Az igeneves szerkezet folyamatos aspektusú is lehet.
3. Az igeneves szerkezetben ábrázolt esemény ennek megfelelően:
   a. lehet egyidejű a főmondati eseménnyel:

      (28) a. A szomszéd asztalnál szeletelt hagyma Marit is megkönnyeztette.
      b. A lázasan keresett szemüveg eközben a zsebemben lapult.

   b. akkor is kifejezhet folyamatos cselekvést, amikor az általa jelölt propozíció előidejű a főmondati propozícióhoz viszonyítva:

      (29) Az imént még csodálattal bámult képet János darabokra tépte.

A folyamatos aspektusú igenév viszonylag ritkán használatos önmagában: a vele alkotott igenévi csoportban általában legalább egy bővítményt találunk:

(30) a. ?A kávé a festett képre ömlött.
b. A kávé a { napok óta / Péter által / temperával festett } képre ömlött.

Ennek azonban nem szintaktikai okai vannak, hiszen megfelelő kontextusokban a bővítetten igenév is használható:

(31) a. Azon vette észre magát, hogy elégette a vasalt lepedőt.
b. Ebben a városban mindenki csomagokkal járt.
A cipelt holmik tarkasága egyszerűen lenyűgözte Jánost.

A passziváló *-t*-től meg kell különböztetnünk a kizárólag passziválatlan tövekből képezhető rezultatív *-t*-t. Jellemzői az előbbivel szembeállítva a következőkben foglalhatók össze:

1. A külső tag kizárólag az alapige alanyának felelhet meg:

(32) a. János felemelte a felborult széket.
b. A bepárásodott ablakon nem láttam át.

2. Az igeneves szerkezet kötelezően befejezett aspektusú
3. Ebből adódóan az igeneves szerkezet
   a. sohasem lehet egyidejű a főmondati cselekvéssel, ahhoz képest mindig előidejűen értelmezendő:

(33) a. *János elkapta a borult széket.
b. *Az egyre jobban párásodott ablakon egyre nehezebben láttam át.

   b. előidejűségében sohasem nyerhet folyamatos értelmezést, mindig befejezett aspektusú:

(34) a. *Az imént még borult szék visszabillent a helyére.
b. *Az órákon át párásodott ablak végre kitisztult.

4. Mindig rezultatív értelmű, azaz az alany állapotváltozását fejezi ki:

(35) a. *A körülnézett őrszem visszajött a kapuhoz.
b. *A megvillant kést betettem a fiókba.

Az igényes nyelvhasználatban rezultatív igenév csak olyan igékből képezhető, amelyek az alany állapotváltozásával járó eseményt jelölnek, vagyis kizárólag Patiens alanyú tárgyatlan igékből. Napjainkban azonban a nyelvhasználat távolról sem egységes. A perfektiváló *-t* használatát egyes beszélők — s leginkább az újságnyelv — egyre inkább kiterjesztik a tárgyatlan igék teljes körére (vö. (36a–c)), sőt a tárgyas igékre is ((36d)):

(36) a. %Az imént futott versenyzők most mennek zuhanyozni.
b. %A tíz kilométert gyalogolt lányok csöppet sem fáradtak el.
c. %A tavaly nálunk dolgozott lengyelek már mind hazautaztak.
d. %Beszéltünk a testvérét elgázolt autóssal.

A szerkezet jelentésének leglényegesebb jegye azonban a (36) alatti példákkal illusztrált nyelvváltozatban is a rezultativitás marad. Az eltérés mindössze annyi, hogy az igényes köznyelvben a

rezultativitást csak akkor fejezhetjük ki *-t* képzős igenévvel, ha az alapige lexikai jelentése már önmagában garantálja azt, hogy az esemény lezajlása következtében az alany új tulajdonságot vesz fel. A „kiterjesztett" használat nem ragaszkodik ilyen garanciához, de az igeneves szerkezet itt is csak rezultativitás kifejezésére alkalmas: csak akkor használható, ha a cselekvés végrehajtásával az alany olyan feladatot végzett el, vagy olyan teljesítményt vitt végbe, amely neki — ha nem is objektíve, de valamiféle társadalmi megítélés szerint — „új minőséget", rangot adott, s ilyen értelemben megkülönböztető jegyévé vált. Ha az esemény lezajlása nem ad ilyen „új minőséget" az alanynak, akkor egyetlen nyelvváltozatban sem alkothatunk rezultatív szerkezetet:

(37) a. ***a felnevetett fiú**
b. ***az egyet úszott fiú**
c. ***az ablakon kinézett lány**
d. ***a kutyákat megszeretett néni**

Teljesítménynek csak olyan — ágenses — cselekedetek végrehajtása minősülhet, amelyek maradandó változást idéznek elő valamiben (vö. (36d)), mérhető eredménnyel járnak ((36b)), kitűzött feladat elvégzésének tekinthetők ((36a)), vagy valamilyen relevánsnak minősülő külső körülményt elégítenek ki — ((36c)-ben pl. azt, hogy az illetők a munkájukat *nálunk* végezték). Ezek a tényezők nem hiányozhatnak a közlésből, ezért a rezultativ szerkezeteknek a külső tagként funkcionáló alanyon kivül — az elliptikus közléseket nem számítva — legalább még egy további bővítményt is tartalmazniuk kell. Ilyenek hiányában a szerkezet — még az igekötővel befejezetté tettek is! — elfogadhatatlan:

(38) a. ***a futott / leült fiú**
b. ***a gyalogolt / megállt lányok**

c. ***a dolgozott / felugrott lengyelek**
d. ***a gázolt autós**

Mint említettük, az igényes nyelvváltozatban rezultatív szerkezet csak tárgyatlan, Patiens alanyú igékből képezhető produktívan. Ebben a nyelvváltozatban is létezik azonban néhány melléknévként lexikalizálódott *-t* képzős alak, illetve ilyen alakot tartalmazó lexikalizált szerkezet, amely ellentmond ennek a szabálynak:

(39) a. **tanult / tapasztalt / olvasott (ember)**
b. **jogot végzett / Pesten végzett / hét országot bejárt / sokat látott / világ(ot) járt / nyársat nyelt (ember)**

Ezek a szerkezetek annyiban emlékeztetnek a „kiterjesztett" nyelvhasználat (36) alatt illusztrált eseteire, hogy az alapigével jelölt cselekvés végrehajtásával a cselekvés ágensét minősítik. Lényeges különbség azonban, hogy nem az adott cselekvés egyszeri végrehajtását könyvelik el „teljesítményként", hanem azt a beszélőközösség számára releváns új minőséget jelölik, amire az alany a cselekvés (rendszeres)

végzésével szert tett. Ebben az értelemben jelentésük igen közel áll a produktívan képzett szerkezetekéhez, amelyek — mint említettük — mindig állapotváltozást jelölnek.

A *-t* képzőt tartalmazó lexikalizált alakok további csoportjai:

1. tárgyatlan igére visszamenő melléknevek (az igenevektől eltérően ezek gyakran igekötőtlenek): *hajlott, korhadt, fáradt, kókadt, nyílt, törött, repedt, állott* stb.
2. lexikalizált jelzős szerkezetek tagjai: *(vminek a) hűlt helye, főtt sonka, sült hús, darált dió, szegecselt lemez, füstölt sonka, vert csipke, ásott kút* stb.

5.2.5. A *-ható* végződésű igenevek és a *-tlan* képzős melléknevek

A *-ható* végződésű igenevek nem tekinthetők egyszerűen az *-ó* képzősök egy alcsoportjának, azaz a ható igék *-ó* képzős igeneveinek. Egy ilyen nézettel szemben a következő érvek hozhatók fel. A *-hat/-het* képzőt gyakorlatilag minden ige (még a ma már nem funkcionáló passzív morfológiájúak is) megkaphatja, s a képzés nem változtatja meg az alapige melletti szintaktikai funkciókat:

(40) a. János { ugrál / alszik / olvassa az újságot }.

b. János { ugrálhat / alhat / olvashatja az újságot }.

(41) a. A rendelet holnap hirdettetik ki.
b. A rendelet holnap is kihirdettethetik.

Az *-ó* képzővel gyakorlatilag a *-hat/-het* képzőt nem tartalmazó igék mindegyikét elláthatjuk, tárgyatlanokat, és (nem passzivált) tárgyasokat egyaránt, s a kapott szerkezetben a külső tag mindig az alapige alanyának felel meg (vö. (2) és (5), valamint az 5.2.3. alattiakkal). Az e tulajdonságokkal jellemezhető *-ó* képzőt azonban hiába keressük a ható igék esetében: a tárgyatlan ható igéknek (egy-két alább említendő lexikalizáit formától eltekintve) egyáltalán nincs *-ó* képzős igenevük (vö. (42a)), a tárgyas igékből képzett *-ható* végződésű igenevek szerkezeteiben pedig a külső tag mindig a cselekvő alapige tárgyi argumentumának felel meg (vö. (42b–d)), így nem tekinthetjük őket a ható ige *-ó* képzős igeneveinek:

(42) a. *Az { ugrálható / alható / énekelhető } fiú.

b. *Az { olvasható / rétest megehető } fiú.

c. Az olvasható könyv.
d. A (pillanatok alatt) megehető rétes.

Ezek a tények arra látszanak mutatni, hogy a *-ható* végződésű alakokat nem tekinthetjük a ható igék *-ó* képzős származékainak, s kénytelenek vagyunk egy elemzetlen *-ható* morfémával számolni.

A *-hatatlan* gyakorlatilag ugyanott fordulhat elő, mint a *-ható,* s ezért kézenfekvőnek tűnhet, hogy ugyanezen megfontolásokra támaszkodva azzal azonos módon kezeljük. Ez a javaslat azonban elsietett lenne, hiszen a *-hatatlan*-ban gyanítható *-tlan* képzőnek egészen mások a tulajdonságai, mint a *-ható*-ban feltételezhető *-ó*-nak. A *-tlan* képző — egyes kivételektől eltekintve — tárgyas alapigékhez járul, s az így nyert szerkezetek mindig „passzív értelműek": külső tagjuk az alapige eredeti tárgyának felel meg.

(43) *megoldatlan probléma, kitakarítatlan szoba, lenyomatlan billentyű, kirázatlan abrosz, felaprítatlan tüzifa, kikapcsolatlan készülék, borotválatlan arc* stb.

Ez a jellemzés azonban pontosan ráillik a *-hatatlan* végződést tartalmazó alakokra is. Ha a ható igéket nem zárjuk eleve ki a fosztóképző alkalmazhatóságának köréből, akkor ezekből éppen a kívánt tulajdonságokkal rendelkező *-hatatlan* végződésű alakokat fogjuk megkapni. A *-tlan* által előidézett alapvető jelentésváltozás (a *-hat* számlájára írható különbségtől eltekintve) mindkét esetben ugyanaz, így a szételemzésnek nincs szemantikai akadálya sem. A [b] típusú szerkezetekről mondottak értelmében ez azt jelenti, hogy a *-tlan* hozzáadását megelőzően egy passziválási lépést is feltételeznünk kell a levezetésben. (Tehát például a *törhetetlen* alak csak akkor tartalmazhatja a fosztóképzőt, ha a szótárban egy *törhet* formájú passzivált tővel is számolunk.) Igaz ugyan, hogy passzív értelmű ható igék nincsenek a magyarban, de általános szabályként mondtuk ki, hogy a passzivált tövekből semmilyen igealak nem állítható elő, csakis igeszármazékok. Elemzésünk tehát mind a passziválásról mondottakkal, mind a *-tlan* képző említett jellemzésével teljes összhangban van. Ezek szerint a *-hatatlan* végződés két morfémát tartalmaz: egyrészt ugyanazt a *-hat* morfémát, amellyel a ható igékben találkozunk, másrészt ugyanazt a fosztóképzőt, amely a *-hatot* nem tartalmazó (passzivált) tárgyas igékhez is járul. A fosztóképző hozzáadását megelőzi egy passziválási folyamat. Hogy mennyire előzi meg, azt az általunk vizsgált adatokból nem dönthetjük el egyértelműen. Annak következtében ugyanis, hogy maga a *-hat* képző nem változtatja meg az argumentumstruktúrát, az alapigéből két úton is eljuthatunk a kívánt eredményhez:

(44) a. Aktív tő → Passziválás → + *hat* → + *-tlan*
b. Aktív tő → + *-hat* → Passziválás → + *-tlan*

Itt nem vállalkozunk annak eldöntésére, hogy melyik megoldás felel meg jobban a tényeknek, mivel a számunkra lényeges szempontokból nézve a két megoldás egyenértékű egymással. Mindkettő megkívánja azonban azt, hogy a passzivált tövekhez járuló képzőket a *-hat* jelenlétére is érzékennyé tegyük: a *-t,* az *-andó,* a *-ható* és a *-va* csak az e képzőt nem tartalmazó tövekhez járulhat, míg a *-tlan* érzéketlen a *-hat* jelenlétére:

(45) *-t*$_1$: $[V_{tő/pass/-ható}\ —]_{Part}$
-andó: $[V_{tő/pass/-ható}\ —]_{Part}$
-ható: $[V_{tő/pass/2/-ható}\ —]_{Part}$
-va: $[V_{tő/-ható}\ —]_{Adv}$
-tlan: $[V_{tő/pass/2}\ —]_{AdjA}$

A *-hatatlan* végződést kiiktathattuk a képzőlistáról, mivel kimutattuk, hogy az őt tartalmazó alakok valójában *-tlan* képzősek. Ezt az állításunkat az is megerősíti, hogy (14) alatti ismérveinkre támaszkodva az összes *-tlan* képzős alak melléknévnek minősül — függetlenül attól, hogy tartalmaz-e *-hat* képzőt, vagy sem. A *-ható* képzős alakok ugyanezen ismérvek szempontjából nem mutatnak tiszta képet. A b.–f. tulajdonságok alapján egyértelműen igeneveknek tekinthetnénk őket, de igenevekre egyáltalán nem jellemző módon állítmányi funkciót is betölthetnek (l. (46a)). Viselkedésük azonban állítmányi szerepben is igenévi annyiban, hogy itt is megőrizhetik vonzataikat (46b), kaphatnak igékhez járuló határozókat (46c), s igekötőjük ugyanolyan feltételek mellett elszakadhat tőlük, mint az igei állítmányoktól azok igekötője (46d)

(46) **a. Ez a doboz kinyitható.**
b. Ez a jelentés már elküldhető a központnak.
c. Ez a vaj jól kenhető.
d. Ez a jelentés még nem küldhető el a központnak.

Mindezeket figyelembe véve az igenevek közé soroltuk őket, de jeleznünk kell, hogy grammatikai státuszuk valójában tisztázatlan.

A *-hatatlan* végződésű melléknevek képzésében feltételezett folyamatok módot adnak arra, hogy a *-ható* végződésű igenevekre is a korábbitól eltérő megoldást javasoljunk. A *-hat* képzőt tartalmazó passzivált tövek feltételezése ugyanis módot ad arra, hogy egy ezekhez járuló *-ó*-t feltételezve a *-ható* végződést is szételemezzük. Ez az *-ó* képző (12) alatt megadott jellemzésének megváltoztatását igényli, mégpedig a következő két változat valamelyikére: a) az *-ó* képző homonim, s a (12)-ben jellemzett *-ó* mellett létezik egy olyan *-ó* is, amely kizárólag *-hat* képzős passzivált tövekhez járulhat ((47a)); b) egyetlen -d képző van, de az nemcsak aktív, hanem *-hat* képzős passzivált tövekhez is járulhat ((47b)):

(47) a. *-ó*$_1$: $[V_{act}\ —]_{Part}$
-ó$_2$: $[V_{pass1/+ható}\ —]_{Part}$
b. *-ó:* $[V_{act\ v.\ pass1/+ható}\ —]_{Part}$

A megoldások között itt sem kívánunk választani.

Az említett formák közötti jelentésviszonyok tisztázása nem feladatunk, de legalábbis utalásszerűen érdemes felvázolnunk az eddig tárgyalt passzív alapú igenevek és melléknevek közötti tipikus jelentésbeli összefügéseket. Jelentésében a *-hat* képző a modális operátort (’lehetséges, hogy…’), a fosztóképző a tagadó operátort (’nem igaz, hogy…’) képviseli. A négy forma közül szemantikailag a

passziváló *-t* a legjelöletlenebb, mivel jelentése egyik operátort sem tartalmazza. Innen kiindulva az alábbi sémát állíthatjuk fel:

(48)

Az, hogy produktív képzésű alakok esetében ezekbe a jelentésviszonyokba a *-t* képzős igenevek közül csak a tárgyas alapigéből származók illeszkednek bele, újabb alátámasztást ad annak a feltételezésünknek, hogy a mai magyar nyelvben a *-t* képző homonim.

Az alpont lezárásaként megemlítünk néhány, az említett képzőket tartalmazó lexikalizáit egységet:

1. Tárgyatlan igéből származó, csak idiomatikus szerkezetben előforduló alakok: *a lehető legjobb / legrosszabb*; *a számba / szóba jöhető*; *a tőlem / tőled* stb. *telhető*. Ezek közül az első kizárólag, a másik kettő túlnyomórészt csak felsőfokú melléknevek előtt fordul elő.
2. Tárgyatlan igéből, az alanyi vonzatból eredő külső taggal: *éghető, éghetetlen, fáradhatatalan, telhetetlen, halhatatlan, élhetetlen, sületlen, keletlen, járatlan*
3. Tárgyatlan igéből, nem alanyi vonzatból származó külső taggal: (*megbízik a fiúban* →) *megbízható / megbízhatatlan fiú*; (*hozzáfér az anyagokhoz* →) *hozzáférhető / hozzáférhetetlen anyagok*; (*ellenáll a hatásnak* →) *ellenállhatatlan hatás*.
4. Tárgyas alapigéből alanyi eredetű külső taggal: (*a fiú tesz vmit* →) *a tehetetlen fiú*; (*a fiú tanul vmit* →) *a tanulatlan fiú*

5.2.6. Az *-andó* képzős igenevek

Bár etimológiailag ez a végződés is két morfémából tevődik össze, a szinkrón rendszerben nincs alapunk a felbontására, mivel a *leend, álland* stb. képzésű egyszerű múlt idő kihalása következtében a mai nyelvben nem különíthető el egy önálló *-and/-end* morféma. Az ennek értelmében egymorfémásnak tekintett képző a mai nyelvben nem jövőt vagy utóidejűséget, hanem elsősorban szükségességet fejez ki. Mint (12) alatti jellemzésében rögzítettük, produktív módon csak passzivált tárgyas tövekhez járulhat, ennek megfelelően a szerkezet külső tagja az ige eredeti tárgyának felel meg:

(49) a. *a (levelet) (meg)keresendő János
b. a (János által) (meg)keresendő levél

(50) a. *az (ajándékot) átadandó Anna
b. az (Anna által) átadandó ajándék

A melléknevekként vagy főnevekként lexikalizált formák között találunk néhány tárgyatlan alapigéből — természetesen passziválás nélkül — képzettet is. Az alapige alanya ilyenkor is mindig Jellemzett vagy Patiens, s maga az ige főként létrejövést, elmúlást jelöl:

(51) a. *a (szobában) dolgozandó János [ágens]
b. *a (lovaktól) rettegendő Péter [experiens]
c. *a (naptól) kifakulandó huzat [patiens]
d. *a (délről) fújandó szél [természeti erő]

(52) a. a leendő tanárok
b. a mulandó dicsőség
c. a születendő gyermek
d. a halandó ember

5.3. A „jelzett szó” szintaktikai státusa

Az előző pontban tárgyalt szerkezetek általános bemutatásakor ideiglenesen félretettünk egy ott észlelt problémát, amelyet most az alábbi példasor kapcsán ismét felidézünk:

(53) a. [A kutya] rágja [a csontot].
b. A csontot rágó [kutya].
c. A kutya által rágott [csont].

A kérdést a következőképpen foglalhatjuk össze. A vonzatok funkcióját eddigi megállapításaink szerint (bár a 7. pontban látni fogunk más eseteket is) általában maximális főkategóriák (DP, AP, PP kategóriájú egységek) töltik be. Az igeneves szerkezetek „külső tagjáról” sikerült kimutatnunk, hogy mindig egy (elsődleges vagy passziválással létrejött) alanyi viszonyból származtatandó. Míg azonban az alapige mellett — fenti megállapításunkkal összhangban — az alanynak és a tárgynak általában DP-nek kellett lennie (l. az a. példa szögletes zárójeleit), addig a „külső tag” sohasem lehetett DP, csakis determináns nélküli főnév (l. a b. és c. példa szögletes zárójeleit) vagy jelzős szerkezet — pl. *az udvaron játszó* **pufók gyerek**. Kérdésünk tehát ez volt: tekinthetjük-e a „külső tagot” az igeszármazék alanyának?

Ennél is élesebben merül fel ez a kérdés egy másik, eddig nem említett jelenség kapcsán, amit alábbi mondataink illusztrálnak:

(54) a. Pali *ránézett* **a** [csontot rágó] **kutyára.**
b. Kati *megijesztette* **a** [csontot rágó] **kutyát.**
c. Péter **egy** [csontot rágó] **kutyához** *hasonlított.*
d. **A** [csontot rágó] **kutya** *miatt* nem mertem bemenni a kertbe.

A régensekről tudjuk, hogy megszabják vonzataik esetét, s tudjuk azt is, hogy az igei régensek mellett az alanynak nominativusban kell állnia. Az utóbbi követelménynek ugyan nem kell szükségszerűen

teljesülnie az igeszármazékok alanyára is, de példáink azt mutatják, hogy a „külső tag” esete semmilyen módon nem függ az igenévtől — azt kizárólag a szerkezetnek a főmondatban betöltött szerepe, azaz többnyire egy külső régenshez fűződő viszonya határozza meg. (Ezeket a külső régenseket példáinkban dőlt betűs írással tüntettük fel.) A külső régens vonzatának szerepét azonban szemmel láthatóan nem az önmagában vett külső tag tölti be, hanem az a teljes DP, amely a (példáinkban vastag betűvel feltüntetett) névelővel kezdődik, s mind az igenévi csoportot, mind a külső tagot tartalmazza. Ezt egyértelműen mutatja (54b) állítmányának tárgyas ragozása is, ami e DP határozottságának a következménye.

Az (54) alatti példák kapcsán az igenévi régens és a „külső tag” közötti viszony egy további módosulására is fel kell figyelnünk, amely szoros kapcsolatban áll előző megfigyelésünkkel. Mint tudjuk, a vonzatoknak a mondatokban való megjelenését régensük jelenléte teszi lehetővé. A régensnek a mondatból való kiemelése ezért összes vonzatát megfosztja létalapjától, a mondatban való megmaradás jogától, s amennyiben régensükkel együtt nem távolítjuk el őket is, a maradék szósor (hacsak szerkezetileg át nem értelmezhető) menthetetlenül agrammatikus lesz. Amennyiben tehát az igenév és a „külső tag” között valódi régens—vonzat viszony állna fenn, úgy az igenévnek az (önmagában vagy más vonzataival együtt végrehajtott) eltávolítása csakis agrammatikus mondatot eredményezhetne mindaddig, amig a külső tag jelen van a mondatban. A helyzet azonban — mint ezt (55)-ben az (54c) mondat példáján bemutatjuk — nem ez:

(55) a. *Péter **egy [csontot] kutyához** *hasonlított.*
b. **Péter egy kutyához** *hasonlított.*
c. *Péter (**egy**) *hasonlított.*

(55a) várakozásunknak megfelelően agrammatikus. A grammatikus (55b)-vel való egybevetésből azonban megállapíthatjuk, hogy ezt csakis az igenév tárgyi vonzatának hátrahagyása idézi elő, hiszen a „külső tag” megtartása nem okoz agrammatikalitást. Sőt, a mondat éppen akkor romlik el, vagy válik legalábbis hiányossá (l. (55c)), ha az igenévvel együtt az utóbbit is kiemeljük a mondatból. Mindezek a tények azonban csak addig érthetetlenek, amig az igenév és a külső tag viselkedésén a régens—vonzat viszony eddig megismert megnyilvánulásait kérjük számon. Amennyiben e két elem egymás közötti viszonyának kérdését nem firtatjuk, minden könnyen megmagyarázhatóvá válik: az igeneves szerkezetet tartalmazó DP (54c)-ben a külső régensnek (a *hasonlított*-nak) a vonzata volt, s az igenévi csoport eltávolításával (55b)-ben ismét jólformált DP-t kaptunk, amely tökéletesen illeszkedik a külső régens argumentum-struktúrájába. (55c)-ben ezt a DP-t tettük hiányossá, ami érthetően agrammatikalitást okoz. Semmi okunk arra, hogy az (55) alatt tapasztaltakat ne ilyen módon magyarázzuk. Ennek elfogadásához azonban vagy azt a feltételezést kell feladni, hogy az igenév régense a külső tagnak, vagy pedig azt, hogy a régens—vonzat viszonnyal eddig kapcsolatba hozott grammatikai jelenségek mindegyike szükségszerűen következik ebből a viszonyból. A két elem egymáshoz való viszonyát tehát újra kell gondolnunk, s ennek során célszerűbb, ha azt egyelőre nem az igés szerkezetben fennálló viszonyokból próbáljuk meg levezetni, hanem közvetlenül az igeneves szerkezet vizsgálatára alapozzuk. Ebben a

megközelítésben — legalábbis a kiindulásnál — semmi szerepet nem kell (sőt, nem is szabad) tulajdonítanunk annak, hogy a vizsgált egység egy igei szerkezetből származik. Ez annyit jelent, hogy szemünkben az igenév erre az időre megszűnik igenév lenni, s ami megmarad, az nem több egy egyszerű jelzős szerkezetnél, amelyben a jelzőnek esetleg nem alanyi vonzatai is vannak (éppúgy, mint a melléknévi jelzőnek az ilyen mondatokban: *Péter egy sikereire büszke hadvezérre hasonlított*). Ebben a jelzős szerkezetben az igenév a jelző, s a „külső tag" a jelzett szó, azaz a szerkezet feje.

Az igenév és a külső tag viszonyának kérdését ezáltal a jelzős szerkezetek általános problémájára vezettük vissza. Ezekkel a problémákkal ugyanis nem csak az igenevek esetében kell szembenézni: az összes említett szempontból tökéletesen ugyanezt a viselkedést mutatja minden jelzői funkciójú melléknév is. Ez volt a fő oka annak, hogy fejezetünkben mindeddig nyitva hagytuk azt a kérdést, van-e alanyi vonzatuk a mellékneveknek. Az utóbbi kérdést a köznevekkel kapcsolatban is feltettük, s szintén megválaszolatlanul hagytuk. Az alábbiakban mindezeket a kérdéseket — az igenevekre is kiterjesztve — megkíséreljük megválaszolni. Az elemzést a köznevek vizsgálatával kezdjük.

5.3.1. Köznevek a DP-ben

Függvényhasonlatunk alapján eddig minden régens jelentését olyan függvénnyel fejeztük ki, amely az argumentumainak tekintett szereplők halmazához egy-egy tényállás(típus)t rendel. A mondatok jelentése ezért csak akkor lehet hiánytalan (teljes, vagy zárt), ha a bennük szereplő összes régens minden egyes argumentumhelyét vagy egy-egy szereplő tölti ki, vagy leköti valamilyen operátor (de l. még a vonzatszámcsökkentő folyamatokat tárgyaló 6.2. pontot is). A le nem kötött argumentumhelyeket kitöltő szereplőket mondatainkban egy-egy maximális főkategória nevezi meg, tipikusan egy-egy DP:

(56)

	Régens	vonzatok
Hiánytalan szerkezetek:	f(x, y)	$+DP_x + DP_y$
	$\exists y(f(x, y, z))$	$+DP_x + DP_z$
Hiányos szerkezetek:	f(x, y)	$+DP_x$
	$\exists y(f(x, y, z))$	$+DP_z$

A névszói állítmányú mondatok alapján joggal feltételeztük, hogy a melléknevek és a köznevek alanyi argumentumhellyel rendelkező régensek:

(57) a. DP_x: *A fiú* Régens: *beteg(x)*
b. DP_x: *A fiú* Régens: *katona(x)*

Maguknak a DP-knek nincs kifelé nyitott argumentumhelyük; mint egy-egy szereplő megnevezései, önmagukban zártak. Ha azonban „beléjük tekintünk", a determináns testvéreként rendszerint köznévi fejjel álló NP-t találunk bennük. Amennyiben viszont a köznevek alanyi argumentumhellyel rendelkező régensek, úgy az őket tartalmazó DP-k (s így az azokat tartalmazó mondatok) jelentése kizárólag akkor lehet teljes (zárt), ha alanyi argumentumhelyüket valami kitölti vagy leköti. Mivel a DP-beli NP fejeként

szereplő köznév mellett rendszerint nem találunk olyan DP-t, amely a főnév alanyaként lenne értelmezhető, csakis az argumentumhely lekötöttsége adhat magyarázatot a szerkezet hiánytalanságára.

Az argumentumhely lekötése — mint az *eszik* típusú igék és az ágenstelen passziválás esetében tapasztalhattuk — jelentésváltoztató művelet. Ha tehát azt feltételeznénk, hogy DP alatti NP-be eleve csak olyan köznév hozható ki a szótárból, amelynek alanyi argumentumhelye már le van kötve, akkor amellett kötelezzük el magunkat, hogy a szótárban minden főnevet legalább két, egymástól különböző jelentésű tételnek kell képviselnie. Ezt a következményt semmivel sem lehetne alátámasztani. Ennek az elképzelésnek azonban lenne egy még szerencsétlenebb következménye is. Amennyiben egy régens argumentumhelyeit egytől-egyig kitöltjük és/vagy lekötjük, úgy szerkezetileg és jelentésében kerek, hiánytalan egységhez jutunk: teljes mondatot vagy egy szereplő megnevezésére önmagában alkalmas egységet kapunk. Nyilvánvaló azonban, hogy egyrészt a köznevek nem funkcionálnak teljes mondatokként (önmagukban legfeljebb elliptikus, azaz hiányos mondatot alkothatnak), másrészt a DP-ben szereplő köznév nem tekinthető önálló (tag)mondatnak. Ugyanilyen nyilvánvaló az is, hogy a szereplőt a DP-ben álló köznév nem önmaga nevezi meg, erre csak a DP egésze képes: éppen a különböző determinánsok révén jelöljük ki a köznévvel illethető egyedeknek azt a körét, amelyre a közlés vonatkozik. Más szóval ez azt jelenti, hogy a köznév alanyi argumentumhelyét maga a determináns köti le. A determináns tehát szemantikailag operátornak tekintendő, amely a köznévi régens alanyi argumentumhelyét lekötve olyan, szerkezetileg és jelentésében zárt egységet hoz létre, amely a köznévvel illethető egyedek egy csoportjának megnevezését szolgálja. A lekötés művelete ebben az esetben nem a lexikonban, hanem a szintaxisban megy végbe. A fenti logikából következően a testes determináns nélkül álló bővítményi szerepű köznév (pl. *János* **csomagokat** *cipel.*) alanyi helyét is csak a szintaxisban köthetjük le, azaz úgy kell tekintenünk, hogy a köznév itt egy olyan DP-n belül szerepel, amelyben a determináns 0 alakú. A magyar nyelvben a Determináns kételemű kategória: egyik tagja a határozott névelő (*a, az*), a másik tagja a 0 formájú határozatlan „névelő” (l. A főnévi csoport szerkezete c. fejezetben). Jelentésük részletes vizsgálata nem feladatunk, de megközelítőleg jól megadható a következő parafrázisokkal:

(58) a. *a, az:* **'olyan x(-ek), amely(ek) kontextuálisan adottak és amely(ek)re a főnévvel jelölt predikátum igaz módon vonatkoztatható'**
pl.: *a fiú*$_{DP}$: 'olyan kontextuálisan adott x, amelyre a *fiú(x)* igaz módon vonatkoztatható'
azaz: 'kontextuálisan adott fiú'

b. Ø: **'olyan x(-ek), amely(ek)re a főnévvel jelölt predikátum igaz módon vonatkoztatható'**
pl.: *fiú*$_{DP}$: 'olyan x, amelyre a *fiú(x)* predikátum igaz módon vonatkoztatható'
azaz: 'olyan x, amely fiú'

Determináns kizárólag főnévi kategóriájú régensek argumentumait, s azok közül is kizárólag az alanyiakat kötheti. Az előbbi korlátozás természetesen következik az újraíró szabályokból (illetve a

determinánsok jellemzéséből), amelyek Det testvéreként kizárólag NP csomópontot engedélyeznek. Az utóbbi kikötés az alany kiemelt rangjával kapcsolatos megszorítások közé illeszkedik: a szintaxisban működő szabályok általában is csak alanyi funkciójú argumentumok azonosításához járulhatnak hozzá. (Pl. a főmondatbeli ige vonzataival a szintaxis az infinitivus-állítmányú beágyazott propozíciónak csak az alanyát azonosíthatja; a predikatív szabad határozónak csak az alanya azonosítható a mondatbeli vonzatok valamelyikével — vö. 7. pont — stb.)

5.3.2. A jelzői funkciójú melléknevek kezelése

Az alanyi funkció kitüntetettsége nyilvánul meg a jelzői funkciót betöltő régensek esetében is. Az igenevek esetében láthattuk, hogy jelzett szavuk az alapige argumentumai közül csak azzal mutathat megfelelést, amelyet annak eredeti alanya, vagy passziválással alannyá tett bővítménye képvisel. A jelzői funkciójú melléknevek argumentumai közül is kizárólag az alanyival mutathat kapcsolatot a jelzős szerkezet feje:

(59) a. Az edző büszke a fiúkra.
b. A fiúk büszkék az edzőre.
c. a büszke { edző / fiúk }

'olyan { edző, aki / fiúk, akik } (valamire/valakire) { büszke / büszkék }'

*'olyan { edző, akire / fiúk, akikre } büszke valaki'

Az 5.3. bevezetőjében említett problémák miatt azonban az is nyilvánvaló, hogy a jelzett szót nem tekinthetjük egyszerűen a jelző alanyának. A dilemma megoldásához mindenekelőtt a jelzős szerkezeten belüli formális és szemantikai viszonyokat kell felmérnünk. Közhelynek tekinthetjük azt a megállapítást, hogy a melléknevek és melléknévi igenevek a jelzett szóval endocentrikus kapcsolatokat alkotnak: a szerkezet egésze szintaktikailag ugyanolyan értékű, mint a feje, azaz a jelzős szerkezetek egyenértékűek egy-egy köznévvel. Ez az egyenértékűség jelentéstanilag is fennáll: a jelzős szerkezet egésze ugyanúgy predikátumnak tekinthető, mint a fejeként funkcionáló köznév:

(60) a. kutya(x): *Bodri kutya.*
b. [fekete kutya](x): *Bodri fekete kutya.*

A jelzői szerepű melléknevek jelentése ezek szerint olyan függvényekkel ábrázolható, amelyeket függvényekre alkalmazhatunk, s ennek eredményeként újabb függvényt kapunk:

(61) 'fekete'(f) = 'fekete-f' = g

A melléknevek többségének jelentése és mondatbeli viselkedése sajátosnak mondható abból a szempontból, hogy argumentumukul függvényt is, DP-t is felvehetnek (az előbbit jelzői, az utóbbit állítmányi funkciójukban). Ismét felmerül tehát az a kérdés, hogy ennek biztosítására nem kell-e megkettőznünk a szótárban a melléknevek tételeit. Meg kell említenünk, hogy mivel elenyésző kisebbségben vannak az olyan melléknevek, amelyek a két szerep közül csak az egyikben használhatók, ez a megoldás nem terhelné meg túlságosan a szótárt, hiszen a tényleges megkettőzés helyett elegendő egy produktív képzési szabályt bevezetnünk. Egy alternatív megoldás kiindulhat abból, hogy a kétféle tétel használata pontosan egy-egy szintaktikai konstrukciótípushoz (és ezzel párhuzamosan a jelzői ill. az állítmányi funkcióhoz) kötődik, s ennek alapján feltételezhető az is, hogy a lexikonban tárolt egyetlen tételből a másikat már szintaktikai szabály állítja elő. Az előző megoldás esetében erről a megoszlásról az ad számot, hogy a behelyettesítés figyelembe veszi a befogadó struktúra sajátosságait. A két megoldás közötti választás az általunk vizsgált kérdés szempontjából nem jelent különbséget, így ennek eldöntésével nem fogunk foglalkozni. Mindössze annyit említenénk meg, hogy amennyiben az alkalmazott grammatikai modell csak a szótárban engedi meg az argumentumstruktúra átalakítását, úgy csak az első megoldást választhatjuk.

Fenti gondolatmenetünkkel szemben joggal vethető fel az az ellentvetés, hogy illusztráló példánk jelentésviszonyai egyszerűbb módon is leírhatók. Amennyiben a jelzőt továbbra is *f(x)* típusú (azaz individuumokra vonatkoztatandó) függvényként értelmezzük, s ezt egyszerűen a logikai „és"-sel kapcsoljuk a főnév jelentését leíró *g(x)* függvényhez, úgy tökéletesen kielégítő megoldást kapunk, amely a *fekete kutya* szerkezethez pontosan a fekete kutyák körét kijelölő jelentést rendel:

(62) **'fekete kutya' = fekete(x) ∧ kutya (x)**
— azaz: 'fekete kutya' = 'olyan dolog amely fekete is és kutya is'

Ez a megoldás valóban egyszerűbb lenne, de sajnos a jelzős szerkezeteknek csak egy — bár a legnagyobb — csoportjában adna kielégítő eredményt. Vegyük szemügyre az alábbi mondatokban szereplő szerkezeteket! (Hasonló szerkezetekkel 1.:(19) alatt már találkoztunk:

(63) (a) α Az illető *jó hadvezér* volt.
ß. Ez a *kis elefánt* sokszorta nagyobb, mint az a *nagy egér.*
(b) α *Az egykori élsportoló* ma magatehetetlen nyomorék.
ß. *A későbbi hadvezér* ekkor még csecsemő volt.
(c) α Az *állítólagos bankár* valójában csak egy taxisofőr volt.
ß. A *feltételezett tettes* ártatlannak bizonyult.

A (62) alatti jelentésszerkezet egyik esetben sem tényleges jelentésüket rendelné a kitüntetett jelzős szerkezetekhez. A (b) és (c) alatti mondatok alanya nyilvánvalóan nem egy-egy élsportoló, hadvezér, bankár és tettes — a mellérendelésben szereplő második függvény nem vonatkoztatható rájuk igaz módon. Ugyanezen mondatok jelzői pedig egyáltalan nem vonatkoztathatók individuumokra, azaz nem alkotható velük *f(a)* formájú állítás: **János egykori / későbbi / állítólagos / feltételezett*. Az (a) alatti

mondatokban ezekkel a problémákkal nem találkozunk, de nyilvánvaló, hogy az (a)α-ban említett illetőről a mondat nem állítja azt, hogy jó, s kizárólag hadvezéri kvalitásait dicséri. Hasonló a helyzet a (a)β-ban szereplő jelzőkkel is. Amennyiben ezt a mondatot a (62) alatti sémával próbálnánk értelmezni, a következő ellentmondásos jelentést kellene tulajdonítanunk neki: 'Két adott dolog közül a kicsi sokszorta nagyobb, mint a nagy.'

A szerkezetek jelentésének pontos leírása nem feladatunk. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a jelentések a főnevek jelentésére támaszkodnak, s a jelzők ezt a jelentést módosítják — adott esetben oly módon, hogy az előálló új jelentés nem egyszerűen szűkítése a részek jelentésének. A különböző esetek egységes kezelésére csak az ad módot, ha a jelzőket a főnevek jelentését módosító függvényeknek tekintjük. Azt, hogy a főnévnek és a szerkezet egészének a jelentése nem mindig azonos módon viszonyul egymáshoz, azzal magyarázhatjuk, hogy a jelzővel kifejezett függvények különböző természetűek. Az általunk javasolt kezelési mód mellett szól az is, hogy a jelzős szerkezetekével párhuzamos felépítésű összes többi szintaktikai szerkezet jelentése is ugyanilyen módon ragadható meg. (l. 5.3.3. és 8.2.4.)

5.3.3. Egy új szintaktikai funkció: a módosító

A melléknevek példája ismét meggyőzően illusztrálja kategória és szintaktikai funkció megkülönböztetésének a szükségességét. Túl azon az általános megállapításon, hogy ugyanaz az elem (kategóriáját megőrizve) különböző szerepeket, azaz funkciókat tölthet be a mondatokban, a melléknevek példáján most azt is tapasztalhattuk, hogy egyes szerepek betöltéséhez az elemnek jelentéstípusa tekintetében idomulnia kell. A melléknevek a hagyományos nyelvtanok által megkülönböztetett két különböző funkcióban (állítmányiban és jelzőiben) fordulnak elő a mondatainkban, s ezek közül az előbbiben individuumokra, az utóbbiban csakis függvényekre vonatkozó függvényeket jelölnek. (A rövidség kedvéért a függvényekre vonatkozó függvényeket a továbbiakban metafüggvényeknek fogjuk nevezni.) Kézenfekvő az a feltételezés, hogy az utóbbi típusú jelentés a jelzői funkció betöltésének szükséges feltétele vagy szükségszerű következménye.

Ez a feltételezés természetesen teljességgel ellenőrizhetetlen mindaddig, amig a jelzői funkciójú mellékneveket nem tudjuk a jelentésüktől függetlenül, formai és viselkedésbeli tulajdonságok alapján azonosítani. Erre azonban van módunk. A jelzői funkciót betöltő melléknév a magyar nyelvben jól megfigyelhető strukturális sajátosságokkal rendelkezik: jelzői funkciót a melléknév akkor tölt be, ha valamely főnévi vagy melléknévi fejjel alkotott szerkezetben alárendelt közvetlen összetevőként (de nem vonzatként) áll:

(64) Jelzői funkciót Adj^0 kategóriájú elemek a következő konstrukciók bal oldali ágán nyernek:

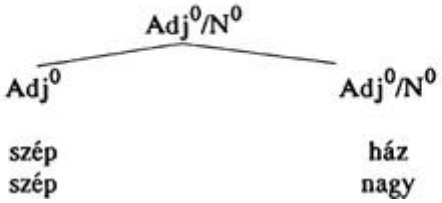

A szerkezet egészének a fejjel azonos címkét kell tulajdonítanunk, mivel a jelzőt tartalmazó egységek szintaktikai tulajdonságai semmiben sem térnek el a jelző nélküli főnevekétől, illetve melléknevekétől. A jelzővel való bővítés éppen ezért rekurzív folyamat: jelzős szerkezet is kaphat jelzőt ((65a)), a jelzős szerkezet egésze is betölthet jelzői funkciót ((65b)), s e két lehetőség egy szerkezeten belül is megvalósulhat ((65c, d)).

(65) a. hatalmas (szürke ló)
b. (szép nagy) ló
c. (szép nagy) (szürke ló)
d. (jó hosszú) (egyetemi (angol óra))

A (65)-ben illusztrált tények önmagukban csupán a címkék azonosságát valószínűsítik; annak belátásához, hogy Ø vonásszámú egységekkel állunk szemben, további tényeket is figyelembe kell venni (l. (69)).

A (64) alatti szerkezetet adottnak tekintve visszatérhetünk feltevésünk igazolásához. A jelzős szerkezetek közül a köznévi fejűek mindig individuumváltozót tartalmazó függvényt jelölnek (l. 5.3.1.). Ugyanez áll a fejükül szolgáló köznévre, s annak minden közbülső projekciójára is. A bal oldali ágon található Adj^0 jelentése az ilyen szerkezetekben tehát szükségszerűen csak az lehet, hogy abból a függvényből, amelyet a hozzá kapcsolódó Ø vonásszámú egység jelöl, a mindkét egységet tartalmazó, szintén Ø vonásszámú egységnek a jelöltjét állítsa elő. A főnévi fejű szerkezetekre ezzel igazoltuk a feltevést.

Amennyiben a szerkezet feje nem köznév, hanem melléknév (pl.: *szép nagy*), úgy az előző bekezdésben mondottak szigorúan véve csak akkor állnak, ha a szerkezet állítmányi funkciót tölt be. (l. 5.3.2.). Minden más esetben viszont az ilyen — *szép nagy* típusú, melléknévi fejű — egység a (64) séma bal oldali ágán fordul elő mint egy főnévi fej jelzője. Ebben az esetben tehát az egység egészére mindenképpen áll az, amit az előző bekezdésben bizonyítottunk: hogy jelentése csakis egy metafüggvény lehet. Az egység fejéről (példánkban: *nagy*) pedig mindentől függetlenül tudhatjuk, hogy függvényt jelöl, mivel minden melléknév mindig függvényt jelöl. Az alárendelt melléknév (példánkban: *szép*) tehát ebben a szerkezettípusban is mindig függvényt alakít át függvénnyé. Ezzel feltevésünket maradéktalanul igazoltuk: a jelzői funkciót betöltő melléknevek mindig metafüggvényeket jelölnek.

Gondolatmenetünk azonban éppen így érvényben marad akkor is, ha az alárendelt tagnak sem a kategóriáját, sem a vonásszámát nem kötjük meg. E megkötések feloldásával (64)-ből (amely csak az

Adj^0 kategóriájú jelzőkre vonatkozott) megkapjuk a jelzők magyar nyelvre érvényes általános grammatikai jellemzését:

(66) **Jelzői funkciót visel bármely X^i az alábbi konstrukcióban:**

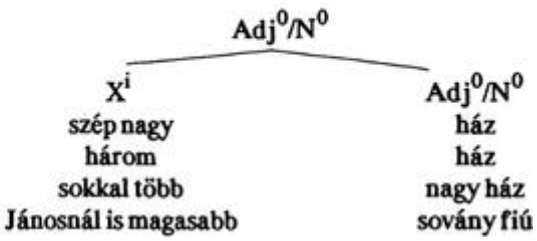

A jelzői funkció és az említett jelentéstípus kapcsolatát ezzel azonban csak az egyik irányból ellenőriztük, s az összefüggés nem feltétlenül megfordítható. Elképzelhető tehát, hogy metafüggvényeket nem kizárólag jelzői funkciójú egységek jelölhetnek. E feltevés ellenőrzéséhez mindenekelőtt nem jelzői funkcióban előforduló, ugyanakkor metafüggvényt jelölő egységeket kell találnunk.

A metafüggvényeket jelölő egységek egy részét szerencsére igen könnyen megtalálhatjuk a mondatokban. A disztribúciós kritériumok alapján endocentrikusnak minősülő alárendelő szerkezetekben ugyanis függvényként értelmezendő főtaghoz járuló alárendelt tag csakis a keresett jelentéstípusba tartozhat. (A fordított kapcsolat nem szükségszerű: metafüggvényt tartalmazó szerkezet disztribúciós értelemben lehet egzocentrikus is.) Az igei, köznévi, melléknévi értékű főtagot tartalmazó endocentrikus szerkezetek alárendelt tagjai tehát mind a keresett jelentéstípusba tartoznak. (E szófajok képviselőin kívül a névutókról is megállapítottuk, hogy függvényeket jelölnek. Névutói főtaggal azonban — disztribúciós értelemben — kizárólag egzocentrikus szerkezetek alkothatók, s ezekben az alárendelt tag mindig DP kategóriájú vonzata a névutónak, azaz semmiképpen sem jelölhet metafüggvényt.)

Alábbi példáinkban a főtagot szögletes zárójelek közé tettük, s a rá vonatkozó, metafüggvényt jelölő alárendelt tagot dőlt betűvel tüntettük fel:

(67) a. { *fekete* / *ugató* / *csontot rágó* } [kutya]

b. { *két* / *sok* / *néhány* } { [kutya] / [fekete kutya] / [nagyon fekete kutya] }

c. *nagyon* [fekete]
d. *gyorsan* [fut]
e. *nagyon* [siet]
f. *nagyon* [hangosan]
g. *hangosan* [ugat]
h. *nagyon fekete* [kutya]
i. *nagyon hangosan* [ugat]

Mint példasorunkból látható, mellékneveken kívül számnevek b. és határozószók is c.–g. jelölhetnek metafüggvényeket. Példáink azt is illusztrálják, hogy mind a metafüggvényt h.–i., mind az argumentumául szolgáló függvényt b. megnevező egység lehet olyan többszavas szerkezet, amely maga is ugyanezen belső felépítéssel rendelkezik.

A felsorolt egységek belső felépítése igen nagy megfelelést mutat a jelzős szerkezetek (66)-ban megadott általános sémájával. Attól valójában csupán a kategóriacímkékben találhatunk eltéréseket. (A közvetlen összetevők belső felépítésének esetleges eltérései teljességgel közömbösek az összetevők közötti viszony megállapítása szempontjából.) Tudjuk azonban, hogy a kategória és a szintaktikai funkció egymástól (legalábbis viszonylag) független jellemzői a nyelvi egységeknek. A kategoriális eltérések ezért önmagukban nem elégségesek ahhoz, hogy a (67) alatt felsorolt egységek összetevői között különböző szintaktikai viszonyokat feltételezzünk.

A szerkezet két tagja között fennálló viszonyban — s a szintaktikai funkció nem más, mint e viszony típusa — viszont semmiféle különbséget nem tudunk felfedezni. Ez azt jelenti, hogy (66)-ban valójában nem egy szintaktikai viszony általános sémáját adtuk meg, hanem annak csak egy lehetséges megvalósulási módját rögzítettük: azt az esetet, amikor a viszony egyik tagjának feje főnévi vagy melléknévi kategóriájú. A hagyományos nyelvtanban használatos jelzői mondatrészviszony tehát valójában nem tekinthető önálló szintaktikai funkciónak: egyike azoknak az öszvérfogalmaknak, amelyek felállítása a nyelvtan különböző síkjainak nem elég következetes elkülönítésével magyarázható. (Itt érdemes felfigyelni arra, hogy valójában már a (66) séma is túl általános ahhoz, hogy csak a hagyományos nyelvtan által jelzőinek mondott kapcsolatokra legyen vonatkoztatható. Annak következtében, hogy az alárendelt tag kategóriájára semmiféle korlátozást nem adtunk, a sémába a *nagyon szép* típusú szerkezetek is belefférnek. Ahhoz, hogy a séma csak a hagyományosan jelzőinek tartott viszonyokra legyen érvényes, X helyén is egy vagylagos kategóriafelsorolást kellett volna megadnunk.) Mindezek alapján a (67)-ben illusztrált egységek alárendelt tagjainak a továbbiakban ugyanazt a szintaktikai funkciót fogjuk tulajdonítani, s ezt — bizonyos hagyományokra is építve — **szabad módosítói funkciónak** fogjuk nevezni.

(68)**Szabad módosítónak** nevezzük bármely (X^0) kategóriájú szerkezetben a fejnek alárendelt közvetlen összetevőt (Y^i), amennyiben az nem vonzat:

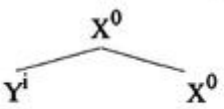

(és Y^i nem vonzat)

A szerkezet fejének és egészének azonos címkézése mellett felhozható érvek megegyeznek a (64) kapcsán említettekkel. Annak bemutatását, hogy e két egységet joggal véljük Ø vonásszámú kategóriák képviselőinek, ott későbbre halasztottuk, s most kerítünk rá sort. Bár a kérdés jóval alaposabb bizonyítást igényel, itt csak egyetlen szempontot emelünk ki.

Az X-vonás elmélet értelmében (l. kötetünk grammatikaelméleti bevezetőjét) a fejeket X^0 kategóriájúnak tekintjük, s minden X' kategóriájú egységtől elvárjuk, hogy tartalmazza X^0 esetleges vonzatát is. Amennyiben X^0 nem régens, úgy egymaga is kitöltheti az X' összetevőt. Mivel eddigi példáinkban nem szerepeltek vonzatos fejek, nem állt módunkban eldönteni, hogy bennük a módosítók az X^0 vagy az X' szintű egységekhez járultak-e. Az előbbi esetben — az X-vonás elmélet fenti tételeinek érvényben maradása mellett — kizárólag Ø vonásszámú, az utóbbi esetben kizárólag annál magasabb vonásszámú egységet kaphatunk. Vonzattal rendelkező fejek esetében ez a kérdés ellenőrizhető. Mint alábbi példáink mutatják, az első lehetőség valósul meg — azaz amennyiben a fej vonzatos, a módosító sem szórendileg, sem jelentésében nem a vonzat+fej egység egészéhez, hanem közvetlenül az azon belüli fejhez látszik csatlakozni:

(69) a. (α) az eredményeire (nagyon büszke)
(β) * nagyon (az eredményeire büszke)
b. (α) (hangosan olvassa) a verset
(β) * hangosan (olvassa a verset)
c. (α) (vastag könyv) a háborúról
(β) * vastag (könyv a háborúról)
d. (α) az anyját (nagyon szerető)
(β) * nagyon (az anyját szerető)

Meghatározásunkhoz a következő kiegészítéseket kell megtennünk:

1. A továbbiakban olyan módosítókkal is fogunk találkozni, amelyek vonzatok; ez az oka annak, hogy a funkció neve a „szabad" szűkítő jelzőt (azaz: módosítót) tartalmazza. (A főnevek módosítóit a továbbiakban is gyakran fogjuk jelzőnek nevezni az olyan utalásokban, ahol nem magát a funkciót vizsgáljuk.)
2. Az elmondottakból, s a meghatározásból is következően a módosítók olyan függvényeket képviselnek, amelyek egy másik összetevővel jelölt függvényt kívánnak meg argumentumként. Ez utóbbi összetevőt a módosítóhoz fűződő viszonyában módosítottnak fogjuk nevezni.
3. A módosítói funkciójú mellérendelés összetevőire nem utal a meghatározás. Az, hogy ezeket is módosítóknak tekintjük, automatikus következménye a mellérendelés általános meghatározásának.
4. Mint már említettük, a módosító–módosított szerkezetek disztribúciós értelemben nem feltétlenül endocentrikusak. A szerkezet egészének endocentrikussága meghatározásunkból sem következik. A módosítás ugyanis olyan függvényt is eredményezhet, amelynek vonzatstruktúrája eltér a módosítottétól. (Ilyen szerkezetekkel a 8.2.4. pontban fogunk találkozni.) Ez egyben azt is jelenti, hogy a terminusban szereplő „szabad" jelző nem szabad elhagyhatóságra utal, hanem arra, hogy a módosító jelenlétét nem követeli meg a mondat valamely eleme (azaz nem vonzat).

5. A módosító funkcióját betöltő egyes szótári egységek (mint üres argumentumhellyel rendelkező függvények) szemantikai értelemben nyilvánvalóan predikátumok. Az eddig tárgyalt régensektől azonban több mindenben különböznek:
   a. nem szabják meg „vonzatuk” formáját;
   b. az őket tartalmazó szerkezetben nem a fej, hanem az alárendelt tag helyén állnak;
   c. a mondatból igen gyakran (endocentrikus szerkezetből rendszeresen) szabadon elhagyhatók.

Mindezek a tulajdonságok szorosan összefüggnek jelentésük sajátosságaival. Mivel argumentumuk éppúgy függvény, mint a szerkezet egésze, a mondatból való elhagyásuk csak akkor okoz agrammatikalitást, ha e két függvény argumentumstruktúrája nem azonos.

Egy olyan egység, amelyből az argumentumhely kitöltésével is csak egy újabb nyitott formulát kaphatunk, közvetlenül csak kétféleképpen csatlakozhat a mondat egyéb összetevőihez: vagy úgy, hogy ő az egész mondatszerkezet feje, vagy pedig úgy, hogy a mondat valamely régenséhez kapcsolódik annak vonzataként. E két eset kivételével a mondatszerkezettel kizárólag saját argumentumán keresztül, annak közvetítésével találhat kapcsolatot oly módon, hogy a mondatszerkezetbe közvetlenül az argumentum felvételével kapott egységnek az egésze csatlakozik. Mondatbeli létalapját tehát a predikátum ilyenkor csakis saját argumentumán keresztül nyerheti el, azaz (annak ellenére, hogy a szemantikai viszony éppen ennek a fordítottja) szintaktikailag alárendelődik neki. Ezt a sajátos szintaktikai viszonyt nevezzük módosítói viszonynak, s a (68) alatti séma ezt az esetet írja le (pontosabban azt az alesetet, amikor a módosító a módosítottnak sem vonzata — vö. 8.3.).

1. A több szóból álló módosító szerepű egységeket természetesen nem nevezhetjük régenseknek, hiszen régens csak szótári tétel lehet.
2. Talán nem felesleges ismételten felhívni a figyelmet arra, hogy nem elemek tulajdonságait, s nem szófajt határoztunk meg, hanem szintaktikai funkciót. Példáink módosító szerepű egységei más funkciókat is hordozhatnak. Nem volt célunk továbbá, hogy néhány hagyományos mondatrészviszonyt pontosan lefedő fölöttes funkciót kreáljunk, s az eredmény sem ilyen. Határozói módosítókat tartalmazó példáinkból tehát nem következik az, hogy a hagyományos nyelvtanok által módhatározónak minősített egységek mindegyike betölthetne szabad módosítói funkciót.
3. Röviden ki kell térnünk a szabad határozók és a szabad módosítók közötti viszony kérdésére. A módosítói funkciót — annak ellenére, hogy a módosítók jelenlétét nem a mondatban szereplő valamely elem teszi lehetővé (tehát nem vonzatok) — nem tekinthetjük a szabad határozói funkció egy sajátos altípusának. E két funkció gyökeresen különböző szintaktikai sajátosságokkal rendelkezik, s gyökeresen különböző jelentéstípusú egységek vehetik fel őket. A (nem predikatív — l. 7.) szabad határozói funkciót például — a módosítóitól eltérően — maximális főkategóriák

látják el, amelyek egy propozíciót kifejező, mondatértékű szerkezet egészével állnak szintaktikai kapcsolatban.

Végezetül foglaljuk össze egy áttekintő táblázatban a különböző szófajú régensek alanyi vagy annak megfelelő argumentumhelyének kitöltési, illetve lekötési lehetőségeit a különböző szintaktikai funkciókban:

(70) **Régensek alanyi vagy alanyiból származtatott argumentumhelyeinek kitöltése:**

Ha	a régens funkciója:	állítmány	módosító	vonzat feje
és	az argumentum funkciója:	alany	módosított	—
akkor	a régens szófaja:	az argumentum kifejezése:		
	Ige	DP	—	—
	Főnév	DP	—	névelővel lekötve
	Melléknév(i igenév)	DP	N^0, A^0	—
	Határozószó	—	Adv^0, A^0, V^0	—

5.4. A mediális igék mint kvázipasszívumok

Az 5.1. pontban elmondottakkal távolról sem merítettük ki a magyar nyelvtannak azokat a jelenségeit, amelyek többé-kevésbé szorosan kapcsolódnak az aktívumpasszívum kérdéskörhöz. Ilyen jelenségekkel a későbbiekben is fogunk még találkozni, most csak a formailag is leginkább rokon jelenségkörre térünk ki. Alábbi példáink ellentmondani látszanak (1)-nek:

(71) a. (α) { Zoli / A huzat } becsapta az ajtót.

(ß) Az ajtó becsapódott ({ *Zolitól / a huzattól }).

b. (α) { Mari / A válasz } megsértette Pirit.

(ß) Piri megsértődött ({ *Maritól / a választól }).

c. (α) { Kati / Az idő } megoldotta a problémát.

(ß) A probléma ({ *Katitól / *az időtől / magától }) megoldódott.

Továbbá: *betöm(ődik), aszal(ódik), gyűr(ődik), emel(kedik), megrongál(ódik)* stb.

(72) a. (α) Pétert meggyógyította { az orvos / az orvosság }.

(ß) Péter meggyógyult ({ *az orvostól / az orvosságtól }).

b. (a) { Péter / A meleg } megszárította a nadrágot.

(ß) A nadrág megszáradt ({ *Pétertől / a melegtől }).

c. (α) { Anya / Az élesztő } megdagasztotta a tésztát.

(ß) A tészta megdagadt ({ *anyától / az élesztőtől }).

d. (α) { Zoli / A huzat } kinyitotta az ajtót.

(ß) Az ajtó kinyílt ({ *Zolitól / a huzattól }).

Továbbá: *dönt–dől, szakít–szakad, süllyed–süllyeszt, horpad–horpaszt, gyújt–gyullad, nyújt–nyúlik, borít–borul, hűt–hűl* stb.

(73) a. (α) { Mari / A mosószer } kifehérítette a szoknyát.

(ß) A szoknya kifehéredett ({ *Maritól / a mosószertől }).

b. (α) { Mari / A siker } felbátorította Sanyit.

(ß) Sanyi felbátorodott ({ *Maritól / sikertől }).

c. (α). { A kozmetikus / Az öröm } megszépítette Julit.

(ß) Juli megszépült ({ *a kozmetikustól / az örömtől }).

Továbbá: *megtermékenyít–megtermékenyül, görbít–görbül, megsemmisít–megsemmisül, kékít–kékül, pirosít–pirosodik, keményít–keményedik, vastagít–vastagodik* stb.

(74) a. (α) { Péterék / A keletkező gázok } szétrobbantották a hordót.

(ß) A hordó szétrobbant ({ *Péteréktől / a keletkező gázoktól }).

b. (α) { Kati / A huzat } felizzította a parazsat.

(ß) A parázs felizzott ({ *Katitól / a huzattól }).

c. (α) { Az orvos / A sok munka } lefogyasztotta Marit.

(ß) Mari lefogyott ({ *az orvostól / a sok munkától }).

Továbbá: *hizlal–hízik, szétroppant–szétroppan, érlel–érik, növeszt/növel–nő, fogyaszt–fogy, megfagyaszt–megfagy* stb.

Az efféle váltakozást mutató igepárok tárgyatlan tagja mindig úgynevezett mediális (nem-ágens alanyú tárgyatlan) ige. A párokat továbbá azzal jellemezhetjük, hogy tagjaiknak közös a tövük, a mediális ige alanya a másik ige tárgyának felel meg, míg ennek alanya a mediális ige mellett — igaz, bizonyos korlátozásokkal — szerepjelölt vonzatként jelenhet meg. A formális viszonyok tehát erősen emlékeztetnek az aktívpasszív igepároknál tapasztaltakra, s ugyanezt mondhatjuk el a mondatok közötti jelentésviszonyokról is. Igaz, a jelenség sajátos abból a szempontból, hogy az alany/TÓL ragos vonzat váltakozásban kizárólag nem-ágensi, csakis Természeti erő szerepű argumentum vehet részt. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a passziválásnak egy sajátos változataként megfogalmazzunk egy olyan szabályt, amely csak Természeti erő alanyú igéken működhet; vö. (6):

(75) 1. a. alany<TE> → TE-vonzat
b. alany<TE> → Ø
2. tárgy → alany

A (75) szabály az (α) alatti igék vonzatkeretéből valóban a (β) alattiak vonzatkeretét hozza létre, így működését joggal feltételezhetjük minden olyan esetben, amikor a (β) alatti ige valóban az (α) alattiból származik. Példáink közül azonban ezt csak a (71)-ben szereplőkről mondhatjuk el (l. (76a)). A többi példasorban nem találunk ilyenfajta derivációs kapcsolatot. A morfológiai sajátosságok arról árulkodnak, hogy (72) és (73) példacsoportunkban a két ige között nincs közvetlen derivációs kapcsolat, mert mindkét igét közvetlenül, s egymástól függetlenül egy harmadik elemből képeztük (l. (76b)), míg (74)-ben a deriváció éppen ellenkező irányú, mint amit a (75) szabály megkívánna (l. (76c)):

(76) Derivációs sémák:

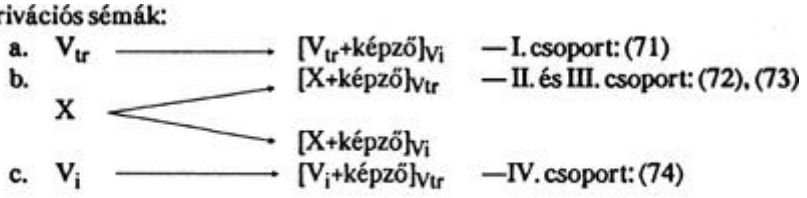

V_{tr} = tárgyas ige; V_i = tárgyatlan ige

Mint a 4.5. pontban már jeleztük, a b. sémának megfelelő igepárok ((72), (73)) tagjai között szótárunkban csak redundanciaszabállyal teremthető közvetlen kapcsolat. Ezeknek az igéknek a kapcsán — bár az itt tárgyaltak szempontjából kitérőt jelent — fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet a következőkre.

A (72) és a (73) alatti mondatokban szereplő igepárok nem azonos státuszúak. Az előbbieknél (pl. szárít—szárad, nyit—nyílik) a (76b) sémában X-szel jelölt elem olyan kötött tő, amelyen sem produktív lexikai szabályok, sem pedig (nem lévén önálló szó) szintaktikai folyamatok nem működnek, s többnyire csak a két szóban forgó igében (valamint az azokból képzett alakokban) fordul elő. Ebben a csoportban az X-hez járuló képzők (*-ít/-ul*; *-ít/-ad*; *-aszt/-ad*; *-t/-l* stb.) sem egységesek, s megoszlásukra a szinkrón rendszeren belül semmiféle ésszerű, egyéb jellemzőkből következő szabály nem állítható fel. A (76b) séma ennek az igecsoportnak az esetében nem feleltethető meg a szinkrón rendszerben működő folyamatoknak, s csak egy korábbi nyelvállapot képzési folyamatainak a rekonstrukciójaként értelmezhető. (E rekonstrukciót a két ige közötti részleges jelentésbeli és hangalaki megfelelések azonban lehetővé teszik.)

Mindezek a tények szótárunkban a következőképpen tükröződnek. A (72) alatti igék esetében X-nek nem feleltetünk meg lexikai tételt, s szótárunkban X sehol sem szerepel önálló elemként. Ha tehát a szótár netán tartalmaz is olyan képzési vagy redundanciaszabályokat, amelyek a (76b) sémába illenek, ezek nem működhetnek a szóban forgó X-eken. Az X-et tartalmazó igéket tehát nem szabályalkalmazással hozzuk létre, s X-szel (azaz saját tövükkel) való kapcsolatukat redundanciaszabály sem rögzíti. A két igét a stabil szójegyzéken egy-egy önálló lexikai tétel képviseli. E tételek azonban feltüntetik az igék belső morfológiai szerkezetét (pl. [[*szár*][*ít*]], [[*szár*][*ad*]]; [[*dag*][*aszt*]]. [[*dag*][*ad*]]). X valójában csak e tételeken belül (valamint az X-et tartalmazó esetleges további tételekben) található meg a szótárban. A két igét viszont — mint közös tővel rendelkező tételeket — egymással már kapcsolatba hozza egy redundanciaszabály (l. 4.5.). Mindez hűen tükrözi azt, hogy a nyelv használója ezeket az igéket nem beszéd közben hozza létre, hanem készen hordozza őket a fejében, hogy számára az X elem nem közvetlenül adott egység, hanem olyasvalami, amit csak elemzéssel közelíthet meg, s hogy a beszélő tisztában van a két ige közötti viszony jellegével. (Utóbbi állításunkat az igazolja, hogy az ugyanilyen viszonyt teremtő produktív képzési lehetőségeket (pl. *szárítódik, száradtat/száradít*) vagy egyáltalán nem használja, vagy ha igen, akkor tisztában van az így kapott ige s a rögzített tétel közötti szinonimiával.) Mindezen túlmenően ez a reprezentációs rendszer arról is számot ad, hogy a (76b) sémának megfelelő, de már kihalt képzési minták a szinkrón nyelvállapotból — annak ellenére, hogy

abból hiányzanak — tudatos elemzéssel mégis rekonstruálhatók. Az igei tételekben és a közöttük fennálló redundanciaszabályokban található információk ugyanis elégségesek ennek a rekonstrukciónak az elvégzéséhez. A (72)-ben illusztrált II. igecsoport esetében a (76b) séma helyett tehát a következő összefüggésekkel van dolgunk:

(77)

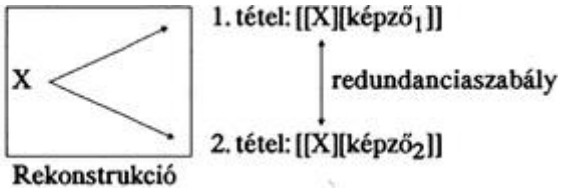

A (73) alatti esetekben (pl. *fehér—fehérít—fehéredik*) másfajta viszonyokkal talákozunk. X itt olyan elem, amelyre produktív lexikai szabályok és szintaktikai szabályok is alkalmazhatók, azaz önálló lexikai tétel. A (76b) sémának ilyenkor valós szinkrón összefüggések felelnek meg: mivel X önálló tétel, a belőle képzett igékhez való viszonyát a szótárban csak szabályokkal adhatjuk meg. Igaz, többnyire mindkét ige szerepel a stabil elemlistán, ami azt jelenti, hogy a (76b)-ben ábrázolt összefüggéseket többnyire csak kétirányú kapcsolatokként, azaz redundanciaszabályokként értelmezhetjük, de valószínűleg produktív képzési szabályokként is fel kell vennünk őket, hiszen új szavakat is produktívan képezhetünk a segítségükkel (pl. *számítógépesít/számítógépesedik, gélesít/gélesedik* stb.). (A produktív képzési szabályok és a redundanciaszabályok viszonyáról l. 4.5.) A (76b) séma mögött itt a következő összefüggések rejlenek:

(78)

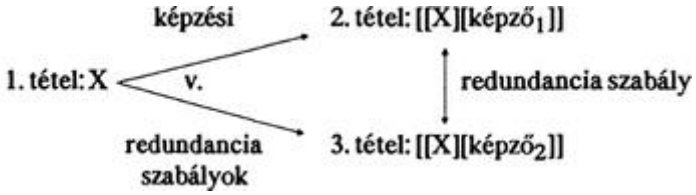

A (71) és a (74) alatti pároknál a képzés alapja szintén önálló lexikai tétel, így a rájuk vonatkozó (76a) és (76c) sémák — még ha csak redundanciaszabályoknak is, de — mindenképpen szinkrón összefüggéseknek felelnek meg. A (76c) típusú képzések egyértelműen improduktívak, ezt a sémát tehát csakis redundanciaszabályokká alakítva (kétirányú nyíllal) szerepeltethetjük a szótárban.

A (71) csoport igéi esetében a helyzet nem ennyire egyértelmű. Igaz, hogy az irodalmi köznyelvben a (76a) sémának is csak redundanciaszabály feleltethető meg, de egyes dialektusokban ez a képzési típus meglehetősen produktív, s aktivizálódni látszik a köznyelv egyre szélesebb rétegeiben is. E produktív használatban azonban a vonzatstruktúra változása már kilép a (75)-ben megadott keretek közül, mivel a TE-vonzat nélkül szerkesztett mondatokat egyértelműen ágenses szituációkra vonatkoztatva is használják:

(79) a. %A ház már eladódott.
b. %A búza learatódott.
c. %Az a könyv már régen megíródott.

Úgy tűnik tehát, hogy ebben a körben az *-ódik/-ődik* képzős alakok a (75)-ben jelzett funkció mellett magukra veszik az ágens-alanyú igék ágens nélküli passzívumának, azaz a kihalt *-tatik/-tetik* képzős alakoknak az egyik feladatát is. Ágenses passzívumként azonban ezekben a nyelvi rétegekben sem használhatók az *-ódik* képzős igék, az alábbi mondatok tehát egyetlen nyelvváltozatban sem lehetségesek:

(80) a. *A ház már eladódott { a szomszédom által / a szomszédomtól }.

b. *A búza learatódott { a brigád által / a brigádtól. }.

c. *Az a könyv már régen megíródott { általam / tőlem }.

Mit mondhatunk mindezek után a (75) kapcsán felvetett kérdésről; arról, hogy van-e produktív funkcióváltoztató képzés az igék körében?

Mint már a 4.3. pontban megállapítottuk, az argumentumhely egzisztenciális kvantorral való lekötése jelentésváltoztató művelet, így az imént említett nyelvváltozatok „ágenstelenítő" szabálya lehet ugyan produktív, de nem tartozik a tisztán funkcióváltoztató eljárások körébe. Már ugyanezen ok miatt sem tarthatjuk funkcióváltoztató képzésnek a (75b) szabályt sem, amely a Természeti erő szerepű alanyt köti le — de ez a szabály mégcsak nem is produktív. Egyetlen jelöltként ezek után a (75a) szabály jöhet szóba, amely a Természeti erő szerepű alanyt TE-vonzattá változtatja. Egy ilyen szabály valóban funkcióváltoztató lenne — de mivel a jelenség nem produktív (l. (83)), ilyen formájú képzési szabály egyszerűen nem létezik, s (75a) is csak egy redundanciaszabály pontatlan felírásának tekinthető.

Mindezek alapján (75)-öt nem vehetjük fel képzési szabályként; helyette redundanciaszabályok egy sorozatával kell számolnunk, amelyek a (71)–(74)-ben szereplő igék különböző lexikai tételei közötti összefüggéseket adják meg. E redundanciaszabályok azonban mindegyik csoportban nyilvánvalóan tartalmazni fogják a (75) alatti passziválási szabály mindkét változatának a megfelelőit, hiszen a redundanciaszabályok a kész lexikai tételek közötti viszonyokat a képzési irány negligálásával adják meg. E redundanciaszabályok közös sémáját a következő formában adhatjuk meg:

(81) a. V_i <x: Alany, y:TE-vonzat> ⇔ V_{tr} <y:Alany, x:Tárgy>
b. V_i <x: Alany, y:TE-vonzat–Ø> ⇔ V_{tr} <y:Alany, x:Tárgy>

Az őket kielégítő nagyszámú igepárról az ilyen formájú redundanciaszabályok azt mondják ki, hogy a párok tagjai között — bár a szinkrón rendszerben ezeket nem egymásból hozzuk létre egy képzési

folyamattal — alapvetően ugyanolyan típusú viszonyt találunk, mint a produktív (6) szabállyal létrehozott aktív—passzív igetőpárok tagjai között.

(81) felírásában nem vettük figyelembe a thematikus korlátokat. A szabály terjedelme valójában szűkebb a mediális, illetve a tárgyas igék körénél. A (81)-ben x-szel jelölt argumentumhelyen nem fordulhat elő sem Ágens, sem Jellemzett. Az előbbi korlátozást nem kell külön kikötnünk, mivel Ágens sem tárgyként, sem TE-vonzat társaságában nem fordul elő a vonzatstruktúrákban. A Jellemzettre vonatkozó megszorítást egy pontosabb formulában a szabály részévé kell tennünk, mivel a Jellemzett előfordul tárgyként, de TE-vonzat társaságában nem lehet alany:

(82) a. *János állandóan szomorkodik a rossz hírtől.
b. *A lepedők fehérlenek a mosástól.

Természetesen — mivel nem produktív szabályokról van szó — mind a tárgyas, mind a mediális igék között szép számmal találhatók olyanok, amelyeknek elvben lehetne, de mégsincs megfelelő párjuk a másik csoportban:

(83) a. (α) A víz {elárasztotta / feldúlta} a földeket.

(ß) * A földek {elárasztódtak / eláradtak / feldúlódtak} (a víztől.)

b. (α) A szél {fellökte / felkapta} a fiút.

(ß) * A fiú {fellökődött / felkapódott} (a széltől).

c. (α) A lavina {elsöpörte / letarolta} az erdőt.

(ß) * Az erdő {elsöprődött / letarolódott} (a lavinától).

d. (α) A villám {agyoncsapta / agyonütötte / halálra sújtotta} Pétert.

(ß) * Péter {agyonütődött / agyoncsapódott / halálra sújtódott} (a villámtól).

(84) a. (α) A jó táplálkozástól manapság gyorsabban serdülnek a fiatalok.
(ß) * A jó táplálkozás gyorsabban serdíti a fiatalokat.
b. (α) A szalonnabőr összetöpörödött a melegtől.
(ß) * A meleg összetöpörítette a szalonnabőrt.
c. (α) János elsápadt az ijedtségtől.
(ß) * Jánost elsápasztotta az ijedtség.

Néhány esetben formailag ugyan az igepár mindkét tagja létezik, de a tárgyas ige nem kaphat TE szerepű alanyt:

(85) a. (α) A rázkódástól a pohár leesett az asztalról.
(ß) * A rázkódás leejtette a poharat az asztalról.

6. A vonzatstruktúra megváltozásával járó képzési folyamatok a magyarban

A régenseken működő képzési folyamatok jelentős része a szintaktikai argumentumok, azaz a vonzatok mennyiségét is megváltoztatja. Egyszerűbb vonzatszámváltoztató képzési folyamatokkal már az eddigiekben is találkoztunk a 4.3. pontban: ilyen folyamat volt a mozgásminőséget jelölő igék direkcionális vonzattal való kibővülése (pl. *csoszog vhová*), valamint bizonyos igék kötelező argumentumhelyének egzisztenciális kvantorral való lekötése (pl. *eszik*). Az utóbbi művelet megy végbe a passziválás b) változatában is (vö. 5.1.3. (6), (8)). A vonzatszám-változással járó képzéseknek ezeket a legegyszerűbb eseteit a következőkkel jellemezhetjük:

1. A régensen előidézett jelentésváltozás olyan kismértékű, hogy a laikus egyáltalán nem észleli: számára mindössze a megjelenő vagy elmaradó vonzat által hordozott jelentés jelenléte vagy hiánya észlelhető;
2. Az alapszó vonzatstruktúrájában a kérdéses vonzat jelenlététől vagy hiányától eltekintve minden egyéb (a többi vonzat száma, formája, funkciója) változatlan marad;
3. A magyar nyelvben ezeket a folyamatokat nem kíséri a régens morfológiai változása.

Mindezek következtében a nyelv laikus használója ezekben az esetekben egyáltalán nem érzékel képzési folyamatot: számára csak egyetlen *csoszog* és egyetlen *eszik* ige van, amely mellett tetszés szerint kitehető vagy elhagyható a határozó illetve a tárgy. Ezt tükrözi a hagyományos „fakultatív vonzat" kifejezés is, amely — bár az összekötő szövegekben mi is használjuk — nem fér össze az általunk ismertetett megoldással. Szótárunkban ugyanis — a régensek függvényszerű kezeléséből következően — minden lexikai tételnek csak kötelező vonzatai lehetnek, s a vonzat fakultativitása pusztán látszat (amely abból adódik, hogy az egymásból alakváltozás nélkül és minimális jelentésváltozással képzett alakok egyike kötelezően az adott vonzattal, a másika pedig kötelezően a nélkül áll). A *csoszog* és az *eszik* példáján azt is láthattuk, hogy a felszínen azonosnak tűnő jelenségek (a vonzat „fakultativitása") mögött éppenséggel ellenkező irányú folyamatok (az előbbiben az argumentumstruktúra kibővülése, az utóbbiban egy szintaktikai argumentum „belsővé válása") is állhatnak.

Más képzési folyamatokban a vonzatstruktúra megváltozása a szemantikai reprezentáció gyökeresebb átrendeződésének, az alapszó jelentésén végbemenő komolyabb átalakításoknak a következménye. Az alábbiakban mindegyik fontosabb képzési típusból bemutatunk néhány példát.

6.1. Vonzatszámnövekedés: „fakultatív" vonzatok felvétele

Meghatározott tulajdonságokkal rendelkező régensek vonzatstruktúrájának a mozgásigékéhez hasonló kibővülése újabb vonzatokkal nem ritka jelenség. Itt mindössze két további hasonló szabályt említünk meg az illusztráció kedvéért: az eszközhatározóval és az eredményhatározóval való bővítést.

Választásunkat a folyamatok produktivitása mellett az indokolja, hogy összehasonlításuk érdekes tanulságokkal jár.

6.1.1. Az INS-vonzatról

Elsőként a tárgyas igék jelentős része mellett szabadon kitehető INS-vonzat (eszközhatározó) megjelenésének feltételeit vázoljuk:

(1) **a. János összetörte a rádiót (egy baltával).**
b. Péter felemelte az egeret (egy bottal).
c. A barátom (egy szál fejszével) gyönyörű szobrokat farag.

Tekintsünk el attól, hogy a tárgyatlan igék egy része is bővülhet *-val/-vel* ragos vonzattal, s vizsgáljuk meg, melyik korábban feltételezett reprezentációs szinten adhatunk számot erről a jelenségről. A morfológiai jelölés és a szintaktikai funkciók szintjén csak efféle szabályokat állíthatnánk fel:

(2) **a. Ha egy igének van tárgyi (vagy: acc. esetű) vonzata, kaphat eszközvonzatot.**
b. Ha a vonzatstruktúrában (esetleges megszorításként: kizárólag) egy alanyi (nominativusi) és egy tárgyi (accusativusi) vonzat szerepel, akkor eszközhatározói (*-val/-vel* ragos) vonzattal is kibővíthető.

Könnyen beláthatjuk, hogy ezek az állítások nem állják meg a helyüket, mivel igen sok tárgyas ige vonzatstruktúrája nem bővíthető eszközhatározóval:

(3) ***Mari egy csipesszel { szereti/szerette meg / utálja/utálta meg / hagyta az asztalon / vette (meg) / adta el / stb. } a bélyegeket.**

Sokkal jobban megközelítjük a valós helyzetet, ha a szabályt a thematikus szerepek szintjén próbáljuk meg megfogalmazni:

(4) **Ágenst és Patienst ((1)a.–b)) vagy Végpontot ((1)c.) tartalmazó vonzatstruktúrák szabadon kiegészülhetnek egy Instrumentum szerepű argumentummal.**

A szabály nem állítja (ahogy a (2) alattiak sem), hogy Instrumentum szerepű vonzat más igék mellett nem jelenhet meg. Érvényességét önmagában az a tény tehát nem kérdőjelezi meg, hogy másfajta igék mellett is találhatunk ilyen vonzatot. (Ezekről további szabályokkal kell számot adni, amelyek — vagy egy részük — optimális esetben egy általánosabb szabály alatt egyesíthetőnek bizonyulhatnak (4)-gyel). (2)-vel szemben viszont (4) nem hoz létre a (3) alattiakhoz hasonló nemlétező „mondatokat". (4) mellett további érveket is felhozhatunk:

a. Bár (4) kizárja a (3) alattiakhoz hasonló hibás mondatokat, korántsem arról van szó, hogy az új szabállyal egyszerűen leszűkítettük a létrehozható mondatok halmazát. (4) ugyanis ezzel a szűkítéssel párhuzamosan egy másik irányban jelentősen kibővíti a megengedett szerkezetek körét, mivel semmilyen módon nem korlátozza az argumentum kifejezési lehetőségeit. (2)-vel szemben tehát pl. tárgyatlan régens mellett is megengedi az Instrumentum megjelenését, ha a vonzatstruktúra egyébként tartalmaz Patiens vagy Végpont szerepű argumentumot. Ilyenek például a már említett egzisztenciálisan kötött argumentumot tartalmazó struktúrák (5), valamint az — alább, 6.2.3. alatt tárgyalandó — valódi visszaható igék (6):

(5) a. **Péter kanállal eszik.**
b. ***eszik*** $_1$**: 'Ǝy[x eszi y-t]' < AG, PAT > ⇒**

	alany Ø

eszik $_2$**: 'Ǝy[x eszi y-t z-vel]' < AG, PAT, INS >**

alany	Ø	**INS-vonzat**

(6) a. **Mari megtörülközött a zsebkendőjével.**
b. ***megtörülközik*** $_1$**: 'x megtörli x-et' < AG, PAT, > ⇒**

alany	Ø

megtörülközik $_2$**: 'x megtörli x-et z-vel' < AG, PAT, INS >**

alany	Ø	**INS-vonzat**

b. Bizonyos fokig tükrözi azt az intuíciót, hogy az eszközök elsődleges feladata az, hogy egy cselekvőnek a tárgyakra irányuló hatásait közvetítsék. (2) semmilyen hasonló intuíciónkkal nincs tartalmi kapcsolatban.

b. Bizonyos fokig tükrözi azt az intuíciót, hogy az eszközök elsödleges feladata az, hogy egy cselekvönek a tárgyakra irányuló hatásait kozvetítsék. (2) semmilyen hasonló intuíciónkkal nines tartalmi kapcsolatban.

A tárgyatlan igék tanúsága szerint azonban az Instrumentummal való bővíthetőség nem is annyira a Patiens vagy Végpont, mint az Ágens meglétéhez kötődik:

(7) a. **Pali tegnap mankóval ment be az iskolába.**
b. **Mari hosszan integetett a zsebkendőjével.**
c. **Feri egész nap egy tülökkel trombitált.**

(8) a. ***A törülköző gyorsan megszáradt a hajszárítóval.**
b. ***A váza összetört egy kalapáccsal.**

Az INS-vonzat megjelenésének feltételeit a fentiek csak igen elnagyoltan vázolják, de a részletező feldolgozás nem feladatunk. Meg kell azonban említenünk, hogy nem minden *-val/-vel* ragos bővítmény

INS-vonzat. Nem INS-vonzatok többek között a társhatározók, a tárgyas cselekvések kauzált ágensei, valamint a mód- és állapotjelölő *-val/-vel* ragos szabad határozók (pl.: *nagy lelkesedéssel, örömmel, teljes erőbedobással* stb).

6.1.2. Az eredményvonzatról

Az eredményhatározóval való bővíthetőség feltételei a tárgyas igék körében első látásra igen hasonlóak az eszközhatározóval való bővíthetőség feltételeihez:

(9) a. Nagyi papírvékonyra nyújtotta a tésztát.
b. Péter laposra kalapálta a lemezt.
c. Kati tisztára sikálta a kádat.

(10) a. *A gyerekek pirosra látták a napot.
b. *Ági zöldre imádta a blúzát.
c. *Péter vázává adta el a kancsót.

További példákat is megvizsgálva azonban szisztematikus különbségeket találhatunk. Az eredményhatározó — az eszközhatározóval szemben — nem járulhat mozgatást, hely(zet)változtatást, hely(zet)fenntartást jelölő igékhez:

(11) a. A kisfiú { egy bottal / *kopottra } tologatta az építőkockát.
b. Mari { egy kanállal / *gombolyűre } forgatta a gombócokat.
c. János { két kézzel / *puhára } fogta a viaszt.

Ugyancsak nem járulhat eredményhatározó az eredménytárgyat (Eredmény szerepű argumentumot) tartalmazó vonzatstruktúrákhoz:

(12) a. Mari zöldre festette a kabátját.
(*kabátját*: iránytárgy)
b. Mari zöldre festette az önarcképét.
'A korábban elkészített önarcképet (=iránytárgy) átfestette zöld színűre.'
*'Egy zöld színű önarcképet (=eredménytárgy) készített'.

(13) a. *Az író hosszúra írta a regényt.
b. *A szobrász karcsúra készítette a szobrot.
c. *Pali magasra barkácsolta a könyvespolcot.

Az eredményhatározó nem kívánja meg egy ágens jelenlétét; Természeti erő alanyú igékkel is grammatikus mondatot alkothat:

(14) a. A szél { *egy nagy kővel (össze) / pozdorjává } zúzta a bódét.

b. A folyadék { *egy vegyülettel / véresre } marta a kezem.

Eredményhatározóval tehát csak állapotváltozásnak alávetett Patienst tartalmazó vonzatstruktúrák egészülhetnek ki. Ugyanezt mondhatjuk el a tárgyatlan igékről is; l. (15). (16) a Jellemzett-, (17) a hely(zet)változtató Patiens-, (18) az Eredmény-alanyú igék bővíthetetlenségét illusztrálja:

(15) a. A sütemény szénné égett.
b. A kiakasztott ruhák csonttá fagytak.
c. Peti nagyra nőtt.

(16) a. *A sütemény { szénné / szárazra } hevert az asztalon.

b. *A ruhák csonttá lógtak a kötélen.
c. *Peti nagyra aludt.

(17) a. *A labda sárosra gurult.
b. *A pohár ripityára esett (a padlóra).

(18) a. *A gyerek { kövérre / fiúvá } született.

b. *A gáz a kémcsőben { büdösre / oxigénné } keletkezett.

Mind a tárgyas, mind a tárgyatlan igéknél sajátos korlátot jelent az eredményhatározóval való bővíthetőség számára az, ha az ige szemantikai reprezentációja (belső argumentumként) már magában foglalja a jelölt esemény eredményét:

(19) a. *Ez a ruha Katit nagymamává öregíti.
(*öregít*: 'öreggé tesz')
b. *Péter homályosra sötétítette a szobát.
(*sötétít*: 'sötétté tesz')

(20) a. *Az ég feketére sötétedett.
(*sötétedik*: 'sötétté válik')
b. *A nagyapám fehérre őszült.
(*őszül*: 'ősszé válik')
c. *A szomszédom { hajlottá / mátuzsálemmé } öregedett.
(*öregedik*: 'öreggé válik')
d. *A fiam előtornásszá ügyesedett.
(*ügyesedik*: 'ügyessé válik')

További megkötés az, hogy eredményhatározó csak olyan régenshez járulhat, amely mellett az állapotváltozást elszenvedő Patiens külső (szintaktikai) argumentumként jelenik meg; belső Patienst tartalmazó vonzatkeret nem bővíthető eredményhatározóval ((21), (22) — vö. (5), (6)). A jelenségre a 7. pontban még visszatérünk):

(21) a. **János (egy lemezt) kalapál.**
b. **János laposra kalapált egy lemezt.**
c. ***János laposra kalapált.**

(22) a. **Szárazra törültem a poharat.**
b. **Fürdés után szárazra törültem magamat.**
c. ***Fürdés után szárazra törülköztem.**

Az elmondottak értelmében a tevékenységet jelölő tárgyatlan igék argumentumstruktúrája (amely mindössze egyetlen, ágensi szerepű argumentumot tartalmaz) nem bővíthető produktív módon eredményhatározóval:

(23) a. ***Kati fáradtra ugrált.**
b. ***Az öcsém jókedvűre táncolt.**

Általában véve tehát azt a jelentéstartalmat, hogy egy ágens valamely cselekvés végzése következtében valamilyenné válik, nem fejezhetjük ki a vonzatstruktúrának egy eredményhatározóval való kibővítése révén, azaz lexikai művelettel: ilyenkor csak különböző szintaktikai megoldásokhoz folyamodhatunk, amelyekben az eredményt általában önálló állítmánnyal fejezzük ki:

(24) a. **Kati { annyit / addig } ugrált, { hogy / amíg } elfáradt.**

b. **Az öcsém a táncolástól jókedvű lett.**

Van azonban egy-két olyan eredményhatározó (pl. *betegre, hülyére*), amely igekötőszerűen, idiomatikus kifejezéseket alkotva mégis kapcsolódhat tárgyatlan, ágenses alapigékhez. Azt a formai követelményt, hogy eredményhatározó csak szintaktikailag kifejezett Patiens mellett jelenhet meg, ezek az idiomatikus szerkezetek sem szeghetik meg: a szerkezetben ilyenkor meg kell jelennie egy olyan vonzatnak, amely az ágenst mint saját cselekvésének Patiensét tűnteti fel. E célra egy visszaható névmással kifejezett „látszattárgy" szolgál ((25a,b)). Ilyen, látszattárgyakat tartalmazó szerkezeteket a tárgyatlan igék közül is csak a mozgásmódokat, cselekvésmódokat kifejező igékkel (vö. 4.2.–4.4.) alkothatunk, a helyváltoztató mozgást jelölő igékkel nem ((25c,d)).

(25) a. **Péter betegre dolgozta *magát*.**
b. **Tegnap hülyére rohangáltam *magam*.**
c. ***Péter tegnap betegre mente *magát*.**
d. ***Tegnap hülyére ereszkedtem *magam*.**

Az ilyen felépítésű szerkezetek a lexikai változtatások számára csak az igei pozíciójukban nyitottak (vö. (26)). Mint a *keres* és az *eszik* (l. (26)) mutatja, tárgyas alapigéből származó tárgyatlan igéket is befogadnak. (Az eredeti tárgy egzisztenciális lekötöttsége ezt azért nem akadályozza meg, mert az eredményhatározóval bővített tételben már nem ő, hanem a visszaható névmással megismételt ágens a cselekvés Patiense.) Az eredményhatározó helyén viszont zárt a szerkezet: olyan eredményhatározók sem tehetők bele szabadon, amelyeknek jelentése jól összeférne az igéével ((27)). A szerkezet idiomatikus jellegét mutatja az is, hogy a ténylegesen előforduló *betegre, hülyére* sem szó szerint értendő bennük: *betegre/hülyére dolgoztam magam* = ‘nagyon sokat/rengeteget dolgoztam’.

(26) Péter betegre { nevette / ugrálta / kéreste / táncolta / ette } magát.

(27) *Péter { izzadtra / álmosra / fáradtra / rosszkedvűre / sztahanovistává } dolgozta magát.

A visszaható névmással kifejezett tárgy ezekben a szerkezetekben két értelemben is csak „látszattárgy”. Egyrészt szemantikailag, hiszen a cselekvésnek mindössze egyetlen szereplője van: az ágens. Másrészt bizonyos értelemben szintaktikailag is „látszattárgyról” kell beszélnünk, hiszen a tárgy pozíciójában semmi más nem jelenhet meg, csak az alannyal egyeztetett visszaható névmás:

(28) a. *Péter betegre dolgozta Gábort.
b. *Tegnap hülyére rohangáltam a barátomat.

A visszaható névmás tehát ugyanúgy, mint a *betegre, hülyére* stb. elemek, szótárilag rögzített tartozéka az említett idiomatikus egységeknek, ezért az egység egészének készen kell kikerülnie a szótárból. A hasonló idiomatikus egységek szótári reprezentálásának módjára később fogunk visszatérni (l. 8.1.)

6.2. Vonzatszámcsökkenés

A 6.1. pontban olyan folyamatokat vettünk szemügyre, amelyekben a régens új argumentumhelyre tesz szert, új szereplő befogadására válik alkalmassá, s ennek következtében a mellette kiteendő vonzatok száma is megnő. E folyamat szoros értelemben vett megfordítottjával — olyan produktív folyamattal, amely egyértelműen megszünteti az eredeti jelentésszerkezet valamely argumentumhelyét, s ezáltal a jelentésleírásból kiiktat egy szereplőt — a természetes nyelvekben nemigen találkozhatunk. (Ilyen folyamatot csak akkor lennénk kénytelenek feltételezni, ha az adott nyelvben valamilyen szemantikai tulajdonság megléte elégséges lenne ahhoz, hogy az azzal rendelkező régensek bármelyikéből létrehozzunk egy *nála egyszerűbb jelentésszerkezetű, de ugyanakkor bonyolultabb morfológiájú* másik egységet.) Azt jelenti-e ez, hogy amennyiben ugyanazon régens mellett hol több, hol kevesebb vonzattal

találkozunk, úgy mindig a legkevesebb vonzattal álló előfordulásokat kell egy olyan kiinduló lexikai tétel képviselőinek tekintenünk, amelyből a többi előfordulás alapjául szolgáló tételeket „fakultatív" vonzatok hozzáadásával kell levezetni? Láttuk már, hogy nem ez a helyzet: találkoztunk olyan tételpárokkal is (tárgyas és tárgyatlan *eszik,* aktívpasszív megfelelők), amelyek esetében a mondatban kifejezendő vonzatok számában megmutatkozó különbséget nem kiséri a tétel jelentésleírásában figyelembe veendő szereplők számának a megváltozása. A „testes" alakban megjelenő vonzatok számában megfigyelhető változás tehát nem feltétlenül jelenti a szereplők számának megváltozását is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jelentésleírásban érintett szereplők és a mondatban megnevezendő vonzatok száma egymástól független lenne. A 6.2.1. pontban a kettő közötti összefüggést meghatározó tényezőkről ejtünk szót.

6.2.1. Szereplők száma — vonzatok száma

A régenseket is tartalmazó szósorok csak akkor alkalmasak teljes értékű közlemények átadására, ha módot adnak arra, hogy a hallgató a bennük szereplő összes régens minden egyes argumentumhelyéhez társítani tudjon egy-egy szereplőt. Ezt a lehetőséget — önmagában vagy a kontextusban fellelhető információk felhasználási módját is megszabva — a mondat formai oldalának kell megteremtenie: az a „mondat" tehát eleve nem lehet jólformált (más szóval: grammatikus), amely semmilyen kontextusban sem ad módot a régensei által megkívánt szereplők azonosítására. A legalapvetőbb szereplőazonosítási mód természetesen az, ha a szereplőt egy „testes", azaz hangalakkal rendelkező önálló összetevő (vonzat) nevezi meg:

(29) { Péter / Ő / Valaki } **horkol.**

A nyelvtan szabályai e „megnevezési kötelezettséget" bizonyos feltételek teljesülése esetén feloldhatják, és lehetővé teszik a régenst tartalmazó tagmondatban ilyen módon meg nem nevezett szereplők azonosítását is (l. a bevezető és a többi fejezet üres elemekkel és ellipszissel foglalkozó részeit, valamint fejezetünk 6.2.2., 6.2.5.pontjait):

(30) **Horkol.**
Nem tudja, hogy horkol.
Horkolni veszélyes.
Itt horkolnak.

Lényeges, hogy a szóban forgó esetekben a régens jelentése által megkívánt szereplők száma nem csökken: a meg nem nevezett szereplőket a mondat jelentésének önmagában vagy a kontextusra is támaszkodva azonosítania kell. A „testes" összetevővel kifejezett vonzatok száma azonban kétségtelenül csökken, így joggal merül fel az a kérdés, hogy a régens jellemzése (s ezen belül konkrétan a vonzatstruktúra) teljes egészében változatlan maradhat-e. A kérdés nem válaszolható meg önmagában,

mivel a felelet nagy mértékben függ az alkalmazott nyelvtani modell felépítésétől. A lehetséges válaszokkal kapcsolatban azonban megemlítendőnek tartjuk a következő szempontokat.

Amennyiben e jelenségeket a régens tulajdonságait megváltoztató lexikai szabályokkal kívánjuk kezelni, úgy e szabályokkal az elmondottak értelmében csakis olyan új tételeket állíthatunk elő, amelyek a régi tétel minden egyes argumentumhelyét megőrzik, s egyúttal lehetőséget teremtenek az e helyeket betöltő szereplők azonosítására. Ez elvileg is csak kétféleképpen valósítható meg: 1. az új tétel maga azonosítja (pl. belső argumentumként) az eredetileg nyitott argumentumhely betöltőjét; 2. az új tétel módot teremt arra, hogy az argumentumhelyet kitöltő szereplőt a mondaton kívüli kontextusban találjuk meg. A megvalósítás technikai részleteire a 6.2.2.–6.2.5. pontokban térünk ki.

A szóban forgó esetek kezelése ugyanakkor megoldható a régensek jellemzésének megváltoztatása (azaz új lexikai tételek létrehozása) nélkül is. Ez azonban annak a követelménynek a fenntartását jelenti, hogy minden egyes szereplőt a mondatszerkezet valamely összetevőjének kell azonosítania. A régensek tehát ennél a megoldásnál csakis olyan szerkezetekbe helyettesíthetők be, amelyeknek ágrajza minden egyes argumentumhelyhez társítani tud egy-egy összetevőt. Azok az esetek, amelyekben a mondat kevesebb „testes" vonzatot tartalmaz, mint a régens argumentumhelyeinek a száma, ebben a megoldásban kizárólag úgy hidalhatók át, hogy a megfelelő összetevőkben hangalakkal nem rendelkező, de jelentést hordozó elemek jelenlétét feltételezzük.

Az alábbi alpontokban áttekintjük azokat az eseteket, amelyekben a szereplők valamelyikét nem nevezi meg „testes" vonzat.

6.2.2. „Testetlen névmások"

Jól ismert tény, hogy a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyben a személyragok névmási funkciókat is képesek ellátni:

(31) (a) α. **Szeretlek.**
ß. **Én szeretlek téged.**
(b) α. **Beletettem a táskájába.**
ß. **Azt én beletettem az ő táskájába.**
(c) α. **Mellette ültem.**
ß. **Őmellette ültem.**
(d) α. **El kell mennem.**
ß. **Nekem el kell mennem.**

A példapárok tagjainak jelentése a referencia szempontjából azonos, különbséget csak a topikalizáció szempontjából találhatunk közöttük. Ugyanolyan szituációkat ábrázolnak azonos számú szereplővel. E szereplők közül azonban csak a β. jelű mondatokban nevezi meg mindegyiket külön összetevő. Az α. jelű mondatokban a hiányzó összetevők helyett ugyanezeket a szereplőket a régensekhez kapcsolódó személyragok azonosítják. Kötetünk bevezetője — amely alapvetően a Kormányzás és kötés (GB) elmélet eljárásait követi — a személyraggal kifejezett alanyok és birtokosok kezelésére egy olyan megoldási lehetőséget mutat be, amely az α. jelű mondatoknak a β. alattiakéval azonos összetevős

szerkezetet tulajdonít, s a különbséget azzal írja le, hogy az α. jelű mondatokban hangalak nélküli („üres") személyes névmások (*pro*-k) töltik ki a megfelelő vonzatok helyét. Az adott elméletben ez a megoldás szükségszerűen következik a projekciós elvből, amennyiben az I(nflexió)-t külön csomópontként kezeljük. Az önálló I csomópont mellett a magyarban jóval nehezebb érveket találni, mint az angolban, s az ott alkalmazott eljárást nem könnyű átvinni az ige tárgyának, a névutók és az igekötők vonzatának kezelésére. E jelenségek formális kezelésére a Kormányzás és kötés elméleten belül még nem áll a rendelkezésünkre kielégítő megoldás. A kérdés további részletezése helyett az alábbiakban egy alternatív megoldási lehetőség körvonalait vázoljuk fel.

Ez a megoldás olyan modellt feltételez, amelyben a szótár teljes szóalakokat állít elő, azaz a személyragok már a lexikonban a megfelelő régenshez kapcsolódnak. Az összekapcsolódás során az előálló személyragozott szóalakok olyan jellemzést nyernek, amely önmagában, üres névmási csomópontok feltételezése nélkül is azonosíthatja a megfelelő szereplőket. Ez úgy történik, hogy a személyrag hozzáadása már a lexikonban hozzárendeli a megfelelő argumentumhelyhez a kívánt névmás jelentését. Az alábbi tételekben erre a megfelelő argumentumhelyhez kapcsolt „=*pro* " felírással és a névmás személy—szám jegyeinek feltüntetésével utalunk:

(32) a. *szeret*: $V_{tő}$, '(1) SZERET (2)' < 1, 2 >

\+ b. *-lak*: [[ ]$_{Vtr/tő}$___]Vtr, (alany: szám: SG, személy: 1, (=*pro*)) (tárgy: személy: 2, =*pro*, szám: SG)

⇒ c. *szeretlek*: V, '(1) SZERET (2)' < 1, alany: (=*pro*), szám: SG, szem.: 1 ; 2, tárgy: =*pro*, szám: SG, szem.: 2 >

A *-lak* tételében a szintaktikai reprezentáció két részlete zárójelek között van megadva. Ez arra utal, hogy a személyrag nem köteles az alanyt és a tárgyat névmásként azonosítani, hanem egyeztető morfémaként is kapcsolódhat a tárgyas igék tövéhez. Amennyiben valamelyik vagy mindkét zárójelet kinyitjuk, úgy az előálló igealak már önmagában hordozza a névmási alanyt és/vagy tárgyat (mindkét esetben: *pro*). Amennyiben valamelyik zárójel nem nyílik ki, úgy maga az igealak nem azonosítja a megfelelő szereplőt, és csak kitett névmásokkal alkot grammatikus mondatot. A *-lak* hozzáadása így egyetlen tőből négy különböző jelentésű (bár azonos alakú) tételt állít elő. E négy tételt (32c) alatt egyetlen formulába összevonva írtuk fel (a *pro* elemek egymástól független zárójelekbe tevése révén). A négy tétel használatát az alábbi mondatok illusztrálják:

(33) a. Szeretlek$_1$. < 1, pro 2, pro >

b. Én szeretlek$_2$. < 1, pro 2, pro >

c. Szeretlek$_3$ *téged.* < 1, pro 2 >

d. Én szeretlek$_4$ *téged.* < 1, 2 >

A tárgyi személyraggal képviselt *pro* a magyarban mindig egyes számú, annak ellenére, hogy ugyanez a személyrag egyeztető morfémaként többes számú tárgyra is vonatkozhat:

(34) a. Ha bejönnek, megnézem őt/őket.
b. Ha bejönnek, megnézem. (=*'őt'*)

(35) a. Azt mondták, itt voltatok, de én nem láttalak téged/titeket.
b. Azt mondták, itt voltatok, de én nem láttalak. (= *'téged'*)

(36) a. Azért szidtál engem/minket, mert hangosak voltunk?
b. Azért szidtál, mert hangosak voltunk? (= *'engem'*)

(37) a. János egyfolytában szidott engem/minket/téged/titeket.
b. János egyfolytában szidott. (= *'engem/téged'*)

A (37)-ben szereplő 0 formájú személyrag szótári tétele a következő:

(38) Ø: [[ ]$_{Vtr/tő}$ __]$_{Vtr}$ (alany, szám: SG, személy: 3 (= *pro*) ; tárgy, határozatlan vagy személy ≠ 3 (= *pro* szám: SG))

A 3. személyű névutók csak akkor kapnak személyragot, ha vonzatuk *pro*. A személyragos névutók előtt fakultatív módon kitehető névmási formák nem önálló szavak:

(39) a. *(ő)fölötte*: P, '(1) FÖLÖTT' < vonzat >
|
-pro
szám: SG
szem.: 3

b. *(ő)fölöttük*: P, '(1) FÖLÖTT' < vonzat >
|
-pro
szám: PL
szem.: 3

c. *fölött*: P, '(1) FÖLÖTT' < vonzat >
|
szem.: 3

A „testetlen" névmások effajta kezelési mechanizmusának megértéséhez ennyi illusztráló példa is elégséges. Bizonyos jelenségek kezelése ezzel az eljárással sincs megoldva, de a jelenségkörre vonatkozóan az itt ismertetett két módszernél tökéletesebb egyelőre nem áll a rendelkezésünkre.

Ugyanezeket az eljárásokat alkalmazzuk az úgynevezett általános alanyok kezelésére is:

(40) a. Itt általában { alszanak / énekelnek / táncolnak }.

b. Gyere! Verik a fiadat!
c. Ahol esznek, ott isznak is.

E mondatokban (legalábbis az egyik lehetséges értelmezésükben) a többes szám 3. személyű személyragok nem az *ők* névmást kiváltó morfológiai eszközök. Amikor e mondatokat — a hagyományos elnevezéssel élve — mint általános alanyúakat értelmezzük, akkor az igealakkal nem olyan személyek sokaságára utalunk, akiket feltételezésünk szerint a hallgató a kontextusból azonosítani tud. Értelmezésük sokkal inkább az ágens nélküli passzívuméhoz hasonlítható, vagy — tárgyatlan igék esetében — nomen actionis + *folyik* parafrázissal adható vissza ('a fiad veretik'; 'éneklés/táncolás/evés/ivás folyik'). A mondatok nem utalnak az alanyi szerepet betöltő konkrét szereplőkre, de jelentésük kétségtelenné teszi, hogy van(nak) ilyen szereplő(k). Sajátos módon ezek a „feltételezett" szereplők csakis emberi lények lehetnek, s a mondatok (itt nem részletezendő körülményektől függően) hol *egyesek,* hol *bárki,* hol *általában az emberek* stb. alanyú mondatokkal parafrazálhatók. Ennek a tartalomnak a hordozójaként egy sajátos testetlen névmást feltételezünk, amelyet a szakirodalom pro_{arb}-nak nevez (tulajdonságait részletesebben l. A főnévi csoport szerkezete c. fejezetben). Technikai értelemben a pro_{arb} kezelésére ugyanaz a két eljárás használatos, mint az eddig tárgyalt testetlen névmások esetében: változatlan argumentumstruktúrát feltételezve a mondatszerkezetben testetlen összetevőként kell megjelennie, ha pedig nyelvtani modellünk nem enged meg a testetlen összetevőket, akkor a névmásnak egy lexikai folyamattal be kell épülnie a tétel jelentésébe.

A korábbi hasonló esetektől eltérően azonban az általános alanyként való értelmezés lehetősége kizárólag egy bizonyos személyrag (Plur. 3. szem) jelenléte esetén áll elő. A jelenség kezelésére adott megoldás ezért itt mindenképpen egyértelmű elkötelezettséggel jár egy olyan kérdésben, amelyben a korábbi hasonló esetekben (tárgyatlan *eszik,* személytelen passzívum) nem kényszerültünk állást foglalni. Ha ugyanis itt is az eddig alkalmazott eljárást javasoljuk, azaz egy új tételt előállító szótári folyamatot feltételezünk, ezzel egyértelműen egy olyan modell mellett kötelezzük el magunkat, amelyben a személyragokat nem mondattani szabályok, hanem szótári folyamatok kapcsolják a tőhöz. Ez az út járhatatlan a Kormányzás és kötés elmélet számára, amely a személyragokat egy absztrakt szintaktikai összetevő megtestesüléseiként kezeli. A Kormányzás és kötés elmélet által adott megoldást a Főnévi csoport szerkezete című fejezet ismerteti. Az alábbiakban ezért itt a másik lehetőséget mutatjuk be.

Amennyiben a személyragok a szótárban kapcsolódnak az igékhez, úgy jogos az a feltételezés, hogy az alanyi argumentumhely kitöltését a megfelelő személyrag felvétele idézi elő. Ez nem lehet azonos a személyragnak azzal a szótári tételével, amely az igéhez többes szám harmadik személyű alanyt rendel. A többes szám 3. személyű személyragokból tehát először egy szótári szabállyal elő kell állítani egy-egy velük azonos hangalakú, de más funkciójú új tételt. Az új tétel jelentése abban áll, hogy az őt felvevő igének az alanyi argumentumhelyét kitölti a pro_{arb} jelentéselemmel. E szabálynak a következő vázlatos formát adhatjuk:

(41) X: [$V_{tő}$ ___]$_V$ '...(x)...' <... x, ...> ⇒ X: [$V_{tő}$ ___]$_V$ '∃x[...(x)...]' <...x,...>

alany
szám: PL
szem.: 3

alany
= pro_{arb}

X a szótári tételek hangalakjára értelmezett változót jelöl. A szabály tehát minden olyan tételen működik, amely megfelel a szabály bal oldalán a kettőspont mögött feltűntetett leírásnak. Ez azt kívánja meg, hogy az adott tétel igei tőhöz kapcsolódva olyan igealakot eredményezzen, amely többes szám harmadik személyű alanyt kíván. A szabály az ilyen tételekből azt a jobb oldali leírásnak megfelelő, azonos hangalakú tételt állítja elő, amely az igetőhöz kapcsolódva az alanyi argumentumhelyen egzisztenciálisan kötött argumentumot tartalmaz. Az eredményűi kapott (azaz a jobb oldali leírást kielégítő) személyrag-tételeknek az igetövekhez való hozzáadása így a megfelelő jelentésű (azaz „általános alanyú") igei tételeket állítja elő, pl.:

(42) a. *énekelnek*: V '(x) ÉNEKEL' < x >
alany
= pro_{arb}

b. *esznek*$_1$: V '(x) ESZI (y)-T' < x, y >
= pro_{arb} tárgy

c. *esznek*$_2$: V '∃y[(x) ESZI (y)-T]' < x, y >
= pro_{arb} Ø

A b. tétel (amely pl. az *Itt lazacot esznek!* mondatban szerepelhet) a lekötetlen argumentumhelyeket tartalmazó igetőből jön létre (abból, amelyre a *Péter lazacot eszik, Ti lazacot esztek* stb. mondatok igealakjai épülnek), a c. tétel pedig (ez fordul elő pl. az *Itt esznek!* mondatban) a már lekötött tárgyi argumentumhelyet tartalmazó tételből áll elő (amelyet pl. a *Péter eszik* mondat igéjében találhatunk meg).

Az értelmezéssel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy e mondatok olyan szituációkra is vonatkozhatnak, amelyekben a cselekvésnek egyetlen ágense van, de az ágensnek (mint már említettük) mindenképpen személynek kell lennie:

(43) **Pétert megharapták!**

Ez a mondat akkor is helyénvaló, ha Pétert egyetlen személy harapta meg, de nem használható akkor, ha akár egy, akár több kutya harapta meg őt.

6.2.3. Az argumentumhelyek lekötése

A vonzatok számának (egy kiinduló vonzatstruktúra által megkövetelt állományhoz viszonyított) csökkenése más esetekben annak a következménye, hogy az alapige jelentésén olyan logikai műveletet hajtunk végre, amely a szemantikai reprezentációban szereplő argumentumhelyek valamelyikének nyitottságát, argumentumok befogadására való alkalmasságát megszünteti, avagy a logikában használatos terminussal élve: „leköti" az argumentumhelyet fenntartó változót (anélkül, hogy konkrét értéket adna neki, mint azt a „testetlen" névmások esetében tettük). Az argumentumhely egzisztenciális kvantorral való lekötésével mint a „fakultatív vonzatok" megjelenésének egyik forrásával már korábban megismerkedtünk.

Az egzisztenciális kvantorral való lekötés általában egyéb szemantikai változást is előidéz: leszűkíti azt a (korábban szemantikai szelekcióval kijelölt) kört, amelyből az adott szerep betöltői kikerülhetnek. Rendszeresen megfigyelhetjük ezt a jelenséget a tárgyi argumentumhely lekötésekor is. Míg a tárgyas *iszik* tárgya bármilyen folyadék lehet (pl.: *Lúgkövet ivott*), a tárgyatlan változat használata csak akkor helyénvaló, ha a tárgy „prototipikus": nem egyszerűen folyadék, hanem ital (vö. A főnévi csoport

szerkezete). A jelenség kezelésére korábban (l. 4.3.:(11) és 5.1.3.:(8)) körvonalazott megoldás számára ez nem jelent komoly problémát: mivel szótári folyamatról van szó, semmi különös nincs abban, hogy azt további jelentésváltozás is kíséri. Nem feladatunk azonban, hogy ezeket a szemantikai változásokat részletesebben tárgyaljuk.

Pontosításra szorul viszont annak a technikai megoldásnak (a szintaktikai funkció 0 jellel való helyettesítésének) az *értelmezése,* amellyel a jelenség szintaktikai oldalát kezeltük. Azzal, hogy az argumentumhely lekötésével párhuzamosan a megfelelő vonzathelyhez eredetileg csatlakozó szintaktikai funkció nevét egy 0 szimbólummal helyettesítettük, arra utaltunk hogy az argumentumhelyhez immár nem tartozik „valódi" szintaktikai funkció, s ezért az argumentum már nem nevezhető meg vonzattal. Ezáltal azonban a 0 jelet egyúttal egy szintaktikai funkció nevének a rangjára emeltük, hiszen olyan helyen szerepeltetjük, amely kizárólag szintaktikai funkciók megnevezésére szolgál. Ennek a megoldásnak a választását tartalmilag az indokolja, hogy az argumentum lekötésével előidézett funkcióhiány igen hasonló módon illeszkedik a szintaktikai funkciók rendszerébe, mint a matematikában a megfelelő helyi értékhez írt 0 jellel jelölt mennyiséghiány a többi számjeggyel jelölhető mennyiségek közé. Az argumentumhely lekötött voltára utaló 0 ugyanis ugyanúgy csak egyetlen egyszer fordulhat elő egy vonzatstruktúrában, mint a „valódi" szintaktikai funkciók. (Más szóval: ugyanazon szemantikai reprezentációban sohasem lehet egyidejűleg egynél több argumentumhelyet lekötni.) A megoldás mellett szól továbbá az is, hogy a vonzathelyhez rendelt formális funkcióval mintegy „lezárjuk" az adott vonzathelyet és ezáltal megakadályozzuk azt, hogy az argumentum azonosításába bármilyen „külső" nyelvi egységből származó információ beleszólhasson (vö. az elliptikus használatú tételek 6.2.5.-ben megadott formájával).

Az argumentumhely lekötésének egy másik módozatával találkozunk a visszaható igék esetében. A visszaható ige jelentése abban különbözik az alapigéétől, hogy tartalmazza a következő állítást is: „akármi lesz is az ágensem, ugyanaz lesz a Patiensem is". Az alapige patiensi argumentumhelye ezáltal megszűnik szabadon kitölthető üres helyként funkcionálni, lefoglalódik az ágensi pozícióba kerülő szereplő számára. Mivel az ige jelentése így egyértelműen megadja a Patiens azonosításának a módját, Patiens szerepű vonzat nem jelenhet meg a visszaható igék mellett. A lexikai tételben mindez a következőképpen jelenik meg:

(44)

	AG	PAT
megtörülközik : '(x) MEGTÖRLI (y)-T ÉS x=y'	< x,	y >
	alany	Ø

(44) helyett használatos a (6)-ban látható összevont felírási mód is.

A visszaható igék pontosabb elhatárolása érdekében megemlítendőnek tartunk két további jelenségkört: a visszaható névmással kifejezett bővítményeket és az ún. kölcsönös igék csoportját. Az utóbbi kérdésnek külön alpontot szentelünk (6.2.4.).

Mondatainkban az alany kivételével elvben bármely DP kategóriájú bővítmény funkciójában használhatunk visszaható névmásokat (a *maga* különböző alakjait). A visszaható névmás tagmondaton belüli szereplőazonosságra utal; annak a jele, hogy az adott szerepet a szituációnak ugyanazon résztvevője tölti be, amely a fő régens valamely magasabb szintaktikai rangú vonzatának a szerepét is betölti. (A szintaktikai feltételek pontosabb leírását l. Az egyszerű mondat szerkezete c. fejezetben.) A visszaható igékkel ellentétben ilyenkor a szereplők azonosítását nem a régens jelentésleírása valósítja meg, hanem a névmás jelentésének és a szintaktikai viszonyoknak a kölcsönhatása. (A névmás jelentése lényegében annyit mond, hogy ‘e bővítmény jelöltje azonos egy megfelelő másik bővítmény jelöltjével’, a szóba jöhető „megfelelő” bővítmények körét pedig a szintaktikai viszonyok határolják le.) A régens ezekben a mondatokban tehát „eredeti”, nyitott argumentumhelyeket (s így a megfelelő vonzathelyeket is) tartalmazó tételével van képviselve: a visszaható névmás e helyeket ugyanúgy tölti ki, mint bármely DP.

(45) **János megtörli magát.:**
régens: *megtörli* : V ‘(x) MEGTÖRLI (y)-T’ < x, y >
alany tárgy
alany: *János*: ‘János’
tárgy: *magát*: ‘az egyik magasabb rangú vonzat jelöltjét’

6.2.4. Egy kis kitérő: a kölcsönös igék és a „társas tevékenység igéi”

Az ún. kölcsönös igék a magyarban morfológiailag megkülönböztethetetlenek a visszaható igéktől: a két csoport képzői azonosak — pl. *mosakodik/mosakszik* (visszaható); *verekedik/verekszik* (kölcsönös); *vakarózik* (visszaható); *kergetőzik* (kölcsönös) stb. Elnevezésük azt tükrözi, hogy egy több egyedet jelölő (többes számú vagy mellérendelést tartalmazó) alany jelenlétében minden egyéb vonzat híján is jelölhetnek „kölcsönös” cselekvéseket:

(46) **a. Péter és Pál már megint verekszik.**
‘Péter veri Pált és Pál veri Pétert.’
b. A fiúk kergetőznek.
‘a fiúk váltakozva kergetők, illetve kergetettek’

A morfológiai azonosság, az említett jelentésbeli sajátosság, valamint a vonzatkeretnek a visszahatókéhoz hasonló megváltozása alapján kézenfekvőnek tűnhet az a feltevés, hogy a kölcsönös igéket is vonzatszámcsökkentő folyamat hozza létre. Ennek a feltevésnek azonban egyértelműen ellentmondanak a következő mondatok:

(47) (a) α. **Péter és Pál már megint verekszik Jánossal.**
ß. **A fiúk kergetőznek a lányokkal.**
(b) α. **Péter és Pál már megint verekszik egymással.**
ß. **A fiúk kergetőznek egymással.**

E mondatokban a kölcsönös igéknek ugyanúgy két vonzatuk van, mint alapigéiknek, ami azt jelenti, hogy magát a morfológiai folyamatot (azaz a „kölcsönös” ige létrehozását) nem kíséri a vonzatok számának csökkenése. (Elvileg természetesen az sem kizárt, hogy a kölcsönös igék képzésének két változata legyen: egy vonzatszámcsökkenéssel járó és egy vonzatszámot nem csökkentő. Ez ellen a nézet ellen nem kívánunk külön is érvelni, mert az alábbiakból nyilvánvalóan kiderül a tarthatatlansága.) Valószínűbb tehát, hogy a kölcsönös igék eredendően két vonzattal rendelkeznek (mint a (47) alatti példákban), s e kétvonzatos tételekből egy külön, morfológiai változással nem járó vonzatszámcsökkentő átalakítás hozza létre a (46)-ban szereplő egyvonzatos tételeket.

A kölcsönös igék jelentésének és szintaktikai sajátosságainak feltárásához legalább két további szempontot kell figyelembe vennünk. Elsőként azt, hogy a (46)-ban szereplő mondatokhoz megadott értelmezések nem pontosak: mindkét mondat használható a (47)(a) alatti mondatokkal leírt szituációkban is. Ez még nyilvánvalóbbá válik egyes számú alany esetén, amikor csak efféle értelmezés jöhet szóba:

(48) Péter már megint verekszik. (=‘valaki mással’)

Második szempontunk egy igen érdekes megfigyelés: a kölcsönös igék (46), (47), (48)-ban bemutatott formai és értelmezésbeli sajátosságai pontosan megegyeznek egy nagy létszámú igeosztály tulajdonságaival (a bővítmény elhagyhatóságát zárójelezéssel jelöltük):

(49) a. A fiúk { sakkoznak / röplabdáznak / kártyáznak / fociznak / táncolnak } **(a lányokkal/egymással).**

b. Péter egész délután { hógolyózott / teniszezett / beszélgetett } **(az apjával).**

Ezeket az igéket „a társas tevékenység igéi”-nek nevezhetjük. Mindegyikük olyan tevékenységet jelöl, amely kizárólag több személy részvételével valósulhat meg, s amelyben a résztvevők feladata szimmetrikus: egymással szembenálló felekként mindegyikük ugyanazt a célt igyekszik megvalósítani partnereivel szemben, amit azok vele szemben. (A részletekbe menő jelentéstani elemzés itt sem célunk. Az elmondottakat nyilvánvalóan finomítani kell ahhoz, hogy a leírás minden ilyen viselkedésű ige jelentését lefedje.) A csoport viselkedése nem abban sajátos, hogy ezek az igék mind *-val/-vel* ragos bővítménnyel („társhatározóval”), mind a nélkül használhatók. Ez sok más ágens-alanyú igénél is megengedett, pl.: *Mari moziba ment (Pirivel)*; *János a kertben sétál (Katival)* stb. Sajátosságuk viszont, hogy jelentésük a „társhatározó” elhagyása esetén is „társak” jelenlétét feltételezi (vö. (46), (48)), amit a többi ige melletti határozó elhagyásakor nem tapasztalunk. Ennél is figyelemreméltóbb az a tény, hogy

a „társhatározó” csakis a „társas tevékenység” igéi mellett fejezhető ki visszaható névmással, mint ez az alábbi mondatoknak a (47)(b) alattiakkal való összehasonlításából látható:

(50) a. *Mari és Piri moziba ment egymással.
b. *A gyerekek moziba mentek egymással.
c. *János és Kati egymással sétál a kertben.
d. *A gyerekek egymással sétálnak a kertben.

További különbség, hogy ha a *-val/-vel* ragos „társhatározót” *-val együtt* formájú bővítménnyel cseréljük fel, akkor a csoporton kívüli igék esetében az eredetivel szinonim mondatot kapunk, míg a „társas tevékenység igéi” és a kölcsönös igék mellett a mondat jelentése megváltozik:

(51) a. 'Mari Pirivel ment moziba' = 'Mari Pirivel együtt ment moziba'
b. 'A fiúk a lányokkal fociznak' ≠ 'A fiúk a lányokkal együtt fociznak'
c. 'A fiúk a lányokkal verekszenek' ≠ 'A fiúk a lányokkal együtt verekszenek'

A b. és c. eset legvalószínűbb értelmezéseiben az első mondat egymás ellenfeleiként, míg a második egymás szövetségeseiként említi a fiúk, illetve a lányok csoportját. Megfigyeléseink összegzése előtt meg kell említenünk azt is, hogy míg a „társas tevékenység igéi” és a kölcsönös igék mindig tárgyatlanok, e csoportokon kívül tárgyas igék is kaphatnak „társhatározót”, s személyt jelölő tárgy esetén ez nemcsak az alany, hanem a tárgy társát is jelölheti:

(52) a. János Marit moziba küldte Katival.
'János és Kati moziba küldte Marit.'
'János moziba küldte Katit és Marit.'
b. Zolit tegnap Annával láttam.

Mindez meglehetős egyértelműséggel utal arra, hogy a *-val/-vel* ragos bővítmény nem ugyanazon szintaktikai funkciót tölti be a különböző csoportokba tartozó igék mellett. A *sétál, moziba megy* stb. igék „társhatározója” mindig *-val együtt* értelemben értendő, azaz valóban társat jelöl: olyan szereplőt, aki az alany vagy a tárgy társaságában azzal azonos szerepet tölt be a szituációban. Ez a bővítmény szabad határozó, mégpedig predikatív szabad határozó (vö. 7.3.).

A „társas tevékenység igéi” (és a kölcsönös igék) mellett található *-val/-vel* ragos bővítmény ezzel szemben az igének egyértelműen vonzata. Mindennél meggyőzőbben mutatja ezt a (48)-hoz hasonló mondatok (valamint a (49b) alattiak bővítmény nélküli változatának) értelmezése, ami csakis a megfelelő argumentumhely egzisztenciális kvantorral való lekötésével jöhet létre. Tartalmilag ez a vonzat nem társat, hanem „ellenfelet”, „(játék)partnert” jelöl, aki az alannyal szemben folytat ugyanolyan tevékenységet, mint az ővele szemben. Mind a szerep tartalmi jegyei, mind a szereplőt kifejező vonzat grammatikai sajátosságai amellett szólnak, hogy az eddig említettektől különböző thematikus szereppel állunk szemben, amelyet a továbbiakban Ellenágensnek (E—AG) fogunk nevezni.

A *-val együtt* formájú bővítmény a társat jelölő szabad határozónak formailag egyértelműbb változata. Mivel a *-val/-vel* rag igen sok különböző funkciót jelölhet (eszköz, társ, ellenfél, kauzált ágens, anyag), az egyértelműség érdekében általában a *-val együtt* formát használjuk minden olyan esetben, amikor a *-val/-vel* rag vonzatot is jelölhetne az adott ige mellett. Ez magyarázza azt is, hogy a „társas tevékenység igéi" mellett, amelyek a *-val/-vel* raggal Ellenágens szerepű vonzatukat látják el, a társat jelölő szabad határozó csakis *-val együtt* formában jelenhet meg. Hasonló okokból használjuk az utóbbi formát az INS-vonzatot megengedő igéknél is:

(53) a. ?Feri Pistával fűrészelte el a deszkát.
b. Feri Pistával együtt fűrészelte el a deszkát.

Mint láthattuk, az ún. kölcsönös igék minden említett szempontból a „társas tevékenység igéivel" megegyezően viselkednek s az általuk jelölt szituációk is azonos típusúak, azaz jelentésszerkezetük meghatározó vonásai is minden valószínűség szerint azonosak. Semmi alapja nincs tehát annak, hogy a jelentésbeli különbséget sugalló terminológiai kettősséget fenntartsuk: amennyiben az egyik csoportot kölcsönösnek nevezzük, úgy a másikat is annak kell neveznünk, s ugyanezt mondhatjuk a „társas tevékenység igéi" elnevezésről is. Az ún. kölcsönös igék egyetlen sajátossága az, hogy ők történetileg más (többnyire tárgyas) alapigéknek a képzési származékai, s ebből következően jelentésreprezentációjukban az általuk jelölt konkrét „társas tevékenységet" célszerű az alapige jelentésére támaszkodva definiálni. (A képzési szabály a szinkrón rendszerben nem produktív, csak redundanciaszabályként érvényesül.)

A vizsgált igék tulajdonságait megmagyarázó lexikai tételek vázlatos képe tehát a következő:

(54) a.

		AG	E-AG	
sakkozik : V, '(x) sakkjátékban vesz részt (y) partnerrel'	<	x,	y	>
		alany	E-AG-vonzat	

b.

		AG	E-AG	
verekszik : V, '(x) olyan tevékenységet folytat (y) partnerrel, amelyben (x) veri (y)-t és (y) veri (x)-et'	<	x,	y	>
		alany	E-AG-vonzat	

(x) és (y) tevékenysége mindkét jelentésleírás szerint „kölcsönös". A leírások közötti eltérés mindössze annyi, hogy ezt kibontott formában (az alapige jelentésének kétszeri felhasználásával) csak a b. tétel tartalmazza. Az a. tételben e kölcsönösséget a 'sakkjáték' jelentéselem rejti magában, amely egy eleve kölcsönös irányú tevékenységre utal.

A b. tételben találjuk meg a visszaható és a kölcsönös igék közötti eltérést, amelyre kitérőnkkel rámutatni kívántunk. A visszaható igéknek egyetlen vonzatuk van, mivel a két szemantikai argumentum

közül az egyiket leköti az azonosító állítás (l. (44)). A kölcsönös igék ezzel szemben kétvonzatosak: mindkét szemantikai argumentumukat önálló vonzat fejezi ki. Ellenágens-vonzatuk ugyanakkor — mint a „társas tevékenység igéinek" általában is — fakultatív: az argumentumhely egzisztenciális kvantorral leköthető, s így kapjuk meg a (46), (48) mondatok igéinek lexikai tételeit:

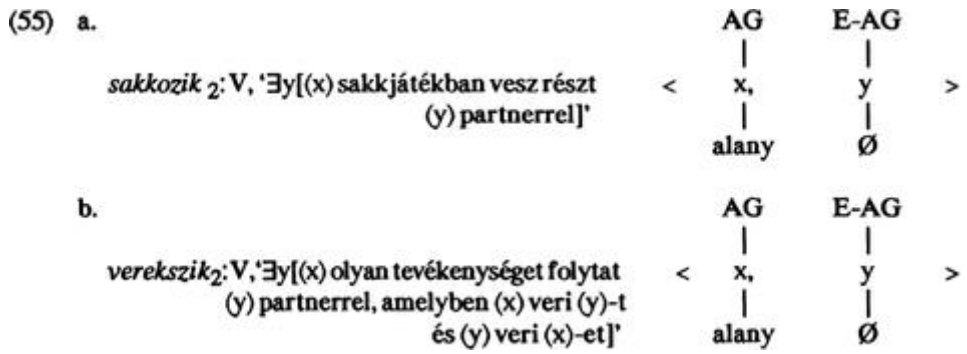

(55) alattiaktól különböző lexikai tételeket. A csoportokat jelölő bővítményeknek ugyanis általános jellemzőjük egy értelmezési bizonytalanság, amelyet az alábbi mondattal illusztrálhatunk:

A (46) alatt feltűntetett értelmezések (pl. *A fiúk kergetőznek* = 'kergetőznek egymással') ezzel látszólag még nincsenek megmagyarázva. Ebben az értelmezésben ugyanis a szituációnak az alannyal jelölt csoporton kívül nincsenek további szereplői, mivel a csoport tagjainak Ellenágensei is ugyanezen a csoporton belül találhatók. Ennek kifejezésére nem alkalmazhatjuk az x=y azonosítást, hiszen ekkor visszaható értelmezést kapnánk, s ebből következően pl. a *Péter verekszik* mondat kizárólag azt jelenthetné, hogy 'Péter veri magát'. A kérdéses értelmezések azonban nem kívánnak az kívánnak az (55) alattiaktól különböző lexikai tételeket. A csoportokat jelölő bővítményeknek ugyanis általános jellemzőjük egy értelmezési bizonytalanság, amelyet az alábbi mondattal illusztrálhatunk

(56) A gyerekek megoldották a feladatot.

E mondat jelentése megengedi mind azt az értelmezést, hogy a feladatot a gyerekek közös munkával, együttesen oldották meg, mind pedig azt, hogy külön-külön mindegyikük megoldotta a feladatot. A jelenség szisztematikus, a csoportot jelölő (többes számú vagy mellérendelést tartalmazó) bővítmények minden mondatban hasonlóan viselkednek. (A jelenség valójában jóval bonyolultabb az itt érzékeltetettnél, de részletesebb vizsgálata nem feladatunk.) Az (55) alatti lexikai tételek ily módon megengedik a (46) alatti értelmezést is: amennyiben az ige jelentését nem az alannyal jelölt csoport egészére, hanem annak egyedeire külön-külön értelmezzük, úgy az egyes x-ekhez külön-külön y-okat kell feltételeznünk, s semmi sem tiltja azt, hogy ezek szintén a csoport tagjai legyenek.

6.2.5. Ellipszis

A grammatikus (azaz jólformált) mondatok és szerkezetek körén belül megkülönböztetjük a formailag hiánytalan és az elliptikus, azaz formailag hiányos mondatokat, illetve szerkezeteket. E két csoportot az különbözteti meg egymástól, hogy a formailag hiánytalan grammatikai szerkezetek (mondatok és összetevők) jelentése *önmagukban is* mindig teljes és koherens. Ez azt jelenti, hogy pusztán a szerkezetben előforduló elemek jellemzésére és összeszerkesztésük módjára támaszkodva olyan jelentésleírás rendelhető hozzájuk, amelyben minden egyes függvény minden egyes argumentumhelyét kitölti valamilyen argumentum (teljesség), s mindazon jelentésegységek, amelyek nem függvényeket képviselnek, valamely függvénynek valamely argumentumhelyén állnak (koherencia). A formailag hiányos szerkezetek jelentése ezzel szemben önmagukban véve vagy nem teljes vagy nem koherens (esetleg egyik sem):

(57) a.	***Tűnik.**	**— nem teljes**
b.	***Jánosból Pestre egy ajtó a vizek.**	**— nem koherens**
c.	***János és.**	**— nem teljes és nem koherens**

A formai hiányosság nem feltétlenül von maga után sem grammatikai, sem szemantikai rosszulformáltságot. Az esetek egy részében mindössze azt jelenti, hogy a szerkezet jelentése *önmagában véve* nem teljes és koherens, s ahhoz hogy ilyen jelentést kapjunk, a szerkezet saját jelentését ki kell egészítenünk a kontextus bizonyos elemeinek jelentésével.

(58) a.	**Majd szedek.**	**— nem teljes**
b.	**Jenő pedig Marinak.**	**— nem koherens**
c.	**Ha Mariról, akkor hozok.**	**— nem teljes és nem koherens**

Megfelelő kontextusokban ilyen szerkezeteket igen gyakran használunk teljes értékű közlésekként. Megértésük során a formájukban kódolt információkat a kontextusból bevont információkkal egészítjük ki:

(59) a. **— Úgy ennék egy kis szilvát!**
— Majd szedek. (*egy kis szilvát*)
b. **— János vett egy bundát a feleségének.**
— Jenő pedig Marinak. (*vett egy bundát*)
c. **— Ha hozol egy felest, mesélek neked valamit.**
— Ha Mariról, akkor hozok.

A kontextusban meglévő információk bevonásának lehetőségét és miként jét szabályok irányítják: csak megfelelő formájú hiányos szerkezetek és csak megfelelő nyelvi formában kifejezett kontextusbeli információkkal egészíthetők ki. E bonyolult szabályrendszer elemzése nem feladatunk; a (60) alatti példákkal mindössze illusztrálni kívánjuk ezt az állítást (amit más oldalról az (57) alatti példák is igazolnak: ezek formája ugyanis valószínűleg semmilyen kontextusban nem teszi lehetővé — nem metanyelvi — közlésként való felhasználásukat).

(60) a. — Hány óra van?
* — Majd szedek.
b. — Bundát a feleségének vett János.
* — Jenő pedig Marinak.
c. — Ha hozol egy felest, mesélek neked valamit.
* — Ha hozok, akkor Mariról. (= 'Mariról mesélj valamit')

Értelmezésük kontextusra utaltsága miatt az elliptikus mondatok normális körülmények között nem kezdhetnek szövegeket, s még kevésbé használhatók egymondatos szövegekként (vö. (58)).

Egy nagyobb egységet (pl. mondatot) azonban nem feltétlenül tesz elliptikussá az, ha valamely összetevője hiányos. Ennek magyarázata könnyen átlátható alábbi példáinkból:

(61) a. Ha szeretnél szilvát enni, *majd szedek.*
b. János a feleségének vett egy bundát, *Jenő pedig Marinak.*
c. Ha Katiról mesélsz, nem hozok fröccsöt, de *ha Mariról, akkor hozok.*

Az (59) példacsoporttal való összehasonlításból jól érzékelhető, hogy a (61) alatti mondatokban a dőlt betűs írással kitüntetett, önmagukban véve elliptikus szerkezetek számára a többi összetevő olyan kontextusként funkcionál, amelyre támaszkodva az előbbiek értelmezése jól kiegészíthető. E hiányos összetevőket tartalmazó mondatok egészéhez így pusztán a bennük szereplő elemekre és a mondatszerkezetre támaszkodva is teljes és koherens jelentés rendelhető — azaz a mondatok egésze formailag hiánytalan.

Az elliptikus összetevőket tartalmazó mondatok legfontosabb típusait kimerítően tárgyalja a Mellérendelés című fejezet, így itt nem részletezzük a jelenséget. Mindössze az elliptált vonzatokkal használatos régensek reprezentációjának a kérdésére térünk ki vázlatosan.

Mint 4.3.:(12)–(13) kapcsán már utaltunk erre, ellipszis esetén nem belső szemantikai argumentummal van dolgunk, hiszen az argumentumot a régens jelentésén kívül eső információk adják meg. Az elliptikus használatú régensnek ugyanaz a szemantikai szerkezete, ugyanannyi nyitott argumentumhelyet tartalmaz (tehát ugyanannyi külső szemantikai argumentumot igényel), mint nem-elliptikus használatú párja. A kontextusból rekonstruálandó argumentum továbbá ugyanazt a thematikus szerepet viseli, amelyet a vonzattal megnevezett argumentumok is viselnének ugyanazon az argumentumhelyen. A tétel vonzatstruktúrájának azonban különböznie kell az alapigéétől, hiszen az utóbbi megköveteli hogy a mondatban jelen legyen egy olyan forma, amely betölti az argumentumhelyhez rendelt szintaktikai funkciót. Ilyen forma (tehát megfelelő funkciójú vonzat) hiányában az eredeti tétellel alkotott mondatszerkezetben egy alapvető formai követelmény kielégítetlen maradna, s ezért az eredeti tétellel alkotott mondatot agrammatikusnak kellene tekintenünk. Ahhoz, hogy az ellipszis ne idézzen elő se nyelvtani rosszulformáltságot, se szemantikai hiányosságot, két dolognak kell teljesülnie. Egyrészt a megfelelő vonzathely jellemzésében nem szerepelhet olyan tulajdonság, amely bármiféle vonzatnak a mondatbeli jelenlétét kívánná meg, másrészt pedig a régensen kívüli információk előtt „nyitva kell hagyni” az argumentumhely felé vezető utat. Az argumentumhelyhez tehát nem társulhat sem valódi

szintaktikai funkció (első követelmény), sem pedig a szintaktikai funkció hiányára utaló, de egyben jelentésbeli lezártságot is jelölő 0 szimbólum (vö. 6.2.3.). Az (59a)-beli *szedek* lexikai tétele ennek értelmében a következő formát kapja:

(62)

		AG	PAT
szedek: V, '(x) SZED (y)-T' <		x,	y >
		alany (= pro) szám: SG szem.: 1	

6.3. A műveltető igék képzése

A fakultatív vonzatokkal való kibővülésnél jóval bonyolultabbak azok a képzési folyamatok, amelyekben az alapul szolgáló vonzatstruktúra tagjai maguk is változásokon mennek keresztül: thematikus szerepük, s ennek következtében szintaktikai funkciójuk is megváltozik. Az ilyen folyamatok kísérőjeként a magyar nyelvben többnyire a régens morfológiai alakja sem marad változatlan: képzőt vesz fel.

Az ily módon produktívan képezhető régenseknek talán legnagyobb osztálya a produktív képzésű műveltető igék osztálya. Ezzel az elnevezéssel azokat az igéket illetjük, amelyek alakjuk, jelentésük és szintaktikai tulajdonságaik tekintetében a következőképpen összefoglalható, jól átlátható viszonyban állnak egy másik igével (az alapigével):

(63) **A produktív képzésű műveltető igék tulajdonságai:**

1. **az alapigétől formailag egy *-at/-et, -tat/-tet* változatokkal rendelkező képző meglétében különböznek;**
2. **olyan szituációkat jelölnek, amelyekben az alapigével jelölt eseményt egy ahhoz képest külső, új szereplőnek az eredeti szereplők valamelyikére (az ige alanyára) gyakorolt hatása váltja ki;**
3. **a képzett ige argumentumstruktúrája ezzel az új szereplővel bővebb az eredeti igéénél;**
4. **Az új szereplő a műveltető igét tartalmazó mondatokban alanyként jelenik meg. Ezzel párhuzamosan az eredeti szereplők szintaktikai funkcióiban is változások következnek be, mégpedig a következőképpen:**
   (a) **ha az alapige tárgyatlan volt, akkor annak alanyi funkciójú szereplője a műveltető ige mellett tárgyi funkciót kap:**

   János dolgozik. → Feri dolgoztatja Jánost.

   (b) **ha az alapige tárgyas volt, akkor alanya a műveltető ige mellett *-val/-vel* ragos vonzattá válik. (Az eredeti tárgy a műveltető ige mellett is tárgyként funkcionál.):**

   János levelet ír. → Feri levelet írat Jánossal.

Az ily módon képezhető műveltető igék használata nem igényli azt, hogy mindegyiküket készen hordozzuk a fejünkben lévő szótárban, s minden valószínűség szerint nem is ezt tesszük. Ezt az intuíciót tükrözik egy- és többnyelvű szótáraink is, amelyek nem szánnak külön szócikkeket a produktívan képezhető műveltető igéknek. Ugyanezt erősítik meg az alábbi példamondatok, amelyeknek műveltető igéi között bizonyára minden olvasó talál olyat, amellyel most találkozik először, de ez a mondatok megértésében aligha jelenthet problémát:

(64) a. János leköpette a rajzot Bélával.
b. A nevelőnő lezuhanyoztatta Katit a nővérével.
c A lányom tegnap órákon át azzal szórakozott, hogy pislogtatta az öccsét.

A műveltető igék esetében tehát elmondhatjuk, hogy általában nem magukat az igéket, hanem előállításuk és az alapigékre való visszavazetésük szabályait tudjuk. A nyelvtani leírásnak is ezt kell tükröznie.

Mint korábban (az 5. pont bevezetőjében) már jeleztük, az általunk vizsgált jelenségkört el kell határolnunk a hagyományos nyelvtanok műveltető igeképzéssel foglalkozó fejezeteinek feladatától. Amennyiben minket a ma is produktívan működő műveltető képzés, annak szabályai, s az ezekkel létrehozható igék tulajdonságai érdekelnek, releváns adatoknak csak azokat az igepárokat tekinthetjük, ahol a tagok közötti jelentésbeli és formai viszonyok olyannyira egyöntetűek, hogy a pár egyik tagjának mind a jelentése, mind a formája a másikéból közvetlenül levezethető a feltételezett szabályok ismeretében, s ezért teljességgel felesleges őt önálló szótári tételként felvenni. A szabály megfogalmazására irányuló kutatások során ezért tudatosan ki kell zárni a vizsgálatból a következő eseteket:

a. Azokat a párokat, amelyeknek tagjai a várt formai különbség megléte ellenére is önállóan szótározandó egyedi jelentéseket és/vagy szintaktikai tulajdonságokat hordoznak (pl.: *sír vki, vki sirat vkit*). Igen gyakori jelenség, hogy egy-egy produktív képzővel ellátott forma olyan jelentéssel lexikalizálódik, amelyben felfedezhető ugyan a képzés által hozzáadott jelentésmozzanat is, de jelentése nem kizárólag ebben tér el az alapigéétől. Lexikalizálódott jelentésük miatt az ilyen egységeket (hacsak a jelentésváltozás nem tekinthető egy újabb produktív szabály működésének) önálló tételekkel kell szerepeltetnünk a szótárban, s nem szabad arra törekednünk, hogy a felállítandó szabály önmagában lefedje az ilyen eseteket is. A lexikalizált jelentések azonban — mivel eltérnek a produktív képzéssel létrehozható egység jelentésétől — igen gyakran nem akadályozzák meg azt, hogy szükség esetén a beszélők az alapszóból a „szabályos” műveltető igét is létrehozzák. Ezekről természetesen a szabálynak számot kell adnia.
b. Azokat a párokat, amelyeknek a tagjai között csak a jelentésviszonyt vélhetjük megtalálni, formailag azonban nem egymásból képeztük őket (pl.: *megy vki vhova — küld vki vkit vhova*; *repül vmi — dob vki vmit*). Ha elindulunk ezen az úton, akkor nem állhatunk meg egyes hagyományos

nyelvtanok (de még inkább idegennyelv-tankönyvek) gyakorlatáig, amelyek a műveltetés címszó alatt említenek ilyen szerkezeteket is: *János azt parancsolja Péternek, hogy álljon fel*.

c. Legalábbis kezdetben érdemes kirekeszteni azokat a párokat is, amelyeknek a tagjai ugyan a kívánt jelentésviszonnyal is bírnak, derivációs kapcsolatban is állnak egymással, de másfajta képzési mód köti őket össze egymással (pl.: *gurul—gurít,* ahol a tagok nem egymásból, hanem egy közös alapról kétirányú képzéssel vannak képezve).

A műveltető igék produktív képzésében megfigyelhető fent leírt változások nyilvánvalóan a reprezentáció különböző szintjein zajlanak le: az egyik a tétel morfologiai felépítését, a másik a szemantikai reprezentációját, a harmadik a vonzatok számát, a negyedik az eredeti tételekben szereplő szintaktikai funkcióknak a megváltozását, s egy ötödik az alanyi funkciónak a belépő új argumentumhelyhez való hozzárendelését érinti. Amennyiben a változások egyike sem vezethető le közvetlenül valamelyik másikból vagy azok együttes bekövetkezéséből, úgy magának a képzést rögzítő szabálynak is több, egymástól független részből kell állnia. (65)-ben ilyen felbontott formában, a fentieknél valamivel formálisabb felírást használva rögzítjük a változásokat. (A 3. alatti szabályban Θ tetszőleges thematikus szerepre utal.)

(65) **1. morfológiai változás:**
$[a]_{Vy} \rightarrow [a+TAT]_{Vcaus}$
2. szemantikai változás:
'…(x_1)…(x_n)…' → '(OKOZÓ) OKOZZA […(x_1)…(x_n)…]'
3. argumentumszám-változás:
$< 1(\Theta_1)\ldots n(\Theta_n) > \rightarrow < 1(\text{Ágens}), 2(\Theta_1),\ldots\ n+1(\Theta_n) >$
4. szintaktikai funkciók változása:
a. tárgyatlan alapigéből: alany → tárgy
b. tárgyas alapigéből: alany → VAL-vonzat
5. szintaktikai funkció hozzárendelése az új argumentumhelyhez:
1(Ágens) → alany

A szintaktikai szempontú vizsgálódások számára közömbösek a morfológiai folyamat pontos részletei (allomorfok megválasztása stb.), s ebből a szempontból csak a 3., 4. és 5. alatti szabályrészek tűnnek relevánsaknak.

A fenti változásokat leíró szabályt azonban — még ha tökéletes lenne is — mindaddig nem tudjuk beilleszteni a nyelvtanba, amíg nincs pontosan körülhatárolva az a régensosztály(V_y), amelyre a szabály alkalmazható. Mivel pedig feltételezésünk szerint a szintaktikai funkciókat az argumentumstruktúra thematikus szerepviszonyai, azokat pedig jelentős mértékben a tétel szemantikai reprezentációja határozza meg, úgy a szemantikai változás részletei is relevánsakká válhatnak a szabály pontosításakor. Ezeknek az alapvetően lexikológiai kérdéseknek a részletekbe menő vizsgálata azonban ismét meghaladja fejezetünk kereteit.

7. Predikatív és nem predikatív bővítmények

Fejezetünk 7. pontja a bővítmények egy újabb szempont szerint való csoportosításával és az így kapott csoportok jellemzésével foglalkozik. Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy fő törekvésében ez a pont sem megy túl az adatismertetésen, a problémák és a fogalmak érzékeltetésén. Összefoglaló megfogalmazásaink is ezt a célt szolgálják, s — a vonzatdefinícióval kapcsolatban említett sajátosságok miatt — még ott sem tekinthetők a jellemzett fogalmak pontos, operatív meghatározásainak, ahol a mondat az „ezt és ezt akkor nevezzük ennek és ennek” séma szerint épül fel.

7.1. A predikatív bővítmény fogalma

7.1.1. Állítást fejez ki

A mondatok egy szélesebb körének a vizsgálata igen hamar elvezet azokhoz a mondattípusokhoz, amelyek mindeddig jól funkcionáló drámahasonlatunk alkalmazhatóságának a határait jelzik:

(1) **Feri részegen vált hőssé.**

A mondat három bővítményt tartalmaz, de a drámahasonlat eddigi fogalmaiban csak az alanyt tudjuk elhelyezni: ő az egyetlen szereplő. A másik két bővítmény nem további szereplőket azonosít, ám azt is bajosan mondhatnánk róluk, hogy az ábrázolt esemény „kulisszaszerű” külső körülményeit nevezik meg. Feladatunk az ilyen mondatokkal kapcsolatban természetesen nem a hasonlat erőltetett továbbépítése, hanem az, hogy a kiszolgált hasonlatot félretéve felderítsük a szóban forgó bővítmények sajátosságait.

Az elhagyhatatlansági teszt alapján megállapíthatjuk, hogy a *hőssé* a *válik* ige vonzata:

(2) a. ***Feri részegen vált. (a szükséges értelemben)**
b. ***Feri vált.**
c. **Feri hőssé vált.**

A c. mondat ugyanakkor nem Feri és egy hős között zajló eseményt jelöl, hanem azt jelenti, hogy Feri (vagy Feri külső megítélése) olyan változáson ment át, amelynek eredményeképpen igazzá válik a következő állítás:

(3) **Feri hős.**

Eredeti (1) mondatunk jelentésleírásának a (3) alatti állítást valamilyen formában mindenképpen tartalmaznia kell. Ez azt jelenti, hogy a mondat értelmezése során a *válik* ige két vonzata közül az egyiket (*hőssé*) a másikról (*Feri*) tett járulékos állítás állítmányaként kell értelmeznünk: azt a tulajdonságot, állapotot nevezi meg, amely a másik vonzatról a régens által jelölt esemény (Feri átalakulása) kereteiben

állítható, állítható volt vagy állítható lesz. Ettől az értelmezésbeli sajátosságtól eltekintve azonban ugyanolyan vonzattal állunk szemben, mint a korábbi mondatokban: a *hőssé* (1)-ben olyan bővítmény, amelynek jelenlétét egy régens (a *válik*) lexikai tulajdonságai kívánják meg.

Az (1) mondat harmadik bővítménye, a *részegen* szabadon elhagyható (l. (2c)), s mivel semmi okunk sincs arra, hogy a mondat valamely eleméhez tartozó fakultatív vonzatnak tekintsük, szabad határozónak kell minősítenünk. Az eltérő besorolás ellenére a mondat jelentéséhez való hozzájárulása igen hasonló az imént vizsgált vonzatéhoz: (1) jelentésleírásának ugyanis (3) mellett (4)-et is tartalmaznia kell valamilyen formában:

(4) **Feri részeg.**

A *részegen* tehát szintén egy vonzatról tett állítás állítmányaként értelmezendő. A két bővítmény által tett „másodlagos" állítások között ugyanakkor felfedezhető egy lényeges különbség is: míg Feri hősi volta a mondat állítmánya (*válik*) által jelölt esemény egyik belső mozzanata, részegsége ezen az eseményen kívüli, attól teljesen függetlenül fennálló tulajdonság.

Ugyancsak szabad határozó, s ugyancsak az igével jelölt eseménytől független állítást fejez ki a következő mondat *kárpótlásként* bővítménye:

(5) **Kárpótlásként Elemér levitte a szemetet.**

A benne kifejeződő állításnak a kibontásakor azonban itt azt tapasztalhatjuk, hogy ez a bővitmény nem az esemény valamely szereplőjére, hanem az igével és vonzataival kifejezett tényállás egészére, azaz egy egész propozícióra vonatkozóan tesz állítást:

(6) **Az, hogy Elemér levitte a szemetet, kárpótlás volt.**

Nem nehéz belátni, hogy amennyiben egy bővítmény a mondat állítmányával és annak vonzataival jelölt tényállás egészéről állít valamit, úgy ő maga nem lehet ennek az állítmánynak a vonzata. A vonzatok jelentése ugyanis részét képezi a tényállás leírásának, ami kizárja azt, hogy az őket tartalmazó egészre vonatkozzanak. A propozíciókra vonatkozó állítást kifejező bővítmények ezért az adott propozícióhoz való viszonyukat tekintve csak szabad határozók lehetnek.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a bővítmények egy része a szereplők valamelyikére vagy a tényállás egészére vonatkozó állítást fejez ki. Az ilyen bővítményeket másodlagos predikátumoknak vagy predikatív bővítményeknek nevezzük, s attól függően, hogy vonzatok-e, vagy sem, megkülönböztetünk közöttük predikatív vonzatokat és predikatív szabad határozókat. Mint majd látni fogjuk, a predikatív vonzatok között is találunk mind kötelező, mind fakultatív vonzatokat, azaz a bővítmények eddig elkülönített csoportjait a következő táblázatban ábrázolhatjuk:

(7)

Bővítmények		vonzat		szabad határozó
		kötelező	fakultatív	
nem predikatív		az ólban lakik	a vizet issza	a padon olvas
predikatív	vonzatra	hőssé válik	kékre fest	kalapban alszik
	propozícióra	—	—	ráadásul havazik

A predikatív és nem predikatív bővítmények elkülönítését természetesen nem az teszi szükségessé, hogy különböző mértékben vetik alá magukat a drámahasonlatnak, hanem az, hogy mind jelentéstani, mind formai szempontból lényeges eltérések találhatók a két csoport között. A 7. pont hátralevő részei ezek számbavételével és a predikatív bővítmények különböző altípusainak a jellemzésével foglalkoznak. Az alábbi mondatlista képet ad arról, hogy kiindulásként milyen körben fogunk mozogni, s egyben azt is érzékelteti, hogy a predikatív bővítmények nem ritka kivételeket, hanem nagyszámú osztályt képviselnek. Az a. jelű példamondatokhoz b. alatt megadjuk a predikatív bővítménnyel kifejezett állítást is:

(8) a. Mari *pirosra* festette a kerítést.
b. A kerítés piros (lett).

(9) a. Mari *angyalnak* { festette meg / ábrázolta } a fiát.
b. (A képen) Mari fia angyal.

(10) a. Péter *dedósnak* tekinti az öccsét.
b. Péter öccse dedós.

(11) a. János *hidegen* { hozta be / ette meg / kérte } a levest.
b. A leves hideg.

(12) a. A barátomat *Töhötömnek* { hívják / keresztelték / csúfolják }.
b. A barátom (neve) Töhötöm.

(13) a. Kati *darabokra* { törte / aprította / tépte } a játékait.
b. A játékok darabokban vannak.

(14) a. *Jutalmul* Palika lemehetett *játszani.*
b. 1: Az, hogy Palika lemehetett játszani, jutalom (volt).
2: Palika játszik.

(15) a. János { *dühösen* / *morogva* / *nagykabátban* } ült a sarokban.

b. János { dühös volt / morgott / nagykabátban volt }.

(16) a. Mari *sétálni* { vitte / küldte / hívta } a férjét.

b. Mari férje sétál.

A b. jelű mondatokkal érzékeltetett jelentések láthatóan nem azonos módon épülnek be az a. jelű mondatok jelentésébe, de a közös jellemzők keresésekor ezek a különbségek másodrendűek, így most eltekintünk tőlük. Fontos viszont meghúznunk azt a határvonalat, amely a predikatív bővítmények és azok között a nem predikatív bővítmények között húzódik, amelyeknek a jelentése állítást tartalmaz. Ezzel egyben pontosítani fogjuk azt a megállapításunkat is, hogy a predikatív bővítmény „a szereplők valamelyikére vagy a tényállás egészére vonatkozó állítást fejez ki".

7.1.2. Nincs saját alanya

Önmagában véve abban, hogy egy bővítmény a mondat jelentéséhez egy újabb állítással járuljon hozzá, semmi meglepőt nem kell látnunk, s ilyennel a nem predikatív bővítmények körében is találkoztunk már. Ezt tapasztaljuk minden olyan esetben, amikor a vonzat vagy a szabad határozó szerepét mondat vagy annak nominalizációja (l. A főnévi csoport szerkezete c. fejezetet) tölti be. (17) ezt vonzatra, (18) szabad határozóra vonatkozóan illusztrálja:

(17) a. Tudom, *hogy Feri beteg.*
b. *Feri betegsége* meglepett minket.

(18) a. *Mivel Feri beteg volt,* az ünnepély elmaradt.
b. *Feri betegsége miatt* elmaradt az ünnepély.
c. *Mivel a legjobb megoldásnak az tűnt, hogy ott aludjunk,* Mari megágyazott.

A mondattal vagy nominalizációval kifejezett állítás alanya adott esetben azonos referenciájú (koreferens) lehet a főige valamelyik vonzatával vagy a propozíció egészével. Ilyenkor a pronominalizáció szabályainak megfelelően (a részleteket l. Az alárendelő mondat szerkezete c. fejezetben) a bővítményen belül névmás — a legtöbbször 0 névmás (azaz *pro*) — képviseli az alanyt:

(19) a. Feri nem is tudja, hogy Ø beteg.
b. Ø betegsége nagyon elkeserítette Ferit.

(20) a. Mivel Ø beteg volt, Feri nem tudott eljönni.
b. Ø betegsége miatt Feri nem tudott eljönni.
c. (Nem tudtuk, hogy mit tegyünk.) Aztán, mivel ez tűnt a legjobb megoldásnak, Mari megágyazott.
ez: 'az, hogy Mari megágyazzon'

Ezekben a bővítményi funkciójú mondatokban és nominalizációkban azonban a velük kifejezett állítás alanya — ha Ø formában is, de — ott van a bővítményen belül, s az állítás őrá vonatkozik, nem pedig közvetlenül a főige argumentumára (tehát *Feri*-re) vagy a főmondattal kifejezett propozícióra. Az utóbbiakra csak úgy vonatkoztathatjuk ezeket az alárendelt állításokat, ha feltételezzük, hogy saját (esetleg testetlen) névmási alanyuk ugyanazt a szereplőt vagy propozíciót jelöli, amelyet a főige vonzata, illetve ((20c) esetében) a teljes főmondat is jelöl. Maga a mondatszerkezet ezt a feltételezést nem kényszeríti ránk, amit (19) és (20) megfelelő kontextusba helyezésével illusztrálhatunk:

(21) a. Mari nagyon vidám. Feri nem is tudja, hogy Ø beteg.
b. Marinak tüdőgyulladása volt. Ø betegsége nagyon elkeserítette Ferit.

(22) a. Mari váratlanul megfázott. Mivel Ø beteg volt, Feri nem tudott eljönni.
b. Mari influenzás. Ø betegsége miatt Feri nem tudott eljönni.
c. Péter azt ajánlotta, hogy maradjunk. Mivel ez tűnt a legjobb megoldásnak, Mari megágyazott.
ez: 'az, hogy maradjunk'

A predikatív bővítmények figyelemre méltó sajátossága ezért nem egyszerűen az, hogy állításokat fejeznek ki, hanem az, hogy az általuk kifejezendő állítás alanyának megnevezésére magának a bővítménynek a szerkezetén belül nincs mód: a mondatoktól és a nominalizációktól eltérően a predikatív bővítmények nem tartalmaznak olyan szintaktikai pozíciót, amelyben egy alany megnevezhető lenne. Használatuk ezért szükségszerűen „parazitikus": a velük kifejezett állítás kizárólag a mondatszerkezet valamely rajtuk kívül eső egységére, a főige valamelyik vonzatára vagy az igével és vonzataival jelölt tényállásra vonatkoztatható:

(23) Mari nagyon boldog. Feri (ugyanis) betegen is győzött.
↛ Mari beteg.

(24) Mari rosszul érezte magát. Feri (ezért) betegen is elment az orvosért.
↛ Mari beteg.

(25) Mari dicséretet kapott az iskolában. Feri jutalmul elvitte a Vidám Parkba.
↛ A jutalom az, hogy Mari dicséretet kapott az iskolában.

Az a vonzat, amelyre a másodlagos predikátum vonatkozik, adott esetben természetesen szintén koreferens lehet a mondat külső környezetének valamelyik elemével. Ha kettejük közül az előbbi fejeződik ki 0 névmásként, akkor a (19)–(20) példákéhoz hasonló, de ellentétes irányú látszat keletkezhet: úgy tűnhet, mintha a másodlagos predikátum a mondaton kívül álló elemre vonatkozna:

(26) **Mari nagyon boldog. Betegen is győzött.**

(27) **Mari rosszul érezte magát. Betegen ment el az orvosért.**

A *betegen* azonban ezekben a példákban sem az első mondat alanyára vonatkozik, hanem a saját mondatában szereplő ige (*győzött*; *elment*) 0 névmással kifejezett alanyára. Az utóbbi a pronominalizáció szabályainak megfelelően vonatkozhat ugyanarra a személyre, amelyre az első mondat alanya utal, ám ez a lehetőség a másodlagos predikátum vonatkoztatása szempontjából teljesen külsődleges körülmény, amit az is mutat, hogy ez a lehetőség a másodlagos predikátum nélkül alkotott mondatokban is fennáll:

(28) **Mari nagyon boldog. Győzött.**

(29) **Mari rosszul érezte magát. Elment az orvosért.**

A mondatokkal és nominalizációkkal kifejezett nem predikatív bővítmények, valamint a predikatív bővítmények közötti különbség lényegét tömören úgy foglalhatjuk össze, hogy míg az előbbiekben egy-egy teljes állítás rejlik, addig az utóbbiak csak egy-egy állítmányt (vagy állítmányrészletet, l. alább, (45) kapcsán) tartalmaznak, amelyet kizárólag a mondat valamely vonzatára vagy a propozíció egészére értelmezhetünk. Szemantikailag ezeket a vonzatokat és propozíciókat (egyéb meghatározottságaik mellett) ezért a predikatív bővítménnyel képviselt állítmány alanyaként is értelmeznünk kell. Erre a viszonyra utalva a továbbiakban is gyakran fogjuk a predikatív bővítmény „alanyának" nevezni azt a vonzatot vagy propozíciót, amelyre a predikatív bővítmény vonatkozik. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az „alany" szintaktikai terminus, így használata az említett összefüggésben a szintaxis kidolgozása előtt csak metaforikusnak tekinthető. Erre utalva az „alany" terminust ebben az értelemben a továbbiakban idézőjelek között fogjuk használni.

7.1.3. A fogalom terjedelme

A predikatív bővítmény fogalmához olyan egységek vizsgálatán keresztül jutottunk el, amelyek kiszorultak az addig alkalmazott drámahasonlatból. Ez azonban nem jelenti azt, hogy predikatív bővítményeket csak ebben a körben találhatunk, hiszen a drámahasonlat fogalmai meglehetősen lazák voltak, s nem zárták ki eleve azt a lehetőséget, hogy a körükbe predikatív bővítmények is tartozhassanak. A figyelmes olvasó inkább egy ellenkező előjelű összefüggést gyaníthat a „a régenssel és vonzataival színre vitt dráma külső körülményeit kulisszaként ábrázoló" szabad határozók és a predikatív bővítmények egyik csoportja, a propozícióra vonatkozó állításokat kifejező bővítmények között. A gyanú teljes mértékben megalapozott: a propozícióval ábrázolt tényállás külső körülményeit (időpontját, időtartamát, helyszínét, okát stb) jelölő szabad határozók a propozícióra vonatkozó predikatív bővítményeknek tekinthetők:

(30) Péter tegnap az iskolában öt perc alatt megírta a leckéjét.
'Péter megírta a leckéjét.
+ Az, hogy Péter megírta a leckéjét, öt perc alatt történt.
+ Az, hogy Péter megírta a leckéjét, tegnap történt.
+ Az, hogy Péter megírta a leckéjét, az iskolában történt.'

Predikatívak azok a — gyakran modális kifejezésekként emlegetett — szabad határozók is, amelyek a beszélőnek a propozícióra vonatkozó reflexióit, értékelését stb. fejezik ki:

(31) Péter { szerencsére / pechünkre / sajnos } hasraesett.
'Péter hasraesett
+ Az, hogy Péter hasraesett, (szerintem) szerencse/a mi pechünk/sajnálatos.'

A példák sorát vég nélkül folytathatnánk, a (30)–(31) kapcsán elmondottak pedig távolról sem merítik ki a propozíciókra vonatkozó szabad határozókkal kifejezhető jelentésviszonyok körét. Annak, hogy itt most mégsem szaporítjuk a példákat, és nem törekszünk az íly módon kifejezhető jelentésviszonyok feltérképezésére sem, nem a helyhiány az oka, hanem az, hogy szeretnénk elkerülni azt a látszatot, mintha a szóban forgó bővítménytípus egy elemlistával lenne azonos vagy meghatározható lenne az általa kifejezhető jelentésviszonyok felsorolásán keresztül. Éppen az ellenkezőjét kell hangsúlyoznunk: ugyanezek az egységek más mondatokban más szerepet is betölthetnek, s az említett jelentésviszonyok másfajta szerkezetekkel is kifejezhetők (az utóbbit jól illusztrálják a példáink parafrázisában szereplő mondatok is). A vonzat, a szabad határozó, a bővítmény predikativitása, a mondat meghatározott egységére való vonatkozás ugyanis nem lexikai és nem szemantikai jellemzők, hanem strukturális fogalmak, amelyek csak konkrét mondatokon belül, s csak attól függően illetik meg az egységeket, hogy azok milyen szerkezeti viszonyokba ágyazódnak. Újabb elemek és jelentésviszonyok megadásánál ezért — bár a gyakorlatban nemritkán komoly problémát jelent egy-egy mondat szerkezetének a feltárása — lényegibbet és többet mond az, hogy mindazon bővítmények a tárgyalt típusba tartoznak, amelyek kielégítik annak strukturális és szemantikai kritériumait (nincs „saját" alanyi helyük, de a prepozícióra vonatkozó állítmányoknak tekintendők).

A kritériumokat következetesen alkalmazva további érdekes megállapításokat tehetünk. Az alábbi a. jelű mondatok kiemelt bővítményei a drámahasonlatban minden valószínűség szerint szereplőknek minősülnek, a b. jelűek tanúsága szerint azonban más szereplőkre vonatkozó predikatív bővítmények:

(32) a. Mari *a piros tálcán* hozta be a teát.
b. A tea a piros tálcán volt.

(33) a. Pali *az asztalra* tette a könyvet.
b. A könyv az asztalon van/az asztalra került.

(34) a. Kati a *gyúródeszkán* szeletelte a sajtot.
b. A sajt a gyúródeszkán volt.

A szereplőknek a mondatban ábrázolt esemény idején fennálló vagy az esemény velejárójaként bekövetkezett térbeli elhelyezkedését jelölő fenti bővítmények csak az adott szereplőkre vonatkoznak, s azokról állítást tesznek. Az imént említett okok miatt a szereplőkre vonatkozó predikatív bővítményeket sem kívánjuk elemlistákkal és jelentésviszonyokkal jellemezni. További csoportjaik megemlítésétől azért is tartózkodunk, mert a predikatív jelleg gyakran nem látható át olyan közvetlenül, mint eddigi példáinkban, s kimutatása komolyabb technikai apparátust kíván.

Feladatunk ebben az alpontban mindössze a predikatív bővítmény fogalmának érzékeltetése volt. A következő pontban felsoroljuk a predikatív bővítmények meghatározásunkból következő általános jellemzőit, valamint azokat a formai sajátosságokat, amelyek a magyar nyelvben jellemzik a predikatív bővítményeket.

7.2. A predikatív bővítmények általános jellemzői

A predikatív bővítmények általános (minden nyelvben fellelhető) tulajdonságai közvetlenül következnek abból, hogy feladatuk nem a szituáció résztvevőinek a megnevezése, hanem a (más mondatrészekkel megnevezett) résztvevőkre vagy a tényállás egészére vonatkozó állítások kifejezése. Ez a jellemzés már önmagában tartalmazza a következő állításokat:

1. a predikatív bővítmények állítmányi funkciójú egységek vagy ilyeneknek (nem alanyi) vonzatai;
2. az az egység, amelyre vonatkoznak, az ő számukra (mint állítmányok számára) alanyként funkcionál.
3. ez az egység
   a. egyben a mondat valamely más elemének (többnyire az állítmánynak) is vonzata;
   b. a mondat propozicionális része.

Mindhárom állítás ellenőrizhető következményekkel jár, amelyeket az alábbiakban veszünk sorra.

7.2.1. Állítmányi funkció

Az állítmányi funkció leginkább szembetűnő megnyilvánulása az, hogy a predikatív bővítmények formája igen gyakran nem ragos főnévi csoport, hanem állítmányi szerepet betölteni képes elemek (igék, melléknevek, köznevek) képzett vagy ragozott alakja (határozói vagy főnévi igenév, ragos melléknév vagy köznév), illetve ilyenekkel alkotott szerkezet (l. a korábbi példákat). Ezek az elemek az állítás kibontott formájában magának az állítmánynak, illetve az állítmány névszói részének vagy valamelyik vonzatának felelnek meg.

A funkció nem referáló, állítmányi jellegének következtében azok a predikatív bővítmények, amelyeknek a feje állítmányi névszó, tipikusan nem specifikusak, a magyarban tehát névelőtlenek:

(35) *Mari *a/egy pirosra* festette a kerítést.

(36) *Mari *az/egy angyalnak* festette meg a fiát.

(37) *Péter *a/egy dedósnak* tekinti az öccsét.

(38) *János *a/egy hidegen* hozta be a levest.

(39) *A barátomat *a/egy Töhötömnek* { hívják / keresztelték / csúfolják }.

(40) *Kati *a darabokra* { törte / aprította / tépte } a játékait.

(41) **A jutalmul* Palika lemehetett játszani.

Mivel a magyarban a felsőfokú melléknév és birtokos szerkezetben a határozott birtokos előtt formai okokból kötelező a határozott névelő, a birtokos szerkezettel kifejezett vagy felsőfokú melléknevet tartalmazó (igei) névszói állítmányból származó predikatív bővítmények érthető kivételt képeznek a névelőtlenség követelménye alól:

(42) a. Jánost *vezérnek* kiáltották ki.
b. *Jánost *a/egy vezérnek* kiáltották ki.

c. Jánost *a sereg vezérének* kiáltották ki.
d. Jánost *a legjobb vezérnek* kiáltották ki.

A predikatív bővítmények gyakran a fejükként szereplő régens különböző vonzatait, s az általuk kifejezett propozícióra vonatkozó szabad határozókat is tartalmazzák. Ezek a „belső" bővítmények természetesen a saját jogukon lehetnek névelősek:

(43) a. *Péter *a mámorosan* ült be a kocsiba.
b. Péter *[a győzelemről] mámorosan* ült be a kocsiba.

(44) Mari *[a kezében] [egy újságot] tartva* odalépett Péterhez.

Igen gyakoriak (az idő- és helymegjelöléseket kifejezők körében szinte csak ilyeneket találunk) az olyan predikatív bővítmények is, amelyek egyáltalán nem tartalmazzák a rekonstruálható, de szemantikailag üresnek mondható, csupán kopulaszerű kapcsoló funkciót betöltő állítmányt, csak annak szemantikailag jelentős vonzatát:

(45) Péter az imént a konyhában egy tálcán az asztalra tette a lábast.
'az imént *történt*; a konyhában *történt*; egy tálcán *volt*; az asztalra *került*'

Mivel lexikai anyagukban nem maga az állítmányi szerepű egység, hanem annak csak a vonzata jelenik meg, szintén lehetnek névelősek.

7.2.2. „Alanyuk" tulajdonságai

A mondatok alanyára vonatkozóan determinálás szempontjából egy ellenkező előjelű univerzális állítás tehető: kisszámú, jól körülhatárolható esettől eltekintve az alanyként funkcionáló főnévi csoportoknak a semleges (fókuszt, nyomatékos elemet nem tartalmazó) mondatokban specifikusaknak kell lenniük, azaz a magyarban nem lehetnek egyes szám harmadik személyű névelőtlen köznevek (még anyagnevek esetében sem):

(46) a. *'Gyerek 'hozta a 'könyvet.
b. *Víz elöntötte a pincét.
c. *Hús finom.
d. *Homok eltakarta a kincseket.

Ez a megkötés a predikatív bővítmények „alanyára" is érvényes: azok a vonzatok, amelyekre predikatív bővítmény vonatkozik, semleges mondatokban csak specifikusak lehetnek:

(47) *Mari *pirosra* festett kerítést.

(48) *Mari *angyalnak* { festett meg / megfestett } kisfiút.

(49) *Péter *dedósnak* tekint egyetemistát.

(50) *János *hidegen* { hozott be / behozott } levest.

(51) *Kisfiút *Töhötömnek* { hívnak / kereszteltek / csúfolnak }.

(52) *Kati *darabokra* { tört / aprított / tépett } játékot.

(53) *Vendég { *dühösen* / *morogva* / *nagykabátban* } ült a sarokban.

(54) *Mari *sétálni* { vitt / küldött / hívott } fiatalembert.

((53) valójában nem alkalmas a jelenség illusztrálására, mivel benne a predikatív bővítmény „alanya" egyben a mondatnak is alanya, s már ezért specifikusnak kell lennie.)

Valamely mondatrész fókuszolása vagy nyomatékosítása — ugyanúgy, mint a mondatok alanyának esetében — megengedhetővé teszi a névelőtlenséget. (55) ezt a mondatok alanyaival, (56)–(64) a predikatív bővítmények „alanyaival” kapcsolatban illusztrálja:

(55) a. A könyvet ''gyerek hozta.
b. ''Öntötte (már) el víz a pincét.
c. Homok a ''kincseket takarta el.

(56) Pirosra Mari ''festett (már) kerítést.

(57) Kisfiút (eddig csak) ''Mari festett meg angyalnak.

(58) Péter (viszont) ''egyetemistát tekint dedósnak.

(59) János ''hozott (már) be levest melegen.

(60) Rárónak (csak) ''lovat hívnak.

(61) Játékot (csak) ''Kati { tört / aprított / tépett } darabokra.

(62) Ebbe az irodába pizsamában ''nem ment be férfi.

(63) Ebben a szobában ''ült (már) vendég { dühösen / morogva / nagykabátban }.

(64) Fiatalembert ''Mari { vitt / küldött / hívott } sétálni.

Az alanyok vonzatok, ezért alanya csak olyan egységnek lehet, amely régens vagy régenst tartalmaz. A predikatív bővítmények tehát vagy azonosak egy „alanyt” kívánó régenssel, vagy tartalmaznak ilyet (még ha csak a jelentésreprezentáció szintjén is, mint a (45)-ben említettek). Ebből következően a predikatív bővítmények is megszabják „alanyuk” bizonyos tulajdonságait. Mint (65)-ből látható, a morfológiai forma kialakításába ugyan nincs beleszólásuk (azt teljes mértékben az a régens szabja meg, amelynek vonzatára vonatkoznak), de (66) és (67) tanúsága szerint szemantikai szelekciót gyakorolnak rá:

(65) a. A tészta péppé főtt.
b. Anna péppé főzte a tésztát.

(66) a. Mari *angyalnak* festette meg a fiát.
b. Mari *idillnek* festette meg a kocsmai verekedést.
c. *Mari *angyalnak* festette meg a kocsmai verekedést.
d. *Mari *idillnek* festette meg a fiát.

(67) a. Péter *felforralva* hozta vissza a tejet.
b. Péter *rongyosra olvasva* hozta vissza a könyvet.
c. *Péter *felforralva* hozta vissza a könyvet.
d. *Péter *rongyosra olvasva* hozta vissza a tejet.

A (66), (67) példák a. és a b. jelű mondatainak tanúsága szerint a c. és d. jelűek nem az igei állítmányok által felállított korlátokat sértik: megfesteni lehet személyt is, eseményt is, a témát lehet akár angyalnak, akár idillnek ábrázolni, s mind a négy mondat szintaktikai szerkezete teljesen azonos. Hasonló a helyzet a (67) példában. A c. és d. alatti mondatok azért rosszak, mert bennük a tárgy szemantikai jegyei a rá (mint „alanyra") vonatkozó predikatív bővítmény szelekciós előírásait sértik. Ugyanazért rosszak tehát, amiért az alábbi mondatok is:

(68) a. *Pali idill.
b. *A kocsmai verekedés angyal.
c. *A könyv felforrt.
d. *A tej rongyosra van olvasva.

A valódi állítmányokhoz hasonlóan a predikatív bővítmény sem követeli meg azt, hogy „alanyi" argumentumát a mondatban megnevezzük; személyraggal azonosított ((69)) vagy akár a régensével együtt elliptált (de az elhagyott szerkezeten belül egyértelműen azonosítható szintaktikai funkciót viselő, l. alább) vonzatra is vonatkozhat ((70)):

(69) a. Vidáman énekeltünk. („alany"=a régens alanya: *pro*)
b. (— Mi történt Jánossal?)
— Laposra verték. („alany"=a régens tárgya: *pro*)

(70) (— Péter hazament?)
— Mégpedig betegen. („alany"=az elliptált régens alanya)

Az „alanynak" azonban — amennyiben nem propozíció — szintaktikai funkcióval bíró argumentumnak kell lennie, más szóval predikatív vonzat nem vonatkozhat sem valódi belső szemantikai argumentumra (71), sem az *eszik* típusú igék egzisztenciálisan lekötött argumentumára (72), sem pedig a főige elliptált argumentumára (73):

(71) a. A férfiak forralva itták a bort.
b. *A férfiak forralva borozgattak.

(72) a. Péter melegen ette. („alany"=a régens tárgya: *pro*)
b. *Péter melegen eszik. 'Péter eszik valamit, ami meleg'

(73) a. — Megenném a szilvát!
— Kimagozva hozzam? („alany"=a régens tárgya: *pro*)
b. — Ennék egy kis szilvát!
*— Kimagozva hozzak?

A szemantikai szelekció a propozíció „alanyú" bővítmények esetében is érvényesül, s ez ad magyarázatot arra, hogy a szabad határozók nem tehetők be bármilyen mondatokba. Az alább új számozással megismételt 1.:(22–24) példák kapcsán tett megállapításaink valódi magyarázata tehát az, hogy ezekben a mondatokban a propozíciók nem elégítik ki a szabad határozók szelekciós előírásait:

(74) a. ??Az elefánt Afrikában négylábú állat.
b. ??A ház három órán keresztül robbant fel.
c. *A kórus tíz perc alatt énekelt.

A helyhatározók „alanya" nem lehet generikus állítás, a *három órán keresztül* csak folyamatos, a *tíz perc alatt* csak valamilyen eredmény elérését jelentő, befejezett aspektusú propozíciót fogad el „alanyául". Szemantikai szelekció magyarázza azt is, hogy a *tegnap* csak múlt idejű, a *holnap* csak jövő idejű propozíciókkal fordul elő.

7.2.3. „Alanyuk" egy másik régens vonzata

Mint erre a morfológiai megformálás tekintetében (65) kapcsán már utaltunk, a vonzatokra vonatkozó predikatív bővítmények „alanyának" a főige által állított vonzatkövetelményeket is ki kell elégítenie. Ez az állítás a 3. pontban felsorolt összes tulajdonságra vonatkozik, így a szelekciós megkötésekre is. (75a) tehát hiába elégíti ki a predikatív bővítmény (a *koszosan*) szelekciós előírásait (ez (75b-c)-ből látható), mivel a főigéit nem elégíti ki, nem lehet jó mondat. (Mint (75d)-ből látható, (75a) agrammatikalitása nem eredhet a főige és a predikatív vonzat összeférhetetlenségéből sem.):

(75) a. *János koszosan járatja a villanykörtét.
b. János koszosan hozta vissza a villanykörtét.
c. A villanykörte koszos volt.
d. János koszosan járatja a gyerekeit.

Mivel a predikatív bővítmény (vagy annak feje) mindig régens, az ő vonzataira is vonatkozhatnak további predikatív bővítmények:

(76) János az edényeket koszosan otthagyva távozott.

'János távozott
|
\+ János otthagyta az edényeket
|
\+ az edények koszosak voltak.'

Nem képez kivételt ezalól a predikatív bővítmény „alanya" sem:

(77) Mari meztelenül szeret napozni.
'Mari azt szereti, ha napozás közben meztelen.':
Mari szereti azt, ha
|
Mari napozik
|
+ Mari meztelen

Az újabb predikatív bővítmények ismét csak régensek, ezért az egymásba ágyazódás elvben akár a végtelenségig folytatódhatna. (A szemantikai és stilisztikai korlátok miatt azonban az ilyenfajta tovább-bővítés általában igen hamar lehetetlenné válik):

(78) Jánosnak nem kellene részegen tántorogva célbalőni tanulni akarnia.

7.2.4. Egyeztetési problémák

Állítmányi funkciójú régensek lévén a predikatív bővítmények (vagy legalábbis kisebb-nagyobb csoportjaik) sok nyelvben formailag is egyeztetendők vagy legalábbis egyeztethetők az „alanyukul" szolgáló bővítménnyel. Ezzel a jelenséggel a magyar nyelvben is találkozhatunk, így ki kell térnünk az ezzel kapcsolatos általános problémákra is. (A konkrét egyeztetési módokat a 7.7. pontban fogjuk ismertetni.)

Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a predikatív bővítmények egyeztetése semmiképpen sem történhet igei személyragokkal, mivel ennek az lenne a feltétele, hogy a predikatív bővítmény feje személyragozott ige legyen. Amennyiben azonban ez a feltétel teljesül, úgy már nem predikatív bővítménnyel, hanem egy alanyi hellyel is rendelkező mondatbővítménnyel állunk szemben (vö. 7.1.):

(79) János, mivel félt a kutyától, nagy kerülőt tett.

A mondatbővítményben lévő igei személyrag természetesen nem a főmondat valamely bővítményével, hanem a saját — adott esetben 0 — alanyával van egyeztetve, s ennek a főmondat valamely bővítményével való koreferenciája még 0 alany esetén sem kötelező (l. (19–25))

Hasonló okokból nem lehetséges általában a birtokos személyragok révén történő egyeztetés sem. A birtokos személyrag ugyanis általában a birtokos szerkezeten belül is megnevezhető egységgel, a birtokossal egyezik. Amennyiben a birtokos a birtokban kifejezett állítás alanyának felel meg, s 0 névmás képviseli, úgy megengedett ennek a főmondat valamelyik vonzatával való koreferens értelmezése is, ami itt is azt a látszatot keltheti, mintha a személyrag a főige vonzatával egyezne (vö. 7.1.):

(80) Megfázása miatt Mari otthon maradt.

Az egyeztetés azonban — ugyanúgy, mint a mondatbővítményeknél — valójában a szerkezet „saját” alanyával, a 0 formájú, alanyi funkciójú birtokossal megy végbe.

A birtokos személyrag révén történő egyeztetés ennek ellenére mégis előfordul a predikatív bővítmények egy-két sajátos csoportjában. Az elmondottak alapján azonban nem meglepő, hogy az ide tartozó egységek nem tekinthetők mondatok nominalizációinak. A szóban forgó csoportok egyikét — két alcsoporttal — az alábbiakhoz hasonló, *-ban/-ben* raggal ellátott, birtokos személyragos, nominalizációs eredetű főnevek alkotják:

(81) a. *félelmében, örömében, bánatában, ijedtében, jókedvében, dühében, gonoszságában, elégedettségében* stb.
b. *estében, röptében, futtában, siettében, holtában, döltében, jártában-keltében, ültében* stb.

Közös sajátosságuk, hogy birtokos (amely, főnevekről és tárgyatlan igéből képzett alakokról lévén szó, csak a cselekvés vagy állapot alanyát jelölhetné) nem nevezhető meg mellettük, sőt 0 névmási birtokost sem feltételezhetünk bennük:

(82) a. *Péter { félelmében / siettében } János elfelejtette megnézni az óráját.

b. (Péter felállt.) János { félelmében / siettében } elfelejtette megnézni az óráját.

*'Mivel Péter félt/sietett, János elfelejtette megnézni az óráját.'
*'Mivel János félt/sietett, Péter elfelejtette megnézni az óráját.'

Ezek az egységek tehát kizárólag predikatív bővítményekként funkcionálhatnak, s a bennük levő birtokos személyrag kizárólag az „alanyukkal” való egyeztetést szolgálja.

Az a. és a b. jelű lista tagjai közötti különbségek tárgyalása — az előbbiek lelkiállapotokat jelölnek, jelzővel és vonzatokkal bővíthetők; az utóbbiakra ezek nem állnak, viszont feltűnően egységes a képzésük — itt nem feladatunk, bár egy lényeges különbségre később még vissza fogunk térni (l. (105)–(109)).

A birtokos személyragok révén egyeztetendő predikatív bővítmények másik csoportját a *létemre/létedre* stb. névutójú szerkezetek alkotják. Az előző csoportéval párhuzamos tulajdonságaikat (83) szemlélteti:

(83) a. *Péter nyugodt ember létére János elfelejtette megnézni az óráját.
b. (Péter felállt.)
János nyugodt ember létére elfelejtette megnézni az óráját.
*'Annak ellenére, hogy Péter nyugodt ember volt,
János elfelejtette megnézni az óráját.'
*'Annak ellenére, hogy János nyugodt ember volt,
Péter elfelejtette megnézni az óráját.'

Névszói fejű predikatív bővítmények esetében elvben fennáll az „alanyukkal” való esetbeli és számbeli egyeztetés lehetősége. A mai magyar nyelvben grammatikai szabályként egyiket sem alkalmazzuk. A kérdés valamivel bővebb kifejtését l. a 7.7. pontban.

7.2.5. Szórendi sajátosságok

A fenti három általános tulajdonság tárgyalása során már megemlítettük a magyar nyelv predikatív bővítményeivel kapcsolatos legfontosabb formai jellemzők egy részét is: azt, hogy a predikatív bővítmények (a referálókkal szöges ellentétben) nagyrészt névelőtlenek, míg „alanyuk” tipikusan névelőt tartalmaz. Ehhez itt mindössze néhány szórendi megállapítást fűzünk hozzá. (További részletezéssel a 8. pont fog szolgálni.) Az „állítmányi” funkció sajátosságaiból következően a predikatív bővítmények kommunikatív szereplehetőségei korlátozottabbak a referáló bővítményekénél, s a magyarban ez szórendi kötöttségekben is tükröződik. Ebből a szempontból azonban lényegesen különböznek egymástól a vonzatokra és a propozíciókra vonatkozó predikatív bővítmények.

A vonzatokra vonatkozók az „állítmányi” funkció velejárójaként általában nem lehetnek semleges topikok, azaz lapos prozódiájú mondatokban nem állhatnak topikok között:

(84) a. *Pista { kalapban / szitkozódva } tegnap megírta a levelet.
b. *Mari szeletekre a konyhában felvágja a szalámit.

Kontrasztív topikként (bal oldalra kihelyezve) természetesen előfordulhatnak:

(85) a. Kalapban Pista a hivatalba jár.
b. Szeletekre Mari a szalámit vágta.

Legfeltűnőbb szórendi sajátosságuk azonban az, hogy amennyiben egyéb körülmények (balra való kihelyezés, valamely mondatrész fókuszolása vagy egy másik predikativ vonzat jelenléte) ennek a helynek az elhagyására nem kényszerítik őket, (néhány sajátos csoport kivételével — vö. 7.3.3.: (108)–(110)) mindig közvetlenül a személyragozott igealak előtt állnak, amely mögöttük elveszíti a hangsúlyát. Illusztrációként a (8)–(16) példák a. jelű mondataira utalnánk, amelyek közül itt csak az elsőt ismételjük meg a hangsúlyhelyek bejelölésével:

(86) 'Mari 'pirosra festette a 'kerítést.

A propozíciókra vonatkozók ezzel szemben lapos prozódiájú mondatokban a hatókörüknek megfelelően leginkább mondatélen, a kvantorkifejezések előtt állnak:

(87) a. Kati szerencsére (minden nap) megöntözte a virágokat.
b. Szerencsére Kati (minden nap) megöntözte a virágokat.

7.3. A predikatív szabad határozók tulajdonságai

7.3.1. A főigétől való szemantikai függetlenség

A predikatív szabad határozók (korábbi példáink közül a következők tartalmaztak ilyeneket: ((11), (14), (15), (23)–(27), (30)–(34), (43)–(45), (59), (62), (63), (67), (69)–(73), (75)–(77), (81)–(83), (85a), (87)) a predikatív bővítmények egyik fajtáját képviselik, tehát a mondatban szereplő valamely vonzatra vagy a propozícióra vonatkozó állítást fejeznek ki. Szabad határozók lévén pedig olyan bővítmények, amelyek jelenlétét a mondat egyetlen eleme sem kívánja meg. Ennek megfelelően a predikatív szabad határozók „alanyuknak" olyan tulajdonságait, állapotait nevezik meg, amelyeknek a fennállása szemantikailag független a mondat többi része által jelölt tényállástól, pl.:

(88) Péter { *vizesen* / *üresen* / *piszkosan* / *darabokban* / *fejreállítva* / *kék pántlikával átkötve* } hozta be a vázát.

A váza vizes, üres stb. volta semmilyen módon nincs kapcsolatban a *Péter behozta a vázát* mondat jelentésével. A szemantikai feltételezettség hiánya természetesen nem tiltja a pragmatikai kapcsolat lehetőségét, ami például az alábbi mondat elhangzásakor fennálhat, ha Jóska nem szereti a spenótot:

(89) Jóska duzzogva ette a spenótot.

Szemantikailag azonban a spenótevésből nem következik az alany duzzogása.

A szemantikai függetlenség következtében az egyes predikatív szabad határozók a legkülönbözőbb igék vonzataira vonatkozhatnak ((90)), s az egyes igék vonzatairól a legkülönbözőbb állítások tehetők predikatív szabad határozókkal ((88)).

(90) Mari üresen { vitte haza / dobta ki / rajzolta le / égette el / törte össze } a dobozt.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy predikatív szabad határozókkal bármit állíthatunk bármely vonzatról, hiszen nyilvánvaló, hogy a mondat elfogadhatóságának minimális feltételeként mind a főigével, mind a másodlagos predikátummal kifejezett állításnak önmagában véve elfogadhatónak kell lennie. Ennek mindenekelőtt a közös vonzat tulajdonságai, azaz — fordított irányból nézve — a két régens őrá vonatkozó szelekciós jegyei szabnak határt (l. 7.2.2., 7.2.3.):

(91) a. *Mari tekintete hangosan brekegve villogott.
b. *Mari tekintete hangosan brekegett.

A szelekciós feltételek teljesülése azonban még nem garantálja a mondat elfogadhatóságát. A szemantikai függetlenségből (ami nem kapcsolatnélküliséget jelent, hanem csak azt, hogy az állítások jelentése önmagukban véve is kerek, egyikük sem igényli a másikat) nem következik az, hogy bármely két önmagában elfogadható állítás összekapcsolható lenne egymással. A predikatív szabad határozót tartalmazó mondatok elfogadhatósága ezért attól is függ, hogy a két állítás összefér-e egymással egyetlen „összetett" szituációra vonatkoztatva is, azaz fennállhatnak-e egyidejűleg ugyanazon szereplő vonatkozásában:

(92) ***Mari duzzogva aludt.**

A fenti értelemben egymástól szemantikailag független állítások természetesen minden konkrét mondatban szemantikailag is kapcsolódnak egymáshoz, s a közöttük megengedett jelentésviszonyok köre is lehatárolt. Ezeknek a bonyolult szemantikai viszonyoknak az elemzése azonban nem feladatunk.

7.3.2. Vonatkoztatásuk nem egyértelmű

Mivel kevés kivételtől eltekintve (l. 7.3.3., 7.7.) a predikatív szabad határozók a mai magyar nyelvben — szemben például az orosszal — formailag sincsenek egyeztetve az alanyukkal, a szemantikai függetlenség azt eredményezi, hogy a predikatív szabad határozók vonatkoztatása gyakorta nem egyértelmű: ilyen többértelműség rendszeresen előáll, ha a mondatban több olyan vonzat is található, amelyre predikatív szabad határozó vonatkozhat:

(93) **a. Péter részegen kísérte haza a barátját.**
'Péter részeg volt, amikor hazakísérte a barátját.'
'Péter barátja részeg volt, amikor Péter hazakísérte őt.'
b. Szemüveg nélkül nem ismerem meg Máriát.
'Ha nincs rajtam szemüveg...'
'Ha Márián nincs szemüveg...'

Azoknak a vonzatoknak a köre, amelyre predikatív szabad határozó egyáltalán vonatkozhat, nyelvenként változó, de a mondat alanyát mindig ebben a körben találjuk. A magyarban, mint eddigi példáinkból látható volt, leginkább az alanyra és a tárgyra vonatkoznak. Teljesen szabályosak továbbá a műveltető ige *-val/-vel* ragos kauzált cselekvőjére ((94a,b)) és a *kell, szüksége van, fontos, szabad, tilos* stb. típusú modális kifejezések, a *tetszik, illik, passzol, jól/rosszul áll (vkinek vmi)* stb., valamint a *melege van, elege van, rohama van* stb. állítmányok *-nak/-nek* ragos vonzatára vonatkozók ((94c-e)). Másfajta vonzatra vonatkozókkal viszont — néhány ige egyedileg nyilvántartandó címkézett vonzatától eltekintve (ilyen pl. a (94f)-ben szereplő *rátalál* ige *-ra/-re* raggal címkézett vonzata) — legfeljebb nyelvbotlásként találkozhatunk (95):

(94) a. Kati Jánossal részegen is megíratta a levelet.
b. Mari Péterrel papucsban táncoltatta el a toborzót.
c. Nekem betegen is fontos a sorsod.
d. Zolinak szemüvegben sem tetszettek a képek.
e. Itt még ingujjban is melegem van.
f. János végül részegen/betegen talált rá Pistára.
1. 'János részeg/beteg volt, amikor rátalált Pistára.'
2. 'Pista részeg/beteg volt, amikor János rátalált.'

(95) Tegnap részegen találkoztam Pistával.
? 'Pista részeg volt, amikor találkoztam vele.'

A többértelműség szintaktikai alapja általában (a fontosabb kivételeket a 7.3.3. alpontban említjük) akkor is fennáll, amikor a szóba jöhető vonzatok szemantikai tulajdonságai miatt — abból, hogy közülük melyikről állítható a predikatív határozó jelentése — a mondatot egyértelműnek érezzük:

(96) Péter részegen vitte haza a mosógépet.

Az egyértelműsítést azonban nemritkán valóságismeretünkre támaszkodva végezzük ei:

(97) A katonák gúzsba kötve hozták be a foglyot.

A mondat valójában kétértelmű, de mivel a foglyok gyakrabban vannak megkötözve az őrzőiknél, s mivel aki gúzsba van kötve, az nemigen képes személyeket szállítani, a mondat hallatán spontán módon nagy valószínűséggel csak az egyik olvasat „ugrik be" a hallgatónál.

A többértelműségek játéktere érthető módon valamelyest leszűkülhet azokban az esetekben, amikor a predikatív szabad határozó formailag egyeztethető az „alanyával", hiszen ilyenkor csak a megfelelő számú és személyű vonzatokkal állhat fenn a kapcsolat. Az egyeztetésnek ez a hatása könnyen átlátható, így ezzel nem kívánunk részletesebben foglalkozni. (Magának az egyeztetésnek néhány lehetséges módozatára a 7.7. pontban térünk ki.)

Egészében véve tehát a predikatív szabad határozói szerep mint szintaktikai viszony nem jelöl ki egyértelmű „alanyt" a bővítmény számára. A következő alpontban azonban látni fogjuk, hogy a szerep betöltésére alkalmas egységek egyes csoportjai nem élnek ezzel a szabadsággal, és — szintaktikai és/vagy szemantikai tulajdonságaikból adódóan — leszűkíthetik, sőt akár egyetlen vonzattípusra konkretizálhatják „alanyuk" értelmezését.

Ugyanazon régens vonzataira egy mondaton belül több predikatív szabad határozó is vonatkozhat, bár az ilyen mondatok rendszerint zsúfolt hatásúak:

(98) *Katonaként* János *üresen* is csak *szitkozódva* vett hátizsákot a hátára.

7.3.3. Sajátos alcsoportok és elhatárolási problémák a magyarban

A predikatív szabad határozók jelentős része a hagyományos elemzésekben állapothatározónak minősülne, de a két fogalom távolról sem azonosítható egymással: ahogy számos állapothatározó nem predikatív (mert „saját" alanyi helye van — vö. 7.1.), vagy nem szabad határozó, hanem predikatív vonzat (vö. pl. (126)), úgy a predikatív szabad határozókkal tett állítások sem mindig esnek a hagyományos nyelvtanokban állapotmegjelölésnek nevezett sávba. A predikatív szabad határozók egyik legnagyobb produktív használatú, nem állapothatározói csoportjáról, a célhatározói főnévi igeneves és *-nak/-nek* ragos bővítményekről a 7.5. pontban részletesebben is említést teszünk.

Raggal vagy névutóval ellátott névszói fejű szerkezeteken (melléknévi és főnévi csoportokon) kívül predikatív szabad határozói szerepben a magyar nyelvben főnévi igeneves szerkezetekkel, néhány határozószóval (*hajadonfőtt, mezítláb, hasmánt, hanyatt* stb.), valamint *-va/-ve* képzős határozói igeneves szerkezetekkel találkozhatunk. Az utóbbiak az alább (l. (104)) említendő kivételektől (valamint bizonyos régensek vonzataitól) eltekintve kizárólag predikatív szabad határozókként használatosak.

A predikatív funkciójú határozói igeneves szerkezeteknek a *-va/-ve* képzősökre való szűkítése némi pontosítást kíván. Mint közismert, napjaink nyelvében a *-va/-ve* és a *-ván/-vén* képzős igenevek funkciómegoszlása igen bizonytalan: az utóbbit egyes beszélők bizonyos fordulatokon kívül egyáltalán nem használják, mások a *-va/-ve* képzős alakok emelkedettebb hatású szinonimájaként vagy sajátos jelentéstöbbletekkel felruházva, esetleg egyéb feltételekhez kötve használják. A *-ván/-vén* státusának bizonytalansága miatt aligha lehet erről az igenévről a beszélők meghatározó többségének nyelvhasználatát tükröző állítást tenni. Ha egyáltalán vannak olyan beszélők, akik a feltételezett stilisztikai különbségtől eltekintve minden más szempontból egyenértékűen használják a két igenevet, úgy az ő nyelvhasználatukban természetesen a *-ván/-vén* képzősök is predikatív bővítmények. A feltételes fogalmazást — egyebek mellett — az indokolja, hogy míg a mai köznyelvben a *-va/-ve* képzős alakok predikativitása nemigen vonható kétségbe, a *-ván/-vén*-es szerkezetekben „saját" alanyt kell feltételeznünk — még ha ez az esetek túlnyomó többségében a mondat valamelyik vonzatával koreferens is. Lexikális alany használata ugyan csak a *lévén* igenévvel alkotott szerkezetekben mondható általánosan elfogadottnak (99), de néha más igék mellett is találkozhatunk lexikális (100a) vagy Ø „saját" alannyal ((100b)). (100)c azt mutatja, hogy az efféle szerkezetek jelentése olyan vonzatokra is vonatkoztatható, amelyekre predikatív határozók nem vonatkozhatnak. A nem predikatív jelleget támasztják alá a (101)-hez hasonló mondatok is. Az igeneves szerkezeten belül ugyan itt nem feltételezhetünk alanyi pozíciót, de éppen az alapige (*beesteledik, bealkonyodik*) alanytalansága azt is garantálja, hogy a szerkezet nem lehet predikatív: ahhoz a mondat valamelyik bővítményét „alanyává" kellene fogadnia. A (102) jelű példák a *-va/-ve* képzős szerkezeteket állítják szembe az előbbiekkel (mivel a létigének nincs ilyen alakja. (99)-hez nem adok ellenpéldát):

(99) a. Az ajtó nyitva lévén, beléptem.
b. A vizsga messze lévén, minden nap strandra mentünk.

(100) a. { Megszületvén a gyereke / Lejárván a szabadsága / Megkezdődvén a vakáció }, Jóska új életet kezdett.

b. (Péter korán ért haza.) A szobába belépvén, a kutyája mindjárt elébe szaladt.
c. Lejárván a szabadsága, Jóskára új feladatok vártak.

(101) { Beesteledvén / Bealkonyodván } betértünk egy fogadóba.

(102) a. * { Megszületve a gyereke / Lejárva a szabadsága / Megkezdődve a vakáció }, Jóska új életet kezdett.

b. *(Péter korán ért haza.) A szobába belépve, a kutyája mindjárt elébe szaladt.
c. *Lejárva a szabadsága, Jóskára új feladatok vártak.

(103) ?? { Beesteledve / Bealkonyodva } betértünk egy fogadóba.

Meg kell említenünk, hogy terjedőben van a *-va/-ve* képzős igenév nem predikatív használata is, elsősorban (egyes vagy többes szám) első személyű alanyra értve:

(104) a. %Tegnap kirándulni indultunk, de az állomásra érve eleredt az eső.
b. ??*Jánosék kirándulni indultak, de az állomásra érve eleredt az eső.*

A *lévén* igenevet tartalmazó szerkezetekkel szemben a *létemre/létedre* stb. névutós szerkezetek predikatív szabad határozók (vö. (83)).

A 7.2.4. pontban (81) alatt említett, birtokos személyragok révén egyeztetett *-bon/-ben* ragos predikatív bővítmények (pl. *félelmében, röptében)* mindegyike szabad határozó. Az ott megkülönböztetett a. és b. csoport tagjai azonban több szempontból is lényegesen különböznek egymástól, így abban is, hogy milyen vonzatokra vonatkozhatnak. Míg a b. csoportbeliek (pl. *röptében)* ebből a szempontból teljesen szabadok (azaz alanyra, tárgyra, az említett *-nak/-nek* ragos bővítményekre, kauzált ágensre egyaránt vonatkozhatnak (105), addig az (a) alattiak (pl. *félelmében)* sohasem vonatkoztathatók a főige tárgyára és kauzált ágensekre (106):

(105) a. János { röptében / estében } is eltalálta a labdát.
'miközben János röpült/esett'
'miközben a labda röpült/esett'
b. Jánossal estében lövettem le a galambot.

(106) a. Péter { ijedtében / örömében } meglökte Marit.
'Péter ijedt volt/örült'
*'Mari ijedt volt/örült'
b. *Péterrel örömében fizettettem egy rund sört.

Az a. csoportbeliek (106) alatt illusztrált tulajdonságai függetlenek minden egyéb mondatbeli grammatikai tulajdonságuktól, így azt kell mondanunk, hogy korlátozott vonatkoztathatóságuk az ő esetükben lexikai tulajdonság. Ez a tulajdonság továbbá alighanem egy szemantikai sajátosságukkal, pontosabban jelentésszerkezetükkel áll szoros kapcsolatban. Az a. csoportbeli formák jelentésében ugyanis — a b. csoportbeliekétől eltérően — egy oksági viszony is szerepel: „alanyuknak" bennük kifejezett állapotát, illetve állapotváltozását egyben a főigével jelölt szituáció okaként tüntetik fel ((107)a). Valójában még ennél is többet mondanak: azt, hogy az előidézett szituáció „alanyuknak" egy olyan cselekedete vagy állapotváltozása, amit annak általuk jelölt állapot(változás)a vált ki.

Ezekből a jelentésbeli összefüggésekből a tárgyalt bővítményeket tartalmazó mondatok legfontosabb sajátosságai is érthetőkké válnak. Magyarázatot kap az, hogy a főige miért nem lehet statikus, azaz az előidézett szituáció miért nem lehet állapot, csakis esemény ((107b-e)). Érthetővé válik az is, hogy a csoport elemei miért csak alanyokra vonatkoztathatók. Egyfelől ugyanis, amennyiben „alanyuk" a kiváltott szituációban cselekvőként szerepel, úgy érvényesül rá az az általános szabály, hogy az ágens mindig alanyként jelenik meg a mondatokban. Ez alól — csoportként — csak a műveltető igék *-val/-vel* ragos kauzált ágensei képeznek kivételt — ám a kauzált ágens cselekedetét sohasem a saját állapota, hanem mindig külső kényszer váltja ki, ezért a tárgyalt egységek rájuk nem vonatkoztathatók. Másfelől viszont, amennyiben a kiváltott esemény az „alany" állapotváltozása, úgy az argumentum a főige mellett természetesen nem ágensi, hanem patiensi szerepet tölt be. Bár a patiensek leggyakrabban tárgyi vonzatként realizálódnak, ez csak akkor fordulhat elő, ha állapotváltozásukat egy másik szereplő, az alanyként kifejezett argumentum idézi elő — a tárgyalt bővítmények azonban ilyen események patiensére ismét csak nem vonatkozhatnak. Amennyiben viszont a patiens állapotváltozását nem egy másik szereplő idézi elő, úgy a patiens mindig alanyként jelenik meg. Mivel a tárgyalt bővítmények jelentése másféle eseményekkel nem fér össze, ez azt jelenti, hogy a mellettük lehetséges főigéknek csakis az alanyi argumentumára vonatkozhatnak.

(107) a. Péter ijedtében meglökte Marit.
'Péter megijedt, és ennek következtében meglökte Marit.'
b. *Mari bánatában beteg volt.
c. Mari bánatában megbetegedett.
d. *Mari örömében nézte a filmet.
e. Mari örömében megnézte a filmet.

Ezen túlmenően az említett jelentésviszonyok arra is magyarázattal szolgálnak, hogy alanyra sem tetszőleges főige esetén vonatkoztathatók az a. csoport egységei. A statikus igék alanyát már fentebb

kizártuk. Dinamikus ige esetében is teljesülniük kell azonban további kívánalmaknak, mindenek előtt annak, hogy az alany ágensi vagy patiensi szerepű legyen. A (108) alatti mondatok azért agrammatikusak, mert bennük ez a feltétel nem teljesül.

(108) a. *Mari ijedtében/örömében/bánatában meglátta Pétert.
b. *Péter ijedtében/örömében/bánatában megtetszett Marinak.

Minden valószínűség szerint az elemzett jelentésbeli sajátossággal áll kapcsolatban az is, hogy ezeknek az egységeknek a szórendi viselkedése szoros rokonságot mutat az okhatározói bővítményekével: semleges helyzetük nem az igét közvetlenül megelőző pozíció, hanem a kvantorokat megelőző pozíciók valamelyike (l. a fenti példákban is):

(109) János ijedtében/örömében/bánatában mindenkivel összeveszett.

Egyes más formájú, s alapjelentésükben csupán állapotot jelölő egységek szintén használatosak a fent jellemzett értelemben is, s ilyenkor az ennek megfelelő szintaktikai pozíciót foglalják el. Ilyen egység például a *részegen,* amely (110a)-ban pusztán állapotot jelöl, míg (110b,c)-ben ‘részegségében’ értelemben szerepel:

(110) a. János tegnap részegen kísérte haza a vendégeket.
b. János tegnap részegen hazakísérte a vendégeket.
c. János tegnap részegen mindenkit hazakísért.

7.4. A predikatív vonzatok tulajdonságai

A predikatív vonzatok olyan bővítmények, amelyek saját régensük egy referáló vonzatáról mint saját „alanyukról” tesznek állítást. A közös régens (R), a referáló vonzat (X) és a predikatív vonzat (PV) között fennálló relációkat az alábbi ábrával szemléltethetjük:

(111)

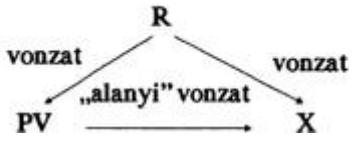

R mind PV-nek, mind X-nek régense, azaz az utóbbiak neki vonzatai. PV (vagy PV feje) ugyanakkor régense X-nek, amely így mind R, mind PV viszonyában vonzatnak minősül. (R-nek és PV-nek — illetőleg PV fejének — természetesen lehetnek további vonzataik is, de ez az itt ábrázolt összefüggések szempontjából lényegtelen). A 7.1. és 7.2. pontban szereplő példamondatok közül ilyen összefüggéseket találunk a (8)–(10), (12), (13), (16), (42), (56)–(58), (60)–(61), (64)–(66), (85b), (86) jelű példákban.

7.4.1. Csak vonzatra vonatkozhatnak

Az ábrázolt összefüggésekből következően predikatív vonzata csak olyan régensnek lehet, amely legalább még egy vonzattal rendelkezik. Nem létezhetnek tehát olyan egyargumentumú régensek, amelyeknek egyetlen vonzata predikatív:

(112) *Fehérre havazott.
*Sötétre esteledett.

Ugyanezen ok miatt az olyan mondatokban, amelyeknek állítmánya nem régens (azaz „időjárás-ige"), vonzatra vonatkoztatandó szabad határozó sem fordulhat elő:

(113) a. * { Fehéren / Vizesen } havazott.
'Havazott. + A hó fehér/vizes volt.'

b. *Melegen esteledett.
'Esteledett. + Az este/az idő meleg volt.'

Ezek mellett az igék mellett ezért a predikatív bővítmények közül kizárólag a propozíciókra vonatkoztatható szabad határozók megengedettek:

(114) Pécsett egész nap nagy pelyhekben havazott.
'Havazott. + A havazás Pécsett történt. + A havazás egész nap folyt. + A havazás nagy pelyhekben történt.'

A *nagy pelyhekben* ugyan első látásra nem a havazásra, hanem a hóra (az ige belső szemantikai argumentumára) vonatkozó állításnak tűnhet, de — túl azon, hogy ez az értelmezés ellentmondana az említett általános elveknek — (115) azt erősíti meg, hogy az ilyen formájú határozók valóban nem vonzatok állapotait, hanem az esemény lefolyásának belső szakaszolását jelölik:

(115) Anna apró kortyokban itta a vizet.
*'Anna itta a vizet. + A víz apró kortyokban volt.'
'Anna itta a vizet. + Anna vízivása apró kortyokra tagolódott.'

Meg kell itt említenünk, hogy mivel egyetlen vonzatstruktúrán belül minden szintaktikai funkció csak egyszer lehet képviselve (vö. 4.7.), vonzatstruktúránként mindig csak egyetlen predikatív vonzat szerepelhet (amely azonban — természetesen — lehet mellérendelő szerkezet is, pl.: *laposra és szögletesre formálta*).

7.4.2. Vonatkoztatásuk egyértelmű

A predikatív vonzatok vonatkoztatási lehetőségeikben is lényegesen különböznek a predikatív szabad határozóktól: sohasem idéznek elő többértelműséget. A predikatív vonzatok ugyanis a főigének mindig

csak egyetlen vonzatára vonatkoztathatók, amelyet — egyes lexikális kivételektől eltekintve — minden nyelvben az alábbi univerzális elv határoz meg:

(116) Ha az igének van második tárgya, akkor arra;
ha az nincs, de van (direkt) tárgya, akkor arra,
ha tárgya sincs, akkor az alanyra
vonatkozik az ige predikatív vonzata.

A szabályban szereplő második tárgy a magyar nyelvtanban nemlétező kategória, így a magyar nyelvben predikatív vonzat (a lexikai kivételektől eltekintve) tárgyas igének csak a tárgyára, tárgyatlannak csak az alanyára vonatkozhat:

(117) a. Péter kékre-zöldre verte Lacit.
*'Péter kék-zöld lett.'
'Laci kék-zöld lett.'
b. Péter kékre-zöldre verette Lacit Pistával.
*'Péter/Pista kék-zöld lett.'
'Laci kék-zöld lett.'
c. Zoli beállt huszárnak.

7.4.3. A főige szemantikai szelekciója alatt állnak

A predikatív egység vonzat volta azt jelenti, hogy a vele kifejezett állítás a mondat állítmányával jelölt szituációnak részét, annak egyik momentumát képezi. A predikatív vonzatok ezért „alanyuknak" csakis olyan állapotait és tulajdonságait nevezhetik meg, amelyeknek fennállta, illetve létrejötte a közös régenssel jelölt esemény velejárója. Más szóval a régensek — ugyanúgy, mint minden vonzatra — a predikatív vonzataikra is szemantikai szelekciót gyakorolnak. Ennek következményét jól illusztrálhatjuk a predikatív szabad határozókat tartalmazó (118) és a predikatív vonzatokat tartalmazó (119) szembeállításával:

(118) a. Péter { *vizesen / üresen / piszkosan / fejreállítva / kék pántlikával / átkötve* } *törte össze a vázát.*

b. ?Péter *szilánkokban* törte össze a vázát.

(119) a. *Péter { *vizesre / üresre / piszkosra / fejreállítottra / kék pántlikával / átkötöttre* } *törte a vázát.*

b. Péter *szilánkokra* törte a vázát.

Mint (118)-ból látható, szabad határozóval a váza által felvehető állapotoknak szinte bármelyikét megnevezhetjük, vonzattal viszont (119) tanúsága szerint csak olyan állapot nevezhető meg, amely az

igével kifejezett cselekvés következtében áll elő. ((118)-ban az *összetör* mellett viszont éppen azért furcsa a *szilánkokban,* mert az általa jelölt állapot egy korábbi összetörést feltételez, s ami egyszer már összetört, azt — időközbeni helyrehozása nélkül — nem lehet még egyszer összetörni.) A vonzatoknak az esemény velejárójaként bekövetkező állapotait megnevező bővítmények (ún. rezultatív vonzatok, rezultatívumok) a predikatív vonzatok egyik legnagyobb és legproduktívabban használható csoportját alkotják. Kötelezően csak egy-két szemantikailag üres ige (pl. *lesz, válik, tesz* vmivé/vmilyenné) kívánja meg őket, de fakultatív vonzatként mindig megjelenhetnek, ha az ige a tárgy vagy — tárgyatlan ige esetén — az alany állapotváltozását előidézni képes eseményt jelöl:

(120) (puhára) főz; (szénné) ég; (tisztára) seper; (kupacba) rak; (kétrét) görbül; (betegre) ver stb.

Itt már csak utalásszerűen hívjuk fel a figyelmet arra az előző állításban megbújó tényre, hogy rezultatívumok csak meghatározott thematikus szerepű (Patiens szerepű) alanyokra és tárgyakra vonatkoztathatók. Ennek következtében sohasem vonatkozhatnak például a cselekvés aktív kivitelezőjét (ágensét) jelölő vonzatra. (A kérdést a 6.1.2. részben már részletesebben is tárgyaltuk.):

(121) *Kati fáradtra táncolt.

(122) *Péter izmossá sportolt.

Vonzatok lévén a predikatív vonzatok nem élveznek olyan formai szabadságot, mint a predikatív szabad határozók. Míg az utóbbiak formája minden mondatban szabadon változtatható (l. pl. (118)), addig a predikatív vonzat kategóriáját és morfológiai formáját (viszonyító elemét) általában kijelöli vagy legalábbis korlátozza a régense:

(123) a. A szomszédom { betegre / *beteggé } verte a feleségét.

b. A gondok { *betegre / beteggé } tették a szomszédom feleségét.

c. Sanyi { cselédnek / *cseléddé / *cselédre } tekinti a feleségét.

Ugyancsak nagyszámú és produktív használatú a *hová?* kérdésre válaszoló predikatív vonzatok csoportja, amelynek tagjai azt a helyet jelölik meg, ahová a tárgy vagy az alany a főigével jelölt esemény részeként kerül. A predikativitásuk mellett szóló szemantikai megfontolásokat (l. a (33) kapcsán mondottakat) most már szintaktikai érvekkel is meg tudjuk támogatni. Az igék rezultatívumokkal és irányjelölő határozókkal való fakultatív bővítési lehetőségeinek nagyfokú szabadsága ugyanis egy

érdekes korlátozással társul. A kétfajta bővítmény azok mellett az igék mellett sem fordulhat elő egy mondaton belül, amelyek külön-külön mindkettővel összeférnek:

(124) a. János a házat { emeletesre / a hegytetőre } építi.

b. *János a házat emeletesre építi a hegytetőre.

(125) a. Péter a labdát { az ágy alá / rongyosra } rúgta.

b. *Péter rongyosra rúgta a labdát az ágy alá.

Amennyiben — mint azt korábban szemantikai megfontolások alapján feltételeztük — az irányjelölő vonzatok predikatív bővítmények, úgy ez a szintaktikai jelenség természetes magyarázatot nyer. A rezultatívumok ugyanis minden kétséget kizáróan predikatív vonzatok, s mint már említettük (vö. 4.7.), minden vonzatstruktúrában minden szintaktikai viszony csak egyszer lehet képviselve. Az ugyanazon régenshez tartozó vonzatok között ezért sohasem fordulhat elő egynél több predikatív vonzat sem.

Predikatív vonzatok — a már említetteken kívül — a hagyományos nyelvtanokban sajátos állapothatározókként számon tartott alábbi csoportok tagjai is:

(126) a. Praedicativusiak ('vmilyennek minősül' értelműek):
gorombaságnak hat, ütődöttnek tart, hamisnak hall, fáradtnak tűnik/látszik stb.

b. Nuncupativusiak ('vmilyen névvel illet' értelműek):
Ottónak hív/nevez/keresztel/csúfol/gúnyol stb.

c. Factivusiak ('vmilyen minőségben való funkcionálás céljából' értelműek):
portásnak készül/megy/alkalmaz/felvesz; felszentel papnak;
kinevez/előléptet stb.

A főnévi igenévvel kifejezett bővítmények a magyarban egytől egyig predikatívok. A főnévi igenévvel megjelölt cselekvést vagy állapotot ugyanis mindig valamilyen „alanyra" értelmezzük, de ez az „alany" az igenév mellett sohasem tehető ki önálló vonzatként. A főnévi igenév ezért mondatainkban csakis egy fölérendelt predikátum társaságában jelenhet meg, s annak valamely vonzatát veszi fel „alanyaként":

(127) a. Péter úszni { szeretne / akar / kíván }.

'Péter akarja/szeretné/kívánja azt, hogy (Péter) ússzon.'

b. Jóska { imád / utál / gyűlöl } úszni.'

'Jóska imádja/utálja/gyűlöli azt, ha (Jóska) úszik (v. úsznia kell).'

c. Marinak { tilos / szabad / kell } úsznia.

'Marinak tilos/szabad/kell az, hogy (Mari) ússzon'

d. Úszni { hasznos / jó / fárasztó }.

'Az embernek hasznos/jó/fárasztó az, ha (az ember) úszik.'

Fenti példáinkban az infinitivusok predikatív vonzatokként szerepelnek. Az infinitivus azonban predikatív szabad határozói szerepet is betölthet. Erre a következő (7.5.) pontban láthatunk majd példákat.

7.5. A célhatározói szerepű infinitivusok és *-nak/-nek* ragos bővítmények csoportjai

Az esetek többségében korántsem egyszerű eldönteni, hogy a predikatív bővítmény vonzat-e vagy szabad határozó, s ha az utóbbi, akkor vonzatra vagy propozícióra vonatkozik-e. Alábbi elemzésünkkel elsősorban azt kívánjuk illusztrálni, hogy nem ritkán első látásra azonos jellegűnek tűnő bővítmények is különböző bővítménytípusokat képviselnek, s a strukturális viselkedés figyelembevétele nélkül sem a bővítmény morfológiai felépítése, sem az általa kifejezett jelentés típusa, sem a kettő együtt nem nyújt elégséges információt az egyértelmű besoroláshoz. A strukturális viselkedés viszont csak egy teljes nyelvtanon belül jelenhet meg minden összefüggésével, ezért *elvileg is lehetetlen* olyan elemző eljárásokat felállítani, amelyek — anélkül, hogy kész nyelvtanra támaszkodnának — egyértelműen eligazítanak minden egyes mondat és mondatrész megítélésében. Elemzésünk nem támaszkodhat egy teljes generatív nyelvtanra, így eredménye szükségszerűen is csak elnagyolt lehet. A lehetséges problémák érzékeltetése céljából egy első látásra meglehetősen homogénnek tűnő csoport elemzésére térünk ki — igen vázlatosan.

A főnévi igenevek és a *-nak/-nek* ragos köznevek — egyéb használataik mellett — igen gyakran neveznek meg olyan cselekvéseket/történéseket, illetve állapotokat (pontosabban: funkciókat — l. alább), amelyeknek az alanyra vagy a tárgyra való bekövetkezése a mondat alanyának céljaként értelmezhető:

(128) a. Péter dolgozni { szeretne / akar / kíván }.

(129) a. Péter lefeküdt aludni.

(130) a. Péter dolgozni ment.

(131) a. Péter tanulni küldte Jánost.

(132) a. Péter felakasztotta a ruhát száradni.

(133) a. Péter magával vitt egy újságot olvasni.

(134) a. Péter orvosnak { ment / készül }.

(135) a. Péter beállt katonának.

(136) a. Péter beállt negyediknek.

(137) a. Péter elvitte a lámpát nehezéknek.

(138) a. Pörköltnek a húst Péter kockára vágja.

A teljes formai és a nagyfokúnak látszó jelentésbeli egyezés ellenére könnyen kimutathatjuk, hogy míg az infinitivus (128a)-ban vonzat:

(139) = (128)b. *Péter { szeretne / akar / kíván, }

addig pl. (133a)-ban csak szabad határozó lehet. Az utóbbi állítás igazolására azt hozhatjuk fel, hogy

1. itt elhagyható (140),
2. a főige az ő jelenlétében is kaphat predikatív (direkcionális) vonzatot (141),
3. bár tárgyas ige mellett áll, az általa jelölt cselekvés „alanya” a főigének nem a tárgya, hanem az alanya (142) — vö. (116).

(140) = (133)b. Péter magával vitt egy újságot.

(141) = (133)c. Pécsre Péter magával vitt egy újságot olvasni.

(142) = (133)d. Péter magával vitt egy újságot olvasni.
⇏ A cél az, hogy az újság olvasson.
⇒ A cél az, hogy Péter olvasson.

Mivel tudjuk, hogy a bővítmény elhagyhatósága — ellentétben az elhagyhatatlansággal — önmagában véve nem döntő kritérium, teljes biztonsággal csak azokat a bővítményeket minősíthetjük szabad határozóknak, amelyek a 2. és 3. tulajdonságok közül legalább az egyikkel rendelkeznek, vagy vonatkoztatásuk más módon sérti meg a (116) szabályt. A 3. tulajdonságra — amely egyébként is csak tárgyas főige esetén jöhet szóba — infinitivusoknál csak igen ritkán, *-nak/-nek* ragos bővítményeknél pedig egyáltalán nem találunk példát (Ennek valószínű magyarázatára később — (163)–(164) kapcsán — visszatérünk). A predikatív vonzat társaságában való előfordulás (azaz 2. teljesülése) sokkal gyakoribb. Ahhoz, hogy biztos alapról indulhassunk — mivel a vonzatok viselkedése igen gyakran egyedi jellegű —, a továbbiakban azoknak a bővítményeknek a tulajdonságait fogjuk viszonyítási alapnak tekinteni, amelyekről az említett módon kimutatható, hogy szabad határozók. Példáink közül (129), (132), (133), (136)–(138), tartozik egyértelműen ezek közé. Ebből a sorból mindjárt le kell választanunk (138)-at, mégpedig a következő okok miatt.

a. Az imént szabad határozónak minősített többi *-nak/-nek* ragos bővítménynek a szerepét jól adják vissza az efféle parafrázisok:

(143) 'azzal a céllal, hogy a főige tárgya (alanya) átmenetileg…-ként/gyanánt funkcionáljon'
'azzal a céllal, hogy a főige tárgya (alanya) ideiglenesen…szerepet töltsön be'.

(138) esetén ezek a parafrázisok erősen sántítanának, mivel a hűs önmagában (még kockára vágva sem) nem képes pörköltként funkcionálni, s még kevésbé képes ezt ideiglenesen tenni. A megfelelő parafrázis itt inkább ilyesmi:

(144) 'azzal a céllal, hogy... -t hozzon létre'

b. Az utóbbi parafrázis rávilágít arra, hogy (138)-ban a predikatív szabad határozó „alanya" nem a főige tárgya, hanem az egész propozíció.
c. Ezt erősíti meg az is, hogy — többi példánktól eltérően — a *-nak/-nek* ragos alak egyenértékűen helyettesíthető ilyen formákkal: *pörkölthöz, pörköltbe*.
d. (138) rezultatív vonzatot tartalmaz (*kockára*), márpedig ilyeneket a *-nak/-nek* ragos predikatív szabad határozókat tartalmazó mondatok elsöprő (és (143)-nak megfelelő parafrázisokkal leírható) többsége nem enged meg.
e. A mondat formai tulajdonságai erősen kötöttek: a *pörköltnek* gyakorlatilag csak kontrasztív topikként, esetleg fókuszként jelenhet meg ((145), (146)), a mondat pedig csak generikus értelmet hordozhat ((147), (148)):

(145) = (138)b. ?Péter pörköltnek vágja a húst kockára.

(146) = (138)c. *Kockára Péter vágja a húst pörköltnek.

(147) = (138)d. ?Péter tegnap kockára vágta a húst pörköltnek.

(148) = (138)e. *Pörköltnek Péter holnap vágja kockára a húst.

A többi esetben ezek a kötöttségek nem érvényesülnek:

(149) = (137)b. Péter nehezéknek vitte el a lámpát (a szobába).

(150) = (137)c. A szobába Péter vitte be a lámpát nehezéknek.

(151) = (137)d. Péter tegnap { elvitte / a szobába vitte be } a lámpát nehezéknek.

sőt inkább fordított irányú korlátokat találunk: a célhatározó itt nemigen lehet kontrasztív topik, s a generikus értelmezés a furcsa:

(152) = (137)e. ??Nehezéknek Péter holnap viszi { el / be a szobába } a lámpát.

(153) = (137)f. ??Nehezéknek a lámpát Péter a szobába viszi.
(='szokta vinni', vö. (138)a.)

A felsorolt tulajdonságokkal rendelkező *-nak/-nek* ragos szabad határozók tehát mint propozíciókra vonatkozók elkülönülnek a vonzatokra vonatkozóktól. Infinitivusszal ilyen szerkezetek nem alkothatók, az igékből képezhető párhuzamos szerkezetekben többnyire *-ás/-és* képzős alakokat használunk *-hoz/-hez/-höz* raggal:

(154) Befőzéshez Mari kockára vágja a dinnyehéjat.

A (143) szerint értelmezendő, vonzatokra vonatkozó szabad célhatározók szembetűnő sajátossága, hogy nem járulhatnak rezultatívumot tartalmazó mondathoz:

(155) *János okosra tanult { tanítani / tanítónak }.

(156) *Mari kövérre hízott { birkózni / birkózónak }.

(157) *János símára gyalult egy deszkát { szánkózni / csúszni / polcnak. }.

(155) agrammatikalitásának semmi köze sincs a célhatározói bővítéshez: a (121)–(122) kapcsán említettek miatt az *okosra tanul* már önmagában is elront minden mondatot, mivel a főige cselekvő szerepű alanyára nem vonatkozhat rezultatívum. (156) és (157) elfogadhatatlanságára ez természetesen nem ad magyarázatot. (158)-ból megállapíthatjuk, hogy a célhatározó (156)-ban valójában nem a rezultatívummal ütközik, hanem már magával az alany akaratlan állapotváltozását jelölő főigével is:

(158) a. *Mari (meg)hízott { birkózni / birkózónak }.

b. *Zoli (meg)betegedett lógni.

A magyarázat kézenfekvőnek tűnik: célja csak szándékos cselekvésnek lehet, ezért célhatározó csak olyan tényállás leírásához kapcsolódhat, amely szándékos cselekvésnek tekinthető. Ezzel a magyarázattal azonban több okból sem lehetünk elégedettek. Egyrészt semmit sem mond arról, hogy miért rossz (157) is, azaz miért nem fér meg egymás mellett a vonzatra vonatkozó célhatározó és a rezultatívum a cselekvést jelentő tárgyas igét tartalmazó mondatokban sem. Másrészt mint (159) mutatja, még a tárgyatlan igékre sem elégséges annyit leszögezni, hogy a főigének cselekvést kell jelölnie. Harmadsorban pedig (160) tanúsága szerint a cselekvést jelölő tárgyas mondatok elfogadhatósága sem a rezultatívum megjelenésén múlik:

(159) a. Kati átment a szomszédba { szórakozni / pótmamának }.

b. *Kati { szórakozni / pótmamának } énekel.

(160) a. János egy konyhakést vitt magával { borotválkozni / borotvának }.

b. *János egy konyhakést fent meg { borotválkozni / borotvának }.

Feltűnő viszont, hogy a kötelező direkcionális vonzattal járó mozg(at)ást jelentő igék igen könnyen kaphatnak a mozgást végző szereplőre vonatkozó célhatározót:

(161) a. Kati a lámpát { dísznek / nehezéknek / világítani / száradni } tette az asztalra.

b. Mari odaköltözött a nővéréhez { cselédnek / segíteni / tanulni }.

A feltételek pontos tisztázása további kutatást igényel, de a vizsgált jellegű (tehát vonzatokra vonatkozó predikatív szabad határozónak minősülő) célhatározókat tartalmazó mondatok leglényegesebb szemantikai jellemzőit a következőképpen összegezhetjük:

(162) (a) A cselekvőnek az a szándéka, hogy a főigével jelölt cselekvés elvégzésével saját magát vagy az ige egy másik vonzatával (tipikusan a tárgyával) jelölt szereplőt olyan helyzetbe hozza, illetve olyan helyzetben tartsa, amelyben az a) egy másik esemény alanyaként szerepelhet (=infinitivusi célhatározó), illetve b) ideiglenesen egy más főnév jelöltjeire jellemző funkciót tölthet be (*-nak/-nek* ragos célhatározó).

(b) A „megfelelő helyzetbe hozáson" elsősorban helyváltoztatás vagy helyzetváltoztatás értendő (de l. még a (163), (164)-ről mondandókat is). Nem jelentheti a szereplő tulajdonságainak a megváltoztatását, s még kevésbé tényleges átalakítását azzá, aminek a funkcióját ellátni kívánjuk általa — az ilyen „végleges" változtatások hatásának a megnevezése a rezultatívumok feladata.

Mivel a cselekvést jelentő tárgyas igék olyan eseményeket jelölnek, amelyben az alany hat a tárgyra, az esemény következtében csak a tárgy vonatkozásában jöhetnek létre egy új funkció ideiglenes betöltésének a feltételei. Tárgyas igék mellett ezért a *-nak/-nek* ragos határozó sohasem vonatkozik az alanyra, csakis a tárgy új funkcióját jelölheti. Nagy általánosságban ugyanez a logika határozza meg az infinitivusi célhatározók vonatkoztatását is, ám a korlátok itt nem ilyen szigorúak. Ennek az az oka, hogy bizonyos cselekvések elvégzésének elengedhetetlen feltétele az, hogy meghatározott tárgyak az alany rendelkezésére álljanak. Ilyenkor a cselekvés elvégzésére alkalmas „helyzet" létrehozása a megfelelő tárgyak megszerzését, fenntartása a tárgyak hozzáférhetőségének a biztosítását is jelentheti, s a cselekvés elvégzésére ezáltal nyilvánvalóan nem a birtokolt tárgy, hanem annak birtoklója válik képessé. A tárgyak megszerzését, megtartását jelentő tárgyas igék mellett ezért az infinitivusi célhatározó az alanyra, a tárgyak másnak juttatását jelentő igék mellett a részeshatározóra vonatkozik:

(163) Péter { kapott / magával vitt / kivett a zsákból } egy labdát focizni.

(164) Péter { odaadott / vett / kölcsönadott / küldött } az öccsének egy labdát focizni.

A „tiszta" esetek jellemzőinek ismeretében most már megfogalmazhatjuk, hogy miért nem soroltuk ezek közé az alább új számozással megismételt (130a), (131a), (134a), (135a) jelű mondatokat. Ha ezek is vonzatokra vonatkozó szabad célhatározók lennének, akkor (143) értelmében az alattuk feltüntetett jelentést kellene hordozniuk:

(165) = (130)a. Péter dolgozni ment.
*** 'Péter ment, és ezzel az volt a célja, hogy dolgozzon.'**

(166) = (131)a. Péter tanulni küldte Jánost.
* 'Péter küldte Jánost azzal a céllal, hogy János tanuljon.'

(167) = (134)a. Péter orvosnak { ment / készül }.
* 'Péter ment/készül, és az a célja, hogy ideiglenesen orvosként funkcionáljon.'

(168) = (135)a. Péter beállt katonának.
* 'Péter beállt, és ezzel az a célja, hogy ideiglenesen katona gyanánt szerepeljen.'

Ennek ellenére az a gyanú sem alaptalan, hogy valamilyen módon ezek a példák is képviselik a „tiszta" eseteket, hiszen többnyire kibővülhetnek direkcionális vonzatokkal, s az így kapott mondatok a tiszta esetek minden jellemzőjével rendelkeznek:

(169) Péter Pécsre ment dolgozni.
'Péter Pécsre ment, és ezzel az volt a célja, hogy dolgozzon.'

(170) Péter a konyhába küldte Jánost tanulni.
'Péter a konyhába küldte Jánost azzal a céllal, hogy János tanuljon.'

(171) Péter Kecskemétre ment orvosnak.
'Péter Kecskemétre ment, és az a célja, hogy ideiglenesen orvosként működjön.'

(172) Péter beállt a háborúsdit játszó gyerekek közé katonának.
'Péter beállt a háborúsdit játszó gyerekek közé, és ezzel az a célja, hogy ideiglenesen katonaként szerepeljen.'

Ezek a bővítések nyilvánvalóvá teszik, hogy a bővítetlen mondatok kétértelműek, s bár a megfelelő kontextusokban (ahol a direkcionálisok elhagyhatók) a (169)–(172) mondatokban megjelenő értelemben is használhatók, kontextus nélkül más értelemben használjuk őket. Megfelelő bővítéssel a mondatok ebbe az irányba is egyértelműsíthetők:

(173) Iskolái elvégzése után Péter { dolgozni ment / dolgozni küldte Jánost / orvosnak ment / beállt katonának }.

Ezekben a mondatokban az infinitivusok és a *-nak/-nek* ragos bővítmények kötelező (factivusi — l. (126)) vonzatok, amit abból láthatunk be, hogy elhagyásuk agrammatikus, hiányos vagy olyan mondatot eredményez, amelynek jelentése „nem pusztán mennyiségileg" különbözik a bővítményt tartalmazóétól:

(174) Péter { ment / készül }.

(175) Péter küldte Jánost.

(176) Péter beállt.

(130a), (131a), (134a), (135a) tehát homonim mondatok, amelyek létrejöttében az ige egyik lexikai tételében szereplő kötelező vonzat és a másik lexikai tételéhez kapcsolódó szabad határozó azonos alakúsága játszik szerepet.

Az infinitivusszal és *-nak/-nek* ragos főnévvel kifejezhető predikatív bővítmények csoportosítását ezzel távolról sem mondhatjuk befejezettnek, ám ebben a pontban ez nem is volt célunk. Azt kívántuk ismételten érzékeltetni, hogy fogalmaink nem nyelvi egységek osztályait, hanem strukturális viszonyokat neveznek meg, s annak megállapításához, hogy egy-egy konkrét mondatban melyik viszonnyal állunk szemben, nem elegendő az adott mondat vizsgálata: annak tulajdonságait általában sok különböző szempont szerint mondatok sokaságának a tulajdonságaival kell összevetnünk.

7.6. A predikatív vonzatok kezelésének a kérdései

Mint minden vonzat esetében, a predikatív vonzatnál is az a helyzet, hogy megjelenésére egy régens ad módot, s tulajdonságait is a régense írja elő. A predikatív vonzat ugyanakkor sajátos vonzat: nem szereplőt, hanem egy szereplőre vonatkoztatható függvényt nevez meg (logikai értelemben tehát predikátum), s ennek következtében szintaktikai tulajdonságai is jelentősen különböznek a többi vonzatétól. A jelentés felől nézve azt a legfontosabb leszögezni, hogy a predikatív vonzat jelenléte sohasem idéz elő szemantikai hiányosságot: bár ő maga csak egy puszta függvényt jelöl, s annak argumentumát nem nevezi meg, a teljes vonzatstruktúra a 6.2.5. alatt említett értelemben szemantikailag mindig teljes. Ezt az biztosítja, hogy predikatív vonzat csak olyan vonzatstruktúrában fordulhat elő, amelyen belül a régensnek egy másik vonzata egyértelműen megadja a predikatív vonzat „alanyaként" értelmezendő szereplőt is. A vonzathelyek kitöltésével kapott nyelvi formának a jelentésében ezért már a teljes tényállást ábrázoló propozíció jelen van, s nem csak annak (a predikatív vonzattal megnevezett) „állítmánya". A régens lexikai tételében e sajátosságoknak tükröződniük kell. Mindenekelőtt a szemantikai reprezentációnak világossá kell tennie azt, hogy az argumentumhelyek egyike csak olyan függvényt fogadhat be, amelyet kizárólag egy másik megadott argumentumhely kitöltőin értelmezhetünk. A régens szemantikai reprezentációját tehát az a. jelűek helyett a b. formában kell megadnunk:

(177) (a) válik vmivé
α. * '(x) válik (y)-ná'
ß. '(x) átalakul úgy, hogy igaz lesz rá F(x)'
(b) fest vmilyenre
α. * '(x) festi (y)-t (z)-re'
ß. '(x) festi (y)-t, s ennek következtében igaz lesz F(y)'

(c) beáll vminek
α. * '(x) beáll (y)-nak'
ß. '(x) csatlakozik egy csoporthoz, hogy teljesüljön F(x)'
(d) küld vmit csinálni
α. * '(x) küldi (y)-t (z)-zni'
ß. '(x) felszólítja (y)-t, hogy az valósítsa meg F(y)-t'
(e) csúfol vminek
α. * '(x) csúfolja (y)-t (z)-nek'
ß. '(y) megjelölésében (x) úgy jár el, mintha igaz lenne F(y)'

A vonzatstruktúrának azt kell rögzítenie, hogy a megfelelő (az argumentum jellegéből adódóan Propozícionális (PROP) thematikus szerepet viselő) vonzathelyhez a predikatív vonzat elnevezésű szintaktikai funkció csatlakozik. A tételnek jeleznie kell továbbá, hogy a predikatív vonzat „alanyi" argumentuma nem hiányzik a mondatból, a predikátum thematikus igénye ki van elégítve, tehát a szerkezet nem agrammatikus. Ennek jelzésére egy azonosító formulát szerepeltetünk a régens jellemzésében, amely azt adja meg, hogy a predikatív vonzat „alanya" a régens mely argumentumával azonos. Illusztrációként itt elegendő egyetlen tételt megadnunk egy egyszerűsített szemantikai reprezentációval. (Az argumentumhelyek és a vonzathelyek megfeleltetéseit az említett szemantikai viszonyokra való emlékeztetés kedvéért az alábbiakban az egyszerű sorszámozás helyett gyakran az argumentum szemantikai típusárais utaló *x, y, F* (*x*) stb. szimbólumokkal valósítjuk meg. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a vonzathelylistán belül ezek ugyanolyan tartalmatlan, teljes mértékben formális jelölőkként szerepelnek, mint máshol a sorszámok: pusztán arra utalnak, hogy az adott vonzathely melyik argumentumhellyel áll kapcsolatban.)

(178)

	AG	PAT	PROP	
fest: V, '(x) festi (y)-t F(y)-ra' <	x,	y,	F(y)	>
	alany	tárgy	predikatív vonzat	

predikatív vonzat alanya=tárgy

Az azonosító állítás következtében e tételekkel csak úgy alkotható grammatikus mondat, ha a predikatív vonzat funkcióját betöltő egység megkívánja egy alany jelenlétét (azaz nem „időjárás-ige"). Alanytalan predikátum esetében ugyanis az azonossági követelmény nem teljesülhet, az eredmény tehát agrammatikus lenne.

Annak, hogy az azonosítást szintaktikai funkciókra (és nem thematikus szerepekre) hivatkozva valósítjuk meg, több oka is van. Ezek közül itt kettőt említünk meg.

Mint már korábban megállapítottuk, a szintaktikai funkciók szintjén lényeges, sőt univerzálisnak mondható általánosítást tehetünk: elenyésző számú kivételtől eltekintve a predikatív vonzat „alanya” a (116) szabálynak megfelelően a második tárggyal, a tárggyal, illetve az alannyal azonos. Ezt figyelembe véve a (178)-ban felvetthez hasonló azonosító állításokat ki is iktathatjuk az egyes régensek jellemzéséből: az összefüggést (a kivételes esetektől eltekintve) a (116) szabály fogja biztosítani „függőlegesen működő” kitöltő szabályként, vö. 4.9.). Ugyanilyen általános szabályt a thematikus szerepekre hivatkozva nem fogalmazhatunk meg.

Második okként azt említjük meg, hogy bizonyos régensek mellett a predikatív vonzat „alanyaként” is funkcionáló egység a régenstől semmiféle thematikus szerepet nem kap. Ez nagyjából arra a régenscsoportra jellemző, amely a hagyományos terminológia szerint „praedicativusi” állapothatározót vonz (vö. (126a)). Ilyen régenseket láthatunk a következő példákban:

(179) a. Péter betegnek tűnt.
b. Mari idegesnek látszott.
c. Tegnap végre boldognak láttam Katit.

E szerkezetekben a predikatív vonzatok — mint rendesen — régensük alanyáról illetve tárgyáról tesznek állítást. A mondat alanyának ((179a,b)), illetve tárgyának ((179c)) a jelöltje szemantikailag tehát argumentuma („alanya”) a predikatív vonzatnak. (Mint a 7.2.2. pontban kimutattuk, ez szelekciós hatásban is tetten érhető.) Szintaktikailag azonban az a forma (bővítmény), amely ezt az argumentumot a mondatban megnevezi, nem a predikatív vonzatnak, hanem az igei régensnek a vonzata. Ezt tanúsítja az, hogy szintaktikai funkcióját és morfológiai alakját egyértelműen az igei régens határozza meg. (179c)-ben például a *boldog* szemantikai argumentumát jelölő egység (*Kati*) nyilvánvalóan a *lát* igének a tárgya. Mindezek az összefüggések általánosan érvényesek bármely predikatív vonzatot tartalmazó struktúrára.

A (179) alatti példák azonban ezen túlmenő speciális sajátosságokat is hordoznak. A mondatok jelentését kibontó parafrázisok ugyanis azt mutatják, hogy az alany, illetve a tárgy az igének itt **csakis szintaktikailag** vonzata: jelöltjük **nem argumentuma** az ige jelentésének:

(180) a. 'Úgy tűnt, hogy Péter beteg.'
b. 'Úgy látszott, hogy Mari ideges.'
c. 'Tegnap végre úgy/azt láttam, hogy Kati boldog.'

Ezek a parafrázisok jól érzékeltetik, hogy a predikatív vonzat és „alanya” számára az itt tárgyalt igék szemantikai reprezentációja nem tartalmaz külön-külön argumentumhelyeket — van ellenben egy olyan argumentumhelyük, amelyet egy propozíciónak kell kitöltenie. A régensek (179)-ben előforduló lexikai tételei ugyanakkor azt kívánják, hogy ezt a propozíciót ne egyetlen, mondatot tartalmazó összetevő nevezze meg, hanem annak alanya és állítmánya két külön vonzatként jelenjen meg mellettük — az utóbbi predikatív vonzatként, az előbbi pedig mint saját alanyuk ((179a,b)), illetve tárgyuk ((179)c):

(181) a.

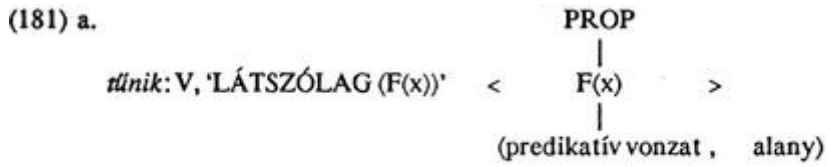

predikatív vonz. alanya=alany

b.

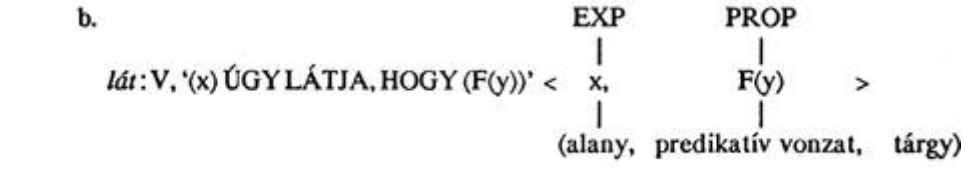

predikatív vonzat alanya=tárgy

Az azonosító állítások következtében a predikatív vonzat itt sem lehet alanytalan (vö. **Az ég villámlani látszik*). Alanyát azonban nem viheti be magával a kizárólag predikátumok számára fenntartott PROP szerepű vonzathelyre. A főige lexikai jellemzése viszont tartalmaz egy nyitott alanyi vagy tárgyi pozíciót. Ezzel ugyan a főige nem tart semmiféle jelentésbeli kapcsolatot, de kitöltése formai kívánalom: üresen hagyása agrammatikalitást eredményezne. A jelentésbeli kapcsolat hiányából következően ebbe a pozícióba elvben bármilyen DP behelyettesíthető lenne — ha az azonosító állítás ki nem kötné azt, hogy az odakerülő egységnek azonosnak kell lennie a predikatív vonzat „alanyával". így azonban csakis olyan DP kerülhet oda, amely kielégíti a predikatív vonzat szemantikai igényeit (szelekciós megkötéseit). Az azonosító állítás következtében ez a DP is (mint a predikatív vonzatok „alanyai" általában) „két urat szolgál". Sajátossága itt az, hogy a főige csak a formájára tart igényt, jelentésével tehát kizárólag a predikatív vonzat igényeit kell kielégítenie.

7.7. Magyar morfológiai sajátosságok

A predikatív funkciót betöltő főnevek és melléknevek (az összetett állítmány névszói eleme kivételével; vö. 8.3.4.) a magyarban mindig viszonyító elemeket kapnak, de ezek sohasem az „alanyukkal" való (esetbeli) egyeztetést szolgálják. Ez nem univerzális jellemzőjük a predikatív bővítményeknek. Az angolban például gyakori a viszonyító elem nélküli névszóval kifejezett predikatív bővítmény (l. (182a,b)), míg az oroszban a predikatív szabad határozó viszonyító eleme meghatározott esetekben az „alanyával" való egyeztetést szolgálja ((182c,d)).

(182) a. John ate the meat raw.
János (meg)ette a hús(t) nyers.
'János nyersen ette meg a húst.'

b. Peter painted the doors red.
Péter festette az ajtók(at) piros
'Péter pirosra festette az ajtókat.'

c. Mnye nuzsno bylo pety pervomu.
nekem muszáj volt énekelni elsőnek.
'Elsőként kellett énekelnem.'

d. Gyetyi prisli domoj usztalye.
gyerekek megjöttek haza fáradtak
'A gyerekek fáradtan jöttek haza.'

Az orosz egyeztetésben közvetlenül nyilvánul meg az a kapcsolat, amit a magyarban csak sokkal áttételesebben igazolhattunk: a predikatív bővítménynek az „alanyához" fűződő viszonya. A magyarban a predikatív bővítmények viszonyító elemei szabad határozók esetében „szemantikailag tartalmasak" (mint a nem predikatív szabad határozóknál is), a vonzatokét pedig alapvetően régensük szabja meg (mint a nem predikatív vonzatoknál is).

A viszonyító elemek egy része csak „másodlagosan" jelöl predikatív funkciót, alapjelentésében lokális vagy direkcionális határozóragként használatos (*pirosra festi, bolondnak véli, félelmében kapkod* stb). Vannak azonban olyan toldalékaink és névutóink is, amelyek kizárólag vagy elsődlegesen különböző predikatív viszonyokat jelölnek. Ilyenek a következők:

(183) a. predikatív szabad határozót jelölők:
-ként, gyanánt, -va/-ve (a határozói igenév képzője). Idesorolhatjuk a *-ként*-tel szinonim használatú *-ul/-ül*-t is (*jutalmul könyvet kapott*), amely a vele homonim határozóképzőtől (*oroszul beszél*) teljesen független elemnek tekintendő.

b. predikatív vonzatot jelölők: *-vá/-vé*

Meg kell még említenünk egy sajátos viszonyító elemet, a *mint* szót:

(184) a. Ezt mint rendőr mondom.
b. János gyakran járt arra mint ellenőr.

A *mint* ezekben a szerkezetekben nyilvánvalóan nem kötőszó: szerepe azonosnak mondható a *-ként* toldalékával illetve a *gyanánt* névutóéval. Amennyiben ez így van, úgy igazat kell adnunk annak a külföldi nyelvésznek, aki szerint az ilyen funkciót betöltő *mint* valószínűleg a magyar nyelv egyetlen valódi prepozíciója (elöljárószava).

A predikatív bővítmény egyeztetéséről már ejtettünk néhány szót a 7.2.4. pontban. Az ott említett esetekben (*ijedtében, orvos létére* stb.) valódi szintaktikai egyeztetés történik: ha a predikatív bővítmény számban és/vagy személyben eltér „alanyától", akkor agrammatikus szerkezetet kapunk (**ijedtében hasraestél/hasraestek*). Mint utaltunk rá, a személyrag hiánya nem teszi lehetetlenné az egyeztetést: a

névszóval kifejezett predikatív bővítmény elvben egyezhetne „alanyával” esetben és számban. Fentebb már megállapítottuk, hogy esetbeli egyezés a magyarban nem fordul elő. Számbeli egyezésre utalni látszó jelenségekkel azonban találkozhatunk:

(185) a. János előadóként/előadókként hívott meg titeket.
b. A fiúk felcsaptak szakácsnak/szakácsoknak.
c. Katonának/katonáknak hittek minket.
d. A fiúk békává/békákká változtak.

Mint példáinkból is látható, az egyeztetés általában ott sem kötelező, ahol megengedett, s többnyire mesterkéltnek, precízkedőnek hat. A pontos szabályokat egyelőre nem ismerjük, így csak jelzésszerűen villantunk fel egy-két megfigyelést.

A melléknévvel (illetve AP-vel) kifejezett másodlagos predikátumok közül a szabad határozókat sohasem egyeztetjük ((186a)), s a predikatív vonzatok közül is csak azok egyeztethetők, amelyeknek az „alanya” a főigének nem argumentuma (vagyis a (179)–(181) kapcsán tárgyalt igék „praedicativusi” vonzatai):

(186) a. *A vendégek jókedvűeken kártyáztak.
b. *A fiam szárazakra törülte a poharakat.
c. Ezek túl hosszúnak/hosszúaknak tűnnek.

A főnévi fejjel rendelkező másodlagos predikátumok egyeztetése is ennél az igecsoportnál a legtermészetesebb (l. pl. (185)c), valamint a -vá/-vé ragos eredményvonzatot követelőknél (l. (185d)). Vannak olyan régensek is, amelyek mellett az egyeztetés gyakorlatilag kizárt. Ilyenek pl. a (126b) alatt említett, „nuncupativusi” vonzatot kívánó igék:

(187) *Ebben a faluban a fiúkat Ottóknak keresztelik/hívják/csúfolják.

8. Komplex régensek

Az eddigiekben kizárólag olyan régenseket vizsgáltunk, amelyek mindegyike egy-egy szónak volt tekinthető. Korábban azonban már utaltunk arra, hogy bizonyos többszavas egységeket is a szótári tételek között kell számon tartanunk, s hogy régensek ezek között is lehetnek. Az alábbiakban az ilyen „komplex" régensek tulajdonságait fogjuk megvizsgálni.

A *szó* terminust az előző bekezdésben és az alábbiakban is a megszokott hétköznapi értelemben, azaz nem terminus technicusként használjuk: nagyjából azokra az egységekre utalunk vele, amelyek a helyesírást követő lejegyzésben két szomszédos szóköz között állnak. Az összetett szavakat tehát nem tekintjük többszavas egységeknek.

Az ilyen értelemben vett szavakból felépülő nagyobb egységek megszerkesztése általában a szótáron kívül történik: a szótárból kiemelt szavak a mondattan szabályai szerint rendeződnek nagyobb egységekbe, s ezeknek a nagyobb egységeknek a jelentését és hangalakját további (jelentéstani és hangtani) szabályok számítják ki a bennük szereplő szavak jelentéséből és hangalakjából az egység megszerkesztésében felhasznált mondattani szabályok által meghatározott módon:

(1) a. ['a' [['fehér'] ['ló']]] ⇒ 'a fehér ló'
b. [A(Z) [[FEHÉR] [LÓ]]] ⇒ A FEHÉR LÓ

Minden nyelvben találhatók azonban olyan többszavas egységek is, amelyeknek tulajdonságai ily módon nem számíthatók ki a bennük szereplő szavak tulajdonságaiból. Ez általában és mindenekelőtt jelentésbeli meg nem felelést jelent: az egység egészét más értelemben (is) használjuk, mint ami részeinek jelentéséből következnék:

(2) [['ájtatos'] ['manó']] ⇏ 'ájtatos manó' (=a Mantis religiosa sáskafaj egyede)

Az ilyen egységek létrejöttéhez vezető folyamatok tárgyalása nem feladatunk, mindössze a szinkrón nyelvtanban való kezelésükkel — mindenekelőtt a régensekével — kívánunk foglalkozni. A továbbiakban — keletkezési módjától és belső jelentésviszonyaitól függetlenül — idiómának vagy idiomatikus egységnek fogunk nevezni minden olyan többszavas egységet, amelynek jelentése nem számítható ki a szótáron kívül működő szabályokra támaszkodva az őt alkotó szavak jelentéséből.

8.1. Idiómák

Az általunk idiómáknak nevezett egységeket a következőképpen jellemezhetjük:

(3) **Idiómák:**

1. **Egynél több morfológiailag teljes szóalakot tartalmaznak.**
2. **A bennük szereplő szavak a (morfológiai felépítésükkel összhangban álló) szintaktikai tulajdonságaiknak megfelelő pozíciókat foglalják el a mondatok szerkezetében.**
3. **Jelentésük az általános jelentésszabályokra támaszkodva nem számítható ki olyan jelentésekből, amelyeket részeik az adott egységen kívül hordozhatnak.**

A jelentés elemezhetetlenségére vonatkozó 3. pont értelmében nem idiómák például sem az *oltári jó* típusú egységek (mert jelentésük előállítható olyan jelentésekből, amelyet részei az adott egységen kívül is hordozhatnak — vö. *oltári szép, nagyon jó*), sem a *fabatkát / hajítófát sem ér* típusú frazeológiai egységek (amelyek egyik eleme ugyan kizárólag az adott egységen belül fordul elő, de a többi elem a szokásos jelentését hordozza). Idiómák viszont az alábbi egységek:

(4) ***fűbe harap*** **'meghal',** ***tüzet okád*** **'dühös',** ***tőrbe csal*** **'tudatosan úgy rendezi el a körülményeket és eseményeket, hogy a másik személy biztonsága teljes tudatában kerüljön egy általa elkerülni kívánt helyzetbe',** ***csütörtököt mond*** **'nem produkálja a várt eredményt'**

A (3.3.) pont következményének tekinthetjük, hogy ha az idiómákban szereplő szavakat olyanokkal cseréljük fel, amelyek az idiómán kívül szinonimikus viszonyban állnak velük, akkor az így kapott egység nem alkalmas az idióma jelentésének kifejezésére:

(5) **gyepbe/pázsitba harap, tüzet hány/lángot okád, tőrbe hív/invitál**

Azt a problémát, amit a nyelvtan számára a jelentés **nem-kompozicionális** jellege (az, hogy nem „komponálható meg" a részek jelentéséből) jelent, a következő példán világíthatjuk meg:

(6) **János végül bedobta a törülközőt.**

Amennyiben az idiómák kezelésére nincs sajátos eszközünk, a (6) mondat jelentését nyelvtanunknak a *János,* a *végül,* a *bedobta* és a *törülközőt* szavak jelentéséből kell előállítania. Nyilvánvaló, hogy e szavak elsődleges jelentéseiből a mondatnak csak az egyik lehetséges jelentése építhető fel (amelyben János valóban egy törülközőt dobott be valahova), és semmiféle általánosan érvényes szabályok nem vezetnek el a mondat másik jelentéséhez, amelyet körülbelül így parafrazálhatunk: 'János végül abbahagyta a kilátástalan küzdelmet' vagy: 'János végül elismerte, hogy nem győzhet'.

Természetes megoldásként az kínálkozik, hogy az idiómákat egészben szerepeltetjük szótárunkban, azaz minden idiómát egy-egy önálló tétellel képviseltetünk benne.

A szavak többsége természetesen nem csak egyetlen jelentésben használatos. Erre a kétségtelen tényre hivatkozva elvben elképzelhető lenne egy olyan alternatív javaslat is, amely az általános mechanizmust (azt, hogy a nagyobb egységek jelentése a részekéből áll elő) az idiómák esetében a következőképpen

próbálja meg megmenteni: „Keressünk az idiómák jelentésének megadására olyan parafrázisokat, amelyeknek grammatikai szerkezete párhuzamos az idióma tényleges grammatikai szerkezetével — a *bedobta a törülközőt* esetében például fogadjuk el az 'abbahagyta a kilátástalan küzdelmet' parafrázist. Ekkor úgy tekinthetjük, hogy az idiómán belül az egyes szavak nem a máshol szokásos jelentésüket hordozzák, hanem azt jelentik, amit a parafrázis nekik megfelelő elemei: a szóban forgó idiómában a *bedob* szó jelentése: 'abbahagy', a *törülköző*-é: 'kilátástalan küzdelem'. Amennyiben szótárunkban e szavakat egy-egy ilyen jelentésű tétellel is képviseltetjük, az egység kívánt jelentése automatikusan előáll a részek jelentéséből az általános szabályok alkalmazása révén. Az idióma ezáltal (legalábbis technikai értelemben) megszűnik idióma lenni."

Egy ilyen javaslatot már pusztán mechanikus jellege és mesterkéltsége miatt is nehéz lenne komolyan venni, nem beszélve arról a problémáról, hogy az idiómák jelentős részéhez aligha lehetne megfelelő formájú parafrázist találni (gondoljunk pl. az *alulról szagolja az ibolyát* 'halott' jelentésére). A gondolatot azért vetettük fel, mert továbbvitelével tudjuk a legegyszerűbben belátni az idiómák szótári egységekként való kezelésének szükségességét. A vázolt javaslatot ugyanis mindenképpen tovább kellene finomítani ahhoz, hogy a nyelvtan ezek után ne tulajdonítson a *bedob* és a *törülköző* szavaknak minden esetben két jelentést, azaz pl. a *Mari magára terítette a törülközőt* mondathoz — valódi jelentése mellett — ne rendeljen ilyen értelmet is: 'Mari magára terítette a kilátástalan küzdelmet'. Biztosítani kellene tehát, hogy az idióma kedvéért feltételezett lexikai tételek mondatainkban sehol máshol ne fordulhassanak elő, mint az adott idiómán belül. Ennek egyetlen módja az lenne, hogy mindkét feltételezett szótári tétel jellemzésében szerepeltetjük azt a kikötést, hogy kizárólag a másik társaságában, azaz az adott idióma részeként használhatjuk őket. A megvalósítás technikai kérdéseitől függetlenül tehát ez a javaslat azt eredményezi, hogy kétszeresen is visszahozza azt a lépést, amit elkerülni kívánt: az idióma egészének a szótárban való szerepeltetését (ha nem is tételként, hanem más tételeken belül megadott feltételek részeként). Az idiómának a szótárban való szerepeltetése tehát elkerülhetetlen dolog, s önálló tételként való felvétele nemcsak természetesebb, hanem gazdaságosabb is, mint erőltetett felbontása.

Az idiómák kezelését ezzel azonban még nem tekinthetjük teljesen megoldottnak: nem feledkezhetünk meg arról, hogy az idiómák szintaktikai szempontból nézve szerkezetek, azaz részeik a mondatban önálló életet élnek:

(7) a. János végül bedobta a törülközőt.
b. János nem dobta be a törülközőt.
c. A törülközőt végül nem János, hanem Péter dobta be.

A (7) alatt illusztrált jelenség egy mozgatás nélküli szintaxis számára azt jelenti, hogy a frázisstruktúrába az idiómákat nem egészben, hanem szavaikra bontva helyettesítjük be. Egy mozgatással is élő szintaxis ugyan elvben megengedhetné a teljes egység egyetlen elemként való behelyettesítését (bár ehhez meg kellene szüntetni a lexikai és a nem lexikai kategóriák közötti megkülönböztetést, ami messzemenő

következményekkel járna), de ahhoz, hogy a mozgató szabályok az egység egyes szavaira külön-külön is vonatkozhassanak, a behelyettesített tételnek ebben az esetben is láttatnia kell az egység belső szerkezetét. A szótárra vonatkozóan tehát mindkét esetben ugyanaz a következtetés adódik: a lexikai tételnek a szintaxis számára hozzáférhető formában őriznie kell az idiómát alkotó egyes szavak szintaktikai jellemzését és a szavak közötti alapvető (sorrendtől független) szintaktikai viszonyokat is. Az idiómát elemzetlenül megadó (8a) típusú reprezentáció helyett tehát mindenképpen egy olyan tételt kell megalkotnunk, amely tartalmazza a (8b) alatt megadott információkat is:

(8) a. bedobja a törülközőt: V, 'ABBAHAGYJA A KILÁTÁSTALAN KÜZDELMET'

b. 1. a *bedob* kategóriája: V
2. az *a törülközőt* kategóriája: DP_{acc}
3. DP_{acc} a V szintaktikai tárgya

A reprezentáció végleges formájának kialakításához azonban még egy további problémát is meg kell oldanunk. Gondolatmenetünkben most ugyanis ott tartunk, hogy a jelentés az idióma egészéhez tartozik, nem osztható el az őt alkotó szavak között, ám a forma nem egészben, hanem „szétszedve", szavanként kerül be a mondatszerkezetbe. Hogyan jelenik meg akkor az idióma jelentése a mondat jelentésében? Az általunk használt keretben erre a problémára csak a következő — némiképpen mechanikusnak tűnő — megoldás kínálkozik. Az idióma teljes jelentésével a szavak egyikét, a szerkezet fejét terheljük meg, s az idióma többi elemét jelentés nélkülinek tekintjük: olyan formáknak, amelyeknek a mondatban való jelenléte elengedhetetlen ahhoz, hogy a szerkezet feje a kérdéses jelentésben előfordulhasson. Mindezt (bizonyos további részleteket figyelmen kívül hagyva) a következő módon rögzítjük:

(9) *bedob*: V, 'ABBAHAGYJA A KILÁTÁSTALAN KÜZDELMET' < Alany, Tárgy > (*törülköző*; eset: acc; det: *a*)

A (9) alatti felírást a következőképpen olvashatjuk ki: a *bedob* szó az 'abbahagyja a kilátástalan küzdelmet' jelentést hordozza akkor, ha a mondat a tárgy pozíciójában a jelentés nélküli *törülköző* alakot tartalmazza tárgyesetben és határozott névelővel. Ahhoz azonban, hogy ez a feltétel egyáltalán teljesülhessen, eszközrendszerünket tovább kell finomítanunk: lehetővé kell tennünk, hogy bizonyos szavak esetében pusztán azok hangalakja (tehát a jelentésétől megfosztott forma) is behelyettesíthető legyen a mondatszerkezet megfelelő helyeire. A technikai megvalósítás részleteitől itt eltekinthetünk.

A (9) alatti felírásból ugyan már leolvasható, hogy e tételben egy régenssel állunk szemben, ám igen fontos részletek továbbra is tisztázatlanok maradtak. Mindenekelőtt az, hogy tulajdonképpen hány argumentummal is kell itt számolnunk. Erre a kérdésre csak úgy adhatunk kielégítő választ, ha felidézzük a szemantikai argumentumok és a vonzatok megkülönböztetéséről mondottakat: a szemantikai argumentum a régens szemantikai reprezentációjának üres helyeit kitöltő jelentésleírás, míg

a vonzat a régens környezetében megjelenő, a régens által megkívánt nyelvi forma (függetlenül attól, hogy argumentumot nevez-e meg). Az egyszerűbb esetekben ugyan mindegyik szemantikai argumentumot egy-egy vonzat fejezi ki, s minden vonzat egy-egy szemantikai argumentumot jelenít meg, de már találkoztunk ettől eltérő esetekkel is: a tárgyatlanul használt *eszik*-et például olyan régensnek tekintettük, amelynek két szemantikai argumentuma közül csak az egyik fejezendő ki vonzattal. (9)-et alaposabban végiggondolva megállapíthatjuk, hogy itt egy ellenkező típusú meg nem feleléssel állunk szemben: a vizsgált idiómát tartalmazó mondatban formailag mindig két bővítménynek kell jelen lennie, a szemantikai reprezentáció azonban csak egyetlen üres argumentumhelyet tartalmazhat (a küzdelmet feladó argumentum — példánkban János — megnevezésére). A másik vonzat „nem nevez meg szereplőt", nem egy további szemantikai argumentum kifejezését szolgálja, azaz olyan egység, amely a mondatban nem kap thematikus szerepet. Egy pontosabb felírásban mindezt a következőképpen rögzíthetjük:

(10)

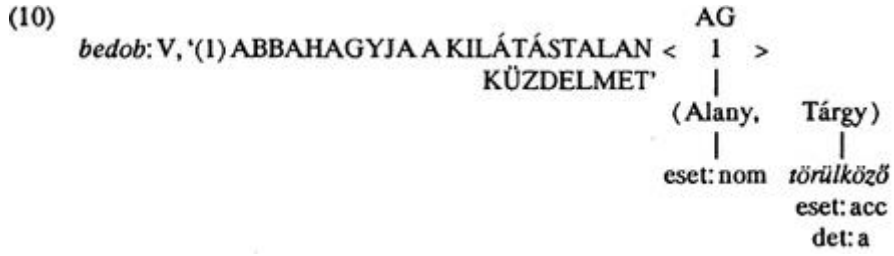

Thematikus szereppel nem rendelkező bővítményekkel a magyar nyelvben csak lexikai egységek részeiként találkozhatunk. A konfigurációs nyelvekben azonban más esetekben is találkozhatunk ilyen bővítményekkel: tipikus képviselőik az úgynevezett expletívumok (*it, there* az angolban, *es* a németben stb).

Az idiómák kezelésének kérdését technikai értelemben ezzel megoldottnak tekinthetjük. A (10)-hez vezető gondolatmenet kapcsán azonban joggal merülhet fel egy „füozofikusabb" kérdés, amelyet érdemesnek tartunk röviden megemlíteni. Ez a kérdés a következő: Végül is az idióma egészét tekintjük-e régensnek vagy pedig csak a fejét?

Mivel régensnek csak lexikai tétel minősülhet, a válasz attól függ, hogy a fejnek alárendelt formát az idiómát képviselő lexikai tétel részének, vagy csupán attól megkövetelt, de a mondatba külön beviendő tételnek tekintjük-e. Az általunk ismertetett megoldás egyértelműen az utóbbi utat járja. Mint említettük, az idiómákat tartalmazó szerkezeteket a szintaxisban semmilyen látható jegy nem különbözteti meg a nem-idiomatikus szerkezetektől. Tagjaiknak a hasonló nem-idiomatikus szerkezetek részeinél esetleg korlátozottabb szórendi szabadsága nem mondattani, hanem jelentésbeli tulajdonságaik következménye. Sajátosságuk a szintaxisban mindössze annyi, hogy a bennük szereplő bővítményeknek nem kell thematikus szerepet kapniuk (a théta-kritériummal való ütközés elkerülhető azzal, hogy ilyen mentességet csak jelentés nélküli formák kaphatnak — avagy úgy, hogy az ilyen formákat automatikusan egy formális (pl. Ø) théta-szereppel látjuk el). A formális viszonyok alapján tehát a

szintaxisban a grammatikai fej minősül régensnek. Szemantikailag a tételben feltüntetett szemantikai reprezentáció szabja meg, hogy hány (és milyen thematikus szerepű) szemantikai argumentumot kell figyelembe vennünk. Amig ezt a két síkot külön-külön tekintjük, az egység idióma volta fel sem fedezhető: az idióma-jelleg tulajdonképpen csak akkor és ott fogható meg, amikor és ahol ezt a két síkot egymásra vonatkoztatjuk — vagyis a szótárban. Az idiómát nem az különbözteti meg más lexikai tételektől, hogy valamiféle sajátos jelentést hordoz, hiszen az idiómák jelentése is ugyanolyan természetű entitás, mint bármely más nyelvi egység jelentése. Az idióma sajátossága abban rejlik, hogy jelentése több szintaktikailag önálló forma együtteséhez kapcsolódik anélkül, hogy megosztható lenne közöttük. A (10) mintájára felépülő szótári tétel ezt a jelentést látszólag (és formailag) az idióma grammatikai fejeként funkcionáló formához társítja. A tétel azonban azt is kimondja, hogy ez a forma a szóban forgó jelentést kizárólag akkor kaphatja meg, ha a mondatban jelen vannak egyéb formák is — tartalmilag tehát a jelentést a formák együtteséhez társítja. A szótári tétel végül is tehát a következőképpen tükrözi az idióma kettősségét:

1. a tétel jelentése több forma együtteséhez tartozik;
2. e formák között FORMáLIS régens—vonzat viszony áll fenn;
3. a jelentéstől esetleg megkívánt szemantikai argumentumok szintaktikailag a fejként funkcionáló forma vonzataiként fejeződnek ki.

Illusztráló példánk azt az általánosnak mondható idiómaszerkezetet képviseli, amelyben az idiomatikus jelentés mintegy „rátelepszik" a kész formára, s a szemantikai argumentumok kifejezésére változtatás nélkül átveszi a kész formát (a szerkezet fejéhez annak eredeti jelentésében tartozó vonzatstruktúrának a formáját). Ha ritkábban is, de előfordul, hogy az idiomatikus jelentés felvétele „visszahat" az eredeti formára, s az idiómához tartozó vonzatstruktúra formailag sem azonos a fej egyetlen eredeti vonzatstruktúrájával, pl.:

(11) a. János szemet hunyt a hiányosságok fölött.
b. Péter számot vetett a helyzetével.
c. Mari végre szóba állt az anyjával.
d. Pali igényt tart az örökségére.

A *huny* ige egyetlen kombinálható jelentésben sem használatos *vki vmit vmi fölött* formájú vonzatstruktúrával, s hasonló megállapítást tehetünk a többi példa kapcsán is. Az idióma lexikai tételében természetesen magának az idiómának a jellemzését kell megadnunk, s ebben nem lehet zavaró tényező az, hogy a fej máshol nem rendelkezik ilyen formájú vonzatstruktúrával. A *szemet huny* idióma lexikai tétele tehát a következő:

(12)

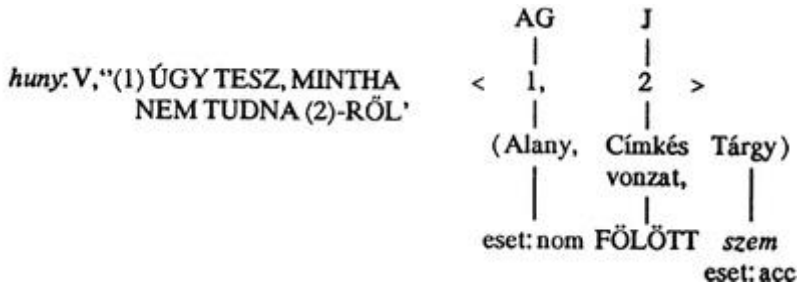

Az idiómák kezelése természetesen még számtalan további részletkérdést vet fel, amelyekkel jelen keretek között nincs módunk foglalkozni. A téma lezárásaképpen mindössze egyetlen további szerkezettípust említünk meg szerkezeti érdekessége miatt. A meglehetősen gyakori típust a következő példákkal illusztrálhatjuk:

(13) **pártját fogja vkinek, nehezére esik vkinek, nyakára hág vminek, tudatára ébred vminek, ínyére van vkinek**

Az efféle idiómák szintaktikai sajátossága abban rejlik, hogy birtokos személyragos tagjuk és dativusragos vonzatuk nem származtatható le egy egyetlen szintaktikai összetevőt képviselő birtokos szerkezetből (vö. A főnévi csoport c. fejezet birtokos szerkezetről szóló részeivel):

(14) a. *János csak Péter(nek a) pártját fogta.
b. *A munka Zoli(nak a) nehezére esett.
c. *A pénz(nek a) nyakára Mari hágott.
d. *Kati a felelőssége('nek a) tudatára ébredt.
e. *János(nak az) ínyére az ebéd volt.

Ezeket az idiómákat szótárunkban ilyen tételekkel képviseltethetjük:

(15)

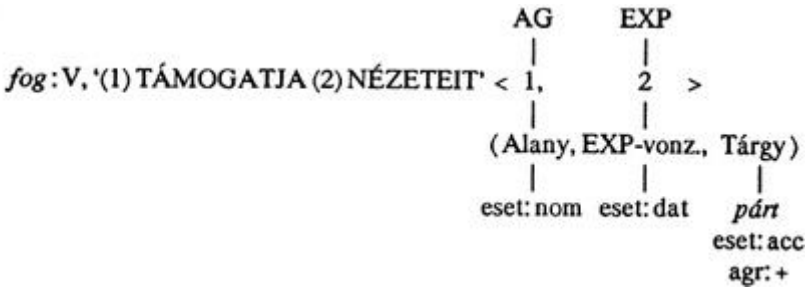

8.2. Igekötős igék

Az igékre mint régensekre vonatkozó megállapításainkat mind ez ideig minden megkülönböztetés nélkül vonatkoztattuk mind a (16a), mind a (16b) elemekkel illusztrálható csoportok tagjaira:

(16) a. **ül, tör, megy, néz, vág, fontolgat, győz stb.**
b. **leül, átül, széttör, letör, szétmegy, tönkremegy, végignéz, lenéz, felvág, megfontol, meggyőződik stb.**

Amennyiben a (16b) alatti igék — az úgynevezett igekötős igék — mindig csak a fenti (igekötő+ige) formában fordulnának elő mondatainkban (mint például az orosz nyelv igekötős igéi), úgy fejezetünkben nem lenne szükség elkülönített tárgyalásukra: morfológiai felépítésüknek, az igekötők által elődiézett jelentésváltozásoknak és argumentumstruktúra-változásoknak a leírására (bármennyire változatosak is azok) maradéktalanul elégséges lenne az az eszközrendszer, amely az igekötőtlen igéken működő szótári folyamatokat (összetétel, képzés stb) kezeli.

8.2.1. A szófajisággal kapcsolatos problémák

A magyar nyelvben — szemben az orosszal — az igekötős igét nem tekinthetjük minden további nélkül összetett vagy képzett szónak, hiszen a (17) alattiakhoz hasonló mondatszerkezetek mindenekelőtt azt kérdőjelezik meg, hogy egyáltalán egyetlen szónak tekinthetők-e az ilyen egységek:

(17) a. Péter nem *ült le.*
b. A vázát János *törte szét.*
c. *Fel* csak Mari *ment.*

A sorrend változtathatósága és az igekötőnek az igétől való elszakíthatósága alapján teljességgel logikusnak tűnhet az az álláspont, hogy valójában a (16b) alatti alakok is két-két szóból állnak, s pusztán az egybeírás helyesírási konvenciója teremti azt a látszatot, mintha az igekötő+ige egység egyetlen szó lenne. Ezzel a nézettel azonban szöges ellentétben áll az anyanyelvi beszélők intuíciója, akik az igekötős igét egyetlen szónak érzik. Ezt az intuíciót hűen tükrözik szótáraink is, amelyek az igekötős igéket szintén szavaknak tekintik.

Nyelvtanaink viszont általában azt a felemás gyakorlatot követik, hogy az igekötős igéket a legnagyobb természetességgel szerepeltetik az igei szófaj elemei között, de ugyanakkor az igekötőket-önálló (bár „átmeneti") szófajként tárgyalják. Más szófajoktól eltérően azonban az ide sorolt elemeket felsorolás6al adják meg. Az igekötőlistákhoz csatlakozó kommentárok tartalmilag semmiképpen sem tekinthetők a „szófaj" definícióinak, legfeljebb olyan kiegészítő megjegyzéseknek, amelyek a csoport több-kevesebb elemének eredetére, formai tulajdonságaira, jelentésére és használatara vonatkoznak. A listák ráadásul szerzőről szerzőre változnak. Az igekötőkkel kapcsolatos általános bizonytalanságot mi sem jellemzi jobban, mint néhány forrás igekötőlistájának egymás mellé állítása. Egy ilyen összehasonlításra ad módot a (18) táblázat. A források a következők (a *-gal megjelölt művek listáit a szerzők nem minősítik teljesnek):

1. HSz8.*: *Helyesírási szabályzat* 8. kiadása (3. lenyomat)
2. HSz10.: *Helyesírási szabályzat* 10. kiadása Budapest. (Első lenyomat: 1954)
3. Rácz—Takács*: Rácz Endre-Takács Etel: *Kis magyar nyelvtan* (Budapest, 1959)
4. MMNyR: *A mai magyar nyelv rendszere* (Budapest, 1961, 1962)
5. Temesi—Rónai—Vargha*: Temesi Mihály—Rónai Béla—Vargha Károly: *Anyanyelvünk* (1955)

6. Szemere: Szemere Gyula: *Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára*. 4. kiadás (1965)
7. Ért.Sz.: *A magyar nyelv értelmező szótára* I—VII. (Budapest, 1959–1966)
8. Jakab: Jakab István: A magyar igekötők állományi vizsgálata. Nyelvtudományi Értekezések 91. (1976)

A táblázat megfelelő helyein + jelöli azt, hogy az elem szerepel az adott munka igekötőlistáján. Ahol a szerzők nem állították azt, hogy teljes igekötőlistát adnak, ott a náluk nem szereplő igekötőnél se +, se — jel nincs kitéve a táblázatban. Csak a — jel jelenti azt, hogy az adott elem a szerzők szerint egyértelműen nem igekötő. A táblázat második oszlopa ebből a szempontból sajátos: mivel a HSZ10. és Rácz-Takács listája teljesen azonos, e két mű adatai ebben az oszlopban összevontan szerepelnek. A listát azonban a HSZ10. teljesnek tünteti fel, mig Rácz—Takács ezeket csak mint a leggyakoribb igekötőket említi. Az Értelmező szótár oszlopában a zárójelek nélküli + jel arra utal, hogy az adott elem a neki szentelt szócikkben igekötői minősítéssel (vagy azzal is) szerepel, míg a zárójelek között álló + azt jelenti, hogy bár az adott elem szócikkben nincs igekötőnek minősítve, de egyes igék tételeiben mint felvehető igekötő van megnevezve.

(18)

	HSz8.*	HSz10., Rácz—Takács*	MMNyR	Temesi—Rónai—Vargha*	Szemere	ÉrtSz	Jakab
abba	+	+	+	+	+	+	–
agyon	+	+	+	+	+	+	+
alá	+	+	+	+	+	+	+
alább		–	–		–	(+)	–
alul		–	–		–	(+)	–
által	+	–	–	+	–	+	–
át	+	+	+		+	+	+
átal		–	–		–	+	+
be	+	+	+	+	+	+	+
bele	+	+	+	+	+	+	+
belül		–	–	+	–	–	–
benn	+	–	–		–	(+)	–

	HSz8.*	HSz10., Rácz—Takács*	MMNyR	Temesi—Rónai—Vargha*	Szemere	ÉrtSz	Jakab
cserben		–	–		–	(+)	–
egybe	+	–	–	+	+	+	+
egyet		–	–		–	(+)	–
együtt		–	–		–	+	–
el	+	+	+	+	+	+	+
elé	+	+	+	+	+	+	+
elébe	+	–	–	+	–	–	–
ellen	+	+	+		+	(+)	–
ellent		–	–		–	(+)	–
elő	+	+	+		+	+	+
előre	+	–	–	+	+	+	+
elül		–	–	+	–	–	–
észre		–	–		–	(+)	–
fel	+	+	+	+	+	+	+
félbe	+	+	+	+	+	+	–
félre	+	+	+	+	+	+	+
felül	+	+	+	+	+	+	–
fenn/fönn	+	+	+	+	+	+	–
fent		–	–	–	+	–	–
hanyatt		–	–	+	–	–	–
haza		–	–		+	+	+
hátra	+	+	+	+	+	+	+
helyben		–	–		–	(+)	–
helyre	+	+	+	+	+	+	–
helyt		–	–		–	(+)	–
hozzá	+	+	+	+	+	+	+
ide	+	+	+	+	+	+	–
jól		–	–		–	(+)	–
jót		–	–		–	(+)	–
jóvá		–	–	+	–	(+)	–
keresztbe		–	–	+	–	–	–
keresztül	+	+	+	+	+	+	+
ketté		–	–		+	+	–
kétségbe		–	–		–	(+)	–
ki	+	+	+	+	+	+	+
kinn		–	–	+	–	–	–
kívül	+	–	–	+	–	–	–
kölcsön	+	–	–		+	(+)	–
körbe		–	–		–	(+)	–
köré		–	–	+	–	–	–
körül	+	+	+	+	+	+	+
közbe	+	+	+	+	+	+	–
közben		–	–	+	–	(+)	–
közre		–	–	+	–	(+)	–
közzé	+	+	+	+	+	(+)	–
külön		+	+		+	(+)	–
le	+	+	+	+	+	+	+
létre		–	–		+	(+)	–
meg	+	+	+	+	+	+	+
mellé	+	+	+	+	+	(+)	–
neki	+	+	+	+	+	+	–

	HSz8.*	HSz10., Rácz—Takács*	MMNyR	Temesi—Rónai—Vargha*	Szemere	ÉrtSz	Jakab
oda	+	+	+	+	+	+	+
odább		–	–		–	(+)	–
ott		–	–	+	–	(+)	–
össze	+	+	+	+	+	+	+
rá/reá	+	+	+	+	+	+	+
rajta	+	+	+	+	+	+	–
síkra		–	–		–	(+)	–
szembe		–	–		+	+	–
szerte		–	–	+	+	+	–
széjjel		–	–		+	+	–
szét	+	+	+		+	+	+
teli/tele		–	–	+	+	+	–
tova	+	+	+		+	+	–
tovább	+	+	+		+	+	–
tönkre		–	–		+	+	–
túl	+	+	+	+	+	+	+
utána	+	+	+		+	+	+
utol		–	–	+	+	(+)	–
újjá		–	–		+	+	–
újra	+	–	–		+	+	–
vele		–	–		–	(+)	–
végbe	+	+	+		+	+	–
véghez		–	–		+	+	–
végig		+	+		+	+	+
végre	+	–	–	+	+	+	–
viszont		–	–		+	+	–
vissza	+	+	+	+	+	+	+

A táblázatot szemügyre véve nem is az a legmeglepőbb, hogy a rajta szereplő 90 elem besorolása milyen változatosságot mutat a szerzők között, hanem az, hogy mennyire véletlenszerű benyomást kelt mindegyik lista önmagában véve is. Ahol szerepel az *ott,* nem szerepel az *itt*; mindegyiken igekötő az *alá* és az *utána,* legtöbbjükön a *mellé,* némelyiken az *elé,* egy helyen a *köré* is, de egyiken sem az a *fölé, mögé, közé*. (Az *alá* egyöntetű megítélésében fontos szerepet játszhat, hogy ez az elem homonim, s egyik jelentésében nem más, mint a *le* régies szinonimája.) Szinte mindenhol igekötő a *fenn/fent,* egyeseknél az a *benn/bent,* egy helyen a *kinn/kint* is, de sehol sem igekötő a *lenn/lent*. Ezekhez hasonlóan sehol sem egységes a *kívül, belül, alul, felül, elöl/élül, hátul* sor tagjainak a besorolása sem. Az alapjelentésük és formai felépítésük alapján egy csoportba kívánkozó elemek különböző megítélése mögötti okokat keresve úgy tűnik (bár ezt egyetlen szerző sem említi kritériumként), mintha nem kis mértékben azon múlna a dolog, hogy vannak-e olyan igék, amelyekkel az adott elem idiomatikus jellegű egységet alkot: minél egyértelműbb, hogy vannak, annál több szerző tartja igekötőnek az elemet. Aligha lehet bármilyen más szempontra gondolni ott, ahol az igekötőnek minősített elem mindössze két-három — vagy éppen csak egyetlen egy — igéhez kapcsolódhat: *abba(hagy, -marad), cserben(hagy), egyet(ért), ellent(mond), észre(vesz), jóvá(hagy, -ír, -tesz), jót(áll), közben(jár), közzé(tesz), síkra(száll), végbe(megy, -visz), véghez(visz)*. Ezek kapcsán viszont óhatatlanul felmerül a kérdés: ha a *cserbenhagy,* a *jótáll,* a *jóváhagy,* a *síkraszáll* stb. igekötős igének minősül, akkor miért nem az a *lóvá tesz,* a *részt vesz,* a *számba vesz,* a *számon kér,* a *sorba áll,* a *hidegre tesz,* a *lépre csal* vagy akár a *palira vesz*?

Mindezek a bizonytalanságok nem egyszerűen egy szófaji definíció hiányából fakadnak. Valójában az is teljességgel tisztázatlan, hogy amikor egy-egy elemet igekötőnek nevezünk, akkor ezzel szófajára,

szemantikai típusára vagy szintaktikai funkciójára utalunk-e. Ahhoz, hogy valamivel tisztábban láthassunk, vizsgálódásaink során következetesen meg kell különböztetnünk egymástól ezt a három síkot. Előre kell bocsátanunk, hogy az igekötős igék és a hozzájuk hasonló igés szerkezetek problémaköre a magyar nyelvtannak mindmáig talán a legnagyobb talánya, s e munka keretében nem vállalkozhatunk többre, mint arra, hogy ebből a szinte kimeríthetetlenül változatos jelenségkörből a leginkább szabályos esetekre néhány igen elnagyolt állítást teszünk.

8.2.2. Az igekötők szórendi viselkedése

Részeinek szintaktikai önállósága miatt abban a kérdésben, hogy egy szó-e az igekötős ige, vagy pedig két szóból áll, bizonyításra — mint arra már utaltunk — az előbbi álláspont szorul, így az alábbiakban abból a feltevésből fogunk kiindulni, hogy két külön szóval van dolgunk. Ennek a kiindulásnak a jogosságát nem teszi kérdésessé az igekötős igékből képzett szótári tételek (igenevek, főnevek stb.) létezése, amelyeken belül az igekötő nyilvánvalóan nem tekinthető önálló szónak. Elvben ugyanis bármelyik önálló szó előfordulhat összetételek alkotórészeként is.

A szófaji csoportokat az általuk betölthető szintaktikai funkciók különböztetik meg egymástól. Önálló igekötői szófajról csak akkor beszélhetünk, ha kimutattuk, hogy az ide sorolt elemek azonos szintaktikai funkciókat vehetnek fel, s e szintaktikai funkciók halmaza nem azonos egyetlen más szófajra jellemző szintaktikaifunkcióhalmazzal sem. Az eltérő szintaktikai funkciót betöltő egységek a mondatszerkezetben általában különböző helyeken fordulhatnak elő, azaz felmérésükhöz mindenekelőtt az elemek mondatszerkezetben pozícióit kell feltérképeznünk.

Ezzel kapcsolatban legelőször is azt kell leszögeznünk, hogy a szokásosan igekötőknek minősített elemek (amennyiben eltekintünk az „egy szó — két szó” kérdéstől) semmiféle sajátos, csak rájuk jellemző mondatbeli viselkedéssel nem jellemezhetők. Igaz, viselkedésük egymás között — alapvetően — azonosnak mondható, ám pontosan velük megegyezően viselkedik számtalan egyéb mondatrész is. Ennek igazolására először felsoroljuk az igekötők közös viselkedésbeli sajátosságait, majd azokat a bővítménytípusokat, amelyek szinte pontosan ugyanígy viselkednek.

Az igekötők legszembetűnőbb közös sajátossága az, hogy a semleges (fókusz szerepű összetevőt nem tartalmazó), egyenletes hangsúlyozással megformálandó mondatokban (egy-két kivétellel, vö. 3.8.: (40a)4.) mindig közvetlenül megelőzik az igét, s ilyenkor ők maguk hangsúlyt viselnek, míg az ige hangsúlytalan ((19a)). Semleges mondatban tehát sem topikként, sem az ige mögött nem fordulhatnak elő ((19b, c)). Egyenletes hangsúlyozású mondatokban (elsősorban időviszonyítást kifejező összetett mondatok tagmondataiban) bizonyos feltételek teljesülése esetén (l. az aspektusról szóló fejezetet) állhatnak az ige mögött is, amely ilyenkor szintén hangsúlyos. Ezek a mondatok azonban mindig sajátos aspektuális értelmezést hordoznak, s aligha tekinthetők semlegeseknek ((19d)). Az igét közvetlenül megelőző pozícióban viselhetik a nem-semleges mondat fókuszhangsúlyát is ((19e, f)) — ezek a mondatok nyomatékosító értelmezést hordoznak). Amennyiben viszont más egység a mondat fókusza, normális helyük az igét közvetlenül követő pozíció ((19g)). Ha ennél hátrább helyezzük őket, kétes

elfogadhatóságú, bár nem feltétlenül agrammatikus mondatokat kapunk ((19h-i)). Fókuszt tartalmazó mondatban előfordulhatnak balra kihelyezve is, mint kontrasztív értelmezésű topikok ((19)j).

(19) a. A 'gyerekek 'meg-várták a 'nagymamát az 'előadás után.
b. *'Meg a 'gyerekek 'várták a 'nagymamát az 'előadás után.
c. *A 'gyerekek 'várták 'meg a 'nagymamát az 'előadás után.
d. 'János már 'ment 'át az 'úttesten, amikor Mari utánaszólt.
e. A 'gyerekek 'megvárták a 'nagymamát az 'előadás után.
f. A gyerekek az előadás után ''megvárták a nagymamát.
g. A gyerekek az ''előadás után várták meg a nagymamát.
h. ?A ''gyerekek várták a nagymamát meg az előadás után.
i. *A ''gyerekek várták a nagymamát az előadás után meg.
j. 'Meg (csak) a ''gyerekek várták a nagymamát.

Megemlítendőnek tartunk egy további jellegzetességet is. Az eldöntendő kérdésekben a hangsúlyt viselő igekötő közvetlenül megelőzi az igét ((20a)). Ezekre a kérdésekre igenlő válaszként elég megismételni az igekötőt ((20b)):

(20) a. — Megírtad a leckét?
b. — Meg.

A (20b)-vel illusztrált jelenségben semmi meglepő nincs, ha az igekötőt önálló szónak tekintjük. A magyarban ugyanis általános szabályként mondható ki, hogy az eldöntendő kérdésre mindig adható igenlő válasz úgy, hogy a kérdés irtóhangsúlyt viselő összetevőjét megismételjük:

(21) a. — Péterrel beszéltél?
— Péterrel.

b. — Beszéltél Péterrel?
— Beszéltem.

A felsorolt szórendi sajátosságok nagyjában-egészében a (18) táblázatban szereplő mindegyik elemre érvényesek. A problémát az okozza, hogy korántsem csak rájuk.

8.2.3. Az igekötőkéhez hasonló viselkedésű további egységek

Az előző pontban jellemzett viselkedés (az elfoglalható szórendi pozíciók és az ott kapott értelmezés) az igekötőknek tartott elemeken kívül pontosan vagy legalábbis alapvetően ráillik a legkülönbözőbb morfológiai felépítésű, szintaktikai kategóriájú és a legkülönbözőbb szintaktikai funkciók külső jegyeit hordozó egységek egy egész seregére — igaz, egy részükre csak akkor, ha bizonyos régensek társaságában fordulnak elő. (22) alatt felsoroljuk ezek legjellemzőbb típusait. Minden egyes példánál megadjuk az egység kategóriáját, valamint azt a szintaktikai funkciót, amelyet az egység betölt, illetve amelynek külső jegyeit viseli:

(22) a. ragos köznév; idiómarész:
Péter *számba* vette az esélyeket.
b. ragos tulajdonnév; idiómarész:
Péter *palira* vette Jánost.
c. ragos köznév; predikatív vonzat:
Péter *szénné* égette a húst.
d. ragos melléknév; predikatív vonzat:
Péter *pirosra* festette a kerítést.
e. ragtalan melléknév; állítmány (névszói része):
Péter tegnap *beteg* volt.
f. ragtalan köznév; állítmány (névszói része):
Péter tavaly *katona* volt.
g. személyjeles köznév; alany:
Péternek *láza* van.
h. ragos melléknév; predikatív vonzat:
Péter *okosnak* tartja Marit.
i. ragos köznév; predikatív vonzat:
Péter *mormotának* csúfolja Marit.
j. határozószó; állítmányrész:
Péter tegnap *rosszul* volt.
k. határozószó; határozói vonzat:
Péter *jól* bánik Marival.
l. ragos köznév; tárgy:
Péter *újságot* olvas a kertben.
m. ragtalan köznév; alany:
Péternek *víz* ment a szemébe.
n. főnévi igenév; predikatív vonzat:
Péter *úszni* akar.
o. határozószó; szabad határozó:
Péter *ügyesen* vezeti a labdát.
p. ragos vagy névutós DP; direkcionális vonzat:
Péter *az asztalra / az ágy alá* tette a könyvet.
r. ragos vagy névutós DP; lokális vonzat:
Péter *a kamrában / az ágy alatt* tartja a könyveit.

Vonzatok — nem meglepő módon — csak meghatározott régensek (ill. régenscsoportok) mellett veszik fel az igekötőkre jellemző viselkedést. Más igék vonzataiként vagy szabad határozókként ugyanezek az egységek másképpen viselkednek. A hangsúlykérő igék (l. 3.8.: (40)b) vonzatai például sohasem mutatnak „igekötőszerű" vonásokat, míg a hangsúlykerülők és a határozatlan vonzatúak (l. ugyanott) valamelyik bővítménye mindig ilyen viselkedésű. Általában véve azonban bármely igekötőtlen ige névelőtlen köznévvel kifejezett vonzata „igekötőszerűen viselkedik" (mint a 3.8. pontban említettük, a hangsúlykérő igék vonzatai nem lehetnek névelőtlenek), s ugyanígy viselkednek a predikatív vonzatok is minden nem-hangsúlykérő igekötőtlen ige mellett.

A fenti listával illusztrált egységek egy további érdekes közös tulajdonsággal is rendelkeznek. Az igékből *-ás/-és*-sel képzett főnevek valamilyen formában általában megtarthatják alapigéjük vonzatait. A legáltalánosabb megoldás az, hogy a vonzat (az alany és a tárgy kivételével, amelyekre más szabályok vonatkoznak) eredeti formájában, de a *való* szó közbeiktatásával jelenik meg a régens *-ás/-és* képzős alakja előtt ((23)). A (22) listán bemutatott egységek azonban — amennyiben a nominalizáció egyáltalán elvégezhető vagy nem összetételt eredményez —, sohasem igénylik a *való* jelenlétét, sőt az esetek egy

részében kimondottan összeférhetetlenek vele ((24)). (A jelenség további részletezését l. A főnévi csoport szerkezete c. fejezetben.)

(23) **A Péterrel való beszélgetés nagyon felbosszantott.**

(24) (a) α. **A kerítés pirosra festése miatt Mari megharagudott Péterre.**
ß. **? A kerítés pirosra való festése miatt Mari megharagudott Péterre.**
(b) α. **Péter úszni akarása megkönnyítette a helyzetet.**
ß. *** Péter úszni való akarása megkönnyítette a helyzetet.**
(c) α. **Mindenki a pápa Pestre érkezéséről beszél.**
ß. **? Mindenki a pápa Pestre való érkezéséről beszél.**

Az ilyen típusú szerkezetekben a szóban forgó bővítményeknek közvetlenül a régensük előtt kell állniuk; nem ékelődhet közéjük jelző sem ((25a)), ami a *való*-val kapcsolt vonzatok esetében nem rontja el a szerkezetet ((25b)):

(25) a. ***A kerítés pirosra alapos festése miatt elkéstünk.**
b. **Az előírásokhoz való szigorú ragaszkodás bajt okozott.**

Az igekötős igék *-ás/-és* képzős szerkezeteiben ugyanezeket mondhatjuk el az igekötők elhelyezkedéséről:

(26) (a) α. **János meg-érkezése mindenkit meglepett.**
ß. *** János meg való érkezése mindenkit meglepett.**
(b) α. *** János meg váratlan érkezése mindenkit meglepett.**
ß. **János váratlan meg-érkezése mindenkit meglepett.**

Megszokott szemléletünk számára (amelyben az igekötő+ige sorrendű egységet egyetlen szónak tekintjük) ez természetesnek tűnik, annál is inkább, hogy az igekötő az igeszármazékokban sokkal kötöttebb, mint a személyragos igealakokban. Mindenesetre van olyan elem, amely az igekötőt el tudja szakítani az *-ás/-és* képzős tőtől is — ez a *nem*:

(27) **János meg nem érkezése esetén nagy bajba kerülhetünk.**

Az *-ás/-és*-es szerkezeteknek ezek a tulajdonságai azért érdemelnek említést, mert a (22) alatt felsorolt egységek — hacsak *való*-val nem társulnak — kizárólag igekötőtlen igékből képzett *-ás/-és* képzős alakokhoz csatlakozhatnak, azaz a nominalizációkban külcsönösen kizárják egymást az igekötőkkel ((28a, b)). *Való*-val kapcsolt vonzatok esetében ezt nem tapasztaljuk ((28c, d)):

(28) a. ***A pápa Pestre meg-érkezése miatt elmaradt az előadás.**
b. ***A kerítés pirosra be-festése jó ötlet volt.**
c. **A pápa Pestre való meg-érkezése miatt elmaradt az előadás.**
d. **A kerítés pirosra való be-festése jó ötlet volt.**

Ezek a jelenségek számunkra azért fontosak, mert két elem rendszerint akkor zárja ki egymást egy szerkezetből, ha mindkettő ugyanarra a szerkezeti helyre, azaz ugyanarra a funkcióra pályázik. (Egy-egy szerkezeti helyet ugyanis — a mellérendelés könnyen felismerhető eseteitől eltekintve — egyidejűleg csak egy elem tölthet be.) Ehhez most hozzátehetjük, hogy a (22)-ben felsorolt mondatszerkezetek semleges változataiban is ütközik egymással az igekötő és az ott említett egységek nagy része (ezt az ütközést gyakran feloldja valamelyik elemnek a fókuszba kerülése):

(29) a. *Péter pirosra befestette a kerítést.
b. *Péter szénné elégette a húst.
c. *Péter elégette szénné a húst.
d. *Péter újságot elolvasott a kertben.
e. *Péter újságot olvasott el a kertben.
f. *Péternek belement víz a szemébe.
g. *Péter mormotának kicsúfolja Marit.

Az eddig megismert jelenséghalmaz igen bonyolult képet tár elénk: a szokásosan igekötőknek minősített elemekkel lényegileg azonosan viselkedő egységek a legkülönbözőbb szintaktikai funkciók külső jeleit hordozzák magukon, kategoriális és morfológiai szempontból sem található bennük semmi közös. Mindazonáltal ez a jelenséghalmaz egyértelműen világossá teszi, hogy az igekötők természetének megértéséhez egy jóval nagyobb jelenségcsoportban kell rendet teremtenünk.

8.2.4. Az adatok értelmezése

A 8.2.3. pontban bemutatott, és viselkedésük felsorolt közös sajátosságain túl minden egyéb szempontból heterogénnek tűnő elemhalmaz viselkedésének értelmezése mindaddig reménytelen vállalkozás, amig nem tekintünk el az elemek között levő különbségektől, s nem kizárólag a hasonló viselkedés okának a megértésére törekszünk. Annak, hogy a legkülönbözőbb szintaktikai tulajdonságok jegyeit mutató egységek bizonyos régensek mellett hasonló viselkedést mutatnak, csak egyetlen mélyebb oka lehet: az, hogy az általuk betöltött funkciók természetében van valami közös, azok valamilyen közös sajátossággal bírnak. (Ez vagy közvetlenül váltja ki egyes régensek mellett az azonos viselkedést, vagy lehetővé teszi azt, hogy e régensek mellett maguk a funkciók változzanak meg: felvegyenek valamilyen másodlagos szerepet, amely a funkciót betöltő egységek formáját nem vagy csak kevéssé érinti, viszont azonos szórendi és egyéb kötöttségeket ró ki rájuk.)

A hagyományosan igekötőknek minősített elemek ennek az oknak a keresésében nagy segítséget jelenthetnek, mert az ő esetükben (legalábbis a szinkrón rendszerben) a feltételezhető közös tulajdonságnak tisztán kell megjelennie: az igekötők ugyanis semmilyen más helyzetekben és szerepben nem fordulnak elő a mondatainkban. Amennyiben valóban ez a helyzet, úgy reményünk van arra is, hogy az igekötőket szófajként definiálhassuk — mint azon szótári elemek összességét, amelyek elsődlegesen és kizárólag ennek a tulajdonságnak a hordozására, a szóban forgó funkciónak a betöltésére

alkalmasak. (Azt természetesen nem várhatjuk el, hogy egy így definiált szófaj akár csak megközelítőleg is a hagyományosan igekötőknek minősített elemhalmazt fedje le.)

A formák és (eredeti) szintaktikai funkciók tarkasága arra enged következtetni, hogy a viselkedésbeli hasonlóságot előidéző tulajdonság szemantikai okokkal magyarázható. Mivel a vonzatok bizonyos típusai csak meghatározott régensek mellett mutatják a kívánt viselkedést, valószínű, hogy a szemantikai okot csak a kérdéses egységek és az igék között fennálló kapcsolatok vizsgálatával találhatjuk meg. Ebből a szempontól alapvető fontosságú az a tény, hogy az igekötő+ige egység az anyanyelvi beszélők számára — mint ezt szótáraink szerkesztési hagyománya is tükrözi — egyetlen szemantikai egység: önálló szótári tételeknek érezzük őket.

Az igekötős ige éppúgy ige, mint az igekötő nélküli: mindkettő jelentése függvénnyel ábrázolható, s az időjárás-igék kivételével mind régensek. Az igekötő hozzáadása tehát függvényt jelölő egységből egy újabb függvényt jelölő egységet eredményez. Vizsgáljuk meg, milyen módokon állhat elő ez a helyzet.

Az egyik lehetséges kiindulás az, hogy az igekötő maga nem függvényt jelölő egység, s az igének vonzata. Az esetek döntő többségében nemigen találhatunk ezt a feltevést alátámasztó formai sajátosságokat. Az igekötő jelenléte az igék elsöprő többsége mellett nem kötelező. Ennél sokkal fontosabb az, hogy azok az egységek, amelyek nem függvényekként (vagy operátorokként) értelmezendők, csakis individuumokat vagy tényállásokat (illetve ezeken értelmezett változókat) jelölhetnek, s formailag mindig maximális főkategóriákkal vannak kifejezve. Az igekötőkre ezek egyike sem áll. Az igekötőlisták perifériáin ugyan felbukkannak ragos névszói formát hordozó elemek is (*jót-, egyet-, egybe-* stb.), de ezekre szintén vonatkozik az a módszerbeli fogadalmunk, hogy egyelőre figyelmen kívül hagyjuk a vizsgált egységek elsődleges szintaktikai funkciójára utaló esetleges jegyeket.

A másik lehetőség az, hogy mindkét egység függvényként értelmezendő, s egyikük argumentuma a másiknak. Az előbbinek ehhez függvényt felvevő, azaz „metafüggvénynek" kell lennie. Mivel igekötő és ige közül csak az előbbi nem fordulhat elő a másik nélkül — egészen speciális esetek kivételével (pl. Föl, föl, ti rabjai a földnek!). amelyekben az igekötő igekötővolta is kétségbe vonható, l. alább —, az a feltevés a természetesebb, hogy az igekötő a metafüggvény, és ő veszi fel argmnentumként az igét. Az alábbiakban az emellett szóló jelenségeket és érveket igyekszünk felsorolni.

Az igekötős ige maga is igei értékű egység, tehát a (szintaktikai) feje mindig az ige, sohasem az igekötő. A szerkezetben az igekötő a szintaktikailag alárendelt elem. (Ezért amennyiben valamelyik tag elhagyható a mondatból — mégpedig úgy, hogy az eredmény is formailag teljes mondat legyen —, az mindig az igekötő.) Ha az igekötőt nem tekintjük az ige vonzatának, akkor az egység szerkezeti sémája pontosan megfelel a szabad módosítót és módosítottját definiáló, 5.3.3.-ban megfogalmazott összefüggéseknek. A definíciót alább megismételjük:

(30) **Szabad módosítónak nevezzük bármely (X^0) kategóriájú összetevő alárendelt közvetlen összetevőjét (Y^i), amennyiben az nem vonzat:**

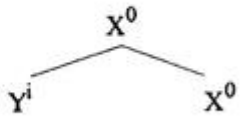

(ha Y^i nem vonzat)

A definíció értelmében tehát az az igekötő, amely nem vonzat, csakis szabad módosítónak tekinthető, amely mint metafüggvény, argumentumként veszi fel módosítottját, az igét. Az igekötő strukturális szabadsága ugyanakkor kisebb, mint a többi eddig megismert módosítóé: módosítottja nem lehet szintaktikai szerkezet, csakis szintaktikailag felbonthatatlan szótári egység (Erre utalva a továbbiakban a X^0_{lex} feltételes jelölést fogjuk használni).

A szabad módosítóból és módosítottjából álló szerkezet disztribúciós értelemben lehet akár endocentrikus, akár egzocentrikus (az előbbi akkor, ha vonzatstruktúrája azonos a fejével, az utóbbi, ha különbözik tőle). Az 5.3.3. pontban kizárólag endocentrikus szerkezetekkel találkoztunk, ezért érdemes megemlítenünk, hogy az igekötő gyakorta egzocentrikus szerkezetet alkot az igével. Ezek a szerkezetek további empirikus érveket szolgáltatnak megállapításunkhoz. Vegyük szemügyre az alábbi példákat:

(31) a. táncol, alszik, ugrál, mulat stb.
b. áttáncolja, átalussza, átugrálja, átmulatja az éjszakát
c. kitáncolja, kialussza, kiugrálja, kimulatja magát
d. összetáncol, összeugrál magának egy Mercedest
e. odatáncol, odaugrál valakihez

Az (a) alatt felsorolt, kiinduló tételükben kizárólag alanyi vonzatot kívánó igék a megadott igekötőkkel egzocentrikus szerkezeteket alkotnak, amelyek mindegyikéhez az alapigéétől különböző argumentumstruktúra tartozik. Amennyiben az igét az igekötő régensének tekintenénk, úgy mindegyik igéhez annyi szótári tételt kellene felvennünk, ahány különböző argumentumstruktúrával használható. Ezekben a megfelelő argumentumhelyek jellemzésének természetes módon részét képezné az az információ, hogy Igekötő kategóriájú egységekkel tölthetők ki. Ezzel azonban még semmit nem oldottunk meg. A kategóriára való utalás ugyanis az adott kategóriába tartozó bármely elem behelyettesítését engedélyezi az adott helyre, tehát mindegyik argumentumstruktúrát mindegyik igekötővel kitölthetőnek tüntetné fel. Szemantikai szelekcióra hivatkozva aligha lehetne az igekötővel kitöltendő argumentumhely jellemzését úgy leszűkíteni, hogy az már csak pontosan egy igekötő behelyettesítését engedélyezze. Ráadásul a szemantikai szelekció csak olyan egységek közül válogathat, amelyek bármely (nem idiomatikus) előfordulásukban saját állandó jelentéssel rendelkeznek. Az adott igekötők viszont általában sehol máshol nem hordozzák azt a jelentést, amit ezekben a szerkezetekben nekik tulajdoníthatnánk. Egyértelmű tehát, hogy nem a jelentésük alapján szelektálódnak. Bármilyen más, az igekötőt nem egyedileg megnevező kiválasztási szempont feltételezésével viszont amellett az

állítás mellett köteleznénk el magunkat, hogy az igekötők csak a struktúrába való belépésük következtében veszik fel a megfelelő jelentést. Ebben az esetben azonban az marad megmagyarázatlan, hogy miért nem kaphatják meg ugyanabban a szerkezetben ugyanazt a jelentést más igekötők is.

Járhatatlan lenne az a javaslat is, hogy az egyes argumentumstruktúrák jellemzése egyedileg jelölje ki az oda behelyettesíthető egyetlen igekötőt. Ez azt jelentené, hogy az adott vonzathelyet már a szótárban kitöltjük, azaz a lexikai tétellel az igekötő+ige egységet jellemezzük. Ténylegesen ez kétféleképpen valósítható meg. Az egyik lehetőség az, hogy az igekötős egységet idiómának minősítjük. Ezáltal elvész annak a lehetősége, hogy az igekötő által előidézett jelentésváltozás szabályosságát grammatikánk részévé tegyük. A másik lehetőség az, hogy képzett szónak vagy összetételnek tekintjük — ezzel azonban ellentmondunk saját kiindulásunknak, ti. annak, hogy az igekötő az ige vonzata.

Ha viszont az igekötő nem vonzata az igének, akkor definíciónkból következően ő módosítja az igét, s a (31) alatti jelenségek egyszerűen megmagyarázhatókká válnak. Az egyes igekötőket a szótárban több különböző jelentésű tétellel kell képviseltetnünk. (A *ki* jelentése a (31c) alatti példákban például nyilvánvalóan nem azonos a *kimegy a házból* típusú egységekben hordozott jelentésével). Az igékkel jelölt függvényeket egy-egy ilyen tétel mindig azonos módon módosítja, így az eredményül kapott igekötős igék jelentései egyöntetűen különböznek alapigéjük jelentésétől. A technikai megvalósításhoz elégségesek az eddig megismert eszközök, így mindössze egyetlen ilyen lexikai tételt mutatunk be példaként — a (31c)-ben előforduló *ki* igekötőét (Prev=igekötő):

(32) *ki*: Prev, '[(1) ADDIG VÉGZI (2)-T, AMIG MEG NEM ELÉGELI]' < AG, PROP >
(alany, pred.vonzat <AG>, tárgy)
(alany) refl.
és predikatív vonzat alanya=alany

8.3. Az igekötőszerűen viselkedő vonzatokról

Az igekötőkkel kapcsolatba hozott egyéb egységek túlnyomó többsége azonban egyértelműen az alapige valamely vonzatának külső jegyeit hordozza, s ezért feltehetően nem elégítheti ki a szabad módosító meghatározását. Vonzatokra jellemző formájú egységekkel a szokásosan igekötőknek tekintett elemek körében is találkozhatunk (*jóvátesz, egyetért* stb). Vizsgáljuk meg, mit mondhatunk ezekről az esetekről!

Feltételezésünk az volt, hogy azok a szintaktikai funkciók, amelyeket ezek az egységek töltenek be, rendelkeznek valamiféle közös sajátossággal, amely a megfelelő régensek mellett „előtérbe lép" vagy lehetővé teszi egy „másodlagos" funkció felvételét. Feltételeztük továbbá, hogy a közös tulajdonság vagy a másodlagos funkció azonos az igekötők elsődleges (és egyetlen) funkciójával. Most tehát azt kell ellenőriznünk, hogy ezek a feltételezések igazolhatóak-e valamilyen módon.

A (22) alatt felsorolt esetekkel kapcsolatban a szakirodalomban sokszor megfogalmazódott már az az állítás, hogy ezekben a mondatokban az igekötőszerűen viselkedő egység és az ige között kitüntetett

szemantikai kapcsolat áll fenn, mintegy kettejük együttese adja a mondat állítmányát. Ez a tény újabb — ezúttal szemantikai — adalékkal erősíti meg a (22) alatti régens—vonzat kapcsolatok és az igekötős igék rokonságát. Induljunk ki abból, hogy ez a szemantikai egység valóban fennáll, s gondoljuk végig a következményeit.

8.3.1. Módhatározói vonzatok

Abban, hogy egy régensből és valamely vonzatából álló egység maga is függvényként értelmezendő, s további argumentumokat vehet fel, semmi meglepő nincs. Mindig ilyen eredményt kapunk, ha a régens többargumentumos volt, hiszen ekkor egyik nyitott argumentumhelyének betöltése után is maradnak kitöltésre váró argumentumhelyei. Ezzel a megközelítéssel azonban éppen ezért semmivel sem jutunk előrébb: ha a két egység között csak a szokásos régens-vonzat viszonyt feltételezzük, akkor mindössze azt szögezzük le, ami minden régens-vonzat viszonyra fennáll, és magyarázat nélkül hagyjuk a szóban forgó vonzat sajátos viselkedését, valamint az egység sajátos jelentését. E sajátosságokra így továbra is a vonzat eredeti funkciójának sajátos jellegében kell magyarázatot keresnünk. Ennek felfedésében a módhatározói vonzatoktól jelentős segítséget kaphatunk:

(33) a. Péter jól/rosszul bánik Marival.
b. Péter ügyesen kezeli a körzőt.
c. Péter ma neveletlenül viselkedett az iskolában.

A módhatározói vonzatoknak ugyanis nincs olyan elsődleges vonzatfunkciójuk, ami „elfedné" a keresett tulajdonságot: ezek az egységek vonzatként mindig igekötőszerű viselkedést mutatnak, egyébként pedig kizárólag szabad módosítókként használatosak (vö. 5.3.3.).

A módhatározókról tudjuk, hogy szabad módosítói funkcióban (mint minden szabad módosító) mindig metafüggvényeket jelölnek. Mivel ilyenkor is közvetlenül az igéhez kapcsolódnak, nincs okunk azt feltételezni, hogy szemantikai típusukat az ige vonzatává válva megváltoztatnák. Anyanyelvi intuíciónknak itt sem mond ellent az a feltevés, hogy szemantikailag e mondatok állítmánya a határozó+ige egység, s nem az ige önmagában.

Amennyiben viszont e módosítók vonzattá válva is megőrzik szemantikai típusukat, nyilvánvaló, hogy argumentumukul csakis annak az igének a jelentését (vagy e jelentés valamely részletét) vehetik fel, amelynek ők maguk a vonzatai. Ez a magyarázat ugyan egyelőre veszélyesen körben forgónak tűnik, de lényegében ugyanolyan típusú összefüggést fogalmaz meg, amilyennel az igekötőknél találkoztunk. Amennyiben sikerül megvédenünk, úgy ugyanazt a magyarázatot tulajdonítjuk a módhatározói vonzatok igekötőszerű viselkedésének, amellyel maguknak az igekötőknek a sajátosságait magyaráztuk. Ha ezt a feltevést a többi vonzat esetére is sikerül átvinnünk, úgy magyarázatot nyer az a szemantikai többlet is, ami az igekötőszerűen viselkedő vonzatokat jellemzi.

8.3.2. Predikatív vonzatok

Amennyiben a módhatározói vonzatok fent említett sajátosságát szem előtt tartva újból végignézzük az igekötőszerűen viselkedő egységeket, szembetűnőnek kell találnunk, hogy egyik fő csoportjukat predikatív vonzatok alkotják. A hangsúlykérő igéktől eltekintve gyakorlatilag minden igekötőtlen ige predikatív vonzata igekötőszerűen viselkedik. A predikatív vonzatok meghatározása pedig éppen arra támaszkodik, hogy régensük valamely másik vonzatára vonatkozó predikátumként, azaz függvénynevekként értelmezzük őket. Ez a függvény ugyan nem metafüggvény, ám ennek jelentősége nem mérhető ahhoz az alapvető különbséghez, ami bármely függvényt megkülönbözteti az individuumoktól és halmazoktól, amelyeket a nem predikatív bővítmények jelölnek. Továbbá a predikatív vonzatok is kapcsolatban állnak a szerkezet feje által jelölt függvénnyel: alanyi argumentumuk e függvény argumentumstruktúráján belül található.

Mind a módhatározói, mind az igekötőszerűen viselkedő predikatív vonzatokra áll ugyanakkor az is, amit az igekötővel kapcsolatban említettünk: kizárólag 0 vonásszámú igéhez kapcsolódhatnak. Ez a megállapítás azért lényeges, mert predikatív vonzat igekötős igéhez is járulhat, de ilyenkor sohasem ő, hanem mindig csak az igekötő mutat igekötőszerű viselkedést. Ilyenkor tehát más szerkezeti helyet kell feltételeznünk a számára, mint az igekötőtlen igék mellett. Az igekötőszerű viselkedés az eddig tárgyalt három esetben (igekötők, módhatározói vonzatok, predikatív vonzatok) a következő szerkezeti viszonyokhoz kötődik:

(34)

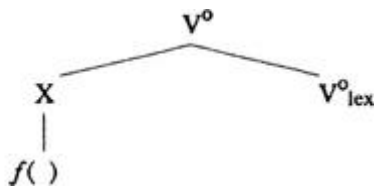

8.3.3. Köznévi vonzatok

Ezen a nyomon továbbhaladva a névelőtlen és kvantálatlan köznevekkel kifejezett vonzatok (a továbbiakban a rövidség kedvéért: „köznévi vonzatok” — újságot *olvas*, moziba *jár*, homok *ment vmibe* stb.) is gyanússá válnak: tudjuk, hogy a köznév önmagában szintén függvényt jelöl. A fenti sémába tehát a köznévi vonzatok is beleillenének — amennyiben meg tudjuk magyarázni, hogy mi tölti ki vagy köti le az argumentumhelyüket. Ez a kérdés akkor is megválaszolásra várna, ha a köznévi vonzatok ugyanúgy viselkednének, mint a névelősök.

A köznévi vonzatot tartalmazó mondatok jelentése — hacsak egyéb okokból nem — nem hiányos: szemantikailag teljesek. Ez azt jelenti, hogy minden régens minden argumentumhelye ki van töltve vagy le van kötve bennük valamilyen módon. A köznévi vonzat viszont — amennyiben valóban nyitott függvényt jelöl — semmiképpen sem töltheti be ugyanazt az argumentumhelyet, amelyet a vele alkotható, nem függvényre utaló DP töltene be ugyanazon ige mellett (olyan függvény nincs, amelynek argumentumhelyeit felváltva tölthetnék be különböző természetű argumentumok).

(35) *Régens < … x … >

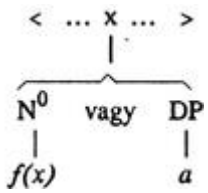

A névelőtlen vonzatnak ezek szerint mindenképpen más lexikai tételhez kell kapcsolódnia, mint a névelősnek. Problémáink tisztázása nem végezhető el ennek a köznévi vonzatot igénylő lexikai tételnek a felállítása nélkül. E tétel kulcskérdése az, hogy mi tölti ki (köti le) a benne szereplő köznévi vonzat argumentumhelyét. A továbblépéshez tanácsos összegeznünk mindazt, amit adottnak kell tekintenünk.

1. Az N^0-t kívánó tétel mellett a régensnek rendszerint van olyan tétele is, amely a megkívánt vonzatok terén kizárólag abban különbözik az előbbitől, hogy N^0 helyett (ugyanazzal a raggal/névutóval ellátott) DP-t vagy PP-t követel. Az összes többi vonzat jellemzése megegyezik a két tételben (legalábbis a formális vonzatjellemzők — kategória, rag stb. — terén):

   (36) a. Péter újságot (N^0) olvas.
   b. Péter olvassa az újságot (DP).

2. A köznévi vonzat a szerkezetben saját jelentésével vesz részt, azaz nem idiómarészként kezelendő formális vonzat, mint a *törülközőt* a *bedobja a törülközőt* egységben; vö. 8.1. Ez azt jelenti, hogy kapcsolatban áll a szemantikai reprezentáció valamely üres helyével. Jelölési rendszerünkben ezért a csúcsos zárójelen belül felsorolt (thematikusan jellemzett) helyek valamelyikéhez kell csatlakoztatnunk.
3. A 2.-ben mondottakból következően az 1.-ben említett két tétel egymáshoz való formális viszonya és a vonzataikként megengedett egységek szemantikai típusa az alábbi sémákkal adható meg:

   (37) a. N^0 vonzatú régens és kitöltött vonzatstruktúrája:

   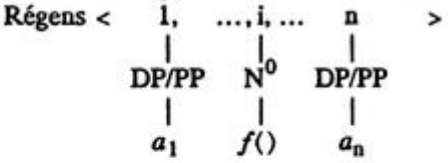

   b. A párhuzamos DP/PP vonzatú régens és kitöltött vonzatstruktúrája:

   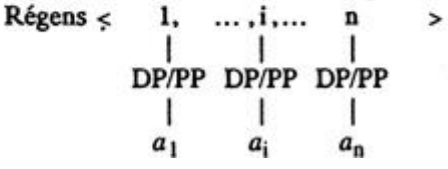

Az N^0-lal megnevezett *f* függvényt nyilvánvalóan nem a régens többi vonzatának valamelyikére vonatkoztatjuk (mint a predikatív vonzatokat): a *Péter újságot olvas* mondat Pétert semmilyen értelemben nem nyilvánítja újsággá. A sémán kívülről *f* már csak azért sem igényelhet vonzatot, mert a

séma megadott módon való kitöltésével is mindig szemantikailag teljes jelentést kapunk. Ebből következően *f* argumentumát kizárólag a régensen belül, annak szemantikai reprezentációjában kereshetjük. Nézzük meg tehát, hogy fejthető ki a köznévi vonzattal álló régensek jelentése.

Aki újságot olvas, az feltétlenül olvas valamit. Az kategóriájú grammatikai tárgy (szemben a DP kategóriájúval) azonban nem azonosítja, nem nevezi meg, az olvasott dolgo(ka)t. Mindössze egy tulajdonságot vonatkoztat rá(juk), s ezzel annyit közöl, hogy ez(ek) a valami(k) „újság minőségű(ek)":

(38) 'újságot olvas' = 'olvas valamit, ami újság'

Az N^0 ezek szerint egy egzisztenciális kvantorral lekötött változó értelmezési tartományát szűkíti le. A mondat értelmezésében természetesen az is lényeges, hogy ez a változó az igének melyik argumentumhelyét foglalja el (példánkban a grammatikai tárgynak megfelelőt). A (36a) mondat jelentését így az alábbi (egymással egyenértékű) módokon fejezhetjük ki:

(39) a. $\exists x$:újság(x)[olvas (Péter, x)]
b. $\exists x$[olvas(Péter,x) $\wedge$ újság(x)]

Ez a jelentés kétféleképpen rakható össze egy 'újság' és egy 'olvas' függvény felhasználásával:

(40) a. *újságot*: '$\exists y$[újság(y) $\wedge$ $F(y_{tárgy})$]'
olvas: 'olvas (x, $y_{tárgy}$)'

b. *olvas*: '$\exists y$[olvas(x, $y_{tárgy}$) $\wedge$ F(y)]'
újságot: 'újság($y_{tárgy}$)'

Az a. esetben az *újság* jelentésében levő *F* függvényváltozó veszi fel az *olvas* függvényt, a b. esetben az *olvas*-beli *F* veszi fel az *újság* függvényt. Az eredmény azonos lesz; mindkét esetben a (39) alatti jelentést kapjuk meg. Az egyes szerkezeteken belüli jelentésviszonyok tehát nem elégségesek annak eldöntésére, hogy melyik megoldást kell elfogadnunk. A két megoldás azonban különböző felépítésű lexikai tételeket igényel, s ebből adódóan grammatikánk eddig felállított összefüggésrendszere nem feltétlenül fogadja be mindkét megoldást ugyanolyan zökkenőmentesen. A lexikai tétel belső felépítése alapvetően meghatározza a vele alkotható szerkezetek körét és sajátosságait, így ez utóbbiak vizsgálatával a belső felépítésre vonatkozó alternatív elképzelések is ellenőrizhetők a következményeiken keresztül.

A két megoldás közötti választásban eddigi ismereteink szerint az játszhatja a leglényegesebb szerepet, hogy az ige tételében a tárgynak megfelelő argumentumhely az a. esetben nyitott (azaz szintaktikailag szabad), míg a b. esetben a tételen belül lekötött, belső szemantikai argumentum. Tudjuk, hogy ennek fontos szerepe van például a predikatív bővítmények megjelenési lehetősége szempontjából. Vizsgáljuk

meg a köznévi vonzatok és a predikatív vonzatok előfordulásait ugyanazon ige mellett a semleges (lapos prozódiájú) mondatokban:

(41) a. 'János 'kenyeret vág a 'konyhában.
b. 'János 'szeletekre vágta a 'kenyeret a 'konyhában.
c. *'János 'szeletekre vágott 'kenyeret a 'konyhában.
d. 'János még 'melegen 'szeletekre vágta a 'kenyeret a 'konyhában.
e. *'János még 'melegen 'szeletekre vágott 'kenyeret a 'konyhában.

Ezek az adatok a (40b) megoldásból közvetlenül következnek: mivel ott az eredeti tárgyi argumentum helyén lekötött változó (azaz belső szemantikai argumentum) szerepel, a tétel nem kaphat predikatív bővítményt — sem vonzatot ((41c)), sem szabad határozót ((41e)). (Mint már említettük, a (41b, d) mondatokban az igét egy másik tétel képviseli, amelynek tárgyi argumentumhelye nyitott.) (40a) elfogadása esetén semmiféle magyarázatunk nincs ezekre a tényekre.

Hasonló összeférhetetlenségeket az igekötőkkel is tapasztalhatunk, s ezek mind az igekötők, mind bizonyos köznévi vonzatok természetének megértéséhez lényeges adalékokkal szolgálnak:

(42) a. 'Mari 'evett.
b. *'Mari 'megevett. (Nem 1. és 2. személyű tárgyra értelmezve)
c. 'Mari 'kenyeret evett.
d. *'Mari 'megevett 'kenyeret.
e. *'Mari 'kenyeret evett 'meg.
f. 'Mari 'megette a 'kenyeret.

(43) a. 'Itt 'aludtak. (általános alany)
b. *'Itt 'el/megaludtak. (általános alany)
c. 'Tegnap 'bomba robbant a 'kikötőben.

(44) a. 'János 'kenyeret vágott a 'konyhában.
b. *'János 'felvágott 'kenyeret a 'konyhában.
c. *'János 'kenyeret vágott 'fel a 'konyhában.
(Nem folyamatos aspektus!)
d. 'János 'felvágta a 'kenyeret a 'konyhában.

A fenti példákban ugyanazt a viselkedést tapasztaljuk az igekötők részéről, mint előző példáinkban a predikatív bővítményektől. Az azonos viselkedésnek azonban a szinkrón rendszerben nyilvánvalóan eltérő magyarázatot kell tulajdonítanunk, mivel az igekötők magát az igét veszik fel argumentumként, s nem annak valamely vonzatát. A (42)–(44)-ben tapasztalt disztribúciót így csak azzal magyarázhatjuk, hogy az igekötők (vagy legalábbis egy részük) kizárólag olyan igei tételt vehet fel argumentumként, amelynek meghatározott argumentumhelye nem lekötött, illetve nincs kitöltve belső szemantikai argumentummal. Történetileg ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy az igekötők nagy része predikatív szerepű vonzatból, illetve szabad határozóból származik. Ezzel függ össze az is, hogy az igekötői tételek jelentős része az alapige szótári tételei közül csak azokat veszi fel, amelyeknek tárgyi, illetve (tárgyatlan alapige esetén) alanyi argumentumhelye nyitott. A *meg* minden használatában ilyen,

de az eredetileg legkülönbözőbb alapjelentést hordozó igekötők másodlagos lexikai tételeinek nagy részéről is ugyanez mondható el. A direkcionális vagy helyhatározói vonzatot megkívánó (azaz a felvett ige argumentumstruktúrájától ilyet elváró, vagy azt ilyennel ellátó) igekötői tételek ugyanezt a nyitottságot a helyhatározói argumentumhelytől várják el. Ezek az igekötőink többnyire szoros történeti rokonságban állnak a megkívánt határozói funkciót betöltő valamely határozószóval, a funkciót jelölő valamely határozóraggal vagy névutóval, s ezt alakjuk és elsődleges tételük jelentése a szinkrón rendszerben is elárulja:

(45) a. Péter fát vitt be a kamrába.
b. Péter bevitte a fát a kamrába.
c. *Péter a fát bevitte kamrába.
d. *Péter fát vitt be kamrába.

(46) a. János szénát vitt át a szigetre.
b. János a szénát átvitte a szigetre.
c. *János a szénát átvitte szigetre.
d. *János átvitt szénát szigetre.

(47) a. Tegnap homok keveredett bele a lisztbe.
b. Tegnap a homok belekeveredett a lisztbe.
c. *Tegnap a homok belekeveredett lisztbe.
d. *Tegnap homok keveredett bele lisztbe.

Fel kell figyelnünk arra, hogy módhatározói, köznévi, vagy predikatív vonzat jelenlétében a legtöbb igekötős igével semmiképpen sem alkotható lapos prozódiájú, semleges értelmezésű mondat. (42)–(47)-ből ez csak köznévi vonzatokra állapítható meg, ezért alább predikatív vonzatokra is illusztráljuk (módhatározói vonzatot igekötős ige mellett nemigen találunk):

(48) a. János ''pirosra festette be a kerítést.
b. ''Pirosra legutóbb ''János festette be a kerítést.
c. *'János 'pirosra festette be a 'kerítést.
d. *'János 'befestette { 'pirosra a 'kerítést / a 'kerítést 'pirosra }.
e. *'János 'pirosra 'befestette a 'kerítést.

Ennek valószínű magyarázata a következő. Az eddig tárgyalt egységek (igekötő, módhatározói, köznévi vagy predikatív vonzat) egyike sem rendelkezik önálló referenciával; mindegyikük predikátum. Nem-kontrasztív topikként és az ige mögötti mondatrészek közé keveredve ezért fókuszmentes mondatban **sohasem** fordulhatnak elő. (A szépirodalmi példák természetesen éppúgy nem tekinthetők ellenpéldáknak, mint azok a spontán megnyilatkozások sem, amelyekben a már befejezett mondatszerkezetben közölt információ kiegészítésére utólagos hozzábiggyesztésként jelennek meg szerkezetileg nem mondatvégre illő egységek is.) A semleges mondatban ezért csak egyetlen pozíció érhető el a számukra: az ige(tő) előtti hely, ahol az ige módosítójaként funkcionálhatnak. A semleges

mondat struktúrájában ezért bármely más helyen agrammatikalitást okoznak. Két ilyen egység jelenléte esetén valamelyikük nem közvetlenül az ige előtt áll, s ezért előző megállapításunk értelmében semleges hangsúlyozással ilyenkor kizárólag agrammatikus mondatot kaphatunk. Két ilyen egység ezért kizárólag fókuszt tartalmazó mondatokban találkozhat egymással, ahol nagyobb a mozgási szabadságuk: képezhetik a mondat fókuszát, és ha ezt a szerepet más egység tölti be, akkor rendesen közvetlenül az ige mögé kerülnek, de lehetnek kontrasztív topikok is.

Az igekötő ugyanakkor minden tekintetben „elsőbbséget élvez" a módosítói szerepű vonzatokkal szemben. Nem pusztán abban az „időrendi" értelemben, hogy az igekötős ige a szótárban jön létre. Abban az értelemben is elsőbbsége van, hogy ő argumentumként magát az igével jelölt kitöltetlen függvényt veszi fel, s a vonzatok csak az így kapott új függvény argumentumhelyeire aspirálhatnak. Igekötő jelenléte esetén tehát mindig az igekötő és az ige között áll fenn a (34)-ben ábrázolt módosító—módosított viszony. A módhatározói, névszói és predikatív vonzatokat ilyenkor az igekötős ige veszi fel, tehát ők maguk nem is tekinthetők az ige (mármint a V^0 kategóriájú alapige) módosítóinak.

A fentiekkel távolról sem magyaráztuk meg az igekötők és a vizsgált vonzatok viselkedésének minden részletét. Ez azonban nem is volt célunk. Mindenekelőtt azt kívántuk valószínűsíteni, hogy a (34) séma a köznévi vonzatokra is vonatkoztatható. Vélhetően sikerült érzékeltetnünk azt is, hogy ezt elfogadva az említett jelenségeknek a leírására sokkal alkalmasabb alapot nyújtanak a (40b) alatti, mint a (40a)-ban szereplő lexikai tételek. Összegzésül vegyük szemügyre az *olvas* ige köznévi tárgyat igénylő lexikai tételét:

(49)

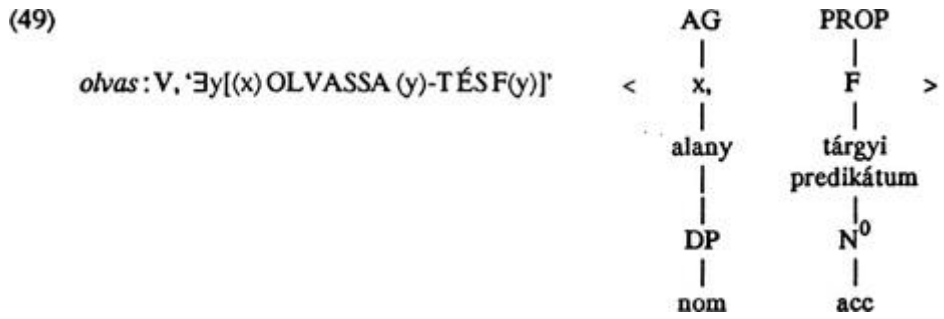

Az alapige tárgyi argumentumát (y) ez a tétel belső argumentumként tartalmazza, így nem kap szintaktikai kifejezést. A szintaktikai szerkezetben ezért nem találkozhatunk Patiens szerepű összetevővel, valódi szintaktikai tárggyal. A tárgyragos N^0 nem tárgyi argumentumot, hanem egy „belsővé vált tárgyra" vonatkozó állítást fejez ki, s a tárgyragot attól „örökli". Meg kell említenünk, hogy ez a megoldás nem mond ellent annak a korábbi megállapításunknak, hogy predikatív bővítmény nem vonatkozhat belső szemantikai argumentumra. Ez a megállapítás a 7. pontban tárgyalt, a köznévi vonzatoktól gyökeresen eltérő vonzatcsoportra áll, s csak ezeket nevezzük predikatív vonzatoknak. A rájuk vonatkozó megállapításokat így nem kérhetjük számon egy másfajta vonzatreláción. (Emlékeztetőül csak a „tartalmi" különbséget idézzük fel: a predikatív vonzatok a régens valamely argumentumának olyan állapotát nevezik meg, amelyet az csak az igével jelölt szituáción belül hordoz,

illetve nyer el. A köznévi vonzatok ezzel szemben a belső argumentumnak a szituációtól függetlenül meglévő tulajdonságát nevezik meg.) A köznévi vonzatok megjelenésére a fentiek értelmében egy szótári folyamat ad módot, amely a régens eredeti tételéből egy új lexikai tételt állít elő. Az eddig elmondottakon kívül ezt a feltevést egy további empirikus érvvel is alátámaszthatjuk. Figyeljük meg a következő mondatokat:

(50) a. János fát vág az udvaron.
b. Pétert kórházba vitte az apja.
c. Kati éppen most ment moziba.
d. Mari Szegedre jár iskolába/egyetemre.
e. A szomszédom intézetbe küldte a fiát.

Aligha mondanánk (50a)-t olyankor, amikor János egy zsebkéssel faágakat szabdal darabokra vagy deszkákat vág méretre — holott mindkét tevékenység faanyagok vágásának egy-egy formája. Nem mondjuk (50b)-t, ha Péternek a kórház a munkahelye, s az apja dolgozni vitte be a kocsiján, (50c)-t ha Kati jegyszedő a moziban, (50d)-t, ha Mari oktatója vagy takarítónője az iskolának, illetve egyetemnek, s (50e)-t, ha a szomszéd csak egy üzenet átadására küldte el a fiát egy intézetbe. Példáinkban az igéből és köznévi vonzatából álló egység jelentése tehát — ha részei **alapjelentését** vesszük figyelembe — nem kompozicionális: a részek alapjelentéséből kiszámíthatónál szűkebb, sajátosabb értelemben használjuk csak őket. Mint már többször említettük, a szintaxis és a szemantikai komponens az egységek szótártól kapott jelentéseit nem tudja megváltoztatni, csak mechanikusan „összegezni". Mindenkor a szótárban kell tehát megtalálnunk az okát annak, ha valamely egység jelentése nem állítható elő részei alapjelentéséből. A magyarázat csak kétféle lehet: vagy idiómával állunk szemben, vagy pedig a szerkezetnek legalább egy eleme nem alapjelentésében, a legáltalánosabban használt lexikai tételével van képviselve benne, hanem egy attól eltérő jelentésű, „másodlagos" lexikai tételével.

Az (50) alatti példákban nem idiómákkal van dolgunk: a névszói elemek eredeti jelentésükkel szerepelnek bennük, s a szerkezet jelentésének megadásában az ige alapjelentésének felhasználása sem nélkülözhető (aki fát vág, az valóban vág valamit, aki moziba megy, az valóban megy valahova stb). Elmondhatjuk továbbá azt is, hogy e szerkezetek jelentése szisztematikus módon tér el a részei alapjelentéséből összeállíthatótól: az elvben szóba jöhető cselekvések közül azokra vonatkozik, amelyek a névszóval jelölt tárgyhoz kapcsolódó egy bizonyos konvencionalizált célt szolgálnak: a favágás célja (az egyik értelemben) a tüzifa előállítása, a kórházba szállításé a bevitt személy gyógyítása, a moziba járásé filmek megtekintése, az iskolába járásé a tanulás. Valószínűleg ugyanez mondható el korábbi példáinkról is, amelyekben ez a jelentésámyalat nem volt annyira szembetűnő. Ha János éppen egy (a sörivóversenyek mintájára tartott) vízivóversenyen önti magába a vizet, aligha helyénvaló ez a mondat: *Amíg János vizet iszik, elmondom, mi volt az értekezleten.* Áll ez az újságolvasásra is, s csak azért nehéz felfedezni, mert szinte lehetetlen olyan szituációt elképzelni, amelyben az újságra irányuló olvasói tevékenység ne az újságolvasás „konvencionalizált célját", az információszerzést szolgálja.

Amennyiben a köznévi vonzat befogadásához a régensnek egy lexikai folyamaton kell átmennie, mindez nem meglepő: a szótár levezetett formái többnyire nem pontosan azt a jelentést hordozzák, ami a formai változtatások mechanikus értelmezése alapján várható lenne, s a levezetett egység tényleges jelentéséhez igen gyakran a „várható" jelentés szűkítésével juthatunk el.

A szótár számára mindez mindössze annyit jelent, hogy a köznévi vonzat befogadására alkalmas lexikai tétel szemantikai reprezentációja általában valamivel gazdagabb a (49) alatt bemutatottnál: az ott megadott jelentésen túl többnyire egy arra relativizált célmegjelölést is tartalmaznia kell. Az egyszerűség kedvéért illusztrációként teljes tétel helyett csak egy lazán formalizált szemantikai reprezentációt adunk meg:

(51) *jár*: '∃y[(x) JÁR (y) HELYRE ∧ F(y) ∧ (G(x,y), ahol G az F tulajdonságú helyekre való eljárás konvencionalizált célja)]'

Azaz: 'van(nak) *F* tulajdonságú hely(ek), ahova az alany eljár és ott olyan eseményben vesz részt, amely az *F* tulajdonságú helyekre való eljárásnak szokásos célja'. A konkrét cél tehát nem azonosítható *F* megadása, azaz a köznévi vonzat ismerete nélkül. Ez azonban még nem egyértelműen elégséges is a cél azonosításához: a köznév csak akkor azonosíthatja azt, ha jelentésleírásában szerepel a cél megjelölése. Példáink jobbára ilyenek voltak: a mozi, színház, iskola stb. jelentését csakis a bennük folyó konvencionalizált tevékenységek alapján adhatjuk meg ('olyan hely, ami filmek, színdarabok megtekintését, személyek oktatását szolgálja' stb.). A jelentésviszonyok nem mindig ennyire nyilvánvalóak, de a további részletekkel itt nincs módunk foglalkozni.

A szerkezet jelentésbeli sajátosságai jó alapot teremtenek az idiomatizálódásra: a konvencionalizált cél megvalósulása pragmatikailag fontosabb jelentésösszetevő, mint a megvalósítás konkrét részletei. Ennek következtében pl. a *hátat fordít* (a szó szerinti értelme mellett) idiómaként mindenkor használható, amikor e mozdulat konvencionalizált célja (az együttműködés megszakítása) valósul meg — függetlenül attól, hogy a kérdéses testmozdulatra sor került-e.

A téma lezárásaként megemlítendőnek tartjuk a köznévi vonzatot tartalmazó szerkezetek következő csoportját:

(52) hajat vág, kezet/arcot mos, kézbe vesz, térdre/hasra esik, arcra borul, kezet fog/ráz valakivel, fejet hajt (köszöntésként), kezet emel vkire, hátat fordít vkinek stb.

E szerkezetek (amelyeknek egy része „átvitt értelemben", azaz idiómaként is használatos) annyiból sajátosak, hogy azokban a struktúrákban, amelyekből eredeztethetjük őket, a testrészt megnevező DP-nek birtokként kell szerepelnie egy azonosítható birtokos mellett.

(53) a. vágja a haját, mossa a kezét/arcát, a kezébe vesz, a térdére/hasára esik, az arcára borul, fogja/rázza valakinek a kezét, (vmerre) hajtja a fejét, emeli a kezét, a hátát fordítja vki felé stb.
b. *vágja a hajat, mossa a kezet/arcot, a kézbe vesz, a térdre/hasra esik, az arcra borul, fogja/rázza a kezet, (vmerre) hajtja a fejet, emeli a kezet, a hátat fordítja vki felé stb.

A kiinduló tételek s azok átalakítása köznévi vonzatú tételekké ezekben az esetekben nyilvánvalóan bonyolultabb mint a korábbiakban. Az eredmény is sajátos annyiban, hogy a birtokos azonosításának a régens szemantikai reprezentációjába kell „beemelődnie" (hiszen tudjuk, hogy aki *kezet mos*, az nem egy tetszőleges kezet mos, hanem a sajátját, s aki *kezet fog vkivel*, az a *-val* ragos vonzattal megnevezett személynek a kezét fogja meg):

(54) *mos*: '∃y[(x) MOSSA (y)-T ∧ (y) TESTRÉSZE (x)-nek ∧ F(y) ∧ (x) TISZTÁLKODIK]'

Ebben a csoportban azt is megfigyelhetjük, hogy a szemantikai szerkezet átalakulásával párhuzamosan nemegyszer a vonzatstruktúra is megváltozik (*fogja a kezét vkiNEK - kezet fog vkiVEL*.)

Az (52) alatti példák egy része továbbá markánsan megerősíti azt az állításunkat, hogy a köznévi vonzatot tartalmazó egység tipikusan a cselekvésnek egy konvencionalizált cél érdekében történő végrehajtását jelöli: a *kezet fog* és a *fejet hajt* például kizárólag a kézfogás és főhajtás ritualizált üdvözlési formájára utalhat.

8.3.4. Állítmányi szerepű névszók

A 8.2.3. pontban említett igekötőszerűen viselkedő egységek következő nagy csoportját az összetett állítmányok névszói részei képezik. Mint már korábban megállapítottuk, az összetett állítmány tagjai közül szemantikai szempontból a névszói rész tekintendő predikátumnak: az gyakorol szemantikai szelekciót az alanyra. Az összetett állítmány egésze ugyanakkor igei értékű egység, szintaktikai feje tehát kétségkívül az igei sajátosságokkal rendelkező kopula, s az alanyt ezért szintaktikailag a kopula vonzatának kell tekintenünk. A probléma áthidalására felmerülhet az a lehetőség, hogy a kopula már a szótárban képzőként kapcsolódik a névszói részhez, s így egy olyan régens szótári tétele áll elő, amelynek egyetlen szemantikai argumentumát a saját alanyi vonzata fejezi ki. (Az, hogy bizonyos régensek részei a mondatokban elszakadhatnak egymástól, olyan kérdés, amely — például a szótárilag rögzített igekötős igék létezése miatt — e javaslat nélkül sem kerülhető meg.) Ez az út azonban nem tűnik járhatónak, mivel az összetett állítmány nem szótári képződmény: egyrészt névszói része módosítókkal szabadon bővíthető, másrészt ezeknek a módosítóknak a formája (kategóriája) egyértelművé teszi, hogy módosítottjuk névszó és nem ige:

(55) a. Mari nagyon szép lány volt.
b. *Mari nagyon szépen lány volt.

Nyilvánvaló, hogy a *nagyon szép lány volt* semmiképpen sem tekinthető szótári képződménynek. Amennyiben azonban a *lány volt* lenne szótári egység, azt csakis igének tekinthetnénk, főnévnek nem. Igék viszont csak határozói formájú módosítókat vehetnek fel, mellékneveket sohasem. Mivel (55) szerint az összetett állítmány mellett a helyzet pont ennek a fordítottja, a *lány volt* sem hozható létre a szótárban.

Megkísérelhetnénk ezek után a névszót a kopula szabad módosítójának tekinteni. Az említett szófaji ütközés ebben az esetben még nagyobb lesz, hiszen főnevek (néhány sajátos jelentéskör kivételével) egyáltalán nem fordulnak elő módosítói funkcióban semmilyen más egységek mellett. Mindennek tetejébe a „módosítás" eredményeképpen olyan egységet kapnánk, amelynek jelentése (az idő/mód-viszonyoktól eltekintve) semmiben sem különbözne a névszói részétől: a kijelentő mód jelen idejében harmadik személyű alany mellett önmagában megjelenő névszói rész pontosan ugyanazt a függvényt jelöli, mint a többi esetben megjelenő összetett állítmány.

Ezek után nem marad más választásunk, mint hogy a névszói részt a kopula vonzatának tekintsük. Ebben az esetben ismét azzal a problémával kell szembenéznünk, hogy bár az alany nyilvánvalóan a névszói rész szemantikai argumentumát jelöli, szintaktikailag nem tekinthető az ő vonzatának.

Hasonló viszonyokkal a „praedicativusi" állapothatározót vonzó régenseknél már találkoztunk (l. 7.6.: (179)–(181)). Amennyiben a kopulát is az ott tárgyalt régensekéhez hasonló felépítésű lexikai tétellel látjuk el, az összetett állítmánnyal kapcsolatban említett problémák természetes megoldást nyernek. A kopula lexikai tétele ebben a megoldásban így néz ki:

(56)

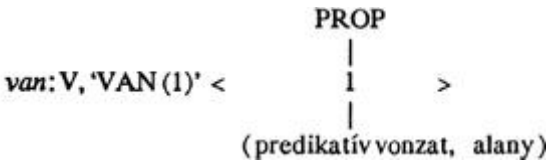

Az összetett állítmány névszól része tehát nem más, mint a kopula predikatív vonzata, így pontosan az áll rá, amit a predikatív vonzatokról mondtunk, s minden további nélkül érvényes rá a (34) séma. Állításunkat alátámasztja, hogy a belőle adódó empirikus következmények is teljesülnek: az összetett állítmányú mondat alanyának DP-nek kell lennie, nem lehet névelőtlen köznév:

(57) a. *Gyerek beteg volt.
b. *Fiú katona lesz.

A kopula lexikai tételében természetesen fel kell tüntetnünk, hogy nincs kijelentő mód, jelen idejű, egyes és többes szám harmadik személyű alakja. A (nem összetett) névszói állítmányú mondatok létrehozására az újraíró szabályoknak a magyarban ige nélküli mondatszerkezeteket is generálniuk kell, s a névszói tételeken működnie kell egy olyan produktív szabálynak, amely a megfelelő idő/mód és szám/személy jegyekkel látja el őket. Ezek technikai megoldásának részletezésétől itt eltekintünk.

8.3.5. Idiómák és idiómaszerű egységek

Igekötőtlen ige + vonzat felépítésű idiómáinkban a vonzat szinte mindig névelőtlen, s igekötőszerű viselkedést mutat. Azt is mondhatnánk, hogy az igekötő+ige egység képezi azt a szintaktikai sémát, amelynek mintájára nyelvünkben produktív módon újabb és újabb idiómák állíthatók elő:

(58) **áruba bocsát vmit, bérbe ad/vesz, célt ér, csapra ver vmit, csütörtököt mond, eleget tesz vminek, észbe kap, gyanut fog, hajba kap vkivel, hátat fordít vminek, igényt tart vmire, kézhez kap vmit, lábra kap, lépre csal vkit, sarkon fordul, számon kér, tetten ér stb.**

Amennyiben végiggondoljuk az eddig sorravett egységek és az idiómák sajátosságait, a viselkedésbeli hasonlóság nem tűnik megmagyarázhatatlannak. Az igéből és predikátumot jelölő testvércsomópontjából álló egység sajátosságait az eddigiek alapján a következőkben foglalhatjuk össze: az elemeket szintaktikailag nem a normális régens–vonzat viszony fűzi egymáshoz; a szintaktikailag alárendelt tag nem referáló kifejezés — szemantikai típusa nem „alábbvaló" a fejénél: azzal egyenrangú, vagy éppen még magasabb rangú annál; az alárendelt tag argumentumként veszi fel a fej egészét, vagy annak egy alkotóelemét; az eredmény egy újabb függvénykifejezés, s a mondat állítmányának szerepét ez tölti be; a szemantikai egységet tükrözi az, hogy a hangsúlyviszonyok szempontjából az egység egyetlen összetevő képét ölti magára: semleges mondatokban egy hangsúly alatt áll.

Mindezek a sajátosságok pontról pontra elmondhatók az igei fejű idiómákról is: a régens—vonzat viszony nem teljes értékű, mivel a vonzat nem jelöl (szemantikai) argumentumot; az alárendelt tag nem referáló kifejezés; ugyan nem viszi be saját jelentését a szerkezetbe, de jelenléte elengedhetetlen ahhoz, hogy a fej felvehesse az idióma egészének jelentését: a vonzat tehát nem a fej jelentésének nyitott pontjait tölti ki, hanem „előállítja" az idiomatikus jelentést; ez függvénykifejezés, s a mondatnak értelmileg ez az állítmánya. A szemantikai egység itt is egyetlen hangsúlyösszetevőbe vonja össze a két elemet.

A korábban ajánlott sémának az idiómákra való kiterjesztése mindenesetre azt igényli, hogy az igének alárendelt nem referáló kifejezés jelentés nélküli egység is lehessen:

(59)

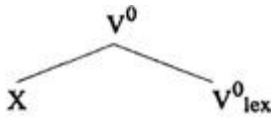

— ahol X nem-referáló kifejezés

Az idiómák közeli rokonai az efféle szerkezetek:

(60) a. { fejen/fejbe / orron/orrba / vállon/vállba / háton/hátba / hason/hasba } { üt/ver/vág/csap / rúg / csíp / szúr }

b. fejen/vállon/nyakon/derékon stb. ragad/kap/csíp

Mivel itt minden elem megtartja eredeti alapjelentését, az ilyen egységeket nem nevezhetjük idiómáknak. Legszembetűnőbb sajátosságuk az, hogy szerkezeti sémájuk lexikai kitölthetősége igen korlátozott. A megengedett főneveket ugyanakkor nyilvánvalóan nem kell egyenként felsorolnunk, mivel a korlátot egy jól kivehető szemantikai jegy jelenti: az, hogy a főnév testrészt jelöljön. Az igék is egyetlen szemantikai osztály képviselői (úgynevezett „fizikai kontaktus"-igék: közvetlen, de csak a tárgy felületét érintő fizikai ráhatást jelölnek), ám őket egyenként kell megadnunk, mert az osztály más tagjai nem fordulhatnak elő a vizsgált szerkezetben (**hason / hasba karmol / tapint / lök* stb). Azt mondhatjuk tehát, hogy néhány „kontaktus-ige" olyan szótári tétellel rendelkezik, amelynek szelekciós megkötései a főnevek egy igen kis létszámú alosztályát (a testrészek elnevezéseit) jelölik ki. Ez ad magyarázatot a lexikai anyag korlátozott kombinálhatóságára.

Annak, hogy ezeket az egységeket idiómaszerűeknek érezzük, valószínűleg van egy további oka is: az igei argumentumstruktúra rokontalansága és szinkrón levezethetetlensége. (60)-ban a testrészt jelölő főnevek köznévi vonzatok. Az (igekötőtlen) igének azonban nincs olyan elsődleges argumentumszerkezete, amely az adott helyen DP-t kívánna, s amelyből a köznévi vonzattal kitöltendő szerkezetet előállíthatnánk:

(61) *János Pétert a lábán / a lábon rugta.

(62) '∃z[((x)ÜT(z)-re) ∧ F(z,y)]' < x, y, z >
alany tárgy ON/BA-vonzat

(62) jelentésleírását természetesen ki kell még egészíteni ahhoz, hogy az említett szemantikai szelekciós kikötésről is számot adjon.:

(63) '∃z[((x)ÜT(z)-re) ∧ F(z,y) ∧ ((z)TESTRÉSZE(y)-NAK)]'

Sajátos szemantikai felépítésük az idiómákkal rokonítja az alábbiakhoz hasonló állandó fordulatokat is:

(64) a. { alkalom / lehetőség / mód } nyílik / kínálkozik vmire

b. { alkalmat / lehetőséget / módot / okot } ad vmire

Ezeknek a fordulatoknak a „szemantikai központja” a vonzat formájú névszó, s a régensként szereplő ige inkább csak magát az igeiséget és néhány igei szemantikai jegyet visz be az egységbe, semmint saját eredeti jelentését. Ebből a szempontból szemantikai szerkezetük az összetett állítmányokéra hasonlít: az igei elem — mint ott is — inkább egy denominális igeképző funkcióját tölti be bennük, semmint egy teljes értékű igéét. További hasonlóság, hogy a bennük szereplő másik bővítmény, amely szintaktikaüag igevonzatként viselkedik, valójában nem az ige, hanem a köznévi elem szemantikai argumentumát képviseli.

Végül pedig: az a. csoport tagjai a *lehetőség van, mód van* stb. összetett állítmányokkal szinonim, s azokkal azonos módon használható kifejezések. Szintaktikai szerkezetük ugyanakkor eltér az összetett állítmányokétól. A névelőtlen főnév itt nem tekinthető predikatív vonzatnak, mivel nem értelmezhetjük az ige egy másik vonzatára vonatkozó predikátumként.

9. Összefoglalás

Fejezetünk főbb tanulságait az alábbiakban foglalhatjuk össze. A szótári egységek jelentős része csak olyan mondatokban fordulhat elő, amelyekben megtalálható mellette a bővítményeknek egy stabil grammatikai és jelentésbeli tulajdonságegyüttest kielégítő meghatározott köre. Ez arra mutat, hogy magát a viszonyrendszert, amelyet az említett bővítményeknek ki kell elégíteniük, az adott szótári egység hordozza, s ezért annak sajátlagos tulajdonságai között kell elkönyvelnünk. Az efféle viszonyrendszert hordozó szótári egységeket régenseknek, a régens követelményeit valamely mondatban kielégítő bővítményeket pedig az adott régens adott mondatbeli vonzatainak neveztük. Azokat a bővítményeket, amelyek a mondat egyetlen régensének a viszonyrendszerébe sem kapcsolódnak be, az adott mondaton belül szabad határozóknak nevezzük. (Bővítményeknek minősülnek egy adott mondat szerkezetének mindazon összetevői, amelyek az illető mondaton belül valamely szótári vagy funkcionális egység maximális kiterjesztését képviselik.) A szótári egységeknek tehát állandó tulajdonságuk az, hogy régensek-e vagy sem. Vonzatnak vagy szabad határozónak lenni ezzel szemben mondatbeli grammatikai szerep: szintaktikai funkció. A régensek esetében a legtipikusabb mondatbeli szerep (szintaktikai funkció) a szerkezeti fej funkciója. A régensek ugyanis a viszonyrendszerükbe illeszkedő nyelvi egységekkel (azaz vonzataikkal) együtt általában egyetlen mondatszerkezeti egységet (összetevőt) alkotnak, amely maga is a régenstől kapja legfontosabb grammatikai tulajdonságait, s ezért a régens bővítésének vagy kiterjesztésének tekinthető. A bővítés magvául szolgáló, az összetevő grammatikai tulajdonságait meghatározó elem szintaktikai funkciójára pedig minden esetben a „szerkezeti fej” terminussal utalunk. A régensek maximális bővítései — mint minden maximális kiterjesztés — olyan nyelvi egységek, amelyek a mondatokban bővítményekként szerepelhetnek.

Az alapvető ok, ami miatt egy szótári egység más nyelvi formák jelenlétét kívánja meg, az az, hogy jelentése önmagában nem zárt. A régensek túlnyomó többsége egyedekre és tényállásokra vonatkoztatandó tulajdonságokat, azok közötti lehetséges viszonyokat jelöl, így a mondatokban mellettük más nyelvi formákkal kell megneveznünk a tulajdonság hordozóját, a viszony tagjait. Matematikai értelemben tehát (kevés kivétellel) a régensek jelentése nem más, mint egy olyan függvény, amely argumentumként vonzatainak a jelentését veszi fel.

Az egyes vonzatokra kirótt granmiatikai, formai sajátosságok mindenekelőtt annak a kódolására szolgálnak, hogy az adott forma a régensnek melyik argumentumát nevezi meg. A tisztán formális egyedi megjelölés (az így jelölt vonzatokat címkézetteknek neveztük) viszonylag ritka, s jelentősége mindenképpen alárendelt azokhoz az általános mechanizmusokhoz képest, amelyek a vonzatoknak a megfelelő argumentumhelyekhez való hozzárendelését a régensek összességére kiterjedően irányítják. Ezek a mechanizmusok a hozzárendelés eszközeként egyrészt a vonzat szintaktikai funkcióját, másrészt az argumentum szituációbeli szerepének a típusát (ezt thematikus szerepnek neveztük) használják fel. A vonzat formája közvetlenül is utalhat az argumentum thematikus szerepére — ilyenkor beszélünk

szerepjelölt vonzatról. Az igei (és igei alapú) régensek esetében azonban egy-két argumentum kódolása rendszerint azoknak a legfőbb szintaktikai funkcióknak (mondatbeli rangoknak: alany, tárgy, birtokos) a felhasználásával történik, amelyeket különböző thematikus szerepeket kifejező vonzatok is betölthetnek. A többargumentumos régenseknél ezeknek a szintaktikai funkcióknak az egyes argumentumhelyekhez való hozzárendelését egy olyan összetett mechanizmus valósítja meg, amely az argumentumok mennyiségét, themattikus szerepét, a régens jelentésszerkezetét és a régenst létrehozó képzési folyamatokat is figyelembe veszi, s amelynek pontos részleteit egyelőre nem ismerjük.

A régens egy mondaton belül felvehető legszélesebb vonzatkörének egyes tagjai bizonyos mondatokból hiányozhatnak. Ez a (hagyományosan a vonzat fakultativitásának nevezett) jelenség elvben két módon kezelhető. Amennyiben a vonzatstruktúrát a régens minden előfordulásában változatlannak feltételezzük, úgy ezekben az esetekben a mondat szerkezetében jelen lévő, meghatározott grammatikai tulajdonságokat (nyelvtani kategória, absztrakt eset, szám, személy stb.) hordozó, de testetlen vonzatokat kell feltételeznünk. Amennyiben azonban modellünk nem engedi meg testetlen összetevők feltételezését, a régenst több, különböző vonzatstruktúrájú lexikai tétellel kell szerepeltetnünk a nyelvtan szótári komponensében. (Fejezetünkben az utóbbi eljárást alkalmaztuk.) Az alkalmazott technikai eljárástól függetlenül meg kell különböztetnünk a „fakultativitás" különböző okait: az argumentumhely lekötését (pl. *Péter eszik*; *Péter mosakszik*, a régens alakjában kódolt névmási jelentést (pl. *Péter látja*) és az úgynevezett ellipszist, amikor a meg nem nevezett argumentumot a kontextus azonosítja (pl. *Péter is kér*). A vonzathiány azonban bizonyos esetekben nem „fakultatív". Egyes szerkezetek ugyanis kötelezően azonosítják a régens alanyi argumentumát egy fölöttes régens valamely argumentumával, s egyúttal kizárják ennek a (közös) szereplőnek az alárendelt régens alanyi vonzataként való (ismételt) megnevezését (*Pétert úszni tanítom*). Ezek az ún. kötelező kontroll esetei: az alanyi argumentumhely értelmezését a fölöttes régensnek (a grammatika általános elvei és a fölöttes régens tulajdonságai által kijelölt) megfelelő argumentumhelye „ellenőrzi".

A bővítmények körén belül formai viselkedésükben is jól elkülönülő csoportot alkotnak azok, amelyeknek a jelentése önmagukban nem zárt, hanem a régensek jelentéséhez hasonlóan argumentumhellyel rendelkező függvény, ám alanyi argumentumhelyük kötelezően kontrollált. Az utóbbi tulajdonságból következően ezek a bővítmények nem tartalmaznak vonzathelyet alanyi argumentumuk megnevezése számára, s vagy egy régens valamelyik argumentumáról vagy egy teljes propozícióról tesznek állítást. Ezeket a bővítményeket predikatív bővítményeknek neveztük, s a vonzat általános meghatározása alapján különböztettük meg körükben egyrészt a predikatív vonzatokat, másrészt a predikatív szabad határozókat. Kimutattuk, hogy e két szintaktikai funkció hordozói a predikatív jellegből adódó közös jellemzőik mellett számos grammatikai tulajdonságban eltérnek egymástól. Az alább következő további megkülönböztetések miatt itt ki kell emelnünk egy fontos megállapításunkat: bár a predikatív vonzat (azaz a forma) mindig csak egy predikátumot vagy predikátumrészt tartalmaz, a vele kapcsolatos argumentumhelyet mégis mindig egy teljes propozíció tölti ki — ennek állítmányát a predikatív vonzat, alanyát a kontrollviszonyok adják meg.

Az argumentumot igénylő egységek az eddig említett szintaktikai funkcióikban (a szerkezeti fej és a predikatív bővítmény szerepében) csakis zárt formulákat (tehát szereplőket vagy tényállásokat megnevező, nyitott argumentumhelyet nem tartalmazó jelentésleírásokat) fogadnak el argumentumként, s azokkal kitöltve szintén zárt formulákat eredményeznek.

Szemantikai tekintetben ezen a ponton találjuk a legfontosabb eltérést a módosítói szerepű egységektől. A módosítói szerep sajátos szintaktikai funkció, amelyet közös tulajdonságként emeltünk ki a hagyományos nyelvtan jelzői és módhatározói viszonyaiból, de besorolódik alá mindazoknak az egységeknek — így az igekötőknek — a szerepe is, amelyeket a semleges mondatokban hangsúlytalan igealak követ. Módosítói funkciót — mintegy másodlagosan — többnyire olyan egységek töltenek be, amelyek eddigi — elsődleges — felosztásunkban szabad határozóknak minősülnek, de vonzatokkal is találkozhatunk közöttük. A módosító funkcióját azok az egységek töltik be, amelyek egy adott kategóriájú, zéró vonásszámú egységgel — a módosítottal — olyan, ugyancsak zéró vonásszámú összetevőt alkotnak, amelynek kategóriája megegyezik a módosítottéval. E jellemzésből következően kettejük közül a módosító a szintaktikailag alárendelt tag, s a módosított a szerkezet szintaktikai feje, ám a szerkezet egészét közvetlenül tartalmazó ugyanilyen kategóriájú nagyobb összetevőn belül a módosító+módosított egység egésze tölti be a szerkezeti fej funkcióját.

Szemantikai síkon a módosító és a módosított viszonya éppen a fordítottja annak, amit szintaktikai kapcsolatuk mutat: kettejük közül ugyanis a módosító veszi fel argumentumként módosítottjának a jelentését, vagy e jelentés valamely részletét. Mivel pedig a módosítottak (mint zéró vonásszámú, tehát nem maximális kategóriájú egységek) függvényeket jelölnek, a módosítói funkcióban fellépő formák jelentése mindig tartalmaz egy függvénnyel (nyitott formulával) kitöltendő argumentumhelyet. Ez egyben azt is jelenti, hogy az egyéb funkcióban is előforduló formákat módosítói szerepükben a többi előfordulásukétól eltérő lexikai tétel képviseli. Igekötőknek azokat az elemeket nevezhetjük, amelyek nem ilyen másodlagos tétellel lehetnek csak igék módosítói, hanem ez az elsődleges funkciójuk.

Irodalom

A grammatikai rendszer fejezetünkben tárgyalt részrendszereire (a szótár belső felépítésére, a lexikai folyamatokra, valamint a szótár és a mondattani szabályrendszer közötti folyamatok természetére) vonatkozóan az utóbbi évek egyre intenzívebbé váló kutatásai ellenére ma még nem áll a rendelkezésünkre egyetlen átfogónak mondható egységes elmélet. Ebbe az irányba a legnagyobb lépéseket a Lexikai Funkcionális Grammatika nevű generatív irányzat tette meg. A fejezetünkben használt formális apparátus és az alkalmazott eljárások elsősorban ennek az iskolának a jegyeit hordozzák magukon. Az irányzat elsősorban a következő gyűjteményes kötetekből ismerhető meg: Bresnan, Joan (szerk.): *The Mental Representation of Grammatical Relations* (MIT Press, 1982. Cambridge, Massachusets—London, England); Levin, Beth—Rappaport, Malka—Zaenen, Annie (szerk.): *Papers in Lexical Functional Grammar* (Indiana University Linguistics Club, 1983. Bloomington, Indiana); Zaenen, Annie (szerk.): *Subjects and Other Subjects. Proceedings of the*

Harvard Conference on the Representation of Grammatical Relations, December 1981 (Indiana University Linguistics Club, 1982. Bloomington, Indiana).

A Kormányzás és kötés elmélet keretében folyó ilyen irányú kutatásokat a *Linguistic Inquiry* című folyóirat számos cikke mellett elsősorban egy speciális kiadványsorozat reprezentálja, az 1986 óta megjelenő *Lexicon Project Working Papers* (Center for Cognitive Science, MIT. Cambridge, Massachusets). A generatív grammatika szótári komponensére, az argumentumstruktúrák reprezentálására általában vonatkozó monográfiák közül a következők a legfontosabbak: Aronoff, Mark: *Word Formation in Generative Grammar* (MIT Press, 1976. Cambridge, Massachusets); Gruber, Jeffrey S.: *Lexical Structures in Syntax and Semantics* (North Holland Publishing Company, 1976. Amsterdam—New York—Oxford); Selkirk, Elisabeth: *The Syntax of Words* (MIT Press, 1982. Cambridge, Massachussets); Jackendoff, Ray S.: *Semantics and Cognition* (MIT Press, 1983. Cambridge, Massachussets); Marantz, Alex P.: *On the Nature of Grammatical Relations* (MIT Press, 1984. Cambridge, Massachussets); Zubizarreta, Maria-Luisa: *Levels of Representation in the Lexicon and in the Syntax* (Foris, 1987. Dordrecht).

A fejezetben tárgyalt konkrét nyelvi jelenségekkel, folyamatokkal és szabályokkal foglalkozó külföldi leíró, nyelvtipológiai és elméleti szakirodalom témánként is könyvtárakat tesz ki, így ennek áttekintésére nem vállalkozhatunk. A magyar nyelvű szakirodalomból is egy-két kivétellel csak azokat a munkákat említjük, amelyek túlmennek az adatközlésen, a formák használatára vonatkozó megfigyeléseken, illetve az elsődleges rendszerezésen, s a tárgyalt jelenségeket egy egységes nyelvtani szabályrendszerben igyekeznek elhelyezni.

A vonzatok és szabad határozók megkülönböztetésének problémáival foglalkozik: Elekfi László, Az igék szótári ábrázolásáról: *Szótártani Tanulmányok* (Országh László, szerk., Budapest, 1966) 183–214.; H. Molnár Ilona, Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6. (1969) 229–270.; H. Molnár Ilona, A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 9. (1973) 123–146.; Antal László, Megjegyzések a határozó közkeletű definícióiról: *Magyar Nyelv* 79. (1983) 1–9; Prószéky Gábor, Határozók, szabad *határozók*: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17. (1989) 213–240. A régens—vonzat viszony megjelenési módjait számba vevő 3. pont jobbára régen ismert jelenségeket sorol fel. A hangsúlyviszonyokról mondottak azonban mint empirikus megfigyelések is újak, s először a következő írások tárgyalták őket: Komlósy András, Fókuszban az igék: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17. (1989) 171–182.; Kálmán C. György—Kálmán László–Nádasdy Ádám—Prószéky Gábor, A magyar segédigék rendszere: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17. (1989) 49–103. Az általunk 'határozatlan vonzatúaknak' nevezett igék tulajdonságaival Szabolcsi Anna foglalkozik From the Definiteness Effect to Lexical Integrity című írásában (Abraham, Werner—Mey, Sjaak de, szerk., *Topic, Focus, and Configurationality*. John Benjamins Publishing Company, 1986. Amsterdam, 321–348). A generatív grammatika szótári komponensének felépítésével foglalkozó egyetlen magyar nyelvű tanulmány (Szépe György, A szótár a generatív nyelvleírásban: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4. (1966) 167–188.) az általános elvek

szempontjából még máig sem avult el. A magyar igenévrendszerrel foglalkozó alapvető munka Károly Sándor monográfiája, az *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Nyelvtudományi Értekezések* 10. (1956). A melléknévi igenevek használatával kapcsolatban legutóbb Rácz Endre két írását követően (Intranzitív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata: *Magyar Nyelvőr* 98. (1974) 385–98.; Tranzitív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata: *Magyar Nyelvőr* 99. (1975) 3–11.) folyt éveken át hosszas vita a *Magyar Nyelvőr* és a *Magyar Nyelv* hasábjain. A mediális igékre vonatkozó korábbi irodalmat is áttenkmti Abaffy Erzsébet két alapos tanulmánya (A mediális igál: *Magyar Nyelv* 74. (1978) 280–293.; A mediális és az aktív bennható igék szerkezete a XVI. században: *Magyar Nyelv* 76. (1980) 165–175). A szóképzésnek és ezen belül az igéken működő képzési folyamatoknak a vizsgálatával Károly Sándor több munkájában is foglalkozik (A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról: *Nyelvtudományi Közlemények* 66. (1964) 189–218.; A magyar intranzitív—tranzitív igeképzők: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5. (1967) 189–218.; *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, 1970). A predikatív bővítményeket a magyar nyelvtani hagyomány nem kezeli külön csoportként, de különböző típusaik sajátosságaira H. Molnár Ilona már több tanulmányban felhívta a figyelmet (Egy sajátos, határozó alakú mondatrészről: Sulán Béla (szerk.) *Nyelvtani Tanulmányok*. Budapest, 1961. Tankönyvkiadó. 143–154.; Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 60. (Budapest, 1968)). Az igekötőkkel számtalan publikáció foglalkozik, de ezek jobbára csak az egyes igekötők kialakulásának történeti kérdéseit, morfológiai sajátosságait, illetve használatukat taglalják. A 8.2.-ben bemutatott igekötőtáblázat a Jakab István munkájában (*A magyar igekötők állományi vizsgálata. Nyelvtudományi Értekezések* 91. (1976)) található táblázaton alapul, de annál bővebb. A névszói és az összetett állítmány viszonyát tárgyalja Szépe György, Megjegyzések a nominális mondatról: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5. (1967) 269–285. Az igekötőszerűen viselkedő ségből és igéből álló szerkezetnek predikatív komplexumként való kezelésével foglalkozik Ackerman, Farrell—Komlósy András, *Néhány lépés a magyar szórend megértése felé* (Előadás a Klemm Imre Antal emlékére rendezett mondattani szimpoziumon, 1983. Pécs, JPTE), valamint Ackerman, Farrell, Verbal modifiers as argument taking predicates: complex verbs as predicate complexes in Hungarian: *Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik* 25. (1984) 23–71.

AZ ALÁRENDELT MONDATOK SZERKEZETE

KENESEI ISTVÁN

1. Bevezetés

Ez a fejezet azokkal az alárendelt mondatokkal foglalkozik, amelyek **állítmányában ragozott** (véges alakú, időjeles, finitum) **ige** található. Ez a megállapítás elkülöníti az itt tárgyalandó szerkezeteket azoktól, amelyekben az alárendelt mondatot jelölő IP csomópont főnévi **igenévi** (infinitivus): (1a), jelen illetve múlt idejű **melléknévi igenévi** (participium): (1b)–(1c), avagy **határozói igenévi** fej: (1d) fölött áll:

(1) a. **Kár volt [$_{IP}$ Imolának *leinteni* Imrét]**
b. **A [$_{IP}$ holnap *elutazó*] ügynökök megkapták az utasításokat.**
c. **A [$_{IP}$ Panni által *aláírt*] levelek a fiókban vannak**
d. **A professzor [$_{IP}$ szemüvegét kezében *tartva*] bólogatott.**

Szigorúan véve az (1)-ben felsoroltak is mind alárendelt mondatok, hiszen megtaláljuk bennük a mondat meghatározó összetevőjét: az igét, bővítményeivel, sőt esetenként az alanyával együtt. E szerkezetek többségét azonban a jelen grammatika más címszavak alatt tárgyalja s viselkedésük igen sok tekintetben amúgy is eltér a (ragozott igés) alárendelésekétől.

Az alárendelt mondatok kérdéskörébe csak az után tudunk belevágni, ha már tisztáztuk, hogy mi a különbség alá- és mellérendelés között. A 2. alfejezetben (A mellérendelés és az alárendelés c.) részben a leíró nyelvtan eszközeivel, részben a generatív grammatika elveinek segítségével mutatunk ki rendszeres eltéréseket e két mondatcsoport, továbbá az alárendeléseken belüli típusok viselkedése között. Azt fogjuk megállapítani, hogy a (2a)-ban bemutatott **mellérendelő mondatok** mellett **független alárendelt mondatokat:** (2b), továbbá **kategoriális alárendeléseket:** (2c–d) találunk. (Ezeket alább rendre szögletes zárójelek közé tettük.)

(2) a. **[Emil sétál], de [Elvira sakkozik].** **<mellérendelés>**
b. **[Bár Elvira sakkozik], Emil sétál.** **<független alárendelés>**
c. **Akkor, [amikor Elvira sakkozik], Emil sétál.** **<kategoriális alárendelés>**
d. **Emil nem vesz tudomást arról, [hogy Elvira sakkozik].** **<kategoriális alárendelés>**

A kategoriális alárendelések két nagy típusa közül először a **vonatkozó mellékmondatokat** vesszük sorra (3. rész). Az itt bemutatott három főbb típus, a (3a) szabad, a (3b) utalószavas és a (3c) lexikális fejes vonatkoztatások közül a (3a) típus jelentős problémát okoz.

(3) a. ***Aki sakkozott Elvirával,*** **<szabad>**
nem ismerte a szabályokat.
b. ***Az, aki sakkozott Elvirával,*** **<utalószavas>**
nem ismerte a szabályokat.
c. ***Az a férfi, aki sakkozott Elvirával,*** **<lexikális fejes>**
nem ismerte a szabályokat.

Annak köszönhető ez, hogy a szabad vonatkoztatások egyszerre két kategóriába látszanak tartozni: egyrészt **teljes mondatok** (CP-k), másrészt **főnévi** (vagy **határozói, melléknévi) csoportok** is, hiszen például a (3a)-ban az alárendelt mondat a mondat alanya, vagyis a vonatkozó mellékmondat helyén a szabályok szerint csak főnévi csoport lehet.

A (3c)-ben levő *az* utalószó (vagy más néven: mutatószó) is rendkívül érdekes, ugyanis a főnévi csoportnak ez az egyetlen olyan összetevője, melynek esetét mindig egyeztetni kell a főnévével, sőt ha a főnévi csoportnak névutója van, akkor azt ezen az utalószón is meg kell ismételni:

(4) a. *arról* a sakkozóról, aki az asztalnál ül
b. *a mögött* a sakkozó *mögött*, aki az asztalnál ül

Több különbséget fogunk megállapítani a (3) szerint látszólag teljesen azonos alárendelések között is: így például rámutatunk, hogy a mellékmondatot bevezető vonatkozó névmás nemcsak a szerint változhat, hogy emberre vagy nem emberre utal (pl. *aki — amely, ami*), hanem a szerkezet más tulajdonságaitól függően is.

A kategoriális alárendelések másik nagy fajtájába a *hogy* **kötőszós mellékmondatok (HKM)** tartoznak. Amíg a vonatkozó mellékmondatokra megadott szerkezetek a lényeges pontokon nem térnek el a hagyományos grammatikából kikövetkeztethető, illetve a generatív grammatika által eddig adott elemzésektől, a HKM-ek itteni tárgyalása alapvetően különbözik a korábbiaktól. Ennek egyrészt az az oka, hogy szigorúan vesszük a kategóriák felállítására szolgáló behelyettesítő módszert, amely megmutatja, hogy nem minden HKM-es szerkezet helyén állhat főnévi csoport. Másrészt pedig az, hogy magából a grammatikai keretből, a független, univerzális elvekből és kikötésekből következnek olyan meggondolások, amelyeket a magyar nyelvtanban is figyelembe kell venni, és amelyek egyébként a leírást egységessé, következetessé és világossá teszik.

E részben kiderül, hogy bár az alanyi és tárgyi szerepű HKM-ek ((5a–b)) lényegesen különböznek a ragos vagy névutós főnévi csoportokban lévőktől ((5c–d)), mindkét csoport hasonlít egymásra abban, hogy bennük **az utalószó üres, csak esetet hordozó, de önálló jelentéssel nem bíró elem (expletivum)**, amely azért szükséges, hogy az alárendelt mondat a szabályok szerint megkaphassa thematikus szerepét.

(5) a. Nem valószínű (*az*), hogy elkésünk. <alanyi>
b. Tudja (*azt*), hogy ki a gyilkos. <tárgyi>
c. Hallott *arról*, hogy beteg voltál. } <ragos/
d. *Amiatt* fáj a feje, hogy melyik verset mondja el. } névutós>

Ez a magyarázat számos további kérdésre is választ tud adni, például arra, hogyan függnek össze az alsó mondatból kiemelt kérdőszók a felső mondatba betehető kérdő-utalószóval (6a–b):

(6) a. Gyuri *mikorra* mondta, hogy jön?
b. Gyuri *mit* mondott, hogy *mikorra* jön?

Azután arra is, hogy miért érezzük a fent bemutatottaknál ‘lazábbnak’ a kapcsolatot a főmondati állítmány igéje és a HKM között ebben a szerkezettípusban:

(7) a. **Elek szomorkodott, hogy nem mehet még haza.**
b. **Endre ingatta a fejét, hogy nem ér rá.**

Megvizsgáljuk, hogy **a főnévi fejjel együtt megjelenő HKM-ekre** is kiterjeszthető-e ez az elemzés, mivel egyrészt bennük is megjelenik egy utalószó (8a), másrészt — ha birtokos szerkezetben vannak — az esetadás mechanizmusa kívánja meg a (dativusragos) utalószó megjelenését.

(8) a. ***Arról*** **a véleményről, hogy a kormány rövidesen megbukik, most ne vitatkozzunk.**
b. ***Annak*** **a megcáfolása, hogy a kormány megbukott, nem sokat váratott magára.**

Mivel az alárendelt mondatok két fő típusának a bemutatása a szerkezeti kérdésekre összpontosít, e fejezet következő részében a vonatkozó mellékmondatokra és a HKM-ekre egyaránt érvényes szempontokra térünk ki: a **főmondaton** (azaz a ‘befogadó’, ‘beágyazó’ vagy ‘mátrix’ mondaton) belüli elhelyezkedésükre. Itt foglalkozunk majd az önálló jelentés nélküli utalószó szerepével a szemantikai értelmezésben: rámutatunk, hogy lényegében az alárendelt mondat funkcióját jelöli ki, s erről éppen az általunk adott elemzés képes a legjobban gondoskodni. Az alábbi példákban valójában nem az *az* mutató névmás kapja meg (sorrendben) a topik, az *is*-es kifejezés, illetve a fókusz szerepét a mondat ‘olvasatában’, hanem a vele (a későbbiekben kifejtett módon) összekapcsolt alárendelt mondat, a megfelelő funkciókat ugyanis azokra ‘értjük’.

(9) a. ***Azt*** **csak a detektív tudta,** ***hogy ki a gyilkos*** <topik>
b. **A detektív** ***azt*** **is elárulta,** <is-es kifejezés>
hogy köztünk kell keresni a bűnöst.
c. **A tanúk nem** ***azt*** **mondták,** <fókusz>
hogy a merénylő 139 cm magas volt.

E részben kerítünk sort az egyes szerkezetekben *az* utalószó helyett használt *úgy* előfordulási feltételeinek elemzésére is, például a következő mondatokban:

(10) a. **Most** ***úgy*** **látszik, megjavul az idő.**
b. **Mindenki** ***úgy*** **gondolta, jobb lesz gyorsan eltűnni.**

Az egyik legérdekesebb probléma, amit itt tárgyalunk, az, hogy miért nem kerülhetnek alárendelt mondatok a fókuszba (amelyet dőlt betűkkel jelölünk), akár van utalószavuk: (11a), akár nincs: (11b), noha az alárendelt mondatot érthetjük fókuszként, feltéve, hogy az utalószó van a fókuszban, l. (11c)

(11) a. *Jenő, *hogy ő követte el a bűntettet*, tagadta le.
b. *Jenő *azt, hogy ő követte el a bűntettet*, tagadta le.
c. Jenő *azt* tagadta le, *hogy ő követte el a bűntettet.*

Mivel a fókusz elvben, vagyis az eddig javasolt (szintaktikai) megszorítások értelmében tartalmazhatna ilyen szerkezeteket, mi egy fonológiai korlátozással fogunk élni.

Az alárendelésekről szóló fejezet utolsó részében néhány további témakörrel foglalkozunk, amelyekre az addigiakban nem tudtunk sort keríteni — vagy azért, mert nem illettek bele az adott rész gondolatmenetébe, vagy mert tárgyalásuk szemantikai kitekintést von maga után, vagy mert csak a jelenség leírására tudtunk vállalkozni, de más szerkezetekkel összefüggésbe hozni, megmagyarázni őket már nem voltunk képesek. Ami azonban nem azt jelenti, hogy amiről a többi részfejezetben van szó, azt úgy tekintjük, hogy egyszer s mindenkorra meg van magyarázva.

Vállalva a szószaporítás vádját, az egyes részeket követő összefoglalásokat a fejezet legvégén csekély változtatásokkal összevontuk, annak érdekében, hogy az olvasó minél gyorsabban és könnyebben tájékozódhasson a tárgykör általunk legfontosabbnak tartott kérdéseiben.

2. A mellérendelés és az alárendelés

2.1. A tagmondatok felcserélése

Az alárendelés tárgyalásakor az első probléma, amivel foglalkoznunk kell, az, egyáltalán mitől függ, hogy a mellékmondatok mellé- vagy alárendelők-e. Magán a grammatikán belül ez a kérdés nem okoz gondot, hiszen mellérendelt mondat az lesz, ami az (1a)-val azonos szerkezetben található, alárendelő pedig az, amelyik az (1b)-ben látható ágrajzhoz hasonlóban foglal helyet.

(1) a. *Mellérendelés* b. *Alárendelés*

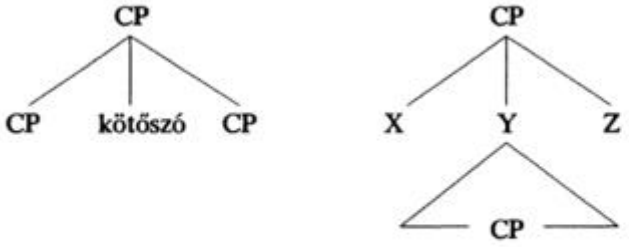

ahol X, Y és Z egy vagy több, esetleg Ø összetevő.
(A CP a Mondatbevezetővel (azaz kötőszóval, eredeti nevén: **Complementizer**-rel) együtt értett mondat szimbóluma és a 'Mondatbevezetős Csoport' rövidítése.)

A grammatika oldaláról a helyzet világos, a kérdés mostmár az, hogy **egy adott mondatról hogyan tudjuk eldönteni, melyik sémába illik bele**, az (1a)-ba vagy az (1b)-be, hiszen a szótári elemek, amelyek a vonzataikra nézve a döntő információkat hordozzák, **erről** nem adnak felvilágosítást. Olyan empirikus eszközöket kell keresnünk, amelyek elfogadhatóan megindokolják, bármely összetett mondat bármely tagmondata melyik sémába tartozik. Másképpen feltéve a kérdést, arra vagyunk kíváncsiak, mi áll azok mögött az (általában teljesen megbízható) intuitív döntések mögött, amelyek szerint egy-egy mellékmondat egyértelműen mellé- vagy alárendelőnek bizonyul.

A bemutatás menete az lesz, hogy először megvizsgálunk néhány tiszta esetet, majd az ezekben megmutatkozó különbségeket általánosítva a kevésbé tiszta eseteket is megpróbáljuk elrendezni. Az eltérések kimutatásához természetesen nemcsak a leíró nyelvtani osztályozó eljárásokat vesszük igénybe, hanem a grammatikán belüli részrendszereket is segítségül hívjuk. Ezt azért tehetjük meg, mert a grammatika részrendszereiről — az itt követett nyelvelméleti iránynak megfelelően — feltesszük, hogy univerzálisak, továbbá tudjuk róluk, hogy alkalmazásuk adott szerkezetekben valósul meg. Ha tehát a szerkezetekre vagyunk kíváncsiak, akkor a részrendszer működésének különbségeiből következtethetünk rájuk.

A **'kanonikus' mellé-, illetve alárendelések** esetében a következőket tapasztalhatjuk. A (2)-ben, ahol **mellérendelések** szerepelnek, a szögletes zárójelek közé tett **tagmondatokat egymással fel lehet cserélni** úgy, hogy nyelvtanilag helyesek maradnak, l. (3). (A jelentésviszonyok, különösen (2c–d)

esetében, nagymértékben megváltozhatnak, ezt azonban itt nem tartjuk az elfogadhatóságot kizáró oknak.)

(2) a. [Esik az eső] és [fúj a szél]
b. [A regény érdekes] de [a vers gyönge]
c. [Ingujjban járnak az emberek] tehát [jó idő van]
d. [Péter nem idegeskedett] pedig [Mari elkésett]

(3) a. [Fúj a szél] és [esik az eső]
b. [A vers gyönge] de [a regény érdekes]
c. [Jó idő van] tehát [ingujjban járnak az emberek]
d. [Mari elkésett] pedig [Péter nem idegeskedett]

A (4)-ben bemutatott mondatokban **a tagmondatok felcserélése** viszont már **elfogadhatatlan**, l. (5):

(4) a. [Az feltűnő volt] hogy [András dolgozott]
b. [Akkor érkezett meg Eszter] amikor [a tea elkészült]

(5) a. *[András dolgozott] hogy [az feltűnő volt]
b. *[A tea elkészült] amikor [akkor érkezett meg Eszter]

A (2) és (4) csoportot úgy hasonlítottuk itt össze, hogy tagmondatnak csak akkora szóláncot számítottunk, amely önmagában is megállna a lábán mint önálló mondat, továbbá hogy a szokásos kötőszókat ‘kiemeltük’ a mellékmondatokból és a két tagmondat közé helyeztük. Ez természetesen ‘kegyes csalásnak’ számít a (4) alárendelések, de talán még a (2)–(3) mellérendelések esetében is, hiszen a teljes tagmondat valójában a kötőszót is tartalmazza, mint arra majd alább rá is mutatunk. Csakhogy itt azt ‘tettetjük’, hogy nem tudjuk, mik a fő-, illetve mellékmondatok. Ezt a kiemelést az alárendelő kötőszóval egyébként is csak akkor tudjuk végrehajtani, ha az nem valamely szó vonzata (is), ami a *hogy*-nál természetesen nem merül fel, de a vonatkozó névmásokkal könnyen megeshet.

Az így megadott tagmondat-felcserélési eljárás igencsak rosszul működnék, ha vele kellene a mellékmondatokat elkülönítenünk egymástól. A fentebb nehézkesen elkerült ellenpéldákon kívül is vannak olyan, **tiszta alárendelésnek tartott mondatok, amelyek ugyanúgy felcserélhetők a főmondatukkal, mintha mellérendelések volnának**. (A ‘jelentésváltozással’ itt sem szabad törődnünk.)

(6) a. [Süt a nap] bár [tél van]
b. [Tél van] bár [süt a nap]

(7) a. [Esik az eső] ha [fúj a szél]
b. [Fúj a szél] ha [esik az eső]

(8) a. [Nyitva van az ajtó] mivel [sokan vannak a teremben]
b. [Sokan vannak a teremben] mivel [nyitva van az ajtó]

A (6)-(8) mondatokban azonban lehetséges egy olyan felcserélés is, amely a (2) példákban nem.

(9) a. [*Bár* tél van] [süt a nap]
b. [*Ha* fúj a szél] [esik az eső]
c. [*Mivel* sokan vannak a teremben] [nyitva van az ajtó]

(10) a. *[*És* fúj a szél] [esik az eső]
b. *[*De* a vers gyönge] [a regény érdekes]
c. *[*Tehát* jó idő van] [ingujjban járnak az emberek]
d. *[*Pedig* Mari elkésett] [Péter nem idegeskedett]

Ha a (4)-beli példák két tagmondatát is hasonló módon cseréltük volna fel, a (9)-hez hasonlóan jó eredményeket kaptunk volna.

(11) a. [Hogy András dolgozott] [az feltűnő volt]
b. [Amikor a tea elkészült] [akkor érkezett meg Eszter]

A felcserélés-próba tehát arra az egyébként régóta ismert különbségre mutat rá a (2) mellérendelések és a (4) alárendelések között, hogy (legalábbis szintaktikai, s nem például prozódiai szempontból) **a mellérendelésekben a kötőszó nem tartozik egyik tagmondatba sem, az alárendelt mondatokban viszont a kötőszó a tagmondat része**.

Megemlítjük, hogy ez az eljárás nem kizárólagos érvényű: egyrészt vannak mellérendelések, amelyek **kötőszava a második tagmondaton belül** helyezkedik el (pl. *A nap eltűnt a felhők mögött, a szél azonban nem fúj*), másrészt nem minden kétségtelenül alárendelésnek minősítendő tagmondat helyezhető át (pl. **Hogy beteg volt, úgy látszott*). Az előbbi esetben a kötőszónak a topikbeli első kifejezés mögé helyezése lényegében egy egyszerű művelet eredménye, az utóbbi típusú mozgatásokkal pedig egy későbbi részben alaposabban is fogunk foglalkozni (l. **5. Az alárendelt mondat helye a főmondatban**).

2.2. A kötéselmélet és következményei

A grammatikán belüli hierarchikus viszonyok vizsgálatára újabb eszközhöz juthatunk egy olyan részelmélet segítségével, amely éppen az ilyen relációkra épít. Az univerzálisnak feltételezett **kötéselmélet** azt határozza meg, hogy valamely főnévi csoporthoz (nominális szintagmához, DP-hez) milyen hierarchikus viszonyok között kell, szabad vagy nem szabad egy másik főnévi csoporttal azonos referenciát rendelni, azaz **mikor kell, lehet vagy tilos két főnévi csoportnak koreferensnek lennie**. A kötéselmélet például azt mondja meg, hogy az alábbi két példa közül, miért csak (12a)-ban lehet az *i* indexű névmást az azonos indexű főnévi csoporttal azonosan értelmezni, miért kell (12b)-ben e két főnévi csoportnak eltérő referenciát tulajdonítani. (A csillag (12b)-ben az összeindexelés, azaz a koreferencia helytelenségét jelöli.)

(12) a. Nem szereti *Géza*$_i$ az *őt*$_i$ sértegető beosztottakat.
b. *Nem szereti *ő*$_i$ a *Gézát*$_i$ sértegető beosztottakat.

Mivel a kötéselmélet kimutathatóan univerzális, és mivel a magyar nyelvben érvényes koreferencia-viszonyokat mint e nyelv beszélői egyértelműen meg tudjuk állapítani, a kötéselmélet elveiből és e koreferencia-viszonyokból következtetünk vissza a mondatok szerkezeti viszonyaira.

Idézzük fel most, mit mond a kötéselmélet. Ehhez először a **vezérlés** (k-vezérlés, constituent command, c-command) fogalmával kell megismerkednünk.

(13) *Vezérlés*
Egy *X* csomópont akkor és csak akkor vezérel egy *Y* csomópontot, ha az *X*-et közvetlenül uraló (domináló) elágazó csomópont *Y*-t is uralja, de *X* nem uralja *Y*-t. *X* vezérlési tartománya mindazokból a csomópontokból áll, amelyeket *X* vezérel.

A meghatározást az alábbi ágrajzon tudjuk értelmezni:

(14)

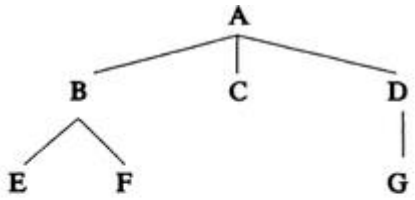

ahol B csomópont *vezérlési tartománya*: C, D, G;
C csomópont *vezérlési tartománya*: B, E, F, D, G;
D csomópont *vezérlési tartománya*: B, E, F, C;
E csomópont *vezérlési tartománya*: F;
F csomópont *vezérlési tartománya*: E; végül
A és G csomópont *vezérlési tartománya*: üres.
Tehát B, C és D kölcsönösen vezérlik egymást, csakúgy, mint E és F.

A kötéselmélet háromféle főnévi szintagmát különböztet meg: (a) az **anaforákat** (pl. *önmaga, egymás)*, (b) a **pronominálisokat** vagy magyarul **névmásokat** (pl. *ő, róla, az (ő) élettársa)*, és (c) a dolgokra önállóan utalni képes, azaz **referenciális főnévi csoportokat** (pl. *Géza, egy veréb* stb.). Megjegyezzük, hogy e harmadik csoportba tartoznak az egyébként valójában nem referenciális használatú logikai értelmű kifejezések, kvantorok is, mint pl. *valaki, minden, semmi* stb.

E három kifejezéstípust a kötéselvek különbözőképpen kezelik: ha valamely főnévi csoportot egy vele összeindexelt főnévi csoport vezérel, akkor az **kötve van**, ha pedig egy főnévi csoport nincsen kötve, akkor **szabad.** A **kormányzó kategória** az a legkisebb DP vagy S, amely az adott kifejezést és az őt kormányzó szót (a régensét) tartalmazza. (Az S a Mondatbevezető nélküli — véges vagy nem véges alakú igével alkotott mondat. A DP-ben és az S-ben itt az a közös, hogy csak e két kategóriának lehet saját alanya. Az, hogy a mondatnak van alanya, természetes; a DP-nek, vagyis a nominális szintagmáknak abban az értelemben lehet alanya, hogy egyes birtokos szerkezetek alanyos mondatoknak felelnek meg, pl: *Ervin kiabálása — Ervin kiabál*. Ezt l. bővebben a 4. fejezetben.)

(15) ***Kötéselvek***

A) Az anaforának kötve kell lennie a kormányzó kategóriájában.
B) A névmásnak szabadnak kell lennie a kormányzó kategóriájában.
C) A referenciális főnévi csoportnak szabadnak kell lennie.

A kötéselveket most a fenti (12) példapáron illusztráljuk:

			DP_1		DP_2	
(16)	a.	Nem szereti	*Géza*$_i$	az	*őt*$_i$	sértegető beosztottakat.
	b.	*Nem szereti	*ő*$_i$	a	*Gézát*$_i$	sértegető beosztottakat.

Szerkezetük releváns vonásai az érintett főnévi csoportokat megfelelően kitöltve:

(17) ***A kötéselvek és a vezérlés bemutatása:***

a.

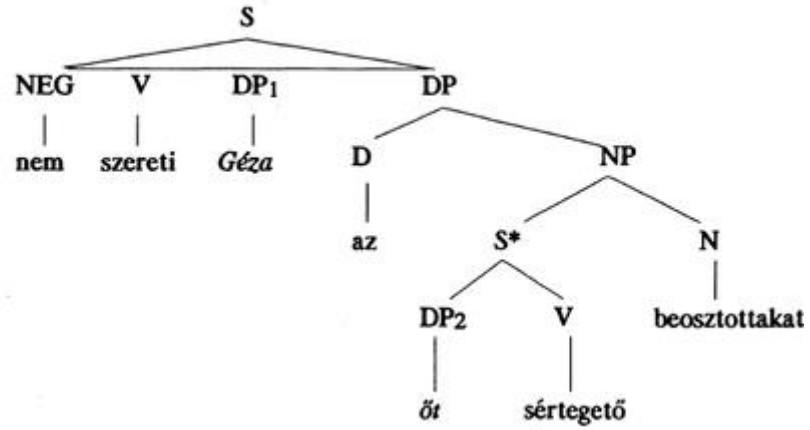

b.

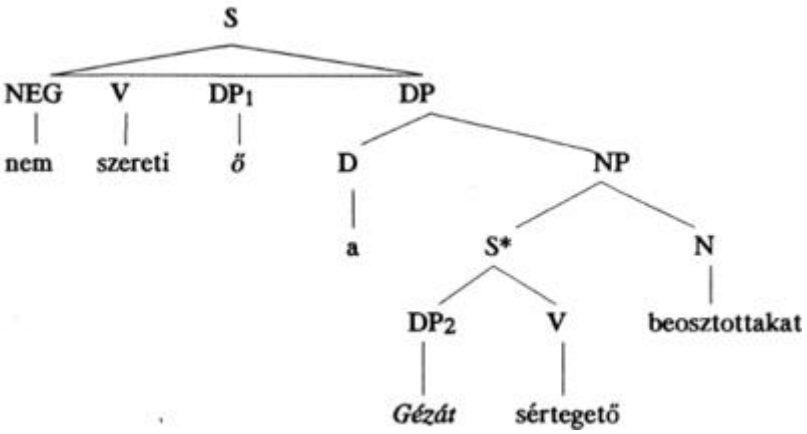

A *Géza* főnévi csoport referenciális, az *ő(t)* pedig névmás, tehát a B és C kötéselv érvényes rájuk.

A (17a) példában a névmás a DP_2-ben van, az előzménye (azaz antecedense, vagyis a referenciális kifejezés) DP_1-ben. Mivel ez utóbbit semmi nem vezérli, amivel össze van indexelve, a **C kötéselv** teljesül. A DP_2-t, tehát a névmást ugyan DP_1 vezéreli, de a névmásra a **B kötéselv** vonatkozik. Ez a névmás tekintetében úgy teljesül, hogy a kormányzó kategóriája a (17)-ben csillaggal megjelölt S, amely

a neki accusativust adó *sértegető* melléknévi igenevet és magát a névmást is tartalmazza, ezen az S kategórián belül pedig a névmást semmi sem köti, tehát a két főnévi csoport **koreferens lehet**.

A (17b)-ben viszont, mivel a DP_1 vezérli a DP_2-t, a *Géza* referenciális DP össze van indexelve egy másik főnévi csoporttal, ami őt vezérli, tehát kötve van. Ezt pedig a **C kötéselv** nem engedi meg, tehát ebben a helyzetben a *Géza* és az *őt* a kötéselvek szerint **nem lehetnek koreferensek**, s ez egybevág a magyar nyelvet beszélők ítéletével.

Visszatérve most a mellé- és alárendelés problémakörére, a kötéselveket úgy fogjuk felhasználni, hogy a lehetséges, illetve tilos koreferenciából következtetünk a két főnévi csoport vezérlési viszonyára, s ebből az illető összetett mondatok szerkezetére. Az előbb bemutatott referenciális DP--névmás kapcsolaton kívül még egy koreferencia-viszonyt hívunk segítségül, azt, amelyik egy referenciális főnévi csoport és egy úgynevezett jelzői kifejezés között jöhet létre. **A jelzői kifejezések** (vagy jelzői DP-k) olyan, melléknevet vagy más minősítő szót tartalmazó kifejezések, amelyek noha önmagukban referenciális főnévi csoportoknak számítanak, egy másik főnévi csoporttal koreferensek lehetnek, amennyiben ez nem jár a C kötéselv megsértésével, azaz a vele összeindexelt főnévi csoport nem vezérli (következésképpen nem köti) a jelzői kifejezést. Az alábbi példákban az *a szerencsétlen* működik ilyen jelzői kifejezésként. (Az érintett főnévi csoportokat dőlt betűkkel jelöljük.)

(18) *Jelzői kifejezés mellérendelésben*
a. *Gyula*$_i$ időben hazaért, de *a szerencsétlen*$_i$ nem találta a lakáskulcsot.
b. *A *szerencsétlen*$_i$ időben hazaért, de *Gyula*$_i$ nem találta a lakáskulcsot.

(19) *Jelzői kifejezés alárendelt mondattal*
a. **Gyula*$_i$ nem tudta, hogy *a szerencsétlen*$_i$ elvesztette a lakáskulcsot.
b. **A szerencsétlen*$_i$ nem tudta, hogy *Gyula*$_i$ elvesztette a lakáskulcsot.

A (18)-ban a főnévi csoportok nem vezérlik egymást, a (19)-ben viszont a bal oldali főnévi csoport vezéreli a jobb oldalit, s ezáltal az kötve van. A mellérendelést tartalmazó (20) mondatokban a névmás ugyanúgy viselkedik, mint a jelzői kifejezés a (18)-ban, az alárendelést tartalmazó (21)-ben viszont már nem úgy, mint a jelzői kifejezés a (19)-ben. (Megjegyezzük, hogy az *ő* névmás e mondatokban általában fonetikailag üres, vagyis el lehet/kell hagyni; ezt jelzzük a szokásos kerek zárójelekkel. A (20b) példában, csakúgy, mint a (18b)-ben nem a kötéselv megsértése, hanem a mellérendelésben fontossá váló sorrendiség okozza a koreferencia hiányát.)

(20) *Névmás mellérendelésben*
a. *Gyula*$_i$ időben hazaért, de ($\ddot{o}_i$) nem találta a lakáskulcsot.
b. *($\ddot{O}_i$) időben hazaért, de *Gyula*$_i$ nem találta a lakáskulcsot.

(21) *Névmás alárendelt mondattal*
a. *Gyula*$_i$ nem tudta, hogy ($\ddot{o}_i$) elvesztette a lakáskulcsot.
b. *($\ddot{O}_i$) nem tudta, hogy *Gyula*$_i$ elvesztette a lakáskulcsot.

Ez a B és a C kötéselv különbségéből következik, hiszen a névmást vezérelheti az előzménye — feltéve, hogy nem a névmás kormányzó kategóriáján belül van. Mivel az *ő* névmás kormányzó kategóriája az alárendelt mondat, s (21a)-ban az *ő* pronominálist kötő főnévi csoport azon kívül foglal helyet, a koreferencia létrejöhet.

Figyeljük meg azt is, hogy a főmondat és az alárendelt mondat sorrendje — szemben a mellérendeléssel — nem okoz grammatikalitásbeli különbséget, amint azt a (21a–b)-t a (22a–b) mondatpárral összehasonlítva láthatjuk. A főmondat és a mellékmondat sorrendjének megfordítása nem változtat a jelzői és a referenciális DP közötti vezérlési viszonyon; ezt a (19a–b)-vel összehasonlítva a (22c–d) példákon láthatjuk. (Megjegyezzük, hogy a **főmondat** kifejezést itt laza értelemben a beágyazó mondatnak az alárendelt mondaton kívüli részére értjük — tehát hagyományos terminusként használjuk.)

(22) *A névmás/jelzői DP és a főmondat/alárendelt mondat sorrendje*
a. Hogy ($\ddot{o}_i$) elvesztette a lakáskulcsot, *Gyula*$_i$ nem tudta.
b. *Hogy *Gyula*$_i$ elvesztette a lakáskulcsot, ($\ddot{o}_i$) nem tudta.
c. *Hogy *a szerencsétlen*$_i$ elvesztette a lakáskulcsot, *Gyula*$_i$ nem tudta.
d. *Hogy *Gyula*$_i$ elvesztette a lakáskulcsot, *a szerencsétlen*$_i$ nem tudta.

A mellérendelés és az alárendelés tehát az e fejezet elején az (1)-ben vázolt módon különbözik egymástól, azaz a koreferencia-viszonyokban részt vevő főnévi csoportokat sematikusan ábrázolva az alábbi szerkezeteket rendelhetjük hozzájuk. (A *Conj* a ‘conjunctio, kötőszó’ címkének felel meg; a CP a *bár, mivel, hogy* stb.-t tartalmazó Mondatbevezető [= COMP] és az S kategóriák fölött áll.)

(23) a. *Mellérendelés:*

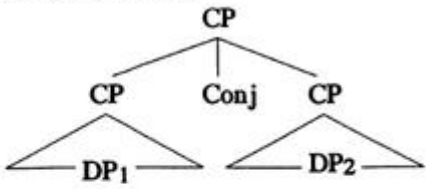

Alárendelés:

b. a főmondat mögött

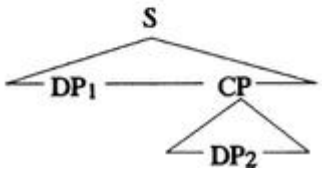

c. a főmondat előtt

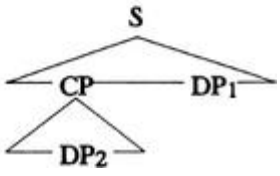

E két mondattípusban tehát a névmások és a jelzői kifejezések koreferencia-viszonyai meghatározott módon térnek el, amit az alábbi táblázatokban foglalunk össze. (Itt a csillag a koreferencia lehetetlenségét jelöli, a DP_1 és DP_2 a (23) szerkezetekben értelmezendő, és a [-névmás], illetve a [-jelzői] referenciális főnévi csoportra utal.)

(24) *Mellérendelés*

	DP_1	DP_2	példák
* a.	+névmás	–névmás	(20)b.
b.	–névmás	+névmás	(20)a.
* c.	+jelzői	–jelzői	(18)b.
d.	–jelzői	+jelzői	(18)a.

(25) *Alárendelés*

	főmondat	mellékmondat	példák
* a.	+névmás	–névmás	(21)b., (22)b.
b.	–névmás	+névmás	(21)a., (22)a.
* c.	+jelzői	–jelzői	(19)b., (22)c.
* d.	–jelzői	+jelzői	(19)a., (22)d.

A táblázatok azt mutatják, hogy a (d) sorok különbsége a döntő, de felhívjuk a figyelmet a táblázatban nem feltüntetett fordított alárendelés-sorrendre (22a)-ban, ahol a névmás az antecedens főnévi csoportjától ‘balra’ grammatikus mondatot eredményez; ilyesmi mellérendelésben nem lehetséges; vö. (20b)

2.3. A független és a kategoriális alárendelés

Van a koreferencia-viszonyoknak egy harmadik fajta eloszlása is a tagmondatok között, amint az a következő példasorból kitetszik. (Itt az *az*, ugyanúgy, mint fentebb az *ő* törölhető.)

(26) a. Bár sokat ígértek *az ékszerért*$_i$, *az*$_i$ nem értékes.
b. Mivel *a fiúk*$_i$ a bástyán állnak, *ők* szerencsétlenül járhatnak.
c. Mint ahogy már megmondtam *Krisztának*, *ő*$_i$ nem alkalmas erre a munkára.

Ha ezek alárendeléseknek számítanak, akkor ellentmondanak a (22) példáknak, ahol hasonló konfigurációban a koreferencia nem volt lehetséges. De a (26) mondatok mellérendelések sem lehetnek, nemcsak a tagmondatok felcserélésének lehetetlensége miatt, hanem azért sem, mert — szemben a mellérendeléssel, l. (20b) — a névmás itt megelőzheti az előzményét. (Az *ők* és az *az* névmások elhagyhatók. Megjegyezzük, hogy a beszélők egy csoportja számára ez a névmás—előzmény sorrend nem elfogadható; ezt jelöli a % jel.)

(27) a. %Bár sokat ígértek *érte*$_i$, az *ékszer*$_i$ nem értékes.
b. %Mivel *ők*$_i$ a bástyán állnak, a *fiúk*$_i$ szerencsétlenül járhatnak.
c. %Mint ezt *ő*$_i$ nagyon jól tudja is, *Kriszta*$_i$ nem alkalmas erre a munkára.

Ugyanakkor a jelzői kifejezéseknek a más referenciális főnévi csoportokkal való összeindexelése sem azonos eloszlású, mint amit az alárendelésekben láttunk. (A vélemények (28b) megítélésében is megoszlanak.)

(28) a. Bár *Gyula*$_i$ otthon felejtette a kulcsát,
a *szerencsétlen*$_i$ mégis megpróbálta kinyitni az ajtót.
b. % Bár *a szerencsétlen*$_i$ otthon felejtette a kulcsát,
Gyula$_i$ mégis megpróbálta kinyitni az ajtót.

A kötéselmélet szerint a (28) mondatokban (a velük azonos szerkezetű (9), (26) és (27) mondatokkal együtt) a főnévi csoportoknak olyan strukturális elhelyezkedésben kell lenniük, melyben egyik főnévi csoport sem vezérli a másikat, de azért mégsem mellérendeléses a tagmondatok viszonya.

Ezt a típust **független alárendelésnek** nevezzük és (29)-es szerkezetet tulajdonítjuk neki. Így ugyanis DP_1 és DP_2 között a kívánatos vezérlési viszony állhat fenn.

(29)

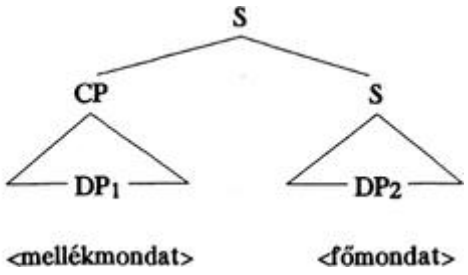

(30) **Független alárendelés, mellékmondat–főmondat sorrend:**

	DP_1	DP_2	példák
%a.	+névmás	–névmás	(27)a.–c.
b.	–névmás	+névmás	(26)a.–c.
%c.	+jelzői	–jelzői	(28)b.
d.	–jelzői	+jelzői	(28)a.

A (29)-ben a jobb oldalon van a főmondat, a bal oldalon pedig a beágyazott mondat, s a szerkezet lényegében egy **hozzácsatolást (adjunkciót)** tartalmaz az S csomópontnál. (A hozzácsatolás a nem vonzat jellegű, általában módosító kifejezések, azaz szabad szintagmák szerkezeti betagolódására jellemző.) A (30) táblázat jelöléseiből kitűnik, hogy akiknek a (30a, c), vagyis a (27) és (28b) mondatok elfogadhatatlanok, azok számára **a két főnévi csoport sorrendje** a döntő, vagyis lényegében **a mellérendeléssel azonos** sorrendi megszorítást alkalmaznak.

Fordítsuk most meg a független alárendelés tagmondatainak sorrendjét, úgy, ahogy azt a (31)-ben láthatjuk. Mivel (31d)-vel kapcsolatban megoszlanak az ítéletek, a helyzet kétféleképpen közelíthető meg.

a) Ha (31d)-t nem fogadjuk el, a (25) táblázatnak megfelelő eloszláshoz jutunk, tehát a (23b)-vel, vagyis az alárendelésével egyező szerkezetet kell feltennünk, l. (32a).

b) Ha viszont (31d)-t elfogadjuk, tehát a két DP nem vezérelheti egymást, akkor ezeknek a független alárendeléseknek ismét a mellérendelésekhez kell közelíteniük, így a szerkezetük (32b)-nek felel meg, amely tulajdonképpen a (29) fordított sorrendű változata.

(31) a. *Nem értékes (az_i), bár sokat ígértek *az ékszerért*$_i$
b. Nem értékes *az ékszer*$_i$, bár sokat ígértek *érte*$_i$
c. **A szerencsétlen*$_i$ megpróbálta kinyitni az ajtót,
bár *Géza*$_i$ otthon felejtette a kulcsát.
d. %*Géza*$_i$ megpróbálta kinyitni az ajtót, bár
a szerencsétlen$_i$ otthon felejtette a kulcsát.

(32) a.

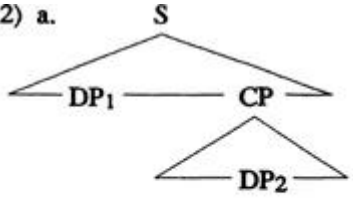

<főmondat> <mellékmondat>
<alárendelésszerű>

b.

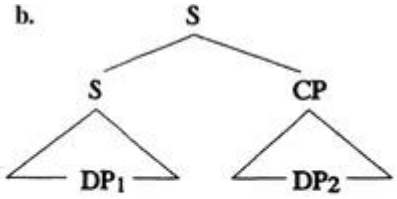

<főmondat> <mellékmondat>
<mellérendelésszerű>

(33) Független alárendelés, főmondat–mellékmondat sorrend:

	DP_1	DP_2	példák
* a.	+névmás	–névmás	(31)a.
b.	–névmás	+névmás	(31)b.
* c.	+jelzői	–jelzői	(31)c.
%d.	–jelzői	+jelzői	(31)d.

A (32a)-ból a (31a) helytelensége közvetlenül megokolható, mivel itt a névmás vezérli a referenciális DP-t. Ha pedig (32b)-t követjük, akkor (31a)-t pontosan úgy kell megmagyaráznunk, mint (20b)-t, tehát a névmás és előzménye sorrendjére hagyatkozva.

A független alárendeléseket egyébként — szemben a mellérendelésekkel — a fő-mondatukon belülre is, vagyis annak összetevői közé is el lehet helyezni, főként az első topik funkciójú szintagma mögé.

(34) a. A fiúk, *mivel a bástyán állnak*, szerencsétlenül járhatnak.
b. Erre a munkára, *mint ezt ő nagyon jól tudja*, Kriszta nem alkalmas.

(35) a. *A fiúk, *és ők a bástyán állnak*, szerencsétlenül járhatnak.
b. *Erre a munkára, *ezt azonban ő nagyon jól tudja*, Kriszta nem alkalmas.

Megjegyezzük, hogy még azok számára is, akik a (27) mondatokat a koreferencia-viszonyok miatt nem tudják elfogadni, a (34a–b) helyesen van szerkesztve. Felhívjuk a figyelmet továbbá arra, hogy a (35) mondatok kevésbé helytelennek hangzanak, ha nem ‘egy lélegzetre’ mondjuk ki őket, hanem a vesszőknél nagy szünetet tartunk, mintegy jelezve, hogy utólag jutott eszünkbe valami, ahhoz hasonlatosan, ahogyan írásban gondolatjelek közé tehetjük a mondatba szervesen nem beilleszkedő kifejezéseket. Ez az eljárás azonban megtöri a mondat szintaktikai egységét, ezért itt nem vehetjük figyelembe. Hasonló jelenségről lesz szó egy másik részben az ún. kettőspontos szerkesztés kapcsán, l. 6.1.

Mindezekkel a nehézségekkel együtt is megfelelő empirikus eszközöket találtunk arra, hogy a mellérendeléseket elválasszuk az alárendelésektől, és hogy az utóbbiakon belül két főbb csoportot állapíthassunk meg: a független alárendelésekét és a továbbiakban **kategoriális alárendeléseknek** nevezett egyéb alárendelésekét. (Bár az utóbbi név nem túl sokatmondó, ezen a megjelölésen azt fogjuk érteni, hogy szemben a függetlenekkel, amelyeket a mondatot ábrázoló CP jelölésen kívül más címke nem ural, a kategoriális alárendelések CP-je fölött általában **valamilyen más kategória szimbólumát** találjuk. Rövidesen valamivel többet is mondunk róluk, de részletes tárgyalásukra a 3. és a 4. részekben kerítünk sort.)

Az itt alkalmazott 'próbák' segítségével az alábbi alárendelt mondatfajták bizonyulnak **független alárendelésnek:**

a. **megengedő mellékmondatok** (jellemző kötőszók: *bár, noha, jóllehet, holott, ha ... is, akárki/mi, akár ... akár* stb.)
b. **okhatározói mellékmondatok** (jellemző kötőszók: *mert, mivel, minthogy, merthogy* stb.)
c. az *amint, ahogy, mint (ahogy)* stb. kötőszókkal bevezetett **hasonlító értelmű mellékmondatok**.

Nem minden hagyományosan megengedőnek besorolt mellékmondat bizonyul független alárendelésnek. A *pedig, ugyan, ám* kötőszavasak azért, mert mellérendelő mondatok, az *azért/annak ellenére/dacára, hogy* kifejezésekkel bevezetett mondatok pedig azért, mert szokásos utalószavuk van (az esettel ellátott *az* utalószó) s így a megfelelő *hogy* kötőszavas mellékmondatok közé tartoznak. Megengedő értelmű közlés tehát háromféle szintaktikai szerkezetben fejeződhet ki.

A páros *akár* érdemel még említést: ezek két, egymásnak mellérendelt, de a fő-mondathoz képest független alárendelésben lévő tagmondatot vezetnek be, pl.: *Jánost, [akár elfogadod, akár elutasítod a döntést], ki fogják nevezni igazgatónak*.

A b) csoportban olyan mondatok is szerepelnek, mint: *Hogy elfáradt, leült pihenni*. Az ilyen úgynevezett „tartalmas" *hogy* **kötőszavas mellékmondatoknak** van egy *merthogy* kötőszóval képzett változatuk is, amely főmondatvégi helyzetben az egyetlen lehetőség. (Ezzel azonban nem azt mondjuk, hogy ezek mindig azonos jelentésűek is.) Mivel ezek egyébként némileg hasonlóan viselkednek, mint az utalószó nélküli célhatározói *hogy* kötőszavas mellékmondatok, célszerű őket együtt tárgyalni. (A zárójelen kívüli csillag azt jelenti, hogy a zárójelben lévő elem nélkül a mondat egésze rossz.)

(36) a. *(Mert)hogy* (ő_i) *elfáradt*, Nóra_i leült pihenni.
b. *(Mert)hogy* $\textit{Nóra}_i$ *elfáradt*, (ő_i) leült pihenni.
c. Nóra_i, *(mert)hogy* (ő_i) *elfáradt*, leült pihenni.
d. Nóra_i leült pihenni, **(mert)hogy* (ő_i) *elfáradt*.
e. *Leült (ő_i) pihenni, *(mert)hogy* $\textit{Nóra}_i$ *elfáradt*.

(37) a. Hogy (ő_i) el ne fáradjon, Nóra_i leült pihenni.
b. *Hogy Nóra_i el ne fáradjon, (ő_i) leült pihenni.
c. Nóra_i, hogy (ő_i) el ne fáradjon, leült pihenni.
d. Nóra_i leült pihenni, hogy (ő_i) el ne fáradjon.
e. *Leült (ő_i) pihenni, hogy Nóra el ne fáradjon.

A kijelentő módban lévő, vagyis okhatározói értelemben használt mellékmondatok a (36)-ban független alárendelésnek bizonyulnak, a kötőmódban lévő, célhatározói értelmű mellékmondatok viszont, a (37b) tanúsága szerint kategoriális alárendelések. A főmondattól jobbra elhelyezve a (36) alárendelés is a (32a) sémát követi.

(38) *Tartalmas* hogy, *illetve* merthogy *kötőszavas mellékmondatok*
a. *a beágyazó mondat elején:* b. *a beágyazó mondat végén:*

(39) *Célhatározói* hogy *kötőszavas mellékmondatok*
a. *a beágyazó mondat elején:* b. *a beágyazó mondat végén:*

A célhatározói alárendelésekre a 4.2. részben még visszatérünk.

2.4. Összefoglalás és a további elemzés iránya

Látjuk tehát, hogy az alapvető szerkezeti különbségek, amelyek az alá- és a mellérendelés között fennállnak, milyen más eltéréseket magyaráznak a strukturális összefüggések alapján, illetve megfordítva, a mondatok (grammatikalitása) között tapasztalt viszonyok milyen strukturális következményekkel járnak. Végeredményben háromfajta mellékmondatot találtunk:

a) **a mellérendelésben** a kötőszó egyik tagmondatnak sem az alkotóeleme; a két tagmondat egymásnak nem lehet része, vagyis olyan mozgatás nem képzelhető el, amikor az egyik tagmondat a másik összetevői közé helyeződik át; a koreferencia-viszonyok (l. (24)) csak a sorrendtől függenek, mert a külön tagmondatokban lévő főnévi csoportok (azaz DP-k) egymást nem vezérlik.

(40) *Mellérendelés:*

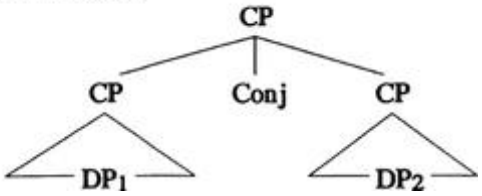

b) **a független alárendelésben** a kötőszó mindig az egyik (az alárendelt) tagmondat része, azzal együtt mozgatható, akár a főmondat összetevői közé is (a kötőszót a COMP csomópont tartalmazza — erről l. a következő részt); a koreferencia-viszonyok (l. (30)) a szerkezeti hierarchiától (a beszélők egyik csoportja számára: a szerkezeti hierarchiától *is*) függnek. Szerkezetük főmondat eleji helyzetben a (41a), főmondat végi helyzetben a beszélők számára érvényes vezérlési viszonyoktól függően (41b) vagy (41c) lehet.

(41) a. *Független alárendelés (CP) – főmondat (S) elején:*

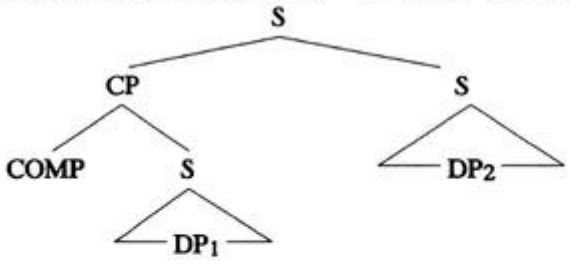

b. *Független alárendelés (CP) – főmondat (S) végén:*

i.

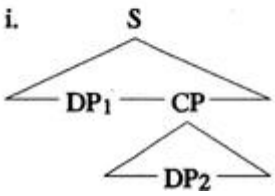

ii.

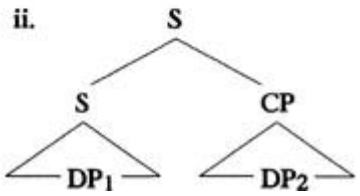

c) **a kategoriális alárendelésekben is** általában szabadon mozgatható a kötőszavával együtt vett alárendelt mondat a főmondat összetevői közé; a koreferencia-viszonyok (l. (25)) pedig arról tanúskodnak, hogy az alárendelt mondatban lévő főnévi csoportot a főmondati főnévi csoportok mindig vezérlik.

(42) *Kategoriális alárendelés*

a. *a főmondat végén:*

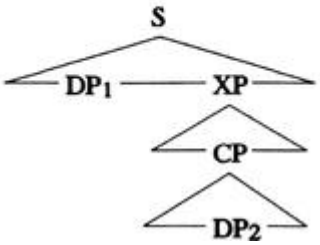

b. *a főmondat elején:*

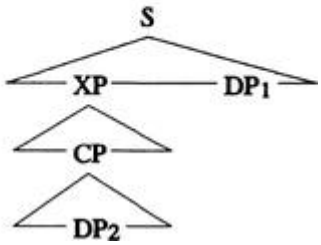

A független alárendelések abban is különböznek a kategoriálisoktól, hogy míg ez utóbbiak többnyire a főmondat valamely DP, AP vagy PP, azaz főnévi, melléknévi vagy határozói szintagmájába beágyazva találhatók (és ha nem, akkor önálló thematikus szerepük van; erről l. a 4. részt), addig a függetleneknek ilyen XP-féle anyacsomópontjuk nincsen. Ez a különbség az oka annak is, hogy (az okhatározóiakon kívül) a **független alárendeléseknek lehetetlen saját thematikus szerepel tulajdonítani**, ezek nem lehetnek vonzatok, és valószínűleg ezért osztályozta őket a hagyományos nyelvtanírás a 'sajátos jelentéstartalmú' mellékmondatok közé, továbbá ezért tekintjük mi is **szabad szintagmáknak** (adjunktumoknak) őket.

A kategoriális alárendelések csoportjába két nagyobb mondatfajta tartozik: **a vonatkozó,** illetve a *hogy* **kötőszavas mellékmondatok**. A következő két részben ezeket vesszük sorra, és a számos, itt csupán megelőlegezett probléma között arra is kitérünk majd, miért gondoljuk, hogy e két tagmondattípus általában kategoriális alárendelésben fordul elő, milyen pozíciókban lehetnek a főmondatban, mi a kötőszavuk stb. A kép a későbbi kifejtés során a *hogy* kötőszavas mellékmondatok tekintetében még változni fog, mivel azt fogjuk megállapítani, hogy ezek nem mindig egy XP alatt foglalnak helyet, l. a 4. részt.

2.4. Felhasznált irodalom

A mellérendelésről általában l. Dik, Simon: *Coordination* (Amsterdam, 1968), magyar vonatkozásairól Pap Mária: *Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról,* NyK. 73. (1971) 113–128, és Bánréti Zoltán: *A magyar mellérendelő szerkezetek szintaxisáról*, ÁNyT. XVII., 7–29 (1989). A mondatáthelyezés és a kötéselmélet diagnosztikus használatát l. Kenesei István: *Alárendelő mondatok a magyarban,* NyK. 87. 311–350 (1985). A kötéselméleten sokan dolgoztak, l. pl. N. Chomsky *Lectures on Government and Binding* (Dordrecht, 1981). A vezérlésnek (c-command néven) Tanya Reinhart: *The syntactic domain of anaphora* (MIT doktori disszertáció, Cambridge, 1976) a forrása. A jelzői kifejezések elemzése N. Chomsky: *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use* (New York, 1986b) nyomán készült. A megengedő mellékmondatok újabb feldolgozását l. Bánréti Zoltán: *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról* (Bp. 1983) c. művében.

3. A vonatkozó mellékmondatok

3.1. Bevezetés

A kategoriális alárendelések első fajtája, amelyet a független alárendelések után sorra veszünk, a vonatkozó mellékmondatok (VM) csoportja, amelyeket hagyományosan a kötőszavukkal, vagyis a vonatkozó névmással határoznak meg. Ez az eljárás a magyarban és még számos más nyelvben, amelyben a VM-eket ugyanolyan módon képzik (latin, német, finn, grúz stb.), vagyis ahol egy sajátos funkciójú névmás szolgál a VM-ek bevezetőjeként, jól működik, de ott, ahol a VM-ek (vagy legalábbis azok egy része) az őket bevezető elem (**mondatbevezető, complementizer**) tekintetében nem különülnek el a *hogy* kötőszavas mellékmondatoktól (héber, malgasi, angol stb.), a módszer csődöt mond.

(1) a. ha-iš [še- higia etmol] <héber>
a-férfi hogy megérkezett tegnap
'a férfi, aki tegnap megérkezett'

b. the idea [*that* you understand] <angol>
az ötlet hogy te (meg)értesz
'az az ötlet, hogy te érted a dolgokat'
'az az ötlet, amelyet te megértesz'

Ebben az alárendelés-fejezetben, amint azt a bevezetőben is leszögeztük (l. az 1. részt), csakis az időjeles mondatokkal foglalkozunk; a vonatkoztatásról szólván azonban meg kell említenünk a nem időjeles (nem véges alakú igéket tartalmazó: infinitivusos, melléknévi igeneves) vonatkozó mellékmondatokat is, amelyekben semmiféle explicit vonatkozó névmás nincsen: vajon ezek milyen kritériumok alapján bizonyulnak vonatkozónak (avagy a hagyományos terminológiával: jelzőinek)?

(2) a. le vent [soufflant avec violence] <francia>
a szél fújó -val hevesség
'a hevesen fújó szél'

b. the man [to invite] <angol>
a férfi inf. meghív
'a meghívandó férfi'

c. a [megbabonázott] kisgyerek

Akár igeneves, akár ragozott igés mondattal állunk szemben, a szögletes zárójelek közé tett vonatkozó szerkezetben mindegyik esetben egy jellegzetes **szintaktikai tulajdonságot** találunk: az adott mondatnak legalább **egy összetevője hiányzik:** (1a)-ban és (2a)-ban az alany, (1b)-ben és (2b–c)-ben a tárgy (is) hiányzik.

De az elsőként említett típusban is, vagyis ahol van jellegzetes vonatkozó névmás (mint pl. a magyar *aki* vagy *amely*), kiköthetjük, hogy **csak a mondatbevezető mögötti** részt (azaz az S alatti összetevőket)

tekintjük; ekkor itt is ‘hiányozni’ fog valami a (3a–b)-ben szögletes zárójelbe tett mondatdarabból; a ‘hiányzó’ összetevő helyét, vagyis az üres kategóriát a szokásos módon ‘*e* ’-vel jelöljük. Mivel a vonatkoztatást éppen ezekre a hiányzó összetevőkre ‘értjük’, azt mondhatjuk, hogy **a vonatkozó mellékmondat olyan alárendelés, amelynek a mondatbevezetőn kívüli része (legalább egy) üres kategóriát tartalmaz**. Sematikusan ábrázolva tehát: a VM is, mint minden (időjeles) mondat, (3c)-vel ábrázolható, de itt az S összetevőben kell lennie egy *e*-vel jelzett üres kategóriának.

(3) a. a könyv, amit [Emese olvasott *e*]
b. a diák, akivel [Endre találkozott *e*]
c.

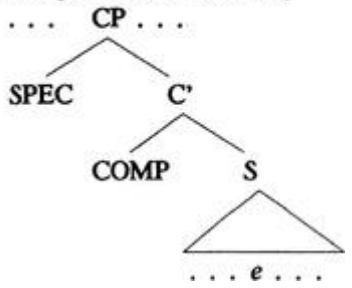

Az (1a–b) ben a héber *še-* vagy az angol *that* a COMP alatt található. Azokban a nyelvekben viszont, ahol kötelező a vonatkozó névmás használata (mint a magyarban), az az S-en kívül a CP alatt foglal helyet — a szokásos elemzés szerint az S-ből közvetlenül a CP alá mozog a C’ testvércsomópontjába melyet SPEC-cel (= specifikáló) jelöltünk, s amely a CP fejével a COMP-pal szemben maximális kiterjesztés is lehet, vagyis ez a művelet mintegy ‘kiüríti’ a vonatkozó névmást a mellékmondat S alatti részéből. Azt hogy a névmás és a ‘helye’ között kapcsolat van, a közös *i* index mutatja. (A COMP, vagyis a mondatbevezető helye a VM-ben kitöltetlen, azaz üres marad. Itt jegyezzük meg, hogy egyelőre követjük az irodalomban elfogadott álláspontot a vonatkozó névmás felszíni helyét illetően. E rész végén azonban még vissza fogunk térni a magyar vonatkozó névmás elhelyezkedésének kérdéseire, l. a 3.4. pontot.)

(4)

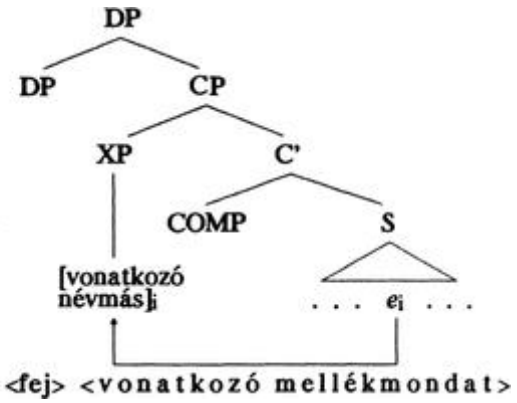

A VM-ben található **üres kategória**, vagyis a vonatkozó névmás nyoma (e_i) jellegzetes tulajdonságú elem: **esete és thematikus szerepe van** és egy olyan kategória köti (vagyis vezérli és van vele

összeindexelve), amely az S-en kívüli, másképp: **nem argumentum pozícióban van.** (Argumentum-pozíciónak általában a vonzatok és az alany számítanak. A nem-argumentum pozíciók azok a mondatbeli helyek, amelyek elvileg nem kaphatnak thematikus szerepet.)

Figyeljünk fel egyébként az (1b) alatti angol főnévi szintagma kétértelműségére, illetve annak szerkezeti vonatkozásaira: a '*hogy* kötőszavas' értelemben a mellékmondatban nincs üres hely, mivel ekkor az *understand* ige tárgyatlan használatú. Ezzel szemben, a vonatkoztatási értelemben az ige tárgyas változata szerepel, s így a mellékmondatban üres tárgynak kell lennie.

Ez a szintaktikai tulajdonság, vagyis az üres kategória feltételezése, egybevág **a VM szemantikai típusával** is; a vonatkozó mellékmondatok **predikátumként** működnek, amelynek 'szubjektuma' az a szintagma, amely mellett a VM megjelenik. Másként, a logikai hagyomány értelmében, a VM 'kitöltetlen függvény', amelynek az argumentuma a vonatkoztatott kifejezés. Tehát a (3a) példát tekintve ennek logikaiszemantikai reprezentációja (5a) lehet, melyet 'köznyelvibben' (5b)-ben adunk meg. (Az 'I' az un. iota-operátor a logikában, mely a tulajdonnevekhez hasonló individuumneveket tud képezni. Más, hasonló hatású logikai eszközöket is lehet alkalmazni, mint például a tulajdonságok halmazára vonatkozó un. lambda-operátor.)

(5) a. Ix (x=könyv) [Olvas (Emese, x)]
b. 'az az *x* (*x*=könyv), (melyre igaz az, hogy) Emese olvasta *x*-et'

Így az adott VM-es kifejezés névként szerepelhet, vagyis lehet a mondatban argumentum.

Összefoglalva: **vonatkozó mellélunondatról akkor beszélhetünk, ha a CP alatt vonatkozó névmás, az S alatti láncban pedig egy üres kategória foglal helyet. A VM és (esetleges) fejének, vagyis a testvéreként megjelenő szintagmának a kapcsolata nem fej–bővítmény jellegű** (mint például a *hogy* kötőszavas mellékmondatok esetében, amint azt majd látni fogjuk a 4. részben), **hanem a függvény és argumentuma viszonyának felel meg**. Ez az oka annak, hogy a vonatkozó névmásnak az S-en kívül kell lennie, noha a vele csaknem (sőt a magyar nyelv egy korábbi állapotában teljesen) azonos alakú kérdő névmás az így felfogott S-en belül van — de legalábbis a vonatkozó névmásétól különböző helyen.

Az alábbiakban altípusok szerint tárgyaljuk a VM-eket, így először azokat vesszük sorra, amelyek vagy névmási fejjel (**utalószóval**) együtt vagy anélkül ('**szabadon'**) fordulnak elő, l. (6a–b), majd azokat, amelyek **lexikális fej mellett** vannak, l. (6c)

(6) a. *az*, amit Emese olvasott <utalószavas>
b. Ø amit Emese olvasott <szabad>
c. *az a könyv*, amelyet Emese olvasott <lexikális fejes>

Itt is felhívjuk a figyelmet, hogy a VM-ekkel még két másik részfejezetben is foglalkozunk: a mellékmondatok főmondatbeli elhelyezkedéséről szóló 5.-ben, valamint az alárendelés különféle kisebb

jelentőségű kérdésével foglalkozó 6.-ban. Az olvasó a fejezetek részletes tartalomjegyzékéből, illetve a Tárgymutatóból tájékozódhat.

3.2. A szabad és az utalószavas vonatkozó mellékmondatok

A fenti bevezetőben elmondottak — némi változtatással — érvényesek a szabad és az utalószavas VM-ekre is; a különbség abban áll, hogy itt a logikai értelmezésben az *x* változó nincs közelebbről meghatározva, 'értelmét' éppen a mellékmondat adja meg. (6a–b) tehát annyit tesz, hogy 'az az *x*, (amelyre igaz az, hogy) Emese olvasott *x*-et'.

3.2.1. Az utalószavas vonatkozó mellékmondatok

Az eddig illusztrált utalószók mind főnéviek voltak, de természetesen **utalószó nemcsak főnévi lehet;** a másik két nagyobb lexikális kategória (**melléknév, határozó**) közül, amely a vonatkoztatásban előfordulhat, elsősorban a határozóiak a változatosabbak. (Itt jegyezzük meg, hogy a határozói esettel bíró főnévi csoportok, vagyis DP-k, és a határozószó lexikai kategóriájának megfelelő osztályú PP-k, azaz '(hely/idő)határozói csoportok' azonos szintaktikai pozíciókban találhatók, tehát **egymással felcserélhetők**.)

(7) a. Endre nem maradt [$_{AP}$ *olyan*, amilyen gyerekkorában volt]
<melléknévi utalószavas VM>
b. Kevesen jártak még [$_{PP}$ *ott*, ahol a tüdőshalak élnek]
<helyhatározói utalószavas VM>

Általában megállapíthatjuk, hogy az utalószónak és a vonatkozó névmásnak nemcsak a kategóriája, de az alakja is csaknem mindig hasonló. Először ezeket a párokat soroljuk fel, majd utánuk azokat, amelyekben a kettő nem, vagy nem egészen esik egybe (a listák nem teljesek):

(8) a. az – aki, az – ami; olyan – amilyen, akkora – amekkora,
annyi – amennyi; ott – ahol, oda – ahova, onnan – ahonnan,
arra – amerre, addig – ameddig; addig – amíg, akkor – amikor,
azóta – amióta; úgy – ahogy; annyiszor – ahányszor/amennyiszer;
azért – mert; ...
b. olyan – aki/ami, olyan – mint, annyi – mint, akkora – mint;
úgy – mint; ott/oda/onnan – ahová/ahonnan/ahol; ...

Kiindulásul azt szögezzük le, hogy nyilvánvaló szemantikai okok szólnak amellett, hogy az *annyiszor* utalószó melletti VM-ben *ahányszor* vagy *amennyiszer* legyen a vonatkozó névmás, vagy hogy az *úgy* mellett az *ahogy* szerepeljen. De a (8a) alatti párok közül jónéhány egyáltalán nem szükségszerű: az alábbi mondatokban például nem világos, hogy miért nem lehet más a vonatkozó névmás, hiszen 'logikusan' időpontra, illetve helyre kellene utalnia a VM-nek. (Az *azóta, hogy* ... típusú alárendeléssel a *hogy* kötőszavas mellékmondatok között, a 4.3.2 részben foglalkozunk.)

(9) a. Laci kijárta az iskolát *azóta, amióta/*amikor* megnősült.
b. Lajos *addig* futott, *ameddig* a fehér csík meg volt húzva
(...**ahol* a fehér csík végetért; vö.: Lajos a fehér csík végéig futott)

Itt úgy látszik, egy olyan sajátos párhuzamosság működik, amelynek nincsen köze a VM belső szerkezetéhez, és szintaktikai magyarázatot nem is nagyon tesz lehetővé. Azt ugyanis a grammatika megkötései miatt általános érvénnyel nem jelenthetjük ki, hogy a névmás az esetet (névutót) nem az S alatt, hanem a COMP-ban kapja. Szerkezeti esetnél (nominativus vagy accusativus) még lehetséges ilyenforma esetadás, inherens esetnél azonban elképzelhetetlen.

Ami a (8b)-ben lévő nem hasonló párokat illeti, a *mint*-re alább, a lexikális fejes vonatkoztatásnál térünk vissza (3.3); a helyhatározói jellegűeknél úgy látszik, érvényesülhetnek a szemantikai szabályoktól megengedett különféle változatok. Az *olyan*-nal bevezetett nominális szerkezetbe ágyazott VM-ek szabályosan különböznek az *az* utalószavasoktól. Hasonlítsuk össze például az alábbi mondatpárt:

(10) a. *Az*, aki meg tudja javítani a gépet, nincs közöttünk.
b. *Olyan*, aki meg tudja javítani a gépet, nincs közöttünk.

Az első mondat azt jelenti, hogy tartozik közénk valaki, aki most ugyan történetesen nincs itt, de a gép megjavításához ért. A második viszont azt, hogy ilyen ember sem most, sem máskor sem tagja a társaságunknak. Az *az*-zal képzett kifejezés referenciája határozott, míg az *olyan*-nal alkotott szintagmáé még csak nem is specifikus. Ezért lehet az utóbbi pl. a *talál*, de nem a *megtalál* ige tárgya:

(11) a. *Megtaláltál *olyat*, amit kerestél?
b. Megtaláltad *azt*, amit kerestél?
c. Találtál *olyat*, amit kerestél?
d. *Találtad *azt*, amit kerestél?

3.2.2. A szabad vonatkozó mellékmondatok

A szabad vonatkozó mellékmondatokat az különbözteti meg az utalószavasoktól (s ennek révén a lexikális fejesektől is), hogy a velük alkotott szintagmában az alárendelt mondat alkotórészein kívül semmi mást nem találunk, tehát **a szerkezetnek** — legalábbis látszólag — **nincsen feje.**

(12) a. [$_{DP}$ Amit Emese olvasott] érdekes volt
b. Panni elvette [$_{DP}$ amit Emese olvasott]
c. Richárd cigarettázott [$_{PP}$ amíg Juli uzsonnázott]
d. [$_{PP}$ Ahol a két folyó találkozik] már sok kincset találtak

Ez a jelenség azért okoz nehézséget (nemcsak a magyarban, más nyelvekben is), mert az **X-vonás szintaxis** elvei szerint **egy adott maximális kategória fejének azonosnak kell lennie az őt uraló (dominál) kategória típusával**. Tehát egy NP-nek főnévi feje kell hogy legyen, egy igei szintagmának igei, és így tovább. Az X-vonás szintaxis általánosított formuláját így is megadhatjuk:

(13) a. X′′ → (SPEC) X′
b. X′ → (Bővítmény) X^0 (Bővítmény)

ahol *X* a kategória típusa (A, N, P, V, vagyis sorrendben melléknév, főnév, határozó és ige), X^0 a lexikális címszónak megfelelő kategória, amelynek (és csak ennek) a testvércsomópontja vonzat lehet, és a *SPEC* az általános determináns. A *SPEC* lehet maximális kategória, a *Bővítmény* pedig mindig az. A *SPEC*-nek és a *Bővítmény*-nek a fejhez viszonyított helye az adott nyelv tulajdonságaitól függ. A 'kétvonásos' (vagyis a kétvesszős) szint felel meg a teljes szintagmának (DP, VP stb.), de a vonások száma esetleg nyelvenként változhat. **A vonatkozó mellékmondat** nyilvánvalóan **nem a bővítmények közé tartozik,** hiszen nem vonzat (egyetlen lexikális fej sem írja elő, hogy őt VM-nek kell követnie), determináns sem lehet, ezek ugyanis vagy névelő jellegű elemek, vagy birtokos DP-k. Akkor a VM olyan kifejezés, amely az említett összetevőkön kívül van, ezekhez kívülről csatlakozik, a **hozzácsatoláshoz** hasonló formában:

(14) *A VM az X-vonás elvei szerint ábrázolt szerkezetben:*

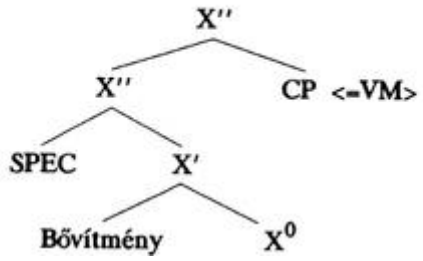

Figyeljük meg, hogy a szerkezet az X″ megismétlődése folytán olyan, mintha hozzácsatolás (adjunkció) történt volna (ami egyébként soha nincs hatással a 'vonásszámra'), így a kifejezésnek van feje: az az összetevő, amely megőrzi a kategória típusát: a CP testvéreként látható X″.

A fent (12)-ben megadott maximális szintagmákban azonban nincsen az X-vonás elvei szerint megkívánt fej, ezért a hozzájuk rendelendő szerkezeteknek az alábbiaknak kellene lenniük:

(15) *Téves szerkezetek a szabad vonatkoztatás ábrázolására:*

a.

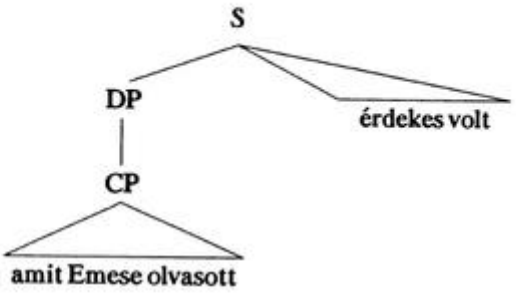

b.

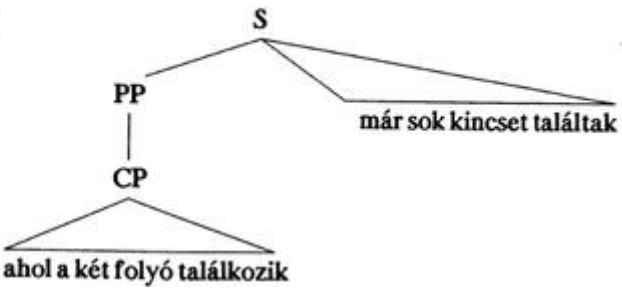

Mivel a (15)-ben bemutatott szerkezetek megsértik az X-vonás elvei közül azt, amelyik megköveteli, hogy egy fölöttes kategória típusa az alatta lévő szerkezeti szinten megőrződjék, a CP pedig mind a DP-től, mind a PP-től különbözik, az irodalom ehelyett két megoldást kínál.

3.2.2.1. A szabad vonatkoztatás feje üres névmás

Az egyik javaslat lényegében véve megőrzi a (15)-ben adott struktúrát, de olymódon teremt fejet a szerkezetnek, hogy szigorúan követi az említett X-vonás elvet, s kötelezően előírja egy, a közvetlenül fölötte álló (domináló) kategóriatípussal azonos kategória létét. Arra a kérdésre pedig, hogy mi a tartalma az így felveendő fejnek, az adatokkal összhangban azt válaszolják, hogy semmi, vagyis a fej nem más, mint egy üres kategória (amit az index nélküli *e*-vel jelölünk.)

(16) *A szabad vonatkoztatás szerkezete — első változat: a fej üres kategória:*

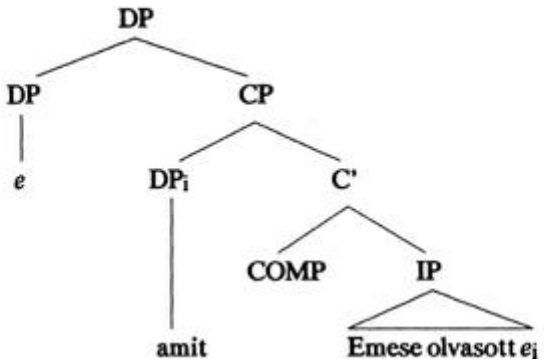

Mivel a grammatikában többféle üres kategória van, melyek mindegyike jellegzetes tulajdonságok alapján különül el a többitől, vizsgáljuk most meg, hogy a szabad vonatkozó mellékmondatok melletti

DP-ben felvett üres kategória melyik típusba tartozik. Mivel a (12a–b) mondatokból kitűnik, hogy az *amit Emese olvasott* kifejezés lehet akár alany, akár tárgy, az ezekkel járó thematikus szerepet és esetet a DP fejére, tehát az üres kategóriára kell kiosztani. Következésképpen itt egy olyan **üres kategóriával** van dolgunk, amelynek **van thematikus szerepe és esete** is, de (szemben a vonatkozó névmás nyomával) nem köti semmi sem a mondata SPEC/CP pozíciójából. Ilyen üres DP-vel találkozhatunk más kontextusban is:

(17) a. Ha *Kriszti* haragszik, nem szokott kiabálni *e*
b. Amikor *Nelli* vásárol, Tivadar mindig megvárja *e*

Az üres kategóriákat jelző *e*-k a (17)-ben egyes szám harmadik személyű személyes névmások (*ő, őt*) helyett állnak; ezek ugyanis, mint arra a leíró jellegű megfigyelésekből általánosíthatunk, nominativusban vagy (ha egyes számúak) accusativusban 'elhagyhatók' a magyar mondatból. Más szóval, **ha** (SPEC/CP-ből nem kötött) **önálló thematikus szerepel bíró, nominativusi vagy accusativusi üres kategóriát találunk, az pronominális (azaz névmási jellegű)**, amit *pro*-val jelölünk. A kérdés csupán az, vajon ezek a névmások nincsenek-e kötve a SPEC/CP-től különböző, vagyis argumentum pozícióból, hiszen az előttük álló alárendelt mondatokban lévő nevekkel koreferensek. Bár ez igaz, könnyen beláthatjuk, hogy kötésről szó sincs, mivel a mellékmondatbeli DP-k nem vezérlik a főmondatban lévő névmást (mint azt a 2.2. részben kifejtettük), a kötés két alapfeltétele pedig az, hogy (a) az illető DP-k össze legyenek indexelve és (b) az egyik vezérelje a másikat. (Megemlítjük, hogy a *pro*-t elvben lehet kötni argumentum pozícióból, hiszen a **B kötéselv** csak azt tütja meg, hogy a *pro* a **saját** kormányzó kategóriájában legyen kötve.) Ebből tehát az következik, hogy a VM fejeként feltett üres kategória is *pro*, amit olyan adatok is támogatnak, melyek szerint a szabad VM-ek tárgyhelyzetben az ige tárgyas ragozásával járnak együtt:

(19) a. Panni elvette/*elvett [amit Emese olvasott]
b. Gyula megkereste/*megkeresett [amit elvesztett]

Ha ugyanis az üres kategória *pro*, akkor pontosan úgy kell viselkednie, ahogy a *pro* általában viselkedik a magyarban, márpedig, mint azt itt is láthattuk a (17a)-ban, ha az *e* (azaz a *pro*) tárgyhelyzetben van, akkor az az őt kormányzó (vonzó) igének tárgyas ragozásúnak kell lennie.

Az sem meglepő ezek után, hogy ezeket a DP kategóriájú szabad vonatkozó mellékmondatokat jórészt csak alany- vagy tárgyhelyzetben találjuk meg:

(19) a. *Panni foglalkozott [*amit Emese olvasott*]
b. *Gyula számított [*amit igértél*]

Ez azt mutatja, hogy a *pro*-nak csakis szerkezeti esete, azaz nominativusa vagy accusativusa lehet, inherens esete, mint pl. az instrumentalis (*azzal*) vagy a sublativus (*arra*) a (19a–b) példákban, nem. Ez

nem jelenti persze azt, hogy nominativustól vagy accusativustól különböző esetű vonatkozó névmás ne lehetne a szabad vonatkozó mondatban.

(20) a. [$_{DP}$ *pro* [$_{CP}$ amivel foglalkozol]] mindenkit érdekel
b. Géza megtette [$_{DP}$ *pro* [$_{CP}$ amire kértem]]

Itt (20a)-ban az instrumentalisi vonatkozó névmás alanyi DP-ben van, míg (20b)-ben a sublativusi névmás van tárgyi DP-ben.

Az üres névmási fejet javasló elemzés azt világosan megindokolja, miért nem lehet kötni a *pro*-t az S-en belül; ez ugyanis a kötéselvekből következik. (A B kötéselv kimondja: minden pronominálisnak szabadnak kell lennie a kormányzó kategóriáján, vagyis azon a DP-n vagy S-en belül, amely a névmást és a kormányzóját tartalmazza. A VM melletti *pro* esetében ez a szintagma az S.) Azt azonban nem indokoltuk meg, hogy ezt a pronominálist, amelyet a harmadik személyű személyes névmással rokonítottunk, miért nem tudja kötni valamely DP, amely az adott kormányzó kategórián kívül foglal helyet.

(21) a. *[$_{DP}$ *Ebből a könyből*]$_i$ megtudtam, hogy
[$_{DP}$ *pro*$_i$ [$_{CP}$ amit Olga olvas]] badarság.
b. **Robi*$_i$ azt hitte, hogy a rendőrség letartóztatja
[$_{DP}$ *pro*$_i$ [$_{CP}$ akit a nagyteremben talál]]

A csillagok arra utalnak, hogy (21a–b) helytelen, ha úgy értelmezzük, hogy az, amit Olga olvas azonos az *ez a könyv* kifejezés segítségével jelölt tárggyal, illetve, hogyha Robi azonos azzal, akit a rendőrség a nagyteremben talál. De miért ne volna lehetséges egy ilyen kötés, ha egyébként a fonetikailag üres pronominálisokat lehet koreferensen értelmezni (és persze ha a kötéselveket egyébként betartjuk)?

(22) a. [*Ebből a könyvből*]$_i$ megtudtam, hogy Bécsben íródott *pro*$_i$.
b. *Robi*$_i$ azt hitte, hogy a rendőrség le akarja tartóztatni *pro*$_i$.

Erre a kérdésre ugyanaz a válaszunk, mintha azt kérdeztük volna, miért nem lehet az egyébként pronominálisként köthető *az* névmást kötni, ha az VM-et vezet be.

(23) a. Viktor ránézett *Valira* $_i$, de *az*$_i$ nem emelte föl a fejét.
b. *Viktor ránézett *Valira* $_i$, de [*az*$_i$ [aki bejött]] nem emelte föl a fejét.

Mint azt majd a korlátozó és nem-korlátozó VM-ek kapcsán is kifejtjük (6.2), a *Vali* típusú nevekhez csakis olyan vonatkoztatás rendelhető, amely azt már közelebbről nem határozza meg, és amelyet el lehet hagyni anélkül, hogy a főmondat jelentése megváltoznék. Az *az* melletti VM azonban nem ilyen; éppen hogy a VM adja meg a névmás ‘tartalmát’ — a fentebb kifejtetteknek megfelelően. Ennélfogva a névmás itt önálló referenciájú kifejezés (része), ezért éppúgy nem lehet kötni, mint bármely referenciális DP-t. Vagyis nem a *pro* üres névmást nem lehet kötni, hanem a DP-t, aminek a *pro* része

— a C kötéselv révén. Következésképpen itt **a fonetikailag üres** *pro* **is ugyanúgy önálló referenciájú, mint az** *az*, **tehát a személyes névmáshoz hasonlóan kötni nem lehet**. (A névmást VM előtt egy esetben lehet összeindexelni valamely előzménnyel: ha a VM nem-korlátozó, l. 6. részt, pl.: *Viktor*$_i$ *beült a pilóta helyére, de éppen neki*$_i$, *[aki pedig évekig tanult repülni], sikerült a legrosszabbul a gyakorlat*.

3.2.2.2. A szabad VM feje vonatkozó névmás

A szabad vonatkozók szerkezeti problémájára javasolt másik megoldás úgy állítja helyre az X-vonás elvei szerint megkívánt rendet, hogy a vonatkozó névmást a fej pozíciójában helyezi el. Ennek a támogatói is azzal indokolják álláspontjukat, hogy a fej kategóriájának ugyanolyannak kell lennie, mint amilyen a szintagma kategóriája, és amikor sem a vonatkozó névmás, sem a maximális kategória, amelyben a VM van, nem nominális, akkor egyszerűen nem marad más lehetőség a kategoriális azonosításra. (Ismét felhívjuk a figyelmet arra, hogy a PP és a DP_{eset} jelölés egymással felcserélhető.)

(24) a. [PP *Amióta iskolába jár*] Jancsi egészen megváltozott.
b. [PP *Ahol fertőzött a víz*] nem szabad a kútból inni.

A vonatkozó névmás látszólag úgy kerül a PP fejébe e példákban, hogy először a CP alatti vonatkozó névmási pozícióba kerül, majd onnan át a fejbe, végső soron az alábbi szerkezetet eredményezve:

(25) *A szabad vonatkoztatás szerkezete — második változat: a fej vonatkozó névmás:*

a.

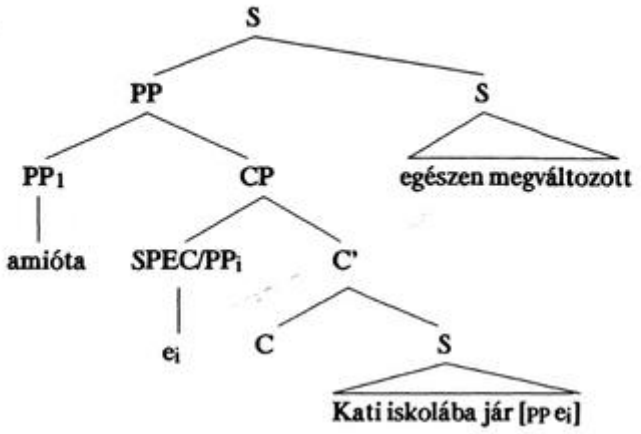

b.

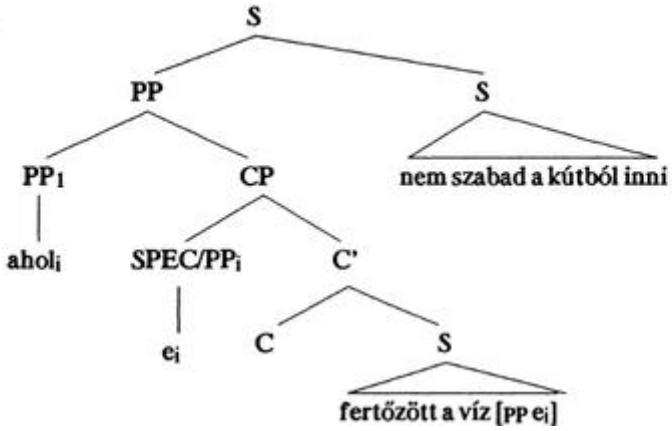

E szerkezetekben a fej azért nem lehet üres, vagyis a vonatkozó névmások azért nem ‘állhatnak meg’ a mellékmondat CP-je alatt, mert az nem hordozhatná a például az *óta* névutó értelmének megfelelő viszonyítást, ami a főmondat értelmezéséhez szükséges.

Ha a mozgatás mellett akarnánk érvelni, azt mondhatnánk, hogy e szavak nemcsak azért nem lehetnek eleve a PP fejében, mert vonatkozó névmási tövűek (ezt pl. az *ami, mi, a-* mutatja), hanem azért sem, mert ha nincsen üres hely a VM-ben (azaz a beágyazott S-ben), akkor azt nem lehetne vonatkozóként értelmezni.

Ilyen látszólag a beágyazott mondatból kimozgatott vonatkozó névmással van dolgunk a három helyhatározói formán (*ahol, ahová, ahonnan*) kívül számos időhatározói értelmű, főleg *mi*-vel, illetve ritkábban *ami*-vel és a megfelelő időviszony jelentésű raggal vagy névutóval alkotott szó esetén, pl.: *mióta, mikor, miután, mielőtt, miközben, mialatt, míg, midőn, mire; amióta, amikor, amíg, amidőn*. Ezek tehát ugyanolyan szerkezetekbe illeszkednek bele, mint amilyet a (25)-ben mutattunk be. Figyeljük meg, hogy ezekhez rendszeresen lehet hasonló végződésű utalószót is rendelni, pl.: *azóta — amióta, akkor — amikor, azután — ami után* stb. Ugyanakkor persze, mint ahogy már a 3.2.1-ben utaltunk rá, a jelentésük azonos a párhuzamos *hogy* kötőszavas mellékmondattal képzett PP-ével, pl. *azóta, hogy iskolába került*. Erről majd a 4.2 részben lesz szó.

Az eddigi ‘névmások’ elvben akár a mellékmondaton belül is lehettek volna. Vannak azonban a szabad vonatkozó mellékmondatokat bevezető olyan szavak, amelyek esetében erre már egyáltalán nem gondolhatunk, például az *amint, ahogy,* vagy *mihelyt*. Ezek elemzésekor némi körültekintés szükséges, hiszen például az *amint* és az *ahogy*, az előző, elemezhető jelentésű csoport néhány tagjához (pl. *miután, (a)míg)* hasonlóan másként is, nevezetesen független alárendelés bevezetőjeként is használatos, amit az alábbi példák illusztrálnak.

(26) a. *Vonatkozó névmási fejű szabad vonatkoztatás:*

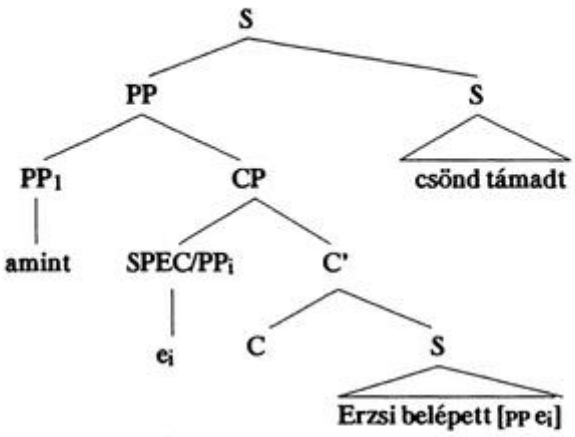

b. *Független alárendelés:*

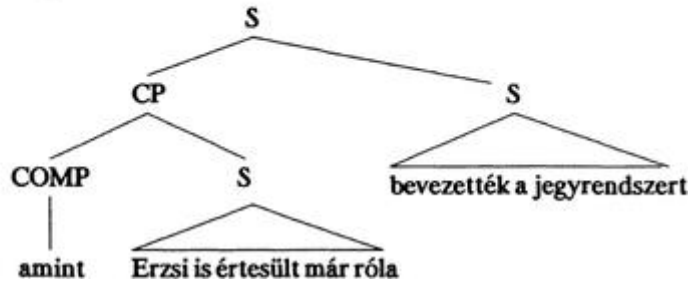

(27) a. [S [PP [PP *miután*] [CP Eszter megmondta a véleményét *e*]]
[SEde is mellettünk szólalt fel]]
b. [S [CP *miután* Eszter megmondta a véleményét]
[S nekünk már nem kell felszólalni]]

Láthatjuk, hogy az (a) mondatok időbeli egymásutánt fejeznek ki, míg a (b) mondatokban egyfajta módhatározói ('úgy, ahogy'), illetve magyarázó ('mivel', 'minthogy') értelemben van az vonatkozó névmási formájú kifejezés. Következésképpen a (b) példákban ezek nem valamely PP fejei, hanem a CP kategória alatt a SPEC-ben vagy a COMP-ban vannak, ahogy azt a független alárendeléseknél feltettük, s így a mellékmondatának nincs is thematikus szerepe — szemben a PP-ben lévő alárendelésekkel. A (26)–(27a) mondatokban feltett struktúra meglepő módon hasonlít egy más meggondolásokból szükséges másik szerkezetre, az úgynevezett **fonetikailag üres operátoros** vonatkozó, illetve melléknévi fejű angol infinitívuszos mondatokra.

(28) *Üres operátoros mondatok az angolban:*

(28) a.

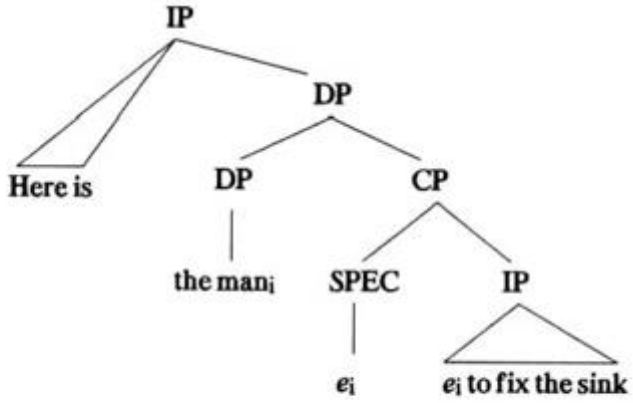

Here is [$_{DP}$ the man$_i$ [$_{CP}$ e_i [$_{IP}$ e_i to fix the sink]]]
itt van az ember inf. javít a mosogatót
'Itt van az az ember, aki megjavítja a mosogatót.'

(28) b.

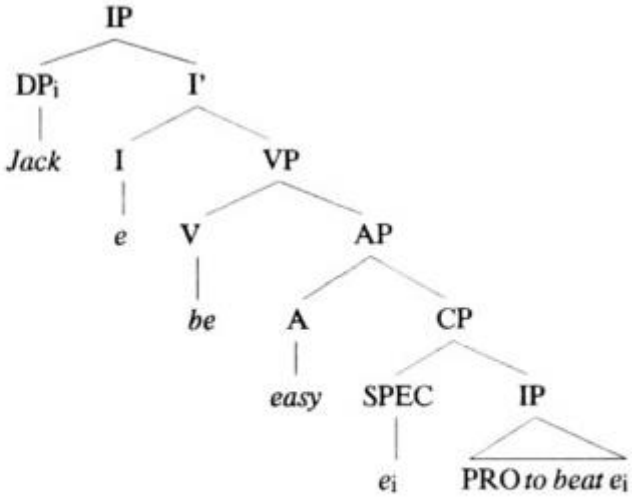

Jack$_i$ is easy [$_{CP}$ e_i [$_{IP}$ PRO to beat e_i]]]
Jack van könnyű inf. legyőz
'Jacket könnyű legyőzni.'

Mind a két mondatban van egy üres operátor, lényegében a CP SPEC-ben álló üres vonatkozó névmás, mely köti a vele összeindexelt nyomot a beágyazott mondatban. De e (fonetikailag üres) vonatkozó névmás és a vele azonos indexet viselő, őt vezérlő DP között nem kötési viszony van, hiszen a vonatkozó névmást nem lehet kötni, hanem egy ugyanolyan értelmezési, 'tartalomkitöltési' kapcsolat, mint bármely fej és vonatkozó névmás között. Ez a viszonya tehát a (26)–(27a) példákban az *amint*-nek vagy az *ahol*-nak a COMP-ban lévő üres kategóriához is.

Figyeljünk fel arra, hogy még ha azt mondjuk is, hogy a vonatkozó névmás eleve a PP fejében van, mint ahogy a fenti angol példákban a *the man* és a *Jack* DP-k sem mozgatással kerültek felszíni helyükre, **az alárendelt mondatokban benne kell lennie egy üres kategóriának**, hiszen másként a tagmondat nem lehetne vonatkozói értelmű. Ekkor viszont az alárendelt mondat CP-je alatt is kell fonetikailag üres operátornak lenni, különben a VM-ben szabad változó lenne, amit az értelmezési szabályok tiltanak. A

fentebb tárgyalt „mozgatásos” és a mostani „fejben elhelyező” elemzés csupán a levezetés módjában különbözik egymástól: a végeredmény vagyis a (mondatok hangalakját megadó) Fonetikai Forma, illetve a jelentésük (egyes aspektusait) jellemző Logikai Forma felől nézve egyformák. A különbség a felszíni szerkezetben mutatkozik meg: ha mozgatással keletkeznek, akkor az azonos indexeket maga a mozgatás garantálja, ha nem, akkor az üres kategóriákat a Logikai Formának kell ellátnia a megfelelő indexekkel.

Láthatjuk, hogy üres operátoros vonatkoztatásra mindenképpen szükség van a (26a), (27a) és (28a) példák tanúsága szerint. Viszont a mozgatásos elemzés jelentős elméleti nehézségbe ütközik: az α-mozgatás szabályai szerint nemargumentum-pozícióból (vagyis az itt tárgyalt esetben a COMP alatti SPEC-ből) csakis egy másik nemargumentum-pozícióba lehet mozgatni, az argumentumpozíciók, így például a PP feje is, „elérhetetlen” a nem-argumentum pozíciókból. E szerint **a „vonatkozó névmási” kifejezés minden esetben eleve a PP fejében helyezkedik el**, s a VM-ben lévő üres kategória a fejjel a SPEC-en keresztül való összeindexelés következtében válik a Logikai Formában megfelelően értelmezhetővé.

3.2.2.3. Alanyi és tárgyi szabad vonatkoztatás

Nem csak a szabad szintagmák esetében kell feltételeznünk, hogy a vonatkozó névmás a szerkezet fejében helyezkedik el. Sok olyan **esettel ellátott vonzat DP** van, amelyben — lévén, hogy a vonatkozó névmás esetragja azonos azzal, amit a főmondat igéje a vonzatától megkövetel — nincsen más magyarázatunk arra, hogy miképpen jöhetett létre az adott szintagma, mint az, hogy a vonatkozó névmás az ige által kormányozható fej pozíciójában van.

(29) a. Péter eszik $[_{DP}\ [_{DP}\ \text{amivel}_i]\ [_{CP}\ e_i\ [_{S}\ \text{tud}\ e_i]]]$
b. Kati nem beszél $[_{DP}\ [_{DP}\ \text{amiről}\ [_{CP}\ e_i\ [_{S}\ \text{nem akar}\ e_i]]]$

Valójában **az alanyi és tárgyi szabad vonatkozók** is kétfélék: egyrészt van közöttük a korábban, a 3.2.2.1. pontban tárgyalt szerkezetű, azaz *pro* **fejű** — amennyiben az őket kormányzó igének tárgyas a ragozása. Ha viszont a (tárgyi) szabad VM-et kormányzó ige alanyi ragozásban áll, akkor okunk van feltenni, hogy az üres kategória nem *pro*-t tartalmaz, hanem **a vonatkozó névmás van a főnévi fej helyén**, hiszen tudjuk: a tárgyi funkciójú vonatkozó névmást kormányzó VM-beli ige alanyi ragozású, és a (30a–b) mondatokban nemcsak a VM, de a beágyazó mondat igéje is alanyi ragozású. (Természetesen az alanyi vonatkoztatásnál ilyen segédeszközünk nincsen, ezért szerkezetüket akár *pro*-val, akár vonatkozó névmási fejjel is megadhatjuk, s ezért az alábbi fejtegetésekben rájuk nem támaszkodhatunk.)

(30) a. Majd veszek, *amit* kapok.
b. Tégy-Ø, *amit* akarsz.
c. *Ami* ebben a dobozban van, titok.

(31) a. Majd veszek [$_{DP}$ [$_{DP}$ amit$_i$] [$_{CP}$ e_i [$_S$ kapok e_i]]]
b. Tégy [$_{DP}$ [$_{DP}$ amit$_i$] [$_{CP}$ e_i [$_S$ akarsz e_i]]]
c. [$_{DP}$ [$_{DP}$ ami$_i$] [CP e_i [$_S$ ebben a dobozban van e_i]]] titok

Először is azt jegyezzük meg, hogy feltevésünket, mely szerint a vonatkozó névmás a fej pozíciójában van, nem érinti az a tény, hogy az utalószó fejnek is lehet határozatlan használata:

(31) a. Majd *azt* veszek, amit akarok.
b. Tégy-Ø *azt*, amit akarsz.

Ezt a változatosságot ugyanis abból kell levezetnünk, hogy (legalább) **kétféle** *az* **névmást** helyezünk el a Szótárban: az egyik határozott referenciával értelmezendő, míg a másik jelentése inkább a 'bármi, akármi' értelemhez közelít. Azt azonban nem mondhatjuk, hogy egy üres pronominális kategóriának több értelme van, és azt sem tehetjük fel, hogy egy *bárki* vagy *akárki* szót töröltünk a fej helyén — a visszakereshetőségi elv miatt, amely tiltja, hogy önálló jelentéssel vagy funkcióval bíró összetevőket anélkül töröljünk, hogy lenne velük 'szóról szóra' megegyező összetevő a közelebbi vagy távolabbi környezetükben, azaz valami, ami segít 'visszakeresni' a törölt összetevő tartalmát.

Ez a határozatlan, vagyis vonatkozó névmási fejű VM különösen **elliptikus szerkezetekkel** gyakori, mint amilyen a (29a—b) vagy a (32a—b) is. Ezekben a mellékmondat egy része hiányzik a főmondattal való (részbeni) azonossága következtében.

(33) a. [$_S$ Tégy [$_{DP}$ amit$_i$ [$_{CP}$ e_i [$_S$ akarsz [$_S$ (tenni) e_i]]]]]
b. [$_S$ Lilla elolvasott [$_{DP}$ amit$_i$ [$_{CP}$ e_i [$_S$ csak tudott [$_S$ (elolvasni) e_i]]]]]

Mivel ezek a **kvantor jelentésű** kifejezéssel ('bármi, akármi, minden') értelmezendő szerkezetek, a logikai komponensben hatókört kell felvenniük, amiről a kvantormozgatás szabálya (a grammatika általános mozgató szabályának a logikai komponensben működő változata) gondoskodik, s a legfelső (legkülső) S-től baka helyezi el őket. Az üres, elliptikus igét így a vele azonos előzményétől (*elolvasott*) balra, egy attól nem vezérelt pozícióban találjuk. (A PRO az infinitivusos mondat önálló thematikus szerepű, de esettel nem rendelkező alanyát jelöli.)

(34) *Elliptikus szabad VM kvantor értelmezéssel*

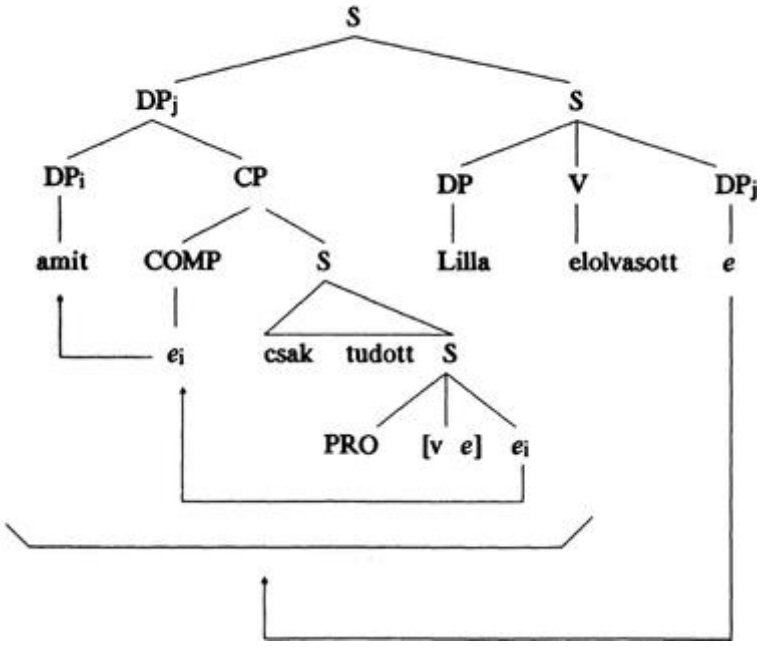

Ez a szerkezet megfelel egyébként az előrehelyezett szabad VM-et tartalmazó mondatnak: *Amit csak tudott, Lilla elolvasott*.

Még egy fajta szabad vonatkozó mondatról kívánunk szólni, amelyet hagyományosan **'átmeneti' mellékmondatként** tárgyalnak.

(35) **a. Zoltán látta, *amikor* bejöttél.**
b. Zita hallotta, *ahogy* Zsolt az ebédlő felé lépdelt.

Az elmondottakból következik, hogy az ige tárgyas ragozása a szabad VM-et tartalmazó DP fejében lévő *pro*-nak tulajdonítható, és így (35a—b) az alábbi mondatoknak felel meg:

(36) **a. Zoltán látta *azt*, *amikor* bejöttél.**
b. Zita hallotta *azt*, *ahogy* Zsolt az ebédlő felé lépdelt.

A szabad vonatkozó mondatokról tehát azt mondottuk, hogy kétféle szerkezetük lehet: **vagy üres pronominális elem tölti ki a szintagma fejének a pozícióját, vagy pedig a vonatkozó névmás foglalja el ezt a helyet**. (A *pro* tulajdonságait l. még: 5.3.1.-ben; a mondatra utaló vonatkoztatást l. 6.4.-ben.)

3.2.3. A kvantorral bevezetett vonatkozó mellékmondatok

Ugyan nem tartozik az utalószavas vagy a szabad vonatkoztatások közé, de itt említjük meg a különböző általános, határozatlan, kérdő és tagadó névmásokkal (és 'névmási határozókkal') bevezetett VM-ekkel. Érdemes megjegyezni, hogy ezek a névmási kifejezések, csakúgy mint az *az* és társai, általában egyedül töltenek ki maximális kiterjesztésű DP-ket, tehát melléknevet vagy determinánst a főnévi csoportbeli

szokásos pozícióban, azaz a főnév előtt, nem vehetnek föl (pl. **piros valami, *az a mindenki, *olyan kicsoda*; kivétel: *az a valaki* — más jelentésben, illetve a *valami édes*, vö. még: *valahol Európában* stb., melyek tárgyalása nem ide tartozik), továbbá, hogy a nem emberre utaló névmási fejek vonatkozó mondatában kizárólag az *ami* vonatkozó névmás fordulhat csak elő. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy e névmások mindegyike kvantor értelmű (vagyis logikai műveletet valósít meg), tehát **a velük képzett fej nem lehet specifikus, egyedített értelmű**.

(37)	a.	Olvastam valamit	ami	
	b.	Elolvastam mindent	* amely	1848-ról szólt
	c.	Mit olvastál	* amelyik	

Ilyen névmás még a *bármi, akármi, semmi* (és a *-ki* szóval képzett párjuk) is. (A vonatkozó névmások közötti különbségekre még visszatérünk a 6.3 részben. E kvantor értelmű kifejezések szerepe a vonatkoztatásban még a 3.3.2. részben is érdekes lesz.)

3.3. A lexikális fejes vonatkozó mellékmondatok

Ebben a vonatkoztatástípusban is megtaláljuk az igén kívüli három lexikai kategóriának, a főnévnek, melléknévnek és a határozónak megfelelő szintagmákat:

(38) a. $[_{DP}\ [_{DP}$ az a színdarab$]\ [_{CP}$ amit Péter látott$]]$
érdekes volt <főnévi>

b. Péter most nem $[_{AP}\ [_{AP}$ olyan sápadt$]\ [_{CP}$ mint amilyen
János volt tegnap$]]$ <melléknévi>

c. [PP [PP abban a pillanatban] [CP amikor az autó elindult]]
átváltott a jelzőlámpa <határozói>

A szerkezetek azonosak az utalószavas VM-ekre megadottakkal, pl. a (7)-sel, a különbség mindössze annyi, hogy e kifejezéseknek a fejében nem a névmások csoportjából, hanem **nyitott osztályokból származó szavak**, pontosabban ilyen szavakból álló szintagmák találhatók. Annak, hogy külön részfejezetben foglalkozunk velük, az az oka, hogy éppen e tulajdonságuk folytán viselkedésük eltér az előző részben tárgyalt szerkezetekétől.

3.3.1. Vonatkoztatás határozói és melléknévi fejes szintagmában

Fordított sorrendben kezdve, **a határozói alárendelések** elemzése a legegyszerűbb: szerkezetük lényegében megfelel a (7)-ben vázoltaknak. A vonatkozó mellékmondat nem mindig PP-hez csatlakozik, mint (38c)-ben; lehetséges az is, hogy egy olyan főnévi csoporthoz járul, amely egy PP-ben foglal helyet, de a VM a korlátozó vonatkoztatásban mindig a DP-re vonatkozik, pl. (39b), ahol a VM az *az a falu* DP-re vonatkozik. (A korlátozó/nem-korlátozó megkülönböztetést már említettük a 3.2.2.1-ben; részletesen a 6.2-ben tárgyaljuk. A PP-t úgy tekintjük, mint a ragos, illetve névutós DP-knek nem végleges jelölését; l. alább, valamint a 4.2, 4.3, és különösen a 4.3.2. pontot.)

(39) a. [$_{PP}$ [$_{PP}$ Piliscsaba mellett] [$_{CP}$ ahol tegnap nagy vihar volt]] rádőlt az úttestre egy jegenyefa. <nem korlátozó VM>
b. [$_{PP}$ [$_{PP}$ A mellett a falu mellett] [$_{CP}$ ahol tegnap nagy vihar volt]] rádőlt az úttestre egy jegenyefa. <korlátozó VM>

Észrevehetjük, hogy **a nem-korlátozó vonatkoztatást** tartalmazó (39a) értelmében a vihar nem Piliscsabán, hanem inkább amellett volt, tehát az *ahol* vonatkozó névmás, vagyis a mellékmondat arra helyre vonatkozhat, amely 'Piliscsaba mellett van'. A DP determinánsában lévő utalószóval alkotott **korlátozó vonatkoztatás** viszont csakis a névutó nélkül értett DP-re (*az a falu*) utalhat. Ez a különbség ugyan a korlátozó és nem-korlátozó mondatok tárgyalásánál lesz majd érdekes, de annyi most is releváns, hogy ha nem valódi határozószó van a konstrukcióban (pl. *ott, akkor* stb.), a PP mint kategória jelenléte kétséges — legalábbis a vonatkoztatás szempontjából. Ehelyett valószínűbb egy esetragos DP jelenléte. Az utalószói determinánsú kifejezéseket (pl. *az a falu*) egyébként alább a főnévi szintagmákon belüli vonatkoztatás kapcsán elemezzük majd (l. 3.3.2 rész). Itt említjük meg, hogy általában az **utalószó** terminust fogjuk használni, mind a VM (vagy más alárendelés) mellett egymagában álló *az* szóra, mind pedig a DP-n belül található akár valódi mutatást (pl. *ez a falu*), akár szövegbeli utalást kifejező szóra (pl. *az a falu, amely ...)*.

Amikor a **melléknévi fejhez** vonatkozó mellékmondat járul, az utalószót mindig ki kell tenni. (A zárójel előtti csillag azt jelöli, hogy a mondat csakis a zárójelek közé tett szóval, kifejezéssel lehet helyes.)

(40) a. Péter nem nőtt [$_{AP}$ [$_{AP}$ *(*olyan*) nagyra] [$_{CP}$ amekkora/ amilyen nagy András lehetett]]
b. Sárika [$_{AP}$ [$_{AP}$ *(*olyan*) okos] [$_{CP}$ amilyen (okos) a barátnője volt tízéves korában]]

Ezek a VM-ek elvben lehetnek önállóak, de akkor értelmük megint csak **nem-korlátozó.**

(41) a. Péter nem nőtt kétméteresre, *amekkora András lehetett.*
b. Sárika okos, *amilyen a barátnője volt tízéves korában.*

Térjünk rá most egy másik vonatkozó szerkezetre, amely lehet mind melléknévi, mind határozói: **a *mint*-tel bevezetett mellékmondatokra.** Amikor a *mint*-et tartalmazó VM-et csak utalószó nélkül kell vagy lehet használni, l. (42a, b), akkor nem határozói vagy melléknévi alárendelésnek tartjuk, hanem a 2. részben felsorolt kritériumok alapján **független alárendelésnek**. (A zárójelen belüli csillag azt jelöli, hogy a szerkezet a zárójelen belüli kifejezés jelenlétekor helytelen, anélkül elfogadható.)

(42) a. *(*Úgy) mint azt sokan tudják*, Giordano Bruno máglyán halt meg.
b. Feri magas volt, *mint a mecklenburgi trónörökös.* <nem-korlátozó>
c. Feri olyan magas volt, *mint a mecklenburgi trónörökös.* <korlátozó>

A különbség (42b-c) között az, hogy az előbbi nem-korlátozó, vagyis azt jelenti, hogy Feri valóban magas volt, és mellékesen a mecklenburgi trónörökös is az volt. Az utóbbi szerint azonban Feri magassága azonos volt a mecklenburgi trónörökösével; ha tehát e hercegi sarj véletlenül 135 cm-re nőtt, akkor Feri sem lehetett óriás. Ezt az állításunkat könnyűszerrel ellenőrizni lehet, ha *a mecklenburgi trónörökös* kifejezést például *a Hapci törpé*-re változtatjuk.

Mikor lehet a *mint*-et melléknévi alárendelésben utalószó nélkül használni? Általában akkor, ha (a) a *mint* kopulás **elliptikus mondatot vezet be**, l. (42b), azaz: *Feri magas volt, mint (amilyen) a mecklenburgi trónörökös (volt)* és (b) ha középfokkal együtt jár, l. (43a–e) De ebben a második esetben az utalószó szintaktikai szerepét lényegében átveszi a középfok, hiszen ezek egymást (és az összes többi melléknévi determinánst) helyettesítik.

(43) a. Sárika nem $[_{AP}$ okosabb $[_{CP}$ mint a barátnője$]]$
<AP-re vonatkoztatás>

b. Sárika nem $[_{DP}$ $[_{DP}$ okosabb diák$]$ $[_{CP}$ mint a barátnője$]]$
<DP-re vonatkoztatás>

c. Péter szebbnek tartja Klárát, mint { a feleségét / a felesége }
<AP-re vonatkoztatás ellipszissel>

d. András $[_{AP}$ sötétebbre $[_{CP}$ $e_i]]$ festette a képet $[_{CP}$ mint Péter kívánta$]_i$
<u.a.>

e. Endre $[_{PP}$ messzebb $[_{CP}$ $e_i]]$ lakik $[_{CP}$ mint Andrea$]_i$
<PP-re vonatkoztatás ellipszissel>

Az alárendelt mondat természetesen kimozdulhat eredeti szintagmájából, általában a főmondat jobb szélére. Ami a (43b) példát illeti, a *mint*-es mellékmondat azért nem került az *okosabb* melléknév testvércsomópontjába, mert úgy látjuk az utalás jellegéből, hogy nem egyszerűen a melléknévre vonatkozik, hanem a DP fejre: ‘Sárika nem okosabb diák, mint amilyen okos diák a barátnője’, és nem: ‘… mint amilyen okos a barátnője’, tehát **DP-k vannak összehasonlítva.**

Ezt az elemzést nem érinti az olyan adatok megléte sem, amelyekben a *mint*-tel kezdődő tagmondatban nem elliptikus az érintett DP, hanem a feje különbözik a középfokú melléknevet tartalmazótól, pl. *Sárika nem ügyesebb zongorista, mint amilyen hegedűs a barátnője*. Ez ugyanis arra utalna, hogy a *mint*-es tagmondat lehet az AP-n belül $[_{DP}$ $[_{AP}$ *ügyesebb* $[_{CP}$ *mint amilyen hegedűs a barátnője*$]]$ *zongorista*$]$ formában. De ha ezt megengednénk, akkor azt a mondatot is elfogadhatónak kellene minősítenünk, hogy **Sárika ügyesebb, mint amilyen hegedűs a barátnője*, hiszen az előző jól formált mondatnak ez egy valódi összetevőjét tartalmazza.

Mihelyt a *mint*-es mondat nem elliptikus, azaz **ha van benne ige**, általában szükség van valamilyen valódi vonatkozó névmás segítségére. Az ellipszis segítségével ugyanis nemcsak az azonos összetevők hagyhatók el, de a melléknévre szükséges utalás is a vonatkozó ’névmással’. Há azonban nincs a két tagmondat között azonosság, akkor a melléknévi csoportra való vonatkoztatás is kötelezően jelen kell

legyen. Következik ebből, hogy a (44a–b)-ben a mint-es tagmondatokban az *amilyen* maga is része a *mint* segítségével létrejövő ellipszisnek.

(44) a. András *sötétebbre* festette az eget, *mint* *?(*amilyennek*)
az Endre fényképén mutatkozik.
b. A szék *nagyobbnak* látszik, *mint* *(*amilyenre*) *az asztalos megfaragta.*

3.3.2. Vonatkoztatás főnévi fejes szintagmában

Főnévi csoportban négy főbb szerkezettípusban találunk vonatkozó mellékmondatot (a jelölés: HNE = határozott névelő, ØNE = nulla névelő, SPEC/NP = az NP determinánsa, USZ = utalószó):

a. *a fiú, aki* tegnap érkezett	<HNE>
b. *az olyan ember, aki* mindig részeg	<HNE + SPEC/NP>
c. *olyan bor, amely* fagyállóval van hígítva	<ØNE + SPEC/NP>
d. *az a fiú, aki* tegnap érkezett	<USZ>

Az első háromhoz, (45a–c)-hez az alábbi struktúrákat rendelhetjük hozzá. (A részletesebb elemzéseket l. alább.)

(46) *Vonatkoztatás főnévi csoportban (DP-ben): alapszerkezetek:*

a.
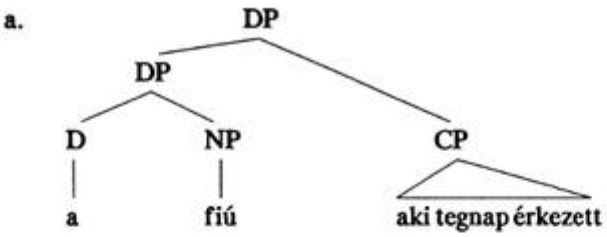

b.
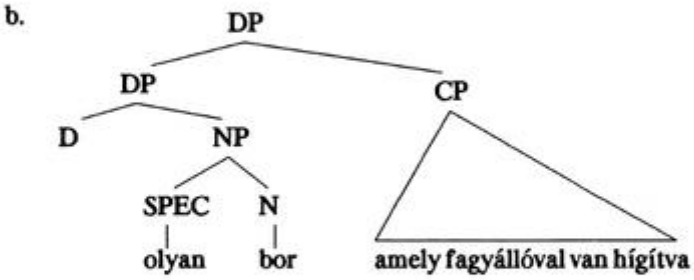

c.
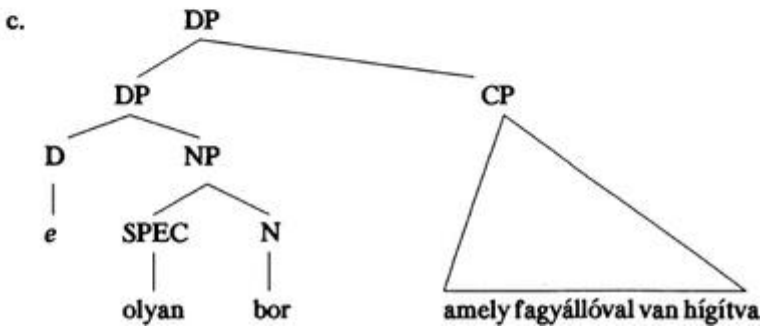

Az itt tisztázandó legfontosabb kérdés arra vonatkozik, **miért éppen így rendeljük a DP-hcz a vonatkozó mellékmondatot**, miért nem másképp. Mik az esetleges választási lehetőségek?

Lényegében még **két további megoldást** javasolhatnánk: **a) hogy a VM magának a főnévnek a testvércsomópontja legyen**, l. (47a), vagy **b) hogy az NP vagy N´ testvére legyen**, l. (47b–c)

(47) *Elutasított alternatív VM-szerkezetek:*

a.

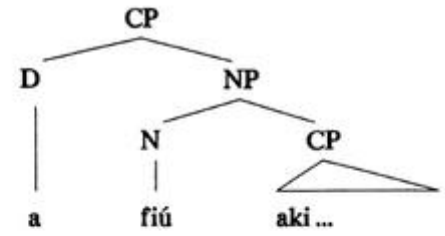

b.

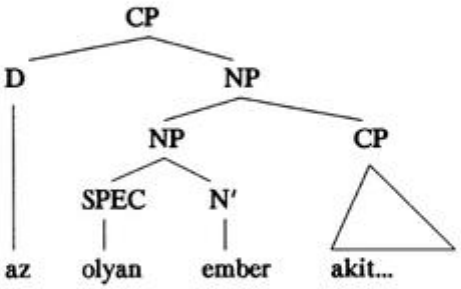

c.

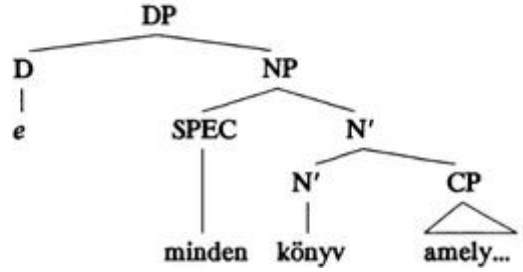

Mint arra már korábban utaltunk az X-vonás elvei kapcsán (l. a 3.2.2 részben a (13), (14) szerkezeteket és a rájuk vonatkozó fejtegetést), **a (47a) szerkezet azért nem lehetséges, mert valamely X^0 szintű kategória** (esetünkben az N) **testvére csakis annak vonzata lehet**, márpedig az nyilvánvaló, hogy a vonatkozó mellékmondatot egyetlen főnév sem 'vonzhatja', azaz kormányozhatja, más szóval a *fiú* főnév nem írja elő, hogy őt VM kövesse.

A másik feltételezett szerkezeti lehetőség a VM számára az volt, hogy az NP vagy az N´ testvére legyen. Ekkor már nem minősül vonzatnak, hiszen nem X^0 szintű kategória mellett áll. Ez a szerkezet (szemben a (47a) elemzéssel) nemcsak arra teremti meg a lehetőséget, hogy a melléknévi szintagmával együtt értett főnévre vonatkozhasson a mellékmondat (l. (48a)), hanem arra is, hogy a kvantorokat is a vonatkoztatáson kívülre helyezhessük (l. (48b)).

(48) a. $[_{DP}$ az $[_{NP}$ $[_{NP}$ olyan ember] $[_{CP}$ aki sokat panaszkodik]]]
b. $[_{DP}$ $[_{NP}$ minden $[_{N'}$ $[_{N'}$ könyv] $[_{CP}$ amit olvastam]]]]

Noha az így konstruált szerkezetek jobban megfelelnek a helyettesítési viszonyoknak, mégsem mellettük döntünk, mert e meggondolást feleslegessé teszi három szempont.

Először is, **a kvantor értelmű kifejezések** (pl. *minden, semennyi, melyik*) számára a logikai komponensben külön értelmezési mechanizmus működik, amely mintegy 'kiemeli' őket a velük alkotott szerkezetekből (majd magukat a szerkezeteket is kiemeli a mondatból, hogy ahhoz hozzácsatolja őket adjunkcióval), azzal a céllal, hogy (logikai-szemantikai) hatókört rendeljen hozzájuk s így a velük összeindexelt névmás változóként működhessék, mint azt a következő angol példa logikai formája mutatja. (GEN = genitivus, ACC = accusativus)

(49) a. ***Everyone*** **'s mother saw *him/his* brother.**
mindenki-GEN anya látta ő-ACC/ő-GEN báty-ACC
'*Mindenkinek*$_i$ az anyja látta *ő*t_i/az *ő*$_i$ bátyját.'

b. ***Kvantormozgatás a logikai komponensben:***

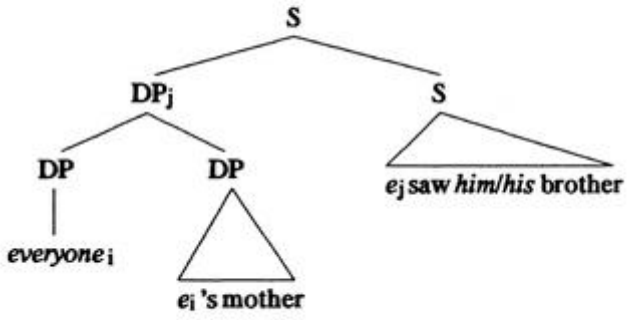

[S [DP everyone$_i$ [DP e_i 's mother]] saw *him/his* brother]
'*Mindenkinek*$_i$ az anyja látta *ő*t_i/az *ő*$_i$ bátyját.'

Tehát nemcsak a kvantort tartalmazó teljes főnévi csoportot kell megfelelő helyre mozgatni, hanem ahhoz, hogy az *everyone* kvantor a kívánalmak szerint vezérelhesse a vele összeindexelt névmásokat, ki kell mozgatni a főnévi csoportjából, és hozzá kell csatolni. Következésképpen a kvantorokat minden esetben, amikor egy főnévi csoporton belül találjuk őket, ki kell mozgatni a DP-ből és hozzá kell őket csatolni az illető DP-hez.

Így az, hogy a *minden* és társai kívül legyenek a VM-mel képzett összetevőn, nem elégséges ok a [D [NP CP]] vagy a [D [N´ CP]] szerkezetre. Itt jegyezzük meg, hogy a szintaktikailag determinánsnak minősülő, vagyis a determináns pozíciójában lévő elemek esetenként a mondat egyéb tulajdonságaitól függően logikai értelmezést (is) kapó szavak, pl. a határozott névelő (az individuumnevet képző iota operátor), a határozatlan névelő, valamint a határozott névelő nélkül előforduló tőszámnevek (= egzisztenciális kvantor) stb.

A másik érv a vonatkozó névmás számára szükséges 'jelentés' vagy **'referencia'** megadásának módjára támaszkodik. Világos, hogy ha a vonatkozó névmás valamilyen értelemben a VM-mel egy szerkezetben lévő DP-től, vagy ha úgy tetszik, annak egy részétől kapja a referenciáját, akkor össze kell indexelni őket egymással. De a vonatkozó névmás DP, ehhez pedig egyszerűen nem lehet egy más, a

DP-nél kisebb vonásszámú, vagy attól különböző kategóriával (pl. D´-sal vagy NP-vel) azonos indexet rendelni, hiszen csak azonos fajta dolgoknak lehet közös az indexük. Következésképpen a vonatkozó mellékmondatnak egy DP testvércsomópontjában kell megjelennie.

Végül megemlíthetjük, hogy a (47c) szerkezetben nem tudjuk elhelyezni az általános és határozatlan (azaz **kvantor** értelmű) **névmási fejet** tartalmazó VM-es szintagmákat, mint amilyeneket a (37)-ben mutattunk be (pl.: *mindenki, aki olvasta a Hamletet*). Ezeket ugyanis 'ketté kellene vágnunk', hogy a kvantort (*minden*) a SPEC alá, a főnévi fejet (*-ki*) pedig az N alá tehessük. Mivel azonban a Szótárból származó egységekhez (azaz a szavakhoz) nem 'nyúlhatunk', a logikai komponens értelmezési mechanizmusát valamivel bonyolultabbá téve, de a Szótár (Lexikon) és a szintaxis elveit sértetlenül hagyva. a névmást a VM testvércsomópontjában álló DP alá kell helyeznünk. Mindebből az következik, hogy a (47)–(48) elemzést nem kell elfogadnunk, hanem továbbra is fenntarthatjuk, hogy a (46a–c) mutatja a helyes struktúrát.

A fentiekben a (45a–c) kifejezések szerkezetét tárgyaltuk. **A (45d)-ben illusztrált konstrukció** azonban eltér az első háromtól, mivel a névelőt megelőző *az* utalószó kötelezően esetet kap (50a–b), vagy névutót vesz föl (50c), illetve a névutó által adott esetben áll (50d). (Jelölés: USZ = utalószó, NU = névutó.)

(50) a. **azzal a pincérrel, aki mindig elejti a levesestálat** <USZ + RAG>
b. **annak az embernek a kalapja, aki az előbb elcsúszott** <USZ + RAG>
c. **a *mögött* a ház *mögött*, amely tavaly készült el** <USZ + NU>
d. **azon a kerten keresztül, amelyben Klára gyomlál** <USZ + RAG + … NU>

Lényegében tehát arról van szó, hogy az *az* utalószó esete (hasonlóan az ugyanígy viselkedő társakéhoz: *ez, ugyanaz/ez, mindaz/ez*) megegyezik a főnévi csoport főnevének az esetével. Mivel az e pozícióban előforduló szavak az összes főnévi esetet fel tudják venni (sőt kötelesek is felvenni), ezért őket csakis főneveknek tarthatjuk. Ugyan melléknévi szintagmák is kaphatnak esetet, de csakis vonzatként, és sohasem egy olyan DP-n belül, amelyben van főnév is: *pirosra festi, okosnak tartja* stb.; vö.: **fiatalt lányt, *szépben könyvben*. Névmások pedig csakis akkor, ha főnévi szintagmaként, DP-ként állnak. **Az utalószói** *az/ez* (és társaik) azonban nem egyszerűen főnevek, vagyis N^0-k az X-vonás elmélet értelmében, hanem **teljes DP-k a velük alkotott DP-ken belül.** Nemcsak akkor van önálló, valódi főnévi szintagma (azaz szó szerint 'névmási') használatuk, amikor egy teljes DP helyén állnak, pl. azt olvasta, hanem amikor utalószóként vonatkozó mellékmondatot vezetnek be (l. fentebb 3.2), vagy amikor ragos utalószóként hogy kötőszavas mellékmondattal vannak egy szerkezetben (l. alább, 4.3). Mint arra néhány sorral feljebb utaltunk, az X-vonás elméletből az következik, hogy ha X^0 szintű kategória mellett van egy maximális kiterjesztés (XP vagy CP), akkor annak az illető X^0 bővítményének, vonzatának kell lennie. Márpedig sem a VM, sem a *hogy* kötőszavas mellékmondat nem vonzata az utalószónak.

Ami az itt érdekes determinánsi (D) pozíciót illeti, ebben sem foglalhat helyet az utalószó, hiszen e funkcionális kategória nem kaphat (sőt, inkább ad) esetet, tehát az alábbi (51) szerkezet nem használható:

(51) *Utalószavas DP: téves szerkezet:*

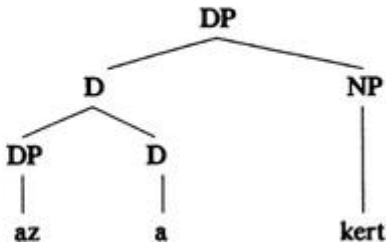

Itt a gondot a D szerkezete okozza: az utalószó ugyanis vagy hozzácsatolással kerülhet a D mellé akkor viszont többek között az egész DP-szerkezetet át kellene értékelnünk, hiszen a D-nek az NP a bővítménye.

Ha viszont, amint azt az (52)-ben bemutatjuk, a DP-nek a SPEC összetevője lehet DP, amivel egyébként az X-vonás szabályai teljes mértékben összhangban vannak, akkor a módosító–fej viszony világos lesz, hiszen a két nominális összetevő közül a kisebb vonásszámú a fej, és a kötelező esetadás problémája (legalábbis annak egyik része) is megoldódik, mivel a grammatika egyik megkötése, az Esetszűrő minden kitöltött (=fonetikailag nem üres) DP számára kötelezővé teszi azt, hogy esete legyen. Más szóval: **mivel ezek az utalószók mindig valamilyen esetben vannak, arról, hogy az esetet meg is kapják, úgy gondoskodunk, hogy DP-nek tekintjük őket**. Ebből az is következik, hogy nem homonímiát teszünk fel a determinánsi és a főnévi használatú ún. mutató névmások között, hanem azt mondjuk, hogy itt egy és ugyanazon szótári elemnek különböző maximális kategóriák alatti előfordulásáról van szó. (A 3.2.2.3. részben említett határozott/nem specifikus *az* kontraszt esetében viszont valóban homonímiát, tehát két szótári címszót tételeztünk fel.)

Az utalószavakat is tartalmazó lexikális DP-k szerkezete tehát általában így ábrázolható:

(52) *Utalószót tartalmazó DP:*

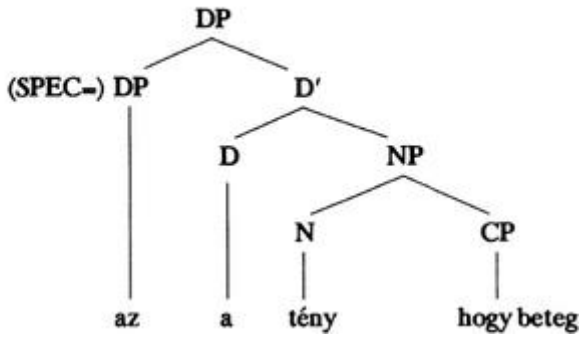

(Az N testvéreként álló *hogy* kötőszavas mellékmondat csak a vonzat elhelyezkedését illusztrálja — ezekről többet majd a 4.5 részben.) Esettel rendelkező DP-ként, azaz SPEC-ként a DP-n belül egyébként csak az említett típusú szavak (*az/ez, ugyanaz/ez, minda/ez)* viselkednek; mindazokat a szavakat, amelyek a DP-ben a melléknévi kifejezések előtt eset nélkül állnak, nem a DP, hanem az NP SPEC-je alá tartozóknak tekintjük (kvantorok, névelők, [tő- és sor-]számnevek, és az őket helyettesítő szavak, pl. *mind(en), ama, azon, összes, kevés, melyik, utolsó*), hiszen e szavak sose kapják meg a főnév esetét (vö.: *eme/minden könyvről*, nem pedig **eméről/mindenről könyvről*). Erről bővebben l. a 4. fejezetet.

A VM-ek melletti utalószavas DP-k szerkezete nem térhet el az utalószót tartalmazó DP-k általános szerkezetétől. Ha az (52)-t úgy tekintjük, mint az utalószó elhelyezkedését ábrázoló ilyen általános DP-szerkezetet, az továbbra is két helyen 'fogadhatja be' a vonatkozó mellékmondatot, hiszen a D vagy az N mellett csakis bővítmény lehetne, így vagy a (bal szélső) DP-hez, vagy az NP-hez kell hozzácsatolni (adjungálni). Felmerülhet tehát az a javaslat, hogy az utalószavas mellékmondati szerkezetek az utalószó testvércsomópontjában megjelenő vonatkoztatás és egy mellékmondat nélküli DP kapcsolatából állhatnak:

(53) *Az utalószavas VM – téves alapszerkezet:*

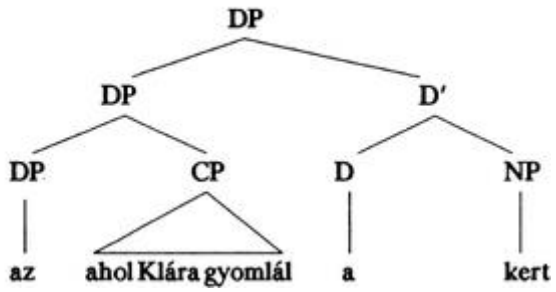

Azon nem kell fennakadnunk, hogy az (53)-nak megfelelő sorrendű felszíni mondat nem lehetséges. Az (53) struktúrából ugyanis, különféle s itt nem részletezendő meggondolások alapján, a mellékmondat kötelezően kimozdítandó és hozzárendeléssel áthelyezendő a szerkezet jobb szélére:

(54) *Az utalószavas VM: téves felszíni szerkezet:*

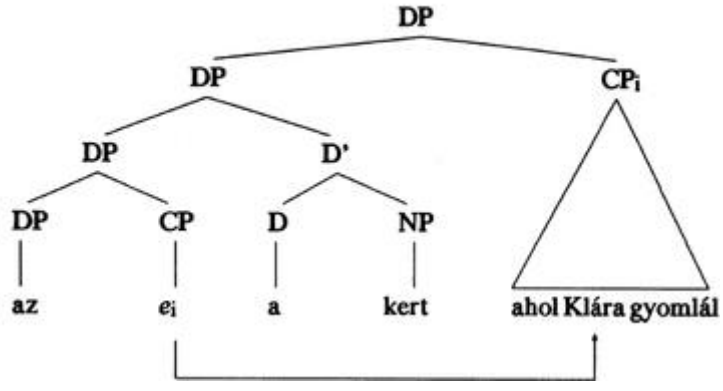

Érveink ez ellen az elemzés ellen részben szintaktikai, részben pedig szemantikai jellegűek.

Szintaktikai szempontból az szól (53)–(54) ellen, hogy az utalószótól függő vonatkoztatásban a vonatkozó névmás nem lehet *amely* a nem emberre történő utaláskor, csakis *ami*, vagy esetleg *amelyik*.

(55) a. Az, *amit* olvasol, érdekes.
b. *Az, *amelyet* olvasol, érdekes.

A lexikális fejes vonatkoztatásban viszont mind az *ami*, mind pedig az *amely* előfordulhat.

(56) a. Az a könyv, *amit* olvasol, érdekes.
b. Az a könyv, *amelyet* olvasol, érdekes.

Mivel az utalószavas vonatkoztatásban a (55b) típusú mellékmondat nem jöhet létre, tehát például az **az, amelyben Klára gyomlál* sem, az következnék az (53) elemzésből, hogy (56b) formájú mondatok nem létezhetnének, csakis olyanokat lehetne alkotni, mint (56a) Más szóval, azt a szerkezetet nem tudnánk levezetni, hogy *az a kert,* amelyben *Klára gyomlál*, csak azt, hogy *az a kert,* amiben *Klára gyomlál*.

Az (53) szerkezet ellen szóló **szemantikai érv** abból indul ki, hogy az nem tudja biztosítani, hogy a vonatkozó névmás értelmezésében a főnévi fej jelentése is megjelenhessen, márpedig a vonatkozó mellékmondat jelentésébe ez beletartozik. Vagyis abból, hogy *az az elmélet, amit Péter megcáfolt* nem csupán az következik, hogy *Péter megcáfolt valamit*, hanem az is, hogy *Péter megcáfolt egy elméletet*.

Ha az (53)–(54) nem megfelelő szerkezet, akkor az utalószavas szintagmákban **a vonatkozó mellékmondatnak az egész utalószavas DP testvércsomópontjában kell lennie**, tehát a javasolt szerkezetünk a következő:

(57) *VM az utalószavas DP-ben: javasolt szerkezet:*

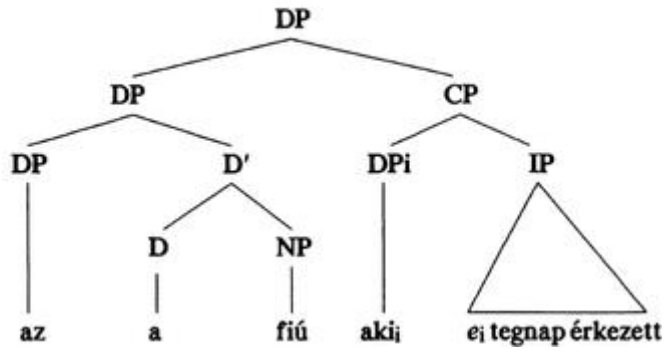

Mivel azonban az utalószónak nincsen önálló thematikus szerepe és így inherens esetet nem kaphat, és mivel a DP-n belül nincsen ige, amitől tárgyesetet kaphatna, sem pedig INFL, amely a mondatban, illetve a birtokos szerkezetben nominativust adhat, így szerkezeti esethez sem juthat, és eset csakis úgy kerülhet rá, hogyha az azonos a DP egészének az esetével. Az (45a–d) konstrukciók esetjelöléssel együtt

általánosan az alábbi formában írhatók le. (A DP-n belüli INFL-ről majd a 4.5.2-ben szólunk. Az azonos görög betűk azonos esetet jelölnek. A D alatti eset nem fejeződik ki morfológiai eszközökkel.)

(58) *Az utalószavas DP-ben lévő vonatkozó mellékmondatok szerkezete:*

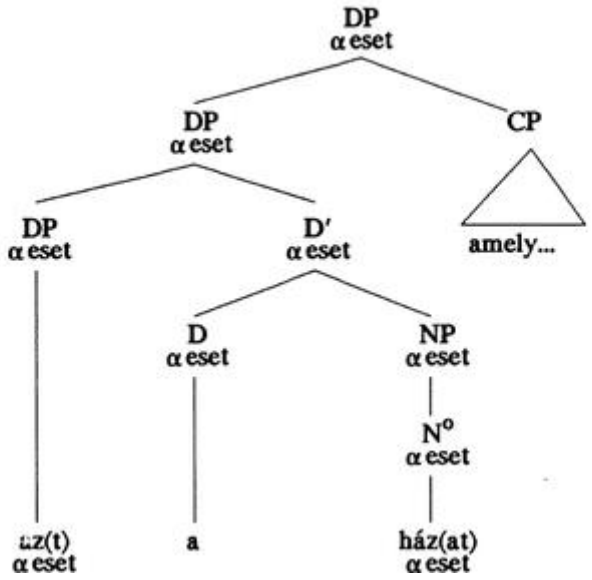

3.3.3. A névutós főnévi szintagmák problémája

Mielőtt a névutókat is tartalmazó vonatkozó mellékmondatos főnévi csoportok leírásával kísérleteznénk, vizsgáljuk meg, egyáltalán milyen szerkezetbe illeszkednek be a névutók: (59a)-ba, melyben a névutó önálló szótári egységként a feje egy PP-nek, vagy (59b)-be, ahol a névutó lényegében egy (inherens) eset ragjaként viselkedik, noha morfológiailag és fonológiailag továbbra is önálló szó.

(59) a. *A névutó fej:* b. *A névutó eset:*

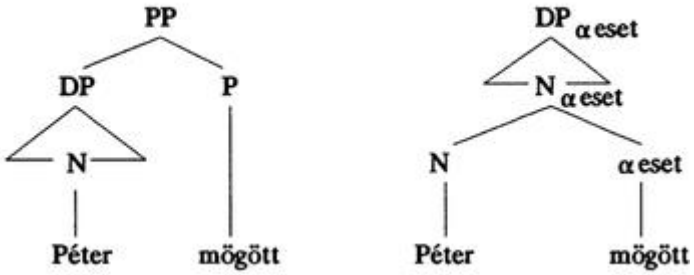

Az előbbi megoldás mellett elsősorban az szól, hogy a névutó önálló szó, és nem kötött morféma, mint az esetrag. De felhozhatnánk az irodalomban található többi érvet is, például, hogy a névutókat koordinálni lehet (l. (60a)), vagy hogy a bővítményükként szereplő DP-ket egymás mellé lehet rendelni (l. (60b)), amit az esetragokkal egyáltalán nem lehet megtenni (l. (60c–d)). (Jelölés: NU = névutó)

(60) a. [PP [DP a ház] [P [P mögött] vagy [P előtt]]] <NU-koordináció>
b. [PP [DP [DP a ház] és [DP a kert]] [P mellett]] <DP-koordináció + NU>
c. *a házból vagy -tól <rag-koordináció>
d. *a ház- és a kertben <DP-koordináció + rag>

(Bár a (60d)-féle szerkezetre írásos nyelvtörténeti adatok léteznek és (60c) sem teljesen elképzelhetetlen, grammatikusoknak természetesen nem tarthatjuk őket.) Érdekes módon az arra szóló érvek, hogy ezek a névutók P kategóriájúak, lényegében morfológiai jellegűek; a szintaktikai meggondolások ugyanis esetrag voltukat támogatják, de még **morfológiai érv** is van, amely a P kategóriába való tartozásuk ellen szól.

Ha például az egyik főnévi csoport, amely mellérendelt szerkezetben van a névutó előtt, személyes névmás, **a névutó a ragokkal azonosan viselkedik**, és a személyt végződésként veszi fel:

(61) *Névutó a személyes névmást elöl tartalmazó koordinációval*
a. mögöttem és Csilla mögött (vö.: rólam és Csilláról)
b. *én és Csilla mögött (vö.: *én és Csilláról)
c. *én és Csilla mögöttünk
d. *én és Csilla mögöttem

Sőt, ez akkor is így működik, ha két DP-nek kell lennie a szemantikailag többes számú DP-t követelő névutó bővítményében. Ekkor csak a névutó megismétlése segít (l. (62f-g)), bár a személyragos névutó javít az elfogadhatóságon – de csak ha a személyes névmás is ki van téve, l. (62d-e).

(62) *Többes számú DP-t követelő névutó személyes névmást tartalmazó koordinációban*
a. *te és Péter között
b. *te és Péter közötted/közöttetek
c. *Péter és te között
d.?*Péter és közötted
e. Péter és teközötted
f. (te)közötted és Péter között
g. Péter között és (te)közötted

A névutók e tulajdonságukat tekintve — a (62e) kivételével — tehát nagyjából megegyeznek az esetragokkal. Vannak azonban még más szempontok is.

A szintaktikai meggondolások abból indulnak ki, hogy ha a névutó önálló P kategóriájú szó, akkor esetet kell, hogy adjon a saját bővítményének, a DP-nek. Az említett névutók által adható egyetlen eset pedig a nominativus, hiszen a testvérükként álló DP-k morfológiailag jelöletlenek, s ez a helyzet egyedül a nominativus-szal egyeztethető össze. Ha a névutók nominativust adnának, akkor a személyes névmások nominativusi formáját be kellene tudnunk illeszteni a fenti szerkezetekbe.

A másik szerkezet, amely esetrag mivoltuk mellett szól éppen az *ez, az* utalószókkal (= DP-beli SPEC, azaz determináns) és változataikkal (*ugyanez, ugyanaz*) alkotott DP. Ezekben a szintagmákban mind a főnév, mind a determináns mindig megkapja a DP esetragját. És nemcsak az esetragot, hanem a névutót is fel kell vennie ennek a demonstratívumnak. (Az *e ház mögött* szerkezetben az *e* — továbbá hasonlóan

viselkedő társai: *ama, ezen* stb. — nem az itt érdekes utalószó helyén áll; vö. a 3.3.2. pont végét, illetve a 4. fejezetet.)

(63) a. eb*ben* a ház*ban*
b. *ez a házban
c. e *mögött* a ház *mögött*
d. *ez a ház mögött

Mint az előző részben mondottuk, feltesszük, hogy ezek az utalószók DP-k, s így biztosítjuk, hogy mindig esetet kapjanak. Ha viszont a névutók nominativust adnak a DP-nek, a demonstratívum is nominativust kell, hogy kapjon, és akkor (63d)-nek jónak kellene lennie. Ha viszont nem grammatikus, csak a névutóval együtt, akkor **a névutó nem esetet ad, hanem maga is eset**. Ezért jelenik meg (63c)-ben mind a determinánsi DP-n (illetve annak rag/névutó előtti allomorfján, változatán: az *e* szótőn), mind a főnéven (*ház*), éppúgy, mintha egyszerű rag lenne. Ez a felfogás tagadhatatlanul nehézségbe ütközik, amikor a (64a) szerkezetet kell megmagyaráznia, hiszen nem világos, miként jut esethez az első DP (*Péter*). Kockázatos feltevésként például azt mondhatjuk, hogy a névutó ott van, de a visszakereshetőségi elvnek köszönhetően törölni lehetett a fonológiai komponensben, vagy például azt, hogy az esetet az egész konjunkció kapja meg. Ez utóbbi elképzelést azzal támogathatjuk meg, hogy a birtokjeles második tagot tartalmazó mellérendelt főnévi csoportokból álló birtokos szerkezet is megengedi, hogy a dativus csak a második tagjukon jelenjen meg, l. (64c–d)

(64) a. Péter és Pál *mögött* <Az első DP jelöletlen.>
b. Péter *mögött* és Pál *mögött*
c. Péter és a barátai*nak* a vitái <Az első DP jelöletlen.>
d. Péter*nek* és a barátai*nak* a vitái

Ezek a névutók tehát az esetragoktól eltérő tulajdonságaik következtében morfológiailag végül is valóban külön szónak számítanak, de szintaktikailag nem fogjuk őket az esetragoktól különbözőeknek tartani. Általában a következő névutócsoportokat állapíthatjuk meg:

a. **Esetszerű névutók:** a fentebb elemzettek közül ide az alábbiak tartoznak: *által; alá, alatt, alól; elé, előtt, elöl; ellen; felé, felöl; fölé, fölött; helyett; iránt; köré, körül; közé, között, közül; mellé, mellett, mellől; miatt; mögé, mögött, mögül; nélkül* (de lehet *nála nélkül* és *nélküle* is); *szerint; után*. Ezek tehát **nem adnak esetet**, hanem maguk is esetragként viselkednek.
b. **Valódi névutók:** a névutóknak van egy másik csoportja, amelyről itt még nem esett szó. Ezek teljes mértékben megfelelnek a P kategória alá tartozás követelményeinek: nemcsak önálló szavak, de nyilvánvalóan **esetet adnak**, hiszen az eset, amit a vonzatuk felvesz, különbözik a nominativustól. Ilyen névutó például az (vmin) *alul, át, belül, kívül, túl, végig*; (vmivel) *együtt, szemben*. Az ezek által adott lokális vagy instrumentális esetet veszi fel a személyes névmás, illetve a demonstratívum is.

(65) a. veled *(együtt)* és Péterrel *együtt*
b. azon (*?*túl*) a folyón *túl*

Látjuk, hogy (65a)-ban a névmást nem kell követnie a valódi névutónak — szemben (61a)-val és (62b)-vel, melyekben a mellérendelésben elöl álló személyes névmás nem jelenhet meg (esetszerű) névutó nélkül. Viszont (65b) azt mutatja, hogy a valódi névutó nem fordul elő az utalószó mögött — szemben (63d)-vel, amelyben az esetszerű névutót ki kell tenni azonos helyzetben.

c. **Egyéb névutók**

E két csoporton, vagyis az esetszerű és a 'valódi' névutókon túl, van egy harmadik, talán csekélyebb jelentőségű csoport, amelybe vagy **személyes névmáshoz vagy demonstratívumhoz** (vagy mindkettőhöz) **nem illeszthető** névutók tartoznak, pl. a *végett* (vö.: *?*végettem*), *közben, óta, gyanánt, hosszat*.

Azután még van egy 'névutószerűnek', **átmenetinek tartható osztály** is, amelyből némelyiket már valódi névutónak tartanak, másokat nem, pl. *(vkinek a) számára*, *ellenére, révén, irányában* stb. E kifejezéseket akár (esetleg idiomatikus) birtokos szerkezetek részének is lehet tartani, de nem névutónak, főleg az eddiekben leírtaktól eltérő tulajdonságaik miatt. Személyes névmással például úgy alkotnak szerkezetet, mint a ragos DP-k: *számunkra* — vö. *szájunkra*, nem pedig úgy, mint az esetszerű névutók: *alattunk*.

Az esetszerű névutós DP-ben lévő VM-ek szerkezeti viszonyait tehát nem (66a–b), hanem (67) szerint írjuk le, vagyis a névutót csupán morfológiailag tekintjük külön szónak, szintaktikailag ugyanolyanok, mint az esetragok.

(66) *VM az esetszerű névutót tartalmazó DP-ben: téves szerkezet:*

a.

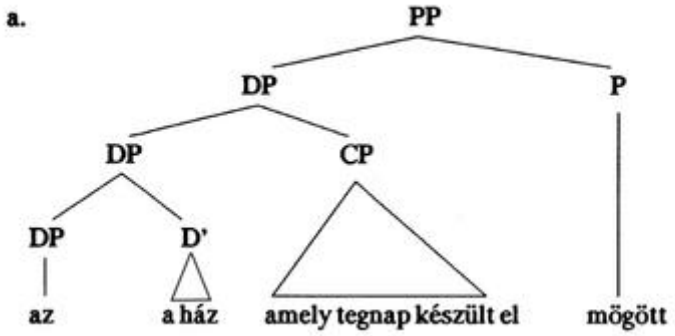

b.

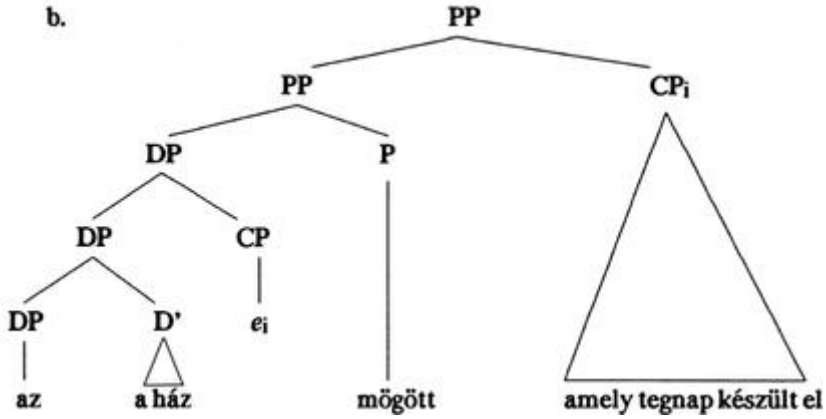

A VM kihelyezése a DP-ből és a PP-hez csatolása, amelyet (66a–b) bemutat, elhanyagolható probléma ahhoz képest, miként lehet a névutót az utalószóhoz hozzárendelni. Ha a *mögött* névutó (=P), akkor az *a mögött* kategóriája PP, s ezt a DP-ből PP-re való kategóriaváltást a grammatika nem engedi meg. De az sem világos, hogyan lehetne megkettőzni egy független és önálló szótári címszót (a névutót), erre ugyanis más esetekben nem kerülhet sor. Esetet azonban gond nélkül lehet 'szétosztani' egy DP összetevői között, mint arra sok más nyelvben van példa a determináns (= SPEC vagy D), a melléknév és a főnév egyeztetésekor, ezért a (67) elemzést tartjuk reálisnak, melyben a 'névutó' inherens esetként működik, és a SPEC és a fej egyeztetésének általános szabálya alá esik. (Az 'eset' helyett most az indexbe tett *mögött* mutatja az eset hozzárendelését. Mivel a D-n az eset sem fejeződik ki, magán a névelőn nem tüntettük fel a 'névutói esetet'.)

(67) *VM az esetszerű névutót tartalmazó DP-ben: javasolt szerkezet:*

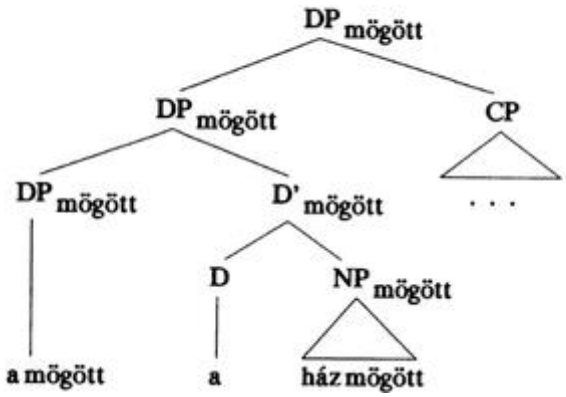

A valódi névutós szerkezetek a (66)-os szerkezethez állnak közelebb, hiszen ezek valóban kívül vannak a DP-n. Ha a DP—névutó sorrend megmarad, a mellékmondatnak ki kell mozdulnia és a PP-hez hozzá kell csatolódnia.

(68) *VM a valódi névutót tartalmazó DP-ben: javasolt szerkezet:*

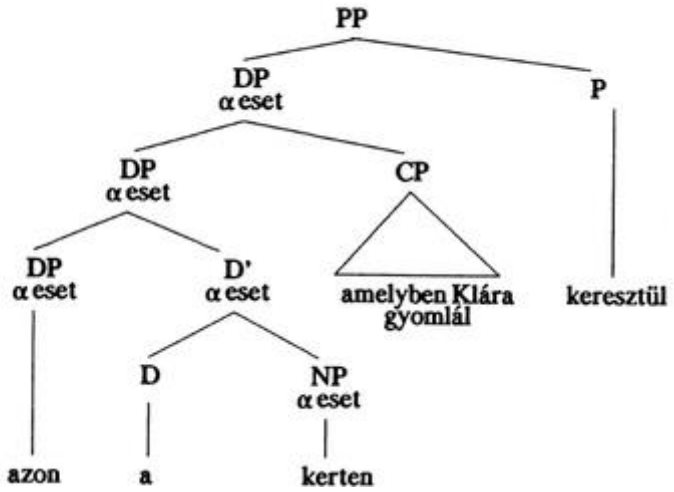

A két névutófajta különbségét egyébként még az is mutatja, hogy amíg az esetszerű névutók nem kerülhetnek a DP-jük elé, a valódi névutók ezt többnyire megengedik:

(69) a. *Az iskola helyett* irodaházat építettek.
b. **Helyett az iskola* irodaházat építettek.
c. **Helyette az iskolának* irodaházat építettek.

(70) a. *Az iskolával szemben* irodaházat építettek.
b. *Szemben az iskolával* irodaházat építettek.

3.4. A vonatkozó névmás elhelyezkedése

Eddig adottnak vettük, hogy a vonatkozó névmás a VM balszélén helyezkedik el, pontosabban oda kerül, lényegében véve ugyanazzal a művelettel, amely más nyelvekben is a SPEC/CP-be mozgatja a megfelelő összetevőket. (Bár (71b–c)-ben nem vonatkozó, hanem kérdő névmás van a mondatbevezető előtt, ez a mozgatás végállomásának az illusztrálását nem érinti.)

(71) a. This Somnour [*which that* was as ful of jangles ...]
ez a törvényszolga aki hogy volt olyan teli kíváncsisággal
'ez a törvényszolga, aki oly telve volt kíváncsisággal'
<Chaucer: Canterbury mesék; középangol>
b. I woas ned [*wann das* da Xavea kummt] <bajor német>
én tudom nem mikor hogy a Xavér jön
'Nem tudom, hogy mikor jön a Xavér.'
c. Jeg forfalte Jan [*hvem som* var kommet] <norvég>
én megkérdeztem Jant ki hogy perf. megjött
'Megkérdeztem Jant, hogy ki jött.'

A korábbiakban tárgyalt szerkezetek közül az egyik azonban nem illik bele ebbe a rendbe: a határozói és melléknévi fejes mellékmondatok között említett *mint amilyen* és hasonló kifejezéseket tartalmazó alárendelések tartoznak ide, melyek közül hármat idézünk fel itt.

(72) a. Az ég sötétebb [*mint amilyennek* Endre képén mutatkozik]
b. Elemér úgy javította meg a gépet [*mint ahogy* Ervin megmutatta neki]
c. Elek annyit főzött [*mint amennyit* a vendégek rendeltek]

Ha ugyanis a mondatbevezető (= COMP) a *mint*, továbbá az *amilyen* stb. vonatkozó névmás előre mozog, akkor az utóbbi helye a (71)-es példák és a sztenderd elemzés szerint a *mint* előtt a SPEC/COMP-ban kellene hogy legyen, az alábbi ágrajznak megfelelően:

(73) *A vonatkozó névmás szokásos helye a felszíni szerkezetben:*

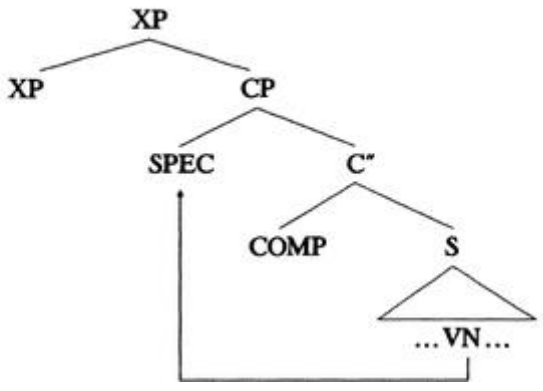

Csakhogy a (73) ábrában megkívánt sorrend (pl. *… *amilyen mint* ...) a magyarban nem elfogadható, ha a *mint* mondatbevezető, nem pedig valamiféle vonatkozó névmás.

De vajon a *mint* valóban mondatbevezető-e? Ezt bizonyítandó azt fogjuk kimutatni, hogy a *mint* fejkategóriaként viselkedik: ha ugyanis vonatkozó névmás volna, akkor XP-nek s nem X^0 szintű kifejezésnek felelne meg. Az alábbi példákban a *mint* csupa X^0 szintű elemmel kombinálódik össze:

(74) a. Kiment inkább, *mintsem (hogy)* kidobják. <=*mint+is+nem+hogy*>
b. *Mintha* Ernő jött volna be a szobába ...
c. *Minthogy* sokan tudják az eredményt ...
d. Fösvényebb bátyám, *hogy sem mint* meg-ajándékozhatna. <korábbi adat>

A fejmozgatás szabályai előírják, hogy fejkategória nem mozoghat maximális szintagmára. Mivel a *mint* előfordulhat a mind a *hogy* mondatbevezető előtt, mind pedig mögötte (és más X^0 szintű kategóriákkal körülvéve), a *mint* nem lehet maximális kiterjesztésű vonatkozó névmás, csak a vele komplex mondatbevezetőt alkotó többi funkcionális kategóriával megegyező X-vonás szintű COMP-elem, és a (72)-es példákban található vonatkoztatásoknak az alábbi lehet a szerkezete.

(75)

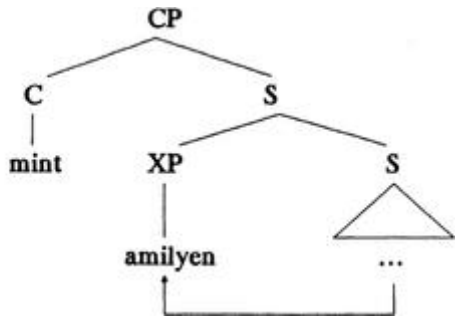

Ha a *mint* mondatbevezetőt a vonatkozó névmás követi, a vonatkozó névmásoknak akkor is a mondatbevezető mögött kell elhelyezkedniük, ha a *mint* nincsen jelen, vagyis ha nem hasonlító értelmű a vonatkoztatás, pl.:

(76) a. az a fiú, aki tegnap érkezett ...
b. az olyan bor, amely fagyállóval van higítva ...

Ezen a ponton ismét nyelvtörténeti adatok vannak a segítségünkre. A régebbi nyelvben a vonatkozó névmás gyakran követte a *hogy* kötőszót, azaz mondatbevezetőt, pl.:

(77) a. Vagyon-e valaki tiközületek, *hogy ki* látta volna e templomot? (TihK. 174)
b. Esmég vala egy Soror ez clastromban, *hogy ki* igen nagy
nehéz kórsággal meg betegüle (MargL. 46)
c. Hogy a városba jönne a farkassal, *hogy ki* igen fene vala. (VirgK. 56)
d. Vala egy sz. atya, *hogy kit* az úr Isten Ábrahámnak
felneveztetett vala. (Born.én. 317b.)

Ezek a kiragadott példák kétségkívül bizonyítják, hogy a vonatkozó névmás helye valóban a mondatbevezető mögött volt, és minden valószínűség szerint a mai nyelvben is ott van, jóllehet a *hogy* mondatbevezető a mai nyelvben már nem jelenhet meg. A (75) ábra tehát általánosítható az összes

vonatkozó névmás mozgatására: a magyarban a vonatkozó névmás és/vagy a vele képzett maximális szintagma az S-hez adjungálva, közvetlenül a mondatbevezető (esetleg üres) helye mellé kerül.

(78)

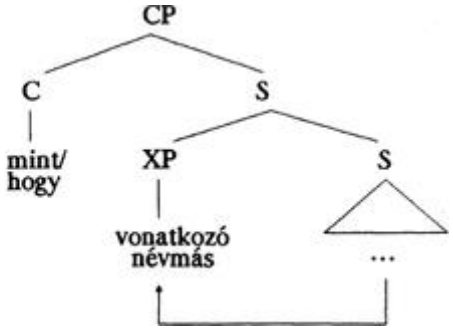

Így azonban a vonatkozó mellékmondatra adott meghatározásunkat (l. a 3.1. részt) értelemszerűen módosítanunk kell. Mindazonáltal a vonatkozó mellékmondat továbbra is a vonatkozó névmás mozgatását teszi szükségessé, mégpedig — ugyanúgy, mint ahogy eddig is feltettük — az S-en belüli argumentum (pl. vonzat) pozícióból egy nem-argumentum pozícióba, mégha az az S-hez van is csatolva.

Végül érdemes megjegyezni, hogy a vonatkozó névmás eképpen meghatározott pozíciója lehetővé teszi, hogy ne akadjunk fenn az olyan mondatokon, amelyekben a vonatkozó névmás előtt egy topikalizált szintagma áll:

(79) a. $[_{DP}\ [_{CP}$ Elemért $[_{S}$ aki látja]]] szóljon neki.
b. Jelentkezzen $[_{DP}\ [_{CP}$ Edével $[_{S}$ aki beszélt]]]

3.5. Összefoglalás

E részben a vonatkoztatásnak a magyar nyelvre sajátosan jellemző tulajdonságai tárgyalása előtt bemutattuk e szerkezetek általános **szemantikai–logikai típusát**, aminek az alapján el lehet különíteni őket a másféle alárendelt mondatoktól. Eszerint a VM olyan CP, amelynek az S összetevőjében legalább egy üres kategória található. Ezt az üres kategóriát pedig (az itt használatos terminológiában) egy, a VP-n kívüli (azaz nem argumentum-szerepű) helyről kell kötni: itt a magyarban rendszerint a vonatkozó névmás található.

A vonatkozó mellékmondatok **különböző fajtáit** a VM-eket uraló kategóriákban lévő fejek szerint állapítottuk meg:

a. **Az utalószavas és a kvantorral bevezetett VM-ek** egyetlen szóból álló névmási fej mellett jelennek meg ebben a formában:

(80)

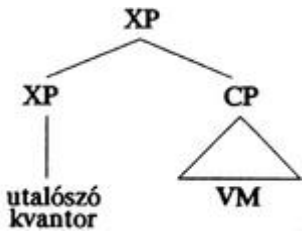

b. **A szabad VM-eknek** nincsen látható fejük; a fej pozíciójában

(α) vagy fonetikailag **üres névmást** — lényegében véve utalószót — találunk általában egy DP-n belül:

(81)

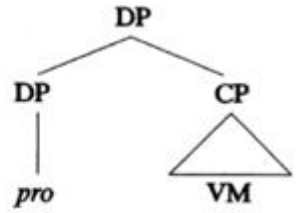

(β) vagy a fej pozíciójában helyezkedik el a vonatkozó névmás:

(82)

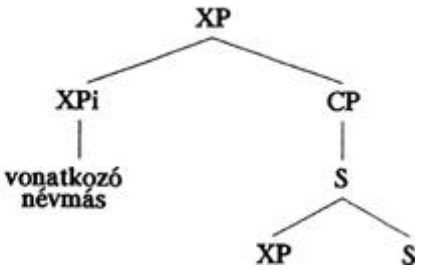

c. **A lexikális fej melletti VM-ek** a testvérük szerkezetétói függően több változatban is megjelenhetnek, általános szerkezetük azonban egységesen így ábrázolható (a vonatkozó névmás helyéről mondottakat is figyelembe véve):

(83)

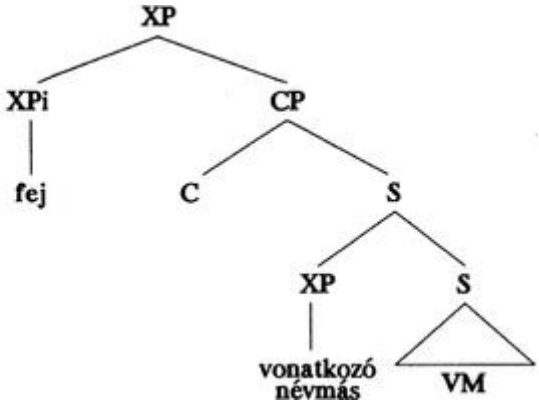

Külön foglalkoztunk **a névutós szerkezetekkel**, melyek közül két csoportot emeltünk ki: (α) az esetszerű névutós fejeket, melyekben a névutó esetként működik és (β) a valódi névutós fejeket, ahol a névutó esetet ad a DP fejnek.

Végül áttekintettük **a vonatkozó névmás helyét** bemutató szinkrón és diakrón adatokat, és úgy találtuk, hogy szemben az általában elfogadott nézettel, a magyarban a vonatkozó névmás felszíni pozíciója nem lehet más, mint a mondatbevezetőtől jobbra eső, az S kategóriához csatolt pozíció.

3.5. Felhasznált irodalom

A VM-ek tipológiáját l. pl. Comrie, Bemard: *Language universals and linguistic typology* (Oxford, 1981) és Mallinson, G., és B.J. Blake: *Language typology* (Amsterdam, 1981). A magyar DP szerkezetével főleg Szabolcsi Anna: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondatok* (Kandidátusi értekezés, Budapest, 1986) foglalkozott. A vonatkozó mellékmondatokat az újabb magyar nyelvészeti irodalomban Radics Katalin: A vonatkozó mellékmondatokról, in: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből* (Bp., 1977) és Kenesei István: Alárendelő mondatok a magyarban, *NyK*. 87. 311–350 (1985) tárgyalta. A kvantormozgatást a logikai komponensben többek között May (1985:77) elemezte. A szabad vonatkozó mellékmondatok szerkezetére egyrészt Hirschbühler, Paul, és María-Luisa Rivero: Remarks on free relatives and matching phenomena, *Linguistic Inquiry* 14. 505–520 (1983), másrészt Bresnan, Joan, és Jane Grimshaw: The syntax of free relatives in English, *Linguistic Inquiry* 9. (1978), 331–391, illetve Larson, Richard K.: Missing prepositions and the analysis of English relative clauses, *Linguistic Inquiry* 18. (1987), 239–266, tett eltérő javaslatokat. Az üres operátoros mondatok elemzése N. Chomsky: *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use* (New York, 1986b) követi. A ragok és névutók közötti választás kritériumait l. Antal László: *A magyar esetrendszer* (Budapest, 1961); a személyes névmási paradigmákat l. Ackerman, Farrell: Pronominal incorporation: the case of prefixal adverbs, in: Kenesei István (szerk.), *Approaches to Hungarian* 2. (Szeged, 1987) 213–260. A névutók újszerű elemzésére l. Marácz László: A magyar névutós csoportról, *NyK*. 87. (1985), 173–180. A korábbi nyelvállapot vonatkozó mellékmondatairól szóló adatok Simonyi Zsigmond: *A magyar kötőszók* I–III (Bp., 1881–83) és Galambos Dezső: *Tanulmányok a magyar relatívum mondattanáról* (Bp. 1907) c. munkájából származnak.

4. A *hogy* kötőszós mellékmondatok

4.1. A *hogy* kötőszós és a vonatkozó mellékmondat

Első látásra a *hogy* kötőszavas mellékmondatoknak (rövidítve: **HKM**) ugyanolyan tulajdonságaik vannak, mint a vonatkozóknak: találunk közöttük utalószóval vagy önálló jelentésű fejjel szerkesztettet, és olyat is, amely magában áll.

(1) a. *Arra* biztattam, hogy gyorsabban fusson. <utalószavas>
b. *Az a nézet*, hogy a diákok felelőtlenek, téves. <önálló jelentésű fejjel>
c. Nem tudja Ø, hogy mikor született. <egyedül álló>

A vonatkozó mellékmondatok tárgyalásakor ismertetett kritériumok alapján (helyettesíthetőség, együtt maradás) a HKM-ek is, úgy látszik, egyetlen összetevőbe tartoznak a fonetikailag is jelenlévő, illetve *pro* utalószóval, valamint a tartalmas fejjel, tehát szerkezetük hasonlít a vonatkozó mondatokat tartalmazó szerkezetek általános ágrajzára (vö. 3. rész (4) példa) — természetesen azzal a különbséggel, hogy itt a CP alatt nem vonatkozó névmás, hanem *hogy* van (mégpedig a CP fejében, a COMP-ban), s az S alatt nincsen üres kategória.

(2) *A HKM-ek általános szerkezete: első változat:*

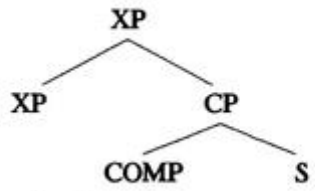

ahol X lehet A, N vagy P.

Néhány példa a megfelelő kategóriájú helyettesítési lehetőségekkel együtt:

(3) a. *Akkora* volt a zaj, *hogy meg lehetett süketülni.* (=nagy)
b. Megállapodtunk *abban, hogy befejezzük a vitát.* (=a vita befejezésében)
c. Nem gondolt *arra, hogy mi lesz holnap.* (=a vizsgára)
d. Most *amiatt* fájhat a feje, *hogy mit ad enni a macskájának* (=a jövője miatt)
e. Nem vezet autót *azóta, hogy balesete volt.* (=a balesete óta)
f. *Odáig* jutott, *hogy le kellett mondania az örökségről.* (=az örökségről való lemondásig)

Bár a helyettesítési lehetőségekre bemutatott példák megfelelően bizonyítják, hogy a HKM-es szintagmák a zárójelben megadott maximális kiterjesztésekkel azonos kategóriákba tartozhatnak, ez csupán egyik fele a HKM-ek problémakörének.

A *hogy* kötőszavas mellékmondatok vizsgálata ugyanis más szempontok figyelembe vételét kívánja meg, mint a vonatkozóké. Míg a vonatkozó mellékmondatok tetszőlegesen fordulhatnak elő, vagyis nem

tudunk olyan lexikális címszókat megnevezni, amelyek ottlétüket megkívánnák, l. (4)–(6), illetve olyanokat, amelyek jelenlétüket tiltanák, addig a HKM-eket — legalábbis sok esetben — a mondatban szereplő egyik N, A vagy V kategóriájú szó követeli, illetve engedi meg, vö.: (7)–(10).

A. *Vonatkozó mellékmondatok*

(4) a. *A lány, aki elsőként adta be a dolgozatát*, okos volt.
b. *A lány* okos volt.
b. *Mariann* okos volt.

(5) a. *Amikor megérkezett*, a Parlamentbe ment.
b. *Délután* a Parlamentbe ment.

(6) a. Ez az autó egy hét alatt *annyi olajat* fogyaszt, *amennyi más kocsinak három hónapig is elég.*
b. Ez az autó egy hét alatt *két liter olajat* fogyaszt.

B. *Hogy kötőszavas mellékmondatok*

(7) a. Elöntötte *az érzés, hogy figyelik.*
b. *Elöntötte *az érzés a figyelésről/a figyelés érzése.*
c. *Karcsi nem hallotta (azt) a kiabálást, *hogy a vonat elindult* .

(8) a. Kár, *hogy lekéstük a vonatot.*
b. *Kár *a vonat lekésése.*

(9) a. (Az) biztos, *hogy a vonat már elindult.*
b. **A vonat elindulása* biztos.
c. *A vonat elindulása* zajos volt.
d. **Az, hogy a vonat elindult*, zajos volt.

(10) a. *Azt* határozták, *hogy felépítik a házat.*
b. **A ház felépítését* határozták.
c. **Azt* irányította, *hogy felépítették a házat.*
d. *A ház felépítését* irányította.

Az (4)–(6) példák azt mutatják, hogy akár tartalmas főnév, akár *pro*, akár utalószó vezeti be a vonatkozó mellékmondatot, azt vagy szabadon el lehet hagyni (ha van feje az XP-nek), vagy megfelelő kategóriájú szintagmával mindig helyettesíteni lehet. Nem így áll azonban a helyzet a fenti (7)–(10) példákban lévő HKM-ekkel, hiszen még ha van is a velük alkotott mondatokban (általában főnévi kategóriájú) utalószó, helyettesítésük még az utalószó kategóriájával azonos szintagmával sem lehetséges.

Arról van szó tehát, hogy **a HKM-ek lehetnek vonzatok, de a vonatkozó mellékmondatok nem** (természetesen mint vonatkozó mellékmondatok, s nem mint a fölöttes kategóriájuk, azaz DP vagy AP). Abból, hogy a HKM-ek lehetnek vonzatok, az is következik, hogy nem mindig azok, és ilyenkor vagy maguk is szabad szintagmának (adjunctum) számítanak, vagy szabad szintagmában, illetve egy olyan

vonzatban helyezkednek el, amely nem HKM-ként (hanem például ragos vagy névutós főnévi csoportként) van megkövetelve, mint azt rövidesen látni fogjuk. Alább először azokkal a kérdésekkel foglalkozunk, amelyek az utalószavas és az utalószó nélküli HKM-ekre vonatkoznak (a (3), valamint a (8)–(10)), majd ezután a tartalmas főnévi fejű főnévi csoportokban lévő HKM-eket (7) vesszük sorra.

4.2. HKM-ek szabad szintagmában

Igen valószínű, hogy a *hogy* kötőszavas mellékmondatok valóban előfordulhatnak például főnévi csoportok alkotórészeként. Úgy látjuk, hogy mindazokban az esetekben, amikor a HKM fölöttes kategóriája a nominativustól és az accusativustól különböző esetben van, továbbá akkor, amikor nem vonzat, végeredményben semmi nem írja elő, hogy az adott maximális kiterjesztésben HKM legyen. Ezeken a helyeken a HKM-et tartalmazó szintagma tetszőlegesen helyettesíthető hasonló kategóriájú, mellékmondatot nem tartalmazó kifejezésekkel, vö. (3a–h)

A. **Szabad szintagmát önmagában alkotó HKM**-nek, éppúgy, mint a többi szabad szintagmának, nincsen szüksége thematikus szerepre, s nincs is olyan lexikális elem, amitől kaphatna. Ezért CP kategóriaként lehet jelen a mondatban, hasonlóan a független alárendelésekhez, de nem teljesen azonosan velük (vö. 2.3. rész, (35)–(36) példák):

(11) a. Hogy pro_i el ne fáradjon, Nóra$_i$ leült pihenni.
b. *Hogy Nóra$_i$ el ne fáradjon, pro_i leült pihenni.
c. Nóra$_i$, hogy pro_i el ne fáradjon, leült pihenni.
d. Nóra$_i$ leült pihenni, hogy pro_i el ne fáradjon.
e. *Leült pro_i pihenni, hogy Nóra$_i$ el ne fáradjon.

Ezek a célhatározói értelmű *hogy* kötőszavas mellékmondatok nem engednek meg minden antecedens–névmás koreferencia viszonyt, ami a (12) alatti független alárendelésekben lehetséges.

(12) a. Hogy pro_i elfáradt, Nóra$_i$ leült pihenni.
b. Hogy Nóra$_i$ elfáradt, pro_i leült pihenni.
c. Nórai, hogy pro_i elfáradt, leült pihenni.
d. Nórai leült pihenni, *hogy pro_i elfáradt.
e. *Leült pro_i pihenni, hogy Nóra$_i$ elfáradt.

A 2.2. részben ismertetett kötéselvekből következően ez azt jelenti, hogy a (11b)-ben a *pro* névmás vezérli az antecedensét (*Nóra*), tehát a HKM-nek valahol a beágyazó mondaton belül kell elhelyezkednie. Korábban azt állítottuk, hogy ennek a felszíni szerkezetben kell így lennie, most viszont feltesszük, hogy ez csak a kiinduló szerkezetben szükséges követelmény, vagyis a (11b) felszíni szerkezetet mozgatás eredményének tartjuk, l. (13). A független alárendelést tartalmazó (12b) mondatban azonban a HKM nem mozgatással kerül felszini helyére, hanem eleve ott van, l. (14).

(13) *A HKM szabad szintagma önmagában:*

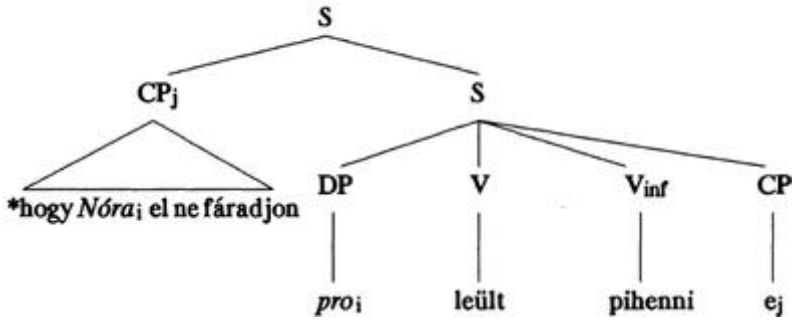

(14) *A HKM független alárendelésben:*

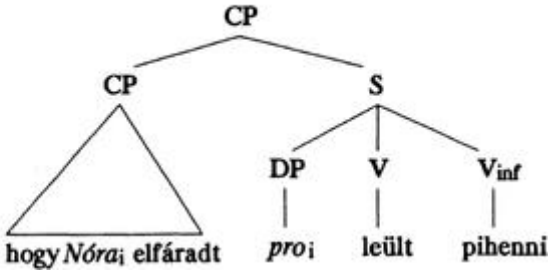

B. **A HKM szabad szintagmában.** A HKM-ek közül azonban a túlnyomó többség olyan ragos DP-ben, AP-ben vagy PP-ben helyezkedik el, amelynek a feje névmás (pl. *az, attól abban, arról, amiatt, azon kívül, olyan, annyi* stb.), vagy — a hagyományos terminológiát használva — névmási határozószó (pl. *ott, oda, addig, azóta, úgy* stb. Az önálló jelentésű főnév melletti HKM-eket, mint említettük, külön tárgyaljuk.) Ezeken a maximális kiterjesztéseken belül a HKM az említett lexikális elemek testvéreként jelenik meg, és egyelőre az alábbi sémában fogjuk ábrázolni:

(15) HKM szabad szintagmában: első szerkezeti változat:

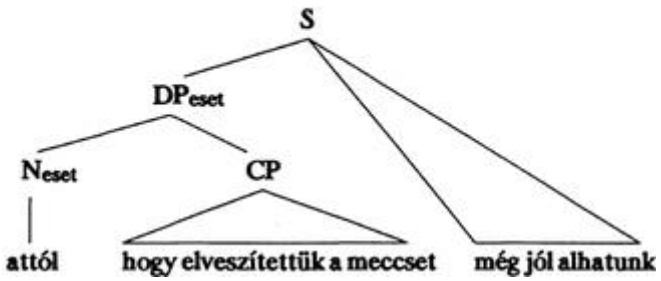

Hogy az *attól, hogy elvesztettük a meccset* DP nem kap thematikus szerepet a mondat valamely összetevőjétől, az világosan következik abból, hogy nem vonzata a mondatban semminek, és nem is alany. De az talán kevésbé egyértelmű, hogy a *hogy elvesztettük a meccset* HKM-nek sincsen semmiféle thematikus szerepe. Ha ugyanis valami egyáltalán kaphat thematikus szerepet az az egész DP, amelynek inherens (azaz **nem** nominativusi vagy accusativusi) esete van, és a thematikus szerepét is ez az inherens eset adja meg. A főnévi csoporton belül thematikus szerepet elvben a fej N adhat (amely a jelen esetben

az *az* névmás), de csak akkor, ha az, aminek a thematikus szerepet adja, vonzata. A névmásoknak általában nincs és nem is lehet bővítményük vagy vonzatuk, ezért **a HKM thematikus szerep nélkül marad**. Ez a helyzet lényegében nem különbözik az utalószóval egy szerkezetben generált vonatkozó mellékmondat esetétől: a *hogy* kötőszavas mellékmondatnak a régens–vonzat viszonyt tekintve ugyanaz a státusza az utalószavas főnévi csoporton belül, mint a vonatkozó mondaté. Ez annyiban nem szerencsés eredmény, hogy a jelentésviszonyok tanulmányozása azt mutatja, a thematikus jelentés a mellékmondatra vonatkozik, nem pedig az utalószóra. Azt az eshetőséget, hogy a HKM mégis kaphat thematikus szerepet az inherens esettől, a 4.4. részben fogjuk fejtegetni.

Nem egyértelmű, hogy a (15) ábrában az *attól* névmást nem uralja-e egy DP csomópont is az alábbi módon:

(16) ***HKM szabad szintagmában: második változat:***

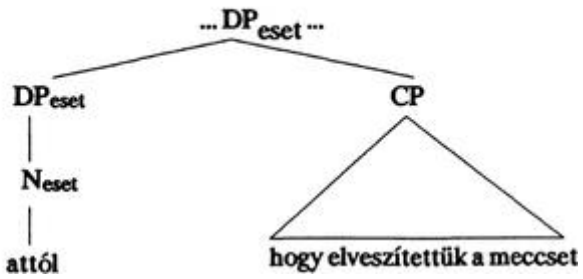

Mivel a mellékmondat nem vonzat, egyáltalán nem szükséges, hogy egy X^0 szintű kategória mellett helyezkedjen el. Azután maga az *az* szó is maximális kiterjesztés értékű, hiszen sem vonzata, bővítménye nincsen, sem módosítani nem lehet (pl. **a nagy az*).

Ebben az esetben viszont a szerkezet egyre jobban hasonlít a vonatkozó mellékmondatokéra, ami nem meglepő, hiszen a beágyazott mondat ott sem volt egyik alkotóelem bővítménye sem. Ilyenformán a nem vonzat szerepű HKM és a vonatkozó mellékmondat közötti különbség mindössze az lesz, hogy az utóbbiban van egyrészt egy vonatkozó névmás, amely szemantikai tartalmának egy logikai változó felel meg, másrészt a mondatban egy üres hely, míg az előbbiben az S melletti OOMP csomópontot a *hogy* mondatbevezető tölti ki, és magában a mondatban nincs üres kategória.

Kétségtelen, hogy az utalószó és a HKM között van kapcsolat, ez azonban e kapcsolat tartalmát tekintve (legalábbis az eddigiek alapján) nem más, mint ami az utalószó és a vonatkozó mellékmondat között van, nevezetesen, hogy **az utalószón fejeződik ki az inherens eset**, s így az szükséges ahhoz, hogy a HKM thematikus szerephez jusson, továbbá 'utal' a beágyazott mondatra, annak következtében, hogy azonos szerkezetbe tartoznak. Megjegyezzük, hogy a kapcsolatot nem az utalószó névmási jellege teszi lehetővé, s ezt a következőképpen tudjuk indokolni.

1. Tegyük föl, hogy az utalószó és a HKM között ugyanolyan kapcsolat áll fönn, mint egy névmás és az antecedense között. Erre azért is van okunk, mert az itt utalószóként használatos *az* névmás más szintaktikai helyzetben visszautaló névmásként is működhet, pl.: *Tudom, hogy minden*

vágyad, hogy győzzél az olimpián, de **ahhoz** *még sokat kell gyakorolnod* (ti. ahhoz, hogy győzzél az olimpián). Ezt majd az 5.3. részben bővebben illusztráljuk. A kötéselvek szerint a névmásnak szabadnak kell lennie a kormányzó kategóriájában, vagyis az antecedense nem vezérelheti a vele összeindexelt névmást abban az S vagy DP kategóriában, amely a névmást és az azt kormányzó elemet közvetlenül uralja és alanya van. Feltéve (más lehetőség híján), hogy a szabad szintagmák kormányzója az inherens esetük, a fenti (16) példában az *attól* kormányzó kategóriája az S, másszóval a névmás egy olyan antecedenssel (a CP-vel) lenne összeindexelve, amely a névmást saját kormányzó kategóriájában vezérli, tehát köti azt. Ezt azonban tiltja a kötéselmélet, tehát **az utalószó a grammatikában releváns szempontokból nem minősül névmásnak**.

2. A nominális névmásokhoz hasonlóan áll a dolog a **'névmási határozószókkal'** is; nincs okunk feltételezni, hogy például az *úgy*-nak bővítménye a HKM az alábbi példában, noha azzal egy szerkezetbe tartozik, és valószínű, hogy a HKM-nek amiatt az 5.5. részben tárgyalandó fonológiai követelmény miatt kell jobbra elmozdulnia, amely e mellékmondat fókuszba helyezését tiltja meg.

(17) *HKM szabad szintagmában 'névmási határozószó' mellett:*

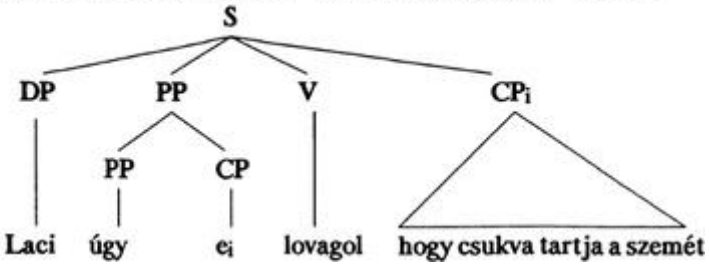

Ha megengedjük, hogy csak a felszíni szerkezeti pozíciók számítsanak a kötéselvek számára, a (17)-ben látható szerkezet akkor sem teszi lehetővé azt, hogy a mellékmondatot összeindexeljük az utalószóként felfogott *úgy*-gyal, mivel a legkisebb kormányzó kategória (azaz S vagy DP), amely az *úgy*-ot és a kormányzóját (feltehetőleg az *úgy* 'inherens esetét') tartalmazza, az az egész főmondat; ebben pedig a HKM mint antecedens vezérli az *úgy*-ot. **E meggondolások tehát kizárják azt az eshetőséget, hogy az eddig (és kényelmi okokból ezután is) 'utalószónak' nevezett szavak valóban utaljanak a mellékmondatra, ahhoz hasonlóan, ahogy a névmások utalnak az antecedensükre**. Annak megválaszolására, hogy miképpen is van az 'utalószó' összekapcsolva a HKM-mel, következésképpen arra, hogy a (16) szerkezetet hogyan értelmezzük, a következő két részben teszünk kísérletet.

4.3. A ragos vonzatban lévő HKM-ek

4.3.1. Szerkezeti tulajdonságaik

Az egyszerűség érdekében **ragos vonzatnak azokat a főnévi csoportokat hívjuk, amelyeknek a nominativustól és accusativustól eltérő esetragját (vagy névutóját) a testvércsomópontjukban lévő valamelyik lexikális címszó határozza meg**. A szerkezeti esetes, vagyis nominativus és accusativus

főnévi csoportokban elhelyezkedő HKM-ekkel a következő részben foglalkozunk. Belső szerkezetüket tekintve a ragos vonzatok, amelyekben HKM-ek vannak, nem különböznek a hasonló szabad szintagmáktól, vö.: (16). Ezek is DP mellett tartalmazzák a HKM-et, s a különbség az, hogy mivel vonzatok, thematikus szerepük megjelenik az ige (vagy az adott lexikai címszó) szerepkeretében. Amint majd a szerkezeti esetes vonzatok kapcsán is hangsúlyozni fogjuk, a ragos vonzatokról nem írja elő a régensük, hogy mondatot kell tartalmazzanak, a 'propozíció' nem szerepel e régensek szemantikai szelekciójában, bár a vonzatuk lehet absztrakt, s így kijelentés értékű (alanyt és más bővítményt tartalmazó) főnévi csoport vagy akár HKM is. A régens ugyanis ilyenkor csupán az esetragot vagy névutót kormányozza, magába a főnévi csoportba nem tud 'belekormányozni'. Következésképpen **nincsen olyan ragos vonzat, amelyben a HKM kötelező volna**. Lássunk néhány példát, melyek először melléknévi, azután igei ragos vonzatot mutatnak be. A régenst **félkövér** kiemeléssel, a teljes vonzatot *dőlt betűvel*, a HKM-et tartalmazó főnévi csoportot helyettesíteni tudó (HKM nélküli) főnévi csoportot pedig a példák alatt zárójelben adjuk meg.

(18) *Melléknévi vonzatok*
a. **Büszke** volt *arra, hogy elsőként ért a célba.*
(az eredményére/a könyvére)
b. *Abban* **biztosak** vagyunk, *hogy nagy sikert aratunk.*
(a sikerünkben/*a könyvünkben)

(19) *Igei vonzatok*
a. **Belenyugodott** *abba, hogy minden pénze odalett.*
(a veszteségbe/*a könyvbe)
b. **Gratuláltunk** *ahhoz, hogy a fia ledoktorált.*
(a doktorálásához/?a fiához)
c. *Arra* **vállalkozott,** *hogy két könyvet ír meg.*
(e piszkos ügy megírására/?két könyvre)
d. **Megfeledkeztem** *arról, hogy elmenjek.*
(a meghívásról/Ottíliáról)
e. Nem **tehet** *arról, hogy mindig beteg.*
(a betegségéről/?a fiáról)
f. **Megóvhattad** volna őket *attól, hogy találkozzanak.*
(a kudarctól/?az elnöktől)
g. **Csodálkozott** *azon, hogy annyian vannak a sorban.*
(Ottó butaságán/a hosszú soron)
h. *Azzal* **foglalkozik,** *hogy rajzszögeket rak a székekre.*
(Ede kérésével/Edével)

A zárójeleken belül első helyen egy nominalizáció, illetve legalábbis 'esemény' jelentésű főnévi csoport áll, míg a második helyen egy konkrét jelentésű főnév, illetve olyan, amelynek nincs 'esemény' jelentése. Noha valójában mindegy, hogy mi a ragos vonzatban lévő főnévi csoport jelentése, hiszen a lényeg az, hogy **lehet** a vonzatban főnévi csoport a HKM helyett, a fenti illusztrációk többsége azt mutatja, hogy a ragos vonzat megengedi mindkétféle bővítményt.

Megjegyezzük, hogy — tudomásunk szerint — az egyetlen ragos vonzattípus, amely ellentmond annak az általánosításnak, hogy a HKM jelenléte tetszőleges, az *oda* utalószót tartalmazza, amelyet csak némi

túlzással lehet csak ragos főnévi csoportnak nevezni (pl. *oda konkludált, hogy…*; *oda jutott, hogy…*). Ezért inkább idiomatikus kivételnek tartjuk, mint ellenpéldának.

A ragos vonzatokbeli HKM-ek elemzésére a 4.4.2 végén még visszatérünk.

4.3.2. HKM-ek névutós szerkezetekben

A névutós példákat ugyanolyan módon adjuk meg, mint az igei és a melléknévi vonzatokat.

(20) a. *Azon* **kívül,** *hogy befizetett egy világ körüli útra,* **még három afgán agarat is vett.** (a fókabundákon kívül)
b. *Az után/felől/iránt* **érdeklődött,** *hogy kik jöttek el.* (az ügy megoldása/a létszám után/felől/iránt)
c. *Azután, hogy felszólalt,* csend lett a teremben. (a felszólalása/a rövidzárlat után)
d. *Anélkül, hogy elolvasnád,* nem fogod megérteni (segítség/tanár nélkül)

Az esetszerű névutók státusza, mint a 3.3.3. részben, itt is kétséges: észrevehetjük, hogy az egyszerű (jelöletlen) névutó lehet vonzat (20b), de olyan lexikális címszót, amely esetet adó (‘valódi’) névutót vonzana, nem találtunk. Amikor ugyanis valamely igéhez esetes névutó járulna, akkor azt beépíti magába igekötőként (azaz igemódosítóként), pl.: *szembenáll (vmivel), együttérez (vkivel), túladott (vmin), átrepül (vmin)* stb.

Igaz, hogy az esetszerű névutók, amikor igekötői szerepben vannak, sokszor dativust követelnek meg a vonzatuktól, amiből (a birtokos szerkezetek tanulságai alapján) arra következtethetnénk, hogy a DP mögötti helyükről nominativust adnak, máskor azonban a dativustól különböző esetet követel meg a velük egy lexikai címszót alkotó ige; pl.: (a személyragosok közül) *alászalad, aláfekszik, alágyújt (vminek)*, de: *alábecsül, aláír, aládúcol, aláfest, aláhúz (vmit); aláhajlik, alákérdez* [intr.]; (a személyrag nélküliek közül) *körüláll, körülhord, körüljár, körülleng, körülrajong (vmit); körülnéz, körültekint* [intr.]. Az a tény, hogy dativusi eset jelenik meg a személyragos névutó igekötőjű igék (pl. *alászalad*) vonzatain, ismét afelé mutat, hogy e névutók — legalábbis itten — nem esetragként viselkednek, mivel a személyjelölt esetrag alapú igekötők mellett a vonzatokon az esetrag ismétlődik meg, pl. *belefeküdt az ágyba, ráfizetett az üzletre*; de nincsen pl. **aláfeküdt az asztal alá*. (Itt jegyezzük meg, hogy a HKM modalitásával, l. pl. a (20d)-t, a 6.1.4-ben foglalkozunk.)

Ugyanakkor nemcsak a névutók, de még (akár a személyjelölt) esetragok között is számos olyan van, amely képtelen igekötőként megjelenni, pl.: *-vá/vé, -ként, ért(e), nál(a), töl(e)*, stb. Annak ellenére áll fenn ez a helyzet, hogy ezek között vannak olyanok, amelyek lehetnek akár vonzatok is (pl. *válik vmivé, tart vmitől*) vagy amelyeknek igekötőszerű használatuk is van (pl. *érte jött*). Az, hogy a személyragos forma nélküli esetragok (pl. *-vá/vé*) nem lehetnek igekötők, érthető, hiszen a személyrag megjelenése a ragon akkor is követelmény, ha a személyrag nem értelmeződik referenciálisan, hanem csak formális, tulajdonképpen szóalkotó kritériuma a ragnak (pl. *belEköt vkibe*). Arra azonban, hogy a személyragos

formával is bíró esetragok közül egyik-másik miért nem használható igekötőként, nincsen magyarázatunk (vö. **érte jött vkiért/vkinek*).

Megemlítünk végül egy, a fenti kategóriákba (főnév, melléknév, névutó) nem tartozó, de ragos vonzattal, sőt esetenként HKM-es ragos vonzattal együtt járó kicsiny csoportot: az *elég* és *túl* melléknévi determinánsokat, valamint a *-bb* középfokjelet, amely egyébként (legalábbis a helyettesítés szempontjából) szintén determinánsi helyet foglal el:

(21) a. Elvira **elég** okos *ahhoz, hogy ne dőljön be minden csábításnak.*
b. Endre **túl** ügyetlen *ahhoz, hogy megjavítsa a varrógépet.*
c. Elemér erő**sebb** *annál, (sem)hogy hagyja magát legyőzni egy lepkesúlyú boxolótól.*

Ezeket a melléknévi determinánsokkal alkotott szerkezeteket két okból sem szabad összekeverni az *olyan, hogy ...* típusúakkal (vö.: (3h–i)). Egyrészt mert a régens nem utalószó, hanem önálló jelentésű szó, másrészt mert a HKM ragos főnévi csoportban (pl. *ahhoz, hogy ...*) van. Úgy látjuk, hogy amikor a ragos vonzat nincs jelen (pl. *Mit gondolsz, Endre meg tudja javítani a varrógépet? — Ugyan, ő túl ügyetlen*), akkor jelentése implicit módon beleértődhetik a determinánsba — azzal a kiegészítéssel, hogy a középfok esetében nem feltétlenül HKM, illetve ragos főnévi csoport a bővítmény, hanem lehet *mint*-tel bevezetett kifejezés vagy mellékmondat is.

4.4. A nominativusi és accusativusi utalószavas HKM-ek

4.4.1. Alapszerkezetük

A ragos vonzatokkal szemben a nominativusi és accusativusi utalószavas vonzatként megjelenő HKM-ről úgy tartjuk, hogy nem egy főnévi csoport részeként írja elő az adott lexikális címszó, hanem úgy mint *hogy* kötőszavas mellékmondatot. Más szóval, az illető ige (vagy más kategória) HKM-re van alkategorizálva. Ezt elegendő azzal bizonyítani, hogy — a ragos vonzatokkal ellentétben, mint azt a (18)–(20)-as példákban láthattuk — a HKM-es vonzatokat **nem lehet főnévi csoporttal helyettesíteni**. További illusztrációkat itt adunk. (A '%' jellel a más jelentésű, de önmagában nem agrammatikus használatot mutatjuk. Az *az* utalószót nem mindig tesszük ki; ennek feltételeit l. az 5.3. és 5.4. részben.)

(22) a. Szerencse volt, *hogy idejekorán vettek fel kölcsönt.*
b. *A kölcsön felvétele szerencse volt.

(23) a. Az a fő, *hogy elkészültetek.*
b. *A fő az elkészülésetek.

(24) a. A valóság *az, hogy már nincsenek itt.*
b. *A valóság a távozásuk.

(25) a. (Még) szép, *hogy eljöttetek.*
b. *Az eljöveteletek (még) szép.

(26) a. Szörnyű volt, *hogy minden könyvet át kellett lapoznunk.*
b. %A könyvek átlapozása szörnyű volt.

(27) a. Jó volt, *hogy már tegnap megérkeztetek.*
b. %A tegnapi megérkezésetek jó volt.

(28) a. Mari *azt* hitte, *hogy jókor szólalt meg.*
b. *Mari a jókori megszólalást hitte.

(29) a. Kati *azt* képzeli, *hogy ő a legokosabb.*
b. *Kati a saját okosságát képzeli.

(30) a. *Azt* mondta, *hogy tudja a választ.*
b. *A válasz tudását mondta.

(31) a. *Az* történt, *hogy a villamos későn fékezett.*
b. *A villamos késői fékezése történt.

(32) a. *Az* félő, *hogy néhányan elszólják magukat.*
b. *Az elszólások félők.

(33) a. Lehet, *hogy Jenő is eljön.*
b. *Jenő eljövetele (is) lehet.

(34) a. Nem kell, *hogy mindenki itt legyen.*
b. *Mindenki ittléte nem kell.

(35) a. Van, *hogy többen is jelentkeznek ugyanarra az állásra.*
b. *Ugyanazoknak a jelentkezése van.

A példák között, csakúgy mint korábban, régensekként sorban főneveket (22)-(24), mellékneveket (25-(27) és igéket (28)-(35) találunk. Nagyon fontos az, hogy a példák értékelésekor ne próbáljuk az igéket esetleg igekötős változataikra (pl. *bevallotta, megtörténik*) átcserélni, így ugyanis nem ugyanazzal az igével volna dolgunk, és ezért a vonzatkeretek is eltérhetnek.

Mi a következménye annak, hogy ezek a lexikális kategóriák (azaz a főnevek, melléknevek és igék) közvetlenül mellékmondatra és nem főnévi csoportra (DP-re) vannak alkategorizálva? Először is, a szerkezet, amelyben elhelyezkednek, nem (36a) lesz, mint a ragos vonzatok esetében, hanem (36b), vagyis a HKM testvére lesz a régensének:

(36) a. *HKM ragos vonzatban:*

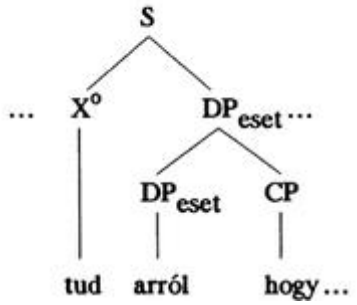

b. *HKM a régens testvéreként:*

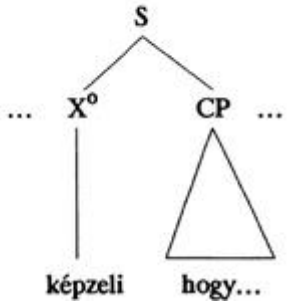

Ez egybevág azzal a megállapításunkkal, hogy a ragos vonzatban lévő HKM-et a lexikális kategória nem kormányozza, vagyis nem írhatja elő, mert nincsen a testvér-csomópontjában. Felmerül azonban a következő kérdés: a nominativusi és accusativusi utalószók hogyan kerülnek a mondatokba és milyen kapcsolatban állnak a HKM-mel?

Ha az ige (vagy főnév, illetve melléknév) közvetlenül a HKM-nek osztja ki a thematikus szerepet, akkor a mondatban lévő utalószónak thematikus szerepe nem lehet. Esete viszont láthatóan van. Feltesszük tehát, hogy **a *hogy* kötőszavas mellékmondatok nem kaphatnak esetet**, amennyiben azonban a régensüknek van 'kioszthatő' esete, akkor azt ki is kell osztania, s mivel a HKM nem kaphatja meg, a szerkezetben kell lennie egy olyan, szemantikailag üres DP-nek, amely esetet kaphat, de thematikus szerepet nem. Erre szolgál az utalószó. **A nominativusi és accusativusi utalószó tehát expletivum, azaz önálló jelentés nélküli, de fonetikailag 'testes' DP, amely esetet kaphat, de thematikus szerepet nem, és jelenléte a mondatban csak akkor indokolt, ha láncot alkot valamely thematikus szereppel bíró, de eset nélküli összetevővel.**

Azokban a nyelvekben, amelyek alapján a fenti követelményeket kidolgozták, például a szemantikailag üres (angol) *there, it,* (francia) *il*, vagy (német) *es* felel meg a kritériumoknak. (Az IP és I' az INFL, azaz inflexió kategóriájának a kiterjesztése. Az INFL tartalmazza a segédigéket és az igeidőt. Az IP-nek a magyarban az S felel meg.)

(37)	It_i, was	decided	[CP	that	John	would	leave]$_i$
	expl.-NOM	volt	döntve	hogy	John	fog	elmenni

'Úgy döntöttek, hogy John elmegy.'

A (37) angol mondatban nominativust csak az a főnévi csoport kaphat, amelyet az INFL vezérel, vagyis az alany pozíciójában foglal helyet; a *decided* participium amúgy sem tud semmilyen esetet adni, ilyenformán a *that John would leave* mellékmondat eset nélkül marad. (Ez az angolban nem okoz gondot, mivel itt a mondatnak, azaz a CP kategóriájú összetevőnek nem szükséges eset ahhoz, hogy thematikus (röviden:) szerepet kaphasson.) Viszont az argumentum—pozícióban lévő *it* expletivum jelenlétét is megfelelően indokolni kell, különben fönnakad a nyelvtani helyességet biztosító elveken, hiszen szintagmákat — különösen, ha nem önálló thematikus szerepű szabad szintagmák — nem lehet tetszés szerint elhelyezni a mondatszerkezetekben. A grammatika egyik követelménye az, hogy **minden**

főnévi csoport egy (esetleg egyelemű) láncnak legyen a tagja, amelyben a lánc egyik eleme (az amelyik a többit vezérli) esetet kap, egy másik eleme (az, amelyiket a lánc mindegyik más 'szeme' vezérel) pedig thematikus szerepet. Tehát a felszíni szerkezetben ilyen láncokat találunk: (a_1, …, a_n), ahol lehet n=1, vagyis a lánc lehet egyelemű, valamint a_1 lehet expletivum.

Az expletivum–argumentum láncokban tehát az expletivum a_1 pozíciójában, az argumentum, vagyis egy referenciális értelmű főnévi csoport vagy az alárendelt mondat pedig a_n helyén jelenik meg. (Ha az argumentum referenciális főnévi csoport, ilyen típusú szerkezetről van szó: *There*$_i$ *is a unicorn*$_i$ *in the garden* '*expletivum* van egy egyszarvú a kertben'. Egyébként az, amikor a_1 tartalmazza a referenciális főnévi csoportot és a_n az üres kategóriát, annak felel meg, amit NP-(azaz DP-) mozgatásként szoktak leírni, pl. (38a—b):

(38) a.

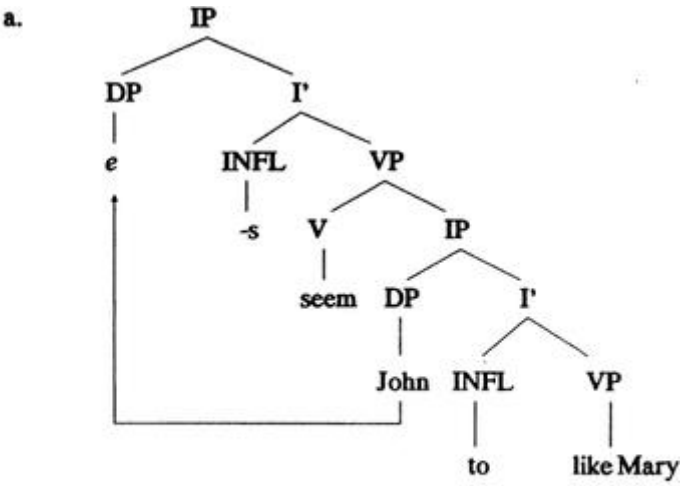

b.	**John$_i$**	**seems**	**[DP e_i]**	**to**	**like**	**Mary.**
	John	**látszik**		**Inf.**	**szeret**	**Maryt**

'Úgy látszik, John szereti Maryt.'

Az *it* és a *that John would leave* kategóriák a (37)-ben láncot alkotnak, egyetlen thematikus szereppel és esettel. Feltehetjük tehát, hogy a magyarban az utalószó és a vonzat HKM van láncban egymással, úgy, hogy az utalószó kapja az esetet, a HKM pedig a thematikus szerepet (Θ). Így a (36b) szerkezetnek a teljesebb formája az alábbi:

(39)

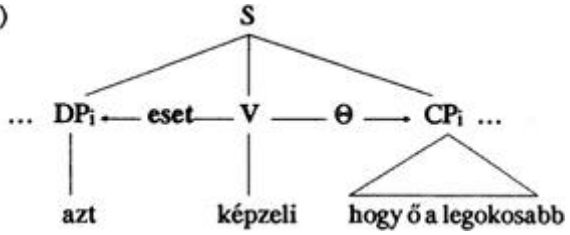

ahol az azonos indexek az egy láncba tartozást jelölik. Feltesszük továbba, hogy **a vonzat funkciójú, tehát önálló thematikus szereppel bíró HKM-ek** mellett azért szükséges jelen lennie esetragos

utalószónak, mert — szemben az eddig alaposabban tanulmányozott indoeurópai nyelvekkel — a magyarban e kategóriáknak **esetük kell, hogy legyen**, illetve olyan láncban kell lenniük, amelynek van esete.

4.4.2. Az accusativusi expletivumról

Annak, hogy az utalószókat expletivumoknak tartsuk, egyetlen komolyabb elvi akadálya van: az, hogy az eddig tanulmányozott nyelvekben mindig csak alany pozícióban tételeztek föl expletivumokat. Ennek a magyarázatát a **Projekciós elvben** leljük meg, amely a szótári címszók releváns vonatkozásait 'vetíti' a szintaxisra, vagyis abban a követelményben, hogy a régensek thematikus szerepet adó tulajdonságainak (vonzatkeretének) változatlanoknak kell maradniuk a grammatika különböző szintjein. Mivel a vonzatok mindig a régensüktől kapják meg a thematikus szerepüket, következik, hogy **vonzatpozícióban expletivum nem jelenhet meg**, hiszen az expletivum definíció szerint olyan kategória, amelynek csak esete lehet, thematikus szerepe nem. **Az egyetlen argumentum, amely kivétel az expletivum-tilalom alól, az alany**, amely ugyan argumentum, de nem bővítmény: thematikus szerepét a VP-től (ha a magyarban nincs VP, akkor az igétől), esetét pedig az INFL-től kapja. Ha pedig adott esetben, például az ige argumentumszerkezete megfelelő tulajdonságainak a jóvoltából, az alany pozíciója nem kap thematikus szerepet, akkor ott olyan főnévi csoport is megjelenhet, amely a thematikus szerepét máshonnan kapja meg, vagyis az alany ilyenkor lehet az NP (azaz a DP) mozgatásának a végpontja. (A (40a–b) példáknak megfelelő ágrajzot a (38)-ban mutattuk be.)

(40) a. $[_{DP}\ e]$ seems $[_{IP}$ John to like Mary$]$
b. Johni seems $[_{IP}\ e_i$ to like Mary$]$
John látszik szeretni Maryt
c. It_i seems $[_{CP_i}$ that John likes Mary$]$
expl. látszik hogy John szereti Maryt
'Úgy látszik, hogy John szereti Maryt.'

A (40a) alapszerkezetben az [DP *e*]-vel jelölt üres alanyú *seem* ige thematikus szerepet ad a beágyazott mondatnak, de esetet nem tud adni a beágyazott mondat alanyának (*John*), amelynek viszont a *to like Mary* VP ad thematikus szerepet. A *John* főnévi csoport 'elmozoghat' a beágyazó mondat üres alanyába (40b), ahol esethez jut, de amely pozíciónak a *seems (John) to like Mary* VP nem tud thematikus szerepet adni, ugyanis a *seem* igének csak egyetlen 'szabad' vagy 'kiosztható' thematikus szerepe van (az ún. propozícionális, vagyis kijelentés értékű). Ezt a thematikus szerepet adja oda a mellékmondatnak a (40c)-ben, ahol a beágyazó mondat alanyában expletivumot találunk. Az alanynak, lévén az nem propozíció, hanem vagy expletivum, vagy referenciális NP, ezt a thematikus szerepet nem lehet odaadni; körülbelül olyan mértékű nyelvtani sérelem volna ez, mintha ilyesmit mondanánk: **Andrást hittem tegnap a koncerten*. (A (40c) mondatban egyébként a *seem* bővítménye nem infinitivusi IP, hanem véges alakú igét és Mondatbevezetőt is tartalmazó CP.)

Térjünk akkor most vissza a magyar mondatokra. Ha találnánk olyan mondatot, ahol az utalószó pozíciójában thematikus szerepet máshonnan kapó főnévi csoport van, akkor jogos a feltevés, hogy az utalószó lehet expletivum, még ha accusativusban van is. Márpedig az úgynevezett Fókuszemelés pontosan ilyen konstellációhoz vezet. Ez a jelenség bizonyos hídigék mellett fordulhat elő, mint pl. az *akar, szeretne, mond, hisz, képzel* stb. Ezek az igék, szemben másokkal, megengedik, hogy alárendelt mondati bővítményükből a beágyazó mondatba kerülhessenek bizonyos összetevők. (Az alábbi példákat általában nem egységesen minősítik; mi a következőkben azoknak a megítéléseire támaszkodunk, akiknek a számára ez a 'mondatátszövődés' néven ismert jelenség elfogadható.)

(41) a. Bernát *Félixet*$_i$ akarja, hogy e_i elsőként szólaljon fel.
b. János *két dolgot*$_i$ ígért meg Máriának, hogy e_i megtesz.
c. *Kit*$_i$ képzelsz, hogy átejthetsz e_i ezzel a trükkel?

A Fókuszemelés során a beágyazott mondatból, mely a főmondati ige bővítménye kell, hogy legyen, az egyik argumentum vagy szabad szintagma a főmondat véges alakú igéje elé kerül és annak fókuszaként (de nem argumentumaként) értelmeződik. A (41a) mondat értelme tehát: 'Félix az az *x* személy, akire igaz az, hogy Bernát azt akarja, hogy *x* elsőként szólaljon fel.'

Mint látjuk, a mellékmondatban alany szerepű főnévi csoport a főmondatban accusativust kap. Most azt vizsgáljuk meg, hogyan kaphat egy elmozgatott főnévi csoport accusativust a felső mondatban. Nézzük az alábbi szerkezeteket, ahol a (42a) mély szerkezet egyrészt (42b) felszíni szerkezetté, másrészt (42c)-n keresztül (42d) felszíni szerkezetté alakulhat. (Az ágrajzok, mint általában, itt is csak az éppen tárgyalt jelenségek tekintetében mérvadóak, a többi vonatkozásban erősen egyszerűsítve vannak.)

(42) *A fókuszemelés útja expletivumos szerkezetben:*

a.
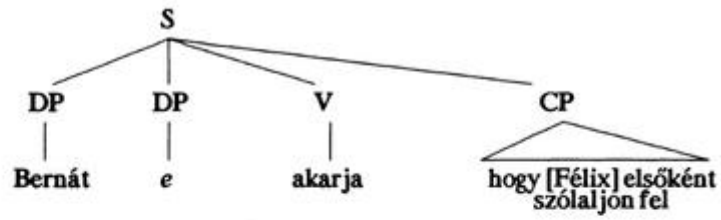

b.
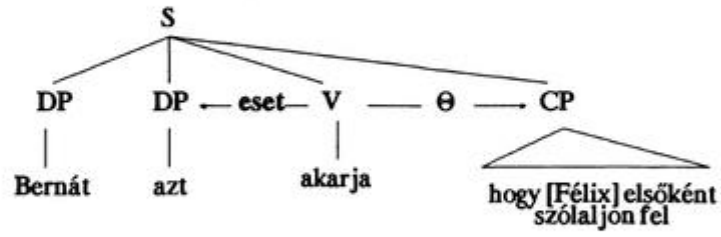

c.
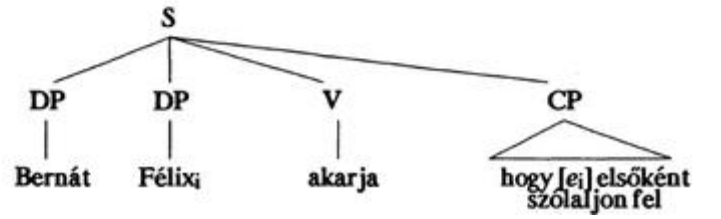

d.

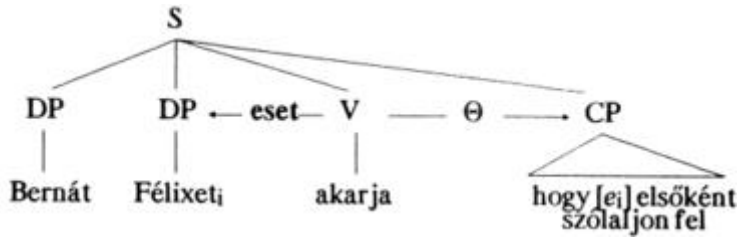

Feltevésünk szerint a (40) angol példához hasonlóan, a mondat alapszerkezetében a felső tárgy pozíciójában *e*-vel jelölt üres főnévi csoport van, mivel az ige szemantikai szelekciója csak azt követeli meg, hogy vonzata propozíció legyen, aminek a kanonikus megvalósulási formája a *hogy* kötőszavas mellékmondat, azaz CP, l. (42a) Ettől függetlenül az ige lexikai jellemzése még azt is tartalmazza, hogy accusativust kell kiosztania. Ha nem történik 'mozgatás', akkor az üres főnévi csoport helyén az *az* expletivum jelenik meg és kap accusativust, l. (42b) Ha viszont az alsó mondatból az alany (*Félix*) a felsőnek az igéje elé kerül, az egyetlen pozíció, amelyet elfoglalhat, az üres főnévi csoporté, l. (42c) És mivel ebben a főnévi csoportban van, amely esetet kaphat, de thematikus szerepet nem, a (*Félix*$_i$, e_i) lánc tulajdonképpen ezeknek a kívánalmaknak megfelel és a mondat grammatikus. l. (42d)

Nehézséget az okoz itt, hogy a főnévi csoport mozgatásához hasonló lánc, amelyben a lánc feje kap esetet és a töve thematikus szerepet, keveredik az **operátormozgatás láncával**, melyben a lánc töve mind thematikus szerepet, mind esetet kap, feje pedig egy nemargumentum-pozícióban található. Operátor-mozgatásnak azért minősül ez a művelet, mert végül is a *Félix* nyomának az alsó tagmondatban van esete is, a nominativus, amit az INFL (vagy az ige) szabályszerűen kioszt neki. Az az accusativus pedig, amit a felső tagmondatban felvesz, az nem az 'övé', hanem az alárendelt mondaté, vagyis egy **expletivum–argumentum láncba** tartozik. Azt kell tehát mondanunk, hogy a *Félix* **főnévi csoport két láncba tartozik bele:** egyrészt a (*Félix*$_i$, e_i) láncba, melyben az üres kategória (alany)esetet és thematikus szerepet kap, a *Félix* főnévi csoporthoz pedig egy nemargumentum-pozícióban a főmondat fókuszának operátorfunkcióját lehet hozzárendelni; másrészt beletartozik a (*Félix*$_i$, CP$_i$) láncba is, amelyben a *Félix* főnévi csoportnak van (tárgy)esete és a CP-vel jelölt *hogy* kötőszavas mellékmondatnak thematikus szerepe. Ha ez az utóbbi formájú expletivum–argumentum lánc nem volna, akkor a grammatika egy fontos elvét, a **Láthatósági feltételt** sértenénk meg, amely azt írja elő, hogy thematikus szerepe csak annak (a láncnak) lehet, aminek esete is van. Ha a *Félix* főnévi csoport az accusativusát nem tudná 'továbbadni', akkor a HKM-nek eszerint nem lehetne thematikus szerepe, márpedig feltevésünk szerint a magyarban a HKM is a Láthatósági feltétel hatókörébe tartozik.

Ez az elemzés ugyanakkor azt is indokolja, miért nem szerepelhet emelt fókusz mellett a hídigéhez tartozó accusativusi utalószó: ugyanis mind az utalószó, mind az emelt DP ugyanazt a pozíciót foglalná el.

(43) a. *Bernát *Félixet* akarja *azt*, hogy elsőként szólaljon fel.
b. *János *pulóvert* szeretné *azt*, hogy kössek neki.

Érdekes megfigyelni, hogy minden inherens eset ‘erősebb’ az accusativusnál, amely, mint tudjuk, szerkezeti eset. Tehát ha olyan összetevőt emelünk az alsó mondatból a felsőnek a fókuszába, amelynek inherens esete van, az megtartja esetét.

(44) a. János *mikor*$_i$ akarja, hogy e_i induljunk?
b. János *ötre*$_i$ mondta, hogy jön e_i.

Az elmondottak alapján azt kell feltennünk, hogy ezekben a mondatokban is két láncba tartoznak az elmozdított összetevők: egy operátor–változó típusúba és egy expletivum–argumentum fajtájúba, mely utóbbiban az accusativust az ige hozzárendeli az expletivum pozícióját elfoglaló szabad szintagmákhoz, de az morfológiai esetként nem tud megjelenni, mivel az inherens eset ‘erősebb’, mint a szerkezeti (éppúgy, ahogy az accusativus morfológiailag ‘erősebb’, mint a nominativus).

Ha feltesszük, hogy az ige attól, aminek ő accusativust ad, kapja meg azt a [+/−határozott] egyeztető jegyet, ami eldönti, hogy alanyi vagy tárgyas-e a ragozása, akkor a (45a–b) példák alapján az accusativust elvben mind az alsó, mind a felső mondatban megkap(hat)ja az alsóból kimozdított főnévi csoport, mivel a határozatlan DP-t tartalmazó (45a)-ban a főmondati ige alanyi ragozású, míg a határozott DP mögötti főmondati ige (45b)-ben tárgyas ragozást kapott. Ha viszont a felső mondat igéje adja az accusativust, akkor csak fókuszba emelt összetevőnek adhatja, mert a topikba mozgatott szintagmával nincsen egyeztetve a ragozása (45c)

(45) a. János *két dolgot*$_i$ akar-Ø/*akar*ja*, hogy elmondj*ál*/*elmondj*ad* e_i
b. János *ezt*$_i$ szeret*né*/*szeret*ne*, ha elmondan*ád*/*ál* e_i
c. *Két kérdést*$_i$ sokan hi*sszük*/*hi*szünk*, hogy nem válaszolt*ál*/*válaszolt*ad* meg e_i.

Bár sok kérdésre végleges választ nem adtunk, annyi bizonyos, hogy az nominativusi és accusativusi utalószavas HKM-ek szerkezete összeegyeztethető egy olyan elemzéssel, melyben az utalószó esethordozó expletivum, s a régens a HKM-re van alkategorizálva, pontosabban szólva szemantikai szelekciójában propozíció van megjelölve, amelynek kanonikus megvalósulási formája a *hogy* kötőszavas mellékmondat.

Csupán egy rövid kitérő erejéig utalunk itt a (41c)-re és a hozzá hasonlóan **kérdő alárendelést tartalmazó hídigés mondatokra**, melyekben ha Fókuszemelés nem történik, akkor az expletivum nem *azt* lesz, hanem a kérdő mondat miatt *mit* alakban jelenik meg. Ez különösen jól mutatja, hogy az utalószónak általában nincsen saját jelentése, sőt, hogy valójában nem is ‘utal’.

(46) a. *Mit* képzelsz, hogy kit ejthetsz át ezzel a trükkel? (vö. (41)c.)
b. János *mit* akar, hogy mikor induljunk? (vö. (44)a.)

Mivel mind a két kérdésre adható egyszavas válasz (*Pétert*, illetve *Ötkor*), a (47a) alapszerkezetből a felszíni mondat kétféleképpen vezethető le. Ha nincsen kérdőszómozgatás, akkor az üres DP helyén a

kérdő expletivum *mit* jelenik meg, l. (47b) A Logikai Forma komponensben, amely a mondatok logikai-szemantikai értelmezését adja meg, s amelyben a szintaxishoz hasonló mozgató műveletek is vannak, a kérdőszó az alárendelt mondatból a *mit* helyére kerül, s így nagyobb hatókörrel értelmeződik, tehát adható rá az idézett egyszavas válasz. Más szóval a (46) mondatok értelme azonos az emelt kérdőszót tartalmazó (41c)-vel, illetve (44a)-val. Ugyanez a kérdőszóemelő művelet azonban a szintaxisban is működhet, s ekkor a (47a)-beli üres kategória helyét elfoglalja az alsó mondatból származó *kit* kérdőszó, amely ugyanazt a kettős funkciót (expletivum és operátor) tölti be, mint a fentebb kijelentő mondatokban látott mozgatott szintagmák. Az így kapott szerkezet nem tér el a Logikai Formában feltett struktúrától, l. (47c) (A részletek itt is elnagyoltak; az indexbeli Q a kérdőszó pozícióját jelöli.)

(47) ***Kérdőszó emelése:***

a.

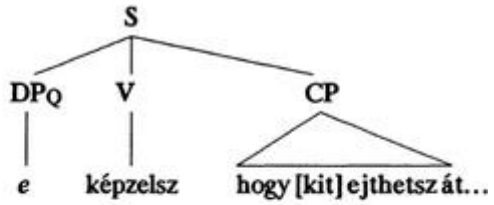

c.

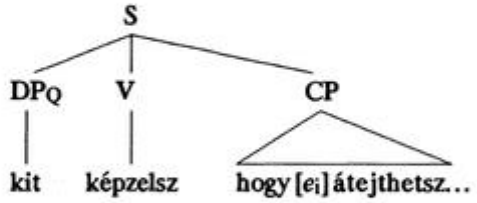

b.

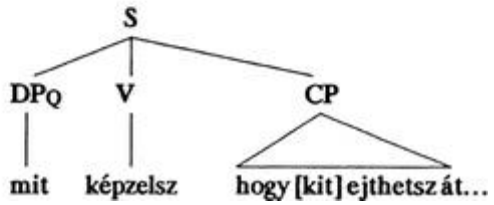

Ez természetesen csak a hídigés mondatokra igaz; ha a főmondatbeli predikátum igéje más osztályba tartozik, akkor az ilyen összetett kérdés nemcsak nem értelmezhető — s ezért nem is válaszolható meg — a (46)-hoz hasonlóan, de a mondatdallam is más kell hogy legyen (\ = eső, ∧ = emelkedő-eső, […] = dallamhíd, azaz intonációs egység, ´ = főhangsúly):

(48) a. [\'Mit képzelsz] [\'kit ejthetsz át 'ezzel a 'trükkel]?
b. [∧'Mit suttogsz] [∧'kit ejthetsz át 'ezzel a 'trükkel]?

És bár (48a)-t ki lehet mondani a (48b)-re megadott intonációval, (48b)-t a (48a)-éval nem. Ebből is arra következtetünk, hogy (48b)-ben a *mit* csakis valódi kérdőszó lehet, míg (48a)-ban lehet expletivum is.

Érdemes továbbá összehasonlítani azokat az igéket, amelyek *azt* utalószó melletti kérdő alárendelt mondattal járhatnak együtt azokkal, amelyek *mit* utalószavas kérdést (a megfelelő eső dallammal) vehetnek maguk mellé: láthatjuk, hogy ezek a másik fajta vonzatot nem engedik meg.

(49) a. *Gyuri *azt* képzelte, mikor készülsz el.
b. Gyuri *mit* képzelt, mikor készülsz el?
c. Feri megmondta (*azt*), mikor jön.
d. *Feri *mit* mondott meg, mikor jön?

A *mit* jelenléte tehát lehetővé teszi, hogy az egyébként kijelentő alárendelt mondatot vonzó ige mellett kérdő mondat jelenhessék meg (vö.: *Azt képzelte, hogy holnap készül el*). Ha kérdő mondat az *azt* utalószó mellett is lehetséges, annak *mit*-re való átváltása tilos, mivel az *azt* melletti kérdésből nem lehet 'felemelni' a kérdőszót a Logikai Formában (azaz (49d)-nek nem lehet ez az értelme: 'Melyik időpont az, amelyre Feri azt mondta, hogy akkor jön?').

A fentebb elmondottak tanulságaira alapozva egyébként **a szabad szintagmákban és a ragos vonzatokban lévő HKM-es szerkezetek**et is másként elemezzük. Ha ugyanis megengedjük, hogy az inherens eset thematikus szerepet adjon a HKM-nek, akkor magát az esetet valamilyen DP-hez hozzá kell rendelni, ezért szükséges az utalószó, amely így ismét nem lenne más, mint expletivum. A (16) szerkezetben tehát e viszonyok így lennének ábrázolhatók:

(50) *HKM esetragos utalószó mellett (azaz szabad szintagmában vagy ragos vonzatban) — javasolt szerkezet:*

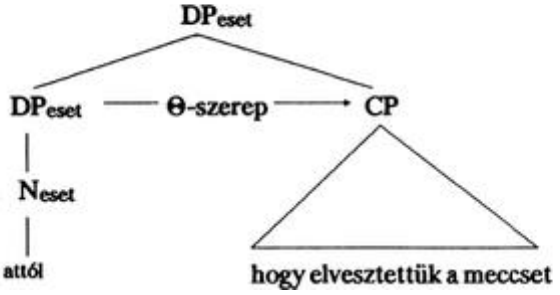

Mivel az utalószónak és a HKM-nek így is összeindexelve kell lennie (hiszen láncot kell alkotniuk), egyszerű magyarázatot kapunk az utalószó és a HKM kapcsolatára, ami idáig meglehetősen rejtélyes volt, hiszen a HKM-et a ragos főnévi csoportokban nem lehetett az utalószó vonzatának tekinteni, de szabad szintagmának sem lehetett tartani. Az expletivum–argumentum láncból egyértelműen következik, miért a HKM hordozza a thematikus jelentést, miért 'üres' a mutató névmás.

Néhány más kérdéssel, ami összefügg a nominativusi és accusativusi utalószavas HKM-ekkel, itt csak röviden fogunk foglalkozni. Ami például **a kitett utalószó nélküli mondatok** (pl. (51a–b)) szerkezetét illeti, úgy látjuk, hogy az ige mellett mindig kell lennie egy határozott főnévi csoportnak ahhoz, hogy az ige ragozása tárgyas lehessen, és az INFL-nek az időjeles (véges alakú igét tartalmazó) mondatokban mindig ki kell osztania a nominativust, tehát tárgyi és alanyi főnévi csoportnak, adott esetben névmási

tárgynak vagy alanynak, lennie kell a mondatokban, akár kitett, akár implicit formában. Következésképpen az (51) mondatok szerkezetét az (52a–b)-vel tudjuk ábrázolni, ahol az expletivumok *pro*, vagyis fonetikailag üres névmás alakjában vannak jelen.

(51) a. Érdekes, hogy az új autóm máris elromlott.
b. Nem tudom, hogy miért nézel olyan furcsán.

(52) a.

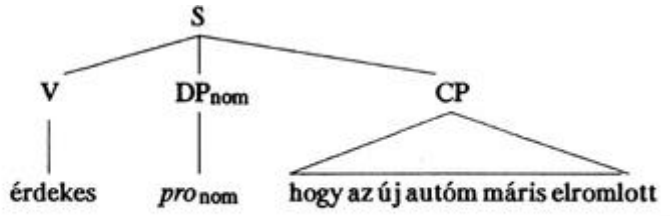

b. Nem tudom [$_{DP}$ *pro* $_{acc}$] [$_{CP}$ hogy miért nézel olyan furcsán]

Amikor az expletivum *pro*, akkor a mellékmondat semmiféle kommunikatív (azaz topik) vagy logikai (pl. fókusz) funkciót nem tölthet be a mondatban. Ilyesmi csakis akkor elérhető a számára, amikor az utalószó ‘testes’ formájában van jelen s a megfelelő pozícióban helyezkedik el:

(53) a. *Azt* Andrea mondta, *hogy Ede megbolondult.* <topik>
b. Csak *az* biztos, *hogy Endre megházasodott.* <fókusz>

Ezekről a mellékmondatok mozgatásával foglalkozó 5. részben fogunk még szólni. Ugyancsak egy későbbi részben lesz szó az utalószavak változatairól, vagyis amikor az *az* helyett *úgy*-ot lehet vagy kell használni, pl. *úgy képzeli, úgy határoz, hogy …* (5.4.2).

4.4.3. Az esetjelölt főnévi csoport nélküli HKM-ek

Van egy olyan HKM-típus, amely mintegy átmeneti kategóriaként bukkan fel a vonzatok és a szabad szintagmák között. Ezeket az irodalomban ‘a főmondattal mondatrészi viszonyban nem lévő’, illetve ‘*dicsekszik, hogy…* mondattípus’ néven tárgyalják.

(54) a. Csak mutogatott, hogy ő is jelen van.
b. Intett neki, hogy szólni akar.
c. Egyfolytában sírt, hogy senki sem szereti.
d. Fogadkozott, hogy megjavul.

(55) a. Körülnézett, hogy van-e ülőhely.
b. Megmozgatta a karót, hogy elég szilárdan áll-e.
c. Ráncigálta az anyját, hogy vegyen neki csokoládét.

Szembeötlő, hogy a HKM kifejezte propozíció és az ige jelentése az (54) mondatokban egymással szoros ‘fogalmi’ kapcsolatban van: (54a)-ban az, ‘hogy ő is jelen van’, nem más, mint a mutogatás

tartalma, jelentése; a mutogatás ezt fejezi ki. Hasonlóan áll a dolog az ide tartozó többi mondattal is. Mivel azonban az igék alanyi ragozásban vannak, semmiképpen nem mondhatjuk, hogy törölt tárgyi utalószó lenne ezekben a mondatokban, mint például a fenti (52b) példában, ahol erről a *tudom* ige tárgyas ragozása tanúskodik. Érdekes módon több itt előforduló ige nem kizárólagosan tárgyatlan használatú, vö.: *az őszülő haját mutogatta, búcsút intett, sírt egy sort, két hosszút csöngetett*. Igaz, a *sír* esetében a tárgyasság kétséges, és több más igénél, amelyek utalószó nélküli HKM-et megengednek, semmilyen tárgy nem képzelhető el (pl. *fogadkozott, körülnézett* stb.). Márpedig azt mondottuk, hogy ha a HKM (valamilyen láncon keresztül) nem kaphat esetet, akkor thematikus szerepe sem lehet, tehát vonzatnak sem minősülhet.

Az (55) alatt felsorolt második csoportban ez jelentésviszony nem annyira szoros; itt valóban a grammatikai hagyományban is elfogadott nézetnek adhatunk igazat, amely sszerint a mellékmondatok ok- vagy célhatározói értelműek. E mellékmondatok tehát szabad szintagmának minősülnek. De még ez a fajta HKM sem tehető hozzá válogatás nélkül bármely igéhez, mint azt a következő igékkel alkotott mondatok mutatják: **Elfutott, hogy be akarják csapni*; **Leült, hogy fizetnie kell-e*; **Vásárolt, hogy gazdag volt/lesz*.

Ha egyes igék mellett lehet HKM, mások mellett meg nem, akkor ebből még nem kell arra következtetnünk, hogy az első csoportnak van/lehet ilyen vonzata, a másodiknak meg nem, hiszen nem minden szintagma minősül vonzatnak pusztán azért, mert az egyik ige mellett előfordulhat, a másik mellett meg nem:

(56) a. Sanyi aludt egy hétig.
b. *Sanyi elaludt egy hétig.

Noha az *alszik* (szemben az *elalszik*-kal) megengedi az időtartamot kifejező *egy hétig* szintagmát, abból azért nem következik, hogy az nem szabad határozó. Mindössze annyiról van szó, hogy az egyik ige jelentésével (pontosabban akcióminőségével) az illető szabad határozó jelentése összefér, a másikéval pedig nem. Bár elismerjük, hogy egy-egy mellékmondat besorolása nem mindig egyértelmű (l. pl. (55c)), a szabad szintagmákkal az alábbiakban nem foglalkozunk.

Az (54) alatt szereplő *dicsekszik*-féle igék tulajdonságai között általában azt sorolják föl, hogy vagy beszédre vonatkozó, azt kísérő cselekvéseket fejeznek ki, vagy az általuk megnevezett aktus tartalmát fejti ki a mellékmondat, ezért gyakran függő beszédet képviselő alárendelt mondatok bevezetésére is alkalmasak.

Mint azt a 4.5. részben, különösen a 4.5.1.-ben kifejtjük majd, a vonzat és a szabad szintagma között a szakirodalomban újabban felvesznek egy harmadik csoportot, a bővítmények (komplementumok) osztályát, amelynek a tagjai a vonzatoktól abban különböznek, hogy nincsenek a szótári fej (ige, melléknév, főnév) argumentumaként előírva, s ezért thematikus szerepet (valamint esetet) sem kapnak, hanem — szemben a szabad szintagmákkal — az illető szó ‘fogalmi szerepkeretében’ találhatók meg, amely megengedi, hogy esetlegesen az adott fogalmi szereppel összeférhető tulajdonságú szintagmák,

azaz az itt vizsgált esetben: mellékmondatok, előfordulhassanak e szó mellett. A HKM tehát nem kap thematikus szerepet az igétől, s ezért esetet hordozó utalószóra sincs szükség a mondatokban.

Felmerül azonban a kérdés, hogy hogyan elemezzünk több idesorolható igét, amely ragos vonzattal is előfordulhat, pl.: *gyanakodik vmire, panaszkodik vmire, megdöbben vmin* stb.

(57) a. Gyanakodott (*arra*), hogy becsapták.
b. Bosszankodott (*azon*), hogy nem értik meg.

A gondot az okozza, hogy ha a ragos utalószó hiánya törlés eredménye, vagyis ha (58b)-t (58a)-ból vezetjük le, akkor egyrészt megsértjük a visszakereshetőségi feltételt, amely — mint korábban említettük — tiltja, hogy önálló jelentéssel vagy funkcióval bíró összetevőket anélkül töröljünk, hogy lenne velük azonos összetevő a környezetükben, azaz olyan összetevő, amely segít 'visszakeresni' a törölt elem tartalmát; másrészt, mivel megköveteltük, hogy a vonzatként megjelenő, vagyis thematikus szereppel bíró HKM láncot alkosson egy esetes (üres) főnévi csoporttal és ilyet (58b)-ben nem találunk, itt a HKM-nek sem lehet thematikus szerepe, vagyis nem lehet vonzat.

(58) a. Megdöbbent azon, hogy kinevették.
b. Megdöbbent, hogy kinevették.

De még ha feltesszük is, hogy a visszakereshetőségi feltétel megengedi e ragos expletivumok törlését, mivel nem minden ige mellől lehet ezeket a ragos utalószókat elhagyni (l. (59)), az igék jellemzésében külön-külön fel kell tüntetni, megengedik-e a törlési műveletet vagy sem, márpedig egy ilyen egyáltalán nem általános megoldás elképzelhetetlen. (A zárójelen kívüli csillag azt jelöli, hogy a zárójelben lévő kifejezés nélkül a mondat helytelen.)

(59) a. Számítok *(*arra*), hogy megváltoztok.
b. Tartok *(*attól*), hogy még mindig beteg.

Az utalószó törlése egyébként azért sem lehet a helyes eljárás, mert az utalószavas változat — legalábbis a beszélők egy csoportja számára — nem mindig azonos az utalószó nélkülivel, pl.:

(60) a. Arra biztattak, hogy sportoljak. (= 'arra a cselekvésre biztattak, hogy sportoljak')
b. Biztattak, hogy sportoljak. (= 'azt mondták, hogy sportoljak')

(61) a. *Elszomorodtam azon, hogy miért is ment el olyan hamar.
b. Elszomorodtam, hogy miért is ment el olyan hamar.

Mind a (60a–b) közötti jelentéskülönbség, mind a (61a–b) szerint mutatkozó grammatikalitásbeli eltérés azt mutatja, hogy az utalószó törlésével nem lehet 'előállítani' a b. mondatokat.

Ha az utalószavas és az anélküli változat úgy különbözik egymástól, hogy az utóbbiban egyféle **idézettel van dolgunk a HKM-ben**, a mondat még ilyenkor sem utalószó-törléssel jön létre. Ekkor a HKM nem vonzat, hanem olyan bővítmény, amelyet az ige fogalmi szerepkerete megenged. Az ilyen igék egyébként mindig megállnak a HKM nélkül is.

Ezek szerint tehát:

A. Az **igék egyik nagy csoportja egyáltalán nincs megjelölve ragos vagy HKM-es vonzatra**, mégis előfordulhat olyan HKM mellett, amelyet végső soron a két mondat jelentésviszonyai tesznek lehetővé. Ilyenkor a **HKM szabad kategória**, pl. *körülnézett, hogy …*

B. **A másik jelentős igecsoport fogalmi szerepkeretében engedi meg a HKM-et**, s a HKM vagy idézet jellegű pl. *fogadkozott, hogy …*, vagy egy egyébként vonzatos ige utalószó nélküli változata mellett található, pl. *gyanakodott (arra), hogy* vagy pedig egyfajta tartalomkifejtő funkciója van, pl. i*ntett, hogy …* Ekor **a HKM bővítmény szerepben van**.

4.5. A HKM önálló jelentésű főnévi fej mellett

Ha a HKM önálló jelentésű főnévvel, vagyis nem névmással fordul elő egy szerkezetben, a főnév kétféle lehet: vagy eredményt, vagy pedig tényt illetve cselekvést jelentő, amint az a főnévi csoportról szóló fejezetben látható volt. Értelemszerűen az előbbi típus egy elvont dolgot, a cselekvés eredményét (pl. *beszéd* ‘az elhangzott beszéd, szónoklat’), az utóbbi a cselekvés folyamatát, tényét (pl. *beszélés* ‘a beszélés folyamata, eseménye’) fejezi ki. Akár ugyanannak a főnévnek is lehet kétfajta értelmezése (pl. *meghallgatás*); elkülönítésük azonban nemcsak szemantikai, hanem szintaktikai eszközökkel is lehetséges.

a. A ‘tény, cselekvés’ jelentésű főnév előfordulhat *való*-t tartalmazó névutós szerkezetben, pl. *az ebéd után való társalgás/felszólalás*. Az ‘eredményt’ jelentő főnév azonban csak *-i* képzős névutóval jelenhet meg, pl.: *az ebéd utáni/*után való nyilatkozat*.
b. A ‘tény, cselekvés’ jelentésű főnév, szemben az ‘eredményt’ jelentővel, általában nem tehető többes számba, pl. *Péter ebéd utáni/*után való felszólalásai*.
c. A ‘tény, cselekvés’ jelentésű főnév, szemben az ‘eredményt’ jelentővel thematikus szerepkerettel rendelkezik, vagyis kötelező vonzatot jelöl ki, míg az ‘eredményt’ jelentő főnév pusztán megengedi, hogy az általa lehetővé tett fogalmi szerepeket betöltse egy nem kötelezően mellette álló szintagma (pl. *az eredmény/*Andrea megtelefonálása*, de: **a megtelefonálás; Andrea beszéde, a beszéd*).

A tartalmas főnévi fejű főnévi csoporttal együtt előforduló HKM-ek közé az alábbi szerkezetek tartoznak:

(62)	a. Az a vélemény, hogy a kormány megbukott, érdekes.	<A HKM régense eredményt jelentő főnév>
	b. Eleknek a véleményét, hogy az utat jól építették meg, figyelembe vesszük.	
	c. Emilnek az volt a tanácsa, hogy távozzunk.	<A HKM nem főnév vonzata>
	d. Annak a megemlítése, hogy az elnök megérkezett, időben történt.	<A HKM régense cselekvést jelentő főnév>
	e. Annak a haszna, hogy a vírust felfedezték, óriási.	<A HKM birtokos szerkezetben>

Ebben a részben a (62)-ben illusztrált szerkezeteket vesszük sorra, hogy megállapítsuk, a HKM valóban a főnévi fej vonzatának szerepét tölti-e be, és ha igen, hogyan, vagy pedig szabad szintagmaként van-e jelen, esetleg utalószavas HKM-ként és így tovább.

4.5.1. A HKM régense ‘eredmény’ jelentésű főnév

Éppúgy, ahogy az igéknél nem volt mindegy, milyen ige állhat a HKM-ek mellett, itt sem közömbös, hogy milyen főnév van jelen a HKM környezetében. Lehet például azt mondani a (62a) mintájára, hogy *az az értesítés/állítás/üzenet, hogy a kormány megbukott…*, de azt nem, hogy **az a megtelefonálás/kihirdetés/elolvasás, hogy a kormány megbukott…*, noha erre nyilván nincsen jelentéstani, tartalmi okunk, hiszen az utóbbi, nyelvtanilag helytelen szerkezetekben lévő főnevek szótövei olyan igék, amelyek HKM-eket szabadon megengednek, pl.: *Megtelefonálta/kihirdette/elolvasta, hogy a kormány megbukott*. Mivel a HKM esetleges megjelenése tehát a főnévtől függ, ennek lexikailag valamilyen módon jelölve kell lennie erre a bővítményre, vagyis a HKM-re. Ha régensnek tekintjük a főnevet, akkor (62a) típusú kifejezésekhez a következő szerkezetet rendelhetjük:

(63) ***‘Eredmény’ jelentésű főnevet és HKM-et tartalmazó DP szerkezete: első változat:***

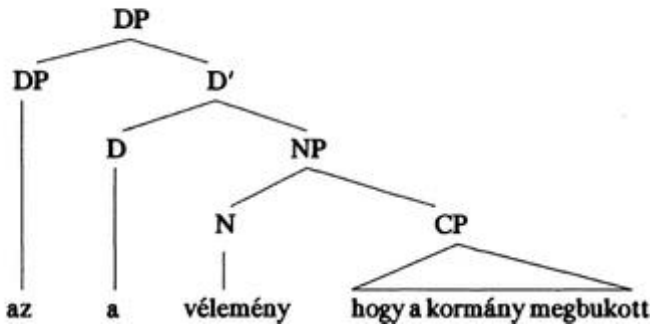

Most először a HKM argumentum-szerepe melletti, majd az az elleni érveket vizsgáljuk meg.

Ha a 4.5. bevezetőjében mondottak ellenére feltesszük, hogy a HKM vonzata, argumentuma az ‘eredmény’ jelentésű főnévi fejnek (pl. *vélemény*), akkor attól thematikus szerepet is kell kapnia.

Emlékezzünk azonban arra a kikötésre (a 4.4.1. részben), hogy a magyarban ahhoz, hogy thematikus szerephez juthassanak, nemcsak a főnévi csoportoknak, hanem a HKM-eknek is esetre van szükségük, illetve olyan (expletivum szerepű) főnévi csoporttal kell összeláncolva lenniük, amelynek esete van. A (63) szerkezetben ennek a követelménynek a balszélső DP alatti mutató névmási *az* látszik eleget tenni.

(I) A mellett az elképzelés mellett, hogy az itt előforduló *az* **utalószó expletivum** a következő meggondolások szólnak.

A. Először is, ugyanúgy, mint a CP-n belüli, azaz időjeles mondatban talált expletivum–HKM láncban (l. (64a)), **itt sem lehet más az utalószó, mint az** *az* (l. (64b)). (Mint fentebb, a régenst itt is **félkövér kiemeléssel**, az expletivum–HKM szerkezetet *dőlt betűvel* jelöljük. Arra a lehetőségre, amikor a (64b) csillagos változatát közbeiktatott szünetekkel és több különálló intonációs tömbben ugyan, de ki tudjuk mondani, alább rövidesen visszatérünk.)

(64) a. [CP *Az/*ez* nem **érdekel,** *hogy mikor gyógyulok meg*]
b. [DP *Az/*ez* a **kérdés,** *hogy mikor gyógyulok meg*] megválaszolatlan maradt.

B. Másodszor, mint már többször utaltunk rá, ennek az *az*-nak is **mindig van esete:**

(65) a. A*zt*/*az a véleményt, hogy ellopták a könyveket, tudomásul vettük.
b. Ar*ról*/*az az elképzelés*ről*, hogy felállítják a szobrokat, még nem hallottunk.

C. Harmadszor, ha az *az* utalószó pozícióját más főnévi csoport foglalja el (l. (66b)), a HKM vonzatból azonnal **szabad szintagmává** alakul át, amit az mutat a legjobban, hogy a főnévi csoport és a HKM határán intonációs szünetet kell tartanunk, mintegy elkülönítendő, zárójelbe helyezendő a most már appozitív jellegű, 'mellékes' információt hordozó HKM-et, melynek jelenlétét ezúttal feltehetőleg a főnévi fej fogalmi kerete teszi csak lehetővé.

(66) a. [$_{DP}$ *azt* a [$_{NP}$ véleményt, [$_{CP}$ hogy az utat jól építették meg]]
nem fogadhatjuk el
b. [$_{DP}$ [$_{DP}$ *Eleknek* a [$_{NP}$ véleményét]] [$_{CP}$ hogy az utat jól
építették meg]] nem fogadhatjuk el

Míg (66a)-ban a HKM bővítménye a *vélemény* fejnek, (66b)-ben csupán hozzá van csatolva az egész főnévi csoporthoz, s ezért thematikus szerepet sem kaphat, következésképpen nem kell összeláncolni egy esetes expletivummal. A (66b)-re jellemző mondatdallamot találjuk egyébként a (64) mondatok *ez*-zel alkotott változataiban is, vagyis amikor elfogadhatóak, ezek a példák is szabad szintagmaként tartalmazzák a HKM-et. Ugyancsak itt említjük meg, hogy ha az *az* szó nem expletivumként, hanem valódi mutatószóként (vagyis az *ez* távolra utaló párjaként) kerül e szerkezetekbe, szintén azt vonja maga után, hogy a HKM-ből szabad szintagma lesz.

Mindazokban az esetekben, **amikor az** *az* **utalószó jelen lehet** a birtokos szerkezetben (de csak akkor), a HKM-et és a DP-ben előtte álló összetevőket egyetlen szintagmaként, szünet nélkül ki tudjuk mondani, tehát a HKM egyetlen ún. intonációs tömbbe tartozik az egész DP-vel, tehát a főnévi fej vonzatának számít. Bár magyarázatunk nincsen rá, tudjuk, hogy ez a DP-beli expletivum *az* nem enged meg maga mellett nominativusi birtokost, de csak ha az 'testes', fonetikai alakkal bíró kifejezés. Törölt (személyes) névmás, azaz *pro* mellett lehet HKM-mel összekapcsolt utalószót, illetve általában mutató névmást használni:

(67) a. azt a *pro* véleményedet, hogy az utat jól építették meg, ...
b. *azt a *te* véleményedet, hogy az utat jól építették meg
c. azt a *pro* véleményét, hogy az utat jól építették meg
c. *azt az *Ede* véleményét, hogy az utat jól építették meg

Ha az utalószó nincs jelen, a nominativusi birtokos kitehető, de a HKM szabad szintagmaként — egyfajta appozitív, 'tartalomkifejtő' mellékmondatként — s nem vonzatként viselkedik, még akkor is, ha az utalószónak szerkezeti esete van, tehát elvben elhagyható lehetne. (A # jellel azt ábrázoljuk, hogy — szemben a (67a)–(68a) példákkal — a (68b–c)-ben a főnévi csoport és a HKM között szünetet kell tartani.)

(68) a. A véleményedet, hogy az utat jól építették meg, nem vették figyelembe.
b. A te véleményedet, #hogy az utat jól építették meg, nem vették figyelembe.
c. Az Ede véleményét, #hogy az utat jól építették meg, nem vették figyelembe.

A HKM tehát (68a)-ban lehet vonzat, de (68b–c)-ben nem.

D) Végül, e konstrukciótípusban is különbség van a szerkezeti (nominativus és accusativus), illetve az inherens esetben lévő **utalószó törölhetősége** között, hasonlóan (bár nem teljes mértékben) a mondatban lévő expletivumok elhagyhatóságának feltételeihez, vö. 5.3.

(69) *Az expletivum elhagyása mondatban és DP-ben*
a. (*Az*) lehetséges, hogy Jenőt láttad.
b. (*Azt*) nem hiszem, hogy Jenőt láttad.
c. Ez a jelenség *(*arra*) utal, hogy tudásunk bizonytalan.
d. Miklós *(*azzal*) foglalkozik, hogy a legyeket nézi.
e. (*Az*) a vélemény, hogy a kormány megbukott, érdekes.
f. (*Azt*) a kérdést, hogy ki a felelős, nem válaszolták meg.
g. ?*(*Arra*) a véleményre, hogy a kormány megbukott, már többen is utaltak.
h. ?*(*Azzal*) a kérdéssel, hogy ki nézi a legyeket, Miklós foglalkozik.

(II) A DP-beli utalószó expletivumként való felfogásával szemben egyébként részben azt hozhatjuk fel, hogy — legalábbis az írott nyelvhasználatban — az esetet nem kívánó *azon* és *ama* sokszor előfordulhat ugyanabban a funkcióban, ha nem is ugyanabban a szintaktikai pozícióban (pl. *azon/ama véleményt, hogy ..., az Ede azon véleményét, hogy ...*). Ez a nézet összhangban áll azzal az általános

felfogással is, mely szerint az eredményt kifejező főneveknek nincsen argumentumszerkezetük, tehát thematikus szerepeket sem osztanak ki.

Eszerint **a HKM előfordulását az illető főnév fogalmi kerete teszi lehetővé**, vagyis nem vonzatként, argumentumként jelenik meg a *vélemény*-féle szavak mellett, viszont természetesen egyáltalán nem jelenhetne meg HKM azok mellett a főnevek mellett (pl. *képeslap*), amelyeknek a fogalmi kerete a kijelentéseket (propozíciókat) nem engedi meg. Emlékeztetünk arra, hogy a vonzat/nem vonzat disztinkció e nézet szerint hármas különbségtétellé alakul át:

a) vonzat vagy argumentum: thematikus szereppel; b) bővítmény vagy komplementum: a régens fogalmi keretében, de thematikus szerep nélkül; és c) módosító vagy szabad szintagma, mely teljesen szabadon csatolható a kategóriákhoz, mint pl. a vonatkozó mellékmondat.

Ha pedig a *vélemény*-féle főnevek mellett a HKM nem vonzat, akkor egyrészt a HKM nem lehet a főnévi fej testvére, másrészt nincsen szükség expletivumra sem a környezetükben. Ez esetben az itt előforduló *az* utalószó nem lenne más, mint a DP-beli SPEC csomópontba helyezett DP, melynek thematikus szerepet nem kell kapnia, mivel nem argumentum, és amelynek **a SPEC és a szerkezet feje (a D) közötti egyeztetés alapján lehet esete**. A SPEC és a fej közötti egyeztetés a grammatika általános szabálya, s például az alany–állítmány egyeztetés is ezzel az eszközzel történik. A D-re, vagyis a DP fejére egyébként az eset az őt uraló DP-ről ‘csorog le’.

(70) *‘Eredmény’ jelentésű főnevet és HKM-et tartalmazó DP szerkezete: második változat:*

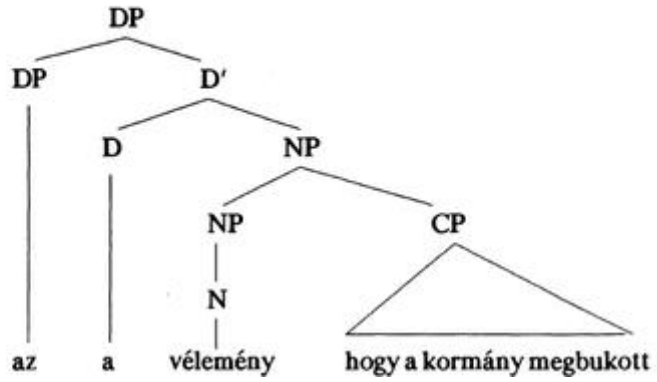

Ami pedig azokat az érveket illeti, melyek az ‘expletivum *az* ’ nézet mellett szólnak, arra hivatkozhatunk, hogy az utalószó szerepe itt pusztán a rámutatás, hasonlóan a vonatkozó mellékmondatok melletti *az* utalószóhoz. **A)** Mivel utalószó, csakis *az* formájú lehet; **B)** mivel DP kategóriájú, ha nincs is thematikus szerepe, esetet kell kapnia; **C)** a kitett birtokost tartalmazó DP-kben korlátozó vonatkozó mellékmondatokat sem lehet találni, l. 6.2); végül **D)** az utalószót — szemben a mondatbeli expletivummal — nem lehet személyes névmási alakban (*róla, benne* stb.) használni, tehát a nominativusi/accusativusi utalószó elhagyhatósága nem mutat teljes hasonlóságot a valódi expletivum viselkedésével.

Nézzük most a (62c)-ben illusztrált csoportot, vagyis a *tanács* **típusú főneveket**, és hasonlítsuk össze az idáig tárgyalt szerkezetekkel, melyeket először a (62a) alatt mutattunk be:

(62) **a. Az a *vélemény*, hogy a kormány megbukott, érdekes.**
c. Emilnek az volt a *tanácsa*, hogy távozzunk.

Azok a főnevek, amelyeket az itt megismételt (62a)-ban a *vélemény*, illetve a (62c)-ben a *tanács* helyébe lehet tenni, az 'eredményt' kifejezők körébe tartoznak (l. Laczkó-Szabolcsi), pl.: *ötlet, fogadalom, javaslat, körülmény, esemény*. 'Tény, cselekvés' jelentésű szavak, pl. *kihirdetés, elolvasás, megmondás, felemlegetés* e két csoportban egyáltalán nem fordulhatnak elő. (Érdekes megjegyezni, hogy maga a *tény* szó is az 'eredményt' kifejező főnevek közé tartozik e szempontból.)

A (62a)-ba és a (62c)-be betehető főnevek nem alkotnak egységes csoportot: nem minden főnév fordulhat elő (62c)-ben, amely (62a)-ban megjelenhet, pl.: **az eseményem az volt, hogy elütött egy autó*. Abban látjuk a különbséget, hogy a (62c)-féle mondatokban a *tanács* típusú főneveket úgy tekintjük, mintha ágensük lenne, míg a (62a)-ban szerepelhető főnevekkel ezt nem tesszük meg. A (62c) ugyanis első látásra ezzel a mondattal azonos jelentésű: *Emil azt tanácsolta, hogy távozzunk*. Itt az *Emil* ágens, a HKM pedig a *tanácsol* ige tartalmát kifejtő propozició. Azt azonban az imént láthattuk a (68b–c)-ben, hogy a kitett birtokost tartalmazó főnévi csoportban a HKM csak egyfajta appozitív szabad szintagma lehet, tehát a (62c)-t sem lehete egy olyan szerkezettel leírni, amelyben *Emil* a birtokos DP-ből kimozdított 'alany' (melynek mozgatás előtti pozícióit az e_i-k mutatják) és a HKM a főnévi fej vonzata, vagyis a (71) nem lehetséges reprezentációja a (62c)-nek:

(71) ***A HKM mint a főnév vonzata: hibás ábrázolat:***

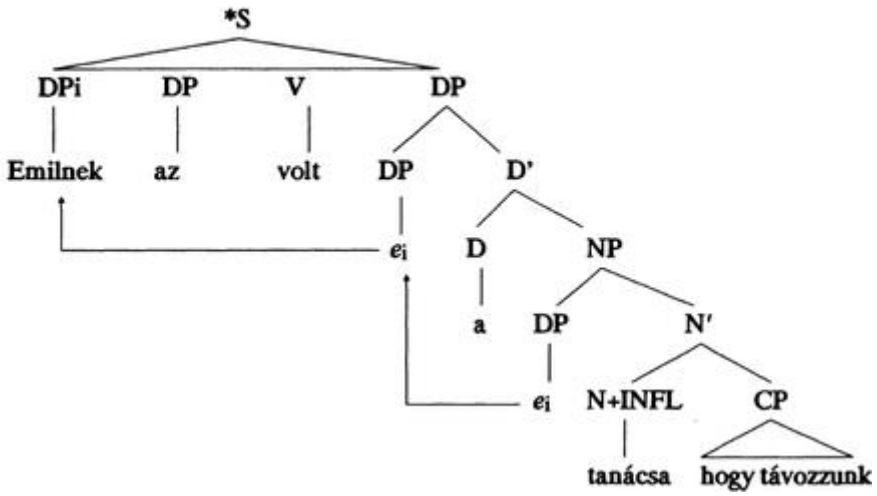

Ha a (62c)-t mégsem lehet megfeleltetni a párhuzamos időjeles mondatnak (*Emil azt tanácsolta, hogy távozzunk*), akkor tekinthető például egyfajta azonosító állításnak: *Emil tanácsa = az, hogy távozzunk*).

Ha a (62c) mondat valóban **azonosító állítás**, akkor nyilván szerkezetében is meg kell felelnie annak. Az azonosító állítások a topik/fókusz lehetőségeknek köszönhetően általában négyféle szórenddel fordulnak elő (mert a lehetséges hatból az a kettő, amelyikben az ige van a bal szélen, nem elfogadható).

(72) a. A latintanár *(a) Kövendi* volt.
b. *(A) Kövendi* volt a latintanár.
c. *(A) Kövendi* a latintanár volt.
d. A latintanár volt *(a) Kövendi.*

De a (62c) nem egészen ilyen azonosítás, mivel itt a két oldal nem teljesen felcserélhető; a viszonyuk hasonló ahhoz, amit az alábbi példákban látunk:

(73) a. [$_{DP}$ A tanácsa] [$_{DP}$ *a távozás*] [$_{V}$ volt]
b. *A távozás* volt a tanácsa.
c. *?*A távozás* a tanácsa volt.
d. *?A tanácsa volt *a távozás.*

(72c-d)-vel szemben (73c-d)-t csak kontrasztív fókusszal lehet értelmezni (‘a TANÁCSA, nem pedig a PARANCSA’), ezért jelöltük meg őket. Természetesen, ha a *tanács* főnévnek a birtokosa is ki van téve, a helyzet megváltozik, mert így már a birtokost is lehet fókuszként értelmezni (pl. *A távozás EMIL tanácsa volt*.) A (62c) mondatban a HKM-nek az a szerepe (mind a grammatikai, mind a kommunikatív funkció szempontjából), ami az *a távozás* főnévi csoporté a (73b)-ben, vagyis **alany és topik**. Feltesszük tehát, hogy ez a HKM egy olyan szerkezetben jelenik meg, amelyben két DP pozíció van, melyek közül az egyiket (jelen esetben) az *Emil tanácsa* DP tölti ki. Az esetadás követelményei miatt (hiszen a CP nem kaphat esetet, az INFL-nek pedig ki kell osztania a nominativust) a bal oldali DP-t az expletivum *az* foglalja el, amely felveheti a nominativust.

(74) *Javasolt ábrázolat: a HKM nem vonzat:*

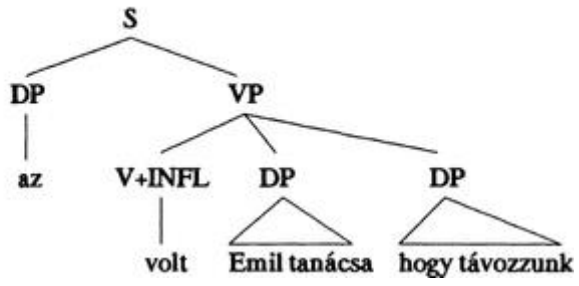

Ha az expletivumot a CP-vel összeindexeljük, akkor e két elem egy jólformált láncot alkot, melynek thematikus szerepe és esete is van, és amelynek a logikai-kommunikatív (fókusz, topik stb.) funkcióját az *az* helye határozza meg (mint azt a későbbiekben tárgyalni fogjuk, l. 5. fejezet), illetve, **ha nincsen kommunikatív funkciója** (vagyis ha nem topik vagy fókusz, ami tartalmas főneves DP-nél postverbalis helyzetet jelent), az *az* helyén fonetikailag üres *pro* is lehet. Ha pedig a HKM az igétől balra van (amikor is a HKM maga veszi föl a számára ‘önállóan’ elérhető egyetlen kommunikatív szerepet: a topikét),

akkor az igétől jobbra eső expletivum csak *pro* lehet. Természetesen a birtokos szerkezetekre vonatkozó szabályok szerint az *Emil* birtokos főnévi csoport kimozdítható a DP-n belüli alany helyéről, s így érkezhetünk el a (62c) mondathoz is, amelynek szerkezetét (75e) alatt mutatjuk be.

(75) a. [$_T$ Emil tanácsa] (nem) [$_F$ az_i] volt [*hogy távozzunk*]$_i$
b. [$_T$ Az_i] [Emil tanácsa] volt [*hogy távozzunk*]$_i$
c. [$_F$ Emil tanácsa] volt { $\begin{bmatrix} pro_i \\ az_i \end{bmatrix}$ } [*hogy távozzunk*]$_i$
d. [$_T$ *Hogy távozzunk*]$_i$ [$_F$ Emil tanácsa] volt [pro_i]/*[az_i]

e. A (62)c. mondat szerkezete: végső változat

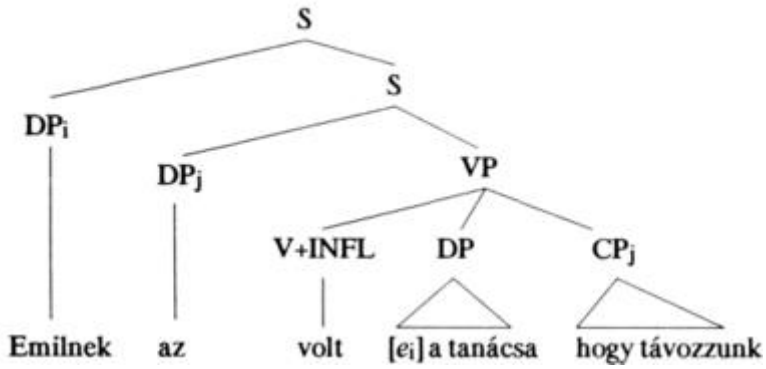

Az ‘eredmény’ jelentésű HKM bővítményű főnevek között, tehát a (62a–c) példákon illusztrált csoportokban van néhány olyan, tulajdonképpen kivételszámba menő főnév is, amelynek **a bővítménye nem mondat:** pl. *az a szó, hogy ünnep*; *az a kifejezés, hogy felkapja a vizet*; továbbá: *Azt, hogy Margitsziget, egy szóba írjuk*; sőt akár: *az a jel, hogy* [*a jel bemutatása*].

A HKM bővítményű ‘eredmény’ jelentésű főnevek többnyire egyes számban és határozott névelővel jelennek meg, de egyáltalán nem ritka egyrészt az *az* utalószó helyett az *olyan* használata — akár határozatlan névelővel, akár anélkül, pl.: *egy olyan javaslat (is elhangzott), hogy…*; *olyan állításokat (engedtek meg maguknak), hogy…*; másrészt a többes szám előfordulása, pl.: *az olyan tanácsok, hogy ne gyűlésezzünk …* Bár a többes szám és a bővítmény HKM általában kölcsönösen kizárják egymást: **azok az események, hogy a kormányok rendre megbuktak…*, bizonyos esetekben ezek sem lehetetlenek: *azokat a véleményeket/állításokat/javaslatokat, hogy egyeseket fosszanak meg az állampolgárságuktól…* Egyes állítmányi szerepben is felbukkanó, melléknévből képzett főnevek is megjelenhetnek újabban a (62a) típusú környezetben:

(76) a. (Az) olyan *butaságok*, hogy összetörte a kocsiját (már nem is idegesítik).
b. Az, hogy összetörte a kocsiját, *butaság*.
c. Az a *butaság*, hogy összetörte a kocsiját...

Ez talán azt mutatja, hogy létezik egy átmeneti csoport is, amelynek nem ugyanúgy bővítménye a HKM, mint pl. az *esemény, feltevés* stb. főneveknek (amelyek többes számban nem jelennek meg HKM-mel), másfelől nézve viszont mégis lexikálisan lehetővé kell tenniük, hogy HKM megjelenhessen

mellettük, hiszen (76a–c)-be (illetve a velük analóg példákba) egységesen nem lehet olyan főneveket betenni, mint a *nagyság, képesség, fontosság*. Az ide illő főneveknek, pl. *mellébeszélés, süketség, oktondiság* stb., más a jelentésbeli kapcsolata a HKM-hez, mint az 'eredményt' kifejező főnevekre adott alappéldákénak (pl. *vélemény, körülmény* stb.), amelyeknek bővítmény-, illetve fogalmi keretébe egy kijelentés-értékű (propozícionális) elem beletartozik — szemben e főleg melléknevekből képzett és általában minősítő használatú főnevekkel, amelyeknél ez nem tételezhető fel. Annyiban azonban hasonlítanak egymásra, hogy a főnév mindkét csoport esetében lehet a HKM-re vonatkozó predikátum, pl.: *Az, hogy a kormány megbukott, esemény*; vagy *Az, hogy összetörte a kocsiját, butaság*.

4.5.2. A HKM régense 'tény, cselekvés' jelentésű főnév

A (62d)-ben megjelenni képes főnevek kiegészítő eloszlásban vannak a (62a–c)-ben található főnevekkel. Míg azok 'eredmény' jelentésűek voltak, ezek 'tény, cselekvés' értelműek. Lehetséges tehát: *annak a kihirdetése/megtelefonálása/elolvasása/leírása, hogy a kormány megbukott*; de nem lehetséges: **annak az ötlete/ javaslata/körülménye/eseménye, hogy a kormány meg bukott/bukjon meg*. Természetesen van jónéhány főnév, amely mindkettő főtípusban ('eredményt', illetve 'tényt, cselekvést' jelentő főnevek között), sőt, ha a *tanács* külön alcsoportot képez, mindhárom csoportban is előfordulhat, pl. a *feltételezés, felfogás, megfigyelés* stb.; a deverbális főneveknek ezt a vonását már említettük az előző (4.5.1.) rész elején és szó volt róla a főnévi csoport szerkezetéről szóló fejezetben is.

Ezek az igéből képzett főnevek megtartják igei vonzatkeretüket; ha tárgyasak, tárgyuk általában a birtokos szerkezet birtokosa (determinánsa, illetve alanya) lesz, ha pedig tárgyatlanok, akkor az alanyuk lesz a birtokos:

(77) a. Az edző megtelefonálta a végeredményt.
b. a végeredménynek a (mérkőzés után való) megtelefonálása
(vö.: **a megtelefonálás*)
c. Megsárgultak a levelek.
d. a levelek (két nap alatt való) megsárgulása (vö.: **a megsárgulás*)

Mivel a főnév accusativust (és egyáltalán: esetet) nem tud adni, az egyetlen strukturális eset, amit főnévi csoportban kapni lehet, az a birtokos szerkezetbeli nominativus, illetve annak 'távoli' változata, a dativus.

Bár a többnyire angol nyelvi adatok alapján a szakirodalomban is arra következtetésre jutnak, hogy nemcsak az 'eredményt', de a 'tényt, cselekvést' jelentő főneveknek sem lehet mondatvonzatuk, a magyarban, mint látni fogjuk, a helyzet különbözik. Két kritériumot fogadnak el: a) a mellékmondat sohasem kötelező a főnév mellett, és b) a főnév nem 'tény, cselekvés' jelentésű szóként viselkedik.

Ami a másodikként felsorolt ismérvet illeti, a magyarban, mint említettük, a névutót tartalmazó szerkezet *való*-val történő nominalizációja pontosabb teszt, mint a szakirodalomban javasolt bármelyik másik eljárás, és ez egyértelműen a 'tény, cselekvés' jelentésű szavak közé utalja az itt használható deverbális főneveket, pl. *annak a gyűlésünk után való kijelentése, hogy …*

Ettől azonban még mondhatjuk azt, hogy a főnév valóban a megfelelő csoportba tartozik, de a vonzata nem mondat, hanem ragos főnévi csoport. Olyan ‘tényt, cselekvést’ jelentő deverbális főnevet kell tehát találnunk, amely mellett kizárólag mondat fordulhat elő, vagyis amelynek a ‘birtokosa’ nem váltható át HKM nélküli főnévi csoportra. Ilyen főnevek például a következők:

(78) a. annak (az előadás közben való) állítása, hogy a tétel igaz
b. *a tétel igazságának (az előadás közben való) állítása
c. annak (másokkal szemben való) feltevése, hogy x=y
d. *az egyenlőség (másokkal szemben való) feltevése

Ha a deverbális főnévnek lehet HKM-vonzata, akkor a HKM a régense testvércsomópontjában kell, hogy megjelenjen. Eszerint az alábbi módon ábrázolható a megfelelő DP szerkezete:

(79) *Alapszerkezet — első változat: HKM a főnév testvére:*

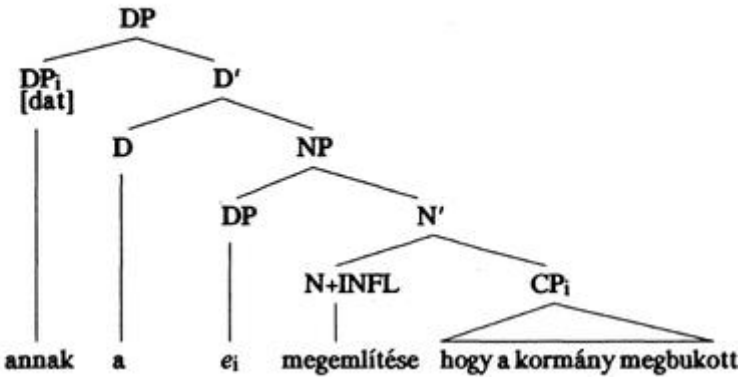

Itt tehát ismét egy olyan struktúrával van dolgunk, amelyben a HKM-nek nincsen esete, de van thematikus szerepe, melyet a főnévtől kap; az utalószónak viszont nincs thematikus szerepe, de van esete, amit ebben a pozícióban minden főnévi csoport megkap a birtokos szerkezetben. Ha pedig ez a kettő össze van indexelve, akkor egy helyesen formált expletivum–argumentum láncot kapunk, melynek mind esete, mind thematikus szerepe van.

Figyeljük meg, hogy az *annak* dativusragos névmást nem lehet elhagyni, vagyis a helyén nem lehet *pro: *(annak) a kihirdetése, hogy kik nyertek*. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy *pro* csak nominativusban és accusativusban fordulhat elő. A visszakereshetőségi feltétel értelmében minden más strukturális vagy inherens esetben tehát vágy a mutató vagy a személyes névmásnak kell az esetet hordoznia. E megszorításban azért kételkedhetnénk, mert a ‘valódi’ birtokos szerepű személyes névmás lehet *pro*, vö.: *Géza leejtette* [DP *a pro könyvét*]. De úgy véljük, megalapozott az a nézet, hogy a *pro* itt nem dativusban, hanem nominativusban található, hiszen a kitett dativusi birtokos szerepű személyes névmás rossz mondathoz vezet: **Géza leejtette [neki a könyvét]*, szemben a nominativusi személyes névmással, amely grammatikailag helyes szerkezetet eredményez: *Géza leejtette [az ő könyvét]*. Az *az* viszont (akár utalószóként, akár más névmásként) a birtokos szerkezetben sohasem lehet nominativusban: *annak a/*az kalapja*.

Ha viszont nem fogadjuk el az (78)-as szerkezetek elemzését, vagyis a (78a–b), illetve a (78c–d) közötti különbséget elutasítva azt állítjuk, hogy a magyarban sincsen olyan deverbális főnév, amely kizárólag HKM-et követelne meg, akkor azt kell mondanunk, hogy bár a főnév továbbra is 'tényt, cselekvést' jelentő marad, vonzata nem mondat, hanem főnévi csoport, azaz DP lesz. Ez a vonzat DP a főnév testvéreként kell, hogy jelen legyen az alapszerkezetben, és onnan kell kihelyeződnie az NP-beli SPEC-en keresztül a DP SPEC pozíciójába, ahol megkapja a dativus esetet.

(80) ***Alapszerkezet — második változat: HKM az utalószó mellett:***

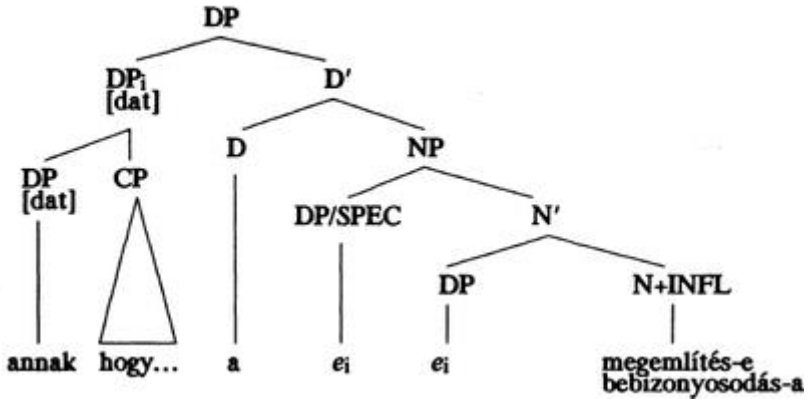

Az utalószó melletti HKM-re a következő (4.5.3.) részben még visszatérünk.

Ha az ige mellett, amelyből a főnevet levezettük, nem alanyi vagy tárgyi szerepben, hanem egyéb ragos főnévi csoportban találjuk a *hogy* kötőszavas mellékmondatot, ezt a tulajdonságát általában a deverbális főnév is megőrzi, de csak mint a 'fogalmi keretének' a része, mivel ha a beágyazó főnévi csoport nem szerkezeti esetben van, a HKM-mel való kiegészítés igencsak erőltetett, ha egyáltalán elfogadható. Alább az a.-b. példák nominativus, illetve accusativus esetben mutatják a régens főnevet; a (c) mondatokban ezektől eltérő esetben vannak, s ez okozza, hogy a főnév testvéreként nem lehet jelen a ragos bővítmény.

(81) a. **Meglepett Karcsi törekvése-Ø *arra*, hogy megmondja az igazat.**
b. **Ismertem Karcsi törekvésé-t *arra*, hogy megmondja az igazat.**
c. ?* **Tudtam Karcsi törekvésé-ről *arra*, hogy megmondja az igazat.**

(82) a. **Hatalmas volt Kelemen félelme-Ø *attól*, hogy megbukik.**
b. **Észrevettük Kelemen félelmét *attól*, hogy megbukik.**
c. ?* **Felfigyeltünk Kelemen félelmére *attól*, hogy megbukik.**

Ezzel szemben, amikor a HKM birtokos szerkezetben van, bármilyen esetben legyen is az, a HKM jelenléte nem kifogásolható:

(83) a. **Tudtam *annak* a beigazolódásáról, hogy a tétel igaz.**
b. **Tudtam a beigazolódásáról *annak*, hogy a tétel igaz.**
c. **Felfigyeltünk *annak* a megemlítésére, hogy az infláció nő.**

A (81)–(82) mondatokban természetesen nem ‘tény, cselekvés’, hanem ‘eredmény’ jelentésű főnevek mellett vannak a ragos főnévi csoportokbeli HKM-ek, s ezért szabad határozókban foglalnak helyet. Ezekből a főnévi csoportokból tehát nem is lehetnek vonzatok, csupán a ‘fogalmi keretben’ tölthetnek be a főnév lexikai tulajdonságai által előírt szerepeket.

A (81)–(82)-beli c) szerkezetek, vagyis a ragos DP-ben lévő ragos utalószavas HKM-ek is ‘kimondhatok’ lesznek, ha az utalószót a *való* igenévvel melléknevesítjük. Ettől azonban nem változnak ‘tényt, cselekvést’ jelentő főnevekké a szerkezeti fejek, hiszen a *való* nem névutót követ, sőt így már nem is lehet a *való*-t névutó mögé helyezni.

(84) a. Karcsi (*nap nap után való) *arra* való törekvéséről, *hogy* elmondja az igazat, tudtunk.
b. Kelemen *attól* való félelmére, *hogy megbukik a vizsgán,* mindannyian felfigyeltünk.

Az ‘eredményt’ kifejező főnév melletti szabad határozós főnévi csoport tehát ilyen, hozzácsatolást (adjunkciót) tartalmazó szerkezetben található:

(85) *HKM ragos DP-ben, ‘eredményt’ kifejező főnév mellett:*

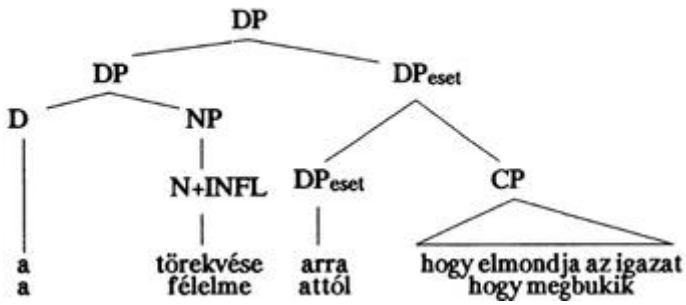

4.5.3. A HKM a birtokos szerkezet birtokosának a pozíciójában

Végül a (62e)-ben bemutatott szerkezettípussal foglalkozunk, amelyet itt újból megadunk:

(62) e. Annak a *haszna,* hogy a vírust felfedezték, óriási.

Ebben a csoportben megint csak ‘eredmény’ jelentésű főneveket találunk, mint pl. *következmény, előny, értelm(e), bizonyítéka* stb. Az eddig tárgyalt osztályoktól az választja el őket, hogy itt **a HKM-es főnévi csoport birtoklásmondatba tehető, és a birtokos szerkezet fejében olyan főnevek állhatnak, amelyek a birtoklásmondatban is értelmes kijelentést adnak.** A (86)-ban főnévi csoportokban mutatjuk be az ide tartozó főneveket, a (87)-ben pedig birtoklásmondatokban. A (88) példapárban ‘eredményt’ kifejező főnevet, a (89)-ben ‘tényt, cselekvést’ jelentőt kísérelünk meg birtokos szerkezetbe és/vagy birtoklásmondatba helyezni.

(86) a. Annak a *haszna,* hogy a vírust felfedezték, óriási.
b. Annak a *következményét,* hogy elkésett az óráról, viselni fogja.
c. Annak az *értelmét,* hogy be kell jönni, nem látom be.

(87) a. Annak, hogy a vírust felfedezték, van *haszna.*
b. Annak, hogy elkésett az óráról, volt *következménye* .
c. Annak, hogy be kell jönni, nincs *értelme.*

(88) a. Az a *panasz,* hogy nem szól a telefon, gyakori.
b. *Annak a *panasza,* hogy nem szól a telefon, gyakori.
c. *Annak, hogy a telefon nem szól, van *panasza.*

(89) a. Annak az *elősegítését,* hogy a kormány megbukjon, támogatjuk.
b. *Annak, hogy a kormány megbukjon, van *elősegítése.*

Ugyanakkor azt is észrevehetjük, hogy a (86) mondatok egy másik szórendű változatában a HKM megjelenhet közvetlenül az utalószó mellett az egész birtokos szerkezeten belül, ami arra utal, hogy a HKM nem a deverbális főnév vonzata (l. (90a)), illetve a birtok főnév elszakítható a HKM-et is tartalmazó birtokostól (l. (90b)). A HKM-et vonzatként tartalmazó DP-kben azonban a HKM nem igazán elfogadható az utalószó mellett (l. (90c–d)), és a szerkezet nem is szakítható széjjel (l. (90e–f)).

(90) a. Annak, hogy elkésett az óráról, a *következményét* viselni fogja.
b. Annak, hogy a vírust felfedezték, nem is tudjuk ma még felmérni a *hasznát.*
c. *?Annak, hogy az ellenfél doppingolt, a *beigazolódása* sokáig váratott magára.
d. Annak a *beigazolódása,* hogy az ellenfél doppingolt, sokáig váratott magára.
e. *Annak, hogy a kormány megbukjon, ellenezzük az *elősegítését.*
f. Annak az *elősegítését,* hogy a kormány megbukjon, ellenezzük.

A (62e), azaz a *haszon, következmény* stb. főnevekkel alkotott birtokos szerkezetekhez egy olyan struktúrát rendelhetünk, amely első látszatra azonos a (80) ágrajzzal; itt azonban a HKM-et tartalmazó DP nem a főnév testvére, vagyis nem a vonzat, hanem a birtokos pozíciójában, az NP-beli SPEC-ben foglal helyet, és innen mozog a DP-nek a hasonló pozíciójába.

(91) ***A HKM birtokos főnévi csoportban: felszíni szerkezet:***

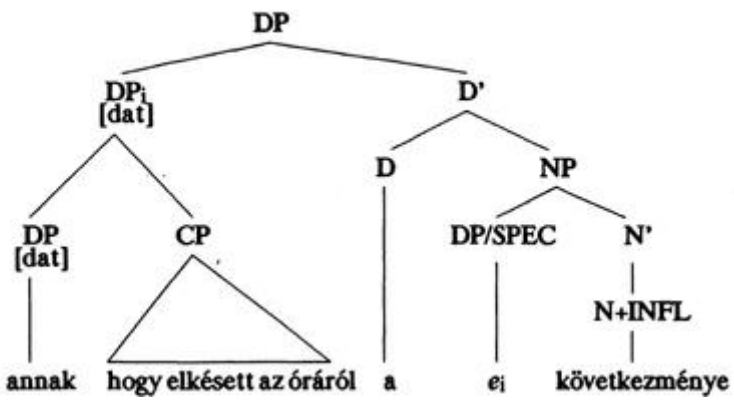

A (90) példákban látható különbségek magyarázatra várnak. Újra felvethetnénk például, hogy a ‘tény, cselekvés’ jelentésű főnév melletti HKM (l. (90c–f)) a főnév vonzata, s ezért csak az expletivum szerepű *az* utaloszó mozoghat, a HKM nem. A nem igéből származó vagy az igei argumentumszerkezetet nem átöröklő főnévvel alkotott birtokos szerkezetben lévő HKM azonban, mint a (90a–b)-ben vagy a (86)-ban, az alapszerkezetben a birtokos DP-beli *az* (pontosabban: a dativus esetű *annak*) utalószó testvércsomópontjában van, s azzal együtt mozog illetve onnan szabadon elmozdulhat. Ha ezt nem fogadjuk el, próbálkozhatnánk arra is hivatkozni, hogy a ‘tényt, cselekvést’ jelentő főnevek melletti, HKM-et tartalmazó utalószavas főnévi csoportból előbb kell kimozdítani a HKM-et jobbra, mintsem hogy az utalószavat tartalmazó DP balra elindulna. E második alternatívának azonban csekély a valószínűsége, mivel a mozgató műveleteket nem lehet rendezni, azok ugyanis tetszőleges sorrendben működnek.

Több (de nem minden) ‘eredményt’ kifejező főnév azonosan látszik viselkedni az itt utolsóként tárgyalt főnévcsoporttal (pl. *haszon*), amelynek az alkotóelemei olyan birtokos szerkezet főnévi tagjaiként fordulhatnak elő, mely a HKM-et a birtokos helyén tartalmazza.

(92) a. **Az a *hír*/Annak a *híre*, hogy a kormány megbukott, már tegnap ideért.**
b. **Az a *kérdés*/Annak a *kérdése*, hogy ezért ki a felelős, még nem merült fel.**
c. **Az a *tanács*/*Annak a *tanácsa*, hogy távozzunk, elhamarkodott volt.**
d. **Azt a *rágalmat*/*Annak a *rágalmát*, hogy a kormány megbukott, külföldön terjesztik.**

A fenti példák kapcsán arra szeretnénk rámutatni, hogy a *hír* vagy a *kérdés* főnevek mellett tartalmas főnévvel alkotott, például nominalizálás eredményeképpen létrejött DP is lehet birtokos, míg a *tanács* ezt nem engedi meg:

(93) a. **A kormány bukásának a *híre* már tegnap ideért.**
b. **A felelősség *kérdése* még nem merült fel.**
c. ***A távozás *tanácsa* elhamarkodott volt.**
d. ***A kormány bukásának a *rágalmát* külföldön terjesztik.**

Úgy látjuk, hogy amikor a *hír* és a többi hozzá hasonlóan viselkedő főnév a birtokos szerkezetben lévő NP feje, akkor lehet egyfajta ágens jellegű birtokosuk (pl. *érdekes az a híred, hogy …*, ahol a birtokos *te* a hír hozója vagy terjesztője lehet) s ekkor a HKM ugyanúgy helyezkedik el, mint a többi ‘eredmény’ jelentésű főnév mellett (l. (94a)). De ha ilyen birtokos nincs jelen, a HKM a dativusragos expletivummal együtt a birtokos pozíciójában foglalhat helyet, l. (94b)

(94) *Kettős viselkedésű főnevek melletti HKM:*

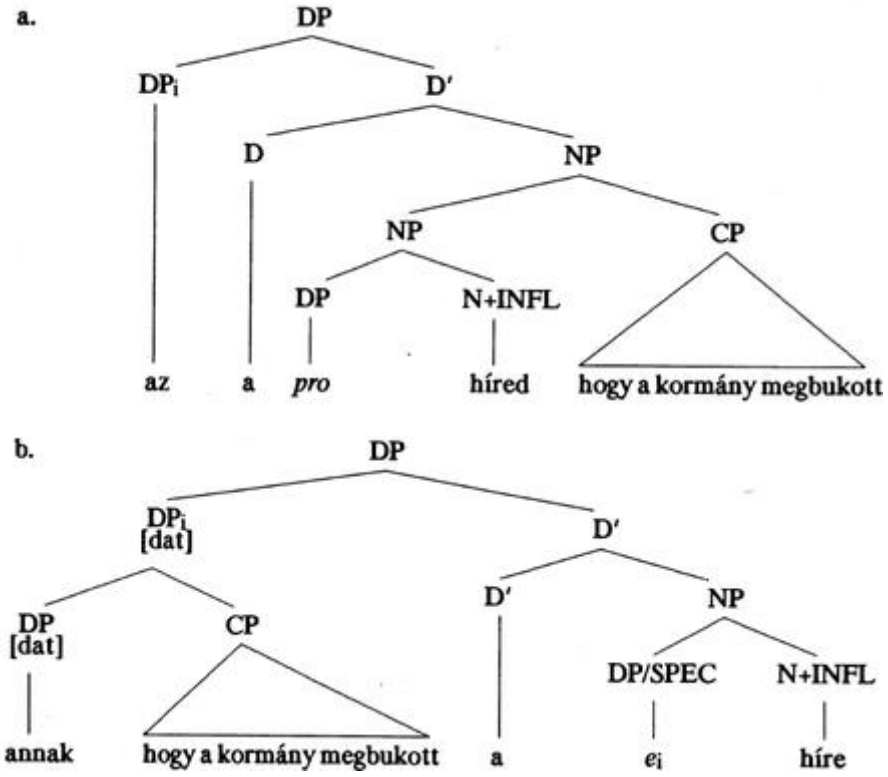

Végül még egy különbségre hívjuk fel a figyelmet, amely a 'tény, cselekvés' főnevek melletti és az utoljára tárgyalt birtokosi HKM-ek utalószava/expletivuma kpzött áll fönn. Míg az előbbiek dativusi utalószava nem elhagyható (l. (95a)), a birtokos utalószó, ha a szerkezet ketté van szakítva, bizonyos esetekben elmaradhat (l. (95b–c)), azaz hangalak nélküli *pro* lehet, mutatván, hogy szemben a 'tény, cselekvés' jelentésű főnevek melletti HKM-ekkel, itt a HKM valóban egy, a birtokos pozíciójában lévő főnévi csoport része.

(95) a. Hogy az elnök megérkezett, *(*annak*) késett a megemlítése.
b. Hogy az elnök nem érkezett meg, (*annak*) mi volt az oka?
c. (*Annak*) nem sok a haszna, hogy az elnök megérkezett.

Az önálló jelentésű főnevet tartalmazó főnévi csoportban (DP-ben) előforduló *hogy* **kötőszavas mellékmondat** tehát lehet:

A. Az NP fejében lévő **főnév fogalmi keretében**, ekkor a főnévnek a) vagy nem lehet ágense a 'szerepkeretében', mint pl. az *esemény*-nek, b) vagy lehet, mint pl. a *tanács*-nak, de a főnév mindkét esetben **'eredményt' fejez ki** és a HKM-hez fogalmi szerepet rendel, de esetet nem tud adni.
B. A másik változat az, amikor a főnév (pl. *megtelefonálás*) **nominalizáció** eredménye (akár igéből, akár melléknévből), **'tényt, cselekvést' fejez ki**, a HKM-nek thematikus szerepe van, amely azonos a képzett főnév szótövében lévő lexikális elem (általában ige) által a saját HKM

argumentumának (vonzatának) adott szereppel. A képzés során a tárgyas ige tárgya, illetve a tárgyatlan ige alanya a nominalizált főnévvel alkotott birtokos szerkezet birtokosa, alanya lesz Ahogy az ige melletti alany- vagy tárgyszerepben lévő HKM, az itt előforduló HKM is az *az* expletivummal van összeindexelve, amely a birtokos szerkezetben dativust kap.

C. A harmadik változatban **a HKM a birtokos szerkezetben a birtokos helyén van**, vagyis az *az* utalószó testvéreként egy olyan DP része, amelyben az NP 'alanyi' (=SPEC) pozíciójából a DP SPEC-jébe kerül, míg a birtok olyan 'eredmény' jelentésű szó (pl. *haszon*), amely szemantikailag összeegyeztethető a birtokossal. Végül ennek a (C) szerkezettípusnak egyik változatát mutattuk be, amelyet olyan főnevekkel lehet alkotni (pl. *hír*), melyek más csoport(ok)ban is előfordulhatnak, ami nem meglepő, hiszen egyrészt az első két csoport, illetve e két csoport és a harmadik tagjai között is találtunk olyan szavakat, amelyek ide is és oda is tartozhatnak.

4.6. Összefoglalás

Szemben a vonatkozó mellékmondatokkal, amelyek mindig valamely, a CP-től különböző kategória alá vannak beágyazva, a *hogy* kötőszavas mellékmondatok lehetnek szabad szintagmák is. A HKM-ek tehát legalább kétféleképpen jelenhetnek meg a befogadó mondatukban:

(96) a. *HKM szabad szintagmaként:*

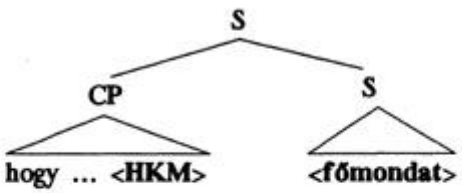

b. *HKM kategoriális alárendelésként:*

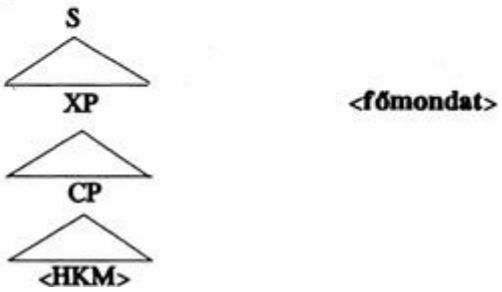

A kategoriális alárendelésű HKM-ek is többfélék. Akár szabad kategória a HKM-et uraló kategória, akár ragos vonzat, mivel ez utóbbiak régensei vonzatukat nem HKM-ként követelik meg, esetükben a (96b) szkéma alábbi változata egyformán érvényes.

(97) *HKM szabad határozóban és ragos vonzatban:*

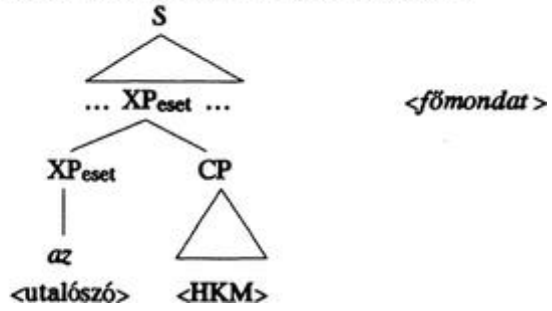

Itt az esetet az utalószó hordozza, míg a thematikus szerepet a HKM kapja.

A nominativusi és accusativusi utalószóval megjelenő HKM-eket azonban számos esetben mondatként írja elő a régensük, ezért ők nem valamely XP-be ágyazva jelennek meg a főmondatban, hanem a régens igéjük mellett HKM-ként kell állniuk. Mivel a HKM-ek nem kaphatnak esetet, csak thematikus szerepet (Θ), az utalószót az teszi szükségessé, hogy egy argumentum csak úgy juthat thematikus szerephez, ha neki vagy egy vele összeindexelt üres kategoriának, illetve expletivumnak (azaz a láncának) esete van. Az utalószó tehát az expletivum feladatát látja el a vonzat HKM-ek mellett. Ugyanakkor, mivel az utalószó — mint minden nominativusban és accusativusban lévő személyes névmás — *pro* formájú is lehet, nem mindig van testes formájában benne a mondatban.

(98) *HKM nominativusi és accusativusi utalószóval:*

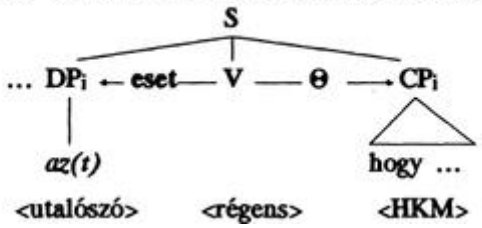

Ezt a megoldást a ragos vonzatokra is alkalmazva, esetükben olyan szerkezetet tételezünk fel, melyben az utalószó az esetet hordozó expletivum, a HKM pedig a thematikus szerephez jutó ‘valódi’ argumentum. Ilyeténképpen tisztán áll elő az utalószó és a HKM kapcsolata, amelyet sem a ‘fej–módosító’, sem pedig a ‘régens–vonzat’ viszonnyal nem tudnánk azonosítani.

A lexikális (azaz nem utalószóból álló) főnévi fejek mellett a HKM-ek három fő változatban találhatók:

(99) *A HKM 'eredmény' jelentésű főnév bővítménye:*

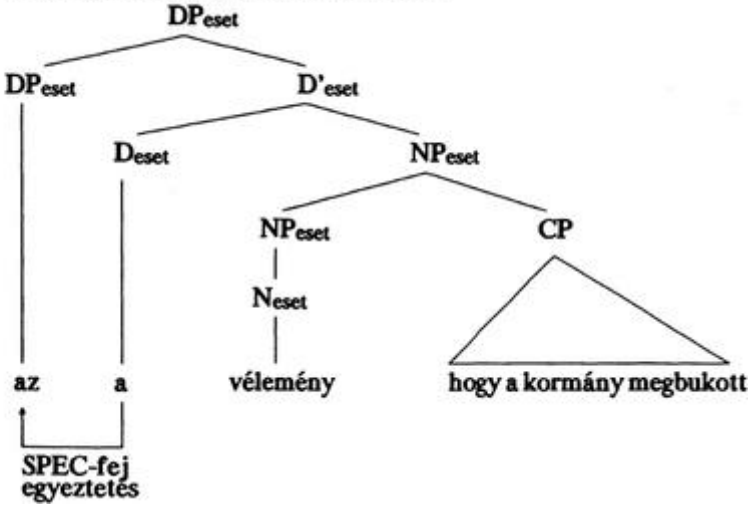

A *vélemény*-féle főnevek 'eredmény' jelentésűek, ezeknek a fogalmi szerepkeretében van benne a HKM, amely tehát nem argumentum, s thematikus szereppel sem bírhat. A *vélemény*-főnevek különböznek a *megemlítés*-féle főnevektől, amelyeknek, lévén, hogy 'tényt, cselekvést' fejeznek ki, teljes argumentumszerkezetük van, s thematikus szerepet is osztanak vonzatuknak/vonzataiknak. Mivel pedig a HKM maga nem kaphat esetet, a szerkezetben kötelező az *az* expletivumnak megjelennie, mégpedig az egyetlen (szerkezeti) esettel ellátható pozícióban, a birtokosében.

(100) *A HKM 'tényt, cselekvést' kifejező főnév vonzata:*

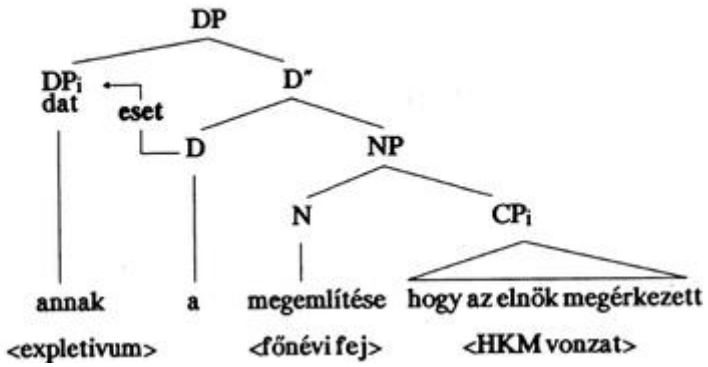

A főnevekkel együtt megjelenő HKM-ek harmadik szerkezeti változatában a HKM-et az utalószó mellett a birtokos DP-ben találjuk. Ilyenkor a HKM sem nem vonzata, sem nem bővítménye az egyébként 'eredmény' jelentésű fejnek.

(101) *A HKM a DP birtokosának a helyén:*

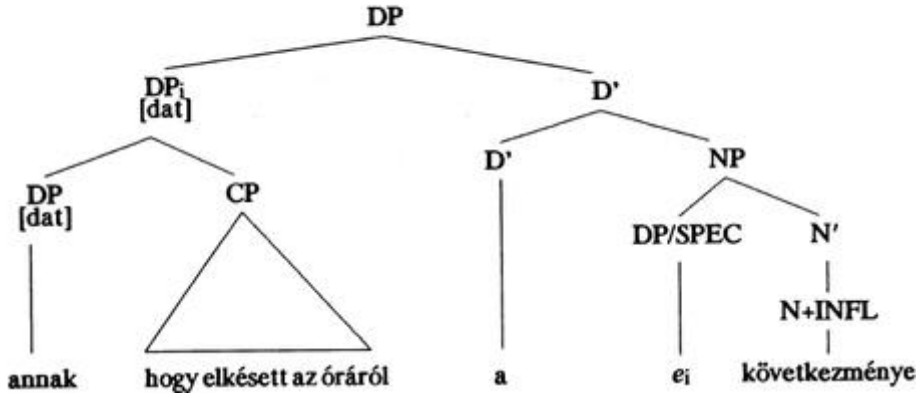

4.6. Felhasznált irodalom

A HKM-ek szerkezeti problémáival az újabb irodalomban É. Kiss Katalin: *A magyar mondatszerkezet generatív leírása*, (Bp. 1983) foglalkozott. Szemantikai szempontból Molnár Ilona: *A tartalmatlan* hogy *kőtőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból* (Budapest, 1977) adott alapos elemzést róluk. Az expletivumok alkotott szintaktikai szerepéről és a velük alkotott láncokról l. N. Chomsky: *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use* (New York, 1986). A magyar mondatátszövődést É. Kiss Katalin: *A magyar mondatszerkezet generatív leírása*, (Bp. 1983) és É. Kiss Katalin: *Configurationality in Hungarian* (Bp. 1987) tárgyalta. Az utalószó nélküli HKM-ekkel Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai* (Bp. 1969) nyomán Molnár Ilona: A *Dicsekszik, hogy…* mondattípusról, *Nyr*. 98., 398–405 (1974) foglalkozott, de már Simonyi Zsigmond: *A magyar kötőszók*, I—III (Bp. 1881–83) és Klemm Antal: *Magyar történeti mondattan* (Bp. 1928) művében is megtalálhatók egyes változataik. A Láthatósági Feltétel Baker, Mark: *Incorporation: A theory of grammatical function changing* (Chicago, 1988) és N. Chomsky: *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use* (New York, 1986b) kutatásából ered. A lexikális fej melletti HKM-eket szemantikai szempontból szintén Molnár (1977) elemezte, szintaxisukat Abney, Steven P.: *The English Noun Phrase in its sentential aspects* (Doktori értekezés, Cambridge: MIT, 1987) és Jane Grimshaw: *Adjuncts and argument structure*, MIT Lexicon Project Working Paper 21. (Cambridge, Mass., 1988) nyomán a magyarban Szabolcsi Anna (l. az itteni fejezetet) mutatta be.

5. Az alárendelt mondatok helye a főmondatban

Ebben a részben az alárendelt mondatoknak a lehetséges elhelyezkedését vesszük sorra, vagyis azt, hol lehetnek a főmondatukban. Először azokat az alárendeléseket vizsgáljuk, amelyek lexikális fejükkel vagy utalószavukkal együtt a főmondat bal oldalán, vagyis annak időjelölt igéje előtt vannak (5.1). Ez után azokat a mellékmondatokat mutatjuk be, amelyek a főmondat jobb szélén vannak (5.2). Ezen belül előbb a vonatkozó mellékmondatok áthelyezésére kerül sor (5.2.1), majd az utalószavuktól jobbra lévő HKM-eket tárgyaljuk (5.2.2). A főmondat bal szélén lévő *hogy* kötőszós mellékmondat és az utalószó kapcsolatának, illetve a kitett utalószó nélkül használatos HKM-éknek az elemzése következik (5.3), majd a preverbális semleges hangsúlyú ('igekötőben lévő') utalószavas *hogy* kötőszós mellékmondatokkal foglalkozunk (5.4.1). Ezek egyik érdekes alcsoportját alkotják az *úgy* utalószóval bevezetett HKM-ek (5.4.2). A két utolsó témakör az alárendeléseknek a fókuszba helyezésére vonatkozó tilalom (5.5), és a lexikális fejes, illetve a szabad vonatkozó mellékmondat a főmondat bal oldalán (5.6).

5.1. Az alárendelt mondat és feje/utalószava a főmondat bal oldalán

A magyar mondatnak a szórend szempontjából fontos szintaktikai pozíciói leíró szempontból a következők:

(1) *A magyar mondat sorrendi pozíciói*

I	II	III	IV	V	VI
topik	*is*-es kifejezés	univerzális kvantor	fókusz	ige	ige mögötti pozíció(k)

ahol az *is*-es kifejezés pozíciója tartalmazhatja a tagadó névmásokat (*senki* stb.), az univerzális kvantor az általános névmások közül a *mindenki*-t és társait, a fókusz egyebek között a kérdőszókat (egyszerre esetleg többet is), az ige mögötti pozíciókban pedig mindaz szerepelhet, ami a topikban és az azt követő két pozícióban. Megjegyezzük még, hogy a II. és III. pozíciók között van a *nem*, a III. és IV. között a *csak* és a IV. és V. között egy lehetséges második *nem* helye.

Illusztrációink először az I–III. pozíciókat mutatják be, tehát azokat, amelyek a főmondat ragozott igéjétől balra találhatók, sorrendben önálló jelentéses fejű vonatkozó és utalószavas *hogy* kötőszós mondatokon. (A '%' jellel a nem egységesen grammatikusnak ítélt mondatokat jelöljük; a IV. és VI. pozíciókról később lesz szó.)

I. Topik

(2) a. (Tegnap) azt a könyvet, *amit mutattál*, (Luca segítségével) János is megértette.
b. (János) azt, *hogy a nyelvészet unalmas*, (Lucának) sohasem tagadta.
c. *Azt János, *hogy a nyelvészet unalmas*, (Lucának) sohasem tagadta.

Az általános szabály mindenféle megszorítás nélkül kimondható: a topik pozíciójában a vonatkozó mellékmondat és az utalószavával együtt álló HKM egyaránt megjelenhet. A zárójeles kifejezések (2)-ben további topikokat képviselnek, amelyek mintegy közrefoghatják az alárendeléseket (tartalmazó összetevőket). Egyetlen megmagyarázatlan jelenségre hívjuk fel itt a figyelmet: a (2c)-ben bemutatott HKM-től 'elszakított' utalószóra, amely általában elfogadhatatlan mondatot eredményez. Noha ez a példa látszólag ellentmond annak az álláspontnak, ami mellett itt érveltünk, hogy az utalószó és a HKM nem tartozik egyetlen összetevőbe, hiszen ha az utalószó lehet expletivum, akkor egymástól elszakítva is helyes mondatot kell alkotniuk, mi mégis kitartunk eredeti felfogásunk, vagyis amellett, hogy az utalószó expletivum, mert ezáltal legföljebb az itt említett jelenség marad rejtélyes, amúgy viszont a grammatikai elemzés sokkal nagyobb nehézségekbe ütközne, például az utalószó és a HKM kapcsolatának tisztázatlansága miatt. (E kérdésre alább, az 5.2.2. pontban még visszatérünk.) Megjegyezzük, hogy mivel azt megengedtük, hogy az utalószó és a HKM azonos szintagma részei lehessenek, e két összetevő egymás mellett maradása nem okoz különösebb gondot.

II. *Is* **-es kifejezés**

(3) a. %Azt az embert is, *akit megkéseltek*, Dr. Kovács műtötte meg.
b. Senki, *aki ismeri Pétert*, nem mondaná, hogy megvan már negyvenéves is.
c. %Még az is, *hogy beteg vagyok*, csak Dr. Kovácsot aggasztja.

Megemlítjük, hogy amikor a *senki*-t vagy társait alárendelt mondat követi, akkor az *is* és *nem* kombinációjából keletkező *sem* közvetlenül nem előzheti meg, de nem is követheti a mellékmondatot:

(4) a. *Senki, aki ismeri őt, sem mondaná, hogy Dr. Kovács jó orvos.
b. *Senki sem, *aki ismeri őt*, mondaná, hogy Dr. Kovács jó orvos.
c. ?*Senki sem, *aki ismeri őt*, nem mondaná, hogy Dr. Kovács jó orvos.
d. Senki sem mondaná, *aki ismeri őt*, hogy Dr. Kovács jó orvos.

Ugyanez áll bármely (fej) főnévi csoportra és a vonatkozó mellékmondatára, ha a főnévi csoportot *sem* követné:

(5) a. *Azokat a karambolos autókat, *amelyeket rendesen megjavítottak*, sem veszik meg az emberek.
b. *Azokat a karambolos autókat sem, *amelyeket rendesen megjavítottak*, veszik meg az emberek.
c. Azokat a karambolos autókat sem veszik meg az emberek, *amelyeket rendesen megjavítottak*.

Ez valószínűleg annak tudható be, hogy egyrészt az *is* mondatot nem követhet, mivel ahhoz nem tud hozzásimulni (kliticizálódni), ezért DP (illetve XP) mögött kell megjelennie, másrészt a *nem* és a mondat véges alakú igéje között logikai funkciót nem hordozó kategória nem lehet. Mivel pedig a *sem*-ben nem lehet szétszakítani e két komponenst, az *is* sem a vonatkozó mellékmondat előtt, sem amögött nem helyezhető el. Egyedül a beágyazott mondat kimozdítása segít, tehát a (4d) és az (5c) a kizárólagos

sorrend, ahol a vonatkozó mellékmondatos preverbális XP-t *sem* követheti. Látjuk egyébként a (3b) példában is, hogy amikor a tagadó névmás mellől elhagyjuk az egyébként nem kötelező *sem*-et, pontosabban belőle az *is* jelentésmozzanatát, és a tagadást csupán az ige előtti *nem* hordozza, akkor a *nem* és a névmás között korlátozás nélkül megjelenhet a mellékmondat.

A mondatok elfogadhatósága romlik, ha az *is*-es kifejezést, amely az alárendelést tartalmazza, univerzális kvantor (pl. *mindenki*) követi:

(6) **?Azt az embert is, *akit megkéseltek*, mindenki Dr. Kovácshoz küldte.**

Ennek oka nem lehet az, hogy a logikai funkcióval nem rendelkező mellékmondat kvantorértelmű összetevők közé ékelődött be, hiszen a (3a–c) mondatok vagy a következő, (7b) példa éppen ennek a lehetőségét bizonyítják.

III. Univerzális kvantor

(7) a. **Mindenki, *aki találkozott vele*, megszerette Klárát.**
b. **Mindent, *amit tudok*, egyedül Andrásnak köszönhetek.**

Itt azt jegyezzük meg, hogy tagadott univerzális kvantor esetében az alárendelt mondatnak ki kell mozdulnia:

(8) a. **Nem mindenki szerette meg Klárát, *aki találkozott vele.***
b. ***Nem mindenki, *aki találkozott vele*, szerette meg Klárát.**

Ennek feltehető oka az, hogy a tagadószó és az univerzális kvantor, vagyis a *nem* és a *mindenki* a fenti példában, a mondat véges alakú igéjével egyetlen prozódiai összetevőt kell, hogy alkosson, melynek az egyedüli teljes hangsúlya a tagadószón van (l. (9a)). Mármost ha közéjük akármi más kerül, ez a hangsúlyminta ‘tönkremegy’, s a mondat agrammatikussá válik (l. (9b)–c). Példáinkban [´´] jelöli a teljes hangsúlyt, [´] a redukáltat, és [^{0}] a hangsúlytalan szavakat; PPh (=Fonológiai Csoport) pedig az említett prozódiai összetevőt. Erről alább még részletesebben szólunk majd (l. 5.5).

(9) a. **[$_{PPh}$ ''Nem ^{0}mindenki ^{0}szerette 'meg 'Klárát] [$_{PPh}$ ^{0}aki ''találkozott ^{0}vele]**
b. ***[$_{PPh}$ ''Nem ^{0}mindenki] [$_{PPh}$ ^{0}aki ''találkozott ^{0}vele ^{0}szerette 'meg 'Klárát]**
c. ***[$_{PPh}$ ''Nem ^{0}mindenki] [$_{PPh}$ ^{0}aki ''találkozott ^{0}vele] [$_{PPh}$ ''szerette 'meg 'Klárát]**

Megemlítjük, hogy az a tény, hogy írásban, különösen az írott sajtó nyelvében gyakran találkozunk ilyen közbevetésekkel, a szerkezetet nem teszi grammatikussá; a különféle közbevetések, tényleges vagy csak odaértett gondolatjelek közé tett beszúrások a világosan tapasztalható szünet- és intonációs jelenségek következtében élesen elkülönülnek a szerkezetileg beépült s ezért folyamatosan kimondható alárendelésektől.

Az alárendelt mondatok főmondatbeli pozícióinak tárgyalását most nem a sorban következővel, a fókusszal folytatjuk. A fókuszban ugyanis általában nem jelenhet meg alárendelés, de ahhoz, hogy e tilalom okát bemutathassuk, előbb látnunk kell, mik az alárendelések lehetséges előfordulási helyei.

5.2. Alárendelt mondat a főmondat jobb szélén

5.2.1. Vonatkozó mellékmondatok

Alárendelt mondat mozgatására máris jónéhány példát láthattunk: (4d)-t, (5c)-t vagy (8a)-t. A nyelvekben általánosan ismert az a jelenség, hogy **az alárendelt mondatok a fejüktől jobbra elmozdulhatnak.** Ilyenkor a helyben maradt lexikális vagy névmási fej „mutatja meg" a mondat eredeti helyét, illetve (topik, fókusz stb. szerinti) értelmezési lehetőségeit. A magyarban ezen kívül még általában az is kötelező, hogy a lexikális kifejezésekben (fejekben) szerepeljen a távolra mutató névmási determináns is.

(10) a. *Azt az embert* Dr. Kovács műtötte meg, *akit megkéseltek.*
b. *Azt az embert* is Dr. Kovács műtötte meg, *akit megkéseltek.*
c. *Mindenkit* Dr. Kovács műtött meg, *akit megkéseltek.*
d. Csak *azt az embert* műtötte meg Dr. Kovács, *akit megkéseltek.*
e. Dr. Kovács műtötte meg *azt az embert* bemosakodás nélkül, *akit megkéseltek.*

Az illusztrációt egyelőre a vonatkozó mellékmondatokra korlátozva, (10a)-ban topikból, (10b)-ben *is*-es kifejezésből, (10c)-ben univerzális kvantort tartalmazó főnévi csoportból, (10d)-ben fókuszból, (10e)-ben pedig postverbális helyzetben lévő főnévi csoport-ből mozdult ki a vonatkozó mondat. Ha az *azt* mutató névmási determináns főnévi csoportot elhagyjuk, a mondatok rosszabbá, sőt elfogadhatatlanná válnak.

A **mondathelyezés** (extrapozíció) „végállomása" mindig a mondat jobb szélén van, azaz a következő konfiguráció a végeredmény:

(11) *A mondatáthelyezés utáni szerkezet:*

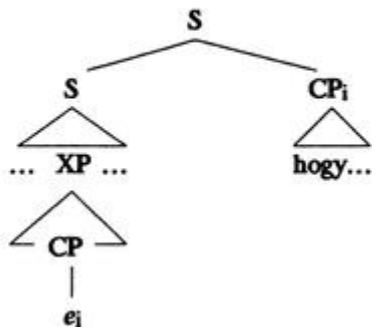

Ezt az S-hez csatolt mellékmondatot tekintjük a mozgatás végállomásának — annak ellenére, hogy az áthelyezett vonatkozó mellékmondatok látszólag úgy viselkednek, mint a független alárendelések,

különösen a 2.2. pontban bemutatott koreferencia-viszonyok tekintetében. Ha a kötéselvek alkalmazásában a felszíni szerkezet alapján kell dönteni, a (12) mondatban csak akkor lehetne megakadályozni a koreferens értelmezést, ha az áthelyezés utáni szerkezet a (13) lenne.

(12) *Azt az embert (*ők*) kórházba vitték, akit *a fiúk* megkéseltek.

A (13) ágrajzban az *ők* névmás valóban vezérelni tudja az *a fiúk* főnévi csoportot, s így a C kötéselv hatása miatt, amely nem engedi, hogy a referenciális kifejezést egy vele koreferens DP vezérelje, a mondat helytelennek minősül:

(13)

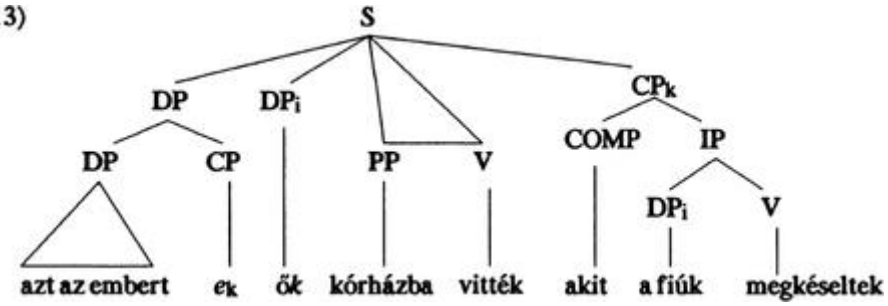

Van azonban egy másik magyarázat is a koreferencia elmaradására a (12)–(13) példában. Mint említettük a 4.2. pontban, feltehető, hogy a kötéselvek a magyarban a mozgatás előtti pozíciókra, vagyis az érintett főnévi csoportoknak a kiinduló szerkezetben elfoglalt helyére vonatkoznak.

(14)

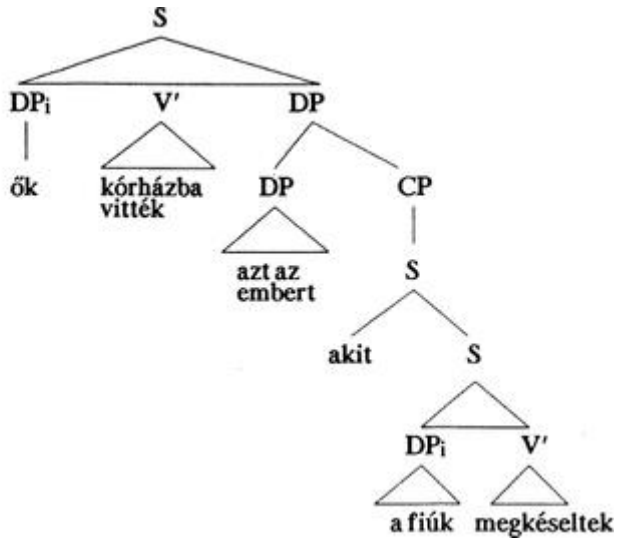

Mivel ebben az esetben az *ők* névmás mindenképpen vezérli az *a fiúk* referenciális kifejezést, az áthelyezés végállomásának kérdése nem perdöntő. Más szóval, lehetséges a mellékmondatot az S-hez való szabályszerű hozzácsatolási művelet segítségével áthelyezni, és eképpen a (11) szerkezethez elérkezni.

Amikor a kimozdított mellékmondat vonatkozói, a „helyben maradt” lexikális vagy névmási fejnek jutnak mindazok a logikai és/vagy kommunikatív szerepek, amelyek valójában az egész maximális kiterjesztést illetik meg, benne az alárendelt mondattal. Természetesen a mellékmondat is részesül e szerepekből, hiszen eredeti helyét az *e* üres kategória jelöli, amely vele közös indexet visel.

Az önálló jelentésű főnévi (pl. *vélemény*) fejes HKM-ekre és a vonatkozó mellékmondatokra érvényes elhelyezkedési szabályok nagyjából azonosak, ami az analóg szerkezetüknek is köszönhető. A kimozdított alárendelt mondatot ugyanis mindkét esetben az azok eredeti helyén lévő üres kategória segítségével értelmezi a logikai komponens (LK), vagyis a logikai-szemantikai funkciókat a mondathoz hozzárendelő grammatikai komponens. (Az univerzális kvantorral azért nem lehet ilyen főnévi csoportot képezni, mert — mint a 4.5.-ben utaltunk rá — ezeknek a főnévi csoportoknak a fej főnevei általában határozott determinánst követelnek meg.)

(15) a.	*Azt a tanácsot* Minna adta, *hogy utazzunk el.*	<topik>
b.	*Azt a tanácsot is/sem* Minna adta, *hogy utazzunk* el.	<*is*-es>
c.	**Minden tanácsot* Minna adott, *hogy utazzunk el.*	<kvantor>
d.	Minna (csak) *azt a tanácsot* adta, *hogy utazzunk el.*	<fókusz>
e.	Minna adta *azt a tanácsot* nekünk, *hogy utazzunk el.*	<ige mögött>

5.2.2. *Hogy* kötőszós mellékmondatok

Sokkal érdekesebb a helyzet az utalószó melletti **alany vagy tárgy helyzetű** *hogy* **kötőszós mellékmondatokkal**, hiszen ezeket úgy elemeztük a 4.4. részben, hogy az utalószót expletivumnak tekintettük, a HKM-et pedig argumentumnak. Először azt vizsgáljuk, mely pozíciókban jelenhetnek meg.

Csakúgy, mint a vonatkozó mellékmondat feje, a HKM melletti utalószó is megjelenhet bármelyik pozícióban az (1) alatt felsoroltak közül, l. (16), a HKM azonban már nem mindegyikben lehet mellette, amint azt alább a (20), (21), (22) példákban illusztrálni fogjuk. (Univerzális kvantort itt sem találunk.)

(16) a.	*Azt* sokan tudták, *hogy Aranka férjhez ment.*	<topik>
b.	Még *azt is/sem* mindenki tudta, *hogy Aranka férjhez ment.*	<*is*-es>
c.	Nóra csak *azt* tudta, *hogy Aranka férjhez ment.*	<fókusz>
d.	Nóra nem tudta (*azt*), *hogy Aranka férjhez ment.*	<ige mögött>

Szemben a vonatkozó mellékmondatokat tartalmazó főnévi csoportokkal, mivel itt az utalószónak saját jelentése nincsen, az adott logikai-kommunikatív funkciót az alárendelt mondathoz kell hozzárendelni. A kérdés az, hogy miképp kapja meg az utalószó pozíciójához tartozó logikai jelentést a HKM.

Érvelésünk szerint az utalószót egy expletivum–argumentum lánc köti össze a HKM-mel. Az expletivum–argumentum láncokban az előbbinek semmiféle logikaiszemantikai értelmezése nincsen, nem is lehet, hiszen üres „utalószó”. Mivel pedig az expletivum üres, maga egyedül nem töltheti ki a logikai komponensben, vagyis a logikai értelmezésben fontos szerepet játszó ige előtti pozíciókat, l. (1). Ahhoz, hogy e pozíciók tartalmát a megfelelő módon értelmezni lehessen, ott kell lenni bennük a

tartalmukat valójában megnevező HKM-eknek. Ezt úgy érhetjük el, hogy **a HKM-et a logikai komponensben az utalószó helyére mozgatjuk**, mintegy hozzácsatolva ahhoz. Ezt a műveletet (minden nyelvben) minden expletivummal végre kell hajtani, mivel az egyes grammatikai szinteken, különösen pedig a két 'interpretatív' szinten, a logikai és a fonetikai reprezentációkban **a teljes értelmezés elvének** megfelelően csak az lehet jelen, aminek előfordulása indokolt. Az expletivumot szintaktikai és morfológiai tulajdonságai (szám, személy, eset) teszik szükségessé a grammatika szintaktikai részében, a logikai komponensben pedig a mellé helyezett HKM igazolja létét.

Az expletivumot tehát a logikai komponensben (az LK-ben) 'ki kell egészíteni', úgy, hogy a helyére a vele egy láncban lévő argumentum mozog, amely most már a saját nyomával alkot új láncot. Az angol *it* expletivummal így fest a levezetés. (A (17a) mondat a felszíni szerkezet, amelyen a bemutatott LK-mozgatás hozza létre a (17b) mondatban illusztrált az LK-struktúrát.)

(17) a. ***Mondat mozgatása a logikai komponensben:***

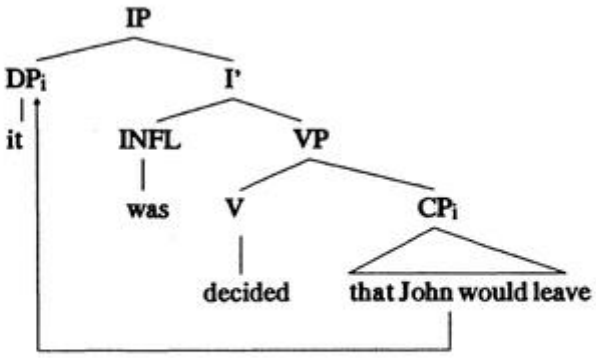

	It$_i$	was	decided	[CP	that	John	would	leave]$_i$
	expl.	volt	döntve		hogy	John	fog	elmenni

b. [CP it [CP that John would leave]$_i$] was decided e_i
'Úgy döntöttek, hogy John elmegy.'

Ha a magyar mondatokban is az utalószó, vagyis az expletivum mellé kerül a HKM a logikai komponensben, akkor világos, hogy miért az kapja meg a logikai-kommunikatív funkciót: mert az utalószó szemantikailag üres, nem értelmezhető, és így a HKM van a megfelelő pozícióban. Tovább pedig nincs szükség az utalószó és a HKM viszonyát fejtegetni. Eredeti helyével egy (a_1, …, a_n) formájú lánc köti össze, ahol a_1 a mellékmondat LK-beli helye, melyben a logikai funkciót (topik, fókusz stb.) kapja meg, a_n pedig az a felszíni szerkezetbeli pozíció, amelyben a thematikus szerepet kapja. A magyar HKM-es mondatok levezetése tehát így néz ki:

(18) a. [DP azt]$_i$ sokan tudták [*CP* hogy Aranka férjhez ment]$_i$ <topik>
b. [DP [DP azt]$_i$ [CP hogy Aranka férjhez ment]i] sokan tudták [CP e]$_i$ <LK-szerkezet>
c. Nóra csak [DP azt]i tudta [CP hogy Aranka férjhez ment]$_i$ <fókusz>
d. Nóra csak [DP [DP azt]i [CP hogy Aranka férjhez ment]$_i$] tudta [CP e]$_i$ <LK-szerkezet>

A (18a–b)-ben a HKM topik, a (18c–d)-ben fókusz szerepben található. Annak, hogy a mellékmondat az LK-ben belekerülhet a fókusz pozícióba (de a felszíni szerkezetben vagy a fonológiai komponensben nem), a később tárgyalandó egyik probléma, az alárendelt mondatok fókuszba helyezhetősége szempontjából nagy jelentősége lesz (l. 5.5).

Az expletivum–argumentum láncoknak ezek a felettébb érdekes vonásai a magyarban arra utalnak, hogy ahhoz, hogy a nominativusi vagy accusativusi utalószó és a HKM egymás melletti, sőt egy szerkezetbeli előfordulását megmagyarázzuk (l. pl. az itt megismételt (2c)-t), nem szükséges azt kimutatnunk, hogy ezek valóban egyetlen **szintaktikai összetevőt** alkotnak.

(2) b. (János) azt, hogy a nyelvészet unalmas, (Lucának) sohasem tagadta.
c. *Azt János, hogy a nyelvészet unalmas, (Lucának) sohasem tagadta.

A (2c) mondat ugyanis azért rossz, mert az LK-ben mind az utalószót, mind a HKM-et külön-külön topikként kellene értelmezni, de az előbbinek nem lehet saját ‘topik olvasata’ a fentebb mondottak miatt. A (2b) esetében viszont az történik (ami egyébként eléggé jellemző a magyar nyelv grammatikájára), hogy részben már a felszíni struktúrában létrejön az a szerkezet, amelyet más nyelvek a logikai komponensben ‘tudnak’ csak előállítani, vagyis az argumentum HKM már a szorosan vett szintaxisban (azaz a felszíni szerkezetben) is az expletivum kategóriájához csatolódik hozzá. (A ‘fordított’ sorrendű elszakított HKM–expletivum szerkezetről az 5.3.1. pontban lesz szó.)

Ilyen **HKM-mozgatásra** a felszíni struktúrában azonban csak akkor kerülhet sor, **ha az expletivum logikai–kommunikatív funkciót kapna** (l. I.–IV. pozíció az (1) táblázatban), vagyis a logikai komponens szempontjából releváns helyen található — és egyébként természetesen más szabály nem tiltja a HKM-nek az adott pozicióba kerülését. **Ha az expletivum** funkciója mindössze annyi, hogy **az esetet hordozza**, akkor a felszíni szerkezetben:

A. **a HKM vagy nem is mozoghat** melléje, mint a ‘cselekvést’ kifejező deverbális főnévvel (pl. *megemlítése*) alkotott birtokos szerkezet birtokosának a helyére, amint azt a 4.5.2-3.-ban tárgyaltuk (l. (19a–b)), illetve az ‘eredmény’ értelmű főnevekkel (pl. *esemény*) álló utalószó mellé (vö. 4.5.1; és l. (19c–d));
B. vagy pedig, még ha sokszor ott lehet is a HKM közvetlenül az expletivum mellett, **nem köteles mindig azt a helyet elfoglalni**. Erre jó példákat adnak az ige mögötti pozíciók (l. (19e)); szemben az ige előtti topik helyzettel (l. (2c)).

(19) a. Ellenezzük *annak* az elősegítését, *hogy megbukjon a kormány.*
b. *Ellenezzük *annak, hogy megbukjon a kormány*, az elősegítését.
c. Ismerjük *azt* a véleményt, *hogy a gazdaság beteg.*
d *Ismerjük *azt, hogy a gazdaság beteg*, a véleményt
e. Nem tagadta *azt* (János) (sohasem), *hogy a nyelvészet unalmas* (még gondolatban se).

Az expletivum–argumentum lánc LK-szintű tulajdonságai még erősebben támogatják az utalószavas HKM-ek ilyenforma kezelését, vagyis azt, hogy elvessük az egyazon XP-be tartozásuk gondolatát. Fennáll továbbá egy igen érdekes összefüggés a kötött szórendű (angol, francia stb.) nyelvekből ismert és a magyar expletivum–argumentum láncok között. Habár mindkettőben az expletivum kapja az esetet s az argumentum a thematikus szerepet, az előbbiekben az expletivum ezen kívül általában azért 'szükséges', hogy egy **grammatikai funkciót töltsön be**, rendszerint az alanyét, mivel ezt az illető nyelvekben mindig testes főnévi csoportnak kell hordoznia. A magyarban ezzel ellentétben a grammatikai funkciók tekintetében ilyen követelmény az időjeles mondatokban nem áll fönn: az alany mindig lehet *pro*, vagyis fonetikailag üres elem. Viszont a logikai-kommunikatív funkciók (topik, fókusz stb.) pozícióiban nemcsak lehet expletivum, de némelyiküket csak az tudja betölteni — legalábbis a szorosan vett szintaktikai szerkezetben, s következésképpen a fonológiai komponensben is. Az expletivum és a HKM ugyanis általában nem alkot egyetlen összetevőt a felszíni szerkezetben. Ez a tényállás azért nem meglepő, mert a magyarban éppen ezek köré a funkciók köré szerveződik a mondat felszíni szerkezete: az elemek helyét, sorrendjét végső soron az szabja meg, milyen logikai szerepük van.

Amikor azonban egy kategória a magyarban is viszonylag kötött szórendű és logikai funkcióktól mentes, mint például a főnévi csoport, akkor az expletivumnak ugyanazok a tulajdonságai kerülnek előtérbe, amelyeket az időjeles mondataikban is kötöttebb szórendű nyelvekben látunk: az utalószó csupán 'esethordozó' lesz, csak grammatikai szerepeket 'játszik el'.

5.3. A HKM kitett utalószó nélkül

Amikor a HKM-nek nincsen kitett utalószava, gyakorlatilag két helyen fordulhat elő: a főmondat bal vagy jobb szélén. E két helyzet különböző következményekkel jár együtt, mint azt az alábbiakban látni fogjuk. Ha a HKM a főmondat bal szélén van, az utalószó nem expletivum, hanem valódi koreferenciát megvalósító névmás, viszont ha a HKM a főmondat jobb szélén van, akkor az utalószó fonetikailag üres *pro*.

5.3.1. Az utalószó nélküli HKM az igétől balra

Nézzük először, az igétől balra mely pozíciókba kerülhet HKM, s melyekbe nem. (Az alábbi példákban mind az utalószavas, mind az anélküli változatokat felsoroljuk, noha most csak az utóbbiak az érdekesek. A vesszőket a példákból elhagytuk.)

(20) a. *Azt* sokan tudták [hogy Aranka férjhez ment] <topik>
b [Hogy Aranka férjhez ment] sokan tudták.
c. [Hogy Aranka férjhez ment] *azt* sokan tudták.

(21) a. *Azt is/se* sokan tudták [hogy Aranka férjhez ment] <*is*-es>
b. *[Hogy Aranka férjhez ment] *is/se* sokan tudták.
c. [Hogy Aranka férjhez ment] *azt is/se* sokan tudták.

(22) a. Nóra (csak) *azt* tudta [hogy Aranka férjhez ment] <fókusz>
b. *Nóra (csak) [hogy Aranka férjhez ment] tudta.
c. [Hogy Aranka férjhez ment] Nóra (csak) *azt* tudta.

Vagyis bárhol legyen is a *hogy* kötőszós mellékmondat, az utalószó/expletivum mindig megjelenhet a logikai-kommunikatív funkciót hordozó pozíciókban. Az igétől balra azonban a HKM csak a topik helyén tud úgy megjelenni, hogy láthatóan nincsen utalószó a mondatban (l. (20b)). Az *is*-es kifejezésben, valamint a fókuszban egyáltalán nem fordulhat elő. Az *is/sem* előtti alárendeléseket a (4)-(5) példák kapcsán már korábban is azzal zártuk ki, hogy e szavaknak kliticizálódniuk kell és e célra az alárendelt mondat nem alkalmas. Az alárendelt mondatoknak a fókuszba helyezésére vonatkozó tilalommal a következő részben foglalkozunk.

Észrevehetjük egyébként, hogy amikor **a HKM a mondat elején van**, és az utalószó az *is*-es kifejezésben vagy a fókuszban (vö.: (21c), (22c)), akkor a HKM intonációja azonos azzal az intonációs dallammal, ami az utalószóra esik. Az alárendelt mondatok fókusz-tilalmára és erre az intonációs jelenségre alább még visszatérünk (5.5).

Ami az *is*-es kifejezésben, illetve a fókuszban lévő utalószó előtt elhelyezkedő HKM (pl. (21c), (22c)) szerkezeti kérdéseit illeti, rámutathatunk arra, hogy DP-k és PP-k is előfordulhatnak a HKM helyén. (A beszélők egy része személyre való utaláskor az *azt*, másik részük az *őt* névmást tartja elfogadhatóbbnak.)

(23) **a. Pannit, *azt/őt* sokan ismerik.**
b. Pannit, *azt/őt* *is* sokan ismerik.
c. Pannit, csak *azt/őt* ismerik sokan.

Bár a névmás ilyenkor valóban utal a bal szélen lévő főnévi csoportra, nyilván nem lehetnek ugyanazon S alatt, hiszen ezt megtiltja a B kötéselv, amely szerint a névmásnak szabadnak kell lennie a kormányzó kategóriájában. Eszerint a (23) mondatok szerkezetének főbb vonásai az alábbiak. Az, hogy a 'kihelyezett' topic értelmű főnévi csoport vajon CP vagy S alatt van-e, itt nem érdekes; csupán az lényeges, hogy a visszautaló *az(t)* névmással ne legyen azonos S alatt.)

(24) ***A bal oldali 'kihelyezés' szerkezete:***

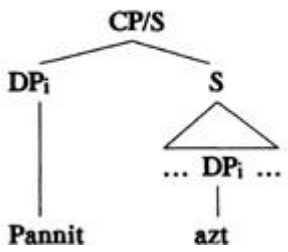

Ehhez hasonlítanak a (20c), (21c) és (22c) mondatok szerkezetének releváns vonásai is, s így a mondat élén lévő HKM-ek pozíciójukat tekintve nem különböznek a független alárendelésektől, s ők sem mozgatással kerülnek e helyre, hanem eredetileg is itt vannak generálva.

(25) ***A bal oldali HKM-et tartalmazó mondatok szerkezete:***

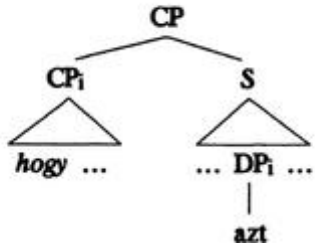

Más a helyzet azonban azokkal a szerkezetekkel, amelyekben **a HKM mellett nincsen utalószó,** pl. (20b), (21b), (22b) A (20b) mondat által illusztrált jelenségen kezdve a sort, megállapíthatjuk, hogy ha a HKM a mondat bal szélén van és a tárgyas ragozású ige mellett a főmondatban nincsen utalószó, mindig grammatikus szerkezetet kapunk.

(26) **a. *Hogy van tanú a gyilkosságra,* nem állította.**
b. *Hogy hányan voltak a teremben,* a szónok nem kérdezte.
c. *Hogy alkoholt fogyasszunk az egyetem épületében,* már rég megtiltotta a rektor.

Mivel a tárgyas ragozáshoz, mint mondottuk, az szükséges, hogy legyen az igének egy [+határozott] jegyű DP testvére, aminek esetet ad, következésképpen e mondatokban is van egy ilyen DP, csak éppen implicit, fonetikailag üres formában. És mert a HKM nem-argumentum pozícióban van, ez a fonetikailag üres főnévi csoport kapja meg mind a thematikus szerepet, mind az esetet, vagyis a főnévi csoport nem más mint *pro*. A kérdés most már az, hol van ez a *pro* névmás a mondatban.

Láttuk, hogy ha a bal szélen generált HKM-re logikai funkcióval rendelkező névmás utal, akkor az az igétől balra testes alakjában van jelen. Feltehetjük tehát, hogy **a** *pro* **az igétől jobbra található,** a logikai funkció nélküli pozíciók között. Ebben az is támogat bennünket, hogy a ragos főnévi csoportokat vonzó igék mellett ugyanebben a szerkezettípusban az igétől balra utalószót, jobbra személyes névmást találunk.

(27) **a. Hogy ki törte be az ablakot,** { *arra /*rá* **nem vagyok kíváncsi** / **nem vagyok kíváncsi** **arra /rá* }

b. Hogy egyedül menjen haza, { *arról /*róla* **lebeszéltem** / **lebeszéltem** **arról /róla* }

A mellékmondatra való utalásnak ez a formája lényegében megegyezik a mondatra utalás általános módjával:

(28) **a. Lehet, *hogy győzöl,* de *abban/*benne* sose lehetsz biztos.**
b. Lehet, *hogy győztem,* de nem vagyok biztos **abban/benne.*

(29) a. Lehet, *hogy győzöl,* de *azt/*pro* sose tudhatod előre.
b. Lehet, *hogy győztem,* de a bíró még nem mondta **azt/pro.*

Ha ragos vonzatban van a névmás, akkor az igétől jobbra személyes névmási formájában kell megjelennie, az igétől balra viszont csak mutató névmást lehet ilyen anaforikus szerepben használni. Mármost a tárgyi funckiót betöltő anaforikus névmásoknak a „személyes névmási" formája, mint (29b)-ből láthatjuk, a fonetikailag üres *pro*. Feltehetjük tehát, hogy **a bal szélen lévő HKM-re is ugyanilyen** *pro* **utal vissza, ha a névmásnak nincsen logikai funkciója, vagyis az igétől jobbra helyezkedik el**. Tehát (26a–c) szerkezete valójában az alábbi:

(30) a. $[_{CP}\,[_{CP}$ Hogy van tanú a gyilkosságra$]_i\,[_{IP}$ nem állította $pro_i]]$
b. $[_{CP}\,[_{CP}$ Hogy hányan voltak a teremben$]_i\,[_{IP}$ a szónok nem kérdezte $pro_i]]$
c. $[_{CP}\,[_{CP}$ Hogy alkoholt fogyasszunk az egyetem épületében$]_i$
$[_{IP}$ már rég megtiltotta a rektor $pro_i]]$

Természetesen nemcsak a tárgyi, hanem az alanyi visszautaló névmások is lehetnek *pro*-k, ha az igétől jobbra vannak.

(31) a. $[_{CP}\,[_{CP}$ Hogy az elnök megérkezett$]_i\,[_{IP}$ valószínű $pro_i]]$
b. $[_{CP}\,[_{CP}$ Hogy Andor ismeri Arankát$]_i\,[$IP nem zavar $pro_i]]$

Vannak azonban **olyan HKM-ek, amelyek nem kerülhetnek a főmondatuknak a bal szélére:** (A) azok, amelyek (főnévi) esetet egyáltalán nem adó ige mellett vannak, pl. (32a–d), illetve (B) amelyek olyan ige/melléknév mellett találhatók, melyek az adott szerkezetben nem tudnak minek esetet adni, pl. (32e–f) Ilyen kifejezéseket a 4.4. fejezetben mutattunk be, és 'utalószó nélküli HKM' néven hivatkoztunk rájuk.

(32) a. Csak *mutogatott*, hogy ő is jelen van.
b. *Intett* neki, hogy szólni akar.
c. Egyfolytában *sírt*, hogy senki sem szereti.
d. A pincérnek *csengetett*, hogy fizet.
e. Kati *örült*, hogy jól sikerült a dolgozata.
f. Klári kíváncsi volt, hogy ki törte be az ablakot.

Ha ezeket a HKM-eket előre tesszük, nyelvtanilag helytelen mondatokat kapunk:

(33) a. *Hogy ő is jelen van, (csak) mutogatott.
b. *Hogy szólni akar, intett neki.
c. *Hogy senki sem szereti, egyfolytában sírt.
d. *Hogy fizet, a pincérnek csengetett.
e. *Hogy jól sikerült a dolgozata, Kati örült.
f. *Hogy ki törte be az ablakot, Klári kíváncsi volt.

(Vigyázzunk, hogy e HKM-eket ne tekintsük független alárendelésben lévő 'magyarázó' vagy időhatározói értelmű mellékmondatoknak; ez ugyanis — (33f) kivételével — elvben lehetséges értelmezése az ilyen szerkezeteknek.) Világos, hogy miért nem lehet a (33) mondatokat ugyanúgy a (32) strukturális változatainak tartani, mint ahogy a fentebb elemzett módon (20b)-t lehet (20a)-énak:

(20) a. *Azt* sokan tudták, *hogy Aranka férjhez ment.*
b. *Hogy Aranka férjhez ment,* sokan tudták *pro*$_{ACC.}$

A (32)–(33)-ban az igék nem adnak accusativust, tehát nem tehető melléjük fonetikailag üres névmás sem, amely természetesen csakis főnévi csoport lehetne. Ebből is arra következtethetünk, hogy a HKM a főmondat bal szélén nem előrehelyezés eredménye, hiszen akkor a (33) mondatoknak is jóknak kellene lenniük, hanem — mint (20b)-ben — eredetileg is azon a helyen van, és a főmondattal csupán akkor lehet kapcsolata, ha abban a HKM-mel összeindexelt, azaz koreferens névmás megtalálható.

De a HKM más okból sem kerülhet mozgatással a bal szélre. Ha ugyanis például az ige mögül került volna a felszíni szerkezetbeli helyére, akkor feltételezett eredeti helyén egy üres kategóriának kellene lenni:

(34) a. [$_{IP}$ Nem állította [$_{CP}$ hogy van tanú a gyilkosságra]]
b. [$_{IP}$ [$_{CP}$ Hogy van tanú a gyilkosságra]$_i$ nem állította e_i]]

A (34b)-ben lévő üres kategória státusza igen kétséges: mivel az ige ragozása tárgyas, az ige ‘oda kellett, hogy adja’ az accusativusát. Véges alakú igét tartalmazó mondatnak, következésképpen a nyomának az ige nem ad esetet, l. a 4.4.-ben elmondottakat. Eszerint az üres kategória nem lehet más, mint egy esettel és thematikus szereppel bíró főnévi csoport, azaz vagy operátor-nyom vagy *pro*. Amivel azonban közös az indexe, az nem DP, hanem CP. Akkor pedig az esetet és thematikus szerepet hordozó üres kategória nem lehet más, mint *pro*, vagyis a fonetikailag üres ‘visszautaló’ névmás. Viszont a vele összeindexelt CP nem lehet ugyanabban a kormányzó kategóriában (az S-ben), tehát a HKM a főmondat S-én kívül egy másik S alatt kell, hogy legyen, vagyis az üres kategória elemzése révén visszajutottunk a (30), illetve a (25) szerkezetekhez.

Leszögezhetjük tehát, hogy a látszólag utalószó nélküli bal szélső HKM-ek nem az ige mellett vonzatként, hanem felszíni szerkezetbeli (bal szélső) pozíciójukban vannak generálva és az ige mellett esettel és thematikus szereppel bíró fonetikailag üres *pro*-t találunk.

5.3.2. Az utalószó nélküli HKM az igétől jobbra

A másik eset, amikor a HKM-et kitett utalószó nélkül találjuk, az, amikor a HKM az igétől jobbra van, de az igétől balra nincsen semmiféle utalószó:

(35) a. Sokan tudták, hogy Aranka férjhez ment. <tárgy>
b. Nem állította, hogy van tanú a gyilkosságra.

(36) a. Nagyon érdekel, hogy ki ismeri Jakabot <alany>
b. Rettenetes, hogy már megint baleset volt a sarkon.

Már a 4.4 részben azt mondtuk, hogy ezekben *pro* **alakú expletivum** van, amely az igétől jobbra helyezkedik el, de nem fedtük fel, miért is gondoljuk így. Ezúttal is egy analógiára kívánunk hivakozni.

Azt fogjuk bemutatni, hogy a ragos utalószók viselkedését csak úgy tudjuk összeegyeztetni a nominativusi és accusativusi utalószókéval, ha a (35)-(36) példákban *pro*-t tételezünk fel.

Nemcsak a visszautalásnál szerepelhet személyes névmás (ld. (27)), hanem **az utalószó-expletivumnak is lehet az ige mögött személyes névmási alakja**, mint azt az alábbi példákon láthatjuk:

(37) a. Bízik *abban/benne*, hogy baj nélkül megússza.
b. Felkészült *arra/rá*, hogy kikap a meccsen.
c. Tart *attól/tőle*, hogy nem ismerik fel.

Ilyenkor a semleges mondatban a személyes névmási forma teljesen hangsúlytalan, lényegében az igéhez tapadó klitikumként jelenik meg, ezzel szemben az utalószónak megvan a saját hangsúlya.

Az ige előtt nem használhatjuk mindkét alakváltozatot: a **személyes névmás nem fordulhat elő**.

(38) a. *Abban/*benne* bízik, hogy baj nélkül megússza.
b. *Arra/*rá* felkészült, hogy kikap a meccsen.
c. *Attól/*tőle* tart, hogy nem ismerik fel.

Bár az ige mögötti személyes névmási alakváltozatokra (l. (37)) évszázados példák is vannak, használatuk nem általános: vannak, akik számára természetes, mások nyelvtanilag helytelennek minősítik. Az ige előtti személyes névmási utalószó megítélése (l. (38) egységes — bár kivétel itt is van, pl. *azon/rajta leszek, hogy…*

Egyébként **ha az utalószó nem vonzat része**, mint például (39)-ben, egyik dialektusban sem lehet személyes névmás. Ez eleve kizárja pl. az időhatározói vagy módhatározói PP-ben, azaz szabad szintagmában lévő névutós utalószókat a személyes névmási formák közül, hiszen ezek általában nem lehetnek vonzatok, vö.: (40).

(39) a. A fiúk sokat dolgoztak *azért/*érte*, hogy elutazhassanak.
b. Semmi sem változott meg *attól/*tőle*, hogy új gépeket hoztak.

(40) a. Dolgozni kezdett *azután/*utána*, hogy felébredt.
b. Elrohant *anélkül/*nélküle*, hogy körülnézett volna.

Látjuk, hogy a személyes névmás pontosan azokban a pozíciókban bukkanhat fel, mint korábban a visszautaló névmással párban: a (fő)mondat ragozott igéje mögött, logikai funkció nélküli helyen. Itt azonban **nem kötelező**, hanem csupán **választható**, alternatív megoldás, tehát a mutató névmási utalószó mindig helyettesítheti. A nominativusi és accusativusi utalószó számára természetesen nem az *ő/őt* személyes névmások jelentik az alternatívát, hanem a fonetikailag üres *pro*. Ezért hát ahol a ragos vonzatok esetében a személyes névmás jelenhet meg, ott a nominativusi vagy accusativusi *pro* kerül a szerkezetbe. Ehhez persze továbbra is fenntartjuk azt a feltevésünket, hogy tárgyas ragozás csak (üres vagy testes) accusativusi főnévi csoport mellett jogosult, és hogy a magyarban a HKM-ek nem

kaphatnak esetet (az egy ‘propositionalison’ kívül). A (35)-(36) példák szerkezetének releváns vonásai tehát ilyenek:

(41) a. Sokan tudták $[_{DP}\ pro_{acc}]_i\ [_{CP}$ hogy Aranka férjhez ment$]_i$
b. Nagyon érdekel $[_{DP}\ pro_{nom}]_i\ [_{CP}$ hogy ki ismeri Jakabot$]_i$

Mellékesen megjegyezzük, hogy van kivétel az alól a szabály alól is, amely szerint az ige tárgyas ragozása azzal jár együtt, hogy az ige kiosztja (a tárgyának) az accusativusi esetét. E tárgyatlan kivételek azonban idiomatikus jellegűek, mint pl. *nem húzza már sokáig; ez aztán jól adja!; még sokra viszi; ez itt nem járja; jól megjártuk; ebből nem futja ki az adósság*.

5.4. Utalószó az igemódosítóban

5.4.1. Az utalószó általános alakja az igemódosítóban

Az *az* utalószó nem mindig van jelölve kommunikatív vagy logikai funkcióra, ha az ige előtt foglal helyet. Van ugyanis olyan eset is, amelyben **a preverbális utalószó nem hordoz fókuszfunkciót:** amikor az utalószót követő ige (semleges mondatban) hangsúlytalan, akkor gyakorlatilag igekötős ige gyanánt viselkedik, az igekötő helyett azonban a mondattal összeindexelt expletivum van jelen. (Itt a hangsúlyozást is jelöljük: a [´´] a teljes, nem redukált hangsúlyú, a [´] a redukált hangsúlyú, a [^{0}] a hangsúlytalan szó jele.)

(42) a. ''Andor ''azt ^{0}*mondta* ^{0}a ''gyűlésen, ^{0}hogy ''változtatni ^{0}kell.
b. ''*Andrea* ''azt ^{0}*kérdezte* ''*Tamástól,* ^{0}hogy ''*kitől* ^{0}kapta ^{0}a *'könyvet.*

Az idetartozó igék, mint pl. az *ajánl, akar, állít, álmodik, érez, felel, gondol, határoz, hisz, jelent, képzel, kér, kiált, kíván, követel, közöl, mesél, óhajt, parancsol, remél, tapasztal, tervez, üzen, válaszol*, mind propozíciót jelölnek meg szemantikai szelekciójukban, és accusativust adnak. Az utalószónak azonban csak akkor kell testes formájában megjelennie, **ha a mondat semleges** (illetve, ha ő van jelölve valamelyik funkcióra — de ettől most eltekintünk). Ilyenkor úgy látjuk, az utalószó egyfajta töltelékelem, amely ebben az igekötőszerepben ugyanúgy ‘átadja’ a mellékmondatnak az (ez esetben üres) logikai–kommunikatív funkciót, mint minden más pozíciójában.

A HKM tehát ilyenkor ahhoz hasonló szereppel bír, mint az alábbi semleges hangsúlyozású példákban az igék előtti konstituensek.

(43) a. ''Laci ''kenyeret ^{0}*evett* ''paprikával.
b. ''Karcsi ''*zöldre* ^{0}*festette* a ''kertkaput.
c. ''Ancsa ''*jól* ^{0}*bánik* ''Péterrel.
d. ''Bálint *a* ''*könyvespolcra* ^{0}*rakta* az ''újságokat.

Természetesen ezek az ‘igemódosítók’ éppúgy lehetnek **fókusz pozícióban**, mint a fentebbi utalószók; ilyenkor azonban a mondat hangsúlyozása megváltozik és az ige mögötti szintagmák hangsúlya egy fokozattal alacsonyabb lesz:

(44) a. ''Laci ''*kenyeret* ^{0}evett 'paprikával. (–nem zsömlét stb.)
b. ''Karcsi ''*zöldre* ^{0}festette a ''kertkaput. (–nem kékre stb.)

(45) a. ''Andor ''*azt* ^{0}mondta ^{0}a 'gyűlésen, ^{0}hogy ''változtatni ^{0}kell.
(–nem azt, hogy mi változzunk meg, stb.)
b. ''Andrea ''*azt* ^{0}kérdezte 'Tamástól, ^{0}hogy ''miért ^{0}késett 'el
(–nem azt, hogy mikor érkezik a vonat, stb.)

Mint már említettük, bár (44a–b)-ben az ige előtti összetevők kapják meg a fókuszra jellemző értelmezést (pl. *‘Az, amit Laci paprikával evett, kenyér volt* ’), (45a–b) esetében ez máshogy történik: itt az expletivum (*azt*) helyét a HKM lényegében elfoglalja a logikai komponens szintjén, tehát a HKM nem az utalószón keresztül, hanem közvetlenül értelmeződik fókuszként.

Van még egy jellegzetes szerkezet, amelyről itt szeretnénk megemlékezni: **a mondat látszólag feltételes**, valójában azonban az ige HKM-re van lexikálisan jelölve, de a HKM mondatbevezetője a feltételes mondat szokásos kötőszava: a *ha*.

(46) a. Edit (azt) szeretné, (hogy)ha az idő kiderülne.
b. Emese örülne, (hogy)ha mindenki barátságos volna.

Világosabb a (46a) példa a kettő közül, hiszen itt a tárgyas ragozás eldönti a kérdést: a HKM vonzat. A (46b) esete már nem ennyire egyszerűen oldható meg. Nem egyértelmű ugyanis, hogy a mondat ezzel a feltételes szerkezettel azonos-e: ‘… *örülne akkor, (hogy)ha* …’; vagy a feltételes módú HKM-et tartalmazó példa inkább ennek a ragos DP nélküli HKM-nek felel-e meg: ‘… *örül, hogy mindenki barátságos*’. Azt is mondhatjuk egyébként, hogy (46)b-ből törlődött az egyébként az *örül* vonzatkeretében benne lévő *annak* utalószó, hiszen mint arra korábban rámutattunk (4.4.), ez valószínűleg nem jár a visszakereshetőségi feltétel megsértésével. Ez az elv azt ugyan nem teszi lehetővé, hogy az *akkor*-t töröljük, de ez az utalószó nem is kötelező a feltételes mondatokban, pl. *Emese ugrándozna, ha grimaszokat vágnál*. Mivel az *ugrándozik* igének nincsen vonzata, tehát itt csak a ‘valódi’ feltételes szerkezet jöhet szóba.

Emlékeztetünk itt a HKM-eknek a főmondat balszélén mutatott viselkedésére, amit a (33) példákban illusztráltunk, s különösen a (33e) mondatra: **Hogy jól sikerült a dolgozata, Kati örült*. Eszerint ha a ragos utalószó hiányzik, a HKM-et nem lehet az ige elé tenni. A (46b)-nek azonban van egy olyan változata, amelyben a HKM megelőzi az igét: *(Hogy)ha mindenki barátságos volna, Emese örülne*. Mivel a HKM vonzat nem lehet, a mondatot csakis feltételes szerkezetként értelmezhetjük. A (46b)-nek eszerint **kétféle struktúrája lehet**, attól függően, hogy van-e az igének (HKM) vonzata.

5.4.2. Az utalószó sajátos alakja, az *úgy* az igemódosítóban

Semleges értelmű mondatban nemcsak az *azt* utalószó jelenhet meg a HKM környezetében, hanem az *úgy* is:

(47) a. ''Tegnap ''*úgy* ^{0}tűnt ''Palinak, hogy ''sikerült a ''vizsga.
b. ''Sokan ''*úgy* ^{0}emlékeztek az ''osztályban, hogy ''Gazsi ''összetörte a ''virágcserepeket.

(A) A leírás szempontjából az *úgy* először is akkor helyettesíti az *az*-t, ha az *az*-zal **alkotott szerkezet nem lehetne semleges** (l. (48a)), **vagy egyáltalán nem is létezhet (l. (48b))**. Nominativusban például az ún. hangsúlykerülő igék mellett (l. az 5.-fejezet) *az* nem fordulhat elő.

(48) a.?*''Sokan ''*arra* ^{0}emlékeztek az ''osztályban, hogy Gazsi összetörte a virágcserepeket.
b. *Tegnap *az* tűnt Palinak, hogy sikerült a vizsga.

(Vö. a következő csak fókuszos olvasatú mondat(darab)okat, melyekben a hansúlyjelölésen túl a fókuszt még nagybetűs írással is megjelöltük: *´´Sokan ´´ARRA* ^{0}*emlékeztek az ´osztályban, hogy …*; *´´Sokan ´´EMLÉKEZTEK az ´osztályban, hogy …*; *´´SOKAN* ^{0}*emlékeztek az ´osztályban (´arra), hogy …*; stb.) Ebbe csoportba tartozik még a *rémlik, vél* is.

(B) Máskor az *úgy* az *az*-zal szemben **az alárendelt mondat faktív értelmezését 'függeszti fel'**, vagyis amíg az *az* utalószóval együtt megjelenő HKM-et a főmondat előfeltételezi, vagyis a HKM annak preszuppozíciója (a mellékmondatnak igaznak kell lennie ahhoz, hogy a főmondat akár igaz, akár hamis lehessen), addig az *úgy* melletti *hogy* kötőszós mellékmondat lehet hamis is — ettől a főmondat még igaz maradhat.

(49) a. Andor (azt) tudja, hogy *sikerült a vizsga.* <faktív>
b. Andor nem tudja (azt), hogy *sikerült a vizsga.* <faktív>
c. Andor úgy tudja, hogy *sikerült a vizsga.* <nem faktív>

(50) a. (Az) látszott, hogy *Misi unatkozik.* <faktív>
b. Nem látszott (az), hogy *Misi unatkozik.* <faktív>
c. Úgy látszott, hogy *Misi unatkozik.* <nem faktív>

Az (a–b) mondatok maguk után vonják a HKM igazságát, márpedig az a kijelentés, amely mind az állított, mind a tagadott mondatban igaz (a meghatározások szerint) preszuppozíció, más szóval előfeltételezés. Másképp kifejezve: ha a vizsga nem sikerült, nem mondhatjuk sem (49a)-t, sem (49b)-t; ha Misi nem unatkozott, nem jelenthetjük ki sem (50a)-t, sem (50b)-t. Ha megtennénk, tisztában lennénk vele, hogy a hazugság egy többé vagy kevésbé körmönfont esetét követnénk el. A (c) mondatok esetében viszont más a helyzet: ezek az állítások akkor is igazak lehetnek, ha a vizsga nem sikerült, vagy

ha Misi valójában nem unatkozott. Az ide tartozó igék között a következőket említhetjük még meg: *érez, észrevesz, feltűnik, kivesz, lát, talál*.

(C) Az *úgy* utalószóval megjelenő igék harmadik csoportja **közömbösen viselkedik** az *úgy* és az *az* közötti választást tekintve: számukra lényegében mindegy, melyik utalószó jelenik meg, mivel a jelentés- vagy a hangsúlyviszonyok nem változnak meg.

(51) a. Azt hitte, *sikerült a vizsga.* <nem faktív>
b. Úgy hitte, *sikerült a vizsga.* <nem faktív>
a. Azt gondolta, hogy *megnyerte a versenyt* <nem faktív>
b. Úgy gondolta, hogy *megnyerte a versenyt.* <nem faktív>

Ezekre az igékre hasonlít még a *hall, mond, parancsol, rendel, tart*. Itt és fentebb (pl. (47b), (49c)) megfigyelhettük, hogy **az** *úgy* **mellett az ige tárgyas ragozásban áll**, ami feltevésünk szerint azt jelenti, hogy egy határozott főnévi csoportot kell kormányoznia. Elvben két lehetőségünk van: vagy azt mondjuk, hogy az *úgy* a határozott főnévi csoport (vagyis az *az*) helyére került, vagy pedig azt, hogy a szokásos *az* utalószó jelen van, de az ige mögött, *pro* formában. Ez utóbbi feltevést azért kell viszont elvetnünk, mert ha az accusativusi utalószó fonetikailag üres alakjában lehet a szerkezetben, akkor ugyanezen a helyen fonetikailag kitöltött, azaz teljes formájában is megjelenhet:

(53) a. Nem gondoltam (*azt*), hogy megnyerem a versenyt.
b. *Úgy* gondoltam (**azt*), hogy megnyerem a versenyt.

Mivel pedig (53b) azt mutatja, hogy az *úgy* mellett az *azt* nem fordulhat elő, az első lehetőség mellett kell döntenünk, vagyis azt kell mondanunk, hogy **az** *úgy* **az** *azt* **utalószót váltja föl** ezekben a mondatokban. Érdemes azonban megjegyezni, hogy e két utalószóváltozat még ebben a harmadik csoportban sem teljesen cserélhető fel egymással, mert szemben az *az*-zal:

(A) az *úgy* nem igazán könnyen vagy egyáltalán **nem lehet topik**:

(54) a. **Úgy* tegnap tűnt, hogy sikerült a vizsga.
b. *Arra*/**úgy* sokan emlékeztek, hogy Gazsi törte be az ablakot.
c. *Azt*/?*úgy* Andor tudja, hogy sikerült a vizsga.
d. *Azt*/?*úgy* Andrea gondolta, hogy megnyerem a versenyt.

(B) az *úgy* mellett **nem kerülhet az igére fókusz**:

(55) a. **''Úgy ''*TŰNT, hogy sikerült a vizsga.
b. *''Arra*/**''úgy ''*EMLÉKEZTEK, hogy Gazsi törte be az ablakot.
c. ''Andor *''azt*/**''úgy ''*TUDJA, hogy sikerült a vizsga.
d. ''Andrea *''azt*/**''úgy* csak *''*GONDOLTA, hogy megnyerem a versenyt.

(C) ha egyébként váltakozhat az *az*-zal, **az** *úgy* **nem jelenhet meg az ige mögött:**

(56) a. Nem tűnt *úgy*, hogy sikerült a vizsga.
b. Nem emlékeztek *arra*/**úgy*, hogy Gazsi törte be az ablakot.
c. Andor nem tudta *azt*/**úgy*, hogy sikerült a vizsga.
d. Andrea nem gondolta *azt*/?**úgy*, hogy megnyerem a versenyt.

(D) Az egyetlen funkció, amit a semleges, 'igekötői' helyen kívül az *úgy* betölthet, az a **fókusz:**

(57) a. Nem *úgy* tűnt, hogy sikerült a vizsga.
b. Nem *úgy* emlékeztek, hogy Gazsi volt a tettes.
c. Sokan nem *úgy* tudják, hogy ez a szervezet vagyontalan.
d. Andrea nem *úgy* gondolta, hogy elárulja a terveinket.

Bár eképpen az *úgy* szintaktikai (és részben szemantikai) viselkedését leíró szempontból többé-kevésbé tisztáztuk, jelentős nehézségek maradtak hátra ezen utalószó megjelenésének magyarázata szempontjából. Nem mondhatjuk ugyanis azt, hogy két tetszőleges expletivum van a magyarban, hiszen az *úgy* és az *az* közül csak ez utóbbi a tetszőleges; az *úgy* előfordulása igéhez és funkcióhoz van kötve — valamint egy itt közvetlenül nem releváns jelentésmozzanathoz: a preszuppozícióhóz. Az általános utalószó (vagyis az *az*) *úgy*-ra való átváltásának a mechanizmusáról tehát itt nem tudunk számot adni.

Az *úgy* és az *az* közötti váltakozásról még azt kell elmondanunk, hogy azokban az esetekben, amikor az *az* helyén talált *úgy* mellett nem tárgyas, hanem **alanyi ragozás** van, természetesen nem tehetjük fel, hogy az *úgy* a tárgyas utalószót helyettesíti, hanem azt kell mondanunk, hogy **az** *úgy* **és a hozzá tartozó mellékmondat szabad szintagmát alkot**, más szóval sem az *úgy*, sem pedig a HKM nem vonzata az igének.

(58) a. Az ülésen *azt* határozták/döntötték, hogy nem építik fel a vizierőművet.
b. Az ülésen *úgy* határoztak/döntötek, hogy nem építik fel a vizierőművet.
c. *Az ülésen *úgy* határozták/döntötték, hogy nem építik fel a vizierőművet.

Tulajdonképpen arról van itt szó, hogy a *határoz, dönt* típusú igékhez egyik használatukban kijelentés-értékű (propozícionális) vonzat járul, amely accusativusi esettel jár együtt, egy másik használatukban pedig ilyen vonzatuk nincsen, hanem lehet egy határozói jellegű szabad szintagma a környezetükben. (Vö.: *A mérnökök úgy oldják meg a környezetvédelmi problémát, hogy nem építik meg a vizierőművet*.)

5.5. Az alárendelt mondatok fókuszba helyezésének a tilalma

Említettük már, hogy az alárendelt mondatok általában nem kerülhetnek fókuszba — legalábbis a szónak abban az értelmében, hogy a felszínen ezek az alárendelt mondatok nem mutatkoznak a fókusz helyén.

(59) a. *Andor azt, hogy a versenyt megnyerte, gondolta.
b. *Andor, hogy a versenyt megnyerte, gondolta.
c. *Aladár azt a kérdést, hogy mikor lesz sajtószabadság, tette fel.
d. *Mátyás, csak azt a barátját, aki kigúnyolta őt, utálta.
e. *Mariann ott, ahol mindenki vásárol, szereti megvenni a ruháit.

Világosan kell látnunk azonban, hogy az a kijelentés, hogy alárendelt mondatok egyáltalán nem lehetnek fókuszban, téves — s elsősorban nem azok miatt a kivételként számon tartott szabad vonatkozó mellékmondatok miatt, amelyek bizonyos típusú fókuszokban a felszíni mondatokban is felbukkanhatnak (l. alább, (66)), hanem a grammatikának azon elve következtében, amely az expletivumokat a **logikai komponensben** (LK) 'kiegészíti' úgy, hogy helyükre a láncuk tövében lévő mellékmondatokat teszi. Mivel tehát az alárendelt mondatok fókuszba helyezése a grammatikának ezen a szintjén lehetséges, vagy a **felszíni szerkezetben**, vagy a **fonetikai formában** kell megtiltanunk az alárendelt mondatok fókuszba helyezését. Mi az előbbi megoldással most nem kísérletezünk, végső soron azért nem, mert úgy látjuk, hogy ha egyszer a — tágabb értelemben vett — szintaxis egyik szintjén (az LK-ban) e szerkezetek fókuszba kerülhetnek, nincs okunk a szintaxis egy másik szintjén (a felszíni szerkezetben) ezt megakadályozni, különösen, mert amúgy is vannak olyan szintagmák, amelyek alárendelést tartalmaznak, és mégis lehetnek fókuszban akár a felszíni szerkezet/fonológiai komponens szintjén is. Ha viszont a fókuszba kerülést nem a szintaktikai komponensekben kell megakadályozni, nem marad más, mint a fonológiai komponens, vagyis **a mellékmondatok fókuszba helyezésének tilalmát fonológiai vonatkozásokkal kell tudnunk megmagyarázni**.

Kiindulásul vegyük adottnak azt, hogy a mondatnak a topiktól jobbra és az igétől balra eső összetevőket (az itt megismételt (1) ábrában II.-től IV.-ig) valamilyen módon meg lehet jelölni egy [+f] jeggyel.

(1) *A magyar mondat sorrendi pozíciói*

I	**II**	**III**	**IV**	**V**	**VI**
topik	*is*-es kifejezés	univerzális kvantor	fókusz	ige	ige mögötti pozíció(k)

A prozódiai fonológia szerint, amely a szintaxis és a fonológia kapcsolatát, illetve a szintaktikai szerkezeteknek fonológiai szerkezetekké való átformálását tanulmányozza, a fonológiai szintek hierarchikusan helyezkednek el egymás fölött. E szintek mindegyikét mint különféle fonológiai szabályok működési területét lehet meghatározni, amely szabályok ha egy adott szinten működnek, akkor az összes alatta lévő szinten is működhetnek. A magyarban például a magánhangzó-illeszkedés releváns szintje a **fonológiai szó**, s így az kiterjed a fonológiai szó tartalmazta **lábra** (= 'versláb') is, amely különböző hangsúlyú szótagokból áll, valamint (redundánsan) az az alatt lévő **szótagra** is, de a fonológiai szó fölötti szintekre tartozó egységekre, pl. az összetett szavakra már nem. Az egyes szinteket alkotó kategóriákat az alattuk lévő szintek kategóriáiban megfogalmazott szabályjellegű algoritmusokkal lehet jellemezni.

Az alábbiakban két fonológiai szabályt, a hangsúlycsökkentést és az /1/ palatalizációját, valamint működési szintjüket a fonológiai csoportot fogjuk tárgyalni. A mondatokban minden összetevőhöz 'alulról felfelé', vagyis a kisebb prozódiai egységektől a nagyobbak felé haladva (láb, fonológiai szó, klitikum-csoport, fonológiai csoport, intonációs csoport, megnyilatkozás) rendelik hozzá a prozódiai

szabályok a hangsúlyokat. Ami a bennünket érdeklő **fonológiai csoportot** (= PPh) illeti, ez nagyjából szintagma szintű szintaktikai összetevőnek felel meg, és **a semleges mondatban minden egyes PPh-nak teljes, redukálatlan hangsúlya van**. A PPh-k létét alátámasztó független evidenciához onnan juthatunk, hogy megvizsgáljuk, a hozzá képest alsóbb szintű egységek, pl. fonológiai szavak vagy klitikum-csoportok között milyen, egyébként rendszeresen működő fonológiai szabálynak vagy folyamatnak emel akadályt a PPh-k határa. Ilyen szabály például az /1/ likvida palatalizációja, vö.: szótagok között: *al-ja* [ajja], *fél-jen* [féjjen]; fonológiai szavak között: *el-jön* [ejjön], *szél-jegyzet* [széjjegyzet]; klitikum-csoportok között: *angol játék* [angojjáték]. Mint azonban alább látni fogjuk, fonológiai csoportok között ez a szabály már nem működik.

A fonológiai komponens [+f] jeggyel fókuszra megjelölt prozódiai összetevők esetén átrendezi a mondat prozódiai szerkezetét. A [+f]-fel megjelölt, vagyis operátort/kvantort (fókusz, univerzális kvantor stb.) tartalmazó fonológiai csoport hangsúlyát érintetlenül hagyja, így ez a [´]-vel jelzett szinten marad, míg a tőle jobbra álló, [+f]-fel nem jelölt PPh-kat egyesíti az előbbivel és hangsúlyukat egy fokozattal lejjebb (a [’]-vel jelzett szintre) szállítja, a tagadást, fókuszt stb.-t követő igéét pedig [0]-ra (= hangsúlytalanra) redukálja. **Minden PPh-ban egyetlen teljes, redukálatlan hangsúlyú összetevő van, a redukált hangsúlyú összetevők pedig a tőlük balra álló legközelebbi redukálatlan hangsúlyú összetevő fonológiai csoportjába tartoznak**. Természetesen a semleges értelmű és hangsúlyozású mondatban csupa redukálatlan hangsúlyú összetevő van, ezért ők mind külön fonológiai csoportot alkotnak.

Egy tetszőleges semleges mondat szintaktikai szerkezetét és prozódiai struktúráját, azaz fonológiai csoportjait és hangsúlyozását a következőképpen lehet bemutatni:

(60) a. $[_{PP}$ Tegnap$]$ $[_{DP}$ Péter$]$ $[_{V}$ látta$]$ $[_{DP}$ Máriát$]$ $[_{PP}$ a boltban$]$
< szintaktikai összetevők >

b. $[_{PPh}$ ''Tegnap$]$ $[_{PPh}$ ''Péter$]$ $[_{PPh}$ látta$]$ $[_{PPh}$ ''Máriát$]$ $[_{PPh}{}^{0}$a ''boltban$]$
< prozódiai összetevők >

(Mivel a mondat szinte kizárólag egyszavas összetevőkből áll, a PPh alatti prozódiai konstituenseket nem lehet jól illusztrálni, de ez itt nem is célunk.)

A (60a) mondatnak tehát lehet semleges olvasata, ezért a hangsúlyok redukálatlanul maradhatnak, és mindegyik itt jelölt összetevő külön fonológiai csoportban helyezkedik el. De a (60a) szórendje (bár szerkezete nem) egy fókuszos mondatéval is megegyezhet. Ekkor a *Péter* DP-hez, mivel közvetlenül a ragozott ige előtt van, fókusz (vagyis logikai) funkciót rendelhetünk, amit [+F] jeggyel jelölünk, (l. (61b)). A fonológiai komponens a fókusztól jobbra álló fonológiai csoportokat (l. (61c)) átrendezi s egyesíti a fókusz fonológiai csoportjával, hangsúlyukat egy fokkal lejjebb szállítja, az ige hangsúlyát pedig 0-ra redukálja, (l. (61d)).

(61) *A fókuszos mondat prozódiai szerkezetének a levezetése*

a. [PP Tegnap] [DP Péter] [V látta] [DP Máriát] [PP a boltban]
<szintaktikai összetevők>

b. [PP Tegnap] [DP Péter] [V látta] [DP Máriát] [PP a boltban]
+F
<operátor-jelölés>

c. [PPh ''Tegnap] [PPh ''Péter] [PPh ''látta] [PPh ''Máriát] [PPh a ''boltban]
+F
<prozódiai alapszerkezet>

d. [PPh ''Tegnap] [PPh ''Péter ^{0}látta 'Máriát a 'boltban]
+F
<PPh-átrendezés utáni szerkezet>

Ez tehát a fókuszos mondatok általános fonológiai 'leképezése'. Ha most egy **HKM-et teszünk a fókuszba** az utalószavával együtt, akkor a HKM-ek egyik lehetséges elemzése szerint megsértjük azt a szabályt, hogy **a fókuszban csak egyetlen összetevő lehet**. Ha ugyanis az utalószó expletivum, akkor a mellékmondattól különálló konstituense a mondatnak.

Ha viszont az utalószó egy összetevőt alkot a HKM-mel, mint például a ragos kifejezésekben vagy lexikális fej mellett, akkor ugyanazzal a helyzettel állunk szemben, mint az olyan vonatkozó mellékmondatoknál, amelyeknek lexikális, vagy utalószavas fejük van, l. pl. az (59) mondatokat, melyek közül négyet itt megismétlünk:

(62) a. *Andor [DP azt [CP hogy a versenyt megnyerte]] gondolta.
b. *Aladár [DP azt a kérdést [CP hogy mikor lesz sajtószabadság]] tette fel.
c. *Mátyás csak [DP azt a barátját [CP aki kigúnyolta őt]] utálta.
d. *Mariann [PP ott [CP ahol mindenki vásárol]] szereti megvenni a ruháit.

Így tehát a kétféle mellékmondat fókusztilalmát egységesen kezelhetjük.

(A) Ezekben az esetekben **az egyik elemzési lehetőség** szerint a szintaktikai szabályok két fókuszos összetevőt fognak kijelölni: egyet az alsó, az alárendelt mondat tartományában, egyet pedig a főmondatban; ez utóbbi természetesen az az XP lesz, amely a fókuszt egyébként kitöltené, s ekkor nyilvánvalóan ez a fej kapja meg a [+f] megjelölést, l. pl. (63b, d) Ennek megfelelően a fonológiai komponens mind a 'felső', mind az 'alsó' fókuszt fonológiai csoportot meghatározó, fonológiai csoportot kezdő elemnek tekinti, l. (64b, d)

(B) A másik elemzési alternatíva szerint, ha nincs fókusz az alárendelt mondatban, akkor semleges mondattal van dolgunk, melyben az alárendelt mondat egyébként teljes hangsúlyú igéjétől akár balra, akár jobbra is elhelyezkedhet egy teljes hangsúlyú összetevő, mint pl. (63a)/(64a)-ban. De ha nincs is az alárendelt mondatbeli ige környékén ilyen kifejezés, az ige akkor is hangsúlyos marad, mint pl. (63c)/(64c)-ben. A szintaktikai szerkezeteket (63), a prozódiai szerkezeteket (64) mutatja.

(63) a. *Andor [$_{DP}$ azt [$_{CP}$ hogy Péter megnyerte a versenyt]] gondolta.
+f <egyszeres fókusz>
b. *Aladár [$_{DP}$ azt a kérdést [$_{CP}$ hogy mikor lesz sajtószabadság]] tette fel.
+f +f <kettős fókusz>
c. *Mátyás, csak [$_{DP}$ azt a barátját [$_{CP}$ aki kigúnyolta őt]] utálta.
+f <egyszeres fókusz>
d. *Mariann [$_{PP}$ ott [$_{CP}$ ahol mindenki vásárol]] szereti megvenni a ruháit.
+f +f <kettős fókusz>

(64) a. *[$_{PPh}$ ''Andor [$_{PPh}$ ''azt] [PPh hogy ''Péter] [$_{PPh}$ ''megnyerte]
+f
[a ''versenyt ^{0}gondolta] <„B" alternatíva>
b. *[$_{PPh}$ ''Aladár [$_{PPh}$ ''azt a 'kérdést] [$_{PPh}$ hogy ''mikor
+f +f
^{0}lesz 'sajtószabadság ^{0}tette 'fel] <„A" alternatíva>
c. *[$_{PPh}$ ''Mátyás] [$_{PPh}$ csak ''azt a 'barátját]
+f
[$_{PPh}$ aki ''kigúnyolta ^{0}őt ^{0}utálta] <„B" alternatíva>
d. *[$_{PPh}$ ''Mariann] [$_{PPh}$ ''ott] [$_{PPh}$ ahol ''mindenki ^{0}vásárol
+f +f
^{0}szereti 'megvenni a 'ruháit] <„A" alternatíva>

E példák arra utalnak, hogy ha **a főmondatban fókusznak kijelölt kifejezés és a főmondat ragozott igéje nem kerülhet egy fonológiai csoportba**, a szerkezet rosszul formáltnak minősül.

Felmerül természetesen a kérdés: vajon jogos-e egyetlen prozódiai összetevőben egyesíteni a főmondat igéjét és a fókuszba tett alárendelt mondatot; más szóval, vajon nem éppen ez az, ami példamondatainkat rosszá teszi? Lehetséges ugyanis, hogy ezért a mondathatárokon átnyúló fonológiai csoport a felelős, vagyis azt kellene megszabni, hogy a PPh-k mindenkori végső határa a mondat (azaz S) vége legyen, azaz hogy **minden mondathatár automatikusan PPh-határ is**. Ez a megszorítás amúgy is szükséges volna, hiszen másképp a *hogy* kötőszós mellékmondatnak a fókuszba kerülésére vonatkozó tilalmával nem tudnánk elszámolni, l. pl. (59b), melyet itt a felszíni szerkezetével a (65a)-ban, PPh-jelöléssel pedig a (65b)-ben ismétlünk meg.

(65) a. *[$_{DP}$ Andor] [$_{CP}$ hogy Péter megnyerte a versenyt]
[$_{V}$ gondolta] [$_{DP}$ *pro*] <alapszerkezet>
b. *[$_{PPh}$ ''Andor] [$_{PPh}$ hogy ''Péter] [$_{PPh}$ ''megnyerte] [$_{PPh}$ a
''versenyt ^{0}gondolta] <HKM semleges mondatként fókuszban>
c. *[$_{PPh}$ ''Andor] [$_{PPh}$ hogy a ''versenyen ^{0}győzött ^{0}gondolta]
+f
<HKM fókuszos mondatként fókuszban>

A (65c)-ben annyit változtattunk (65b)-hez képest, hogy az alárendelt mondatban explicit fókuszt hoztunk létre annak érdekében, hogy e HKM fókuszától kezdve, sőt lényegében az egész HKM-mel együtt egyetlen PPh-be kerülhessen a mellékmondat és a főmondat maradék része. Mint látjuk, a mondat

így sem elfogadható, tehát elképzelhető, hogy az említett mondathatár-követelmény a felelős az agrammatikalitásért.

Van azonban egy mondattípus, amely ezeknek a szabályoknak nem engedelmeskedik; ezekre utaltunk e rész elején kivétel gyanánt. **A szabad vonatkozó mellékmondatokról** van szó: ezek közül ugyanis többfajta is van, amely szabadon alkothat fókuszt, legalábbis a *csak* operátorral együtt:

(66) a. Csak $[_{DP}\ [_{CP}$ akinek márkája van$]]$ játszhat a kaszinóban
+f

b. Csak $[_{PP}[_{CP}$ ha megérkeztem$]]$ kezdhettek hozzá a munkához.
+f

A dilemma, amivel szembe kell néznünk, tehát a következő: vagy ragaszkodunk hozzá, hogy a mondathatár szigorúan PPh-határ is, s ekkor a (65) mondatokkal nincs gondunk, de a (66)-okkal igen, vagy pedig megengedjük, hogy a PPh átléphessen mondathatárokon, s így ellenkezőjére fordul a helyzet. A kiutat talán abban találhatjuk meg, hogy a szabad vonatkozó mondatok mindig egy XP (azaz DP vagy PP) alatt vannak, a HKM-ek viszont mindig csak CP alatt találhatók. Az azonban nem világos, hogy ebből hogyan lehet egy fonológiai megszorítást előállítani, ezért továbbra is ahhoz ragaszkodunk, hogy a Fonológiai Csoportok maximális határa mindig a mondat határával egyezik meg, és a szabad vonatkozó mellékmondatokat egyelőre kivételként kezeljük. Visszautalhatunk ezen álláspont támogatásaként arra is, hogy az alárendelt mondatok nemcsak a fókuszpozíciótól vannak eltiltva, hanem mindazoktól a főmondatbeli helyektől is, melyekkel a véges alakú igének egyetlen prozódiai összetevőt kellene alkotnia. Erre volt példa a (9) mondatsor, amelyet itt — egy további változattal kiegészítve — megismertünk

(67) a. $[_{PPh}$ ''Nem ^{0}mindenki ^{0}szerette 'meg 'Klárát$]$
$[_{PPh}$ ^{0}aki ''találkozott ^{0}vele$]$

b. *$[_{PPh}$ ''Nem ^{0}mindenki$]$ $[_{PPh}$ ^{0}aki ''találkozott ^{0}vele
^{0}szerette 'meg 'Klárát$]$

c. *$[_{PPh}$ ''Nem ^{0}mindenki$]$ $[_{PPh}$ ^{0}aki ''találkozott ^{0}vele$]$
$[_{PPh}$ ''szerette 'meg 'Klárát$]$

d. *$[_{PPh}$ ''Nem ^{0}mindenki ^{0}aki ''találkozott ^{0}vele ^{0}szerette
'meg 'Klárát$]$

A (67c) bizonyára azért helytelen, mert a *szerette* igén nem lehet [˝]-vel jelölt teljes hangsúly, (67b, d) olyan szerkezetek, amelyekben a kvantor (*mindenki*) fej melletti mellékmondat nézetűnk szerint nem alkothat egyetlen PPh-t az igével (s azzal, ami azután következik). Ez a valószínű oka annak, hogy egyedül (67a) számít nyelvtanilag helyes mondatnak.

5.6. A vonatkozó mellékmondat a főmondat bal oldalán

Térjünk most rá azokra az esetekre, amikor a főmondat bal szélén vonatkozó mellékmondat helyezkedik el. Látszólag a jobbra mozgatás szimmetrikus párjáról van szó az alábbi példákban:

(68) a. Azt, *amit tegnap írtam*, Péter olvasta el.
b. *Amit tegnap írtam*, azt Péter olvasta el.

(69) a. Abban a házban, *ahol kísértetek járnak*, senki sem mer lakni.
b. *Ahol kísértetek járnak*, abban a házban senki sem mer lakni.

Csakhogy mihelyt például egy olyan vonatkozó névmást használunk, amely nem szerepelhet szabad vonatkozó mondatokban, az előrehelyezés tarthatatlan lesz:

(70) a. Azt a levelet, **amelyet** *tegnap írtam*, Péter olvasta el.
b. ***Amelyet** *tegnap írtam*, azt a levelet Péter olvasta el.

A (70a–b)-ből tehát arra következtethetünk, hogy a (68)–(69) példákban **nem előrehelyezés történt**, hanem az alárendelt mondatok eleve a felszíni pozíciójukban voltak, s reájuk a főmondatban mutató névmás (pl. (68b)), vagy demonstratívumot tartalmazó referáló kifejezés (pl. (69b)) utal vissza, s azzal a *hogy* kötőszós mellékmondatok kapcsán fentebb tárgyalt módon a bal szélen álló vonatkozó mondat össze van indexelve (vö. 4.4.1).

A szabad vonatkozó mondatokra nem lehet személyes névmásokkal visszautalni; erre hozunk példát a (71) mondatokban:

(71) a. *Aki elsőként szólalt fel, sokat gondoltam rá.
b. *Akivel tegnap beszéltél, nem lehet semmit se tanulni tőle.

(Valójában semmilyen postverbális névmás nem tud visszautalni a szabad vonatkozó mondatra; ha a személyes névmásokat az *arra* vagy *attól* mutató névmási formákkal helyettesítjük, ugyanolyan helytelen mondatokat kapunk.) A főmondat bal szélén lévő **alanyi vagy tárgyi funkciójú szabad vonatkozó mondat** azonban helyes szerkezetet eredményez, amint azt a (72) példák is mutatják. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy — szemben a HKM-ekkel (vö.: 5.3.1) — nem tehetjük fel, hogy az igétől jobbra egy fonetikailag üres *pro* helyezkedik el, hiszen akkor a (71)-beli személyes névmás visszautalásoknak is elfogadhatóaknak kellene lenniük.

(72) a. Akivel tegnap beszéltél, nagy sikert aratott.
b. Akit megbíztál a feladattal, én nem támogatom.

Eszerint ha nincs mutató névmás a főmondatban (az ige előtt), akkor a szabad vonatkozó mondat ‘saját jogán’ része a főmondatnak, vagyis a főmondatban nem lehet olyan *pro*, amely a mellékmondatra visszautal.

5.7. A HKM mozgatásának a korlátai

Ismeretes, hogy a mondat összetevői általában nem mozgathatók tetszés szerinti távolságba eredeti helyükről, azaz hogy vannak bizonyos korlátok, amelyeket a mozgatás során nem léphetnek át. Ezt a

követelményt a szomszédossági feltételben (Subjacency Condition) fogalmazták meg, amelyet informálisan így adhatunk meg:

(73) *Szomszédossági feltétel*
Minden mozgató transzformáció egyszerre legfeljebb csak egy határoló csomópontot (= S vagy DP) keresztezhet.

A (73) feltételt szokásosan olyan példákkal illusztrálják, ahol egy beágyazott szerkezetből (mondatból vagy főnévi csoportból) annak valamely összetevője kimozdulhat az őt befogadó mondatba, de az a fölötti mondatba anélkül, hogy a köztes mondatban 'megállna', már nem. A (74a–d)-ben azt mutatjuk be, hogy az ún. **fókuszemelés** több mondatcsomópontot is keresztezhet, de csak ha a két egymás fölötti beágyazó mondatban lévő állítmányok maguk is **hídigék**, vagyis olyan igék, amelyek az emelést megengedik. (A példákban a CP-t nem, csak a határoló csomópontokat jelöljük. A '*dp* ' üres DP-t jelent. Az ágrajzok egyszerűsítve vannak.)

(74) *Hídigék mindkét releváns tagmondatban: fókuszemelés lehetséges*
a. [$_S$ *dp* **mondtad** hogy [$_S$ *dp* nem **akarod** hogy
[$_S$ *melyik jelöltet* támogassuk]]]
b. [$_S$ *dp* **mondtad** hogy [$_S$ *melyik jelöltet*$_i$ nem **akarod** hogy $_S$ e_i támogassuk]]]
c. *Helyes mozgatás (# = határoló csomópont):*

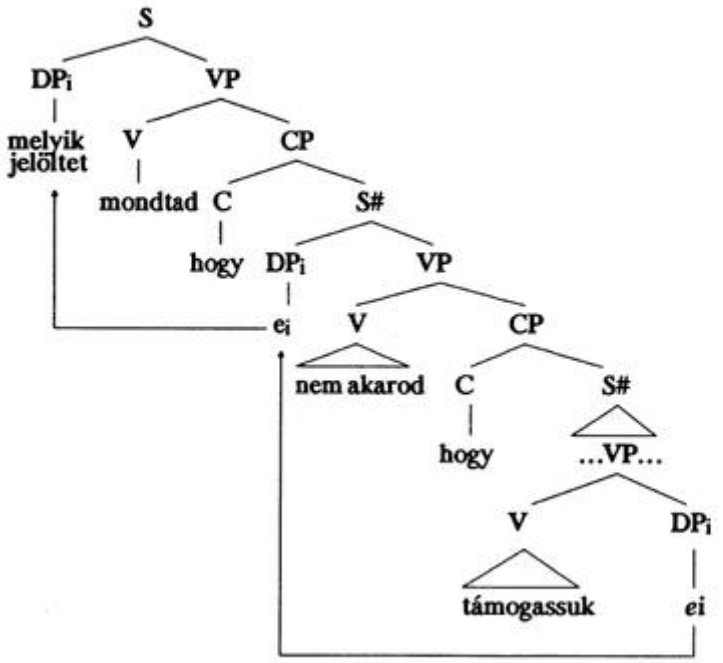

d. [$_S$ *melyik jelöltet*$_i$ **mondtad** hogy [$_S$ e_i nem **akarod** hogy [$_S$ támogassuk e_i]]]

A (75c-d) azért nem jó, mert a középső tagmondat állítmánya nem hídige, ezért a mozgatott kérdő DP ebben a mondatban nem tudott 'megállni' (vö. **Melyik jelöltet*$_i$ *nem fejtegetted, hogy támogassuk* e_i —

ez lényegében véve (75b) alsó két tagmondatának felel meg) s feltehetőleg egy műveletben kellett a legalsó mondatból a legfelsőbe kerülnie, vö. (75c) Ezt tiltja meg a (73) feltétel.

(75) *Hídige csak az egyik releváns tagmondatban: fókuszemelés nem lehetséges*

a. [S *dp* **mondtad** hogy [S *dp* nem **fejtegeted** hogy
[S *melyik jelöltet* támogassuk]]]

b. *[S *dp* **mondtad** hogy [S *melyik jelöltet*$_i$ nem **fejtegeted**
hogy [S e_i támogassuk]]]

c. *Helytelen mozgatás (# = határoló csomópont):*

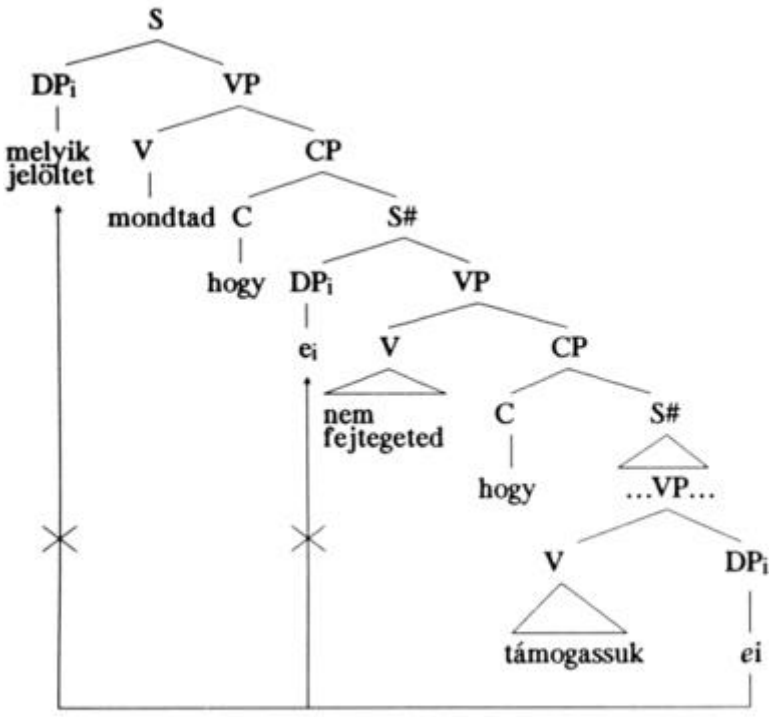

d. *[S *melyik jelöltet*$_i$ **mondtad** hogy [S ⟨e_i⟩ nem **fejtegeted**
hogy [S támogassuk e_i]]]

Hasonlóképpen nem lehet kimozdítani egy tagmondat valamely összetevőjét úgy, hogy az a mondat S csomópontját uraló DP csomópont tartományán belül nem áll meg, hanem közvetlenül az illető DP-t tartalmazó mondatba helyeztetik. (76a–b)-ben csak egyetlen S határoló csomópont választja el a kérdő DP-t és a nyomát. Ha most feltesszük, hogy (77a–b)-ben ugyanaz a *melyik fiút* szintagma mozogna az őt uraló DP-n át a főmondatba, láthatjuk, hogy ebben a DP-ben nincsen üres hely (DP vagy COMP), ahol az elmozdított szintagma ‘megállhat’, s ezért a (73) szomszédossági feltétel értelmében a mondat elfogadhatatlan.

(76) a. [S *dp* mondtad hogy [S *melyik fiút* láttam]] <kiinduló szerkezet>

b. [S *melyik fiút*$_i$ mondtad hogy [S e_i láttam]] <mozgatás>

(77) a. [S [DP *e*] mondtad [DP a kérdést hogy [S *melyik fiút* láttam]]]
<kiinduló szerkezet>
b. *[S *melyik* $fiút_i$ mondtad [DP a kérdést hogy [S e_i láttam]]]
<mozgatás után>

Az ilyen mozgatásszabályozások nemcsak főnévi csoportokra, hanem mellékmondatokra is vonatkoznak. A ragos vonzatok (4.3) között említettük azokat a *hogy* kötőszós mellékmondatokat, amelyek melléknévi fejhez járulnak, pl.:

(78) a. Büszke volt arra, *hogy elsőként ért a célba.*
b. Abban, *hogy nagy sikert arattak,* biztosak a fiúk.

A ragos vonzatok szerkezetét pedig az alábbi ágrajzzal adtuk meg:

(79)

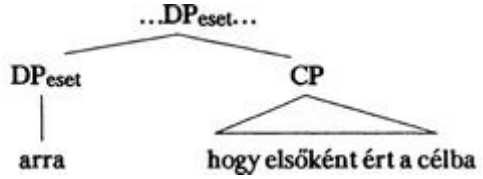

Az alárendelt mondat természetesen kimozdulhat a DP-ből és a főmondatának a végén is megjelenhet, mint arról e fejezetben beszéltünk:

(80) a. *Arra* volt büszke, *hogy elsőként ért a célba.*
b. *Abban* biztosak a fiúk, *hogy nagy sikert arattak.*

Az azonban nem fordulhat elő, hogy a HKM két határoló csomópontot is keresztezzen egyetlen mozgatási művelet során. Az alábbi példákban a HKM mozgatása a szomszédossági feltételt szegte meg, s (81a-b) ezért nem grammatikus.

(81) a. *Megmutatta az *arra* büszke versenyzőt, *hogy elsőként ért a célba*
(vö.: az elsőségére büszke versenyzőt)
b. *Ma jönnek az *abban* biztos fiúk, *hogy nagy sikert arattak*
(vö.: a nagy sikert aratott fiúk)

Kijelentésünket az alábbi, mindkét szerkezetre egyaránt érvényes ágrajzon tudjuk igazolni:

(82) ***HKM mozgatása a szomszédossági feltétel megsértésével, I:***

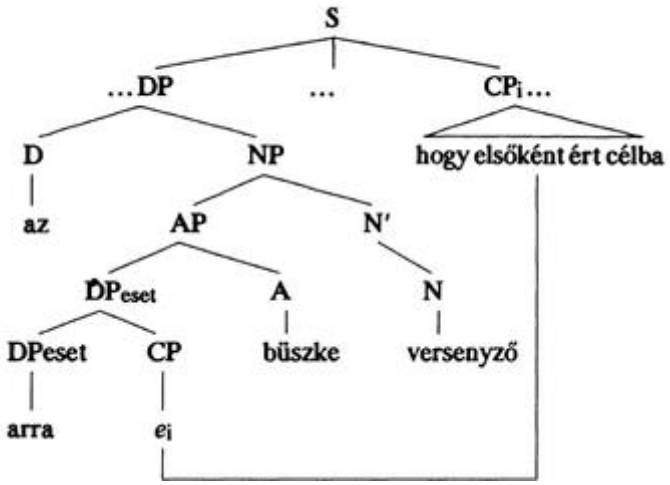

Mint látható, a (*CP*-vel jelölt) *hogy* kötőszós mellékmondat két DP csomópontot kell hogy keresztezzen, míg a felszíni szerkezeti helyére megérkezik, és a köztes DP-ben nincsen számára szabad hely, ahol útközben megállhat.

Az a kérdés is felvetődhet, hogy akkor miért nem lehetségesek az olyan szerkezetek, melyekben a HKM eredeti helyén van, mint a (83a–b)-ben.

(87) a. *az *arra, hogy elsőként ért a célba,* büszke versenyző
b. *az *abban, hogy nagy sikert arattak,* biztos fiúk

Itt valószínűleg egy olyan szabályosságról van szó, amely a magyar nyelv általános S-O-V típusával áll összhangban, vagyis avval, hogy a magyarban a mondatnál kisebb összetevők általános sorrendje olyan, hogy a lexikális fej jobbra van a bővítményektől és az őt módosító szabad szintagmáktól, tehát **a szerkezetek általában balra ágaznak el**.

(86) ***Balra ágazó szerkezet:***

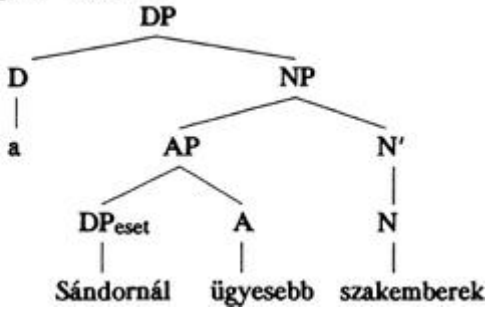

(Megjegyezzük, hogy bár feje a DP-nek, a D nem a szerkezet jobb szélén helyezkedik el, ez nem érinti fejtegetésünket, mivel a D nem lexikális, hanem **funkcionális kategória**.) A (84)-féle szerkezetbe a *Sándornál* főnévi csoport helyébe nem tehetünk egy DP + (vonatkozó) mellékmondatból álló kifejezést:

(85) a. **A *Sándornál* ügyesebb szakembereket hívtuk meg a díjkiosztásra.**
<alapmondat>
b. ***A *Sándornál, aki itt dolgozik*, ügyesebb szakembereket hívtuk meg a díjkiosztásra.** <DP + nem korlátozó VM>
c. ***Az *annál a fiúnál, aki itt dolgozik*, ügyesebb szakembereket hívtuk meg a díjkiosztásra.** <DP + korlátozó VM>
c. ***Az *annál, mint a barátod*, ügyesebb szakembereket hívtuk meg a díjkiosztásra.** <névmás+VM>

A mellékmondat (=CP) mindegyik esetben jobbra ágazik el egy balra ágazó szerkezeten belül. Ezt alább a (85b) mondat ábrázolásával illusztráljuk

(86) ***Jobbra ágazó szerkezet balra ágazáson belül:***

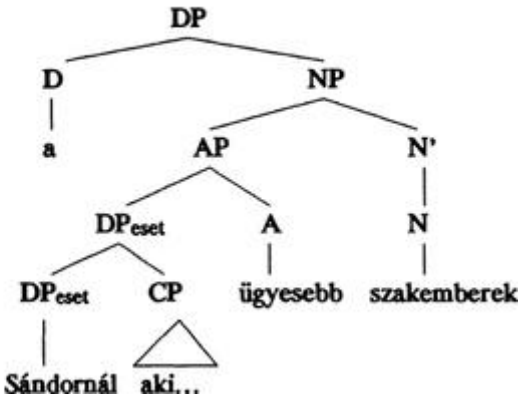

Elképzelhető tehát, hogy amit a magyar nyelv szabályai megtiltanak, az ez a konfiguráció, vagyis, hogy nem lehet egy jobbra ágazó mellékmondat egy balra ágazó szerkezetben, hiszen maguknak a (86) szerkezeteknek az X-vonal elmélet értelmében a grammatika egyéb szabályai szerint létre lehet jönniük, és ha már létrejönnek, ilyennek kell lenniük.

Végül még egy szerkezetet kell megemlítenünk, amelyből a *hogy* kötőszós mellékmondatot nem lehetséges kimozdítani:

(87) a. **Az *azt, hogy ők mennyire okosak*, túl gyakran emlegető emberekkel (nem szeretünk társalogni)**
b. ***Az *azt* túl gyakran emlegető emberekkel, *hogy ők mennyire okosak* (nem szeretek társalogni)**

Ha (87a) szerkezetét megadjuk, világosan láthatjuk, hogy az *azt* mellett külön összetevőt alkotó HKM-nek ahhoz, hogy az egész főnévi csoporton kívülre kerülhessen, két határoló csomópontot kell kereszteznie: a főnévi fejet módosító S-t, és magit az egész főnévi csoportot uraló DP-t:

(88) *HKM mozgatása a szomszédossági feltétel megsértésével, II:*

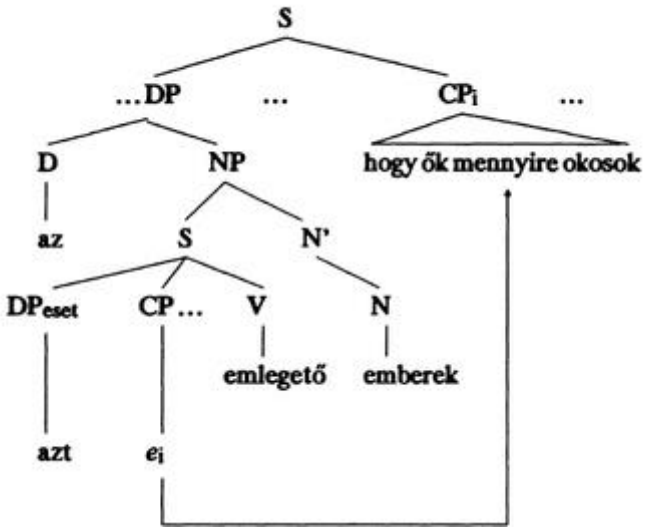

5.8. Összefoglalás

A vonatkozó és a *hogy* kötőszós mellékmondatok a **fejükkel vagy utalószavukkal együtt** a magyar mondat releváns pozíciói közül a csillaggal megjelöltekben nem, a '%' szimbólummal jelzettekben bizonyos korlátozásokkal, a jelöletlenekben szabadon fordulhatnak elő:

(89)

I	%II	%III	*IV	*V	VI
topik	*is*-es kifejezés	univerzális kvantor	fókusz	ige	ige mögötti pozíció(k)

Amikor az alárendelés a **fejétől vagy utalószavától el van szakítva**, akkor általában két helyen jelenhet meg: a mondat bal vagy jobb szélén. A mondat **jobb szélére áthelyezéssel**, vagyis mozgatással kerülhet, méghozzá a független alárendelésekével megegyező pozícióba:

(90) *A mondatáthelyezés utáni szerkezet:*

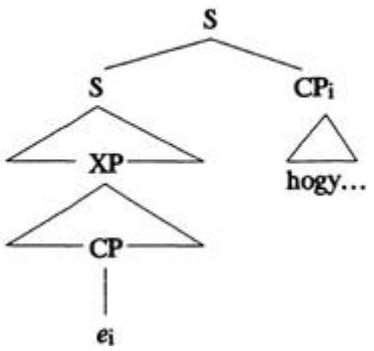

Ilyenkor az alárendelt mondat feje vagy utalószava a (89) táblázatban felsoroltak közül (természetesen az *ige* kivételével) bármelyik sorrendi helyet elfoglalhatja. Az expletivumként működő utalószó pedig a szemantikai értelmezés számára mutatja, milyen olvasatot (topik, kvantor, fókusz stb.) kell a vele összeindexelt alárendelt mondathoz rendelni. Ezt **a logikai komponens** (LK) oly módon hajtja végre, hogy **az alárendelt mondatot az utalószó mellé mozgatja**, az expletivum–argumentum láncok általános tulajdonságainak megfelelően.

(91) a. *Felszíni szerkezet:* b. *LK-szerkezet:*

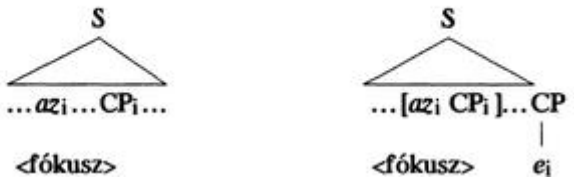

A főmondat bal vagy jobb szélén álló *hogy* kötőszós mellékmondatnak ige mögötti helyzetben **személyes névmási utalószó** is lehet az expletivuma (pl. *gondolt rá, hogy…*); ha az nominativusban vagy accusativusban áll, *pro* alakú, más szóval fonetikailag üres is lehet (pl. *nem gondolta pro, hogy* …). A különbség a mellékmondat két helye között az, hogy míg **a bal szélen álló HKM nem mozgatással kerül felszíni helyére**, hanem 'eleve', a kiinduló szerkezetben is ott van és a névmás anaforikusan utal reája (ezt jelzik az indexek alább), addig a főmondat jobb szélére a HKM mozgatással is kerülhet.

(92) *A bal oldali HKM-et tartalmazó mondatok szerkezete:*

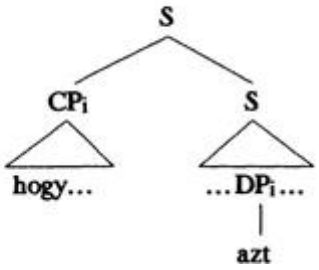

Az igék egy jelentős csoportja **a HKM utalószavát igemódosítójában tartalmazza**, ha a főmondat semleges értelmű és hangsúlyozású. Az utalószó sokszor két alakban fordulhat elő: a szokásos *az* mellett az *úgy* használatát különféle szempontok befolyásolhatják, pl. a semleges/fókuszos mondat (pl. *azt* /**úgy ANDREA hiszi, hogy* …), vagy a faktív/nem faktív olvasat közötti disztinkció (pl. *azt/úgy tudja, hogy…*).

Az alárendelések általában **nem kerülhetnek a mondat fókuszának a pozíciójába:** ezt a tilalmat a fonológiai komponensben működő szabályokkal és elvekkel magyaráztuk, mivel a szintaxisban (vagy a kiinduló szerkezetben, vagy pedig a logikai komponensben) a fej/expletivum + alárendelés típusú kifejezések egyetlen összetevőben lehetnek. Ha az alárendelt mondat a fókuszban lévő fej/expletivum mellett lenne a fonológiai komponensben, akkor nem lehetne eleget tenni annak a kívánalomnak, hogy

a főmondat fókusza és ragozott igéje egyetlen fonológiai összetevőben (az ún. Fonológiai Csoportban) legyen.

(93) a. *[$_{PPh}$ ''Mariann] [$_{PPh}$ ''*ott*$_{+f}$] [$_{PPh}$ ahol ''mindenki$_{+f}$ ^{0}vásárol ^{0}*szereti* 'megvenni a 'ruháit]

b. [$_{PPh}$ ''Mariann] [$_{PPh}$ ''*ott*$_{+f}$ ^{0}*szereti* 'megvenni a 'ruháit] [$_{PPh}$ ahol ''mindenki$_{+f}$ ^{0}vásárol]

Az alárendelések mozgatására ugyanazok a megszorítások vonatkoznak, mint más kategóriákra, vagyis a **szomszédossági feltétel** hatálya alá esnek. Ez kimondja, hogy semmilyen szintagmát sem lehet egy mozgatással két határoló csomóponton (azaz S-n vagy DP-n) keresztül mozgatni.

5.8. Felhasznált irodalom

A mondatáthelyezésre l. Emonds, Joseph: *A transformational approach to syntax* (New York, 1976); a magyarban É. Kiss Katalin: *A magyar mondatszerkezet generatív leírása* (Bp. 1983) és *Configurationality in Hungarian* (Bp. 1987a). Az expletivum—argumentum lánc tulajdonságai N. Chomsky: *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use* (New York, 1986b) művéből származak. É. Kiss: Structural relations in Hungarian, a 'free' word order language, *Linguistic Inquiry* 12. (1981), 381–416, írta le először a bal oldali kihelyezés jellemzőit. Az itt alkalmazott fonológiai elemzés alapja Marina Nespor és Irene Vogel: *Prosodic Phonology* (Dordrecht, 1986); valamint a magyarra vonatkozóan Irene Vogel és Kenesei: The interface between phonology and other components of grammar, *Phonology* 4. (1987), 243–263.

6. Az alárendelt mondatok egyéb szerkezeti és jelentéstani problémái

Ahhoz, hogy az alárendelt mondatok leírásának kérdéseit, ha teljességükben nem is, de legalább átfogóan tárgyalhassuk, számos olyan témakörrel kell még foglalkoznunk, amelyek nem rendeződnek maguktól nagyobb egységekbe. E tárgykörök jelentőségüket egyrésztaz itt alkalmazott grammatikai keretnek és elemzési módszernek köszönhetik, másrészt pedig annak, hogy a hagyományos nyelvtanok is sokszor jelentős teret szánnak rájuk

6.1. A *hogy* kötőszó elhagyásának feltételei

6.1.1. A 'kettőspontos' stílus

Mielőtt a *hogy* törlésének lehetőségeiről beszélnénk, rögzítenünk kell, hogy az, amit az alábbiakban mondunk, csakis olyan szerkezetekre lesz érvényes, amelyekben a HKM szoros szintaktikai kapcsolatban áll a főmondattal. Létezik ugyanis egyfajta 'kettőspontos' stílus, amelyben a tulajdonképpeni HKM valójában vagy szószerinti idézetként áll, vagy pedig — különösen írott szövegben — a *hogy*-ok túlszaporodását meggátlandó olyankor is elhagyjuk a kötőszót, amikor egyébként szükséges volna kitenni, l. pl. (1a–b) A 'kettőspontos' szerkezetek önmagukban is érdekesek lehetnek, mivel a *hogy*-ot még ezen stíluseszközzel sem lehet mindenhonnan elhagyni, l. pl. (l)c., ezekkel azonban itt nem foglalkozunk.

(1) a. **Biztos vagyok benne: a kísérlet sikerült.**
b. **Azt mondani: Rossini nagyobb zeneszerző, mint Mozart, nem vall nagy zenei jártasságra.**
c. **Az a kijelentés, *(hogy) az elnök megbetegedett, elhamarkodott volt.**

A *hogy* kötőszó (vagy ahogy itt nevezzük mondatbevezető, rövidítve: COMP) elhagyásának megkülönböztethetjük (A) külső és (B) belső feltételeit. Az előbbieket egyrészt a főmondat predikátumának és a HKM-nek az egymás közötti kapcsolata szabályozza, az utóbbiakat a HKM belső szerkezeti jellemzői.

6.1.2. A külső feltételek

Az itt felsorolandó esetek mindegyike végső soron egy általános kritériumtól függ, amelyet a következőképpen szoktak megadni:

(2) ***A hogy törlésének általános külső feltétele***
A *hogy* mondatbevezetőt akkor lehet elhagyni, ha azt a főmondat igéje helyesen kormányozza.

A *hogy* ‘helyes kormányzása’ többek között megköveteli, hogy a *hogy*-ot tartalmazó mellékmondat valódi (thematikusan kormányzott) vonzat legyen és hogy az ige testvércsomópontjában helyezkedjen el.

(A) Az idetartozó esetek közül elsőként arra mutatunk rá, hogy **a beágyazó mondat végesalakú** igéje egyértelműen és sajátlagosan kell, hogy megszabja, a kötőszó törölhető-e.

(3) a. Azt *hiszem,* (hogy) rossz az önindító.
b. Azt *tervezi,* (hogy) a nyáron Olaszországba mennek.
c. Azt *nyafogta,* *(hogy) rossz az önindító.
d. Azt *kiabálta,* *(hogy) a nyáron Olaszországba mennek.

A (3c–d) mondatokban kiemelt igéket „beszélésmódot kifejező igéknek” hívják, s ezekről általában felteszik, hogy a mellékmondatot thematikusan nem kormányozzák, tehát nem is tudják helyesen kormányozni a *hogy* mondatbevezetőt.

A beszélésmód-igék nem különböznek az „utalószó nélküli HKM-eket” bevezető főmondati igéktől (l. 4.4.3.), pl. *int, dicsekszik* stb. Érdekes ugyanis, hogy míg a *hogy* elhagyását lehetővé nem tévő „beszélésmód igék” megengedik az alanyi ragozást is HKM mellett, a HKM-et helyesen kormányzó igék (pl. a *mond*) azonban nem.

(4) a. Ernő *nyafogott* /azt nyafogta, hogy a csirkék betegek.
b. Vince *kiabált* /azt kiabálta, hogy nincs senki a szobában.
c. Ernő **mondott*/azt mondta, hogy a csirkék betegek.
d. Vince **állított* /azt állította, hogy nincs senki a szobában.

(B) A *hogy* törlés egy másik esete az, amikor látszólag azonos típusú igék mellett egyszer elhagyható a *hogy*, másszor nem:

(5) a. Azt *hiszem,* (hogy) rossz az önindító.
b. Azt *tervezi,* (hogy) a nyáron Olaszországba mennek.
c. Azt *tudom,* *(hogy) rossz az önindító.
d. Azt *csodálom,* *(hogy) a nyáron Olaszországba mennek.

A *hisz/tervez* nem úgy különbözik a *tud/csodál* igéktől, mint ahogy fentebb az *állít* különbözött a *nyafog*-tól. De figyeljük meg, hogy az (5a–b) mondatokban olyan ‘hangsúlykerülő’ igék vannak, amelyek az inkorporált bővítményükben tartalmazzák az utalószót (vagyis az expletivumot); e mondatok tehát semlegesek, míg az (5c–d)-ben az igéknek nem a hangsúlykerülők osztályába tartoznak, következésképpen nem lehet igemódosítójuk, ennélfogva a mondatok nem is semlegesek az (5c–d) mondatokat leírt formájukban vagy úgy értjük, hogy az utalószó, vagy úgy, hogy az ige van fókuszban. (l. Komlósy fejezet)

Ebből arra következtethetünk, hogy a kötőszó törölhetőségének egyik feltétele az, hogy a beágyazó mondat igéje a hangsúlykerülő osztályból származzon, és az utalószót semleges mondatban az inkorporált bővítményében tartalmazza. Ennek köszönhető, hogy nem találunk olyan törölhető *hogy*-ot

tartalmazó HKM-et, amely nem vonzat. Bár legtöbbször tárgyas szintagmákból származó HKM-ekből lehet elhagyni a *hogy* mondatbevezetőt, olyan példák is vannak, amikor **nem tárgyi utalószavas HKM-ben** található:

(6) a. *Arra* gondolt, (hogy) jó lenne már lepihenni. <ragos DP>
b. *Úgy* látszik, (hogy) elromlott az önindító. <alany>

(Ha az *úgy*-ot *az*-ra cseréljük (4b)-ben, a mondat elveszti semleges hangsúlyozását, és vagy az *az*-t, vagy a *látszik*-ot kell fókuszként értelmezni.) Érdemes megemlíteni, hogy az alanyi utalószavak az inkorporált bővítményben kötelezően *úgy*-ra váltanak át. Ezt esetenként tárgy vagy — ritkán — más esetű vonzatoknál is megfigyelhetjük

(7) a. *Azt* tudom, *(hogy) csodálod Picassót.
b. *Úgy* tudom, (hogy) csodálod Picassót.
c. *Arra* emlékezett, *(hogy) tavaly megkapta a Becsületrendet.
d. *Úgy* emlékezett, (hogy) tavaly megkapta a Becsületrendet.

Természetesen e mondatpárok között is érvényes, amit fentebb mondtunk a semleges és jelölt értelmezés kívánalmairól. (Az *az* és *úgy* közötti különbségre, különösen az értelmezésük szempontjából, vö. még az 5.4.2. fejezetet.)

Az azonban nem elég, hogy az utalószó az inkorporált bővítményben legyen, vö.: *Azt akarom, *(hogy) Péter végre tudomásul vegye a feladatát*. Valószínű, hogy itt az alárendelt mondatbeli igemód akadályozza meg a *hogy* elhagyását — ez viszont már a belső feltételek közé tartozik.

A fókuszos és a semleges olvasatú főmondatok különbözősége a mellékmondatukbeli *hogy* törlését illetően feltehetőleg arra vezethető vissza, hogy a fókuszos mondat ragozott igéje más pozíciót foglal el, mint a semlegesé, vagyis — annak ellenére, hogy látszólag közvetlenül a HKM előtt van — nem a HKM testvércsomópontjában található.

(C) A *hogy*-törlés következő, már nem a főmondati ige lexikai jellemzésétől függő feltétele az, hogy a beágyazó mondatban a HKM-nek közvetlenül a véges alakú ige mögött kell elhelyezkednie, vagyis az igének a HKM-et nemcsak kormányoznia kell, hanem szomszédosnak is kell lennie vele.

(8) a. *János azt *hitte* tegnap, *rossz az önindító.*
b. *Azt tegnap *hitte* János, *rossz az önindító.*
c. *János tegnap *hitte* azt, *időben érkezett.*

(Megjegyezzük, hogy (8a) azért tűnik elfogadhatóbbnak (8b–c)-nél, mert esetében a ‘kettőspontos’ olvasat lehetséges, hiszen semleges mondat; (8b–c) azonban fókuszos, s ilyenkor nincs mód a *hogy* elhagyására.)

Ha a HKM a főmondat bal szélén, független alárendelésben található, akkor, mivel nem szomszédos az igével, a *hogy*-ot nem lehet elhagyni:

(9) a. ***(Hogy)** rossz az önindító, azt csak a szerelő hiszi.
b. ***(Hogy)** a nyáron Olaszországba utaznak, azt mások is tervezik.

(D) Ha a főmondat igéje tagadva van és a vonzataként megjelenő HKM közvetlenül követi, a HKM-ből ilyenkor sem lehet törölni a kötőszót:

(10) a. A szerelő *nem* hitte, *(hogy) rossz az önindító.
b. *Nem* tervezzük, *(hogy) idén Olaszországba utazunk.

Ha az ige tárgyas ragozásban van, de nincsen a mondatban kitett accusativusi DP, akkor az esetet hordozó expletivum fonetikailag üres személyes névmásként, azaz *pro* alakban van jelen, mint azt a 4.4 részfejezetben kifejtettük. Tehát a (10) mondatok szerkezete akár (11) is lehet:

(11) *HKM tagadott főmondatban kitett utalószó nélkül: egy lehetséges szerkezet*

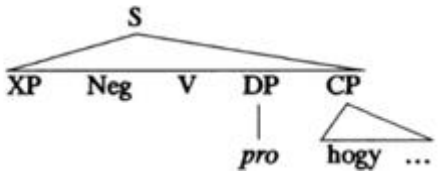

Ekkor ismét az a feltétel nem teljesülne, amely szerint a HKM-nek szomszédosnak kell lennie az őt kormányzó igével. Azt azonban nem tudjuk szavatolni, hogy (az ige mögött egyébként is szabad szórendben elhelyezkedő összetevők sorában) a *pro* pontosan az ige és a HKM között jelenjen meg, és például ne a HKM mögött. Mivel tehát azt nem állíthatjuk, hogy az ige és a HKM el van választva egymástól, a (10)-ben megadott példáknál is csak arra hivatkozhatunk, hogy a főmondatnak a *hogy* törölhetősége esetén semlegesnek hangsúlyozásának (s ezért semleges olvasatúnak) kell lennie, ezt azonban a tagadószó nem teszi lehetővé, tehát lehetséges, hogy a főmondati ige itt is más helyen található, mint a semleges mondatban.

(E) **Nem végesalakú igék melletti** HKM-ből sem lehet elhagyni a *hogy* mondatbevezetőt:

(12) a. Butaság volt [$_{IP}$ azt hin*ni*, *(hogy) elromlott az önindító]
b. [$_{IP}$ Azt gondol*va*, *(hogy) a nyáron Olaszországba utaznak] bérbe adta a lakását.

Az infinitivusos tagmondat önmagában nem jelölt vagy semleges; többnyire csak a beágyazó mondatban létezik ilyen alternatíva, tehát azt a feltételt, hogy a HKM semleges (tag)mondatban legyen, eszerint nem lehet teljesíteni.

(F) Mivel a *hogy* törlést csak bizonyos igék teszik lehetővé, magától értetődik, hogy mindazokban az esetekben, amikor a **főmondati predikátum, amihez a HKM csatlakozik, nem ige**, vagy a HKM-nek lexikális (főnévi) feje van, a mondatbevezető elhagyása fel sem merülhet.

(13) a. *Érdekes*, *(hogy) Péter pont most betegedett meg.
b. Megerősödött benne a *hit*, *(hogy) érdemes küzdeni.

6.1.3. A belső feltételek

(A) Az első, amelyet a belső feltételek között említünk, a *hogy*-törlést megakadályozó összes külső korlátozást érvényteleníthet. Ha ugyanis az alárendelés kérdő tagmondat, akkor a *hogy*-ot a HKM-nek szinte bármilyen helyzetében el lehet hagyni.

(14) a. *Nem* tudhatjuk azt, *(hogy)* Bandiék miért Olaszországba akarnak utazni. <tagadott főmondatban>
b. *(Hogy)* Bandiék miért pont Olaszországba akarnak utazni, (azt) nem sikerült megtud*ni*. <bal oldalon + inf.>
c. Felmerült *a kérdés*, *(hogy)* ki a felelős. <DP-ben>
d. *Kíváncsi* vagyok, *(hogy)* rossz-e az önindító. <melléknév>

A legegyszerűbb magyarázat, amit e jelenségre javasolhatnánk, de elfogadtatni nem tudnánk, az volna, hogy a kérdőszót (hozzáértve az *e* kérdő simulószót is) és a mondatbevezetőt valamilyen módon összefüggésbe hoznánk egymással, amihez arra lenne szükség, hogy a kérdőszó közvetlenül a CP alatti valamelyik pozícióban legyen a levezetés valamelyik fázisában. Ez azonban a magyarban különböző okok miatt nem valósulhat meg.

Mivel a kérdő alárendelt mondat mondatbevezetője (= COMP) mindig meg van jelölve a kérdésre akár az őt kormányzó régens jóvoltából (l. (14a, c), d.), akár szabadon (l. (14b)), azt tesszük fel, hogy a kérdő jellegű COMP két formában jelenhet meg: (a) *hogy* mondatbevezetőként, vagy (b) mint fonetikailag üres elem. Ez nem ugyanaz, mint a *hogy* törlése, mivel a nem kérdőmondat COMP-ja mindig *hogy* alakú, sohasem eleve fonetikailag üres, és törléséhez (többek között) a kormányzó szomszédossága szükséges feltétel.

A (14c–d) egy változatával, azzal, amikor az alárendelt mondat a főmondat balszélén helyezkedik el, már foglalkoztunk az 5.3.1 részben. Mivel ott megállapítottuk, hogy alárendelés csak akkor lehet e pozícióban, ha a főmondatban van (kitett vagy fonetikailag üres, *pro* alakú) anaforikus névmás, s a (14c–d)-ben ilyen nem lehet, természetesen a *hogy* nélküli változatuk sem lehet jól formált.

(15) a. *Hogy/*Ø ki a felelős, felmerült a kérdés.
b. *Hogy/*Ø rossz-e az önindító, kíváncsi vagyok.

(B) Egy másik feltétel, amely az alárendelt mondaton belülről szabályozza a kötőszó törölhetőségét, **egyes alárendelő kötőszók egymás melletti előfordulásakor** lép működésbe. Ha ugyanis valamely főmondaton belül egy beágyazott mondat élén egy újabb beágyazott mondat van, ez utóbbinak a kötőszava bizonyos esetekben lehetővé teszi a fölötte lévő beágyazott mondati kötőszó elhagyását:

(16) a. Biztosak vagyunk benne, *(hogy) akár* győzünk, akár nem, ráfizetünk a versenyre.
b. Tudomására jutott, *(hogy) ha* Péter nem érkezik meg, bajban leszünk.

A (16b) különbözik azoktól az — esetenként fonetikailag üres, azaz *pro* — alanyi vagy tárgyi utalószóval kísért alárendelésektől, amelyeket az 5.4.1 részben látszólagos feltételes mondatoknak neveztünk. Ezekben a ma már egybeírt *hogyha* kötőszó első fele általában mindig elhagyható.

(17) a. Szeretném (azt), *(hogy)ha* egyszer nem aludnál munkaidőben.
b. Jó lenne (az), *(hogy)ha* holnapra meggyógyulna.

Természetesen nem minden alárendelő kötőszó mellől hagyható el a fölöttes beágyazott mondatban lévő *hogy*.

(18) a. Biztosak vagyunk benne, *(hogy) *mivel* Péter mindig munkaidőben alszik, előbb-utóbb kiteszik a szűrét.
b. Emlékezett, *(hogy) *bár* a könyvek ára emelkedett, a honoráriumok változatlanok maradtak.
c. Megértette, *(hogy) *aki* másnak vermet ás, maga esik bele.

Elhagyható továbbá a *hogy* a *mikor, amint, habár, bármi* (*bárki* stb.), *vagy* (… *vagy*) stb. előtt, de általában nem a vonatkozó névmások és a *jóllehet, ugyan, miután* stb. mellől.

(C) A *hogy*-törlés utolsó belső feltétele az alárendelt mondat modalitásának a függvénye. Amennyiben a kötőszót tartalmazó mondat felszólító módban van, a *hogy*-ot el lehet hagyni. Nem minden *-j* módjelet tartalmazó igealakot tudunk azonban felszólító módúnak tekinteni. Ennek további feltétele ugyanis az, hogy az (esetleges) igekötő ugyanúgy mozduljon el az ige mögé, mint ahogy az a főmondati felszólításban is megtörténik. Ha a *-j* módjelet tartalmazó igétől az igekötő nem válik el, az igealak kötőmódúnak tekinthető. Kötőmódot természetesen csakis alárendelt mondatokban találunk. Vessük össze a (19) kötőmódú és a (20) felszólító módú alárendelt mondatokat:

(19) a. Nem szükséges, hogy *elmenjen*/**menjen el.*
b. Azért jött ilyen későn, hogy *elkerülje* /**kerülje el* a torlódást.
c. Megérdemelte, hogy a kitüntetést végre *megkapja* /**kapja meg.*

(20) a. Megparancsolták, hogy a hajtók *fogják körbe*/**körbefogják* a tisztást.
b. Azt ajánlom, (hogy) *vizsgáljuk meg*/**megvizsgáljuk* az ügyet alaposan.
c. Az a kérésem, (hogy) *próbáljatok meg*/**megpróbáljatok* türelmesebbek lenni.

Mint látjuk, a (19) mondatok a fordított sorrendű igekötős igéket nem tűrik el; a (20) mondatok viszont egyenes szórendű igekötős igékkel lennének rosszak. Ugyanakkor a *hogy* kötőszót — ha egyáltalán — csakis az utóbbiakból lehet elhagyni, méghozzá ha a véges alakú ige közvetlenül követi a mondat beveztőt. (Kérdéses persze, vajon nem az előbbiekben említett ‘kettőspontos stílus’ befolyásával van-e

itt dolgunk. A kétségek eldöntésére azt a próbát javasolhatjuk, hogy vizsgáljuk meg: van-e érzékelhető szünet a főmondat és az alárendelt mondat határán. Ha ugyanis a kötőszót a kettőspont ‘helyettesíti’, akkor mindig tapasztalható egy rövid szünet, mintegy az idézet helyét, az ‘idézőjelet’ kiemelendő, pl. *Azt gondolta: van még idő*. Véleményünk szerint a (20b–c) példákban ilyen szünet nem szükséges.)

6.1.4. A HKM modalitása

Az alárendelt mondat modalitása természetesen mindig a mondatot — végső soron — vonzatként meghatározó főmondati összetevőtől, azaz egy lexikális elemtől függ. Így tehát vannak olyan igék, melléknevek, főnevek és utalószók, amelyek kizárólag kijelentő módú HKM-mel állhatnak, pl.: *ábrándozik, aggódik, álmodik, elképzel, fél, gyanakszik, hisz, kifogásol, remél* stb.; *álláspont, elv, diagnózis, esemény, feltevés, tény, tevékenység* stb.; *csodálatos, gyanús, szép, bizonyos, lehet* stb.; *annyi, olyan* stb. + kijelentő módú ige.

Mások csak felszólító módú HKM-mel járhatnak együtt, pl. *ajánl, biztat, javasol, parancsol, utasít* stb.; *intelem, kérés, tanács* stb. Ez az osztály megfelel a beszédaktus-elméletben ‘direktív’ igéknek nevezett csoportnak.

Végül a harmadik csoport kötőmódot követel meg az alárendelt mondatban, pl.: *megenged, rávesz, késztet, megérdemel* stb.; a negatív jelentéstartalmú igék, pl.: *tilt, akadályoz, gátol, ellenez, elmulaszt, lebeszél* stb.; a célhatározói *azért*; a melléknevek közül pl. az *alkalmas, hajlandó, méltó*; valamint az *annyi, olyan* utalószók + felszólító módú ige; végül az *ellen* névutót tartalmazó utalószók.

Megemlítjük még, hogy a *helyett* és a *nélkül* névutós utalószók alárendelt mondataiban feltételes módot találunk. Érdemes felfigyelni arra, hogy noha a kijelentő módú alárendelések nem mindig faktuálisan megtörtént/megtörténő cselekvésre/eseményre utalnak, a felszólító, kötő- és feltételes módú alárendelések kivétel nélkül mindig utóidejű (azaz jövőidejű) vagy irreális propozíciókra vonatkoznak. Sőt ha az első csoportba tartozó igét tagadunk, a szokásos kijelentő mód helyett sokszor a kötőmódot vagy a feltételes módot találjuk jogosultabbnak. A modalitás tehát a faktualitás ‘felfüggesztésének’ egyik jelentékeny eszköze.

6.1.5. A HKM mondathatározóval

A közelmúlt egyik érdekes fejleménye az olyan HKM-ek megjelenése a fesztelen beszédstílusban, amelyeket nem a magyarban (és más nyelvekben) ismert és megszokott lexikai kategóriák (ige, főnév vagy melléknév), hanem módhatározók, pontosabban mondathatározói értelmű határozók vezetnek be.

(21) a. *Természetesen,* hogy a barátaimat meghívtam.
b. *Nyilvánvalóan,* hogy az ablak nyitva maradt.
c. *Valószínűleg,* hogy sokan akarják látni a tűzijátékot.
d. *Egyébként,* hogy Bozsikot is ez ütötte el a jobb eredménytől.

Arról, hogy más (idő, mód stb.) határozók e szerepben nem tűnhetnek fel, igen egyszerűen bizonyosodhatunk meg: csupán ki kell cserélni a fenti példák első szavait a *gyakran, teljesen* vagy *mindenáron* határozókra (amelyek egyébként jelentésükkel összeférnek a HKM-ekkel, s látjuk, hogy a HKM-ek előtt ezek használhatatlanok.

Megpróbálhatnánk e szerkezeteket úgy elemezni, hogy 'kivonjuk' belőlük a határozói jegyeket, vagyis úgy kezeljük őket, mintha a határozók (az *egyébként* kivételével) 'Valójában' melléknevek volnának, hiszen az értelmük nem változnék. De eltekintve attól, hogy a (21d)-t semmiképpen sem tudnánk 'melléknevesíteni'(l. (22d)), az is gondot okoz, hogy a (21) mondatokat képtelenek vagyunk a jelentől eltérő bármely más időre érteni, egyáltalán, bármit elhelyezni a bevezető határozószók mellett (l. (23)).

(22) a. (Az) *természetes,* hogy a barátaimat meghívtam.
b. Az *nyilvánvaló,* hogy az ablak nyitva maradt.
c. *Valószínű,* hogy sokan akarják látni a tűzijátékot.
d. *Az *egyébként,* hogy Bozsikot is ez ütötte el a jobb eredménytől.

(23) a. **Természetesen* volt, hogy a barátaimat meghívtam.
b. **Nyilvánvalóan* lehet, hogy az ablak nyitva maradt.
c. **Valószínűleg* lesz, hogy sokan akarják látni a tűzijátékot.
d. **Egyébként* is, hogy Bozsikot ez ütötte el a jobb eredménytől.

A *természetesen, hogy …* típusú szerkezetek tehát nem illenek bele a régens—vonzat fajtájú HKM-es kifejezésekbe. Ezek után nem marad más hátra, minthogy a bennük lévő határozót ne fejként, hanem SPEC-ként, méghozzá a főmondati CP kategória SPEC-je ként elemezzük:

(24) A *természetesen, hogy…* típusú szerkezet:

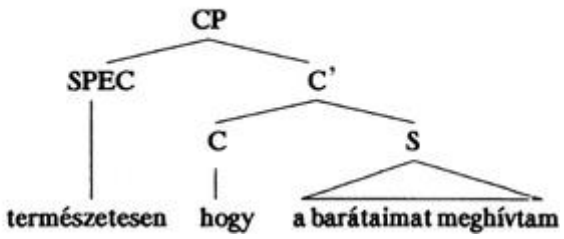

Eszerint mindazok a beszélők, akik a *természetesen, hogy …* típusú szerkezeteket használják, azt úgy értelmezik, hogy rövidebb változatuk (l. (25)) a *hogy* törlésével áll elő. Ez a feltevés ad magyarázatot arra, hogy miért itt kerítettünk sort ezeknek az igencsak sajátos konstrukcióknak a tárgyalására.

(25) a. *Természetesen* a barátaimat meghívtam.
b. *Nyilvánvalóan* az ablak nyitva maradt.
c. *Valószínűleg* sokan akarják látni a tűzijátékot.
d. *Egyébként* Bozsikot is ez ütötte el a jobb eredménytől.

6.2. A korlátozó és a nem-korlátozó vonatkozó mellékmondatok

A módosító kifejezések szemantikailag kétféleképpen kötődhetnek a módosítottakhoz:

a. lényeges információt adnak, **a módosított kifejezéstől meghatározott denotátumhalmazt a módosítóban jelölt tulajdonságok korlátozzák;**
b. mellékes, lényegtelen vagy további információt adnak, **a módosított kifejezés által megnevezett denotátumhalmazt nem korlátozzák**.

Melléknévi példával élve, az alábbi mondatban szereplő *a becsületes belgák* nominális szintagma kétértelmű: *A becsületes belgák a kormány ellen szavaztak*. Az első, **korlátozó értelemben** a belgák közül nem mindegyik becsületes; aki viszont az, az a kormány ellen szavazott. A második, **nem-korlátozó értelemben** minden belga becsületes és mindegyik belga a kormány ellen szavazott. Van ugyan némi fonológiai segédeszköz annak megállapítására, hogy mikor melyik értelemben használjuk a jelzős kifejezést (a korlátozó szerkezetben a főnév lehet hangsúlytalan, míg a nem-korlátozóban nem), ez azonban nem általános szabály, s ezért az esetek jórészében a szövegkörnyezetnek, vagy a hallgató egyéb ismereteinek kell feloldani a kétértelműséget.

A vonatkozó mellékmondatok önmagukban nem adnak segítséget az ilyen kétértelműségek eldöntéséhez, hiszen a vonatkozó névmások a magyarban — szemben több más nyelvvel — nem különböznek a korlátozó (*K*) és a nem-korlátozó (*NK*) használatban. Viszont ha mutató névmási utalószó van a főmondatban, akkor általában korlátozó értelemre gyanakodhatunk:

(26) a. **A mentőautó, amely a kórházba szállítja a beteget, a ház előtt áll. <K/NK>**
b. ***Az* a mentőautó, amely a kórházba szállítja a beteget, a ház előtt áll. <K>**

A (26)a mondatot mind korlátozó, mind nem-korlátozó értelemben érthetjük, a (26b)-t azonban kizárólag korlátozóként: nem valamely már korábbról ismert mentőautóról van szó, hanem arról, amelyet az alárendelt mondattal határozunk meg.

Nem-korlátozó vonatkozó mellékmondatot kell használnunk mindazokban az esetekben, amikor a vonatkoztatott kifejezés pontosan megnevezi a denotátumot: tulajdonnévvel (‘valódi’) mutatónévmással stb. Ezeket egyébként a magyar grammatikai hagyomány az ‘értelmező jelzői’ mellékmondatok közé sorolja.

(27) a. **Banglades, amely sokat szenvedett az éhínségtől, … <NK>**
b. **Raoul Wallenberg, aki Budapesten tűnt el, … <NK>**
c. **Ez a könyv, amely új módon tárgyalja a szabadságharcot <NK>**

Itt említjük meg, hogy a kétféle mellékmondat különbségére már felhívtuk a figyelmet a VM-eket tárgyaló fejezetben, l. különösen a 3.3.1. elejét.

Noha általában a korlátozó és a nem-korlátozó vonatkozó mellékmondat vonatkozó névmásai valóban nem különböznek egymástól, egy esetben mégis találhatunk jelentős különbséget. Amikor ugyanis a lexikális fej számnevet tartalmaz, a nem-korlátozó mellékmondatban a vonatkozó névmás többes számban van, míg a korlátozóban egyes számban:

(28) a. A nyolc budapesti Duna-hidat, { amelyek / *amely } a város legszebb díszei közé tartoznak/ik, szimbolikus kapocsnak is tekinthetjük. <NK>

b. Az a nyolc híd { *amelyek / amely } Budapestnél íveli(k) át a Dunát, alig tud megbirkózni a hatalmas forgalommal. <K>

A magyarázat abból a tényből eredeztethető, hogy a korlátozó vonatkoztatásban a vonatkozó névmás és "előzménye" (antecedense)között logikai viszony áll fenn, a fej DP logikai értelemben köti a névmást, míg a nem korlátozó VM-ben egy szokásos DP-koreferencia kapcsolatot találunk, tehát itt a két DP számának is meg kell egyeznie, éppúgy, mint például ebben a mellérendelő összetett mondatban: *Ez a nyolc Duna-híd remekül van megépítve, de tízévenként azért fel kell újítani őket*.

Egy másik különbség abból fakad, hogy a **birtokos szerkezet** már önmagában is eléggé meghatározott, és ezért nem vehet fel korlátozó mellékmondatot. (A birtokos szerkezetről l. a 4. fejezetet; a határozottságáról alább még lesz szó.)

(29) a. *Péter könyve, amelyet tegnap olvastam, érdekes. <K!>
b. *A te kalapod, amelyet elvesztettél, a kukában van. <K!>

A (29) mondatok természetesen csakis korlátozó értelemben rosszak; ha a mellékmondatokat nem-korlátozókként értelmezzük, vagyis ha Péternek csak egyetlen könyve, illetve 'neked' csak egy kalapod van, akkor a mondatok kifogástalanok.

Maga a birtok is lehet korlátozó mellékmondat feje. Ilyenkor a birtokos szerkezet akár ketté is válhat, két külön szintagmára hasadhat; első felében találjuk a dativusraggal ellátott birtokost, második felében pedig a mutató névmást fölvevő birtokot:

(30) a. [Péternek$_i$ az az e_i ötlete, amit tegnap adott elő] érdekes. <egy DP-ben>

b. [Péternek]$_i$ [az az e_i ötlete, amit tegnap adott elő] érdekes. <kettészakítva>

b. [Péternek]$_i$ érdekes [az az e_i ötlete, amit tegnap adott elő. <kettészakítva>

c. Érdekes [az az e_i ötlete e_j] [Péternek]$_i$ [amit tegnap adott elő]$_j$ <kettészakítva VM-áthelyezéssel>

A (30a–b) között csupán a zárójelezés tér el, amivel azt kívántuk illusztrálni, hogy ebben a helyzetben nem tudunk különbséget tenni, vajon egy összetevőben széjjelszakítva találjuk-e a birtokos szerkezetet. Az *i* indexű nyom a birtokos DP eredeti helyét, a *j* indexű a mellékmondatét mutatja.

Mivel a birtokosi DP a szerkezeten belül van eredetileg (l.(31a)), viszont a vonatkozó mellékmondat kívülről csatlakozik a DP-hez (l. 3.3.2), következik, hogy a (30) mondatoknak az az értelme, hogy: 'Péter ötletei közül az, amelyet tegnap adott elő, érdekes'. A *Péter* birtokos DP-nek — egyelőre nem világos okokból — eredeti helyéről el kell mozdulnia, s mert szokásos helyét az *az* utalószó foglalja el, csak a legfelső DP-hez csatolódhat hozzá (adjunkció, l. (31b)).

(31) ***Vonatkozó mellékmondat birtokos szerkezetben***

a. ***kiinduló szerkezet:***

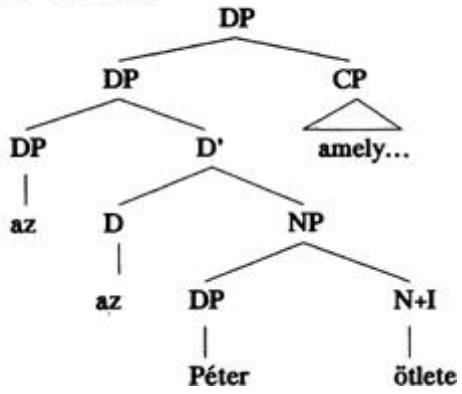

b. ***felszíni szerkezet:***

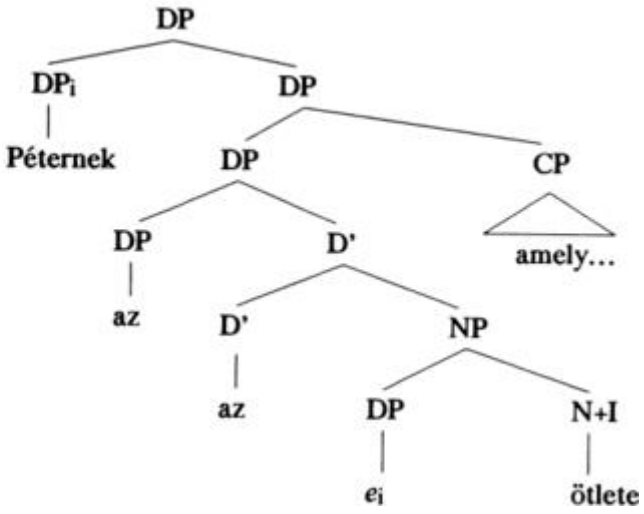

Ha a mellékmondat lenne belül és a birtokos DP kívül, akkor a (30) mondatoknak a következőt kellene jelenteniük: 'A tegnap előadott ötletek közül az, amelyik Péteré, érdekes'.

Meglepő az a különbség, amely a kitett és a rejtett vagy törölt személyes névmási birtokosokat tartalmazó szerkezetek viselkedésében mutatkozik, amikor korlátozó vonatkozó mellékmondatokat vesznek fel. Mint a (29b) példában láttuk a kitett alanyesetű személyes névmási birtokos mellett nem lehet korlátozó mellékmondat. Ha azonban a birtokos személyét és számát csak a birtokon lévő végződés

jelöli, szabadon lehet korlátozó mellékmondatot csatolni a szerkezethez (l. (32a, b)). A kitett birtokos nélküli, tehát a csak végződéssel jelzett birtok természetesen felvehet mutató névmási utalószót a mellékmondat előtt(l.(32c, d)). Végül azt mutatjuk be, hogy a nem névmási birtokoshoz hasonlóan, a névmási birtokos mellett sem lehet *az* utalószót használni (l. (32e, f)).

(32) a. A *pro* kalapja, amelyet elvesztettél, a kukában van.
b. A *pro* diákjaink, akik részképzésre mennek, általában elmaradnak a többiektől.
c. *Az* a *pro* kalapja, amelyet elvesztettél, ...
d. *Azok* a *pro* diákjaink, akik részképzésre mennek, ...
e. **Az* az ő kalapja, amelyet elvesztettél, ...
f. **Azok* a *mi* diákjaink, akik részképzésre mennek, ...

Egyetlen esetben mégis elfogadható a kitett személyes névmási birtokos: ha a vonatkozó mellékmondat nem korlátozó értelemben használatos, s a birtokos is mindenfajta (topik, fókusz) funkciótól mentes, pl. (33a) Hiába próbáljuk ugyanazt az olvasatot erőltetni, nem névmási birtokos esetében mégsem lesz a szerkezet elfogadható, l. (33b)

(33) a. Imádom *azt* a *te* kis helyes kalapodat, amit a Váci utcában vettél!
<utalószó, névmás, NK>
b. *Imádom *azt* a *Betti* kis helyes kalapját, amit ...

6.3. A vonatkozó névmások kiválasztása

A vonatkozó névmások között több különböző szempont alapján kell dönteni. Az egyik átfogó jelentőségű tényező az ember-nem ember közötti választás kritériuma, amely az *aki* és az *amely/ami* között húz vonalat. Egy másik szempont a több példány közüli kijelölés fennállása: ilyenkor tekintet nélkül az előző tényezőre, vagyis az ember-nem ember közötti választási kényszerre, az *amelyik*-et kell használni (l. (34a)). A kijelölés (*KJ*) és a korlátozó vonatkoztatás (*K*) között azonban sokszor annyira elmosódik a határvonal, hogy — valószínűleg épp a korlátozó jelleget hangsúlyozandó — az *amelyik*. főleg a beszélt nyelvben, egyre jobban terjed. Mivel kijelölés elvben csakis korlátozó vonatkoztatás esetében jöhet létre, az *amelyik* használata — legalábbis az irodalmi köznyelvben — nem szokásos a nem korlátozó vonatkozó mondatokban (*NK*). Az alábbiakban jellel a fesztelen nyelvhasználatban gyakran előforduló (de az irodalmiban nem elfogadható) szerkezeteket jelöljük, míg azok előtt, amelyek minden stílusrétegben helytelenek, a szokásos csillag áll.

(34) a. Az a tanár/könyv, amelyik új módon tárgyalja a szabadságharcot, …
<K vagy KJ>
b. *Várady Géza, amelyik új módon tárgyalja a szabadságharcot, …
<NK, +személy>
c.%?A Szovjetúnió, amelyik a csapatait előzőleg kivonta, …
<NK, –személy>
d. %Várady Géza könyve/Ez a könyv, amelyik új módon tárgyalja a szabadságharcot, … <NK, –személy>
e.%?Ez a tanár, amelyik új módon tárgyalja a szabadságharcot, …
<NK, KJ, +személy>
f. *Péter felesége, amelyik gyermekorvos a városi kórházban, …
<NK, +személy>

Tulajdonnévhez általában nem illeszthető *amelyik*-et tartalmazó mellékmondat — bizonyára ugyanazért, amiért általában korlátozó mellékmondat sem, hiszen a tulajdonnév kimerítően meghatározza a személyt vagy tárgyat, akire/amire utal, l. (34b) Az *amelyik*-re vonatkozó szabályok változását mutatja azonban, hogy az élettelen dolgot jelölő tulajdonnevet, illetve mutató névmási determinánst tartalmazó (34c–d) példák manapság már általánosan hallhatók, tehát léteznek, méghozzá nem korlátozó értelemben. Ugyanez a szerkezet, ha emberre utal, már nem annyira elfogadható, l. (34e) Végül a (34f) példában, amikor lehet, nem azért lehet az *amelyik*-et használni, mert a mellékmondat nem korlátozó, hanem éppen azért, mert ilyenkor a mellékmondat szabad vonatkoztatásként működik, nem pedig a birtokos szerkezettel egy szintagmát alkotó mellékmondatként. A (34f) mondatot tehát, amikor ‘nem csillagos’, úgy értjük, hogy ‘Péter felesége, vagyis/pontosabban az a felesége, amelyik a városi kórházban dolgozik, …’

A vonatkozó névmások használata közötti különbségeket már korábban is alkalmaztuk a mozgatással kapcsolatos érvelésben (l. 5.6). Következik az ott elmondottakból, hogy az *aki, ami, amelyik* névmásokkal szemben az *amely* kizárólag lexikális fejet tartalmazó DP-n belüli vonatkoztatásokban jelenhet meg. Az előbbiek természetesen mind a szabad, mind az utalószavas vonatkoztatásokban használhatók.

Van az eddig tárgyalt három szemponton kívül még egy negyedik is; ez az *amely* és az *ami* között dönt mind a korlátozó, mind a nem-korlátozó mellékmondatban. Bár a mai magyar nyelvben az *amely* használati területét mind jobban csökkenti egyfelől az *amelyik*, másfelől az *ami* terjedése, bizonyos esetekben az *amely* megkerülhetetlen. Az *amelyik*-kel szemben — legalábbis az irodalmi nyelvhasználatban — az válik az *amely* előnyére, hogy többes számban is működik (l. (35a)). Az *ami*-t viszont elsősorban nem megszámlálható főnevekre, vagyis anyagnevekre kell alkalmazni (l. (35b)): itt az *amely* ‘túl helyes’ volna. Mihelyt egyedített, különösen pedig ha specifikus dolgokról van szó, az *amely* ebben a stílusrétegben előnyben részesül. Bár a fesztelen beszédben általában minden élettelen tárgyra az *ami* szolgál (l. (35c)), állatokra való utalásra csak az *amely* alkalmas, (l. (35d)).

(35) a. Azok a könyvek, { %amelyikek / amelyek } az asztalon vannak, …

b. A vér, { %amely / ami / %amelyik } az önkéntes véradóktól gyűlik össze, …

c. A ceruza, { amit / amelyet } kölcsönkértél, …

d. Az oroszlán, { *ami / amely } megtámadott,…

A korlátozó és a nem-korlátozó mondatok között az a különbség, hogy a nem élő, specifikus dolgok esetében (l. pl. (35c)), a korlátozókban az *ami* használható, nem-korlátozó mellékmondatokban azonban csak az *amely* a megfelelő. Ezek jobbadán a (művelt) budapesti köznyelv szabályai, részben a nyelvjárási változatok, és főrészt az *ami* és az *amelyik* nagymérvű elterjedése miatt, a fenti bonyolultabb szabályok egyre gyorsabban egyszerűsödnek.

A vonatkozó névmások, illetve a (jelentősen eltérő) nyelvhasználatok közötti különbségeket az alábbi táblázatokban foglaljuk össze:

(36) *A vonatkozó névmások használata az irodalmi köznyelvben (I) és a fesztelen beszédben (F)*

a. *Korlátozó VM-ben*

KORLÁTOZÓ VM	aki		amely		ami		amelyik	
	I	F	I	F	I	F	I	F
személy	+	+	–	+	–	–	+	+
specifikus			+	+	–	+	+	+
anyagnév			–	–	+	+	+	+

b. *Nem korlátozó VM-ben*

NEM KORLÁTOZÓ VM	aki		amely		ami		amelyik	
	I	F	I	F	I	F	I	F
személy	+	+	–	–	–	–	–	+
specifikus			+	+	–	+	–	+
anyagnév			–	–	+	+	–	+

6.4. A mondatra utaló vonatkoztatás

Az előző részben harmadikként említettük meg azt a kritériumot, amely a szerkezeti tulajdonságok alapján választ a vonatkozó névmások között. Ez szabja meg azt is, hogy a mondatra utaló vonatkozó mellékmondatokban az *ami* használata kötelező. Mivel ugyanis ez a mellékmondat nem DP-n belül van, csak az *ami* vonatkozó névmás elérhető a számára. A mondatra utaló vonatkozó alárendelés egyébként csak a főmondat két végén jelenhet meg a független alárendeléséhez hasonló pozícióban.

(37) a. János meggyógyult, *ami még az orvosát is meglepte.*
b. *(És) ami még az orvosát is meglepte*, János meggyógyult.
c. János meggyógyult, *s ez/?az még az orvosát is meglepte.*
d. **(*És) ez/az még orvosát is meglepte*, János meggyógyult.

A főmondatot követő *ami* úgy látszik, a visszautaló *ez* névmás viselkedésével van összhangban. Figyeljük meg azonban, hogy a főmondat előtti *ami* helyére már nem tudjuk elhelyezni az *ez*-t, sőt tulajdonképpen semmiféle névmással nem tudjuk helyettesíteni. (Ismét vigyázzunk, hogy ne a 'kettőspontos stílus' szerint próbáljuk (37d)-t elfogadni.) Mivel pedig a nem-korlátozó vonatkozó mellékmondat nem lehet az antecedense előtt, legalábbis (37b) nem tartalmazhat VM-et. Eszerint az *ami* itt nem más, mint egy, a vonatkozó névmással homonim, előreutalni is képes névmás. Amennyiben (37a) és (37b) egymás változatai, azt kell mondanunk, hogy független alárendelésként csatlakoznak a főmondathoz.

(38) *Mondatra utaló VM: javasolt ábrázolat*
a. *Mondatra utaló VM a főmondat mögött:*

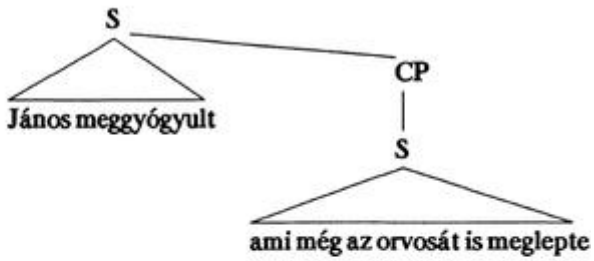

b. *Mondatra utaló VM a főmondat előtt:*

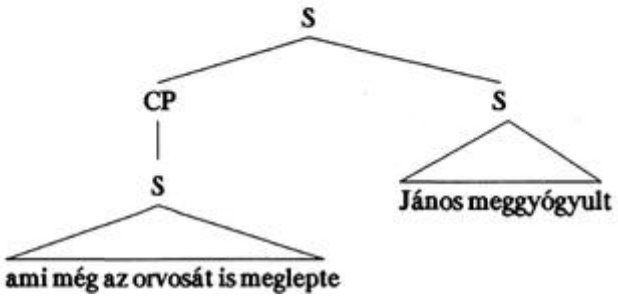

Ha azonban (37a) valóban VM-et tartalmaz, ami elvben lehetséges, hiszen a főmondatot, azaz a lehetséges antecedensét követi, akkor az okoz nehézséget, hogy a szerkezetbe illeszkedése nem lehet azonos a független alárendelésekével, vagyis azzal, amit (38a) mutat. Itt ugyanis az *ami*-nek nincsen olyan összefüggő antecedense, amire utalni tudna.

Ha viszont (38a) helyett (39a)-t részesítjük előnyben, akkor a kötéselvekkel gyűlik meg a bajunk. A (39a) szerkezetben az *ő* személyes névmás nem vezéreli a *János* referenciális DP-t, tehát a kötéselvek teljesülnek és a mondatnak a koreferens értelmezésben helyesnek kellene lennie. De nem az, s ezért — a független alárendeléshez hasonlóan (l. 2.2) — a mondatra utaló VM-et vezérelnie kell a főmondatban lévő DP-knek (itt: az *ő* alanynak). A (39a–b) példamondatban lévő szándékolt koreferenciát tehát csak

úgy lehet kiszűrni, ha a főmondatban lévő *ő* névmás köti, azaz vezéreli a vele *összeindexelt János* DP-t, ez ugyanis ellentmond a C) kötéselvnek („A referenciális DP-nek szabadnak kell lennie.”), s így (39b)-t a grammatika helytelennek minősíti.

(39) a. ***Mondatra utaló VM: a kötéselvek téves ábrázolatban (a koreferencia hiánya nem következik):***

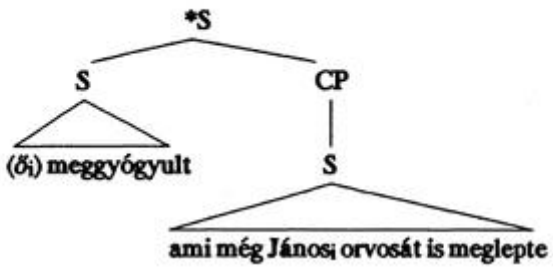

b. ***Mondatra utaló VM: a kötéselvek helyes ábrázolatban (a koreferencia hiánya következik):***

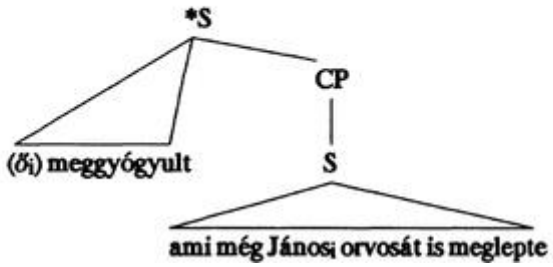

Mivel a kötéselvekhez következetesen ragaszkodtunk, a (38a)–(39b) szerkezetet fogadjuk el a főmondat mögötti, mondatra utaló VM általános struktúrájaként, s a vonatkozó névmás referenciájának a problémáját szemantikai jellegűnek ítéljük.

6.5. Az igeidők viszonya a tagmondatok között

Az indoeurópai nyelvek némelyikével szemben, amelyekben az alárendelt mondatok igeidőit mindig a főmondatéhoz kell viszonyítani, a magyarban az időegyeztetésben egyfajta kettősség mutatkozik.

A vonatkozó mellékmondatokban szereplő igeidők abszolút jelentésben állnak. Más szóval, a vonatkozó mellékmondatban a jelen, illetve a múlt idő a mondat kimondásához képest számított időként jelenik meg, azaz valódi jelen, illetve múlt idő.

(40) a. Az, aki *ismeri* Jánost, nem *bízik* meg benne.
b. Az, aki *ismerte* Jánost, nem *bízott* meg benne.
c. Az, aki *ismeri* Jánost, nem *bízik* meg benne.
d. ?Az, aki *ismeri* Jánost, nem *bízott* meg benne.

Mint látjuk, az alárendelt mondat ideje független a főmondatétól, A (40d) mondat egyébként grammatikailag jól formált, a kérdőjel csupán azt jelzi, hogy a (40a–c) mondatokbeli feltételezett oksági

viszonyt (‘azért nem bízik meg Jánosban, *mert* ismeri/ismerte’) itt nem tudjuk értelmezni, éppen az igeidők abszolút jelentése miatt.

Ez a jelenség nem volna meglepő, ha a *hogy* kötőszós mellékmondatokban nem épp azt vennénk észre, hogy bennük az igeidők relatív jelentésben használatosak. Ezt úgy értjük, hogy a HKM-ekben a jelen idő egyidejűséget, a múlt idő pedig előidejűséget fejez ki, vagyis nem a beszélés idejéhez képest rögzítik a jelölt esemény idejét.

(41) a. János *tudja,* hogy Péter nem *bízik* meg benne.
b. János *tudja,* hogy Péter nem *bízott* meg benne.
c. János *tudta,* hogy Péter nem *bízik* meg benne.
d. János *tudta,* hogy Péter nem *bízott* meg benne.

Ha az adott ige jelen idejű alakja valójában jövő időt (azaz utóidejűséget) fejez ki, ez természetesen az alárendelt mondatra is érvényes.

(42) a. János *tudja,* hogy Péter rövidesen *megérkezik.*
b. János *tudta,* hogy Péter rövidesen *megérkezik.*

A kétféle alárendelés különbségét magyarázhatjuk szintaktikai és szemantikai okokkal is. A szintaktikai indokolást abból vezethetjük le, hogy a vonzat HKM-ek mondatbevezetőjét (COMP-ját) a főmondat végesalakú igéje vezérli, sőt kormányozza, míg a vonatkozó mellékmondatok mondatbevezetőjét csak a fej DP (vagy XP) kormányozza, s mivel a DP és a tagmondathatár is kormányzási korlátnak számít, a VM mondatbevezetőjét a főmondat igéje nem tudja kormányozni. A szemantikai magyarázatot pedig abban kereshetjük, hogy amíg a HKM-ek általában nem arra szolgálnak, hogy előfeltételezéseket fejezzenek ki, pontosabban az, hogy mikor milyen igazságértékkel bírhatnak, a főmondatbeli igétől (vagy más kifejezéstől) függ, addig a vonatkozó mellékmondatok mindig előfeltételezésként vannak jelen a főmondatban, vagyis igazságértékük állandó: mindig igazaknak kell lenniük, akár igaz az egész mondat, akár nem. Eszerint, mivel igazságuk ‘abszolút’, igeidejük is az.

Végül megemlítjük, hogy ugyanilyen okokból a független alárendelések igeideje is mindig független a főmondatétól:

(36) a. Mivel nehéz feladatokat *adtak,* csak holnap *készülök el.*
b. Mivel nehéz *lesz* a vizsga, tegnap sokat *tanultunk.*

6.6. Az alárendelt kérdések szerkezeti tulajdonságai

A magyarban a ‘függő beszéd’ általános kérdései — az előbbiekben tárgyalt igeidőkön túlmenően — nem kínálnak sok szintaktikai érdekességet. Egyedül a függő, azaz pontosabban az alárendelt kérdések köre tarthat számot érdeklődésünkre.

A kétféle főmondati kérdésfajta, a kiegészítendő és az eldöntendő, a kérdőszó jelenlétén/hiányán kívül még abban is különbözik, hogy az utóbbinak sajátos emelkedő-eső hanglejtése van. Alárendelésben

azonban már nem őrzi meg ezt a megkülönböztető hanglejtését, viszont kötelezően föl kell vennie a véges alakú igéjére egy *-e* kérdő partikulát. A kiegészítendő kérdés tulajdonságai (s ezek között is főképpen a szórend) nem változnak meg az alárendelésben.

Mind a kiegészítendő, mind az eldöntendő kérdésben (más korlátozások figyelembevételével, l. pl. 5.5) tetszőleges helyen fordulhat elő az egyébként nem kötelező *vajon* szó, amelyet ezért szabad szintagmának tekintünk. A függő kérdések változatai tehát a következők. (A zárójeles *v* betű a *vajon* egyéb lehetséges helyeit mutatja.)

(44) a. **Kíváncsi vagyok, Jakab mikor jön meg.**
b. **Kíváncsi vagyok, *vajon* Jakab (*v*) mikor jön (*v*) meg (*v*)**

(45) a. **Kíváncsi vagyok, Jakab megjön-e időben a nyitásra.**
b. **Kíváncsi vagyok, *vajon* Jakab (*v*) megjön-e (*v*) időben (*v*) a nyitásra (*v*)**

Amint a kérdőszó helye, az *-e* pozíciója is rögzített: a kérdőszó közvetlenül a véges alakú ige előtt (lényegében a fókusz pozíciójában), az *-e* **kérdőelem** mindig közvetlenül mögötte található, hangsúlytalan simulószóként. Mivel a kérdőszó alárendelt mondatbeli elhelyezkedése nem különbözik a főmondatban elfoglalt helyétől, a továbbiakban nem térünk ki rá.

Az *-e* simulószó főbb tulajdonságait a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. **Az *-e* és a kérdőszó egymással összeférhetetlen**, egyszerre nem fordulhatnak elő:

   (45) ***Nem tudom, Jakab *mikor* jön-*e* meg.**

2. Noha megjelenhet főmondatban is, **az *-e* használata az alárendelt mondatban kötelező**:

   (46) a. **Megjött(-*e*) Jakab?**
   b. **Kíváncsi vagyok, megjött *(-*e*) Jakab.**

3. Szemben a kérdőszókkal, **az *-e* csak véges alakú igéket tartalmazó mondatokban fordulhat elő**, többnyire a véges alakú igéhez csatolva:

   (47) a. A *milyen virágot* szerető emberekkel akarsz találkozni?
   b. *A virágot szerető-*e* emberekkel akarsz találkozni?

   (48) a. **Jenő nem tud [*hová* menni]**
   b. ***Jenő nem tud [menni-*e* (vagy nem menni)]**
   c. **Jenő nem tudja [menjen-*e* vagy ne (menjen)]**

4. Végül — mint a kérdőszavas kérdésekben is — **a *hogy* elhagyása az *-e* mellett minden további nélkül lehetséges** (l. 6.1.3).

Mivel az *-e* csak véges alakú igéhez tehető hozzá, ezért (legalábbis valamilyen szinten) az időjeles mondat INFL összetevőjéhez kell hozzárendelnünk A szakirodalmat követve feltesszük, hogy minden kérdő (tag)mondatban a C (vagyis a mondatbevezető COMP) kategória meg van jelölve egy [+/−Q] jeggyel arra, kérdés-e az illető alárendelt mondat vagy sem. A [+Q] jegyet a mondaton belül valamilyen módon 'engedélyeztetni' kell. Ezt kétféleképpen lehet megvalósítani:

1. ha van a mondatban egy lexikálisan [+q] jegyet hordozó kérdőszó (pl. *ki*) vagy azt tartalmazó kifejezés (pl. *kinek a fia, milyen virág*); vagy
2. ha a mondatban *-e* kérdő simulószó van.

Ami az *-e* partikulát illeti, lényegében két útját látjuk annak, hogy a felszínen látható helyére kerülhessen. Feltehetjük először is azt, hogy a COMP (= C) kategóriában, tulajdonképpen a [+Q] egyfajta morfológiai 'kiírásaként' van generálva. Eszerint a kérdő simulószót tartalmazó mellékmondat szerkezete az alábbi lesz. (Az összetévesztést elkerülendő az elmozdított *-e* nyomát itt *t* betűvel jelöljük

(49) ***Az -e mozgatása alárendelt eldöntendő kérdésben:***

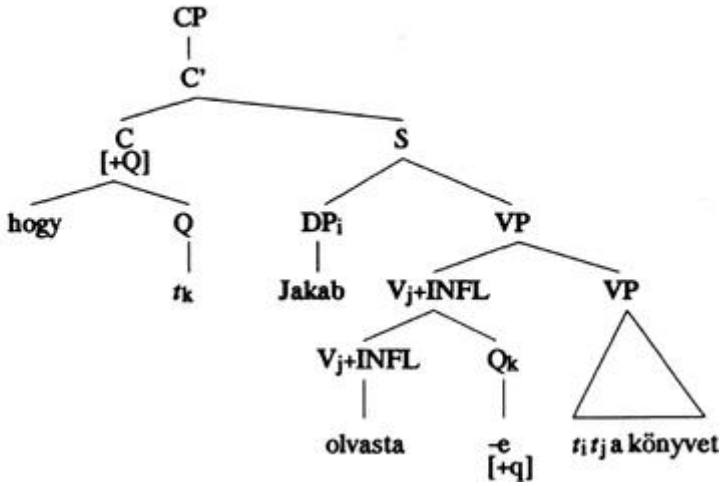

A mondatbevezető (= C) kategóriájában generált *-e* kérdőelem fejmozgatással kerül az igére, amelyet az INFL pozíciójába (ugyanezzel a mozgatással) emeltünk. Ezzel azt is állítjuk, hogy a kérdő alárendelésben a mondatbevezető feje nem a *hogy*, hanem az *-e* kérdőelem; ez azonban nem számít radikális változtatásnak, hiszen egyrészt ha valamely ige kérdő alárendelést követel meg, akkor ennek az alárendelt mondat fejkategóriáján (a C-n) meg kell mutatkoznia, másrészt — mint alább látni fogjuk — a kérdő operátor mondatéli elhelyezkedése a szemantikai komponens számára is fontos.

Közvetett bizonyíték az *-e* elem mondatbevezetőben való generálására egyrészt abból szűrhető ki, hogy az *-e* helyett korábban a *ha* is használható volt eldöntendő függő kérdések bevezetésére, pl.:

(50) a. lássuk meg, ha megmíveli vagy nem
b. nem tudom, ha holnapra tartják

Másik érvünk abból indul ki, hogy a magyar az SOV, azaz alany-tárgy-ige szórendi típusú nyelvek közé tartozik. Márpedig egy olyan klasszikus SOV nyelvben mint a török, azt látjuk, hogy a *mI* kérdő elem a mondat végén található COMP kategóriában foglal helyet az alap- vagy semleges esetben. Innen azután rákerülhet a mondat más összetevőjére is, fókuszos értelmezést kiváltandó.

(51) a. Kitapları aldın-mı?
könyveket olvastál-MI 'Olvastad a könyveket?'
b. Kitapları-mı aldın? 'A KÖNYVEKET olvastad?
c. Sen-mi kitapları aldın?
te-MI 'TE olvastad a könyveket?'

Mármost a magyar történeti adatokban az *-e* nem az igén bukkan fel, hanem többnyire a mondat végén.

(52) a. Nemde három férfiakat, megbéklyózottakat, eresztettek a tűz közepébe-e?
b. nemde a jeles bűnös művelkedetbeliek is teszik azt é?
c. nemde két verebek adatnak egy fél pénzen é?
d. ismerted a parancsolatokat-é?

Ha a magyar valóban a törökhöz hasonlóan SOV típusú nyelv volt, akkor feltehetjük, hogy az *-e,* ugyanúgy mint a *mI* a törökben, a mondatvégi COMP alatt foglalt helyet, s innét mozoghatott előre, a szórend megváltozása miatti némi bizonytalankodás után. A mai nyelvállapotban azonban végső soron a fellazult SOV rend következtében már nincsen mondatvégi COMP csomópont, s így az *-e* alapszerkezeti helye is átkerült a mondat balszélére, vagyis pontosan oda, ahol a másik lehetséges kérdő mondatbevezető, a *ha* volt generálva, l. (50).

Az *-e* elfogadott, vagyis ige mögötti helye annyira egyedi a magyarban, hogy egyes nyelvi rétegek beszélői az *-e* 'helyes' pozíciójának az igei csoporton belül az igekötő vagy a *nem* és az ige vagy a fókuszban álló kifejezés közötti helyet tartja. Noha ez az igekötős igén elhelyezett nyomatékosító *is* szokásos helye, mint alább látni fogjuk, a hasonlóság csak részleges.

(53) *Az* **-e** *nem nyelvhelyes pozíciókban*
a. %Szeretném tudni, hogy Endre *el*-e ment. <ige előtt>
b. %Szeretném tudni, *nem*-e volt beteg Jakab. <ige előtt>
c. %Szeretném tudni, *nem*-e Juli volt az első. <fókusz előtt>

(54) *Az* **is** *néhány lehetséges elhelyezkedése*
a. Endre megigérte, hogy elmegy, és *el* is ment. <ige előtt>
b. Az orvos jó gyógyszert írt fel Jakabnak,
és legalább egy évig *nem* is volt beteg. <ige előtt>
c. Jenő is futott, így *nem* is Juli volt az első. <fókusszal>

Az *is*-től, amely szintén fejkategória, az *-e* abban különbözik, hogy nem lehet XP mögé csatolni, még azokban a dialektusokban sem, amelyek egyébként megengedik az *-e* kérdőelemet tagadószó vagy igekötő mögött.

(55) a. (Tudom) hogy *Ervin is* elment.
b. *Nem tudom, hogy *ERVIN-e* ment el.
c. Nem tudom, hogy ERVIN *ment-e* el.

E rész elején említettük azt a jelenséget, hogy a kérdőszót tartalmazó alárendelt mondatban az *-e* kérdőelem nem jelenhet meg:

(56) a. Érdekel [hogy Tamara mit olvasott]
b. Érdekel [hogy Tamara olvasta-e az Iliászt]
c. *Érdekel [hogy Tamara mit olvasott-e]

Itt lényegében azt a tiltást kell megindokolnunk, hogy egy adott (alárendelt) kérdés nem lehet egyszerre kiegészítendő és eldöntendő kérdés. Ismeretes a szakirodalomból, hogy a kérdőszót a szemantikai komponensben kvantorként kell értelmezni. Eszerint (56a)-nak a zárójelek között lévő alárendelt mondata a Logikai Komponens nevű részegységben az alábbi alakban jelenik meg:

(57) [mely *x*-re [Tamara olvasta *x*-et]]

Az *-e* kérdőelem azonban nem valamely összetevőre kérdez rá, hanem az egész (alárendelt) mondat igazságára, tehát (56b) így értelmezhető:

(58) …[igaz vagy nem igaz [hogy Tamara olvasta az Iliászt]]

Az *-e* kérdőelem tehát egy olyan propozícionális funkciót valósít meg, amely összeegyeztethetetlen a kérdőszó kvantorszerepével, hiszen (56c)-nek egy olyan interpretáció felelne meg a Logikai Komponensben, amelyet nem lehet kielégíteni:

(59) [mely *x*-re [igaz vagy nem igaz [hogy Tamara olvasta *x*-et]]]

A kérdőszónak fókuszpozícióban kell lennie, amely azzal a szemantikai következménnyel jár, hogy kimerítő felsorolást, vagy más felfogásban kirekesztésen keresztüli azonosítást követel meg. Mivel nincs olyan egyetlen dolog (halmaz), amely az (59)-t kielégítő válasz lehetne — hiszen az a tárgy, amelyet Tamara vagy olvasott vagy nem, akármi lehet —, a kérdés maga lesz értelmetlen.

6.7. Összefoglalás

A *hogy-* **törlés** problémáiról először is leválasztottuk az itt részleteiben nem elemzett stílusjelenséget, az ún. kettőspontos szerkesztést. A *hogy* törlésének két feltételcsoportját mutattuk be. A **külső feltételek** általában attól függenek, hogy a főmondat véges alakú igéje helyesen kormányozza-e a HKM mondatbevezetőjét, a *hogy*-ot. A **belső feltételek** a következők: a *hogy* elhagyható, ha (a) a HKM kérdő mondat, (b) bizonyos alárendelő mondatbevezetők (kötőszók) mellett áll, vagy (c) a HKM felszólító

módú. Itt elemeztünk egy újonnan jelentkező szerkezetet a *természetesen, hogy…* típusú kifejezéseket, melyekről megállapítottuk, hogy abban a stüusrétegben, ahol használatosak, minden bizonnyal *hogy*-törlés teszi lehetővé a rövidebb (*természetesen* …) mondatot.

Fontos jelentésbeli különbséget jelez a **korlátozó/nem korlátozó** vonatkozó mellékmondatok megjelölés. E disztinkció szintaktikai tulajdonságokban is jelentkezik: (a) utalószavas lexikális fej rendszerint korlátozó VM-mel jár együtt, (b) tulajdonnév pedig nem korlátozóval; (c) a számneves fejre vonatkozó névmás a korlátozó VM-ben egyes számú, a nem korlátozóban többes számú; és (d) kitett birtokossal alkotott birtokos szerkezeteket csakis nem korlátozó vonatkoztatás kísérhet.

Stílusrétegek közötti különbségek is befolyásolják a **vonatkozó névmások kiválasztását**. Jóllehet a nyelv egyik rétegében sem lehet a szabad és az utalószavas VM-ekben *amely*-et tenni az *ami* helyébe, vagy *ami*-t használni az *aki* helyett, az eredetileg kijelölő értelmű *amelyik* manapság egyre jobban átveszi az *amely,* de az *aki* szerepét is, akár a korlátozó, akár a nem korlátozó VM-eket tekintjük. Az *amely* és az *ami* egyes előfordulásai között az egyedi/anyagnév különbségtételt fedezhetjük fel.

A mondatra utaló vonatkoztatást úgy mutattuk be, mint amely valójában nem vonatkoztatást, hanem egy előre-, illetve visszautaló névmást tartalmazó független alárendelést valósít meg. Ebben a névmás és antecedense közötti koreferencia-viszonyok elemzésére, más szóval a kötéselvekre támaszkodtunk.

Az igeidők vizsgálatának legfontosabb tanulsága az, hogy amíg a vonatkozó mellékmondatokban az igeidők abszolút jelentésükben állnak, addig a *hogy* kötőszós mellékmondatokban a főmondati igeidő függvényében, vagyis relatív értelemben használatosak.

A függő kérdések kapcsán a *vajon*, és főként az *-e* kérdőelem elhelyezkedéséről szóltunk.

6.7. Felhasznált irodalom

A *hogy* törlésének számos esetét már Simonyi Zsigmond: *A magyar kötőszók*, I–III (Bp. 1881–83) is említi. Az újabb irodalomban Stowell, Tim: *Origins of phrase structure* (MIT doktori disszertáció, Cambridge, Mass., 1981) ahhoz köti a mondatbevezető törölhetőségét, hogy azt a HKM-et vonzó ige helyesen kormányozza. A mondathatározós HKM-ekről E. Abaffy Erzsébet: Valószínűleg hogy …? *Nyr*. 100. (1976), 397–8; majd újabban Kontra Miklós: Természetesen, hogy nem hiba — nyelvi változás? in: Balogh L. és Kontra M. (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok* (Bp. 1990) említést. A korlátozó/nem-korlátozó megkülönböztetés a leíró nyelvtanban is megvan ‘minőségjelzői’, illetve ‘értelmező jelzői mellékmondat’ néven, bár ez nem csupán az itt tárgyalt különbségre vonatkozik. Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai* (Bp., 1969) a tagmondatok közötti ‘szorosabb’ és ‘lazább’ viszonyként említi. Szintaktikai eltéréseket Kenesei István: Mivel egyeztetjük a vonatkozó névmásokat? in: Imre S. (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája* (Bp., 1980) és Alárendelő mondatok a magyarban, *NyK*. 87. 311–350 (1985) című cikkeiben; intonációsakat Varga László: Szintaktikai szerkezet és intonációs tagolás a magyar mondategészben, *ÁNyT* XVII., 241–278 (1989) c. tanulmányában mutatott be. A mondatra utaló vonatkoztatás vitáját l. a *Magyar Nyelvőr* 1964–65-ös

évfolyamában (Kollányi Teréz: Az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdéséhez, *Nyr*. 88., 17–21 (1964); Nagy. J. Béla: A mondatra vonatkozó *ami, Nyr*. 88. (1964), 412–415; Legyen hát per, ha úgy tetszik! *Nyr*. 89. (1965), 327–331; Rácz Endre: Hadd legyen per!, *Nyr*. 88. (1964), 415–418.) Az igeidőket újabban Hornstein, Norbert: Toward a theory of tense, *Linguistic Inquiry* 8. (1977); a magyarban Lötz János: A magyar igeidők szemantikai elemzése, *Nyr*. 91. (1966), 41–45, tárgyalta.

7. Összefoglalás

Fejezetünknek ebben az utolsó részében, lényegében az egyes kérdésköröket lezáró összefoglalások egyesítésével adunk rövid áttekintést mindazokról a szerkezettípusokról és kutatási eredményekről, amelyeket itt bemutattunk Az egyes egységek számozása a részfejezetek számozását követi.

7.1. A mellérendelés és az alárendelés

Az idő jelölt tagmondatokat tartalmazó összetett mondatok között a következő csoportokat állapítottuk meg.

A) **A mellérendelésben** a kötőszó (=Conj) egyik tagmondatnak sem az alkotóeleme; a két tagmondat egymásnak nem lehet része, vagyis olyan mozgatás nem képzelhető el, amikor az egyik tagmondat a másik összetevői közé helyeződik át; a koreferencia-viszonyok csak a sorrendtől függenek, mert a külön tagmondatokban lévő DP-k egymást nem vezérlik

(1) ***Mellérendelés:***

a.

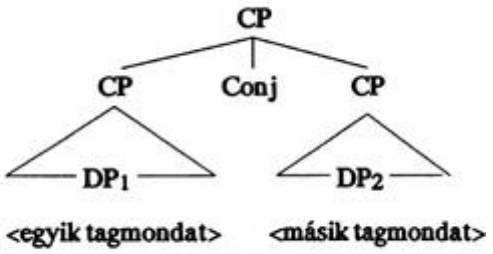

b. [*Péter*$_i$ nem idegeskedett] pedig [*pro*$_i$ elkésett]

B) **A független alárendelésben** a kötőszó mindig az egyik (az alárendelt) tagmondat része, azzal együtt mozgatható, akár a főmondat összetevői közé is; a koreferencia-viszonyok a szerkezeti hierarchiától függnek Szerkezetük főmondat eleji helyzetben a (2a)-nak felel meg. Főmondat végi helyzetben a beszélők számára érvényes vezérlési relációktól függően a (3a) egyik vagy másik változatában lehet elhelyezni őket. Az (a) és a (β) között a különbség az, hogy az előbbi inkább alárendelés jellegű, az utóbbi pedig inkább a mellérendeléshez közelebb álló struktúra, s ezért a koreferencia-viszonyok nem a hierarchiától, hanem az érintett DP-k sorrendjétől függnek. A mellérendeléses ábrázolást előnyben részesítő beszélők számára ugyanazon okból helytelen a (2c) mondat, mint a (3b): a névmás nem előzheti meg antecedensét.

(2) a. *Független alárendelés (CP) — főmondat (S) elején:*

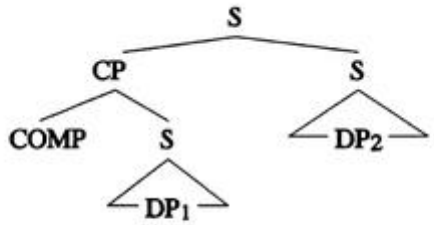

<alárendelt mondat> <főmondat>

b. Bár sokat ígértek *az ékszerért*$_i$, nem adtam el (*azt*$_i$)
c. %Bár sokat ígértek *érte*$_i$, nem adtam el az *ékszert*$_i$

(3) a. *Független alárendelés (CP) — főmondat (S) végén:*

α. β.

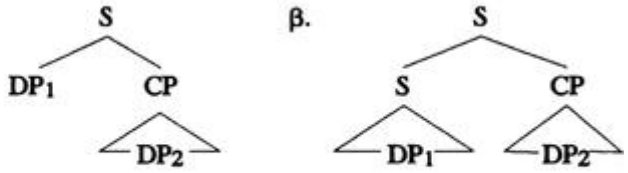

b. *Nem adtam el *azt*$_i$, bár sokat ígértek *az ékszerért*$_i$
c. Nem adtam el *az ékszert*$_i$, bár sokat ígértek *érte*$_i$

C) **A kategoriális alárendelésekben** is általában szabadon mozgatható a kötőszavával együtt vett alárendelt mondat a főmondat összetevői közé; a koreferenciaviszonyok pedig arról tanúskodnak, hogy az alárendelt mondatban lévő DP-t a főmondati DP-k mindig vezérlik.

(4) *Kategoriális alárendelés (CP)*

a. *a főmondat (S) végén:* b . *a főmondat (S) elején:*

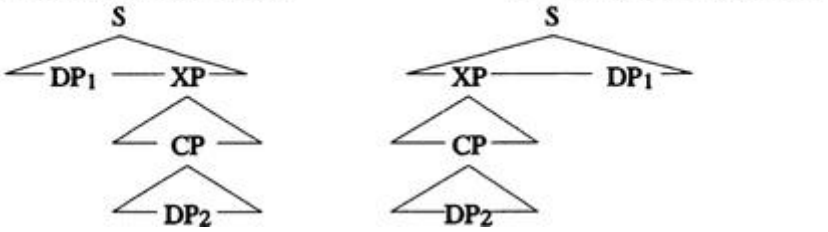

b. Elza$_i$ megrendezte [a filmet [*amit pro*$_i$ *eltervezett*]]
c. [A filmet [*amit pro*$_i$ *eltervezett*]] Elza$_i$ megrendezte.

A kategoriális alárendelések csoportjába két nagyobb mondatfajta tartozik: a **vonatkozó**, illetve a *hogy* **kötőszavas mellékmondatok**.

A független alárendelések abban is különböznek a kategoriálisoktól, hogy míg ez utóbbiak többnyire a főmondat valamely DP, AP vagy PP, azaz főnévi, melléknévi vagy határozói szintagmájába beágyazva találhatók és rendszerint vagy nekik vagy a fej XP-jüknek lehet thematikus szerepűk, addig a függetleneknek semmilyen anyacsomópontjuk nincsen. Ez a különbség az oka annak is, hogy (az okhatározóiakon kívül) a független alárendeléseknek lehetetlen saját thematikus szerepet tulajdonítani,

ezek nem lehetnek vonzatok, és valószínűleg ezért osztályozta őket a hagyományos nyelvtanírás a ‘sajátos jelentéstartalmú’ mellékmondatok közé, továbbá ezért tekintjük mi is szabad szintagmáknak (adjunktumoknak) őket.

A grammatikai hagyományban tárgyalt mellékmondatfajták közül az alábbiak bizonyulnak független alárendeléseknek:

a. megengedő alárendelés (pl. *bár, noha, jóllehet, akár … akár*, stb. + S);
b. okhatározói alárendelés (pl. *mert*, *mivel*, stb. + S);
c. **hasonlítói** alárendelés (pl. *amint, ahogy*, stb. + S);
d. **tartalmas** *hogy* **kötőszavas mellékmondat** (pl. *Hogy megérkezett, lepihent.)*

7.2. Vonatkozó mellékmondatok

A vonatkozó mellékmondat (VM) általában olyan CP, amelynek az S összetevőjében legalább egy üres kategória található. Ezt az üres kategóriát pedig (az itt használatos terminológiában) egy, a VP-n kívüli (azaz nem argumentum-szerepű) helyről kell kötni: itt a magyarban rendszerint a vonatkozó névmás található. Általános szerkezetük az (5) ágrajzzal ábrázolható, melyben a névmás operátor-mozgatással került a helyére:

(5)

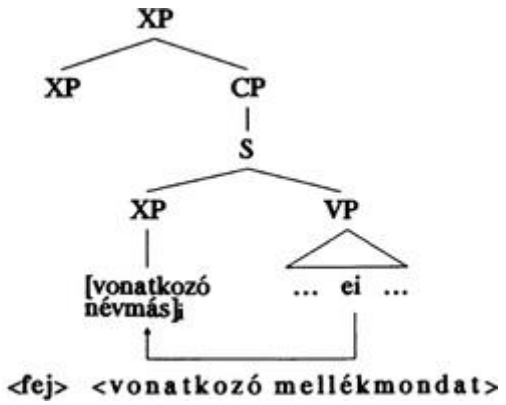

A vonatkozó mellékmondatok különböző fajtáit a VM-et uraló kategóriában lévő fejek szerint állapítottuk meg:

A) **Az utalószavas és a kvantorral bevezetett VM-ek** egyetlen szóból álló névmási fej mellett jelennek meg ebben a formában:

(6) a.

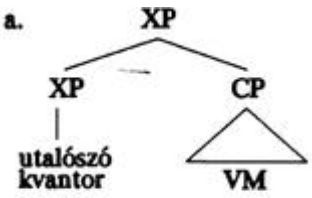

b. *Azt,* amit Judit olvasott, … <utalószó>
c. *Mindent,* amit Judit olvasott, … <kvantor>

B) **A szabad VM-eknek** nincsen látható fejük; a fej pozíciójában

(i) vagy fonetikailag üres névmást — lényegében véve utalószót — találunk általában egy DP-n belül:

(7) a.

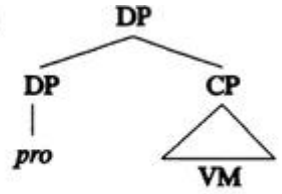

b. Panni értette [*pro* [amit Judit olvasott]]

(ii) vagy a **fej pozíciójában** helyezkedik el a vonatkozó névmás:

(8) a.

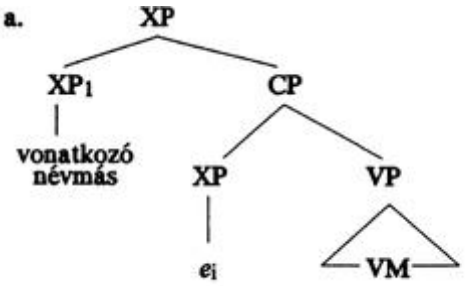

b. [*Amióta* [e_i [Lili vezet e_i]]] egészen megváltozott

C) **A lexikális fej melletti VM-ek** a testvérük szerkezetétől függően több változatban is megjelenhetnek, általános szerkezetük azonban egységesen így ábrázolható:

(9) a.

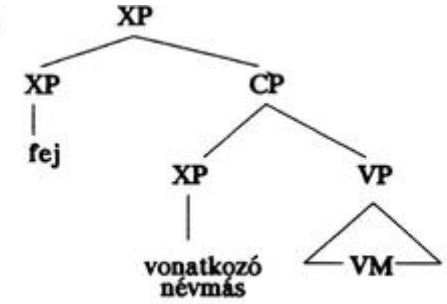

b. [$_{DP}$ [$_{DP}$ az a színdarab] [$_{CP}$ amit$_i$ [Péter látott e_i]] …

Az utalószót is tartalmazó lexikális fejek sajátosan viselkednek **a névutós szerkezetekben**, melyek közül két csoportot emeltünk ki: (a) az esetszerű névutós fejeket, melyekben a névutó esetként működik és (b) a valódi névutós fejeket, ahol a névutó esetet ad a DP fejnek

(10) a. *Utalószavas DP esetszerű névutóval:*

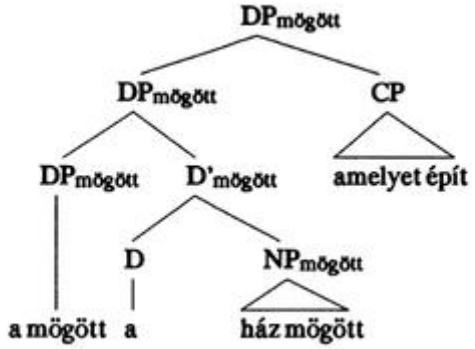

b. *Utalószavas DP valódi névutóval:*

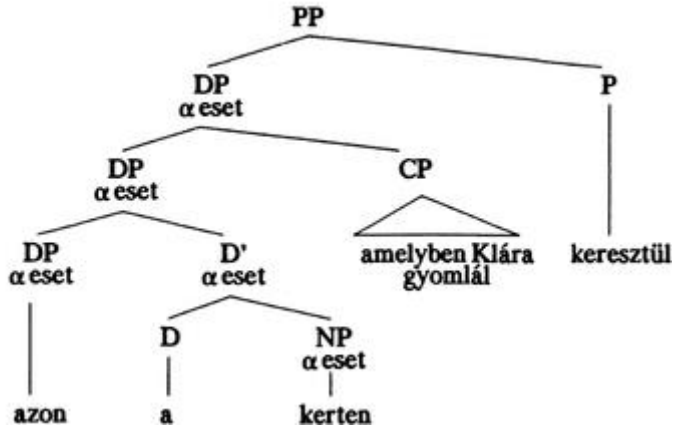

Áttekintettük **a vonatkozó névmás helyét** bemutató szinkrón és diakrón adatokat is, és úgy találtuk, hogy szemben az általában elfogadott nézettel, a magyarban a vonatkozó névmás felszíni pozíciója nem lehet más, mint a mondatbevezetőtől jobbra eső, az S kategória alatti bal szélső pozíció.

7.3. A *hogy* kötőszavas mellékmondatok

Szemben a vonatkozó mellékmondatokkal, amelyek mindig valamely, a CP-től különböző kategória alá vannak beágyazva, a *hogy* kötőszavas mellékmondatok lehetnek szabad szintagmák is. A HKM-ek tehát legalább kétféleképpen jelenhetnek meg a befogadó mondatukban:

(11) *HKM szabad szintagmaként:*

a.

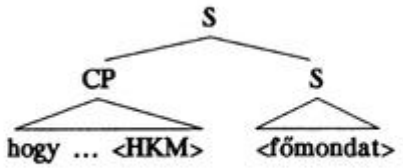

b. *Hogy* pro_i *el ne fáradjon,* Nóra$_i$ leült pihenni.
c. **Hogy* Nóra$_i$ *el ne fáradjon,* pro_i leült pihenni.

(12) *HKM kategoriális alárendelésként:*

a.

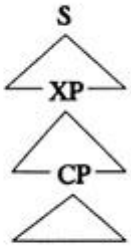

<főmondat>

<HKM>

b. Nóra$_i$ [azért [*hogy pro$_i$ el ne fáradjon*] leült pihenni.
c. *[Azért [*hogy Nóra$_i$ el ne fáradjon*] *pro$_i$* leült pihenni.

A kategoriális alárendelésű HKM-ek is többfélék. Akár szabad kategória a HKM-et uraló kategória, akár ragos vonzat, mivel ez utóbbiak régensei vonzatukat nem HKM-ként követelik meg, esetükben a (12a) szerkezet alábbi változata egyformán érvényes.

(13) *HKM szabad határozóban és ragos vonzatban:*

a.

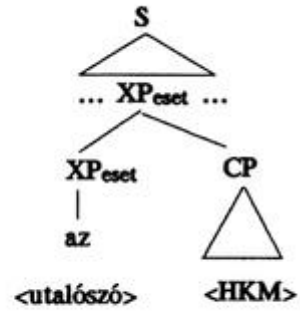

<főmondat>

<utalószó> <HKM>

b. [Azóta [hogy eltévedtünk]] nem beszéltünk. <szabad hat.>
c. [Arról [hogy eltévedtünk] nem beszéltünk. <ragos vonzat>

Itt az esetet az utalószó hordozza, míg a thematikus szerepet a HKM kapja.

A nominativusi és accusativusi utalószóval megjelenő HKM-eket azonban számos esetben mondatként írja elő a régensük, ezért ők nem valamely XP-be ágyazva jelennek meg a főmondatban, hanem a régens igéjük mellett HKM-ként kell állniuk. Mivel a HKM-ek nem kaphatnak esetet, csak thematikus szerepet (Θ), az utalószót az teszi szükségessé, hogy egy argumentum csak úgy juthat thematikus szerephez, ha neki vagy egy vele összeindexelt üres kategóriának, illetve expletivumnak (azaz a láncának) esete van. Az utalószó tehát az expletivum feladatát látja el a vonzat HKM-ek mellett.

Ugyanakkor, mivel az utalószó — mint minden nominativusban és accusativusban lévő személyes névmás — *pro* formájú is lehet, nem mindig van testes formájában benne a mondatban.

(14) *HKM nominativusi és accusativusi utalószóval:*

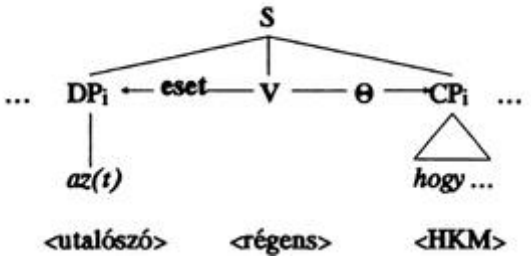

Ezt a megoldást a ragos vonzatokra is alkalmazva, esetükben olyan szerkezetet tételezünk fel, melyben az utalószó az esetet hordozó expletivum, a HKM pedig a thematikus szerephez jutó 'valódi' argumentum. Ilyeténképpen tisztán áll elő az utalószó és a HKM kapcsolata, amelyet sem a 'fej-módosító', sem pedig a 'régens–vonzat' viszonnyal nem tudnánk azonosítani.

A lexikális főnévi fejek (azaz nem utalószó vagy kvantor) mellett a HKM-ek három fő változatban találhatók:

(15) *A HKM 'eredmény' jelentésű főnév bővítménye:*

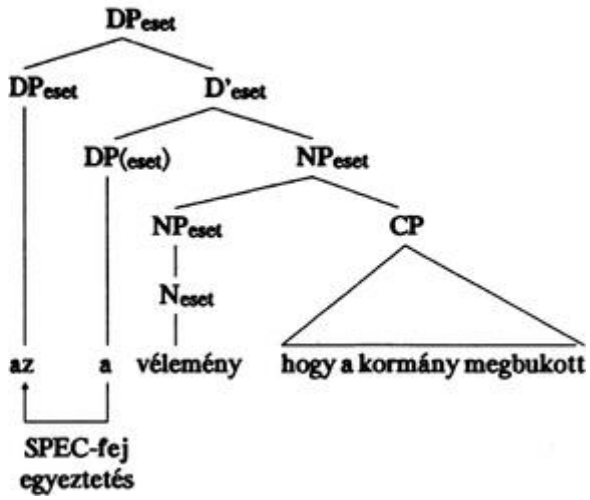

A *vélemény*-féle főnevek 'eredmény' jelentésűek, ezeknek a fogalmi szerepkeretében van benne a HKM, amely tehát nem argumentum, s thematikus szereppel sem bírhat A *vélemény*-főnevek különböznek a *megemlíés*-féle főnevektől, amelyeknek, lévén, hogy 'tényt, cselekvést' fejeznek ki, teljes argumentumszerkezetük van, s thematikus szerepet is osztanak vonzatuknak/vonzataiknak Mivel pedig a HKM maga nem kaphat esetet, a szerkezetben kötelező az expletivumnak megjelennie, mégpedig az egyetlen (szerkezeti) esettel ellátható pozícióban, a birtokosében.

(16) *A HKM 'tényt, cselekvést' kifejező főnév vonzata:*

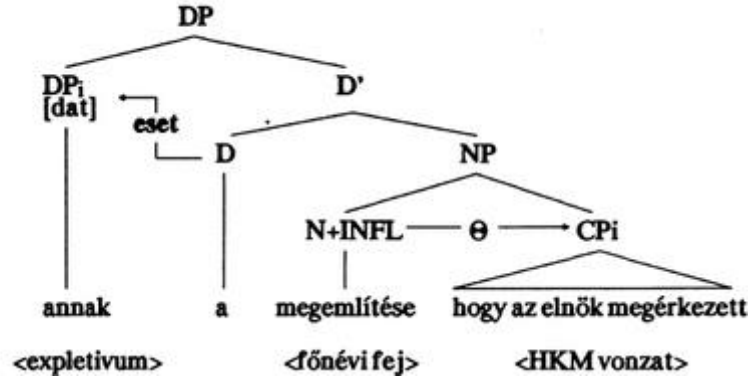

A főnevekkel együtt megjelenő HKM-ek harmadik szerkezeti változatában a HKM-et az utalószó mellett a birtokos DP-ben találjuk. Ilyenkor a HKM sem nem vonzata, sem nem bővítménye az egyébként 'eredmény' jelentésű fejnek.

(17) *A HKM a DP birtokosának a helyén:*

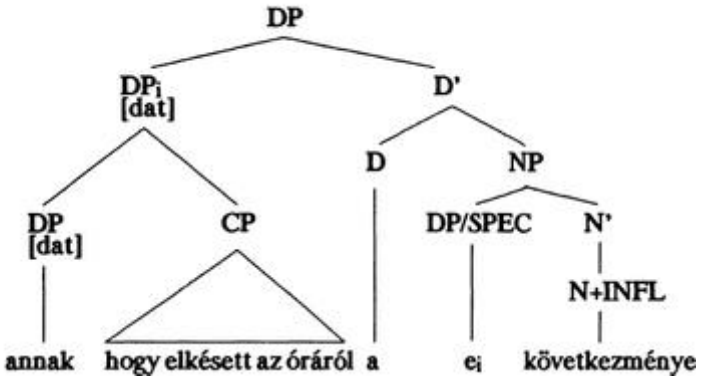

7.4. Az alárendelt mondatok helye a főmondatban

A vonatkozó és a *hogy* kötőszavas mellékmondatok a **fejükkel vagy utalószavukkal együtt** a magyar mondat releváns pozíciói közül a csillaggal megjelöltekben nem, a '%' szimbólummal jelzettekben bizonyos korlátozásokkal, a jelöletlenekben szabadon fordulhatnak elő:

(18)

I	%II	%III	*IV	*V	VI
topik	*is*-es kifejezés	univerzális kvantor	fókusz	ige	ige mögötti pozíciók

Amikor az alárendelés a **fejétől vagy utalószavától el van szakítva**, akkor általában két helyen jelenhet meg: a mondat bal vagy jobb szélén. A mondat **jobb szélére áthelyezéssel**, vagyis mozgatással kerülhet, méghozzá a független alárendelésekével megegyező pozícióba:

(19) *A mondatáthelyezés utáni szerkezet:*

a.

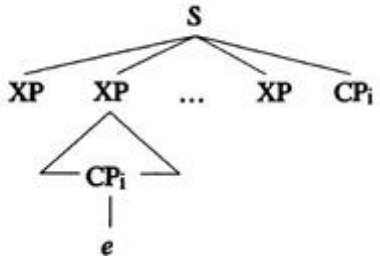

b. Dr. Kovács *azt az embert* műtötte meg, *akit megkéseltek.*
c. Minna *azt a tanácsot* adta, *hogy utazzunk el.*
d. Hanna *arra* vett rá minket, *hogy utazzunk el.*

Ilyenkor az alárendelt mondat feje vagy utalószava a (18) táblázatban felsoroltak közül (természetesen az *ige* kivételével) bármelyik sorrendi helyet elfoglalhatja. Az expletivumként működő utalószó pedig a szemantikai értelmezés számára mutatja, milyen olvasatot (topik, kvantor, fókusz stb.) kell a vele összeindexelt alárendelt mondathoz rendelni. Ezt a **logikai komponens** (LK) olymódon hajtja végre, hogy az **alárendelt mondatot az utalószó mellé mozgatja**, az expletivum–argumentum láncok általános tulajdonságainak megfelelően.

(20) a. *Felszíni szerkezet:*

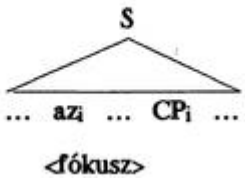

b. *LK-szerkezet:*

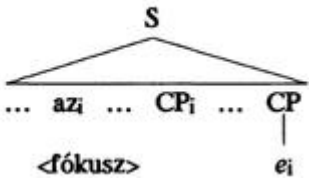

(21) a. Hanna [$_F$ *arra*] vett rá minket, *hogy utazzunk el.* <felszíni szerkezet>
b. Hanna [$_F$ *arra hogy utazzunk el*] vett rá minket. <LK-szerkezet>

A főmondat bal vagy jobb szélén álló *hogy* kötőszavas mellékmondatnak ige mögötti helyzetben **személyes névmási utalószó** is lehet az expletivuma (pl. *gondolt rá, hogy* …); ha az nominativusban vagy accusativusban áll, *pro* alakú, más szóval fonetikailag üres is lehet (pl. *nem gondolta* **pro**, *hogy* …). A különbség a mellékmondat két helye között az, hogy míg **a bal szélen álló HKM nem mozgatással kerül felszíni helyére**, hanem 'eleve', az alapszerkezetben is ott van és a névmás anaforikusan utal reája (ezt jelzik az indexek alább), addig a főmondat jobb szélére a HKM mozgatással is kerülhet.

(22) *A bal oldali HKM-et tartalmazó mondatok szerkezete:*

a.

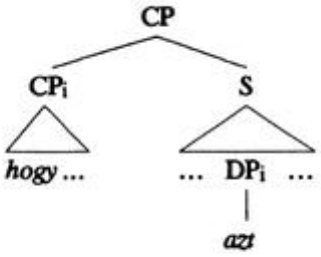

b. [*Hogy Aranka férjhez ment*]$_i$ *azt*$_i$ sokan tudták.

Az igék egy jelentős csoportja **a HKM utalószavát igemódosítójában tartalmazza**, ha a főmondat semleges értelmű és hangsúlyozású. Az utalószó sokszor két alakban fordulhat elő: a szokásos *az* mellett az *úgy* használatát különféle szempontok befolyásolhatják, pl. a semleges/fókuszos mondat (pl. *azt/*úgy ANDREA hiszi, hogy* …), vagy a faktív/nem faktív olvasat közötti disztinkció (pl. *azt/úgy tudja, hogy* …).

Az alárendelések általában **nem kerülhetnek a mondat fókuszának a pozíciójába**: ezt a tilalmat a fonológiai komponensben működő szabályokkal és elvekkel magyaráztuk, mivel a szintaxisban (vagy az alapszerkezetben, vagy pedig a logikai komponensben) a fej/expletivum + alárendelés típusú kifejezések lehetnek egyetlen összetevőben. Ha az alárendelt mondat a fókuszban lévő fej/expletivum mellett lenne a fonológiai komponensben, akkor nem lehetne eleget tenni annak a kívánalomnak, hogy a főmondat fókusza és ragozott igéje egyetlen fonológiai összetevőben (az ún. fonológiai csoportban: PPh-ban) legyen.

(23) a. *[$_{PPh}$ ''Mariann] [$_{PPh}$ ''*ott*$_{+f}$] [$_{PPh}$ ahol ''mindenki$_{+f}$ ^{0}vásárol ^{0}*szereti* 'megvenni a 'ruháit]

b. [$_{PPh}$ ''Mariann] [$_{PPh}$ ''*ott* ^{0}*szereti* 'megvenni a 'ruháit] [$_{PPh}$ ahol ''mindenki$_{+f}$ ^{0}vásárol]

Az alárendelések mozgatására ugyanazok a megszorítások vonatkoznak, mint más kategóriákra, vagyis a **szomszédossági feltétel** hatálya alá esnek Ez kimondja, hogy semmilyen szintagmát sem lehet egy mozgatással két határoló csomóponton (azaz S-n vagy DP-n) keresztül mozgatni. Az alábbi példában az alárendelt mondatnak a szomszédossági feltételt megsértő mozgatása okozza az agrammatikalitást.

(24) *[$_{DP}$ az [$_{IP}$ attól e_i félő] diákok] [*hogy megbuknak*]$_i$ …

7.5. Egyéb kérdések

A *hogy*-**törlés** problémáitól először is meg kell különböztetni egy sajátos stílusjelenséget, az ún. kettőspontos szerkesztést. A *hogy* törlésének két típusú feltétele van. A **külső feltételek** általában attól

függenek, hogy a főmondat véges alakú igéje helyesen kormányozza-e a HKM mondatbevezetőjét, a *hogy*-ot. **A belső feltételek** a következők: a *hogy* elhagyható, ha (a) a HKM kérdő mondat, (b) bizonyos alárendelő mondatbevezetők (kötőszók) mellett áll, vagy (c) a HKM felszólító módú. Itt elemeztünk egy újonnan jelentkező szerkezetet a *Természetesen, hogy beteg* típusú kifejezéseket, melyekről megállapítottuk, hogy abban a stílusrétegben, ahol használatosak, minden bizonnyal *hogy*-törlés teszi lehetővé a rövidebb (*Természetesen beteg*.) mondatot.

Fontos jelentésbeli különbséget jelez a **korlátozó/nem-korlátozó vonatkozó mellékmondatok** megjelölés. E disztinkció szintaktikai tulajdonságokban is jelentkezik:

a. az utalószavas lexikális fej rendszerint korlátozó VM-mel jár együtt,
b. a tulajdonnév pedig nem korlátozó VM-et követel meg;
c. a számneves fejre vonatkozó névmás a korlátozó VM-ben egyes számú, a nem-korlátozóban többes számú; és
d. kitett birtokossal alkotott birtokos szerkezeteket csakis nem-korlátozó vonatkoztatás kísérhet.

Stílusrétegek közötti különbségek is befolyásolják a **vonatkozó névmások kiválasztását**. Jóllehet a nyelv egyik rétegében sem lehet a szabad és az utalószavas VM-ekben *amely*-et tenni az *ami* helyébe, vagy *ami*-t használni az *aki* helyett, az eredetileg kijelölő értelmű *amelyik* manapság egyre jobban átveszi az *amely*, de az *aki* szerepét is, akár a korlátozó, akár a nem-korlátozó VM-eket tekintjük Az *amely* és az *ami* egyes előfordulásai között az egyedi/anyagnév különbségtételt fedezhetjük fel.

A mondatra utaló vonatkoztatást úgy mutattuk be, mint amely valójában nem vonatkoztatást, hanem egy előre-, illetve visszautaló névmást tartalmazó független alárendelést valósít meg. Ebben a névmás és antecedense közötti koreferenciaviszonyok elemzésére, más szóval a kötéselvekre támaszkodtunk.

Az **igeidők** vizsgálatának legfontosabb tanulsága az, hogy amíg a vonatkozó mellékmondatokban az igeidők abszolút jelentésükben állnak, addig a *hogy* kötőszavas mellékmondatokban a főmondati igeidő függvényében, vagyis relatív értelemben használatosak

Az **alárendelt kérdések** kapcsán a *vajon*, és főként az *-e* kérdőelemek elhelyezkedéséről szóltunk

Irodalom

Az általános művek, pl. MMNyR, MMNy stb nincsenek benne.

Abney, Steven P.: *The English Noun Phrase in its sentential aspects*. (Doktori értekezés, Cambridge: MIT, 1987)

Abraham, W. — S. de Mey (szerk.): *Topic, Focus and Configurationality* (Amsterdam, 1986)

Ackerman, Farrell: *Pronominal incorporation: the case of prefixal adverbs*, in: Kenesei (1985b), 213–260.

Åfarli, Tor A.: Passive in Norwegian and English, *Linguistic Inquiry* 20: 101–108 (1988)

Anderson, Mona: Noun Phrase Structure (Doktori értekezés, Storrs: University of Connecticut, 1979)

Antal László: A magyar esetrendszer (Budapest, 1961)

Antal László: Egy új magyar nyelvtan felé (Budapest, 1977)

Baker, Mark: Incorporation: A theory of grammatical function changing (Chicago, 1988)

Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról (Bp. 1983)

Bánréti Zoltán: A magyar mellérendelő szerkezetek szintaxisáról, ÁNyT XVII., 7–29 (1989)

Békési Imre: A gondolkodás grammatikája (Bp. 1986)

Bierwisch, Manfred: Semantik der Graduierung, in M. Bierwisch– és E. Lang (szerk.): *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven*, Studia Grammatica (Berlin, 1986).

Browning, MA., Ewa Czarkowska—Higgins... Elizabeth Ritter (szerk.) *MIT Working Papers in Linguistics* 9. (Cambridge, Mass., 1987)

Chomsky, Noam: *Lectures on Government and Binding* (Dordrecht, 1981)

Chomsky, Noam: *Barriers* (Cambridge, Mass., 1986a)

Chomsky, Noam: *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and use* (New York, 1986b)

Chomsky, Noam: Some notes on economy of derivation and representation, in: I. Laka— A. Mahajan (szerk.), 43–74.

E. Abaffy Erzsébet: Valószínűleg hogy …? *Nyr*. 100: 397–398. (1976).

É. Kiss Katalin: A magyar mondatszerkezet generatív leírása (Bp. 1983)

É. Kiss Katalin: Configurationality in Hungarian (Bp. 1987)

Emonds, Joseph: Appositive relatives have no properties, *Linguistic Inquiry* 10: 211–242 (1979)

Frege, Gottlob: Logika, matematika, szemantika (Bp., 1980)

Groot, C. de: Sentence intertwining in Hungarian, in: MA. Bolkenstein et al. (szerk.): Predication and expression in Functional Grammar (New York, 1981)

Guéron, J.: On the syntax and semantics of PP extraposition, *Linguistic Inquiry* 11: 637–678 (1980)

Grimshaw, Jane: Nouns, arguments and adjuncts. (Kézirat, Waltham, Mass., 1986)

Grimshaw, Jane: Adjuncts and argument structure. MIT Lexicon Project Working Paper 21. (Cambridge, Mass., 1988)

Grimshaw, Jane: Argument structure (Cambridge, Mass., 1990)

Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai (Bp. 1969)

Hirschbühler, Paul, — María-Luisa Rivero: Remarks on free relatives and matching phenomena, *Linguistic Inquiry* 14: 505–520 (1983)

Horvath, Julia: *Focus in the Theory of Grammar and the Syntax of Hungarian* (Dordrecht, 1986)

Jackendoff, R.: *X-Bar Syntax* (Cambridge, 1977)

Kálmán C. Gy.— Kálmán, L.— Nádasdy Á. — Prószéky G.: Topic, focus and verb types in Hungarian infinitive constructions, in: W. Abraham — S. de Mey (szerk.)

Kenesei István: Mivel egyeztetjük a vonatkozó névmásokat? in: Imre S. (szerk.): A magyar nyelv grammatikája (Bp., 1980)

Kenesei István: Stratégiák es típusok a vonatkozó mellékmondatok kialakításában, ÁNyT XV., 117–126 (1984)

Kenesei István: Alárendelő mondatok a magyarban, *NyK* 87: 311–350 (1985a)

Kenesei István: Subordinate clauses, in: Kenesei (1985b), 141–165

Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian* 1. (Szeged, 1985b)

Kenesei István: *Approaches to Hungarian* 2. (Szeged, 1987)

Keszler Borbála: A magyar írásjelhasználat és grammatika alapjai, Kandidátusi értekezés (Bp. 1985)

Keszler Borbála: Az összetett mondatok modalitása, in: Rácz (1989), 283–305.

Klemm Antal: Magyar történeti mondattan (Bp. 1928)

Kollányi Teréz: A többszörös mondatösszetételek egy sajátos típusáról, *MNy*. 67: 207–10 (1971)

Komlósy András: Predicate complementation, in: Kenesei (1985b), 53–78

Kontra Miklós: Természetesen, hogy nem hiba — nyelvi változás? in: Balogh L. – Kontra M. (szerk.): Élőnyelvi tanulmányok, MTA Nyelvtudományi Intézet (Bp. 1990), 76–83.

Kornai András: A főnévi csoport egyeztetése, ÁNyT XVII., 183–211 (1989)

Laka, Itziar — Anoop Mahajan (szerk.): *MIT Working Papers in Linguistics* 10. (Cambridge, Mass., 1989)

Laczkó, Tibor: Deverbal nominals and their complements in noun phrases, in Kenesei (1985b), 79–92

Larson, Richard K.: Missing prepositions and the analysis of English relative clauses, *Linguistic Inquiry* 18: 239–266 (1987)

Levin, L. — M. Rappaport— A. Zaenen (eds.): *Papers in Lexical Functional Grammar* (Bloomington, 1983)

Maling, Joan: Existential sentences in Swedish, in: MA Browning et al. (szerk.), 175–192 (1987)

Marácz László: A magyar névutós csoportról, NyK. 87:173–180 (1985)

Marácz László: Wh–strategies in Hungarian: data and theory, in: I. Ruzsa— A, Szabolcsi (szerk.), Logic and language (Bp., 1987)

Marácz László: Asymmetries in Hungarian (Doktori értekezés, Groningen, 1989)

May, Robert: Logical form (Cambrdige, Mass., 1985)

Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelv rendszerében (Bp. 1968)

Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból (Budapest, 1977)

Molnár Ilona: Existential relations in *hogy* sentences in Hungarian, in: F. Kiefer (szerk.): Hungarian linguistics (Amsterdam, 1982)

Nespor, M.; — Vogel, I.: Prosodic Phonology (Dordrecht, 1986)

Pléh Csaba; — B. McWhinney: Vonatkozó mellékmondatok megértése a magyarban, *Műhelymunkák* 2, 115–131 (1986)

Pap Mária: Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról, NyK. 73: 113–128 (1971)

Postal, Paul M.; — Geoffrey K. Pullum: Expletive Noun Phrases in subcategorized positions, *Linguistic Inquiry* 19: 635–670 (1988)

Prószéky Gábor: Határozók, szabad határozók, ÁNyT XVII., 213–240 (1989)

Rácz Endre: Az értelmezői mellékmondat, MNy. 53: 407–8 (1957)

Rácz Endre: Újabb tanúvallomások az *ami*– pörben, *Nyr*. 92: 267–269 (1968)

Rácz Endre (szerk.): Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből (Bp. 1989)

Rácz Endre; — Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből (Bp. 1974)

Rácz Endre; — Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből (Bp. 1977)

Rácz Endre; — Szemere Gyula: Mondattani elemzések (Bp. 1972)

Radics Katalin: A névmások egy csoportjáról, in: Rácz—Szathmári (1974), 75–89.

Radics Katalin: A vonatkozó mellékmondatokról, in: Rácz — Szathmári (1977)

Rappaport, Malka: On the nature of derived nominals, in: L. Levin et al. (eds.), 113–142 (1983)

Reinhart, T.: *Anaphora and semantic interpretation* (London, 1983)

Rothstein, S.: The syntactic forms of predication. (Doktori disszertáció, Cambridge, Mass., 1983)

Safir, Ken: Relative clauses in a theory of binding and levels, *Linguistic Inquiry* 17: 663–690 (1986)

Safir, Ken: The syntactic projection of lexical thematic structure, *Natural Language and Linguistic Theory* 5: 561–601 (1987)

Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók (Bp. 1881)

Stowell, Tim: Origins of phrase structure (Doktori disszertáció, Cambridge, Mass., 1981)

Szabolcsi Anna: „The possessive construction in Hungarian: A configurational category in a non–configurational language", *Acta Linguistica Hungarica* 31: 261–289 (1981)

Szabolcsi Anna: „The possessor that ran away from home", *The Linguistic Review* 3: 89–102 (1983)

Szabolcsi Anna: A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondatok (Kandidátusi értekezés, Budapest, 1986)

Szabolcsi Anna: Functional categories in the Noun Phrase, in: Kenesei (1987), 167–189

Tamásiné Bíró Magda: A főnévi csoport vizsgálata a szemantikai szerkezetek alapján, in: Rácz (1989), 91–138.

Varga László: A magyar intonáció — funkcionális szempontból, NyK. 83: 313–339 (1981)

Varga László: Hungarian sentence prosody: an outline, *Folia Linguistica* 17: 117–151 (1983)

Varga László: Szintaktikai szerkezet és intonációs tagolás a magyar mondategészben, ÁNyT XVII., 241–278 (1989)

Vogel, I.; — Kenesei I.: The interface between phonology and other components of grammar, *Phonology* 4: 243–263 (1986)

Vogel, I; . — Kenesei I.: Syntax and semantics in phonology, in: Sh. Inkelas– — D. Zec (szerk.): The phonology–syntax connection (Chicago, 1990)

Williams, Edwin: Predication, *Linguistic Inquiry* 11: 203–238 (1980)
Zolnay Gyula: Mondatátszövődés (Bp., 1926)

A MELLÉRENDELÉS

BÁNRÉTI ZOLTÁN

1. Bevezetés

A tradicionális magyar szakirodalom a mellérendelést elsősorban szemantikai szempontokból vizsgálta, e szerint kategorizálta, és viszonylag kevesebb figyelmet szentelt a koordináció szintaxisának. Ebben a fejezetben olyan nyelvi adatokat rendszerezünk és értelmezünk, amelyek a mellérendelés szintaktikai sajátosságait mutatják be. Szemantikai és fonológiai jelenségeket csak olyan összefüggésben említünk, amelyek a szintaxisra vonatkozó megállapításainkat motiválhatják.

Lényeges feladatnak tekintettük a mondatok mellérendelésekor lehetséges ellipszisek vizsgálatát. A mellérendelő szószerkezetekről szóló részek ennek az előkészítését is szolgálják. A fejezet fő célja ugyanis az, hogy a mellérendelésbeli ellipszisek vizsgálata révén szórendi következtetéseket vonjon le, és valószínűsítse, hogy a kontrasztív intonációjú, fókuszos mondatoknak a szintaktikai szerkezete és a neutrális intonációjú, fókusztalan mondatoknak a szintaktikai szerkezete között lényeges különbségek vannak, és ezek nem magyarázhatók pusztán a fókuszpozíció kitöltöttségével vagy ennek a hiányával.

1.1. Definíció

1.1.1. *A mellérendelő struktúrák olyan endocentrikus szerkezetek, melyek több, de legalább két szintaktikai fejet tartalmaznak*. Ez részletesebben a következőképpen fejthető ki. Az endocentrikusság azt jelenti, hogy a mellérendelő szerkezet mint egész ugyanahhoz a szintaktikai osztályhoz tartozik, mint a benne koordinált összetevők. (Eszerint, ha például főnévi csoportokat koordinálunk, akkor a kapott struktúra szintaktikai kategóriája ismét főnévi csoport lesz, ha például jelzőket koordinálunk, akkor a szintaktikai eredmény ismét jelző, ha igéket koordinálunk, akkor igéhez jutunk stb.) A „szintaktikai fej” terminussal azokat az összetevőket jelöljük, melyek az őket tartalmazó szintaktikai szerkezet viselkedését determinálják. (Például ilyen egy jelzős főnévi csoportban a főnév.) A „sztenderd” eset az, hogy egy adott szerkezetnek egyetlen szintaktikai feje van. A mellérendelt struktúráknak viszont specialitása, hogy azok az összetevők, amelyeknek szintaktikai kategóriája megegyezik a szerkezetet közvetlenül dominálló csomópont szintaktikai kategóriájával, azok szintaktikai fejeknek tekinthetők. Noha a kifejezés talán szokatlan, mégis azt kell mondjuk, hogy a mellérendelő struktúrák „többfejűek” vagy „sokfejűek”. (Ha például főnévi csoportok mellérendelésével egy főnévi csoportot kapunk, akkor valamennyi mellérendelt főnévi csoport szintaktikai fejnek számít a közvetlenül dominálló csomópont kategóriájára tekintettel, amely szintén főnévi csoport.) A több *tagmondatból* álló, mellérendelő *összetett mondat* esetében könnyű belátni a struktúra „többfejű” és endocentrikus voltát.

1.1.2. A fentiekből következik, hogy a *mellérendelő kötőszó* nem része, nem összetevője az általa koordinált tagok belső szintaktikai szerkezetének. A magyarban ez azzal a következménnyel jár, hogy a mellérendelő kötőszó nem helyezhető a koordinatív szerkezet élére, noha szemantikailag az egész szerkezetre vonatkozik. Ugyanis, mint az alárendelő kötőszókról szóló fejezetben láttuk, csak azok a kötőszók helyezhetők pl. az összetett mondat élére, amely kötőszók részei, összetevői az első tagmondat szintaktikai szerkezetének. Ezek az alárendelő kötőszók.

A mellérendelő kötőszók tehát a koordinált tagok között vannak. De — mint látni fogjuk — ez a pozíció nem abszolút „közöttes” jellegű, ugyanis bizonyos fonológiai és szintaktikai jegyek arra utalnak, hogy a mellérendelő kötőszó a tőle „jobbra álló” taggal szorosabb szintaktikai viszonyban van, mint a tőle „balra állóval”. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kötőszó összetevője lenne bármelyik koordinált tag belső szintaktikai szerkezetének.

1.1.3. A fenti definícióból, miszerint a mellérendelő szerkezetek két vagy több szintaktikai fejet tartalmazó, endocentrikus struktúrák — többet között — két következmény adódik. Az egyik az, hogy valamely összetevő csak vele azonos szintaktikai kategóriájú összetevővel koordinálható. A másik pedig az, hogy a mellérendelő szerkezet mint egész egyetlen összetevőként viselkedik a szélesebb strukturális kontextusban. A következőkben megvizsgáljuk, hogy a definícióból adódó következményekkel összhangban vannake az adatok empirikus tulajdonságai.

2. A mellérendelő szószerkezetek

2.1. A szintaktikai kategóriák azonossága a mellérendelő szószerkezetben

2.1.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése

2.1.1.1. Először olyan kategóriák mellérendelését fogjuk megvizsgálni, amelyek *összetevői* a mondatok szerkezetének. Tekintsük az alábbi példákat:

(1) a. (A jó humorú nyelvészek és a nagyétkű filozófusok) ritkák.
b. János (a könyvet és a lemezt) vette Icának.
c. Péter áradozott (az új portásról és arról az emberről, aki megjavította a tévét.)
d. A (kissé pocakos és eléggé falánk) víziló bekapta a tavirózsát.
e. Vali (lassan és óvatosan) nyitotta ki az ajtót.
f. Tibor milliomosként (járkál és beszél).
g. Mari (lókötőnek és szerencselovagnak) tartotta Jánost.
h. A macska (az asztal alatt vagy a szekrény mögött) nyávogott.
i. (Ma vagy holnap vagy holnapután) megtartjuk az esküvőt.
j. (Ezeket meg azokat) a könyveket tedd a polcra.
k. Az asztal (előtt, alatt és mögött) ajándékok voltak.
l. Péter egész nap (ki-be-föl-le) rohangált.

Az (1a–l) mondatokban a zárójelekkel közrefogott részek a mellérendelő szerkezetek. Ezekben, minden további elemzés nélkül is, jól látható a koordinált szintaktikai kategóriák azonossága. Ellenőrizhető, hogy a kategóriaazonosság megsértése rosszul formált, agrammatikus szerkezetet eredményez. Ha például az (1a–l) mondatok bármelyikében a mellérendelt szerkezet egyik tagját egészében „kicseréljük" a példasorunk valamelyik másik mondatában található, mellérendelő szerkezet egyik tagjára, úgy rosszul formált szerkezethez jutunk. Szigorúan a zárójelen belüli, megszakítatlan és ellipszis nélküli koordinációkat feltételezve:

(2) a. *(az új portásról és a lemezt)...
b. *(a kissé pocakos és arról az emberről, aki megjavította a tévét)...
c. *(lassan és járkál)...
d. *(lókötőnek és az asztal mögött) tartotta Pétert
e. *(ma vagy azokat) a könyveket tedd a polcra
f. *az asztal (alatt és ki) rohant
stb.

2.1.1.2. A fenti példákat (a (2a–f) mondatait) akár triviálisnak is tarthatjuk, hiszen a kötőszóval kapcsolt szintaktikai kategóriák között nagy különbségek vannak. Kérdés azonban, hogy az azonossági feltétel érvényesül-e, ha a koordinálandó kategóriák közti különbség már nem triviális. Például koordinálható-e a determinálatlan („puszta") főnévi csoport determinált „kiterjesztett" főnévi csoporttal? A (3) mondatai mutatják, hogy nem:

(3) a. *((Szőke nő) és (a magas férfi)) sétált az utcán.
b. ((Szőke nő) és (magas férfi) sétált az utcán.
c. ((A szőke nő) és (egy magas férfi)) sétált az utcán.

A (3b) és c. mutatja, hogy a koordinálandó főnévi csoportoknak a determináltság megléte vagy hiánya szempontjából is azonosnak kell lenniük, a determinálatlanok csak determinálatlanokkal koordinálhatók, a determináltak pedig csak determináltakkal.

A (2) példái között láthatunk olyanokat, melyekben különböző esetű főnévi csoportok koordinálása eredményezett rosszul formált szerkezetet. (Például agrammatikus a tárgyesetű főnévi csoportnak és a -ról/ről ragos vonzatnak a mellérendelése vagy egy alanyesetű főnévi csoport és egy részesesetű főnévi csoport koordinációja stb.) De elégséges feltételt jelent-e az esetragoknak az egyezése a mellérendelés számára? A felszíni eset jelölés, az esetragok egyezése természetesen nagyon gyakori a mellérendelő szerkezetekben, és sokszor egybeesik a koordinált tagok szintaktikai osztályának egyezésével. (Pl. alanyesetű főnévi csoportok mellérendelése.) De ugyanazon toldalék különböző thematikus szerepeket, ezen keresztül különböző szintaktikai viszonyokat is jelölhet, másrészt ugyanazon thematikus szerep különböző toldalékokkal, névutókkal is jelölhető. Vizsgáljuk meg a nyelvi adatokat!

Az esetjelölés különböző felszíni realizációja mellett is grammatikális lehet a mellérendelés, ha ugyanazon szintaktikai viszony van jelölve. A (4)-ben például a helyhatározói vonzatok:

(4) (Az asztalon és a székek mögött) könyvek voltak.

Viszont szinonim jelentésű toldalékok (*nak/nek, számára*) mellett is agrammatikus lehet a mellérendelés:

(5) *Tibor adott egy könyvet (Icának és Vali számára).

Az (5) azért rosszul formált, mert a szinonim toldalékok ellenére a mellérendelés tagjai különböző thematikus szerepet kapnak az igétől. Az (*Icának*) főnévi csoport ugyanis a *közvetlen résztvevő*, míg a (*Vali számára*) a *közvetett, távolabbi résztvevő* (*címzett*) szerepet kapja.

Azonos toldalékok mellett is rosszul formált a mellérendelés, ha a vonzatok különböző thematikus szerepűek. A (6)-ban a mellérendelés első tagja *ágens-patiens*, a második meg *instrumentum*:

(6) *Jenő verekedett (a szomszéddal és a bottal).

Az alanyesetű főnévi csoportok is azonos thematikus szerepekkel koordinálhatók;

(7) a. (A múzeum igazgatója és az ellopott festmény) Görögországban volt.
b. *Pétert megsebezte (egy kard és egy ajtónálló).
c. Pétert megsebezte (egy kard és egy üvegcserép).

A (7a)-ban két *téma* van koordinálva, a (7b)-ben egy *instrumentumot* és egy *ágenst* próbáltunk meg koordinálni, a (7c)-ben pedig két *instrumentumot*.

2.1.1.3. A szintaktikai osztályok egyezése az igék mellérendelésében is alapvető. Ez egyrészt természetesen azt jelenti, hogy igét koordinálhatunk igével egy szintaktikai pozíción belül. De azt is jelenti, hogy csak olyan igéket koordinálhatunk, melyeknek azonos a vonzatkerete, és ez azonos lexikai egységekkel van kitöltve. A vonzatkeret azonossága ismét tartalmazza azt a feltételt, hogy a koordinált igék megfelelő vonzatai azonos thematikus szerepet kapjanak. Például:

(8) ***János (bámul és hasonlít) Jenőre.**

A *bámul* és a *hasonlít* igék mellérendelése azért agrammatikus, mert eltérő thematikus szerepeket osztanak az azonos toldalékokkal ellátott vonzataikra. A *bámul* egy *ágens* és egy *téma* szerepeit jelöli ki, míg a *hasonlít* egy *experiens* (*résztvevő*) és egy másik *experiens* (*résztvevő*) szerepeit jelöli ki.

További példák:

(9) ***Ica Jenőnek (adta és nevezte) a macskát.**

A mellérendelt igék a *Jenőnek* főnévi csoport számára jelölnek ki eltérő thematikus szerepeket, az *ad* ige a *résztvevő* (*experiens*) szerepet, a *nevezte* viszont a *cél*-t.

A koordinált igék alanyának és tárgyának is azonos thematikus szerepet kell kapnia:

(10) ***Vali (ismeri és üti) Pétert.**

Az *ismeri* ige alanya: **experiens** (*résztvevő*), az *üti* ige alanya: **ágens**. Az *ismeri* tárgya „nem ráhatott", „nem érintett", tehát: *téma*, míg az *üti* ige tárgya: „ráhatott", „érintett", tehát *patiens*.

Eleve lehetetlen az igék mellérendelése, ha a felszíni esetjelölés különböző ragokat kíván:

(11) ***Vali (gyűlöli és irtózik) Jenőt/Jenőtől.**

A vonzatkeretnek a koordinálhatóság szempontjából vett egyezése tehát az argumentumok thematikus szerepeinek és szintaktikai eseteinek egyezését jelenti, de nem kívánja meg a felszíni esetjelölés módjának egyezését.

Amennyiben az igék vonzatkeretei és ezek lexikális kitöltése is egybeesnek, akkor grammatikus az igekoordináció: (12a) Ha csak a vonzatkeret esik egybe, de ennek lexikális kitöltése már eltérő egységekkel történik, akkor igei csoportokat vagy pedig mondatokat koordinálunk l. a (12b) és c.:

(12) **a. Péter (élvezi és ismeri) a jó zenét.**
b. Péter (élvezi a jó zenét, és eltűri a művészfilmet.)
c. Péter élvezi a jó zenét, és Vali ismeri a művészfilmet.

A magyar szintaxis lehetővé teszi, hogy a koordinációban részt vevő, azonos vonzatkeretű igék — a *lexikális kitöltés* tekintetében különböző vonzatai — egyszerre legyenek argumentumai **mindkét** igének. Hasonlítsuk össze a (12c)-t a (13)-mal:

(13) (Péter és Vali) (élvezi és ismeri) (a jó zenét és a művészfilmet).

A (12c)-vel szemben a (13)-ban valamennyi argumentum mind a két igének argumentuma.

Az ismételt (tehát nem szinguláris) *illetve* kötőszóval viszont a (13)-mal majdnem egyező lineáris sorrend mellett a (12b)-nek megfelelő interpretációjú mondatot kapunk:

(14) Péter (élvezi, illetve eltűri) (a jó zenét, illetve a művészfimet).

Az *illetve* „szétosztó" típusú interpretációja tehát úgy működik, hogy igékből és argumentumokból kétszer kéttagú párokat képez, majd a kéttagú argumentumpár első tagját az első igéhez, a második tagját meg a második igéhez rendeli. Ezért szinonim a (14) a (12b)-vel. Megjegyzendő, hogy ez csakis kéttagú párokra működik, és szemantikus memóriánk számára csak a 2×2-es kombináció kódolható zavartalanul. A 3×2-es kombináció ugyanis már jóval nehezebben interpretálható:

(15) ??(Péter illetve Vali) (élvezi, illetve eltűri) (a jó zenét, illetve a művészfilmet).

2.1.1.4. A nem kötelező határozók, illetve a szabad határozók egymással történő koordinálhatóságuk tekintetében két alaposztályra bonthatók: a predikátumhatározók és a mondathatározók.

A predikátumhatározók szabadon koordinálhatók egymással, például a nem kötelező módhatározók és állapothatározók ((16a)) és velük a nem kötelező célhatározók ((16b)):

(16) a. János (módszeresen és örömmel) dolgozott.
b. János (szép fizetésért, szorgalmasan és jókedvűen) dolgozott.

A szabadhatározói osztály határát a mellérendeléskor nem lehet átlépni. Például a nem kötelező célhatározó és az összetett predikátum kötelező módhatározói összetevője, ellipszis nélküli szerkezetben, nem koordinálható:

(17) *Péter (szép fizetésért és jól) bánt Marival.

(18) *A rabló (a pénzért és simán) tört be Péterhez.

A másik alapvető osztályt a mondathatározók alkotják, külön részosztályként az időhatározók és külön részosztályként a helyhatározók. Ezek saját részosztályukon belül koordinálhatók: időhatározó az időhatározóval, helyhatározó a helyhatározóval. Tekintsük a következő adatokat:

(19) a. (Tegnap és tegnapelőtt) megbeszélést tartottak a küldöttek.
b. (Pécsett és Budapesten) megbeszélést tartottak a küldöttek.
c. *(Tegnapelőtt és Budapesten) megbeszélést tartottak a küldöttek.
d. (Tegnap Pécsett és tegnapelőtt Budapesten) megbeszélést tartottak a küldöttek.

Mondataink közül a (19a) és b. egyaránt úgy interpretálható, hogy két, különböző megbeszélés történt. A (19c) mutatja, hogy az idő- és a helyhatározó egy szerkezetben nem koordinálható. De a koordinálhatatlan határozók *összetett* adverbiális szerkezetet tudnak alkotni, melyek már koordinálhatók egymással. Ezt az esetet mutatja a (19d) Interpretációja annyiban egyezik a „szimpla" határozókat tartalmazó (19a)-val és b.-vel, hogy a (19d) szerint is két, különböző megbeszélés történt. A koordinálhatóság ténye és az interpretáció sajátosságai egyaránt arra utalnak, hogy az összetett adverbiális szerkezet egyetlen mondathatározót képez, amely *ugyanilyen* felépítésű, *összetett* mondathatározóval koordinálható. Bármelyik összetevőjét mellérendelő szerkezet is képezheti:

(20) a. ((Tegnap és tegnapelőtt) Budapesten) holnap meg Pécsett)...
b. ((Tegnap (Budapesten és Pécsett)) (holnap meg Szegeden)...

Az összetett adverbiális szerkezet nem koordinálható szinguláris mondathatározóval:

(20) c. *((Tegnap Budapesten) és (ma)) megbeszélést tartottak a küldöttek.
d. *((Pécsett tegnap) és (Budapesten)) megbeszélést tartottak a küldöttek.

A predikátumhatározók és a mondathatározók egyetlen szintaktikai pozíciót kitöltő szerkezetben nem koordinálhatók egymással:

(21) a. *Mari (Budapesten és felelőtlenül) élt.
b. *Péter (tavaly és jókedvűen) dolgozott.
c. *Anna (a villamosban és a kiskosztümben) táncolt.

Mivel a mellérendelhetőség egyik feltétele a kategóriaazonosság, ezért szerkezetben való koordinálhatatlanságuk egyúttal empirikus érv a két szabadhatározó osztály elkülönítése mellett.

2.1.1.5. A kategóriaazonosság követelményéből vezethető le az a megfigyelés, amelyet a szakirodalom a *mellérendelő szerkezetre vonatkozó megszorítás*-nak nevez. Ennek az a lényege, hogy valamely nagyobb szerkezeti egységen belül a mellérendelő szerkezet *„sziget"* jellegű, mivel a koordinált tagok egyikét sem lehet kiemelni a szerkezetből, és hasonlóképpen a koordinált tagok összetevőit sem lehet kiemelni a szerkezetből. A sziget-jelleg megsértésének vagy az a triviális következménye, hogy a kötőszó egyik oldalán nem marad koordinálható összetevő, vagy pedig az a (már nem triviális) következménye, hogy olyan összetevőket rendel egymás mellé a kötőszó, amelyek nem azonos kategóriájúak, és emiatt a szerkezet agrammatikus lesz.

Például a grammatikus (22a)-ban az első koordinált tagnak összetevője a birtokos. Ha ezt kiemeljük a koordinatív szerkezetből, a mondat agrammatikus lesz ((22b)):

(22) a. Láttam (az elnöknek a villáját és az úszómedencét).
b. *[Az elnöknek]$_i$ láttam ([——]$_i$ a villáját és az úszómedencét).

A (22b) agrammatikussága összefügg azzal, hogy a birtokos kiemelése után „megmaradt" mellérendelő szerkezetben már nem koordináltunk két olyan főnévi csoportot, amelyek maximális kiterjesztések. Ugyanis a birtokot (*...a villáját*), amely a főnévnek nem maximális kiterjesztését mutatja, koordináltuk egy olyan „önálló" főnévi csoporttal (*az úszómedencét*), amely maximális kiterjesztés. (A birtokos szerkezetre vö.: „A főnévi csoport belső szerkezete" című fejezet 1.2.1.5. pontjával).

A mondatok grammatikus mellérendelését ((22c)) is agrammatikussá teheti, ha az egyik tagmondat valamelyik összetevőjét a koordinatív szerkezeten kívülre emeljük ki ((22d)):

(22) c. ((János szeretett volna beszélgetni Marival), de (a klub zárva volt)).
d. *[Mari], akivel ((János szeretett volna beszélgetni [——]$_i$),
de (a klub zárva volt)).

2.2. A mellérendelő szószerkezet: egyetlen összetevő

2.2.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése

2.2.1.1. Azokban a példáinkban, melyeket a kategóriaazonosság feltételének megsértése miatt agrammatikusnak értékeltünk, egyúttal felhasználtunk (lényegében hallgatólagosan) egy másik premisszát is. E szerint a mellérendelő szerkezet egyetlen összetevő, és mint ilyen egyetlen szintaktikai pozíciót tölt ki. A szerkezetek grammatikusságát mindig egyetlen szintaktikai pozícióban értékeltük, és agrammatikusnak tekintettük azokat, melyekről: (1) feltételeztük, hogy mellérendelő szerkezetek, de (2) amelyeket lehetetlen volt egyetlen szintaktikai pozícióba helyezni (szabálysértés nélkül). Például a (23a) mint mellérendelő szerkezet agrammatikus, de ha összetevőit különböző pozíciókba helyezzük, akkor jól formált mellérendelt mondathoz jutunk, mely az ige ellipszisét tartalmazza: (23b)

(23) a. *[$_F$Jánost és nagyon kedvesen] dicsérték meg.
b. [$_F$Jánost] dicsérték meg, és [$_F$nagyon kedvesen] [$_V$0].
[$_V$0] = dicsérték meg

A (23b) egy diskurzusban kifogástalan válasz lehet arra a kérdésre: *Kit és hogyan dicsértek meg*?

2.2.1.2. Az egyszerű mondat szórendjét bemutató fejezetben szó volt róla, hogy a fókusz olyan szintaktikai pozíció, melyet *egyetlen* főösszetevő (igei argumentum, adverbium stb.) tölthet ki. Így a fókuszálhatóság megfelelő teszt lehet annak ellenőrzésére, hogy a koordinatív szerkezet valóban egyetlen összetevő-e, mely egyetlen szintaktikai pozíciót tölt ki (jelen esetben a fókuszt).

Az alábbi adatokból látni fogjuk, hogy a mellérendelő szerkezet fókuszálható. Ez a következőt jelenti. Amennyiben olyan összetevőket koordinálunk, melyek szinguláris előfordulásaikban fókuszálhatók, úgy a belőlük álló koordinatív szerkezet is, egyetlen összetevőként, fókuszálható ((24a), b). A specifizáló vagy a módosító funkciójú összetevőkből álló, koordinatív szerkezet ugyanúgy része lehet

fókuszált főösszetevőknek, mint szinguláris előfordulásaikban ((24c), d). (Az ige—igekötő fordított szórendje valamennyi példában a fókuszpozíció kitöltöttségét jelzi.

(24) a. [$_F$A szomszédomban lakó néni és a házmester] veszett össze tegnap.
b. Vali [$_F$alig hallhatóan és túlzott precizitással] mondta el a hozzászólását.
c. [$_F$(Ezeket és azokat) a lemezeket] tettem vissza a polcra.
d. [$_F$A (sovány, éhes és szomjas) nyelvészek] ültek korgó gyomorral a gasztronómiai konferencián.

Kizárható az a feltételezés, hogy a mellérendelt főösszetevők közül csak a második lenne fókuszban. Például a „reciprok" viszonyt jelölő igék (*összevesztek*) argumentumai csakis akkor vannak azonos esetben, ha egyetlen szintaktikai pozíciót töltenek ki. Ez igaz a (24a) esetében. Hasonlítsuk ezt össze a (25a) és b.-vel:

(24) a. [$_F$A szomszédomban lakó néni és a házmester] veszett össze tegnap.

(25) a. [$_T$A szomszédomban lakó néni] [$_F$csak a házmesterrel] veszett össze tegnap.
b. [$_T$A szomszédomban lakó néni] tegnap összeveszett a házmester*rel*.

Az azonos esetek és az ige—igekötő fordított szórendje bizonyítja, hogy a mellérendelt szerkezet egészében tölti ki a fókuszt a (24a)-ban.

Amennyiben a koordinatív szerkezet összetevőit topikba és fókuszba választjuk szét, úgy rosszul formált szerkezethez jutunk: (26a), amennyiben pedig fókuszba és az ige utáni legutolsó pozícióba választjuk szét őket, akkor elliptikus mondathoz jutunk ((26)b):

(26) a. *([$_T$A magazint] és [$_F$csak a reggeli lapot]) olvasta el Mari.
b. [$_F$Csak a reggeli lapot] olvasta el Mari, és [$_F$a magazint] [$_V$0] [$_{NP}$0].
[$_V$0] = olvasta el
[$_{NP}$0] = Mari.

2.2.1.3. A mellérendelő szerkezet és az elliptikus mondatok közti különbségtevés módszere nemcsak a fókuszba helyezhetőség tesztelése lehet, hanem az egész szerkezetnek a fókuszból egy másik szintaktikai pozícióba (például topikba) való *áthelyezhetőségének* ellenőrzése is. Ez utóbbi különösen akkor ajánlható, ha nehéz közvetlenül megállapítani, hogy egyetlen fókuszpozíciót tölt-e ki egy mellérendelő szerkezet, vagy pedig *két különböző* fókuszt koordináltunk. Az utóbbi esetben szükségképpen mondatokat rendeltünk egymáshoz. Tekintsük a következő példákat:

(27) a. Ki és mikor érkezett meg?
b. Ki és mit főzött meg?
c. *Ki és ki érkezett meg?
d. Kik érkeztek meg?
e. *Mit és mit főzött meg Anna?
f. Miket főzött meg Anna?

A (27) adataiból úgy tűnhet, hogy a kérdő névmások koordinálására speciális szabályok vonatkoznak, úgy tűnhet, hogy egészen különböző szintaktikai kategóriákat „helyettesítő” névmások is koordinálhatók egymással, tehát nem érvényesül a kategóriaazonosság elve ((27a, b)); sőt, egytípusú szintaktikai kategóriára utaló kérdő névmások nem is koordinálhatók egymással ((27c, e)), hanem a szinguláris névmás többes számát kell használni ((27d), f). A kérdő névmások kötelezően a fókuszpozícióba kerülnek. Mellérendelést tartalmazó példáinkban két eset lehetséges: egyetlen fókuszpozíciót töltenek ki a kérdő névmások, vagy pedig két külön fókuszt koordinálunk, az első után az ige ellipszisével, a második után pedig az explicit igével. Vegyük észre, hogy — a mellérendelő szerkezetekkel ellentétben — a (27a) és b. mondatokban a kötőszó előtt kötelező szünet van (jele: a #):

(27) a. **Ki # és mikor érkezett meg?**
b. **Ki # és mit főzött meg?**

Mivel a kérdő névmások a fókuszon kívül más pozícióba nem helyezhetők, a topikba mozgatással nem tudjuk ellenőrizni, hogy egyetlen vagy két külön fókuszált összetevőről van-e szó. Ha azonban a kérdő mondatokat a velük szintaktikai és szemantikai egységet képező válaszmondatokkal együtt tekintjük, már más a helyzet:

(27) a. **Ki # és mikor érkezett meg?**

(28) a. **János # és az esti vonattal (érkezett meg).**

(27) b. **Ki # és mit főzött meg?**

(28) b. **Anna # és egy tyúklábat (főzött meg).**

Amennyiben a mellérendelő kötőszóval kapcsolt kérdő névmások egyetlen, fókuszált összetevőt alkotnak, akkor a válaszmondatokban a névmásnak megfeleltethető, azokat „kitöltő” tartalmas kifejezések is egyetlen, fókuszba helyezett, koordinatív szerkezetet adnak. De ekkor ezt a szerkezetet, mint egyetlen összetevőt, más pozícióba, például a topikba is helyezhetjük. Ez azonban — mint látni fogjuk — rosszul formált szerkezetet eredményez. Töltsük ki a válaszmondatok fókuszát egy-egy adverbiummal:

(29) a. ***[$_T$János és az esti vonattal] a [$_F$Déli pályaudvarra] érkezett meg.**
b. ***[$_T$Anna és egy tyúklábat] [$_F$a konyhában] főzött meg.**

A topikba való áthelyezés agrammatikussága jelzi, hogy eredetileg nem egyetlen fókuszpozíciót kitöltő, mellérendelő szerkezetet próbáltunk volna „áthelyezni”, hanem két, külön mondatból való, két, külön fókuszt. Ennek a valószínűségére már a kötőszó elé teendő szünet is utalt. A topikba való áthelyezhetetlenség tényéből tehát az alábbi szerkezetekre kell következtetnünk:

(30) a. [$_F$Ki] [$_V$0] # és [$_F$mikor] érkezett meg?
b. [$_F$János] [$_V$0] # és [$_F$az esti vonattal] érkezett meg.
c. [$_F$Ki] [$_{VP}$0] # és [$_F$mit] főzött meg?
d. [$_F$Anna] [$_{VP}$0] # és [$_F$egy tyúklábat] főzött meg.

Az első fókusz után a második mondat igéjének (V), illetve igei csoportjának (VP) az *ellipszise* következik. A kötőszó előtti szünet éppen erre utal.

A kérdő névmás mellérendelése tehát nem sérti meg a szerkezetben koordinált összetevők kategóriájának azonosságára vonatkozó feltételt.

A (27c) és e. agrammatikusságának (*(*ki és ki*)…), (*(*mit és mit*)…) az a magyarázata, hogy a potenciális válasz „kifelé” *egyetlen összetevőként* viselkedő, endocentrikus szerkezet. Ennek közvetlenül domináns kategóriája pontosan egyezik az „alatta” mellérendelt összetevők kategóriájával. Ezért grammatikus a (*Péter és Mari*) szerkezetre úgy kérdezni, hogy *kik*, vagy (*a könyvet és a lemezt*) szerkezetre, hogy *miket*.

2.2.1.4. Érdekességként említjük meg, hogy vannak olyan kategóriák, amelyek nem fókuszálhatók, és nem is koordinálhatók. A két tényező között nem lehet általános érvényű korrelációt kimutatni. A fókuszba nem helyezhető kvantorok például koordinálhatók (*mindenki vagy senki*), a tipikusan fókuszba kerülő operátorok (*nem, csak*) viszont nem koordinálhatók.

A beszélő attitűdjét jelölő határozók, valamint a modális kifejezések és az időhatározók egy részosztálya nem fókuszálható:

(31) a. *Tegnap { sajnos / szerencsére / abszolúte / szerintem } tetszett meg Jánosnak Mari.

b. *Tegnap { biztos / talán / esetleg } tetszett meg Jánosnak Mari.

c. *Tegnap { mindjárt / rögtön / azonnal } tetszett meg Jánosnak Mari.

Ugyanezek a kategóriák *nem koordinálhatók* saját típusukon belül egymással. Ennek lehetetlenségét részben beláthatjuk azon az alapon, hogy nem lehet több különböző attitűddel, vagy több különböző modalitással közölni egy adott mondatot. Csakhogy ez nem magyarázza meg a szinonim jelentésű modális kifejezések mellérendelésének lehetetlenségét. A metanyelvi használatot, a „visszamondó”, idéző funkciókat kizárva, tárgynyelvi funkcióban:

(32) a. * { (Szerintem és sajnos) / (Szerintem és szerencsére) } megtetszett Jánosnak Mari.

b. * (Talán és esetleg) megtetszett Jánosnak Mari.

A fókuszba nem helyezhető időhatározók koordinálhatatlanságát példázza a (33):

(33) * { (Rögtön és mindjárt) / (Mindjárt és azonnal) } megtetszett Jánosnak Mari.

2.3. A kötősző pozíciója a mellérendelő szószerkezetben

2.3.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése

2.3.1.1. A kötőszónak a mellérendelő szerkezetben elfoglalt pozícióját illetően két alapvető lehetőség merülhet fel. Az egyik: (a) a kötőszó „testvére" a koordinált összetevőknek, a másik (b) pedig az, hogy valamelyik koordinált összetevővel konstituenst formál. Egy-egy példa főnévi csoportokkal:

(a)

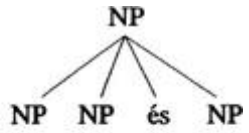

(b)

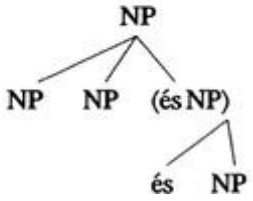

Kettőnél több tagú mellérendeléseket fogunk vizsgálni. A példáink közül kizárjuk a diskurzusrészleteket, és önálló mondatokat tekintünk.

2.3.1.2. Először azonban azt a kérdést tegyük fel, hogy azonos kategóriájú összetevők felsorolásszerű egymás mellé helyezésekor van-e *szintaktikai* szempontból jelentősége a kötőszónak, vagy pedig a felsorolás és a kötőszós mellérendelés szintaktikailag ekvivalens? Tekintsük a következő mondatokat:

(33) a. *[$_F$Csak az angolra, a franciára, a németre, az oroszra] írták meg a fonológiát.
b. [$_F$Csak az angolra, a franciára, a németre és az oroszra] írták meg a fonológiát.
c. [$_T$Az angolra, a franciára, a németre, az oroszra] megírták a fonológiát.

A (33a) azt mutatja, hogy a négytagú felsorolást nem lehet a fókuszba helyezni, agrammatikus lesz a mondat. A (33b)-ben látható, hogy amennyiben a felsorolás utolsó tagja elé az *és* kötőszót helyezzük, úgy a fókuszba helyezés elvégezhető. A fókusz pozíciójába, tudjuk, csak egyetlen összetevő kerülhet. Mondatainkból így azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a négytagú (kötőszó nélküli) felsorolás nem képez egyetlen összetevőt, ezért egészében nem is fókuszálható. Az *és* kötőszó jelenléte viszont négytagú, mellérendelő szerkezetté, vagyis *egyetlen szintaktikai összetevővé* tette a korábbi felsorolást, amely egészében fókuszálható. A (33c) pedig mutatja, hogy a kötőszó nélküli felsorolás kifogástalan a topikpozícióban, amelybe viszont több különböző szintaktikai összetevő is helyezhető. Tehát a kötőszó nélküli felsorolás és a kötőszós, többtagú mellérendelés között az a szintaktikai különbség, hogy csakis az utóbbi viselkedik a koordinációra jellemző módon egyetlen összetevőként.

2.3.1.3. A kötőszónak a lánc egészére gyakorolt szintaktikai hatása összefügg pozicionális kötöttségeivel:

(34) a. *(A hőmérsékletet {és / vagy} a nyomást, az energiafelhasználást, a teljesítményt) mérték meg.

b. *(A hőmérsékletet, a nyomást {és / vagy} az energiafelhasználást, a teljesítményt) mérték meg.

c. (A hőmérsékletet, a nyomást, az energiafelhasználást {és / vagy} a teljesítményt) mérték meg.

A (34) mondataiból látható, hogy csak abban az esetben grammatikus a mondat, ha a kötőszó a többtagú mellérendelés *legutolsó* tagja előtt helyezkedik el: ((34c)). Fel kell azonban arra is figyelnünk — a szélsőséges érzelmi állapotoktól, nagyon különleges kontextusoktól most eltekintve —, hogy a (34c)-ben apró szüneteket tartunk a többtagú mellérendelő szerkezeten belül (a rövid szünet jele: #):

(34) c. (A hőmérsékletet, # a nyomást, # az energiafelhasználást, # és a teljesítményt) mérték meg.

d. *(A hőmérsékletet, # a nyomást, # az energiafelhasználást és # a teljesítményt) mérték meg.

A (34c) példázza, hogy a többtagú koordinációban részt vevő valamennyi főnévi csoport között rövid szünetet tartunk. Az utolsó főnévi csoportot azonban nem előzheti meg közvetlenül szünet ((34d)), hanem a „jobbszélső" pozícióban lévő *kötőszó elé* kell tenni a szünetet: ((34)c). Tehát az utolsó főnévi csoport és a kötőszó között nem lehet szünet, hanem őket *együttesen különíti el* a szünet a megelőző főnévi csoportoktól. A kötelezően az utolsó főnévi csoport elé helyezendő kötőszó tehát fonológiai frázist alkot a tőle jobbra álló főnévi csoporttal.

A fenti jelenséggel összefüggést mutat a (34c) szemantikai interpretációja. Ha ugyanis a szünettel szegmentált utolsó összetevő: (# *vagy + főnévi csoport*), akkor az utolsó főnévi csoportot és az őt megelőző valamennyi, azonos kategóriájú főnévi csoportot a *megengedő diszjunkció* tagjaként kell interpretálni:

(34) c. (A hőmérsékletet, # a nyomást, # az energiafelhasználást # vagy a teljesítményt) mérték meg (nem tudom pontosan, hogy melyiket, lehet, hogy többet is).

A (# *vagy + főnévi csoport*) jelenléte tehát olyan szemantikai instrukciót ad, hogy 'az összes megelőző, és azonos kategóriájú főnévi csoportot tekintsd egy megengedő diszjunkció részének'. Hasonlóképpen az (# *és + főnévi csoport*) jelenléte arra instruál, hogy az összes megelőző, azonos kategóriájú főnévi csoportot a konjunkció tagjaként kell interpretálni.

De mi történik akkor, ha a többtagú mellérendelésben több, különböző kötőszó is szerepel? Tekintsük az alábbi mondatokat:

(35) a. Péterről, # Mariról, # és (Jánosról vagy Annáról) hallottam.
b. ?* (Péterről és Mariról) # (Jánosról vagy Annáról) hallottam.
c. A székeket # a polcokat # vagy (az asztalokat és a szőnyegeket) fogják lerakni.
d. ?* (A székeket vagy a polcokat) # (az asztalokat és a szőnyegeket) fogják lerakni.

A (35a) egy konjunkció, melynek a harmadik tagja diszjunkcióból áll. A (35c) egy diszjunkció, melynek harmadik tagja konjunkcióból áll. Mindkét mondatban az a kötőszó határozza meg az interpretációt, amely előtt a szünet van. A tőle jobbra álló főnévi csoporttal ismét fonológiai frázist alkot. Vagyis a (34c)-ben, korábban tapasztalt jelenségeket látjuk, azzal, hogy a „jobb szélső" főnévi csoport maga is kordinatív szerkezet. Mivel ez „kifelé" egyetlen összetevőként viselkedik, ezért továbbra is érvényesnek tarthatjuk azt, hogy a szerkezet egészét szintaktikailag és szemantikailag determináló kötőszó a „jobb oldali", utolsó főnévi csoporttal alkot összetevőt.

A (35b) és d. példákat illetően megoszlott az informánsok véleménye. A szüneteket és hiányokat a példák kimondásában korrekten alkalmazva, voltak, akik *homályosan* interpretálható mondatnak tartották őket (=?), és voltak, akik rosszul formáltnak (=*). Annyit megállapíthatunk, hogy a struktúrákban bármelyik kötőszó elé szünetet téve a korábban jellemzett szerkezet variánsához jutnánk. A (36a) például kéttagú diszjunkció, melynek a második összetevője háromtagú konjunkció:

(36) A székeket # vagy (a polcokat, az asztalokat és a szőnyegeket) fogják lerakni.

(A (36)-ban a *vagy* természetesen most is a jobb oldali, utolsó főnévi csoport előtt áll.)

2.3.1.4. A kötőszó szerkezeti pozíciójára vonatkozóan a 2.3.1.1. pontban két feltételezést említettünk. A köztük való választáshoz az alábbi tényeket vehetjük figyelembe:

a. A kettőnél több tagú mellérendelő szerkezetben a kötőszó jelenléte biztosítja, hogy a szerkezet „kifelé" *egyetlen* szintaktikai összetevő legyen (mint ilyen fókuszálható legyen), szemben a felsorolásokkal.
b. A kettőnél több tagú mellérendelés összetevői strukturálisan egymás „testvérei", sorrendjük szintaktikailag tetszőleges, szabad. A kötőszó viszont mindig az utolsó összetevő elé kerül. Pozíciója tehát kötött, és nem helyezhető két, tetszőlegesen kiválasztott összetevő közé.
c. A kötőszó a tőle jobbra álló összetevővel fonológiai frázist alkot.
d. Több, különböző kötőszó esetén az dominálja a szerkezet interpretációját, amelyet, a tőle jobbra álló összetevővel együtt, szünet választ el a megelőző összetevő sorozattól. Ez az a kötőszó, amely egy frázist alkot a tőle jobbra álló összetevővel, amelyik egyben az utolsó összetevő is, tekintet nélkül belső komplexitására.

e. Az interpretációban domináns kötőszó olyan műveleti utasításként értelmezhető, mely szerint tekintsük a kötőszó által jelölt szemantikai reláció argumentumának minden olyan megelőző összetevőt, amely azonos kategóriájú azzal az összetevővel, mellyel egy frázist alkot a kötőszó.

Az elmondottak a (b) feltételezés mellett szólnak, melynek értelmében a mellérendelő kötőszó a tőle jobbra álló taggal konstituenst formál:

(b)

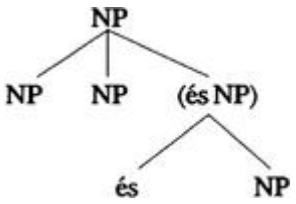

A vázolt szintaktikai, szemantikai és fonológiai jelenségek egyúttal ellenmotiválják a (a) feltételezést, tehát azt, hogy a kötőszó a mellérendelt összetevők „testvére” lenne.

2.4. Összefoglalás

2.4.1. A bemutatott és rendszerezett adatokra az 1.1.1. pontban adott definíció és következményei teljesülnek. A definícióban a mellérendelő szerkezetek endocentrikusságát alkalmaztuk megkülönböztető jegyként, és azt, hogy a szerkezet egyszerre több szintaktikai fejet tartalmaz. A definíció teljesülése azáltal ellenőrizhető, hogy következményei megfelelnek az adatok empirikus tulajdonságainak. Így rámutattunk arra, hogy a mellérendelő szerkezetben azonos szintaktikai kategóriák vannak és a szerkezet „kifelé” egyetlen összetevőként viselkedik.

2.4.2. Az ige argumentumai esetében a mellérendelhetőséghez szükséges kategóriaazonosság a thematikus szerepben és a szintaktikai esetben való egyezést kívánta, tekintet nélkül a felszíni esetjelölés módjára. Vagyis az argumentumok koordinációja az adott ige vonzatkeretének egy-egy kategóriáján belül lehetséges úgy, hogy a mellérendelés végeredménye változatlanul az adott vonzatkategória legyen. A koordinálandó főnévi csoportnak a determináltság megléte vagy hiánya tekintetében is azonosaknak kell lenniük.

2.4.3. Az igék mellérendelhetőségének vonzatkereteik teljes egyezése (a thematikus szerepek, szintaktikai viszonyok egyezése), valamint a vonzatkeretek azonos lexikális kitöltése a feltétele.

2.4.4. A koordinálhatóságot mint empirikus tulajdonságot tesztként is használhatjuk szintaktikai kategóriák azonossága vagy különbözősége melletti érvelésben. Ezt tettük a predikátumhatározók, a mondathatározók két alosztálya, valamint az összetett adverbiális csoport esetében.

2.4.5. Mivel a fókusz pozíciójába csak egyetlen főösszetevő kerülhet, ezért a mellérendelő szerkezetek fókuszálhatóságával teszteltük, hogy ők valóban egyetlen összetevőként viselkednek, szemben a felsorolásokkal.

2.4.6. Ha a kötőszóval kapcsolt összetevők nem azonos kategóriájúak, de mind a kettő fókuszban van, akkor elliptikus mondatok vannak koordinálva. A fókuszált mellérendelő szerkezetnek és a két, különböző fókuszt kapcsoló, (az első fókusz után) elliptikus mondat-mellérendelésnek a megkülönböztetésére a topikba való áthelyezés módszerét javasoljuk. Eszerint, ha koordinatív szerkezetről van szó, akkor ez egészében a topikba helyezhető, és a fókuszt más összetevőkkel lehet kitölteni. De ha két mondat két különböző fókuszát koordináltuk (az első után az ige ellipszisével), akkor a két különböző fókusz nem helyezhető együttesen az első mondat topikjába, a struktúra agrammatikus lesz.

2.4.7. A (34c)-ben és a (36)-ban korábban láttuk, hogy a többtagú szerkezetben a kötőszó csak a lánc legutolsó összetevője előtti pozícióban grammatikus. Amennyiben tehát egyetlen kötőszó és többtagú lánc kombinálódik, a kötőszó nem tud *általában* konstituenst formálni a mellérendelő szerkezet tetszőleges főnévi csoportjával, hanem kizárólag csak a *legutolsó* főnévi csoporttal. A (33a) és b. összevetéséből kitűnt, hogy a többtagú, kötőszó nélküli *felsorolás* nem egyetlen összetevőként helyezkedik el a mondatban (nem fókuszálható egészében), de ha az utolsó tag elé kötőszót helyezünk, akkor az eredeti lánc egészében fókuszálható, egyetlen összetevőként viselkedik „kifelé". A kötőszó azonban nemcsak az egyetlen csomópont alá tartozást biztosítja, hanem az interpretációtípust is előírja (diszjunkció, konjunkció). Mivel a kötőszó argumentumainak száma nyelvtanilag nem korlátozott, így kettőnél több, a kötőszóval nem szomszédos, „távolabbi" összetevőt is a diszjunkció vagy a konjunkció tagjai között kell tartani. Ezért ésszerű feltételezni, hogy az egyik *szélső pozíció* (a magyar kötőszók esetében az utolsó *jobb oldali*) összetevő előtti pozíció) a *legelőnyösebb* az interpretációtípus biztosítására. E szerint, a kötőszó az utolsó, jobbra álló főnévi csoporttal konstituenst alkot, és minden olyan, ezt megelőző főnévi csoport, amely azonos kategóriájú a kötőszóval összetevőt formáló főnévi csoporttal, az a kötőszó argumentuma lesz. Ezáltal a kötőszótól „távolabbi", vele nem szomszédos összetevők *egyirányú* (a domináló csomóponton keresztül „visszautaló") nyelvtani információáramoltatás révén lesznek egy diszjunkció vagy egy konjunkció tagjai.

3. A mondatok mellérendelése és az ellipszis

3.1. A mellérendelő kötőszó definíciója

3.1.1. A mellérendelő kötőszóknak két altípusa van: a bináris („kéttagú") és az n-áris („soktagú"). Amennyiben függetlenül attól, hogy milyen szintaktikai kategóriát kapcsolnak, a kötőszók által mellérendelt kategóriákat a kötőszók argumentumainak tekintjük, akkor a bináris kötőszók kétargumentumúak, míg az n-árisok sokargumentumúak, nyelvtanilag nem korlátozott mennyiségű argumentumot kapcsolhatnak. Bináris kötőszó például a *de, viszont, ugyanis, tehát, ezért, holott, pedig*. Ezek, tekintet nélkül arra, hogy az ellentét, ellentmondás tagjai, vagy a következtetési előtag és a következmény, vagy a nem teljesülő elvárás stb. hány tagmondattal vannak jelölve, mindenképpen mint egyetlen ellentételezett tagot vagy egyetlen következtetési előtagot, vagy egyetlen megengedési alapot kapcsolják egy-egy másik ellentételezett taghoz, vagy egy következményhez, vagy egy elvárás tagadásához. Ennyiben kétargumentumúak.

Az n-áris („soktagú") kötőszók: az *és, meg, vagy*. Ezekkel elvileg akárhány tagú konjunkciót vagy akárhány tagú megengedő diszjunkciót lehet létrehozni (a memoriális korlátoktól most eltekintve).

A két kötőszótípus között más fontos különbség is van. Így a bináris kötőszókkal a főnévi csoportokat nem lehet egyetlen mellérendelő szerkezet keretén belül koordinálni. Például (kizárva a metanyelvi jellegű korrekciót és kizárva az ige ellipszisét):

(37) ***(Imre bácsi de a villanyszerelő) — *(az orvos tehát az ápolónő) — *(a televízió programja ugyanis a rádióműsor) — *(egy vitorláshajó holott egy motorcsónak)**

Ugyanakkor a bináris kötőszókkal koordinálhatók igei csoportok és mondatok, valamint az igéknek vagy a vonzataiknak a predikatív bővítményei is. (Az utóbbiról l. Az igei csoport című fejezet 5.1. pontját). Például:

(38) **(megírta a levelet, de nem adta fel), (jóképű viszont alacsony), (kövér tehát nehéz), ((pirosra tehát rikító színűre) festette), (boszorkányos gyorsasággal, de megfontoltan), (Ödön (akadozva, csendesen, viszont fölvillanyozó hatással) beszélt)**

A kötőszók használatának további szintaktikai feltételeiről a 3.7. pontban lesz szó.

A binárisokkal szemben az n-áris („soktagú") kötőszók (*és, vagy, meg*) bármely, egyébként koordinálható kategóriára alkalmazhatók. Így, többek között, a főnévi csoportokból álló mellérendelő szerkezetek létrehozására is. Erre láttunk példákat a 2.1–2.3. pontokban. A következőkben viszont a mondatok mellérendelésében vizsgáljuk meg a kötőszók pozícióját.

3.1.2. Amennyiben egyetlen összetett mondat keretein belül maradunk, és a szövegkörnyezetre történő visszautalást a vizsgálat körén kívül esőnek tekintjük, akkor szembetűnővé válnak a mellérendelő kötőszóknak az alárendelőkétől eltérő pozicionális sajátosságai:

(39) a. Péter otthon van, { és / tehát / de / pedig / vagy / ezért / ugyanis / stb. } János szorgalmasan dolgozik a munkahelyén.

b. * { És / Tehát / De / Pedig / Vagy / Ezért / Ugyanis } Péter otthon van, János szorgalmasan dolgozik a munkahelyén.

c. János szorgalmasan dolgozik a munkahelyén, { mivel / ha / amikor / bár / mert } Péter otthon van.

d. { Mivel / Ha / Amikor / Bár / Mert } Péter otthon van, János szorgalmasan dolgozik a munkahelyén.

A (39a) és b.-ből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az összetett mondat keretein belül a mellérendelő kötőszókat nem lehet a mondat élére helyezni. A (39c) és d. viszont mutatja, hogy ugyanez a pozíció grammatikus az alárendelő kötőszók esetében. Az alárendelő mondatokról szóló fejezettel összhangban *azokat a kötőszókat definiáljuk tehát mellérendelőként*, melyek az összetett mondat keretein belül *nem lehetnek az első tagmondat előtt*. Ugyanez a pozíció viszont lehetséges az alárendelő kötőszók esetében. A mellérendelő kötőszókkal kapcsolt tagmondatokat pedig természetesen mellérendelt mondatoknak tekintjük.

3.1.3. A (39a) második tagmondatát *a mellérendelő kötőszóval együtt* az összetett mondat élére helyezve megkaptuk a (39b)-t, amely rosszul formált volt. Ebből az a következtetés adódna, hogy a mellérendelő kötőszó nem mozog a második tagmondattal együtt, mivel a két, mellérendelt tagmondat között áll. Tehát a mondat-mellérendelés elemi szerkezete így festene:

(a)

Vannak azonban olyan adatok, melyek megkérdőjelezik a fenti következtetést. Például, speciális érzelmi állapotoktól eltekintve, szabályos intonációt feltételezve, a *szünetek* szerinti tagolódás a következő (a szünet jele: #):

(40) a. Péter otthon van, { # és / # de / # tehát / # ugyanis } János szorgalmasan dolgozik a munkahelyén.

b. * Péter otthon van { és / de / tehát / ugyanis } #János szorgalmasan dolgozik a munkahelyén.

A mellérendelő kötőszók tehát, mint a (40a) mutatja, kifejezetten a tőlük *jobbra álló tagmondattal* alkotnak egyetlen fonológiai frázist.

Vannak kötőszók, melyek számára grammatikus a jobb oldali tagmondat *belsejében* (topik és fókusz között) levő pozíció ((41). a.), van kötőszó, melynek számára csak ez a pozíció grammatikus ((41). b), de olyan mellérendelő kötőszó *nincsen*, amelyik bal oldali tagmondatban lehetne ((41c)):

(41) a. Péter a tévéhiradót nézte, viszont János { viszont / azonban } az Esti Magazint hallgatta.

b. Péter a tévéhiradót nézte, { *meg / *pedig } János { meg / pedig } az Esti Magazint hallgatta.

c. *Péter { viszont / azonban } a tévéhiradót nézte, János az Esti Magazint hallgatta.

(A (41b) esetében *nem* a megengedő, hanem a „kapcsoló-szembeállító" *pedig* kötőszót használtuk. A (41c) esetében újra emlékeztetünk arra, hogy a szövegkörnyezetre való utalás a leírás keretén kívül esik.)

Megfelelő szemantikai (koreferenciális) feltételek mellett az sem lehetetlen, hogy a kötőszó a tőle jobbra álló tagmondattal együtt beékelődjön az első tagmondatba:

(42) a. Péterről — ugyanis ragyogó teljesítményt nyújtott – mindenki csak áradozott.
b. Sári — és ezt senki sem tudja róla — imádja a képviselőfánkot.
c. A kutya — pedig adtam neki csontot — dühösen ugatott.

A (42a, b) és c. esetében egyaránt igaz, hogy a közbeékelt tagmondat a kötőszóval együtt visszahelyezhető a sztenderd pozícióba, az első, megszakítatlan tagmondat *után*.

A (40), (41) és (42) adatai együttesen motiválhatják azt a feltételezést, hogy a mellérendelő kötőszók mondatkoordinációban a tőlük jobbra álló tagmondattal formálnak egy összetevőt (hasonlóképpen ahhoz, ahogy a mellérendelő szerkezetben láttuk):

(b)

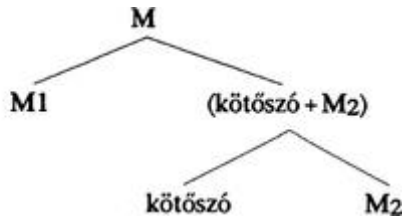

Ebben az esetben a mellérendelő kötőszónak az első tagmondat elé helyezhetetlenségét azzal az állandó visszautaló funkciójával magyarázhatjuk, melyet az 2.4. pontban jeleztük.

3.2. A fókuszos tagmondatok szerkezete és az ellipszis

3.2.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése

3.2.1.1. Az ‘ellipszis’ terminust az ‘ige hiánya’ értelemben, vagy pedig az ‘ige *és* bővítményei együttes hiánya’ értelemben fogjuk használni. Az „igehiányos” tagmondatra az *elliptikus tagmondat* kifejezéssel fogunk utalni. Azt a tagmondatot, amely *kifejezett formában* tartalmazza a szóban forgó igét és bővítményeit, *bázis tagmondat*-nak nevezzük. Az elliptikus tagmondat követheti vagy megelőzheti a bázis tagmondatot. A két tagmondat szerkezete közti viszony tekintetében az adatok két osztályt képeznek. Tekintsük az elsőt.

3.2.1.2. A párhuzamos szerkezetű tagmondatok

Jelöljük az ellipszis pozícióját [ ]-kel, a topikot T-vel, a fókuszt F-fel, az erős nyomatékkal rendelkező összetevőt (*XP*) pedig íly módon: *´´XP*; és tekintsük az adatok egyik osztályát:

(43) a. **[$_T$János] [$_F$Péternek] adott föl különlenyomatokat, [$_T$Jenő] pedig [$_F$Marinak] [ ].**

b. **[$_T$Jenő] [$_F$Marinak] [ ], [$_T$János] pedig [$_F$Péternek] adott föl különlenyomatokat.**

c. **[$_F$Ica] veszett össze tegnap [$_{TF}$a villanyszerelővel], és [$_F$Kati] [ ] [$_{TF}$a házmesterrel]. (TF = tükörfókusz, l. később.)**

d. ***[$_F$Kati] [ ] [$_{TF}$a házmesterrel], és [$_F$Ica] veszett össze tegnap [$_{TF}$a villanyszerelővel].**

Valamennyi példában közös, hogy az elliptikus tagmondat *szintaktikai párhuzamosságot* mutat a bázis tagmondattal. A (43a)-ban és b.-ben az elliptikus tagmondat *pozíciói* (topik és fókusz) és bennük levő *szintaktikai kategóriák* (alany és részeshatározó) megfelelnek a bázis tagmondat első két pozíciójának (topik és fókusz) és a bennük található szintaktikai kategóriáknak (alany és részeshatározó). Mivel a megfeleltethetőség a pozíciókra, ezen keresztül a *sorrendi* viszonyokra *és* a kategóriákra együttesen

vonatkozik, ezért a kategóriák sorrendjének ilyen jellegű egyezését a két tagmondat között a ‘tagmondatok szintaktikai párhuzamossága’ terminussal foglaljuk össze.

A (43a, b) és c. mondatokra egyaránt igaz, hogy az elliptikus tagmondat *kizárólag* a bázis tagmondattal párhuzamos összetevőket tartalmaz, és nincsen benne olyan pozíció és kategória, melyet a bázis tagmondat ne tartalmazna.

A bázis tagmondat viszont több összetevőt tartalmaz, mint az elliptikus. A (43a, b) és c. szerkezetében a bázis tagmondat minden olyan összetevője, amelynek nincsen kifejezett formában megfelelője az elliptikus tagmondatban, az egyúttal része az elliptikus tagmondat szemantikai interpretációjának *is* (természetesen a bázis tagmondat interpretációja mellett). Pontosan ezek az összetevők adják az ellipszis alá eső láncot. Ez a (43a) és b. mondatokban: *adott föl különlenyomatokat*. A (43). c. mondatban pedig: *veszett össze tegnap*.

A (43a)-ban az *ellipszis pozícióját* az jellemzi, hogy *balról határolt* a fókusszal, a jobb oldalán viszont nincsen határoló összetevő, hanem az ellipszis vége egybeesik a tagmondat végével. Ezt az ellipszist tehát *balról határoltnak* nevezzük. A (43a) és b. összevetéséből látható, hogy a balról határolt ellipszist tartalmazó tagmondat követheti a bázis tagmondatot ((43a)), de meg is előzheti a bázis tagmondatot is ((43b))

Más az ellipszis pozíciója a (43c)-ben, Balról a *fókusszal* határolt, jobbról pedig tagmondatvégi, a fókuszhoz hasonló nyomatékú összetevővel határolt, melyet nevezzünk tükörfókusznak. (A (43c) elliptikus tagmondatában a tükör-fókusz: *a házmesterrel*, a bázis tagmondatbeli megfelelője *a villanyszerelővel*.) A (43c)-ben tehát a fókusz és a tükörfókusz összetevőivel az ellipszis mindkét oldalról határolt. Ezt a a típust *közrefogott ellipszisnek* nevezzük. A (43c) és az agrammatikus (43d) összevetéséből megállapítható, hogy közrefogott ellipszist tartalmazó tagmondat csakis követheti a bázis tagmondatot, de nem előzheti meg.

3.2.1. Összefoglalva a (43) mondatai legfontosabb empirikus tulajdonságait, a következőket kell kiemelnünk: (a) az elliptikus tagmondat és a bázis tagmondat között szintaktikai párhuzamosság van; (b) az elliptikus tagmondat csakis olyan összetevőket tartalmaz, amelyek a bázis tagmondat egyes összetevőinek, a szintaktikai párhuzamosság értelmében, megfeleltethetők, tehát az elliptikus tagmondat (a bázis tagmondathoz képest) nem tartalmaz „többlet” összetevőt (kivéve természetesen a kötőszót); (c) a bázis tagmondat mindazon összetevői, melyeknek nincsenek párhuzamos megfelelői (kifejtett formában) az elliptikus tagmondatban, nemcsak a bázis tagmondat, hanem az elliptikus tagmondat szemantikai interpretációjának is részei; (d) balról határolt ellipszist tartalmazó tagmondat megelőzheti vagy követheti a bázis tagmondatot, míg közrefogott ellipszist tartalmazó tagmondat csakis a bázis tagmondat után lehet.

3.2.1.4. A nem párhuzamos szerkezetű tagmondatok

Tekintsük most az adatok egy másik osztályát (a jelölésmód feloldását l. a 3.2.1.2. pontban):

(44) a. [$_T$Péter] ránézett Marira, mégpedig [$_F$hosszasan] [ ].
b. [$_T$Mária] elutazott, de [$_F$nem repülőgéppel] [ ].
c. [$_T$Domingó] minden nap énekelt, és [$_F$remekül] [ ].
d. [$_T$János] adott valakinek csokoládét, de [$_F$nem Jenőnek] [ ].
e. [$_T$András] súgott valamit Katinak, és fogalmunk sincs róla, hogy [$_F$mit] [ ].
f. [$_T$János] hallgatott, de nem tudom, hogy [$_F$miért] [ ].

A (44) fenti mondatainak a tulajdonságai két fontos szempontból különböznek a (43) mondataiétól. A (44)-ben ugyanis az elliptikus tagmondatok *nem mutatnak szintaktikai párhuzamosságot* a bázis tagmondatokkal sem a szintaktikai pozíciók, sem a bennük levő kategóriák tekintetében. Ez könnyen belátható, hiszen (44)-ben valamennyi elliptikus tagmondat fókusszal kezdődik, viszont valamennyi bázis tagmondat topikkal indul. Sőt, a bázis tagmondatok főnévi vagy adverbiális csoporttal kitöltött fókuszpozíciót a topik után sem tartalmaznak.

Az elliptikus tagmondatok fókuszaikban olyan kategóriákat tartalmaznak, melyek a bázis tagmondatokban nem szerepelnek. Ezek a „plusz" kategóriák (44a, b) és c. esetében: adverbiális csoportok, a (44d)-ben: tagadó operátor és dativuszban levő tartalmas (nem névmási) főnévi csoport, a (44e) és f. esetében pedig kérdő névmás.

A (44) valamennyi példájában az elliptikus tagmondatok *balról határolt* ellipszist tartalmaznak. Ugyanis a szintaktikai párhuzamosság hiányában *közrefogott* ellipszist nem lehet létrehozni. Például:

(45) a. *[$_T$Péter] ránézett Marira, és [$_F$hosszasan] [ ] Katira.
b. *[$_T$András súgott valamit Katinak, és fogalmunk sincs róla, hogy [$_F$mit] [ ] Icának.

Az elliptikus tagmondatnak a szemantikai interpretációja más elveken alapul a nem párhuzamos szerkezetű tagmondatok között, mint a párhuzamosoknál. A (44) példáiban az elliptikus tagmondatok a bázis tagmondatokban nem szereplő, „új" fókuszált kategóriát vezettek be. Minden esetben meghatározható, hogy az elliptikus tagmondatnak ehhez az „új" összetevőjéhez miképpen lehet hozzárendezni a bázis tagmondat összetevőit. Erre az elliptikus tagmondat interpretációja érdekében van szükség.

A nem párhuzamos szerkezetű tagmondatok esetében a bázis tagmondat ugyanis két lépésben vesz részt az *összetett* mondat interpretációjában. Először abban a formában, ahogy megjelenik. Másodszor pedig az elliptikus tagmondat interpretációjának részeként *hozzárendezzük* a bázis tagmondat szerkezetét az elliptikus tagmondatban fókuszált kategóriához. Először tehát vesszük *ezt* a fókuszt, majd hozzárendeljük a bázis tagmondat igéjét, ezután következik a bázis tagmondat többi összetevője, abban a sorrendben, amely az ige után számukra grammatikus. Az elliptikus tagmondat fókuszával egyeztetni kell a bázis tagmondat minden, vele szintaktikai relációban lévő összetevőjét. Például a (44a) és b.-ben az igekötő és az ige szórendje fordított lesz, vagy a (44d)-ben a datívuszi fókusz után törölni kell a bázis tagmondat datívuszi határozatlan névmását.

3.2.1.5. Összefoglalva a (44) mondatai legfontosabb empirikus tulajdonságait, a következőket kell kiemelnünk: (a) a tagmondatok szerkezete nem mutatja a szintaktikai párhuzamosságot, az elliptikus tagmondat új szintaktikai kategóriát vezet be a bázis tagmondathoz képest; (b) az ellipszis csak balról határolt lehet, és nem lehet közrefogott; (c) az elliptikus tagmondat fókuszált kategóriájának visszautaló funkciója van a bázis tagmondatra; (d) a visszautaló funkció alapján az elliptikus tagmondat szemantikai interpretációjában ennek a tagmondatnak a fókuszált összetevőjéhez rendezzük hozzá a bázis tagmondat szerkezetét.

A visszautaló funkció akkor is érvényesül, ha nem csak az elliptikus tagmondatban van fókusz, hanem a bázis tagmondatban is. Például:

(46) a. [$_F$Domingó énekelte el a Bohémélet főszerepét, és [$_F$remekül] [ ].
b. [$_F$Péter] nézett rá Marira, de [$_F$csak egy pillanatra] [ ].

A (46a) és b. tagmondatai ugyan egyaránt fókuszokkal kezdődnek, de szintaktikai párhuzamosságot nem mutatnak, hiszen az elliptikus tagmondatok fókuszában rendre adverbiális csoport van, míg a bázis tagmondatok fókuszában alanyesetű főnévi csoport. A (46a) és b. elliptikus tagmondatainak szemantikai interpretációja ugyanazokon az elveken alapul, melyeket a (44) mondatainál láttunk, és a (c) illetve (d) pontokban összefoglaltunk.

3.3. A tagmondatok szomszédossága és az ellipszis

3.3.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése

3.3.1.1. Vizsgáljuk meg, milyen pozíciójú ellipszis mellett szükséges, hogy a bázis tagmondat és az elliptikus tagmondat közvetlenül egymás mellett legyen, vagyis szomszédosak legyenek, és milyen pozíciójú ellipszis mellett távolíthatók el egymástól:

(47) a. [$_T$János] [$_F$Péternek] adott föl különlenyomatokat,
viszont az egész kollégium tudta, hogy [$_T$Jenő] meg [$_F$Marinak] [ ].

b. [$_F$Ica] veszett össze tegnap [$_{TF}$a házmesterrel],
és [$_F$Kati] [ ] [$_{TF}$a villanyszerelővel].

c. *[Ica] veszett össze tegnap [$_{TF}$a házmesterrel], viszont az egész
kerületben mindenki hallotta, hogy [$_F$Kati] [ ] [$_{TF}$a villanyszerelővel].

d. [$_T$Domingó] minden nap énekelt, és a Metropolitan egész közönsége
tanú rá, hogy [$_F$remekül] [ ].

e. [$_T$János] csendesen üldögélt, és senki sem tudta, hogy [$_F$miért] [ ].

Az adatokból az alábbi következtetések vonhatók le. Amennyiben *balról határolt* ellipszist tartalmaz az elliptikus tagmondat, akkor neki és a bázis tagmondatoknak *nem kell szomszédosaknak lenniük*. Ez a párhuzamos mellérendelések esetében ((47a)) és a nem párhuzamosok esetében ((47d, e)) egyaránt igaz.

Az elliptikus tagmondatot mint beágyazott mellékmondatot a főmondata elválaszthatja a bázis tagmondattól.

A *közrefogott* ellipszis esetében viszont a párhuzamos szerkezetű tagmondatoknak *szomszédosaknak kell lenniük*. Ezt az esetet látjuk a (47b)-ben. Ha az ebben szereplő *és* kötőszó jobb oldalára egy új tagmondatot ékelünk be, és az elliptikus tagmondat csak ez után, mellékmondatként következik, akkor a szerkezet agrammatikus lesz. Ezt példázza a (47c) A párhuzamos szerkezetű tagmondatok mellérendelésében tehát a közrefogott ellipszist tartalmazó tagmondat abban az esetben interpretálható, ha közvetlenül a bázis tagmondat után van.

Mi a helyzet akkor, ha az elliptikus tagmondat *megelőzi* a bázis tagmondatot? A (43d)-ben láttuk, hogy közrefogott ellipszis esetében ez a sorrend nem lehetséges. Tekintsünk ezért balról határolt ellipszist tartalmazó tagmondatot:

(48) *[$_T$Jenő] [$_F$Marinak] [ ], és az egész kollégium tudta, hogy [$_T$János] pedig [$_F$Péternek] adott fel különlenyomatokat.

Ez a szerkezet nem grammatikus, szemben a (47a)-val. Ezért összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az elliptikus tagmondat akkor távolítható el a bázis tagmondattól, ha balról határolt ellipszist tartalmaz, és ha az elliptikus tagmondat visszautaló relációban van a bázis tagmondattal.

3.4. Milyen összetevők határolhatják az ellipszist?

3.4.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése

3.4.1.1. Tekintsünk olyan mellérendelő mondatokat, amelyek párhuzamos szerkezetűek, fókuszosak vagy kvantifikált főnévi csoportot (Q) tartalmaznak. Az elliptikus tagmondatban pedig *balról határolt* ellipszis van:

(49) a. [$_T$János] [$_F$az anyósát] hívta fel, [$_T$Péter] pedig [$_F$a barátnőjét] [V'].

b. [$_T$János [$_F$a telefonfülkéből] hívta fel az anyósát, [$_T$Péter] pedig [$_F$a postáról] [V'].

c. *[$_T$János] [$_F$az anyósát] hívta fel, és Péter [V'].

d. [$_T$János] [$_F$az anyósát] hívta fel, de [$_T$Péter] [[$_F$nem] [VP].

e. [$_T$János] [$_F$az anyósát] hívta fel, és [$_T$Péter] [$_F$szintén] [VP].

f. [$_T$A gyerekek] [$_Q$minden reggel] megitták a tejet, [$_T$a felnőttek] pedig [$_Q$minden este] [V'].

A (49a–f) mondatok közös tulajdonsága, hogy az intonációjuk nem neutrális, ugyanis a nyomatékok eloszlása nem egyenletes. Minden tagmondatban van egy kiugróan erős nyomaték, amely az adott tagmondat végéig *„kiirtja”* a hasonlóan erős nyomatékokat, és amely után már csak gyenge nyomatékú,

szünetet nem tartalmazó lánc következhet. Ezért, az említett erős nyomatékot *irtóhangsúly*-nak nevezik. Ilyen nyomaték van példáinkban a fókuszokon és a kvantifikált főnévi csoportokon. Az irtóhangsúlyok rendszerint *kontrasztokat* jelölnek, például két tagmondat között ((49a, b), d.), vagy az összetett mondat és a szövegelőzmény között ((49e, f)), illetve az összetett mondat és a nem nyelvi kontextus (pl. adott elvárásrendszer) között. (Az utóbbi viszonylatban (49a, b), d., e., f. egyaránt előfordulhat).

Adataink szerint az irtóhangsúlyt tartalmazó mondatokban a következők lehetnek az ellipszist balról határoló összetevők. Lehet a fókusz, amely a (49a)-ban igevonzat, a (49b)-ben pedig szabadhatározó. Lehet a fókusznak egy *összetevője* (pl. a *nem* vagy a *szintén* — (49d) és e.). Az ellipszist balról határoló összetevő lehet a kvantifikált főnévi csoport, illetve a kvantor is ((49f)). Viszont az irtóhangsúlyos mondatokban nem határolja az ellipszist a topik ((49c)).

Milyen összetevővel kell *kezdődnie* magának az elliptált láncnak? Az irtóhangsúlyos mondatokban az ellipszis vagy az igével kezdődik ((49a, b), f.), vagy pedig a fókusznak az ellipszis alá eső összetevőjével, és csak utána következik az ige ((49d, e)). A fókuszt teljes egészében nem lehet elliptálni ((49c)), a grammatikus szerkezetekben megmarad a „teljes" fókusznak egy-egy „képviselője", például a *nem* és a *szintén*. Ugyanakkor a fókusz*ból* az ellipszis alá eső rész egy maximálisan kiterjesztett főnévi csoport lehet. (Ez megegyezik az előző tagmondat kifejtett formájú (explicit) fókuszával.

Megjegyzendő, hogy vannak olyan előre utaló ellipszisek, melyben az ige és bővítményei elliptálásához csatlakozik a fókuszban levő főnévi csoport egyik összetevője. Például a főnévi „fej", vagy a névutó, vagy a birtokos szerkezetből a birtokos: *János [$_{F}$kék ——] [V ——], Péter meg [$_{F}$fehér autót] vett. Péter [$_{F}$a barátnője ——] [* v——], Pista meg [$_{F}$a felesége miatt] maradt otthon. János [$_{F}$Katinak ——] [$_{V}$——], Ernő pedig [$_{V}$Annának az ízlését] dicsérte*.

Az eredmény a korábbiakhoz hasonló: az ellipszis nem az igével, hanem a fókuszált főnévi csoportból „származó", annak összetevőjét képező egységgel kezdődik. Mégis, ez a fajta, előreutaló ellipszis csak jelenségszinten egyezik meg a *nem, szintén* visszautaló „típussal". Az idevágó problémákkal részletesen foglalkozunk a 4.2.4., a 4.5.1. és a 4.5.2. pontokban.

3.4.1.2. Az ellipszis jobb oldalról való határolásának a tanulmányozásához természetesen közrefogott ellipszisre van szükség:

(50) a. [$_{T}$Tegnap] [$_{F}$János] utazott el [$_{TF}$Párizsba], és [$_{F}$Péter] [ ] [$_{TF}$Londonba].
b. *[$_{T}$Mari] [$_{F}$Londonba] utazott el [$_{TF}$csütörtökön],
[$_{T}$Ernő] meg [$_{F}$Párizsba] [ ] [$_{TF}$hétfőn].
c. *[$_{T}$Péter] [$_{F}$Marit] szereti [$_{TF}$nagyon], [$_{T}$András] pedig
[$_{F}$Juliskát] [ ] [$_{TF}$szívből].

Példáink ismét irtóhangsúlyokat tartalmaznak: a fókuszon és a tükörfókuszon. Az adatok szerint a közrefogott ellipszis jobb oldali határolása akkor grammatikus, ha ebben a pozícióban az ige valamelyik *vonzata* van. Ezt mutatja az (50a) Amennyiben a jobb oldali határoló összetevő nem kötelező, azaz szabad mondathatározó (mint az (50)c-ben), akkor a szerkezet agrammatikus lesz, nem lehet közrefogott ellipszis létrehozni. Megjegyzendő, hogy nem a jobb oldali tükörfókuszokra helyezett nyomaték „rontja

el” a szerkezetet, mert ilyen nyomatékok hiányában a szerkezet legalább olyan agrammatikus, mint velük.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az (50b) és c. agrammatikussága egyedül a közrefogott ellipszist tartalmazó, második tagmondat miatt jön létre. Az első tagmondat önmagában kifogástalan lenne.

Cseréljük ki egymással a jobb oldali és a bal oldali határoló összetevőket az (50b)-ben és c-ben:

(51) b. [$_T$Mari] [$_F$csütörtökön] utazott el [$_{TF}$Londonba],
[$_T$Ernő] meg [$_F$hétfőn] [ ] [$_{TF}$Párizsba].
c. *[$_T$Péter] [$_F$nagyon] szereti [$_{TF}$Marit], [$_T$András] pedig
[$_F$szívből] [ ] [$_{TF}$Juliskát].

Az (51b) grammatikussága azt jelzi, hogy a közrefogott ellipszist bal oldalról határoló összetevőre csak az a feltétel vonatkozik, *hogy fókusz* legyen. Az (51c), illetve ennek is a második tagmondata azért nem grammatikus, mert a *nagyon* és a *szívből* nem fókuszálható a tagmondatban.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a közrefogott ellipszist jobb oldalról az ige valamelyik *argumentumának*, azaz *vonzatának* kell határolnia (ideértve az alanyt is), míg bal oldalról bármely, fókuszálható összetevő határolhatja, természetesen a fókuszban. Ezért a közrefogott ellipszis is mindig az igével kezdődik, a fókuszos bázis tagmondat után.

A fókuszként balról határoló nem kötelező, illetve szabad bővítményekkel kapcsolatban egy szemantikai korlátozást is észre kell vegyünk:

(52) a. [$_T$Mari] [$_F$otthon] írta meg [$_{TF}$a regényét], [$_T$Péter] pedig
[$_F$a nyaralójában] [ ] [$_{TF}$a novelláját].

b. ??? [$_T$Mari] [$_F$otthon] írta meg [$_{TF}$a regényét], [$_T$Péter] pedig
[$_F$száműzetésben] [ ] [$_{TF}$a végrendeletét].

A két mondat elfogadhatósága közti különbség összefügg azzal, hogy az (52a) *párhuzamos* helyzeteket ír le, míg a kérdéses elfogadhatóságú vagy rosszul formált (52b) *ellentétes* helyzeteket. *Vagyis a közrefogott ellipszist* balról határoló, fókuszált szabad határozók akkor biztosítanak grammatikus ellipszist, ha párhuzamos helyzetek leírását teszik lehetővé (*„otthon” / „a nyaralójában”*, és nem teremtenek ellentétes jellegű helyzeteket (*„otthon” / „száműzetésben”*).

A fenti korlátozás csakis a közrefogott ellipszisre vonatkozik, a balról határolt ellipszisre már nem áll:

(53) [$_T$Mari a regényét] [$_F$otthon] írta meg, [$_T$Péter a végrendeletét]
pedig [$_F$száműzetésben] [ ].

A közrefogott ellipszis *jobb oldali* határoló összetevőjének igevonzatnak kell lennie, az alanyt is beleértve. (Lásd pl.: (50a) vagy (51b)) Ezért, ha ebbe a pozícióba szabadhatározót helyezünk, az elliptikus tagmondat agrammatikus lesz akkor is, ha a leírt helyzetek nem ellentétesek:

(54) a. *[$_T$András] [$_F$Piroskának] adott át egy pénzzel tömött aktatáskát
[$_{TF}$a Halászbástyán], [$_T$Gyuri] pedig[$_F$Ernőnek] [ ] [$_{TF}$a Váci utcában].

A határoló összetevők cseréje után a jobb oldalon vonzattal (argumentummal) határolt elliptikus tagmondat már grammatikus:

(54) b. [$_T$András] [$_F$a Halászbástyán] adott átegy pénzzel tömött aktatáskát
[$_{TF}$Piroskának], [$_T$Gyuri] pedig[$_F$a Váci utcában] [ ] [$_{TF}$Ernőnek].

A 3.2.1.3. pontban láttuk, hogy a közrefogott ellipszis csak párhuzamos szerkezetű tagmondatok mellérendelésében lehetséges. Ezért a határoló összetevőkről megállapítottak azon általános kikötés mellett érvényesek, hogy a szintaktikai párhuzamosság nincsen megsértve:

(55) a. *[$_T$A repülőgéppel] [$_F$János] érkezett meg[$_{TF}$Londonba],
[$_T$Vali] pedig [$_F$Párizsba] [ ] [$_{TF}$a kocsival].

b. [$_T$A repülőgéppel] [$_F$János] érkezett meg[$_{TF}$Londonba],
[$_T$a kocsival] pedig [$_F$Vali] [ ] [$_{TF}$Párizsba].

3.5. Az ellipszis rekonstruálhatósága

3.5.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése

3.5.1.1. Az elliptikus tagmondatokat ‘hiányos mondatok’-nak is nevezik. Ez találó kifejezés, mert utal arra, hogy *mondat* ról van szó, amely hiányt tartalmaz. Ez a hiány maga is egy szintaktikai kategória. Az ellipszist a 3.2.1.1. pontban úgy definiáltuk mint az ige hiányát (V-ellipszis) vagy mint az ige *és* bővítményei együttes hiányát (V’-ellipszis). Az *ellipszis rekonstruálása* annyit jelent, hogy megállapítjuk, milyen összetevők hiányát tartalmazza a tagmondat.

Az ellipszis rekonstruálhatóságának *szintaktikai feltételeit* írtuk le a 3.2., a 3.3. és a 3.4. pontokban.

A 3.2.1.2. pontban a szintaktikailag párhuzamosságot mutató tagmondatok mellérendelésével foglalkoztunk. Ezekben a bázis tagmondatnak minden olyan összetevője, amelynek nincsen szintaktikailag párhuzamos, kifejtett (explicit) megfelelője az elliptikus tagmondatban, az egyúttal *része* az elliptikus tagmondat interpretációjának is. A 3.2.1.3. pontban pedig a nem párhuzamos szerkezetű tagmondatok mellérendelésével foglalkoztunk. Ezekben a bázis tagmondat egyetlen összetevőjének sem volt szintaktikailag párhuzamos megfelelője az elliptikus tagmondatban, ezért a *teljes* bázis tagmondat része volt az elliptikus tagmondat interpretációjának, mégpedig olyan szerkezetben, melyet az elliptikus tagmondat fókuszához való „hozzárendezése” után a bázis tagmondat, az elliptikus tagmondat fókusza mögött, fölvehetett.

Nem nehéz észrevenni a két változat mögött húzódó, közös alapelvet. Eszerint a hiány összetevői *azonosak* azokkal a bázis tagmondatbeli összetevőkkel, melyeknek nincsenek szintaktikailag párhuzamos, nyílt formájú megfelelőik az elliptikus tagmondatban. Mivel az ellipszis (a hiány) kezdő

összetevőjének kategóriája, valamint a határoló pozíciók és kategóriák szintaktikailag szabályozottak, ezért az előbbi azonossági reláció feltételezésével az ellipszis rekonstruálható.

3.5.1.2. De *milyen nyelvi szinten* kell elgondolni ezt az azonossági viszonyt? Az ellipszis rekonstruálhatóságának egyik alapkérdése pontosan az, hogy a releváns nyelvi szint a fonológiai forma szintje vagy pedig a szemantikai interpretáció szintje. Az első esetben a hiányt meg kell szüntetni úgy, hogy a bázis tagmondat meghatározott összetevőit, *eredeti formájukban, megismételjük* az elliptikus mondatban. A második esetben a hiány nem más, mint egy *különleges interpretációs módra vonatkozó előírás*, miszerint az elliptikus tagmondat szemantikai interpretációjában használjuk föl a bázis tagmondat meghatározott összetevőit is. Eddig ezt az utóbbi megközelítést sugalltuk. Ideje tehát, hogy olyan nyelvi adatokat ajánljunk az olvasó figyelmébe, melyek megközelítésmódunkat alátámaszthatják.

Az adatok bemutatásában és rendszerezésében föl fogjuk használni azt a szabályt, hogy különböző nyelvtani személyű alanyok mellérendelése esetén az éppen adott „legfelső" nyelvtani személynek megfelelő, többes számú személyragot kapja az igei állítmány. (56)-ban az egyenlőségjel bal oldalán a koordinált alanyok, az egyenlőségjel jobb oldalán pedig az igei állítmány *személyragját* jelző névmások vannak:

(56) (te és én) = „mi"
(ő és én) = „mi"
(ő és te) = „ti"
(ti és mi) = „mi"
(ők és mi) = „mi"
(ők és ti) = „ti"

Ezek után tekintsük a következő, ellipszist is tartalmazó, mellérendelő mondatokat:

(57) a. [$_T$Te] [$_F$a könyveket] nézed át, [$_T$ő] meg [$_F$a katalógus-cédulákat] [ ].

b. [$_T$Te] nézed át [$_{TF}$a könyveket], és [$_F$ő] [ ] [$_{TF}$a katalógus-cédulákat].

c. [$_T$Marinak] [$_F$Jenő meg én] vásároltunk ajándékot,
[$_T$Ernőnek] pedig [$_F$a bátyja] [ ].

d. [$_T$Ernőnek] a [$_F$bátyja] vásárolt ajándékot [$_T$Marinak] pedig [$_F$Jenő és én] [ ].

Az (57a, b), c. és d. mondatokban közös, hogy a bázis tagmondat igéjét *nem lehetne megismételni az elliptikus tagmondatban*. Ugyanis a bázis tagmondat igéjének nyelvtani személye és száma összeegyeztethetetlen az elliptikus tagmondat alanyának személyével és számával (V.ö.: (57a) és b.: **ő nézed át*; (57c): **a bátyja vásároltunk*, (57d): **Jenő és én vásárolt*). E tekintetben nincsen különbség a balról határolt ellipszis (pl. (57a)) és a közrefogott ellipszis ((57b)) között.

Az alanyok nyelvtani számának változása miatt nem lehetne megismételni a bázis tagmondat igéjét az elliptikus tagmondatban a következő esetekben:

(58) a. [$_T$Anna] [$_F$a tortát] kóstolta meg, [$_T$a gyerekek] pedig [$_F$a fagylaltot] [ ].
b. [$_T$A gyerekek] [$_F$a fagylaltot] kóstolták meg, [$_T$Anna] pedig [$_F$a tortát] [ ].

Az (57) és az (58) valamennyi elliptikus tagmondatát természetesen a bázis tagmondat igéjével kell interpretálni, de úgy, hogy az igét *az elliptikus tagmondatra alkalmazva* használjuk föl az interpretációban.

3.5.1.3. A nyelvek többségében az ellipszis visszautaló jellegű viszonyban van a bázis tagmondattal. Ritkábban fordul elő, hogy az elliptikus tagmondat előre utaló legyen, azaz megelőzze a bázis tagmondatot. Annak motiválására, hogy a magyarban ez valóban lehetséges, fölhasználhatjuk, többek között, a most tárgyalt jelenségkört. Tekintsük először a visszautaló (59a)-t:

(59) a. [$_T$Juliskának] [$_F$Jancsi adta föl a könyvet, [$_T$Ernőnek] pedig [$_F$én][ ].

A bázis tagmondat *után* következő elliptikus tagmondat ténye úgy is ellenőrizhető, hogy rögzítjük: a bázis tagmondat igéje (*adta föl*) csakis ennek a tagmondatnak az alanyával (*Jancsi*) van egyeztetve, de a következő alannyal (*én*) már nincsen egyeztetve. Ez az alany tehát egy *másik tagmondatból* való, melyre az interpretációban *alkalmazni kell* a bázis tagmondat igéjét. Következésképpen a „másik" tagmondat: elliptikus.

A bázis tagmondatot változatlanul hagyva fordítsuk most meg az (59a)-beli *sorrendet*. Az így kapott (59b)-re az egyeztetés tekintetében *pontosan ugyanez érvényes*, mint amit az (59a)-ról megállapítottunk. A releváns tulajdonságok azonossága alapján tehát (59b) szintén elliptikus mellérendelés, de az ellipszis előre utaló, az elliptikus tagmondat megelőzi a bázis tagmondatot:

(59) b. [$_T$Ernőnek] [$_F$én] [ ],[$_T$Juliskának] pedig [$_F$Jancsi]adta föl a könyvet.

A bázis tagmondat és az elliptikus tagmondat megelőzési, illetve rákövetkezési viszonyának bemutatásakor arra a tényre támaszkodtunk, hogy az összetett mondatban két, különböző nyelvtani személyű alany van, de az ige csak az egyikkel van egyeztetve, a másikkal nincs. „Összefoglaló" jellegű egyeztetés akkor lehetséges, ha a kifejezett formájú alanyok egyike sincsen a bázis tagmondatban, hanem egy-egy elliptikus tagmondatnak az alanya:

(59) c. [$_F$A könyveket] adtuk föl, mégpedig mégpedig Ernőnek
[$_F$én] [ ], Valinak meg [$_F$Jancsi] [ ].

Az (59c)-ben az ige a *„mi"*-vel, azaz a két, különböző személyű alannyal (*én* + *Jancsi*) együttesen van egyeztetve. „Látható" fonológiai formájukban azonban az alanyok nem közvetlen összetevői a kifejezett formájú igét tartalmazó bázis tagmondatnak. Hiszen ez a tagmondat a mellérendelő kötőszó „bal oldalán" van, a két, egymással nem szomszédos alany pedig a kötőszó „jobb oldalán". Ezért azt

mondhatjuk, hogy az igei személyrag által jelölt *„mi”*-t a két elliptikus tagmondat alanyai *„fejtik ki”*. A kettős, visszautaló ellipszis pedig szemantikai szinten rekonstruálható.

Az (59b)-ben lehetetlen az „összefoglaló” egyeztetés, mivel csak az egyik alany van elliptikus tagmondatban, a másik viszont a bázis tagmondatban található, és az ige csakis vele egyeztethető. Erre utal az (59d) agrammatikussága:

(59) d. *[$_T$Ernőnek] [$_F$én] [ ],[$_T$Juliskának] pedig [$_F$Jancsi] adtuk föl a könyvet.

3.5.1.4. Korábban a 2.2.1.4. pontban láttuk, hogy a beszélő attitűdjét jelölő határozókból nem lehet mellérendelő szerkezetet létrehozni egyetlen mondaton belül. (Vö.: **(Szerintem és szerencsére) megtetszett Jánosnak Mari*). Ennek szemantikai (és pragmatikai) magyarázata egyszerűen az, hogy egy adott mondatot nem lehet több, különböző attitűddel közölni (ugyanazon időpontban ugyanazon beszélő esetében). Viszont az *elliptikus tagmondatokat* már „saját”, a bázis tagmondatétól eltérő attitűdhatározóval lehet ellátni, hiszen „teljes jogú” mondatok. Ebből a szempontból is egyformán viselkednek az előre utaló elliptikus tagmondatok ((60b)) és a visszautalóak ((60a)):

(60) a. [$_T$Tegnap] szerencsére [$_F$Pesten] volt kutyavásár,
[$_T$ma] pedig sajnos [$_F$Budán] [ ].
b. [$_T$Tegnap] szerencsére [$_F$Pesten [ ],[$_T$ma] pedig sajnos
[$_F$Budán] volt kutyavásár.

3.6. A fókusztalan mondatok mellérendelése

3.6.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése

3.6.1.1. Fókusztalannak azokat a mondatokat nevezzük, melyekben a fókusz pozíciója üres, nincsen kitöltve. A fókusztalan mondatok több fontos szintaktikai tulajdonság tekintetében eltérnek a fókuszosaktól. Különböznek az intonációs és nyomatékviszonyaik. A 3.2.–3.5. pontokban bemutatott, fókuszos tagmondatokban a fókuszba került összetevő hordozta a tagmondat főnyomatékát, melyet így jelöltünk: [fXP]. Ez a főnyomaték lehetetlenné tette („kiirtotta”) maga után a vele azonos nagyságrendű nyomatékokat vagy egészen a tagmondat végéig, vagy pedig a legutolsó, ismét erős nyomatékú összetevőig, a tükörfókuszig [$_{TF}$XP]. Az egy vagy két főnyomaték a mellérendelt tagmondattal való kontraszt képzésének vagy éppen a leírt helyzetek párhuzamossága, egybevágása jelzésének az eszköze.

A fókusztalan mondatokban nincsen főnyomaték, hanem a nyomatékok többé-kevésbé egyenletesen oszlanak el, a mondatban szereplő főnévi csoportokra, adverbiális csoportokra, az igére egyenletesen jut bizonyos nyomaték: ([$_T$NP NP AdvP] V NP). A fókusztalan mondatok neutrálisak abban az értelemben, hogy nem jeleznek külön párhuzamosságot vagy kontrasztot vagy korrekciót a leírt helyzetek között.

Az egyszerű mondat szerkezetéről szóló fejezet 3.3.2. pontja bemutatja, hogy a topik a mondat *logikai alanyának* szerepét tölti be: előtérbe állítja azt az objektumot, amelyről a VP állítást tesz.

A fókusztalan mondatok olyan szórendi megkötéseket tartalmaznak, melyek a fókuszosakban nincsenek meg. Vessük össze egymással az alábbi adatokat, mégpedig két szempontból: (a) az ige vonzatainak (argumentumainak) a topikba helyezhetősége, és (b) az argumentumnak az ige elé vagy mögé helyezhetősége:

(61) a. [$_T$János] elküldte a könyvet Marinak.
b. *[$_T$A könyvet Marinak] elküldte János.
c. [$_T$A könyvet] [$_F$Marinak] küldte el János.

A (61a) és b. azt mutatja, hogy ha az ige argumentumai közül az alany az ágens, akkor a fókusztalan mondatokban az alanynak a topikpozícióban kell lennie, a többi argumentumnak pedig az ige után. Ha ezt a sorrendet megfordítva, az alanyt helyezzük az ige után és a többi argumentumot a topikba, akkor agrammatikus lesz a szerkezet, a fókusztalan mondatokra jellemző nyomatékviszonyok és intonáció mellett: (61b) A fókuszos mondatok pozíciójára viszont *nincsen ilyen megkötés*: (61c)

Amennyiben az alany nem ágens, akkor a topikba helyezendő összetevő kiválasztása függhet például az élő/élettelen jegyeknek a megoszlásától, vagy a kontextuálisan adott információnak és az új információnak a megoszlásától:

(62) a. [$_T$Pétert] elütötte a vonat.
b. [$_T$A filmet] rendezte: Jancsó Miklós.

A (62a) az ‘élő’ jegyű tárgy topikba helyezhetőségét mutatja az ‘élettelen’ jegyű alannyal szemben, a (62b) pedig a kontextuálisan adott információ (*a filmet*) topikalizálását az új információval szemben (*Jancsó Miklós*). A (62)-től eltérő sorrendekben megszűnik a fókusztalan mondatok egyenletes nyomatékeloszlása, és vagy az ige kap radikálisan erős, „fókusszerű” nyomatékot, vagy kötelezően fókuszos mondathoz jutunk:

(63) a. A vonat elütötte Pétert!
b. [$_F$Jancsó Miklós] rendezte a filmet.

A további részletek elemzése nem feladatunk. Annyit szükséges összefoglalásképpen leszögeznünk, hogy a fókusztalan mondatokban szórendi megkötések érvényesülnek a topik pozíció kitöltésére, míg a fókuszos mondatokban a topik pozíciót illetően ilyen megkötések nincsenek.

3.6.1.2. A fókusztalan mondatok mellérendelésének olyan szintaktikai tulajdonságai vannak, melyek a fókuszosak koordinációjában nem tapasztalhatók: Az adatok egyik osztálya a következő:

(64) a. [$_T$János és Mari] becsomagolta a ruhaneműt, majd megcímezte a csomagot.

b. [$_T$János és Mari] becsomagolta a ruhaneműt, majd megcímezték a csomagot.

c. [$_P$János és Mari] csomagolta be a ruhaneműt és címezte meg a csomagot.

d. *[$_P$János és Mari] csomagolta be a ruhaneműt és címezték meg a csomagot.

A (64) mondataihoz a következő szerkezeteket rendeljük:

(64) a.

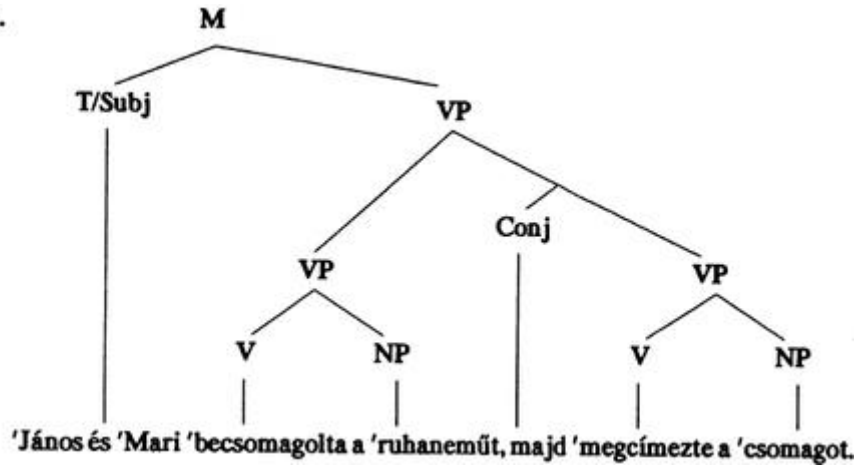

(64) b.

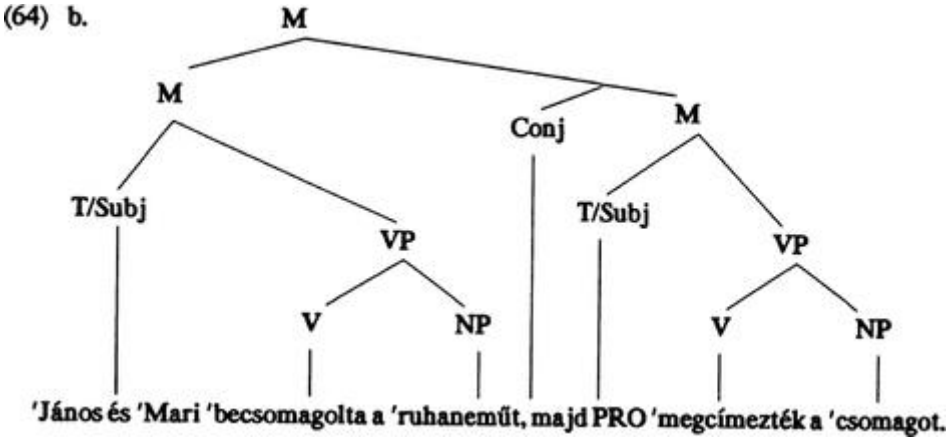

(64) c.

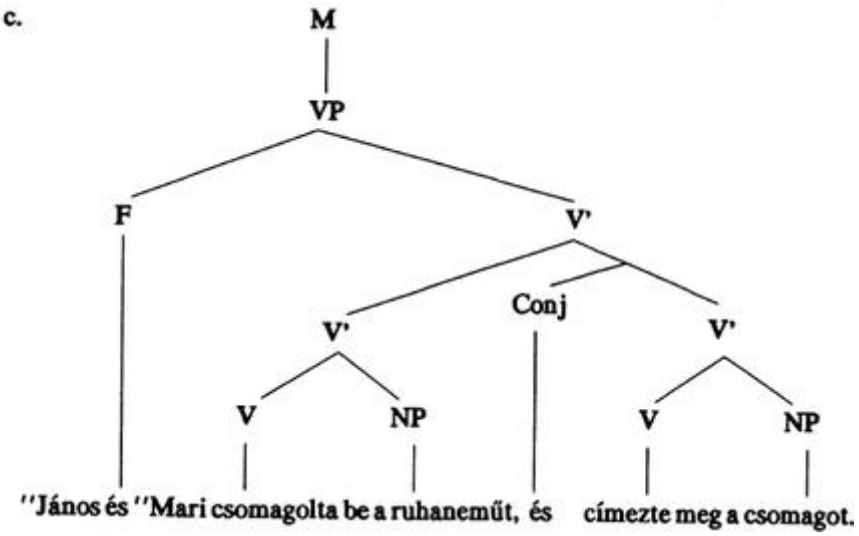

(64) d. *

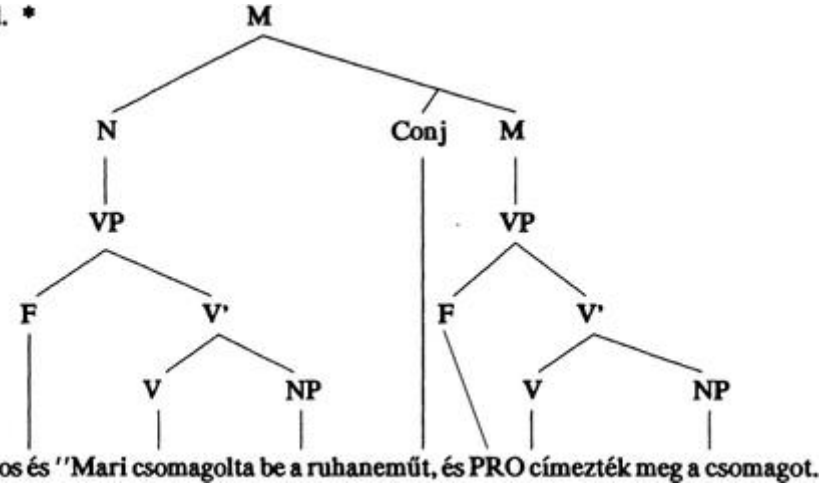

.

A (64a)-ban a topikalizált alany után két igei csoport (VP) mellérendelése található. (A VP problémájára még visszatérünk.) A (64b)-ben azt a lehetőséget láttuk, hogy a #x201E;kéttagú#x201D; alany után az első tagmondatban még egyes számú ige (*becsomagolta*) a második tagmondatban már **többes számra** vált át (*megcímezték*). A számbeli váltás azzal magyarázható, hogy a többes számba kerülő ige előtt egy *fonológiailag nem realizálódó*, de következményein keresztül diagnosztizálható *ők* névmás áll. Ez a meg nem jelent *„ők"* (neve: PRO) azt mutatja, hogy (64b) második tagmondatának szerkezetében jelen vannak az alanyra vonatkozó nyelvtani információk, azaz a második tagmondatnak saját alanya van. A PRO-nak tulajdonsága, hogy – példánkban – nem kell koreferensnek lennie az első tagmondat alanyával. A „rejtett" *ők* visszautalhat a (*János és Mari*) alanyra, de koreferens lehet más, a mondatban kifejtett módon nem jelölt alannyal, ún. „általános" alannyal. A (64b) *megengedi* azt az interpretációt is, hogy 'János és Mari becsomagolta a ruhaneműt, majd valakik/mások megcímezték a csomagot':

(64) b. $[_T$János és Mari$]_i$ becsomagolta a ruhaneműt,
majd $[PRO]_j$ megcímezték a csomagot.

A (64c)-ben a (*János és Mari*) alanyt a *fókuszba* helyeztük. A második ige többes számú változata agrammatikus volt, csak az egyes szám volt lehetséges. A második ige is fordított (ige - igekötő) szórendben van, tehát a (*János és Mari*) neki is fókusza. A (64d)-ben pedig a többes számra váltás agrammatikussága jelzi a PRO hiányát, ugyanis fonetikailag üres, „rejtett" összetevőt nem lehet fókuszálni.

A (64b)-ben viszont a PRO az alanyra vonatkozó nyelvtani információknak a második tagmondat szerkezetében való újra megjelenését jelenti, és azt, hogy nem szükséges „közös" alanyt feltételezünk a topikban, hanem a tagmondatoknak „saját", koreferens vagy eltérő alanyaik vannak.

A PRO (a „rejtett" *ők)* lehetősége tehát a *topik pozíció* tulajdonsága. Mivel a fókuszpozíció kitöltöttsége csakis fonológiailag megjelenő formában lehetséges, ezért az első tagmondatban fókuszált összetevőknek nem lehet szintaktikailag párhuzamos (tehát fókuszált) és egyúttal „rejtett", meg nem jelenő megfelelője a második tagmondatban (vö.: (64 d.-vel).

A topikok közti, illetve a fókuszok közti koreferencia lehetősége szempontjából az alábbi megoszlást mutatják a fókusztalan és a fókuszos mondatok mellérendelései:

(65) a. *[$_T$Ernő$_j$] bekapcsolta a televíziót, és [$_T$Ernő$_j$] megnézte a híradót.

b. *[$_T$Ernő$_j$] bekapcsolta a televíziót, és [ő$_j$] megnézte a híradót.

c. *[$_Q$Mindenki] fogta magát, és mindenki elment táncolni.

(A (65a, b) és c. kifejezetten egyenletes nyomatékeloszlással, „neutrális" jellegű intonáció mellett értékelendő!)

A (65d) és e. fókuszaira erős nyomatékot kell helyezni:

d. [$_F$Ernő]$_j$ kapcsolta be a televíziót, és [$_F$Ernő]$_j$ nézte meg a híradót.
e. [$_F$Ernő]$_j$ kapcsolta be a televíziót, és [ő]$_j$ nézte meg a híradót.

A (65a)-ból és b.-ből látható, hogy fókusztalan mondatok topikpozícióiban nem lehetnek (explicit) koreferens alanyok. A (65c) mutatja, hogy a kvantorpozícióban lévő univerzális kvantor sem ismételhető a fókusztalan tagmondatok mellérendelésében. A (65d) és e. példázza, hogy a fókuszokra az ellenkezője érvényes: ismételhetők benne a koreferens alanyok.

A fenti különbség azonban nem egyszerűen a topikpozíció és a fókuszpozíció különbsége. Ha ugyanis a fókuszos mellérendelések topikját vetjük össze a fókusztalanok topikjával, akkor a fentiekkel párhuzamos eredményt kapunk. A fókuszokon erős nyomatékokkal:

(66) a. [$_T$Ernő] [$_F$a ''televíziót] kapcsolta be, és [$_T$Ernő] [$_F$a ''híradót] nézte meg, nem úgy,mint Péter, [$_T$aki] [$_F$a ''rádiót] kapcsolta be és [$_T$aki] [$_F$az ''Esti Magazint] hallgatta meg.

b. [$_T$Ernő] [$_F$a ''televíziót] kapcsolta be, és [$_T$ő] [a $_F$''híradót] nézte meg, nem úgy, mint Péter, [$_T$aki] a [$_F$''rádiót] kapcsolta be, és [$_T$aki] [$_F$az ''Esti Magazint] hallgatta meg.

A (66a) és b. szerint a fókuszos mellérendelések topikjaiban is lehetnek kifejezett (explicit) koreferens alanyok, szemben a fókusztalan mellérendelések topikjaival.

3.6.1.3. A koordinálhatóság fontos feltétele a benne részt vevő összetevők szintaktikai kategóriájának azonossága. Az *ige és tárgya* által alkotott összetevő mellérendelhetősége bizonyos különbségeket mutat a fókusztalan és a fókuszos mondatok között. Olyan eseteket tekintsünk, melyekben a koordinált igék tárgya megegyezik, vagyis a második ige tárgya koreferens az elsőével:

(67) a. 'Piroska 'észrevett egy 'színes televíziót, és 'megvásárolta.
b. [$_F$''Piroska] vett észre egy színes televíziót, és *vásárolta meg.

A (67a)-ban az előzőleg „határozatlan" tárgy a második ige után ismétlődik. Ezt az jelöli, hogy az első ige határozatlan (alanyi) ragozásáról a második ige határozott (tárgyas) ragozásra vált át. A ragozási paradigmának a váltása ugyanis azt a szintaktikai információt adja, hogy a második ige után a tárgy az eredetivel párhuzamos pozícióban ismétlődik (a pozíciót jelöljük *e*-vel), koreferens az első ige tárgyával, de másodszorra már „ismert"-nek tekintendő. A határozott (tárgyas) ragozás személyragja mindezt az eredeti tárgy kifejezett megismétlése nélkül, *visszautalással* jelöli. A fókusztalan (67a)-ban tehát az alábbi, zárójelekkel közrefogott összetevőket lehetett koordinálni:

(68) Topik/Alany ((V + NP_i) és (V + e_i))

A fókuszos (67b)-ben a fókusz utáni pozíciókban ez a fajta koordináció agrammatikus volt:

(69) Fókusz/Alany (V + NP_i) és *(V + e_i)

A *fókusztalan* mondat esetében (68) grammatikalitása azt is jelenti, hogy a (V + NP_i), (V + e_i): azonos szintaktikai kategóriát képviselő összetevők, hiszen koordinálhatók egymással. Miért nem érvényes ugyanez a fókuszos mondatokra? Tekintsünk egy másik struktúrát:

(70) [$_T$Piroska [$_F$a kirakatban] vett észre egy színes televíziót, és a [$_F$második emeleten] vásárolta meg.

A (70) grammatikális, és abban különbözik a (67) b.-től és (69)-től, hogy a koordinált összetevőknek most a fókuszok is tagjai:

(71) Topik/Alany ((F + V + NP_i) és (F + V + e_i))

Az egyszerű mondat szórendjéről szóló fejezetben az alábbi mondatszerkezeti sémát láttuk (csak a releváns részeket kiemelve):

(72)

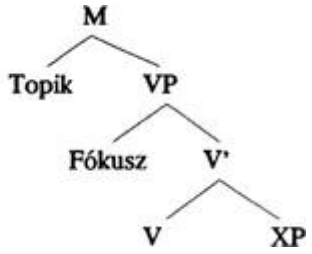

Az ábráról látható, hogy a fókusz a „kiterjesztett" igével (V') *igei csoportot* (VP-t) alkot.

A *fókuszos* mondatok között a grammatikus (70)-et és az agrammatikus (67b)-t összevetve azt tapasztaljuk, hogy az ige és a tárgy által alkotott összetevőhöz (V') akkor lehetett az ismétlődő tárgyra személyragjával visszautaló igét (V') koordinálni, ha ez a fókuszok koordinációjával együtt történt, tehát az *igei csoportok mellérendelésén* belül. Ez utóbbit mutatja a (70)!

A (67b)-ben viszont a fókusz nem volt tagja a koordinált összetevőknek, a (V + NP_i) és (V + e_i) mellérendelés nem volt grammatikális. Ez a koordináció tehát nem igei csoportokból (VP-kből) állt, hanem csak „kiterjesztett" igékből (V'). (Vesd össze a (72) ábrával.)

Térjünk most vissza a *fókusztalan* (67a)-hoz. Ebben a (V + NP_i) és (V + e_i) koordináció (természetesen fókuszok nélkül) grammatikus volt. Így ez a szerkezet olyan tulajdonságot mutat, mint a fókuszos mondatokban az igei csoport. Ezért ésszerű föltételezni, hogy a fókuszpozíció kitöltetlenségével összefüggésben, a fókusztalan mondatok szerkezetében az igei csoport (VP) csomópontja egy szinttel „lejjebb" kerül a (72) ábrához képest:

(73)

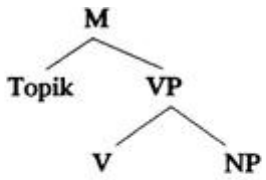

A fókusztalan mondatokban tehát:

V + NP = VP

Ezért:

(V + NP_i) és (V + e_i) = (VP és VP)

A fókuszos mondatokban:

V + NP = V'
F + V' = VP

Ezért:

(F + (V + NP_i)) és (F + (V + e_i)) = (VP és VP)

De:

*F + ((V + NP_i) és (V + e_i))

Összefoglalva „szövegesen”: az igéknek és tárgyi bővítményeiknek azt a fajta koordinációját, mely második tagjában az ismétlődő tárgyra az ige személyragjával való visszautalást tartalmazza, a grammatikus (67a)-ban igei csoportok mellérendelésével végeztük el, míg az agrammatikus (67b)-ben „kiterjesztett” igék (V’-k) mellérendelésével. Az ige személyragjával a tárgyra történő visszautalás (az e_i), tehát az igei csoportok (VP-k) mellérendelését kívánja meg.

3.6.1.4. Az ellipszis a fókusztalan tagmondatok mellérendelésében

A fókuszált összetevő kulcsfontosságú határoló funkciót látott el mind a közrefogott, mind a balról határolt ellipszis számára a fókuszos tagmondatokban. Biztosította, hogy az ellipszisben levő lánc az igével kezdődjön. De mi a helyzet akkor, ha nincsen fókusz? Tekintsük az alábbi, fókusztalan tagmondatoknak a mellérendeléseit:

(74) a. [$_T$Vali] átadta a gyémántokat az ékszerésznek, [$_T$Ica meg [ ] a rablóknak.

b. *[$_T$Vali a gyémántokat az ékszerésznek] átadta, [$_T$Ica meg az ezüstöt] [ ].

c. *[$_T$Vali a gyémántokat az ékszerésznek] átadta, [$_T$Ica] meg [ ] a rablóknak [ ].

Szintaktikailag párhuzamos tagmondatok mellérendelését föltételezve, azt látjuk, hogy a fókusztalan mellérendelésekben csak a *közrefogott ellipszis* grammatikus. Ezt mutatja a (74a) A balról határolt ellipszis akkor sem grammatikus, ha egybefüggő láncra vonatkozna, mint a (74b)-ben, és akkor sem grammatikus, ha az igét közvetlenül megelőző, topikbeli összetevő (*a rablóknak*) látja el a határoló funkciót, mint a (74c)-ben.

Mivel a fókusztalan mellérendelésekben az ellipszis csak közrefogott lehet, balról határolt nem, ezért a szintaktikai párhuzamosságra tekintettel azt is megállapíthatjuk: a sztenderd feltételek mellett akkor lehetséges az ellipszis, ha a bázis tagmondatban az ige pozíciója az argumentumok *között* van. A (74a)-ban például az ige két csoportra osztja argumentumait: az ige előtt az alany, az ige után pedig a tárgy és a részeshatározó. Az agrammatikus (74b)-nek és c.-nek közös tulajdonsága, hogy az ige nem tudja pozíciójánál fogva két csoportra osztani argumentumait, és ekkor fókusztalan tagmondatokban nem grammatikus az ellipszis. Ez történik az egyargumentumú igék esetében is. Egyetlen összetett mondat keretén belül, a diskurzusviszonyokat kizárva:

(75) *[$_T$Péter] felébredt, és [$_T$János][ ].

Fókuszos tagmondatokban temészetesen egyargumentumú ige mellett is lehetséges a grammatikus ellipszis:

(76) [$_F$Péter] ébredt fel, és [$_F$János] [ ].

A (76) és a *(75) összevetéséből az is látható, hogy amíg a fókusz önmagában is elegendő az ellipszis határolásához, addig a topik önmagában nem határolhat ellipszist, csak úgy, ha az ellipszis után is van egy határoló argumentum (közrefogott ellipszis).

Korábban a fókuszos mellérendelések esetében láttuk, hogy a közrefogott ellipszis nem előzheti meg a bázis tagmondatot. Ez a szabály a fókusztalan mellérendelésekben is érvényes, amint a (74a)-nak a *(77)-tel való összehasonlítása is mutatja:

(77) *[$_T$Ica] [ ] a rablóknak, [$_T$Vali]meg átadta a gyémántokat az ékszerésznek.

Milyen összetevővel kell kezdődnie az ellipszisnek, ha a fókuszpozíció kitöltetlen? A (74a) mellett nézzünk más adatokat is:

(78) a. [$_T$János tegnap a villamoson] elmesélt egy viccet Katinak,
[$_T$Ernő] meg [ ] Piroskának.
b. [$_T$Tegnap a villamoson János] elmesélt egy viccet Piroskának,
[$_T$tegnapelőtt] meg [ ] Katinak.

A (78) mondatai alapján azt mondhatjuk, hogy a fókusztalan mellérendelésekben az ellipszisnek nem kell az igével kezdődnie. Ez azt jelenti, hogy kezdődhet az igével, ha például a topik egy összetevőből áll, mint a (74a)-ban. Ha azonban a bázis tagmondatban az ige előtt is és utána is több, különböző összetevő van, akkor a szintaktikai párhuzamosság mellett az elliptikus tagmondatban az a feltétel, hogy *legalább egy* összetevő legyen az ellipszis előtt, és legalább egy az ellipszis után. A kettő között az ellipszis „hosszúsága" változhat. A „bal oldalon" olyan összetevő határolhatja, amely a fókusztalan mondatok topikpozíciójába kerülhet (l. a 3.6.1.1. pontot is), például (78)-ban alany vagy mondathatározó, a „jobb oldalon" meg igei vonzatok (argumentumok). Az ellipszisnek az igével való kezdődése már nem tartozik a feltételek közé. A (78a)-ban az ellipszis első összetevője a topikalizált mondthatározó (*tegnap a villamoson*), a (78b)-ben pedig a mondathatározóval és az alannyal kezdődik az ellipszis (*a villamoson János*).

Megjegyezzük, hogy a fókusztalan mondatok szórendjére, például a topikjaira vonatkozó megkötéseknek (l.: a 3.6.1.1. pontot) a megsértése a közrefogott ellipszist is agrammatikussá teszi, nemcsak a bázis tagmondatot. Például:

(79) a. *[$_T$A televíziót] bekapcsolta János, [$_T$a lemezjátszót] meg [ ] Péter.
b. [$_T$János] bekapcsolta a televíziót, Péter meg [ ] a lemezjátszót.

3.6.1.5. A következőkben összefoglaljuk a fókusztalan tagmondatok mellérendelésének fontosabb sajátosságait, (a). A fókusztalan mellérendelés topikjában grammatikus a PRO (az alanyra vonatkozó nyelvtani információt hordozó „rejtett" *ők*). A fókuszpozícióban ez természetesen lehetetlen, (b). A fókusztalan mellérendelés tagmondatainak topikjaiban nem lehetnek kifejezett (explicit) koreferens alanyok. A fókuszos mellérendelések topikjaiban is és fókuszaiban is lehetnek kifejezett (explicit)

koreferens alanyok. (c). A fókusztalan mondatok szerkezetében az igei csoport (VP) csomópontja alatt (V + NP) van, szemben a fókuszosokkal, melyekben az igei csoport csomópontja alatt minimálisan (F + V') (fókusz és „kiterjesztett" ige) van. (d). A fókusztalan mellérendelésben csakis közrefogott ellipszis lehet, balról határolt viszont nem. Az elliptikus tagmondat csak a bázis tagmondat után lehet, előtte nem. (e). Az ellipszisnek nem kell az igével kezdődnie a fókusztalanokban, kezdődhet mondathatározóval, alannyal stb. Feltétel viszont, hogy az ellipszist a topikban, illetve a mondat végén határoló összetevőknek a kategóriája és pozíciója megfeleljen a fókusztalan mondatok (és alosztályaik) szórendi szabályainak.

3.7. A kötőszók használatának szintaktikai feltételei

3.7.1. A nyelvi adatok bemutatása és rendszerezése

3.7.1.1. Az olvasónak bizonyára feltűnt, hogy a mellérendelő mondatokra és szerkezetekre vonatkozó adatainkban gyakran változtattuk az alkalmazott kötőszót (*és, meg, pedig, vagy, de* stb). Ennek nem stiláris okai voltak, hanem az, hogy adott mellérendelő kötőszó csak meghatározott szintaktikai tulajdonságokkal rendelkező tagmondatokat kapcsolhat. Ezeket a tulajdonságokat nevezzük a kötőszó használata szintaktikai feltételeinek. Amennyiben a tagmondatok nem rendelkeznek az említett tulajdonságokkal, akkor pusztán egy adott kötőszó használata is agrammatikussá teszi az összetett mondatot.

3.7.1.2. Korábban (az 2.4.7.) pontban bevezettük a bináris (kétargumentumú) és az n-áris (sokargumentumú) kötőszók közti megkülönböztetést. A binárisok csak mondatokat és igei csoportokat kapcsolatnak, de főnévi csoportokat már nem. Az n-áris kötőszók esetében nincsen ilyen korlátozás. Bináris kötőszók pl.: *de, azonban, viszont, ellenben, tehát, ezért, ugyanis, holott, pedig*. N-áris kötőszók: *és, vagy, meg*.

A korábbiakban (a 3.1.1. pontban) azt is láttuk, hogy vannak kötőszók, melyek csakis a második tagmondat előtti pozícióban grammatikusak, nevezzük őket *centrális*-oknak; és vannak kötőszók, melyek a második tagmondat belsejében, annak topikja után és fókusza előtt használhatók, nevezzük őket *jobbra mozgó*-knak. Centrális kötőszó például: *és, vagy, de*, a megengedő *pedig, holott*. Fakultatívan jobbra mozgók például: *azonban, viszont, tehát, ezért, ugyanis, ellenben*. Ezek centrális pozícióban is, és a második tagmondat belsejében (topikja után, fókusza előtt) is lehetnek. Kötelezően jobbra mozgó: a *meg*.

3.7.1.3. Tekintsük át a kötőszók használatának szintakatikai feltételeire vonatkozó, legfontosabb adatokat. (A centrális és a jobbra mozgó kötőszókat pozicionális típusuknak megfelelően fogjuk használni.)

Fókuszos mondatok, centrális kötőszók:

(80) a. [$_T$Piroska] [$_F$az újságkihordótól]tudta meg a legfontosabb híreket,

{ és / vagy / de / míg / *pedig / *holott } [$_T$Vali] [$_F$a házmestertől] [ ].

b. [$_T$Piroska] [az újságkihordótól] [ ]

{ és / vagy / de / míg / *pedig / *holott } [$_T$Vali] [$_F$a házmestertől] tudta meg a legfontosabb híreket.

c. [$_T$János] [$_F$a kalauznak] adta oda [$_{TF}$a jegy árát],

{ és / vagy / *de / *míg / *pedig / *holott } [$_F$a hordárnak] [ ] [$_{TF}$borravalót].

d. [$_T$János] [$_F$a kalauznak] adott borravalót,

{ és / vagy / *de / *míg / *pedig / *holott } [a hordárnak] [ ].

A (80) mondataiból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. A centrális kötőszók közül az n-áris (sokargumentumú) *és* használatára nincsenek megkötések. A *vagy* olyan esetben kapcsolhat visszautaló ellipszist, amikor az összetett mondat *párhuzamos fókuszokat* tartalmaz, de nem tartalmaz párhuzamos topikokat. Ezzel szemben a bináris (kétargumentumú) *de, míg* a párhuzamos fókuszok előtti *párhuzamos topikok* mellett kapcsolhat balról határolt ellipszist tartalmazó tagmondatot. Az ugyancsak bináris *holott* és a megengedő *pedig* nem fér össze az ellipszissel.

Fókuszos mondatok, jobbra mozgó kötőszók:

(81) a. [$_T$Piroska] [$_F$az újságkihordótól] értesült a legújabb hírekről, [$_T$Vali] meg

{ meg / viszont / pedig / azonban / ?tehát / *ezért / *ugyanis } [$_F$a házmestertől] [ ].

b. [$_T$Piroska] [$_F$az újságkihordótól] [ ]

[$_T$Vali] { meg / viszont / pedig / azonban / ?tehát / *ezért / *ugyanis } [$_F$a házmestertől] értesült a legújabb hírekről.

c. [$_F$A kalauznak] adtuk oda [$_{TF}$a jegy árát], [$_F$a hordárnak]

{ meg / pedig / ?*viszont / *azonban / *tehát / *ezért / *ugyanis } [ ] [$_{TF}$a borravalót].

d. [$_T$János] [$_F$a kalauznak] adott borravalót

{ meg / *pedig / *viszont / *azonban / *tehát / *ezért / *ugyanis } [$_F$a hordárnak] [ ].

A (81) mondataiból a következők állapíthatók meg. A jobbra mozgó kötőszók közül az n-áris *meg* összefér valamennyi ellipszis típussal. A bináris *azonban, viszont* és a kapcsoló–szembeállító *pedig* a párhuzamos fókuszok előtti, *párhuzamos topikok* mellett kapcsolhat elliptikus tagmondatot. Ebben a szerkezetben a *tehát* kérdéses elfogadhatóságú, a megkérdezett beszélők egy része „tűrhető”-nek tartotta, másik része elutasította.

A párhuzamos topikokat nem, csak *párhuzamos fókuszokat* tartalmazó összetett mondatban, közrefogott ellipszis esetén, a *meg* és a kapcsoló–szembeállító *pedig* a grammatikális, azzal a feltétellel, hogy implicite megszüntetjük a tagmondatok szintaktikai párhuzamosságát. Ennek megléte azonban az ellipszis feltétele. Ezért a (81c)-ben a beszélők, közrefogott ellipszis mellett, hajlandók elfogadni a *meg*-et és a *pedig*-et, noha ellipszis nélkül ugyanebben a pozícióban agrammatikusak lennének (Vö.:*[$_F$A kalauznak] nyújtottuk át [$_{TF}$a jegy árát], [$_F$a hordárnak] *meg *pedig adtuk oda [$_{TF}$a borravalót]*). Megjegyzendő, ebben a mondatban és a (81c)-ben az *és, vagy* a grammatikus.

A párhuzamos topikok nélküli, csak *párhuzamos fókuszokat* tartalmazó összetett mondatban, *balról határolt* ellipszis esetén egyedül a *meg* grammatikus. Az *ezért, ugyanis* semmilyen ellipszissel nem fér össze, és ugyanez érvényes a *tehát*-ra. a párhuzamos topikok nélküli összetett mondatban.

Fókusztalan mondatok:

(82) a. [$_T$János tegnap] elküldte a különlenyomatot Andrásnak, [$_T$Péter]

{ meg / pedig / *viszont / *azonban / *tehát / *ezért / *ugyanis } [ ]Marinak.

b. [$_T$János tegnap] elküldte a különlenyomatot Andrásnak,

{ ?és / *vagy / *de / *míg / *holott / *pedig } [Péter][ ]Marinak.

A fókusztalan mellérendelésnek a közrefogott ellipszist tartalmazó tagmondatát a jobbra mozgó *meg* és *pedig* kapcsolhatja. A többi jobbra mozgó kötőszó az ellipszis mellett agrammatikus, mivel olyan (pl. kontrasztív) intonációs és nyomatékviszonyokat kívánna, amely ellentmondana a fókusztalan mondatok neutrális jellegű intonációjának és nagyjából egyenletes nyomaték eloszlásának. A centrális kötőszók az *és*-t kivéve agrammatikusak a közrefogott ellipszis kapcsolására a fókusztalan mondatokban, – ugyancsak a fenti okokból. Az *és*-t illetően a beszélők véleménye megoszlott, volt, aki elfogadta, de volt, aki csak a *meg*-et és a *pedig*-et tartotta grammatikusnak ebben a szerkezeti környezetben. Az elfogadhatóságnak erre a mértékére utal az *és* előtti kérdőjel.

3.7.1.4. Összegzésképpen bemutatunk néhány lényeges oppozíciót és egyezést a kötőszók csoportjai között. Ezt oly módon tesszük, hogy a 3.7.1.3. pontban megállapított empirikus tulajdonságok közül *kiemeljük* azokat, melyek tekintetében a kötőszók csoportjai ellentétesek, illetve amelyekben megegyeznek. Az áttekinthetőség érdekében a kötőszók grammatikalitásával kapcsolatos szintaktikai feltételeket jegyek formájában rendeljük a kötőszók csoportjaihoz.

I. Párhuzamos fókuszokat tartalmazó mellérendelésekben:

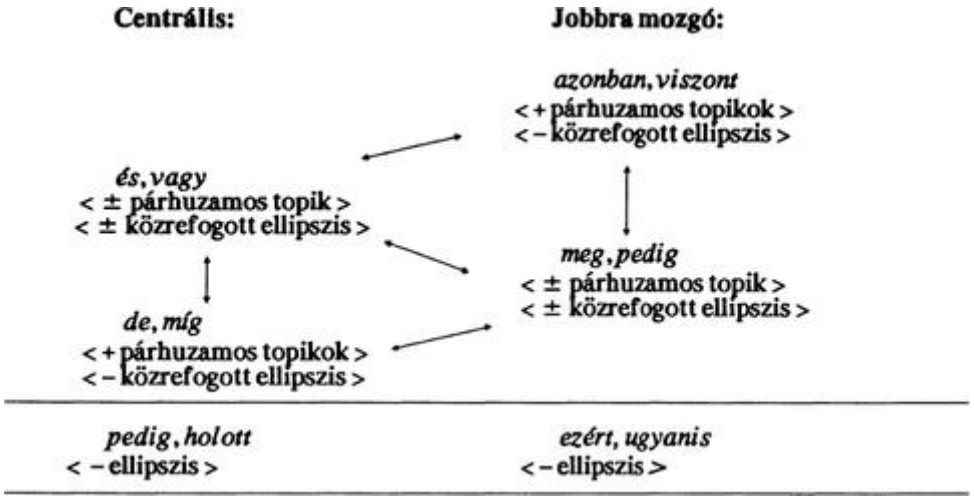

II. Fókusztalan tagmondatok mellérendelésében:

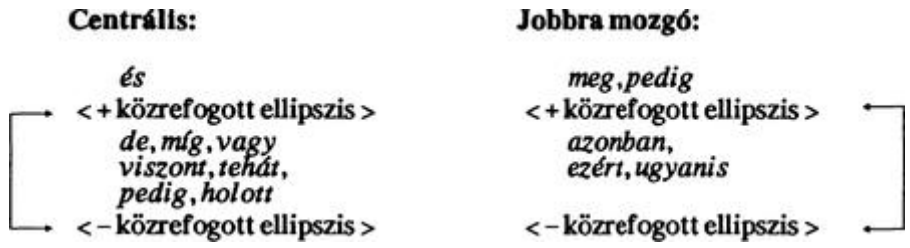

Érdekességként megemlítjük, hogy azok a kötőszók, melyek a fókuszos tagmondatok mellérendelésében semmiféle ellipszissel nem férnek össze, egyaránt valamilyen *következtetési relációt* hoznak létre a tagmondatok között, mégpedig vagy közvetlenül vagy egy bonyolultabb viszony részeként: *ezért, ugyanis, pedig, holott*.

4. Következtetések

4.1. Az adatok összefoglaló rendszerezése. Tipológiai jegyek

Fejezetünk első harmadát, amely a mellérendelő szószerkezeteket tárgyalta, az 3.1. pontban foglaltuk össze. A mondatok mellérendeléséről és az ellipszisről szóló részben (3.1.–3.7. pont) három további részösszefoglalást talál az olvasó a 3.2.1.3. és a 3.2.1.5. pontokban, valamint a 3.6.1.5. és a 3.7.1.4. pontban. Ezért a következőkben kiemelünk néhány, fontosnak ítélt összefüggést.

4.1.1. A mellérendelő és az alárendelő kötőszók megkülönböztetésére azt a kritériumot találtuk, mely szerint a mellérendelők nem lehetnek az első tagmondat élén, az alárendelők viszont igen (feltételezve, hogy a tagmondatok egyetlen összetett mondatot „fednek le"). Ugyanakkor adatainkból azt a következtetést vontuk le, hogy nem egyszerűen a két tagmondat között helyezkednek el a mellérendelő kötőszók, hanem a tőlük jobbra álló (második) tagmondattal alkotnak először szintaktikai összetevőt, és ez mint egész lép szintaktikai és szemantikai relációba az első tagmondattal. A mellérendelő kötőszó korlátozottan, de ezért mozoghat a második tagmondattal együtt, amikor ezt teljes terjedelmében beékeljük az első tagmondatba.

4.1.2. A mellérendelt mondatok jellegzetes tulajdonsága az ellipszis lehetősége. Az ellipszist olyan szintaktikai feltételekkel jellemeztük, melyek teljesülése esetén az elliptikus tagmondat szemantikai interpretációjának részét képezték a bázis tagmondat meghatározott összetevői. Ezeket az összetevőket pontosan kijelölik a szintaktikai feltételek pl.: a párhuzamos és a nem párhuzamos tagmondat-szerkezetekre, az ellipszis szintaktikai pozícióira, az ellipszist határoló összetevők kategóriáira, a kötőszó pozíciójára stb. vonatkozó feltételek a fókuszos és a fókusztalan mondatokban.

4.1.3. Mivel az ellipszis szintaktikai feltételei lényegében nem tartalmaznak mást, mint viszonyításokat a tagmondatok összetevőinek sorrendjei között, ezért az említett szintaktikai feltételek összefüggnek a mondatok szerkezetét, összetevőinek sorrendjét meghatározó, alapvető szintaktikai szabályokkal. Egy nyelvben az ellipszis szerkezeti típusaira vonatkozó lehetőségek korrelációkat mutathatnak a nyelv *szórendi típusával*.

A magyar mellérendelő mondatokban több, különböző fajta ellipszist írtunk le (pl. a balról határolt és a közrefogott ellipszisek), melyek különböző szintaktikai feltételek mellett jönnek létre, és eltérő tulajdonságokat mutatnak. Ezeket jobban át tudjuk látni akkor, ha összevetjük őket az alapvető szórendi típusok idevágó jellemzőivel.

Az SVO szórendi típus jegyeit mutató nyelvekre általában az jellemző, hogy az elliptikus tagmondat csakis a bázis tagmondat *után* lehet, ennyiben az ellipszis *visszautaló* jellegű. Egyúttal csakis a *közrefogott* ellipszis grammatikus. Ilyen nyelv az angol:

(83) John saw Mary and Peter [ ] Katharine.
(János látta Marit, és Péter Katalint.)

Az SVO szórendi típushoz tartozó jegynek minősítik azt is, hogy a mellérendelő szószerkezetekben a kötőszó a koordinált összetevő *elé* kerül, mégpedig tipikusan az utolsó összetevő elé:

(84) **John, Paul and Peter all three live in London.**
(János, Pál és Péter mindhárman Londonban élnek.)

Az SOV típus sajátosságait mutató nyelvekben a fentiekkel ellentétes a helyzet. Az elliptikus tagmondat a bázis tagmondat *előtt* lehet, ennyiben az ellipszis *előre utaló* jellegű. Egyúttal *balról határolt* Ha az adott nyelv szigorúan *igével végződő* mondatokat ír elő, akkor csakis a balról határolt, előre utaló ellipszis lehetséges, a visszautaló nem. Ilyen nyelv a japán:

(85) **Taroo wa empitu o to Ziroo wa kami o katta.**
'Taroo ceruzákat és Ziroo papírt vásárolt.'

Az SOV típus jegyeit mutató japánban a kötőszó a mellérendelő szerkezetekben a koordinált összetevők *után* található:

(86) **(Taroo to) (Ziroo to) ga itta.**
Taroo és Ziroo és elmentek.
'Taroo és Ziroo elmentek.'

Ha egy nyelv nem szigorúan igével végződő mondatokat ír elő, de azért létezik benne SOV bázis szórend is, akkor a balról határolt ellipszis előre utaló és visszautaló egyaránt lehet. Részben ez a helyzet a hollandban. Ugyanis ebben a nyelvben vannak SOV jegyeket mutató ellipszisek, de vannak SVO sajátosságokkal rendelkező ellipszisek is. A számunkra releváns jegyek megoszlása a következő. A holland főmondatokban csakis visszautaló jellegű és közrefogott ellipszis lehet:

(87) **Jan at appels en, Piet [ ] bonen.**
János evett almákat, és Peti [ ] babot.

A holland *mellékmondatokban* viszont balról határolt ellipszis lehet, amely a bázis tagmondatra előre utaló és visszautaló pozícióban egyaránt grammatikus:

(88) a. **Ik geloof dat Jan appels**
Azt hiszem, hogy János almákat
[ ] en Piet bonen at.
[ ] és Peti babot evett.
b. **Ik gelof dat Jan appels at en Piet bonen [ ].**
Azt hiszem, hogy János almákat evett és Peti babot [ ].

Természetesen nem feladatunk a holland főmondatok és mellékmondatok alapszórendjei közti különbségeknek az értelmezése. Ugyanis kizárólag az ellipszisek tulajdonságait rögzítjük. Eszerint a

holland főmondatokban olyan ellipszisek lehetnek, amelyek SVO mintára viselkednek, míg a mellékmondatokban olyan ellipszisek vannak, amelyek a (nem szigorú) SOV jegyeket mutatják.

4.1.4. Térjünk most vissza a magyarhoz. Könnyű belátni azt, hogy két típus jegyeit mutatják a magyar ellipszisek, ha a róluk korábban leírtakat összevetjük az előző pontban adott tipológiai jegyekkel. A magyar balról határolt ellipszis az SOV típus ellipsziseinek tulajdonságait mutatja, míg a magyar közrefogott ellipszis az SVO típus ellipsziseinek jegyeivel rendelkezik.

A tipológiailag releváns jegyek mellett tekintsük át a két ellipszistípus további lényeges tulajdonságait is. „Lényeges"-nek az ellipszistípusok azon tulajdonságait tartjuk, melyek egymással oppozíciókat alkotnak, vagy egyenértékűséget mutatnak.

A. *Az ellipszis maximális területe:*

1. *balról határolt ellipszis:*

A. *Az ellipszis maximális területe:*
(1) *balról határolt ellipszis:*

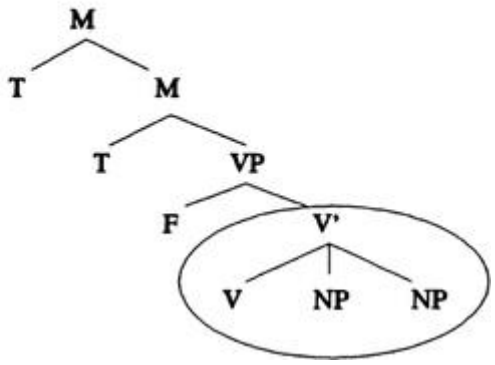

2. *közrefogott ellipszis:*

fókuszos tagmondatokban:

(2) *közrefogott ellipszis:*
fókuszos tagmondatokban:

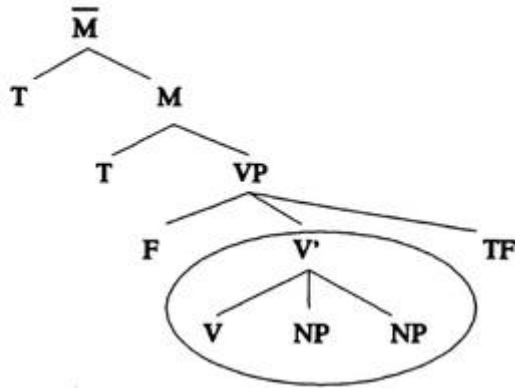

3. *közrefogott ellipszis:*

fókusztalan tagmondatokban:

(3) *közrefogott ellipszis:*
fókusztalan tagmondatokban:

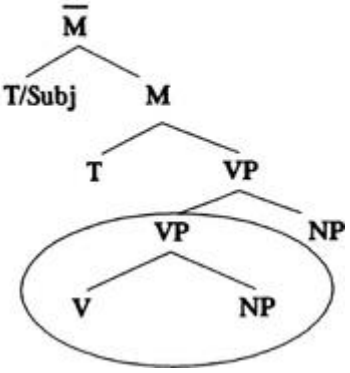

(Lásd még a 4.2.3. pontban foglaltakat.)

B. *A tagmondatok szerkezete*:
   1. *A balról határolt ellipszis*:
      a. *csak fókuszos* tagmondatban grammatikus,
      b. a tagmondatok szerkezete lehet szintaktikailag párhuzamos, de lehet *nem* párhuzamos is,
      c. az elliptikus tagmondat egyaránt lehet *előre utaló* (a bázis tagmondatot megelőző) és *visszautaló jellegű* (a bázis tagmondatot követő).
   2. *közrefogott ellipszis:*
      a. a *fókusztalan* tagmondatban csak ez a grammatikus, de lehet fókuszos tagmondatokban is,
      b. a tagmondatok szintaktikai szerkezete kötelezően *párhuzamos*,
      c. az elliptikus tagmondat csakis *visszautaló* jellegű lehet (a bázis tagmondatot követnie kell).

C. *Az ellipszis nem terjedhet ki a következő pozíciókra:*
   1. *balról határolt ellipszis:*

      a. a topikban levő összetevőkre, és az irtóhangsúlyt viselő fókuszra, kvantifikált NP-re.

   2. *közrefogott ellipszis:*
      a. fókuszos tagmondatokban: a topikban levő összetevőkre és az irtóhangsúlyt viselő fókuszra, kvantifikált NP-re és tükörfókuszra,
      b. *fókusztalan* tagmondatokban: a tagmondat *legelső* összetevőjére (logikai alanyára) és a *legutolsó* összetevőjére (igebővítményre), amennyiben az ige két oldalán helyezkednek el.

D. *A tagmondatok szomszédossága:*

1. *balról határolt ellipszis:*

   a visszautaló jellegű elliptikus tagmondatnak *nem kell szomszédosnak* lennie a bázis tagmondattal, távolabb helyezhető tőle,

2. *közrefogott ellipszis:*

   a visszautaló elliptikus tagmondatnak *szomszédosnak* kell lennie a bázis tagmondattal.

E. *A kötőszó pozíciója az ellipszis pozíciójához képest:*

1. *balról határolt ellipszis:*

   a párhuzamos szerkezetű, fókuszos tagmondatokban a kötőszó nem érintkezhet az ellipszis pozíciójával, nem lehet vele szomszédos.

2. *közrefogott ellipszis:*
   a. fókuszos tagmondatokban a kötőszó nem érintkezhet az ellipszis pozícójával, nem lehet vele szomszédos,
   b. fókusztalan tagmondatokban a kötelezően jobbra mozgó kötőszó érintkezhet az ellipszis pozíciójával, bal oldalról határolhatja.

4.1.5. A tulajdonságok fenti áttekintése bizonyos aszimmetriákat tartalmaz.

A *fókusztalan* tagmondatokban csakis a közrefogott ellipszis grammatikus, amely az SVO típus elliptikus szerkezeteinek jegyeit mutatja. Az ellipszis legnagyobb területe: a mondat nem maximális kiterjesztése.

A fókuszos tagmondatokban viszont a balról határolt, SOV típusú ellipszis mellett a közrefogott, SVO típusú ellipszis ugyancsak grammatikus. Az ellipszisek „tipológiai kettőssége” (a két szórendi típus ellipszis-jegyeinek megjelenése) tehát a *fókuszos mondatok körén belül* realizálódik. Ezekben az ellipszisek legnagyobb területe rendszerint a kiterjesztett ige (V’).

A mellérendelő szószerkezetekben a kötőszók pozíciójára vonatkozó szabályok az SVO típus idevágó szabályaival egyeznek (vö.: a 2.3., 2.4. és a 4.1.3. pontokat).

A fókuszos mondatokban található ellipszisek említett „tipológiai kettősségének” a jelenségét a következőképpen értelmezzük. A balról határolt és SOV (=TFV) jegyeket mutató ellipszis kizárólag a fókuszos mondatokban grammatikus, tehát ennek a mondatszerkezet-típusnak a tulajdonságain alapul. A fókusztalan mondatokban csak a közrefogott és SVO jegyeket mutató ellipszis a grammatikus, tehát a fókusztalan mondatok tulajdonságai között SVO szerkezeti tulajdonságoknak kell lenniük. De „közrefogott” ellipszist a fókuszos mondatokban is találtunk. Kérdés, hogy valóban „közrefogottak”-e ezek a fókuszos ellipszisek. Idézzük vissza a 121. lapon található ágrajzot:

(90)

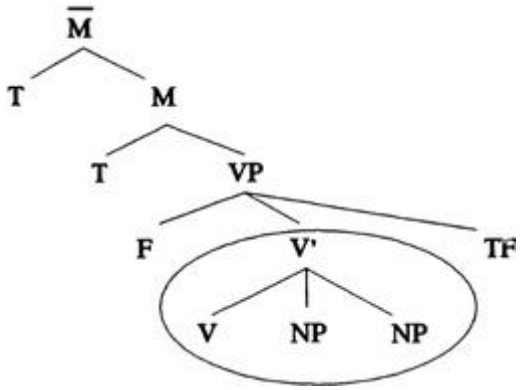

A (90) ágrajz által bemutatott szerkezeti viszonyok empirikus motivációja a következő. Amennyiben a fókuszos tagmondatbeli ellipszis befejeződése után még tartalmaz további összetevőt a mondat, akkor annak kötelezően tükörfókusznak kell lennie. Ez — mint a 3.2.1.2. és a 3.4.1.2. pontban bemutattuk — azt jelenti, hogy a tükörfókuszra a fókuszéval egyező kontrasztív nyomaték esik, és az ellipszis akkor kifogástalan, ha a tükörfókusz az ige argumentuma (vö.: 3.4.1.2. pont). Amennyiben a tükörfókuszra eső („fókuszt duplázó") nyomaték elhagyható lenne, ha nem lenne kötelező, akkor a nyomatéktalan összetevő a V' szerkezeten *belül*, annak közvetlen összetevőjeként határolná jobbról a V' szerkezetbeli ellipszist. Ez a szó szoros értelmében közrefogott ellipszis lenne. Azonban a fókuszos tagmondatokban a tükörfókusz nyomatéka nem hagyható el, mert a mondat agrammatikussá válik. Vessük össze a (91a)-t és b.-t:

(91) a. Ma [$_F$''János] adott a jándékot [$_{TF}$''Marinak],
tegnap pedig [$_F$''Anna] [ ] [$_{TF}$''Péternek].
b. *Ma [$_F$''János] adott a jándékot Marinak,
tegnap pedig [$_F$''Anna] [ ] Péternek.

A (91b) agrammatikusságát tehát az okozza, hogy az eredeti tükörfókuszokról elvettük az erős nyomatékot. Ennek következtében a *Péternek* főnévi csoport a V' szerkezet közvetlen összetevője maradt, nem került „fel" az operátor pozícióba. Így az ellipszist a V' szerkezeten belül jobbról határolta, de ez agrammatikus mondatot eredményezett. Vagyis a fókuszos mondatokban az ellipszisnek az aktuálisan adott teljes V' szerkezetre ki kell terjednie, a V'-n belül nem lehet jobbról határolt. Ugyanakkor az ellipszis nem terjedhet ki a fókusz és a tükörfókusz operátorpozícióira. Ezek az elliptálható szerkezeten *kívül* vannak.

A (90) ágrajz szerint a tükörfókusz vezérli a V' szerkezetet (közös, közvetlenül domináló csomópont alatt a „testvére"). A vezérlés a hatókör-értelmezés alapfeltétele. (L. erről részletesebben az egyszerű mondat szórendjéről szóló fejezetet.) A tükörfókuszt tehát olyan azonosító operátorként értelmezzük, amelynek hatóköre az általa vezérelt V' szerkezetre terjed ki. A fókusz (F) szintén vezérli a V' szerkezetet, a fókusznak mint azonosító operátornak a hatóköre ugyancsak a V' szerkezetre terjed ki. A vezérlés definíciója értelmében a fókusz és a tükörfókusz egyúttal kölcsönösen k-vezérli egymást, tehát nincsen köztük hatókörbeli különbség. Föltételezhető, hogy a mondat logikai formájában (szemantikai

reprezentációjában) a két, hatókörben nem különböző, azonosító operátor, a fókusz és a tükörfókusz egyaránt megelőzik a hatókörükbe tartozó V' szerkezet logikai formabeli reprezentációját. A szintaxisban azonban a fókusz (szintaktikai) pozíciójába csak egyetlen összetevő helyezhető. Ha a fókusz pozíciója egy összetevővel már kitöltött, akkor „nem fér bele" további azonosító operátor, ezért kell a mondat végére helyezni a tükörfókuszt.

A fókuszos mondatokban tehát a tükörfókusz, amely jelenségszinten jobb oldali határoló összetevőnek látszik, valójában kívül esik az elliptálható szerkezeten. A 10. pontban amellett érveltünk, hogy az ellipszist nem a fonológiai forma szintjén (a megtörtént ismétlés törlését feltételezve) lehet rekonstruálni, hanem *szemantikai szinten* kell interpretálni a „hiányt". Ha pedig az ellipszist tartalmazó fókuszos tagmondat logikai formájában a tükörfókusz mint azonosító operátor, a fókuszéval azonos pozícióba kerül, akkor a tagmondatbeli ellipszis szemantikai rekonstrukciójának módja rendkívül közel áll a balról határolt és SOV jegyeket mutató ellipsziséhez. Tehát az elliptált láncba tartozik az ige és annak a V' csomópont alatti valamennyi bővítménye, és ezt a szemantikai szinten rekonstruált láncot a mondat logikai formájában *megelőzik* a fókusz és a tükörfókusz, mint azonosító operátorok, melyeknek egyaránt a V' szerkezet esik hatókörébe. A fókuszos tagmondatokban így a balról határolt és SOV tulajdonságokat mutató ellipszisnek a szintaktikai és szemantikai jegyei a meghatározóak a jelenségszinten közrefogottnak mutatkozó ellipszis esetében is. Ezért a fókuszos mondatbeli ellipsziseknek általánosan SOV karaktere van, szemben a fókusztalan mondatbeli ellipszisek SVO jegyeivel.

Előző gondolatmenetünk számára lényeges, független motivációt jelent az, hogy a (90) ágrajz által ábrázolt, két, azonosító operátoros szerkezet egyáltalán nem csak a mellérendelt mondatokban tételezhető fel. Az egyszerű mondat szórendjéről szóló fejezetben találkozhat az olvasó az azonos halmazra vonatkozó kérdőszókkal alkotott, tényleges, többszörös kérdésekkel. Pl.: *A regényben ki vesz el kit?* (Elégséges válasz: *Péter Marit*). Szemben: *A regényben ki kit vesz el?* kérdéssel. (Elégséges válasz: *Péter Marit, Feri Ágit*, és *András Erzsit*. — amennyiben nincsen több, házasságot kötő szereplő a regényben). A tényleges töbszörös kérdéshez (*A regényben ki vesz el kit*?) az említett fejezet a következő szerkezetet rendeli:

(92)

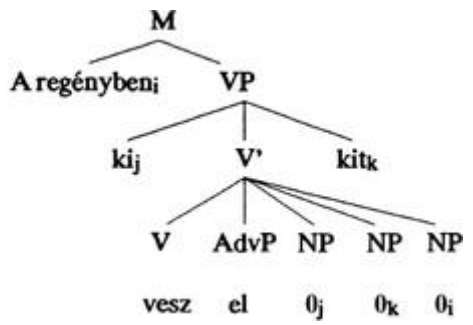

A (92) ágrajz szerint is a *ki* kérdőszó és a *kit* „hátravetett" kérdőszó egyaránt rendelkeznek a fókusz szemantikai, szintaktikai és fonológiai tulajdonságaival. A hátravetett kérdőszó is vezérli a hatókörébe

eső V' mondatszakaszt, éppúgy mint a *ki* kérdőszó is. A két kérdőszó egyúttal kölcsönösen vezérli egymást, ezért nincsen köztük hatóköri különbség. Ellipszist tartalmazó, korábbi példáink tükörfókuszainak tehát a *kit* kérdőszó a megfelelője (fókuszainak természetesen a *ki*). A tényleges többszörös kérdések szerkezete pedig független motivációként valószínűsíti a (90). ágrajzbeli szerkezetet.

4.2. Az ellipszis iránya és a fókusztalan mondatok szerkezete

4.2.1. Az ellipszis irányát úgy tekintettük, mint a hiányt tartalmazó tagmondattól a rekonstrukciós alap, azaz a *bázis tagmondat felé* irányuló relációt. Ennek a relációnak a mondatszerkezettel való összefüggései, amint azt számos nyelvre kimutatták, a következők. Amennyiben az ellipszis előre utaló, úgy a szerkezetben *jobb oldali ágon* található összetevőt lehet elliptálni. Amennyiben az ellipszis visszautaló, úgy a szerkezetben *bal oldali ágon* található összetevőt lehet elliptálni. A mellérendelt tagmondatok írásképére utaló metaforával úgy lehetne ezt a megszorítást összefoglalni, hogy a bal oldali tagmondatban jobb oldali ágon levő összetevőt lehet elliptálni, míg a jobb oldali tagmondatban bal oldali ágon levő összetevő eshet az ellipszis alá. A következőkben ezt az öszszefüggést *iránymegszorítás*-nak fogjuk nevezni. Az iránymegszorítás magyarázatot ad arra, hogy az SVO jegyeket mutató mondatokban miért a jobb oldali (második) tagmondatban lehet közrefogott ellipszist létrehozni, és a bal oldali tagmondatban miért nem. (Az ige ugyanis bal oldali ágon levő összetevő ezekben.) Hasonlóképpen magyarázatot kapunk az iránymegszorítás révén arra, hogy a szigorúan „igevégű", SOV jegyeket mutató mondatokban miért a bal oldali (első) tagmondatban lehet elliptálni az igét, és a jobb oldali tagmondatban miért nem. (Az ige ugyanis ezekben a szerkezetekben jobb oldali ágon levő összetevő.)

A 4.1.3. pontban bemutattuk, hogy — ellipszisek tekintetében — a magyar fókusztalan mondatok, hasonlóan az angol alapszórendet követő angol mondatokhoz, SVO jegyeket mutatnak. Ezért bennük a jobb oldali tagmondatban lehet a bal oldali ágon levő igét elliptálni közrefogott ellipszis keretében, az első tagmondatban nem:

(92)

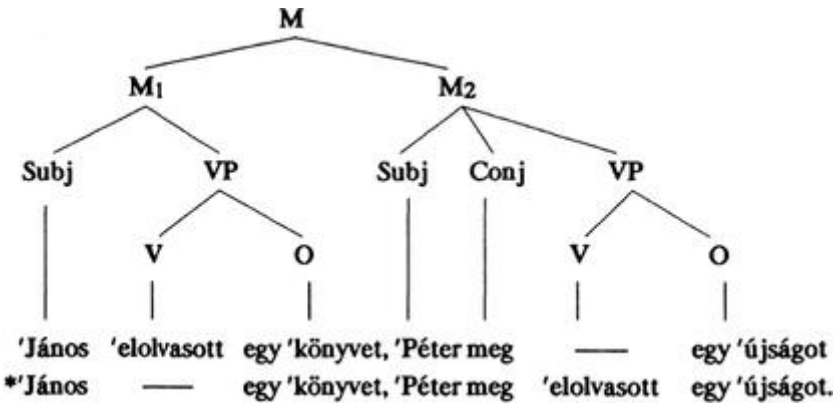

Ugyancsak a 4.1.3. pontban mutattuk be, hogy pl. a japánban, mint szigorúan „igére végződő” mondatokat tartalmazó, SOV nyelvben csakis az első, bal oldali tagmondatban lehet elliptálni a jobb oldali ágon található igét, a második, jobb oldali tagmondatban már nem:

(93)

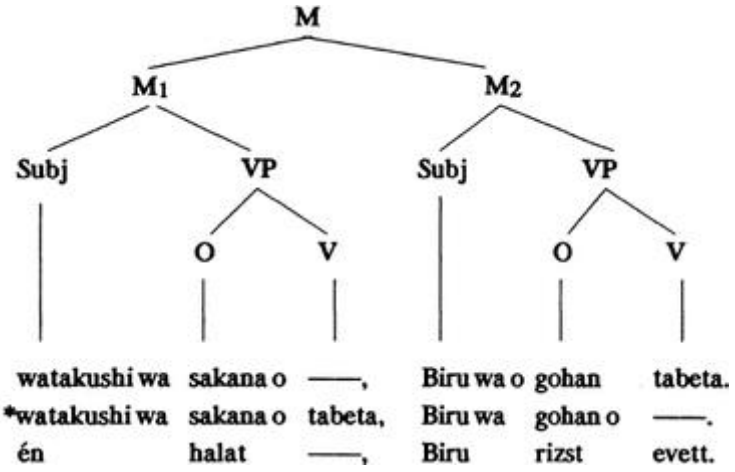

watakushi wa	sakana o	——,	Biru wa o	gohan	tabeta.
*watakushi wa	sakana o	tabeta,	Biru wa	gohan o	——.
én	halat	——,	Biru	rizst	evett.

Az iránymegszorítás alapján azt jósolhatjuk, hogy a jobb oldali ágon levő igei csoport (VP) csakis a bal oldali (első) tagmondatban elliptálható, a jobb oldali (második) tagmondatban nem. A magyar neutrális intonációja fókusztalan mondatokra ez teljesül is:

(94) a. János odatelefonált Andrásnak, és Erzsi odatelefonált Andrásnak.
b. János ———————— és Erzsi odatelefonált Andrásnak.
c. *János odatelefonált Andrásnak, és Erzsi ————————.

4.2.2. Az iránymegszorítás érvényességét a fókusztalan mondatokban az egyes igei *bővítményekre* vonatkozóan is ellenőrizhetjük. Ehhez az ellipszis fogalmának az eddigiekhez képest speciálisabb alkalmazására van szükség, melynek során a lexikálisan és thematikus szerepükben ismétlődő *bővítmények* ellipszisét vizsgálnánk „önmagában”, tehát az ige ellipszise *nélkül*.

A 3.6.1.2. pontban bemutattuk, hogy a neutrális intonációjú fókusztalan tagmondatokban az *azonos* alanyt nem lehet kifejezett formában megismételni. Tehát a jobb oldali tagmondatban elliptálni kell a korábbi alanyt (vagy új alanyt kell bevezetni). Az azonos alany jobb oldali tagmondatban való ellipszise konzisztens az iránymegszorítással, mivel az alany bal oldali ágon van:

(95) a. János bement a boltba, és [*János] megvett egy könyvet.

A jobb oldali ágon levő tárgyi bővítmény a bal oldali tagmondatban elliptálható, a jobb oldaliban nem ((95). b. és c.):

(95) b. János megivott ————, András meg kifizetett egy üveg bort.
c. ??János megivott egy üveg bort, András meg kifizetett ————.

A jobb oldali (második) tagmondatban csakis a közrefogott ellipszis grammatikus, mint a 3.6.1.4. pontban láttuk. Ez azt jelenti, hogy a jobb oldali tagmondat igebővítményei közül az *utolsó* nem elliptálható. A többi igebővítmény viszont elliptálható, de nem önmagában, hanem az *igével együtt*:

(96)

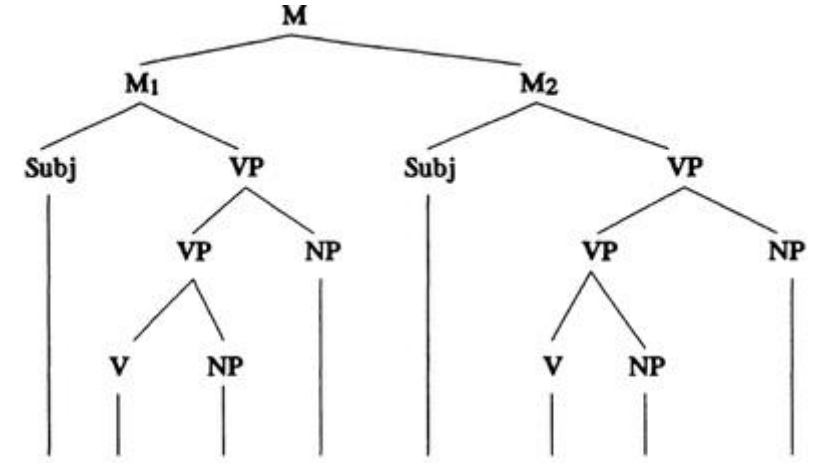

a. 'János 'megvitatott 'Katival egy 'novellát, 'Ödön pedig 'megvitatott 'Katival egy 'forgatókönyvet.
b. 'János 'megvitatott 'Katival egy 'novellát, 'Ödön pedig ———————— egy 'forgatókönyvet.
c. ?? 'János 'megvitatott 'Katival egy 'novellát, 'Ödön pedig 'megvitatott ?????? egy 'forgatókönyvet.
d. ?? 'János 'megvitatott egy 'novellát 'Katival, 'Ödön pedig 'megvitatott ????????????? 'Péterrel.
e. 'János 'megvitatott egy 'novellát 'Katival, 'Ödön pedig ———————————— 'Péterrel.

A (94)–(96) példákat a fókusztalan mondatokra jellemző neutrális intonáció és nagyjából egyenletes nyomatékeloszlás mellett értékeltük. A kontrasztív hangsúlyok megjelenése esetén a fentieknek ellentmondó elliptálhatósági viszonyok is létrejöhetnek. Erre a problémára visszatérünk.

4.2.3. A neutrális intonációjú, fókusztalan mondatokban az iránymegszorításnak ellentmondó ellipszisek agrammatikusságot eredményezhetnek, az iránymegszorítást követők pedig grammatikusak. Ez az összefüggés lehetőséget ad a neutrális intonációjú, fókusztalan mondatok szerkezetére vonatkozó következtetésekre és az idevágó föltételezések ellenőrzére. Azt kell ugyanis ellenőrizni, hogy az elliptálhatósági feltételek (az „azonos" összetevők) megléte esetén melyik tagmondatban elliptálható valamely összetevő, és melyikben nem, valamint, ha egyszerre több összetevő is elliptálható, van-e sorrendi megkötöttség az ellipszisek között. (Ez utóbbi kérdésről l. még a hierarchikus megszorítást a 4.3. pontban.)

A neutrális intonációjú, fókusztalan mondatok szerkezetére vonatkozó korábbi következtetéseinkkel (3.6.1.3. és 4.1.3. pont) összhangban vannak az iránymegszorítás érvényesülésének a 4.2.1. és 4.2.2. pontban bemutatott esetei, és ezáltal megerősítik a korábbiakat. (A logikai alanynak és a V-nek, valamint a VP-nek és a V-nek a strukturális viszonyaira vonatkozóan az említett hierarchikus ellipszismegszorítás további diagnosztikus lehetőségeket ad (4.3. pont).) A VP belső szerkezetére vonatkozóan meg kell azonban említenünk egy problémát, melyet az iránymegszorítás tesz „láthatóvá". A (96) ágrajzbeli VP-szerkezet a következő tényeket tükrözi: 1. A második (jobb oldali) tagmondatban (és csak abban) elliptálható a V (az ige) önmagában (vö.: (92), ezért föltételezzük, hogy a V bal oldali ágon van. 2. A második (jobb oldali) tagmondatban *nem* elliptálható a *teljes* VP (vö.: (94c)), ezért föltételezzük, hogy

a teljes VP a jobb oldali ágon van. 3. Az önmagában vett ige (V) elliptálásának is feltétele, hogy az ellipszis *közrefogott* legyen (vö.: 3.6.1.4. pont). A második tagmondat utolsó igebővítménye tehát nem elliptálható, ezért föltételezzük, hogy a jobb oldali ágon van. 4. A nem tagmondatvégi pozícióban levő *igebővítmények* a jobb oldali tagmondatban elliptálhatók, de nem önmagukban, hanem az *igével együtt* (vö. (96)). Amennyiben a kötelezően együttes elliptálhatóságot elfogadjuk annak jeleként, hogy az illető tagok a mondat szerkezetében *egy* közvetlen összetevőt alkotnak, akkor a teljes VP-n belül elliptálható összetevő-VP-t (VP-ket) kell föltételeznünk. Minthogy ezek ellipszise csak a második (jobb oldali) tagmondatban lehetséges, ezért föltételezzük, hogy az összetevő-VP-k bal oldali ágon vannak a teljes VP-n belül. Az elmondottak összefoglalásaként az alábbi ágrajzban bekarikáztuk azokat az összetevőket, melyek a neutrális intonációjú, fókusztalan mondatoknak csak a második (jobb oldali) tagmondatában elliptálhatók, és ezért — az iránymegszorítás értelmében — bal oldali ágon vannak:

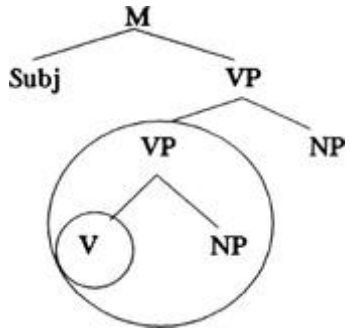

Emlékeztetőül a fókuszos mondatok VP-je:

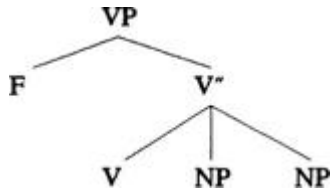

4.2.4. Az iránymegszorítás a *főnévi csoportokon belül* is érvényes az ismétlődő (de nem szükségképpen koreferens) *főneveknek* az ellipszisére. Vessük össze a (97a) és b. jelentését:

(97) a. **A farmeres és szakállas fiúk**
b. **A farmeres és a szakállas fiúk**

A (97a) a fiúknak *egyetlen* csoportjára vonatkozik, és két attributumot tulajdonít nekik: farmeresek és szakállasak. A (97b)-ben viszont *két, különböző* csoportról van szó: a farmeres fiúkról és a szakállas fiúkról. A *farmeres* jelző után a (97b)-ben ellipszisben van a *fiúk* összetevő. Ha ez igaz, akkor a (97b) jelentése azonos a (97c)-vel, és a (97a) jelentése mindkettőjükétől eltér a fentiekben említett mozzanatban:

(97) a. A farmeres és szakállas fiúk
b. A farmeres és a szakállas fiúk
c. A farmeres fiúk és a szakállas fiúk

A fiúk két csoportjának megkülönböztetésében egyezik a névelőt „ismétlő” b. változat a c. változattal. A (97b)-ben található ellipszis az iránymegszorítás szerint jött létre, a (98) ágrajzban látható, hogy a mellérendelő szerkezet bal oldali tagjában egy jobb oldali ágon levő összetevőt elliptáltunk:

(98)

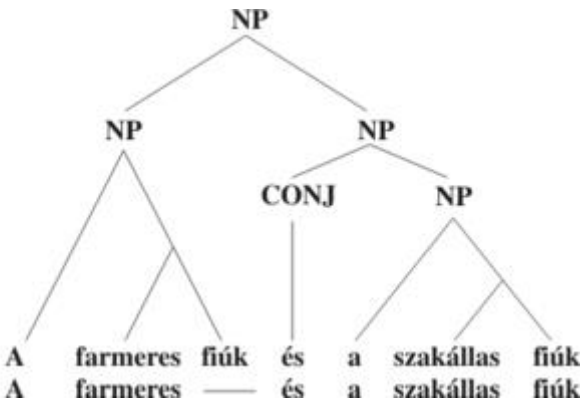

Hasonló módon kerülhet ellipszisbe az alábbi birtokos szerkezetből a birtok: a mellérendelő szerkezet bal oldalán elliptálható, mert jobb oldali ágon van:

(99)

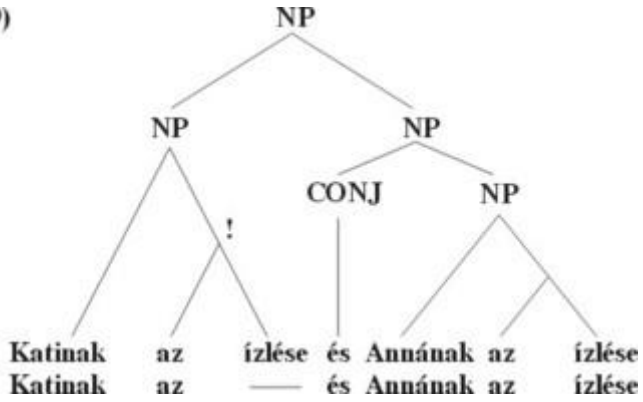

A bal oldali NP-ben a felkiáltójellel megjelölt, jobbra haladó ág esett ellipszis alá, összhangban az iránymegszorítással.

4.3. A hierarchikus megszorítás

4.3.1. Amennyiben egy tagmondatban több, különböző elliptálható összetevő van, akkor előbb a hierarchikusan magasabb szerkezeti szinten álló összetevőt kell elliptálni, és csak utána lehet az alacsonyabb szerkezeti szinten levőt. Ez a hierarchikus megszorítás általános tartalma. A fókusztalan mondatokban a logikai alany (Subj) csomópontja, az ige (V) csomópontja és az igei csoport (VP) csomópontja között érvényesül a hierarchikus megszorítás.

Amennyiben egy fókusztalan tagmondatban az alany is és az ige is elliptálható, akkor először a magasabb szerkezeti szinten levő alanyt szükséges elliptálni, és csak ezután lehet az igét:

(100) a. A lányok kergették a macskát, és a lányok kergették a kutyát.
b. A lányok kergették a macskát, és ——— kergették a kutyát.
c. A lányok kergették a macskát, és ——————— a kutyát.

Ha az ellipszist *fordított sorrendben* végezzük el, és először az alacsonyabb szerkezeti szinten álló igét elliptáljuk, de az alanyt nem, úgy agrammatikus lesz a mondat:

(101) a. A lányok kergették a macskát, és a lányok kergették a kutyát.
b. *A lányok kergették a macskát, és a lányok ——— a kutyát.

Amennyiben az igei csoport (VP) egészében elliptálható, akkor a szerkezeti hierarchiában alacsonyabb szinten álló igének (V-nek) önmagában való ellipszise agrammatikus mondatot eredményez:

(102) a. A lányok kergették a kutyát, és a fiúk kergették a kutyát.
b. *A lányok kergették a kutyát, és a fiúk ——— a kutyát.
c. A lányok ——————— és a fiúk kergették a kutyát.

(A grammatikus (102c) a „magasabban levő” csomópont, a VP (az igei csoport) ellipszisét tartalmazza. Mivel a VP jobb oldali ágon van, ezért a bal oldali (első) tagmondatban lehet elliptálni a fókusztalan tagmondatokban.

4.4. Az iránymegszorítás a fókuszos mondatbeli ellipszisekben

4.4.1. A fókuszos mondatok szerkezetének leglényegesebb összetevőit — a korábbiaknak megfelelően — a (103) ágrajz idézi föl:

(90)

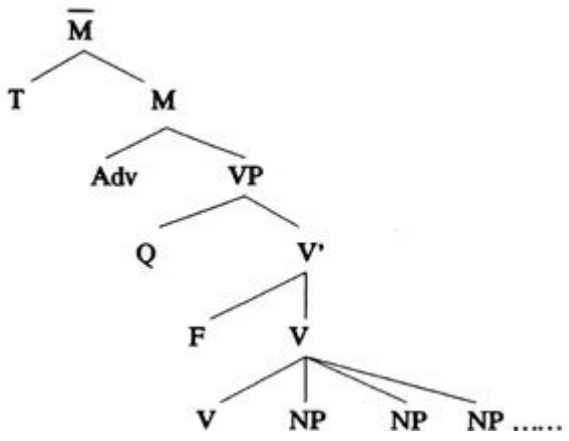

A kvantifikált kifejezéssel vagy pedig a fókusszal balról határolt ellipszis a VP ágra, vagy pedig a V' ágra vonatkozik. Mind a VP, mind a V' *jobb oldali* ágon van. Az iránymegszorítással konzisztens ellipszisük tehát a *bal oldali* tagmondatban van, ezt neveztük előre utaló ellipszisnek:

(104) a. [$_T$Vali néni] [$_Q$''minden ''óvodásnak] [$_{VP}$], [$_T$Laci bácsi] pedig
[$_Q$''minden ''iskolásnak] kiosztotta a karácsonyi ajándékot.
b. [$_T$Pétert] [$_F$Annának] [ ], de [$_T$Jenőt] [$_F$''Marinak] mutatta be Ödön.

A fókuszos mondatbeli, előre utaló ellipszis létezése mellett a 3.5.1.3. pontban már említettünk érveket. Az a körülmény, hogy a fókuszos mondatbeli előre utaló ellipszis mind a VP, mind pedig a V' ellipszise esetében megfelel az általános iránymegszorításnak, újabb független érv az előre utaló ellipszis létezése mellett.

4.4.2. Az előre utaló ellipszist, tehát a jobb oldali ágon található összetevőnek a szerkezet bal oldali tagjában történő elliptálását a (98) és a (99) *főnévi csoportokon belül* is láttuk, mégpedig neutrális intonáció mellett. Az ellipszis akkor főnevekre irányult. Amennyiben a (104b) mondatunkból melléknévi igeneves szerkezetet „hozunk létre", úgy az ellipszis az ismétlődő melléknévi igenévre vonatkozhat, kontrasztív hangsúlyok mellett:

(105) a. A Pétert Annának bemutató Ödön, és a Jenőt Marinak bemutató Ödön
b. A Pétert Annának, ————————, és a Jenőt Marinak bemutató Ödön

A szerkezet (106)-beli ágrajza mutatja, hogy az előre utaló ellipszis, az iránymegszorítással összhangban, jobb oldali ágon levő összetevőre vonatkozik a mellérendelő szerkezet bal oldali tagjában:

(106)

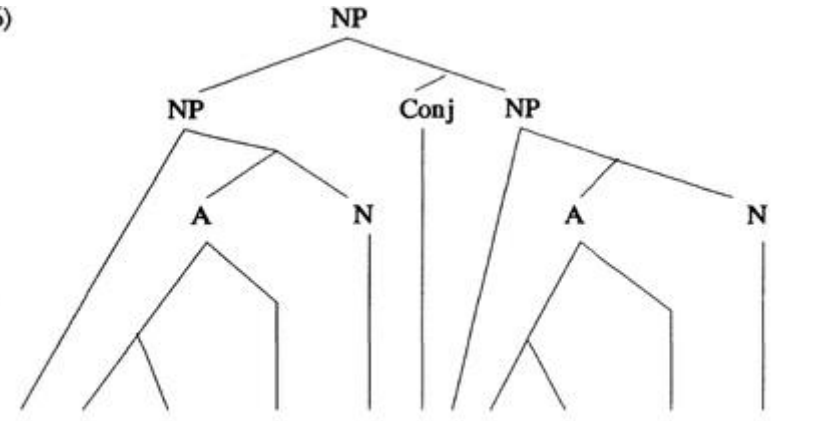

''A Pétert ''Annának bemutató Ödön és a Jenőt ''Marinak bemutató Ödön
A Pétert ''Annának, ————————, és a Jenőt ''Marinak bemutató Ödön

Észre kell vegyük azonban, hogy a fókuszos mondatokban lehetséges az iránymegszorításnak ellentmondó ellipszis. A jobb oldali ágon levő VP-nek és a jobb oldali ágon található V'-nek a második, jobb oldali tagmondatban történő ellipszise kifogástalan, grammatikus mondatot eredményez:

(108) [$_T$Pétert] [$_F$Annának] mutatta be Ödön, de [$_T$Jenőt] [$_F$Marinak] [ ].

A fejezetben számos, a (108)-hoz hasonló, *visszautaló* ellipszisre vonatkozó adatot mutattunk be. Valamennyi a jobb oldali ágon levő VP vagy jobb oldali ágon található V' ellipszisét tartalmazta a második tagmondatban. Ezért azt kell mondjuk: *a fókuszos mondatbeli, visszautaló ellipszisnek állandó jegye, hogy ellentmond az iránymegszorításnak*. De akkor ellipszis-e egyáltalán?

4.5. Az iránymegszorítás megsértésének következményei

4.5.1. A *fókusztalan* mondatokban az iránymegszorítás megsértése agrammatikus szerkezetet eredményez. Ezt láttuk pl. a (94c), a (92), a (95), (96b) mondatokban.

A főnévi csoportokban más a helyzet. Amennyiben az elliptálandó főnévi fej esetragját a melléknévi vagy főnévi bővítmény „át tudja venni", akkor az iránymegszorítás megsértésének az az esete lehetséges, amely *a jobb oldali tagban a jobb oldali ágon levő összetevő ellipszisét* tartalmazza. A (109c)-ben adjuk meg a fent említett szerkezetet. A *c*. változat *visszautaló* jellegű, szemben az előre utaló ellipszist tartalmazó *b*. változattal:

(109)

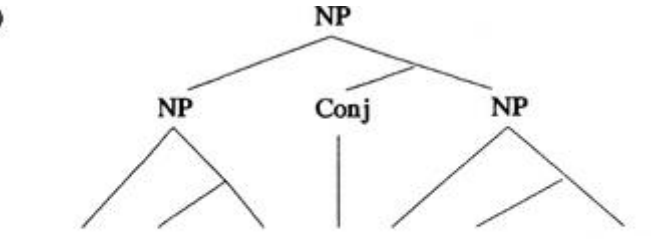

a. A farmeres fiúkról és a szakállas fiúkról
b. A farmeres —— és a szakállas fiúkról
c. A farmeres fiúkról és a szakállasakról ——

A korábban (99)-ben szereplő, mellérendelő birtokos szerkezet jobb oldali tagjában, az iránymegszorítás megsértésével elliptálható a jobb oldali ágon levő főnévi csoport (a birtok). Ezt a szerkezetet példázza a 110. c.:

(110)

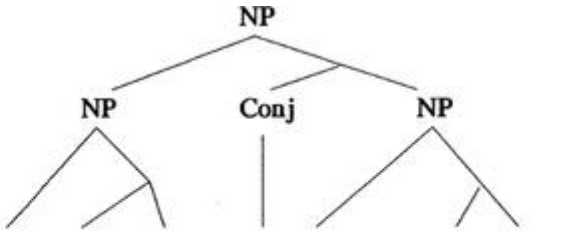

a. Katinak az izléséről és Annának az ízléséről
b. Katinak ———— és Annának az ízléséről
c. Katinak az izléséről és Annáéról ————

Az ellipszis szabályai tekintetében a (109) és a (110) főnévi csoportok az alábbi közös sajátosságokat mutatják. A c. jelű sorokban, melyek az iránymegszorításnak ellentmondó ellipsziseket tartalmazzák, *anaforikus funkciót* is teljesítő összetevők jelennek meg: *a szakállasakról*, illetve: *Annáéról*. Az

anaforikus funkciót az elliptált főnévi fej esetragjának a melléknéven illetve a birtokos főnéven való megjelenése, valamint az *-é* birtokjel jelölik. A b..jelű sorok, melyek az iránymegszorításnak megfelelő ellipsziseket mutatják, a c. sorbeliekhez hasonló, anaforikus funkciójú összetevőket nem tartalmaznak, hanem csak az elliptált összetevő egyszerű hiányát.

4.5.2. Milyen további különbségek vannak a b. sorbeli ellipszis és a c. sorbeli anaforikus funkciójú összetevők között? Az egyik különbség az ellipszist „elszenvedő" szerkezet és a *nem* elliptikus szerkezet (az antecedens) közti *távolsággal* kapcsolatos.

Ha a bal oldali tagmondatban jobb oldali ágon található összetevőt elliptáljuk, akkor az iránymegszorításnak megfelelő, előre utaló ellipszist hoztunk létre. Valamennyi korábbi adatunkra vonatkozóan, akár főnévi csoportokat koordináltunk, akár mondatokat, igaz a következő szabály. A mellérendelés bal oldali tagjában, az iránymegszorításnak megfelelő, *előre utaló* ellipszis után *nem lehet semmi más összetevő*. A bal oldali tagnak tehát az ellipszissel kell végződnie. Vö. például (94b), (96a), (104a) és b., (109b), (110b) Az előre utaló ellipszis pozíciója így a lehető legközelebb van a jobb oldali bázis tagmondathoz vagy a jobb oldali bázis szerkezethez.

Térjünk most vissza a (109) és a (110) mellérendelő szerkezetekhez, és ezek koordinált főnévi csoportjait „válasszuk szét" oly módon, hogy a bal oldali főnévi csoportok egy mellérendelő mondatnak a bal oldali tagmondatába kerüljenek, míg a jobb oldali főnévi csoportok a jobb oldali tagmondatába. A szétválasztott főnévi csoportok között az előre utaló ellipszis csak akkor jön létre, ha az első tagmondat az ellipszissel (illetve az ellipszisekkel) végződik. Például:

(111) a. János [$_{FP}$a ''farmeres [ ]] [ ], Edit
pedig a [$_{V}$''szakállas fiúkkal] vitázott.

b. *János [$_{FP}$a ''farmeres [ ]] vitázott, Edit
pedig a [$_{F}$''szakállas fiúkkal] veszekedett.

c. [$_{F}$''János] veszett össze [$_{TP}$a ''farmeres [ ]],
és [$_{F}$''Edit] értett egyet [$_{TP}$a ''szakállas fiúkkal].

(112) a. Péter [$_{F}$''Katinak [ ]] [$_{V}$], Ernő pedig
[$_{F}$''Annának az izlését] dícsérte.

b. *[$_{F}$''Katinak [ ]] dícsérte [$_{TF}$''Péter],
és [$_{F}$''Annának az ízlését] [ ] [$_{TF}$''Ernő].

c. [$_{F}$''Péter] vitatta [$_{TF}$''Katinak [ ]],
és [$_{F}$''Ernő] dícsérte [$_{TF}$''Annának az ízlését].

Az előre utaló ellipszissel történő tagmondat-befejezés szabályához a következő megállapítást kell hozzátennünk. A különböző tagmondatokban levő főnévi csoportok közötti, előre utaló ellipszis *nem feltétlenül kívánja meg a tagmondat igéjének egyidejű ellipszisét* (vö.: (111c) és (112c)). Ez akkor válik „láthatóvá", mikor az előre utaló ellipszist elszenvedő főnévi csoport az *ige után*, az *első tagmondat végén* van. Ekkor teljesül ugyanis az a feltétel, hogy az előre utaló ellipszis pozíciója után nem lehet

más összetevő a tagmondatban. Viszont a (111a) és b. valamint a (112a) és b. szerint, ha ugyanez a főnévi csoport az *ige előtt* van, akkor az „előre utaló ellipszissel való befejezés" feltételének megfelelően, a főnévi csoporton belüli ellipszis *után* már kötelező az igének az előre utaló ellipszise is.

A főnévi csoportok közötti ellipszisnek azt a típusát, amely *ellentmond az iránymegszorításnak*, és amelyben anaforikus funkciójú összetevők jelennek meg, a fentiekkel ellentétes jegyek jellemzik. Az anaforikus összetevő pozíciója a jobb oldali tagmondatban nem kötött. Ezért *távolítható* a „bal oldali" antecedensétől, és tagmondatoknak nem kell párhuzamos szerkezetűeknek lenniük:

(113) a. **János [$_F$a farmeres fiúkkal] vitázott,**
Edit pedig [$_F$a szakállasakkal [ ]] veszekedett.
b. **[$_T$A farmeres fiúkkal] [$_F$János] vitázott,**
de [$_F$Edit] veszekedett [a szakállasakkal [ ]].

(114) a. **Ernő [$_F$Katinak az ízlését] dícsérte meg, Péter pedig [$_F$Annáéról [ ]] áradozott.**
b. **[$_T$Katinak az ízlését] [$_F$Ernő] dícsérte meg,**
viszont [$_F$Péter] áradozott [Annáéról [ ]].

Amíg az iránymegszorítást követő, előre utaló ellipszis az összetett mondat keretein belül teljesülhet, addig a fenti, anaforikus funkciójú összetevők a *mondathatárokon felül*, a diskurzus-relációkban is kötődhetnek a nem elliptikus antecedenseikhez. Például:

(115) a. **A fiúk tömegesen érkeztek a Tabánban rendezett rock-koncertre.**
Sajnos, a rendezők érthetetlenül szigorúak voltak. Az első kapunál
nem engedték be a szakállasakat, a másodiknál pedig a farmereseket
küldték el.
b. **Nagy veszekedés volt, mert azt találtam mondani, hogy nálunk**
mindenkinek jó az ízlése. Erre Péter rögtön elkezdte ócsárolni
Katiét, Annáét pedig egyedül Ernő dicsérte.

4.5.3. Most összefoglaljuk az eddigieket. Azt láttuk, hogy az iránymegszorításnak ellentmondó és visszautaló ellipsziseket létre lehet hozni főnévi csoportokbeli főnevek (szintaktikai fejek) között, a mellérendelő szerkezet vagy a mellérendelt fókuszos tagmondatok kereteiben. Ezeket az ellipsziseket összevetettük az iránymegszorítást követő, előre utaló ellipszisekkel. A következő fontosabb különbségeket találtuk:

A. **Az iránymegszorításnak ellentmondó és visszautaló ellipszis főnévi csoportok főnevei között:**
   a. anaforikus funkciójú összetevők jelennek meg,
   b. az ezeket tartalmazó szerkezet távolítható antecedensétől (a nem elliptikus szerkezettől),
   c. az antecendensnek és az anaforikus funkciójú összetevőket tartalmazó szerkezetnek *nem* kell párhuzamos pozíciókban lenniük (a mellérendelt tagmondatoknak nem kell párhuzamosaknak lenniük),

d. az ellipszis nyomán megjelenő, anaforikus funkciójú összetevők a mondathatárokon felül, *diskurzusbeli* relációkban is kötődhetnek a nem elliptikus antecedenseikhez.

B. **Az iránymegszorítást követő és előre utaló ellipszis főnévi csoportok főnevei között:**

a. ellipszis nyomán kataforikus funkciójú összetevők *nem* jelennek meg,

b. előre utaló elliptikus szerkezet pozíciója kötött: a lehető legközelebb kell lennie a nem elliptikus (bázis) szerkezethez, tőle *nem* távolítható,

c. az elliptált és a nem elliptikus (bázis) szerkezeteknek párhuzamos szintaktikai pozíciókban kell lenniük (a mellérendelt tagmondatoknak párhuzamosaknak kell lenniük),

d. a két főnévi csoport között az előre utaló ellipszis reláció ja az összetett mondat határain *belül* jön létre, diskurzusviszonylatokban nem (az ellipszis pozíciója után nem lehet más összetevő, csak a kötőszó, illetve a jobb oldali mellérendelt tagmondat).

Megjegyzendő, hogy A. és a B. pontokban megadott különbségek *nem* az ellipszisek visszautaló, illetve előre utaló voltából következnek. Amennyiben az ellipszis az iránymegszorítást követi, úgy a visszautaló ellipszis tulajdonságai egybevágnak a B. pontban megadottakkal. Az ilyen visszautaló ellipszisben nem jelennek meg anaforikus funkciójú összetevők, a mellérendelt tagmondatok szerkezete párhuzamos, és csak az összetett mondat határain belül teljesül. (Az iránymegszorítást követő, visszautaló ellipszis például a *fókusztalan* mondatokban az igének, ha több bővítménye is van, akkor az igének *és* a bal oldali ágon levő bővítményének együttes elliptálása *közrefogott* ellipszisként (vö.: (96c)) vagy a bal oldali ágon található logikai alany elliptálása a jobb oldali tagmondatban ((95). Az A. és a B. pontokban összefoglalt különbségek tehát alapvetően abból következnek, hogy az ellipszis miképpen viszonyul az iránymegszorításhoz: ellentmond neki, vagy pedig követi azt.

4.5.4. Az előző pontban kimutatott különbségeken (az A. és a B. tulajdonságcsoporton) belül az anaforikus összetevők megléte vagy hiánya a leglényegesebb. Ezekre eddig két, különböző esetet láttunk. A birtokszónak az iránymegszorítással ellentétes ellipszise esetében az *-é* birtokjel *visszautaló* funkciót lát el, és az antecedense a korábban említett, + határozott jegyű birtokszó. Ezért — a főnévi csoport belső szerkezetéről szóló fejezet 1.2.1.6. pontjával és a (90) ágrajzával összhangban — azt mondhatjuk, hogy az *é* birtokjel a „tartalmas" birtokszóra visszautalva, azt „helyettesítve", felveszi az esetragot, melyet az adott mondatban a birtok kap: *Kati* + *é* + *ról*. A szerkezet tehát — szemben a (110c)-beli változattal — a következő:

(116)

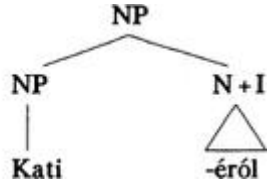

Az anaforikus elem fonetikai megjelenése tekintetében a fentitől különbözik az az eset, melyben a főnévnek vagy főnévi csoportnak az iránymegszorítással ellentétes ellipszise nyomán az elliptált főnév

esetragja megjelenik a megmaradt melléknévi bővítményen. Nem egyszerűen arról van ilyenkor szó, hogy a „főnévként ragozott" melléknév található a főnév szerkezeti pozíciójában. Ugyanis pl. a *szakállasakról* összetevő a (109c)-ben nemcsak azt jelenti, hogy 'szakállal rendelkező férfiakról', hanem azt, hogy szakállas *fiúkról* van szó, és nem pl. nagypapákról. A *BKV kék autóbuszokat állított forgalomba, de mindenki a fehérekre szállt fel* mondat második tagmondatában a *fehérekre* összetevő természetesen nemcsak azt jelenti, hogy 'fehér dolgokra', hanem pontosan azt, hogy 'fehér *autóbuszokra*. A visszautaló, anaforikus funkció tehát ezúttal is jelen van. De a névmási elem, mely ezt hordozza, fonetikailag nem jelenik meg, jelenlétére a *fehérekre* típusú bővítmények szintaktikai viselkedése és szemantikai interpretációja alapján tudunk következtetni. Az elliptált főnév helyén a korábban említett „tartalmas" főnévre mint antecedensére visszautaló, fonetikailag meg nem jelenő névmási összetevőt jelöljük a pro-N, illetve a pro-N' kifejezésekkel. *A szakállasakról* ebben az esetben következő szerkezettel rendelkezik (szemben a (109c)-ben adottal):

(117)

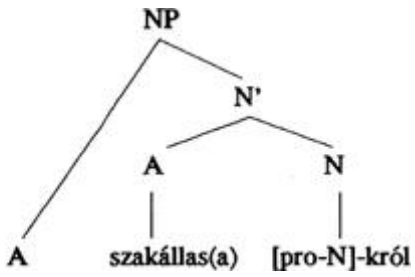

Mivel a fonetikailag meg nem jelenő [pro-N] névmás „érzékelhető módon" természetesen nem is toldalékolható, ezért a többes jel és azok az esetragok, melyeket antecedensének helyettesítőjeként a szintaktikai reprezentációban őhozzá rendelünk, a mondat fonetikailag érzékelhető formájában „átugornak" a fonetikai megjelenéssel rendelkező melléknévre, pl.: *a szakállasakról*.

Az **-é** birtokjelnek és a [pro-N]-nek az anaforikus funkciói a most tárgyalt probléma szempontjából meglehetősen hasonlóak. Ugyanis mindketten azonos feltételek mellett jelennek meg: az iránymegszorításnak ellentmondó ellipszis esetén, és mindketten azonos következménnyel járnak: a 4.5.3. pontban megadott A. tulajdonságok megjelenésével.

4.6. Az iránymegszorítás megsértése és az anaforikus [pro-V'] és [pro-VP] a fókuszos mondatokban

4.6.1. Térjünk vissza olyan fókuszos mondatokhoz, melyekben az ellipszist a V' vagy a VP „szenvedi el". Mivel mindkettő jobb oldali ágon van a fókuszos mondatokban, ezért a jobb oldali (második) tagmondatban történő ellipszisük ellentmond az iránymegszorításnak. Ez egyúttal visszautaló jellegű ellipszis, mivel az elliptikus tagmondat előtt van a bázis tagmondat. A bal oldali (első) tagmondatban való VP-, V'-ellipszis viszont a fenti okból, összhangban van az iránymegszorítással. Ez egyúttal előre utaló ellipszis, mivel az elliptikus tagmondat után következik a bázis tagmondat.

Az iránymegszorítás megsértésének kétféle következményét láttuk a 4.3. és 4.5. pontban. Ugyanis vagy agrammatikus szerkezet, illetve mondat keletkezett, vagy — az ellipszis nyomán — anaforikus összetevőket mutattunk ki a grammatikus szerkezetekben. Az anaforikus összetevők lehetnek fonetikai szinten is „testesek", és lehetnek fonetikailag „üresek" ([pro-N]).

A fókuszos mondatokban az iránymegszorítás megsértése egyáltalán nem teszi agrammatikussá a VP, illetve V' visszautaló ellipszisét. Számos, kifogástalanul grammatikus fókuszos mondatot láttunk ilyen ellipszissel. Ha tehát az iránymegszorítás megsértése nem okoz agrammatikusságot, akkor a 4.5. pontban foglaltak alapján föl kell tételeznünk, hogy anaforikus összetevőket tartalmaz a jobb oldali tagmondat az elliptált összetevők pozíciójában.

A *főnevek* ellipszisével kapcsolatosan azt is láttuk, hogy az iránymegszorítást sértő, visszautaló ellipszisek nyomán megjelenő anaforikus összetevők lehetővé tesznek bizonyos szerkezeti tulajdonságokat (a 4.5.3./A. tulajdonságokat). Az iránymegszorítással összhangban levő, előreutaló főnév-ellipszisek viszont nem tartalmaztak kataforikus összetevőket, és a szerkezeti tulajdonságaik ellentétesek voltak a visszautalókéval (a 4.5.3./B. tulajdonságok). Amennyiben a VP-, és a V'-ellipszisek tekintetében az előző bekezdés végén említett föltételezésünket valószínűsíteni kívánjuk, akkor meg kell vizsgáljuk, hogy a fókuszos mondatbeli előreutaló ellipszisek és visszautaló ellipszisek között fennáll-e az ellentétes tulajdonságoknak a 4.5.3./B.-vel és A.-val analóg megoszlása (a távolíthatóság megléte vagy hiánya, a kötelező párhuzamosság megléte vagy hiánya és a mondathatárokon belüli viszonyok vagy diskurzusrelációk).

4.6.2. A *távolíthatóság* tulajdonságát illetően a 4.5.2. pont főnévellipsziseiben azt láttuk, hogy az anaforikus összetevők rendszerint távolíthatók az antecedensüktől, viszont a pusztán hiányt tartalmazó elliptikus szerkezet nem távolítható a bázis tagmondattól. A VP-re, illetve V'-re vonatkozó fókuszos mondatbeli *visszautaló* ellipszisek *távolíthatók* a bázis tagmondattól, de az *előreutaló* ellipszisek *nem* távolíthatók. A (118) példái visszautaló ellipszisek, míg a (119) mondataiban előre utaló ellipszisek vannak:

(118) a. **János [$_F$Péternek] adott föl különlenyomatokat, Jenő meg [$_F$Marinak] [ ].**
b. **János [$_F$Péternek] adott föl különlenyomatokat, viszont az egész kollégium tudta, hogy Jenő meg [$_F$Marinak] [ ].**
c. **Domingó mindennap énekelt, és [$_F$remekül] [ ].**
d. **Domingó mindennap énekelt, és a Metropolitan egész közönsége tanú rá, hogy [$_F$remekül] [ ].**

(119) a. **János [$_F$Péternek] [ ], Jenő meg [$_F$Marinak] adott föl különlenyomatokat.**
b. ***János [$_F$Péternek] [ ] viszont az egész kollégium tudta, hogy Jenő meg [$_F$Marinak] adott föl különlenyomatokat.**

A (118c) és d. mondatait azért nem alakítottuk (119)-ben a bázis tagmondattól „távolított", előre utaló ellipszissé, mert távolítás nélkül is agrammatikusak az előre utaló viszonyban:

(120) a. *[$_F$''Remekül] [ ], { és / de / viszont } Domingó ''mindennap énekelt.

A visszautaló ellipszisek ((118c) és d.) grammatikussága azért csökkent, mert a c. és d. tagmondatainak a szerkezete szintaktikailag *nem párhuzamos*, szemben a párhuzamos szerkezetű tagmondatokból álló (118a)-val és b.-vel. A kifogástalanul grammatikus, előre utaló ellipszis pedig párhuzamos szerkezetű tagmondatok között jöhet létre, ennek hiányában nem. Megjegyzendő, hogy a (120a) grammatikussága „megjavul", ha a mellérendelés helyett abszolút alárendeléssé alakítjuk, alárendelő kötőszók alkalmazásával (az abszolút alárendelést l. az alárendelésről szóló fejezetben):

(121) a. Bár [$_F$remekül [ ], de Domingo minden nap énekelt
(ezért a fellépéssorozat végére berekedt).
b. [$_F$Remekül] [ ] ugyan, de Domingo mindennap énekelt
(ezért a fellépéssorozat végére berekedt).

Összefoglalva: a (118b) és d. mutatja, hogy — akár párhuzamos a mellérendelt tagmondatok szerkezete, akár nem — a fókuszos mondatokban a *visszautaló* VP- és V'-ellipszis *távolítható* a bázis tagmondatától. A (119b) pedig azt mutatja, hogy az előreutaló ellipszis *nem* távolítható a bázis tagmondatától.

4.6.3. *A szintaktikai párhuzamosság szükségességét* illetően a 4.5.2. pontban azt láttuk, hogy a főnév ellipszise nyomán megjelenő/rekonstruálható anaforikus összetevőknek nem szükséges antecedensükkel párhuzamos szintaktikai pozícióban lenniük. Viszont az anaforikus (vagy kataforikus) összetevőt nem tartalmazó, hanem az elliptált főnév puszta hiányát reprezentáló elliptikus szerkezetnek a kifejtett (bázis) szerkezetével párhuzamos szintaktikai pozícióban kell lennie.

A fókuszos mondatbeli VP-, és V'-ellipszisek tekintetében a szintaktikai párhuzamosság megléte két tényezőn múlik. Az egyik: magának az elliptált láncnak pozicionális és (szintaktikai) kategoriális párhuzamossága a kifejtett formájú bázisával. Ennek a párhuzamosságnak a megléte az ellipszis szemantikai rekonstrukciójával ellenőrizhető: amennyiben a rekonstruált lánc és az eredetileg is kifejtett lánc *kölcsönösen helyettesíthetők egymással*, úgy párhuzamosak is. Az említett két tényező közül a második: az ellipszist közvetlenül megelőző, *határoló* szintaktikai pozíciónak és kategóriának a párhuzamossága a bázis tagmondatnak a V előtti utolsó operátorpozíciójával és a benne található szintaktikai kategóriával. Abban az esetben beszélünk tehát szintaktikai párhuzamosságról, ha ez mind a rekonstruált elliptikus lánc pozíciói és kategóriái tekintetében, mind pedig az őt közvetlenül megelőző, határoló pozíció és kategória tekintetében fennáll.

A (122a) és b. mutatja, hogy az előre utaló ellipszist tartalmazó tagmondat és a bázis tagmondat között párhuzamosság van:

(122) a. [$_T$Vali néni] [$_Q$minden óvodásnak] [$_F$], [$_T$Laci bácsi] pedig
[$_Q$minden iskolásnak] [$_T$kiosztotta]a karácsonyi ajándékot.]
b. [$_T$János] [$_F$Péternek] [$_V$], [$_T$Jenő] pedig [$_F$Marinak] [$_V$adott
föl különlenyomatokat].

Korábban, a (120a)-ban találkoztunk azzal, hogy a párhuzamosság *hiánya* agrammatikussá teszi az előre utaló ellipszist, amennyiben mellérendelő kötőszókat alkalmazunk:

(123) a. *[Remekül] [ ] { és / de / viszont } [Domingo] [mindennap] énekelt.

Viszont a (124) mondatai mutatják: a párhuzamosság hiánya az elliptált lánc tekintetében, valamint a párhuzamosság hiánya az ellipszist határoló összetevő tekintetében egyaránt lehetővé teszi a *visszautaló* ellipszist, és *csakis* azt:

(124) a. Domingo mindennap énekelt, és [$_F$remekül] [ ].
b. János [$_F$egy vendéglőbe] vitte el Marit, Péter meg [egy színházba fogja [$_{V'}$].
c. ?/*Péter [$_F$egy színházba] fogja [$_{V'}$], János meg [$_F$egy vendéglőbe] vitte el Marit.
d. Ernő [$_F$a művészfilmeket] szokta megnézni, de Vali [$_F$nem] [$_{VP}$].
e. ?/*Vali [$_F$nem] [ ], de Ernő [$_F$a művészfilmeket] szokta megnézni.
f. Ernő [$_F$a művészfilmeket] szokta megnézni, és Vali [$_F$szintén] [$_{VP}$].
g. *Vali [$_F$szintén] [ ], és Ernő[$_F$a művészfilmeket] szokta megnézni.

A *szintén*-nek az előre utaló ellipszissel való összeférhetetlensége, és a második tagmondatbeli, visszautaló ellipszisben való használhatósága nem csak a párhuzamosság részleges hiánya miatt fontos. A *szintén* ugyanis mondatainkban visszautaló funkcióval bír: a fókuszt is tartalmazó igei csoport (VP) elliptikus ismétlődését jelöli a második tagmondatban. Az ellipszis „előtt" tehát egy anaforikus funkciójú összetevő található.

Ismeretes, hogy mellérendelő mondatokban a nem kettőzött *is* ugyancsak visszautaló funkcióval bír, az első tagmondat igei csoportjának (VP) a második tagmondatbeli, elliptikus ismétlődését jelölheti. Ebben az esetben az elliptált lánc tekintetében fennáll a párhuzamosság, de a határoló összetevőt illetően már nem. A (125) mondatai második tagmondatában olyan, kvantorpozícióban levő főnévi csoport (*Péter is*) határolja az ellipszist, mely főnévi csoportnak *nincsen* párhuzamos megfelelője az első tagmondatban. A párhuzamosság részleges hiánya, az említett visszautaló funkcióval együtt csakis a második tagmondatbeli ellipszisben lehet grammatikus:

(125) a. András [$_F$az ebadót fizette ki, és [$_Q$Péter is] [ ].
b. *[$_Q$Péter is] [[$_{VP}$], és András [$_F$az ebadót] fizette ki.

Összefoglalva: a (124) és a (125) példáiból az következik, hogy a fókuszos mondatokban a *visszautaló* ellipszis az, melyben az elliptált VP-nek és V'-nek *nem* szükséges szintaktikailag párhuzamosnak lennie

a bázis tagmondatbeli, kifejtett (explicit) formájú VP-vel, illetve V'-vel. Ugyanakkor az előre utaló ellipszis számára szükséges feltétel az előbbi értelemben vett szintaktikai párhuzamosság.

4.6.4. A főnevek ellipszise nyomán megjelenő/rekonstruálható anaforikus összetevők — mint a 4.5.2. pontban láttuk — mondathatárokon „felül", *diskurzusviszonylatokban* is kötődhetnek antecedensükhöz. Ezzel szemben az anaforikus (vagy kataforikus) összetevőt nem tartalmazó, hanem az elliptált főnév puszta hiányát reprezentáló, elliptikus szerkezet az *összetett mondat határain belül* kötődik a kifejtett, bázis szerkezethez.

A fókuszos mondatbeli VP- és V'-ellipszisek idevágó tulajdonságait rövid dialógusok keretében mutatjuk be. Az *A* és *B* jelölik a kérdést föltevő és a válaszoló partnert. A (126) mutatja, hogy a visszautaló V'-ellipszis diskurzusviszonylatokban is képes kötődni az antecedenséhez:

(126) A: [$_F$Pétert] láttad a színházban?
B: Nem. [$_F$''Ernőt] [[$_{V'}$].

Az *előre utaló* V'-ellipszis a mondathatárokon „felül", a diskurzus kereteiben nem működik. A (127)-ben először egy elliptikus kérdés, majd egy kifejtett (explicit) V'-t tartalmazó válasz van. Tehát elképzelhető lenne előre utaló ellipszisként rekonstruálni a kérdésbeli V'-t. Ez azonban lehetetlen, az *A.* kérdését csakis úgy interpretálhatjuk, hogy a kérdést *megelőző* nyelvi kontextusban van az elliptált V' antecedense. A kérdésben tehát az előzményekre visszautaló V' ellipszis van. A válaszbeli V' csak ennek ismétléseként tekinthető, de nem alapja az ellipszis rekonstruálásának:

(127) A: Piroska [$_F$Erzsiről] [[$_{V'}$]?
B: Nem. [$_F$Katiról] [$_V$pletykált] egész délután].

Az előre utaló V'-ellipszis összeférhetetlenségét a mondathatárokon felüli, diskurzusviszonylatokkal jelzi az is, hogy *egyetlen* beszélő szövegének két, *külön* mondata (kijelentése) között sem működik. A (128)-ban a # jel a kijelentés határát (a „pontot") jelző intonációra és a rövid szünetre utal:

(128) *Tegnap Erzsi Katinak [$_{V'}$]. # Ma pedig Péter [Icának] [$_{V'}$vásárolt a jándékot].

A visszautaló V'-ellipszis viszont különálló mondatok (kijelentések) között is működik:

(129) Ma Péter [$_F$Icának] vásárolt a jándékot. # Tegnap pedig Erzsi [$_F$Katinak] [ ].

A (126–(129) dialógusok alapján azt az összefoglaló megállapítást tehetjük, hogy a visszautaló V'-ellipszisek diskurzus-viszonylatokban is képesek működni, az előre utaló V'-ellipszisek pedig nem.

4.6.5. A pro-V' és a pro-VP problémájára, melyet a 4.1.3.1.1. pontban körvonalaztunk, a következő megoldást javasoljuk. A fókuszos mondatokban a visszautaló V'- és VP-ellipszis ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, mint amelyekkel a visszautaló főnévellipszis, ha *megsérti az*

iránymegszorítást: távolíthatók az antecedensüktől, nem szükséges párhuzamos szintaktikai pozíciókban lenniük az antecedensükkel, és diskurzusviszonylatokban is képesek működni. A főnévellipszisek esetében ezeket a tulajdonságokat fonetikailag is megjelenő vagy fonetikailag „üres", de szintaktikai funkciójában diagnosztizálható anaforikus összetevőkkel (pro-N, pro-NP) magyaráztuk. Az említett tulajdonságok egyezését tehát a V'- és a VP-ellipszisek esetében is ésszerű a fonetikailag „üres", de a szintaktikai szerkezetben jelenlévő, anaforikus összetevőkkel magyarázni, a [pro-V']-vel és a [pro-VP]-vel.

4.6.6. A következő általánosításokat tehetjük:

a. Ha egy ellipszis követi az iránymegszorítást, akkor nem tételezhetők fel benne anaforikus vagy kataforikus összetevők; az elliptikus szerkezet tulajdonságai közé tartozik, hogy nem távolítható bázisától, vele szintaktikai párhuzamosságot mutat, és az összetett mondat határain belül működik.
b. Az előre utaló ellipszis csak az iránymegszorítást *követő* lehet. Ellenkező esetben (a bal oldali tagban bal oldali ágon levő összetevő elliptálása) vagy agrammatikus lesz a szerkezet, vagy pedig az elliptált összetevők által hordozott „tartalom" egyszerűen „törlődik", elvész, nem rekonstruálható.
c. A neutrális intonációjú, fókusztalan mondatok második tagmondatbeli, közrefogott VP-ellipszise (amely tehát visszautaló jellegű), valamint a fókuszos mondatok előreutaló V'-ellipszise egyaránt követik az iránymegszorítást, és egyaránt az (a) tulajdonságokkal rendelkeznek.
d. Az iránymegszorításnak ellentmondó ellipszis csak visszautaló jellegű lehet (a jobb oldali mellérendelt tagban a jobb oldali ágon levő összetevő elliptálása). Ebben az esetben van az ellipszis helyén anaforikus összetevő (pro-…..), ekkor távolítható az elliptikus szerkezet az antecedensétől, nem szükséges feltétel a tagmondatok szintaktikai párhuzamossága, és diskurzus-viszonylatokban is kötődhet az ellipszis az antecedenséhez. Ilyen tulajdonságokat mutat a fókuszos mondatok visszautaló V'-ellipszise.

4.7. Az ellipszis rekonstrukciója: behelyettesítés vagy visszautalás? A [pro-V'] jelentősége

4.7.1. Korábban (vö. a 3.5.1.2. ponttal) már bemutattuk, hogy az ellipszist, azaz a 'hiány'-t *szemantikai* szinten szükséges rekonstruálni, és nem fonológiai szinten. Nem kell tehát azt feltételezni, hogy a bázis tagmondat valamely szószerkezetét változatlan fonológiai/fonetikai formában megismételtük, majd ezt az ismétlődő szószerkezetet „töröltük", és így jött létre az ellipszis. Ellenkezőleg, a 3.5.1.2. pontban azt mutattuk be, hogy az elliptikus 'hiány' sajátos szemantikai interpretációs módot tesz szükségessé.

A bázisbeli szerkezet és az ellipszis helyén rekonstruált szerkezet szórendje eltérhet egymástól. Ez már az elliptikus tagmondat szintaktikai szerkezetét érintő problémákat vet föl.

4.7.2. Az elliptikus hiány szemantikai szinten történő rekonstrukciójának alapelve a következő. A bázis tagmondatnak minden olyan összetevője, amelynek nincsen szintaktikailag párhuzamos és kifejtett (explicit) megfelelője az elliptikus tagmondatban, az egyúttal *része* az elliptikus tagmondat szemantikai interpretációjának is. Amennyiben a bázis tagmondat egyetlen összetevőjének sincsen szintaktikailag párhuzamos megfelelője az elliptikus tagmondatban, akkor a teljes bázis tagmondat *része* az elliptikus tagmondat interpretációjának. Ekkor lehetséges, hogy a bázis tagmondat, az eredeti szintaktikai szerkezetéhez képest, megváltozott szerkezetben vesz részt az elliptikus tagmondat interpretációjában (Vö.: *János ránézett Marira, mégpedig hosszasan [V']*.)

4.7.3. A VP-ellipszisek és V'-ellipszisek azon eseteiben, melyekben (a 4.6.3. pont szerinti értelemben) a tagmondatok szintaktikai *párhuzamosságot* mutatnak, és *szomszédosak*, az interpretációs elv szerinti releváns, bázis tagmondatbeli összetevők *eredeti* szintaktikai szerkezetükben vesznek részt az elliptikus tagmondat interpretációjában.

Azaz, egyszerűen *behelyettesítjük* őket az elliptikus tagmondat 'hiány'-t tartalmazó pozícióiba. Ezt az eljárást követtük a neutrális intonációjú, fókusztalan mondatok második tagmondatbeli, közrefogott ellipszise rekonstruálásában (134), és a fókuszos mondatok előre utaló V'-ellipszise rekonstruálásában (135):

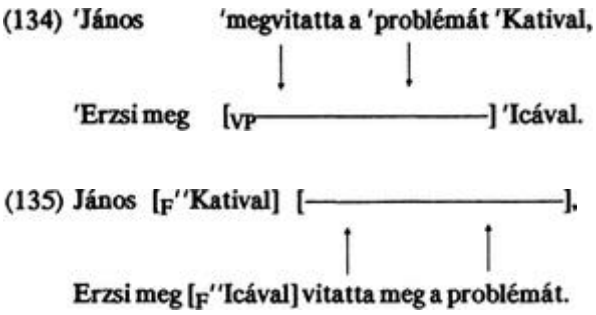

Korábban láttuk, hogy mind a neutrális intonációjú, fókusztalan mondatok VP-ellipszise számára, mind pedig a fókuszos mondatok előreutaló V'-ellipszise számára jól formáitsági feltétel, hogy a tagmondatok szintaktikailag párhuzamosak és szomszédosak legyenek. Így természetesen az említett behelyettesítési művelet számára (a bázis tagmondat egy részstruktúráját az elliptikus tagmondatba „kopírozó" művelet számára) ugyancsak szükséges a tagmondatok szintaktikai párhuzamossága és szomszédossága.

4.7.4. A [pro-V'] föltételezésének, többek között, az az értelme, hogy olyan esetekben teszi érthetővé az ellipszis rekonstrukciójának szintaktikai oldalát, mely esetekben a behelyettesítés (a „kopírozás") művelete nem működik. Ez akkor történik meg, ha a tagmondatok szintaktikailag *nem* párhuzamosak, illetve ha *nem* szomszédosak. Mint korábban láttuk, ilyen feltételek mellett kizárólag a fókuszos mondatbeli, *visszautaló* V'-ellipszisek lehetnek grammatikusak. Ezekben kellett föltételeznünk a visszautaló [pro-V']-t.

A behelyettesítés (a „kopírozás") lehetetlenségét példázza a (136):

(136) Ernő [$_F$Katira] nézett rá, mégpedig [$_F$hosszasan] [$_{V'}$].

Nyilvánvaló, hogy a második tagmondatbeli V'-ellipszisnek a rekonstrukciójához (*... ´nézett rá Katira Ernő*) nem az első tagmondat egyszerű behelyettesítésével (kopírozásával) jutottunk. A szórendi megelőzési/rákövetkezési viszonyokon túl például eltérés kettőjük között, hogy az *Ernő Katira nézett rá* mondatban kitöltött a logikai alany pozíciója (*Ernő*), melyről a predikátumrész állítást tesz, míg a második tagmondatnak magának, és benne a V'-nek nincsen logikai alanya, a korábbi logikai alany a predikátum összetevője lesz (*nézett rá Katira Ernő*). A tagmondatok fókuszai pedig különböző kategóriájú összetevők.

Amennyiben a (136) második tagmondatában az ellipszis helyén a [pro-V']-t tételezzük föl, akkor el kell döntsük, hogy *pontosan mely összetevők képezik az antecedensét*? Az ellipszis szemantikai interpretációja alapján tudjuk, hogy a [pro-V'] antecedense az első tagmondat. Mivel az antecedens maga nem V', hanem egy mondat, ezért a [pro-V']-vel szimbolizált visszautalás úgy realizálódhat, ha nemcsak a „főcsomópontokon" (M, VP, V'), hanem az „alacsonyabb" szinteken, a lexikális kategóriák (V, N, A stb.) csomópontjaiig bezárólag lehetnek [pro-…..] anaforikus összetevők. A (136)-ban például a „sima" V-nek és az argumentumainak csomópontjaiban vannak visszautaló összetevők. A megfelelő antecedensek hozzárendelését a számozás jelzi:

(136) Ernő [$_F$Katira] nézett rá, mégpedig [$_F$hosszasan] [pro-V] [pro-NP_2] [pro-NP_1]

A *második* tagmondat szerkezetének a problémánk szempontjából lényeges összetevői:

(136)'

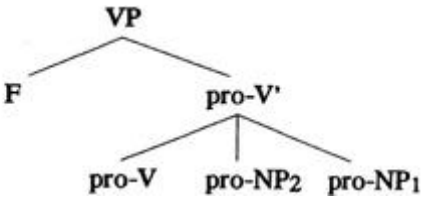

Egyik korábbi példákban az anaforikus összetevőt az N (a főnév) csomópontján kell feltételeznünk:
(137) a farmeres fiúkról és a szakállas[pro-N]akról

(137) a farmeres fiúkról és a szakállas[pro-N]akról

(137)

Megjegyzendő, hogy ez a [pro-N] *nem* koreferens az antecedensével.
A [pro-N] megjelenhet a jobb oldali tagmondat fókuszált összetevőjében:

(138) [Ernő$_1$] udvarolt néhány lánynak, de mindig csak [$_F$hosszúhajú[pro-N]aknak] [pro-V$_2$] [pro-NP$_1$].

A (136) és a (138) alapján a [pro-V']-t olyan anaforikus összetevőnek kell tekintenünk, melynek közvetlen összetevői maguk is anaforikus összetevők, és amelyek természetesen külön-külön kötődnek saját antecedenseikhez. Így a bázis tagmondat megfelelő szerkezete „ráalkalmazható" (applikálható) az elliptikus tagmondat szerkezetére az ellipszis rekonstrukciója során.

5. Összefoglalás

5.1. Az alábbiakban felidézzük a mellérendelésről szóló fejezet leglényegesebb megállapításait.

5.2. A definíció szerint a mellérendelő struktúrák olyan endocentrikus szerkezetek, melyek több, de legalább két szintaktikai fejet tartalmaznak. Az endocentrikusság azt jelenti, hogy a mellérendelő szerkezet mint egész ugyanahhoz a szintaktikai osztályhoz tartozik, mint a benne koordinált összetevők.

5.3. A mellérendelő szerkezetben azonos szintaktikai kategóriák vannak, és a szerkezet „kifelé" egyetlen összetevőként viselkedik. Az ige argumentumai esetében a mellérendelhetőséghez szükséges kategóriaazonosság a thematikus szerepben és a szintaktikai esetben való egyezést kívánta, tekintet nélkül a felszíni eset jelölés módjára. Az igék mellérendelhetőségének vonzatkereteik teljes egyezése (a thematikus szerepek, a szintaktikai viszonyok egyezése), valamint a vonzatkeretek azonos lexikális kitöltése a feltétele. A koordinálhatóságot mint empirikus tulajdonságot tesztként is használhatjuk a szintaktikai kategóriák azonossága vagy különbözősége melletti érvelésben. Mivel a fókusz pozíciójába csak egyetlen főösszetevő kerülhet, ezért a mellérendelő szerkezetek fókuszálhatóságával teszteltük, hogy ők valóban egyetlen összetevőként viselkednek, szemben a felsorolásokkal.

5.4. A kategóriaazonosság követelményéből vezethető le az a megfigyelés, amelyet a szakirodalom a mellérendelő szerkezetre vonatkozó megszorítás-nak nevez. Ennek az a lényege, hogy valamely nagyobb szerkezeti egységen belül a mellérendelő szerkezet „sziget" jellegű, mivel a koordinált tagok egyikét sem lehet kiemelni a szerkezetből, és hasonlóképpen a koordinált tagok összetevőit sem lehet kiemelni a szerkezetből.

5.5. Az összetett mondat keretein belül a mellérendelő kötőszókat nem lehet a mondat élére helyezni. Ugyanez a pozíció grammatikus az alárendelő kötőszók esetében. Az alárendelő mondatokról szóló fejezettel összhangban azokat a kötőszókat definiáljuk tehát mellérendelőként, melyek az összetett mondat keretein belül nem lehetnek az első tagmondat előtt. Ugyanez a pozíció viszont lehetséges az alárendelő kötőszók esetében.

A mellérendelő kötőszóknak két altípusa van: a bináris („kéttagú") és az n-áris („soktagú"). Amennyiben függetlenül attól, hogy milyen szintaktikai kategóriát kapcsolnak, a kötőszók által mellérendelt kategóriákat a kötőszók argumentumainak tekintjük, akkor a bináris kötőszók kétargumentumúak, míg az n-árisok sokargumentumúak, nyelvtanilag nem korlátozott mennyiségű argumentumot kapcsolhatnak. Bináris kötőszó például a *de, viszont, ugyanis, tehát, ezért, holott*.

Az n-áris („soktagú") kötőszók: *és, meg, vagy*. Ezekkel elvileg akárhány tagú konjunkciót vagy akárhány tagú megengedő diszjunkciót lehet létrehozni (a memoriális korlátoktól eltekintve).

A bináris kötőszókkal a főnévi csoportokat nem lehet egyetlen mellérendelő szerkezet keretén belül koordinálni. Ugyanakkor a bináris kötőszókkal koordinálhatók igei csoportok és mondatok, valamint az igéknek vagy a vonzataiknak a predikatív bővítményei is.

A binárisokkal szemben az n-áris („soktagú”) kötőszók (*és, vagy, meg*) bármely, egyébként koordinálható kategóriára alkalmazhatók. Így többek között, a főnévi csoportokból álló mellérendelő szerkezetek létrehozására is.

5.6. A mellérendelt mondatok jellegzetes tulajdonsága az ellipszis lehetősége. Az ellipszist olyan szintaktikai feltételekkel jellemeztük, melyek teljesülése esetén az elliptikus tagmondat szemantikai interpretációjának részét képezték a bázis tagmondat meghatározott összetevői. Ezeket az összetevőket pontosan kijelölik a szintaktikai feltételek pl.: a párhuzamos és a nem párhuzamos tagmondat-szerkezetekre, az ellipszis szintaktikai pozícióira, az ellipszist határoló összetevők kategóriáira, a kötőszók pozíciójára stb. vonatkozó feltételek a fókuszos és a fókusztalan mondatokban. Az említett szintaktikai feltételek összefüggnek a mondatok szerkezetét, összetevőinek sorrendjét meghatározó, alapvető szintaktikai szabályokkal. Egy nyelvben az ellipszis szerkezeti típusaira vonatkozó lehetőségek korrelációkat mutathatnak a nyelv szórendi típusával.

A magyar mellérendelő mondatokban több, különböző fajta ellipszist írtunk le (pl. a balról határolt és a közrefogott ellipszisek), melyek különböző szintaktikai feltételek mellett jönnek létre, és eltérő tulajdonságokat mutatnak.

Két típus jegyeit mutatják a magyar ellipszisek. A magyar balról határolt ellipszis az SOV típus ellipsziseinek tulajdonságait mutatja, míg a magyar közrefogott ellipszis az SVO típus ellipsziseinek jegyeivel rendelkezik.

5.7. A fókusztalan tagmondatokban csakis a közrefogott ellipszis grammatikus, amely az SVO típus elliptikus szerkezeteinek jegyeit mutatja. Az ellipszis legnagyobb területe: a mondat nem maximális kiterjesztése.

A fókuszos tagmondatokban viszont a balról határolt, SOV típusú ellipszis mellett a közrefogott, SVO típusú ellipszis ugyancsak grammatikus. Az ellipszisek „tipológiai kettőssége” (a két szórendi típus ellipszis-jegyeinek megjelenése) tehát a fókuszos mondatok körén belül realizálódik. Ezekben az ellipszisek legnagyobb területe rendszerint a kiterjesztett ige (V’).

5.8. Az ellipszis irányát úgy tekintettük, mint a hiányt tartalmazó tagmondattól a rekonstrukciós alap, azaz a bázis tagmondat felé irányuló relációt. Amennyiben az ellipszis előreutaló, úgy a szerkezetben jobb oldali ágon található összetevőt lehet elliptálni. Amennyiben az ellipszis visszautaló, úgy a szerkezetben a bal oldali ágon található összetevőt lehet elliptálni. Ezt az összefüggést iránymegszorításnak neveztük. Az iránymegszorítás magyarázatot ad arra, hogy az SVO jegyeket mutató mondatokban miért a jobb oldali (második) tagmondatban lehet közrefogott ellipszist létrehozni, és a bal oldali tagmondatban miért nem. (Az ige ugyanis bal oldali ágon levő összetevő ezekben.)

5.9. Ha egy ellipszis követi az iránymegszorítást, akkor nem tételezhetők fel benne anaforikus vagy kataforikus összetevők; az elliptikus szerkezet tulajdonságai közé tartozik, hogy nem távolítható bázisától, vele szintaktikai párhuzamosságot mutat, és az összetett mondat határain belül működik.

Az előreutaló ellipszis csak az iránymegszorítást követő lehet. Ellenkező esetben (a bal oldali tagban bal oldali ágon levő összetevő elliptálása) vagy agrammatikus lesz a szerkezet, vagy pedig az elliptált összetevők által hordozott „tartalom" egyszerűen „törlődik", nem rekontruálható.

A neutrális intonációjú, fókusztalan mondatok második tagmondatbeli közrefogott VP-ellipszise (amely tehát visszautaló jellegű), valamint a fókuszos mondatok előreutaló V'-ellipszise egyaránt követik az iránymegszorítást.

Az iránymegszorításnak ellentmondó ellipszis csal visszautaló jellegű lehet (a jobb oldali mellérendelt tagban a jobb oldali ágon levő összetevő elliptálása). Ebben az esetben van az ellipszis helyén anaforikus összetevő (pro-… XP), ekkor távolítható az elliptikus szerkezet az antecedensétől, nem szükséges feltétel a tagmondatok szintaktikai párhuzamossága, és diskurzusviszonylatokban is kötődhet az ellipszis az antecedenséhez. Ilyen tulajdonságokat mutat a fókuszos mondatok visszautaló V'-ellipszise.

Irodalom

A különböző szintaktikai kategóriák mellérendelő szerkezeteinek átfogó, empirikus bemutatását tartalmazza a funkcionális nyelvtan kereteiben:

Dik, S. 1968. *Coordination*. North-Holland, Amsterdam.

Az általánosított frázisszerkezetek nyelvtan elmélete — részben a kormányzás és kötés elmélet kritikájaként is — jelentős heurisztikus értékű megoldásait mutatják be: Farkas, D.F. 1986. On the Syntactic Position of Focus in Hungarian. *Natural Language and Linguistic Theory* 4.77–96.; Gazdar, G. 1981. Unbounded Dependencies and Coordinate Structure. *Linguistic Inquiry* 12. 155–84.; Gazdar, G. — Sag, I.A. — Wasow Th. — Weisler S. 1984. Coordination and How to Distinguish Categories. Report No. CSLI–3.; Hudson, R. 1982. Incomplete Conjuncts. *Linguistic Inquiry* 13. 547–50.; Oirsouw, R. 1982. Gazdar on Coordination and Constituents. *Linguistic Inquiry* 13. 553–7.

A kombinatorikus grammatika keretében a mellérendelésről és az ellipszis meg a gapping (közbeékelt ellipszis) jelenségeinek elméleti magyarázatára alapvető tanulmány: Steedman, M. 1985. Dependency and Coordination in the Grammar of Dutch and English. *Language* 61. 523–68.

A generatív grammatika — ma már klasszikusnak számító — sztenderd elmélete a koordináció szabályairól és megszorításairól: Dougherty, R.C. 1970-71. A Grammar of Coordinate Conjoined Structures (I–II.) *Language* 46. 850–98. *Language* 47. 298–339.; Maling, J.M. 1972. On Gapping and the Order of Constituents. *Linguistic Inquiry*. 3. 101–8.; Schachter, P. 1977. Constrains on Coordination. *Language* 53., 86–103.

A szintaktikai összetevők rekonstruálható hiányának, az ellipszisnek a szintaxisára és szemantikájára vonatkozóan fontos, heurisztikus értékű megoldási javaslatok találhatók: Jackendoff, R. S. 1971. Gapping and Related Rules. *Linguistic Inquiry* 2. 21–35.; Kuno, S. 1976. Gapping: A Functional Analysis. *Linguistic Inquiry* 7.300–18. Maling, J.M. 1972. On Gapping and the Order of Constituents. *Linguistic Inquiry*. 3. 101–8.; Nejt, A. 1981. Gaps and Remnants; Sentence Grammar Aspects of Gapping. *Linguistic Analysis* 8. 69–93.; Tai, I.H.-Y. 1971. Identity Deletion and Regrouping in Coordinate Structures. *CLS* 7. 264–74.; Williams, E.S. 1977. Discourse and Logical Form. *Linguistic*

Inquiry Vol. 8. No. 1. 101–39. Prüst, H. — Scha, R. — van den Berg M. (1991): A Formal Discourse Grammar tackling Verb Phrase Anaphora, Draft 1991. June.; Ross, J. (1967a.): Gapping and the order of constituents. *PEG Papers No. 8*. Center of Applied Linguistics, Washington.; Ross, J. (1967b): *Constraints on Variables in Syntax*. MIT doctoral dissertation. Mimeo.

A mellérendelő (természetes nyelvi) kötőszók szemantikájára vonatkozóan klasszikusnak számító művek: Bellert, I. 1972. On Certain Syntactical Properties of the English Connectives *And* and *But*. In: *Transformationelle Analyse*. Ed.: Plötz, S., 327–56. Frankfurt/Main.; Lang, E. 1984. *The Semantics of Coordination*. Amsterdam/John Benjamins B.V.

A mellérendelő szerkezetek, mondatok és az ellipszis alapvető szórendi tipológiai összefüggéseire: Lehmann, W.P. 1981. (ed.) *Syntactic Typology, Studies in the Phenomenology of Language*. University of Texas Press. Austin.; Steedman, M. 1985. Dependency and Coordination in the Grammar of Dutch and English. *Language* 61. 523–68. Talmy, G. (1978): Relations Between Subordination and Coordination. *Universals of Human Language*. Eds.: Greenberg — Ferguson — Moravcsik, Stanford University Press.

A klasszikus magyar szakirodalom a mellérendelésről (bennük a további bibliográfiával): Simonyi, Zs. 1881–83. *A magyar kötőszók* (I–II–III.) MTA; Tompa, J. (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A magyar mellérendelő mondatok és szerkezetek szintaxisára vonatkozóan újabb megfigyelések és megoldási javaslatok találhatók: Bánréti, Z. 1989. A magyar mellérendelő szerkezetek szintaxisáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17., Akadémiai Kiadó, Budapest.; Bánréti, Z. 1985. Gapping. In: *Approaches to Hungarian*. Vol.1., 187–204, ed.: I. Kenesei, Szeged.; É. Kiss, K. 1987: *Configurationality in Hungarian*, Akadémiai Kiadó, Budapest.; Farkas, D. F. 1986. On the Syntactic Position of Focus in Hungarian. *Natural Language and Linguistic Theory* 4. 77–96.; Kálmán, L. 1985. Word Order in Neutral Sentences. In *Approaches to Hungarian* Vol. 1., ed. I. Kenesei, Szeged.; Rácz, E. 1987. A magyar nyelvbeli egyeztetés főbb sajátosságai. *Magyar Nyelv* 83. 500–7.

AZ ASPEKTUS ÉS A MONDAT SZERKEZETE

KIEFER FERENC

0. Bevezető

Ebben a fejezetben az aspektus és a mondat szerkezete közti összefüggést vizsgáljuk. Az *Olvasta az újságot* és az *Elolvasta az újságot* közti jelentéskülönbség közismert. Az első mondatban az ige folyamatos szemléletű, a másodikban befejezett. Kevésbé világos, hogy a *Jött le a lépcsőn* igés szerkezete milyen szemléletűnek tekintendő. Ha a *jött le* folyamatosságot fejez ki, akkor ez vajon ugyanaz a folyamatosság-e, mint az, amit az *Olvasta az újságot* igéje fejez ki? Könnyen látható, hogy a kettő nem lehet ugyanaz. Az *Olvasta az újságot* teljes értékű megnyilatkozás és mondható, hogy *Egész nap olvasta az újságot*. A *Jött le a lépcsőn* ezzel szemben nem teljes értékű megnyilatkozás, a mondat egy folyamatban lévő cselekvést ír le, amely egy másik cselekvés, történés hátteréül szolgál: *Jött le a lépcsőn, amikor megszólalt a telefon*. És az *Egész nap jött le a lépcsőn* mondat elfogadhatatlan. A kétféle folyamatosság tehát lényegesen különbözik egymástól.

Az a kérdés is részletesebb vizsgálatot igényel, hogy az igekötő hátravetésével mikor képezhető folyamatos igés szerkezet. Nem mondható ugyanis, hogy *Éppen írta meg a levelet, Pattant el a húr, Látta be a hibáját*. Vajon a szerkezet grammatikussága az igétől vagy az igekötőtől függ-e? Ha az igekötőre összpontosítjuk figyelmünket, akkor vajon mi a különbség az *el-* igekötő funkciói között az *Elénekelte a dalt, Esténként elborozgatott* és *Elvitte a cipőt a cipészhez* mondatok igéinél? Az *énekelte el* és a *borozgatott el* nem képezhető szemben a *vitte el* szerkezettel, amellyel nincs probléma. Másrészt az *elénekel* egyértelműen befejezett szemléletű, *Öt perc alatt elénekelte a dalt*; nem elfogadható viszont a *Néhány óra alatt elborozgatott*. A két *el-* tehát nem lehet azonos funkciójú. Az első esetben az igekötő az igét befejezetté teszi, egyéb nem történik. A másik esetben viszont az *el-* igekötő nem teszi befejezetté az igét, hanem inkább az igével jelölt cselekvés tartósságát teszi egyértelművé. Ennek megfelelően az első esetben az igekötő perfektiváló funkciójáról fogunk beszélni, a második esetben pedig az ige akcióminőség-képző funkciójáról. S holott az alaktani kérdéseket itt nem tárgyaljuk részletesen, foglalkoznunk kell fejezetünkben az igekötő e két funkciójának elkülönítésével kapcsolatos problémákkal, mivel a folyamatos igés szerkezet képzésének feltételeit csak ily módon tudjuk majd kellőképpen tisztázni.

Ha a *Megírta a levelet* mondat befejezett szemléletű igét tartalmaz, s ennek következtében a mondatban leírt cselekvés befejezett szemléletű, mit mondhatunk az *Írt egy levelet* mondatról? Az *ír* ige nyilvánvalóan folyamatos szemléletű, az egész mondat ennek ellenére befejezett cselekvést is jelölhet: *Írt egy levelet és hazament*. Vagy hasonlítsuk össze a *Levest evett* és a *Három tányér levest evett* mondatokat! Mindkét mondatban folyamatos szemléletű ige szerepel, ennek ellenére csak az első mondatunk fejez ki folyamatos cselekvést, a második éppúgy befejezett cselekvésű, mintha befejezett szemléletű ige szerepelne benne. Ez arra utal, hogy az igén kívül a tárgy fajtája is befejezetté teheti a cselekvést.

A *Víz szivárgott a falból* és a *Több vödör víz szivárgott a falból* egybevetéséből pedig arra következtethetünk, hogy a cselekvés folyamatosságának vagy befejezettségének megítélésénél az alany szerepe sem elhanyagolható.

A *szinkronizál* ige szemlélete nem egyértelmű. Az *Egész nap a filmet szinkronizálták* mondatban folyamatos, *A filmet egy nap alatt szinkronizálták* mondatban viszont befejezett szemléletű, ami nyilvánvalóan az *egész nap*, illetőleg az *egy nap alatt* időhatározókkal függ össze.

Mindez arra utal, hogy a folyamatosság és befejezettség nem kizárólag az ige problémája, hanem az egész mondattól függ. Ezért igeszemlélet helyett aspektusról fogunk beszélni, amit mondattani kategóriának tekintünk. A fent bemutatott problémák azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy miért tartozik az aspektus tárgyalása a mondattanba.

Az aspektuális kategóriák univerzálisan definiálhatók. Arra a kérdésre, hogy hány aspektus van a magyar nyelvben, egyértelmű választ csak akkor adhatunk, ha a kérdést pontosítjuk. Feltehetjük a kérdést például így: Hány aspektuális kategória fejeződik ki a magyarban morfológiai és hány szintaktikai eszközökkel? Érdekesebb azonban az a kérdés, hogy a morfológia és a szintaxis között milyen a munkamegosztás az aspektuális kategóriák kifejezésében, vagy az a kérdés, hogy milyen sajátos szintaktikai eszközöket találunk a magyar nyelvben az aspektus kifejezésére.

Abból, hogy az aspektust mondatszemantikai kategóriának tekintjük, következik, hogy minden nyelv képes aspektuális kategóriák kifejezésére, a különbség az ún. aspektusnyelvek (pl. a szláv nyelvek) és a nem aspektusnyelvek (pl. a germán nyelvek) között abban keresendő, hogy míg az aspektusnyelvekben az aspektuális kategóriák az ige morfológiájában jelentkeznek, a nem aspektusnyelvekben ezek a kategóriák mondattani eszközökkel fejeződnek ki. A ‘tiszta eset’ azonban ritka: a nyelvek többnyire mindkét eszközzel élnek. A magyar sem tiszta aspektusnyelv, a mondatok aspektusát az ige morfológiáján kívül szintaktikai tényezők is befolyásolják. Az ige aspektuális értékének ismerete tehát nem mindig elegendő a mondat (a mondatban kifejezett cselekvés vagy történés) aspektusának a meghatározásához. Éppen ez indokolja azoknak a szintaktikai eszközöknek a vizsgálatát, amelyek a mondat aspektusát meghatározhatják.

1. A mondat külső időszerkezete

A következő mondatok grammatikailag helytelenek:

(1) a. *Holnap megérkezett a csomagod.
b. *Tavaly sokat havazik.

Könnyű belátni, hogy az (1a–b) mondatok azért rosszak, mert a múlt idejű igealakkal összeférhetetlen a jövő idejű határozó, a jelen idejű igével pedig a múlt idejű határozó. Az igéket hiába cseréljük ki, a mondatok rosszak maradnak:

(2) a. *Holnap elkészült a csomagod.
b. *Tavaly sokat dolgozom.

Mondataink azonban mindjárt elfogadhatóvá válnak, ha a múlt idejű igealakhoz múlt idejű határozót, a jelen idejű igealakhoz pedig jelen idejű határozót választunk:

(3) a. Tegnap megérkezett a csomagod.
b. Az idén sokat havazik.

A múlt idejű igealak miatt a „csomagod megérkezése” eseményt (a következőkben — az egyszerűség kedvéért — a mondatokban kifejeződő tényállásokra eseményként fogunk hivatkozni) a múltban kell elhelyeznünk, az időhatározó ezt a múlt időt pontosíthatja, de nem változtathatja meg más idővé. Hasonlóképpen a jelen idejű igealak következtében a „sokat havazik” eseményt a jelenre kell vonatkoztatnunk, az időhatározó ezt a jelen időt határozhatja meg közelebbről.

Kérdés azonban, hogy a múlt idő mitől múlt idő, a jelen idő mitől jelen idő, és a jövő idő mitől jövő idő? Az eseményeket általában a jelenhez viszonyítjuk. A (3a) mondat csak egy másik eseményre vonatkozhat, ha egy nappal korábban hangzik el, és a (3b) mondat sem jelölheti ugyanazt az eseményt, ha nem az idei évben használjuk. A „jelen” a megnyilatkozás idejével azonosítható, amelyet *beszédidőnek* fogunk nevezni, jele BI. Az esemény bekövetkezésének idejét *eseményidőnek* nevezzük, jele EI. A magyarban három igeidőt különböztetünk meg: a múlt, a jelen és a jövő időt. A (4b) jelen idejű, a (4c) jövő idejű eseményt jelöl.

(4) a. A magyarság 900 után vette birtokába a Dunántúl területét.
b. A gyerekek almát esznek.
c. Hamarosan beáll az esős évszak.

A múlt idejű eseményre az jellemző, hogy az eseményidő teljes egészében megelőzi a beszédidőt, a jelen idejű eseményre pedig az, hogy az eseményidő egybeesik a beszédidővel vagy tartalmazza azt, végül a jövő idejű eseményre az, hogy az eseményidő követi a beszédidőt. Ha a „megelőz” relációt „<”

jellel, az egybeesést illetve tartalmazást „⊆” jellel jelöljük, akkor ezek az időviszonyok így ábrázolhatók:

(5) a. EI < BI
b. BI ⊆ EI
c. BI < EI

Az alábbi példából is arra következtethetünk, hogy a jelen idejű eseménynél csak annyit kell megkövetelnünk, hogy az eseményidő tartalmazza a beszédidőt.

(6) **Pisti dolgozik.**

Nem habituális értelmezésben a (6) mondatban leírt esemény nem csak a beszédidő alatt tart, hanem nyilvánvalóan valamikor a beszédidő előtt kezdődött, és valószínűleg a beszédidő után is tart még valameddig.

A következő példák azt mutatják, hogy a beszédidő és az eseményidő kategóriái nem elegendők a magyar mondatok időviszonyainak adekvát leírásához.

(7) a. **Kati estére hazaért.**
b. **Tegnapra ígérted a pénzt.**

Ezekben a mondatokban az *estére* és a *tegnapra* időhatározók által jelölt idők kívül esnek az eseményidőn. A (7a)-ban a hazaérés ideje az eseményidő, amely általában megelőzi az *estére* határozóval megadott időt. A (7b) mondatban pedig a pénz megígérésének az ideje az eseményidő, s ez az idő megelőzi a *tegnapra* határozóval megadott időt. A fenti időhatározókkal kifejezett időt *referenciaidőnek* nevezzük, jele RI.

A (7a–b) mondatokban az eseményidő megelőzi a referenciaidőt, a referenciaidő pedig a beszédidőt. A következő mondatokban viszont a beszédidő előzi meg az eseményidőt és az eseményidő a referenciaidőt.

(8) a. **Szombatra kimosom az ingedet.**
b. **Estére megtanulom az éneket.**

A (7a–b) időviszonyait a (9a), a (8a–b) mondatokét pedig a (9b) mutatja.

(9) a. EI < RI < BI
b. BI < EI < RI

A fentiekhez azonos módon vizsgálhatók az összetett mondatok időviszonyai is.

(10) a. **Anna már felöltözött, amikor beléptem.**
b. **Miután megcsináltam a leckét, elmentem sétálni.**
c. **Majd ha befejezted a munkádat, mehetsz játszani.**

Ezekben a mondatokban az időhatározói mellékmondat jelzi a referenciaidőt. Így például a (10a) mondatban a referenciaidőt az „amikor beléptem" adja meg, és a főmondatban kifejezett eseményidő megelőzi a referenciaidőt. Következő mondatunkban, a (10b)-ben, a referenciaidőt a „miután megcsináltam a leckét" mutatja, és a főmondati eseményidő követi a referenciaidőt. Végül a (10)c -ben a referenciaidőt a „majd ha befejezted a munkádat" jelzi, s itt is későbbi az eseményidő a referenciaidőnél. Képletben — a beszédidőt is figyelembe véve:

(11) a. **EI < RI < BI**
b. **RI < EI < BI**
c. **BI < RI < EI**

Általában azonban az időhatározók nem határozzák meg a referenciaidőt közvetlenül. A következő mondatokban például az időhatározók csak annyit jeleznek, hogy a szóban forgó esemény bekövetkezésének ideje beleesik az időhatározók által meghatározott időtartományba.

(12) a. **Éva tegnap meglátogatott.**
b. **Szeptemberben lesz az esküvője.**
c. **Ma dolgozik.**

Azt mondhatjuk tehát, hogy a (12a) mondatban Éva látogatásának eseményideje a „tegnap" időhatározó által meghatározott időtartomány valamely, közelebbről nem meghatározott résztartománya. Hasonló meggondolások érvényesek a (12b) és c. mondatokra is.

A referenciaidőnek akkor van igazán grammatikailag meghatározó szerepe, ha megelőzi vagy követi az eseményidőt. Nem véletlen tehát, hogy ebben az esetben az igeidők használatát is megszabhatja. Gondoljunk a (10c) mondat mellékmondatában szereplő múlt idejű igealakra; még szembetűnőbb azonban a referenciaidő szerepe a magyarnál gazdagabb igeidőrendszerrel rendelkező nyelvekben. Ezt tanúsítják a (10a–c) mondatok francia fordításai.

(13) a. **Anne avait déjà fini sa toilette, quand je suis entré.**
b. **Après avoir préparé mon devoir, j'ai fait une promenade.**
c. **Quand tu auras terminé ton travail, tu peux aller jouer.**

A (13a) mondat főmondatában plusquamperfectumban áll az ige, a (13b)-ben a francia a mellékmondati állítmányt az *après avoir + V* kifejezéssel fejezi ki, amely mindig előidejűséget jelent, végül a (13c)-ben a mellékmondatban ún. *future antérieur*-t (befejezett jövőt) találunk.

A beszédidő képezi a legfontosabb viszonyítási alapot. Nem csak EI-t, hanem RI-t is többnyire BI-hez viszonyítjuk. Az időhatározók némelyike közvetlenül is kifejezi a beszédidőhöz való viszonyítást: *tegnap, hét évvel ezelőtt, most, jövőre*. Mások a naptári rendszerben helyezik el az eseményt: *1931-ben,*

a XX. században, május 24-én, júliusban. Közvetve azonban — az eseményidőn keresztül — ezek is a beszédidőhöz igazodnak:

(14) a. Júliusban Jugoszláviában jártunk.
b. Júliusban Jugoszláviába megyünk.

c. Házat 1931-ben vettünk.
d. Házat 2000-ben sem fogunk venni.

Az események egymáshoz és a beszédidőhöz való időbeli viszonyai a *mondatok külső időszerkezetét* határozzák meg. Egy mondat külső időszerkezetével akkor vagyunk tisztában, ha ismerjük BI-t, RI-t és EI-t, valamint ezeknek egymáshoz való viszonyait. Az időviszonyok jellemzéséhez elegendő, ha a „megelőz" és a „tartalmaz" relációkat vesszük figyelembe. A mondat külső időszerkezete azonban nem árul el semmit arról, hogy a szóban forgó esemény *hogyan* ment végbe, hogy hosszú vagy rövid ideig tartott-e, hogy ismétlődő volt-e vagy egyszeri, hogy lezárult-e vagy csak abbamaradt (és később folytatódott). Ugyanakkor azonban ez az időszerkezet elegendő ahhoz, hogy a beszélő szándékaitól függő pontossággal elhelyezze az eseményt az események egymásutániságát jelölő időtengelyen.

Vannak olyan mondatok is, amelyeknek nincs külső időszerkezete. Az időtlen mondatokhoz tartoznak a meghatározások (pl. (15a)), az előírások (pl. (15b)), a természeti törvényeket (pl. (15c)) és az állandó tulajdonságokat megfogalmazó mondatok (pl. (15d)):

(15) a. A négyzet olyan derékszögű négyszög, amelynek minden oldala egyenlő.
b. Fűre lépni tilos!
c. A Föld a Nap körül kering.
d. Az ember halandó.

2. A mondatok belső időszerkezete

Könnyen belátható, hogy a következő mondatok is helytelenek:

(16) a. ***A könyvet három napon át elolvastam.**
b. ***A könyvet három nap alatt olvastam.**

Vajon miért nem jók ezek a mondatok? Úgy tűnik, hogy itt is az időhatározó és az ige közötti összeférhetetlenség az agrammatikusság oka. Csakhogy jelen esetben nem lehet a külső időszerkezettel baj. Egyrészt a *három napon át* és *három nap alatt* időhatározók, ha különböző módon is, mint ahogy alább látni fogjuk, időtartamot jelölnek, mégpedig a külső időtől (a múlttői, jelentől, jövőtől) függetlenül. Másrészt fenti mondataink akkor is helytelenek maradnak, ha megváltoztatjuk az igeidőt:

(17) a. ***A könyvet három napon át elolvasom.**
b. ***A könyvet három nap alatt olvasom/olvasni fogom.**

Jó mondatot csak úgy kaphatunk, ha az igéket egymás között felcseréljük (vagy ami ugyanaz, ha az időhatározókat cseréljük ki).

(18) a. **A könyvet három napon át olvastam.**
b. **A könyvet három nap alatt elolvastam.**

Ugyancsak helyes mondatot kapunk, ha a (17a)-ban az *elolvastam* igealakot az *írtam* igealakkal, a (17b)-ben pedig az *olvasom* vagy *olvasni fogom* igealakokat a *megírom* igealakkal helyettesítjük. Ez azt jelenti, hogy a *három nap alatt* időhatározó előfordulhat az *elolvas, megír* típusú igékkel, de nem szerepelhet az *olvas, ír* típusú igék társaságában. A *három napig* időhatározónál fordított a helyzet. Ez az időhatározó összeférhetetlen az *elolvas, megír* típusú igékkel. Vajon mi lehet ennek az oka? A *három nap alatt* és a *három napig* időhatározók ugyan mindketten időtartamot jelölnek, de ezt lényegesen eltérő módon teszik. Az előbbi arra utal, hogy a cselekvés vagy folyamat az adott időtartamon belül befejeződik vagy befejeződött, az utóbbi ezzel szemben csupán a cselekvés, történés vagy folyamat tartamára, folyamatosságára utal. A különböző igékkel való összeférhetőség miatt ennek a különbségnek tükröződnie kell az igék jelentésében is. Ez legegyszerűbben úgy tehető meg, hogy a különböző módon viselkedő igéknek különböző időszerkezetet tulajdonítunk. Az igék időszerkezete lehet tartós vagy pillanatnyi, folytonos vagy megszakításokat is megengedő, a cselekvés, történés vagy folyamat folytatását nem kizáró vagy azt kizáró és így tovább. A különböző időszerkezeteket különböző szerkezetű időtartományokkal (időintervallumokkal) ábrázolhatjuk. Az időszerkezetek közül kitüntetett szerepet játszik a folyamatos és a befejezett időszerkezet. Az *olvas, ír* típusú igéket folyamatos (imperfektív) igéknek, az *elolvas, megír* típusú igéket pedig befejezett (perfektív) igéknek nevezzük. A folyamatos igék időszerkezetére az jellemző, hogy az adott időtartomány tetszőleges osztatairól is

elmondható, hogy az igével jelölt cselekvés, folyamat fennáll. A befejezett igékre ez nem áll: az igével jelölt esemény csak a szóban forgó időtartomány végén, a rá jellemző idő leteltével teljes vagy lezárt.

A folyamatosság és a befejezettség pontosabban így definiálható:

(19) a. **Egy ige akkor és csakis akkor folyamatos, ha az ige által leírt cselekvés, történés vagy folyamat az adott időtartomány legtöbb résztartományában érvényes.**

b. **Egy ige akkor és csakis akkor befejezett, ha az ige által leírt cselekvés, történés vagy folyamat csak az egész szóban forgó időtartományra érvényes, azaz nincs olyan osztata, amelyre érvényes lenne.**

Ezek a definíciók érvényesek az igés szerkezetekre, sőt a mondatra is. A mondat folyamatos vagy befejezett aspektusú, ha a (19a)-ban, ill. a (19b)-ben megfogalmazott feltételnek eleget tesz. Például a (20a) mondatban az ige folyamatos: ha Józsi 5-től 7-ig futott, akkor futott az 5-től 7-ig terjedő legtöbb résztartományban. Mondható tehát az, hogy Józsi 6-kor futott. A (20b) mondatban ezzel szemben befejezett igével van dolgunk: igaz ugyan, hogy Pisti 5-től 7-ig írt, és így állítható, hogy Pisti a szóban forgó időtartomány legtöbb résztartományában írt, de a „megírta a levelet" cselekvésről nem állítható, hogy az 5-től 7-ig terjedő időtartomány legtöbb résztartományára áll. Levélről (eredményről) csak az időtartam letelte után beszélhetünk: a „Pisti 6-kor megírta a levelet" az adott beszédhelyzetben hamis állítás.

(20) a. **Józsi 5-től 7-ig futott.**
b. **Pisti 5-től 7-ig megírta a levelet.**

A folyamatos cselekvés, történés vagy folyamat abbahagyható, megszakítható és folytatható. A befejezett cselekvés ezzel szemben nem szakítható meg, nem hagyható abba és nem folytatható: egységes egészet alkot. Azt mondhatjuk tehát, hogy a folyamatos igék időszerkezete *osztható időintervallum*, a befejezett igéké ezzel szemben *oszthatatlan időintervallum*. Ez az időszerkezet nem a külső időhöz (a beszédidőhöz vagy a referenciaidőhöz) viszonyít, hanem *az eseményidő belső időbeli szerkezetére* (az eseményidő tartós vagy pillanatnyi voltára, oszthatóságára vagy oszthatatlanságára stb.) utal. Az eseményidő belső időszerkezetét azonban általában nem egyedül az ige határozza meg, azt az alábbi mondatok tanúsága szerint a mondat különféle egyéb összetevői (pl. tárgy, időhatározó, alany) is befolyásolhatják:

(21) a. **Pisti végre írt egy jó cikket.**
b. **Egy nap alatt lomtalanították az utcát.**
c. **Egy liter víz szivárgott ki a falból.**

(22) a. **Pisti egész nap írt.**
b. **Egész napon át lomtalanítottak.**
c. **Víz szivárgott ki a falból.**

A (21a–c) mondatok perfektívek (oszthatatlan időszerkezetűek), a (22a–c) mondatok ezzel szemben imperfektívek (osztható időszerkezetűek). Éppen ezért nemcsak az igék (és igés szerkezetek), hanem a mondatok belső időszerkezetéről is beszélhetünk. Az aspektus fogalmát is a mondatok belső időszerkezetével hozhatjuk kapcsolatba:

(23) *Aspektusnak nevezzük a mondatok belső időszerkezetét.*

Annak ellenére, hogy felfogásunk szerint az aspektus mondatszemantikai kategória, a továbbiakban is fogunk beszélni az igék és igés szerkezetek aspektusáról. Amikor az igék aspektusáról beszélünk, akkor hallgatólagosan feltételezzük, hogy az ige aspektusa a mondat aspektusával azonosítható. Ez akkor lehetséges, ha a mondatban nincs más olyan összetevő, amely az aspektust befolyásolhatná. Adott alany esetén az igés szerkezet aspektusa is azonosítható a mondat aspektusával, hiszen a mondatnak az aspektus szempontjából releváns összetevői mind részei az igés szerkezetnek.

A folyamatos és befejezett aspektus a legalapvetőbb két aspektuális kategória, amely igen sok nyelvben megtalálható.

A folyamatos és befejezett szemléleten túl azonban az igék, igés szerkezetek néhány más tulajdonsága is a belső időszerkezettel magyarázható. Így például az *egy pillanatra* időhatározó pillanatnyiságot fejez ki, ezért az ugyancsak pillanatnyiságot kifejező igékkel általában összeférhető, a tartós-befejezett igékkel ezzel szemben összeférhetetlen.

(24) a. **A fa egy pillanatra megmozdult.**
b. ***Pisti egy pillanatra megírta a leckéjét.**

Az *alatt* névutós időhatározó kétértelműsége miatt mind a (25a), mind a (25b) mondat jó, de a két mondatban az időhatározó és az esemény viszonya különböző.

(25) a. **Pisti egy óra alatt rájött a megoldásra.**
b. **Pisti egy óra alatt megírta a leckéjét.**

Amíg a (25b) mondatban a lecke megírása tartott egy óráig, addig a (25a)-ban az időhatározó azt az időintervallumot adja meg, amely előkészítette a megoldás megtalálását. A „rájött a megoldásra” esemény ennek végpontjába esik, hiszen ennek az eseménynek a kiteljesedése, befejezése pillanatok műve volt.

Figyeljük meg, hogy a *megmozdul* és a *rájön* ugyan valamilyen értelemben mindketten pillanatnyiságot fejeznek ki, de a két ige időszerkezete mégsem azonos. A *megmozdul* (és a hozzá hasonló igék: *felpattan, megmoccan, felcsendül, megzörren*) eseményideje az időtengelyen egy előzmény nélküli, tetszés szerinti pont lehet. Ez nem áll a *rájön* típusu igékre (*megtalál, elér, győz, felismer*), ahol az eseményidő egy intervallum végpontja. A pillanatnyiság tehát kétféle időszerkezettel rendelkezhet: (a) lehet az időtengely előzmény nélküli pontja, és (b) lehet egy intervallum végpontja.

A pillanatnyiság pontszerű időintervallumot tételez fel. Az ilyen intervallum magától értetődően oszthatatlan, az oszthatatlan időintervallumú esemény viszont befejezett aspektusú. A pillanatnyiság befejezettséget implikál.

Egy befejezett szemléletű esemény általában megismételhető:

(26) **a. A szekrény többször is megmozdult.**
b. Pisti mindig megírta a leckéjét.

A befejezett aspektus a fentiek szerint tehát hatféle időszerkezet alakjában jelenhet meg (a rovátkázott intervallum az intervallum oszthatatlanságát jelzi):

(27) **a.** ***Tartós-befejezett.*** **Pl. Megírta a leckéjét.**

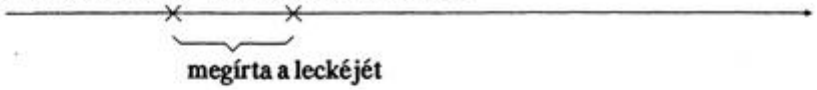

Időszerkezet: oszthatatlan időintervallum.

b. ***Pillanatnyi, nem végpont.*** **Pl. Megmozdult.**

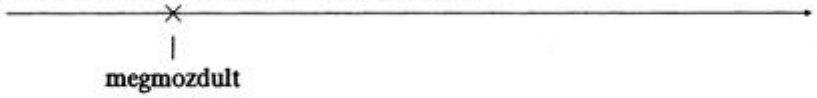

Időszerkezet: pontszerű.

c. ***Pillanatnyi, végpont.*** **Pl. Győzött.**

Időszerkezet: Pontszerű, egy intervallum végpontja.

d. ***Tartós-befejezett ismétléssel.*** **Pl. Mindig megírta a leckéjét.**

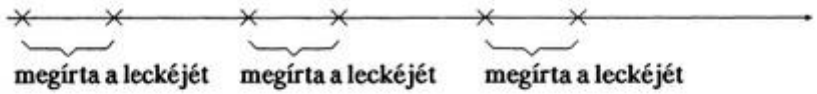

Időszerkezet: oszthatatlan időintervallum, többször megismételve.

e. ***Pillanatnyi, nem végpont, ismétléssel.*** **Pl. Többször megmozdult.**

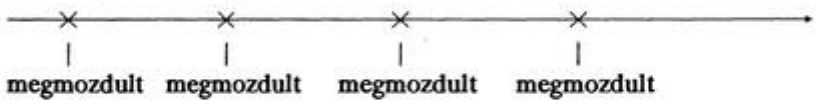

Időszerkezet: pontszerű időintervallum többször megismételve.

f. ***Pillanatnyi, végpont, ismétléssel.*** **Pl. Többször győzött.**

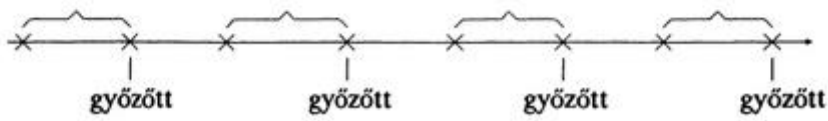

Időszerkezet: pontszerű, egy időintervallum végpontja többször megismételve.

A befejezett aspektus osztályozását az alábbi ábra szemlélteti:

(28)

Példák:

a. befejezett-tartós-egyszeri: *megfőzött, elolvasta az újságot, megírta a levelet, ˊhozott ˊvizet* (a hangsúlyok szerepéről később lesz szó).
b. befejezett-tartós-ismétléses: *gyakran megfőzött, gyakran elolvasta az újságot, gyakran megírta a levelet, gyakran ˊhozott ˊvizet, megnyomogatta, megtapogatta*.
c. befejezett—pillanatnyi—nem végpont—egyszeri: *megmozdult, kattant egyet, moccant egyet*.
d. befejezett—pillanatnyi—végpont—egyszer: *megtalálta, rájött, győzött*.
e. befejezett—pillanatnyi—nem végpont—ismétléses: *gyakran megmozdult, gyakran megmoccant, gyakran meglendült*.
f. befejezett—pillanatnyi—végpont—ismétléses: *gyakran megtalálta* (a rejtett kincseket), *gyakran rájött* (a megoldásra), *gyakran győzött*.

A folyamatos aspektusnál először is különbséget kell tennünk korlátlan és korlátozott idővonatkozású folyamatosság között. A *dolgozik* például korlátlan idővonatkozású:

(29) **a. Egész nap dolgoztam.**
b. Négy évig külföldön dolgoztam.
c. Életemben sokat dolgoztam.

A dolgozik korlátlan idővonatkozása tetszés szerinti időhatározóval (a kompatibilitási feltételek megtartása mellett) módosítható.

A folyamatos aspektus megenged megszakításokat. Például a (29a) mondat megengedi azt az értelmezést (sőt valószínűvé is teszi), hogy az adott időintervallumra csak jellemző az olvasás tevékenysége, közben azonban több olyan részintervallum is előfordulhat, amely alatt a szóban forgó tevékenység „szünetel” (mert közben megebédeltem, sétáltam egyet, kávéztam stb.).

A *dolgozik* igével szemben a *mászik fel* igés szerkezet korlátozott idővonatkozású, amit az bizonyít, hogy az ilyen igés szerkezetet tartalmazó mondatot általában egy másik eseményhez kell viszonyítanunk ahhoz, hogy időszerkezete teljes legyen:

(30) **a. ˈÉppen ˈmászott ˈfel a ˈfára, amikor Anna megérkezett.**
b. ˈÉppen ˈjött ˈle a ˈlépcsőn, amikor megszólalt a telefon.

A korlátozott idővonatkozású igés szerkezetet tartalmazó mondatok minden (hangsúlyozható) összetevője egyformán hangsúlyos. Az egyszerűség kedvéért azonban a későbbiekben csak az aspektuális oppoziciók szempontjából releváns hangsúlyviszonyokat fogjuk jelölni.

A korlátozott időtartamú folyamatos aspektust a továbbiakban *progresszív aspektus* nak fogjuk nevezni. A progressziv aspektusú mondat idővonatkozását (referenciaidejét) általában egy másik mondattal kell megadnunk. Ez a mondat tipikusan időhatározói mellékmondat, de lehet önálló mondat is. (A progressziv aspektusú mondat önálló használatáról az 5.1 pontban lesz szó.)

A progresszív aspektusú mondatot az is megkülönbözteti a korlátlanul folyamatos mondatoktól, hogy általában összeférhetetlen az időmódosítókkal. (Vö. azonban a progresszív aspektus speciális használatát az 5.1 pontban!)

(31) a. *'Egész 'nap 'mászott 'fel a 'fára.
b. *'Órákon át 'jött 'le a hegyről.
c. *'Sokáig 'jött 'haza az 'iskolából.

A progresszív aspektus tehát így határozható meg:

(32) **Az igés szerkezet akkor és csakis akkor progresszív aspektusú, ha az egész szerkezettel leírt cselekvés, történés vagy folyamat az adott időtartomány legtöbb osztatára érvényes és éppen folyamatban van akkor, amikor egy másik esemény bekövetkezik. Ez a másik esemény szolgáltatja a progresszív aspektusú igés szerkezet referenciaidejét.**

A korlátlanul folyamatos esemény megismételhető:

(33) a. **Pisti mindennap dolgozik.**
b. **Gyakran sétálok a városban.**

Ezzel szemben a progresszív aspektusú esemény nem ismételhető. Egyrészt, mint alább látni fogjuk, gyakorító képzős igéből progresszív aspektusú igés szerkezet nem alkotható. Másrészt a progresszív aspektusú mondatban nem fordulhat elő a *többször, gyakran* határozószó.

(34) a. *'Többször 'szedte 'össze a 'holmiját, amikor találkoztunk.
b. *'Gyakran 'mászott 'fel a 'fára, amikor megszólalt a telefon.

A folyamatos aspektus a fentiek szerint a következő alakban jelenhet meg:

(35) a. *Korlátlanul folyamatos.*
(A) *Egyszeri.*
Pl. Pisti egész nap dolgozott.

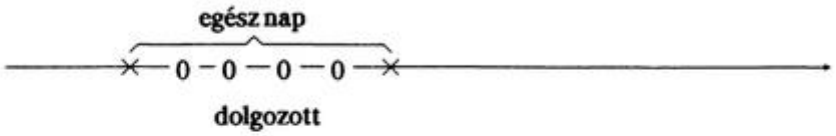

Az *egész nap* által meghatározott intervallum „üresen hagyott" helyei azok, amikor Pisti nem dolgozott.
Időszerkezet: osztható időintervallum megszakítással.

(B) *Ismétléssel.*
Pl. Pisti minden nap dolgozott.

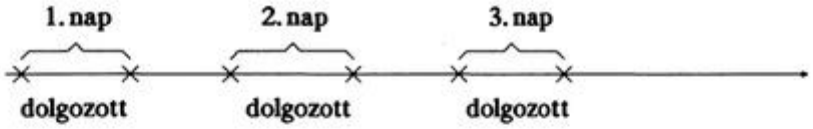

Időszerkezet: ugyanaz mint (A)-ban, de ismétléssel.

b. *Folyamatos korlátozott időintervallummal (progresszív aspektus).*
Pl. Éppen szedtem össze a holmimat, amikor megszólalt a telefon.

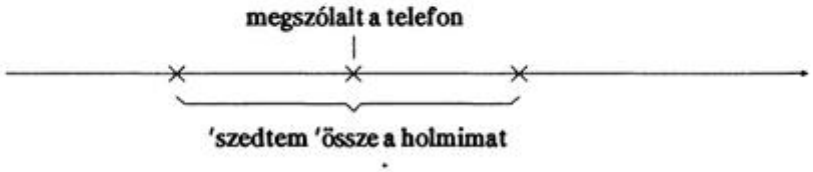

Időszerkezet: osztható időintervallum megszakítással, a referenciaidőt általában egy másik esemény szolgáltatja.

A folyamatos aspektusra vonatkozó oppozíciók tehát a következőképpen foglalhatók össze:

(36)

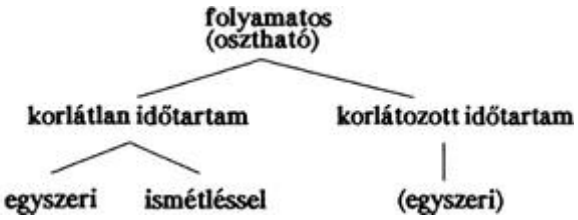

Példák

a. folyamatos—korlátlan időtartamú–megszakítással—egyszeri: *gondolkodott, futott, énekelt, írt, olvasott, levelet írt, újságot olvasott*.
b. folyamatos—korlátlan időtartamú–megszakítással és ismétléssel: *gyakran futott, gyakran olvasott újságot, csókolgatta, ölelgette*.
c. folyamatos—korlátozott időtartamú–egyszeri: *ˊment ˊbe, ˊjött ˊle a lépcsőn, ˊszedte ˊössze a holmiját, ˊtörte ˊát a falat, ˊírta a ˊlevelet, ˊment a ˊmoziba*.

A folyamatos—befejezett oppozíción kívül van még egy aspektuális alapkategória, amely az állapotokra jellemző.

Állapotot fejeznek ki a következő mondatok:

(37) **a. Pisti egész nap beteg volt.**
b. Anna tud valamit.
c. Kati szereti a férjét.
d. Béla látta a szegénységet.

Az állapotok folyamatosan 'tartanak', nem szakíthatók meg. (37a) esetében például a releváns időintervallumban a betegség állapota nem váltakozhat az egészség állapotával. Pontosabban: nem fordulhat elő, hogy a kérdéses nap némely részintervallumára az egészség állapota legyen jellemző. Ugyanez áll mutatis mutandis a (37b–d) mondatokra is.

Mivel az állapotok megszakítás nélkül tartanak, mondhatjuk, hogy a szóban forgó időintervallum *minden egyes osztatára* fennáll az illető állapot.

A megszakítás nélküli időintervallummal rendelkező aspektus (röviden: az állapotok) egy sor tulajdonságban különbözik a folyamatos aspektustól. Így például az állapotot jelentő igék többnyire nem használhatók progresszív aspektusban. Vö. **Éppen gyűlölte az anyósát, amikor megkapta a levelet, Éppen érezte át az esemény fontosságát, amikor megszólalt a telefon. Éppen ismerte az eljárást, amikor kihívták*. Az állapotot jelentő igék általában összeférhetetlenek az *elkezd* igével: **elkezdi tudni a leckéjét*, **elkezdi látni a csillagokat*, de *elkezd futni*, *elkezd gondolkozni*. Az állapotot jelentő igék az időmódosítókat sem kedvelik: **egész nap tudta a leckéjét*, **több órán át gyűlölte szomszédját*. Végül az állapotot jelentő igék többnyire összeférhetetlenek az *egyre csak* és *javában* határozókkal, a velük való összeférhetőség viszont jellemző tulajdonsága a folyamatos aspektusnak: *javában tanult*, de **javában tudta a hírt, egyre csak nézte a csillagokat*, de **egyre csak látta a csillagokat*.

Ezek a megkötések általában nem érvényesek azokra az igékre, amelyek köztes helyet foglalnak el az állapotok és a folyamatok, cselekvések között. Például jó az *egyre csak várt, elkezdett fájni a fejem, javában aludt*.

Az állapotok is megismételhetők:

(38) **a. Pisti gyakran volt beteg.**
b. Anna mindig tudta a leckét.
c. Béla többször látta a szegénységet.

Az állapotok és a cselekvések, történések között átmeneti kategóriák is létezhetnek, Így például az *áll, fekszik, ül* is állapotot fejez ki, ezeknek az igéknek az időszerkezete azonban megengedi a megszakítást. Például:

(39) **a. Pisti egész este ott állt a sarkon.**
b. Anna egész nap az ágyban feküdt.

Mármost a (39a) mondat akkor is igaz állítást fogalmaz meg, ha a szóban forgó időintervallum több osztatára is érvényes, hogy Pisti nem állt ott a sarkon. S ugyanígy a (39b) igaz marad akkor is, ha Anna a nap folyamán többször fölkelt az ágyból. Ez a tulajdonság az *áll, fekszik, ül* igéket a dinamikus igékkel rokonítja, más tulajdonságaikban viszont többnyire megegyeznek az állapotot jelentő igékre jellemző tulajdonságokkal.

Az állapotokra vonatkozó megállapításainkat a következő ábra foglalja össze:

(40)

Példák:

a. egyszeri—megszakítás nélküli időtartam: *szereti Évát, tudja a leckét, látja a hegyeket, gyűlöli a rosszat, beteg volt.*
b. ismétléses—megszakítás nélküli időtartam: *mindig tudta a leckét, gyakran látta a hegyeket, gyakran volt beteg.*

Láttuk, hogy az ismételhetőség a progresszív aspektus kivételével mindegyik aspektusra jellemző. Az alábbi összefoglaló táblázatban éppen ezért ezt a tulajdonságot nem szerepeltetjük. Tekintettel arra, hogy az aspektust a mondatok belső időszerkezetével határoztuk meg, az egyes aspektuális osztályokat a rájuk jellemző időszerkezettel azonosítjuk.

(41)

nem megszakítható (állapotok)	megszakítható (cselekvések, történések, folyamatok)				
	osztható (folyamatos)		oszthatatlan (befejezett)		
	korlátlan	korlátozott (progresszív)	tartós	pillanatnyi	
				nem végpont	végpont

Ily módon hatféle aspektuális kategóriát kaptunk. Ha az ismételhetőséget is hozzávesszük, a kategóriák száma tizenegyre nő (a progresszív aspektus nem ismételhető!). A táblázatból leolvashatók az aspektuális oppoziciók is: az állapotok szemben állnak a cselekvésekkel, történésekkel, folyamatokkal. Utóbbiakon belül a legfőbb oppozició a folyamatos és a befejezett között áll fenn. A folyamatos aspektus tovább osztható korlátlanul és korlátozottan folyamatos aspektusra. A befejezett aspektus lehet tartós és pillanatnyi. Utóbbi kétféle változatban jelenik meg: lehet az időtengely tetszés szerinti pontja, de lehet egy intervallum végpontja is.

3. Az akcióminőség

Az aspektus és az akcióminőség terminusokat gyakran felváltva, mintegy egymás szinonimájaként használják. A két fogalmat azonban érdemes egymástól megkülönböztetni. Az aspektussal szemben, amelyet mondatszemantikai kategóriának tekintettünk, az akcióminőséget az ige jelentésére korlátozhatjuk. Itt most csak az akcióminőség fogalmának tisztázására vállalkozhatunk, mindjárt megjegyezve, hogy az akcióminőség — éppúgy mint az aspektus — többféleképpen definiálható. Mi azonban olyan definícióra fogunk törekedni, amely a lehető legnagyobb mértékben támaszkodik formai (morfológiai, szintaktikai) kritériumokra.

Az akcióminőség részletes tárgyalása azonban nem ennek a fejezetnek (és nem is ennek a mondattani kötetnek) a feladata. Most csak annyit fogunk elmondani róla, ami az aspektus tárgyalása szempontjából elengedhetetlenül szükséges.

A hagyományos felfogás szerint az akcióminőség nem más, mint az ige által kifejezett cselekvés vagy történés módja. Ez a meghatározás azonban túl laza, mivel az igék legkülönbözőbb osztályozását teszi lehetővé. Így például akcióminőség címén különböző osztályokba sorolhatnánk a mozgásigéket, a mondást jelentő igéket, az érzelmet kifejező igéket, a gondolkodást, vélekedést jelölő igéket stb. És beszélhetnénk állapotot, folyamatot, cselekvést, történést és állapotváltozást jelölő igékről. A fenti meghatározás tehát nem ad elég szilárd alapot az akcióminőségek megállapításához, az igék akcióminőségek szerinti osztályozásához. Az akcióminőség csak akkor lehet grammatikai kategória, ha az akcióminőség szerinti szemantikai megkülönböztetés szintaktikai és/vagy morfológiai megkülönböztetéssel korrelál. Ha az akcióminőséget grammatikailag megalapozott kategóriának kívánjuk tekinteni, akkor azt a szóképzésen (a morfolológián) belül kell elhelyeznünk. Ebben az esetben azonban az akcióminőség-képzést el kell tudnunk határolni egyrészt az aspektusképzéstől, másrészt a tulajdonképpeni szóképzéstől. Az aspektus definíciójának birtokában az első feladat könnyen megoldható: a szóképzés révén létrejött jelentéstöbblet az akcióminőségképzésnél nem lehet tisztán aspektuális jellegű. A második probléma pedig így oldható meg: két ige, amely egymástól csak aspektusban vagy csak akcióminőségben (vagy esetleg csak aspektusban *és* akcióminőségben) különbözik, általában bármely szintaktikai környezetben helyettesíthető egymással. A helyettesíthetőség korlátlanul érvényes a tiszta akcióminőség-képzés esetén, de csak bizonyos megszorításokkal az, ha az akcióminőség-képzés egyúttal az igét perfektívvé is teszi.

Az akcióminőség akkor élő kategória, ha képzése termékeny. Teljesen terméketlen képzés esetén lexikalizáit akcióminőségről van szó.

A fentiek figyelembevételével akcióminőségről akkor fogunk beszélni, ha a következő feltételek teljesülnek:

a. A kategória morfológiailag meghatározott, azaz például képzőhöz vagy igekötőhöz kapcsolódik.
b. A képzett ige vonzatkerete és szelekciós jegyei az alapigéhez képest változatlanok.

c. Az alapige jelentése az igekötő vagy a képző révén egy általánosan jellemezhető, a cselekvés, folyamat módjára vonatkozó jelentéselemmel módosul.
d. A képzés az igéknek egy viszonylag jól körülhatárolható csoportja esetében termékeny.

Nézzük most meg közelebbről, hogy mit is jelentenek ezek a kritériumok!

Az (a) kritériumból következik, hogy egy (képzett) ige akcióminősége csak az alapige jelentéséhez viszonyítva határozható meg. Ilyen értelemben az akcióminőségek oppozíciót alkotnak. Például *tud* (állapot) — *megtud* (az állapot beállta), *cserél* (cselekvés) — *cserélget* (a cselekvés iteratív volta).

Az (a) kritériumból az is következik, hogy morfológiailag nem összetett igéknél nem beszélhetünk akcióminőségről. Az akcióminőség az igéknek csak járulékos, de nem meghatározó tulajdonsága lehet. A *lélegzik* ige például ismétléses folyamat, de itt az ismétlés a folyamat lényegéhez tartozik. Hasonlóképpen mondhatjuk, hogy a durativitás meghatározó tulajdonsága az *alszik* igével leírt folyamatnak, az intenzitás az *ordít* igével, a rezultativitás pedig a *talál* igével jelölt cselekvésnek. Ezzel szemben például a *meggyűlöl* ige tartalmazza a *gyűlöl* ige jelentéselemeit és azon kívül — járulékos elemként — a szóban forgó állapot beálltát. A gyűlölet értelmét ez a járulékos elem nem befolyásolja. Az *ölelget* annyit jelent, mint többször megölel, tehát ez az ige jelentése az iterativitást tartalmazza járulékos elemként. Végül a *megír* is *ír*, csak tartalmazza a rezultativitás (és természetesen a perfektivitás) járulékos jelentéselemét.

Az (a) kritérium alapján tehát csak a *meggyűlöl, ölelget* és *megír* esetében beszélhetünk akcióminőségről. A *lélegzik, alszik* és *ordít* igék jelentésleírásában az akcióminőségnek nem lehet szerepe.

A (b) kritérium azt jelenti, hogy az összetartozó párok tagjai helyettesíthetők egymással anélkül, hogy rossz mondatot kapnánk (feltesszük, hogy csak vonzatok szerepelnek a mondatban). Például *Tudta az igazságot — Megtudta az igazságot. Zsírért ruhát cserélt — Zsírért ruhát cserélgetett*. Ugyanakkor nem tekinthető az akcióminőség szempontjából párnak az *ajándékoz — megajándékoz*, mivel *Virágokat ajándékoztam az édesanyámnak — *Virágokat megajándékoztam az édesanyámnak, Megajándékoztam az édesanyámat virágokkal. — *Ajándékoztam az édesanyámat virágokkal*. Hasonlóképpen nem állítható párba a *zuhog — zuhan*, mivel jó mondat *A kocsi a szakadékba zuhant*, de rossz **A kocsi a szakadékba zuhogott*, továbbá jó a *Zuhog az eső*, de rossz a **Zuhan az eső*.

A (b) kritérium alapján zárhatók ki az *elalszik* típusú állapotváltozást jelentő igék is az akcióminőség köréből. Jó szerkezet ugyanis *az elaludt gyermek*, de rossz **az aludt gyermek*. Az *olvas — elolvas* esetében mindkét változat jó: *az olvasott/elolvasott könyvek*.

A (c) kritérium miatt nem tekinthető az akcióminőség szempontjából párnak a *hív — meghív*, utóbbi az ige ‘vendégségbe hív’ jelentéselemét is tartalmazza, vagy a *talál — eltalál*, ahol a két ige jelentése között nincs olyan jelentéskapcsolat, amely előre megjósolható lenne. Nem nevezhető akcióminőség szempontjából párnak a *rebeg — rebben* sem, az előbbi a mondást jelentő igék körébe tartozik: ‘meghatódva mond valamit’, ez utóbbi pedig mozgást jelentő ige: *Szeme se rebbent*. Mindegyik esetben

a jelentéskülönbség egyedi, általános jelentéskategóriával nem jellemezhető. A (c) kritérium tehát megköveteli, hogy az adott oppozícióhoz tartozó igék jelentése között rendszerbe foglalható kapcsolat legyen, ami nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az egymáshoz képest megadható jelentésen kívül ne lehessen más jelentésük is. Így az akcióminőség-képzés igekötő esetén általában együtt jár a perfektiválással. Az előre meg nem jósolható jelentésmódosulásokat azonban mindenképpen ki kell zárnunk a (c) kritérium alapján. Az akcióminőség-képzés tiszta eseteinél az ige jelentése akcióminőségre vonatkozó jelentéselemmel bővül.

A (d) kritérium az akcióminőség-képzés viszonylagos termékenységet követeli meg. Lexikalizált és már nem termékeny képzésről van például szó az *elmér, elszab* esetében, ahol az igekötő jelentése „az igével jelölt cselekvést rosszul végzi". Ez a jelentés azonban csak néhány igénél szerepel. A *-kod/-ked/-köd* gyakorító képző általában gyakorítást jelent, a vele képzett ige járulékos jelentése tehát előrejelezhető, de a képző már nem termékeny. Használati köre nem jósolható meg.

A (d) kritériumból következik az is, hogy több, a szakirodalomból ismert akcióminőség valójában nem tekinthető a magyar nyelv rendszerébe tartozó kategóriának, Így például a magyarban nincs terminatív (bevégző) akcióminőség. Egyrészt kevés ilyen jelentésű igénk van (a képzés nem termékeny), másrészt ennél a kevés igénél is többféle igekötőt találunk: *elhangzik, elvirágzik, kivénül, kivirrad, ledolgoz, leszolgál*. Ugyanez mondható el az „intenzitásnövelő" jelentéselemről: *meggyötör, agyondicsér, túlbecsül*. Az még önmagában nem lenne baj, hogy három igekötő is ugyanazt a jelentést hordozza, de egyrészt a *meg-* igekötő a szóban forgó jelentésben nem termékeny, és az *agyon-* és a *túl-* is csak korlátozottan az, másrészt azonban semmiféle rendszeresség nem tapasztalható a három igekötő megoszlásában.

Az akcióminőség-képzés a szóképzéssel rokon művelet, rá is vonatkozik mindaz, amit a szóképzésről általában elmondhatunk. A szóképzésnek is egyik fontos szempontja a termékenység. Minél kevésbé termékeny egy képző, annál valószínűbb, hogy a képzett szó „lexikalizálódik", azaz előre nem jelezhető jelentéselemeket vesz fel. Ugyanez vonatkozik az akcióminőség-képzésre is. Így például mozzanatos képzőink közül ma már egyik sem termékeny. Nem véletlen tehát, hogy a tartós—pillanatnyi szembenállást kifejező igepárok is ritkák. Ilyenek a *forog — fordul, köhög — köhint, zörög — zörren. Ezzel* szemben a *-gat/-get* gyakorító képző igen termékeny és gyakori, bár a létrejött új szavak nem mindig tisztán gyakorító értelműek, sokszor a cselekvés csökkentértékűségét, eredménytelenségét is kifejezik. Például *tanulgat, tudogat, dolgozgat, sütöget, eszeget, iszogat*, újabb keletű tövekből képzettek a *fotózgat, bütykölget, matekozgat*.

Az akcióminőség-képzés egyik példájaként tekintsük először a *meg-* igekötőt. A *meg-* igekötő általában befejezett szemléletű igéket képez, de csak ritkán van tisztán aspektuális funkciója (l. 4.2.1.), többnyire a perfektiválás akcióminőségbeli változással is együtt jár. Így a *meg-* igekötő egy állapot beálltát (*megszomjazik, megszeret, megtud*), pillanatnyi cselekvést (*megmozdul, meglenget, meglendül*), vagy a cselekvés eredményességét (*megépít, megír, megkeres*) fejezheti ki. (A csak néhány igét tartalmazó egyéb esetektől eltekintünk.) A *meg-* igekötő segítségével tehát legalább háromféle

akcióminőséget képezhetünk. A képzett ige akcióminőségét az alapige jelentéséhez viszonyítva határoztuk meg: az alapige fejezi ki azt az állapotot, amelynek beálltát az igekötős ige jelzi. Amikor a képzett ige pillanatnyiságot fejez ki, akkor az alapige gyakoriságot vagy folyamatosságot jelöl. A rezultatív igekötős ige a cselekvés, történés eredményességére nem utaló igével áll szemben. A képzett ige az alapigéhez képest — a perfektivitás jegyén kívül — tehát a következő szemantikai jegyek egyikével gazdagabb: az alapige által jelölt állapot, történés beállta (kezdő ige); az alapige által jelölt cselekvés egyszeri, pillanatnyi volta (mozzanatos ige); és az alapige által jelölt cselekvés eredményes befejezése (terminatív-rezultatív ige).

A *meg-* igekötővel képzett ige és az alapige közti különbség nem tekinthető akcióminőségbelinek, ha a képzéssel megváltozik az ige vonzatkerete. A vonzatkeret változása általában jelentéstani következményekkel is jár. Íme néhány példa: *ajándékoz vkinek vmit — megajándékoz vkit vmivel, hint vmit vhova — meghint vmit vmivel, szed vmit vmiről — megszed vmit, lop vmit vkitől — meglop vkit*

Nem tartoznak az akcióminőség-képzés körébe azok az esetek sem, amikor az igekötős ige jelentése már nem hozható kapcsolatba az alapige jelentésével vagy amikor a két jelentés kapcsolata nem fejezhető ki egy általános jelentéskategória segítségével. Pl. *erőszakol — megerőszakol, nyugszik — megnyugszik, esik — megesik, ér — megér, úszik — megúszik* („sikeresen átvészel” értelemben), *bocsát — megbocsát*.

A *meg-* igekötő után vizsgáljunk meg most egy képzőt is! Az egyébként termékeny *-gat/-get* képzőnek ma már nem tulajdonítható semmilyen egységes, állandó jelentés. Ezzel a képzővel találkozhatunk a cselekvés ismétlődését jelentő (iteratív) igéknél (*ijesztget — többször megijeszt, nyitogat — többször kinyit*), a cselekvés szokásos voltát jelölő (habituális) igéknél (*cserélget — gyakran cserél, mondogat — gyakran mond*), olyan igéknél, amelyek a próbálgatás momentumát tartalmazzák (*feszeget — fölfeszíteni próbál, ébresztget — felébreszteni próbát*), többirányú mozgást jelentő igéknél (*tol — tologat*, amely „ide-oda tol” -lal parafrazálható, hasonlóképpen *hengerít — hengerget*), kis intenzitással, nem szívesen végzett cselekvést jelentő igéknél (*tanulgat* = kis intezitással, keveset tanul, *eszeget* = lassan, keveset eszik, *olvasgat* = ritkán, néha olvas).

Az akcióminőségre vonatkozó kritériumok alapján azonban a *-gat/-get* képző nem minden használata számít akcióminőséget képző elemnek. Mivel a habituális jelentés is ismétlést jelent, az iteratív és habituális igéket az akcióminőség-képzés szempontjából egy kategóriának tekinthetjük. A kérdéses akcióminőséget „a cselekvés többszöri ismétlődése” -ként írhatjuk körül. Ez az akcióminőség-képzés termékeny és eleget tesz a többi kritériumnak is. Ugyancsak termékeny a *-gat/-get* ritkító vagy intenzitáscsökkentő funkciója, jelentése: „ritkán, kis intenzitással végzett cselekvés”. A képző többi funkciója már nem termékeny, a nyelvi rendszerhez tartozó akcióminőségről tehát nem lehet szó.

Akcióminőség-képzésről a következő két esetben sem beszélhetünk: (a) amikor a *-gat/-get* szófajjelölő, pl. *noszogat, ugat, babusgat, dédelget, üget, jajgat*, és (b) amikor a képzett igének mások a szelekciós jegyei és az alapigéhez képest specializált jelentésű, pl. *töröl — törölget, mos — mosogat, terít —*

tereget, borít — borogat. A képzett igéknek persze létezhet igazi akcióminőségbeli használata is: *törölgeti arcát, kiborogatták a kukákat*.

Előfordulhat azonban az is, hogy egy képző nem szófajjelölő és nem is változtatja meg a vonzatkeretet vagy a szelekciós jegyeket és mégsem képez új akcióminőséget. Vannak olyan képzett igéink, amelyeknek semmilyen más jelentése nincs, mint a kicsinyítés, kedveskedés. Például *játszik — játszadozik, ugrik — ugrándozik*. Az ilyen igepárok tagjai közti különbség nem szemantikai, hanem inkább pragmatikai jellegű. Azaz a *Pisti játszik* és *Pisti játszadozik* mondatoknak azonosak az igazság feltételei, ha az előbbi igaz, akkor az utóbbi is az, és fordítva, ha az utóbbi igaz, akkor az előbbi is igaz állítást fogalmaz meg. A pragmatikai jelentés (kedveskedés, kicsinyítés) nem befolyásolja az alapigének az akcióminőség szempontjából releváns jelentését.

Mint már említettük, a magyar igerendszerben érvényesülő akcióminőségek részletes vizsgálata nem feladata ennek a fejezetnek. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül felsorolunk néhány olyan akcióminőséget, amely a fentebb említett kritériumoknak eleget tesz.

a. *Kezdő (ingresszív) igék*

   Jelentés: az akcióminőség az alapige által jelölt állapot beálltát jelöli.

   Példák: *megtud, megszeret, meggyűlöl, megkíván, megtetszik, meghall, meglát*.

   Jele: a *meg-* igekötő.

   Alkalmazási köre: az érzelmi, értelmi, akarati, fiziológiai állapotot, valamint az érzékelést jelentő igék.

b. *Mozzanatos igék*

   Jelentés: az akcióminőség az alapige által jelölt folyamat, cselekvés vagy történés pillanatnyiságát fejezi ki.

   Példák: *megcsúszik, meginog, meghúz, meglenget, megnyom, megráz, megzörget*.

   Jele: a *meg-* igekötő

   Alkalmazási köre: nem célirányos, tartós folyamatot jelölő igék vagy kezdő értelmű folyamatos igék. (Ez a megállapítás további pontosításra szorul.)

c. *Eredménnyel is járó bevégző* (*terminatív-rezultatív*) *igék*

   Jelentés: az igével jelölt folyamat, cselekvés vagy történés eredményesen befejeződik.

Példák: *megír, megkeres, megszépül, megfeketedik, elénekel, elolvas*.

Jele: a *meg-* és kisebb mértékben még néhány további igekötő.

Alkalmazási köre: a célirányos (telikus) folyamatokat, cselekvéseket vagy történéseket jelölő igék. (Tisztázandó a különböző igekötőknek ebben az akcióminőségben való részesedése.)

d. *Gyakorító (iteratív) igék*

Jelentés: az ige által jelölt folyamat, cselekvés vagy történés többszöri megismétlődése.

Példák: *kóstolgat, ölelget, tapogat, nyalogat, nyomogat, csókolgat, emleget, kísérget, üzenget*

Jelt: a -gat/-get képző.

Alkalmazási köre:?

e. *Kicsinyítő (diminutív) igék*

Jelentés: az ige által jelölt folyamat, cselekvés vagy történés kisebb intenzitása.

Példák: *tanulgat, dolgozgat, eszeget, írogat, iszogat, borozgat, sétálgat, sütöget, szedeget, szemelget*

Jele: a *gat/-get* képző.

Alkalmazási köre:?

A gyakorító és a kicsinyítő akcióminőség egymástól való elhatárolása nem könnyű feladat. A tisztázandó kérdések közé tartozik a két akcióminőség alkalmazási körének meghatározása is.

A mai magyar nyelvben valószínűleg legalább ötféle grammatikai akcióminőséggel számolhatunk. Az akcióminőségek csekély száma és többnyire csak részleges termékenysége miatt a magyarban a szláv nyelvektől eltérően az akcióminőség képzése nem játszik alapvetően fontos szerepet a grammatikában.

A felsorolásból az is látható, hogy az akcióminőség és az aspektus között van kapcsolat, de a két kategória közötti összefüggés nem egy-egy értelmű. A kezdő és a mozzanatos igék pillanatnyi időszerkezetű aspektust fejeznek ki és a terminatív—rezultatív igékkel együtt a perfektív igékhez tartoznak. A gyakorító igék az ismétléses típusba tartoznak az aspektus szempontjából. A fent felsorolt példák mind folyamatos igék, legtöbbjüknek van azonban befejezett párja is: *megölelget, megtapogat, megnyomogat, megcsókolgat, megemleget*. A kicsinyítő igék egyszeri folyamatot fejeznek ki, tehát az alapige aspektusán nem változtatnak.

A visszaható, műveltető, szenvedő igeképzők visszaható, műveltető, szenvedő igéket képeznek és megváltoztatják az alapige vonzatkeretét. Cselekvő ige: *vki ír vmit*; visszaható ige: *vmi íródik*; szenvedő ige: *vmi íratik vki által*; műveltető ige: *vki írat vkivel vmit*. Az alapige akcióminősége nem változik, az egyes igék közti szemantikai különbségek a vonzatkeretek különbözőségéből adódnak. A cselekvő, műveltető, visszaható, szenvedő igék különböző igeosztályokba tartoznak (különböző igefajták), tárgyalásuk nem tartozik az akcióminőség körébe.

A grammatikában jelen lévő, az akcióminőség-képzésben részt vevő akcióminőségeken kívül beszélhetünk *lexikalizáit akcióminőségek* ről is. A lexikalizáit akcióminőségek teljesítik az akcióminőségekre vonatkozó (a)–(c) kritériumokat, de már nem termékenyek, tehát a képzett igét is a lexikonban kell feltüntetni. Ilyen lexikalizáit akcióminőségre példa lehet a *meg-* igekötő esetén a cselekvés, történés intenzitását kifejező akcióminőség (*megszenved, meggyötör, megdolgoz*), valamint a cselekvés, történés folytatását, tartósságát jelölő duratív akcióminőség (*megáll vmi vmiben, megül vki/vmi vhol, megreked, megtart*). A *-gat/-get* képzőhöz kapcsolódó akcióminőségek közül pedig ide sorolható a próbálgatás momentumát tartalmazó akcióminőség (*feszeget, ébresztget*) és a többirányú mozgást kifejező akcióminőség (pl. *tologat, hengerget*).

Két ige különbözhet tehát egymástól aspektusban, akcióminőségben és az igefajta szempontjából.

Két ige (igei szerkezet, mondat) *aspektusban különbözik egymástól,* ha különböző a belső időszerkezetük.

Két ige közti *különbség akcióminőségbeli*, ha az egyik a másikból termékeny képzővel keletkezett (grammatikai akcióminőség), vagy ha az egyik ige a másiktól egy ma már nem termékeny képzés révén jött létre (lexikai akcióminőség), a két ige vonzatkerete azonos, és a képzett ige az alapige jelentésétől a folyamat, cselekvés módjában különbözik.

Az alapige és a belőle képzett ige két *különböző igefajtát* képvisel, ha a két ige csupán a vonzatkeret szempontjából különbözik egymástól.

Az igefajtának sem az akcióminőség, sem pedig az aspektus szempontjából nincs jelentősége. Az akcióminőség és az igefajta morfoszemantikai (a szóképzéshez kötött jelentéstani) kategóriák, az aspektus mondatszemantikai kategória, amely szótani, szóképzéstani, az igés szerkezetek és az egész mondat szintjén egyaránt vizsgálható.

A következőkben sorra vesszük a magyar nyelvre jellemző aspektuális kategóriákat, és részletesebben megvizsgáljuk tulajdonságaikat.

4. A folyamatos–befejezett aspektuspár

4.1. A folyamatos és a befejezett aspektus néhány tulajdonsága

A kétféle időhatározóval való összeférhetőséget azért használtuk a folyamatosság és a befejezettség elkülönítésére, hogy rámutathassunk arra, hogy a két aspektuális kategória két különböző időszerkezetet rejt magában. A két aspektuális kategória azonban egyéb tulajdonságok alapján is elhatárolható egymástól.

4.1.1. Egymásutániság — egyidejűség

A befejezett igei szerkezetek önmagukban, az egymásutániságra utaló határozók nélkül is kifejezhetnek egymásutániságot (elő- vagy utóidejűséget), a folyamatos igés szerkezetek erre képtelenek. Két folyamatos igés szerkezet kizárólag teljes vagy részleges egyidejűséget fejezhet ki. Például

(42) **a. Leült és megvacsorázott.**
b. Nézte a tévét és kézimunkázott.

A (42a) mondat kézenfekvő értelmezése a következő: leült és aztán megvacsorázott.
A (42b) mondaté pedig: nézte a tévét és közben kézimunkázott. Fontos azonban rámutatnunk arra, hogy az említett tulajdonság csak lehetőséget jelent, nem pedig szükségszerűséget. Vagyis két, egymás után álló befejezett igés szerkezet nem föltétlenül jelent egymásutániságot, sokszor kifejezhet egyidejűséget is, mint például a következő példában is:

(43) **Mindenki azonnal munkához látott. Mari kitakarította a szobát, Kati megterített, Jutka megfőzte az ebédet.**

Két folyamatos igés szerkezet azonban semmilyen körülmények között nem jelölhet egymásutániságot. Kivételt csak az olyan igepárok képeznek, mint *ad-vesz, jönmegy, eszik-iszik, szánt-vet,* amelyek egymásutániságot vagy váltakozást fejeznek ki.

4.1.2. Ismételhetőség

Folyamatos igei szerkezeteknél a cselekvés folytatása bizonyos igék esetében megnevezhető ugyanazzal vagy rokon értelmű szóval, a befejezett igés szerkezeteknél ez nem lehetséges.

(44) **a. Ment, ment, mendegélt.**
b. Nézte, bámulta, sehogy sem értette.

(45) **a. *A levelet megírta, megírta, megírta.**
b. *A labda elgurult, elgurult, elgurult.

Az ismétlés (44) a.–b.-ben a folyamatosságot hangsúlyozza. A (45a–b) agrammatikusságát avval a körülménnyel hozhatjuk kapcsolatba, hogy a befejezett történések nem folytathatók.

A befejezett szemlélet is megenged ismétlést, de ebben az esetben az igekötőt kell megismételnünk: *meg-megállt, fel-felnézett, le-leesett*, ilyenkor azonban nem ugyanannak a cselekvésnek a folytatásáról van szó, hanem egy lezárt eredmény, a megállás, a felnézés, a leesés többszöri megismétléséről.

4.1.3. Mellérendelés kétféle implikációval

A folyamatos és a befejezett igés szerkezeteket tartalmazó mondatok mellérendelés esetén különböző implikációval járnak. A folyamatos igés szerkezet lehetővé teszi az „egy esemény" értelmezést, a befejezett igés szerkezet szükségszerűen két eseményt implikál az alábbi mondatokban:

(46) a. **A gép szombaton is, meg vasárnap is dolgozott.**
b. **A gép kinyomtatta a szöveget szombaton is, meg vasárnap is.**

A (46a) mondat értelmezhető úgy, hogy a gép szakadatlanul dolgozott szombaton is, meg vasárnap is, a két napon tehát ugyanarról a cselekvésről, folyamatról van szó. A (46b) mondat ezzel szemben két eseményről számol be: az egyik szombaton, a másik vasárnap történt.

Ez a tulajdonság is a folyamatosság, illetve befejezettség lényegéből következik. A folyamatos cselekvések tetszés szerint folytathatók, a befejezettek a befejezéssel elértek végpontjukhoz, utána csak valami új kezdődhet. Fenti példánkhoz visszatérve: a szöveg kinyomtatása szombaton befejeződött, a vasárnapi kinyomtatás még akkor is új eseménynek számít, ha ugyanarról a szövegről van szó.

4.1.4. Az „egyre csak" és a „javában" használata

A befejezett aspektusú mondatok időszerkezetével, a rájuk jellemző oszthatatlan időintervallummal függ össze, hogy nem tűrik meg az *egyre csak* és a *javában* szavak betoldását.

(47) a. ***Javában/egyre csak megfázott.**
b. ***A kő javában/egyre csak megmozdult.**
c. ***Javában/egyre csak megírta a leckéjét.**

Ezzel szemben a folyamatos aspektusú mondatok általában összeférnek az *egyre csak* és *javában* szavakkal.

(48) a. **Egyre csak/javában havazott.**
b. **Egyre csak/javában írta a leckéjét.**

E két szó azonban csak folyamatokkal kapcsolatban használható, állapotot jelentő (statikus) igék társaságában általában nem szerepelhet.

(49) a. *Egyre csak/javában beteg volt.
b. *Egyre csak/javában látta a lányt.

Az *egyre csak* előfordulhat megismételt állítmánnyal is:

(50) Egyre csak beszélt és beszélt.

Az *egyre csak* a cselekvés, történés időbeli kiterjedésére helyezi a hangsúlyt, a *javában* ezzel szemben inkább a cselekvés, történés folyamatban levését emeli ki. Érthető, hogy nem ritkán éppen progresszív aspektusú mondatokban találkozhatunk vele.

(51) a. Javában írta a leckéjét, amikor...
b. Már javában sikálta a fürdőszobában a kádat, amikor...

4.1.5. A „még" és a „még mindig"

A folyamatos és a befejezett aspektusú mondatok egybevetéséből megtudhatjuk, hogy kétféle *még* van: van egy „perfektív" és egy „imperfektív" *még*:

(52) a. Négykor Mari még játszott.
b. Négykor Mari még elolvasta az újságot.

Az (52a) mondatban arról van szó, hogy a kérdéses tevékenység (az, hogy Mari játszott) négykor még tartott (és valószínűleg négykor nem is maradt abba). Ezzel szemben az (52b)-ben a korábbi eseményekhez még egy újabb esemény járul, ti. az, hogy Mari elolvasta az újságot. Az imperfektív *még* tehát azt fejezi ki, hogy a szóban forgó időpontban a tevékenység, amely korábban kezdődött, még tartott. A perfektív *még* arra utal, hogy az eddigi eseményeken túl még egy eseménnyel kell számolnunk.

A *még mindig* időhatározóval együtt csak folyamatos aspektusú mondatokban jelenhet meg, mivel arra utal, hogy a kérdéses tevékenység még mindig tart. A perfektív aspektus oszthatatlan időszerkezete miatt ilyen állítások befejezett aspektusú mondatok segítségével nem tehetők.

(53) a. Éjfélkor még mindig dolgozott.
b. *Éjfélkor még mindig elolvasta az újságot.

Ha a *mindig* 'minden alkalommal' jelentésben szerepel, természetesen befejezett aspektusú mondatban is állhat. Vö. *Még mindig elhozta neki a pénzt = Még minden alkalommal elhozta neki a pénzt*. A *mindig* ebben az esetben nem fejez ki tartósságot.

4.1.6. A „már" és a „már nem"

A *még* szóhoz hasonlóan a *már* szónak is van egy „imperfektív" és egy „perfektív" használata.

(54) a. Amikor megérkeztünk, Pisti már dolgozott.
b. Amikor megérkeztünk, Pisti már elolvasta az újságot.

(54a)-ban a *már* arra utal, hogy a kérdéses tevékenység már elkezdődött, (54b)-ben pedig arra, hogy már befejeződött akkor, amikor a másik esemény, ti. megérkezésünk bekövetkezett.

A *már nem* a *még mindig* negatív párja, érthető tehát, hogy a befejezett aspektusú időhatározót vagy időhatározói mellékmondatot is tartalmazó mondatokat agrammatikussá teszi.

(55) a. Amikor megérkeztünk, Pisti már nem dolgozott.
b. *Amikor megérkeztünk, Pisti már nem olvasta el az újságot.

Az (55b) mondat nem értelmezhető úgy, hogy a főmondatbeli esemény előidejű az időhatározói mellékmondatban leírt eseményhez képest vagy egyidejű vele.

Itt is fontos megjegyeznünk, hogy fenti megállapításunk csak akkor érvényes, ha a *már nem*-et a *még mindig* tagadásaként értelmezzük, vagyis ha arra utal, hogy egy korábban elkezdődött cselekvés, történés már nem folytatódik. A *Már nem bocsátott meg neki* esetében nem erről van szó.

4.1.7. Az időmódosítók

Az aspektus fogalmának bevezetésénél már említettük a *három nap alatt* és a *három napig* időhatározók különböző viselkedését. Azt mondtuk, hogy bár mindkét időhatározó időtartamot jelöl, az előbbi azt az időtartamot adja meg, ami a cselekvés vagy történés befejeződésének határát is jelzi, az utóbbi viszont nem utal a cselekvés vagy történés befejeződésére. Egyik időhatározó sem a mondat külső időszerkezetét határozza meg, hanem annak csak az eseményidejére vonatkozik. *Az eseményidőre vonatkozó időhatározókat időmódosítóknak nevezzük*. A befejezettségre utaló időmódosítókat *határpontos időmódosítóknak*, a folyamatosságra vonatkozóakat pedig *határpont nélküli időmódosítóknak* hívhatjuk. Határpontos időmódosító az *alatt* és *belül* névutós időhatározó, nem határpontos az *át* névutós időhatározó, valamint az olyan tartósságot kifejező időhatározó, mint *egy ideig, sokáig, egész nap*. Tekintettel arra, hogy az *alatt* és *belül* névutós időhatározók duratívak, általában nem használhatók pillanatnyiságot kifejező mondatokban. Az általgyas szerkezettel képzett duratív-per-fektív aspektusú mondatok sem tűrik meg ezeket az időmódosítókat: **Két óra alatt sétáltunk egyet*. Helyes azonban *A rendelkezésünkre álló idő alatt sétáltunk egyet* mondat. Arra kell tehát következtetnünk, hogy a határpontos időmódosítóval való összeférhetőség ugyan biztos jele a perfektivitásnak, ennek fordítottja azonban nem áll: a határpontos időmódosítóval való összeférhetetlenség még nem jelenti azt, hogy mondatunk föltétlenül imperfektív aspektusú lenne. Pillanatnyiságot fejez ki az *egy pillanatra* időmódosító. Végül a gyakoriságnak is megvannak a maga időmódosítói: *gyakran, többször, minden nap, vasárnaponként*.

Az időhatározói kötőszók is lehetnek időmódosítók. A *miután* például általában perfektív időszerkezetet kíván:

(56) a. Miután hazaértünk, leültünk vacsorázni.
b. Miután fáradtak voltunk, lefeküdtünk.

Imperfektív időszerkezet esetén, mint ahogy azt az (56b) mondat tanúsítja, a *miután* kötőszóval bevezetett mondat okhatározói értelmű. Ilyenkor a *miután* helyett inkább a *mivel* kötőszót használjuk. A *miközben* általában imperfektív időszerkezettel áll:

(57) a. Miközben ott ült a padon, Pista lefényképezte.
b. *Miközben ott megírta a leckéjét, Pista lefényképezte.

A *valahányszor* ismétlődést fejez ki:

(58) a. Valahányszor bejött, mindig megijedtem.
b. Valahányszor énekeltünk, mindig ideges lett.

Az ismétlődés viszont (58a–b) tanúsága szerint lehet perfektív is, meg imperfektív is.

4.2. A folyamatosság és a befejezettség kifejezésének grammatikai eszközei

4.2.1. Az igekötők

4.2.1.1. Az igekötők funkciói

A magyarban az igekötőnek három különböző funkciója van: (a) a perfektiválás (aspektusképzés), (b) akcióminőség-képzés és (c) szóképzés. Igekötős igéink túlnyomó többsége befejezett szemléletű, és az alapigétől csak ritka esetben különböznek kizárólag az aspektusban. Az igekötős igék többnyire akcióminőségben vagy egyéb szintaktikai-szemantikai szempontból is eltérnek az alapigétől.

Nem perfektivál az igekötő, amikor duratív akcióminőséget vezet be (l. alább): *elábrándozik, elbámészkodik, elbetegeskedik, eljátszadozik, eltöpreng*, bár ezek az igék is oszthatatlan időszerkezettel rendelkeznek (l. alább). Statikus igéknél, amikor az igekötőnek szóképző (és nem akcióminőségképző, — a statikus igék tisztán perfektiváló igekötővel természetesen nem szerepelhetnek) funkciója van, az igekötős ige általában szintén nem perfektív: *van — megvan* (amennyiben állapotra és nem egy állapot beálltára utal), *ért — megért, bír — elbír, tart — megtart, érez — átérez*.

Az igekötőnek egyetlen funkciója a perfektiválás, ha az alapige és az igekötőtlen ige között kizárólag aspektusbeli a különbség.

A *meg* igekötős igék közül az alapigétől csak a perfektivitásban különbözik például a *megszánt, megfőz, megetet, megmosdik, megmér, megárad, meglocsol, megfej, megfullad, megnyílik*.

Példák:

(59) a. Főzök és hallgatom a rádiót.
b. Megfőzök és azután elmegyek.

(60) a. Etetem az állatokat.
b. Megetetem az állatokat.

A *főz* és a *megfőz* (tárgy nélkül!), valamint az *etet* és a *megetet* között nincs akcióminőségbeli különbség, de az aspektuson kívül nincs közöttük más jelentésbeli különbség sem, s a vonzatkeretük is azonos. A *főz — megfőz, etet — megetet* tiszta aspektuális párok.

A *meg-* igekötőn kívül más igekötők is előfordulnak tisztán perfektiváló funkcióban (tárgyas igék esetén részben a tárgy jelenlététől, illetőleg a tárgy fajtájától függően). Így az *el-* (*elolvad, elromlik, elénekel, elkészít, elintéz, elszív*), a *ki-* (*kihangsúlyoz, kialakul, kipödör, kitakarít*), *be-* (*beesteledik, besötétedik, begyakorol*), *fel-* (*feldarabol, felfal, felforral, felszabadul, felszánt, felsorol*), *le-* (*lekaszál, ledarál, leigazoltat, leszerződik*) is.

Néhány *el-* igekötős igéről azt szokták mondani, hogy folyamatos jelentésűek: *eláll, elálldogál, elborozgat, elácsorog, elábrándozik, elbámészkodik, eltöpreng*.

Ezek az igék azonban nem tesznek eleget a folyamatosság alapvető tulajdonságának: abból, hogy valaki egy időintervallumban elbámészkodott, nem következik, hogy ez áll ennek az időintervallumnak legtöbb osztatára. De ezek az igék nem tesznek eleget a folyamatosság egyéb követelményeinek sem.

(61) a. *Javában elbámészkodott.
b. ?Egyre csak elbámészkodott.
c. *Éjfélkor még mindig elbámészkodott.
d. ?Éjfélkor már nem bámészkodott el.

Igéink az időmódosítókkal kapcsolatban is némileg rendhagyóan viselkednek:

(62) a. ?Egész este elborozgattak.
b. Egy ideig/egy darabig elborozgattak.
c. Órákon át elálldogált.
d. Órákon át eltöprengett.
e. Ezen idő alatt eltöprengett.

A (61a–d) tulajdonságokból arra kell következtetnünk (meg abból, hogy nem teljesül a felsorolt igéknél a folyamatosság meghatározó tulajdonsága), hogy ezek az igék is oszthatatlan időintervallumúak. úgy tűnik tehát, hogy a szóban forgó duratív akcióminőségű igék átmeneti kategóriát képviselnek az imperfektív és a perfektív igék között. A perfektív igékkel közös tulajdonságuk az oszthatatlan időintervallum. A (62a–d) tanúsága szerint viszont általában összeférnek a határpont nélküli duratív időmódosítókkal, s egy-egy esetben megengedik a határpontos duratív időmódosítót is (vö. (62e)-vel).

A *meg-* igekötővel kapcsolatban már korábban szóltunk az ingresszív, mozzanatos és terminatív—rezultatív akcióminőségről. Álljon itt most még néhány példa az *el-* igekötő segítségével történő akcióminőség-képzésre. Az *el-* igekötő is felhasználható ingresszív (*elmosolyodik, elszomorodik,*

elkábul) és mozzanatos—kezdő (*eldördül, elcsattan, eldurran, elpattan)* akcióminőség képzésére. Ezenkívül az *el-* igekötő kifejezheti a cselekvés túlzott mértékét (*elfőz, elsóz*), a cselekvés tartósságát (*elhever, eljátszadozik, eltöpreng*) vagy rosszul végzett cselekvést (*elmér, elír, el szab*). Nem világos azonban, hogy ezek a képzések mennyire termékenyek. Egyértelműen termékenynek valószínűleg csak a cselekvés tartósságát kifejező akcióminőség tekinthető.

Szóképző funkcióról akkor beszélünk, ha az igekötő (a) megváltoztatja az alapige szintaktikai tulajdonságait, és/vagy (b) az akcióminőség körébe nem tartozó jelentéselemet vezet be, vagy (c) amikor más szófajú szóból képez igét. Lássunk mindegyik esetre néhány példát!

Az igekötő a vonzatkeretet változtatja meg: *vki ajándékoz vmit vkinek — megajándékoz vkit vmivel, rak vmit vmire — megrak vmit vmivel, ken vmit vmire — beken vmit vmivel, dörzsöl vmit — bedörzsöl vmit vmivel, dönt vmiben — eldönt vmit* stb. Az akcióminőség körébe nem tartozó jelentést vezet be az *el-* igekötő akkor, amikor mozgást jelentő igékhez kapcsolva eltávolodást jelent: *elballag, eldöcög, eliszkol, elmenekül, elrohan, elutazik*. De szóképző funkcióval van dolgunk abban az esetben is, amikor az *el-* igekötő azt fejezi ki, hogy a cselekvés alanya vagy tárgya a „nem láthatóság körébe" kerül: *elad, elcsen, eldug, elkölt, elrejt, eltemet, elvesz*. Végül szóképzésről van szó azokban az esetekben, amikor az alapszó nem ige: ilyenkor természetesen igeképzőre is szükség van: *megsántul(*sántul), megbékül (*békül), megszabadít (*szabadít), megnémít-megnémul(*némít, *némul), megvendégel (*vendégel)*.

A szóképző funkció általában nem választható el a perfektiváló funkciótól; független viszont az akcióminőség-képzéstől.

4.2.1.2. Befejezett szemléletű igekötő néküli igék

A befejezett szemlélet nem kapcsolódik föltétlenül az igekötőhöz. Van néhány olyan igekötő nélküli igénk is, amely befejezett szemléletű. Ilyen a *győz, dob, kap, találkozik, talál, nyer, születik, veszít*.

(63) a. Egy pillanat alatt győzött.
b. A cikk egy óra alatt született.
c. Egy perc alatt veszített.

Az igazság kedvéért meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek az igék is bizonyos szintaktikai környezetet tételeznek fel, velük együtt határozzák meg az aspektust. *A győz, dob* és *kap* például specifikus alanyt kíván, a *dob* szerepelhet létesítő szerkezetben(a tárgy által jelölt dolog a cselekvés révén válik hozzáférhetővé): *Dobott neki kenyeret*, a *győz* nem. *A győz* a *le-* igekötő segítségével tehető tárgyassá: *legyőzi az ellenséget*, szemben az agrammatikus **győzi az ellenséget* szerkezettel. A *születik* általában nem specifikus alanyt kíván: *Kálócfapusztán is születhetett valaki, Laciéknak gyermeke született*, de *Megszületett az első unokám*. (Vö. azonban *Amikor az első unokám született…*; *Ugyanebben az évben született Napóleon*.) *A kap*, amennyiben a mondatban nincs kitöltött fókusz, általában specifikus alannyal és nem specifikus tárggyal áll: *A fiam kapott egy autót*, de: *A fiam megkapta az autót, Valaki már biztosan megkapta az autót*.

A szintaktikai környezet azonban nemcsak a lexikálisan perfektívnek tekinthető igéknél játszik szerepet. Az ige aspektuális értéke és vonzatkerete között más esetben is szoros kapcsolat tapasztalható.

Az igekötő nélküli *győz, dob, veszít* stb. és igekötős párjaik közt is van szintaktikai-szemantikai különbség. Mondható az *Egész nap győzött/veszített*, de nem mondható az **Egész nap elveszítette a játszmát*. Előbbi esetben természetesen több és nem egy eseményről van szó.

4.2.1.3. Aspektuálisan kétértelmű igék

Több olyan igénk is van, amely egyidejűleg folyamatos és befejezett aspektusú. Ilyen kettős szemléletűek például *-ít* képzős igeink közül a fosztóképzős melléknévből képzettek: *érzéstelenít, portalanít, lomtalanít, szunyogtalanít, zsírtalanít*. A szemléleti homonímia avval bizonyítható, hogy ezek az igék a határpontos és a határpont nélküli időmódosítókkal egyaránt összeférnek.

(64) a. Egész nap lomtalanítottak.
b. Az utcát egy hét alatt lomtalanították.

Számos idegen eredetű ige is homonim szemléletét tekintve: *telefonál, dezorganizál, galvanizál, germanizál, kolonizál, modernizál, misztifikál, szinkronizál*.

A szemléleti homonímiát általában a mondat szerkezete (a mondat összetevői) már egyértelműsítik. Az egyértelműsítésnél fontos szerepet játszanak az időmódosítók, mint ahogy ez már a (64a–b) példákból kiderült. De az egyértelműsítéshez hozzájárulhatnak az aspektust befolyásoló egyéb tényezők is (igeidő, tárgy, alany, határozók), amelyeknek a részletes tárgyalására még visszatérünk. Ezt tanúsítják a következő példák:

(65) a. A főnővér érzéstelenít.
b. A sebet már érzéstelenítették.

(66) a. Még mindig telefonál.
b. Már telefonált Évának.

A (65a) és (66a) mondatok folyamatos, a (65b) és (66b) mondatok befejezett szemléletűek.

4.2.1.4. Az igekötő szórendi helye

Eddigi példáinkban az igekötő az ige előtti helyzetben szerepelt. Az ilyen helyzetű igekötőről azt mondjuk, hogy egyik alapfunkciója a perfektiválás. Hátravetett igekötő esetén azonban az igekötő szerepe nem föltétlenül a perfektiválás. Pontosabban három esetet kell megkülönböztetnünk: (a) a mondatban van kontrasztív fókusz és az igekötő ezért kerül az ige mögé, (b) a mondatban nincs kontrasztív fókusz, és mind az ige, mind pedig az utána álló igekötő hangsúlyos, (c) a mondatban nincs kontrasztív fókusz, az ige hangsúlyos, az igekötő viszont hangsúlytalan. A három esetet a (67a–c) mondatok példázzák.

(67) a. ''Pisti mászott fel a fára.
b. 'Pisti 'mászott 'fel a 'fára.
c. 'Pisti ''mászott fel a fára.

A (67a) mondatban *Pisti* szerepel a fókuszban, a fókusz után általában a mondat egyik eleme sem lehet már hangsúlyos. A (67b)-ben a mondat minden hangsúlyozható eleme egyformán hangsúlyos. Végül a (67c) mondatban az ige kötelezően hangsúlyos (hangsúlya talán valamivel erősebb is az alanyénál), s az ige után szintén nem szerepelhet hangsúlyos elem. Mondataink természetesen hanglejtésben is különböznek egymástól.

Vajon a (67a–c) mondatok milyen aspektuális értékűek? Első látásra a (67a) mondat perfektív aspektusúnak látszik. Ha azonban mondatunkat gondosabban vesszük szemügyre, kitűnik, hogy az progresszív aspektusú is lehet. A (67a) típusú korrekciós mondatok ugyanis kontextus nélkül nem teljesek. A progresszív aspektusú mondatok, mint ahogy azt az alábbiakban részletesen látni fogjuk, önmagukban szintén nem teljesek. Mármost a (67a) típusú mondatok kétféleképpen egészíthetők ki:

(68) a. ''Pisti mászott fel a fára öt perc alatt, és nem Jancsi.
b. ''Pisti mászott fel éppen a fára, amikor becsöngettem, és nem Jancsi.

Így kiegészítve a (67a) mondata (68a)-ban már egyértelműen perfektív, (68b)-ben viszont egyértelműen progresszív aspektusú. A korrekciós fókuszt tartalmazó mondatok tehát általában kétféle aspektuális értelmezést engednek meg, ami azzal hozható összefüggésbe, hogy a fókusz következtében megszűnnek az aspektuális szembenállást jelző szintaktikai-fonológiai eszközök: az igekötő kötelezően az ige mögé kerül, s az ige és az igekötő kötelezően hangsúlytalan. Az aspektuális különbség tehát szintaktikailag neutralizálódik.

A (67b) típusú mondatok egyértelműen progresszív aspektusúak, a (67c) típusúak pedig ‘egzisztenciális’ olvasatúak: ‘előfordult már, hogy Pisti felmászott a fára’.

Mivel az igekötős igék általában nem vonatkozhatnak jelen idejű cselekvésekre, történésekre, továbbá jövő idejű mondatnál a progresszív aspektus megköveteli a *majd* határozószó kitételét, a következő mondatok csak progresszív olvasatúak lehetnek:

(69) a. ''Pisti szedi össze ott a holmiját, nem pedig Jancsi.
b. ''Éva jön le ott a lépcsőn, nem pedig Kati.

Jövő idejű cselekvésnél, történésnél sincs kétértelműség:

(70) a. ''Pisti mászik fel a fára, nem pedig Jancsi.
b. ''Pisti mászik majd fel a fára, miközben harangoznak, nem pedig Jancsi.

A (70a) befejezett, (70b) pedig progresszív szemléletű. A megadott ‘kontextusok’ szükséges tartozékai a teljes értékű megnyilatkozásnak.

Amennyiben a fókuszban időhatározó szerepel, a hátravetett igekötős igés szerkezet, úgy tűnik, nem engedi meg a progresszív olvasatot:

(71) a. ***Jancsi ''tegnap vitte vissza az üvegeket, amikor találkoztam vele, nem pedig ma.**
b. ***Éva ''este ment haza Pistával, amikor a baleset történt, nem pedig délben.**

Ezeknek a mondatoknak a kétes vagy helytelen volta azzal függhet össze, hogy a fókusz mindig kirekesztő értelmű: tegnap és nem máskor, este és nem máskor. Ugyanakkor azonban az időhatározói mellékmondat is időpontot határoz meg, és ez még akkor is lehetetlennek tűnik, amikor ez az időpont a fókuszban megadott időtartománynak része.

Egyes határozószók kötelezően fókuszba kerülnek. Az ilyen határozókat tartalmazó mondatok a fókusz ellenére nem korrekciós jellegűek, a fókusz nem kontrasztív. A (72a–c) mondatok teljes értékű megnyilatkozások:

(72) a. **Pisti ''ritkán ment haza későn.**
b. **Jancsi ''nehezen mászott fel a fára.**
c. **Ez az ember ''jogtalanul szedte össze a pénzt.**

Ezek a mondatok befejezett szemléletűek és kontextussal sem tehetők progresszívvá. A (72a) esetében még hivatkozhatunk szemantikai okokra (a *ritkán* határozószó kizárja az ‘éppen végbemenő cselekvés, történés’ értelmezést), a másik két esetben azonban ez az út nem járható.

Az előbbi esettel rokon az igekötő szerepe, ha az az ige előtt áll. Ha a mondat nem korrekciós, akkor egyértelműen a mondat befejezettségét jelzi. Korrekciós mondatoknál azonban a kontextustól függően mindkét aspektuális értelmezés lehetséges. Vö.:

(73) a. **János nem ''felment a lépcsőn öt perc alatt, hanem ''lement.**
b. **János nem ''felment a lépcsőn, hanem ''lement, amikor a tolvaj kisurrant a lakásból.**

Ezeknek a megfigyeléseknek az alapján megkockáztathatjuk azt az általánosítást, hogy fókuszos mondat általában csak abban az esetben enged meg kétféle aspektuális értelmezést, ha azt múlt idejű korrekciós mondatként használjuk.

A kiegészítendő kérdések viselkedésének figyelembevétele azonban szükségessé teszi, hogy a fenti általánosítást némileg módosítsuk. Tekintsük a következő két kérdő mondatot:

(74) a. **Kit kísért haza?**
b. **Hol szedte össze a holmiját?**

A kérdőszók a fókuszban állnak, és mondataink teljes közlésként csak befejezett szemléletű mondatokként értelmezhetők. Amint azonban ezeket a kérdő mondatokat időhatározói mellékmondattal egészítjük ki, progresszív aspektusúvá válnak:

(75) a. Kit kísért haza, amikor találkoztatok?
b. Hol szedte össze a holmiját, amikor rátaláltatok?

Úgy tűnik tehát, hogy az aspektuális értelmezés szempontjából a döntő különbség nem abban rejlik, hogy a fókuszos mondat korrekciós-e vagy sem, hanem abban, hogy a fókusz lexikailag vagy szintaktikailag meghatározott-e.

Az igekötőtlen igéknél a fókusz kitöltése általában nem változtat a lexikálisan adott aspektuális értéken; neutralizációról nem lehet szó, hiszen a mondatoknak csak egy aspektuális értéke lehet.

(76) a. ''Jancsi győzött a csatában.
b. ''Éva kapott levelet.

(77) a. ''Jancsi játszott az udvaron.
b. ''Éva dolgozott a konyhában.

A fókusz ellenére a (76a–b) mondatok perfektív, a (77a–b) mondatok ezzel szemben imperfektív szemléletűek.

A tisztán perfektiváló vagy a perfektiváló, de egyúttal akcióminőséget hordozó igekötő sem vezethet neutralizációhoz, hiszen csak befejezett aspektusú szerkezetben szerepelhet:

(78) a. A ''füvet kaszálta le Jancsi.
b. A ''vizet forralták fel.
c. Az iszap a ''konyhát lepte el.
d. A ''barátja vérzett el.

4.2.2. A tárgy szerepe az aspektus meghatározásánál

Az igekötőn kívül a mondat különféle összetevői is hozzájárulhatnak az aspektus meghatározásához. Ezek közül kétségtelenül a tárgy szerepe a legfontosabb. A tárgy szerepének tisztázásához mindenekelőtt azt kell megvizsgálnunk, hogy van-e az aspektus szempontjából különbség a határozott, határozatlan és névelőtlen tárgy között.

(79) a. 'Levelet írt.
b. 'Írt egy 'levelet.
c. 'Írta a 'levelet.

Könnyen belátható, hogy a (79a–c) mondatok mindegyike összeférhető határpont nélküli (folyamatos) időmódosítóval.

(80) a. Egész délután 'levelet írt.
b. Egész délután 'írt egy 'levelet.
c. Egész délután 'írta a 'levelet.

Ez azt bizonyítja, hogy a (79a–c) mondatok folyamatos szemléletűek. Ugyanakkor az (80a–c) mondatok közül a b. és a c. mondat az *egy óra alatt* határpontos időmódosítót is megengedi:

(81) a. *Egy óra alatt 'levelet írt.
b. Egy óra alatt írt egy 'levelet.
c. Egy óra alatt 'írta (ezt) a 'levelet.

Ebből tehát az következik, hogy az *írt egy levelet* és *írta a levelet* szerkezetek aspektuálisan kétértékűek. A két szerkezet kétértelműsége között azonban van némi különbség: amíg ugyanis az *Írt egy levelet* a *Mit csinált tegnap?* mondatra elhangzott válaszként is aspektuálisan kétértelmű, az ugyanerre a kérdésre válaszként elhangzó *Írta a levelet* csak folyamatos aspektusú mondatként értelmezhető. Határpontos időmódosító nélkül az *Írta a levelet* mondat mindig folyamatos aspektusú, szemben az *Írt egy levelet* mondattal, amely folyamatos is lehet, meg befejezett is. Jegyezzük meg azt is, hogy az *Írta a levelet* csak múlt időben társulhat határpontos időmódosítóval, az **Egy óra alatt írja a levelet* mondat helytelen. A határozott névelős eredménytárgynak ezt a furcsa viselkedését nem tudjuk megmagyarázni. Mindenesetre úgy tűnik, hogy igazi aspektuális kétértelműség csak határozatlan névelős tárgynál áll fenn. Ha a névelőtlen tárgy megelőzi az igét, akkor a szerkezet csak folyamatos aspektusú lehet.

A (79a–c) mondatokban eredménytárgy szerepel. Mint tudjuk, eredménytárgyról akkor beszélünk, amikor a tárgyban megnevezett dolog a cselekvés tartama alatt, a cselekvés eredményeként jön létre. A következő mondatokban iránytárgyat találunk:

(82) a. 'Újságot olvasott.
b. 'Olvasott egy 'újságot.
c. 'Olvasta az 'újságot.

Iránytárgyról akkor van szó, ha a tárgyban megnevezett dolog már a cselekvés megindulása előtt is megvan és a cselekvéstől függetlenül létezik. Iránytárgy esetén a cselekvés csupán 'ráirányul' valamely tőle független dologra.

Az időmódosítókkal való összeférhetőség vizsgálata azt mutatja, hogy mindhárom mondat egyértelműen folyamatos szemléletű.

(83) a. Egész nap 'újságot olvasott.
b. Egész nap 'olvasott egy 'újságot.
c. Egész nap 'olvasta az 'újságot.

(84) a. *Egy óra alatt 'újságot olvasott.
b. *Egy óra alatt 'olvasott egy 'újságot.
c. *Egy óra alatt 'olvasta az 'újságot.

Megfigyeléseink szerint tehát az igekötő nélküli ige + határozott névelős tárgy szerkezet általában folyamatos, ami avval függhet össze, hogy ebben az esetben a legegyértelműbb az imperfektív — perfektív szembenállás: *írtam a levelet — megírtam a levelet*. Névelőtlen tárgy nem állhat igekötős

(perfektív) ige mellett: *levelet írtam — *levelet megírtam/levelet írtam meg/megírtam levelet*. A határozatlan névelős tárgy esetében pedig a szembenállást az teszi gyakran bizonytalanná, hogy az igekötőtlen ige + határozatlan névelős tárgy szerkezet már önmagában is lehet perfektív: *írtam egy levelet = megírtam egy levelet*. Igazi szembenállás csak iránytárgy esetén lehetséges: *olvastam egy könyvet — elolvastam egy könyvet*.

Ha a (79a–c) mondatokban az ige és a tárgy sorrendjét megfordítjuk, névelőtlen tárgy esetén megváltozhat a mondat aspektusa:

(85) a. *Egész délután 'írt 'levelet (''írt levelet).
b. Egész délután egy 'levelet írt.
c. Egész délután a 'levelet írta.

Iránytárgy esetén sem grammatikus a hangsúlyos ige + névelőtlen tárgy sorrend határpont nélküli (folyamatos) időmódosítóval:

(86) *Egész délután 'olvasott újságot/''újságot.

Ez a sorrend tehát nem enged meg folyamatos értelmezést. Az egzisztenciális olvasat azonban eredmény- és iránytárgy esetén egyaránt lehetséges:

(87) a. ''Írt már levelet.
(Előfordult már, hogy írt levelet.)
b. ''Olvasott már újságot.
(Előfordult már, hogy újságot olvasott.)

Az *Írt levelet* hangsúlyos tárgy esetén befejezett aspektusú is lehet:

(88) Pisti 'írt 'levelet. (Ott van az asztalon.)

Hasonló különbségeket tapasztalhatunk a (81a–c) mondatokban:

(89) a. 'Ebédet főztem.
b. 'Főztem 'ebédet.
c. ''Főztem ebédet.
d. ''Főztem az 'ebédet.

A (89a) és a (89d) mondat folyamatos, a (89b) befejezett, a (89c) mondat pedig egzisztenciális olvasatú.

Eddigi megfigyeléseink a következő általánosításokat teszik lehetővé:

(90) a Határozott vagy határozatlan névelős eredménytárgy esetén az igés szerkezet általában aspektuálisan kétértelmű.

b Határozott vagy határozatlan névelős iránytárgy esetén az igés szerkezet folyamatos aspektusú.

c Névelőtlen eredménytárgy esetén a szórendtől és a hangsúlyozástól függően háromféle értelmezés lehetséges: hangsúlyos névelőtlen tárgy + hangsúlytalan ige esetén az igés szerkezet folyamatos aspektusú, hangsúlyos ige + hangsúlyos névelőtlen tárgy esetén az igés szerkezet befejezett aspektusú, végül hangsúlyos ige + hangsúlytalan névelőtlen tárgy esetén egzisztenciális olvasatot kapunk.

A fenti példákban szándékosan használtunk következetesen múlt időt. Jelen idejű igék esetén ugyanis a mondatok olvasata némileg módosul.

(91) a. Egy óra alatt ˈírok ˈlevelet.
b. Egy óra alatt ˈfőzök ˈebédet.

A (91a–b) mondatok természetesen éppúgy befejezettek, mint múlt idejű megfelelőik, a befejezett aspektus azonban modális jelentéssel párosul: ‘*Egy óra alatt képes vagyok megírni egy levelet ’*, *‘Egy óra alatt képes vagyok ebédet főzni’*.

Következő megfigyeléseink azt mutatják, hogy a (90) általánosításokat néhány megszorítással kell kiegészítenünk.

4.2.2.1. Az utótárgy

Némely esetben a tárgy ugyan szigorú értelemben nem a cselekvés révén jön létre, de mégis a cselekvés teszi hozzáférhetővé, használhatóvá, jelenlevővé. A tárgy által negnevezett dolog a cselekvés előtt is létezhetett. Az eredménytárgynak ezt a speciális fajtáját utótárgynak nevezzük. Az utótárgy az igék egy bizonyos osztályára jellemző: *hoz, szed, vesz, vásárol, mos* (pl. inget), *visz, tör* (pl. diót).

Az alábbi mondatokban ilyen tárgyat találunk:

(92) a. ˈHoztam ˈalmát.
b. ˈSzedtünk ˈszilvát.
c. ˈVásároltam ˈennivalót.

A (92a–c) mondatok is befejezett szemléletűek. Nem anyagnév esetén az utótárgy határozatlan névelőt kap:

(93) a. ˈHoztam egy ˈvendéget.
b. ˈVettem neked egy ˈautót.

A (93a) mondat progresszív aspektusúként is értelmezhető: *‘Éppen hoztam egy vendéget az állomásról, amikor…’*

Néha egy tipikusan iránytárgyként szereplő tárgy is utótárgyként jelenik meg, ehhez azonban kontextuális támaszra van szükség.

(94) a. 'Mostam magamnak egy 'autót és 'elrobogtam.

Példáinkban az utótárgy is hangsúlyos. Hangsúlytalan utótárgy esetén a (92a–c) mondatok egzisztenciális olvasatúvá válnak. Az utótárgyra vonatkozó szabályok tehát azonosak az eredménytárgyra vonatkozó szabályokkal.

4.2.2.2. Prototipikus tárgy

Vessük össze egymással a (95a–c) és (96a–c) mondatokat!

(95) a. 'Port törölt.
b. 'Virágot öntözött.
c. 'Járdát söpört.

(96) a. ?'Kormot törölt.
b. ?'Utat öntözött.
c. ?'Teraszt söpört.

A (95a–c) mondatokban az ige tárgya megszokott, tipikus, a (96a–c) mondatokban viszont kevésbé megszokott, atipikus tárgyat találunk. Általában a prototipikus tárgy szorosabb egységet alkot az igével, mint a nem prototipikus tárgy. Erről tanúskodnak az össszetételek is: van ugyanis *portörlés, virágöntözés, járdasöprés*, szokatlan viszont a *koromtörlés, útöntözés, teraszsöprés*. A (95a–c) és a (96a–c) mondatok folyamatos szemléletűek.

Fordítsuk most meg a tárgy és az ige sorrendjét!

(97) a. 'Törölt 'port.
b. 'Öntözött 'virágot.
c. 'Söpört 'járdát.

(98) a. ?'Törölt 'kormot.
b. ?'Öntözött 'utat.
c. ?'Söpört 'teraszt.

A (97a–c) mondatok befejezett szemléletűek, a cselekvésnek van eredménye: új állapot jött létre (a bútoron nincs por, a virágok kaptak vizet, a járda tiszta); a (98a–c) mondatok viszont kontextuális támasz nélkül nehezebben értelmezhetők. Egy olyan kontextusban azonban, ahol például „kormot törölni" gyakori tevékenység vagy talán még kötelesség is, a (98a) mondat is könnyen értelmezhető és a befejezett szemlélet nyilvánvalóvá válik.

Ugyanakkor hangsúlyos ige után álló hangsúlytalan, névelőtlen tárgy esetén az egzisztenciális olvasatnak nincs akadálya.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a prototipikus tárgy is a névelőtlen eredménytárgyhoz hasonlóan viselkedik. S mivel a prototipikus tárgy a kontextus függvénye, nincs éles határ prototipikus tárgy és nem prototipikus tárgy között.

4.2.2.3. Állandósult kifejezések

Többé-kevésbé állandósult kapcsolatokban az ige előtt álló, hangsúlyos tárgy is jelölheti a befejezettséget:

(99) a. 'Szerepet cseréltek.
b. 'Lábát törte.
c. 'Rendet csinált.

Itt a hangsúlyos ige + hangsúlyos, névelőtlen tárgy sorrend vagy agrammatikus, vagy szokatlan.

(100) a. ?'Cseréltek 'szerepet.
b. *'Törte 'lábát.
c. *'Csinált 'rendet.

A folyamatosságot szintén a (99a–c) szerkezetek fejezik ki, ha ennek nincsenek pragmatikai akadályai, mint pl. a *Lábát törte* esetében, ahol a folyamatosságot valószínűleg az zárja ki, hogy a lábtörést nehezen képzeljük el folyamatos eseménynek.

Nem mindig nyilvánvaló azonban, hogy mi számít „állandósult kifejezésnek", s éppen ezért nem könnyű pontos szabályt adni az aspektusbeli értelmezés számára. Például a *kezet mos* állandósult szerkezetnek is tekinthető, a névelőtlen tárgy + ige sorrend aspektuálisan kétértelmű, de lehetséges a hangsúlyos ige + hangsúlyos névelőtlen tárgy sorrend is, amikor is a szerkezet csak befejezett lehet: *Mosott kezet*. A *kezet mos* tehát a prototipikus tárgy kategóriájába is tartozhat, hiszen a *mos* igének a *kezet* prototipikus tárgya. A valóban állandósult kifejezéseknek tekintendő szerkezeteknek (100a–c) lehet a tesztje.

Mivel lehetne a névelőtlen eredménytárgy, utótárgy és prototipikus tárgy közös viselkedését megindokolni? A névelőtlen tárgy + ige szerkezet általában komplex tevékenységet jelöl, a tárgy nem szab korlátot a tevékenység, történés számára. Az igés szerkezet folyamatos aspektusú. A névelőtlen tárgy azonban bizonyos feltételek mellett egyéníthető. Az egyénítés szintaktikai eszközei a szórend és a hangsúly: a tárgynak hangsúlyosnak kell lennie és az ige után kell állnia. Kivételt ez alól csak az állandósult kifejezések képeznek. Az egyénített névelőtlen tárgy már nem alkot szoros egységet az igével s így képessé válik arra, hogy az ige által jelölt tevékenységet, történést korlátozza, határpontossá tegye.

A névelőtlen tárgy + ige szerkezetben a tárgynak nincs referenciális funkciója, s az ilyen tárgy nem módosítható: a *hosszú levelet írt* csak következőképpen értelmezhető: 'Írt egy olyan levelet, amely hosszú volt', de nem az alábbi módon: 'Hosszú levélírással volt elfoglalva'. A vonatkozó mellékmondat az egész komplex tevékenységet módosítja: a *Levelet ír, amit még ma fel fog adni*. Az egyénített

névelőtlen tárgyat tartalmazó igés szerkezet aspektuálisan egyenértékű a határozatlan névelős tárgyat tartalmazó igés szerkezettel: *írtam levelet = írtam egy levelet*. Az egyénített tárgy és az ige közé egyéb összetevők ékelődhetnek: *´Írtam ´Katinak ´levelet*, ami nem lehetséges komplex tevékenységet kifejező névelőtlen tárgy + ige esetén: ***´Levelet ´Katinak írtam** (a *´Levelet ˝Katinak írtam* természetesen lehetséges). Mindez azt látszik igazolni, hogy a névelőtlen tárgy + ige és az ige + (hangsúlyos) névelőtlen tárgy két különböző szintaktikai szerkezettel rendelkezik:

Az egyéníthetőségnek szemantikai feltételei vannak. A tárgy akkor egyéníthető, ha a szóban forgó tevékenység megváltoztatja a világot: létrehoz valamit, ami eddig még nem létezett (eredménytárgy), vagy új állapothoz vezet (a por le van törölve, a kéz tiszta, rend van). A tévénézés vagy az újságolvasás nem változtatja meg a világot, a tévé és az újság nem egyéníthető, a perfektív olvasat kizárt. Az utótárgy is beleillik ebbe a sémába: valami, ami eddig nem volt hozzáférhető, a cselekvés révén hozzáférhetővé válik, s ezáltal a világ új állapota jön létre. Az, hogy a tárgy prototipikus-e, vagy egyéb szemantikai tulajdonságokkal rendelkezik-e, nem játszik szerepet.

Az egzisztenciális olvasat alapfeltétele az ige hangsúlyos volta s egyidejűleg az ige után álló összetevők hangsúlytalansága. Ezért fejezhetünk ki hangsúlyos ige + hangsúlytalan névelőtlen tárgy szerkezettel egzisztenciális olvasatot. Ilyen esetben a tárgy nem egyénített, nem specifikus. A háromféle értelmezés, a folyamatos (progresszív), a befejezett és az egzisztenciális közül csak az egzisztenciális olvasat kapcsolódik egyértelműen prozódiai szerkezethez. Ez az olvasat nem függ a tárgy fajtájától.

Ha a névelőtlen tárgyat N^{o}-sal, az igét V-vel, az egyéb összetevőket C_n-nel (*n* az összetevők számára utal), és °C-vel az összetevő kötelező hangsúlytalanságát jelöljük, akkor a háromféle olvasathoz (folyamatos, egzisztenciális, befejezett) a következő szerkezetek rendelhetők:

(a) $'C_n\ 'N^{o}\ {}^{o}V\ 'C_n$ folyamatos
(b) $'C_n\ ''V\ {}^{o}N^{o}\ 'C_n$ egzisztenciális
(c) $'C_n\ 'V\ 'N^{o}\ 'C_n$ befejezett

Érdemes összevetnünk ezeket a szerkezeteket a megfelelő igekötős szerkezetekkel (a Pref az igekötőt jelöli):

(a) $'C_n\ 'Pref\ {}^{o}V\ 'C_n$ befejezett
(b) $'C_n\ ''V\ {}^{o}Pref\ oC_n$ egzisztenciális
(c) $'C_n\ 'V\ 'Pref\ 'C_n$ folyamatos (progresszív)

Az egzisztenciális mondat szerkezete megegyezik a két esetben, a folyamatos és befejezett mondatoké viszont egymás tükörképe.

Megfigyeléseink alapján a (90) általánosítás (c) pontja tehát módosításra szorul:

(101) c **Névelőtlen tárgy esetén a következő értelmezési lehetőségek állnak fenn. Hangsúlyos névelőtlen tárgy + hangsúlytalan ige esetén az igés szerkezet folyamatos aspektusú, hangsúlyos ige + hangsúlytalan névelőtlen tárgy esetén pedig egzisztenciális olvasatot kapunk. Eredménytárgy vagy egyéníthető tárgy esetén a hangsúlyos ige + hangsúlyos tárgy szerkezet befejezett aspektusú.**

Meg kell még jegyeznünk, hogy mivel a folyamatosság és a befejezettség kategóriáit (éppúgy, mint a többi aspektuális kategóriát) kizárólag a belső időszerkezet alapján értelmezzük, itt nem teszünk különbséget az igekötős és igekötő nélküli kifejezések között, amennyiben nincs közöttük időszerkezetbeli különbség. Vagyis a *Mosott kezet* és a *Megmosta a kezét*, a *Lábát törte* és az *Eltörte a lábát*, a *Szerepet cseréltek* és az *Elcserélték szerepüket* mondatokat az aspektus szempontjából egyenértékűnek tekintjük. A funkció szintjén természetesen nem azonosak. Az, hogy milyen szerkezetet használunk a cselekvés tényének a közlésére, a mi szempontunkból tehát nem az aspektus problémája. Ugyanúgy nem az aspektus kérdéskörébe tartozik a szituációhoz kötöttség, az előzmény vagy következmény kérdése sem.

Az igekötőn és a névelőtlen tárgyon kívül az igemódosítók osztályába tartoznak a névelőtlen határozóragos névszók is: *moziba ment, autóba ült, tollal ír, késsel vág, pirosra fest, tisztára mos* stb. Ezeknek a viselkedése is lényegében a fenti szabályhoz igazodik (l. részletesebben a 4.2.3.1. pontot).

4.2.2.4. Általgyas szerkezetek

Folyamatos igéből az *egy* számnév tárgyesetével is képezhetünk befejezett aspektusú szerkezetet:

(102) a. **Táncoltunk egyet.**
b. **Dolgoztam egyet.**
c. **Sétáltunk egyet.**

Mondataink duratív-perfektív értelműek. Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha a folyamatos igét mértékhatározói értelmű tárggyal egészítjük ki:

(103) a. **Jót/nagyot táncoltunk.**
b. **Jót/?nagyot dolgoztam.**
c. **Jót/nagyot sétáltunk.**

A számnévi, illetőleg a mértékhatározói értelmű tárgy behatárolja az egyébként korlátlanul folyamatos cselekvést, folyamatot, méghozzá úgy, hogy azt határpontossá teszi. Ez a behatárolás eredményezi a perfektivitást.

Ez a perfektiválási lehetőség célirányos (telikus) tevékenységeknél, folyamatoknál nem áll fenn:

(104) a. ***Nagyot futott a konyhába.**
b. **Nagyot futott.**

Ebben az esetben a perfektiválás szokásos módja az igekötő: *Befutott a konyhába*.

Általgyas szerkezettel befejezett szemléletű szerkezet általában atelikus (=nem célirányos tevékenységet jelölő), folyamatos aspektusú igével képezhető. Agrammatikus tehát a szerkezet telikus (=célirányos tevékenységet jelölő) igével: **írtam/főztem/építettem egyet/jót/nagyot* és állapotot jelölő igével: **láttam/tudtam/gyűlöltem egyet/jót/nagyot, *álltam/ültem egyet/jót/nagyot*.

A progresszív aspektusú szerkezetek semmilyen körülmények között nem perfektiválhatók, ez a progresszivitás lényegéből következik (l. alább az 5. pontban). Következésképpen a progresszív szerkezetek összeférhetetlenek az általgyas szerkezetekkel: (105) agrammatikus.

(105) *Éppen dolgoztam egyet a dolgozószobámban, amikor Mari bejött.

A számnévi, illetőleg a mértékhatározói értelmű tárggyal perfektív aspektusú szerkezet tehát csak atelikus folyamatos szemléletű igékből képezhető.

Kezdő igéből a fenti módon mozzanatos igét képezhetünk:

(106) Mozdult/lendült/kondult egyet.

Ezek a szerkezetek a perfektivitás szempontjából egyenértékűek a *meg-* igekötővel képzett igékkel: *megmozdult, meglendült, megkondult*. A mai magyar nyelvben a mozzanatos igék képzésének csak ez a két eszköze termékeny.

Az atelikus folyamatos igéken kívül általgyas szerkezetet találunk a mozzanatos igéknél is. Itt természetesen nem lehet szó perfektiválásról, hiszen már az alapige is perfektiv. Az általgyas szerkezet ebben az esetben aspektuálisan egyenértékű az igekötős igével. Vö. **Az öreg moccant, Az öreg moccant egyet, Az öreg megmoccant*. (Vö. ugyanakkor *Az öreg nem moccant* mondatot!)

4.2.2.5. Számneves tárgyas szerkezetek

A számneves tárgyas szerkezetek határozatlan (=nem határozott névelős) iránytárgy esetén is befejezetté teszik a mondatot:

(107) a. Ittam két üveg sört (egy óra alatt).
b. Ettem két tányér levest (egy pillanat alatt).

A határozatlan számnévvel is ugyanezt a hatást érhetjük el: *Olvasott néhány lapot*. Az igével leírt tevékenységet, folyamatot mennyiséget jelölő főnév is korlátozhatja: *Evett egy falatot. Ivott egy kortyot*. A (108a–b) mondatokban a folyamatos igealakok helyett befejezett igealakot is használhatunk, a mondatok aspektuális jelentése ezzel nem változik:

(108) a. Megittam két üveg sört.
b. Megettem két tányér levest.

És hasonlóan: *Elolvastam néhány lapot, Megevett belőle egy falatot, Megivott belőle egy kortyot*.

Általános szabályként érvényes a következő:

(109) *Az igekötő kitétele opcionális, ha a mondatban van olyan összetevő, amely behatárolja az igével kifejezett cselekvést vagy folyamatot, s ily módon a mondatot perfektív aspektusúvá teszi, és ha az igekötő perfektiváló és/vagy akcióminőségképző funkciót tölt be.*

Az akcióminőség-képző igekötőnél itt többnyire a rezultatív akcióminőség jön szóba, mivel behatároló funkciója elsősorban a határozatlan és határozott eredménytárgynak, valamint az eredményhatározónak van.

Néhány további példa: *A konyhába ment — Bement a konyhába, Két vödör víz szivárgott a falból — Két vödör víz szivárgott ki a falból, Egy óra alatt írt egy levelet — Egy óra alatt megírt egy levelet, Egy óra leforgása alatt írok egy levelet — Egy óra leforgása alatt megírok egy levelet* (modális értelmezés: képes vagyok rá).

Az *egyet/jót/nagyot* funkciója kizárólag a perfektiválás, akcióminőségbeli jelentés nem zavarja az aspektuális oppozíciót. A szóképző funkció sem jöhet természetesen szóba. A *táncol — táncol egyet, sétál — nagyot sétál, mozdul — mozdul egyet* tisztán képviselik a folyamatos—befejezett szembenállást.

A következő példák azt tanúsítják, hogy a számneves tárgyas szerkezet nem mindig teszi befejezetté a mondatot:

(110) **a. Több órán át nézett két képet.**
b. Több napon át vizsgált három beteget.

Úgy tűnik, hogy szabályunk csak akkor működik, ha az igével leírt cselekvés mennyiségileg tagolható: a *néz* és a *vizsgál* jelentéséhez nem tartozik hozzá a mennyiségi tagolhatóság, az *iszik* és *eszik* jelentéséhez viszont igen.

Amint a számneves tárgyas szerkezet határozott névelős, a mondat folyamatos aspektusúvá válik:

(111) **a. Ittam a két üveg sört (egész nap).**
b. Ettem a két tányér levest (és azon gondolkoztam,...)

Szabályunk tehát így szól:

(112) *A mennyiségileg tagolható folyamatos igék határozatlan számneves szerkezettel perfektiválhatók.*

Ezzel a tárgy és az aspektus kapcsolatának legfontosabb szempontjairól számot adtunk. A következőkben rátérünk a perfektiválás egyéb eszközeinek rövid bemutatására.

4.2.3. A perfektiválás egyéb eszközei

4.2.3.1. A határozóragos névszók

Aspektusbeli különbség van a következő mondatok között:

(113) a. Józsi futott.
b. Józsi a konyhába futott.

A lativusragos névszó (*a konyhába*) meghatározza a mozgás irányát, de ugyanakkor a célját, végpontját is. A *konyhába fut* a *fut*-tal szemben célirányos tevékenység, de ugyanakkor behatárolt is.

A (113a) mondat folyamatos, a (113b) pedig befejezett szemléletű.

(114) a. Józsi egész nap futott.
b. * Józsi egész nap futott a konyhába.

(115) a. *Józsi egy pillanat alatt futott.
b. Józsi egy pillanat alatt a konyhába futott.

Lativusragos névszó igekötős igék esetén nem változtatja meg a mondatok aspektusát, hiszen az aspektust már meghatározza az igekötő:

(116) a. Józsi bement a konyhába.
b. Józsi 'ment 'be a konyhába.

A (116a) befejezett, a (116b) pedig progresszív szemléletű mondat. Ebből következik, hogy a lativusragos névszó csak akkor játszik döntő szerepet a mondat aspektusának a meghatározásánál, ha a mondatban nincs igekötő.

Ha a lativusragos névszó határozatlan, az igés szerkezet progresszív cselekvést is jelölhet:

(117) a. A 'boltba ment.
b. 'Boltba ment.

Míg a (117a) mondat csak befejezett szemléletű lehet, a (117b)-nek lehet mind befejezett, mind progresszív olvasata.

Ige utáni pozícióban is lehet a névelőnek jelentésmegkülönböztető szerepe:

(118) a. 'Ment a 'boltba.
b. 'Ment 'boltba.

A (118a) mondat progresszív szemléletű, a (118b) pedig egzisztenciális olvasatú.

Lényegében ugyanígy viselkedik a *-ra/-re* ragos eredményhatározó is. Például:

(119) a. Az autót ''pirosra festette.
b. Éppen az 'autót 'festette 'pirosra, amikor elkapták.
c. 'Egész 'nap az 'autót 'festette 'pirosra.

Befejezett szemléletű csak a (119a) mondat lehet (amikor az eredményhatározó fókuszban áll), a (119b) progresszív, a (119c) folyamatos (nem progresszív) szemléletű mondat. Korrekciós értelmezés esetén a (119a) mondat lehet progresszív aspektusú is: *Az autót pirosra festette, amikor elkapták, és nem sárgára*. A (119a és c) is mutatja, hogy a folyamatos, de nem progresszív, és a progresszív aspektus elkülönítése sokszor csak kontextuális eszközökkel lehetséges.

A *-ra/-re* ragos névszó, ha nem eredményhatározó, nem játszik szerepet az aspektus szempontjából:

(120) Annára gondolt.

Az a körülmény, hogy az eredményhatározó perfektiválhat, könnyen magyarázható: a *fest* nem célirányos tevékenység, eredményhatározóval (*pirosra fest*) azonban azzá válik. Ahhoz azonban, hogy a célirányos tevékenység befejezetté váljék, az eredményhatározónak az ige előtti pozíciót kell elfoglalnia (fókuszban kell állnia). Természetesen ha az eredményhatározót egy másik összetevő „kilöki" a helyéről, a mondat befejezett marad: *Az autót festette pirosra, a kerítést meg zöldre*.

4.2.3.2. Az alany

Az alany is korlátozhatja (határpontossá teheti) az igés szerkezetben leírt cselekvést, történést. A (121a) mondat folyamatos, a (121b) pedig befejezett szemléletű.

(121) a. Az éjjel víz szivárgott a falból.
b. Az éjjel két vödör víz szivárgott a falból.

Íme a próba:

(122) a. Egy órán át víz szivárgott a falból.
b. *Egy órán belül víz szivárgott a falból.

(123) a. *Egy órán át két vödör víz szivárgott a falból.
b. Egy órán belül két vödör víz szivárgott a falból.

Vagyis a számneves alanyi szerkezetek befejezetté teszik a mondat aspektusát, ha az alany a cselekvést vagy történést mennyiségileg korlátozza.

A következő mondatokban ugyan az alany számneves szerkezet, de ez a számneves szerkezet nem korlátozza mennyiségileg az ige által leírt cselekvést.

(124) a. Két egér futott a szobában.
b. Három macska is játszott az egerekkel.

A számneves alanyi szerkezet ellenére egyik mondat sem befejezett: itt a számneves szerkezet nem korlátozza a szóban forgó cselekvést. Az *egér* és a *macska* köznév és nem anyagnév.

Határozatlan mennyiség is korlátozhat:

(125) a. **Esett egy kis eső.**
b. **Hullott egy kis hó.**

(126) a. **Esett az eső.**
b. **Hullott a hó.**

Várakozásunknak megfelelően a (126a–b) mondatok folyamatosak, a (125a–b) mondatok viszont a határozatlan mennyiséget jelölő alany miatt befejezettek. Az *esik* (az eső) és a *hullik* (a hó) olyan folyamatok, amelyek alanyi számneves szerkezettel mennyiségileg korlátozhatók.

4.2.3.3. Az időmódosítók

Az időmódosítók csak abban az esetben játszanak döntő szerepet az aspektus meghatározásánál, amikor az aspektuális homonímia esete áll fenn. Más szóval, az aspektuálisan kétértelmű igék, igés szerkezetek időmódosítók segítségével egyértelműsíthetők, de egy egyértelműen folyamatos aspektusú szerkezet nem tehető időmódosítóval befejezetté, és fordítva: egy egyértelműen befejezett szemléletű szerkezet nem változtatható folyamatossá időmódosító segítségével. Ez abból az egyszerű tényből következik, hogy a határpontos időmódosítók csak a duratív—perfektív, a határpont nélküliek (folyamatosak) csak az imperfektív, a pillanatnyiságot kifejezők csak a 'mozzanatos' aspektussal férnek meg.

Néhány példa az időmódosítók egyértelműsítő funkciójára:

(127) a. **Egész nap a filmet szinkronizálták.**
b. **A filmet egy nap alatt szinkronizálták.**

A *szinkronizál* aspektuálisan kétértelmű ige (l. a 4.2.1.3. pontot).

A határozatlan névelős eredménytárgy is okozhat szemléleti homonímiát, mint ahogy ezt fentebb láttuk (l. a 4.2.2. pontot). Az időmódosító itt is egyértelműsíthet:

(128) a. **Egész nap írt egy levelet.**
b. **Egy óra alatt írt egy levelet.**

Bizonyos esetekben a névelőtlen tárgy + ige is aspektuálisan kétértelmű lehet (l. a 4.2.2.3. pontot). Az időmódosító egyértelművé teszi a szerkezetet:

(129) a. **Fél órán át csak kezet mosott.**
b. **Egy pillanat alatt kezet mosott.**

Összegezésképpen tehát elmondható, hogy a folyamatos—befejezett aspektus meghatározása szempontjából csak azok a mondatösszetevők jöhetnek számításba, amelyek valamilyen módon határpontot szabnak az ige által jelölt cselekvésnek vagy folyamatnak. Ilyen funkciót tölthet be az igekötő, a számneves szerkezetet tartalmazó alany és tárgy, a nem specifikus vagy névelőtlen tárgy (a

hangsúlytól is függően), az *egyet/jót/nagyot* általgy, a mértékhatározó, az eredményhatározó, a határpontos időmódosító.

5. A progresszív aspektus

5.1. A progresszív aspektus általános jellemzése

A progresszív aspektusú mondat időszerkezete önmagában nem teljes, az ilyen mondat időbeli meghatározottságot kíván. A progresszív aspektus olyan korlátozott időtartamú időszerkezettel rendelkezik, amely egy másik esemény eseményidejéhez való viszonyítás révén válik teljessé, ez szolgáltatja a referenciaidőt. Múlt és jövő időben ezt az eseményt külön mondat jelzi, jelen időben a jelen pillanathoz viszonyítunk, a referenciaidőt tehát a beszédidővel azonosítjuk. Ezért a jelen idejű progresszív aspektusú mondat nem kíván kiegészítést.

Amikor a progresszív aspektusú mondatban van időhatározó, pl. *Tegnap este éppen mentem be a szobába,…*, akkor ugyan a *tegnap* időhatározó tartományába esik bele a mondat referenciaideje, ezt a referenciaidőt azonban az időhatározói mellékmondat eseményideje pontosítja.

A progresszív mondat időtartama nem lehet lényegesen hosszabb a meghatározó esemény eseményidejénél. Ezért is neveztük korlátozott időtartamúnak a progresszív aspektus időszerkezetét. Más szóval, a progresszív aspektusú mondat időtartamát bizonyos mértékig megszabja a nem korlátozott időtartamú esemény eseményideje.

A progresszív aspektus fenti jellemzése bizonyos mértékig érvényes az angolra is.

(130) a. He is writing a letter.
b. He was writing a letter when I entered the room.

A (130a) válasz lehet arra a kérdésre, hogy *Mit csinál most?*, a (130b) mondat pedig arra a kérdésre, hogy *Mit csinált, amikor beléptél a szobába?* Az első esetben a levélírást a jelen pillanathoz, a ‘most’-hoz, a második esetben pedig a *Beléptem a szobába* múlt idejű eseményhez viszonyítjuk. Az angolra azonban a (130b)-szerű viszonyítás csak jellemző, de nem kötelező. A *Mit csinált tegnap?* kérdésre válaszolhatunk a (131)-gyel:

(131) He was reading your book all day.

Vagyis az angol progresszív aspektus kifejezhet egyszerűen tartósságot is.

A magyar ezt a lehetőséget általában nem engedi meg, a (132) mondat agrammatikus:

(132) *'Egész nap 'mászott 'fel a 'fára.

A (131)-nak megfelelő magyar mondat folyamatos, de nem progresszív aspektusú:

(133) 'Egész nap a 'könyvedet olvasta.
'olvasta a 'könyvedet.

A magyarban múlt és jövő időben általában kötelező a viszonyítás. (Ez a viszonyítás adott esetben implicit is lehet.) A viszonyítás kötelező volta miatt önmagukban nem teljesek a múlt vagy jövő idejű progresszív aspektusú mondatok:

(134) a. Már 'vette 'fel a kabátját,...
b. Éppen 'ment 'be a szobába,...
c. Éppen 'mászott 'fel a fára...
d. Péter 'jön majd 'le a lépcsőn,...

Jelen időben viszont az időviszonyítás egyértelműsége miatt a mondatok időszerkezete már teljes értékű:

(135) a. Éppen 'veszi 'fel a kabátját.
b. Éppen most 'megy 'be a szobába.
c. Már 'mászik 'fel a fára.

Az a körülmény, hogy a magyarban a progresszív aspektusnál kötelező a viszonyítás, magyarázatot szolgáltat arra, hogy a progresszív aspektusú mondatban általában nem szerepelhet időmódosító.

(136) a. *Egész nap 'mászott 'fel a fára...
b. *Több órán át 'tépte 'szét a levelet.

Annak az eseménynek az eseményideje, amelyhez viszonyítunk, kétféle funkciót tölt be. Egyrészt a főmondati eseményhez szolgáltatja a referenciaidőt (vagy amennyiben a főmondatban szerepel időhatározó, a referenciaidőt pontosítja), másrészt bizonyos mértékig megszabja a főmondati esemény eseményidejének terjedelmét. Ily módon az időmódosító funkcióját is betölti. Mármost egy esemény eseményideje csak egyszer módosítható, azaz egy mondatban nem szerepelhet egynél több időmódosító. Ezt igazolja az alábbi mondatok agrammatikussága is:

(137) a. *Több órán át énekeltem, amikor megszólalt a telefon.
b. *Egész nap dolgoztam, amikor megjött Mari.

A főmondat önmagában grammatikus, az agrammatikusságot az okozza, hogy az időhatározói mellékmondat is minősíti a főmondat eseményidejét, meg a főmondat időmódosítója is. Az időhatározói mellékmondat a mellékmondat eseményidejéhez viszonyítja a főmondat eseményidejét, ami kizárja a mellékmondattól független időmódosítást.

Előfordul azonban, hogy a progresszív aspektusú mondat időhatározóval is tökéletes:

(138) a. Egész nap 'szedte 'össze a holmiját.
b. Több órán át 'hordták 'fel a szenet a pincéből.
c. Több órán át 'terítette 'szét a betont.

Ezeket a mondatokat nem érezzük hiányosnak, a progresszív aspektus szemmel láthatóan elvesztette időviszonyító képességét. Ahhoz, hogy jobban megértsük, miről is van szó, vessük egybe a következő két mondatot:

(139) a. *Egész nap 'tépte 'szét a leveledet.
b. Egész nap 'tépte 'szét a leveleidet.

A (139a) mondat helytelen, és nemcsak azért az, mert tartalma ellenkezik tapasztalatainkkal. Ugyanakkor a (139b) mondat, amely többszöri, ismétlődő cselekvést tételez fel, helyes. Ugyanez vonatkozik a (138a–c) mondatokra is. Az *összeszed* több dologra utal, egy dolgot nem lehet összeszedni. A *felhord* is inkább többszöri cselekvést fejez ki: *felhordja a kukoricát a padlásra, vizet hord fel a patakról* A *szétterít* azonban egyszeri cselekvést is kifejezhet: *szétteríti az abroszt, a lepedőt, a térképet* Ebben az esetben a progresszív aspektus használata időmódosítóval helytelen eredményre vezet. Vö.

(140) *Több órán át 'terítette 'szét a lepedőt.

Ugyanakkor azonban jó a következő mondat:

(141) Több órán át 'terítette 'szét a szilvát.

Megfigyeléseink alapján a következő szabály fogalmazható meg: *Többszöri, ismétlődő cselekvést kifejező igés szerkezet esetében a progresszív aspektus kifejezheti a cselekvés időbeli kiterjedtségét* A kiterjedtség mértékét időhatározó (időmódosító) szabja meg.

A közeljövő kifejezésére is használhatunk progresszív aspektusú mondatot, s ebben az esetben is elveszíti a progresszív aspektus időviszonyító képességét.

(142) a. *Múlt héten 'jött 'haza Pista.
b. A hét végén 'jön 'haza Pista.

A (142a) mondattal szemben a (142b) mondat önmagában is megáll, a mondat a közeljövőben bekövetkező eseményre utal. A progresszív aspektus nem használható, ha nem közeljövőről van szó:

(142) a. *A jövő hónapban 'jön 'haza Pista.
b. *Jövőre 'jön 'haza Pista.

Ha a mondat környezetéből nyilvánvalóvá válik, hogy a múlt idejű alak jövőbeli eseményre vonatkozik, a progresszív aspektus a közeljövő kifejezésére múlt időben is használható:

(144) Szombaton egész nap dolgoztam, mert vasárnap 'mentem 'fel Pestre.

Nincs meg a progresszív aspektusnak az időviszonyító képessége akkor sem, amikor gyors egymásutániság kifejezésére használjuk:

(145) 'Rohantam 'le, 'vettem 'elő, 'rúgtam 'be a motort, s már Győr felé robogtam.

Mindezeket az eseteket azonban a progresszív aspektus másodlagos használatainak kell tekintenünk.

Az angol és a magyar progresszív aspektus között azonban nem csak a viszonyítás módjában van különbség. A (131) mondat az angolban tagadható, a magyarban ezzel szemben a progresszív aspektusú mondat nem tagadható:

(146) a. *Nem 'vette 'fel a kabátját, amikor megérkeztél.
b. *Nem 'szedte 'össze a holmiját, amikor arra jártam.

Megjegyzendő, hogy a belső tagadással szemben a külső tagadás már lehetséges: *Nem igaz, hogy éppen vette fel a kabátját, amikor megérkeztél*. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a *Vette fel a kabátját, amikor megérkeztél* mondat kijelentést fogalmaz meg, s a kijelentések külső tagadással mindig tagadhatók. Érdekesebb tehát az a kérdés, hogy vajon miért nem lehetséges a belső tagadás. Figyeljük meg először is, hogy a korlátlanul folyamatos igékből kontextuális eszközökkel képzett progresszív aspektusú mondatok megengedik a belső tagadást: *éppen nem dolgozott,..., éppen nem énekelt,...*. Ebben az esetben azonban feltételezzük, hogy a szóban forgó cselekvés egy közelebbről nem meghatározott időintervallumban végbement, és csak rövid időre szakadt félbe. Ez az értelmezés lehetetlen a grammatikailag képzett progresszív aspektusú mondat tagadásánál. Ez avval függhet össze, hogy a „nem dolgozik", „nem énekel" is állapot, s ez az állapot jellemző tulajdonsága lehet az alannyal jelölt személynek. Ezzel szemben a „nem szedi össze", „nem mászik fel" nem ír le semmiféle állapotot, de cselekvést, történést, eseményt sem. A grammatikailag képzett progresszív szemléletű mondat potenciális eseményt fejez ki (vagyis nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a jelzett esemény valóban bekövetkezik-e vagy sem: ha valaki éppen akkor mászott fel a fára, amikor megszólalt a csengő, akkor lehet, hogy az illető felmászott végül is a fára, de ennek ellenkezője is lehetséges). Az ilyen mondat tagadása viszont nem fejezhet ki potenciális eseményt: az esemény szóba sem kerül. Egy esemény (akár potenciális, akár tényleges eseményről legyen is szó) tagadása nem esemény, állapot, melynek tagadása is állapot. Mármost a progresszív aspektusú mondat alapfunkciója, hogy időbeli keretet szolgáltasson egy másik mondatban leírt esemény számára. Ezt a funkciót azonban csak akkor tudja betölteni, ha valamilyen állapotot, történést vagy cselekvést ír le.

Összefoglalva eddigi megfigyeléseinket, a progresszív aspektus így jellemezhető:

A progresszív aspektus azt jelenti, hogy egy esemény éppen folyamatban van akkor, amikor egy másik esemény is fennáll. A progresszív aspektusú eseményt tehát egy másik eseményhez kell viszonyítanunk. Ezt a másik eseményt múlt és jövő idejű eseménynél általában külön mondatban kell megfogalmaznunk, jelen idejű eseménynél erre nincs szükség, mivel a másik esemény referenciaideje a beszédidő.

A progresszív aspektus is folyamatos, s ebben az angol és a magyar nem különbözik egymástól. Ez kizárja annak a lehetőségét, hogy progresszív aspektusú mondatban mozzanatos ige szerepeljen:

(147) a. 'Pattant egyet a 'kő.
b. 'Moccant egyet a 'gyerek.

A (147a–b) mondatok csak befejezett szemléletűek lehetnek. Mivel progresszív aspektusú csak folyamat vagy cselekvés lehet, állapotot jelentő igék sem szerepelhetnek progresszív aspektusú mondatban:

(148) a. *Éppen 'szerette 'Marit, amikor...
b. *Éppen 'gyűlölte a 'munkáját, amikor...

Az, hogy ez így van, közvetlenül következik a progresszív aspektus meghatározásából: a progresszív aspektus folyamatban lévő eseményekre (folyamatokra, cselekvésekre, történésekre) vonatkozik.

Nem szerepelhetnek progresszív aspektusban a lexikailag perfektív igék (*kap, győz, dob, talál* stb.), sem a performatív igék (*ígér, parancsol, kér, kérdez, állít, köszön* stb.). Az a körülmény, hogy a lexikailag perfektív igék nem egyeztethetők össze a progresszív aspektussal, nem szorul magyarázatra. A performatív igék performatív használatukban meg azért zárják ki a progresszív aspektust, mert a megnyilatkozás beszédaktus-jelentését teszik explicitté és nem vonatkozhatnak éppen folyamatban lévő cselekvésre.

5.2. A progresszív aspektus megjelenési formái

A progresszív aspektust eddig a fordított szórendű, hangsúlyos igekötőt tartalmazó igés szerkezet aspektuális értékével azonosítottuk. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy van-e a progresszív aspektusnak más megjelenési formája is, vagy hogy kifejezhetünk-e igekötőtlen igével progresszív aspektust. Figyeljük meg az alábbi mondatpárokat!

(149) a. A 'konyhában dolgoztam.
b. (Éppen) a 'konyhában dolgoztam, amikor...

(150) a. 'Almát hámoztam.
b. (Éppen) 'almát hámoztam, amikor...

(151) a. 'Lizával táncoltam, amikor...
b. (Éppen) 'Lizával táncoltam, amikor...

(152) a. 'Írtam a 'könyvemet.
b. (Éppen) 'írtam a 'könyvemet, amikor...

Ezeknél a mondatoknál az a. és a megfelelő b. mondat között szintaktikai különbséget nem találunk. De nem különböznek ezek a mondatok egymástól a hangsúly tekintetében sem. Azt, hogy az a. mondatok

korlátlanul folyamatos aspektusúak, a b. mondatok ezzel szemben korlátoltan folyamatosak (progresszívek), csak a kontextusból tudjuk meg. A kontextust az *éppen* határozószó, melynek kitétele általában nem kötelező, és a progresszív aspektusú mondat referenciaidejét szolgáltató eseményt megfogalmazó mondat (pl. időhatározói mellékmondat) szolgáltatja. Ily módon minden korlátlanul folyamatos igéből képezhető kontextuális eszközökkel progresszív aspektusú kifejezés. Ezek az eszközök azonban nem a grammatika eszköztárához tartoznak.

Irányt jelölő igekötők esetén a befejezett szemléletű ige a *felé* névutó segítségével is progresszív aspektusuvá tehető:

(153) a. Lefelé jött a lépcsőn,...
b. Hazafelé jött az iskolából,...

Vagy más szórenddel:

(154) a. Jött lefelé a lépcsőn,...
b. Jött hazafelé az iskolából,...

Amikor az igekötő hátravetésével nem képezhető progresszív aspektusú szerkezet (pl. amikor az igekötő egyetlen funkciója a perfektiválás, vagy amikor az a perfektiválással együtt új akcióminőséget vezet be, l. a következő pontot), akkor progresszív aspektusú szerkezet a *kezd + perfektív ige* körülírással is képezhető. Ez a képzés mindenekelőtt az állapotváltoztatást jelentő igékre érvényes: *kezd elfáradni/elálmosodni/megbolondulni*. Imperfektív igékkel a *kezd* valódi kezdetre utal: *kezd tanulni/dolgozni/futni*. A *kezd-* del szemben az *elkezd* perfektív és imperfektív igéknél egyaránt valódi kezdetet fejez ki, progresszív aspektus képzésére tehát alkalmatlan: *elkezdi megcsinálni a leckét, elkezd tanulni*.

A hátravetett igekötős szerkezeteknél a jövő időt külön jelölni kell, a jövő szempontjából jelöletlen progresszív aspektusú mondat mindig a jelenre vonatkozik. A jövő jelölésére a *majd* határozószót használjuk:

(155) a. 'Jön majd 'haza,...
b. 'Mész majd 'föl a lépcsőn,...
c. 'Töri majd 'át a falat,...

A *majd* nem helyettesíthető a *fog* segédigével:

(156) a. *Fog 'jönni 'haza,...
b. *Fogja 'törni 'át a falat,...

Ezek a mondatok grammatikailag helytelenek. Amikor azonban a folyamatosság lexikailag meghatározott, akkor a *fog* is használható: *ott ül majd a sarokban — ott fog ülni* a *sarokban*.

Az, hogy a progresszív aspektus jövő idejű használatát külön jelölni kell (szemben a nem progresszív folyamatos igés szerkezetekkel), azzal függ össze, hogy jelölés nélkül a jelen és a jövő idejű idővonatkozás egybeesne, nem lenne egymástól elkülöníthető.

5.3. A progresszív aspektus képzése az igekötő hátravetésével

Fentebb már láttuk, hogy befejezett szemléletű igéből progresszív igés szerkezetet képezhetünk az igekötő hátravetésével. Ilyenkor a mondat nyomatéktalan (nincs kitöltött fókusza), és mind az ige, mind pedig az igekötő bizonyos hangsúlyt kap. A (134a–d) és a (135a–c) mondatok voltak eddigi példáink. Íme néhány további példa:

(157) a. **'Jött 'le a lépcsőn és fütyörészett.**
b. **'Szedte 'össze a holmiját és figyelte a naplementét.**
c. **'Jött 'haza az iskolából és beszélgetett a barátaival.**

A kérdés, amelyre mindenekelőtt választ kell kapnunk, az, hogy mikor képezhető progresszív igés szerkezet az igekötő hátravetésével.

Az alábbi mondatok azt mutatják, hogy az igekötő hátravetésével nem alakíthatók át progresszív igés szerkezetté azok az igék, amelyeknél az igekötőnek kizárólag perfektiváló funkciója van:

(158) a. ***Pista éppen 'eteti 'meg az állatokat,...**
b. ***Pista éppen 'énekli 'el a himnuszt,...**
c. ***'Esteledik 'be,...**
d. ***A gyerek éppen 'falja 'fel a vacsoráját,...**

De ugyanúgy lehetetlen a befejezett szemléletű igéket progresszív igés szerkezetté alakítani, amikor az igekötő akcióminőségbeli funkciót hordoz.

(159) a. ***A gyermekem éppen 'szereti 'meg a kását,...**
b. ***A szekrény éppen 'mozdult 'meg,...**
c. ***A gyerekek éppen 'írták 'meg a leckéjüket,...**

(160) a. ***A kertben a virágok éppen 'virágoztak 'el,...**
b. ***A hús a fazékban éppen 'főtt 'el,...**
c. ***Az eladó éppen 'mérte 'el a cukrot,...**

(161) a. ***A fiú éppen 'nő 'fel,...**
b. ***Éppen 'ébred 'fel,...**
c. ***A fagylalt éppen 'olvadt 'fel,...**

Ennek strukturális oka is lehet: mindkét esetben ugyanis (vagyis amikor az igekötőnek tisztán perfektiváló funkciója van, és amikor a perfektiváláson túl akcióminőségbeli különbséget is hordoz) az

igének van folyamatos párja: *etet — megetet, értékel — kiértékel, fal — felfal, szeret — megszeret, ír — megír, dolgozik — megdolgozik, betegeskedik — elbetegeskedik, virágzik — elvirágzik, fő — elfő, mér — elmér, lep — ellep, nő — felnő, bosszant — felbosszant, ébred — felébred, olvad — fel-olvad, kutat — felkutat*.

Amikor azonban az igekötőt szóképzésre használjuk (természetesen általában a perfektiváló funkció megtartásával), akkor nincs ilyen pár: a *lejön* folyamatosan csak a *jön le*-vel (és nem a *jön*-nel) fejezhető ki. Ugyanígy az *összeszed* folyamatos párja a *szed össze*, az *elkölt*-é a *költ el* és az *elenged*-é az *enged el* Világos tehát, hogy befejezett igéből progresszív igés szerkezetet az igekötő hátravetésével csak szóképző igekötő esetén képezhetünk.

Az igekötő szóképző funkciója azonban még nem elegendő biztosíték arra, hogy képzett igéből az igekötő hátravetésével progresszív aspektusú igés szerkezetet képezhessünk. A képzett igének *szemantikailag transzparensnek* is kell lennie. A szóképző *meg-* általában nem transzparens: a *megbeszél* ige jelentése nem vezethető le a *meg-* és a *beszél* jelentéséből, és a *megajándékoz* jelentése sem vezethető le a *meg-* és az *ajándékoz* jelentéséből. Nem mondható tehát sem a *(éppen) beszélte meg*, sem pedig az *(éppen) ajándékozta meg*. Nem transzparens a szóképzés akkor sem, ha nincs alapige: *meghatalmaz — *hatalmaz, megvendégel — *vendégel*, helytelen tehát az *(éppen) hatalmazott meg, (éppen) vendégelt meg*. Végül a képzés akkor sem szemantikailag transzparens, ha a képzett ige jelentése nem hozható kapcsolatba az alapige jelentésével: *esik — megesik, felel — megfelel, ér — megér, lep — meglep*.

A többi igekötőnél gyakoribb a transzparens használat. A *meg-* igekötővel kapcsolatban említett nem transzparens képzések azonban itt sem ritkák. A *kinevet, kifütyül, kigúnyol* jelentése nem vezethető le a *ki* igekötő és az alapige jelentéséből. A *becsíp, berúg, lefülel* jelentése már nem is hozható kapcsolatba az alapige jelentésével. A *beárul, beismer* sem transzparens. Végül van *lefejez*, de nincs **fejez*, van *lesántul*, de nincs **sántul*.

Szemantikailag transzparens képzésre példa a *leborít, lefed, lefüggönyöz, letakar*, a *leborotvál, lekapar, lenyír, letöröl*, a *lecsiszol, legyalul, leköszörül, lesimít*, a *lebocsát, leereszt, lehúz, levesz*, hogy csak néhány, a *le* igekötővel képzett igét említsünk.

Úgy tűnik, hogy a szemantikai transzparencia egyik alapfeltétele, hogy az igekötő eredeti határozói jelentését bizonyos mértékig megőrizze. Ez a feltétel egyértelműen teljesül akkor, amikor az igekötő irányt jelöl: *be, ki, föl, le, át, rá* stb. Ha a szemantikai transzparenciánál ezzel a kikötéssel élünk, akkor a tisztán perfektiváló, vagy az akcióminőséget képző és egyúttal perfektiváló igekötő sem szemantikailag transzparens. Ez az általánosítás lehetővé teszi, hogy a progresszív aspektus képzésére vonatkozó szabályunkat egyszerűbben megfogalmazzuk, mivel nem kell külön kikötnünk, hogy az igekötő szóképző funkciójú legyen.

Szó volt már arról, hogy a progresszív aspektus is duratív, s éppen ezért progresszív igés szerkezet képzése általában csak akkor lehetséges, ha az igekötős ige rövidebb-hosszabb ideig tartó cselekvést vagy történést ír le. A lexikailag mozzanatosnak minősített igék is ezért teszik lehetetlenné a progresszív

aspektus használatát: *pattan, kattan, zörren, moccan*. A pillanatnyiságot kifejező igekötős igéknél is hasonló a helyzet:

(162) a. *Éppen 'értük 'el a hegycsúcsot,...
b. *Éppen 'kiáltott 'fel,...
c. *Éppen 'rázkódott 'össze,...

Eddigi eredményeinket összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy *a szóképző igekötő hátravetésével progresszív igés szerkezet képezhető, ha az igekötős ige tartós cselekvést vagy történést ír le, és ha az igekötő segítségével történő szóképzés szemantikailag transzparens*.

Jegyezzük még meg, hogy amikor az igekötő egyetlen funkciója a perfektiválás, továbbá amikor az igekötő akcióminőségbeli jelentést hordoz, a progresszív igés szerkezet képzése a *felé* névutó segítségével sem lehetséges:

(163) a. *Kifelé takarított,...
b. *Kifelé tiltotta,...

A következő megfigyelések azt mutatják, hogy fenti szabályunk további pontosításra szorul.

(164) a. A kőműves éppen 'törte 'át a falat,...
b. *A folyó éppen 'törte 'át a gátat,...

(165) a. A favágók éppen 'döntötték 'ki a fákat,...
b. *A szél éppen 'döntötte 'ki a fákat,...

A (164a–b) és a (165a–b) mondatok összehasonlításából arra következtethetünk, hogy a progresszivitás ágenst tételez fel. A kőműves a cselekvést szándékosan hajtja végre, s ez jellemző a favágók tevékenységére is. Ezzel szemben a folyó és a szél nem ágens, mindkettő „természeti erő". A történés véletlenszerű.

Ez a magyarázat azonban több okból sem lehet kielégítő. A progresszív aspektus ugyanis ágenst nem kívánó tárgyatlan igék esetében is lehetséges, amint ezt a következő példák is tanúsítják.

(166) a. Éppen 'nyugodott 'le a nap,...
b. Éppen 'keltek 'ki a csibék,...
c. Éppen 'nyílt 'ki az ajtó,...

Mivel a régensek által argumentumaikra kiosztott szerepekre vonatkozó információk is — felfogásunk szerint — a grammatikához tartoznak (vö. a Régensek és vonzatok c. fejezetet), feltételként ki kell mondanunk, hogy mondataink alanyi argumentuma nem kaphatja a Természeti erő tematikus szerepet. Ez az argumentum viszont lehet Ágens és — a (166a–b) mondatok tanúsága szerint — Patiens. A többi tematikus szerep vagy nem az alanyhoz kötődik (pl. Instrumentum) vagy pedig a progresszív aspektus

szempontjából alapfeltételként szereplő dinamikus igék esetében nem jön szóba (pl. Experiens vagy Téma).

A progresszív aspektus képzésére vonatkozó szabályunk tehát így fest:

(167) *Az igekötő hátravetésével progresszív igés szerkezet képezhető, ha az igekötős ige tartós cselekvést vagy történést ír le és szemantikailag transzparens, továbbá ha az alanyi argumentum Ágens vagy Patiens.*

Figyeljük azonban meg, hogy az egyébként ágenst feltételező mondatok sem mindig engedik meg a progresszív aspektust:

(168) a. Éppen 'öntöttem 'ki a teát Annának,...
b.(*) Éppen 'öntöttem 'ki a teát Anna ruhájára,...

(169) a. Éppen 'léptem 'rá a szőnyegre.
b.(*) Éppen 'léptem 'rá Anna lábára.

A (168a) és a (169a) mondatok szándékos, tervszerű cselekvéseket írnak le, a (168b) és a (169b) mondatokban azonban nem szándékos, véletlen cselekvéseket találunk. Az ágensre ugyan jellemző, hogy cselekedetei szándékosak, de ez nem föltétlenül van így. Ezért a szándékosságot külön feltételként kell megadnunk. Mondatainkat azonban nem a grammatika zárja ki, amit az is bizonyít, hogy megfelelő kontextuális támasszal mindegyik mondat elfogadhatóvá válik. (Hogy mondatainkat a grammatikai szabályok által tiltott szerkezetektől elválasszuk, az agrammatikusságot jelző csillagot zárójelbe tettük.) Tegyük például fel, hogy valakinek az a feladata, hogy Anna ruhájára teát öntsön. Ebben az eseben a (168b) mondat elfogadhatóvá válik.

A (167) grammatikai szabályt tehát a következő pragmatikai jellegű megszorítással kell kiegészítenünk:

(170) *Ágenst tartalmazó mondat csak akkor lehet progresszív aspektusú, ha az ágens cselekvése szándékos.*

Azt mondottuk, hogy a progresszív aspektust az igekötő hátravetésével képezzük. Ezzel a szemléletmóddal azonban nehéz azt a jelentéstani jelenséget megmagyarázni, hogy ilyenkor az igekötő eredeti jelentésében szerepel, nem lehet sem perfektiváló, sem akcióminőség-képző funkciója. Igekötőként viszont mindkét funkcióval rendelkezhet, sőt a perfektiváló funkció — néhány kivételtől eltekintve — mindig jelen van. Mármost furcsa lenne az a feltételezés, hogy a mozgatás révén ezek a funkciók megszűnhetnek, és felszínre kerülhet az eredeti határozószói funkció. Inkább arról lehet szó, hogy a határozói funkciójú „igekötő" sohasem mozdult el helyéről, szerkezetileg vagy önálló határozószó, vagy pedig egy névutós főnévi szerkezet része. Ez viszont azt jelenti, hogy két homonim

alakot kell feltételeznünk, az egyik igekötő, a másik határozószó. Utóbbi esetben többnyire a *felé* névutó is kitehető: *lefelé, felfelé, befelé, kifelé*. Vagyis a következő szerkezeteket kapjuk:

(171) a.
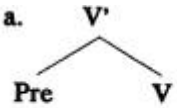

fel mászik

b.
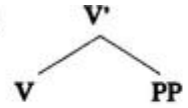

mászik fel a fára

c.
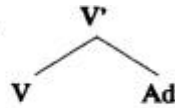

mászik fel(felé)

Az, hogy *fel a fára* egyetlen összetevő, a fókuszálás tesztjével bizonyíthatjuk: [*Fel a fára*]$_F$ *mászott Pista*. Az „igekötő" gyakran opcionális volta is a határozói értelmezés mellett szól: *mászik a fára, megy a szobába, jön a konyhából*.

Az előremozgatás természetesen ugyanezeket a problémákat veti fel. (vö. Az egyszerű mondat szerkezete c. fejezettel!) A kérdés további kutatást érdemel.

Jegyezzük még meg, hogy a progresszív jelentés kifejezésére formailag befejezettnek tűnő igéket is használhatunk egyidejűségre utaló kötőszók megléte esetén. Vö. *Amikor átment az utcán / ment át az utcán, elütötte egy autó*.

5.4. A progresszív aspektusú mondat időviszonyítása

A progresszív aspektust úgy jellemeztük, hogy időszerkezetét egy másik esemény eseményideje teszi teljessé. A deiktikus időhatározók ehhez nem elegendők, a (172a–c) mondat időszerkezete is hiányos:

(172) a. Reggel korán 'jött 'le a lépcsőn,...
b. Este 'mászott 'fel a fára...
c. Délután 'jött 'haza az iskolából,...

A progresszív aspektusú mondatnak és az idővonatkozást meghatározó mondatnak egymáshoz képest fölé- vagy alárendelő viszonyban kell állnia, a mellérendelő viszony nem tölti be ezt a feladatot:

(173) a. 'Jött 'le a lépcsőn és fütyörészett.
b. 'Mászott 'fel a fára és figyelte a naplementét.
c. 'Jött 'haza az iskolából és beszélgetett a barátaival.

A (173a–c) mondatok idővonatkozása éppen úgy hiányos, mint a (172a–c) mondatoké. A következő mondatok esetében azonban már nem lehet hiányérzetünk:

(174) a. 'Jött 'le a lépcsőn, amikor megszólalt a telefon.
b. Éppen 'mászott 'fel a fára, amikor megérkezett a barátja.
c. Éppen 'jött 'haza az iskolából, amikor találkoztunk.

Természetesen az időhatározói mellékmondat is lehet progresszív aspektusú:

(175) a. Amikor 'jött 'le a lépcsőn, megszólalt a telefon.
b. Amikor 'mászott 'fel a fára, megérkezett a barátja.
c. Amikor jött 'haza az iskolából, találkozott a szüleivel.

A (166a–c) mondatok időszerkezete megegyezik a (174a–c) mondatok időszerkezetével. Ebben az esetben tehát az összetett mondat időszerkezetén semmit sem változtat, ha nem a főmondat, hanem a mellékmondat progresszív aspektusú. A problémára az alábbiakban még visszatérünk.

A (174a–c) mondatokban az időhatározói mellékmondat pontszerű (pillanatnyi, momentán) eseményt ír le. A két mondat eseményideje közötti viszony tehát a következő:

(176)

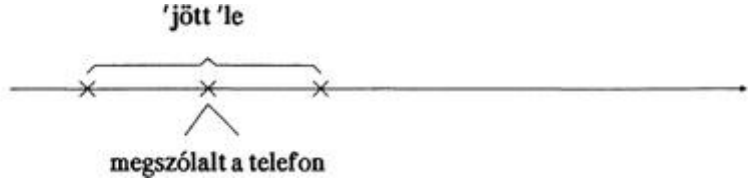

Az időhatározói mellékmondat azonban duratív-perfektív is lehet:

(177) a. 'Jött 'le a lépcsőn, amikor felesége aláírta a szerződést.
b. 'Szedte 'össze a holmiját, amikor felvonták a zászlót.
c. 'Jött 'haza az iskolából, amikor a repülőgép átrepült a ház felett.

Ezeket a duratív-perfektív eseményeket azonban a progresszív aspektus mondatidejénél rövidebb ideig tartónak fogjuk fel. Az eseményidők közti viszonyt a (178) ábra mutatja.

(178)

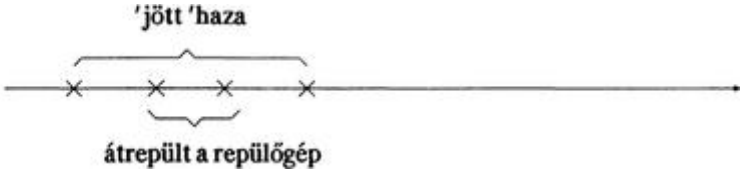

Az *aláír, felvon, átrepül* igékről azonban csak annyit tudunk, hogy duratív-perfektív szemléletűek. Az időtartam hossza nem tartozik ezeknek az igéknek a lexikai-szemantikai jellemzéséhez. Az időtartam hosszúságára mindennapi ismereteink alapján következtetünk. Tudjuk tehát, hogy a (177a–c) mondatok időhatározói mellékmondatában leírt események viszonylag rövid ideig tartanak. Ezek az események olyan eseményekkel nem helyettesíthetők, amelyekről ennek ellenkezőjét tételezzük fel, azaz azt, hogy viszonylag hosszabb időt vesznek igénybe. A (179a–c) mondatok helytelenek.

(179) a. *'Jött 'le a lépcsőn, amikor felesége megfőzte az ebédet.
b. *'Szedte 'össze a holmiját, amikor barátja kifestette a szobát.
c. *Jött haza az iskolából, amikor Jancsi megírta a levelet.

Ezeknek a mondatoknak az időszerkezete így fest:

(180) 'szedte 'össze a holmiját

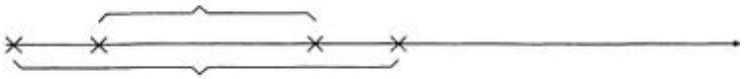

kifestette a szobát

Vagyis az időhatározói mellékmondatban leírt esemény ideje tartalmazza a progresszív mondat eseményidejét. Eddigi példáink azt mutatják, hogy akkor kapunk helyes mondatot, ha az időhatározói mellékmondat eseményideje beleesik a progresszív mondat eseményidejébe. A pillanatnyi cselekvések, történések eleve ilyenek, de a duratív—perfektív események egy része is ilyen. A duratív-perfektív eseményeknél azonban az eseményidő relatív hosszúságát mindennapi ismereteink alapján tudjuk csak eldönteni.

Az időhatározói mellékmondatban nem csak perfektív, hanem imperfektív igék is szerepelhetnek.

Figyeljük azonban meg, hogy az időhatározói mondat általában nem lehet korlátlanul folyamatos szemléletű:

(181) a. *Éppen 'jött 'le a lépcsőn, amikor aludtam.
b. *Éppen 'szedte 'össze a holmiját, amikor takarítottam.
c. *Éppen 'jött 'haza az iskolából, amikor Annával beszélgettem.

Az *alszik, takarít, beszélget* korlátlanul folyamatos szemléletű ige.

A (181a–c) összetett mondatok időszerkezetét (182) ábrázolja.

(182) 'jött 'le

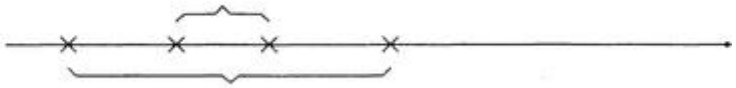

aludtam

Amint azonban az időhatározói mellékmondat olyan folyamatos szemléletű cselekvést vagy folyamatot ír le, amelyet mindennapi ismereteink alapján a progresszív szemléletű mondat eseményidejénél rövidebbnek vagy legalábbis nem sokkal hosszabbnak tartónak fogunk fel, helyes mondatokat kapunk.

(183) a. 'Jött 'le a lépcsőn, amikor a delet harangozták.
b. Éppen 'ment 'be a szobába, amikor a himnuszt énekelték.
c. Éppen 'nyitotta 'ki az ablakot, amikor a fogamat mostam.

Itt többféle időszerkezetet képzelhetünk el.

A) A mellékmondat eseményideje része a főmondat eseményidejének vagy egybeesik vele:

(183) a.

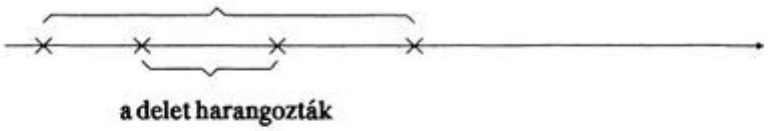

b.

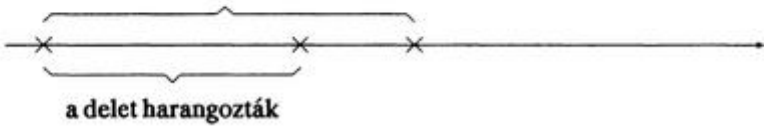

c.

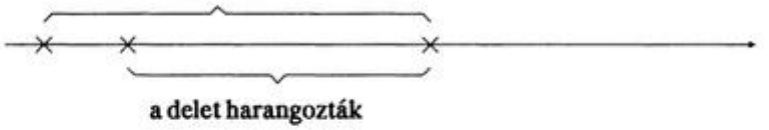

d.

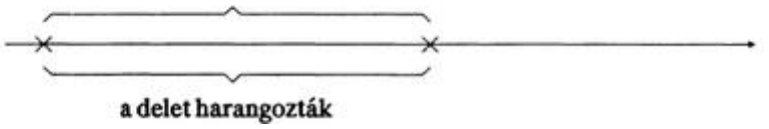

B) A főmondat eseményideje beleesik a mellékmondat eseményidejébe, vagy a két eseményidő részben átfedi egymást.

(185) a.

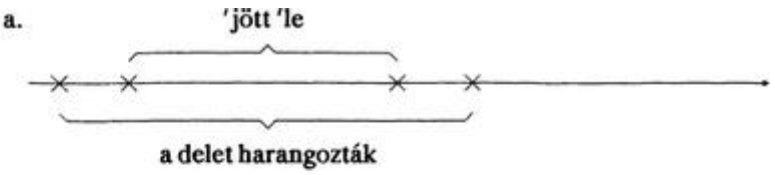

b.

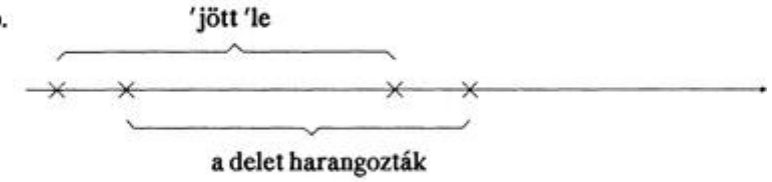

c.

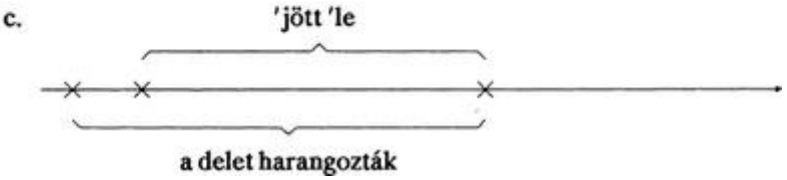

Vegyük észre, hogy ez az eset (tehát a (185a–c) egyike) a befejezett aspektusú időhatározói mellékmondatnál sincs kizárva:

(186) a. 'Jött 'le a lépcsőn, amikor felvonták a zászlót.
b. Éppen 'ment 'be a szobába, amikor a repülőgép átrepült a ház felett.

Szabályba megfigyeléseinket így foglalhatjuk:

(187) *Az* **amikor** *kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondat eseményideje a beszélő megítélése szerint nem lehet lényegesen hosszabb a progresszív aspektusú főmondat eseményidejénél.*

A szabály megfogalmazásából az is kitűnik, hogy benne döntő szerepet játszanak mindennapi ismereteink. A szabálynak vannak ugyan grammatikai fogódzói (mozzanatosság, tárgyas-tárgyatlan ige), lényegében azonban a grammatikán túlmutató jelenségről van szó.

Utaltunk már arra, hogy az *amikor* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondat is lehet progresszív aspektusú (l. a (175a–c) példákat). Ebben az esetben nem a nem progresszív aspektusú mellékmondat időszerkezetét viszonyítjuk a főmondat progresszív aspektusú eseményéhez, hanem fordítva, a nem progresszív aspektusú esemény időszerkezetét viszonyítjuk az *amikor* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondat által leírt esemény idejéhez. Minden olyan esetben, amikor az eredeti *amikor* kötőszó nem progresszív aspektusú mondatot vezet be, a mondat grammatikussága nem változik, ha a progresszív aspektusú főmondatot alakítjuk át *amikor*-ral bevezetett időhatározói mellékmondattá. A (175a–c) mondatok is ezt igazolják, de a (177a–c) és a (183a–c) mondatokra is ugyanez érvényes:

(188) a. Amikor 'jött 'le a lépcsőn, felesége aláírta a szerződést.
b. Amikor 'szedte 'össze a holmiját, felvonták a zászlót.
c. Amikor 'jött 'haza az iskolából, a repülőgép átrepült a ház felett.

(189) a. Amikor 'jött 'le a lépcsőn, a delet harangozták.
b. Amikor 'ment 'be a szobába, a himnuszt énekelték.
c. Amikor 'nyitotta 'ki az ablakot, a fogamat mostam.

Ugyanakkor az *amikor*-ral bevezetett progresszív aspektusú mellékmondat lehetővé teszi a korlátlanul folyamatos igéket, igés szerkezeteket is a főmondatban. Ezek azonban ebben az esetben progresszív aspektusú értelmezést kapnak. Ezt példázzák a (190a–c) mondatok. A viszonylag hosszabb tartamú duratív–perfektív aspektusú cselekvések vagy történések viszont ebben az esetben sem szerepelhetnek a főmondatban.

(190) a. Amikor 'jött 'le a lépcsőn, éppen aludtam.
b. Amikor 'szedte 'össze a holmiját, Anna éppen takarított.
c. Amikor 'jött 'haza az iskolából, én éppen Annával beszélgettem.

(191) a. *Amikor 'jött 'le a lépcsőn, felesége megfőzte az ebédet.
b. *Amikor 'szedte 'össze a holmiját, barátja kifestette a szobát.
c. *Amikor 'jött 'haza az iskolából, Jancsi megírta a levelet.

Úgy tűnik, hogy a (190a–c) mondatokban az időhatározói mellékmondat bizonyos mértékig korlátozza a főmondat eseményidejét. Ezért az *amikor* kötőszóval bevezetett progresszív aspektusú időhatározói mellékmondatra is a (187)-hez hasonló szabály fogalmazható meg.

Az *amikor* kötőszó jelentését itt csak a progresszív aspektussal összefüggésben vizsgáltuk. Mint láttuk, ebben az esetben az *amikor* időhatározói kötőszó csak (teljes vagy részleges) egyidejűségre utalhat. Nem progresszív aspektusú mondat esetén az *amikor* természetesen tetszés szerinti időviszonyítást fejezhet ki.

A viszonyítást nem csak *amikor*-ral bevezetett időhatározói mellékmondattal fejezhetjük ki, az *amíg* és *ahogy* kötőszókkal bevezetett időhatározói mellékmondatok is alkalmasak a viszonyításra. De kifejezhetünk időviszonyítást a *már* és a *még* szókkal (vagy különálló mondatban leírt eseménnyel) is. Íme néhány példa:

(192) a. Amíg 'szedte 'össze a holmiját, a madarak énekét hallgatta.
b. Ahogy 'jött 'be, már Évát nézte.
c. Már 'vette 'fel a kabátját, de még magyarázott.

Az *amíg* és az *ahogy* kötőszók esetében — az *amikor* kötőszóval ellentétben — nem mindegy, hogy a mellékmondatban, vagy a főmondatban áll-e a progresszív aspektusú igés szerkezet. A (192a–b) mondatok „megfordításai" kétes értékűek, vagy rosszak. Vö.

(193) a. ?'Szedte 'össze a holmiját, amíg a madarak énekét hallgatta.
b. *Ahogy Évát nézte, már 'jött 'be.

Amikor a progresszív mondatot *amíg* vagy *ahogy* kötőszóval vezetjük be, a főmondatban, mint ahogy azt a (192a) és b. példák tanúsítják, szerepelhet korlátlanul folyamatos ige, igés szerkezet is.

A *már* és a *még* különösen alkalmas arra, hogy segítségükkel egy korábban kezdődött eseményidőhöz viszonyítsunk (l. a (192c) példát).

Mindebből arra kell következtetnünk, hogy az időviszonyítás módja az időviszonyítás eszközeitől is függ. Az *amikor, amíg, ahogy* és a *már* illetve a *még* nem azonos módon viselkedik. Részletes elemzésükkel itt nem foglalkozhatunk.

A progresszív aspektus által megkívánt időviszonyítást főnévi szerkezettel is kifejezhetjük:

(194) a. A tévé kezdésekor éppen 'főztem a 'vacsorát.
b. A szerelő megérkezésekor éppen 'szivárgott 'ki víz a falból.

Gyakran a hiányzó időviszonyítást a szövegkörnyezet szolgáltatja, ennek a kérdésnek a vizsgálata azonban nem tartozik a mondatgrammatika körébe.

Amint a progresszív aspektusú mondatot nem a fent leírt módon használjuk, lehetővé válik másfajta időviszonyítás is. Így például *Hét végén megyünk fel Pestre, Nemsokára jön haza Kati*. Ezeket a mondatokat nem érezzük hiányosnak: a referenciaidő a *hét végén*, illetőleg a *nemsokára* által jellemzett

tartományba esik. Az eseményidőt pedig a beszédidőhöz viszonyítjuk. Nincs tehát szükség egy másik esemény eseményidejéhez való viszonyításra. Mondataink a közeljövőben végbemenő szándékolt cselekvéseket írnak le. Egyébként ebben az esetben a különben kötelező *majd* határozó kitétele is elmaradhat. (l. az 5.1 pontot!)

6. Az egzisztenciális olvasat

Már korábban is említettünk olyan példát, amely vagy kizárólagosan, vagy pedig a befejezett olvasat mellett az „előfordult már, hogy”-gyal parafrazált egzisztenciális olvasattal rendelkezik. A (167a–c) mondatok hátravetett igekötő példáján mutatják be a hangsúlyozástól függő különféle olvasatokat Az egzisztenciális olvasatnál a hátravetett igekötő hangsúlytalan, az ige hangsúlyos. Íme néhány további példa:

(195) a. ''Jött le a lépcsőn egyedül.
„Előfordult, hogy egyedül jött le a lépcsőn"
b. ''Jött át hozzánk éjfélkor.
„Előfordult, hogy éjfél volt, amikor átjött hozzánk"
c. ''Ment ő haza egyedül.
„Előfordult, hogy egyedül ment haza"

A parafrázisokból is kitűnik, hogy itt az egzisztenciális olvasat a befejezett szemléletre épül rá. Azt is mondhatjuk, hogy az egzisztenciális olvasatú mondatot befejezett szemléletű mondatból képeztük. Az egzisztenciális olvasat azonban nem szünteti meg a befejezettséget, a mondat aspektuális értéke azonban háttérbe szorul.

Az egzisztenciális olvasatot a mondat prozódiája általában egyértelműen meghatározza. Az ilyen mondat nem lehet egyenletes intonációjú; az ige kötelezően hangsúlyos, az ige után álló elemek pedig mind hangsúlytalanok, ennek következtében az egzisztenciális olvasatú mondat mindig eső intonációjú. Az olvasat egyértelművé tételéhez a (195a–c) mondatokban az igekötő helye is hozzájárul: kontrasztív fókuszt nem tartalmazó mondatoknál a hátravetett hangsúlytalan igekötő mindig az egzisztenciális olvasatot jelzi. Amikor az igekötő nem egyértelműsít, akkor gyakran hívunk segítségül lexikai eszközöket is:

(196) a. ''Lejött a lépcsőn egyedül máskor is.
b. ''Átjött hozzánk éjfélkor máskor is.
c. ''Hazament ő egyedül máskor is.

Az, hogy a (195a–c) mondatokat befejezett szemléletű mondatokból képeztük, azzal igazolható, hogy ezek a mondatok megengedik a határpontos időmódosítókat:

(197) Jött már le a lépcsőn egyedül öt perc alatt.
„Előfordult, hogy öt perc alatt egyedül jött le a lépcsőn"

Egzisztenciális olvasatú mondatot azonban nemcsak befejezett, hanem folyamatos szemléletű mondatból is képezhetünk.

(198) a. Pisti ''biciklizett (már) az udvaron.
„Előfordult, hogy Pisti biciklizett az udvaron"
b. ''Dolgozott (már) nálunk.
„Előfordult már, hogy dolgozott nálunk"
c. ''Táncoltam (már) vele.
„Előfordult már, hogy táncoltam vele"

A (198a–c) mondatokat a megfelelő folyamatos aspektusú mondatoktól az egzisztenciális olvasatú mondatokra jellemző hangsúlyviszonyok alapján különböztetjük meg. A folyamatos aspektusú mondatok hangsúlyozása egyenletes, minden összetevő lényegében egyenlő erősségű hangsúlyt kap. Az egyértelmű prozódia ellenére az egzisztenciális olvasatú mondatokat gyakran kiegészítjük a *már* határozószóval vagy a *máskor is, korábban is* kifejezésekkel. Az, hogy folyamatos aspektusú mondatból képeztünk egzisztenciális olvasatot, ismét időmódosítóval való összeférhetőség alapján dönthető el:

(199) Pisti korábban is biciklizett sokáig az udvaron.
„Korábban is előfordult, hogy Pisti sokáig biciklizett az udvaron".

A folyamatos aspektusú mondatból képzett egzisztenciális olvasatú mondat azonban már nem folyamatos. Nem állítható ugyanis, hogy a (199) mondatban leírt cselekvés, történés a szóban forgó időintervallum legtöbb osztatára érvényes. Itt nem a folyamaton van a hangsúly, hanem azon, hogy a kérdéses folyamat már korábban is előfordult.

Az egzisztenciális olvasat bizonyos mértékig úgy viselkedik, mint a befejezett aspektus. Az "előfordult már, hogy…" parafrázisú mondat csak határpontos időmódosítóval fér össze:

(200) a. Az eltelt öt év alatt előfordult, hogy dolgozott nálunk.
b. *Öt éven át előfordult, hogy dolgozott nálunk.

Úgy tűnik tehát, mintha az egzisztenciális olvasat semlegesítené a folyamatos—befejezett oppozíciót. Az egzisztenciális olvasatú mondatnak nincs egyedített belső időszerkezete, úgy viselkedik, mintha nem lenne aspektuális értéke. Az, hogy az egzisztenciális olvasatú mondat nem fejezhet ki elő- vagy utóidejűséget, azzal függ össze, hogy az ilyen mondattal egy esemény korábbi előfordulását állítjuk anélkül, hogy ezt az eseményt az időtengelyen elhelyeznénk vagy más események eseményidejéhez viszonyítanánk. Egyébként az ilyen mondattal arról sem mondunk semmit, hogy az az esemény, amely már korábban is előfordult, egyszer fordult-e csak elő, vagy többször.

Láttuk, hogy egzisztenciális olvasatú mondat egyaránt képezhető befejezett és folyamatos aspektusú mondatokból. Az, hogy a progresszív aspektusú mondatok is előfordulnak az egzisztenciális olvasatú mondatok között, a következő példa bizonyítja:

(201) ''Osontam ki óráról úgy, hogy szembejött a professzor.

A névelőtlen tárgy szerepének tárgyalásánál már utaltunk arra, hogy az alábbi típusú mondatok is egzisztenciális olvasatúak:

(202) a. **'Írt már levelet.**
b. **'Főztem már ebédet.**
c. **'Hozott már vizet.**

Névszói állítmány esetén általában a copula és a névszó sorrendje eldönti már a mondat aspektusát. A névszó + copula sorrend folyamatos, a copula + névszó egzisztenciális olvasatot sugall:

(203) a. **Pisti 'katona volt.**
b. **Pisti ''volt katona.**

(204) a. **Pisti 'Bécsben volt.**
b. **Pisti ''volt Bécsben.**

Az a.-mondatok folyamatos (vagy progresszív), a b.-mondatok befejezett aspektusúak.

7. A mozzanatosság és a gyakorítás

7.1. Néhány megjegyzés a mozzanatos igékről

A mozzanatosnak nevezett képzők közül ma már egyetlen egy sem termékeny. Pillanatnyi cselekvést, történést legegyértelműbben az *-an/-en* végű igék fejeznek ki: *dörren, fröccsen, kattan, reccsen, zörren*. Márpedig ha ezeknek az igéknek az időszerkezete pontszerű, akkor befejezett szemléletűek, s akkor nem lehet aspektuális különbség az alapige és a perfektiváló elemmel kiegészített igés szerkezet között. Az *-an/-en* végű igék előfordulhatnak igekötővel is (*megreccsen, felpattan, kifröccsen*), de gyakran állnak az *egyet, nagyot* tárgyraggal ellátott mértékhatározóval is. A következő mondatpárok a. és b. mondatai között nem találunk aspektuális különbséget.

(205) a. Dörrent az ágyú.
b. Nagyot dörrent az ágyú.

(206) a. Reccsent a padló a lába alatt.
b. Reccsent egyet a padló a lába alatt.

(207) a. Kattant a villanykapcsoló.
b. Kattant egyet a villanykapcsoló.

Az általgyas szerkezet ezekben az esetekben opcionális: a mondat aspektuális értékén nem változtat semmit, ha a tárgyraggal ellátott mértékhatározót elhagyjuk. Amikor tehát a mozzanatosság lexikálisan egyértelműen meghatározott, a perfektiváló elemek használata nem kötelező.

De az *-an/-en* végű igék között is vannak olyanok, amelyek nem mozzantosságot, hanem folyamatosságot fejeznek ki és így nem befejezett, hanem folyamatos szemléletűek:

(208) a. Csörren a kard a kezében.
b. Szökken a vér az arcába.
c. Harsan a kürt, ébred a sereg.

Ezekben a mondatokban a *csörren, zökken, harsan* igék rövid ideig tartó cselekvést, folyamatot jelölnek. Ilyenek még az *illan, sercen, suhan, zuhan*. A legtöbb *-int, -it, -all/-ell* végű ige szintén nem mozzanatos jelentésű: *emelint, pödörint, köhint, bólint, pödörít, sodorít, vonít, sugall, fuvall, szökell, lövell*.

Mozzanatos igéket képezhetünk kezdő igékből igekötő vagy általgyas szerkezet segítségével. Kezdő értelmet fejeznek ki például az *-ad/-ed* és a *-dul/-dül* végződésű igék (egyik képző sem termékeny és általában kötött morfémákhoz járul): *támad, lázad, ébred, éled, kondul, mozdul, perdül, rezdül*. Mozzanatos jelentésűek ezzel szemben az ezekből az igékből képzett igekötős igék: *feltámad, fellázad, felébred, feléled, megkondul, megmozdul, megperdül, megrezdül*. A *-dul/-dül* végződésűeknél a perfektiválás általában általgyas szerkezettel is lehetséges: *mozdult/perdült/rezdült egyet*.

Mozzanatos igéket tartalmazó mondatok általában nem fejezhetnek ki elő- vagy utóidejűséget:

(209) a. Megmozdult a föld, megkondult a harang, megrezdültek a fák.
b. Reccsent a tető, zörrent az ablak, dörrent az ágyu.

Az egyes tagmondatokban leírt események tetszőleges sorrendben következhettek be.

7.2. A gyakorítás

A gyakorításnak kevés esetben van akadálya. Vannak a dolgok természetes menete miatt megismételhetetlen történések: *születik, él, felnő, meghal*. A következő mondatok állításai tehát mindennapi ismereteinkkel kerülnek összeütközésbe, elfogadhatatlanságuk nem az igék szemantikájával függ össze.

(210) a.(*) Gyakran meghalt.
b.(*) Többször felnőtt.

Más esetekben az igék szemantikája akadályozza meg az ismétlést:

(211) a. *Többször megtalálta az elveszett pénzét.
b. *Gyakran rájött a probléma megoldására.

A (211a) mondat nem értelmezhető úgy, hogy valaki az egyszer elveszett pénzét többször megtalálta, és (211b)-nek sem lehet az az olvasata, hogy valaki ugyanannak a problémának a megoldására többször rájött. A *megtalál* és a *rájön* egyszeri eseményt jelöl.

Egyébként, mint ahogy azt a 3. pontban már láttuk, gyakorító értelmű ige képezhető a *-gat/-get* képzővel: *kóstolgat, ijesztget, nyitogat, küldözget, töltöget, próbálgat*. Az ily módon képzett igék is folyamatos szemléletűek:

(212) a. Egész nap kóstolgatja a lekvárt.
b. Sokáig próbálgattalak elérni.

Ugyanaz a gyakorító értelem kifejezhető befejezett aspektussal is:

(213) a. Többször/gyakran megkóstolta a lekvárt.
b. Többször megpróbáltalak elérni.

A *-gat/-get* képzős igéknek tehát gyakran van befejezett szemléletű igekötős párjuk: *megölelget, megtapogat, megnyomogat, megcsókolgat*. Ezek az igék ugyan önmagukban is már iteratív jelentésűek, ennek ellenére nem zárják ki a *többször/gyakran* időmódosítók használatát: *többször megölelgette/megtapogatta/megnyomogatta/megcsókolgatta*.

Igekötős igéknél ismétlést fejezhetünk ki az igekötő megismétlésével is: *meg-megáll, fel-feldob, el-elmegy, be-benéz*. Az igekötő megkettőzése azonban nem mindig lehetséges, feltételei nem világosak.

Ellentétes értelmű igekötők együtt is használhatók. Ebben az esetben szintén ismétlésről van szó, de a szóban forgó cselekvés ellentétes irányok közt váltakozik: *fel-le sétál, ki-be jár*.

Gyakorító értelmű igés kifejezés a *gyakran, többször* időmódosítókkal képezhető. A progresszív aspektus kizárja ennek lehetőségét:

(214) *Többször 'jött 'le a lépcsőn, amikor megszólalt a telefon.

A habituális és az iteratív igék között nincs aspektusbeli különbség: mindegyikük egy esemény ismétlődését fejezi ki. A habituális és az iteratív olvasat nyelvi kifejezőeszközei azonban nem mindig azonosak. A habituális olvasat a *szokott + főnévi igenév* szerkezettel írható körül. Az iteratív olvasatnál ez nem lehetséges.

(215) a. Gyakran mondogatja, hogy milyen jó vagy hozzá.
b. Szokta mondani, hogy milyen jó vagy hozzá.

(216) a. Kóstolgatja a lekvárt.
b. Szokta kóstolgatni a lekvárt.

A (215a–b) mondatok szinonimek, a (216a–b) mondatok ezzel szemben két különböző dolgot fejeznek ki.

A habituális olvasat kifejezhető jelen idejű igealakkal, a gyakorítás nem.

(217) a. Pisti dohányzik.
b. Géza iszik.

A (217a–b) mondatoknak van egy aktuális és egy habituális olvasata. A habituális olvasat itt is körülírható a *szokott + főnévi igenév* szerkezettel: *szokott dohányozni/inni*. Következésképpen a (217a–b) mondatokkal is utalhatunk több eseményre, pontosabban ugyanannak az eseménynek a többszöri megismétlődésére.

Perfektív igéknek nincs habituális olvasata: a *Pisti megissza a bort* kifejezhet ugyan hajlandóságot, diszpozíciót, de nem jelentheti azt, hogy Pisti szokott bort inni.

Névelőtlen iránytárgynál a habituális olvasat lehetősége gyakran a szórendi helyzetétől függ.

(218) a. 'Zenét hallgatok.
b. 'Hallgatok zenét.

(219) a. 'Újságot olvasok.
b. 'Olvasok újságot.

A (218a) és a (219a) mondatoknak csak aktuális olvasata lehet: most zenét hallgatok, újságot olvasok. A (218b) és a (219b) mondatoknak ezzel szemben általában habituális az olvasata: szoktam zenét hallgatni, újságot olvasni.

Annak ellenére, hogy a (220a–b) mondatokban is iránytárgy szerepel, a mondatoknak nincs habituális értelme:

(220) a. 'Veszek 'virágot.
b. 'Gyújtok 'tüzet.

Ezek azonban létesítő szerkezetek, bennük a tárgy az eredménytárgyhoz hasonló szerepet kap. Igazolja ezt az, hogy a (221a–b) mondatok befejezett szemléletűek:

(221) a. 'Vettem 'virágot.
b. 'Gyújtottam 'tüzet.

Az aktuális—habituális szembenállást tapasztaljuk a következő példáknál is:

(222) a. Pista mérges.
b. Pista mérges ember.

(223) a. Laci jókedvű.
b. Laci jókedvű ember.

Az a.-mondatok aktuális, a b.-mondatok ezzel szemben habituális tulajdonságra utalnak.

A habituális olvasat kérdése bonyolult probléma, amelynek részletes taglalásába itt nem bocsátkozhatunk.

Végezetül jegyezzük meg — bár nem tartozik szigorú értelemben a gyakorításhoz —, hogy a mondat alanya is megszabhatja a szóba jöhető események számát. Így a megszámlálható dolgokat jelentő főnévi (köznévi) alany is befolyásolhatja az aspektust.

(224) a. A vendég megjött.
b. A vendégek mind megjöttek.

Második mondatunk több eseményre is utalhat; az egyszerre érkező vendégek viszont egy eseménynek számítanak.

8. Az igenévi csoport aspektusa és időviszonyító képessége

8.1. Az *-ó/-ő* képzős igenév

Néhány kivételtípustól eltekintve a képző bármely tárgyas vagy tárgyatlan igéhez hozzájárulhat. Az igenév az igére jellemző összes vonzattal vagy szabad határozóval összekapcsolódhat, kivéve az alanyt: mindig ez lesz a csoport hiányzó argumentuma, legyen bár ágens, experiens, téma vagy természeti erő.

(225) a. az egész évben minden feladatot pontosan elvégző fiú
b. a Máriát megkedvelő fiú
c. a szokatlan munkától hamar elfáradó fiú
d. a vidéket elárasztó víz

Kizárólag lexikalizálódott esetekben (lexikológiai egységekben, összetételekben) fordulhat elő, hogy a hiányzó argumentum tárgy legyen: *betevő (falat), eladó (ház, lány), ivó(víz), metélö(hagyma)*.

Az imperfektív igéből képzett *-ó/-ő* képzős igenév vagy az eseményidőhöz vagy a beszédidőhöz viszonyít. Mindkét esetben egyidejűséget fejez ki: az igenév által jelölt cselekvés, történés vagy az eseményidővel vagy a beszédidővel egyidejűleg megy végbe.

(226) a. Táncra fogom kérni a Marival beszélgető lányt.
„Táncra fogom kérni azt a lányt, aki akkor Marival fog beszélgetni (akármelyik lány beszélgessen is akkor vele)"
„Táncra fogom kérni azt a lányt, aki most Marival beszélget"
* "Táncra fogom kérni azt a lányt, aki ezelőtt Marival beszélgetett"

b. Táncra kértem a Marival beszélgető lányt.
„Táncra kértem azt a lányt, aki akkor Marival beszélgetett"
„Táncra kértem azt a lányt, aki most Marival beszélget"
* "Táncra kértem azt a lányt, aki ezelőtt Marival beszélgetett"

Az igenév csak akkor fejezhet ki előidejűséget, ha azt időhatározó explicite jelzi:

(227) Táncra fogom kérni a tegnapelőtt Marival beszélgető lányt.

Vannak azonban olyan igei kifejezések, amelyekkel az alanynak nem alkalmi, hanem általános, ‘megszokott’ tulajdonságaira utalhatunk. Ilyenkor a jellemzés érvényessége automatikusan egyidejű/jelen idejű is. Fontos hangsúlyozni, hogy a jellemzés érvényességéről van szó, mert a habituális cselekvés nem zajlik szükségképpen az adott pillanatban:

(228) A lakásügyekkel foglalkozó előadó éppen nyaral.

Egyes igék csak a habituális olvasatot engedik meg:

(229) a. a könyveit a kamrában tartó Péter
b. a zsebkendőjét a cipőjében hordó Péter
c. a kegyetlen módszereket megvető tanár
d. az épületet fenntartó cég

Más igék kifejezhetnek aktuális és habituális cselekvést is. Ilyenkor az igeneves szerkezet is kétértelmű, s a habituális olvasat az előidejűség látszatát keltheti, mert az a cselekmény, amelynek alapján a jellemzést felállítottuk, időben korábbi:

(230) a. A hangosan kiáltozó beteget már vitték is a műtőbe.
„miközben hangosan kiáltozott"
„azt a beteget, akit (korábbi tapasztalataink alapján) arról ismertünk, hogy hangosan kiáltozik"

Érdekes lehet rámutatni, hogy ugyanezekkel a tulajdonságokkal rendelkeznek az ún. funkciójelölő főnevek is:

(231) Az elnök filmszínész volt.
„Az a személy, aki ma elnök, a múltban filmszínész volt"
„A múltban egy személy egyidejűleg volt elnök és filmszínész"
„Az a személy, akit elnöknek neveznek, a múltban filmszínész volt (pl. az Egyesült Államokban a cím örök életre szól)"

Összefoglalva tehát az eddigieket: *az imperfektív igékből képzett -ó/-ő képzős igenevek jelölhetnek egyidejűséget (az eseményidőhöz vagy a beszédidőhöz viszonyítva) és habituális egyidejűséget*

A perfektív igéből képzett igenévi csoport az eseményidőhöz viszonyított közeli elő- vagy utóidejűséget fejez ki:

(232) a. A tanár a jutalmat kapó diákkal beszélget.
b. A tanár a jutalmat kapó diákkal beszélgetett.
c. A tanár a jutalmat kapó diákkal fog beszélgetni.

Mind a három esetben lehetséges, hogy a diák a beszélgetés előtt vagy után kap vagy kapott jutalmat. A perfektív igéből képzett igenévi csoport egyidejűséget csak habituális értelemben fejezhet ki:

(233) a. Ő a legmesszebbre dobó gyerekünk.
b. Csak a nyerő játékosnak van tekintélye.

A folyamatos és befejezett szerkezetekben egyaránt részt vevő igékből képzett igenevek az eseményidőhöz viszonyítva mindhárom értelmezési lehetőséget megengedik:

(234) Rádión keresztül tartottuk a kapcsolatot a repülőgépből kiugró férfival.
„azzal, aki épp előtte kiugrott" (előidejű)
„miközben ugrott kifelé" (egyidejű)
„azzal, akinek ki kell ugrania" (utóidejű)

Már itt megjegyezhetjük, hogy egyetlen olyan eset van, amikor minden nyelvváltozatban használható az *-ó/-ő* képzős és a *-t/-tt* képzős igenév is: akkor, amikor állapotváltozást kifejező mediális igével van dolgunk:

(235) a. A tetőről lehulló cserepek felsebezték a gyerek lábát.
„hulltukban" (imperfektív)
„a cserepek, amelyek nem sokkal előbb lehullottak" (perfektív)
b. A tetőről lehullott cserepek felsebezték a gyerek lábát.
„a cserepek, amelyek valamikor korábban lehullottak" (perfektív)

A perfektív igéből képzett-ó/-ő *képzős igenév tehát kifejezhet*

a. közeli elő- vagy utóidejűséget,
b. habituális egyidejűséget és
c. amennyiben az igeneves szerkezetben olyan igekötős ige szerepel, amely progresszív aspektus képzésére is felhasználható, egyidejűséget is.

8.2. A *-t/-tt* képzős melléknévi igenév

Ez az igenév tárgyas és tárgyatlan igékből egyaránt képezhető. Először a tárgyatlan igéből képzett igenév időviszonyító képességét vizsgáljuk meg.

Az alábbi példák azt mutatják, hogy a *-t/-tt* képzős melléknévi igenév nem képezhető bármilyen tárgyatlan igéből:

(236) a. Kavarog a víz. — *a kavargott víz
b. Zörög a haraszt. — *a zörgött haraszt

(237) a. Erősödik a gyerek. — *az erősödött gyerek
b. Megerősödik a gyerek. — a megerősödött gyerek

(238) a. Változik a királyfi. — *a változott királyfi
b. Megváltozik a királyfi. — a megváltozott királyfi
c. Békává változik a királyfi. — a békává változott királyfi

(239) a. Épül a ház. — *az épült ház
b. Felépült a ház. — a felépült ház

(240) a. Készül az ebéd. — *a készült ebéd
b. Elkészült az ebéd. — az elkészült ebéd

(241) a. Pofont kapott. — a kapott pofon
b. Pénzt nyert. — a nyert pénz

A fenti példák azt mutatják, hogy a képzés alapjául szolgáló igének igekötőjével vagy más igemódosítójával együtt perfektívnek kell lennie. Példáinkból az is kiderül, hogy a perfektív igékből képzett igeneves szerkezetnek téma alanyúnak kell lennie.

Létrejövést jelentő igéknél, amennyiben tetszőleges bővítményt fókuszolunk, szintén jó a képzés. A fókuszolás révén a mondatok perfektívvé válnak:

(242) a. ''Tavaly épült a ház — a tavaly épült ház
b. ''Dombon épült a ház — a dombon épült ház

(243) a. ''Tegnap készült az ebéd — a tegnap készült ebéd
b. ''Só nélkül készült az ebéd — a só nélkül készült ebéd

Általában a pillanatnyiságot kifejező perfektív igék kevésbé kedvelik a *-t/-tt* képzős igenévi szerkezetet: **megreccsent padló*, **meglibbent függöny*, **megrezdült fa*. Amennyiben azonban a mozzanatos ige új állapotot idéz elő, a képzés lehetséges: *feltámadt nép, felébredt gyermek, fellázadt polgárság*.

Szabályunkat tehát a következőképpen kell kiegészíteni: *-t/-tt képzővel melléknévi igenevet képezhetünk téma alanyú perfektív igéből akkor, ha az ige vagy perfektív-duratív, vagy pedig olyan mozzanatos, amely állapotváltozást idéz elő*.

Az így képzett igenév általában az eseményidőhöz viszonyított előidejűséget fejez ki:

(244) a. Megszidták a bajba került gyereket.
b. Nem fogjuk tudni felhúzni a kútba zuhant vödröt.

A (244a) mondatban az eseményidő természetesen megelőzi a beszédidőt, az igenévvel kifejezett történés viszont előidejű az eseményidőhöz képest. A (244b) mondatban az eseményidő jövő idejű, az igenév által kifejezett esemény azonban nemcsak a mondat eseményidejéhez, hanem a beszédidőhöz képest is előidejű.

A *-t/-tt* képzős melléknévi igenevek könnyen melléknevesülhetnek, s ebben az esetben elveszítik időviszonyító képességüket: *a hajlott ág, a fáradt ember, főtt sonka, sült hús*.

A téma alanyú perfektív igéből képzett melléknévi igenév az eseményidőhöz képest előidejűséget fejez ki.

Tárgyas igéknél következő a helyzet. A perfektív tárgyas igéknél nincs korlátozás, bármely igéből képezhető *-t*-vel igenév: *a feldöntött szék, a befestett asztal, a megkavart leves, a megszeretett étel, a megírt levél, az elovasott újság*. Ha a tárgyas ige imperfektív, akkor vagy valamiféle bővítményt is kell kapnia, vagy pedig fajtajelölő értelemben melléknevesülnie kell.

(245) a. *a kavargatott leves
b. a Péter által (kanállal) hosszasan kavargatott leves

(246) a. *a cipelt csomag
b. a Péter által (közben) nehezen cipelt csomag

(247) darált dió, szegecselt lemez, füstölt sonka, vert csipke, ásott kút, váltott gyermek

Egyes esetekben tárgyat is kaphat: *az öt gólt szerzett csatár, a sok vihart látott Balaton*.

A tárgyi argumentumot hiányoló *-t/-tt* képzős igenév időviszonyító képessége ismét nagyban függ az alapul szolgáló ige aspektusától. Ha az ige perfektív, az igenév az eseményidőhöz viszonyított előidejűséget fejez ki:

(248) Elolvasom/most olvasom/elovastam a Péter által megírt jelentést.
„amelyet Péter előzőleg írt meg"

Imperfektív igéknél az értelmezés attól is függ, hogy az ige aktuális vagy habituális jelentést hordoz.

(249) a. Mária most porolja a kamrában tartott könyveket.
„amelyeket a kamrában tartanak"
b. Nem értek egyet a Péter által képviselt javaslattal.
„amelyet Péter képvisel"

(250) a. A menet élén vitt zászlóba belekapott a szél.
„abba, amelyet éppen a menet élén vittek"
b. A Péter által épített ház sohasem fog elkészülni.
„amelyet Péter éppen épít"

Imperfektív igéknél tehát a -t/-tt képzős melléknévi igenév az eseményidőhöz képest egyszerű vagy habituális egyidejűséget fejez ki.

A következő táblázat összefoglalja a melléknévi igenevek időviszonyító képességét:

képző	hiányzó argumentum	aspektus	időviszony
-ó/-ő	alany	imperf.	egyidejű habituális egyidejű
		perf.	közeli előidejű/utóidejű habituális egyidejű egyidejű
	*tárgy		
-t/-tt	téma alany	*imperf.	
		perf.	egyidejű előidejű
	*egyéb alany		
	tárgy	imperf.	habituális egyidejű
		perf.	előidejű

8.3. Az adatok értékelése

Az *-ó/-ő* és a *-t/-tt* képzős igenevet nyelvtanaink jelen idejűnek vagy folyamatosnak, illetve múlt idejűnek vagy befejezettnek nevezik. Hogyan értelmezhetők ezek az elnevezések, és a fenti adatok mennyiben igazolják őket?

A jelen idejű vagy múlt idejű minősítés csak azt jelentheti, hogy az igenévi csoport a beszédidőhöz viszonyítva mindig jelen, illetve múlt időt fejez ki. Ez szemmel láthatólag nem áll: a fenti táblázatból kitűnik, hogy az igenévi csoport általában nem a beszédidőhöz, hanem az eseményidőhöz viszonyít. Az eseményidőhöz képest beszélhetünk előidejűségről, egyidejűségről és utóidejűségről. Mondhatjuk-e mostmár, hogy az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév egyidejűséget, a *-t/-tt* képzős pedig előidejűséget fejez ki? Nyilvánvalóan ez sem áll. Ha eltekintünk azoktól az esetektől, amikor az időhatározó (vagy esetleg a kontextus) megváltoztatja az inherens viszonyítóképességet, akkor az *-ó/-ő* képzős igenévről elmondható, hogy értelmezése lehet egy-, elő- vagy utóidejű is. A *-t/-tt* képzős melléknévi igenév pedig kifejezhet az előidejűségen kívül egyidejűséget is.

Nem arról van szó azonban, hogy rendszertelenül elszórt ellenpéldákat találtunk volna: az anyagból egy másfajta rendszer körvonalai bontakoznak ki. *Az egyidejűség tipikusan az imperfektív, az elő- vagy utóidejűség tipikusan a perfektív igenevek sajátja*. A legszembetűnőbb megfigyelés tehát az, hogy *igeneveink időviszonyítása jellegzetesen az aspektustól függ*.

Az imperfektív — egyidejű, perfektív — elő/utóidejű összefüggés kimondása mellett azonban nem hallgathatjuk el, hogy *-ó/-ő*-nek az egyidejűséggel, *-t/-tt*-nek az előidejűséggel valóban szoros kapcsolata van. Egyfelől azt láttuk, hogy egyértelműsítő kontextus vagy explicit időhatározó hiányában *-ó/-ő*-nek az elő- és utóidejű értelmezése is az eseményidőhöz közeli kell hogy legyen. Másfelől, a perfektív *-t/-tt*-nek nem lehet utóidejű, az imperfektív *-t/-tt*-nek azonban várakozásunk ellenére lehetséges előidejű értelmezése is.

Mit jelent mármost az *-ó/-ő* imperfektív és a *-t/-tt* perfektív minősítése? Itt két dologra gondolhatunk. Vagy arra, hogy a képző csak olyan egységhez járul, amely eredetüeg imperfektív/perfektív, vagy pedig arra, hogy folyamatossá/befejezetté teszi az eredetileg esetleg más aspektusú egységet. A bemutatott adatokból az tűnik ki, hogy általánosságban egyik álláspont sem tartható.

Vegyük először az *-ó/-ő*-t. A *megtalál* ige perfektív és nem is alakítható át progresszív aspektusú szerkezetté: **éppen nagymama találta meg Pétert, amikor* … Ennek ellenére *a Pétert megtaláló nagymama* grammatikus, és semmivel sem folyamatosabb, mint a *Nagymama megtalálta Pétert*. Tekintsük most a *-t/-tt* képzőt! A *kavargat* ige imperfektív és a vele alkotott mondat is folyamatos: *Péter kavargatta a levest sokáig*. Az *a hosszan/kanállal kavargatott leves* ennek ellenére grammatikus, és semmivel sem befejezettebb, mint *Péter hosszasan/kanállal kavargatta a levest*.

Általánosságban tehát nem mondható el egyik képzőről sem, hogy csak egyféle „bemenete” vagy csak egyféle „kimenete” lehetne. Egyedül az alanyt hiányoló melléknévi igenév *-t/-tt*-je az, amely egyértelműen kötődik a perfektív aspektushoz. Azonban itt sem ő perfektivál, hanem alkalmazásának

feltétele az, hogy az egység eleve perfektív legyen. Ha a *-t/-tt* perfektiválna, akkor a (236)–(240) példái mind jók lennének, s nem volna szükség az igemódosítóra vagy a fókuszra.

Mindezek alapján célszerűtlennek kell tekintenünk azokat az elnevezéseket, amelyek egyértelműen valamelyik időviszonnyal vagy aspektussal jellemzik, vagy esetleg definiálják a képzőket. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy ha a melléknévi igenév időviszonyítása nem jósolható meg egyszerűen a képzés alapjául szolgáló ige vagy igés szerkezet aspektuális értékéből, akkor *-t/-tt* az előidejűség, *-ó/-ő* pedig az egyidejűség felé tér el (vagy pedig elkötelezetlen).

9. Összefoglalás

Ha az aspektust mondatszemantikai fogalomnak tekintjük, akkor nagyfokú egyezést tapasztalhatunk az egyes nyelvek között a kifejezett aspektuális kategóriákat illetően. A nyelvek viszont már különbözhetnek egymástól abban, hogy milyen módon fejezik ki az egyes kategóriákat. Így az imperfektív és perfektív aspektus megléte nem magyar sajátosság, de az már az, hogy a magyar ezeket a kategóriákat sajátos módon is kifejezheti, mint például az imperfektivitást a névelőtlen főnév inkorporálásával és a perfektivitást a névelőtlen főnév egyénítésével. Magyar sajátosság a progresszív aspektusnak a határozói funkciójú „igekötővel" való kifejezése is.

A magyarban az aspektus szintaktikai szerepe elsősorban lokális jellegű: az igemódosítók (igekötő, névelőtlen tárgy, általában: névelőtlen ragos főnév) szórendi helyével, az ige és az igemódosítók szórendi hangsúlyozási viszonyaival korrelál. A szórendi változtatás általában szerkezeti következményekkel is jár. Az igemódosítók + ige sorrend szorosabb szemantikai egységet eredményez, aminek szintaktikai vetülete névelőtlen főnév esetén egy nem referenciális funkciójú N^o kategóriájú főnév. A hangsúlyos ige + hangsúlytalan igekötő sorrend megbontja az ige és az igekötő szintaktikai egységét, s az igekötőt határozóként egy külön DP-be utalja. Hasonló eredményhez jutunk a hangsúlyos ige + hangsúlyos névelőtlen főnév esetén: az igével való szoros szemantikai egység megszűnik, a névelőtlen főnév teljes értékű DP-ként funkcionál.

Az aspektus szerepet játszik a szóképzésnél is, mindenekelőtt természetesen az igekötős igék képzésénél, de az igenevekénél is. A magyarban az igekötős igék képzése sajátos szóképzés, mivel az igekötő hol szabad, hol kötött morféma, s így átmenetet képez a tulajdonképpeni szóképzés (ahol is a képző kötött morféma) és a szintaktikai jellegű képzés között. Fontosak az aspektus szempontjából azok az igeképzők is, amelyek mozzanatosságot vagy gyakoriságot fejeznek ki. Így az aspektusnak morfológiai vonatkozásai is vannak, amelyekkel azonban ebben a fejezetben csak nagyon érintőlegesen foglalkoztunk.

Az időmódosítók, az alany és a határozott vagy határozatlan névelős tárgy szerepe az aspektus meghatározásánál a magyarban nem különbözik lényegesen a más nyelvek (a német, angol, vagy holland) alapján megállapított összefüggésektől. Az aspektusnak ebben az esetben is van szintaktikai vetülete. Így például az eredménytárgy és a perfektivitás, valamint az iránytárgy és az imperfektivitás közti korreláció közismert. Az is tudott dolog, hogy az alany vagy a tárgy száma is befolyásolja az aspektust: többes számú alany vagy tárgy több eseményre utalhat. Arra is találunk utalást az irodalomban, hogy a mennyiségjelző is fontos szerepet játszhat az aspektus meghatározásánál. Magyar sajátosság viszont az egyénített névelőtlen tárggyal történő perfektiválás. Fejezetünknek fontos célkitűzése volt mindazoknak az eszközöknek a számbavétele, amelyek az aspektust befolyásolhatják függetlenül attól, hogy magyar sajátosságról van-e szó vagy olyasmiről, ami más nyelveknél is ismert jelenség.

Az aspektus tárgyalásánál nem térhettünk ki annak a kérdésnek a megválaszolása elől, hogy a különböző szintaktikai szerkezetek milyen lexikális anyaggal töltődhetnek fel. Így például nemcsak azt kívántuk megtudni, hogy hogyan képezzük a progresszív aspektust, hanem azt is, hogy milyen igék (és igekötők) engedik meg ennek az aspektusnak a képzését. A perfektív aspektussal kapcsolatban felvetettük azt a kérdést is, hogy milyen névelőtlen főnevek egyéníthetők. Ezek és az ehhez hasonló kérdések nem szigorúan grammatikai problémák, a rájuk adott válaszok is túlvezetnek a grammatika keretein, viszont a kérdéskör teljesebb megértéséhez elengedhetetlenek.

Irodalom

Az aspektussal foglalkozó általános művek közül a következő szerzők gondolatait használtuk fel: *Bernard Comrie, David R. Dowty, Alice F. Freed* és *H. J. Verkuyl*. Az igekötők funkcióinak leírásánál mindenekelőtt *Jean Perrot, J. Soltész Katalin* és *Haik Wenzel* munkáira támaszkodtunk. Utóbbi problémánál az idézett példák egy része is *Haik Wenzel* gyűjtéséből származik. Az akcióminőség tárgyalása sokat köszönhet *N. S. Avilova* és *Renate Steinitz* munkáinak. Az igék aspektuális osztályait *Dowty* már idézett munkája és *Zeno Vendler* tárgyalja részletesen. A gyakorításra és mozzanatosságra vonatkozó megfigyelések egy nem jelentéktelen része *Fabó Kingának* köszönhető. A magyar igés szerkezetek aspektuális értékének meghatározásakor a következő munkákra támaszkodtunk: *Dezső László, Robert Hetzron, Hunyadi László, É. Kiss Katalin, Pete István, Szabolcsi Anna* és *Wacha Balázs*. A fejezet különösen sokat köszönhet *Wacha Balázsnak*, akinek megfigyelései, példái a fejezet majdnem minden részében beépültek szövegünkbe.

A progresszív aspektusra vonatkozó példák egy nem elhanyagolható hányada *Molnár Ilona* személyes közlésének köszönhető. Az igenévi csoport aspektusa és időviszonyító képessége c. rész *Laczkó Tibor* munkája.

Bibliográfia

N. S. Avilova, *Vid glagola i semantika glagol'nogo slova*. Moskva, Akademii Nauk, 1976.

Bernard Comrie, *Aspect*. Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

Dezső László, A főnévi csoport. ÁNyT 6, 25–159, 1969.

David R. Dowty, *Word Meaning and Montague Grammar*. D. Reidel, Dordrecht, 1979.

Fabó Kinga, A gyakorító és a mozzanatos igék morfológiája és szemantikája. ÁNyT 17, 31–48, 1989.

Alice F. Freed, *The Semantics of English Aspectual Complementation*. D. Reidel, Dordrecht, 1979.

Robert Hetzron, Non-applicability as a test for category definitions. In: Kiefer F. (ed.), *Hungarian Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 1982, 131–183.

Hunyadi László, *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban*. Kandidátusi értekezés, 1981.

Kiefer Ferenc (szerk.), *Hungarian Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 1982.

Kiefer Ferenc, *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

É. Kiss Katalin, *Configurationality in Hungarian*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

Jean Perrot, Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. NytudÉrt 52, Budapest, 1966.

Pete István, Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben. MNy 137–149, 1983.

Pete István, Az aspektuális jelentés az igei jelentésfajták rendszerében. Néprajz és Nyelvtudomány 1985–1986. Szeged, 159–172, 1985.

J. Soltész Katalin, *Az ősi magyar igekötök*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.

Renate Steinitz, Der Status der Kategorie 'Aktionsart' in der Grammatik. Gibt es Aktionsarten im Deutschen? Linguistische Studien A76, Berlin, 1–122. 1981.

Szabolcsi Anna, A specifikus/nemspecifikus megkülönböztetésről. NyK 85, 83–91, 1983.

Zeno Vendler, *Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca N. Y., 1967.

H.J. Verkuyl, *On the Compositional Nature of the Aspects*. D. Reidel, Dordrecht, 1972.

Wacha Balázs, *Az igés-szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben*. Bölcsészdoktori értekezés, Budapest, 1978.

Wacha Balázs, A folyamatos-nemfolyamatos szembenállásról. ÁNyT 17, 279–328, 1989.

Haik Wenzel, *Die Funktionen des ungarischen Verbalprafixes MEG-*. Dissertation A, Humboldt-Universität, Berlin, 1987.

FÜGGELÉK

1. Szimbólumok, rövidítések

Szimbólumok

*	nyelvtanilag helytelen szólánc/szerkezet/mondat
%	csak a beszélők egy része számára vagy csak bizonyos megszorításokkal elfogadható szerkezet
?[…]	kétes vagy nem egyértelmű grammatikalitású szerkezet
(…)	a zárójelen belüli lánc szabadon elhagyható a nyelvtani helyesség megsértése nélkül
*(…)	a zárójelen belüli lánc elhagyásával nyelvtanilag helytelen szerkezetet kapunk
(*…)	a zárójelen belüli szerkezet elhagyása nélkül nyelvtanilag helytelen szerkezetet kapunk
Ø	üres kategória; indexszel, pl. 0_i: elmozdított kategória nyoma
[xp…]	a szögletes zárójelen belüli lánc XP kategóriájú
[]1[]2	azonos kategóriák megkülönböztetésére szolgáló címke
X_i… Y_i	a. mozgatás kezdő és végállomása, nyom és előzménye b. azonos referenciájú (koreferens) főnévi csoportok
[″…]	főhangsúlyos elem
[´…]	csökkentett vagy mellékhangsúlyos elem
[0…]	hangsúlytalan elem
[+/−F]	a mondat fókuszosságát (vagy annak hiányát) a mondat fején, az INFL-en jelölő jegy
[+f]	fókuszjegyű összetevő, szó

Rövidítések

A, AP	melléknév, melléknévi csoport
C, COMP	mondatbevezető (= complementizer), azaz az alárendelő kötőszók egyik fajtája (pl. *hogy, mint*). A mondat fejeként funkcionál.
CP	‘mondatbevezetős csoport’, azaz a ‘teljes’ mondat: a (tag)mondat a mondatbevezetőjével együtt véve

DP	‘determinánsi csoport’: a főnévi csoport helyett javasolt kategória, melynek feje a determináns (= D), pl. a névelő (*az*); sokszor ‘főnévi csoport/szintagma’ megjelöléssel hivatkozunk rá
HKM	*hogy* kötőszavas mellékmondat
i, j, k	tetszőleges indexek, melyek vagy a koreferenciát, vagy a mozgatás (kezdő, vég-, köztes) állomásait mutatják
inf	infinitivus, főnévi igenév
I, INFL	az IP feje, az inflexió, vagyis az igeidő és/vagy a személyrag összevont kategóriája
IP	‘inflexiós csoport’: a mondatnak a mondatbevezető (pl. *hogy*) nélküli része
K	korlátozó (vonatkozó mellékmondat)
LF	Logikai Forma
N	főnév
NK	nem korlátozó (vonatkozó mellékmondat)
Neg	negáció, tagadószó
NegP	tagadószavas csoport
NP	a szorosan vett főnévi csoport, amely itt a DP része
P	pre- vagy postpositio (azaz elöljárószó vagy névutó)
PhP	fonológiai csoport (a prozódiai szerkezetben)
SPEC	l. specifikáló
SPEC/CP	a CP alatti SPEC

Θ	thematikus szerep, röviden: theta-szerep
V	ige
VP	igei csoport (predikátum)
VM	vonatkozó mellékmondat
X, X^0	meghatározatlan mondattani kategória (pl. N, P, V, Adj vagy Adv)
XP	meghatározatlan mondattani kategóriájú szintagma (pl. NP, PP, VP, AdjP vagy AdvP)

2. Glosszárium

adjunkció: olyan mozgató művelet, amely egy csomóponthoz mintegy kívülről csatolja hozzá az elmozdított összetevőt.

Ágens ⇒thematikus szerep.

anafora: a kormányzó kategóriáján belül kötött, önálló referenciával nem rendelkező (visszaható vagy kölcsönös) névmás.

antecedens: olyan főnévi csoport, amelyre egy másik főnévi csoport visszautal (l. még koreferencia).

anya(csomópont) ⇒ testvér.

argumentum: 1. = thematikus vonzat: olyan vonzat, mely régensétől théta-szerepet kap. 2. = szemantikai argumentum: valamely szó szemantikai argumentumának minősül a mondatjelentés mindegyik olyan komponense, amely entitásokra vagy szituációkra vonatkoztatható, ha számára az adott szónak a jelentése biztosít helyet a mondatban;

- belső szemantikai argumentum: valamely szó jelentésének olyan komponense, amely entitásokra vagy tényállásokra vonatkoztatható;
- külső szemantikai argumentum: egy szónak külső szemantikai argumentuma a mondat jelentésének minden olyan, entitásokra vagy tényállásokra vonatkoztatható komponense, amely az adott szó jelentésének valamelyik „üres helyét” tölti ki.

akcióminőség: a cselekvés, történés módját jelöli morfológiai eszközökkel.

- ingresszív akcióminőség: kezdő akcióminőség.
- iteratív akcióminőség: ismétlődő akcióminőség.
- rezultatív akcióminőség: eredményt kifejező akcióminőség.
- terminatív akcióminőség: bevégző akcióminőség.

argumentumpozíció: az argumentumok (= thematikus vonzatok) kiinduló szerkezeti helye: olyan pozíció, ahová egy régens théta-szerepet ad. A magyar mondatban az argumentumpozíciók az ige mögött találhatók.

aspektus: a mondat belső időszerkezete.

— imperfektív aspektus: osztható belső idő.

— perfektív aspektus: oszthatatlan belső idő.

— progresszív aspektus: osztható belső idő; folyamatban lévő cselekvés, történés.

atelikus: nem célirányos.

azonosító operátor: a fókuszpozícióban álló összetevőt jelentéstanilag azonosító operátorként értelmezzük. Szerepe, hogy azonosítsa a dolgok vagy személyek releváns halmazának azon elemét

— a halmaz többi elemének kizárását sugallva —, melyre a mondatban tett állítás igaz. Pl.: *Juliskát Jancsi vette el feleségül*.

balra kihelyezett összetevő: a mondat élén álló, emelkedő intonációval ejtett, szembeállítást sugalló összetevő. Egy vele koreferens mutató vagy személyes névmás is csatlakozhat hozzá, pl.: *Jánosban, abban/benne nem bízom*.

balról határolt ellipszis ⇒ ellipszis.

báziskomponens: a nyelvtan kiinduló szerkezeteket előállító komponense. A báziskomponens újraíró szabályokat, valamint szótárt tartalmaz.

bázis tagmondat: megelőzi vagy követi az elliptikus tagmondatot, és kifejezett (explicit) formában tartalmazza az elliptikus tagmondatban hiányzó összetevőket; ezáltal a bázis tagmondat a forrása az ellipszis rekonstrukciójának az elliptikus tagmondatban.

bináris kötőszó ⇒ kötőszók.

birtoklásmondat: pl. *Péternek van húga, asztala*.

bővítés: a szintagmák (így a főnévi csoport, melléknévi csoport, névutós csoport, igei csoport stb.) egy-egy szótári egység köré szerveződnek: ezen az egységen kívül csak annak vonzatait és/vagy módosítóit tartalmazhatják, s ugyanez az elem (a szerkezet feje) határozza meg a szintagma mondattani kategóriáját is. Ebben az értelemben tehát a szintagmák az adott egység bővítései.

centrális kötőszó ⇒ kötőszók.

Centrum ⇒ thematikus szerep.

coniunctivus: kötőmód.

deiktikus: a külvilág valamely egyedére vagy tulajdonságára utaló.

determináns: a névelő, mutató névmás és kvantor összefoglaló neve.

deverbális: igéből képzett.

deverbális nomen: igéből képzett főnév.

DP-mozgatás (főnévi csoport mozgatás): olyan transzformáció, mely argumentumpozícóból argumentumpozícióba visz főnévi csoportot. DP-mozgatással kerül például a passzivizáció során a tárgyi DP alanyi pozícióba.

egyetemes nyelvtan (univerzális grammatika): azoknak a feltételezett elveknek, megszorításoknak, szabályoknak a rendszere, melyek minden emberi nyelvben közösek, s melyek az emberi faj egyedeiben feltehetőleg genetikusan vannak kódolva.

Ellenágens ⇒ thematikus szerep.

ellipszis: olyan összetevő hiánya, amely szintaktikailag és szemantikailag egyaránt rekonstruálható. Az ellipszis lehetséges helyét mondattani szabályok határozzák meg.

- balról határolt ellipszis: a tagmondat fókuszától avagy kvantorától egészen a tagmondat végéig terjedő ellipszis.

- közrefogott ellipszis: a tagmondat topikja és az utolsó főnévi csoportja vagy adverbiális összetevője közti ellipszis.
- előreutaló ellipszis esetében az elliptikus tagmondatot követi az ellipszis rekonstrukciójának forrását képező bázis tagmondat
- visszautaló ellipszis esetében az elliptikus tagmondatot megelőzi az ellipszis rekonstrukciójának forrását képező bázis tagmondat.
- az ellipszis rekonstrukciója: olyan interpretációs eljárás, mely szerint az elliptikus tagmondat jelentéstani interpretációjában fölhasználjuk egy másik (bázis) tagmondat nyelvtani szabályok szerint meghatározott összetevőit is.
- elliptikus (tag)mondat: olyan mondat, amelyben az ige vagy az ige és bővítményei szintaktikailag és szemantikailag egyaránt rekonstruálható módon hiányzanak.

elvek: a lehetséges nyelvtani szerkezetek, műveletek körét korlátozó megszorítások.

endocentrikus szerkezet: olyan szerkezet, amely grammatikailag egyenértékű (kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthető) közvetlen összetevőinek legalább az egyikével. A szerkezet egészével egyenértékű közvetlen összetevő(ke)t főtag(ok)nak nevezzük.

Eredmény ⇒ thematikus szerep.

eset: olyan viszonyító elem, mely egy vonzatnak régenséhez fűződő viszonyát fejezi ki. Az esetet adó régensek a tartalmas fejek, azaz az ige, a főnév, a melléknév, a névutó; valamint a személyrag, mely az alany, illetve a birtokos jelző esetadója.

- mondattani/morfológiai eset: Az esetadó által adott absztrakt mondattani eset morfológiai esetként jelenik meg.
- szerkezeti eset: olyan eset, mely nem jár együtt invariáns théta-szereppel, csupán az esetadó és az esetkapó meghatározott mondattani viszonyát tükrözi (ilyen az alany- és a tárgyeset, valamint ilyen lehet a részeseset).
- inherens eset: olyan eset, mely meghatározott théta-szereppel társul.

esetadás ⇒ eset.

Experiens ⇒ thematikus szerep

expletívum: eredetileg ‘töltelékszó’; tkp. önálló jelentés és thematikus szerep nélküli, de grammatikai (alanyi, tárgyi stb.) funkcióval és esettel rendelkező szó, pl. a magyar *az*, az angol *it*, a francia *il* stb.

extrapozíció: az a transzformáció, mellyel egy csoportkategóriának (például DP-nek) alárendelt mellékmondatot a csoportkategória alól kiemelünk, s a főmondat végére viszünk. Pl. [$_{s}$ [$_{dp}$ *Azt a könyvet* Ø$_{i}$] *vettem meg*] [$_{cp}$ *amelyiket kérted*]$_{i}$. Gyakran azt a műveletet is extrapozíciónak tekintik, mellyel egy főnévi fej főnévi csoporti vagy névutós csoporti bővítményét a DP csomópont alól kiemeljük, s a mondat csomópont alá kötjük. Pl.: [$_{dp}$ *A bizalom* Ø$_{i}$] megingott [$_{øp}$ *Péterben*$_{i}$]

fej: a mondattani szerkezet egészének a kategóriáját meghatározó (lexikális vagy absztrakt) elemnek a szerkezetben betöltött szintaktikai funkciója.

fejmozgatás: az a mozgató művelet, amellyel egy fejpozícióban álló elemet egy másik, addig üres fejpozícióba viszünk, vagy (kitöltött) fejpozícióba csatolunk.

fejpozíció: a szintaktikai szerkezet azon pozíciója, amelynek betöltője a szerkezet fejeként funkcionál.

fogalmi keret v. fogalmi szerkezet: egy adott szó (lexikai egység) egy bizonyos jelentéséhez tartozó fogalmi szerepek összessége.

fogalmi szerepek: azok a konkrét szerepek (pl.: „evő", „amit esznek"), amelyekkel egy adott szó (pl.: az *eszik*) jelentése felruházza az ugyancsak általa megkívánt szereplőket.

fókusz: a mondat közvetlenül ige előtti pozícióját elfoglaló összetevő. A fókusz és az ige közé még igekötő vagy egyéb igemódosító sem ékelődhet; legfeljebb csak egy tagadószó. A fókusz mindig hangsúlyos, az őt követő ige pedig hangsúlytalan. Pl. *Juliskát Jancsi vette el feleségül*.

- ókuszértelmezés: a fókuszpozícióban álló referáló kifejezést azonosító operátorként értelmezzük.

fókuszképzés: az a mozgató transzformáció, mellyel egy ige mögötti összetevőt fókuszpozícióba viszünk.

fókusztalan mondat: olyan mondat, melynek fókuszpozíciója üres.

fonetikailag üres: hangalakkal nem rendelkező, testetlen.

fonológiai komponens: a nyelvtannak az a része, melyben a mondattani szerkezeteket fonológiailag értelmezzük, azaz fonémasorrá alakítjuk. A fonológiai komponensben a fonogiai szabályokat megelőzően mondattani szabályok is találhatók; az olyan, stilisztikainak nevezett szórendi szabályok tartoznak ide, melyek nem befolyásolják a mondat szemantikai értelmezését.

fonológiai reprezentáció/ábrázolat/szerkezet: egy mondat vagy kisebb összetevő azon, fonológiai elemekből felépülő reprezentációja, melyen a nyelvtan fonológiai komponensében található műveletek végbemennek, ill. végbementek.

főmondat: a beágyazott mondatot tartalmazó teljes CP (= mátrix, beágyazó, befogadó mondat); laza értelemben: a főmondatnak a beágyazott mondaton kívüli része.

főnévi csoport mozgatás ⇒ DP-mozgatás.

főnévi inflexió (I): pl. „barack+ja+i+m" — a birtoklás és a szám-személy jegy kifejezése. Lehet részlegesen fonetikailag üres is, pl. „hajó+m", „ajtó+ja". A főnévi csoportról szóló fejezet a főnévi inflexiót a ragozott ige idő/mód és szám-személy jegyével állítja párhuzamba. Akárcsak a főnévi igenevek esetében, a nem birtokos főnevek esetében is föltesszük, hogy a szerkezetben van főnévi inflexió, de nincsenek pozitív jegyei.

funkcionális fej: fej szerepű, grammatikai jegyekből álló (INFL, D kategóriába sorolt) absztrakt elem. A lexikális fejjel ellentétben „vonzatának" nem ad thematikus szerepet.

független alárendelés: csak a főmondat S vagy CP csomópontja által uralt mellékmondat.

generál: létrehoz, előállít (szabályokkal szerkezeteket).

generatív grammatika: olyan explicit, formalizálható szabályokat, elveket tartalmazó nyelvtan, melynek célja, hogy szabályaival, elveivel egy nyelv minden lehetséges mondata (és csakis az) előállítható legyen.

hangsúlyirtás: a fókusz megszünteti, „kiirtja" az őt követő mondatszakasz hangsúlyát.

határoló kategória, határkategória: olyan összetevő (például S), mely bizonyos mondattani viszonyok, például a régens és vonzata közötti, vagy a visszaható/kölcsönös névmás és antecedense közötti viszony számára nem átjárható; mindkét összetevőnek a határoló kategórián belül kell állnia.

hatókör: az a mondatszakasz, melyen egy adott operátortól jelölt művelet végbemegy. Pl. a tagadás hatóköre kiterjedhet csupán egyetlen összetevőre (pl. [$_{dp}$ *Nem János*] *ette meg a süteményt*, vagy az egész V' mondatszakaszra (pl. *János* [v' *nem ette meg a süteményt*]).

a hatókör-értelmezés univerzális feltétele: az operátorok vezérlik hatókörüket.

a hatókör-értelmezés sorrendi feltétele: az operátorok megelőzik hatókörüket.

hídige: olyan ige, amely megengedi, hogy alárendelt mondatából származó összetevő kerüljön a saját tagmondatába.

idő:

- belső idő: a cselekvés, történés lefolyásának időbeli módja
- külső idő: a cselekvés, történés végbemenetelének időpontja
- beszédidő: a megnyilatkozás elhangzásának időpontja
- eseményidő: a mondatban leírt cselekvés, történés bekövetkezésének időpontja
- referenciaidő: a mondatban kötőszóval, időhatározóval vagy igeidővel jelzett időpont.

időjeles (mondat): igeidőt is kifejező ragozott (véges alakú) igét tartalmazó (mondat).

igemódosító ⇒ inkorporált összetevő.

igevégű (igére végződő) mondat: ⇒ SOV szórend.

inherens eset ⇒ eset.

inherens operátor: olyan összetevő, melynek logikai szerepe (például kérdő operátor vagy kvantor volta) az összetevő formájából, nem pedig annak mondattani pozíciójából következik.

inkorporált összetevő: az igével egy szemantikai egységet alkotó, önálló referenciával nem rendelkező, általában bővítetlen (egyetlen lexikai elemet: névelőtlen főnevet, határozószót, igekötőt, névutót, melléknevet tartalmazó) összetevő.

Instrumentum ⇒ thematikus szerep.

invariáns szerepadó: olyan grammatikai morféma, amely mindig ugyanazt a szerepet adja.

Irány ⇒ thematikus szerep.

iránymegszorítás: olyan nyelvtani szabály (nyelvtani megszorítás), amely szerint valamely összetevő elliptálhatósága a szerkezeti helyzetétől függ, például alapesetben az első (bal oldali) tagmondat

szerkezetében a jobb oldali szerkezeti ágon található összetevő elliptálható, míg a második (tehát „jobb oldali") tagmondat szerkezetében a bal oldali szerkezeti ágon található összetevő elliptálható. Az iránymegszorítás meghatározott nyelvtani feltételek mellett megsérthető.

irtóhangsúly: a fókusz hangsúlya, amely kiirtja a fókuszt követő igének és tetszőleges számú ige utáni összetevőnek a hangsúlyát.

Jellemzett ⇒ thematikus szerep.

jelöletlen birtokos: *-nak* ragot nem viselő birtokos.

jelzői kifejezés, jelzői DP: olyan nem anaforikus vagy pronominális DP, amely koreferens lehet tagmondatának egy másik DP-jével.

jelzősített (bővítménye a főnévnek): pl. *az elnök tegnapi/tegnap történt/tegnap való meggyilkolása*.

jelzősítetlen (bővítménye a főnévnek): pl. *az elnök tegnapi/tegnap történt/tegnap való meggyilkolása*.

jobbra mozgó kötőszó ⇒ kötőszók.

kataforikus összetevő: a következő tagmondatra előreutaló összetevő.

kategoriális alárendelés: lexikális kategóriával alkotott szintagmában lévő mellékmondat.

kérdő operátor: olyan kérdőszót tartalmazó összetevő, melynek az a szemantikai szerepe, hogy egy állítást kérdéssé alakítson. Felszíni szerkezeti helye a fókuszpozícióban van.

Kezdőpont ⇒ thematikus szerep.

kiinduló szerkezet (másként: mélyszerkezet): a transzformációk elvégzését megelőző mondattani szerkezet, melyben az argumentumok még argumentumpozíciókban találhatók.

klitikum: általában hangsúlytalan simulószó, amely valamely hangsúlyos szóhoz csatolódik, simul hozzá.

komplementum (funkció): a kötőszó nélküli tagmondattal kifejezett vonzatok szintaktikai funkciója.

konfigurációs nyelv: az a nyelvtípus, melyben az összetevők mondattani szerepét (pl. alanyi vagy tárgyi funkcióját) szerkezeti helyük határozza meg.

konjunkció: két szintaktikai egység kötőszóval történő, szintaktikai összekapcsolása, „a kettő együttesen igaz, érvényes" jelentéssel. Tipikus természetes nyelvi kötőszava az *és*.

kontroll: az igeneves kifejezések, például a főnévi igeneves kifejezés fonetikailag üres, PRO-nak nevezett alanya referenciáját általában a fölérendelt mondat alanyától vagy tárgyától, ritkán dativusától kapja. Kontrollnak azt a viszonyt nevezzük, mely a PRO alany és annak referenciális azonosítója, másként antecedense között fennáll. Pl. a *János*$_i$ *nem akar* [PRO$_i$ *hazamenni*]; *Jánost*$_i$ *láttam* [PRO$_i$ *hazamenni*], *Jánosnak*$_i$ *nem hagyom* [PRO$_i$ *a hajamat levágni*] mondatokban a PRO-t a *János*, ill. *Jánost, Jánosnak* kontrollálja.

koordinálhatóság: valamely szintaktikai kategóriának az a tulajdonsága, hogy mellérendelő szerkezet tagja lehet; ennek nyelvtani feltételei vannak, elsősorban a koordinálandó szintaktikai kategóriák azonossága.

koordinált szintaktikai kategóriák ⇒ mellérendelő struktúra.

koordinativ szerkezet ⇒ mellérendelő struktúra.

koreferencia: két DP akkor koreferens, ha azonos dologra/személyre utalnak.

kormányzás: a régens és a vonzat közötti szerkezeti viszony. Egy X fejkategória akkor kormányoz egy B csomópontot, ha B az X maximális bővítésén, XP-n belül helyezkedik el, és X és B között nincsen határoló kategória.

- szoros kormányzás: a nyomok azonosításához megkívánt viszony: egy nyomnak szorosan kormányzottnak kell lennie. Szoros kormányzásnak az antecedens általi vagy a thematikus kormányzást tekintjük.
- antecedens kormányzás: antecedens (mégpedig a kormányzottól határoló kategóriával el nem választott antecedens) által való kormányzás.
- thematikus kormányzás: olyan szótári fej által való kormányzás, mely a kormányzottnak thematikus szerepet ad.

kormányzó kategória: az a legkisebb DP vagy IP/S, amely az adott kifejezést és az őt kormányzó szót (a régensét) tartalmazza.

kvantált kifejezés, kvantor: az operátorok egy fajtája; számosságot, mennyiséget kifejező összetevő. A természetes nyelvben a gyakoriságot, fokot-mértéket, módot kifejező összetevők is kvantorok módjára viselkednek. Pl. *minden(ki), senki, sok (kenyér), állandóan, nagyon, jól*.

- kvantoremelés: az a transzformáció, mellyel a kvantorokat a VP-hez csatoljuk. A kvantoremelés eredményeképpen kerülnek a kvantorok olyan szerkezeti pozícióba, ahonnan vezérlik a hatókörükül szolgáló mondatszakaszt.
- kvantorpozíció: a VP-hez csatolt, a fókusz és a topik közötti, kötelezően főhangsúlyos pozíció. Pl. *János mindent Juliskával beszél meg*.
- egzisztenciális kvantor: létezést fejez ki; úgy írható körül, hogy ‘van olyan x, melyre az áll, hogy…’ Egzisztenciális kvantor például a *valaki, legalább egy (fiú), néhány (fiú)*.
- univerzális kvantor: általánosságot fejez ki; úgy írható körül, hogy ‘minden x-re az áll, hogy…’. Univerzális kvantor például pl. a *minden(ki)*, az *összes (pénz), senki, mindig*.
- negatív értelmű kvantor (hagyományosan: kirekesztő kifejezés): olyan kvantor, mely negatív számosságot, mennyiséget, gyakoriságot, fokot-mértéket, módot fejez ki, pl. *kevés (ember), ritkán, rosszul*. Felszíni szerkezeti helye jelöletlen esetben a fókuszban van, pl. *János kevés dolgot beszél meg Juliskával*.
- pozitív értelmű kvantor (hagyományosan: összefoglaló kifejezés): olyan kvantor, mely pozitív számosságot, mennyiséget, gyakoriságot, fokot-mértéket, módot fejez ki, pl. *sok (ember), gyakran, jól*. Felszíni szerkezeti helye tipikusan (illetve univerzális kvantorok esetében kötelezően) a topik és fókusz közötti kvantorpozíció, pl. *János sok dolgot megbeszél Juliskával*.

kölcsönös helyettesíthetőség (viszonya): két szintaktikai összetevő akkor van ebben a viszonyban, ha őket bármely grammatikus mondatban felcserélhetjük úgy, hogy a mondat nyelvtani elfogadhatósága megmarad.

a kötelező hangsúly szabálya: a VP csomópont alatti első kitöltött fő összetevő kötelezően főhangsúlyt kap.

kötés: X csomópont akkor és csak akkor köti Y-t, ha azok azonos indexet viselnek, és X vezérli Y-t.

kötőmód: a kellést, szükségességet stb. kifejező igéknek alárendelt hogy kötőszós mellékmondatok igemódja. Formailag lényegében azonos a felszólító móddal.

kötőszók:

- bináris kötőszó: olyan kötőszó, amelynek csak két argumentuma lehet, azaz csak két főtagot kapcsolhat össze; ilyen például a *de*.
- centrális kötőszó: olyan kötőszó, amely csakis a két mellérendelt tagmondat között, „középen" helyezkedhet el; ilyen például az *és, vagy, de, míg* kötőszó.
- jobbra mozgó kötőszó: olyan kötőszó, amely nemcsak a két tagmondat között, hanem a második, mellérendelt tagmondat belsejében, annak topikja után is állhat; ilyen például az *azonban, ezért, tehát* és a nem megengedő jelentésű *pedig*.

lánc: egy transzformációval elmozdított összetevőnek és nyomának (illetve, több lépésben való mozgatás esetén nyomainak) az együttese. A lánc elemei azonos indexet viselnek, és thematikus szerepet képviselnek.

lexikális fej: fej szerepű szótári egység.

lexikális fejes (mellékmondat): olyan alárendelt mondat, amely mellett vagy amellyel egy szerkezetben egy önálló jelentésű szót (azaz nem csupán névmást vagy utalószót) tartalmazó főnévi csoport van.

logikai alany: az az összetevő, amelyről a mondat szól; amelyről a logikai állítmány állítást tesz. A magyar mondatban a topik funkcionál logikai alanyként.

logikai állítmány: a logikai alanyt követő mondatszakasz; az, amely a logikai alanyról valamit állít. A magyar mondatban a VP funkcionál logikai állítmányként.

logikai komponens: a nyelvtanon belüli szemantikai értelmező komponens. Azok a szemantikai értelmező szabályok találhatók benne, melyek nem igényelnek nyelven kívüli információt: például a kölcsönös és visszaható névmások referenciáját meghatározó anaforaszabályok, az infinitivusi kifejezések PRO alanyának referenciáját megszabó kontrollszabályok, vagy az operátorok hatókörét azonosító hatókör-értelmező szabályok.

logikai reprezentáció/ábrázolat/szerkezet: a mondat olyan reprezentációja, melyen a nyelvtan logikai komponensében található műveleteket már elvégeztük, azaz például a külcsönös vagy visszaható névmások, illetve a PRO referenciális függését indexszel megjelöltük; az operátorokat hatókörüket vezérlő pozícióba vittük; stb.

Lokális ⇒ thematikus szerep.

másodlagos predikátum: predikatív bővítmény.

megengedő diszjunkció: nem kizáró jellegű választó viszony, amely „egyik vagy másik vagy mindkettő” jelentéssel értelmezendő. A *vagy* kötőszó egyik jelentése ilyen.

megkötések ⇒ elvek.

mellérendelő struktúra: olyan endocentrikus szerkezet, melynek minden — a mellérendelésben közvetlenül részt vevő — összetevője szintaktikai főtag.

a mellérendelésre vonatkozó megszorítás: olyan nyelvtani szabályszerűség, amely szerint a mellérendelt főtagokat, illetve azok összetevőit nem lehet „kiemelni” a mellérendelő szerkezetből, mivel az „sziget” jellegű.

módosítói funkció; módosítói viszony: X^0 kategóriájú egységgel X^0 kategórájú összetevőt alkotó egység szintaktikai funkciója.

mondatbevezető ⇒ C, COMP.

mondathatározó: jelentésében egy teljes propozicióra vonatkozó, szintaktikailag pedig a propoziciót kifejező mondat szerkezetéhez kapcsolódó bővítmény szintaktikai funkciója; a szabad határozói viszony egyik alfaja.

mozgasd alfát: az általánosított mozgatótranszformáció. Azt, hogy milyen összetevő mozgatható, honnan és hová, a grammatika elvei korlátozzák.

nem szemantikus (viszony): amelyben a régens csupán esetet ad, théta-szerepet nem.

neutrális mondatok ⇒ fókusztalan mondatok.

nominális szintagma: névszói elem bővítményeivel együtt; nagyjából a főnévi csoportnak megfelelő hagyományos terminus.

nyom: a transzformációval elmozdított összetevő üres szerkezeti pozíciója. Az elmozdított összetevő és nyoma azonos indexet visel.

olvasat: jelentés.

- aktuális olvasat: egyedi cselekvés.
- habituális olvasat: tulajdonság (szokásos cselekvés).

operátor: olyan összetevő, mellyel a mondatban kifejezett propozíción valamilyen logikai műveletet: például kérdezést, tagadást, kvantálást végzünk.

operátorpozíció: olyan mondatpozíció, mely nem kap valamely régenstől thematikus szerepet. A magyar mondatban az operátorpozíciók az ige előtt találhatók.

összeindexelés: koindexálás, azonos indexszel való ellátás.

összeláncolás: azonos láncba való helyezés.

Patiens ⇒ thematikus szerep.

predikatív bővítmény: olyan bővítmény, amely állítást tesz egy csak rajta kívül megnevezhető összetevőről.

predikatív szabad határozó: olyan predikatív bővítmény, amely nem vonzat.

predikatív vonzat: vonzat funkciójú predikatív bővítmény; saját régensének egy másik vonzatáról tesz állítást.

predikátumhatározó: olyan határozó, melynek hatóköre csak az állítmányra (a VP-re) terjed ki. Ilyen például a módhatározó.

PRO: az időjel nélküli igét tartalmazó mondatok, például az infinitivusi kifejezések fonetikailag üres alanya. Többnyire a főmondat alanyával vagy tárgyával koreferens l. kontroll.

PRO_{arb}: olyan PRO alany, melynek nincs kontrollálója, s melyet ezért általános alanyként értelmezünk. Pl. [PRO *korán kelni*] *jó dolog*.

pro: fonetikailag nem kifejezett, de a személyragból kikövetkeztethető személyes névmás.

pro-NP, pro-N: fonetikai formában meg nem jelenő, visszautaló jellegű főnévi szószerkezet, illetve főnév, melyek „rejtett" (implicit) jelenléte kimutatható, diagnosztizálható.

pro-VP, pro-V': fonetikai formában meg nem jelenő, visszautaló jellegű igei szószerkezet, illetve kiterjesztett ige, melyek „rejtett" (implicit) jelenléte kimutatható, diagnosztizálható.

propozíció: 1. a mondat jelentésében található állítás; az, amin a tagadás, kérdezés, kvantálás stb. műveleteit elvégezzük.

2: tényállásra vonatkoztatható jelentés.

Propozíció ⇒ thematikus szerep.

referáló/referenciális kifejezés: olyan főnévi csoport, mely egy dolgot vagy dolgokat nevez meg; pl. *János, az igazság, az egyik könyv, ezek a könyvek*. Nem referáló kifejezések például a kvantorok (*mindenki*), kérdő kifejezések (*kivel*) vagy bizonyos idiómarészletek (így a *szedd a sátorfádat* főnévi csoportja).

régens: 1. szótári egység, amely értelmes, grammatikus mondatokban csak meghatározott jelentéskörbe tartozó, meghatározott grammatikai tulajdonságokkal felruházott vonzatainak társaságában fordul elő. Szemantikailag általában predikátum, s vonzatai e predikátum argumentumait jelölik. A vonzatoknak — egyebek mellett — a szintaktikai funkcióját is mindig a régensük határozza meg.

2. olyan lexikális fej, amelynek vonzata(i) van(nak).

SOV szórend: az az eset, amikor valamely nyelv tipikus alapszórendje olyan, hogy a tagmondatok az igével végződnek, és az ige előtti szórendi pozíciókban találhatók mind az alany, mind pedig a többi igei bővítmény.

specifikáló (módosító): egy maximális bővítésen belül a közvetlenül az XP csomóponttól uralt, a fejtől thematikusan nem kormányzott nem argumentum pozíció. A magyarban az NP specifikálójaként például a birtokos jelző, a VP specifikálójaként a fókusz szerepelhet.

strukturális analógia: (elvont) szerkezetek közötti párhuzam.

SVO szórend: az az eset, amikor valamely nyelv tipikus alapszórendje olyan, hogy az alanyt követi az ige (amely tehát „középen” van), és az ige után közvetlenül a többi igei bővítmény.

szabad határozó: olyan bővítmény, amely egy nélküle is grammatikus mondatnak minősülő szerkezettel alkot mondatot; szemantikailag predikátum, amely entitást vagy propozíciót vesz fel argumentumul.

szekvencia: elemsor.

szelekció(s) ⇒ szemantikai szelekció.

szemantikai szelekció: a vonzat jelentéskörének korlátozása a régens részéről.

szerepjelölt (funkció): az inherens esettel ellátott vonzatok szintaktikai funkciója; viszonyító elemük szemantikailag tartalmas: az argumentum thematikus szerepét jelöli.

szerkezeti eset ⇒ eset.

szintaktikai funkció (= mondatrészfunkció): az adott összetevő mondatbeli „rangja”: fő típusai: fej, vonzat, szabad határozó, módosító, specifikáló.

szomszédosság: egy A és egy B mondatpozíciót csak akkor köthet össze mondattani szabály (például egy összetevő akkor vihető transzformációval B pozícióból A pozícióba, vagy egy B pozícióban található visszaható vagy kölcsönös névmás akkor lehet koreferens egy A pozícióban álló főnévi csoporttal), ha A és B szomszédosak, azaz legfeljebb egy határoló kategória ékelődik közéjük.

szótár: a nyelv szavainak olyan listája, mely tartalmazza az adott szóra vonatkozó, a nyelvtan elveiből kikövetkeztethetetlen mondattani, morfológiai, fonológiai és jelentéstani tudnivalókat. A szótárba tartoznak azok a — például szóképzési — szabályok is, melyeket az egyes szótári elemeken kell elvégezni.

tárgy:

- eredménytárgy: a tárgy a cselekvés révén jön létre.
- iránytárgy: az a tárgy, melyre a cselekvés irányul.
- prototipus tárgy: a cselekvésre jellemző tárgyfajta.
- utótárgy: a cselekvés révén hozzáférhetővé vált tárgy.

távolíthatóság: az elliptikus tagmondatnak az a tulajdonsága, hogy nem szükséges mindig közvetlenül a bázis tagmondat előtt vagy után lennie, hanem távolítható tőle, azaz lehet köztük más tagmondat is.

telikus: célirányos.

testvér (csomópont): X testvére Y-nak, ha X-et és Y-t valamely Z csomópont közvetlenül uralja; Z az X és Y anyacsomópontja.

thematikus szerep (= théta szerep): a fogalmi szerepek egy-egy osztályát jellemző grammatikai jegy, amely behatárolja a szereplőt megnevező bővítmény kifejezési lehetőségeit. Az azonos thematikus szerep alá vonható fogalmi szerepek zömében közös tartalmi jegyek is felfedezhetők, s az egyes thematikus szerepek ezekről kapták az elnevezésüket. A kötetünkben használt fontosabb thematikus szerepek:

Ágens (AG): cselekvő

Experiens (EXP): pszichikai folyamat átélője

Instrumentum (INS): a cselekvés eszköze

Jellemzett (J): tulajdonság, állapot hordozója

Patiens (PAT): hatás, változás elszenvedője

Propozíció (PROP): propozíció jelentéstípusú argumentum szerepe

Centrum (CTR): a Patiens és a Jellemzett fölöttes kategóriája

Természeti Erő (TE): önmagától, de önmaga által kontrollálhatatlan módon „működő" szereplő

Lokális (LOC): hely

Eredmény (RES): változás eredménye, záró állapota

Irány (DIR): mozgás végpontja

Végpont (VégP): az Eredmény és az Irány fölöttes kategóriája

Ellenágens (E-AG).

thematikusan kötött szintaktikai funkció: csak egy bizonyos thematikus szerep kifejezését teszi lehetővé; minden szerepjelölt és címkézett funkció thematikusan kötött.

thematikusan szabad szintaktikai funkció: különböző thematikus szerepek kifejezését megengedő szintaktikai funkció; ilyen az alanyi, a tárgyi és a birtokosi funkció.

Természeti Erő ⇒ thematikus szerep.

testes: hangalakkal rendelkező.

toldalékolatlan birtokos: *-nak* ragot nem viselő birtokos.

toldalékolt birtokos: *-nak* ragot viselő birtokos.

topik, topikpozíció, topikértelmezés: a V' mondatszakaszból a VP elé kiemelt, közvetlenül az S csomóponttól uralt argumentum. Megelőzi a fókuszt és a kvantorokat; őt magát legfeljebb csak mondathatározók előzhetik meg. Pl. [$_{s}$ *Véleményem szerint János* [$_{vp}$ *mindenkit meghívott*]]. A topikot a mondat logikai alanyaként értelmezzük.

topikalizáció: az a mozgató transzformáció, mellyel egy argumentumot a V' mondatszakaszból a VP elé viszünk.

töltelékszó ⇒ expletívum.

törlés ⇒ ellipszis.

transzformáció: azok a mondattani műveletek, melyekkel a mondatnak a régens-vonzat viszonyok és az X' elmélet által meghatározott kiinduló szerkezetét a mondat hangzó alakjában megnyilvánuló felszíni szerkezetté alakítjuk.

- mozgató transzformáció: az a mondattani művelet, mellyel egy összetevőt egy üres szerkezeti pozícióba viszünk (pl. fókuszképzés), vagy egy őt uraló maximális bővítéshez csatolunk (pl. kvantoremelés).

transzformációs komponens: a nyelvtannak a transzformációkat magában foglaló komponense. Bemenetét a kiinduló szerkezetek, kimenetét a felszíni szerkezetek alkotják.

tükörfókusz: olyan összetevő, amely az ige után a mondat utolsó szintaktikai pozíciójában van, de mind erős nyomatékát, mind jelentéstani értelmezését tekintve olyan tulajdonságokat mutat, mint az ige előtti, „sztenderd" fókusz.

újraíró szabály: a nyelvtan báziskomponensében működő mondattani szabályok; azt mondják meg, hogy egy összetett mondattani kategória milyen kategóriákra bomlik — pl. S → XP VP. Az újraíró szabályokkal hozzuk létre, „generáljuk" a kiinduló szerkezeteket.

ural: B akkor uralja A-t, ha a mondattani szerkezetben B csomópont fölött áll.

utalószó: a *hogy* kötőszavas és a vonatkozó mellékmondat melletti főnévi csoportot bevezető, illetve önálló *az* szó, pl. *Az a személy, aki* …; *Az, hogy* …

üres: hangalakkal nem rendelkező.

X-vonás elmélet: a kategóriák hierarchikus viszonyát meghatározó grammatikai részrendszer, modul.

változó: Logikai értelemben a változó operátorral köthető kifejezés. Pl. a [$_{s}$ [$_{vp}$ *Mindenki*$_{i}$ [$_{V'}$ *szereti* Øi *Juliskát*]]] mondatnak megfelelő *minden x-re, ha x személy, akkor x szereti Juliskát* logikai szerkezetben x változó, amelyet a *minden* kvantor köt. Mondattanilag az operátorpozícióba kiemelt operátor nyomát nevezzük változónak, azaz a fenti példában a Ø elemet.

Végpont ⇒ thematikus szerep.

vezérlés: X akkor és csak akkor vezérli Y-t, ha az X-et közvetlenül uraló elágazó csomópont Y-t is uralja.

visszautaló funkciójú összetevő: olyan összetevő, amely egy előző tagmondatban vagy saját tagmondatában szereplő tartalmas kifejezésre, illetve nyomra utal vissza. Ezek a visszautaló funkciójú összetevőknek az antecedensei és koreferensek vele.

vonzat: olyan bővítmény amely egy régens által felállított szintaktikai funkciót tölt be. A kötetünkben különböző szempontok alapján megkülönböztetett főbb vonzatcsoportok: fakultatív és kötelező vonzatok; thematikusan szabad (alanyi, tárgyi, birtokosi) és thematikusan kötött (= szerepjelölt) vonzatok (pl. AG-vonzat, DIR-vonzat, INS-vonzat); címkézett vonzatok; komplementum; predikatív vonzatok; referáló és nem referáló vonzatok.

vonzatfunkció: régenstől kapott szintaktikai funkció.

vonzatstruktúra: mindazon tulajdonságoknak rendszert alkotó összessége, amelyeket valamely régens ír elő egy mondaton belül felvehető vonzatai számára.

zérus alakú: hangalakkal nem rendelkező, testetlen.